
RÜYADAN İMPARATORLUĞA
OSMANLI
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN ÖYKÜSÜ 1300-1923
CAROLINE FINKEL
TİMAŞ

RÜYADAN İMPARATORLUĞA OSMANLI

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN ÖYKÜSÜ 1300-1923

Osmanlı tarihleri ilk padişah Osman'ın kuracağı hanedanın rüyasını gördüğünü kaydederler – rüyada Osman'ın göbeğinden çıkan tam gelişmiş bir ağaç onun torunlarının gücünü ve topraklarının büyüklüğünü simgeler. Osman'ın soyu göçebe kökenlerinin becerilerini, fethettikleri Bizans'ın emperyal dünya görüşüyle birleştirdi. Sonuçta altı yüzyıl boyunca, en güçlü döneminde Macaristan'dan Basra Körfezi'ne, Kuzey Afrika'dan Kafkaslar'a kadar uzanan bölgeleri kontrol eden, çok etnisiteli bir devlet doğdu. Osmanlı'nın moderniteye geçişi Habsburglar ya da Romanovlar'ınki kadar karmaşık bir süreçti.

Osmanlılardan askeri cesaretleri nedeniyle korkulur, devlet idarelerine ise saygı duyulurdu; Kanuni Sultan Süleyman ve II. Abdülhamid gibi padişahlar dönemlerine egemen kişilerdi. Ancak, padişahın ve ailesinin gözden uzaklığında örneklendiği gibi, imparatorluğun işleyişi bir sır perdesiyle örtülmüştü. Bugün bile modern Türkiye'yi ve komşularını ziyaret edenler Osmanlı'nın miras bıraktığı anıtsal mimariye ve incelikli sanat eserlerine hayranlık duyarken, Avrupa ve Ortadoğu halklarının çoğunluğu Osmanlı geçmişlerinin tarihlerini ve kültürlerini nasıl biçimlendirdiğini görmekte zorluk çekmektedir.

Osman'ın vizyonunun gerçekleşmesi, zamanla çöküntüye uğraması ve Birinci Dünya Savaşı'nın muharebe alanlarında yok olması, modern dünyanın kavranması için temel önemde, gerçekten dramatik bir destandır.

"Tarihyazımının eski büyük geleneği olan Osmanistik çerçevesinde kaleme alınmış, kendi şartları içinde değerlendirildiğinde geniş okuyucu kitlesinin yanında uzmanları bile uyaracak ve bazı konuları hatırlatacak bir eser..."

İLBER ORTAYLI

"Caroline Finkel'in yapıtının çok uzun süre Osmanlı İmparatorluğu'nun tek ciltlik standart tarihi olarak kalacağına şüphem yok."

ANDREW MANGO

"Caroline Finkel Osmanlı İmparatorluğu'nun çarpıcı öyküsünü akıcı bir biçimde aktarıyor."

ORHAN PAMUK

ISBN 978-975-263-411-9
9 789752 635104
₺37,50
timas.com.tr

OSMANLI

RÜYADAN İMPARATORLUĞA

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN ÖYKÜSÜ 1300-1923

rüyadan imparatorluğa
osmanlı

osmanlı imparatorluğu'nun öyküsü 1300-1923

CAROLINE FINKEL

Bu kitap
Emine Eroğlu'nun yayın yönetmenliğinde,
Adem Koçal'ın editörlüğünde
yayına hazırlandı.
Redaksiyon Erhan Afyoncu,
kapak tasarımı ***Ravza Kızıltuğ,***
iç tasarımı ***Sibel Yalçın***
tarafından yapıldı.
3. baskı olarak 2007 Nisan ayında yayımlandı.
Kitabın Uluslararası Seri Numarası

Kapak resmi: *Kanuni Sultan Süleyman*

Baskı ve cilt:
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sk. No: 8
Davutpaşa-Zeytinburnu-İstanbul
Tel: (0212) 482 11 01

TİMAŞ YAYINLARI

***İrtibat** : Alayköşkü Caddesi. No.: 11*
Cağaloğlu / İstanbul
***Telefon** : (0212) 511 24 24*
***Faks** : (0212) 512 40 00*

www.timas.com.tr
timas@timas.com.tr

TİMAŞ YAYINLARI/1590
POPÜLER TARİH/18

©Caroline Finkel, 2005 London, "Osman's Dream-The Story of the Ottoman Empire 1300-1923" orjinal adıyla John Murray tarafından yayınlanan bu kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları Ork Ajans ile anlaşmalı olarak Timaş Yayınları'na aittir. İzinsiz yayınlanamaz. Tanıtım amacıyla yapılacak alıntılar dışında, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayınlanamaz.

OSMANLI

RÜYADAN İMPARATORLUĞA

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN ÖYKÜSÜ 1300-1923

CAROLINE FINKEL

ÇEVİRİ: ZÜLAL KILIÇ

CAROLINE FINKEL

Uzun yıllar İstanbul'da yaşadı, Türkiye'nin ve eski Osmanlı topraklarının büyük bölümünü gezdi. The School of Oriental and African Studies'de Osmanlı tarihi üzerine doktora yaptı. O zamandan beri çok sayıda makale yayınladı ve Osmanlıca ile modern Türkçe'ye ek olarak Macarca, Arapça ve Farsça dilleri üzerine çalıştı. Üçüncü kitabı olan Rüyadan İmparatorluğa: OSMANLI, onun Osmanlı tarihinin büyük temalarını geniş bir okuyucu kitlesine ulaştırma doğrultusundaki uzun vadeli çalışmalarının son noktasıdır.

Diğer Eserleri:

Savaşın Yönetimi - Macaristan'a Osmanlı Seferleri: 1593-1606

Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler - Bir Tarihsel İnceleme 1500-1800 (N.N. Ambraseys ile beraber)

ZÜLAL KILIÇ

28.4.1945'te İstanbul'da doğdu. Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'ni bitirdi. İstanbul Üniversitesi'nde İngiliz Edebiyatı, Kopenhag Üniversitesi'nde Rusça okudu. 1963-1980 yılları arasında özel sektörde (BP, Alarko, Koruma Tarım İlaçları, vb.) ve sendikalarda (Disk) çalıştı. 1974'ten beri kadın ve barış hareketlerinde yer alıyor ve 1981'den beri çevirmenlik yapıyor.

İÇİNDEKİLER

RESİMLER vii
TEŞEKKÜR xi
SUNUŞ xiii
TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ xv
HARİTALAR xix

1. EŞİTLER ARASINDA BİRİNCİ 1
2. BÖLÜNMÜŞ BİR HANEDAN 20
3. BİR İMPARATORLUK HAYALİ 44
4. MÜMİNLERİN PADİŞAHI 73
5. YERYÜZÜ KRALLIKLARININ SAHİBİ 105
6. HAREKETSİZ BİR SULTAN 139
7. HİZİPLERLE YÖNETİM 177
8. PAŞALARIN İNTİKAMI 201
9. GÜÇLÜ HANEDANLARIN SALTANATI 228
10. İMPARATORLUK ÇÖZÜLÜYOR 259
11. KAYGISIZLIĞIN TEHLİKELERİ 293
12. EYALETLERİN GÜCÜ 331
13. NİZÂM-I CEDİD'DEN TANZİMAT'A 368
14. KİMLİK BUNALIMI 397
15. İSLÂM İMPARATORLUĞU 433
16. FIRTINADAN ÖNCEKİ SÜKÛNET 466

OSMANLI İMPARATORLUĞU PADİŞAHLARI 493
KRONOLOJİ 495
NOTLAR 511
KAYNAKÇA 553
DİZİN 585

RESİMLER

1. Sultan Orhan'ın 1324'te kurduğu bir tekkenin vakfiyesinin ilk üçte biri
2. Johann Schiltberger'in arkadaşlarının idamı
3. Bir Osmanlı görevlisi ile yardımcısının Balkanlar'da devşirme için seçilen Hıristiyan gençleri kaydetmesi
4. 1402'deki Ankara savaşında Timurlenk tarafından tutsak alındıktan sonra bir kafese konulan I. Bâyezid
5. İmparator Justinyen'in Ayasofya'nın önünde duran atlı heykeli
6. İstanbul'daki Kapalı Çarşı'nın görünümü
7. Topkapı Sarayı'nın dış bahçesindeki Çinili Köşk
8. II Mehmed'in 1483 tarihli portresi
9. Sen Jan Şövalyeleri'nin Büyük Ustası'nın Rodos'a geldiğinde Cem Sultan'ı karşılaması
10. Cem Sultan'ın tutulduğu Bourganeuf Kalesi
11. I. Süleyman haşmında Veziriazam İbrahim Paşa'nın kendisi için yaptırdığı miğfer-taçla
12. Veziriazam İbrahim Paşa'nın tabutunun Topkapı Sarayı'ndan çıkarılışı
13. Kâbe
14. Süleyman ile Hürrem Sultan'ın kızı Mihrimah Sultan
15. Sıraltı boyalı İznik çinisi
16. Üç Kızılbaş'a "sapkın" inançlarından vazgeçmelerinin simgesi olarak kırmızı külahlarını çıkarmaları dolayısıyla kaftan verilmesini gösteren bir minyatürden ayrıntı
17. II. Selim tarafından Edirne'de yaptırılan Selimiye Camii
18. Şaraplarını ırmakta soğutan bir çiftin yeniçeriler tarafından yakalanışı
19. IV. Murad'ın 1638'de Bağdat seferine çıkışı
20. Venedik'in Girit'i vermeyi reddetmesinin ardından İstanbul'daki Venedik elçisi Giovanni Soranzo ile maiyetinin zincirlenerek hapishaneye götürülmeleri
21. Turhan Sultan'ın İstanbul'da Eminönü'nde yaptırdığı Yeni Cami
22. Baş Kara Hadımağası
23. Veziriazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın boğulması
24. "Türklerin ünlü hilalinin emperyalistler, Polonyalılar ve Venedikliler tarafından parçalanması"

25. III. Ahmed'in üç oğlunun sünnet düğünlerine götürülmesi
26. Lâle çeşitleri: "Ahmed Efendi'nin Ziyafet Zevkini Artıran" ve "Neşe Kaynağı"
27. III. Ahmed'in Topkapı Sarayı önünde yaptırdığı çeşmeden ayrıntı
28. Patrona Halil ve arkadaşları
29. Kent dışından Topkapı Sarayı'na su getiren şebekeyi gösteren tomardan ayrıntı
30. Bir Osmanlı ile bir Rus görevlinin Çanakkale Boğazı'nı tartışmaları
31. Mısırlı Mehmed Ali Paşa
32. Kırım Savaşı sırasındaki üniformasıyla Sultan Abdülmecid
33. Ayasofya'nın iç görünümü
34. Sultan Abdülaziz'in çıkardığı bir nişanın arka yüzü
35. Osmanlı askeri okul öğrencileri
36. Her yıl hac kervanının yola çıkması sırasında düzenlenen şenliklerde Padişah'ın varlığını simgeleyen tahtırevanın Dolmabahçe Sarayı'ndan çıkışı
37. Kayzer II. Wilhelm 1917 sonbaharında İstanbul Boğazı'nda sandal gezisinde

Yazar ve yayınevi resimleri basma izni verdikleri için aşağıdakilere teşekkür ederler: Resim 1. Hakkı Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey vakfiyesi, 724 Rebiülevvel-1324 Mart", *Belleten* V (1941) 280-1; 2. Johan Schiltberger, *Ich Schildtberger zoche aus von meiner heimat...* (Augsburg, 1475) n.p.; 3. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Süleymanname, H. 1517 f. 31v); 4. Schloss Eggenberg Museum, Graz; 5. University Library Budapest (Miscellany, Cod. Ital. 3 f. 144v); 6. Jürgen Franck/Cornucopia; 7. Deutsches Archaeologisches Insstitut, Istanbul (no. 68/154; W. Schiele 1968); 8. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Albüm, H. 2153 f. 145v); 9. Gulielmus Caoursin, *Guillelmi Caonrsin [sic] Rhodiorum Vicecancellarij: obsidionis Rhodie Vrbis descriptio... de casu Regis Zyzymy: Commentarium incipit* (Ulm, 1496) n.p. [f.33r]; 10. A. Vayssiere, *L'ordre de Saint-Jean de Jerusalem ou de Malte en Limousin... (Tulle, 1884) ön sayfa; 11. William Stirling-Maxwell, Examples of the Engraved Portraiture of the Sixteenth Century* (London and Edinburgh, 1872) 41; 12. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Hünername, H. 1524 f. 165v); 13. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Fütuh al-harameyn, R. 917 f. 14r); 14. Mazovian Müzesi, Plock, Polonya/Muzeum Mazowieckie w Plock (MMP/S/2); 15. The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art (POT 1688); 16. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Sürname-i humayun, H. 1344, f. 279r); 17. Deutsches Archaeologisches Insstitut, Istanbul (R 28.874); 18. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Albüm, B.408); Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Albüm, H.2134 f.Ir); 20. Museo Civico Correr, Venedik (Memorie turche, MSS. Cicogna 1971/36); 21. G.J. Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople...* (Paris, 1680) 283; 22. Paul Rycaut, *The Presnet State of the Ottoman Empire...* (London, 1668); 23. [Jean de Prechac] *Cara Mustapha Grand Visir. Histoire...* (Paris, 1684) ön sayfa; 24. Albert Vandal, *Le voyages de Marquis de Nointel* (1670-1680) (Paris, 1900) 258; 25. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Surname-i Vehbi, H. 3593 f. 173b); 26. Turhan Baytop, *İstanbul Lâlesi* (Ankara, 1992) 58; 27. Deutsches

RESİMLER

Archaeologisches Insstitut, Istanbul (1 + R21.547); 28. Rijksmuseum (SK-A-4082); 29. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (H. 1815); 30. F. Muhtar Katırcıoğlu/*Yeryüzü Suretleri: F. Muhtar Katırcıoğlu Harita Koleksiyonu* (İstanbul, 2000) 156; 31 ve 33. Buccleuch Dükü'nün müsaadesiyle; 32. Yazarın koleksiyonundan; 34. İsa Akbaş Koleksiyonu/Edhem Eldem, *Pride and Privilege. A History of Ottoman Orders, Medals and Decorations* (İstanbul, 2004) 248; 35. Deutsches Archaeologisches Insstitut, Istanbul (R 24.687); 36. Deutsches Archaeologisches Insstitut, Istanbul (7689); 37. Deutsches Archaeologisches Insstitut, Istanbul (R 28.558)

Gerekli izinleri almak için azami çaba harcanmıştır. Eğer izin verilmemişse, yayıneviyle ilişkiye geçmenizi rica ederiz; böylece daha sonraki baskılarda adları belirtilecektir.

TEŞEKKÜR

Rüyadan İmparatorluğa: OSMANLI'nın hazırlanmakta olduğu uzun yıllar boyunca birçok meslektaşım ve dostum bana cesaret verdi ve yardımcı oldu. Çok sayıdaki soruma şahsen ya da yazıyla yanıt verdiler; bana basılmış ya da basılmamış kitap ve makaleler gönderdiler; bir ya da birkaç bölümü, hatta tüm metni okudular ve her zaman hata yapmamı önlemeye çalıştılar. Bilgilerini böylesine cömertçe benimle paylaşmaya istekli bu kişiler olmadan, bu kitabı yazmaya girişemezdim.

Türkiye'deki Amerikan Araştırma Enstitüsü'nün İstanbul şubesi çalışanlarına öncelikle şükran borçluyum: Enstitü'nün mükemmel Osmanlı koleksiyonundaki malzemeleri okuduğum süreçe, Enstitü Müdürü Anthony Greenwood ve yardımcıları Gülden Güneri ile Semrin Korkmaz her seferinde aylarca varlığıma tahammül ettiler – ve aylarca her gün öğle yemeklerini benimle paylaştılar. Her sabah Boğaz'ı gemiyle geçmenin zevki ve Enstitü kütüphanesinin sakinliği olmasaydı, daha başlarda bu işten vazgeçebilirdim. *Rüyadan İmparatorluğa: OSMANLI*'yı yazmaya başladığım Cambridge'de, Cambridge Üniversitesi Skilliter Merkezi'nden Kate Fleet, Osmanlı tarihçileri için bir diğer vaha olan Skilliter Kütüphanesi'nden yararlanmama izin verdi; İstanbul'daki Institut français des études anatoliennes ve İslâm Araştırmaları Vakfı kütüphanesi ile British Library çalışanlarının, zengin koleksiyonlarından yararlanmama izin vererek sağladıkları yardıma da müteşekkirim.

Çok çeşitli biçimlerdeki yardımları kitabımdan sezilebilen diğer çok sayıdaki kişi arasından şunların adlarını sayabilirim: Gabor Agoston, Virginia Aksan, John Alexsander, Jean-Louis Bacque-Grammont, Marc Baer, Michele Bernardini, İdris Bostan, Gregory Bruess, Duncan Bull, Robert Dankoff, Caroline Davidson, Selim Deringil, Kathryn M. Ebel, Howard Eissenstadt, Y. Hakan Erdem, Selçuk Esenbel, Suraiya Faroqhi, Cornell Fleischer, Pal Fodor, John Freely, Fatma Müge Göçek, Daniel Goffman, Yasemin Gönen, Rossitsa Gradeva, Jane Hathaway, Colin Heywood, Frederic Hitzel, M. Şükrü Hanioğlu, Colin Imber, Robert Jones, Yavuz Selim Karakışla, Claire Ruoff Karaz, Michael Khodarkovsky, Machiel Kiel, Darius Kolodziejczyk, Klaus Kreiser, Donna Landry, Heath Lowry, Gerald MacLean, Andrew Mango, Nenad Moacanin, Rhoads Murphey, Oktay Özel, Burcu Özgüven, Oded Peri, Hedda Reindl-Kiel, Kahraman Şakul, Ariel Salzmann, Hamish Scott, Norman Stone, Frank Sysyn, Nabil al-Tikriti, Christine Thompson, Lucienne Thys-Şenocak, Gündüz Vassaf, Sara Nur Yıldız, Fehmi Yılmaz, Elizabeth Zachariadou, Fariba Zarinebaf-Shahr. Tüm adları bu listeye dâhil etmem olanaksızdır: yardımlarından ya-

rarlandığım daha birçok kişi bulunmaktadır. Müteşekkir olduğum diğer iki kişi düzyazı ve şiirlerin çoğunu Osmanlıca'dan, orijinalin ruhunu yakalamakta büyük bir başarı göstererek melodik bir İngilizce'ye çeviren Joyce Matthews ile tanıtımlarda kullanmak üzere fotoğraflarımı çeken Ara Güler'dir.

Yazmak zor, ama resim bulmak daha da zordur. Bu süreci görece kolaylaştırdıkları için şu kişilere teşekkür etmek isterim: Filiz Çağman, Zeynep Çelik ve Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nden Gülendam Nakipoğlu; Edhem Eldem; İstanbul'daki Eren Yayınları'ndan Muhittin Eren; *Cornucopia Magazine*'den John Scott; F. Muhtar Katırcıoğlu; Yapı Kredi Bankası Kültür Dairesi çalışanları; British Museum, Baskı ve Resimler Bölümü'nden Giulia Bartrum; Natalia Krolikowska; Krzysztof Wawrzyniak.

John Murray'deki editörüm Caroline Knox kitabın yayına hazırlanmasının son aşamalarına kadar bana destek verdi: ona, halefi Gordon Wise'a, ayrıntılara büyük özen gösteren Caroline Westmore'a, Cathy Benwell'e ve Nikki Barrow'a içten teşekkür borçluyum. Metne aksi halde eksik kalacak bir akıcılık kazandıran Liz Robinson ve Elizabeth Dobson'un redaksiyon yeteneklerini de şükranla anmalıyım. Bu kitabı John Murray'e Philip Mansel önerdi; onun, Osmanlıların öyküsünü genel bir okuyucu kitlesi için yazmak gibi akademik bir tarihçinin önüne çok ender çıkacak bir fırsat yaratılmasına aracı olduğunu özellikle belirtmem gerekir. Temsilcim Anne Engel umutsuzluğa düştüğüm zamanlarda beni şefkatle yüreklendirdi. Haritaları Martin Collins çizdi, dizini Douglas Matthews hazırladı.

Osmanlı tarihine ilk adımımı Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Fakültesi'nin eski Türkçe profesörlerinden Victor Ménage'ın usta ve özenli kılavuzluğunda attım. Şimdi, yıllar sonra, onun bilgeliğine bir karşılık sunabiliyorum. Bir diğer Victor, Osmanlı Karadeniz'ine ve bunun kuzeyden gelen güçlere karşı savunmasının inceliklerine duyduğum tutkuyu paylaştığım Victor Ostapchuk –kendi çalışmalarına ve mesleğinin acil gereklerine rağmen– metni ilerledikçe okumaya ve derin bilgisiyle ve ayrıntılı olarak yorumlarda bulunmaya büyük zaman ayırdı. Ama her şeyden önemlisi bir yazar ve gazeteciyle –daha doğrusu gazeteciliği seçen bir akademisyenle– evlendiğim için şanslıyım. Eşim bana ulaşılmazı ulaşılabilir yapmanın büyük değerini ve çoğu kez en anlaşılması güç konuyu bile genel bir kitleye iletebilecek sözcük biçimleri olduğunu öğretti. Bu kitabı iki Victor'a –Vic-i büzürg ile Vic-i sagir'a– Andrew Finkel'a ve gelişme yılları tümüyle Osmanlıların gölgesinde geçen kızımız Izzy'ye adıyorum.

SUNUŞ

Caroline Finkel'i genç yaşında, Osmanlı üzerine kongrelerde ve İstanbul'daki Osmanlı arşivlerinde tanıdım. Doğrusu ilginç bir konumu vardı. Osmanlı askerî tarihi gibi o dönemde genellikle eski askerlerin ilgi duyduğu bir dal üzerinde çalışıyordu. Zamanla Türkiye deprem tarihi çalışmalarına da el attı. Bunu bir malî zorunlulukla yaptığını zannedebilirsiniz. Ama bu çalışmalar neticesinde ortaya çıkan *Türkiye ve Komşu Bölgelerin Deprem Tarihi: 1500-1800 (The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas: A Historical Review)* adlı eseri el'an başvurulan kıymetli bir yapıttır.

Elinizdeki eser olan "*Rüyadan İmparatorluğa: OSMANLI*" aslında tarihyazımının eski büyük geleneği (Osmanistik) çerçevesinde kaleme alınmış bir metindir.

Kitap, Osmanlı hanedanının tarihini 14. yüzyılın Kuzeybatı Anadolu'sunda küçük bir beylik olarak ortaya çıkışından itibaren ele alır. Hanedanın 1700'lere kadar uzanan şatafatlı ve nihayet Birinci Dünya Savaşı ile noktalanan çöküş dönemleri anlatılınca hanedanın öyküsü son bulmuştur.

Hiç şüphesiz ki bu kitapta zaman zaman Osmanlı iktisat tarihine, diplomasi tarihinin inceliklerine uzanılmadığı görünür. Ben bunu bir eksiklik olarak ele almıyorum. Bu ihmal edilen bir konunun vurgulanmasından ileri gelir. Kitabın yaklaşımı, savaşların, saray komplolarının ve uluslararası antlaşmaların ele alınışıyla Caroline Finkel'i çağdaşlarından çok daha orijinal bir üsluba götürür. Onun üslubu şimdikilerin modası geçmiş, eski Osmanistik diye reddettikleri bir dala dönüştür. Bu dönüşü şahsen alkışlayanlardanım. Kendi şartları içinde değerlendirildiğinde de "*Rüyadan İmparatorluğa: OSMANLI*" geniş okuyucu kitlesinin yanında uzmanları bile uyaracak ve bazı konuları hatırlatacak bir metindir.

Büyük Avrupalı tarihçiler; Joseph von Hammer Purgstall, JW Zinkeisen ve bizim onlarla eş değer tarihçilerimiz diyebileceğimiz İsmail Hakkı Uzunçarşılı veya Mufassal Osmanlı Tarihi'nin (İskit Yayınevi) yazarları bu tarzın örneklerini vermişlerdi fakat modern Türk tarihçileri de çoğunlukla siyasi veya askerî tarihi kayıtlara artık önem vermiyorlar. Oysa bu sahaların aşıldığını hiç sanmıyorum. Bu tür öyküleri sıkıcı ve anlamsız bulmakta çok yaygındır. İlk önce bu sıkıntının aşılması gerekir. Gerçekte demek istediğimiz bu gibi tarihsel kayıtların (kroniklerin) ve askerî tarih bilgilerinin üstesinden gelinmenin son derece zor olduğudur. Bu tasvir ve analizi Caroline Finkel bir yeni ekolün, bir askerî tarihçiler grubunun üyesi olarak yap-

tı. Son zamanların modası belirsiz olarak tasarlanan sosyal tarihlerin ortaya konması yönündedir. Bu sosyal tarihler birçok kaynaktan istifade eder. Ama şu kadarını söylemek lazım; o kaynakların dahi gerçek bir değerlendirmeye tabi tutulmaları gerekmektedir. Kaldı ki, diplomasi tarihinin ve askerî tarihin başvuracağı sayısız kaynaklar büyük bir problem arzeder. O problemin de üstüne gidilmelidir.

Caroline Finkel elbette kültürlerarası farklı kaynaklar açısından önemli bilgilere sahiptir. Osmanlıca'nın dışında birtakım Avrupa dillerine de müracaat etmiştir. Macar meslektaşlarıyla yakın ilişkide olduğunu biliyorum. Ayrıca derinliklere olan ilgisi de onun maharetini, hızlı ve becerikli bir şekilde dışarıda da göstermesine yardımcı olmuştur.

Bu kitapta Doğu Roma İmparatorluğu'nun uç bölgelerinde ortaya çıkan bir beyliğin yüz elli sene içinde nasıl bir Avrupa gücü olduğunu değişik bir yorumla görüyoruz. Bu yorum herkesin iştirak edeceği bir yorum olmayabilir. Ne kadar değerlendirilebileceğini bilemiyorum ama şu anda elimizde müracaat edebileceğimiz ve Osmanlı'nın 600 yıllık tarihini rahat okuyabileceğimiz faydalı bir çalışma vardır.

Bir toplumun tarihinden konuştuğumuzda onun kaderinden bahsetmiş oluruz. Toplumun kaderini tarif etmek o kadar kolay değildir. Dış görünüş, içe indiğiniz zaman muğlâk ve yumaklı durumlar arzeder. Osmanlı tarihinde savaşlar ve anlaşmalar önemliydi. Osmanlı İmparatorluğu, yüzbinlerce insanın hayatı üzerinde bilhassa bizim tarihimizde çok etkili olmuştur. Bu yüzden Osmanlı üzerine denemeleri burada takdirle anmak gerekmektedir.

Prof. Dr. İLBER ORTAYLI

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

Tarih yazımında son yıllarda bir patlama olmuştur; Avrupa'da ve başka yerlerdeki kitapçıların raflarında şimdi tüm diğer zaman ve yerlerin tarihlerinin yanı sıra, değişik kapsam ve konularda Osmanlı tarihleri de bulunmaktadır. Bunların bir kısmı akademisyen bir okuyucu kitlesini hedef almakta, bazıları yalnızca kısıtlı süreleri kapsamakta, bazıları ise tümüyle Türk ya da Osmanlı olmayan kaynaklara dayanmaktadırlar.

Ben genel bir okuyucu kitlesine tüm Osmanlı döneminin –ve ötesinin– çağdaş bir tarihini sunmayı amaçladım; hedefim, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseldiği, zayıfladığı ve çöktüğü –ve tüm bilmemiz gerekenin bu olduğu– gibi aşırı basitleştirici görüşlere karşı çıkmaktı. Tarihin kendisi gibi, tarihsel araştırmalar da durağan değillerdir ve son on-on beş yılda heyecan verici yeni bakış açıları ve yorumlar ortaya çıkmıştır. Gene de, günümüzde Osmanlı İmparatorluğu'na bakış açıları genel olarak hâlâ büyük ölçüde, batılı devletler ile Osmanlılar arasındaki çeşitli çatışmaların heyecanı içinde yazılmış Avrupa kaynaklarında korunan gözlemlere ve önyargılarına dayanmaktadır. Örneğin İmparatorluğun "Doğu despotizmi" ya da "Avrupa'nın hasta adamı" olarak nitelemeleri, bu tür ifadelerin belirli amaçlara uygun düştüğü belli dönemlerden kaynaklanırlar. Ne yazık ki bu deyimler, sanki imparatorluğun tüm tarihi için geçerliymiş ve türetildiklerinden bu yana edinilen yeni tarih anlayışlarını kapsıyormuş gibi sürekli tekrarlanmış, yeniden ve yeniden kullanılmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik yönlerine ilişkin genel tarihi yazınının büyük bölümü aslında "tarih"ten oldukça yoksundur ve Osmanlılar ile onların dünyasını –şehvetli padişahların, kötü ruhlu paşaların, bahtsız harem kadınlarının, cahil din adamlarının bir geçidinden oluşan- absürd bir tiyatro oyununa, tarihin dinamiklerini neredeyse yok sayan, aşınmış bir ortamda donmuş stereotip kişilere indirger. Bunlarda yabancı ve egzotik bir evrenin zamanı belirsiz bir öyküsü anlatılırken, okuyucu bu evreni biçimlendiren süreçler hakkında bilgilendirilmez. Bu kitapların iyi satması Osmanlı Imparatorluğu'na duyulan genel ilginin bir kanıtıdır; onların ne son dönemlerdeki tarihsel algılamalara, ne de asıl kaynaklara dayanmamaları ise, Türkiye dışında Osmanlı tarihçilerinin çok ender olarak genel bir okuyucu kitlesi için yazma girişiminde bulundukları olgusunu yansıtmaktadır.

Kitabımın bir yandan okuyucu için rahat okunur bir "öykü", öte yandan da bu durumu düzeltmek yönünde mütevazı bir çaba olacağını, geçmiş ile gelecek arasındaki ilişkileri ve bugün olduğumuz yere nasıl geldiğimizi anlamamıza katkıda bulunacağını umuyorum. Benim Osmanlı tarihine yaklaşımım, on beş yıldan fazla yaşadığım Türkiye'de geçen yıllarımdan etkilenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son varisi olan bu devlette geçmiş gerçekten de farklı bir ülkedir, çünkü 1928'deki alfabe değişikliği Türkiye yurttaşlarının geçmiş dönemlerin edebî ve tarihî yapıtlarına kolayca ulaşma olasılığını ortadan kaldırmıştır. Ayrıca, öztürkçeleştirme çabaları sonucu dil zengin bir karışım olan Osmanlıca'daki Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin çoğundan arınmıştır. Osmanlı döneminden sadeleştirilmiş yapıtlar modern okuyucunun eskiden olup bitenleri anlamasına kısmen yardımcı olmaktadırlar –aksi halde durum iyice vahim olacaktı– ama aslında tam da yeterli değillerdir.

Diğer tüm uluslar gibi Türkler için de kendilerine okulda öğretilen "resmî tarih"i –geçmişin, itici gücü Mustafa Kemal Atatürk'ün adıyla özdeşleştirilen devrim olan versiyonunu– silkip atmak kolay olmamıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlı yüzyılları, sanki yurttaşlarıyla hiç ilgisi olmayan kapalı bir kitap gibi düşünülerek horlanmış, halka uzak bir Türk geçmişi daha uygun görülmüştü. Ama Osmanlı dönemi hafızalardan silindikçe, incelemeye açılmaktadır. Gene de imparatorluğun daha ilk yıllarından itibaren devlete ve buyruklarına karşı çıkışlara fazla ilgi gösterilmemesi, modern Türkiye'de siyasetin kalıcı özelliklerinden biri olan muhalefetin varlığını kabule isteksizliğin bir işaretidir. Türkiye gündeminin her zaman ilk sıralarındaki iki konudan birisi askerin siyasetteki rolü, diğeri ise dini ifadede kabul edilebilir sınırlardır. Bunlar Osmanlı tarihine egemen olan ve bugünün olduğu kadar geçmişin devlet adamlarını ve insanlarını da meşgul eden konulardır. Bunların yeni olmadıklarını ve geçmişte nasıl yaşandıklarını bilmemiz gerekmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin çalışmalar geleneksel olarak padişahlığın kaldırıldığı 1922'de, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilan edildiği 1923'te ya da hilafetin kaldırıldığı 1924'te bitirilir. Ben öykümü cumhuriyet dönemine, Atatürk'ün imparatorluğun devrilerek cumhuriyetin kurulmasındaki rolünün haklılığını gösteren ve gelecek için vizyonunu, rüyasını açıklayan büyük nutkunu verdiği 1927 yılına kadar uzattım. Kitabımın orijinal adının (*Osman's Dream-Osman'ın Rüyası*) arkasındaki küçük oyun da budur: Ad, Sultan I. Osman'ın gördüğü iddia edilen ve öyküsünü anlatmaya çalıştığım imparatorluğun doğuşunun ve gelişmesinin kehaneti olarak yorumlanan bir rüyasını anıştırmaktadır. Bu tarihi 1927'ye kadar sürdürmek bana ayrıca cumhuriyet ile imparatorluğun tarihi arasındaki bazı sürekliliklere dikkati çekme olanağı sağlamıştır: Cumhuriyetin yalnızca Atatürk devriminin izini taşıyan beyaz bir sayfa olduğu doğrusundaki öğreti tarihçilerce tartışılmaktadır.

Böylesine kapsamlı bir kitap yazarken, çok sayıda güç seçim yapmak zorunda kaldım. Kitabın eksiksiz olduğu iddiasında değilim – bu zaten mümkün olamazdı. Kronolojik bir çizgi izlemenin uygun olacağını düşündüm. Okuyucular yeniçeriler ya da harem gibi unsurların ayrı ayrı ele alınmasını tercih edebilirler, ama ben bu

özelliklerin bir vakumda var olmadıkları, bunları üreten toplumun ayrılmaz parçaları oldukları görüşünü savunuyorum. Aynı şekilde sanat ve mimari de toplumun karmaşık yapısından doğarlar ve saf yaratıcılığın tek tek ifadeleri olarak yorumlanamazlar. Dini "Islâm" başlıklı bir bölümde ele almak da anlamlı değildir, çünkü din tarihin ana dinamik güçlerinden biri olmuştur ve herhangi bir yer ve zamanda uygulanma biçimi siyasi sonuçlar doğurur. Osmanlı tarih yazımında çok sık yapıldığı gibi tarihe "kurumlar" aracılığıyla bakmak ise dramatik olayları genelde bir çerçeve içinde dondurmakta ve bağlantılı olaylar arasındaki ilişkilerin gözden kaçmasına yol açabilmektedir. Bu yöntemin bir diğer sakıncası da okuyucunun dikkatinin Osmanlı tarihinin tam da çoğu kez aşağılayıcı biçimde ele alınan yönlerine yoğunlaştırmak, ama bunların nasıl ortaya çıktığını ve neden böyle geliştiklerini açıklamamaktır. Böylece Osmanlı tarihini diğer tarihlere uygulanan standartlarla yorumlama girişimleri engellenmekte ve bu tarih tümüyle kendine özgü ve anlaşılmaz gibi gösterilmektedir. Kuşkusuz her devletin tarihinin kendine özgü yönleri vardır; ama diğer devletlerin tarihleriyle benzer özellikler yerine bunların vurgulanması, Osmanlı tarihinin Türkiye dışında pek bilinmemesine katkıda bulunmuştur.

Rüyadan İmparatorluğa: OSMANLI başlangıçta Osmanlı tarihini Türk olmayan okuyucular için bir "normalleştirme" fırsatı olarak görülmüştü. Türk okuyucuların da, Türkiye'yi kendisine yurt edinen yabancı bir tarihçinin kaçınılmaz geçmişleri olan bir imparatorluğun tarihini yazma amaçlı bu girişiminde yeni ve şaşırtıcı bir şeyler bulacaklarını umuyorum. Bir yabancının düşünülerek geliştirilmiş bakış açısı da, meselelere içten bakanlarınki kadar aydınlatıcı ve -umarım- ilgi çekici olabilir.

TÜRKÇE BASKI İÇİN TEŞEKKÜR

TİMAŞ'ın kitabımı Türkçeye çevirmek istediğini duyduğumda çok heyecanlandım; TİMAŞ'ın bu önerisini gerçeğe çevirdiği için Cem Küçük ve Adem Koçal'a şükran borçluyum. Onlar ve arkadaşları tüm bu süreç boyunca son derece olumlu ve yardımcı davrandılar; onlarla çalışmak benim için bir zevkti. Özelikle de elimizden geldiğince tecrübeli bir çevirmen bulmak konusundaki katı tutumumu kabul ettiler; Zülal Kılıç'ın kitabımı çevirme görevini üstlenmeyi kabul etmesini kendim için büyük bir talih olarak görüyorum. Bu çeviriyi büyük verimlilikle ve özenle birkaç ay içinde gerçekleştirdi; yapıtları başka bir dilde yayınlanan bir yazar için bu en büyük kaygıyı hafiflettiği için kendisine şükran duyuyorum. Çeviriyi sözcük sözcük kontrol etmek gibi güç bir işi üstlenen Erhan Afyoncu'ya da çok teşekkür ederim.

HARİTALAR

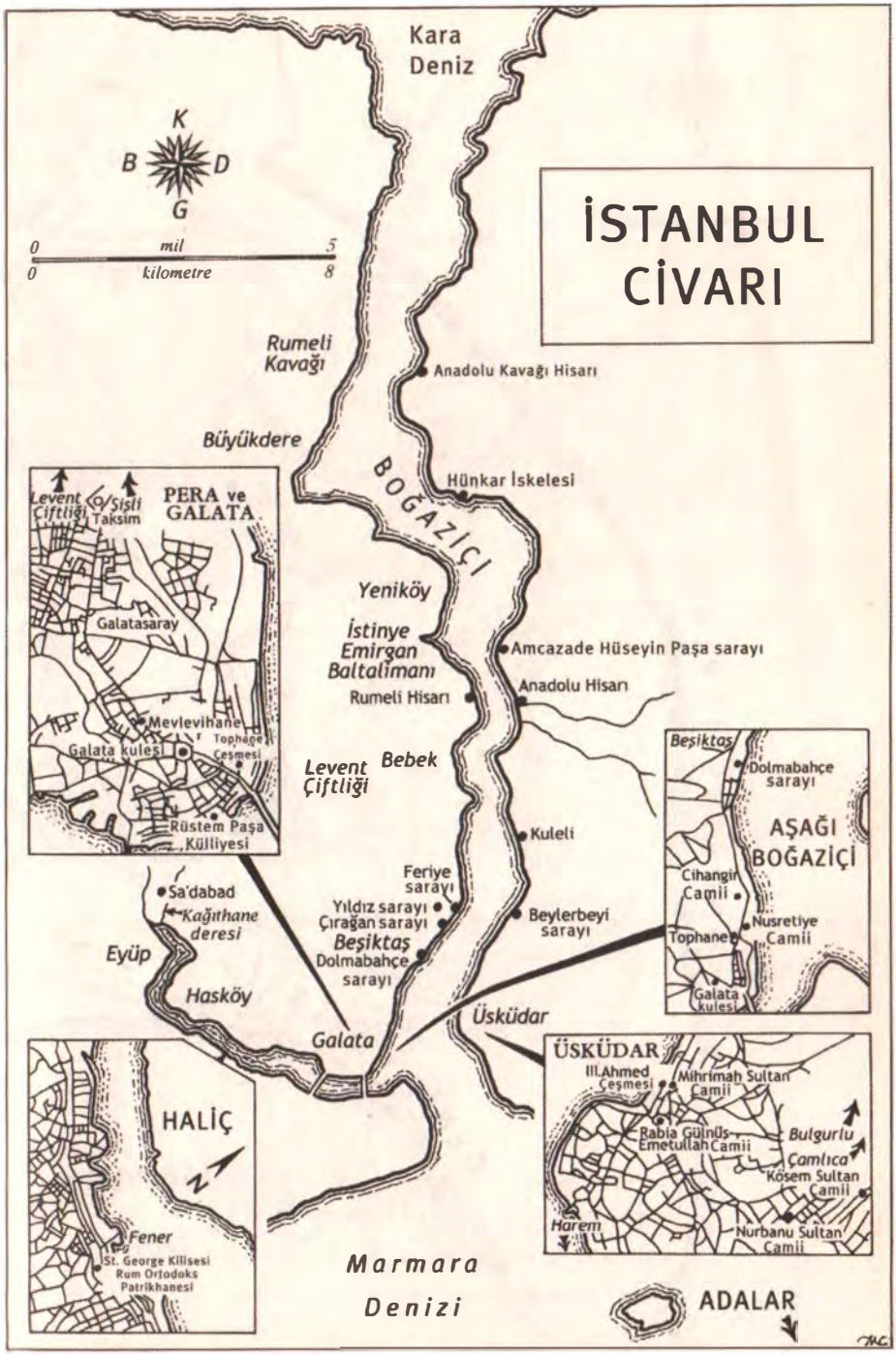
1. On dördüncü Yüzyıl Ortalarında Anadolu ve Trakya xx
2. On altıncı-On yedinci Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu xxii
3. Berlin Antlaşması'ndan (1878) Sonra Osmanlı İmparatorluğu xxiv
4. İstanbul Civarı xxv
5. İstanbul xxvi

KARA DENİZ
Tunca N.
Marica N.
Edirne
Çirmen (1371)
Dimetoka
Vize
Koyunhisar (1091)
Pelekanon (1329)
Konstantinopolis
Enez
Bolayır
MARMARA DENİZİ
Gelibolu
İzmit
İznik
İSFENDİYAR
Kastamonu
İnöp
Çanakkale Boğazı
Bursa
Yenişehir
KARESİ
Söğüt
Sakarya N.
Ankara
Edremit Körfezi
Eskişehir
OSMANLI
Kütahya
SARUHAN
GERMİYAN
Gediz N.
Manisa
İzmir
Birgi
Aydın
Menderes N.
Miliyakefalon (1176)
Eğridir Gölü
EŞREFOĞULLARI
AYDIN
Isparta
Konya
Beyşehir
MENTEŞE
HAMİD
KARAMAN
TEKE
RAMAZANOĞULLARI
Antalya
Adana
Ermenek
RODOS
(Rodos Şövalyeleri)
Mil
250
KIBRIS
Trabzon
TRABZON PRENSLİĞİ
Amasya
Bayburt
Erzincan
Sivas
Malazgirt (1071)
Elbistan
Malatya
Van
DULKADİR
Diyarbakır
R. Tuna
R. Dinyester

BUDA
EFLAK
RUMELİ
BOSNA
Belgrad
Sofya
Bükreş
İstanbul
İzmir
Kilis
Kanesiçe
TRANSİLVANYA
KIRIM HANLIĞI
KEFE
KARADENİZ
Hazar Denizi
ANADOLU
Ankara
TRABZON
ERZURUM
Erzurum
Tiflis
Erivan
KAPAMAN
DİYARBAKIR
VAN
Tebriz
ZULKADİR
Halep
IRAKA
MUSUL
KIBRIS
ŞAM
BAĞDAT
BASRA
Basra
MISIR
Kızıldeniz
Medine
Mekke
HABEŞ
YEMEN
Sana
Umman Denizi
TUNUS
AKDENİZ
GİRİT
Trablus
TRABLUS
Mil
1609
BASRA

BERLİN ANTLAŞMASI'NDAN SONRA (1878) OSMANLI İMPARATORLUĞU

İSTANBUL CİVARI
Kara Deniz
K
B
D
G
0 mil 5
0 kilometre 8
Rumeli Kavağı
Anadolu Kavağı Hisarı
Büyükdere
BOĞAZİÇİ
Hünkar İskelesi
Yeniköy
İstinye
Emirgan
Baltalimanı
Amcazade Hüseyin Paşa sarayı
Rumeli Hisarı
Anadolu Hisarı
Levent Çiftliği
Bebek
Kuleli
Feriye sarayı
Yıldız sarayı
Çırağan sarayı
Beşiktaş Dolmabahçe sarayı
Beylerbeyi sarayı
Sa'dabad
Kağıthane deresi
Eyüp
Hasköy
Galata
Üsküdar
Levent Çiftliği
Şişli
Taksim
PERA ve GALATA
Galatasaray
Mevlevihane
Tophane Çeşmesi
Galata kulesi
Rüstem Paşa Külliyesi
Beşiktaş
Dolmabahçe sarayı
AŞAĞI BOĞAZİÇİ
Cihangir Camii
Nusretiye Camii
Tophane
Galata kulesi
ÜSKÜDAR
III. Ahmed Çeşmesi
Mihrimah Sultan Camii
Rabia Gülnüş Emetullah Camii
Bulgurlu
Çamlıca
Kösem Sultan Camii
Harem
Nurbanu Sultan Camii
HALİÇ
N
Fener
St. George Kilisesi
Rum Ortodoks Patrikhanesi
Marmara Denizi
ADALAR

K
D
D
G
HALİÇ
Edirne kapı
Ayhırmak Sultan Camii
Hetaiye Camii (Pammakaristos Kilisesi)
I. Selim Camii
Hünen Sultan Camii
Hırkai şerif Camii
Karaman pazarı
Fatih Camii
Havariyun Kilisesi
FATİH CA
Rüstem Paşa Camii
Yeni Camii
EMİNÖNÜ
Süleymaniye Camii
Mısır Çarşısı
II. Abdülhamid Türbesi
Şehzade Camii
GÜLHANE
Rüstem Paşa Medresesi
Mahmud Paşa Camii
Çinili Köşk
TOPKAPI SARAY
Nuru Osmaniye Camii
II. Muhmud Türbesi
Ayasofya
II. Ahmed Çeşmesi
II. Bayezid Camii
II. Bayezid Türbesi
Hünen Sultan Hamamı
İbrahim Paşa Sarayı
Hipodrom
I. Ahmed Türbesi
Kadırga
I. Ahmed Camii
Hünen Sultan Camii
Yeniçeri Gecit Yeri
Eski Pazarı
AKSARAY
Hacı Mehmed Paşa Camii
Orta Camii
TH
IUS SURLARI
DENİZ SURLARI
Marmara Denizi
Yedikule
İSTANBUL

1

EŞİTLER ARASINDA BİRİNCİ

OSMANLI İMPARATORLUĞU belli bir günde sona erdi, ama başlangıcı efsanelerin karanlığına gömülüdür.

29 Ekim 1923 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk belirli, uluslararası kabul görmüş sınırlar içinde, meşruluğu halk egemenliğine dayalı bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı seçildi. Türkiyeli cumhuriyetçiler daha 1 Kasım 1922'de Osmanlı Sultanı'nı tahttan indirmiş, ona yalnızca halife olarak dinî rolünü bırakmışlardı. 3 Mart 1924'te bu kurumu da kaldırarak, kurmakta oldukları devletin hanedan siyasetlerine ya da tanrısal bir hakka dayanmamasını güvence altına aldılar.

Mustafa Kemal 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında mecliste –Türkçe'de yalnızca "Nutuk" diye bilinecek kadar ünlü– uzun bir konuşma yaparak, onun kuşağının ulusun eskimiş ve değerini kaybetmiş Osmanlı geçmişini reddetmesinin gerekçelerini anlattı. Mustafa Kemal iktidardaki ilk yıllarını Türk halkını imparatorluk geleneğini terk etmeye, molla baskısından kurtulmaya ve çağdaş dünyayı benimsemeye yönelten ve devrim diye adlandırdığı bir dizi reforma adadı.

Türkler ancak yakın zamanlarda kendi tarihlerine farklı yaklaşmaya, onun 16. yüzyıldaki en güçlü döneminde eski Roma ile kıyaslanabilecek bir güce sahip olan, ama içsel bir bozukluk nedeniyle Hıristiyan Batının ilerleyişine ayak uyduramayan bir İslâm imparatorluğu olduğu görüşünden farklı bir bakış açısı geliştirmeye başlamışlardır. Osmanlı askerî gücü yüzyıllarca yalnız Avrupa'nın değil, aynı zamanda İran ve diğer Müslüman devletlerin ordularını da ürkütmüştü; Osmanlı mimarları İstanbul ve taşra kentlerinin profillerine egemen büyük camiler yapmışlar, imparatorluğun yasal sistemi Balkanlar ve Ortadoğu'daki karmaşık etnik yapıları idare etmeyi başarmıştı. Osmanlıların bu ölçekteki bir imparatorluğun malî ve idarî işlerini nasıl çözümlediklerini ortaya çıkarmak amacıyla, bağımsız düşünceli çağdaş tarihçiler mimarların hesap defterlerini çözmeye ve hukukî kayıtları incelemeye; yeni kuşak araştırmacılar muzaffer sultanların yazdırdığı vakayinamelerde satır aralarını okumaya, imparatorluğun tarihinin yalnızca egemen hanedanın tarihi olmadığını görmeye, bel-

ki de en önemlisi bir zamanlar Osmanlı egemenliğinde olan bölgelerde –kimi kez batı biliminin tüm çokbilmişliğiyle– yazılmış tarihlere eleştirel bir gözle bakmaya başlamışlar ve bunların taraflı ve eksik olduklarını, çünkü yazarların isli bir camdan bakarak, ulusal efsaneleri tarihsel veri gibi sunduklarını, Osmanlı'nın sesini dinlemeden Osmanlı İmparatorluğu'nun niteliği hakkında varsayımlarda bulunduklarını görmüşlerdir.

Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti 1998'te kuruluşunun 75. yılını kutlarken, ikinci bin yılın arifesinde kurulan Osmanlı İmparatorluğu'nun 700. yıldönümü için de törenler planlayacak özgüvene kavuşmuştur. Ama neden MS 1299 imparatorluğun kuruluş tarihi olarak kabul ediliyordu? O tarihte ne önemli bir savaş olmuş, ne bir bağımsızlık ilânı yapılmış, ne de bir kale fethedilmişti. Çoğu kez en basit açıklamalar en inandırıcı olanlardır: Bu tarih İslâmî takvimde 699-700 yılına karşılık gelmektedir.* O yıl ender bir matematiksel rastlantıyla yüzyıl değişimi Hıristiyan ve Müslüman takvimlerinde aynı tarihe denk gelmişti. Avrupa ile Ortadoğu arasında köprü oluşturan bir imparatorluğun kuruluşunu belirlemek için bundan daha iyi bir yıl olabilir miydi?

İlk Osmanlılar, otoritelerini pekiştirme mücadelesi içinde, devletlerinin kuruluş tarihinden çok, onların egemenlik haklarının temelini oluşturan vizyonla ilgiliydiler. Onlara göre imparatorluk gerçekten de bir rüyayla başlamıştı. İlk sultan Osman bir gece Şeyh Edebali'nin evinde uyurken:

> Görür ki azizin koynundan bir ay doğar, gelur gazinin koynuna girer ki Osman Gazinin koynuna girdiği demde göbeğinden bir ağaç biter, gölgesi âlemi tutar, gölgesinin altında dağlar var ve her dağın dibinden sular çıkar ve çıkan sulardan kim içer ve kim bahçeler sular ve kim çeşmeler akıtır gelur şeyhe haber verir, şeyh 'oğul Osman padişahlık sana ve nesline mübarek olsun. Benim kızım Malhatun senin helalin oldu' der.[1]

İlk kez 15. yüzyılın ikinci yarısında, Osman Gazi'nin 1323 dolayında ölümünden bir buçuk yüzyıl sonra bu biçimde aktarılan, bir dünyevî ve ilahî otoriteyi ima eden ve Osman Gazi ile soyunun Balkanlar, Anadolu ve ötesinde toprak ve iktidar için rakiplerine karşı kazandıkları başarıları haklı gösteren bu rüya, *Osman'ın rüyası*, imparatorluğun kuruluş efsanelerinin en dayanıklılarından biri oldu.

*

Osmanlıların bunu izleyen yüzyıllardaki başarılarını öngörmek olanaksızdı. 1300 yılı dolaylarında onlar Anadolu'nun, yani Karadeniz, Akdeniz ve Ege arasındaki toprakların kontrolü için yarışan çok sayıdaki Orta Asya kökenli, Türk-

* Hicrî takvim her ayın yeni bir ayın doğuşu gözlendiği zaman başladığı, 354 günlük bir ay takvimidir. Bu takvimin başlangıç günü, Hazreti Muhammed'in liderlik mücadelesinde kabilesinin desteğini yitirdiği için Mekke'den Medine'ye göç ettiği ay yılının birinci günü olan 15 ya da 16 Temmuz 622'dir.

men ya da Türk aşiret gruplarından yalnızca biriydiler. Bu bölge, Doğu ile Batı arasındaki ayrılıktan sonra Bizans İmparatorluğu'na dönüşen Doğu Roma İmparatorluğu'nun bir parçasıydı. Büyük Konstantin, MS 324 yılında iktidara geldikten sonra İstanbul Boğazı'nda imparatorluğun yeni başkenti olan Konstantinopolis'i kurmuş, kent daha sonra Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olmaya devam etmişti. Bizans en güçlü döneminde Balkanlar'ı kapsamış, doğuda Anadolu'ya, şimdiki Suriye'ye ve ötesine uzanmış, ama 1204'te Dördüncü Haçlı Seferi şövalyelerinin Konstantinopolis'i yağmalamasından ve kentin 1204-1261 arasında Latin işgalinde kalmasından sonra kendini toparlayamamıştı. 14. yüzyıl başlarında imparatorluk yalnızca Konstantinopolis, Trakya, Makedonya ve şimdiki Yunanistan'ın büyük bölümüyle, Batı Anadolu'daki birkaç hisar ve deniz limanından ibaret kalmıştı.

Türkmen aşiretleri yüzyıllardır, Osmanlıların öne çıkmasından çok önce, Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırlarına cesur baskınlar yapıyorlardı. İlk Türkmen dalgasının en başarılıları Selçuklu Türkleri'ydi. Selçuklular, Bizans'ın çok uzaklardaki Konstantinopolis'te iç çatışmalarla güçsüzleştiği bir dönemde, Orta Asya'dan uzun bir zaman dilimi boyunca Ortadoğu ve Anadolu'ya göç eden göçebe çoban aşiretlerdendi. Selçuklu Türkleri fazla bir direnişle karşılaşmadılar ve 1071'de Doğu Anadolu'da Van Gölü kuzeyindeki Malazgirt'te, sultanları Alparslan önderliğinde İmparator IV. Romanus Diogenes komutasındaki Bizans ordusunu yenerek, Türk göçmenlere fiilen hiçbir engelle karşılaşmadan batıya ilerlemenin yolunu açtılar.

İslâm, büyük çoğunlukla Hıristiyan olan Anadolu'ya Selçuklular ile girdi. Türkmen kökenli bireyler 9. yüzyıldan başlayarak, merkezi Arap topraklarındaki Müslüman hanedanlarla –çoğu zaman paralı asker olarak– ilişkiye geçtiklerinde İslâm'ı benimsemişlerdi, ama Orta Asya'daki Türklerin kitlesel halde Müslüman olması ancak bir yüzyıllık bir meseleydi. Onların Anadolu'ya göçü çok önemli bir olaydı. Selçuklular Alparslan'ın halefleri yönetiminde Anadolu'ya yerleştiler ve Konstantinopolis'ten pek uzak olmayan İznik'i kendilerine merkez yaptılar. Ancak bu kentin 1097'de Birinci Haçlı Seferi askerlerince ele geçirilmesi, onları Orta Anadolu'da Konya'ya çekilmeye zorladı. Aşağı yukarı aynı tarihlerde, başlangıçta Selçuklulardan daha güçlü olan Danişmend Beyliği Kuzey ve Orta Anadolu'da büyük bir alanı kontrol ediyordu; kuzeydoğuda Saltuklular Erzurum'u, Mengücükler Erzincan'ı merkez seçmişlerdi; güneydoğuda ise Diyarbakırlı (Amid) Artukoğulları vardı. Türkmenler geldiğinde Anadolu, eskiden yerleşik Kürt, Arap, Rum, Ermeni ve Yahudi nüfuslarla Müslüman Türkmenlerin oluşturduğu karmaşık bir etnik ve kültürel yapıya sahipti. Batıda Bizans, Kilikya ve Kuzey Suriye'de Ermeni ve Haçlı devletleri vardı, güneyde başkenti Kahire olan Müslüman Memlük devletiyle komşuydu. Bunu izleyen yüzyıl boyunca Selçuklular daha zayıf Türkmen komşularının topraklarını ele geçirdiler ve 1176'da sultanları II. Kılıçarslan, Güneybatı Anadolu'da Eğridir

Gölü'nün kuzeyindeki Miryakefalon denilen mevkide Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos'un ordusunu yendi. Artık Anadolu platosuyla sınırlı kalmayan Türkmenler kıyılara doğru genişlemeye başlayarak, çevre denizlerdeki ticaret yollarına ulaştılar.

13. yüzyıl başları, kendilerini İran ve Irak'taki Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan ayırdetmek amacıyla tanımladıkları adla, Rum Selçukluları'nın (coğrafî bir terim olarak "Rum", "Doğu Roma" yani *Bizans* topraklarını ifade ediyordu) altın çağı oldu. Bizans ile Rum Selçukluları arasındaki istikrarlı ilişkiler, onlara doğu sınırlarını güvenliğe almaya yoğunlaşma olanağı verdi; ama bu denge doğudan yeni bir işgalci dalgası geldiği zaman bozuldu. Korkunç fatih Cengiz Han'ın torunlarının öncülüğündeki Moğollar, yolları üstündeki Büyük Selçuk İmparatorluğu'nun halefi devletlerin topraklarını yağmaladılar. Selçukluların 1071'deki Malazgirt zaferleri Anadolu'da Bizans egemenliğinin çöküşünü nasıl hızlandırdıysa, Moğolların 1243'te, Orta-kuzey Anadolu'da, Sivas yakınlarındaki Kösedağ'da Selçuklu ordusunu yenmesi de Rum Selçukluları'nın bağımsızlığının sonu oldu. Selçukluların Konya'daki, bir zamanlar çok güçlü sultanı, merkezi çok uzaklarda, Asya'nın içlerindeki Karakurum'da bulunan Moğol Hanı'nın haraç ödeyen bir vassalı haline geldi. Daha sonraki yıllar karmaşa içinde geçti, son bağımsız sultan II. Keyhüsrev'in oğulları çeşitli Türkmen ve Moğol grupları arkalarına alarak miras kavgasına giriştiler. Yüzyılın son çeyreğinde Moğol İlhanlı hanedanı bölgeyi doğrudan idare etmeye başladıysa da, İlhanlılar hiçbir zaman Anadolu'da güçlü bir denetim sağlayamadılar, çünkü onlar da Selçuklular gibi ölümcül bir iç çekişmeyle uğraşıyorlardı. Anadolu Türkmenleri İlhanlılara direnirken, Mısır ve Suriye Memlükleri güneyden İlhanlı topraklarına saldırılar düzenliyorlardı. Ancak, Hindistan ile Avrupa arasındaki, Kuzeydoğu Anadolu üstünden geçen değerli mal ticaretinden alınacak gümrük vergileri İlhanlıları daha çok ilgilendiriyordu ve "uzak batı"larını neredeyse tümüyle, eski Selçuklu topraklarının kuzeybatı kesimlerindeki Türkmen uçbeylerine terk ettiler.[2]

14. yüzyıl başlarında Anadolu'da yeni bir Müslüman Türkmen beyliği kuşağı oluşmuştu. Bunlar sık sık stratejik ittifaklar oluşturuyor, ama her biri kendi belirgin ekonomik ve siyasi hedeflerini geliştirdikçe, kaçınılmaz olarak birbirleriyle anlaşmazlığa düşüyorlardı. Güneyde Antalya (Adalia) dolaylarında Teke Beyliği, Güneybatı Anadolu'da Menteşe Beyliği vardı; iç bölgelerdeki Hamid Beyliği Isparta civarında yoğunlaşıyordu, Saruhanlılar ise Manisa'yı başkent yapmışlardı; kuzeye doğru, Çanakkale yakınlarında da Karesi vardı. Germiyanların başkenti Kütahya idi, Orta-kuzey Anadolu ise İsfendiyaroğulları'nın bölgesiydi. Orta-güney Anadolu'daki Karaman Beyliği'nin ilk başkenti Toros dağlarının derinliklerindeki Ermenek'ti; merkez sonra Karaman'a, en sonunda da eski Selçuklu başkenti Konya'ya taşındı. 14. yüzyıl ortalarında Kilikya'da merkezi Adana olan Ramazanoğulları ile merkezleri daha kuzeydoğudaki Elbistan

olan komşu Dulkadiroğulları Beyliği vardı. Kuzeybatı Anadolu'da, Bizans'tan geriye kalan toprakların sınırında Osmanlıların başı olan Osman'ın beyliği bulunuyordu.

Osmanlı'nın adını ilk kez 1300 dolaylarında, dönemin bir Bizans tarihçisinden, 1301 yılında bir Bizans gücüyle, Osman adlı birisinin başını çektiği birlikler arasında bir çatışma çıkması dolayısıyla duyuyoruz. Koyunhisar (Bapheus) Muharebesi denilen bu çatışma, Konstantinopolis'ten fazla uzak olmayan bir yerde, Marmara Denizi'nin güney kıyısında meydana gelmiş, Bizans kuvvetleri yenilmişlerdi.[3] Ancak Osmanlı gücünün Bizans'a eşit düzeye gelmesi için daha çok yıllar geçecek ve hiç yoktan doğmuş gibi gözüken bir hanedanın kökenlerini açıklamak üzere çok sayıda efsane doğacaktı.

Osman ailesi nasıl olmuş da komşularına egemen olmuş, Bizans ile Selçuk-İlhanlı toprakları arasındaki uç bölgelerde kurulmuş beyliklerden biri olan Osmanlı Beyliği nasıl olmuş da bunu izleyen yüzyıllarda her iki devletin tüm mirasını devralmış ve üç kıtaya yayılan, büyük, uzun ömürlü bir imparatorluk haline gelmişti? Bunlar bugün hâlâ tarihçileri büyüleyen – ve henüz kesin yanıtları alınamamış sorulardır. Bunun bir nedeni Anadolu'nun Ortaçağ tarihinin henüz pek iyi bilinememesi, bir diğeriyse bölgedeki –Selçuk, Ermeni, Bizans, Memlük ve Latin– yerleşik devletlerin çağdaş tarihçilerinin kendi kaderleri üzerine yoğunlaşmalarıdır; bu devletlerin kimlerle savaştıkları ve kimlerle anlaşma imzaladıkları onların anlatılarına ancak rastlantısal olarak girmiştir. Anadolu Türkmenleri'nin gelenekleriyse sözlüydü ve Osmanlılar ancak rakiplerinin çoğu haritadan silindikten sonra kökenlerinin öyküsünü yazdılar. Bu kapsamda da çoktan yok olmuş rakiplerinin ve onların kalıcı devlet kurma çabalarının başarısızlığına karşı kendi tarihlerinin altını çizdiler.

Düşünülmesi gereken başka sorular da vardır. Osmanlı Beyliği'nin ana dürtüsü, dinî kuralların tüm müminler için zorunlu kıldığı gibi gayrimüslimlere karşı bir "cihat"[4] yürütmek miydi? Müslümanlar için dünya kuramsal olarak ikiye ayrılıyordu: İslâm'ın egemen olduğu "Darülislam" ile "Darülharb", yani bir gün mutlaka İslâm'ı kabul edecek olan küffar ülkeleri. Bu hedefi gerçekleştirmenin aracı da cihattı. Gerçekten de, İslâm'ın genişleme çabası içinde olduğu ilk yıllarında cihat Müslüman toplumu için bir dürtü olmuş, tıpkı Hıristiyan haçlı seferlerinde olduğu gibi çağlar boyunca savaşçılara şevk vermişti. Yoksa Osmanlı Beyliği'nin büyük bölgelerin kontrolünü ele geçirmesini sağlayan o dönemde sınır toplumlarının değişken niteliği miydi? Osmanlı Beyliği'nin rakip hanedan ve devletlere galip gelme becerisinin kaynağı, iyi korunmayan Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarındaki uygun stratejik konumu muydu? Yoksa Osmanlı'nın büyümesi, siyasi feraset ve talihin bir sonucu muydu? Çağdaş tarihçiler, o döneme ait kitabeler, sikkeler, belgeler, destanlar ve Türkçe dışındaki yapıtların içerdiği ipuçlarından yararlanarak, Osmanlı tarihçilerinin daha sonra hanedanın kökenleri hakkında yazdıklarında tarihsel veriyle efsane-

yi birbirinden ayırmaya çalışmaktadırlar. Osmanlı'nın başarısına ilişkin soruların yanıtı ne olursa olsun, Osmanlılar neredeyse iki yüzyıla yakın bir süre Anadolu'daki komşularına karşı sert bir mücadele verdiler.

Türkmen beyliklerinin vatanı olan Anadolu topraklarının coğrafî ve iklimsel özellikleri, onların tarihlerinin biçimlenmesinde ve kendilerine yerleşim alanı oluşturma çabalarının başarısında önemli rol oynadı. Anadolu'nun büyük kesimi denizden yüksektir ve ortadaki yüksek platonun çevresi, batı hariç, 4 bin metreye çıkan dağlarla çevrilidir. Batıdaki meyilli topraklarda platonun etekleri Ege ve Marmara denizlerine inerken, geniş ve verimli sahil düzlükleri oluştururlar. Güneydoğuda dağlar giderek yerlerini İran, Irak ve Suriye'nin çöllerine bırakırlar. Kuzeyde ve güneyde sahil şeridi dardır ve dağların dik ve sert zirvelerini derin vadiler keser. Platodaki bozkırlar sürüler için zengin otlaklardır, ama iklimsel aşırılıklar yaşanır. Türkmen çobanlar, bugün Anadolu çiftçisinin yaptığı gibi, hayvanlarını yazın yaylaya çıkarıyorlardı. Çobanlar ürünlerini, toprağın daha verimli, iklimin o kadar sert olmadığı batıdaki düzlüklerde ve sahil şeritlerinde yerleşik çiftçilerin ürünleriyle değiş tokuş ediyorlardı. Buna karşın sahil halkları geçimlerini denizden sağlıyorlardı. Meta değiş tokuşu ve ittifaklar bu biçimde gerçekleşiyordu.

Moğol sonrası dönemdeki Müslüman Türkmen hanedanlardan tarihsel kayıtlarda ilk görüleni Osmanlılar değildir. Germiyan Beyliği'nden Osman'ın Bizans ile 1301'deki savaşından çok önce, 1239-40 tarihinde[5], adlarını Karaman Bey'den alan Karamanlılardan ise 1256'da[6] söz edilmektedir. Bu yeni hanedanlar kalıcı toprak iddiasında bulunmaya başladıklarında kendilerini yeni biçimlerde görünür kılma, örneğin müstakbel destekçilerini etkileyecek anıtlar yaptırma çabalarına giriştiler. Göçebe çobanlara ya da kendine yetecek kadar üreten çiftçilere değil, yerleşik nüfuslara özgü olan bu uygulama, eski göçebelerin yerleşik devletler kurma isteklerinin bir işareti olarak görülebilir. Küçük Eşrefoğulları hanedanının Güneybatı Anadolu'da Göller Bölgesi'ndeki Beykent'te Hicrî takvimin 696. yılında (1296-7) yaptırdığı cami[7] ile Ankara'da, minberi 699'da (1298-9) Germiyan beyleri tarafından tamir ettirilen, ama şimdi yıkılmış Kızıl Bey Camii'nin[8] tarihli kitabeleri, Türkmen hanedanlarının inşaat faaliyetlerine kanıt oluştururlar. Karamanlı Mahmud Bey'in Ermenek'te yaptırdığı Ulu Camii kitabesine ve vakıf senedine göre 702'de (1302-3) inşa edilmiştir.[9] Elimizde kayıtları bulunan en erken Osmanlı yapısı olan İznik'teki Hacı Özbek Camii'nin kitabesi 734 (1333-4) tarihlidir.[10]

Osmanlı geleneğine göre Ertuğrul adlı bir uçbeyi Kuzeybatı Anadolu'da, Selçuk-İlhanlı ve Bizans İmparatorlukları arasındaki sınır topraklarına yerleşmiş, Konya'daki Selçuklu sultanı ona şimdiki Eskişehir'in (Dorylaeum) kuzeybatısındaki Söğüt adlı küçük yerleşimin civarındaki toprakları bağışlamış, ayrıca yazın sürülerini Söğüt'ün güneybatısındaki yaylalarda (Domaniç) otlatma hak-

kı vermiştir. Eğer Osman zamanından bize kalan tek eşya –tarihsiz bir sikke– gerçekse, Ertuğrul'un tarihsel bir kişilik olduğu düşünülebilir, çünkü sikkede "Ertuğrul oğlu Osman tarafından kestirilmiştir" ibaresi vardır.[11] Batıda olduğu gibi, İslâmî uygulamada da sikke kestirmek yalnızca hükümdarların hakkı olduğundan, bu Osman'ın yalnızca bir aşiret reisi değil, soylu bir hükümdar olma iddiasına işaret etmektedir. Buradan Osman'ın, İlhanlıların onun ve halkının hükümdarı oldukları iddialarına karşı çıkmak için yeterli bir otorite sağladığı da gözlenmektedir, çünkü Türkmen beylikleri resmen İlhanlıların hükümranlığı altında oldukları sürece beyleri adına sikke kestirememişlerdi. Ancak bize kalan en eski tarihli Osmanlı sikkesi 1326-7 yılına, yani Osman'ın ölümünden sonraki bir tarihe aittir ve bazı görüşlere göre bu Osmanlı Devleti'nin İlhanlılardan bağımsızlaşması hususunda düşünülebilecek en erken tarihtir.[12]

Osmanlılar coğrafya açısından şanslıydılar. Osman'ın topraklarının Bizans'a yakın olması, onun Kuzeybatı Anadolu'daki Bizans kentlerinin tekfurlarıyla ilişkide olmasını sağlıyor, Osman onlarla hem etkinlik alanı, hem de halkının sürülerine yeterli otlak için rekabet ediyordu. Konstantinopolis'e yakınlık bu kentin düşmesi halinde büyük kazanımlar vadediyor, ama aynı zamanda Osmanlıları kuşatılmış topraklarından geri kalanını korumaya çalışan Bizans ordusunun baskılarına maruz bırakıyordu. Osman'ın Bizans'a ilk akınlarının, kentlerden çok kırsal alandaki küçük yerleşimlere yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bunun nedeni belki de kentlerin ele geçirilmesinin güç olması, oysa kırsal alanların kendisi ve adamları için daha değerli kaynaklar sunmasıydı. Çağdaş bir Bizans tarihçisinin bölgeyi varlıklı, kalabalık ve iyi savunulur yansıtan anlatısı arkeolojik kanıtlarla da desteklenmektedir.[13] Bizans'a karşı 1301'deki tarihi belirlenilebilen ilk zaferinden de önce Osman'ın babasının Söğüt dolaylarındaki otlakları ile İznik arasındaki topraklarda kontrolü ele geçirdiği anlaşılmaktadır, ama 1299 ile 1301 arasında uzun bir kuşatmaya karşın İznik'i almayı başaramamıştı.[14]

Bizans güçlerine karşı 1301'de kazandığı zaferden sonra, Osman'ın gözardı edilmesi artık mümkün değildi. Bizans İmparatoru II. Andronikos Paleologos onun temsil ettiği ve giderek büyüyen bu tehlikeye karşı radikal bir ittifaka girmeye karar verdi ve ailesindeki prenseslerden birini, Osman'ın tâbi olduğu (merkezi Kuzeybatı İran'da, Tebriz'de olan) İlhanlı Gazan Han'a, onun ölümünden sonra da kardeşine vermeyi teklif etti. Ama buna karşılık beklediği insan gücü ve malzeme yardımı gelmedi. Andronikos da 1303-4'te Osmanlı'ya daha fazla toprak kaybını önlemek üzere, haçlı seferlerine katılan Büyük Katalan Birlikleri'nin İspanyol maceracılarını kiraladı. Birçok diğer paralı asker grupları gibi, Katalanlar da kendi adlarına yağmalamaya giriştiler[15] ve Çanakkale Boğazı'nın ötesinde, Balkanlar'da kendi amaçlarını gerçekleştirmek üzere Türkmen savaşçılara (ama bunlar mutlaka Osman'ın denetimindekiler değildi) çağrıda bulundular. Bu Türkmen-Katalan saldırıları ancak Bizans ile Sırbistan krallığı arasındaki bir ittifakla engellenebildi.[16]

Türkmenlerin Anadolu'ya gelişi, eski devletlerin dengesini bozdu. Bir zamanların büyük Bizans ve Selçuklu-İlhanlı imparatorluklarının idarî güçleri, aralarındaki kararsız bölgeyi kontrole yeterli değildi. Ama bu sınır bölgelerinde yaşayanlar yalnızca savaşçılar değildi. Buralardaki fırsatlar kuşkusuz maceracıları çekiyordu, ama öncüleri izleyenler de salt başka gidecek yerleri olmadığından buralara geliyorlardı. Osmanlı Devleti'nin ilk tohumlarının atıldığı bu sınır topraklarındaki ortam şöyle tarif ediliyordu:

> ...göçebe ve yarı-göçebelerin, yağmacıların, askerî maceralara katılmaya gelen gönüllülerin, farklı kökenlerden kölelerin, cemaatleriyle ilişkilerini sürdürmeye çalışan gezgin derviş, keşiş ve papazların, yerlerinden edilmiş ve sığınacak yer arayan köylü ve kentlilerin, kutsal alanlarda çare ve tedavi peşindeki huzursuz ruhların, kendilerine destekçi arayan Müslüman mollaların ve geç ortaçağda Avrasya'nın her yerinde görülen maceracı tacirlerin içiçe geçmiş toplumsal ağlarının kesiştiği (bir yer)...[17]

Sınır bölgelerinin en çarpıcı özelliklerinden biri dervişlerin varlığıydı. Hıristiyan keşişler gibi, bunların da bazıları ülkeyi dolaşırken, bazıları yandaşlarıyla birlikte yaşıyorlardı. Onların eylemleri ve dindarlıkları, uzun bir sözel geleneğin bir bölümünü oluşturan destanlarda ve evliya menkıbelerinde anlatıldı. İlk Osmanlı padişahlarının dervişlerle ilişkileri, Osmanlı Devleti'nin günümüze kalmış en erken belgesiyle kanıtlanmakta, bu belgeyle 1324'te Osman'ın oğlu Orhan İznik'in doğusunda bir derviş tekkesine toprak bağışlamaktadır.[18] Hıristiyan azizlerinin mezarları gibi, bu tekkeler de yeni bölgelere yerleşimi çeken bir çekirdek oluşturmakta ve sıradan halkın sadakatini sağlamanın masrafsız bir aracı olmaktaydılar. Derviş tekkeleri, Anadolu'da Selçuklu saray kültürünün benimsediği Sünnî İslâm'ın yanısıra gelişen popüler bir İslâm'ı simgeliyorlardı. Osman belki de Sünnî İslâm'ın kurallarını çok iyi bilmiyordu, ama Orhan devletinin temelleri için Sünnî biçimler benimsedi: onun döneminde özendiği dinin eğitimli biçimini teşvik için medreseler kuruldu[19]; 1324 tarihli vakfiyenin dili ve uslûbu da Orhan'ın idarecilerinin klâsik İslâmî kayıt uygulamalarını gayet iyi bildiklerini göstermektedir.[20] Orhan'ı izleyen Osmanlı padişahları da mutlaka bir tarikata bağlı oldular: Farklı dinî inanç ve uygulamalar arasında uzlaşma ve birarada yaşama, Osmanlı tarihinin kalıcı temalarından biridir.

Derviş tekkelerinin birçoğu Kuzeybatı Anadolu'da kuruldu. Ama sınır bölgelerinin oturmamış koşulları, tefekkür eğilimli olmayan enerjik dervişlere çekici geldi ve bunlar 14. yüzyıl ortalarından sonra, Osmanlıların Balkanlar'ı sömürgeleştirmeye başladıkları dönemde, önemli bir rol oynadılar. Sınır bölgelerindeki akıncıların yanında savaşan, onları esinlendiren dervişler, Türk-İslâm kültürünü beraberlerinde götürdüler; bunun karşılığında da boş ya da kaçan halktan kazanılmış topraklar kendilerine bağışlandı.[21] Derviş tarikatlarının çeşitliliği, bunların oluşum ve yeniden oluşumlarının tarihi kadar kafa karıştırıcıdır. En iyi bilinenlerinden biri, başlangıçta küçük bir tarikat olan, ama sonrala-

rı padişahın seçkin piyade birlikleri olan yeniçerilerle ilişkileri sayesinde öne çıkan Bektaşilerdir.

Derviş ile camiye gidenin dinî uygulamaları tek bir binada yan yana sürdürülebilirdi ve bugün Sünnî İslâm ile bağlantılandırılan birçok cami bir zamanlar hem derviş tekkesi, hem de cemaatin ibadet yeri olarak daha geniş bir işleve sahipti. Hatta, Bursa'da ikinci Osmanlı padişahı Orhan ile oğlu ve halefi Murad tarafından yaptırılan camilere, vakfiyelerinde derviş tekkeleri olarak değinilmektedir.[22] Avrupa'da günümüze kalmış en erken Osmanlı yapısı olan ve şimdiki Batı Trakya'da Gümülcine'de bulunan Gazi Evrenos Bey imaretinin yanına, zamanın benzer kuruluşlarının birçoğunda olduğu gibi, dervişlerin toplanabilmesi için küçük kubbeli odalar yapılmıştı.[23]

Orhan'ın 1324 tarihli vakfiyesi, İslâm'ın daha başlangıçtan Osmanlı beylerinin kamusal kimliklerinin bir bileşeni olduğunu gösterir, çünkü Orhan tartışılmaz bir İslâmî formülasyonla, kendisini "Şecaaddin" [dinin yiğidi], ölmüş babasını ise "Fahreddin" [dinin şerefi] olarak tanımlar.[24] Osman'ın kendisinden nasıl söz ettiğine ilişkin bir belge kalmamıştır, ama daha 13. yüzyıl sonlarında diğer Batı Anadolu beyliklerinin hükümdarları da kendilerine, örneğin "Muzaferüddin" [dinin galibi] ya da "Hüsameddin" [dinin kılıcı] gibi İslâmî unvanlar benimsemişlerdi.[25] Bu dönemde ilk kez Aydın soyundan bir Türkmen beyi, 1312'de Batı Anadolu'da Birgi'de yaptırdığı caminin kitabesinde kendini "gazi" (din için savaşan) olarak tanımlamıştır. 1330'larda artık gerek Menteşe Beyi, gerekse Orhan kitabelerinde "Gaziler Sultanı" unvanını benimsemişlerdi.[26]

Gazâ eden, yani din için savaşan (gazâ, cihatla neredeyse eşanlamlıdır) anlamına gelen gazi, Selçuklular döneminde ve daha önceleri Müslüman savaşçılara verilen bir addı, ama 14. yüzyıl başlarında düşmanca, Hıristiyan karşıtı bir çağrışımı yoktu. Terim Osmanlılarca yaygın bir şekilde kullanılmıştır, ama tarihlerde ya da şiirde Osman ve yoldaşları "gazi" olarak övüldüklerinde, sözcük "savaşçı" ya da "akıncı" anlamında kullanılmış, her Müslüman'ın kâfirlere karşı savaşma sorumluluğundan fazla bir dinî emir içermemiştir.[27] Osmanlı Beyliği tesadüfen Hıristiyan bir devletle sınır komşusuydu, ama komşu beylikler arasında yalnız onun "gazâ" ideolojisini benimsediğini söylemek için bir neden olmadığı gibi, gazâ ideolojisini benimsemek, beyliğin başarısı için yeterli bir açıklama olmamaktadır. Osmanlı Beyliği'nin varlık nedeninin gazâ etmek olduğu doğrultusundaki yaygın görüş yakın zamanlarda yeniden gözden geçirildiğinde, beyliğin daha çok hem Müslüman, hem Hıristiyan savaşçılardan oluşan, amacı "beylerinin kullandığı retorik ne olursa olsun, ganimet, yağma ve köle olan... bir çapulcu konfederasyon" olduğu görüşüne varılmıştır.[28] Bu teze göre söz konusu konfederasyonda Türkmen savaşçılar azınlıktaydı; fetihlerin hızı, yeni devleti oluşturup, idare edebilmek için gerekli insan gücünü karşılamak üzere, Osmanlı saflarına ayırım gözetmeden çok sayıda istekli Hıristiyan'ın katılmasını gerektiriyordu.[29]

Erken dönem Müslüman Osmanlılar din konusunda dışlayıcı değillerdi: Sınır bölgeleri kahramanlarının eylemlerini öven sözel gelenek yalnızca Müslüman akıncılarla Bizanslı Hıristiyanlar arasında sık sık işbirliği yapıldığını değil, karışık evliliklerin de sık görüldüğünü aktarır.[30] 1354'te Osmanlıların tutsağı olarak Kuzeybatı Anadolu'nun sınır bölgelerini gezen Selanik başpiskoposu Gregory Palamas'ın mektuplarına göre, bölgedeki Hıristiyan nüfus dinlerinin gereklerini özgürce yerine getirmeye devam ediyordu.[31] Dahası, Orhan'ın zamanından 16. yüzyıl başlarına kadar önde gelen Bizanslılar Osmanlı sarayında istihdam ediliyorlardı.[32] Balkanlar ve ötesindeki Hıristiyan devletlerle uzun süreli savaşların yapıldığı daha geç bir dönemde yazan Osmanlı tarihçileri, hanedanın ilk fetihlerindeki dinî dürtüyü vurgulamış, Türkmen akıncılarını yalnızca İslâm'ı yayma amacını güder gibi göstermişlerdir. Siyasi ortamın çok farklı olduğu, Sünnî İslâm'ı resmî din olarak benimsemiş teokratik bir imparatorluk koşullarında yazan bu yazarlar, akıncılara militan bir dindarlık atfetmişlerdi: Durumun her zaman böyle olduğunu, devletin onların sözde antitezi olan Bizans'a ve Avrupa'nın Hıristiyan devletlerine karşı yorulmak bilmez çabalarıyla kurulduğunu söylemek bu tarihçilere uygun gözükmüştü. Çağdaş tarihçiler de çoğu kez Osmanlı'nın geçmişi hakkında söz konusu tarihçilerin yaklaşımını kabul ederek, onlarla işbirliği yapmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun başlangıcı kâğıda geçirildiğinde, bu olaylar artık uzak bir anıydı. Daha sonra görkemli başarılar kazanan hanedanların ilk yılları çoğunlukla bir esrar perdesine bürünür ve sonraki gelenek meşruluk sağlama çabası içinde az sayıdaki veriyi alabildiğince süsler. Osman kendi zamanında Bizans'ı tehdit eden Türkmen beylerinin en enerjiklerinden biri olarak tanımlanmıştı ve İznik'i alamasa da, bu önemli kenti kuşatması ve 1301'de bir Bizans ordusunu yenmesi ona ün ve şan kazandırmış, birçok akıncıyı kendisine ve adamlarına katılmaya teşvik etmiş olmalıydı. Ama değişen zamanlar Osmanlıların gerek toprak, gerekse Anadolu'nun diğer Türkmen beyliklerine üstünlük iddialarının meşrulaştırılmasını ve Osman'ın yaşamı süresince kazandığı kişisel ünün Osmanlı'nın yüksek konumuna ilişkin daha da güçlü gerekçelerle desteklenmesini gerektiriyordu.

Yüzyıllar boyunca Osmanlı iktidarına meydan okuyanların sayısı az değildi; dolayısıyla hanedanın yönetimini meşru göstermek çok önemliydi. Ancak Osman'ın rüyası efsanesi tüm meydan okumaları etkisizleştirmekte yeterli olmadı ve doğmakta olan Osmanlı Devleti'nin bölgenin siyasi tarihindeki yerini belirlemek üzere daha somut bir mirasa gerek duyuldu. 15. yüzyıl sonlarından halk destanlarına göre Osman'ın babası Ertuğrul'a Söğüt civarındaki araziler Rum Selçuklu sultanı tarafından bizzat verilmişti. Bu iddia Selçuklu sultanının Osman'a, Selçukluların meşru varisi olduğunun işareti olarak at kılından bir tuğ, bir davul ve bir hil'at gibi nişanlar verdiği öyküsüyle destekleniyordu. Bundan

bir yüzyıl sonra, 1575'te ise bir Osmanlı nişancısı bu nişanların verildiğinin kaydı olduğu öne sürülen sahte belgeler hazırlamıştı.[33] Bu tür öyküler Osmanlı'nın Selçuklu mirasını devralma hakkına ilişkin sorunları yanıtlıyordu, ama Osman rakiplerine göre daha soylu da olmalıydı. Böylece 15. yüzyıl başlarından itibaren, Timuroğulları ve Osman'ın aşiretinin dâhil olduğu göç dalgasından sonra batıya gelen Akkoyunlu Türkmen boyları konfederasyonu gibi rakip devletlerin karşısında, Osmanlıların kökenlerinin Orta Asya'daki Türk Oğuz boyuna ve onların –Doğu'yu oğlu Yafes'e bağışladığı rivayet edilen– ünlü ataları Nuh Peygamber'e dayandığı söylenmeye başlandı.[34] Bize ulaşan metinlerde Osman'ın ailesinin daha az romantik bir geçmişi olduğu, aslında Osman'ın basit bir köylü olduğu imaları vardır. Bir diğer geleneğin onun ataları olarak Hicazlı Arapları göstermesi, Osmanlıların bir dönem meşruluklarını kanıtlamak için en iyi yolun böyle bir uydurma soyağacı olduğunu düşündüklerinin işareti olabilir.[35] Bu iddia çok geçmeden silinip gitti, ama *rüya* efsanesi çağlar boyunca, hatta habercisi olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına kadar tekrarlandı.

İlk Osmanlı padişahının muhtemelen tarihsel bir kişilik, Kuzeybatı Anadolu'da Bizans sınırında bir Türkmen Müslüman uçbeyi olduğu, babasının adının Ertuğrul olabileceği dışında Osman'ın yaşamına ilişkin fazla bilgi yoktur. Ama onun rüyası bize dolaylı olarak belgesel kanıtlarla da doğrulanan bir ayrıntı daha sağlamaktadır: Erken dönem Osmanlı tahrir kayıtları Şeyh Edebali adlı bir âlimin Osman ile aynı dönemde yaşadığına işaret etmektedir ve Osman'ın iki karısından birinin onun kızı olduğu doğrultusunda bazı kanıtlar vardır.[36]

Ertuğrul'un topraklarının merkezi olan Söğüt'te onun adını taşıyan küçük bir cami ile oğlu Osman tarafından açık bir yapı olarak yapıldığı, sonra Osman'ın oğlu Orhan tarafından kapatıldığı söylenen mezarı vardır.[37] Ancak gerek cami, gerekse mezar pek çok kez yeniden inşa edildiğinden, ilk mimarî biçimlerinden geriye bir şey kalmamıştır, bu nedenle de günümüze kalmış, Osman'a atfedilebilecek bir yapı yoktur. Ancak 19. yüzyıl sonlarında, Sultan II. Abdülhamid sallantılı düzenini, şanlı atalarının büyük başarılarıyla özdeşleştirerek güçlendirmeye çalıştığında, Söğüt'ü Osmanlı'nın merkezi olarak öne çıkarmayı uygun görmüş ve orada ilk Osmanlı kahramanları için gerçek bir mezarlık yaratmıştı. II. Abdülhamid, Ertuğrul Gazi türbesini yeniden yaptırdı ve ona ait olduğu söylenen kemikleri mermer bir lahite koydurdu. Ertuğrul'un karısı, Osman (aslında onun mezarı oğlu Orhan tarafından Bursa'ya taşınmıştı) ve Osman'ın 25 yoldaşı için de mezarlar yaptırdı.[38] Söğüt günümüzde de bir mabet olmaya devam etmekte ve burada her yıl Osmanlı'nın en erken dönemlerini kutlamak için bir festival düzenlenmektedir.

Osman muhtemelen 1323-24'te öldüğünde varislerine Kuzeybatı Anadolu'da, Yenişehir'deki (Melangeia) merkezinden, Eskişehir'e uzanan, Söğüt'ün de tam ortasında olduğu büyük topraklar bıraktı. Yenişehir onun amaçladığı, ama almayı başaramadığı iki kent olan İznik ile Bursa arasında stratejik bir konuma

sahipti.[39] Oğlu Orhan 1326'da Bursa'yı aldı ve bu önemli kent Osmanlı iktidarının yeni merkezi oldu. İznik ve İzmit (Nicomedia) gibi Bursa da, Osman'ın çevre bölgeyi kontrol etmesi nedeniyle bir süredir Konstantinopolis'ten tecrit olmuştu. Orhan babasının başlattığı kuşatmayı sürdürdü ve kent halkını açlık nedeniyle teslim olmaya zorladı. Faslı seyyâh İbni Battuta, 1330-32'de Anadolu'da bulunduğu süre içinde ziyaret ettiği birkaç Türkmen beyi sarayı arasında, Orhan'ınkinin en önde geleni ve en zengini olduğunu bildirir. Ayrıca Orhan'ın hiçbir zaman bir yerde fazla kalmadığını, hepsinin iyi durumda olmasını sağlamak amacıyla emrindeki yüz civarındaki kale arasında sürekli hareket ettiğini yazar. İbni Battuta yeni Osmanlı kenti Bursa'yı gezdiğinde, bunun "güzel pazarları, geniş caddeleri olan, her tarafı bahçeler ve pınarlarla çevrili" bir kent olduğunu görmüştü.[40] Orhan babasını ve (muhtemelen Şeyh Edebali'nin kızı değil, başka bir kadın olan) annesini Bursa'ya gömdü – aslında Osman'ın kalıntılarını Söğüt'ten yeni başkentine taşıyarak, yeniden gömmüştü. Orhan, eşleri Asporça ve Nilüfer ile diğer aile mensupları[41] ve 1389'da Sırbistan'da I. Kosova Muharebesi'nde ölen oğlu ve halefi Murad da oraya gömüldüler. Bursa Osmanlı hanedanının hafızasında her zaman özel bir yere sahip oldu ve saray önce Edirne'ye (Adrianopolis), sonra Konstantinopolis'e taşındıktan sonra bile, saray mensuplarının birçoğu kuşaklar boyunca buraya gömülmek istediler.

1327'de Bizans'ın Trakya sınırı Bulgar Çarı Mihail Şişman tarafından işgal edildi ve Şişman'ın ordusu iki kez Edirne'ye çok yaklaştıktan sonra, bir anlaşmaya varıldı. Bu tehlikeyi atlattıkları için rahatlayan İmparator III. Andronikos Paleologos (II. Andronikos'un torunu) ile Başkomutan Ioannes Kantakuzenos (daha sonra VI. Ioannes olarak tahta geçecekti) gözlerini doğudaki daha tehlikeli duruma çevirdiler. İzmit'in batısında Eskihisar'da (Pelekanon) Orhan'ın komutasındaki bir orduyla karşılaştılar. Orhan, İzmit Körfezi'nin dik kuzey yamaçlarında savaşa girişmek istemedi, yalnızca Bizans birliklerine saldırmak üzere bir okçu birliği gönderdi. Osmanlıların savaşmayacaklarını gören İmparator geri çekilmeye hazırlandı, ama gecikti, yaralandı, ordusu geri dönüp, peşlerinden gelen Osmanlı birlikleriyle savaşmak zorunda kaldı ve çatışma sonuçsuz bitti.

İznik 1331'de birkaç yıl önce başlayan Osmanlı kuşatmasına teslim oldu. Nüfusun çoğu önceden kenti terk edip, Konstantinopolis'e gitmişti. İbni Battuta'ya göre kent düştükten yedi ay sonra "un ufak olmuş bir durumdaydı ve Sultan'ın hizmetindeki birkaç adamdan başka burada kimse yaşamıyordu."[42] İznik'in yitirilmesi üzerine İmparator Andronikos imparatorluğunun geri kalan kısımlarının --en önemlisi de Konstantinopolis'in- ayakta kalmasının mutlaka askerî yöntemlerle sağlanamayacağını fark etti ve 1333'te kendini aşağılatmayı göze alarak o sırada İzmit'i kuşatmakta olan Orhan ile görüşmeye gitti. Bir Bizans imparatoru ile yeni bir devletin yeni lideri arasındaki ilk diplomatik karşılaşma büyük önem taşıyordu. Görüşme sonucunda bir zamanların gururlu Bi-

zans'ı, Anadolu'da hâlâ elinde kalmış az miktardaki toprağı koruma güvencesi karşılığında Osmanlılara haraç ödemeyi kabul etti.

İzmit'in savunması da İznik ve Bursa gibi güçlüydü ve kent uzun bir kuşatmaya dayanarak, ancak 1337'de ablukaya boyun eğdi. Kuşatmanın süresi bile Osmanlıların gücünü gösteriyordu: Henüz barut teknolojisine sahip değillerdi, ama hem daha önce kazanılmış toprakları kontrol edecek kadar adam toplayabiliyor, hem de bir orduyu uzun bir süre kentin surları dışında kamp kurmaya tahsis edebiliyorlardı. Osman'ın askerlerinin akın taktikleri onların göçebe kökenlerine uygundu, Orhan ise giderek yerleşik bir nüfusun desteklediği, yerleşik bir ordunun tekniklerini benimsiyordu.

Ancak Bizans'ı tehdit eden yalnızca Osmanlılar ile Bulgarlar değildi. Karesi Beyliği Konstantinopolis'e neredeyse Osmanlılar kadar yakındı ve 1330'lara gelindiğinde Anadolu'nun Kuzey Ege sahilinde, Marmara Denizi'nden Edremit Körfezi'ne uzanan çizginin batısındaki toprakları işgal ediyordu. Uzun kıyıları ve denize ulaşması, beyliğe hâlâ bir kara gücü olan Osmanlılara göre stratejik bir avantaj sağlıyordu. Karesi'nin Çanakkale Boğazı'nı kontrol etmesi, Balkanlar'daki bölük pörçük Bizans toprakları için gerçek bir tehlike oluşturuyordu ve 1330'larda Karesi Türkmenleri iki kez atlarıyla Trakya'ya geçmiş ve akınlar düzenlemişlerdi. Bizanslılar ancak Karesi teknelerini imha eden haçlı kadırgalarının yetişmesiyle kurtulmuşlardı.[43]

Ortodoks Bizans ve kilisesi 1054'ten beri Katolik Latinler tarafından hizipçi ilân edilmişti. Ayrıca Konstantinopolis'in 1204-1261 arasında Latinlerce işgali hâlâ hafızalardaydı; İmparator'un bu güç durumunda o eski rekabeti yeniden alevlendi. Ortodokslar ile Katoliklerin ortak Hıristiyan inancının bir anlamı olmadığı, 1337'de Konstantinopolis'ten Haliç ile ayrılan Galata'da (Pera da denilirdi) bir ticaret kolonisi olan Cenevizlilerin, Bizans başkentine saldırı planlarını desteklemek amacıyla Orhan ile temasa geçtiklerinde kanıtlandı. İmparator Papa'ya bir heyet göndererek, eğer Osmanlılara karşı yardım gelirse, Ortodokslar ile Katolikler arasındaki tartışmalı dinî konularda taviz vermeye hazır olduğunu bildirdi.[44] Bizans'ın Ortodoksluktan vazgeçme ve kilisesini yeniden Roma ile birleştirme konusu öylesine hassas, papalar ve imparatorlar arasındaki uçurum öylesine derindi ki, bu olaydan önce elli yıllık bir süre boyunca aralarında fazla bir iletişim olmamıştı.

İmparator III. Andronikos'un 1341'deki ölümü Bizans'ı iç savaşa sürükledi. Aydınoğlu Umur Bey ile Saruhan beyi daha önceleri Ege'deki Bizans topraklarına Latin saldırılarını püskürtmek için donanmalarıyla imparatora yardım etmişlerdi; Umur Bey bu kez de Andronikos'un sadık danışmanı, halefi ve küçük oğlunun naibi VI. Ioannes Kantakuzenos'ın tarafını tuttu. Umur Bey'in giderek artan kara ve deniz gücü ve Ioannes ile ittifakı, onun Balkanlar'a akınlar yapmasına olanak sağlıyordu. Umur Bey'e karşı başlatılan bir batılı haçlı seferi 1344'te onun denize açılan kapısı olan İzmir (Smyrna) kalesini ve limanını yak-

tı.[45] Orhan 1346'da Ioannes'ın kızı Theodora ile görkemli bir düğünle evlendiğinde, Osmanlılar da yeni imparatorla bir ittifak kurmuş oldular.[46]

Osmanlılar çok erken zamanlardan başlayarak tam anlamıyla doğru bir siyasi tutum benimsemişlerdir. Osmanlı tarihçileri ne Orhan'ın Hıristiyan Bizans imparatoru VI. Ioannes ile ittifakından, ne de onun Prenses Theodora ile evliliğinden söz ederler. Çünkü bu, çizmeye çalıştıkları yeni gelişen İslâmî bir imparatorluk resmine aykırı olacaktı. Buna karşın 15. yüzyılda Aydın Beyliği hakkında yazan bir Osmanlı tarihçisi (beylik bu dönemde artık yok olmuştu), Ioannes'in Umur Bey'den yardım istemek zorunda kaldığını ve ona kızlarından birini teklif ettiğini açıklamakta tereddüt etmemişti.[47] Osmanlılar ile Hıristiyanlar arasında böylesi değişken ittifaklar Bizans'ın son yüzyılına damgasını vurmuştu ve Bizans sona erdikten sonra da devam etti. İlk Osmanlı savaşçıları nasıl dinî düşüncelere kapılmadan stratejik ittifaklar kurmuşsa, Osmanlı İmparatorluğu da gerçek politikanın gereklerine göre bir Hıristiyan devletle ötekine karşı ittifak yapmaktan çekinmedi. Bu dönemde Müslüman ve Hıristiyan dünyaları arasında kalıcı ve aşılmaz bir uçurum olduğu doğrultusundaki yaygın görüş bir hayaldir.

Osmanlılar birçok Hıristiyan devletle ittifak yaptıkları gibi, kendi dinlerinden olanlarla da mücadele edip, onların topraklarını kendilerine kattılar. Ama Anadolu'daki Müslüman komşularının topraklarının fethi, sıkıntılı bir sorun oluşturuyordu. Hıristiyan devletlere karşı sefer düzenlenmesi ve onların ele geçirilmesi için gerekçeye ihtiyaç yoktu, çünkü bunlar "Darülharb", İslâm topraklarına, yani "Darülislaın"a katılması yalnızca zaman meselesi olan gayrimüslim bölgelerdi. Öte yandan tarihçiler din kardeşlerine karşı dinen tartışmalı saldırıları haklı göstermekten kaçınmaya özen göstermişler, Osmanlıların Müslüman rakiplerinin topraklarını ele geçirmekteki nedenlerini geleneksel olarak gizlemişlerdir. Osmanlıların ele geçirdiği rakip Türkmen beyliklerinden ilki olan Karesi'nin fethi buna bir örnektir. Orhan 1340'larda Karesi beyliğinin içindeki bölünmeden yararlanmış, ama tarihçiler bu olayı halkın barışçı boyun eğişi olarak anlatmışlardır.

1350'den sonra Osmanlı'nın faaliyetleri ilk kez Avrupa devletlerinin çıkarlarını doğrudan etkilemeye başlamıştır. Ceneviz ile Venedik 1351-1355 arasında kârlı Karadeniz ticaretinin kontrolü için savaş halindeydiler. Dördüncü Haçlı Seferi katılımcılarının 1204'te Konstantinopolis'e gelmelerinden kısa süre sonra Venedik, Azak Denizi'nin girişindeki Tana'da (Azak) bir koloni edinmişti. Ceneviz'in ise Karadeniz kıyılarında, Kırım'daki Kefe'nin de içinde olduğu bir dizi kolonisi vardı. Bu koloniler batıya kürk, ipek, değerli taş ve inci gibi hammaddelerin ihracı için antrepolardı. Orhan Venedik ile çatışmasında Ceneviz'in tarafını tuttu, onun donanmasına ve Galata'daki ticaret kolonisine erzak tedarik etti ve 1352'de müttefikiyle bir anlaşma imzaladı. Orhan'ın güçleri Venedik ve Bizans birliklerinin saldırısına uğradığında da Cenevizlilere yardım ettiler.[48]

Cenevizliler Orhan'ın kuvvetlerine Boğaz'ı geçmek için tekne sağladılar,[49] ama Osmanlıların Trakya'da sürekli bir varlık edinmelerine istemeden yardımcı olan zor durumdaki Ioannes Kantakuzenos oldu. 1352'de Ioannes'ın davetiyle, metinlerde "Türkler" diye geçen bir paralı asker grubu, Çanakkale'nin kuzey kıyısında, Gelibolu'nun kuzeydoğusundaki Bolayır kenti yakınlarında bulunan Bizans kalesi Çimbi'yi (Tzympe) korumakla görevlendirildi. Bu "Türkler" çok geçmeden Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa'ya bağlılık yemini ettiler ve Osmanlılar böylece Balkanlar'da ilk kalelerini elde etmiş oldular.[50] Trakya'da Osmanlı üsleri kurulması Orhan döneminin belirleyici olayıydı ve bunun Osmanlı tarihlerinde ele alınma biçimi ilginçtir. Süleyman Paşa'nın önderliğinde Osmanlı'nın Trakya'ya yayılmasını Tanrı'nın lütfu ve Osmanlı'nın beceri ve cesaretinin ürünü olarak göstermeyi hedefleyen bu tarihler, Süleyman Paşa'nın yanında dövüşen eski Karesi topraklarından askerlerin oynadığı yaşamsal rolü gözardı ediverdiler.[51]

Tarihçiler, Osmanlı fetihlerinde doğa güçlerinin bir rol oynadığını bile kabul etmeye razı değillerdi. Bizans kaynakları 1354'te –Osmanlıların Çanakkale Boğazı ötesine ilk akınlarından iki yıl sonra– Gelibolu'nun surlarını yıkan ve Marmara Denizi'nin kuzeybatı sahilinde bir dizi diğer kenti harap eden bir depremden söz ederler. Bu kentler daha sonra Osmanlı ve diğer Türk güçlerince fethedilmişti. Bizans tarihçileri üstün bir düşman karşısındaki güçsüzlüğe bahane olarak bu depremi abartırlar – ama Osmanlı kaynakları da buna hiç değinmezler.[52]

Trakya'daki bu gelişmeler İmparator VI. Ioannes Kantakuzenos'un tahttan oğlu Matthaeus lehine çekilmesine yol açtı. Matthaeus'un kısa süren iktidarından sonra, tahta III. Andronikos'un oğlu V. Ioannes Paleologos geçti. Orhan'ın en küçük oğlu Halil 1357'de, daha çocuk yaşta, Cenevizli korsanlar tarafından kaçırıldığında, yeni imparator onun fidye karşılığı kurtarılması için hassas pazarlıklara girişti ve böylece Bizans'a biraz nefes alma zamanı kazandırdı. Bunu izleyen iki yıl boyunca Osmanlı sınırında pek saldırı görülmedi. Bizans ile Osmanlı topraklarını birleştirmeyi amaçlayan Ioannes Paleologos, kızı Irene'i Halil ile evlendirdi. Osmanlı sisteminde her oğlun kuramsal olarak eşit tahta geçme şansı olduğundan, Ioannes, Halil'in babasını izleyeceğini umuyordu. Ama planı boşa çıktı, çünkü babasının yerini alan Halil'in ağabeyi Murad oldu.

Orhan ile Ioannes Paleologos'un barış içinde bir arada yaşamalarının bir seraptan ibaret olduğu görülecekti. Orhan, büyük oğlu Süleyman Paşa'nın onu izlemesini istiyordu, ama Süleyman 1357'de, Halil'in tutsak edilmesinden kısa süre sonra attan düşüp öldü. Süleyman'ın ve onun yanına gömülen atının mezarları bugün hâlâ Bolayır'da görülebilir.[53] I. Murad, Trakya sınırında başkomutan olarak Süleyman'ın yerine geçirildi ve yerel komutanların da yardımıyla yeni zaferler kazandı. Böylece Orhan 1362'de öldüğünde, Osmanlılar Güney Trakya'nın büyük bölümünü işgal etmişler, Edirne'nin güneyindeki önemli Bizans kenti Dimetoka'yı almışlardı. Sınır batıya doğru ilerledikçe, padişahın merkezi ve sa-

rayı da onu izleyerek, Yenişehir'den Bursa'ya, sonra Dimetoka'ya, sonra da 1360'larda bir tarihte alınan Edirne'ye taşındı. Orhan öldüğü zaman Anadolu'nun Kuzey Ege sahilindeki Karesi toprakları Osmanlı kontrolündeydi ve ülkesi doğuda, Süleyman Paşa'nın rakip bir Türkmen hanedanından aldığı Ankara'ya kadar uzanıyordu. Ankara'daki Alaeddin Camii'nin, onun ölüm yılını taşıyan kitabesinde[54] Orhan ilk kez "*Sultan*" olarak tanımlanır ve bu ifade Osmanlı'nın mutlak iktidar iddiasına işaret eder. Batı Anadolu'nun diğer beyleri bu meydan okumaya karşılık, Germiyan ve Karaman 1368-9'da, Aydın 1374'te, Saruhan 1376'da ve Menteşe 1377'de olmak üzere aynı unvanı benimsediler.[55]

Orhan döneminde Osmanlı topraklarının hızla büyümesi, onun zamanının mimarîsinde açıkça gözlenebilir. Yeni rejimin damgası, ana merkezler olan İznik ve Bursa'da çok belirgindi, ama Kuzeybatı Anadolu kasaba ve köylerinde otuz dolayında cami Orhan'ın adını taşır. Orhan'ın kentlerde yaptırttığı camiler, hamamlar, medreseler, imaretler, köprüler, mezarlar ve tekkeler, bu kentlere İslâm ve Osmanlı kimliği veriyordu. Orhan ayrıca babasının fetihlerinin anısına, onun aldığı topraklarda camiler ve İslâmî bir yaşam biçimi için gerekli çeşitli yapılar inşa ettirmişti. Onun döneminden kalan yapıların çoğuna Osmanlıların başarılarında öne çıkmış diğer kişilerin –gerek savaşçı, gerekse âlimlerin– adları verilmişti. Süleyman Paşa Osmanlı'nın Anadolu'daki merkezî topraklarındaki camiler, medreseler ve hamamlarla anılır. Trakya'daki fetihlerine işaret eden yapılar arasında, onun camiye çevirdiği Vize'deki (Bizya) eski Aya Sofya kilisesi de vardır.[56] Osmanlıların fethettikleri, özellikle de teslim olmayıp, güç kullanılarak alınan yerlerde böylesi işlev değişikliği yapmaları tipikti. Giderek savaşçı öncülerin ardından Türk nüfusların bu bölgelere yerleştirilmesi, Trakya'yı yeniden zenginliğe kavuşturdu. Feodal Bizans rejiminin ağırlığı uzun zamandır yerli Hıristiyanların çoğunu eyalet aristokrasisinden ve onların Konstantinopolis'teki efendilerinden soğutmuş, 1340'ların başındaki iç savaşın yarattığı büyük yıkım bu durumu daha da kötüleştirmişti.

Konstantinopolis'teki Bizans imparatorları Batı Hıristiyanlarının kendilerini, Trakya'daki büyümelerinden kalıcı bir anlaşmaya niyetleri olmadığı anlaşılan Osmanlılardan kurtaracaklarını hâlâ umuyorlardı. Ama ne zaman batıdan yardım istense, yanıta aynı koşullar ekleniyordu – Ortodoks Bizanslılar hizipçi yöntemlerini reddedip, Roma Kilisesi'ni kabul etmeliydiler. Konstantinopolis'e ancak tek tek devletlerin siyasi, diplomatik ve ticarî çıkarlarının gerektirdiği yardımlar ulaşıyordu. Ioannes Paleologos 1364'te, artık kendisi de Osmanlı yayılmasıyla tehdit edilen ve muhtemel bir müttefik olan, kendisi gibi Ortodoks Sırbistan'a başvurdu. Ama Sırbistan, Kral Stefan Duşan'ın 1355'te ölümünden sonra, haleflerinin iktidar kavgalarıyla eski gücünü yitirmişti. Ioannes daha sonra Kral Layoş'un desteğini almak üzere Macaristan'a gitti, ama bir sonuç alamadı. Tek umutlu işaret zor durumdaki Bizans'ı desteklemek amacıyla mütevazı bir haçlı seferi düzenlenmesi ve bunun ilk adımı olarak bir Latin donan-

masının 1366'da Trakya'nın kilit önemdeki limanı Gelibolu'yu geri almasıydı. Bunun ardından 1369'da bizzat imparatorun başkanlığında bir heyet Roma'yı ziyaret etti ve umutsuz İmparator papanın desteği karşılığında Latin dinî törenini kabul etme sözü verdi; ama papanın teminatlarının boşuna olduğu kısa sürede anlaşıldı, çünkü yardım gelmiyordu.

Osmanlı'nın Balkanlar'daki ilerlemesinden ürken tek devlet Bizans değildi. 1360'larda Edirne'nin alınmasından sonra, Sırbistan'da Stefan Duşan'ın farklı halefleri güney ve doğu sınırlarında Osmanlı baskısını hissettiler. Bu küçük prenslerden bazıları, Osmanlılar durdurulmazsa sonuçların ne olacağının bilinciyle, bir ordu topladılar, ama 1371'deki Edirne'nin batısında, Meriç Irmağı üstündeki Çirmen Muharebesi Sırp beyleri için bir felaket oldu. Onlar ve onların yanında savaşan üç Bulgar prensi Osmanlı vassalı haline geldiler. Böylece Osmanlıların Makedonya'da ilerlemelerinin önünde bir engel kalmamıştı.

Sınırların genişlemesinde, kaderlerini Osmanlılara bağlayan yarı bağımsız bazı akıncıların da payı vardı. Osmanlı'nın Rumeli'yi (bu onların Balkan yarımadasına verdikleri addı) fethinde özellikle öne çıkan dört Müslüman aile vardı: Evrenosoğulları, Mihailoğulları, Turahanoğulları ve Malkoçoğulları. Bu ailelerden ilk ikisi Kuzeybatı Anadolu'dan Hıristiyan savaşçılardı ve Osmanlı sınırı ilerledikçe Trakya'ya geçip, Müslüman olmuşlardı. Asıl adları Malkoviç olan Malkoç hanedanı Hıristiyan Sırp kökenliydi. Turahanoğulları'nın kökeni hâlâ bilinmemektedir.[57]

Bu aileler arasında en öne çıkan Evrenosoğulları oldu. Gazi Evrenos'un eskiden Karesilerin müttefiki olduğu, Orhan'ın oğlu Süleyman ile birlikte Çanakkale Boğazı'nı geçtiği söylenmekteydi.[58] Evrenos, 1361'de o sırada Sırp sınırında olan Gümülcine'yi Osmanlılar adına ele geçirdikten sonra, kendisine merkez edindi ve Rumeli'deki ilk Osmanlı yapılarının bazılarını o inşa ettirdi. Sınır ilerledikçe Gazi Evrenos da merkezini batıya kaydırdı. Son merkezi kendi kurduğu Vardar Yenicesi (Giannitsa) idi; 1417'de öldüğünde de bu kente gömüldü.[59]

Sultan Murad, Orhan'ın 1362'de ölümünden sonra Rumeli'de kaldı, ancak 1373'te Anadolu'ya bir sefer düzenlemek üzere Çanakkale Boğazı'nı geçtiğinde yanında, kısa süre önce vassalı olan V. Ioannes Paleologos da vardı. Murad'ın oğlu Savcı ile Ioannes'ın oğlu Andronikos tam da bu anda babalarına isyan etmeye karar verince, Ioannes hemen Konstantinopolis'e, Murad da Rumeli'ye döndüler. Murad, Savcı ile diğer isyancıları öldürttü; Andronikos teslim oldu ve Murad'ın talebiyle, tutuklanıp, kör edildi. Savcı hakkında pek başka bir şey bilinmemektedir: Osmanlı tarihsel geleneği baba otoritesine karşı çıkan –özellikle de bunu bir Hıristiyan prensiyle anlaşarak yapan– Osmanlı şehzadelerini tasvip etmiyordu.

Bu işten, en azından bir süre için zararlı çıkan Ioannes Paleologos'un küçük oğlu Manuel oldu. Manuel, Andronikos'un isyanından hemen sonra babasının

varisi olarak belirlenmişti, ama Ioannes ile Andronikos arasındaki çatışına sonunda 1381'de çözümlenince, bu karar değiştirilip, Andronikos'un gene Ioannes adlı oğlu varis tayin edildi. Manuel, Bizans dünyasında entelektüel ve sanatsal bir merkez olarak büyük öneme sahip Makedonya kenti Selanik'e kaçtı ve burada bağımsız bir saray oluşturdu. Bu Osmanlı çıkarlarına uymuyordu ve Manuel'in Makedonya'nın bu kesiminde Osmanlı ilerleyişine karşı askerî etkinliklerinden duyduğu huzursuzluk, Murad'ı önlem almaya itti. Komutanı Çandarlı Kara Halil Hayreddin, Serez'i ve Güney Makedonya'daki diğer kentleri ele geçirdi ve 1387'de, dört yıllık bir kuşatmadan sonra Manuel Selanik'i terk etti. Kent Osmanlı hükümranlığını kabul etti, ama o sırada başka yerlerde meşgul olan Osmanlılar bu resmî teslimden ancak yedi yıl sonra kentin yerli Bizans görevlilerini işten alıp, kenti ve çevre bölgeyi işgal ederek, kendi idarelerini kurabildiler. Selanik'in düşmesinden kısa süre sonra, Manuel bir Osmanlı vassalı olmayı kabul etti. V. Ioannes, kenti terk ettiği için Manuel'i cezalandırıp, Kuzey Ege'deki Limni adasına sürdü. Manuel muhtemelen bundan sonraki üç yılı bu adada geçirdi. 1390'da babası onu, VII. Ioannes adıyla tahta sahip çıkan Andronikos'un oğlu Ioannes'a karşı (Andronikos 1385'te ölmüştü) Konstantinopolis'e çağırdı. Manuel yeğenini, Osmanlı'ya karşı yardım aramak üzere Ceneviz'e gitmeye ikna etti. VII. Ioannes 1390'da döndüğünde, Konstantinopolis'ten sürüldü ve padişahın yanına kaçtı. V. Ioannes 1391'de öldüğünde Manuel, II. Manuel Paleologos adıyla Bizans tahtına geçti.[60]

Çandarlı Kara Halil Hayreddin, daha sonra Osmanlı'ya bir dizi ünlü devlet adamı daha sağlayan, Anadolulu Müslüman bir ailenin oğluydu. 1385 tarihli camii, Serez'deki kayıtlı en eski Osmanlı eseridir.[61] Kara Halil Hayreddin'e verilen görevler, Osmanlı'nın nasıl göçebe kökenlerden, değişken sınırın ardında güvenli bir çekirdek bölgeye dayalı bir devlete dönüştüğünün kanıtıdır. Murad dönemi fetihler kadar, idarî gelişmeler açısından da önemlidir. Kara Halil Hayreddin İznik ve Bursa'da kadılık yaptıktan sonra, ordu komutanlığına ek olarak, Murad'ın kazaskeri ve başveziri oldu. Aynı zamanda hem orduyu, hem de idareyi kontrol etmesi onu fiilen Osmanlı Devleti'nin ilk veziriazamı yaptı.[62]

Murad Selanik kuşatmasına hazırlanırken, Rumeli'ye çok sayıda birlik aktardı. Bunlardan Manuel'in kalesinin ablukasında görev almayanlar, siyasi olarak parçalanmış bu bölgedeki diğer küçük prenslere saldırılar düzenlediler. Epir'e ve Arnavutluk'a girdiler ve 1386'da Niş'i Sırp Prensi Lazar'ın elinden aldılar. Osmanlılar böylece kuzeybatıda Belgrad'a ve merkezî Avrupa'nın ortalarına, batıda Bosna ve Adriyatik kıyısındaki Dubrovnik'e (Ragusa) uzanan Morava Irmağı vadisine girmiş oluyorlardı. Kısa süre sonra Murad'ın Bulgar vassalları, Osmanlı hükümranlığından bağımsızlıklarını ilân ettiler. Bunların arasında, Ortaçağdaki Bulgar Krallığı'nın bölünmesinden sonra en büyük parça olan Veliko Tırnova'nın kralı ve Murad'ın eniştesi III. Ioannes Şişman da vardı. 1388 başlarında, Kara Halil Hayreddin'in oğlu Çandarlı Ali Paşa yönetiminde-

ki bir ordu Balkanlar'ın karlı geçitlerinden ilerledi ve Ioannes Şişman'ın Kuzey Bulgaristan'daki topraklarında birçok kenti teslim aldı. Bu kentler Şişman'a geri verildi, ama artık kendisinin Murad'ın vassalı olduğuna da kuşku bırakılmadı. Ancak 1388'de Bosnalı prenslerin ittifakıyla Dubrovnik'in kuzeyindeki Ploçnik'te yapılan savaşta yenilgiye uğranması, Osmanlıların Sırbistan içinde daha fazla ilerlemelerini engelledi.[63]

Murad'ın, Sırp Lazar'ın Ploçnik'teki Osmanlı yenilgisinde parmağı olduğunu düşündüğü anlaşılmaktadır. 1389'da Bosna'ya doğru ilerlemeden önce muhtemelen onu cezalandırmak amacıyla Sırbistan'ı işgal etti.[64] 15 Haziran'da Murad'ın ve Lazar'ın orduları Piriştina kenti yakınlarındaki Kosova'da (Kosova Polje) karşılaştılar. Osmanlı ordusu 25 bin, müttefik Sırp, Kosova ve Bosna ordusu ise 16 bin kişi dolayındaydılar. Savaş sekiz saat sonra sona erdiğinde, Osmanlılar galip gelmişler, ama iki hükümdar da ölmüştü. Savaşın bir noktasında Murad ordusunun ana gücünden uzaklaşmış, Lazar'ın komutanlarından biri, Osmanlı tarafına geçiyor gibi yaparak onun yanına gelmiş, ama sonra Padişah'ı bıçaklayarak öldürmüştü. Çok geçmeden Lazar da yakalandı ve Murad'ın çadırında kellesi uçuruldu.[65]

I. Murad'ın ölüm haberi Avrupa'ya ulaştığında, Fransız Kralı VI. Charles Notre-Dame Tanrı'ya şükretti.[66] Ama bunun Osmanlıların da sonu olacağı düşüncesi bir dilekten ibaret kaldı. Murad'ın ölümünden sonra oğlu Bâyezid komutayı ele aldı ve Osmanlı hanedanlığı tarihinde ilk kaydedilmiş kardeş katli olarak kardeşi Yakub'u öldürtüp, tahtı sağlama aldı. Yakub'un savaş sırasında mı, yoksa birkaç ay sonra mı öldürüldüğü bilinmemektedir.[67] Sırbistan, Lazar'ın oğlu Stefan'in yönetiminde, haraç ödeyip, asker gönderen bir Osmanlı vassalı oldu. Bosna gibi, Vuk Brankoviç yönetimindeki Kosova da 1392'ye kadar bağımsız kaldı.

I. Kosova Savaşı Osmanlılara sultanlarını kaybettirdi, ama savaşın Sırbistan için bedeli çok daha ağır oldu. Bâyezid'in zaferi bağımsız Sırp Krallığı'nın sonunu getirdi ve Balkanlar'da kalıcı bir Osmanlı varlığını güvenceye aldı. Bugün, 600'ü aşkın yıl sonra, I. Kosova Savaşı Sırp ulusal bilincinde belirleyici bir tarihsel an olarak hâlâ canlıdır. Çağlar boyunca aktarılan destanlar, bir Hıristiyan vatanında bir Hıristiyan kralının Müslüman bir sultan tarafından yenilgisinin anısını dramatik bir biçimde anlattılar ve unutulmamasını sağladılar. Bu tür destanlar 20. yüzyıl sonlarındaki korkunç savaşlarda bölgedeki Hıristiyan Sırp nüfusunun duygularını kışkırttı: Bu durum yüzyıllar sonra birçok kişi tarafından hâlâ yabancı gibi görülen Müslüman nüfusu aralarından çıkarmak için bir fırsat olarak değerlendirildi. Müslüman nüfus da buna kalma hakkını vurgulayarak aynı şekilde yanıt verdi.

2

BÖLÜNMÜŞ BİR HANEDAN

SULTAN I. MURAD devletinin batı sınırında öldü. Oğlu ve halefi Sultan I. Bâyezid Sırbistan'ın güçten düşmesinin ve I. Kosova Savaşı'ndan sonra Sırbistan'ın yeni despotu Stefan Lazareviç'in kızkardeşi Olivera ile evlenmesinin, Balkanlar'daki topraklarına yeni saldırıları önleyeceğini umuyordu, çünkü babasının Osmanlı topraklarını genişletmesi nedeniyle Anadolu'nun diğer Türkmen-Müslüman beylikleriyle çatışmayı kaçınılmaz kıldığı doğuda yapacakları vardı. Büyük bir enerjiyle giriştiği askerî seferler Bâyezid'e "Yıldırım" lâkabının takılmasına yol açtı.

Bâyezid'in tahta geçmesinden cesaretlenen Anadolu beylikleri, Osmanlı yayılmacılığına karşı en çok direnen Türkmen-Müslüman devleti olan Karamanlıların başı ve Bâyezid'in eniştesi Alâeddin Ali Bey'in başkanlığında, Osmanlı karşıtı bir ittifakta birleştiler. Alâeddin Ali Bey, Bâyezid'in kızkardeşi Nefise Sultan ile 1378'de iki devlet arasındaki güç dengesi henüz çözümlenmediği bir zamanda evlenmişti. Hanedanlar arası evlilik yararlı bir diplomatik araç olabilirdi, ama her zaman olası bir müttefikin bağlılığını ya da olası bir düşmanın sadakatini garantilemezdi. Gelinin ailesinin ikincil olduğu düşünüldüğünden, Osmanlılar kızlarını Hıristiyanlara değil, yalnız diğer Müslüman beylere verirlerdi (ama gerek Hıristiyan, gerekse diğer Müslüman hükümdarlar ilk dönemde ittifak kurma umuduyla kızlarını Osmanlılara vermişlerdi).[1] Ayrıca kızlarını Evrenosoğulları, Mihailoğulları, Turahanoğulları gibi fetih ortaklarına da vermez, belki de bunun bu Osmanlı uçbeylerini Osmanlı hanedanının üstünlüğüne meydan okumaya cesaretlendirmesinden çekinirlerdi.[2] Bâyezid'in 1381'de Germiyan beyinin kızı Sultan Hatun ile evlenmesi, rakip beyliklerden birinin Osmanlı'nın üstünlüğünü kabul etmesini simgeliyordu. Bâyezid böylece Germiyan Beyliğini topraklarına kattı.

Osmanlılar Germiyan ve –1380'lerde topraklarının önemli bir kısmının Murad'a satıldığı iddia edilen– Hamid Beyliklerinden geçip güneye, Akdeniz'e doğru ilerlemek, devletlerinin gelişmesi için gerekli güvenilir gelir kaynaklarına ulaşmak istiyorlardı. Doğudan gelen ana ticaret yollarından biri Akdeniz'i geçip,

Güney Anadolu'daki Antalya limanına geliyor, buradan Hamid ve Germiyan topraklarından geçip, Karadeniz havzasına ya da Balkanlar'a yöneliyordu.[3] Karaman, Osmanlıların ticaret yollarını ve bununla ilişkili gümrük ve diğer vergileri kontrol etme girişimlerine karşı çıkmaya hazırdı ve ilk çatışma 1386'da, Sultan Murad'ın hayatta olduğu dönemde çıktı. Osmanlı tarih geleneğinde doğru tutum Alâeddin'in düşmanlığı çıkarmakla suçlanmasını gerektiriyordu, dolayısıyla Alâeddin'in Murad'ın kızı olan karısının isteğiyle Osmanlı topraklarına saldırdığı söylenir. Murad bu dönemde çatışmanın peşine düşmemişti.

Sultan Bâyezid batı sınırını güvenceye aldıktan sonra hızla doğuya yöneldi. Ordusu –Sultan Hatun ile evlenmesinden sonra yitirildiği anlaşılan– Germiyan'ı geri aldı, Aydın'ı topraklarına kattı ve beyin kızıyla evlendi.[4] Bu dönemde Saruhan ve Menteşe Beylikleri Bâyezid'e teslim oldular ve Osmanlı tüm Batı Anadolu'yu kontrol eder hale geldi. Artık toprakları Güney-orta Anadolu'da Karaman sınırına dayanmıştı. Bâyezid 1391'de vassalları Stefan Lazareviç ile Bizans İmparatoru olan II. Manuel Paleologos'u yanına çağırdı ve birlikte Kuzey-orta Anadolu'daki Kastamonu bölgesini İsfendiyar Beyliği'nden almak üzere doğuya ilerlediler. Fazla bir şey elde edemeyen ordular o yılın Aralık ayında geri döndüler. Manuel Paleologos, Bâyezid'i kızdırmamak için isteğini yerine getirmişti, ama bu seferden yazdığı mektuplar onun umutsuzluğunu ve alçaltıcı konumu nedeniyle duyduğu huzursuzluğu açıkça yansıtmaktadır:

> Romalılar, şimdi olduğumuz küçük düzlükte yaşadıkları ve hüküm sürdükleri zaman, kuşkusuz buraya bir ad takmışlardı... Burada pek çok kent var, ama bir kentin gerçek görkeminden... yani insandan yoksunlar. Çoğu şimdi harabe halinde... adları bile kalmamış... Size tam nerede olduğumuzu söyleyemem... Bütün bunlara katlanmak zor... Malzeme eksikliği, sert kış, adamlarımızın çoğunu yatağa düşüren hastalık... benim çok canımı sıktı... Bütün bu süre boyunca biraz... moralimizi düzeltecek... hiçbir şey görmemek, duymamak, yapmamak... dayanılmaz bir şey. Bu korkunç bunaltıcı zaman, şu anda içinde bulunduğumuz durumdan ve onunla ilgili herhangi bir şeyden uzak durmayı en önemli şey gören bizlere hiçbir teselli sağlamıyor, çünkü biz bunun için eğitilmedik, bundan zevk almaya alışmadık, bu doğamızda yok. Bunun suçlusu şu andaki durum ve kuşkusuz işlediği hatayla bunlara yol açan kişidir [yani Bâyezid].[5]

1393-4 kışında, Bâyezid, Manuel'in, yeğeni ve rakibi olan –ve 1390'da kısa bir süre imparatorluk yapan– VII. Ioannes Paleologos'a, birleşirlerse Osmanlılara direnebilecekleri umuduyla, barışma teklif ettiğini duyduğunda, iki hükümdar arasındaki ilişkiler yeni bir aşamaya girdi. Manuel'in önerisini, Bâyezid'in lütfunu kazanmak hevesiyle ona bildiren bizzat Ioannes'ti.[6] Bundan kısa süre sonra Bâyezid, Hıristiyan vassallarını Makedonya'daki Serez'e çağırdı. Bunların arasında Manuel'in kardeşi Mora Despotu Theodore, Manuel'in kayınpederi ve Serez Prensi Konstantin Dragaş, Sırp Stefan Lazareviç ve VII. Ioannes vardı. Serez'e gelişleri, her biri diğerlerinin geleceğinden habersiz olacak biçimde

ayarlanmıştı. Manuel'in anlatısından Bâyezid'in reddedilmesi olanaksız bir davet yaptığı ve onun, Padişah'ın gelenlerin hepsini öldürtmeye niyetli olduğundan korktuğu anlaşılmaktadır:

> Türk'ün yanında Hıristiyanların farklı mevkideki liderleri vardı... Hepsini kesinlikle yok etmek istiyordu; onlar ise onun buyruklarına uymayıp, sonradan cezalandırılmak yerine, [Serez'e] gidip, tehlikeyi göğüslemeye karar verdiler. Onun huzurunda, özellikle de aynı zamanda hep birlikte bulunmanın tehlikeli bir şey olduğunu düşünmekte haksız değildiler.[7]

Manuel'in güvenlikleriyle ilgili korkuları yersiz çıktı. Bâyezid onları –belki ülkelerine gelecekte yapacağı saldırıları haklı göstermek amacıyla– topraklarını kötü yönettikleri için sert biçimde azarladı ve geri yolladı. Ancak padişah 1394'te Konstantinopolis'i kuşatmaya girişti. Önce İstanbul Boğazı'nın en dar noktasında, kentin beş kilometre kadar kuzeyinde, Asya yakasında bugün Anadolu Hisarı denilen Güzelcehisar'ı yaptırdı. Konstantinopolis'in yüzyıllardır pek çok kuşatmaya direnen surları, bu kez de tüm çabalara rağmen aşılamadı.

Osmanlılar yalnızca Bizans için tehlike oluşturmuyorlardı. Bâyezid, Ege'de, Dalmaçya sahilinde ve Mora'da sayısız kolonisi ve mülkü ile önemli bir deniz gücü olan Venedik'i de zayıflatmayı amaçlıyordu. Venedik'in zenginliği ticaretten kaynaklanıyordu ve bölgede her biri kendi siyasi ve ticarî çıkarları olan Floransa, Katalan ve Napoli ileri karakollarının varlığı, değişken bir ittifaklar tablosu ortaya çıkarıyor, Osmanlı gücünün yükselişiyle farklı Hıristiyan beylerin rakiplerine karşı Osmanlı'dan yardım istemesi bu durumu daha da karmaşıklaştırıyordu. Sultan I. Murad genel stratejisinde Venedik'ten yana olmuştu; Bâyezid'in siyaseti, Venedik'e karşı Ceneviz ile ittifak yapan dedesi Orhan'ınkine daha yakındı.[8] Bâyezid'in 1390'ların başında Mora'daki Bizans kalelerine saldırıları, 1394'te Selanik'i işgali ve Konstantinopolis'i kuşatması kısmen onun bir Bizans-Venedik ittifakını önleme ihtiyacından kaynaklanıyordu.[9] Rodos'taki Kudüs Sen Jan Şövalyeleri bölgenin bir diğer gücüydü. Bunlar 12. yüzyıldaki Haçlı Seferleri'nde, Kudüs'te ortaya çıkan askerî bir dinî tarikattı. Kudüs'ün 1187'de Müslümanların eline geçmesinden sonra bir yüzyıl Akkâ'yı merkez edinmiş, bu kentin 1291'de düşmesiyle Kıbrıs'a taşınmaya mecbur kalmış, 1306'da da Rodos'u kendilerine merkez yapmışlardı. Şövalyeler 14. yüzyılın son yıllarında Mora'da bir varlık oluşturmaya çalışıyorlardı ve 1397'de kuzeyden gelecek Osmanlı saldırılarına karşı savunma vaadi karşılığında Korint'i Despot Theodoros'tan almışlardı. 1400'de Mistras'ın denetimini ele geçirdiler, ama despotluğun başkentinin Latinlerce işgali bir ayaklanmaya yol açınca, 1404'te çekilmeyi kabul ettiler.

Bâyezid'in Balkanlar'daki en tehlikeli düşmanı, o dönemde Avrupa'nın en büyük devletlerinden biri olan Macaristan'dı. 13. yüzyıl ortalarında Moğol işgaline direndiği ve Ortodoks Hıristiyanlar ile Bogomillerin sapkınlıklarını bastır-

mak üzere misyonerler göndererek Papa'nın çıkarlarına hizmet ettiği için, Macaristan Katolik Avrupa'nın sınır kalesi sayılıyordu.[10] I. Kosova Savaşı'ndan sonra Macar ve Osmanlı etki alanları kafa kafaya gelmişti; Bâyezid'in şimdi amacı Macaristan'ın Balkan müttefiklerini toparlama girişimlerini baltalamaktı. Macaristan'ın desteklediği Eflak Voyvodası Mircea'nın Tuna'yı geçerek güneye akınlar düzenlemesine karşılık, Bâyezid 1393'te asi Ioannes Şişman'ın Bulgaristan'ın Tuna yöresindeki topraklarına el koymuştu. Bâyezid 1395'te Macaristan ile bir savunma anlaşması imzalamış olan Mircea ile savaşa girişti, Mircea kaçmak zorunda kaldı. Aynı yıl Osmanlılar tüm Makedonya'nın fethini tamamladılar. Osmanlı'nın Balkanlar'daki bu başarıları, Macaristan'ın Batı'dan yardım çağrılarını daha da acil kıldı. Bu kez tehdit, olası haçlılar –özellikle Fransız ve İngiliz şövalyeleri– ve hükümetleri arasında az görülen bir işbirliği dönemine rastgeldi. 25 Eylül 1396'da haçlı orduları Bâyezid komutasındaki Osmanlı güçleriyle Tuna üzerindeki Niğbolu'da (Nicopolis) karşılaştılar. Haçlılar için atalarının başarıları, dinden daha büyük bir şevk kaynağıydı. Düşmanla karşılaşmak için sabırsızlanan Fransız şövalyeleri, Macaristan'ın Eflaklı müttefiklerinin kralı Sigismund'un, hantal batı ordularına göre hareketli Osmanlı süvarileriyle savaşmakta daha tecrübeli olduğunu kabul etmeyi redderek, başkomutanlığı ona vermediler. Gene de Sigismund'un kendi kuvvetleri neredeyse Bâyezid'i kaçmaya zorluyorlardı (gerçi Sigismund'un kendisi de ancak vassalı Stefan Lazareviç sayesinde kurtuldu), ama savaşın sonunda galip gelen Osmanlılar oldu.[11]

Osmanlı'nın Niğbolu'daki başarısı, Tuna'nın güneyindeki Balkanlar'ı Bâyezid'in denetimine soktu. Bâyezid savaştan sonra ırmağı geçerek ilk kez Macaristan'a girdi ve ordusu büyük bir bölgeyi yağmaladı. Johann Schiltberger adlı genç bir Bavyeralı haçlı, savaşın ertesi günü idamdan nasıl kıl payı kurtulduğunu anlatmıştı; birçok Hıristiyan tutuklu amansızca öldürülmüş, ama o gençliği nedeniyle ölümden kurtulmuş ve bazı soylularla birlikte esir alınmıştı.[12] Schiltberger ile birlikte tutsak düşen soylular, ondan farklı olarak soylu dostlarının aracılık yapmaları, Bâyezid'e zengin armağanlar sunmaları ve 300.000 florin nakit ödemelerinden dokuz ay sonra serbest bırakılmışlardı.*[13]

Sultan Bâyezid'in Balkanlar'daki başarıları eniştesi Alâeddin'i etkilememişti. Karamanlı beyi Osmanlılara tâbi olmayı reddetti. Bâyezid Tuna üstündeki zaferinden sonra, muzaffer ordusunu Karamanlı kenti Konya'ya sürdüğünde onun maiyetinde olan Schiltberger'in ifadesiyle, Alâeddin "Ben de senin kadar büyük bir beyim" demişti.[14] Alâeddin bu kibirini hayatıyla ödedi ve Karamanlı Beyliği bağımsızlığını kaybetti.

Karaman'ın ele geçirilmesi rakip devletlerden birinin baskısını ortadan kaldırmıştı, ama doğu sınırında Osmanlı'ya, daha önceki bir seferinde Bâyezid'in

* Schiltberger daha sonra Bâyezid'in hizmetine girmiş, altı yıl sonra Ankara Savaşı'nda padişahı yenen Moğol fatih Timurlenk'e esir düşmüştü. Uzun süre Timur'un ve haleflerinin kölesi kalıp, sonunda kaçmış ve otuz iki yıl sonra evine dönmüştü.

elinden kurtulan Kadı Burhaneddin kuzeyden meydan okuyordu. Şair ve eğitimli biri olan Kadı Burhaneddin merkezi Kuzey Anadolu'da, Sivas'ta olan Eretna hanedanının tahtını ele geçirmişti.[15] Osmanlılar kendilerini Türkiye Selçuklu Devleti'nin varisi olarak görüyorlardı ve Karaman onların üstünlük iddiasına kendileri gibi Türkmen, rakip bir beylik olarak direniyordu, ama Kadı Burhaneddin, Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğu'nun İlhanlı varislerini temsil ediyordu. Orta Asya'da Maveraünnehir'in daha o zamandan efsaneleşmiş Moğol Hükümdarı Timurlenk'in ordularının kanıtlayacağı gibi, Moğol tehdidi kıyaslanamayacak kadar daha büyüktü. 1391 yılındaki seferinde Bâyezid'le birlikte doğuya giden İmparator II. Manuel, Osmanlı uyrukları ile Kadı Burhaneddin'in tebaası arasındaki farkı belirtmişti; Manuel Batı Anadolu'nun Türk nüfusuna o dönemde Bizans'taki genel kullanıma uygun olarak "Farsî" diye değinirken, Kadı Burhaneddin'in halkına Moğollar için kullanılan "İskit" adını veriyordu.[16]

1397'ye gelindiğinde Bâyezid'in Konstantinopolis kuşatması amansız bir ablukaya dönüşmüştü ve İmparator Manuel bir kez daha Bizans başkentini kurtarmak için dışardan yardım istedi. 1399 Haziran'ında, Paris, Londra, Roma ve Konstantinopolis arasında yoğun diplomatik gidiş gelişten sonra, Fransız kralı VI. Charles, Manuel'in yardımına küçük bir ordu gönderdi. Ordunun başında, Niğbolu'da Osmanlılarca tutsak edilen, sonra fidye karşılığı serbest kalan Fransız Mareşali Jean Boucicaut vardı. Boucicaut, Osmanlı ablukasını yararak Manuel'e ulaşabildi. Ordusunun Konstantinopolis'i kurtarmaya yetersiz olduğunu fark edince de, İmparatoru Avrupa'ya gidip, durumunu bizzat anlatmaya ikna etti. Boucicaut Aralıkta Manuel ile birlikte ülkesine doğru yola çıktı; Venedik'e kadar gemiyle gittikten sonra, karadan Paris'e ulaştılar. İmparator aylarca burada kaldı. 21 Aralık 1400'de de Londra'ya gitti ve Kral IV. Henry tarafından karşılandı. Manuel'in dindarlığı ve samimiyeti ona kralın sevgisini kazandırdı; maiyetindeki sakallı papazların egzotik görünümüyse iki aylık ziyaret boyunca gittikleri her yerde hayret konusu oldu. Dönemin İngiliz tarihçilerinden Usklu Adam (Adam of Usk) şöyle yazıyordu:

> İmparator her zaman hepsi aynı biçimde, aynı renkte, yani beyaz, cübbe gibi uzun giysiler giyen adamlarıyla birlikte yürüyordu... Papazlarının saçına sakalına ustura değmemişti. Bu Rumlar papazlarla birlikte askerlerin de katıldığı ayinlerinde çok sofuydular ve ilahileri her zaman kendi dillerinde okurlardı.[17]

Gerek Charles, gerekse Henry tarafından büyük bir saygı ve görkemle karşılanan Manuel, Bâyezid'e direnmek için ihtiyacı olan yardımın geleceğine inanmıştı. Ama Manuel için tüm İngiltere'de toplanan paralar anlaşıldığı kadarıyla kaybolmuştu (ve bu kayıp meselesi 1426'da hâlâ soruşturuluyordu).[18]

Manuel 1403 başında başkentine döndüğünde dünyasının büyük ölçüde değiştiğini gördü. Kenti Osmanlı iktidarının sonunu getirecek gibi gözüken bir olayla, Bâyezid'in ordusunun Ankara'da Timurlenk'e yenilmesiyle, çok yaklaştığı yok olma tehlikesinden kurtulmuştu. Bâyezid'in yenilgisi Anadolu'yu alt üst ederken, Balkanlar'da da ciddi aksaklıklara yol açtı. Daha uzun vadede, Konstantinopolis'in de bir yarım yüzyıl daha Bizans'ın başkenti olarak kalmasına olanak verdi.

Timurlenk'in otuz yıl önce başlattığı bir dizi sefer, onu Çin'den İran'a getirmiş ve Osmanlıları ilgilendirdiği kadarıyla Ankara'daki çatışmayla son bulmuştu. Timurlenk kendisini Cengiz Han'ın halefi, dolayısıyla da Anadolu'daki Selçuklu-İlhanlı topraklarının varisi olarak görüyordu. Bu onu henüz bağımsız olan yerel hanedanlar arasındaki kaynaşma ve bölünmelerden yararlanmak için güçlü bir konuma getiriyordu. Öte yandan Bâyezid de aynı topraklara göz koymuştu ve Osmanlıların 1398 yazında Kadı Burhaneddin'in öldürülmesinden sonra Sivas'ı ele geçirmeleri sonucu, Bâyezid ile Timurlenk'in etki alanları Doğu Anadolu'da birbirine dayanmıştı. Bâyezid, Timurlenk'ten bağımsızlığını vurgulayan bir tutumla, Kahire'deki halifeye başvurup, Anadolu Selçuklu sultanlarının taşıdığı "Rum Sultanı" ünvanının kendisine verilmesini istedi. Timurlenk, Bâyezid'in kendisini hükümdar olarak tanımasını talep ettiğinde, Bâyezid bunu tartışmasız reddetti.[19] Kadı Burhaneddin'i öldüren, merkezi Güneydoğu Anadolu'da Diyarbakır'da olan Akkoyunlu Türkmen aşiretleri konfederasyonunun başı Timurlenk'e başvurdu, Timurlenk de bunun üzerine döneminin en uzun seferine çıktı. Bu sefer yedi yıl sürecekti.

Aşağı yukarı aynı zamanlarda, Bağdatlı Sultan Ahmed Celayir ve merkezi Doğu Anadolu'da Van olan Karakoyunlu Türkmen aşiretleri konfederasyonunun başı (Kara Yusuf), Bâyezid'i Fırat'ın batısındaki bazı Memlük kalelerini ele geçirmek üzere bir sefer düzenlemeye ikna ettiler. Seferde kimi başarılar elde edildi, ama Timurlenk'e büyük bir hakarette bulunulmuştu. 1400 yazında, Bâyezid Konstantinopolis'in kuşatmasıyla meşgulken, Timurlenk Sivas'ı aldı ve Fırat boyunca güneye ilerledi, Memlük topraklarına girip, Şam'a kadar ulaştı, sonra Azerbaycan'a döndü.[20]

Timurlenk ile Bâyezid'in orduları 28 Temmuz 1402'de Ankara yakınlarında karşılaştılar. Timurlenk'in 140 bin kişilik ordusuna karşı, Bâyezid'in 85 bin askeri vardı. Timurlenk'in birlikleri arasına, Bâyezid'in tahta çıkmasından kısa süre sonra toprakları Osmanlı kontrolüne geçen Batı Anadolu beyliklerinin hoşnutsuz eski beyleri de katılmıştı. Aydın, Saruhan, Menteşe ve Germiyan'ın bu eski beylerinin hepsi Timurlenk'in sarayına sığınmışlardı, oysa eskiden onlara bağlı olanlar şimdi Bâyezid'in uyrukları ve onun komutası altındaydılar. Bâyezid'in kendi süvari ve piyade birlikleri ordusunun çekirdeğini oluşturuyordu. Piyadeler arasında yeniçeriler de vardı. Yeniçeriler ilk kez Sultan I. Murad

döneminde Hıristiyan Balkan ülkelerinde esir alınanlardan devşirilmiş, Bâyezid'in güvenilir insan gücü kaynağı sağlamak amacıyla Balkanlar'daki Hıristiyan uyrukları arasından topladığı gençleri kullanmasıyla kurumlaşmışlardı.*

Bâyezid'in ordusunda ayrıca vassalı Sırp Stefan Lazareviç ve kısa süre önce fethedilen Tesalya'dan Vlahlar (Vlachs) da vardı. Bâyezid'e "Tatarlar"dan da destek gelmişti. Timurlenk'e esir düştüğü savaşa kısa süre tanıklık eden Johann Schiltberger'e göre bunlar 30 bin kadardılar ve "Beyaz Tataristan"dan gelmişlerdi.[21] Bu anlatıdan bunların Hazar Denizi ile Karadeniz'in kuzeyindeki topraklarından Timurlenk'in ilerlediği sırada batıya kaçanlar olduğu düşünülebilir. Bu görüş yakın zamanlarda eleştirilmiş ve bu "Tatarlar"ın Doğu Anadolu'daki Türkmen aşiretleri mensupları olduğu öne sürülmüştür.[22]

Savaş bütün gün sürdü. Ordular benzer formasyonda düzenlenmişlerdi: Hükümdarlar ortada, piyadeler –Bâyezid'in durumunda yeniçeriler– çevrelerinde, süvariler kanatlardaydılar. Savaş hakkındaki ilk anlatı, Bâyezid ile birlikte savaşan, ama alandan kaçan bir Giritli'ye aittir:

> Bâyezid'in ordusu 160 bölükten oluşuyordu. Timur başlangıçta bunların dördünü bozguna uğrattı; [üçünün] komutanları büyük Müslüman Lider Tami Cozafero Morchesbei [yani Firuz Bey], Bâyezid'in oğlu [yani Şehzade Süleyman] ve Kont Lazzero'nun oğluydu [yani Stefan Lazareviç]... [dördüncüsü] Bâyezid'in bölüğüydü. Onun adamları öylesine yürekli savaştılar ki, Timur'un birliklerinin çoğu Timur'un savaşı yitirdiğini düşünerek dağıldılar, ama Timur başka bir yerdeydi ve derhal Bâyezid ile bölüğünü sarmak üzere 100 bin adamı gönderdi. Onlar Bâyezid ile oğullarından ikisini esir aldılar. Bâyezid'in bölüklerinden yalnızca altısı savaşa katıldı, diğerleri kaçtı. Timur galip geldi.[23]

Yorumcular Timurlenk'in ordusunun Ankara'ya önce gelip, bir ırmak kıyısında kamp kurduğunu, böylece Bâyezid'in adamlarını ve atlarını susuz bıraktığını kaydetmişlerdi. Schiltberger, Timur'un otuz iki eğitilmiş fili olduğunu yazar;[24] anlatılanlara göre bunların sırtından Osmanlı ordusuna "Rum ateşi" diye bilinen efsanevî yakıcı sıvı maddeyi saçmıştı.[25] Bâyezid'in kazandığını sanmasının, ama sonra çevresinin kuşatıldığını ve yenildiğini anlamasının nedeninin bu karmaşa olması pek muhtemeldir. Ama Osmanlı tarihçileri Bâyezid'in savaşı birliklerinin çoğunun, gerek çok sayıdaki "Tatar"ın, gerekse savaşa girmeyen, eski bağımsız Batı Anadolu beyliklerinden birliklerin kaçması dolayısıyla kaybettiğinde birleşirler. Bâyezid ve oğlu Musa, ayrıca büyük olasılıkla Bâyezid'in Sırp karısı ve oğlu Mustafa esir alındılar. Oğulları İsa, Süleyman ve Mehmed kaçtılar. Bâyezid'in tüm fetihleri bir günde yok edilmişti. Timurlenk işgalinden

* O tarihten 17. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı görevlileri düzenli aralıklarla (ama zamanla bunlar düzensizleşmişti) Hıristiyan köylerini (önceleri Anadolu'dakileri değil, Balkan köylerini) ziyaret eder, asker olarak, idarî görevler için, padişah ve önde gelen devlet adamlarına hizmet etmek üzere yoğun bir eğitim alacak gençleri seçerlerdi. Seçilen tüm gençlerin Müslümanlığı kabul etmesi zorunluydu; özellikle de askerî güçlere yönlendirilenler, yalnızca padişaha sadık olmak üzere eğitilirlerdi.

önce toprakları Tuna'dan neredeyse Fırat'a kadar uzanıyordu. Şimdi ise Osmanlı ülkesi kabaca 1389'da babasının ona bıraktığı sınırlara gerilemişti. Konstantinopolis'in sekiz yıldır süren kuşatması sona erdi. Timurlenk, Karaman, Germiyan, Aydın, Saruhan ve Menteşe beylerine topraklarını geri verdi ve bir yıl süren bir baskın ve yağma dönemiyle, Bâyezid'in Anadolu'daki diğer toprakları üzerindeki iddialarını perçinledi.

Tarihçiler Bâyezid'in Ankara'da yenilmesinin öyküsünü yazarken, Osmanlıların başına gelen bu felaket için açıklamalar aradılar. 15. yüzyılda yaşayan tarihçi Aşıkpaşazâde yenilgiden Bâyezid'i sorumlu tuttu, onu bir sefih olarak adlandırdı –sultanın çağdaşları bu görüşe katılıyorlardı[26]– ve onun Sırp karısını padişahı içmeye teşvik etmekle suçladı. Aşıkpaşazâde, Bâyezid'in veziri Çandarlı Ali Paşa'yı da dinî geçmişi kuşkulu âlimlerle dostluk ettiği için eleştiriyordu.[27] Timurlenk'in zaferi yeterince utandırıcıydı, ama sonraki kuşakların en çok pişman oldukları şey, Bâyezid'in oğulları arasında çıkan taht kavgasıydı. Ankara Savaşı'ndan sonra Musa Çelebi ve muhtemelen Şehzade Mustafa, Timurlenk'in elindeyken, Süleyman, Mehmed ve İsa derhal taht üzerindeki iddialarını desteklemek üzere kendilerine müttefik aramaya başladılar. Bir kısım tarihçilere göre Bâyezid'in diğer bir oğlu, Şehzade Yusuf, Konstantinopolis'e sığınmış, Hıristiyanlığı benimsemiş ve Dimitrios adıyla vaftiz edilmiştir.[28] Bunu izleyen yirmi yıl boyunca iç savaş Osmanlı Devleti'ne görülmemiş ölçekte bir kargaşa ve acı yaşattı.

Üzüntü verici yenilgisi bir zamanların çok güçlü hükümdarı Bâyezid'i trajik bir kişilik yapmıştı. Gerçi onun kaderinden etkilenen Osmanlı vakanüvisleri Ankara Savaşı'ndan bir yüzyıl sonra Timurlenk'in Bâyezid'i demir bir kafese koydurduğunu ve Anadolu'daki muzaffer ilerleyişi sırasında yanında taşıdığını yazarlar, ama günümüz tarihçileri bunun hayal ürünü olduğunu düşünmektedirler. Onunla daha çağdaş Osmanlı yazarları, Bâyezid'in yenilginin üzüntüsüne katlanamayarak, intihar ettiğini ileri sürmektedirler.[29] Sultan Bâyezid'in kaderiyle ilgili gerçeğin daha basit olduğu, Schiltberger'in o zaman bildirdiği gibi, 1403 Mart'ında, Batı-orta Anadolu'daki Akkent'te doğal nedenlerden öldüğü anlaşılmaktadır.[30] Cesedi mumyalanmış ve önceleri bir Selçuklu pirinin mezarına konulmuştu. Çağdaş tarihçiler oğlu Musa'nın çok geçmeden Timurlenk'ten cesedi Bursa'ya taşıma izni aldığını söylerler.[31] Oğlu Süleyman'ın burada onun için yaptırdığı mezarın kitabesine göre, Bâyezid 1406'da gömülmüştü.[32] Birkaç on yıl sonra Bizanslı tarihçi Dukas, sonradan Karamanlı Alâeddin'in oğlunun, babasının 1397'de Konya'da Bâyezid tarafından idamının intikamını almak için, mezarı kazıp, Bâyezid'in kemiklerini oradan çıkarttığını yazmıştı.[33]

Sultan Bâyezid'in yenilgisi daha sonraki batılı yazar, besteci ve ressamlar için popüler bir konu oldu. Timurlenk'in onu Semerkand'a götürdüğü efsanesinden çok hoşlandılar ve çekiciliğini hiç kaybetmeyen oryantal bir fantezi yaratmak üzere bu öyküyü bir dizi karakterle donattılar. Christopher Marlowe'un

Tamburlaine the Great adlı oyunu Londra'da ilk kez 1587'de, William Harborne'un Levant Şirketi'nin temsilcisi olarak İstanbul'a yelken açmasıyla İngiliz-Osmanlı ticarî ilişkilerinin resmen başlamasından üç yıl sonra sahneye kondu. 1648'de Jean Magnon, *Le Gran Tamerlan et Bajezet* adlı bir oyun yazdı; Handel'in *Tamerlano*'su Londra'da ilk kez 1725'te sahneye kondu. Vivaldi'nin aynı öyküyü konu alan *Bâyezid*'i 1735'te yazılmıştı. Magnon, Bâyezid'e entrikacı bir eş ve bir kız vermişti; Handel ve Vivaldi'nin yapıtlarında Timurlenk, Bâyezid ve onun kızına ek olarak, tutkulu ve inanılmaz bir aşk hikâyesi yaşayan bir Bizans prensi ile bir Trabzon (Trebizond) prensesi de vardı. Avusturya'da Granz yakınlarındaki Eggenberg Şatosu'nda bulunan bir dizi resim, bu temayı farklı bir ortama taşıyordu. Resimler 1670'lerde, güçlü bir Osmanlı ordusunun Orta Avrupa'da Habsburglara saldırmasından kısa süre önce tamamlanmıştı.[34]

*

Emir Süleyman, aralarında Bâyezid'in veziri Çandarlı Ali Paşa'nın da bulunduğu yandaşlarıyla stratejik bir karar alıp, Anadolu'yu Timurlenk'e bırakarak, babasının batıdaki topraklarında kontrolü eline geçirdi. Osmanlılar gibi Timurlenk'in de tarihçileri vardı ve bunlar da onun Süleyman'ın peşinden gitmemesinin bir zayıflık olarak algılanmaması için belli geleneklere uymuşlardı. Timurlenk'in resmî tarihçisi Şerafeddin Yezdi, efendisi ile Süleyman arasında elçiler gidip geldiğini ve Süleyman'ın Timurlenk'in hükümranlığını kabul etmesi karşılığında ona Rumeli'de serbest hareket yetkisi verildiğini yazar.[35] Süleyman, Balkanlar'ın Hıristiyan güçleriyle görüşmelere başladı; amacı, onların –hâlâ bölgenin en büyüğü olmasına rağmen zayıflamış devletinin– Rumeli topraklarındaki eski iddialarını sürdürmeye kalkışmalarını önlemekti. Onun hızla harekete geçmesi Balkanlar'daki Bizanslı, Sırp ve Latin vassallarının, Osmanlı Devleti'nin çözülmesinden Anadolu'nun eski beyleri kadar yararlanabilmelerini önledi. Gene de, 1403'te Gelibolu'da yaptığı anlaşmayla Emir Süleyman yalnızca birkaç ay önce düşünülemeyecek toprak tavizlerini kabul etti. Ayrıca, Bizans ve kimi Latin devletçikleri vassal statüsünden çıkarıldılar. Eğer Sırp beyleri birbirlerine düşmüş olmasalardı, Sırbistan da vassallıktan kurtulabilirdi. İmparator II. Manuel'in kazanımları arasında Karadeniz'in güneybatı sahiliyle Selanik kenti de vardı; ayrıca önemli bir taviz olarak Süleyman, Timurlenk'in saldırısına uğraması halinde onun yardımına gelmeyi kabul etmişti. Bizans'ın Osmanlı korkusu böylece hafifleyince, Manuel Konstantinopolis'te yerleşik Osmanlı tacirlerini kentten atıp, onların cemaati için kısa süre önce inşa edilmiş olan camiyi yıkacak kadar yüreklendi.[36] Venedik ve Ceneviz de Süleyman'ın denetimindeki topraklarda ticarî imtiyazlar elde ettiler.[37] Venedikli görüşmeci Pietro Zenos'ya göre, Gazi Evrenos Bey Osmanlı hanedanından birisinin, onun ve diğer uçbeylerinin kazandığı toprakları teslim etmesine şiddetle karşıydı.[38]

Bundan sonraki olayların en iyi bilinen versiyonu, bize iç savaşın galibi olan Çelebi Mehmed'in adı bilinmeyen kasidecisi aracılığıyla ulaşmıştır. Ankara Sa-

vaşı'ndan sonra Mehmed Kuzey-orta Anadolu'daki merkezine çekilmiş, Timurlenk 1403'te doğuya dönünce yeniden ortaya çıkmıştı. Mehmed bunun ardından Marmara Denizi'nin güneyindeki bir savaşta Şehzade İsa'yı yenmiş, İsa'nın elinde olan Bursa'ya girmişti; birlikleri daha sonra Osmanlı'dan bağımsızlıklarını yeniden kazanan çeşitli yerel beylerle savaşmışlardı. Şehzade İsa'nın da Kayseri'de Timurlenk'in ordusuyla savaştığı anlaşılmaktadır; daha sonra Kuzeybatı Anadolu'ya çekilmiş ve 1403 sonlarında Süleyman tarafından öldürülmüştü.[39] Emir Süleyman'ın Gelibolu Anlaşması ona Balkanlar'da bir istikrar dönemi getirmişti. Süleyman 1406'da Anadolu'ya geçti ve Bursa ile Ankara'yı Çelebi Mehmed'den geri aldı, Mehmed de Kuzey-orta Anadolu'daki Tokat'a çekildi. Süleyman hem Rumeli'ye, hem de Ankara'ya kadar Anadolu'ya egemen olmuştu ve babasının halefi olacağı kesinleşmiş gibiydi. Gerçekten de kimi tarihçiler onun padişah olduğunu kabul edip, kendisine I. Süleyman demektedirler.

Ancak 1409'da sahneye çıkan yeni bir aktör Süleyman'ın topraklarını tehdide başladı. Timurlenk onun küçük kardeşi Musa Çelebi'yi 1404'te Germiyan beyine emanet etmiş, o da Musa'yı Mehmed'e devretmişti. Süleyman'a saldırı hiç beklenmeyen bir yönden geldi: Musa Kuzey Anadolu'daki Sinop Limanı'ndan gemiyle Eflak'a gelmiş, Eflak Voyvodası Mircea'nın kızıyla evlenerek bölgede kendine bir yer edinmişti. Mircea, Bâyezid'e duyduğu nefreti Süleyman'a aktarmıştı ve Musa'dan yana çıkmanın kendisi için yararlı olacağını düşünüyordu. Musa Rumeli'deki seferlerinde kimi başarısızlıklarla karşılaşsa da, Süleyman'ın başkenti Edirne'yi almış ve Gelibolu'ya ulaşmıştı. Süleyman bunun üzerine aceleyle Anadolu'dan geri döndü. İmparator taht kavgasını kendi kurtuluş yolu olarak gördü ve bunu uzatmaya çabaladı; 1403 Anlaşması sonucu Anadolu ile Rumeli arasındaki boğazların kontrolünü geri kazanmıştı ve Süleyman'ın İstanbul Boğazı'ndan geçmesine yardım etti. Ama Süleyman kısa süre sonra Edirne yakınlarında Musa'nın emriyle –eğer ismi bilinmeyen bir tarihçiye inanılabilirse, sarhoşken– idam edildi ve meydan Mehmed ile Musa'ya kaldı.

Musa Çelebi böylece kardeşi Süleyman'ın Rumeli ve Anadolu'daki topraklarını miras almıştı ve sonraki iki yıl boyunca bunlarda huzursuz bir egemenlik sürdü. Süleyman'ın oğlu Orhan Konstantinopolis'e sığınmıştı; onun kendisine karşı ayrılıkçı bir hareketin odak noktası olabileceğinden korkan Musa, 1411 sonbaharında Konstantinopolis'i kuşattı, ama girişimi başarısız kaldı. Giderek danışmanları ve komutanları onu terk ettiler. Bu kez kardeşi Çelebi Mehmed İstanbul Boğazı'nı Manuel'in yardımıyla geçti ve Musa ile Trakya'da Çatalca yakınlarında savaşa tutuştu, sonra da Anadolu'ya döndü. Musa savaşı kazanmıştı, ama Rumeli'deki toprakları kuzeybatıdan eski müttefiki Stefan Lazareviç'in birliklerince işgal edildi. Lazareviç bunun bedelini ödedi: Ertesi yıl Musa bir dizi Sırp kalesine saldırarak öcünü aldı. 1413'te Orhan, muhtemelen Musa'nın dikkatini Sırbistan'dan uzaklaştırmak isteyen İmparator Manuel'in teşvikiyle, Selanik'e çıktı.[40] Musa, Orhan'ı yakalamayı başardı, ama bir nedenle serbest bıraktı; Selanik'i de geri alamadı.

Komşu devletler Eflak tarafından desteklenen Musa Çelebi'yi, Şehzade Mehmed'e göre daha tehlikeli görüyorlardı. Stefan Lazareviç, Musa'ya karşı eşgüdümlü bir sefer için kendine katılması amacıyla Mehmed'e çağrıda bulundu. Manuel de Mehmed'in tarafını tutarak, ona bir kez daha adamlarıyla birlikte Rumeli'ye geçmesi için gemiler ve birlikler sağladı. İki ordu Sofya'nın güneyinde karşılaştıklarında, Mehmed'in birlikleri arasında; Mehmed'in Güneydoğu Anadolu'daki Dülkadir beyinin kızıyla evlenmesi sayesinde bu beylikten gelen askerler; imparatorun sağladığı birlikler; Stefan Lazareviç komutasındaki Sırp, Boşnak ve Macar birlikler; savaşın hemen öncesine kadar kesinlikle Musa'yı destekleyen Aydın'dan birlikler ve Uçbeyi Gazi Evrenos Bey'in emrindeki Rumeli birlikleri bulunuyordu. Musa'nın ordusu savaşta güçlü saldırılarda bulundu, ama Musa sonunda kaçmak zorunda kaldı. Atı tökezleyince düşen Musa, Mehmed'in komutanlarından biri tarafından öldürüldü.[41]

Musa Çelebi'nin 1413'te ölümüyle iç savaş bitmiş ve taht kavgası o tarihten itibaren "Sultan I. Mehmed" diye bilinen Çelebi Mehmed lehine çözümlenmiş gibi gözüküyordu. Sultan Mehmed'in ilk kaygısı, kendisini askerî olarak destekleyen, ama Timurlenk'in 1402'deki Ankara zaferinden sonra yeniden kazandıkları bağımsızlıklarını yitirmeye niyeti olmayan çeşitli Anadolu beyliklerini kendisine bağlamaktı. Mehmed, Karaman'dan ve Aydın beyi Cüneyd'den özellikle kararlı bir direnişle karşılaştı. Cüneyd'in İzmir'deki kalesi sonunda, aralarında Kos, Midilli ve Foça'dan (Phokaia) Cenevizlilerin ve Rodos Şövalyelerinin de bulunduğu müttefiklerin yardımıyla alındı. Cüneyd, Sultan Bâyezid'in 1396'da Haçlılara karşı zafer kazandığı yer olan Niğbolu sancağına atandı.[42] Eski asilerin devlet hizmetinde mevkilere atanmaları, Osmanlı'nın daha bu erken dönemlerden başlayarak süregiden idarî bir uygulaması olmuştur. Osmanlılar, yenik yerel beylere –ve daha sonraları, aşırı bağımsız devlet görevlilerine– yönetim kazançlarından bir pay vererek, onların gönüllerini almanın, bu kişileri öldürerek, yandaşları arasında yeniden huzursuzluk yaratma tehlikesine göre daha iyi bir politika olduğunu fark etmişlerdi.

Sultan I. Mehmed bir iki yıl içinde Anadolu'daki eski Osmanlı topraklarının büyük bölümünü geri almış, İmparator Manuel de kendi konumunun buna paralel olarak zayıfladığını görmüştü. Osmanlı'nın iki padişah arasındaki döneminde, sultan adaylarından bazen birini, bazen ötekini destekleyerek elde ettiği inisiyatifi yitiremezdi. Elinde kalan tek araç, Süleyman'ın oğlu Orhan'dı. Osmanlı hanedanını birbirine düşürmek için son bir umutsuz çabayla Orhan'ı Eflak'a, bölgede Osmanlı gücünün amansız düşmanı olmayı sürdüren Voyvoda Mircea'nın yanına gönderdi. Ancak bu Osmanlı sadakatinde alternatif bir odak noktası olarak Orhan'ın yararlılığının sonu oldu, çünkü Orhan fazla ilerleyemeden I. Mehmed onu yakaladı ve gözlerine mil çektirdi. Sonra 1415'te, birdenbire ve beklenmedik bir şekilde, I. Mehmed'in kayıp kardeşi Şehzade Mustafa ya da onu çok inandırıcı biçimde taklit eden birisi –"Düzmece" Mustafa

olarak bilinirdi– Kuzeydoğu Anadolu sahilindeki Bizans ileri karakolu Trabzon üstünden gelip, Eflak'ta ortaya çıktı. Mustafa'nın babası ve kardeşi Musa ile birlikte 1402'de esir alındığı bildirilmektedir, ama aradan geçen yıllarda nerede olduğu hâlâ meçhuldür.[43] İlginç bir açıklama, onun Timurlenk'in sarayında hapis tutulduğu, (1405'te ölen) Timurlenk'in oğlu ve halefi Şahruh tarafından tam o dönemde Osmanlı'da taht kavgasını yeniden alevlendirmek amacıyla serbest bırakıldığıdır.[44] Şahruh 1416'da I. Mehmed'e yazdığı bir mektupla, kardeşlerini ortadan kaldırmasını eleştirmişti. I. Mehmed'in ona meydan okuyan gerekçesi, "Bir ülkede iki *padişah* olamaz... Çevremizi saran düşmanlar her an bir fırsat bekliyorlar" olmuştu.[45] Şahruh'un kendisi de diğer iddia sahipleriyle on yıl süren bir mücadeleden sonra iktidara gelmişti ve babası gibi o da çevresinde güçsüz devletler istiyordu.

I. Mehmed'in Rumeli'de kısa süre önce yeniden sağladığı otorite, elçileri İmparator Manuel ve Venedik ile görüşmelere başlayan kardeşi Mustafa'nın meydan okumasıyla karşılaşacak gibi görünüyordu. I. Mehmed'in Aydınlı Cüneyd'i Eflak'a karşı Tuna sınırını korumaya atamasının doğru bir karar olmadığı da ortaya çıktı ve eski düşmanı çok geçmeden Mustafa'nın yanına geçti.[46] Gene de, sonunda, ikisi de yenildiler ve Bizans'ın Selanik kentinden iltica istediklerinde, İmparator Manuel, I. Mehmed yaşadığı sürece onları gözetim altında tutmaya ikna edildi.[47]

Karizmatik kişiliklerin ortaya çıkması ve bunların keskin ekonomik ve toplumsal kriz dönemlerinde yandaş bulabilme becerileri, Avrupa tarihi kadar Osmanlı tarihinde de önemli bir güç olmuştur. 1416'da, yani kardeşi Mustafa'nın isyanını bastırdığı yıl, Sultan I. Mehmed Balkan eyaletlerini yönetme çabalarına karşı bir diğer ayaklanmayla karşılaştı. Bu ayaklanmanın başını, Edirne'nin hemen güneybatısında Simavna'da (Kyprinos) Müslüman ve Hıristiyan karışık bir ailede doğan ve ulemanın önde gelen mensuplarından olan Şeyh Bedreddin çekiyordu. Şeyh Bedreddin aynı zamanda bir mutasavvıftı; Konya ve Kahire'de ilahiyat okuduktan sonra, Timuroğulları'nın egemenliğindeki Azerbaycan'a, gizemli Safevi tarikatının merkezi olan Erdebil'e gitmişti. Burada panteist fikirlerini, özellikle de vahdet-i vücud öğretisini geliştirmek için olumlu bir ortam buldu.

Vahdet-i vücud öğretisi yeryüzündeki yaşamı çerçeveleyen zıtlıkları, örneğin dinler arasındaki ve ayrıcalıklılar ile güçsüzler arasındaki zıtlıkları ortadan kaldırmayı amaçlıyordu, çünkü bunlar kişinin Tanrı ile bütünleşmesini sınırlıyordu. "Bütünleşme" mücadelesi mutasavvıfa önemli bir rol yüklüyordu, çünkü bilge olan ortodoks âlim değil, oydu; bu nedenle insanı Tanrı ile birliğe yönlendirme görevi ona düşüyordu. Bu öğreti, Osmanlı'nın fetihler aracılığıyla, zirvesinde kendi aile hanedanlarının bulunduğu bir Sünnî İslâm devlet oluşturma çabaları açısından çok yıkıcı bir potansiyel taşıyordu.[48]

Sultan I. Mehmed'e muhalefet ortamında, Şeyh Bedreddin inancını yaymak için bir fırsat görmüş olmalıdır. 1415'te aniden, onu Edirne kadılığına atamış olan Musa Çelebi'nin ölümünden sonra sürgüne gönderildiği İznik'i terk etti ve Karadeniz kıyısındaki Sinop'tan gemiyle Eflak'a gitti. Şeyh Bedreddin'in ardından gidenler, Mustafa ve Cüneyd'in yandaşları gibi Mehmed'in hayal kırıklığına uğrattığı kişiler oldu. Onu destekleyenlerin merkezi, Tuna deltasının güneyindeki Deliorman bölgesiydi. Geçmiş yılların ölümcül mücadelelerinin, Osmanlı fetihleri sonucu yerlerinden olanların durumunu daha da kötüleştirdiği bu bölgede, Bedreddin –Osmanlı hükümranlığının dayatılması sonucu yerel iktidarları zayıflayan– hoşnutsuz uçbeyleri ve onların adamlarıyla, diğer mutasavvıf ve köylüler arasından yandaşlar edindi. Şeyh Bedreddin'in kadılığı sırasında Musa adına dağıttığı topraklar Mehmed tarafından geri alındığında, bu uçbeyleri ve adamlarının maddî çıkarları olumsuz etkilenmişti.

Şeyh Bedreddin bu eklektik mesajını vaaz ederken, müritleri Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal'in onun fikirlerini Batı Anadolu'ya yaymaları Osmanlı yetkililerini ürküttü. Bir zamanlar kendi saflarında Hıristiyanlığa bağlılığa bile hoşgörü gösteren devlet, bu kez özümseyici bir tavır benimsedi, fermanlarında sorunlarını dinî terimlerle ifade edenleri karalayıcı bir dil kullandı. Gerek devlet, gerekse onun tarihçileri, onları "köylüler", "cahiller", "sefiller" diye damgalayarak, bunu ve halkın daha sonraki hoşnutsuzluk eylemlerini gayrımeşru ve tahammül edilmez olarak niteleldiler. Bu halk direnişi I. Mehmed'i, başka yerde daha üretici olarak kullanmayı umduğu kaynakları ve enerjiyi onları bastırmaya harcamak zorunda bıraktı.

Şeyh Bedreddin'in Rumeli'deki ayaklanması kısa ömürlü oldu. Sultan Mehmed'in adamları çok geçmeden onu yakaladılar, Serez'e götürdüler. Bedreddin burada, mülkiyetin toplumsal olmasını ve çeşitli dinler ve onların peygamberleri arasında fark olmadığını vazederek kamu düzenini bozmakla suçlanıp, yargılandı ve pazaryerinde idam edildi. Ancak Şeyh Bedreddin'in öğretisi etkisini sürdürdü. Onun taraftarları 16. yüzyıl sonlarına kadar, hatta daha da sonra devlet için bir tehdit olarak görüldüler[49] ve onun vaaz ettiği fikirler anarşik tasavvuf tarikatları arasında imparatorluğun tüm yaşamı boyunca kabul gördü. Özellikle de, yeniçerilerle bağlantılı bir tarikat olan Bektaşî dervişleri bu görüşleri benimsemişlerdi.

Şeyh Bedreddin adı modern Türkiye'de de yaşamaktadır. Siyasi yelpazenin sol kanadındakiler onu özellikle, 1930'lardaki anti-faşist mücadelede Bedreddin'e kendi hayal ve dürtülerini atfeden Türk komünist şairi Nazım Hikmet'in *Şeyh Bedreddin Destanı* sayesinde tanırlar. Şiirin en can alıcı bölümü, Şeyh Bedreddin'in "birlikteliklerini" ilân eden müritlerinin Sultan'ın ordusuyla karşılaştığı andır:

Hep bir ağızdan türkü söyleyip,
hep beraber sulardan çekmek ağı,
demiri oya gibi işleyip hep beraber,
hep beraber sürebilmek toprağı,
ballı incirleri hep beraber yiyebilmek,
yarin yanağından gayrı her şeyde
her yerde
hep beraber!
diyebilmek
için
on binler verdi sekiz binini...[50]

Türk yetkililer Şeyh Bedreddin'in günümüzdeki yandaşlarının ters tepkisinden öylesine çekiniyorlardı ki, Türk-Yunan mübadelesi sırasında kemikleri Yunanistan'daki mezarından çıkarılıp geri getirildiği halde, ancak 1961'de, İstanbul'da Kapalı Çarşı yakınındaki II. Sultan Mahmud türbesi haziresine gömülebildi.

Kardeşi Şehzade Mustafa ve müttefiki Cüneyd Bizans'ta tutuklandıktan, Şeyh Bedreddin de öldükten sonra, Sultan Mehmed yeniden Karamanlı Beyliği'nin üzerine yürümek amacıyla Anadolu'ya döndü. Ancak Karaman güçlü Memlüklü devletinin vassalı olmayı kabul etmiş, Mehmed'in de geri çekilmekten başka seçeneği kalmamıştı. Gene de, Şeyh Bedreddin'in Eflak'a giderken geçtiği Kuzeyorta Anadolu'daki İsfendiyaroğulları'nın topraklarını ele geçirmeyi ve Eflaklı Mircea'yı haraca bağlamayı başardı. Vasalları için âdet olduğu üzere, Mircea doğru davranacağının güvencesi olarak üç oğlunu Mehmed'in sarayına rehin gönderdi. Bunlardan biri, daha sonra "Kazıklı" diye bilinecek ve Erdel halk masallarında vampir olarak kötü bir ün kazanacak olan Vlad Drakul'du.

Sultan Mehmed bir at kazasında 1421'de öldüğünde, henüz babası Bâyezid'in Anadolu ve Rumeli'de kontrol ettiği tüm toprakları geri alamamıştı. Yaşamının son yılları hastalıklarla geçmiş ve tahta geçiş sorunlarını düşünecek bol vakti olmuştu. Başlıca amacı kendisinin iktidara gelişi sırasındaki gibi bir mücadeleyi önlemekti. Mehmed'in vezirleri, henüz yirmi yaşında olmayan oğlu Murad Bursa'da padişah ilân edilinceye kadar onun ölümünü gizlediler.

Çağdaş bir tarihçi olan Dukas, I. Mehmed'in iki küçük oğlu Yusuf ve Mahmud'u İmparator II. Manuel tarafından rehin tutulmak üzere Konstantinopolis'e göndermeye karar verdiğini yazar. Mehmed böylece kardeşi "Düzmece" Mustafa'nın tutukluluğunun devam etmesini ve bu üçü arasında tahta geçme mücadelesinde herhangi bir işbirliği tehlikesini bertaraf etmeyi umuyordu. Sonunda Yusuf ve Mahmud Manuel'e verilmediler ve Mehmed'in ölümü "Düzmece" Mustafa ile Cüneyd'in serbest bırakılmalarına yol açtı. Dukas'a göre, I.

Mehmed'in veziri Bâyezid Paşa, "Müslüman çocuklarının kâfirler tarafından yetiştirilmesi ne doğru, ne de Hazreti Peygamber'in buyruklarına uygundur" diye ısrar ederek, çocukların verilmesini önlemişti.[51] Mustafa ve Cüneyd, Manuel'in yardımıyla Rumeli'de Gelibolu'ya geçtiler; burada aralarında Evrenosoğulları ve Turahanoğulları da bulunan bölgenin önde gelen uçbeylerinin desteğini aldılar. Ama daha Edirne'ye ulaşamadan, Bâyezid Paşa komutasındaki bir orduyla karşılaştılar. "Düzmece" Mustafa iddiaya göre yirmi yıl önce Ankara Savaşı'nda aldığı yaraları göstererek, Bâyezid Paşa'nın askerlerini firara ikna etti. Bâyezid Paşa idam edildi, Mustafa başkent Edirne'yi işgal etti ve ondan önce kardeşleri Süleyman, Musa ve Mehmed'in yaptıkları gibi sikke kestirerek sultanlığını ilân etti.[52] Rumelilerin, Sultan Mehmed'in oğlu ve atadığı varisi olan II. Murad'a sadakat yerine kolayca Şehzade Mustafa'nın tarafına geçmeleri, bu uçbeylerinin Osmanlı'nın ortakları olarak kendilerinin fethettikleri topraklarda Osmanlıların birleşik ve merkezî bir devlet kurma çabalarından duydukları rahatsızlığın bir işaretiydi. Mustafa altı yıl kadar önce kardeşi Sultan Mehmed'e karşı çıkarak onların müttefiki olduğunu kanıtlamıştı; ayrıca birçoğu Şeyh Bedreddin ayaklanmasına da sempati duymuşlardı.

Mustafa'nın bir sonraki hedefi Bursa'ydı. Sultan Murad onunla kentin kuzeybatısındaki bir noktada, Nilüfer Çayı'nın üstündeki bir köprünün yanında karşılaşmayı planladı ve köprüyü yıktırttı. İki ordu ırmağın iki yanında karşı karşıya geldiler. Murad, Mustafa'nın onun ırmağın çıktığı gölün çevresinden dolaşacağını sanmasını sağladı, ama bunun yerine hızla köprüyü yeniden yaptırıp, amcasını hazırlıksız yakaladı. Uçbeyleri tarafından terk edilen Mustafa kaçtı. Çoğu yazarlar Mustafa'nın 1422 başlarında Eflak'a gitmeye çalışırken Edirne'nin kuzeyinde Sultan II. Murad'ın adamları tarafından yakalandığını ve onun da Şeyh Bedreddin gibi adî bir suçlu olarak asıldığını yazarlar; bu da Murad'ın onu bir sahtekâr olarak gördüğü fikrini desteklemektedir. Bir diğer geleneğe göre, Mustafa Eflak'a ulaşmış, buradan Kırım'da Kefe'ye gitmiş, sonra da Bizans'ın Selanik kentine sığınmıştı.[53] Ancak Mustafa Eflak'ta, daha önce kardeşi Mehmed'e karşı mücadelesinde aldığı düzeyde destek bir yana, hoş karşılanacağından bile emin olamazdı, çünkü Eflak artık bir Osmanlı vassalıydı.

Bir diğer Mustafa, Murad'ın kardeşi "Küçük" Mustafa da tahta rakip bir iddianın odağı oldu. "Küçük" Mustafa babalarının ölümünden beri Osmanlılara karşı olan Anadolu beyliklerinin birindeydi. 1422'de, şimdi on üç yaşında olan bu çocuk bir ordunun başına getirildi ve Bursa kuşatıldı. Murad kenti kurtarmak için bir ordu gönderince, "Küçük" Mustafa ve destekçileri Konstantinopolis'e kaçtılar. "Küçük" Mustafa'nın padişahlık iddiası çok geçmeden Osmanlı Anadolusu'nun büyük kesiminde kabul gördü, ama Mustafa'nın veziri İlyas Paşa'nın kendi tarafına geçmesi sayesinde Murad, Mustafa'nın bulunduğu İznik'e yürüdü ve kanlı bir savaştan sonra çocuğu boğdurdu.[54] Bundan neredeyse bir yüzyıl kadar sonra vakanüvis Mehmed Neşrî, İlyas Paşa'nın ihanetini, esas

kaygısının kamu düzeninin korunması olduğu, bu amaca ulaşmak için hiçbir fedakârlıktan kaçınılmayacağı gerekçesiyle haklı gösterdiğini yazıyordu.[55]

Sultan II. Murad da kendinden önce babasının yaptığı gibi güç bir işe girişerek, devletinin yeniden inşasına başladı ve Osmanlı topraklarında istikrarı ancak başa geçtikten yıllar sonra sağlayabildi. "Düzmece" Şehzade Mustafa'nın yenilgisinden sonra, onunla birlikte isyan eden Cüneyd memleketi Aydın'a döndüğünde yerine el konulduğunu gördü. Murad, Cüneyd'e ve ailesine koruma sözü vermişti, ama sonra onları öldürttü ve Aydın yeniden Osmanlı oldu. Menteşe bu sıralarda geri alındı ve Germiyan'ın da 1425'ten sonraki bir zamanda yeniden ele geçirilmesiyle, tüm Batı Anadolu bir kez daha Osmanlı kontrolüne geçmiş oldu. Karaman bağımsız kaldı. Murad'ın kısa vadeli planları arasında Karaman'a saldırı olmadığı gibi, böyle bir gerekçesi de yoktu.

I. Bâyezid'in 1402'de Ankara'da yenilgisini izleyen yıllarda, Osmanlı'nın en fırtınalı taht kavgaları yaşandı. Bu olayların ürkütücü anısı böylesi düzeyde kan dökülmesini önlemek umuduyla Sultan Murad'ın oğlu II. Mehmed'in, sonraları Osmanlı hanedanı için utanç kaynağı olacak bir yol benimseyerek, tahta geçişi düzenli hale getirmek için kardeş katlini onaylamasına yol açtı. Çağdaş anlatılar bulunmadığından, Osman ve hemen onun ardından gelenlerin tahta nasıl bir düzenle çıktıkları pek bilinmemektedir. Belki bu da aynı derece kanlıydı: Kimi tarihçiler Osman'ın, babası Ertuğrul öldüğünde boyun başına geçme iddiasına amcası Dündar'ın karşı çıktığını, Osman'ın da onu öldürdüğünü ima ederler.[56] Osman'ın oğlu ve varisi Orhan'ın birkaç erkek kardeşi vardı, ama tarihlerde yalnızca birinin, Alâeddin'in adı geçer. Alâeddin'in Bursa'da yaptırttığı camiler, hamam ve derviş tekkesi, onun varlığının kanıtlarıdır.[57] Orhan'ın Alâeddin'e Osmanlı Beyliği'nin liderliğini teklif ettiği, Alâeddin'in bunu redderek, Orhan'a taht yolunu açtığı iddia edilmiştir.[58] Böylece Orhan'ın hiç sorunsuz Osman'ın yerine geçmesi açıklanmaktadır. Osman'ın diğer oğullarının akıbeti meçhuldür. Orhan öldüğünde, arkasında Murad ve Halil ile muhtemelen İbrahim adlı oğullarını bırakmıştı. Eğer burada bir taht kavgası olduysa, bunun da üstü örtülmüştür.[59] Bâyezid, Sultan I. Murad'ın I. Kosova Savaşı'nda ölümünden sonra tahta geçtiğinde, daha önce belirtildiği gibi, kardeşi Yakub'u öldürtmüştü.

Çağdaş Bizans tarihçisi Laonicus Chalkokondyles (Halkondil), Sultan Mehmed'in Osmanlı topraklarını ikiye bölerek, Rumeli'yi Murad'a, Anadolu'yu "Küçük" Mustafa'ya vermeye niyetlendiğini yazar, ama Osmanlılar daha devletlerinin kuruluşundan başlayarak, tüm toprakların hiç parçalanmadan sonraki kuşaktan birine geçmesi ilkesine bağlı kalmışlardı. Bu konuda Moğolları izlemişlerdi, böylece tahta geçmek egemen hanedanın belli bir üyesiyle sınırlanmamıştı; kimin tahta geçeceği Tanrı'nın belirleyeceği bir şeydi. Hükümranlık hakkı her şeyden önce tahta sahip olmaya bağlıydı.[60] Sultan I. Bâyezid'in çok sayıda oğlu oldu, onlar da aynı düzeyde üretkendiler. Bâyezid'in torunları da taht

üstünde hak iddia ettiler ve bunların zaman zaman, çoğu kez de Bizans İmparatoru II. Manuel'in kışkırtmasıyla ortaya çıkmaları, taht kavgasını daha da kızıştırdı. Osmanlı tarihinin büyük bölümünde ne kardeş katlinin siyasi bir araç olarak kullanılması, ne de tarihçilerin ilk Osmanlı sultanlarının sorunsuz bir biçimde tahta geçtiklerini gösterme çabaları, hemen her padişah öldüğünde patlayan ve devleti zayıflatan iktidar mücadelelerini önlemeye yeterli oldu. Ayrıca, yalnızca tahta sahip olmak da yeterli değildi: Her yeni sultanın, Tanrı'nın seçtiği varis olduğunu belirledikten sonra, saltanatını uygulayabilmesini sağlayacak kişilerin –devlet adamlarının ve en önemlisi ülkenin askerlerinin– desteğini kazanması ve koruması, Osmanlı topraklarını idare etmek ve savunmak için gerekli kaynağı sağlayacak hazineyi ele geçirmesi de gerekirdi.

Osmanlıların kimi kez rakipleri, kimi kez gönüllü ortakları olan uçbeylerinin sadakatini kazanıp, koruyabilmeleri ve diğer devletleri kendi davalarıyla özdeşleşmeye teşvik edebilmeleri, kendi başarılarına bağlıydı – bu da aynı düzenlilikte olmuyordu. Yakın zamanlarda, 13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu, "hükmeden, merkezileştiren askerî aile üstünlüğü... isyancı ve hizipleşmiş uçbeyleri ve ... ürkek, yok olmaya mahkûm, ama kendinden hoşnut küçük beyliklerin" iktidar için yarıştığı bir yer olarak tanımlanmış ve bir hanedana ya da onun bir mensubuna bağlılığın, siyasi tarihin gidişini belirlediği diğer Ortaçağ devletleri –örneğin 12. ve 13. yüzyıllarda Galler'i ve İrlanda'yı kendine dahil ettiği sıradaki Anglo-Norman Devleti– ile karşılaştırılmıştır.[61] Büyük güç politikaları da Osmanlıları etkileyen diğer bir faktördü ve koşullar gerektirdiğinde şiddetle Osmanlı karşıtı olan Karamanoğulları bile, daha güçlü Memlüklerden bir tehdit hissettiklerinde, bir ateşkes imzalamayı uygun görebiliyorlardı.

Osmanlıların devletlerini kurdukları bölgenin, eski imparatorlukların en köhnesi olan Bizans'a sınır konumda olması, gerçek yararlar sağlıyordu. Bizans İmparatorluğu'nun topraklarının dağınıklığı –Konstantinopolis, Selanik, Mora, Trabzon– onu stratejik olarak zayıflatıyordu. Bizans'ın Paleologos ve Kantakuzenos hanedanları arasında ve bunların kendi içindeki ölümcül çekişmeler ve Bizans'ın, çok farklı bir Hıristiyan geleneğini savunan ve devletlerinin çıkarları her zaman birbiriyle çelişkili olan Avrupa'dan yardım alamaması, imparatorluğu amansızca onun varlığını tehdit eden enerjik bir güce karşı hassas kılıyordu. Balkanlar'da ister uçbeyleri, ister mutasavvıflar, isterse köylüler olsun, herhangi bir grubun Osmanlı ailesinin şu ya da bu mensubundan beklentileri şiddetli çatışma dönemlerine yol açsa da, genelde Osmanlı hanedanı 14. yüzyılın fetihleri ve başarıları sırasında yanına çektiklerinin sadakatini korumuştu. Osmanlılar bölge devletlerinin zayıflığından yararlanmışlardı ve 1389'da bağımsız Sırp Krallığı'nın tarihe karışmasından sonra, Osmanlı'nın bölgedeki hükümranlığını sorgulayan pek çıkmamıştı. Üstelik Osmanlı'nın Balkanlar'da ilerlemesinden yerel nüfuslar hoşnutsuz değillerdi, çünkü yeni rejim onları feodal beylerinin dayattığı ağır yükümlülüklerden kurtarmıştı. Oysa Anadolu'da Osmanlı egemenliğinin gerçek bir

alternatifi vardı ve Ankara'da kazandığı zaferin ardından, Timurlenk'in sağladığı koruma, Anadolu beyliklerine kendi bağımsız kimliklerini sürdürme olanağı tanımıştı. Osmanlılar bir süre eşitler arasında birinci bile olamamışlardı, ama beyliklerin coğrafi dağınıklığı ve Osmanlılara nefretleri dışında ortak çıkarları olmaması, Osmanlı genişlemesine kalıcı bir meydan okumayı önlemişti.

Sultan II. Murad saltanatını sağlamlaştırdıkça, Osmanlı iç savaşının bölgedeki Venedik, Bizans ve diğer çıkar gruplarına sağladığı rahatlama sona erdi. Venedik, yeniden bütünleşmiş bir Osmanlı Devleti'nin denizaşırı topraklarına saldırılarından haklı olarak korkuyor ve iç savaş bittikten sonra bu kolonileri için bir ölüm kalım savaşı veriyordu. Bizans'ın Mora Despotluğu, yurdu Kuzeybatı Peloponezya'da olan Osmanlı vassalı Latin Beyi Carlo Tocco'nun tehdidi altındaydı. Osmanlıların 1422'den beri kuşattıkları Selanik, ertesi yıl Despot Andronikos tarafından, Ortodoks âdetlerine saygı duyulması koşuluyla Venedik'e terk edildi. Selanik hareketli bir ticaret ve iletişim merkeziydi, ama Osmanlı ablukası Venedik'in bu şehre sahip olma umutlarını boşa çıkarıyordu. Şehre erzak sağlamak güçtü ve işgal Venedik'in kaynakları için bir yük oluşturuyordu. Venedik birkaç kez Osmanlı tahtına yeni adaylar çıkarma tehdidinde bulundu, ama bu iddia sahiplerinin Sultan Bâyezid soyundan geldiğine ilişkin kanıtların "Düzmece" ve "Küçük" Mustafalar'a göre daha zayıf olduğunda genelde görüş birliği vardır. Venediklilerin Murad'ın ilgisini yeni mülklerinden uzaklaştırmak için 1424'te ona karşı bir ayaklanmanın odağı olarak düşündükleri ve Eğriboz (Negroponte) adasında tuttukları bu iddia sahiplerinden biri "İsmail adlı bir Türk"tü.[62] Bizanslılar da aynı derecede çaresizdiler: Devletin yükünü hasta babası II. Manuel ile paylaşmak üzere eş imparator atanan VIII. Ioannes Paleologos 1423'te yardım aramak için Konstantinopolis'ten Batı'ya gitti, ama gene sonuç alamadı. Ancak Manuel 1424'te Murad ile bir anlaşma imzalayarak, biraz nefes alma süresi kazandı. Bu anlaşmayla Bizans haraç ödemeyi ve Karadeniz kıyısında kimi toprakları Osmanlı'ya vermeyi üstleniyordu.

Osmanlılar ile anlaşamayan Venedik, Macaristan'a yaklaştı ve Macaristan'ın Osmanlı topraklarını işgal etmesi halinde lojistik destek önerdi. Murad, Osmanlı karşıtı bir ittifaka katılabilecekleri düşüncesiyle, 1425 ve 1426'da sırasıyla vassalları Eflak ve Sırbistan'a saldırılar düzenledi ve böylece Venedik'in bu yönden yardım umutlarını boşa çıkardı. Ertesi yıl Stefan Lazareviç öldükten sonra, Macar Kralı Sigismund Tuna ile Sava'nın birleştiği noktadaki stratejik öneme sahip Belgrad kalesini alarak, Osmanlı'nın bölgedeki heveslerine bir darbe indirdi. Murad da gene Tuna üzerinde, ama biraz daha doğuda olan büyük Güvercinlik (Golubac) kalesini ele geçirdi. Bu yeni elde edilen yerlerin hükümranlığı 1428 tarihli Macar-Osmanlı anlaşmasıyla resmiyete kavuşturuldu. Stefan Lazareviç neredeyse otuz beş yıl boyunca güvenilir bir Osmanlı vassalı olmuştu; onun ölümü Macar ve Osmanlı sınır karakollarını birbirine her zaman olduğundan daha fazla yakınlaştırdı.

Venedik ile Osmanlılar arasında 1429'a kadar resmen savaş ilân edilmiş olmasa da, aralarındaki ilişki, Venedik'in Selanik'i Bizans'tan almayı kabul etmesinden beri kötüleşmekteydi. Ancak 1430'da bu kent kendisine teslim olduğunda II. Murad, Venedik ile bir anlaşma imzalamayı kabul etti. Murad Selanik'i alır almaz birliklerinin kenti yağmalamalarını engelledi ve onları hızla buradan çıkardı. Kentin eski sakinleri, bu kapsamda kuşatmanın daha erken aşamalarında kaçanlar, yeniden yerlerine yerleştirildiler. Kentin yeniden yapımına girişildi ve kilise mülkleri sahiplerine iade edildi. Yalnızca iki kilisenin hemen camiye çevrilmesi bu tarihte Müslüman nüfusun az olduğuna, muhtemelen yalnızca garnizondan oluştuğuna işaret etmektedir. Murad iki yıl sonra geri geldi, bu kez kimi Hıristiyan dinî kuruluşlarına el koydu ve burasını İslâmî bir merkeze dönüştürmeyi hızlandırmak için kentin kaynaklarını gözden geçirdi.[63]

Selanik'in düşmesinden sonra Murad'ı meşgul eden başlıca konu Balkanlar'da Osmanlı, Venedik ve Macaristan arasındaki büyük güçler mücadelesiydi. 1428 tarihli Macar-Osmanlı anlaşmasının 1431'de sona ermesinden bile önce, Murad Venediklilerin Arnavutluk'taki iddialarına karşı harekete geçmişti. Osmanlı birlikleri 1380'lerde, I. Murad'ın döneminde yerel beylerden birinin Sırp rakibine karşı yardım talebi üzerine Arnavutluk'a davet edilmişlerdi. Bu Sırp beyinin hevesini kursağında bırakmayı başarmaları, burada belli düzeyde bir Osmanlı otoritesi kurulmasını sağlamış, bu otorite gerek Bâyezid, gerekse daha sonra I. Mehmed dönemlerinde artmıştı. Arnavutluk'a çıkarları birbiriyle çelişkili çok sayıda bey egemendi, dolayısıyla buranın Osmanlı Devleti'ne katılması yavaş bir süreçte gerçekleşti. 1432'de yapılan bir vergi nüfusu sayımı[64] Osmanlı denetimini daha da güçlendirmiş, buna karşı direniş de kısa sürede bastırılmıştı.[65] Lazareviç'in 1427'de ölmesinden sonra Sırbistan'ın sadakatinin belirsizliği 1430'larda bu bölgeye yönelik Osmanlı saldırılarına yol açtı ve Sırbistan'ın, Macaristan'ın değil Osmanlıların vassalı olduğu, Sırp Despotu George Brankoviç'in haraç ödemeyi kabul etmesi ve kızı Mara'nın Murad ile evlenmesiyle resmîlik kazandı.

Osmanlıların Balkanlar'da böylesine meşgul olmalarını fırsat bilen Karamanlı İbrahim Bey, onların Anadolu'daki topraklarına saldırmaya başladı. Birkaç yıllık savaş sonucunda Murad, Karamanlı Devleti'nin batısında biraz toprak kazandı,[66] ama Osmanlı'nın Karaman'ı sürekli kontrol altına almak için yeterli kaynağı yoktu. Karaman'ın iki önemli avantajı vardı: Osmanlılar ile Memlükler arasındaki tampon konumu Karaman'a onları birbirlerine karşı kullanma olanağı sağlıyordu; aşiret yapısındaki göçebe nüfusu ise dağlık arazide Osmanlı saldırılarını bozguna uğratmakta ustaydı. Balkanlar gibi bu bölge de uzun sürecek bir iktidar mücadelesinin odağı olacaktı.

Timurlenk'in varisi Şahruh 1435'te Osmanlı sultanının da aralarında bulunduğu kimi Anadolu devletlerinin hükümdarlarına kaftan gönderdi ve sadakatlerinin işareti olarak bunları giymelerini istedi. Murad bunu reddedemedi, ama

kaftanı resmî törenlerde giymediği anlaşılmaktadır. Buna bir propaganda kampanyasıyla karşılık verdi ve üstünde Orta Asyalı Oğuz Türklerinden Kayı aşiretinin mührü olan sikke kestirdi; Osmanlı sülâlesi, hanedanı yüceltmek için bu aşiretten geldiğini öne sürüyor, bu iddia da, Karamanoğulları ve Akkoyunlu'nun aksine Osmanlı'dan yana olan Doğu-orta Anadolu'nun Türkmen Dulkadiroğulları Beyliği ile Karakoyunlu Devleti tarafından kabul ediliyordu. Ancak Şahruh, Doğu Anadolu'da stratejik çıkarları olan diğer Osmanlı karşıtı hanedanlar gibi, Oğuz boyuyla bağlantı iddiasını hiç dikkate almıyor, Osmanlıları türediler olarak görüyordu.[67]

Döneminin geri kalan bölümünde Murad Balkanlar'daki güç dengesiyle uğraştı. Osmanlı politikası daha kararlı bir hal aldı ve Belgrad'ın batısındaki Tuna-Sava hattını Macaristan'a karşı güvenceye almak amacıyla uzun zamandır vassalı olan Sırbistan'ı Osmanlı Devleti'ne kattı. Sırp Despotu George Brankoviç'in Murad'ın kayınbiraderi olması siyasetin gerekleri karşısında pek anlam ifade etmemişti. Osmanlı'nın vassalı Eflak Devleti topraklarından geçilerek, Macaristan'ın Erdel eyaletine yapılan cezalandırma amaçlı akının ardından, 1438 ve 1439'da Sırbistan'a düzenlenen seferlerde, Tuna'da kısa süre önce inşa edilen Semendire (Smenderovo) kalesi Murad'ın eline geçti. Ama bir sonraki hedefi olan, kilit önemdeki Belgrad kalesi 1440'da altı aylık bir kuşatmaya rağmen alınamadı.

VIII. Ioannes Paleologos 1425'te II. Manuel'in ölümünden beri Bizans İmparatoru'ydu. 1437'de, Ioannes bu amaçla toplanan Ferrara Konseyinde netameli kiliselerin birleşmesi konusunun yeniden görüşülmesini istedi. Bizans her yardım dilediğinde, Katolikler ve Ortodokslar arasında yüzyıllardır süren hizipleşme Avrupa'nın Hıristiyan devletlerinin ayak sürümesi için bir bahane oluşturmuştu. Osmanlıların Selanik'i geri aldıktan sonra yeniden yükselişe geçmeleri yalnızca onun toprakları için tehlike oluşturmakla kalmayıp, Venedik ve Macaristan için de doğrudan bir tehdit olduğundan, Ioannes Katoliklerin onun birlik önerisine olumlu bakacaklarını umuyordu. İki kiliseyi ayıran en kritik teolojik konular arasında Aşai Rabbani ayininde mayalı ya da mayasız ekmek kullanımı; Ortodoksların kabul etmediği Latinlerin Araf öğretisi ve papanın üstünlüğü vardı. Aralıklarla bir buçuk yıl süren tartışmaların ve Ferrara'daki veba salgını nedeniyle Konseyin Floransa'ya taşınmasının ardından, 1439 Temmuz'unda 375 yıllık ayrılık sona erdirildi ve bir birlik belgesi imzalandı.

Başlangıçta Ioannes yanlış hesap yapmış gibi gözüktü. Roma ile birlik nedeniyle Ortodoks kurumlarının ve Bizans nüfusunun çoğunluğu ona çok öfkelendi. Hatta bu olay batı Karadeniz sahilindeki Misivri'nin (Mesembria) despotu, kardeşi Dimitrios ile bir Türk birliğinin Konstantinopolis'e ortak saldırı düzenlemelerine yol açtı. Biraz daha uzakta, papanın kardinal yaptığı Kiev (Kyiv) Piskoposu Isidorus Moskova'yı ziyareti sırasında görevinden alındı ve tutuklan-

dı, İtalya'ya kaçmak zorunda kaldı. İskenderiye, Kudüs ve Antakya (Antioch) patrikleri birliğe sahip çıkmadılar. Ortodoks dünyası kendi içinde bölünmüştü, ama Ioannes açısından bu cesur hareket işe yaramıştı, çünkü papa Osmanlılara karşı vadettiği haçlı seferi için destek örgütlüyordu.

Avrupa'da birleşik bir hareketin bu kez Osmanlıları durdurmakta başarılı olacağı konusunda iyimserlik hâkimdi. Olası kazanımlar çok büyüktü: Macaristan Balkanlar'da toprak edinecek, Sırbistan bağımsızlığını yeniden kazanacak, Ege ve Adriyatik'te Venedik'e yönelik tehditler ortadan kalkacak, Konstantinopolis yaşayacaktı – ve alametler olumluydu. Erdel voyvodası yetenekli askerî komutan Yanoş Hunyadi Eflak'taki iki Osmanlı saldırısına karşı konumunu korumuş, ancak 1443-1444 kışında, Sofya'nın doğusundaki karlı İzladi (Zlalitsa) Geçidi'nde Osmanlılarca püskürtülmüştü. Yerli bir Hıristiyan derebeyi ailesinden gelen ve Murad'ın sarayında Müslüman olarak yetiştirilen İskender Bey'in (Scanderbeg) Kuzey Arnavutluk'ta Osmanlılara karşı başlattığı ayaklanma ile VIII. Ioannes'ın kardeşi, merkezi Mistra (Mezistre) olan Mora Despotu Konstantin'in Orta Yunanistan'da Bizans'ın kontrol alanını genişletmesi de diğer yeni belirtilerdi. Konstantin'in asıl büyük zaferi, 1431'de Türk akıncıları tarafından yıkılan, Korint kıstağındaki Hexamilion (Germe Hisarı/Eksamil) Duvarı'nı 1444 ilkbaharında yeniden inşa etmesiydi.[68] Hıristiyanlar arasındaki ayrılığın sona ermesinin yarattığı kuvvet, Osmanlı'nın dikkatini, Timurlenk'in devletlerine indirdiği ciddi darbenin, Batı'nın Osmanlı karşıtı güçlerinin birleşik çabalarıyla yinelenmesi olasılığı üstünde yoğunlaştırmıştı.

Ancak, bu sırada genç kral I. ve III. Vladislav'ın yönetiminde birleşmiş olan Macaristan ve Lehistan ile Despot George Brankoviç yönetimindeki Sırbistan'dan oluşan Orta Avrupa güçlerinin çıkarları ile Akdenizli Latinlerin çıkarlarının birbirine ters düştüğü ortaya çıktı. Latinler için haçlı seferi ideali süregiden bir tutkuydu ve Fransızların, liderliği Macar Kralı Sigismund'un daha deneyimli birliklerinden almaktaki ısrarının Niğbolu'daki felaketin başlıca faktörlerinden biri olduğu 1396'dan bu yana tavırları değişmemişti. 1443-1444 seferinde birleşik Macar ordusunun zahmetli ve darmadağın geri çekilişi diğer bir acı tecrübeydi ve Osmanlıların Orta Avrupa'daki komşularını şimdi, gerçekten ciddi kazanımlar elde etmenin mümkün olup olamayacağını, yoksa sözleşmeli bir güç dengesinin kendileri için daha mı yararlı olacağını sorgulamaya itiyordu. Padişahın Sırp karısı Mara aracılığıyla kurulan temaslar sonucu Macaristan-Lehistan Kralı Vladislav, Erdel Voyvodası Yanoş Hunyadi ve Sırp George Brankoviç Edirne'ye Murad'a bir heyet gönderdiler ve burada 12 Haziran 1444'te on yıllık bir ateşkes imzalandı. Murad bu tarihlerde Saruhan sancakbeyi olan küçük oğlu Mehmed'i Batı Anadolu'daki, eski Saruhan Beyliği'nin başkenti Manisa'dan yanına çağırdı. Murad'ın kaygılı komutanları –Temmuz ortalarında Mora açıklarına gelmiş olan– Venedik donanması[69] konusunda onu uyardılar, ama Murad herkesi şaşırtarak, tahttan çekileceğini açıkladı.[70] Os-

manlı tarihinde bir sultanın tahttan feragat etmesi görülmemişti. II. Murad'ın henüz 41 yaşındayken neden böyle bir karar verdiği merak konusudur. Son aylarda bazı büyük acılar yaşamış, örneğin en büyük ve en sevgili oğlu Alaeddin aniden ölmüştü. Murad kendisinin Alaeddin'in Bursa'daki mezarının yanına gömülmesini vasiyet etmişti.[71] Belki de yirmi yıl süren aktif bir padişahlık dönemi onu yormuştu.

Murad'ın tahttan çekilip, yerine on iki yaşındaki oğlunun geçmesinin Batı tarafından işe yarayacak bir zayıflık olarak yorumlanması şaşırtıcı değildi. Ağustos ayında Edirne Ateşkesi Macaristan'da Vladislav, Hunyadi ve Brankoviç tarafından onaylandığında, Vladislav ve Hunyadi yalan yemin etmişler, papanın Bohemya, Macaristan ve Lehistan krallıkları elçisi Kardinal Giuliano Cesarini önceden onların bu günahlarını affetmişti.[72] 18-22 Eylül 1444 tarihleri arasında, haçlı seferine çıkan Macar ordusu doğuya doğru ilerlerken Tuna'yı geçmiş ve kısa sürede Karadeniz sahilindeki Varna'ya ulaşmıştı. Yalnızca George Brankoviç, Murad'ın kendisine bağımsızlık ve Tuna üstündeki Semendire ve Güvercinlik kalelerini iade sözü üzerine, bu sefere katılmayı reddetmişti. Varna'dan on beş günlük mesafede olan Edirne'de hissedilir bir korku vardı. Macar ordusu son kez Balkanlar'ı aşıp, şehre giden ırmak vadilerine ilerlediğinden bu yana bir yıldan az zaman geçmişti. Şehri korumak üzere siperler kuruldu, surlar tamir edildi. Öğretilerinde Şeyh Bedreddin'in görüşleriyle pek çok ortak yan barındıran, İran kökenli Hurufi tarikatından dervişler paniği artırıyorlardı. Onların yarattığı karışıklıkların bastırılması sırasında gerek kamu binaları, gerekse özel evler yıkıldı.[73] Bu karmaşaya ek olarak, Bizans İmparatoru VIII. Ioannes Osmanlı tahtında iddiada bulunan yeni birisini ortaya çıkardı. Trakya'da destek bulamayan bu kişi, Şeyh Bedreddin'in Sultan I. Mehmed'e karşı ayaklanmasının merkezi olan, Tuna deltasının güneyindeki Deliorman'a yöneldi; onu yakalamak üzere Edirne'den birlikler gönderildiğinde de, Konstantinopolis'e geri kaçtı.[74]

Murad, Mehmed'i kendi yerine padişah olarak atadığında, güvendiği veziri Çandarlı Halil Paşa'nın Edirne'de onunla kalmasını istedi. Çandarlı ailesi üyeleri, I. Murad döneminden beri neredeyse kesintisiz olarak Osmanlıların baş veziri olmuşlardı; bu yakınlığı ne Timur felaketi, ne de kanlı iç savaş zedeleyebilmiş ve Çandarlı Halil 1430'ların ortasında babası Çandarlı İbrahim Paşa'nın yerine geçmişti. Çandarlı Halil, Mehmed'in çok genç, çevresindekilerin de güvenilmez olduğunu düşünüyordu. Zağanos Mehmed Paşa, Saruca Paşa ve yetenekli komutan Şehabeddin Şahin Paşa gibi adamlar "profesyonel Osmanlılar"dı. Evrenosoğulları gibi uçbeylerinden ve Anadolu'nun Çandarlı gibi eski Müslüman ailelerinden farklı olarak, bunlar I. Murad döneminde öne çıkan, Hıristiyan doğumlu, yeni bir devlet adamı sınıfındandılar. Kimi Bizans'tan kaçmıştı, kimi devşirmeydi ve sonradan İslâm'ı kabul etmişti. Şeyh Bedreddin ayaklanması Osmanlı Devleti'nin hâlâ kırılgan olduğunu gözler önüne sermiş, Murad'a benimsediği inancın devletin köşe taşı olması gerektiğini kanıtlamıştı.

Bu nedenle Murad, sadık askerî insan gücü kaynağı olarak devşirme sistemini genişletmişti; Müslümanlığa geçen bu devşirmeler, onun hanedanının ve sarayının dinine bağlıydılar.

Çandarlı Halil Paşa'nın öncelikli konumu Mehmed'in çevresinde büyük kıskançlık yaratıyor, bunlar Murad ile danışmanının ihtiyatla Anadolu ve Rumeli'de istikrarlı bir güç dengesine yönlendirdikleri devletten farklı nitelikte bir Osmanlı Devleti öngörüyorlardı. Çandarlı Halil hevesli genç sultanın haçlılara karşı bir ordunun başına geçmesine izin vermekte isteksizdi ve Edirne'deki iç huzursuzluktan endişeye düşünce, yapabileceği tek şey olduğuna karar verdi – o da, Manisa'da bulunan Murad'ı geri çağırmaktı. Anadolu'dan Edirne'ye gelen Murad şehre girmedi, ordusunu doğruca cepheye, Macarların üzerine sürdü. Karadeniz'in Rumeli kıyısındaki Varna'da Kasım ayında büyük bir savaş oldu. Batılı haçlıları getiren donanma henüz Konstantinopolis'e ulaşmamıştı, ama bu Macaristan-Lehistan Kralı Vladislav ile Erdelli Hunyadi'nin ordularını Osmanlılar ile yalnız başlarına savaşmak zorunda bıraksa da, başlangıçta Osmanlı ordusu için işler kötü gitti. Ancak akşama doğru Kral Vladislav öldürüldü ve birlikleri kaçtılar. Bu çatışmanın olumlu sonucunda Murad'ın komutanlığı kadar, Mehmed'in komutanı Şehabeddin Şahin Paşa'nın Trakya düzlüklerine giden Balkan geçitlerini düşmana kapayarak gösterdiği etkinlik de rol oynamıştı. Ama bu iş böyle bitmedi: Ertesi yıl bir haçlı donanması Hunyadi ve Eflak voyvodası ile birlikte Tuna'daki Osmanlı mevzilerine saldırdı, ama Şehabeddin Şahin Paşa gene başarılı bir savunma sergiledi.

Mehmed, padişah olmasından hemen sonraki aylarda babasından bağımsızlığını ortaya koymuş ve daha önce görülmemiş bir önlemle, Osmanlı parası gümüş akçenin değerini yüzde ondan fazla düşürmüştü.[75] Böylece Osmanlı topraklarının savunması ve yönetiminin sürekli artan maliyetini karşılamak için daha fazla para basılabilecekti; ama paranın değerinin düşürülmesi hazine için gelir yaratırken, ücretli devlet görevlilerini zor duruma düşürmüştü, çünkü onlar eskisiyle aynı miktarda para alıyorlardı, ama bu sikkelerin gümüş içeriği düştüğünden gerçek değerleri de düşmüştü. II. Murad Varna zaferinden sonra yeniden Manisa'ya çekildi, ama ikinci emeklilik girişimi birincisinden ancak biraz uzun sürdü. Para değerinin düşürülmesinden etkilenenler arasında sesleri en yüksek çıkanlar yeniçerilerdi ve 1446'da, muhtemelen Mehmed'in parayla oynamasından kaynaklanan bir ayaklanma patlak verdi. Çandarlı Halil Paşa, Murad'ı tekrar Trakya'ya çağırdı. Günah keçisi yapılan ve yeniçerilerinin öfkesinin odağı olan Şehabeddin Şahin Paşa saraya sığındı. Tahtına geri dönen padişah ise olayın başını çekenlerin yakalanmasını istedi. Murad otoritesini böylece tartışmasız biçimde kanıtladıktan sonra, maruz kaldıkları mali sıkıntılara karşılık olarak yeniçerilerin maaşını artırma sözü verdi.[76]

Babasının Manisa'da olduğu dönemde Mehmed'in bağımsızlık düzeyi, modern tarihçiler kadar çağdaş yorumcuların da tartıştığı bir konudur. Gerek yur-

tiçinden, gerekse yurtdışından bazıları Mehmed'in Rumeli'yi yönettiğini, babasının ise Anadolu'da hüküm sürdüğünü öne sürmüşlerdir. Karamanoğulları, Mehmed'in Murad ile 1444'te yaptıkları anlaşmayı bozacağından korkmuşlardı, çünkü yeni bir sultan tahta geçtiğinde bir önceki padişahın bütün eylemleri yenilenmeliydi. Mehmed yasal olarak padişahtı ve babasından bağımsızlığını, Konstantinopolis'in ilk fırsatta fethini planlamak ve paranın değerini düşürmek gibi projelerle vurgulamaya çalışmıştı, ama Çandarlı Halil Paşa'nın, tecrit olmak pahasına, onun ve hizbinin çılgınca hayallerini sınırlamaktaki başarısı onun iktidarını sınırlamıştı. Çandarlı Halil'in Murad'ı geri çağırmak için bir bahane bulmak amacıyla yeniçeri ayaklanmasını teşvik etmiş olması bile mümkündür. Nitekim ayaklananların dile getirdiği taleplerden biri Mehmed'in padişahlıktan alınmasıydı. Yeniçeriler VII. Ioannes'ın serbest bıraktığı ve o sırada Konstantinopolis'e dönmüş olan taht adayına (Orhan) katılma tehdidinde bulundukları zaman, gösterinin artık çığrından çıkmakta olduğu açıkça görüldü.[77]

Mehmed tahttan indirilip, zorla Manisa'ya gönderilmesini kolay kabullenmedi. Babasına meydan okuyan bir jestle, bir Batı Anadolu darphanesinde kendi adına sikke kestirdi ve ateşkesi ihlal ederek Ege'deki Venedik karakollarına saldırdı. Çandarlı Halil, II. Murad ile birlikte Edirne'de kalmıştı[78] ve Anadolu'da Mehmed'in faaliyetlerini denetleyecek ona benzer, saygın ve yaşlı bir devlet adamı yoktu.

Sultan Murad acil bir sorun olan sınır güvenliği konusuna da el attı. İmparator'un Mora despotu olan kardeşi Konstantin kısa süre önce Attika'da gerek yerel Latin beylerinden, gerekse Osmanlılardan bazı yerler almıştı. Murad ordusunu güneye sürdü ve komutanı Turahan ile birlikte, Konstantin'in pek yakın zamanda yeniden inşa ettiği ve sözde aşılmaz Hexamilion (Germe Hisarı) Duvarı'nı yıktı. Sonra, İskender Bey'in Osmanlı otoritesine karşı isyanı teşvik ettiği Arnavutluk'un yeniden fethine girişti. Osmanlıların en önemli zaferi 1448'de, Kosova'daki ikinci bir savaşta, yorulmak bilmez Yanoş Hunyadi'nin komutasında, başlıca Macar ve Eflaklılardan oluşan bir orduyu yenmek oldu. Savaş sırasında Hunyadi'nin Eflaklı müttefikleri onu terk ettiler, o da kaçmak zorunda kaldı.

İmparator VIII. Ioannes 1448'de öldü ve yerine geçen kardeşi Konstantin 1449'dan itibaren XI. Konstantin unvanıyla ülkeyi yönetti. II. Murad 1451'de öldü ve oğlu, "II. Mehmed" adıyla padişahlığın tüm yetkilerini devraldı. O ve danışmanları şimdi güç ve bağımsızlıklarını kanıtlamak üzere büyük bir zafer peşindeydiler.

3

BİR İMPARATORLUK HAYALİ

OSMANLILARIN, 4. yüzyıldan beri Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi olan Konstantinopolis'e göz dikmeleri için çok sayıda stratejik nedenleri vardı. İstanbul Boğazı'nın Bizans'ın kontrolünde olması birkaç durumda padişahlar –ya da padişahlık heveslileri– ve onların Rumeli ile Anadolu'daki toprakları arasında gidip gelen orduları için ciddi lojistik sorunlar yaratmıştı. Yanısıra, fetihlerin ve Osmanlı egemenliğine giren bölgelerin idaresinin maliyeti artıyordu ve Karadeniz havzası ile Akdeniz ve Avrupa arasındaki zengin ticaretin vergilendirilmesinden sağlanacak kârlar, Osmanlı'nın gelecek harcamaları için çok önemliydi. Ortodoks ve Katolik kiliselerinin 1439'da birleşmesinin Osmanlılar açısından ciddi sonuçları vardı, çünkü bu, yeni haçlı seferleri olasılığını artırmaktaydı ve Konstantinopolis'te Latin etkisinin hortlaması tehlikesi Osmanlılar ile Ortodoksları aynı derecede dehşete düşürüyordu. Ayrıca, Konstantinopolis'e sahip olmanın, bir imparatorluk olmanın teyidi ve dinin zaferi gibi simgesel bir değeri de vardı. Kent gerek kutsal, gerekse laik Müslüman efsanelerinde yer almıştı ve Osmanlıların Konstantinopolis'i alması Hazreti Muhammed'in bir hadisini gerçekleştirecekti. Bu hadisin tekrarlamaktan çok hoşlandıkları bir versiyonuna göre Peygamber: "Konstantinopolis bir gün mutlaka fethedilecektir. Onu fetheden komutan ne güzel komutan ve onu fetheden asker ne güzel askerdir" demişti.[1] Konstantinopolis aynı zamanda, Osmanlıların nihaî hedeflerini tanımlamak için kullandıkları terimle, "Kızıl Elma" idi. Sultan II. Mehmed Bizans'ın imparatorluk kentine darbe indirerek, ülkesinin kalbinden yabancı bir varlığı çekip çıkartmayı amaçlıyordu.

1451'de tahta geçtikten sonra Konstantinopolis'in kuşatmasına girişmeden önce, Mehmed'in sınırlarını güvene alması gerekliydi. Babasının Sırp George Brankoviç ile yaptığı anlaşmayı yineledi ve Macaristan Kral Naibi Yanoş Hunyadi ile üç yıllık bir anlaşma imzaladı. Babasının 1446'da yaptığı bir anlaşmayı teyit ederek, Venedik'ten olası bir saldırıyı önledi.[2] Anadolu'daki topraklarını korumak için sürekli uyanık olması da gerekiyordu, çünkü eski Aydın, Menteşe ve

Germiyan beylikleri bağımsızlıklarını ilân etmeye ve Osmanlı egemenliğinden kurtulmak için savaşmaya hazırlanıyorlardı. Teknik olarak bir Osmanlı vassalı olan Karaman beyliği bu topraklar üstünde hak iddia eden kişileri barındırıyordu ve orduları Sultan II. Murad'a kaybettiği toprakları geri almak için harekete geçmişti. Mehmed'in bu girişimi bastırmaya niyetli olduğunu öğrenen –Mehmed'in teyzesiyle evli olan– Karaman Beyi İbrahim, bir barış antlaşması istedi.

Mehmed hayattaki tek erkek kardeşini babası öldüğü zaman öldürtmüştü; bilinen tek erkek akrabası ve potansiyel rakibi kalmıştı, o da Konstantinopolis'te bulunan ve amcası Orhan olduğunu iddia eden kişiydi. Osmanlılar saltanat iddiasıyla ortaya çıkanların yarattığı karmaşayı iyi hatırlıyorlardı; Mehmed bu nedenle Orhan'ın tutuklu kalmasının masraflarını ödemeyi kabul etti. Mehmed Karaman'a karşı seferdeyken, İmparator XI. Konstantin, Orhan'ın bakım masrafları için daha fazla para istemek üzere elçiler gönderdi ve eğer para gelmezse onu serbest bırakabileceğini ima etti. Mehmed, İmparator'un tahta geçmesinden kısa süre sonra Konstantin ile yapılan antlaşmanın ihlali olarak gördüğü bu provakasyona hemen tepki göstermedi.[3]

Ama çok geçmeden, büyük dedesi I. Bâyezid'in sekiz yıllık bir kuşatmadan sonra bile Konstantinopolis'i alamadığını bildiği halde, daha 1444-6'da babasının başkenti Edirne'de henüz ergenlik çağındayken ilk kez saltanatı tattığından beri hayalini kurduğu fethe girişti.[4] Kuşatmanın hazırlıkları ve süreci, en iyi bilinen tarihi öykülerden biridir. Çağdaş batılılar için Konstantinopolis'te Hıristiyan egemenliğinin yerini Müslüman hükümranlığının alması "Çöküş" olarak tanımlanıyordu. Osmanlılar için bu "Fetih"ti.

Sultan Mehmed'in girişimi, Müslümanların kenti Bizanslılardan almak için on üçüncü girişimi oluyordu; kent ilk kez MS 650 dolayında Araplarca kuşatılmıştı.[5] Mehmed çok ayrıntılı hazırlıklar yaptı: İstanbul Boğazı'ndan geçişi güvence altına almak için 1451-52'de hızla, Konstantinopolis surlarının beş kilometre kuzeyinde Boğazkesen Hisarı'nı yaptırdı. Bugün Rumeli Hisarı olarak bilinen bu kale, Sultan I. Bâyezid'in kenti almaya çalışırken Anadolu sahilinde yaptırdığı hisarın tam karşısındaydı. Boğazkesen'in kuşatma için ileri bir karakol ve Karadeniz havzasından güneye tahıl sevkiyatı yapılmasını önleyecek bir nokta olarak işlev görmesi planlanmıştı. Çağdaş tahkimat standartlarına göre çok moderndi, kalın duvarları barut çağının teknolojik ilerlemelerine dayanacak güçteydi.[6] Kulelerine Mehmed'in Edirne günlerindeki danışmanları Zağanos Mehmed, Saruca ve Çandarlı Halil Paşaların adları verilmiş, bunların masrafları da muhtemelen bu paşalar tarafından karşılanmıştı.

Konstantinopolis'in kuşatma altındaki halkı uzun süredir korktukları şeyin yavaş yavaş başlarına gelmesini seyrederken, İmparator daha önce de sayısız defa olduğu gibi Batı'daki olası müttefiklerine acil yardım çağrıları gönderdi. Ceneviz ile Venedik arasındaki ticarî rekabet nedeniyle, ikisi de Konstantinopolis'in savunulmasının getireceği yükün daha büyük payını üstlenmeye istekli

değildi. Ceneviz, yetenekli komutan Giovanni Giustiniani Longo başkanlığında birlikler gönderdi, Konstantin de onu kara surlarındaki birliklerin başına atadı. Venedik, İmparator'a donanma desteği kiraladı. Konstantin çaresizlik içinde Batı Karadeniz kıyısındaki Nesebur kentini Yanoş Hunyadi'ye, Güney Ege'deki Limni adasını Aragon ve Napoli Kralı Alfonso'ya verdi, ama bunların ikisi de yakınlaşan mücadelede Bizanslılara yardıma hazır değillerdi. Turahan Paşa'nın 1452 sonbaharında Mora'daki yoğun akınları, Konstantin'in kardeşleri ve Mistras'ın eş despotları olan Dimitrios ile Thomas'tan herhangi bir desteği önlemişti. Resmi kayıtsızlığa rağmen, Konstantinopolis'in savunmasında Bizanslılar ile birlikte çarpışmak üzere pek çok gönüllü geldi.

Papa V. Nikolas'ın yardım için istediği bedel, İmparator'un Doğu Kilisesi'nin Roma ile birleşmede daha kararlı olacağı doğrultusunda söz vermesiydi. Papa'nın gönderdiği iki elçi, eski Kiev Kardinali İsodorus ile Sakız Başpiskoposu Leonard, Ayasofya'da Aşai Rabbani ayini düzenlediler ve Konstantin burada birlik yemini etti. İmparator sonunda, daha Papa'dan yardım almayı ummaya bile başlamadan önce, iki Kilise'nin birleşmesi doğrultusunda harekete geçmenin gerekli bir ilk adım olduğu kanısına varmıştı –ayrıca bu adım, bir kez geri kalan topraklarının karşısındaki acil tehdit atlatıldıktan sonra daha rahat bir zamanda yeniden gözden geçirilebilirdi– ama bir ölüm kalım durumunda bile inançlarından taviz verme niyetinde olmayan başkaları da vardı ve Konstantinopolis sokaklarında ayaklanmalar baş gösterdi. Bu ikinci grubun başını, ilahî bir cezadan Osmanlı işgalinden daha çok korkan keşiş George Scholarios ya da Gennadios çekiyordu.* Böylesi iç çekişmeler halkın kararlılığı açısından son derece kötüydü.[7]

Boğazkesen Hisarı'nın tamamlanmasının ardından, Sultan Mehmed kuşatmanın son hazırlıklarını denetlemek üzere Edirne'ye döndü, sonra Konstantinopolis'e yürüdü. Kuşatma sırasında orada olan Venedikli tacir Niccolo Barbaro'ya göre Mehmed'in 160 bin kişilik bir ordusu vardı. Bizanslı devlet adamı George Sphrantzes savunucuların sayısının beş binden az olduğunu, buna ek olarak kentin yardımına gelen birkaç bin Latin bulunduğunu tahmin ediyordu. Sultan Mehmed 5 Nisan 1453'te surların önüne geldi ve donanmasının yardımıyla, Osmanlı donanmasının girmesini önlemek için zincirli bir tomruk dizisiyle kapatılmış olan Haliç hariç, Konstantinopolis'in tüm çevresini kuşattı. Amansız Osmanlı topçu ateşi kara surlarında delikler açarken, içerde Latinler ile Rumlar gedikleri kimin koruyacağını tartışıyorlardı. Osmanlıların lağım kazma operasyonlarına savunucular karşı lağımlarla yanıt veriyorlardı. Karada ve denizde küçük çaplı çatışmalar 29 Mayıs'a kadar sürdü. O gün şafaktan üç saat önce harap vaziyetteki surlara başlatılan saldırı, son saldırı olacaktı. Saldırının üçüncü dalgası başarıya ulaştı. Padişah yeniçerileriyle birlikte savunma

* Gennadios kentin Sultan Mehmed'in eline düşmesinden sonra, Ortodoks cemaatine patrik olarak atandı.

kulelerinden birine girdi, ama geçici olarak geri püskürtüldü. Daha sonra top ateşiyle açılan büyük gedikten muzaffer Osmanlı birlikleri kente girdiler.

Vakanüvis ve idareci Tursun Bey bize o dönemden kuşatmanın tek ayrıntılı Osmanlıca anlatısını bırakmıştır:

> Çü dûd-ı âteş-i neft u derûn-ı kibr-i tekfûr "ke ennehû zulle" [bir gölgelik gibi – Kur'an, VII "Sûretü'l-A'râf", âyet 171'den], kal'a üstine çökti; sanki baht-ı pâdişâh-ı dindâr ol chl-i şirk ü bevar üzerine "ve iz netaknc'l-cebele fevkahüm" [Bir zamanlar dağı, onların üzerlerine doğru kaldırmıştık – Kur'an, VII "Sûretü'l-A'râf", âyet 171'den] fehvâsın âşikâr itti. Hâsılâ, içcrüden taşradan top u tüfek, darbuzen ü nâvek, ok u zenberek, kataràt-ı bârân-ı nisândan fir'vân-ter, berid-i du'â-i ebrâr gibi çıkmakta ve insi'âdda, ve nevâzil-i kaza-yı âsumanî gibi inmekte ve indirdi. Ve top yıkığı rahnelerinde aşağadan yukaruya, yukarudan aşağaya çakaçak kılıçlar ile ve çengellü sünüler ve harbeler ile muhârebe ve dürtüşmekte.
>
> Birûndan guzât ve derûndan usât
> Sünü sünüye oldı döğüşme onat
>
> Varış u geliş itti top u tüfek
> Ne başlar teninden iderlerdi fek
>
> Çıkardı çü neftun duhânı çün ebr
> Şerer yağdururdı guzât üzre kibr
>
> Çatıldı hisâra siperler bu resm
> Ki neftun odını ol eylerdi hasm
>
> Sunarlardı burca sünü çengelin
> Çeker indürürdi yire ceng erin
>
> Çü ka'r-ı zeminden urulmıştı nakb
> Olupturdı yir yir hisâr altı sakb
>
> Bu minvâl üzre, dahve-i suğrâya değin, âteş-i heycâ-i heyecân ve gubâr-ı vegâ-severân gösterdi.[8]

Kuşatmaya ilişkin gerek Avrupa, gerekse Bizans anlatıları Sultan Mehmed'in amacına ulaşmak için aldığı cesur önlemler üzerinde dururlar: Mühtedi bir Macar top dökümcüsünün onun için Edirne'de yaptığı devasa toptan;* Haliç'in ağzına gerilen zinciri aşmak için kadırgalarını Boğaz kıyısında, şimdiki

* Osmanlılar'ın 14. yüzyıl sonundan önce barut teknolojisini benimsedikleri anlaşılmaktadır – I. Bâyezid'in Konstantinopolis kuşatmasında hem arkebüz, hem de top kullandığı teyit edilmiştir. Ancak 15. yüzyıl ortasında ve II. Mehmed'in kenti almasında, bir kale abluka değil, top ateşiyle düşürülmüştür. (Agoston, 'Ottoman Artillery' 24-5)

Dolmabahçe Sarayı yakınında bir yerden yokuş yukarı çektirip, Haliç'e indirmesinden; limanda Galata'dan Konstantinopolis'e dubalar üstünde bir köprü yaptırması ve böylece Osmanlı birliklerinin kenti tümüyle kuşatarak, o yandaki surlara da saldırmalarına olanak sağlamasından söz ederler.

Osmanlılar için Padişah'ın dinî danışmanı mutasavvıf Şeyh Akşemseddin'in oynadığı rol, sonuca en önemli katkı olmuştu. Osmanlılar üçü Ceneviz, biri Bizanslı dört tahıl gemisiyle çatışmada çok sayıda asker kaybetmişler, gemiler Osmanlı ablukasını aşarak yüklerini Haliç'e götürmeyi başarmışlardı. Bu talihsizliğin ardından, Akşemseddin'in padişaha zaferi haber veren ilahî işaretler gördüğünü söylemesi, Mehmed'in umutsuzluğunu gidermiş, kuşatma ordusunun moralini yükseltmişti.[9]

Kuşatmanın elli dördüncü gününde Sultan Mehmed kuşatma sonucu yıkıntılar içinde, yağmayla harap olmuş bir şehre girdi. İmparator Konstantin ortalıkta gözükmüyordu. Gerek doğulu, gerekse batılı 15. yüzyıl tarihçilerin çoğu onun savaş sırasında öldüğünü kabul ederler, ama cesedi bulunamadığı (hâlâ bulunamamıştır) için, onun kaderini açıklayan efsaneler doğdu ve kentteki çeşitli yerlerin onun mezarı olduğu söylendi.[10] Osmanlıların karşısında ürkütücü bir yeniden inşa işi vardı. Tarihçi Dukas, Sultan Mehmed'in Bizanslı devlet adamı Grandük Lukas Notaras'ı çağırtarak, kendisine İmparator'un neden kenti ona teslim edip, kentin dokusunun yok olmasını önlemediğini sorduğunu aktarır.[11]

Fetih'ten sonraki ilk Cuma namazı, camiye çevrilmiş olan İmparator Jüstinyen'in görkemli kilisesi Ayasofya Basilikası'nda, Şeyh Akşemseddin'in imamlığında[12] kılındı. Rivayete göre Sultan Mehmed ilk kez Ayasofya'ya girdiğinde yanında olan Tursun Bey, kilisenin içinin Mehmed'de yarattığı huşu ve hayranlığı görmüş ve kaydetmişti. Bir Hıristiyan Bizans kilisesinin, İslâmî Osmanlı camiine çevrilmesi yalnızca Hıristiyan törenlerinin haç ve çan gibi donatılarını kaldırıp, yerlerine Müslüman ibadetinin namaz mekânı, minber ve minare gibi araçlarını eklenmesini gerektiriyordu. Mehmed daha sonra külliyeye bir medrese de ekledi. Padişahın kuşatmada taşınan sancakları büyük zaferi anısına kilisede sergilenmiş, Hazreti Muhammed'e ait olduğu söylenen seccadelerle kilisenin dinî karakteri yeniden tanımlanmıştı.[13] 19. yüzyılda yaşayan tarihçi Ahmed Lütfi Efendi, Mehmed'in yalnızca Ayasofya'daki "melek yüzü" fresklerinin korunmasını emrettiğini yazar.[14] Araştırmalar, ana kubbedeki Pantokrator gibi kutsal mozayiklerin 17. yüzyıl başlarında Sultan I. Ahmed zamanına kadar açıkta kaldığını, figür içeren resimlere hoşgörüsüz olan bu dönemde üstlerinin boyandığını göstermiştir. Merkezî namaz alanından gözükmeyen diğer figürlü mozayikler 18. yüzyıl başlarına kadar açık kalmıştı.[15] Osmanlılar yapının adını bile değiştirmediler, yalnızca "Hagia Sophia"yı "Ayasofya" olarak Türkçeleştirdiler.

Ayasofya'nın önünde bir sütunun üzerinde İmparator Jüstinyen'in, yaklaşık MS 543'te yapılmış, elinde altın bir küre bulunan, at üstünde devasa bir heyke-

li vardı.[16] Bizanslılar bu heykeli, yıkılması Bizans'ın sonunu haber verecek bir tılsım olarak görürlerdi. 1426'da, doğuda uzun yıllar tutsak kaldıktan sonra evine dönerken Konstantinopolis'te üç ay kalan Johann Schiltberger de aralarında birçok gezgin gibi, Osmanlılar da küreyi "Kızıl Elma"nın simgesi olarak gördüler[17] ve Fetih'ten sonraki üç yıl içinde heykel, yenik imparatorluğun geri dönüşüne karşı simgesel bir eylem olarak, yerinden kaldırıldı. 1540'ların ortalarında İstanbul'da yaşayan Fransız hümanisti Pierre Gilles heykelden geri kalanları Topkapı Sarayı çevresinde görmüştü. "Parçalar arasında Jüstinyen'in benim boyumdan uzun bacağı ve yirmi üç santimden uzun burnu vardı. Atların yerde yatan bacaklarını ölçmeye cesaret edemedim, ama gizlice toynaklardan birini ölçtüğümde, bunun yirmi üç santim yüksekliğinde olduğunu gördüm."[18]

Ancak Mehmed'in Bizanslı Konstantinopolis'i, Osmanlı İstanbul'u olarak yeniden yaratması için eski zamanların tüm izlerinin silinmesi gerekmiyordu. Onun yerine geçmişe yeni anlam vermeye çalıştı ve gerek dinî, gerekse sivil Bizans binalarının işlevlerini değiştirdi. Ayasofya, Fetih'ten sonra camiye çevrilen altı kiliseden biriydi.[19] Öte yandan kentin küffar geçmişini anımsatan birçok şeyin korunmasının haklı gösterilmesi gerekiyordu ve Mehmed sonradan kenti ilk kez ve sonradan inşa etmiş imparatorlar –Süleyman, Konstantin ve Jüstinyen– hakkında efsanevî bir öykü yazdırdı. Bu metne ya da metinlere (çünkü farklı zamanlarda yazılmış çok sayıda versiyon vardı) göre, şimdiki İslâmî dönem, Hazreti Muhammed'in kehanetleriyle öngörülmüş, Şeyh Akşemseddin'in Peygamber'in yoldaşlarından olup, Konstantinopolis'in MS 668'de Araplar tarafından başarısız kuşatmasına katılmış ve orada ölmüş olan Eyüp Ensari'nin mezarını "keşfetmesi"yle güçlendirilmişti. Bu mucize Sultan Mehmed'in fethine istediği dinî meşruiyeti katmıştı.[20]

Mehmed, İslâmî yaşam biçimine uygun büyük inşaat projeleriyle kentin dokusuna damgasını vurdu. Örneğin, Eyüp Ensari'nin surların dışında, Haliç'in başında, Eyüp adı verilen mahallede gömüldüğü söylenen yerde inşa edilen caminin avlusunda kendisine uygun bir mezar yapılmasına büyük önem verdi.*[21] 1457-8'de surların Marmara Denizi'ne indiği yerdeki, Bizanslıların Porta Aurea (Altın Kapı) dedikleri girişinde Yedikule Hisarı yapıldı. Batı Roma İmparatorluğu'nun başkenti Roma'dan, Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'e gelen Via Egnatia yolu kente bu kapıdan giriyordu. Önceleri doğru yoldan ayrılan Osmanlı üst düzey kişiliklerinin tutulduğu Yedikule, 16. yüzyıl sonlarından itibaren yabancı elçiler için bir hapishane olarak kötü bir ün yaptı.[22] Mehmed ayrıca kentin merkezinde, Bizans zamanında Forum Tauri olan, bugün Bâyezid Meydanı ve İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu yerde bir saray yaptırttı. Yedikule gibi saray da 1458'de tamamlandı. Bugün Kapalı Çarşı

* Mahalle bugün de bir dinî ziyaret yeridir, ama Eyüp Ensari'nin türbesi ve cami yüzyıllar boyunca büyük değişiklikler geçirmiştir.

olarak bilinen yaygın kompleksin yapımına 1460-61'de başlandı; çarşı dükkânlarından alınan kiranın bir kısmı Ayasofya'nın bakımı için kullanılıyordu.[23]

Diğer iki binanın yapımının emredilmesi, İstanbul'un Osmanlı'nın başkenti olarak Edirne'nin yerini alacağının işaretini veriyor, aynı zamanda da Sultan Mehmed'in bir imparatorluk geleneğinin varisi ve Müslüman hükümdarların en üstünü olma iddialarını yansıtıyordu. 1459'da, antik Bizans akropolisinin bulunduğu seçkin yerde, kısa süre önce tamamlanan ve bundan sonra "Eski Saray" diye adlandırılacak Forum Tauri'deki sarayın yerini alacak, görkemli bir sarayın temeli atıldı.[24] 1463'te Padişah'ın adını taşıyan anıtsal bir cami külliyesinin temel taşı kondu.

Topkapı Sarayı ya da Osmanlıların 19. yüzyıla kadar aynı zamanda kullandıkları adıyla "Yeni Saray" yüksek bir duvarla çevrilidir ve her birinin kendi anıtsal kapısı olan üç büyük avlu ile birkaç bağımsız köşkün bulunduğu dış bahçelerden oluşur. İlk iki avlu kamusal törenler ve saray ayinlerine ayrılmıştır; üçüncü kapının ardında ise padişah ve ailesine ayrılmış özel alan vardır. Sarayın bir Osmanlı ordugâhını andıran planında, sultanın özel dairesi, kurumsal işleve ve hiyerarşiye göre düzenlenmiş bir dizi diğer yapının çekirdeğini oluşturur. Çağdaş batı saraylarından çok farklı olan bu düzenleme, mimarî aracılığıyla padişahın tebaasından ayrılığını ifade ediyordu. Yüzyıllar boyunca çeşitli inşa programlarına rağmen, saray külliyesi özünde bugün de aynı biçimi korumaktadır.[25]

Saray, Sultan Mehmed'e inzivaya çekilme olanağı sağladı. Burada bir gizem ve güç havası geliştirdi; bu hava döneminin sonuna doğru çıkardığı nizamnamelerle daha da pekiştirildi. Yeni kurallara göre bundan böyle uyrukları Mehmed'in ataları zamanında olduğuna kıyasla padişahlarını daha az görecekler, padişahlar saraylılar da dâhil halk içine daha az çıkacaklardı.[26] Saray protokolü için bir elkitabı olan bu kurallar, padişahın devlet adamları ve görevlileri arasındaki hiyerarşiyi ve öncelikleri, onlara hangi unvanlarla hitap edileceğini, bayramlarda hangi sırayla padişahın elini öpeceklerini belirliyordu. Padişah'ın halk içinde gözükmesi için bir koşul yoktu; devlet adamları haftada dört kez ona dilekçe sunmak üzere toplandıklarında, sultan bir perde arkasında gözlerden gizlenecekti.[27] Bundan sonraki yüzyıl padişahlar ancak iki bayramda maiyetlerine göründüler.[28]

Sultan Mehmed yeni yapılarını, daha sonraki fetihlerini yansıtan değişik üsluplarda bezedi. İki katlı Çinili Köşk saray bahçesinde, 1464'te Karamanoğlu İbrahim Bey'in ölümünden sonra Doğu Anadolu'daki bir seferin başarısı, özellikle de Osmanlıların Akkoyunlu beyi Uzun Hasan'a karşı zaferi anısına yapıldı. Bu seferden sonra İstanbul'a yerleşen Karamanlı ustaların dekorasyonunu yaptığı köşkün görkemi birçok ağdalı şiire konu oldu.*[29]

Mehmed'in cami külliyesi Haliç'in batısında, onun şerefine Fatih diye bilinen mahallede bir tepeye yapıldı. Camiye yer açmak için pek çok Bizans impa-

* Çinili Köşk bugün orijinal bağlamından kopmuştur, 19. yüzyılda yapılan İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin kütlesel binasının karşısında ve saray bahçelerinin dışındadır.

ratorunun gömüldüğü Kutsal Havariler Kilisesi yıkıldı. Caminin içinde bulunduğu avlunun kuzey ve güney taraflarında sekiz medrese vardı; bunlardan kuzeydeki dördü Karadeniz, güneydekiler Akdeniz olarak adlandırılmışlardı. Külliye ayrıca bir hastane, bir tekke ve bir kervansaray içeriyordu. Mehmed kiraları bu kurumların bakımına harcanacak ve onların hayırsever faaliyetlerine malî katkıda bulunacak bir çarşı, bir hamam ve birçok da dükkân yaptırtmıştı. Mehmed'in külliyesinin ortasındaki caminin Ayasofya'ya rakip olması amaçlanmış, ana kubbe onun gibi yarı kubbelerle desteklenerek namaz mekânından yükseltilmişti. Ancak kaderin bir cilvesiyle, caminin mimarı Ayasofya'yı aşma girişimlerinde aşırı hırslı davranmıştı, çünkü yapının kötü inşa edildiği ortaya çıkmış ve rivayete göre mimar idam edilmişti.[30] Bu külliye 1470'de tamamlandı ve onu izleyen yüzyılda Osmanlı "klasik dönemi"nde bu tür külliyeler için örnek oluşturdu.*

Mehmed Konstantinopolis'in nüfusunu artırmaya girişti. Vergi kolaylıkları ve yeniden canlanan metropolisin vadettiği daha iyi bir yaşam fırsatları, her dinden insanları buraya çekti. Eğer vergi ve diğer teşvikler yeterince çekici olmazsa, Osmanlılar iktisadî ya da siyasi amaçları gerektirdiğinde uyruklarını yerlerinden çıkarıp, başka yerlere yerleştirmekten çekinmezlerdi ve yeniden yerleştirme başka hiçbir durumda Fetih sonrası İstanbul'da olduğu kadar etkin uygulanmamıştı. Daha sonraki yıllarda –Müslüman, Yahudi, Ermeni, Rum ve Latin Hıristiyan– topluluklar bir bütün halinde zorla kente getirildiler. O döneme kadarki Osmanlı fetihlerinin sürekliliğine uygun olarak, Müslüman göçmenler yalnızca Batı ve Orta Anadolu ile Trakya'dan, Hıristiyan ve Yahudiler ise Anadolu ve Balkanlar'ın her yanından göç ettirildiler. Latin Hıristiyanlar, 1475'te ilhak edilen Kırım'daki eski Ceneviz kolonisi Kefe'den sessizce getirilen bir gruptu.[31] Bizanslı Konstantinopolis'in eski Rum sakinlerini din değiştirmeye teşvik etmek için kendilerine ev ve toprak teklif edildi.[32] Kentteki Müslüman sayısı, orada yaşayan Hıristiyan ve Yahudileri Müslüman yaparak değil, ülkenin diğer kesimlerinden Müslümanlar zorla getirerek artırıldı. Mehmed döneminin sonunda 75 bini aşan Konstantinopolis nüfusu,[33] gene de kent 1453'te harabe halinde eline geçtiğindeki nüfusun ancak yarısıydı.

Sultan Mehmed 1459'dan sonra İstanbul'un fizikî görünümünü, görenlerin derhal bir İslâm kentinde olduklarını anlayacakları biçimde değiştirmek için son derece etkin bir yöntem benimsedi. Kendi cami ve sarayı, Ayasofya'ya eklediği minareler gibi belirgin işaretlerin yanısıra, Mehmed devlet adamlarına yeni mahalleler kurmalarını emretti. Bunların her biri, şehre gelen Müslüman göçmenlere yeni yaşamlarını düzene sokabilecekleri altyapıyı sağlamak üzere bir cami külliyesi çevresine inşa edilecekti. Kendi külliyesi gibi bunlar da caminin yanısıra hayırsever kurumlar ve onların bakımı için gerekli ticarî kurumla-

* Kubbe sonunda 1776'daki şiddetli depremde çöktü ve büyük bir restorasyon programına girişildi; şimdi gördüğümüz cami, o tarihtendir.

rın karışımı bir dizi diğer yapıyı (belki bir okul, bir medrese, imaret, hamam, kervansaray, kurucusunun türbesi) içeriyorlardı.[34] Kapalı Çarşı'nın hemen dışında, Haliç'e inen yokuşta (iki kez veziriazam atanan, eski bir Bizans-Sırp soylusu) Mahmud (Angeloviç) Paşa'nın ve Mehmed'in gözdesi, Paleologos hanedanından ihtida eden Has Murad Paşa'nın Aksaray'da, bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin yakınında yaptırdıkları külliyeler bunlara örnektir. Bu biçimde yeni mahalleler kurma uygulaması, Mehmed'in oğlu ve halefi II. Bâyezid ve sonrasında da hızla devam etti.[35] İstanbul'un yeni göçmenleri, yeni mahallelerine çoğu kez geldikleri yörenin adını verdiler. Karaman'dan gelenlerin yerleştirildiği, II. Mehmed'in camii yakınındaki mahalleye hâlâ Karaman Pazarı denilmektedir; Aksaray Mahallesi, Osmanlı'nın Karamanoğulları Beyliği'ni ilhakından sonra yeni yerleşimcilerin geldiği Orta Anadolu bölgesini anımsatmaktadır.

Konstantinopolis'in düşmesinden iki gün sonra, Haliç'in öteki yakasındaki Ceneviz kolonisi Galata, Bizans döneminde kendisine tanınan ve Mehmed'in garanti altına aldığı bağımsızlığını korumak umuduyla teslim oldu. Ama Mehmed kent kendisine geçince fikrini değiştirdi ve koloniye kimi ayrıcalıklar tanınsa da, halkı Osmanlıların diğer gayrimüslim uyrukları gibi bir cizye vergisine tâbi oldu (diğer İslâm devletlerinde de aynı uygulama vardı). Mehmed politika değiştirmesinin gerekçesi olarak Galatalılara aralarından bazılarının Konstantinopolis'in kuşatması sırasında Bizanslıların yanında savaştıklarını hatırlattı.[36] Ayrıca, yabancı bir varlığın işareti olarak daha az görünür kılmak üzere, Galata Kulesi'nin yüksekliğinin yedi buçuk metre azaltılmasını emretti.[37]

Şehrin Bizans'taki adı Kostantiniyye olarak Türkçeleştirilip, daha yeni "İstanbul"* adının yanısıra kullanılmaya devam edildi. İstanbul bir sözcük oyunuyla "İslâmbol" biçimine sokuluyordu. Kentin diğer adları arasında Asitâne-i Saadet (Mutluluk Eşiği) ve Dersaadet (Mutluluk Kapısı) da vardı. "İstanbul" ancak 1930'da kentin resmî adı olarak kabul edildi.

Konstantinopolis'in Osmanlıların eline geçmesi, fetih politikasının daha da saldırganlaştığından korkan Hıristiyan Batı için bir dehşet kaynağı oldu. Papa Hıristiyanlık adına kenti geri almak için haçlı orduları toplamaya çalıştı.[38] Daha önce olduğu gibi gene Osmanlılara karşı birleşik bir cephe oluşturulamadı, ama Sultan Mehmed politikalarında bunu her zaman gözönüne aldı. Mehmed'in başarısının Batı'nın denizci ekonomilerinde ciddi sonuçları oldu. İstanbul Boğazı'nın Osmanlıların kontrolünde olması Karadeniz, Ege ve Akdeniz'in oluşturduğu stratejik ve ticarî bölgeye kama sokuyor, Osmanlılar için çok büyük kaynaklar sağlıyordu. Eskiden Konstantinopolis'te olduğu gibi, Mehmed'in yeni imparatorluk başkentinin de, öngördüğü zengin ve hareketli toplumu des-

* Anlaşıldığı kadarıyla İstanbul klasik Yunanca "eis tin polin" ("kente") sözcüğünden türemiştir. Bu terim o zaman konuşulan günlük Yunanca'da stin poli olarak telaffuz ediliyor, hem "kente," hem de "kentte" (yani surların içinde) anlamına geliyordu. "Kentte" anlamında çevre mahallelerden çok kent merkezi kastediliyordu.)

teklemek için erzak ve malzemeye ihtiyacı vardı; gereksinimleri çoğu da Karadeniz havzasından geliyordu.

Ekonomilerinin yaşaması Karadeniz ticaretine bağlı olan Ceneviz ve Venedik kolonilerinin geleceği karanlık gözüküyordu. Konstantinopolis'in alınmasının hemen ertesi yılı Mehmed Karadeniz'de "bayrak açılması" için 56 gemilik bir donanma gönderdi. Osmanlı gemileri Dinyester'in ağzındaki Ceneviz kalesi Akkerman'ı (Bilhorod) alamadılar, ama Kırım'a devam ettiler ve Kırım'ın Tatar Hanı Hacı Giray'ın desteğiyle Kefe'deki Ceneviz karakoluna saldırdılar; Kefe haraç ödemeyi kabul ederek, en azından bir süre için bağımsızlığını belli ölçüde koruyabildi.[39] Özellikle Karadeniz havzasından kent devletlerini besleyen tahılların taşındığı ana ticaret yollarından birinin kontrolünü kaybeden Venedik için, aynı yıl Mehmed ile bir anlaşma imzalamak bir talihti. Anlaşma uyarınca Venediklilerin gümrük vergisi vererek İstanbul'da ticaret yapmalarına ve bir koloni bulundurmalarına izin veriliyordu.[40]

Osmanlılar ile Tatarların Cenevizlilere karşı ortak eylemi, gelecekte aralarında gelişecek, çoğu kez güç olsa da, yakın ilişkinin habercisiydi. 18. yüzyıl sonlarında Rus İmparatorluğu tarafından alınıncaya kadar Kırım'ı yöneten Tatar Giray hanedanı, 15. yüzyılda hükümdarları –Cengiz Han'ın kurduğu Moğol İmparatorluğu'nun batı kesimini kontrol eden– Altınordu Tatarları'ndan bağımsızlıklarını ilân ederek ortaya çıkmıştı ve ileride Osmanlı tarihinde kendisine özel bir yer edinecekti. Giraylar kökenlerini Cengiz Han'a kadar izliyor, böylece Osmanlıların ancak özenebileceği türden bir siyasi meşruiyet iddia edebiliyorlardı. Orta Asya hanedanlarının kıdem sırasında Tatar üstünlüğü onlara Müslüman devletler arasında kendilerine özgü bir prestij sağlıyor ve Osmanlıları epey kaygılandırıyordu.[41]

Fetih'ten sonraki ilk on yıl boyunca Sultan Mehmed hemen tüm dikkatini Balkanlar'a verdi. 1453'ten sonraki ilk büyük seferi, Osmanlı ve Macaristan arasında tampon durumundaki Sırbistan üzerine oldu. Sırbistan ayrıca Macar etkisinin Balkanlara sızabileceği ve Macar ordularının kuzeybatı sınırını tehdit etmek üzere geçecekleri yoldu. Sırbistan'ın fethi ve tümüyle Mehmed'in imparatorluğuna dâhil edilmesi beş yıl aldı. Osmanlılar 1454'te Morava vadisindeki birkaç Sırp kalesini alıp, kısa süre ellerinde tutsalar da, Belgrad'ın doğusundaki Tuna yolunu koruyan önemli Semendire kalesini alamadılar. Ertesi yılki seferin amacı çok farklıydı: Osmanlı ordusu Sırbistan'ın güneyinden geçip, gümüş madenleri bulunan Nova Brdo bölgesini aldı ve böylece kendi topraklarında pek bulunmayan temel bir kaynağı ele geçirdi. Mehmed 1456'da Tuna ile Sava ırmaklarının birleştiği yerdeki stratejik konumu nedeniyle Macaristan için kilit durumundaki Belgrad'ı kuşattı. Karadan ve nehirden eşzamanlı saldırıya rağmen kenti alamamasında, yardıma gelen kalabalık, ama karmakarışık haçlı ordusundan çok, hisarın zaptedilmesi güç ve iyi tahkim edilmiş konumu rol oynadı. Belgrad 1522'ye kadar Macaristan'ın elinde kaldı.

Yanoş Hunyadi Belgrad kuşatmasından kısa süre sonra öldü, ama onun buradaki ateşli savunması Hunyadi'ye Macar tarihinde efsanevî bir yer kazandırdı. Onun ölümünden sonra Macaristan bir iç karışıklık dönemi yaşadı; sonunda oğlu Matyas Corvinus 1458'te tahta geçti. Sırbistan kralı George Brankoviç 1456 Aralık'ında ölmüştü; kısa süre sonra oğlu Lazar hiçbir erkek çocuk bırakmadan onu izledi ve oluşan iktidar boşluğu Macaristan'ın müdahalesine yol açtı. Sırbistan ilk kez 1389'da I. Kosova (Kosova Polje) Savaşı'ndan sonra Osmanlı vassalı olmuştu; gerçi yöneticileri efendilerine karşı ihtiyatlı bir politika benimsediler, ama Ortodoks önde gelenlerin çoğu Osmanlı yönetimini Katolik Macaristan'a tercih ediyorlardı.

Sırbistan'da Osmanlı yanlısı hizbin başını, Mehmed'ın kısa süre önce veziriazam atadığı Mahmud Paşa'nın kardeşi Mihail Angeloviç çekiyordu. Bu iki kardeş Sırp Despotluğu'nun ikincil bir kolundan geliyorlardı. Mahmud Paşa muhtemelen 1427'de Sultan Mehmed'in babası II. Murad döneminde Osmanlılarca esir alınarak, daha çok gençken Osmanlı hizmetine girmişti. Lazar'ın ölümünden sonra Sırbistan'ın eş kral naibi olan Mihail Angeloviç'in Macaristan'ın emellerini engellemek üzere Osmanlı'yı Sırbistan'a müdahaleye davet etmiş olması mümkündür, çünkü 1458 ilkbaharında Mahmud Paşa Semendire kalesine doğru yola çıkmıştı. Ancak bu arada Semendire'deki Macar yanlısı grup ayaklandı, Mihail Lazar'ın karısı Helen (o da naiplerden biriydi) tarafından yakalandı, hapse atıldı ve Macaristan'a gönderildi. Semendire'yi savunanlar teslim olmayı reddettiler; Mahmud Paşa kaleye hücum etti ve kenti aldı, ama hisarı alamadı. Ayrıca Tuna boyunca bir dizi stratejik yeri daha aldı. Bir Macar saldırısı tehdidi Mahmud Paşa'nın, o yılın başlarında Mora'ya yaptığı seferden sonra Mehmed'in çekildiği Makedonya'nın Üsküp kentine, Padişah'ın yanına gitmesine neden oldu; Mehmed'in yorgun birliklerinin de yardımıyla Macar saldırısını engellediler.[42] 1459'da Semendire'deki Osmanlı yanlılarının temsilcileri hisarın anahtarlarını Mehmed'e verdiler, Mehmed de hisarın işgal edilmesini emretti. Sırbistan böylece sonunda Osmanlı ülkesinin bir parçası haline gelmişti.[43]

Osmanlı'nın vassal devleti Eflak'ın İstanbul'a yıllık haracını göndermemesi ve "Kazıklı" Voyvoda Vlad Drakul'un daha sonraki kışkırtıcı eylemleri sonucu Mehmed 1462'de Mahmud Paşa'yı, düzeni sağlamak üzere kendinden önce Tuna'nın ötesine gönderdi. Bunun ardından başarılı bir sefer yapıldı ve Vlad'ın, onun düzgün davranmasının güvencesi olarak İstanbul'da rehin tutulan ve işbirliğine daha yatkın olan kardeşi Güzel Radul, Vlad'ın yerine voyvoda yapıldı. Vlad ise Macaristan'a kaçtı.[44]

Macar saldırılarını önlemenin en güvenli yolu, Balkanlar'ı doğuda Karadeniz'den batıda Adriyatik'e kadar neredeyse ikiye bölen Tuna-Sava ırmak hattını Osmanlı kontrolüne almaktı. Sırbistan'ın kuzeybatısı ve Sava'nın güneyinde bir Osmanlı vassal devleti olan Bosna vardı. Bosna Kralı Stefan Tomaşeviç de Sultan'a haraç göndermeyi reddetmişti. Stefan 1463'te on beş yıllık bir ateşkes is-

tedi ve bu isteği kabul edildi, ama hemen ardından bir Osmanlı ordusu Bosna'ya doğru yola çıktı ve güneyden ülkeye girdi. Stefan kaçtı, ama Mahmud Paşa onu Kljuc'da yakaladı; kendisine zarar verilmeyeceği sözü verilince Stefan teslim oldu. Sırbistan gibi Bosna da bir Osmanlı sancağı yapıldı, ama ertesi yıl bir Macar saldırısına karşı korunması gerekti; Mahmud Paşa bundan sonra komşu Hersek'i aldı.[45] Osmanlılar ateşkese rağmen Bosna'ya saldırarak art niyetli hareket etmişlerdi; aynı art niyet Sultan Mehmed'in Bosna kralı Stefan'in idamını emrettiğinde de gözlendi. Ama onun üvey kardeşi Sigismund Müslümanlığı kabul etti ve Kraloğlu İshak Bey adıyla Sultan'ın maiyetine girdi.[46] Hersek derebeyinin oğlu da Müslümanlığı benimsedi ve Hersekzâde Ahmed Paşa adıyla gerek Mehmed'in oğlu ve varisi II. Bâyezid (onun kızıyla evlenmişti), gerekse torunu I. Selim zamanlarında veziriazamlık yaptı.[47]

Osmanlılar 1455'te Ege'de bazı Ceneviz kolonilerini almışlardı: Bunlardan biri olan Anadolu kıyısında, İzmir'in kuzeyindeki Eski ve Yeni Foça (Phocaea) Avrupa kumaş ticaretinde boyama süreçleri için temel önemde olan zengin şap madenlerini kontrol ediyordu; ikincisi, gelirini tuz ticaretinden sağlayan, Trakya'da Meriç ırmağının ağzındaki Enez (Ainos) idi. Aynı yıl Turahan Paşa'nın oğlu Uçbeyi Ömer Bey, Floransalı bir derebeyinin kontrolündeki Atina'yı aldı. Venedik'e ait Nakşa ile Ceneviz'e ait Midilli ve Kos adaları 1458'de Sultan'a haraç ödemeyi kabul ettiler. Sultan Mehmed Sırbistan'ın fethinden sonra 1459'da İstanbul'a döndü, sonra Anadolu'nun Karadeniz sahilindeki Ceneviz kolonisi Amasra'yı (Amastris) almak üzere kendisi karadan hareket ederken, İstanbul'dan bir de donanma gönderdi. 1462'de Midilli bir Osmanlı kuşatmasına teslim olurken, Mehmed de İstanbul'un güvenliğini artırmak için Çanakkale Boğazı'nı tahkim ediyordu. Biri Anadolu kıyısındaki Çanakkale'de, eski adıyla Sultanhisar, öteki Rumeli kıyısında Kilitbahir'de olmak üzere iki hisar yaptırdı. İstanbul'a güneyden ulaşım yollarının artık tümüyle Osmanlıların ellerinde olması sayesinde kent, denizden saldırılardan korunmuştu.

Konstantinopolis kaybedildikten sonra bile, Bizans İmparatorluğu'nun birkaç parçası kalmıştı. Bu anakronik birimler arasında, 1456'da Osmanlı vassalı olan Trabzon Komnenc krallığı ile ortak bir davada pek ender birlikte çalışabilen Thomas ve Dimitrios Paleologos'un birlikte yönettikleri Mora Despotluğu vardı. Uzun zamandır Osmanlı vassalı olan despotlar, üç yıldır haraç ödemeyince, Sultan Mehmed'ın ordusu 1458'de bölgeyi işgal etti. Haracın son dakikada ödenmesi Mehmed'i niyetinden döndürmeye yetmedi ve güneye ilerlemeyi sürdürdü. Kıstaktaki Korint üç aylık bir kuşatmadan sonra teslim oldu ve Mora'nın büyük kısmı Osmanlı idaresine girdi. Despot Thomas gönülsüzce eski mülklerinin bazılarını geri almaya çalıştı, ama bu arada kardeşiyle savaşa girişti. 1460'da bizzat Mehmed'in komutasındaki bir ordu aynı yılın sonunda, birkaç Venedik kolonisi dışında tüm Mora'yı Osmanlı kontrolüne sokmuştu. Çağdaş Yunan

kaynakları, Dimitrios'un kızı Helena'nın ve Mehmed döneminin tarihçileri George Sphrantzes'in kızı Tamar'ın Sultan'ın haremine alındığını bildirirler.[48]

Trabzon, bir Komnene prensesi ile evli olan Akkoyunlu aşiret konfederasyonunun dinamik lideri Uzun Hasan'ın başkenti Tebriz'in ticaret limanıydı. Osmanlı'nın Anadolu'daki Müslüman beyliklere boyun eğdirme çabaları, şimdi başlamakta olan Doğu Anadolu'yu kontrol mücadelesinin yanında önemsiz görünecekti. Uzun Hasan Trabzon'un kendi etki alanında olduğunu düşünüyordu ve yeğenini elçi olarak Sultan Mehmed'e gönderip, krallığı kendi ödülü olarak gördüğü konusunda uyardı ve Padişah'ın Komnene hanedanını tahttan indirmemesini talep etti. Mehmed uyarıyı dikkate almadı ve Müslüman vassalları Kastamonulu İsfendiyaroğuları ile Karamanoğulları'nın ordularının desteğiyle, ertesi yıl Anadolu'daki son kalan Bizans bölgesini ilhak etmek üzere doğuya harekete geçti (Trabzon küçüklüğüne rağmen kendine imparatorluk diyordu). Uzun Hasan onun ilerlemesini engellemek için birlikler gönderdi, ama iki hırslı hükümdar arasındaki bu ilk karşılaşmada iki taraf da fazla bir şey elde edemedi.

Komnene toprakları, Anadolu'nun diğer kesiminden yüksek, aşılması güç dağlarla ayrılmıştı. Trabzon seferinde Osmanlı ordusunda hizmet eden bir yeniçeri harekâtın güçlüklerini anımsıyordu: Mesafe uzundu; yerel halk Osmanlı'nın ilerlemesine düşmanca bakıyordu; dik ve ormanlık bölge ağır zırhlılara göre çevik askerlere daha uygundu; açlık bir sorundu ve sürekli yağmurdan dolayı yol çamur içindeydi. Bu yeniçeri ayrıca kente inen geçitte altın para yüklü bir devenin yere düştüğünü, hazinenin her yana dağıldığını anlatıyordu. Sultan Mehmed altınları kim bulursa onun olmasını buyurmuştu. Ama bu teşvik yeterli değildi:

> ...o dağdan aşağı inmeden pek çok sorunla karşılaştık: toprak lapa kadar yapışkandı, yeniçeriler İmparator'u (yani padişahı) düzlüğe ininceye kadar kollarında taşımak zorunda kaldılar ve hazine develeri dağlardan inemediler. İmparator Mehmed yeniçerilere, develeri düzlüğe indirmeye çalışmaları için yalvardı; biz de büyük çabalarla dağa geri gidip, onları düzlüğe indirmek için bütün gece uğraşmak zorunda kaldık. İmparator o gün orada kalıp, dinlendi ve yeniçerilere aralarında paylaşmak üzere 50 bin altın verdi ve yeniçeri ağalarının maaşlarını artırdı.[49]

Trabzon, Osmanlı kara ve deniz kuvvetlerinin altı haftalık kuşatmasından sonra teslim oldu. Şeriata göre askerî çatışmalarda teslim olanlar serbest bırakılmalıdır. Bu nedenle başlangıçta İmparator'un ve ailesinin hayatı bağışlandı ve Edirne'de tutuldular, ama (Mehmed'in haremine giren kızı Anna dışında)[50] iki yıl sonra idam edildiler. Bazıları Osmanlıların kolay bir zafer kazanmasını Trabzon'un hazinedarı Georg Amirutzi'nin suçu gördüler; bölgenin teslim olması görüşmelerini Georg Amirutzi, kuzeni olan Osmanlı veziriazamı Mahmud Paşa ile yürütmüştü.[51] Bir dizi diğer eğitimli Rum ve Bizans soylusu gibi George Amirutzes de Osmanlı sarayında görev aldı, Padişah'a felsefeci ve katip olarak

hizmet etti. Başlıca katkısı klasik Yunan coğrafyacısı Batlamyus'un (Ptolemy) dağınık haritalarını bir bütün haline getirmek oldu; bu çalışmalar önce İslâm, sonra da Osmanlı ve Rönesans haritacılığının temellerinden biri olarak benimsenmişti.[52] Komnene hanedanının Trabzon'dan uzaklaştırılmasıyla Mehmed, 1204'teki Dördüncü Haçlı Seferi'ne kadar Bizans'ın Konstantinopolis'ten yönettiği toprakların birkaç küçük bölge dışında tümünü Osmanlı yönetiminde toplamış oluyordu.

Venedik'in deniz kıyısındaki kolonilerini almak Osmanlıların amaçlarından biriydi, çünkü Venedik Konstantinopolis'i almalarından sonra Osmanlılar için doğrudan bir stratejik tehlike oluşturmuyordu, ama güçlü donanması nedeniyle bir baş belasıydı. Osmanlı-Venedik ilişkileri her zaman iki tarafın kuşkularından etkilenmiş, ama genelde büyük ölçekli bir savaş önlenmişti. Ticarî mülâhazalar ve diğer haçlı güçlerinin kesinlikle onu yalnız bırakacağı bilinciyle, Venedik Osmanlıları tahrik etmekten kaçınmıştı. Ama Osmanlıların 1463'te Bosna'yı almaları Adriyatik'teki Venedik mülklerini tehlikeye düşürünce durum değişti. Osmanlılar, Adriyatik'te deniz operasyonları için temel önemde bir üs olan İnebahtı (Nafpaktos, Lepanto) dolayındaki Venedik topraklarına saldırınca, başta Korfu, Modon (Methoni), Eğriboz ve Nakşa olmak üzere diğer Venedik kolonileri de tehlike altına girdiler. Bosna'nın kaybıyla güvenliği aynı derecede tehdit edilen Macaristan'ın ittifaka yanaşacağı umudundan cesaret alan Venedik 1463 Temmuz'unda Padişah'a savaş ilân etti.

Savaşın ilk aşamalarında Mora yeniden Venedik kontrolüne girdi. 1463 sonbaharında Macar Kralı Matyas Bosna'yı işgal etti ve birlikleri ertesi yıl Mehmed komutasındaki bir orduyu yendiler. Kralın tekrar Sava ırmağının güneyine ilerlediğini duyan Mehmed çekildi. Papa ve Burgunya Dükü, Osmanlılara karşı bir haçlı seferi için üç yıllık bir bağlantı yaptılar (ama bu girişim kısa ömürlü oldu: Haçlı seferlerinin tarihindeki birçok diğer ittifak gibi 1464 sonunda bu da anlaşmazlık nedeniyle dağıldı).[53] Venedikliler aynı yıl Kuzey Ege'deki Midilli adasını Osmanlılardan alamadılar, ama bu küçük bir aksaklık olarak görüldü ve Venedik, Veziriazam Mahmud Paşa'nın barış önerilerini kabule yanaşmadı.[54]

Venedik yalnızca Mora'da sorun olarak kalmadı. Osmanlı'ya ait Makedonya ile Venedik'in Adriyatik sahilindeki kaleleri arasında, İskender Bey'in dağlık Arnavutluk'u parçalanmış bir tampon gibiydi. İskender Bey yeniden Hıristiyanlığa dönüp, Osmanlılara bağlılığını II. Murad'a isyan ederek reddettiğinden bu yana birkaç kez, Osmanlı saldırıları karşısında bağımsızlığını korumak amacıyla Latinlerden koruma istemişti. Napoli 1451'den bu yana onun hamisi olmuştu, ama 1458'de Kral Alfonso'nun ölümü üzerine, İskender Bey tekrar Osmanlı hâkimiyetini kabul etti. 1463'te Venedik-Osmanlı Savaşı'nın patlak vermesi, ona Osmanlılardan kurtulmak için yeni bir fırsat verdi ve Venedik'e hizmet etmeyi teklif etti. Mehmed, iki yıl süren yerel savaşlardan sonra, İskender Bey'e karşı büyük çaplı bir sefer düzenledi; Osmanlılar 1466 yazında, yalnızca 25 gün

içinde, Balkanlar'ı Adriyatik sahiline bağlayan ana yolun – eski Via Egnatia'nın– sahil düzlüklerine ulaştığı Elbasan'da büyük bir kale inşa ettiler. İskender Bey'in kalesi Kruje kuzeyde tecrit edilmişti ve artık kıyıdaki Venedik güçleriyle karadan ilişkiye geçemiyordu. O kış İskender Bey İtalya'dan malzeme yardımı istedi ve ertesi yıl Kruje'yi kuşatan Osmanlılara saldırdı. Bunun üzerine Mehmed ikinci bir sefer düzenledi ve Arnavutluk'un, birkaç Venedik karakolu dışında, tümü Osmanlı egemenliğine girdi. Yıllar boyu Arnavutluk'un Osmanlı'ya direnişinin başını çeken İskender Bey Venedik topraklarına kaçtı ve 1468'de orada öldü. Bu zorlu bölgede Osmanlı otoritesi pek sağlam uygulanamıyordu, ama Macaristan ve Venedik küçük Arnavut beyliklerinin istikrarsızlıklarından kendi çıkarları için artık yararlanamayacaklardı.[55]

II. Mehmed batılı tarihçiler tarafından esas olarak Osmanlı'nın Avrupa'daki ilerlemesinin mimarı olarak düşünülür, ama aslında zamanının büyük bölümünü doğu sınırını korumaya harcamıştır. Uzun Hasan'ın 1460'da Trabzon ile ilgili olarak Mehmed'e yaptığı uyarının, daha saldırgan bir politikanın habercisi olduğu ortaya çıktı, çünkü çok geçmeden Venedik'e bir elçi göndererek, Osmanlılara karşı işbirliği önerdi. Elindeki en güçlü kart, Osmanlı ülkesini parçalamakta Timurlenk'in gösterdiği başarıyı tekrarlama sözüydü. Venedik onun Anadolu'da kazandığı toprakları kendisine alıkoymasını kabul etti.

15. yüzyıl ortalarında Osmanlı ve Karamanlı devletleri arasındaki uzun ve sert ilişkiler içinden çıkılmaz hale gelmişti. 1464'te Mehmed'in vassalı olan Karaman Beyi İbrahim'in ölümü, Karaman'ı Osmanlılar ile Akkoyunluların rakip iddialarına açık bırakmıştı. Uzun Hasan, Osmanlılara karşı inisiyatifi yeniden eline geçirmek için bu fırsattan yararlandı ve Karaman'a İbrahim'in en büyük oğlu İshak lehine müdahale ederek, onu tahta geçirdi. Gerek Uzun Hasan, gerekse İshak, Mehmed'in kaçınılmaz tepkisine karşı bir müttefik umuduyla, Memlük himayesini kabul ettiler. Misilleme geç kalmadı: İbrahim'in bir diğer oğlu Pir Ahmed Osmanlı desteğiyle İshak'ı Uzun Hasan'a sığınmaya zorladı. İshak'ın kısa süre sonra ölümüyle, Uzun Hasan'ın Karaman'a müdahale için bahanesi kalmadı, o da Timurlenk'i taklit planlarını geçici olarak askıya aldı.[56]

Ancak çok geçmeden, Osmanlı ordusunun kaymak tabakası imparatorluğun batı sınırlarında meşgulken, Uzun Hasan doğu sınırında, 1467'de rakip Karakoyunlu aşiret konfederasyonunun topraklarını ilhak yoluyla edindiği topraklara, yeni ve çok büyük topraklar eklemeye başladı. Bunu izleyen iki yıl içinde Azerbaycan, Irak, Fars, Kirman ve ötesini egemenliği altına alarak, daha doğudaki Timuroğulları'nın yurduna kadar girdi. Bu durum Doğu Anadolu'daki güç dengesini radikal olarak değiştirdi ve Uzun Hasan'ı salt bir aşiret reisi olduğu zamanla kıyaslanmayacak kadar güçlü bir rakip yaptı.[57]

Uzun Hasan 1468'de, Osmanlılara karşı Memlük korumasından emin olmak için yeni Memlük Sultanı Kayıtbay'a bir heyet gönderdi.[58] İki çağdaş tarihçi, Venedikli Domenico Malipiero ve Osmanlı Tursun Bey, birbirlerinden bağımsız olarak Sultan Mehmed'in 1468'de Memlüklere ait Suriye'ye girmeyi planladığını yazarlar.[59] Ancak, vassalı Karamanlı Pir Ahmed bu sefer için zorunlu yardımı vermeyince, Mehmed bunun yerine ordusunu Karaman'a yönlendirdi. Pir Ahmed'i böylesine yanlış bir karar vermeye iten neden bilinmemektedir, çünkü Karaman güçlerinin Mehmed ile başa çıkması olanaksızdı ve Mehmed Toros dağlarının kuzeyindeki Karaman topraklarının büyük bölümünü denetimi altına aldı. Uzun Hasan kendi doğudaki imparatorluk planlarıyla uğraşıyordu ve Pir Ahmed'in yardımına gelemedi.

Uzun Hasan, Timuroğulları'nın hükümdarı Ebu Said'i hallettikten sonra, 1469'dan itibaren bölgedeki en büyük toprakların beyi, Karakoyunlu ve Timuroğulları devletlerinin varisi oldu. Çağdaş İran ve Irak'ın büyük kesimiyle Doğu Anadolu'nun önemli bölümünü kapsayan ülkesiyle, Uzun Hasan, Sultan Mehmed'inkine rakip olacak bir imparatorluğun efendisiydi ve o yılın Haziran ayında Kayıtbay'a kendisinin tek meşru İslâm hükümdarı olduğunu bildirdi.[60] Bu hem tüm Müslümanların hac yeri olan Mekke ve Medine'nin kutsal topraklarının bekçisi olan Memlüklere, hem de Sultan Mehmed'in İslâm dünyasının lideri olma amacına bir meydan okumaydı. Mehmed Konstantinopolis'i aldıktan sonra bile, hacla ilgili meseleleri Memlüklere bırakmış, kendi görevinin dünyevî, yani İslâm topraklarını genişletmek olduğunu düşünmüştü.[61]

Uzun Hasan giderek psikolojik savaşını daha da yoğunlaştırdı. Mehmed ile hem ruhanî, hem de dünyevî düzeyde yarışarak, 1471'de ona yazdığı bir mektupta kısa süre önce aldığı güney İran'ın Şiraz kentine, "hilâfetin tahtı" olarak değindi.[62] Bu iddia Mehmed'in canını fazla sıkmadı, çünkü hilâfet uzun zamandır uygulanmıyordu, ama Uzun Hasan'ın Timurlenk'in hayaletini hortlatması daha endişe vericiydi. Uzun Hasan'ın komutanlarından biri Sivas'ın Osmanlı sancakbeyine bir mektup yazarak Akkoyunlu lideri ile Timurlenk arasında bir karşılaştırma yapmıştı. Komutan, Uzun Hasan'ı on dört açıdan daha üstün buluyordu ve bunlar arasında dünyanın bu kesiminde bir hükümdarın meşruiyet iddialarını desteklemek için gerekli tüm özellikler de bulunuyordu. Uzun Hasan somut konular üzerine eğiliyor, örneğin Osmanlı'nın Müslüman aşiret mensuplarından cizye (baş vergisi) toplamasını (bunun yalnızca gayrimüslimlerce ödeneceği varsayılıyordu) ve Doğu Anadolu'yu kontrol altına alma politikasının önemli bir faktörü olarak aşiretleri zorla yerleştirip, yerleşik köylülüğün bir parçası yapmak gibi idarî politikalarını eleştiriyordu.[63] Uzun Hasan'ın eski bir Türk soyundan gelme iddiaları, bu dönemde yazılan tarihlerde Osmanlı'nın kendi Orta Asya kökenleri üzerine vurgularına açık bir yanıttı.[64]

Sultan Mehmed 1471'de Karaman'ın geri kalan kısmına bir ordu gönderdiğinde Pir Ahmed, Uzun Hasan'ın yanına kaçtı, ama Pir Ahmed'in Türkmen

müttefikleri Toros geçitlerini Osmanlılara karşı savunmadılar ve bir Osmanlı donanması Güneybatı Anadolu'daki Alanya limanı çevresinde Karamanlı vassalı bir bölgeyi ele geçirdi. Osmanlılar ertesi yıl Anadolu'nun güney sahilinde, Silifke'nin doğusundaki Karamanlı kalelerini aldılar, ama daha batıda, Malipiero'ya göre "Asya'nın en büyük ve en ünlü limanı" olan kendi limanları Antalya,[65] Uzun Hasan ile yeni ittifak yapmış bir Hıristiyan donanmasınca misilleme olarak yakıldı. Osmanlı'nın Anadolu'nun batı sahilindeki limanı İzmir'i yakan bir Venedik donanması, aynı zamanda küstahça bir darbeyle Gelibolu'yu da ateşe verdi ve Mehmed'in çok kısa süre önce İstanbul'u korumak için yaptırdığı Çanakkale Boğazı'ndaki kaleleri tahrip etti.

Uzun Hasan 1472 Temmuz'unda bir kez daha Karaman'ın Osmanlılardan geri kalan bölümüne müdahale etme niyetini açıkladı ve Mehmed'in buradan çekilmesini, ayrıca Trabzon'u da kendisine vermesini istedi. Timurlenk gibi Uzun Hasan da sarayında yerlerinden edilmiş ve güçlü bir haminin gözetiminde eski topraklarını geri almayı planlayan Anadolu beylerini barındırıyordu. Bu sırada bunlardan biri Karamanlı Pir Ahmed, bir diğeriyse Kuzey Anadolu sahilindeki Sinop'un yerinden edilen ve Uzun Hasan'ın yeğeni olan beyiydi. Mehmed İstanbul'dan çıktığında, Uzun Hasan'ın bir diğer yeğeni Yusufça Mirza komutasındaki bir ordunun, Anadolu'da ciddi toprak kazanımları sağladıktan sonra eski Osmanlı başkenti Bursa'ya yaklaştığını öğrenmişti. Üstün Osmanlı gücü bu orduyu gerilemeye zorladı, Yusufça Mirza yakalandı, onunla birlikte olan Karamanlı Pir Ahmed kaçtı.

Uzun Hasan'ın 1472 sonlarında Fırat'ı geçip Kuzey Memlük topraklarına saldırması, kısa bir süre için Memlükler ile Osmanlıları ona karşı birleştirdi. Bu sefere doğrudan yol açan neden, hac ile ilgili törenlerde Kahire merkezli Memlüklerin tahtırevanının mı, yoksa (hilâfetin eski merkezi Bağdat'ın sahibi olarak) Uzun Hasan'ınkinin mi önde gideceği tartışması olabilir. Uzun Hasan bu sefer sonucunda, denizci Venedikli müttefiklerinin faaliyet gösterdiği Akdeniz'e açılan Toros geçitlerinin kontrolünü geçici bir süre için ele geçirmiş olabilir.[66] Uzun Hasan'ın saldırgan tutumu Sultan Mehmed'in haklı olarak Venedik-Akkoyunlu anlaşmasından korkmasına neden oluyordu, ama Venedik ve Macaristan'ı barış görüşmeleri için İstanbul'a heyet göndermeye davet etmesi, Uzun Hasan'ı Avrupalı müttefiklerinden tecrit etmek için bir yanıltma hareketi de olabilir.

Uzun Hasan 1472'de Memlüklülere ait Suriye'ye girince, Sultan Mehmed Akkoyunlu liderine karşı büyük bir sefere girişme zamanının artık geldiğine karar verdi. İki ordu 4 Ağustos 1473'te Erzincan'ın doğusunda Fırat üzerinde karşılaştılar, sonucu belirsiz olan bu çatışmada Osmanlılar büyük kayıplara uğradılar. Bir hafta sonra, 11 Ağustos'ta kuzeydeki dağlarda Otlukbeli'nde yeniden karşılaştılar; Uzun Hasan kendisininkinden farklı, top ve tüfekle donatılmış bir Osmanlı ordusunu görünce kaçtı ve birlikleri dağıldı.[67] Osmanlıların çeyrek yüzyıldır barut çağı silahlarını bilmeleri, onlara doğulu rakiplerine karşı avantaj sağlamıştı.

Uzun Hasan bu yenilgiyle fazla toprak kaybetmedi, çünkü Sultan Mehmed zaferin peşini izlemedi. Osmanlılar bu yönde egemenliklerini genişletmelerine karşı çıkan düşmanlara kararlı direnişle, doğu sınırlarının güç arazilerinde askerî operasyon yürütmenin lojistik zorluklarını dengeliyorlardı. Bu yörede kazandıkları toprakları korumanın sorunlarının bilinciyle, Osmanlı komutanları çoğu kez daha kolay savunulabilir sınırlara geri çekilirlerdi. Uzun Hasan'ın, kendisi gibi ilahî bir güçle hareket ettiğini iddia eden bir hükümdar tarafından yenilmesi onun prestij ve iddialarında ciddi olumsuz bir etki yaparken, Mehmed'in ününü artırdı. Zaferlerden sonra âdet olduğu üzere, İslâm dünyasının hükümdarlarına Mehmed'in başarısını duyuran zafernâmeler gönderildi. Propaganda savaşının silahları olan bu mektuplar, gücü yükselir göründüğünde Uzun Hasan'a yakıştırılan abartılı unvanları şimdi Mehmed'e veriyorlardı. Uzun Hasan'ın yenilgisinin daha acil ve pratik sonucu ülke içinde bir ayaklanma oldu.[68]

Uzun Hasan'ın sahneden uzaklaştırılması Osmanlılara her zaman sorun çıkaran Karaman Devleti'ni kesin olarak ilhak etme fırsatı verdi ve 1474'te Gedik ("Kale yapıcı")[69] Ahmed Paşa bir ordunun başında Karamanoğulları'nın Toros dağlarındaki yurdunu fethetmeye ve Karaman'ın haçlı müttefiklerinin desteğiyle ele geçirdiği kaleleri almaya gönderildi. Osmanlı'nın idarî politikası aşiret beylerini yöresel sipahiler yapmak ve yandaşlarını köy ve kentlerde yerleşmeye teşvik etmekti, ama Karaman aşireti halkı –özellikle Turgutlu ve Varsak Türkmenleri– bu yeni düzeni kabul etmeye hiç istekli olmadılar. Yatıştırılması zor olan bu aşiretler 16. yüzyıl başlarına kadar dağlardaki kalelerinde direndiler, yerel koşullar uygun olduğunda yeni sancağın vergilendirilebilir kaynaklarını değerlendirmek üzere gönderilen Osmanlı müfettişlerinden kaçtılar.

Sultan Mehmed donanmasının geliştirilmesine büyük önem verdi. Osmanlılar ve diğer Anadolu beylikleri daha ilk zamanlardan beri denizi bir savunma hattı olarak kullanmışlardı. Osmanlılar 14. yüzyıl ortalarında ilk kez Marmara Denizi kıyısında bir sahil edindiklerinde tersaneler inşa etmişlerdi; bir kez Trakya'ya geçtikten sonra, kendilerini özellikle Venediklilere karşı savunma gereği donanma sorunlarını özellikle acil kıldı. 1390'larda Gelibolu'da kurulan büyük bir tersaneye[70] ek olarak, egemenlikleri altına aldıkları Anadolu beyliklerinin Ege sahillerinde de tersaneler yapıldı. Osmanlı donanması giderek kıyı sularında Venedik ve Cenevizlilere karşı başarılar kazanmaya, hatta daha uzak mesafelere akınlar düzenlemeye başladı, ama açık denizde bu iki ticarî gücün savaş gemileriyle yakın planda savaşa girecek güçte değillerdi. Sultan Mehmed Konstantinopolis'i aldıktan sonra Haliç'te büyük bir tersane kurdu ve burada yapılan savaş gemilerini Karadeniz havzasında kontrolü ele geçirmek ve Akdeniz'de daha uzak mesafelerdeki amaçlarını gerçekleştirmek için kullandı. Oluşmakta olan yeni güç dengesi hareketliliği gerektiriyordu ve Mehmed Osmanlı gücünü karada olduğu kadar denizde de uzak yerlere ulaştırma sorununu halletmek zorundaydı.

1475'te veziriazam olan Gedik Ahmed Paşa'nın komutasında bir donanma Kırım'a açılarak, Kefe'yi ve diğer daha önemsiz Ceneviz mevkilerini ve Venedik'in Tana (Azak) limanını ele geçirdi. Kırım'da kendine yer edindikten sonra, daha küçük bir Osmanlı donanması Kuzeybatı Karadeniz'e yelken açtı ve Azak Denizi'nin girişindeki Kuba ve Kırım'ın doğusundaki sahilde bulunan Anapa kalelerini Latin derebeylerinin elinden aldı.[71] Kırım yarımadasının, muhtemelen Tana, Kuba ve Anapa da içinde olmak üzere güney sahil boyu artık bir Osmanlı beylerbeyiliği olmuştu. Hacı Giray Han'ın oğulları arasında on iki yıl süren bir taht kavgasının ardından, Kırım'ın geri kalan bölümü 1478'de Mengli Giray Han başkanlığında Osmanlı vassalı olmayı kabul etti.[72]

Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak ilhakı, birçok kez vassal bir devletteki taht kavgalarından kaynaklanmıştı. Bunun bir örneği Karaman'da görülmüş, 1464'te İbrahim Bey öldükten sonra onun varisleri arasındaki rekabet doğrudan Osmanlı müdahalesine yol açmış ve bağımsız bir devlet olarak Karamanoğulları'nın sonunu hızlandırmıştı. Daha önce bağımsız olan devletlerdeki tartışmalar da, bölgenin en güçlü devleti olarak Osmanlılara müdahale etme ve bunları vassallığa zorlama fırsatı veriyordu. Tatarlar, Cengiz Han soyundan geldikleri için diğer Osmanlı vassallarından ayrı tutuldular; böylece diğer vassallar sultana haraç öderken, Tatar hanına, özel konumu tanınarak, yıllık bir maaş ve diğer paralar ödeniyordu.[73] Tatarlar çok katkıda bulunabilecek durumdaydılar: Hız ve çeviklik açısından takdir edilen atlıları, gerek doğuda, gerekse batıda Osmanlı ordularında yaşamsal rol oynadılar.

Konstantinopolis'i fethedip, Boğazları ele geçirdikten sonra, Osmanlılar Karadeniz havzasının en güçlü devleti olmuşlardı. Osmanlıların Karadeniz'in kuzeyindeki sınırsız, kurak bozkırları fethedip, korumanın söz konusu olmayacağını anladıkları anlaşılmaktadır; daha sonraki yıllarda Karadeniz kıyılarındaki stratejik noktalarda konumlanmış Latin ticaret kolonilerini, buralardan geçen ticareti kontrol edebilmek amacıyla, ele geçirdiler. Kırım bir Osmanlı vassalı olduktan sonra, Osmanlı'nın Kuzey Karadeniz bölgesindeki meselelerde etkisi ve bunları kendi çıkarına kullanma yeteneği daha da arttı.[74]

Sultan Mehmed batıdaki stratejik amaçlarını gerçekleştirdikçe, Osmanlı toprakları giderek bütün bir blok haline geldi ve yalnızca tek tük kale düşman elinde kaldı. Mehmed'in İnebahtı'yı alma girişimi başarısız oldu, ama Kuzey Arnavutluk'taki Akçahisar (Kroya) 1478'de, İşkodra ise Venedik garnizonunun kararlı direnişine rağmen 1479'da Osmanlı'ya teslim oldular. Osmanlı'nın kuzeybatı sınırında Venedik askerî harekâtlarını önlemek amacıyla Venedik'e yapılan saldırılar giderek yıkıcı akınlar haline dönüştü ve 1470'lerde Friuli'nin içine uzanarak, kentin kendisine yaklaştı. Uzun Hasan'ın 1478'de ölümünün de etkisiyle Venedik barış istemeye karar verdi ve 1479'da bir antlaşma imzalandı. Çatışmaların son aşamasında, Napoli kralının vassalı olan Tocco ailesine ait Kefalonya, Ayamavra (Santa Maura) ve Zenta İyon adaları Osmanlılarca alındı.

Venedik ile barış yaptıktan sonra, Osmanlı akınları Erdel'e ve şimdiki Güney Avusturya'ya doğru yön değiştirdi. Bu akınlar, akıncı diye bilinen ve başıbozuk hafif süvari birlikleri tarafından yürütülüyor, bunların elde ettikleri ganimetin büyük kısmı da kendilerine bırakılıyordu. Osmanlı askerlerinin önemli bir bölümünü oluşturan, kimi Müslüman, kimi Hıristiyan olan akıncıların sayısı Mehmed döneminde 50 bin kadardı.[75]

Ancak en cüretli girişimler, 1480 yazında Doğu Akdeniz'deki Rodos adasında Sen Jan Şövalyeleri'ne ve İtalyan anakarasındaki Otranto'da Napoli Krallığı'na karşı yürütülen büyük deniz harekâtlarıydı. Rodos, Osmanlı'nın güney denizlerinde geriye kalmış Latin karakollarının en tehlikelisiydi ve Osmanlılar onu bir anakronizm olarak görüyorlardı; üstelik son savaşta Venedik'e yardım etmişti. Korsanlık faaliyetlerinin verdiği zararın yanısıra, adanın İstanbul ile Mısır arasındaki deniz yolunda stratejik konumda olması Mehmed'in buranın fethini istemesi için yeterli sebepti. Osmanlılar artık Akdeniz'deki komşuları kadar kendilerini denizde rahat hissediyorlardı ve Rodos'un alınması, Tursun Bey'in söylediğine göre Padişah'ın Memlüklere karşı planladığı Mısır'ın ve Suriye'nin karadan işgalini destekleyecek deniz harekâtı için bir önkoşuldu.[76] Ama karadan ve denizden yürütülen ve Sultan Mehmed'in donanması için ağır bir sınav olan sefer başarısızlıkla sonuçlandı. Şövalyeler uzun süredir bir kuşatmayı bekliyorlardı ve adanın savunmasını buna göre güçlendirmişlerdi. Osmanlı donanmasına Bizanslı bir mühtedi olan Mesih Paşa komuta ediyordu. Mesih Paşa Anadolu anakarasında, Rodos'un karşısındaki limanı Marmaris'e 23 Mayıs'ta geldi ve İstanbul'dan yürüyerek gelen 60 bin kişilik orduyu gemileriyle adaya geçirdi. Askerler kenti gören bir yerde kamp kurdular. Başarısız iki saldırıdan sonra, Osmanlılar kenti top ateşine tuttular, lağımlar kazdılar. Savunucular gene de direndiler ve Mesih Paşa'nın barış önerisini reddettiler. 28 Temmuz'daki bir diğer Osmanlı saldırısı da başarılı olamadı ve kuşatmacılar büyük kayıplarla geri çekildiler. Ağustos ortasında Napoli Kralı Ferrante'nin Şövalyelerin yardımına gönderdiği iki gemi adaya ulaştı ve Papa'nın yardım gönderme sözü verdiğini bildirdi. Mesih Paşa bunun üzerine birliklerini gemilere bindirerek, İstanbul'a döndü.

Tam da Ferrante'nin iki gemisi Şövalyelerin yardımına giderken, Gedik Ahmed Paşa komutasındaki bir donanma Güney Adriyatik'teki Avlonya (Valona) limanından, onun topraklarına saldırmak üzere hareket ediyordu. Napoli'den yalnızca bir gün uzaklıktaki Otranto kalesi iki hafta içinde alındı. Osmanlı birliklerinin İtalyan topraklarına gelmesi, bir kez olsun aralarındaki çekişmeleri unutup, ortak savunmada birleşmeye hazır gözüken İtalyan devletleri arasında çok hızlı bir diplomatik faaliyete yol açtı.[77] İtalyan anakarasının güneyine yapılan bu saldırının papaların merkezi Roma'yı alma hevesini gerçekleştirme yolunda bir ilk adımı olup olmadığı bir tahmin konusudur, çünkü Mehmed amaçları belli olmadan ölmüştü. Sultan Mehmed'in benimsediği unvanlardan

birinin "Roma Sezarı" olması, onun Bizans İmparatorluğu'nun Konstantin ve Justinyen yönetiminde en büyük olduğu dönemin mirasçısı olma özlemine işaret etmektedir. Ama bunun bizzat Roma'da gözü olduğunu ifade edip, etmediği tartışmalıdır. Konstantinopolis'ten sonra en değerli şey Roma'nın alınması olacaktı. Eğer Mehmed Roma'yı hedefliyorsa, kesinlikle cihat yanlısı bir tarihçi olan Aşıkpaşazâde'nin buna değinmemesi, 15. yüzyılda yazılan diğer tarihlerde de ancak şöyle bir değinilmesi şaşırtıcıdır.[78] Öte yandan Mehmed, eğer Roma'ya göz dikmiş olsaydı beklenebileceği gibi İtalya yarımadasındaki konumunu sağlamlaştırmaya çalışırdı, ama ertesi yıl batıya değil, doğuya yöneldi.

1481 Nisan ayının son günlerinde Boğaz'ı geçip, ordusunu Anadolu'ya götürmek üzere ordunun Üsküdar'daki toplanma yerine gitti. Ama yalnızca bir merhale ötede, Maltepe yakınında "Hünkâr Çayırı" diye bilinen bir yerde 3 Mayıs'ta, 49 yaşında, muhtemelen gut hastalığının yarattığı komplikasyonlar sonucu öldü.[79] Çeşitli hastalıkları olmasına rağmen ölümü beklenmiyordu ve varisini saptamamıştı. Birkaç yıl önce çıkardığı kanûnnâme bu konudaki düşüncelerini içeriyordu; buna göre kardeş katline resmen onay veriyor, "dünyanın düzeni için" oğullarından hangisi tahta geçecek olursa, diğerlerini öldürmesinin uygun olduğunu belirtiyordu.[80]

Sultan Mehmed'in en sevdiği oğlu, ortanca oğlu olan Mustafa'ydı, ama Mustafa 1474'te Konya'daki merkezinden yeni fethedilen Karaman sancağını yönetirken hastalanıp, ölmüştü. Yaşayan iki oğlu vardı: Amasya sancakbeyi olan Bâyezid ve Konya'da Mustafa'nın yerini alan Cem.

İktidardaki otuz yılında Sultan Mehmed bizzat on sekiz sefere çıkmıştı. Yarattığı Osmanlı İmparatorluğu, zamanın büyük ticaret ağlarının merkezinde konumlanmış büyük bir kara ve deniz kitlesiydi. Köhnemiş ve nüfusu azalmış olan Bizanslı Konstantinopolis, batıda Adriyatik'e kadar Balkan yarımadasını, kuzeyde Tuna-Sava hattını ve Anadolu'nun büyük kesimini içeren bölgelerin gelişen başkenti olarak yeniden yaratılmıştı. Karadeniz sahili, o tarihte ötesinde Osmanlı gücüne tehdit oluşturabilecek bir devletin bulunmadığı, görece güvenli bir sınır oluşturuyordu. Doğuda ve batıda hâlâ tehlikeli rakipler vardı, ama Mehmed'in devletinin sınırları içindeki *pax ottomanica*, yalnızca karada yöresel olarak eşkıyaların, denizde korsanların bozduğu belli düzeyde bir iç güvenlik sağlamıştı.

Karadeniz limanlarının kontrolü, Lehistan, Rusya ve İran'a kadar uzanan çok geniş bir iç bölgedeki ticaretin kontrolü anlamına geliyordu, önceleri özellikle Ceneviz ve Venedik'in zenginliği için çok önemli olan bu ticaret de şimdi Osmanlı'nın refahına katkıda bulunuyordu. İpek İran'ın kuzey eyaletlerinden Osmanlı'nın başlıca ticaret merkezi Bursa'ya geliyor, buradan büyük kısmı ya ham ipek ya da Bursa ipekli kumaşı olarak İtalyan devletlerine gidi-

yordu. İtalyanların ithal ettiği bir diğer lüks madde Ankara keçisi yünüydü; öte yandan İran tacirleri ipek satışından elde ettikleri parayla, Avrupa'dan ihraç edilen yünlü kumaş alıyorlardı. Hindistan ve Arabistan'dan gelen baharat ya Osmanlılar tarafından kullanılıyor, ya da transit batıya geçiyordu.[81] Sultan Mehmed'in ölümünden kısa süre sonra Kırım'daki Kefe'nin (Kaffa/Feodosia) gümrük kayıtlarında yapılan bir inceleme (bu tarihte Boğdan'ın Tuna'daki Kili ve Dinyester'deki Akkerman (Bilhorod) limanlarının 1484'te alınması ve Voyvoda'nın vassallığı kabul etmesiyle Karadeniz fiilen bir "Osmanlı gölü" olmuştu), ne denli çeşitli bir meta ticaretinin yapıldığını göstermektedir: Pamuk ve pamuklu mallar, ipekli mallar, yünlüler, tahıl, meyva ve orman ürünleri, ham ve işlenmiş madenler, deri ve post, baharat, şeker, bal, boya ve şap.[82]

Osmanlılar imparatorluk başkentini ele geçirdikten sonra, buna uygun saray törenlerini de geliştirdiler. Giderek Osmanlı sultan imajının temel bir parçası haline gelen, sarayda giyilen görkemli kaftanları süsleyen ve sultanın hoşnutluğunu göstermek için önde gelen devlet adamlarına hediye ettiği samur, ermin, siyah tilki ve vaşak gibi lüks kürkler, Başlıca Kefe aracılığıyla ticarete açılan Moskof Devleti'nden geliyordu.[83] Şahinle avlanma kralların olduğu kadar sultanların da sporuydu ve bu kuşlar da Osmanlı sarayına kuzeyin steplerinden getiriliyorlardı. Köle ticareti de gelişiyordu: Kırım Tatarlarının başlangıçta kuzeye, özellikle güney Lehistan'a zaman zaman yaptıkları akınlar, büyük malî kârlar karşılığında Osmanlı köle pazarının taleplerini karşılamak üzere, daha düzenli hale geldi. Bir uzmana göre, örneğin, Tatarların 1468'deki ilk büyük akınlarında Lehistan'da tutsak aldıkları kişilerin sayısı 18 bindir ve daha sonraki yıllarda bu sayı binlerle artmış olabilir.[84] Step halklarıyla dostça ilişkiler geliştiren ilk büyük devlet olarak, Osmanlılar yıllarca kuzeydeki komşularının Karadeniz'e girmelerini etkin biçimde engellediler ve bölgede istikrar sağlamaları onların dikkatlerini diğer sınırlarda toplamalarına olanak verdi.[85]

Akdeniz ve Karadeniz'in ticaret ağlarını kontrol altına aldıktan sonra, Mehmed hazinesi yararına gümrük vergileri koydu. Stratejik yerlere yerleştirilmiş temsilci ve aracılar, gerek Osmanlı topraklarından transit geçen, gerekse iç tüketim için gelen malları vergilendiriyorlardı. Mehmed de selefleri gibi yabancı tacirlere "kapitülasyon" diye bilinen ticarî ayrıcalıklar tanıdı; o dönemde bunlardan yararlananlar çoğunlukla değişik İtalyan devletlerinden tacirlerdi. Savaş zamanlarında bu ayrıcalıklara genellikle son verilirdi ve aralarındaki rekabet dikkate alındığında, bu devletlerin birinin ya da ötekinin tercih edilmesi padişah için yararlı bir silah olabiliyordu.[86] Yabancı tacirler kapitülasyon düzeninde getirilen gümrük vergilerinin, Osmanlı egemenliğindeki büyük bölgeden sağlanacak hammaddelere ulaşmak için fazla bir bedel olmadığını düşünüyorlardı. Osmanlılar nominal bir "komuta ekonomisi"ni tercih ediyorlardı; buna göre önde gelen sorumluluklar hazinenin varlığını azamiye çıkarmak ve pazarda, özellikle de İstanbul'da mal eksikliğini önlemekti. Bu ilke herhangi bir zaman-

da ancak kısmen uygulanabilirdi, ama bunun işaret ettiği gibi ekonomik olanın siyasi ve toplumsal önceliklere ikincil kılınması, ekonomik faaliyeti ve kârları artırmak için hiçbir fırsatı kaçırmayan batılı ticaret ortaklarıyla aralarındaki bakış açısı farkını vurgulamaktadır. Bu iki ekonomik bakış açısı birbirlerini tamamlıyorlardı, ama batı devletlerinin hevesle yaptıkları kapitülasyon anlaşmaları sonraki yüzyıllarda Osmanlıların aleyhine işleyecek ve onların ekonomik –ve siyasi– çıkarlarına büyük zararlar vereceklerdi.

Osmanlı ekonomisi esas olarak tarıma dayanıyordu ve bu durum 20. yüzyılda da devam etti; bugün bile Türkiye Cumhuriyeti'nin nüfusunun yüzde 40'ı kırsal alanda yaşamaktadır. Ekonomi ancak kısmen parasallaşmıştı; devlete ve onun temsilcilerine sağlanan mal ve hizmetlerin değerini parasal olarak ölçmek kolay değildi. Çağdaş tarihçi Laonicus Chalkokondyles (Halkokondil), Mehmed döneminde hazine gelirlerinin kaynakları konusunda bir fikir vermektedir. Yazara göre Osmanlı hazinesi gelirinin en büyük bölümü gayrimüslimlere uygulanan cizye vergisinden ediniyordu; bu nedenle tebaa nüfusların fetihten önceki inançlarını korumalarına izin verilmesi politikasının ciddi malî yararı oluyor, bu da Müslümanlığı yayma çabalarını önlüyordu. Yazara göre bilânçoya katkıda bulunan diğer kalemler; hayvancılık, tarım ürünleri, ticaret ve madenlerden alınan vergilerdi. Osmanlı'nın vassal devletlerinin ödedikleri haraç ile köle ticaretinden elde edilen gelirler de hazineye dahil oluyordu. Şeriat, küffara karşı tüm savaşlarda elde edilen ganimetin beşte birini hükümdara bırakıyordu. Chalkokondyles'in belirttiği son bir gelir kalemi, her ilkbaharda sefere çıkarken komutanların ve diğer devlet görevlilerinin padişaha verdikleri "armağanlar"dı. Bu gelir doğrudan padişahın hassa birliklerinin ve saray ve devlet memurlarının geçimine harcanıyordu.[87]

Askerî seferler ve yeni fethedilen bölgelerde doğrudan yönetimin oluşturulması hazineye büyük miktarlara maloluyordu ve Osmanlı ülkesi genişleyip, idare daha karmaşıklaştıkça, devletin ayakta tutulmasının maliyeti arttı. Sultan Mehmed'in döneminden önce kapıkulları yeniçerilerden ve altı sipahi alayından oluşuyordu. Çağdaş bir kaynak Mehmed'in 1473'te Başkent'te Uzun Hasan'ı yendiği zaman 12 bin yeniçerisi, 7500 de sipahisi olduğunu bildirmektedir.[88] Gerek bu birliklere, gerekse topçu ve silahdarlara ve nakliye birliklerine her üç ayda bir ulufe ödenirdi. Buna karşın yerel sipahilere, yani tımar sahiplerine seferlere kendi askerleriyle katılma zorunluluğu karşılığında, kendi tımarlarındaki köylülerden vergi toplama hakkı verilirdi.

İmparatorluk çapında Osmanlı idaresinin oluşturulması farklı zaman ve yerlerde farklı biçimler aldı. Osmanlılar genelde geçmişe bir sünger çekmek yerine, daha önceki düzenlemeleri korumak eğilimindeydiler. Yeni fethedilen bölgelerde yaygın biçimde uygulanan model orada yapılan tahrire, yani arazi ve kaynak incelemesine dayanırdı. Teorik olarak padişahın malı olan bu varlıklar, yararlanmaları için sultanın değişik uyruklarına dağıtılırlardı. Köylüler tarım

arazilerini kullanır, yerel sipahileri ya da vakıfları desteklemek üzere ürünlerinden vergilendirilirlerdi. Bazen toprak, daha doğrusu bundan sağlanan vergi gelirleri mülk olarak verilebilirdi; böylesi doğrudan hibeler çoğu kez ilk yıllarda tekkelere yapılırken, zamanla daha çok sayıda yüksek devlet memurlarına ya da gözde bireylere verilmeye başlandı, onlar da çoğu zaman bu armağanları vakfa dönüştürürlerdi.[89]

Sultan Mehmed çok miktarda özel ve vakıf mülkiyeti araziye el koyarak, bunları sık sık çıktığı askerî seferler için çok önemli olan yerel sipahilere tımar olarak dağıttı.[90] Balkanlar'da uçbeylerinin silah gücüyle elde ettikleri toprakların ya da tekkelere verilmiş devlet arazilerinin alınıp, yerel sipahilere verilmesi büyük hoşnutsuzluk yarattı. Bu reformun Anadolu'nun bazı bölgelerinde etkisi o kadar fazla olmadı, çünkü yalnızca daha önceki yerel Müslüman soyluların konumunun, topraktan geleneksel gelirleri gene ellerinde kalan sipahilere dönüşmesi anlamına geliyordu.[91] Bu karar Mehmed'in halefi II. Bâyezid zamanında iptal edildi.

Mehmed'in yeni başkentinin yeniden inşası ve şehre mal ve hizmet sağlanması, sultanın tasarrufunda olan kaynakları için büyük bir yük oldu. Eldeki nakit parayı artırma çabası onun paranın değerini altı kez düşürmesine yol açtı; ama 1444-6'da babası onun lehine tahttan feragat edip, Mehmed'in kısa süre tahtta olduğu zaman ilk kez paranın değerini düşürdüğünde meydana gelen yeniçeri ayaklanmaları gibi olayların bu dönemde tekrarlandığına ilişkin bir kayıt yoktur.[92]

Osmanlı İmparatorluğu'nun en parlak çağında yönetici sınıfı çoğunlukla padişahın Hıristiyan uyruklarından devşirilen kişilerden oluşuyordu. Önceleri yalnızca Balkanlar ile sınırlanan devşirme sistemi 15. yüzyıl sonlarında Anadolu'ya da yaygınlaştırılmıştı. Örneğin İstanbul ve Bursa gibi kimi bölgeler bundan muaf tutulmuşlardı. Arnavut, Boşnak, Rum, Bulgar, Sırp ve Hırvat çocuklar tercih ediliyordu; Yahudiler ve Türk, Kürt, Fars, Ruthen (kabaca Ukrayna), Rus ve Gürcü kökenliler devşirme sisteminden muaf tutuluyor, Ermeniler ise silahlı kuvvetler değil, yalnızca saray hizmeti için devşiriliyorlardı.[93] Önceleri Osman ve onun yandaşlarının boyunu tanımlamakta kullanılan "Osmanlı" terimi, giderek yönetici sınıfın bir üyesi, savaş ve barış zamanlarında devlete hizmet için eğitilmiş "padişahın hizmetkârları"ndan biri anlamına gelmeye başladı. Hangi inançtan olursa olsun, köylüler ve taşralılar bu devletin uyruklarıydılar ve Arapça "topluluk" anlamına gelen terimle "reaya" olarak bilinirlerdi.

Ordu ve bürokrasiye insan gücü sağlamak için devşirme sistemini kurumsallaştıranın Sultan I. Bâyezid olduğu düşünülür, ama yeni kanıtlar bu uygulamanın daha önceleri, babası I. Murad zamanında başlamış olabileceğine işaret etmektedirler. Bu dönemde sistem Padişah değil, uçbeyi Gazi Evrenos tarafından, sınır güçlerinin 1380'lerde aldığı Makedonya topraklarında uygulanmıştı.[94] Ancak bir kez padişahlarca benimsendikten sonra, bu onlara ve hanedana güçlü sadakat bağlarıyla bağlı, profesyonel, maaşlı bir ordu oluşturma yöntemi,

daha önce fetihlerin öncüleri olanların, örneğin bizzat Gazi Evrenos gibi Rumeli'nin Müslüman uçbeylerinin ve onların akıncılarının aleyhine oldu. Piyade kapıkulu için kullanılan "yeniçeri" terimi, yaşanan köklü dönüşümün işaretiydi. Zamanla Osmanlı yönetici sınıfının karakteri değişti ve Hıristiyan doğmuş, Türk olmayanlar çoğunluğa geçtiler.

Gene de Sultan II. Mehmed'in döneminin sonuna kadar, özellikle Balkanlar'da, Müslüman uçbeyleri Osmanlı Devleti'nin fetihlerinde öncü rollerini sürdürdüler. Evrenosoğulları'nın merkezleri Güney Makedonya ve Batı Trakya'daki topraklarının ortasında, Selanik'in kuzeybatısındaki Yanya idi. Gazi Evrenos'un oğulları I. Bâyezid'den sonraki mücadelede "Düzmece" Mustafa'yı desteklemişlerdi, ama bu kavgayı kazanan Sultan I. Mehmed onları affetmiş, Gazi Evrenos'un torunları da birçok seferde önemli komuta görevleri almışlardı.[95] Turahan Bey'in Yenişehir (Larissa) kentini kurduğu Tesalya'da, Osmanlı fetihlerinin mimarı Turahanoğulları'ydı. Turahan Bey, oğlu Ömer Bey ve torunu Hasan Bey Tesalya'da aralarında on dokuz cami, on iki tekke, sekiz hamam, üç aşevi bulunan altmış yapılık büyük bir vakıf mirası bırakmışlardır.[96] Osmanlı Devleti'nin erken döneminin önde gelen bir diğer hanedanı olan Mihailoğulları'nın toprakları Trakya'dadır. Bu hanedanın oğullarının adları, Balkanlar'daki Osmanlı fetihlerinin kayıtlarında sık sık geçer. Gazi Evrenos'un oğulları gibi bu hanedanın kurucusu Köse Mihail'ın oğullarından biri de 15. yüzyıl başlarındaki taht mücadelesinde kaybeden birisini, onun durumunda Şehzade Musa'yı desteklemeyi tercih etmişti.[97] Gerçi Osmanlı hanedanının başarısını borçlu olduğu bu ve diğer savaşçı ailelerin üyeleri Balkanlar'da sancak yöneticisi olmayı ve yandaşlarına miras bırakılabilir tımarlar dağıtmak ayrıcalığından yararlanmayı sürdürdüler,[98] ama devşirme sistemi genişledikçe, eski prestijlerinin azaldığını gördüler.

Sultan Mehmed döneminde etkinliği zayıflayan bir diğer grup, başlıca temsilcisi Çandarlı ailesi olan Anadolulu Türk ulema aristokrasisiydi. Çandarlılar, Sultan Orhan'ın döneminden başlayıp bir yüzyıl Osmanlı sultanlarının sırdaşları olmuşlardı. Çandarlı Kara Halil Hayreddin, I. Murad'a veziriazamlık yapmış, oğullarından ikisi de aynı göreve gelmişlerdi. II. Murad'ın 1443'te atadığı Veziriazam Kara Halil'in torunu Halil Paşa'ydı. Çandarlı Halil, Murad'ın ölümünden sonra da II. Mehmed'in veziriazamı olmaya devam etmiş, ama Mehmed'i Konstantinopolis'i kuşatmaktan vazgeçirme çabaları sonunu hızlandırmıştı; gerek Müslüman, gerekse Hıristiyan yazarlar onun kentin savunucularıyla işbirliği yaptığı görüşünde birleşmişlerdi.[99] Çandarlı Halil kentin alınmasından kısa süre sonra idam edildi. Onun zamansız ölümü şimdi, eski Türk ailelerinin Osmanlı Devleti'nde oynayacakları rolün azalmasının bir simgesi olarak görülebilir. Mehmed'in yedi veziriazamından birisi Türk-Müslüman, ikisi Hıristiyan doğumlu devşirme, ikisi Bizans ya da Bizans-Sırp aristokrasisinin Hıristiyan doğumlu oğullarıydı; gene Hıristiyan doğumlu olan sonuncusunun kökeni bilinmemektedir.[100]

Çandarlı Halil Paşa'nın meslek hayatının ilginç bir ayrıntısı da, "Bâyezid Osman" adlı taht iddiasında bulunan kişinin garip öyküsüdür.[101] 1456 Haziran ayında Milano Dükü Francesco Sforza'nın kulağına Sultan Mehmed'in kardeşi olduğu söylenen ve II. Murad tarafından Giovanni Torcello adlı bir Latin şövalyeye emanet edilen bir çocuk hakkında bilgi geldi. Çocuk, Papa III. Kalixtus'un temsilcilerinin eline geçmiş ve 1456 ilkbaharında Venedik'e gelmişti. Venedik'ten Apennine dağlarındaki Spoleto kalesine götürülmüştü. 1458'de yayınlanan bir yapıtta, çocuğun İtalya'ya gönderilmesinde Çandarlı Halil Paşa'nın rol oynadığı söyleniyordu. Bu iddianın gerçek olup olmadığını bilmek olanaksızdır, ama "Bâyezid Osman"ın daha sonraki maceraları ilginçtir. Çocuğun ellerine düştüğü Avrupalı hükümdarlar göründüğü kadarıyla onun Osmanlı tahtı üstündeki iddialarını kabul ettirmek için pek çaba harcamamışlardı. "Bâyezid Osman" 1459'a kadar Spoleto'da kaldı; o tarihte Papa II. Pius İtalya içinde yaptığı ve Osmanlılara karşı bir haçlı seferi kararı alınan Mantua Kongresi'yle sonuçlanan gezide onu yanına aldı. Papa 1464'te koruması altındaki çocuğu gene ortalıkta dolaştırdı, şimdi on altı yaşında olan delikanlının Ankona'da Osmanlılara karşı yola çıkan donanmayı uğurlamasını sağladı ve bu sahne Siena'daki Duomo'da II. Pius ile ilgili duvar resimlerinde ebedîleştirildi. "Bâyezid Osman" ertesi yıl Venedik'teydi, daha sonra Budin'de Kral Matyas Corvinus'un sarayında ortaya çıktı. 1473'te Osmanlı tarzında giyinmekten hoşlandığı anlaşılan Kutsal Roma İmparatoru III. Frederik'in Viyana'daki sarayındaydı ve İmparator ülkesindeki gezilerde onu maiyetinde dolaştırıyordu. "Bâyezid Osman" 1474'te Avusturyalı soylu bir kadınla evlendi ve sonra tarih sahnesinden kayboldu. Gözden kaybolan Bizans imparatorları gibi, Katolik kralların Osmanlı tahtında iddiada bulunanları da koruyup kullanmaları, Osmanlı hanedanının prestijinin bir göstergesiydi.

*

Sultan II. Mehmed'in yaratmaya giriştiği imparatorluk, atalarının Osmanlı hanedanı eşitler –yani Anadolu'nun diğer Müslüman Türk hanedanları– arasında birinciden fazla bir şey olmadığı zamanlarda, öylesine büyük çabalarla kazandıkları devletten çok farklıydı. Onun imparatorluğun gelecekteki yönelimine ilişkin yeni ve hırslı vizyonu için, Osmanlı yönetici sınıfına Hıristiyanlık'tan dönmelerin alınması daha uygun görülmeye başlandı. Sultan'ın baş uygulayıcısı olarak veziriazamın gücü arttı; gene de onun görevden alınması ya da idamı konusunda son karar padişaha aitti. II. Mehmed döneminde ulemanın konumu da yükseldi. Fatih'in külliyesinde medreselere ayırdığı büyük alan ve onların –sanki kuşatırcasına– caminin iki yanına yerleştirilmesi, dinî kurumların öne çıkması amacının simgesi olarak görülebilir. Aynı şekilde, eskiden ortodoks İslâm'ın yanısıra dervişlerin dinî törenleri için aynı binada yer ayrılırken, şimdi tekkenin fiziksel olarak camiden uzaklaştırılması, dervişlerin dinî uygu-

lamanın merkezindeki konumlarının azalması olarak yorumlanabilir.[102] Mehmed, devletin giderek yöneldiği merkezileşmeye karşı çıkan dervişlerin faaliyetlerini sınırladı; kendisini desteklemeye hazır olanlar daha çok kabul gördüler.

Sultan II. Mehmed döneminden başlayarak Osmanlı ülkesini koruyup, genişletmenin ana aracı yeniçeriler ve diğer kapıkulu oldu. Her ne kadar "gaziler"in önderi olarak aktif rolü, merkezileşmiş bir bürokratik devlet kurma isteğiyle giderek azalsa da, ordunun başı padişahtı. Babası II. Murad hayattayken Çandarlı Halil Paşa'nın Edirne'de yeniçerileri nasıl çıkarları için kullandığını unutmayan Mehmed, tüm otorite kurma çabalarına karşın onları hiçbir zaman tümüyle iradesine boyun eğdiremedi. 1451'de tahta geçmesi dolayısıyla onlara cülus bahşişi dağıtmayı gerekli gördü; I. Bâyezid zamanında başladığı anlaşılan bu uygulama, bundan böyle artık beklenir oldu.[103] Yeniçeriler 1455'te Meriç ağzındaki Enez limanının alınması için kışın yapılan seferde ve ertesi yıl Belgrad'ın başarısız kuşatması sırasında ayaklandıklarında gene sorunlar çıktı.[104] Mehmed'in halefleri de bu konuda daha şanslı olmadılar ve yeniçerileri kontrol altında tutamamanın kötü sonuçları yüzyıllar boyunca birçok durumda ortaya çıktı.

Sultan Mehmed son yıllarında bir yasal reform ve merkezîleştirme programına girişti. Bunun mimarı, imparatorluğun idaresinde saygın bir yeri olan ve muhtemelen 1476'dan Mehmed'in ölümüne kadar veziriazamlık yapan Karamanlı Mehmed Paşa'ydı (Mehmed'in veziriazamlarının atanma ve görevden alınma tarihleri tartışma konusudur). Çandarlı gibi o da aristokratik bir Türk ailesinden geliyordu ve Mevlevî tarikatının kurucusu Mevlana Celâleddin-î Rumî'nin soyundandı.[105] Mehmed'in döneminden bilinen iki kanûnnâme vardır: Bunlardan birincisi cezai maddeler ve uyrukların vergilendirilmesiyle ilgili düzenlemeleri içerir; ikincisi hükümet biçimleri ve birimler arasındaki ilişkileri konu alır. Bu kanunlardaki "eski kanun"a ve "eski âdet"e değinmeler, bunların genelde yürürlükte olan düzenlemelerin resmîleştirilmesiyle ilgili olduklarını gösterir. Ancak, bu kanûnnâmelerin günümüze kalmış versiyonlarının hangi bölümlerinin gerçekten Mehmed zamanından olduğu, hangilerinin ise güncelleştirme çerçevesinde daha sonraki padişahlar tarafından eklendiği tarihçiler arasında tartışılmaktadır. Mehmed, devlet yaşamının (örneğin kamu idaresi gibi) şeriatta ele alınmayan alanları için geçerli yasalar çıkaran ilk padişahtı; kanûnnâmelerinin hiçbirinde şeriata bir değinme olmadığı ve meşruiyetleri doğrudan padişahın iradesine dayandığı halde, bunların hükümleri şeriata aykırı da değillerdir.[106] Tartışmacı, dervişlerden yana bir tarihçi olan ve 1476-1502 arasında yazan Aşıkpaşazâde, Sultan Mehmed'in politikalarını gözden geçirirken, devlet gelirlerini yönetimin kontrolüne iade eden programı aracılığıyla dervişlerin ve uçbeylerinin durumlarındaki kötüleşmeden Karamanlı Mehmed'i sorumlu tutar.[107]

II. Mehmed dönemindeki diğer bir gelişme, imparatorluğun sonuna kadar sürecek yeni bir ittifaklar örüntüsünün ortaya çıkması, buna göre devletin en

üst görevlilerinin Osmanlı hanedanına evlilik yoluyla bağlanmasıdır. Osmanlı hanedanının daha önceleri sadakatlerin hızla değiştiği bir dünyada müttefikler bulmak amacıyla yönetici ailelerinin üyeleriyle evlendikleri devletler (örneğin Bizans, Sırbistan, Karaman gibi) Osmanlı ülkesine katılınca, padişahlar ve onların aile üyeleri için uygun eş adayları azaldı. Mehmed'in ilk veziriazamı Çandarlı Halil Paşa'nın idamından sonra bu göreve Mehmed'in çocukluğundan beri akıl hocası ve sırdaşı olan ve efendisinin Konstantinopolis'i alacağından kuşku duymayan Zağanos Mehmed Paşa'nın getirildiği anlaşılmaktadır. Zağanos Paşa, kızı Mehmed ile evli olan bir Hıristiyan dönmesiydi.[108] Veziriazamlık makamında onu, eski bir Sırp savaş esiri olan ve Padişah'ın kızlarından biriyle evlenen Mahmud (Angeloviç) Paşa izledi. 1456'daki başarısız Belgrad kuşatmasında gösterdiği cesaret nedeniyle veziriazamlığa getirilen Mahmud Paşa bu görevi, Konstantinopolis kuşatması sırasında esir alınmış olması muhtemel rakibi Rum Mehmed Paşa'nın entrikalarına kurban gittiği 1468 yılına kadar sürdürdü. Yetenekli bir askerî komutan olan Mahmud Paşa en başarılı seferlerinin çoğunda Sultan Mehmed'in yanında olmuştu.[109] 16. yüzyıl başında vakanüvis Mehmed Neşrî onun için, sanki Sultan, veziriazamı adına tahttan feragat etmiş gibiydi, diyordu.[110] Mahmud Paşa'nın veziriazamlıktan alınması için gösterilen bahanenin, Paşa'nın 1468 seferinden sonra Karaman nüfusunun İstanbul'a tehciri sırasında seçici davrandığı, zenginlerin yerlerinde kalmalarına izin verdiği olduğu anlaşılmaktadır. Göründüğü kadarıyla, asi Karaman Beyi Pir Ahmed'e de aşırı olumlu bakıyordu.[111] Rum Mehmed başlıca Aşıkpaşazâde'nin düşmanca bakışıyla hatırlanır. Aşıkpaşazâde'nin ailesi, Mehmed'in İstanbul'da ilk fetih heyecanıyla ve kenti yeniden canlandırmak amacıyla vergiden muaf tuttuğu mülklere vergi getirilmesinden olumsuz etkilenmişti. Aşıkpaşazâde, Rum Mehmed Paşa'nın niyetini sorgularken, onun Bizans ajanı olarak davrandığı karalamasına başvurur. Mehmed'in oğlu Bâyezid tahta çıktığında politika bir kez daha değiştirilerek, bu vergilerin bir bölümü kaldırılmıştı.[112]

Mahmud Paşa 1472'de veziriazamlığa geri getirildi, ama bir daha hiçbir zaman Padişah'ın tam güvenini kazanamadı. Uzun Hasan ve birliklerine karşı 1473'teki seferlerde tartışmalı bir rol oynadıktan sonra mevkisini, gene karada ve denizde yetenekli bir komutan olan hırslı bir rakibe, Bizans ya da Bizans-Sırp aristokrasisinden Gedik Ahmed Paşa'ya kaybetti.[113] Gedik Ahmed Paşa, Mahmud Paşa'nın yerine veziriazamlığa atandı, ama bu zamana yakın kaynaklar Mahmud Paşa'nın sonunu onun Sultan Mehmed'in oğlu Şehzade Mustafa ile kötü ilişkilerine bağlarlar. Dönemin tarihçileri ne Şehzade ile Veziriazam arasındaki düşmanlığın, ne de Mehmed'in 1474'te uzun yıllar onun fetih planlarının uygulayıcısı olan bir adamı idam ettirme kararının nedenleri hakkında bir şey belirtirler. Hatırlanabileceği gibi Şehzade Mustafa 1474'te hastalanıp, ölmüştü; bir yüzyıl sonra Mahmud Paşa'nın haremine el attığı için Şehzade'yi intikam amacıyla zehirlediği öne sürüldü. Olaydan 500 yıl sonra bulunan o döneme ait bir belge, Mahmud Paşa'nın ilk ve ikinci evliliklerinden kızları arasında

Paşa'nın vasiyetiyle ilgili hukukî bir anlaşmazlığın ayrıntılarını vermektedir. Mahmud Paşa'nın 1474'te Uzun Hasan'a karşı seferden döndükten sonra ikinci karısını, Şehzade Mustafa'nın annesinin evinde Şehzade de orada olduğu sırada bir gece geçirerek, namusuna leke sürdüğü için boşadığı anlaşılmaktadır. Kocası uzaktayken, Şehzade'nin annesinin evine gece gitmesi, kadının davranışının bir skandal olarak yorumlanmasını kaçınılmaz kılıyordu.[114] Zarar gören taraf Mahmud Paşa'ydı, ama karısını kontrol altında tutamamanın bedelini hayatıyla ödedi. İmparatorluğun en üst düzeydeki devlet adamının hayatı, padişahın çok sevdiği biri bile olsa, pamuk ipliğine bağlıydı.

Sultan Mehmed'in ataları mutlak bir hükümdarın egemen olduğu ve salt ona hizmet eden "padişahın hizmetkârları"ndan oluşan bir sınıf tarafından idare edilip, korunan bir devletin temellerini atmışlardı. Mehmed'in büyük özlemleri ve hırsı bu fikri daha da geliştirdi. Mehmed kendisini Bizans'ın meşru varisi ve eşsiz Konstantinopolis kentinin bir gün Müslüman olacağını öngören İslâm geleneğini gerçekleştiren kişi, ayrıca Klasik dünyanın kahramanları kuşağından gelen birisi olarak görüyordu. Biraz Yunanca biliyordu; eskiye olan ilgisi çağdaş siyasi çevrelerde herhalde iyi biliniyordu. Onun döneminde, Eğriboz'un yerlisi olan Venedikli Niccolo Sagundino Osmanlılara ilişkin anlatısında buna değinir. Sagundino'ya göre Mehmed Isparta, Atina, Roma ve Kartacalılara çok merak duyuyor, ama kendini öncelikle Makedonyalı İskender ve Julius Sezar ile özdeşleştiriyordu.[115] Gökçeadalı (İmroz) Bizans yazarı Kritovulos Mehmed'i öven biyografisinin önsözünde, Mehmed'in kahramanlıklarının İskender'inkiler düzeyinde olduğunu belirtiyordu:

> Sizin pek çok büyük işin mimarı olduğunuzu görerek... ve eskinin general ve krallarının –ki buna yalnızca Persler ve Yunanlılar dahil değildir– sayısız büyük başarılarının ne şan ne cesaret, ne de askerî yüreklilik açısından sizinkilerle karşılaştırmaya değer olmadığı inancıyla... sizin gelecek için bir tanığınız yokken... onların ve onların iş ve başarılarının... herkes tarafından kutlanıp, takdir edilmesini... ve sizin başardığınız şeyler... ki bunlar kesinlikle Makedonyalı İskender'inkilerden az değildir... yazılıp... gelecek kuşaklara iletilmezken... başkalarının yaptığı işlerin daha iyi bilinip, daha ün kazanmasını... adil bulmuyorum.[116]

Fatih Sultan Mehmed kendisini geçmişin ünlü savaşçılarıyla özdeşleştiren bu tür görüşleri destekledi. 1462'de Midilli'yi Venediklilerden almaya giderken, Truva'yı ziyaret etti, harabeleri gezdi, alanın avantajlı konumuna dikkat etti, kuşatmanın kahramanları Aşil, Ajax ve diğerlerinin mezarlarını sordu, onları övecek Homeros gibi bir şair olduğu için gerçekten şanslı olduklarını söyledi.[117] Bundan kısa süre sonra *İlyada* ile İskender'in standart yaşam öyküsü olan Arrian'ın *Büyük İskender'in Seferleri*'ni (Anabasis of Alexander the Great) kütüphanesi için kopya ettirdi.[118] Sultan Mehmed'in canlı tutmaya çalıştığı ve kendisini bir parçası olarak hissettiği tarihi gelenek çok eskiye gidiyordu, ama onun gözleri imparatorluğunun parlak geleceğindeydi.

4

MÜMİNLERİN PADİŞAHI

SULTAN II. MEHMED Osmanlı topraklarında kesin hâkimiyetini kurmuştu, ama kendi ailesi üzerinde benzer bir otorite sağlayamamıştı. Ölümünden sonra, hayattaki iki oğlu olan Bâyezid ve Cem (Cem Sultan) arasındaki rekabet, devletin huzurunu ciddi biçimde sarstı. Bâyezid tahtı ele geçirmeyi başardı, ama karizmatik küçük kardeşinin onun iktidar hakkına oluşturduğu tehdit, Cem'in 1495'te ölümüne kadar sürdü.

Ama bu kadar kolay başa çıkılamayan ve hem Bâyezid'in, hem de oğlu ve halefi I. Selim'in başına dert olan ikinci bir sorun daha vardı: batılı devletler için muzaffer Osmanlılar sürekli bir tehlike gibi görünseler de, Osmanlıların kendileri de doğudan İran'ın Safevi Devleti'nin oluşturduğu tehditle ve bunun, II. Mehmed'in zorla imparatorluğuna dâhil etmeye çalıştığı Doğu Anadolu'nun Türkmen halkı için çekiciliğiyle uğraşmak zorundaydılar.

Sultan Mehmed öldüğü sırada Cem Konya'daki merkezinden Osmanlı'nın Karaman sancağını yönetiyordu; Bâyezid ise 1454'ten beri yönettiği (gerçi çocukluğunda yalnızca ad olarak yöneticiydi) Rum sınır sancağının idarî merkezi Amasya'daydı. Bâyezid babasının döneminde Doğu Anadolu sınırında komutanlık yapmış, Uzun Hasan ve Akkoyunlu'ya karşı seferlerde başarılı sınav vermişti. Amasya'daki sarayı babasına, özellikle de Mehmed'in son yıllarında, Veziriazam Karamanlı Mehmed Paşa'nın merkezî hükümetin otoritesini güçlendirmeye çalıştığı zamanlarda muhalefet edenleri barındırıyordu. Mehmed kendisini varisi olarak gördüğü Klasik dönemin ve Bizans'ın mirası alanında eğitirken, Bâyezid çevresine İslâm alimlerini ve felsefecilerini, şairleri ve mutasavvıfları, entelektüel kökleri doğuda olan kişileri toparlamıştı.[1]

İslâmî uygulamada cesetler mümkün olduğunca çabuk gömülür, ama II. Mehmed'in naaşı ölümünün ertesi gece gizlice İstanbul'a getirildikten sonra ihmal edilmiş ve ancak üç gün sonra kokuyu örtmek için yanına kokulu mumlar konulmuştu.[2] Karamanlı Mehmed Paşa ölen Padişah'ın isteği olduğunu düşündüğü şeyi, yani tahta Şehzade Bâyezid'in değil Şehzade Cem'in geçmesini ger-

çekleştirmeye çalışmış, iki kardeşe de Mehmed'in ölümünü haber vermişti. Konya başkente Amasya'dan daha yakın olduğundan, Cem'in Bâyezid'den önce gelip, tahta sahip çıkacağını umuyordu. Ama yeniçeriler Bâyezid'i destekliyorlardı ve Karamanlı Mehmed'in stratejisi onları öfkelendirdi. Gizliliğe rağmen Mehmed'in ölüm haberi duyulmuştu ve Karamanlı Mehmed yeniçerilerin –kendilerine yasaklanmış olmasına rağmen– İstanbul'a dönme girişimlerini durdurmaya çalışınca, onlarca öldürüldü. Onun öldürülmesi, Osmanlı sultanlarının sadık muhafızı ve ordunun seçkin gücü olması amacıyla yarattıkları yeniçeri ocağının, kendi çıkarlarını efendilerininkinin önüne koyan, güvenilmez bir topluluk olduğunu açıkça gösteriyordu.

Naaşın başkente getirilmesi ve Karamanlı Mehmed Paşa'nın öldürülmesi belirsiz bir ortama ve günlerce süren ayaklanmalara yol açtı. Padişah ve Veziriazam sefere çıktıklarında İstanbul'da kalan eski veziriazamlardan İshak Paşa gelişmekte olan durumun ciddiyetini anlamıştı. Bâyezid'e bir mektup yazarak, acele etmesi için yalvardı ve inisiyatifi ele alıp, Bâyezid'in on bir yaşındaki oğlu Şehzade Korkud'u babası başkente ulaşıncaya kadar naip ilân etti. Döneminin son yıllarında Mehmed kendi ailesinden bir rekabetten öylesine korkar olmuştu ki, kendisine muhalefet edenler için bir sadakat odağı oluşturmaması amacıyla Korkud'u İstanbul'da tutmuştu. Korkud'un naip ilân edilmesi yağma ve düzensizliği durdurdu ve Bâyezid yanlıları Cem'in gelişini önlemek için biraraya geldiler. Bâyezid taraftarları arasında yönetim çevrelerinde etkin konumda olan iki damadı da vardı. Bunlardan biri Rumeli Beylerbeyi Hersekzâde Ahmed Paşa, diğeri ise kendisine Konya ile başkent arasındaki yolları kesmesi talimatı verilen Anadolu Beylerbeyi Sinan Paşa idi. Sinan Paşa'nın talihsiz Karamanlı Mehmed'in Konya'daki Cem'e gönderdiği mektuplara el koyduğu anlaşılmaktadır.

Bâyezid İstanbul'a ulaştığında iyi bir karşılama bulacağından emindi, ama Cem'in Anadolu'da güçlü desteği vardı. Cem'in ordusu Konya'dan Osmanlıların eski başkenti Bursa'ya doğru ilerlerken, yolda Bâyezid yandaşlarının direnişiyle karşılaştı. Bâyezid tahta çıkmak üzere Amasya'dan gelirken biraz endişeliydi, ama İstanbul'a vardı ve 22 Mayıs 1481'de padişah ilân edildi. Sultan Mehmed'in mumyalanmış cesedi bu arada Topkapı Sarayı'nda tutulmuştu; Bâyezid geldikten sonra gömülmek üzere Fatih Camii'ne götürüldü.[3] Adı bilinmeyen ve muhtemelen çağdaş bir Fransız, cenaze töreninde Padişah'ın tabutunun üstünde bir büstünün taşındığı gibi garip bir ayrıntı aktarır. Mehmed'in cenaze töreni ile Konstantinopolis'in kurucusu Büyük Konstantin'in MS 337'deki cenazesi arasındaki modern bir karşılaştırma, Mehmed'in ölümünde bile Bizans'ın başkentinin ve imparatorluğunun meşru varisi olma imajını sürdürdüğünü düşündürtmektedir.[4] Daha önceki sultanlar ve Osmanlı hanedanının üst düzey üyeleri Bursa'da gömülmüşlerdi, ama bundan sonra padişahlar nerede ölürlerse ölsünler, Mehmed'in imparatorluğunun başkenti İstanbul'a gömüldüler.[5]

Cem kardeşinin ordusuna meydan okuyarak, Bursa'ya yerleşti ve burada taht üstündeki iddiasını sikke kestirerek ve Cuma namazında kendi adına hutbe okutarak sürdürdü. Ancak konumunun zayıflığının farkında olduğu için, halasını Bâyezid'e elçi olarak gönderip, imparatorluğu aralarında paylaşmayı önerdi.[6] Sultan Bâyezid bunu reddetti, ama Cem'e duyulan sevginin Anadolu'daki durumunu tehdit edebileceği olasılığını ciddiye aldı ve tecrübeli komutan Gedik Ahmed Paşa'yı Otranto'dan geri çağırdı. İki kardeş Bursa'nın doğusundaki Yenişehir'de savaşa tutuştuklarında, Gedik Ahmed Bâyezid'in yanındaydı; Cem, Konya'ya geri çekilmeye zorlandı. 25 Haziran'da bu kente geldiğinde Bâyezid peşindeydi. Cem'in ordusunda Karaman birlikleri ve Karaman'ın kısa süre önce Osmanlı Devleti'ne dahil edilmesine kızgın aşiret üyeleri vardı,[7] ama artık Anadolu onun için güvenli değildi. Bunun üzerine ailesini ve danışmanlarını da yanına alarak, Toros dağlarının güneyine, Memlük vassalı olan Ramazanoğulları'nın merkezi Adana'ya gitti.[8]

Bâyezid komşu Dulkadiroğulları'nın beyi ve kayınpederi olan Alaüddevle'den Cem'i yakalamasını istedi. Bu isteğin reddedilmesi Cem'in –Ramazanoğulları Beyliği gibi Osmanlılar ile Memlükler arasında bir tampon devlet olan ve bu iki büyük gücün bazen birine, bazen ötekine yanaşan– Dulkadir'in düşmanlaştırmayı göze alamayacağı kadar ciddi bir taht adayı olarak görüldüğünü göstermektedir. Cem Adana'dan önce Antakya, sonra da Halep'e giderek, Memlük topraklarına girmiş oldu ve Eylül sonunda Kahire'ye ulaştı.[9]

Cem ve aralarında annesi Çiçek Hatun, karısı ve yakın aile efradı da bulunan maiyeti[10] Kahire'de Sultan Kayıtbay tarafından çok sıcak biçimde ve törenle karşılandılar. Cem buradan hacca gitti ve Kahire'ye döndüğünde, bir Karamanlı beyi, Uzun Hasan'ın himayesine aldığı Pir Ahmed'in kardeşi Kasım onunla ilişki kurdu. Kasım kendisinden önceki yerinden edilmiş birçok bey gibi taht kavgasını bir fırsat görüyordu ve atalarının topraklarını geri alma umuduyla, Cem'e Bâyezid'e karşı saldırıda işbirliği önerdi. Bunun üzerine Cem 1482 başlarında Anadolu'ya dönerek Kasım ve ordusuyla Adana'da buluştu. Birlikte, Cem'in yerine Bâyezid'in büyük oğlu Abdullah'ın vali atandığı Konya'yı kuşattılar, ama Abdullah ve Gedik Ahmed Paşa tarafından püskürtüldüler. Cem ve Kasım Ankara'ya doğru ilerlediler, ama Bâyezid'in bizzat İstanbul'dan hareket ettiğini haber alınca, Kilikya'ya geri çekildiler. Bâyezid burada Cem'e bir elçi göndererek, ona belli bir miktar altın ve Kudüs'te yaşama önerisinde bulundu, ama Cem'in çekilmeye niyeti yoktu.[11]

Bâyezid'in neden Cem'in Memlük ülkesinin ortasındaki Kudüs'e yerleşmeyi kabul edeceğini düşündüğü bilinmemektedir. Memlük ve Osmanlı devletleri arasındaki ilişki pek samimi olmadığı gibi, hâlâ Büyük Suriye'de haçlı seferini sürdürmeyi hayal eden batılı krallar da Kudüs'te hak iddia ediyorlardı. Napoli Kralı Ferrante, Osmanlı'nın Otranto'dan çekilmesi görüşmelerinde 1481-2'de Sultan Bâyezid'e yazdığı mektuplarda kendine "Kudüs Kralı" unvanını ya-

kıştırmıştı.[12] 1483'te Fransa kralı olan VIII. Charles daha da iddialıydı: yalnızca "Kudüs Kralı" unvanını kullanmakla kalmıyor, o da Mehmed gibi kendisinin Bizans imparatorlarının varisi olduğunu düşünüyordu.[13]

Padişah'ın adaşı I. Bâyezid'in 1402'de Timurlenk'e yenilgisinden sonra olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu bir kez daha bölünme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. II. Bâyezid'i Anadolu'dan kovalamak konusunda Cem kadar iyimser olmayan Karamanlı Kasım Bey, Cem'e bunun yerine Rumeli'ye geçerek, orada bir ayaklanma başlatmasını önerdi (belki de yetmiş yıl kadar önceki I. Bâyezid'in oğlu Musa'yı örnek alıyordu). Ama Cem'in Rumeli'de doğal bir tabanı yoktu ve mücadelesini oradan yürütmeye niyetli olmadı. Onun desteği Anadolu'daydı; bu bölgenin dışına çıktığında, meşru padişah olarak Bâyezid'e miras kalan düzenli ordunun tüm kaynakları karşısında olacaktı.[14] Rodos'taki Sen Jan Şövalyeleri'nden güvenli seyahat sözü alan Cem, dost ve hizmetkârlarından oluşan yaklaşık otuz kişilik maiyetiyle birlikte Anadolu'nın güney kıyısındaki Gorigos (Corycos) limanından hareket ederek, 29 Temmuz 1482'de Rodos'a ulaştı. Kasım, Rumeli'deki macerasına yardımcı olmak üzere Şövalyelerden silah istemişti, ama açıkça Bâyezid'i kızdırmaktan çekinen Şövalyeler bu isteği geri çevirdiler.[15] Cem Rodos'ta bir ay kaldı ve bu süre içinde tarikatın Büyük Üstadı Pierre d'Aubusson'a kendi adına Bâyezid ile pazarlık etmesi için yetki verdi.[16] Sonra, Şövalyelerin onu kardeşinden koruyabilecekleri Fransa'ya yola çıktı.

Aşağı yukarı bu zamanlarda Cem Bâyezid'e, durumundan duyduğu üzüntüyü ve haksızlığa uğradığı düşüncesini belirten bir beyit gönderdi:

Sen bister-i gülde yatasın şevk ile handan,
Ben kül döşenem külhan-ı mihnette sebeb ne?

Bâyezid buna şu yanıtı verdi:

Çün rûz-i ezel kısmet olunmuş bize devlet,
Takdîre rıza vermeyesin böyle sebeb ne?

Huccacü'l-Haremeynûm deyüben da'vâ kılarsun,
Ya saltanat-ı dünyeviye bunca taleb ne?[17]

Cem'in Rodos'tan ayrılıp, Fransa'ya gittiğinin hemen ertesi günü adadan elçiler Osmanlı sarayına doğru yola çıktılar. Şövalyeler durumu zayıf olan Padişah'a karşı bir haçlı seferine destek bulmaya çalışıyorlardı, ama bir müttefik bulamayınca, Osmanlılar ile barış antlaşmalarını uzatma çabasına giriştiler. Yılın sonunda imzalanan bu antlaşma, genel olarak II. Mehmed tahta geçtiğinde benimsenen antlaşmanın bir benzeriydi. Cem'in ellerinde olması Şövalyelere büyük bir güç ve en azından şimdilik 1480 kuşatmasının bir benzerinin yaşanmayacağı güvencesi sağlıyordu. Ayrıca, Cem'i Bâyezid'den korumak yerine, Cem'in güvenine

ihanet edebilirlerdi. D'Aubusson elçilerine, Bâyezid'e Cem'in konumunu tartışmaya hazır olduğunu ima eden gizli bir not da verdi. Bâyezid, imparatorluğuna karşı bir Hıristiyan saldırısının başı olarak yapabileceği zararın farkındaydı ve gizli notta verilen söz uyarınca, antlaşmayı Büyük Üstad'ın imzalaması için Rodos'a götüren elçi bir pazarlık daha yaptı. II. Mehmed ile Bizans İmparatoru XI. Konstantin arasında tahtta iddiası bulunan Orhan için yapılan anlaşmaya benzeyen bu anlaşmaya göre Şövalyeler Cem'i Fransa'da gözaltında tutacaklar, buna karşın Bâyezid her yıl onlara 40 bin düka altını ödeyecekti.[18]

Cem Nis'e 17 Ekim 1482'de geldi ve söylentiye göre bu egzotik ortamdan duyduğu şaşkınlığı şu beyitle ifade etti:

Acaib şehr imiş bu şehr-i Nitse
Ki kalur yanına her kişi nitse[19]

Cem'in Batı'ya gitmesinin ardından iki idam gerçekleşti: Eski veziriazam ve Kaptanıderya Gedik Ahmed Paşa, Cem Mısır'a kaçtığı zaman onu yakalayamadığı için Bâyezid'i öfkelendirmişti; Cem şimdi artık acil bir tehlike olmaktan çıktığından, Bâyezid, Gedik Ahmed'i Edirne'de öldürttü. İstanbul'da Kent Emini İskender Paşa'ya (II. Mehmed zamanından beri Korkud gibi İstanbul'da rehine tutulan) Cem'in küçük oğlu Oğuz'u boğması emredildi, ama Paşa bu tüyler ürpetici cinayeti eliyle işleyemedi. Onun yerine çocuğa zehir verdi.[20]

Bâyezid Cem'in komplolar hazırladığı ya da daha kötüsü, düşmanları tarafından kendi çıkarları için kullanıldığından korkuyordu. Ama Cem'in Fransa'ya gitmek zorunda kalması, onu tahttan uzaklaştırmıştı. Kasım'ın Rumeli'den başlatacağı bir saldırıyı, Bâyezid'in emrinde olan Osmanlı donanmasıyla püskürteceğini biliyordu. Cem ayrıca Batı'dan yardım bekleyemeyeceğini de anlıyordu. İtalyan devletleri güçlü bir düşmana karşı bir maceraya girmeye isteksizdiler. Napoli Otranto'yu geri almıştı, ama kalenin 1480'de Osmanlılar tarafından alınmasının şoku, Kralı barış yapmaya ikna etmişti.[21] Cem belki Rodos'tayken Kral XI. Louis'nin ona arka çıkacağını düşünmüştü, ama Fransa'nın Bâyezid'e karşı bir haçlı seferi başlatma niyetinde olmadığı ortaya çıkmıştı.[22]

Cem'i ellerinde tutanlar, onun tutukluluğunu sağlamak ve Padişah'tan her yıl aldıkları yüklü tutarı kaybetmemek için onu Nis'ten sonra Güneydoğu Fransa'da kaleden kaleye, ülkenin içine doğru taşıdılar. II. Bâyezid kardeşinin yerini saptamak ve ne yaptığını öğrenmek için ajanlar gönderiyordu.[23] Bunlardan biri, 1486'da İstanbul'dan hareket edip, Fransa'ya gitmek için tehlikeli bir yolculukla İtalya'yı geçen, bu arada soyulan Barak adlı bir denizciydi. Barak Ceneviz'e ulaştığında, Savoy Dükü Charles'ı görmek üzere Torino'ya götürüldü. Daha önce Cem ile karşılaşan ve onun kaçmasına yardım etmeye çalışan Dük, önce Barak'tan şüphelendi, ama eğer Barak masraflarını öderse, ona bir kılavuz vermeyi kabul etti. Barak yeterli parayı bulamadı ve İstanbul'a dönmek amacıy-

la Ceneviz'den bir gemiye bindi. Ancak Ceneviz'in güneyinde Rapallo'da kıyıya çıktığında, muhtemelen bir meyhanede bir sohbete kulak misafiri oldu: Şövalyeler Cem'i İtalya'ya götüreceklerdi. Bunun üzerine Barak Ceneviz'e dönerek, araştırmasını sürdürmek için gereken parayı buldu ve Dük'ün sağladığı kılavuzla birlikte Torino'dan batıya doğru yola çıktı. Alpler'i Mont Cenis geçidinden geçtikten sonra, yerel muhbirlerden "Türkler"in görüldüğüne ilişkin bilgileri izleyerek orta Fransa'nın içlerinde, Sen Jan Şövalyeleri'nin Büyük Üstadı Pierre d'Aubusson'un doğum yeri olan Aubosson kentinin kırk kilometre kadar batısındaki Bourganeuf kalesine ulaştı. Barak İstanbul'a döndükten sonra kendisini sorguya çekenleri şunları anlattı:

> Meyhaneciye, "Aşai Rabbani ayini zamanı mı?" diye sorduk... "Evet" dedi. Adam (yani kılavuz) beni kiliseye götürdü. Kiliseye girdiğimizde, her biri ellerindeki kitabı okuyan bir sürü şövalye gördük. Ben kuytu bir köşede durdum. Beni götüren adamı gelip, omuzumdan çekti ve kiliseden dışarı çıktık. Kalenin dışında, hendeğin yanında sarıklı adamlar gördük. Sarıklı altı kişi gördüm. O'nun [yani Cem'in] sırtında siyah kadifeden bir giysi vardı, sivile benzeyen, uzun sakallı bir adamla sohbet ediyordu. O'nun sakalı kısa kesilmiş, bıyıkları uzamıştı, ama yüzü solgundu. Bunu [kılavuza] sordum, göründüğü kadarıyla o sırada hastalıktan daha yeni ayağa kalkmıştı.[24]

Cem'e en fazla bu kadar yaklaşabilmişti. Bu sırada bir ayaklanmayla uğraşan Savoy Dükü Charles'tan başka yardım gelmedi ve Bâyezid'in ajanı Barak da anlaşılan İstanbul'a döndü.[25]

Oğlu gittikten sonra Mısır'da kalan Cem'in annesi Çiçek Hatun'un teşvikiyle, Memlük Sultanı Kayıtbay, Bâyezid'in tahta geçmesinden sonraki ilk aylarda birkaç kez Rodos Şövalyeleri ile Cem'in Kahire'ye geri gönderilmesi olasılığı hakkında yazışmış, ama her seferinde reddedilmişti.[26] 1485'ten sonra, Memlükler ile Osmanlılar savaşa tutuşunca, çabalarını yoğunlaştırdı ve 1487-8'de, Lorenzo de' Medici'nin bir temsilcisi aracılığıyla Fransız Kralı VIII. Charles ile ilişkiye geçerek, Cem'in Kahire'ye iadesi için 100 bin düka altını teklif etti.[27] Ama bu sırada Barak'ın duyduğu görüşmeler başlamıştı: Papa VIII. Innocent, Kral Charles'ı Cem'in kendisine verilmesinin Hıristiyanlığın çıkarları açısından en iyisi olacağına ikna etmeye çalışıyordu. Cem 1489 Mart ayında Roma'ya ve Vatikan'a geldi; bu sırada 29 yaşındaydı.

Cem'i ele geçiren Papa, Bâyezid'e karşı iddialı bir haçlı seferi için destek toplamaya başladı ve 1489 sonbaharında Memlüklerle yardım görüşmelerini başlatmak üzere Kayıtbay'a bir heyet gönderdi.[28] Cem'in kendisine iadesinden umudunu yitirmemiş olan Kayıtbay, eğer Innocent, Cem'i Mısır'a gönderirse, haçlıların kurduğu eski Kudüs Krallığı'nın yeniden oluşturulabileceği konusunda ona söz verdi.[29] Ama 1490'da yıllardır ya kendi hesabına ya da Kayıtbay adına Cem'i ele geçirmeye çalışan Matyas Corvinus[30] öldü ve yeni bir diplomatik çağ başladı. Bâyezid ile Papa arasında elçiler gelip gitti ve sonunda, Bâyezid ile

Rodos Şövalyeleri arasındakine çok benzer bir anlaşma imzalandı. Papa, Cem'i elinde tutmayı ve onu Bâyezid'e karşı kullanmamayı üstlendi; bunlara karşılık yıllık 40 bin düka altını bir tutar ile, Konstantinopolis'in düşmesinden beri İstanbul'da korunan, çarmıha gerildiği sırada İsa'nın böğrüne batan mızrağın ucu gibi Hıristiyanlığın kutsal emanetlerini alacaktı. İki taraf da pazarlığı art niyetlerle sonuçlandırdılar.[31]

Cem'in tutsaklık yılları arttıkça, kendisinde can sıkıntısı baş gösterdi. Bugün de ayakta olan Bourganeuf'te onun için inşa edilen çok sağlam kulenin içinde, yanında yalnızca birkaç hizmetkârla geçen sürgün yaşamı usandırıcı olmaya başladı ve Cem'in kardeşiyle kavgasını sürdürme isteği azaldı.[32] Roma'ya geldikten sonra, onu rahat ettirmek için ciddi tutarlar harcandı, ama Cem'in tek istediği yurduna geri dönmekti; bu olmazsa hayatını İran, Arap ülkeleri ya da Hindistan'da geçirmek istediğini yazıyordu.[33] Bir haçlı seferi ihtimali belirdiği zaman, Papa'ya "tüm dünyaya hükmetmek" uğruna da dininden vazgeçmeyeceğini söylemişti.[34] Roma'dan Bâyezid'e götürülen mektuplarda, Cem hapishanesinden kurtulmayı çok istediğini ifade ediyordu; aralarındaki anlaşmazlıkları unutmaya ve kardeşine sadakat yemini etmeye hazır olduğunu söylediğinde herhalde samimiydi.[35]

Roma'da bir tutsak olarak Cem, kendi evinden bile uzakta meydana gelmekte olan ve sonuçları oraya uzanacak dramın herhalde farkındaydı. 2 Ocak 1492'de güney İspanya'da, Müslüman Nasri hanedanının merkezi olan Endülüs'ün Gırnata kenti, Aragonlu Ferdinand ile Kastilyalı İsabella'nın ordularının eline geçti. Bir ay sonra Roma'da İspanyolların zaferini kutlamak üzere görkemli bir geçit töreni düzenlendi. Hıristiyanlık henüz Konstantinopolis'in düşüşünü unutmamıştı ve "Mağribîlere" karşı kazanılan zafer bazılarınca Osmanlıların neden olduğu dertlerin intikamı gibi görüldü.[36] Sultan II. Mehmed 1477'de, İspanyol Engizisyonunun resmen başlamasından önceki yıl, korumasını isteyen Endülüs Müslümanlarından bir heyeti kabul etmişti;[37] Bâyezid de Gırnata'nın düşmesinden sonra onlara sığınma hakkı önerdi. 1501'e kadar din değiştirme ya da göç arasında bir tercih yapmaya zorlanmasalar da, pek çoğu bu teklifi kabul etti ve birkaç yıl içinde Selanik'te üç büyük kilise Osmanlılara sığınanlara hizmet etmek üzere camiye çevrildi.[38] Çok çeşitli olaylardan sonra, Endülüs Müslüman toplumundan geri kalanlar 1609-1614 arasında İber yarımadasından sürüldüler.[39]

İspanya'nın Sefaradim denilen Yahudileri daha talihsizdiler. Engizisyondan çok önce baskılara maruz kalmışlar, birçoğu Katolik olmuştu. Ancak Engizisyon dönenlerin samimiyetini sınadı, çoğu yeterli bulunmadı ve idam edildi. Dinlerine bağlı kalan Yahudiler 1492'de İspanya'dan sürülüp, Portekiz, Fransa ve diğer Avrupa ülkelerine göç ettiler. Birçoğu Osmanlı İmparatorluğu'na gitti ve orada Romaniotes denilen Rumca konuşan Yahudiler ile kendileri gibi yurt-

larından sürülmüş Eşkenazim adı verilen Alman Yahudilerini buldu. Sultan Bâyezid, İspanyol Yahudileri'ni iyi karşıladı ve iddiaya göre şunları söyledi: "Böyle bir krala (yani Ferdinand) bilge ve akıllı denilebilir mi? Kendi ülkesini yoksullaştırdı, benimkini zenginleştiriyor."[40] Osmanlı topraklarına Yahudi göçünün en büyük dalgası, 1492 ile 1512 arasında, bu dönemde Avrupa'ya yayılan zulmün ardından geldi. Bâyezid bu mültecilerin sancak merkezlerinde toplanmalarını istedi ve çok geçmeden imparatorluğun birçok kentinde Sefardi toplulukları oluştu. Ancak İstanbul'a gelmeleri hoş görülmedi, başkentteki yeni sinagoglar kapatıldı ve önde gelen Yahudiler Müslüman olmaya teşvik edildiler.[41]

1490'da VIII. Innocent ile Bâyezid arasında Cem konusunda varılan anlaşmayla sağlanan denge fazla sürmedi. VIII. Charles, Napoli Krallığı üstündeki iddialarını gerçekleştirmeye çalışırken, Osmanlı taht adayı Avrupa politikalarında piyon olarak kullanıldı.[42] 1492'de Innocent'ın yerine VI. Aleksander geldi. Yeni papanın Bâyezid ile yapılan antlaşmaya sadık kalmak için acil bir nedeni vardı ve Bâyezid'e Fransız kralının planlarını bildirdi:

> ... Fransız kralı, Majestelerinin kardeşi Cem Sultan'ı bizden almak ve Napoli krallığına el koyarak, Kral Alfonso'yu devirmek için Milanolar, Bretonlar, Portekizliler, Normanlar ve diğerlerinin desteğiyle, çok büyük kara ve deniz güçleriyle Roma'ya doğru ilerliyor.[43]

Bâyezid'in Papa'ya yanıtıyla Roma'ya Cem için gönderilen para yolda yakalanıp, kamuoyuna açıklandı ve Papa Hıristiyanlığın düşmanıyla işbirliği yapmak gibi ağır bir suçla itham edildi. Floransa'da olan Charles, İtalya'nın güneyine ilerleyerek, 1494'ün son gününde dehşet içindeki Roma'ya ulaştı. Cem'in kendisine verilmesini talep etti. Papa Aleksander zor karşısında ve bir kefalet alarak, yalnız altı ay için olacağı anlaşmasıyla bu isteği kabul etti. Cem, Charles'a teslim edildi ve kralın ordusuyla birlikte Napoli'ye doğru yola çıktı.[44]

Kral Ferdinand'ın halefi olan Napoli Kralı Alfonso, Bâyezid'den yardım istedi. Venedikli çağdaş bir yazara göre, Padişah, Charles'ın Cem'i Balkanlara götürüp, bölge halkını kendisine karşı ayaklandırmasından gerçekten korkuyordu: Venedik'teki Osmanlı elçisi, Fransız Kralı'nın Bizans ve Sırbistan'ın soylu ailelerinin miraslarını yitirmiş oğullarıyla, İskender Bey'in Kastriota klanından destek almayı umduğunu doğruladı. Padişah Çanakkale Boğazı'nın savunmasını güçlendirdi ve donanmasını hazırladı. Panik içindeki İstanbul'un surlarını gözden geçirtti ve kenti savunmak için toplar yerleştirdi.[45]

Charles ve ordusu Napoli'ye ulaştıktan iki gün sonra, Cem 24-25 Şubat 1495 gecesi orada, 36 yaşında, on üç yılını sürgünde geçirmiş olarak öldü. Zehirlendiğine ilişkin söylentiler çıktıysa da, doğal nedenlerden öldüğü anlaşılmaktadır. Ölümle bile huzura kavuşamadı. Bâyezid, cesedin, elinde bulunan Hıristiyan kutsal emanetlerine karşılık kendisine gönderilmesi için haberciler yolladı, ceset olmadan Cem'in öldüğünün kanıtı bulunmadığını söyledi. Charles cesedi

Napoli'nin kuzeyindeki sahilde bulunan Gaeta hisarına taşıttı ve 1496'nın Kasım ayında Fransızlar Gaeta'dan çekildiklerinde, tabut Napolilerin ellerindeki Fransız esirleri karşılığında Napoli Prensi Frederik'e teslim edildi. Napoli'nin düşmanlarına karşı Padişah'ın desteğine ihtiyacı vardı ve Bâyezid, Napoli'yi cesedi İstanbul'a göndermezse aralarındaki barış anlaşmasını feshetmekle tehdit etti. Yeni tehditler sonuç verdi ve 1499 başlarında Cem'in naaşı İstanbul'a gitmek üzere çizmenin topuğundaki San Kataldo'dan, Adriyatik'in öteki yanına, Arnavutluk kıyısındaki Vlore'ye doğru yola çıktı. Buradan muhtemelen deniz yoluyla taşınan ceset, Gelibolu'dan sonra görkemli biçimde karşılandı ve Bursa'ya götürüldü. Cem nihayet burada, dedesi Sultan II. Murad'ın kabrinde, büyük ağabeyi Mustafa'nın yanında toprağa verildi. Bugün de mezarını ziyaret etmek mümkündür.[46] Cem'in olağandışı yaşam öyküsü gerek doğuda, gerek batıda yazarların ilgisini çekti ve günümüze kadar bir esin kaynağı oldu.[47] Bu yapıtlarda Cem, siyasi ihtiraslarının saçmalığını, kendisini kibar bir tutsaklık ve gizemli bir ölümden kurtaramayacak kadar geç fark eden destansı boyutlarda trajik bir kişilik, eğitimli, kendisini iyi ifade eden, takdir edilen bir şair olarak gerçek bir Rönesans prensi olarak çizilmiştir.

Cem'in gömülmesiyle Sultan Bâyezid sonunda rahat bir nefes alabilmişti, ama Osmanlı tarihindeki bu olay Osmanlıların, Hıristiyan güçler karşısındaki diplomatik üsluplarında bir değişikliğin habercisi olarak kayda değerdir. Geçmişin diplomatik anlaşmalarında bir devlet, çıkarları etkilenen diğer devletler adına Osmanlılar ile ilişkilerde aracılık ederdi, ama Cem'in tutukluluğu konusundaki pazarlıklar her devletle tek tek yürütülmüştü. Bâyezid onların aralarındaki rekabetten yararlanabilmişti. 1480'lerin ortasından itibaren, Avrupa devletleriyle doğrudan ilgili ilişkiler, geçmişin toplu anlaşmalarının yerini almaya başladılar. Avrupa saraylarına ilk kez bu dönemde elçi gönderildi: Fransa'ya 1483'te, Moskova'ya 1495'te ve Kutsal Roma İmparatoru'na 1496-97'de.[48] Her ne kadar hem Hıristiyan, hem de Müslüman devletler sürekli düşmanca ilişkiler içinde olduklarını belirtseler de, Cem'in yolculuğu, tutumlarını dinî ideolojiden çok siyasi çıkarların yönlendirdiğini göstermektedir. Herkes İtalya'daki barış için VIII. Charles Fransası'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok daha acil bir tehdit oluşturduğunun farkındaydı ve Osmanlılar bu durumu hızla kavrayıp, ondan yararlandılar.

Bâyezid'in Cem'in kaderiyle meşgul olduğu yıllar aynı zamanda, II. Mehmed'in çok önemli başarılarına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün veri kabul edilemeyeceğini de gösteren bir dönem oldu. Cem'in 1482 Temmuz'unda Rodos'a gitmesi, Sultan Bâyezid'e ülke içi karışıklık açısından bir rahatlama sağlamıştı. Cem ile kader birliği yapan Karamanlı Kasım, Sultan'dan af diledi ve bağımsızlık iddialarından vazgeçmesine karşılık Güney

Anadolu'da, eskiden Karaman beyliğinin bir parçası olan İçel'e (kabaca Kilikya) sancakbeyi atandı.[49] Yaşlı bir adam olan Kasım 1483'te öldü. Karaman artık Osmanlı ülkesinin bir parçası olarak yönetilebilirdi, ama durum gerginliğini korudu. 1500 yılında bile II. Bâyezid, Karaman tahtına göz koyan bir diğer adaya, Karaman'daki bir ayaklanmayı desteklemek üzere İran'dan bir orduyla gelen Kasım'ın yeğeni Mustafa'ya karşı asker göndermek zorunda kalmıştı.[50]

Memlükler ile Osmanlılar arasındaki tampon bölgede yaşayan Türkmen aşiretlerini kendilerine bağlama mücadelesinde, Sultan Kayıtbay, Cem'den yararlanmaktan kendini alıkoymuştu. Cem'in 1481'de Memlük sultanına sığınması, gelecek çatışmanın bir habercisiydi. Şimdi hoşlanmasalar da en azından itibari olarak Osmanlı olan Karamanlı aşiretlerinin yanısıra, henüz bağımsız olan Dulkadiroğulları ve Ramazanoğulları beylikleri vardı. Bunlar sırasıyla Elbistan ve Adana'daki merkezlerinden sınırları değişen bölgeleri kontrol ediyor ve varlıklarını sürdürebilmek için ya Memlük, ya da Osmanlı desteğine ihtiyaç duyuyorlardı.

İlk Osmanlı-Memlük Savaşı 1485'te Dulkadiroğlu Alaüddevle'nin, damadı Bâyezid'in onayıyla, Güneydoğu Anadolu'da, Fırat'ın batısındaki Memlüklere ait Malatya kentini kuşatmasıyla başladı. Memlükler buna misilleme yapınca, Bâyezid, Alaüddevle'yi desteklemek üzere bölgeye birlik gönderdi. Memlükler yenildiler, ama kısa süre sonra ikinci bir çatışmadan galip çıktılar.[51] Memlük hükümdarı, Bâyezid'e özellikle sataşmak için, (Hint yarımadasındaki) Dekkan Şahı'nın ona gönderdiği armağanlara Memlük topraklarından geçirildikleri sırada el koydu.[52] 1485 yazında Bâyezid, yeni Karaman Beylerbeyi Karagöz Mehmed Paşa komutasında, Osmanlı'nın Karaman'ı topraklarına katması sırasında en sert direnişi gösteren ve 1481'de Cem'in ordusu İstanbul'a ulaşmaya çalışırken ona asker veren Turgutlu ve Varsak Türkmen aşiretlerine karşı bir ordu gönderdi. Karagöz Mehmed, Anadolu'dan Suriye'ye giden yolu kontrol eden stratejik konumları nedeniyle "Arap ülkelerinin anahtarı" diye adlandırılan Tarsus-Adana bölgesindeki kaleleri aldı.[53]

Sultan Kayıtbay, Osmanlı'nın ülkesini tehdit etmesi karşısında kararlı bir tutum benimsedi. 1486 Mart'ında Memlük birlikleri Adana yakınlarında, Karagöz Mehmed'in Karaman birlikleri ile İstanbul'dan gönderilen Bâyezid'in damadı ve şimdi Anadolu beylerbeyi olan Hersekzâde Ahmed Paşa komutasındaki ordudan oluşan kuvvetlerle savaşa giriştiler. Karagöz Mehmed ve adamları kaçtılar (Paşa daha sonra tutuklanıp, idam edildi); Hersekzâde Ahmed esir alındı ve Kahire'ye gönderildi. Memlükler Adana, Tarsus ve Kilikya düzlüklerinin kontrolünü ele geçirdiler.[54] Ertesi yıl Veziriazam Davud Paşa'nın savaş alanına çıkardığı orduya bu kez Alaüddevle'nin Dulkadir birlikleri de katılmıştı. Alaüddevle'nin tavsiyesine karşın, ilk olarak Memlüklerin üzerine gitmek planından vazgeçildi ve ordu Varsak ve Turgutlu aşiretlerinin ayaklanmasını bastırmaya yönlendirildi. Davud Paşa bunu sağladıktan sonra, Osmanlılar Memlüklere

karşı yeni bir sefer başlattıklarında arkadan saldırı tehlikesini azalttığı bilinciyle İstanbul'a döndü.[55]

Osmanlılar 1488'de Memlüklere karadan ve denizden olmak üzere iki yönlü bir saldırıya giriştiler. Kara operasyonlarını destekleyecek donanmanın başında kısa süre önce tutsaklıktan kurtulan Hersekzâde Ahmed Paşa vardı; ordunun komutanlığını ise Rumeli Beylerbeyi Hadım Ali Paşa yapıyordu. Tartışmalı bölgelerde ilerleyen ordu, Memlüklere ve vassallarına ait bir dizi kaleyi ele geçirdi. İki taraf da Batı'dan yardım almaya çalıştı. Memlükler ile anlaşmaları nedeniyle, Venedik, Bâyezid'in Kıbrıs'ı üs olarak kullanmasına izin vermedi, Kayıtbay'ın diğer İtalyan devletlerine çağrıları da yanıtsız kaldı.[56] Osmanlı donanması herhangi bir talepte bulunmadan Rodos'un yanından geçtiğinde adalılar rahat bir nefes aldılar, çünkü Sen Jan Şövalyeleri, Memlükler ile diplomatik ve ticarî ilişkiler sürdürüyorlardı, ama korktukları güç Osmanlılar idi.[57] Venedik gönderdiği bir filoyla Hersekzâde Ahmed'in donanmasının Kıbrıs'a çıkmasını önledi; Osmanlı donanması bunun üzerine, Suriye'den kuzeye gelecek Memlük birliklerinin karşısına çıkmak üzere Anadolu sahilinde İskenderun'a demirledi. Ama büyük bir fırtına Osmanlı donanmasını parçaladı ve Memlükler bir engelle karşılaşmadan Adana'ya doğru ilerlediler. Bunu izleyen savaşta Hadım Ali'nin ordusu ağır bir yenilgiye uğrayıp kaçtı ve Türkmen aşiretlerinin birliklerince kovalandı. Hersekzâde Ahmed'in Halep'e dönmekte olan bir Memlük birliğini yenmesi de fazla bir teselli olmadı. Hadım Ali, Karaman'a geri çekilerek, dağılan güçlerini toparlamaya çalıştı. Savaş alanından kaçan Osmanlı eyalet komutanlarından çoğu İstanbul'a geri götürülüp, Boğaz'da Rumeli Hisarı'na hapsedildi. Adana kalesi üç ay direndikten sonra, kaledeki Osmanlı garnizonu tarafından Memlüklere teslim edildi. Bu yenilgi Osmanlılara etkileyebildikleri az sayıda Türkmen aşiretinin desteğine maloldu ve Dulkadiroğlu Alaüddevle'nin bölgenin daha güçlü devleti olarak Memlükleri tercih ettiğini açıkça göstermesine yol açtı. Osmanlılar buna Dulkadiroğulları'nın hükümdarlığı için kardeşi Şahbudak'ı desteklemekle karşılık verdiler, ama onun tahta geçmesini sağlayamadılar; Şahbudak tutsak olarak Alaüddevle tarafından Mısır'a gönderildi ve orada o da Memlüklerin tarafına geçti.[58]

Ama Memlükler ellerine geçen fırsattan yararlanamadılar. 1490'da orduları Karaman'a girip, Orta Anadolu'daki Kayseri'yi kuşattı, ama Hersekzâde Ahmed Paşa'nın üzerlerine gelmekte olduğunu duyunca geri çekildiler. Memlükler artık iki tarafın da yenişemediği bir duruma gelen bu çatışmanın maliyetini kaldıracak durumda değillerdi ve ülke içinde savaşa muhalefet vardı. Osmanlılar ise birliklerinin Batı'dan bir haçlı seferiyle başa çıkmak zorunda kalabileceğinin farkındaydılar; ertesi yıl bir barış antlaşması yapıldı: İki devlet arasında sınır olarak doğu Toros Dağları'ndan geçen yol üzerindeki Gülek Geçidi saptandı ve Memlükler Adana bölgesindeki etkinliklerini korudular.[59]

Cem 1495'te öldüğünde sonuçsuz kalan Osmanlı-Memlük Savaşı bitmişti; böylece Bâyezid dikkatini artık batıya çevirebilirdi. İstanbul'daki Venedik elçisi 1499'da Haliç'teki cephanelikte sürdürülen kapsamlı hazırlıkları görmüş, ama bunun hedefinin kendi cumhuriyeti ya da onun denizaşırı bölgeleri olabileceğine inanamamıştı. Venedik, Cem'in tutsaklığı sırasında tartışılan haçlı seferi planlarından özenle uzak durmuştu ve 1479'dan bu yana Osmanlılar ile barış içindeydi. Bu nedenle, Şövalyeler gibi o da donanmanın Rodos'a açılacağını sandı.[60]

Anlaşıldığı kadarıyla Bâyezid, babasının Venediklileri geri kalan denizaşırı kolonilerinden söküp atma projesini tamamlama kararından hiç vazgeçmemişti. İnebahtı 28 Ağustos 1499'da deniz ve karadan yapılan saldırı sonucu düştü ve Osmanlılar Korint Körfezi'nin batı yönündeki dar girişini, Çanakkale ve İstanbul'daki diğer stratejik boğazlara yaptıkları gibi karşı kıyılardaki iki hisarla tahkim ettiler. Ekim ayında Venedik de kentin 30 kilometre kadar yakınına gelen saldırılarla taciz edildi. 1500 yılı başlarında bir Venedik elçisi Osmanlı sarayında huzura çıkarak İnebahtı'nın iadesini istedi, ama kendisine Padişah'ın Venedik'in Doğu Adriyatik sahilindeki karakollarını da almaya ve Adriyatik'i Venedik ile kendi ülkesi arasında sınır yapmaya niyetli olduğu bildirildi. Aynı yılın sonlarında Güneybatı Mora kıyılarındaki Modon, Koron ve Navarin Osmanlı deniz saldırılarına teslim oldular.[61]

1501 Mayıs'ında Venedik, Papalık ve Macaristan aralarındaki anlaşmazlıkları bir kenara koyup, yoğun diplomatik tartışmalardan sonra Osmanlılara karşı bir birlik oluşturdular. Kıbrıs, Girit ve Korfu adaları hâlâ Venedik'in elindeydi, ama küçük kolonilerinin sayısı azalıyordu. Osmanlı topraklarına karşı saldırılarını hızlandırdı; aynı yıl içinde bir Fransız-Venedik ortak gücü, Kuzeybatı Anadolu açıklarındaki Midilli'ye çıktı, ama püskürtüldü.[62] Ertesi yıl Venedik güçleri Anadolu'nun güneybatı kıyısındaki Fethiye'ye (Makri) çıkıp, çevre bölgeyi yağmaladılar.[63] Müttefiklerinin desteğine rağmen Venedik bundan fazla bir güç gösterisi yapamadı, barış talebinde bulundu ve 1503'te imzalanan anlaşma Bâyezid'i, Venedik'i Balkanlar'dan söküp atma amacına daha da yakınlaştırdı.

Bâyezid, Venedik savaşını deniz gücüyle kazanmıştı ve savaşın sonuna doğru, donanmasında kapsamlı bir yenilemeye girişti. Hafif, kolay manevra edebilen gemiler inşa edildi ve insan gücü ciddi ölçüde artırıldı. Birkaç yıl hiçbir büyük deniz harekâtına girişilmedi, ama donanma deniz yollarını açık tutmak, Doğu Akdeniz sularında faaliyet gösteren yerli ve yabancı ticarî ve diğer gemileri korsanlardan korumak için kullanıldı.[64]

Güçlü bir donanmaya sahip olmak, diğer Avrupa devletlerinde de olduğu gibi, Osmanlıların da önünde yeni perspektifler açtı. Vasco de Gama 1497 Kasım'ında Ümit Burnu'nu dolaşıp, ertesi ilkbaharda Hindistan'a ulaşınca, Portekiz ticarî çıkarları Hint Okyanusu'nda yüzyıllardır varolan Arap ticaret ağlarını tehdit etmeye başladı; bu tehdit özellikle de Güney ve Güneydoğu Asya'dan baharat ticareti üstündeki Memlük kontrolüne yöneliyordu. Memlük deniz güç-

leri gerek bu ticareti, gerekse ülkelerine daha yakın ticaret faaliyetlerini korumakta yetersiz kaldılar: Portekizlilerin Hint Okyanusu'nda faaliyet göstermeye başladıkları yıllarda, Doğu Akdeniz'de Rodos korsanlığı gelişiyordu ve 1508'de Kuzey Suriye kıyılarından kereste taşıyan bir Memlük konvoyunun Rodos donanmasına yenilmesi, Memlüklerin denizdeki güçsüzlüğünü sergilemişti. Memlükler, Bâyezid'den yardım istemek zorunda kalmışlar, Bâyezid de güçle elde edemediği şeyi, yani Ortadoğu'daki güç mücadelesinde üstünlüğünü Memlüklere kabul ettirmeyi, dostlukla sağlamıştı. 1510'da Osmanlı sarayına gelen bir heyete Memlük donanması için hammadde ve malzeme olarak büyük yardımda bulunuldu. Osmanlıların deniz konusundaki uzmanlıklarına ek olarak, Avrupalıların kullandığı düzeyde ağır silahları da vardı. Memlük donanmasına, Portekizlilere karşı kullanılmak üzere top verdiler ve bu donanmaya komuta etmek üzere kendi subaylarını gönderdiler.[65]

Memlüklerin deniz ulaşımlarını Portekizlilere karşı koruyamamaları, Bâyezid'e Memlüklerin işlerine karışmak ve kendisine çıkar sağlamak için mükemmel bir fırsat sağladı. Bâyezid'in birkaç amacı vardı: Osmanlı'nın Hint Okyanusu'na girmesi ona kârlı baharat ticaretinden bir pay sağlayacak, Memlüklere verdiği destek de onların doğu sınırında belirmekte olan yeni düşman, Safevi Şah İsmail ile ittifak yapmalarını önleyecek ve atandığı sancakbeyliğinden memnun kalmayarak 1509'da, muhtemelen Bâyezid'e meydan okumaya hazırlanmak üzere Kahire'ye giden oğlu Korkud'a Memlük desteği olasılığını ortadan kaldıracaktı. Bâyezid'in hesapları meyve verdi.

Portekizlilerin Hint Okyanusu'na girmeleri ve Osmanlıların daha sonraki müdahalesi, iki ülke arasında uzun bir mücadeleyi başlatsa da, her ikisi de dünyanın daha önce pek ilgilenmedikleri bir yöresinde faaliyet göstermekten ciddi malî ve stratejik yararlar sağladılar. Daha da önemlisi, Bâyezid'in Memlük işlerine müdahalesi birkaç yıl sonra oğlu Selim'e Suriye ve Mısır'ın fethi yolunu açtı. Ama ondan önce, Osmanlı'nın meşruiyetinin temelleri açısından çok ciddi bir tehdit olan İran'ın Safevi Devleti vardı. İslâm dünyası içinde öne çıkma kavgası, Hıristiyan ve Müslüman devletler arasındaki rekabetten geri kalmayacak keskinlikteydi ve varlığının ilk üç yüzyılında Osmanlı İmparatorluğu için daha büyük bir tehlike oluşturdu.

Bâyezid döneminin ilk yıllarına kardeşi Cem'in kaderi egemen olmuşsa, son yıllarında da Kızılbaş olayı başına dert oldu. "Kızılbaş," Şiîliğin On iki İmamı'na bağlılıklarını ifade etmek için on iki katlı, uzun, kırmızı külahlar giyenleri tanımlamakta kullanılan bir terimdi. Memlükler ve Osmanlılar ile birlikte Sünnîliği benimseyen Karamanlılar ve Akkoyunlulardan farklı olarak, Osmanlı'nın doğu sınırında yükselmekte olan güç, yeni gelişen Safevi Devleti, İslâm'ın azınlık kolu Şiîliğin inançlarına dayanan bir ideoloji oluşturacaktı. Sünnîlik ile Şiîlik arasında dinî uygulama ve hukuk yönünden fark çok azdır; esas fark öğreti-

dedir. Şiîlik İslâm cemaatinin liderliğini Hazreti Muhammed'in ailesiyle sınırlar ve daha sonra bu rolü üstlenen Emevi ve Abbasi hanedanlarının meşruiyetini kabul etmez. "On iki İmam" düşüncesi yandaşları, Müslüman cemaatinin lideri On ikinci İmam'ın MS 940'da kaybolmasından bu yana müminlerden gizlendiğini ve tekrar ortaya çıkarak yeryüzünde Allah'ın krallığını başlatacağına inanırlar.[66] Bu inanç, erken modern dönemde Avrupa'daki Mesih hareketlerinin İslâmî karşılığıdır.

Safevi Devleti, adını, Kuzeybatı İran'da Erdebil'de ortaya çıkan Safevi tarikatının kurucusu Şeyh Safiyüddin İshak'tan alıyordu. Şeyh Safiyüddin 1334'te öldü; tarihi gelenek esin kaynağı olduğu devletin kuruluş tarihini, on dört yaşındaki Safevi Şahı İsmail'in Akkoyunlu Devleti'nden kalan kısmın başkenti Tebriz'i kuzeni olan hükümdarının elinden aldığı 1501 yılı olarak kabul eder. Bu (İsmail'in anne tarafından dedesi) Uzun Hasan'ın 1474'te ölümünde, İsmail daha doğmadan başlayan ve 15. yüzyılın son yıllarında yoğunlaşan Akkoyunlu beyleri arasındaki uzun taht kavgasınının belirleyici savaşıydı. Safevilerin Şeyh Safiyüddin zamanı ile İsmail dönemi arasında -modern bir tarihçinin ifadesiyle "giderek pek de uhrevî olmayan bir biçimde mürid ve mülk edinen, oldukça sıradan bir Sünnî sufi tarikatından[67], Osmanlılara duyulan aşırı antipatiyle, genelde "ortodoks" Sünnî İslâm diye anlaşılan görüşe karşı radikal bir tavrı birleştiren bir devlete- geçirdikleri dönüşüm bugün de iyi anlaşılmamış bir konudur. Gerçekten de, Osmanlıların Müslümanlığını tanımlamak için "ortodoks," Safevilerinki için "heterodoks" terimlerini kullanmak, "doğru" ibadet biçimlerini dayatacak kurumların henüz gelişmediği ve halkın inançlarının kitabî İslâm'dan fazla etkilenmediği bir bölgedeki dinî uygulamaların çeşitliliğini ifadede yetersiz kalmaktadır.

Safevi tarikatı Anadolu ve Batı İran'ın sarp dağlık bölgelerinde, kültürel çeşitliliğe sahip bu bölgede ana Arap topraklarında benimsenen Sünnî inancı dayatacak güçlü bir merkezî iktidar henüz olmadığı bir zamanda kurulmuştu. Başlangıçta Erdebil'in Safevi şeyhlerinin öğretileri Sünnî İslâm'dan fazla farklı değildi. Safevi inanışındaki dönüşümlerde kilit kişiliklerden biri, İsmail'in baba tarafından dedesi olan ve 1447'de Safevi tarikatının başına geçen Şeyh Cüneyd'di. Cüneyd'in militan öğretisi bugün gerek Sünnîleri, gerekse On iki İmam Şiîlerini dehşete düşürecek gibiydi.[68] Cüneyd öylesine etkinleşti ki, toprakları Erdebil'i kapsayan ve kendisi de Şiî olan Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah onu ülkeden sürdü. Cüneyd, Cihanşah'ın düşmanı Uzun Hasan'a sığındı.[69] Cüneyd, Osmanlı gücü tam da bu bölgelere ulaştığı sırada, Doğu Anadolu, Kuzey Suriye ve Azerbaycan'daki Türkmen aşiretleri arasında kendine yandaş buldu. Diğer gruplarla birlikte, elli yıl kadar önce Osmanlı iç savaşının gidişatını karmaşıklaştıran Şeyh Bedreddin'in müritlerinin torunlarını da yanına çekti.[70] Gariptir ki, babası I. Mehmed, Şeyh Bedreddin'i idam ettiren II. Murad'ın para ve armağanlar gönderdiği din adamları arasında Cüneyd de vardı.[71]

Cüneyd'in 1447'de Safevi tarikatının başına geçmesi ve Sultan II. Mehmed'in 1453'te Konstantinopolis'i almasından yaklaşık yarım yüzyıl önce, Timurlenk 1402'de I. Bâyezid'i yendikten sonra Semerkand'a dönerken, Erdebil'e uğramıştı. Tarikatın o zamanki şeyhi, Timurlenk'i Anadolu'daki seferleri sırasında aldığı esirleri serbest bırakmaya ikna etmiş, hatta Timurlenk Anadolu'nun yerlerine geri gelen beylerine mektuplar yazarak, onlardan bu eski esirleri vergiden muaf tutmalarını istemişti. Muhtemelen bu da onlarda ve onların soyunda Safevilerden yana eğilimi güçlendirmişti.[72]

II. Mehmed gibi İsmail de tahta geçtiğinde çok gençti ve gene Mehmed gibi kendine danışmanlarının teşvik ettiği bir yol benimsemişti. İsmail'in Safeviler için Osmanlıların ideolojisine kesin zıt bir ideoloji benimsemesi, iki devleti kutuplaştıran ve Doğu Anadolu'da aralarındaki bölgesel rekabeti kızıştıran, katı bir dinî boyut katılmış siyasi bir hareketti. Uzun Hasan'ın Sultan II. Mehmed'e meydan okumasının –olduğu kadarıyla– dinî boyutu, Sünnî İslâm dünyasında üstünlük açısındandı. Doğu Anadolu ve ötesinde iktidar mücadelesi şimdiye kadar hiç olmadığı kadar yoğun ve şiddetli hale gelecekti. Bölgedeki muhalifler Osmanlıları, özellikle Konstantinopolis'in alınmasından sonra, batıya dönük bir Bizans-Balkan gücü olarak görüyor[73] ve kurtuluş için gözlerini doğuya çeviriyorlardı. İsmail'in mesajı padişahın bu gönülsüz uyrukları, özellikle de Osmanlı'ya ancak tesadüfî bir fetih sonucu sadakat borcu olan Anadolu'nun dağlık uçlarının göçebe Türkmen kabileleri için bir direniş yolu açıyor, isyanın erdemlerini öven bir devleti tercih ettiklerini dile getirmelerine olanak sağlıyordu. Osmanlılar için tehlike, İsmail'in yeni popülist akidesinin, dinî ve siyasi inançları iyi tanımlanmamış ve bir zamanlar aynı derecede sağlam görünen diğer Anadolu beyliklerinin yıkıntıları üzerine inşa edilmekte olan merkezîleşmiş Osmanlı düzeninde kendilerine bir yer bulamayan kişilere çekici gelmesinde yatıyordu. Osmanlı-İran sınır bölgesinde yaşayan, hakları ellerinden alınmış aşiretler Osmanlılar için bir sorundu, çünkü bu aşiretleri devlet yönetimine katmak istemedikleri gibi, onları kendi askerî ve siyasi çıkarları için kullanacak olan Safevilere kaybetmek de istemiyorlardı.[74]

Safevi öğretisine göre şah, Hazreti Muhammed'in damadı ve kuzeni İmam Ali'nin ruhunun yeni bedeniydi (Şiî imamı olmak için Ali soyundan gelmek asgari bir koşuldu), Ali ise Tanrı'nın insan biçimindeki görüntüsüydü.[75] 16. yüzyıl başlarında İran'ı ziyaret eden batılı gezginler, yandaşlarının İsmail'i bir tanrı gibi gördüklerini bildiriyorlardı.[76] Kızılbaş terimi ilk kez İsmail'in babası Şeyh Haydar zamanında kullanılmıştı. Şah İsmail'in Safevi Devleti'nin kuruluşuyla yandaşlarının en sonunda kendilerinin diyebilecekleri bir ülke bulduklarını ilân etmesi, On ikinci İmam'ın hemen görüneceğini uman binlerce kişinin onun çevresinde toplanmasına yol açtı. İsmail müridleri için, "kalbi temiz, kanlı bağırsakları yakut gibi olmayan kişi Kızılbaş olamaz" diye yazıyordu.[77] 1502'de İstanbul'da yaklaşık 5 bin Kızılbaş olduğu söylentisi yayılınca, Sultan Bâyezid on-

lara karşı ilk kez önlemler aldı, kentin kapılarını kapattırdı ve şüphelileri tutuklattı. Kızılbaşlara sempati duyanların İsmail'e sığınacağı korkusuyla, Osmanlı-Safevi sınırından geçişi yasakladı, ama bunun pek etkisi olmadı.[78]

Bâyezid Amasya sancakbeyliği yaparken, şeyhleri Uzun Hasan ile ilişkide olan ve öğretilerinde Safevi doktriniyle kimi ortak yanlar bulunan yeni kurulmuş Halvetî tarikatı dervişlerini korumuştu. Doğu eyaletlerinden gelen din adamlarına kuşku duyan II. Mehmed, etkin bir Halvetî şeyhini İstanbul'dan sürmüş, ama Bâyezid babasının yerine geçince şeyhin önde gelen müridlerinden birini başkente davet etmiş ve tarikat büyümüştü.[79] Bâyezid'in kendi mistik eğilimleri, en azından kısmen, yeni Safevi komşusuyla açık bir çatışmaya girmekten neden kaçındığını açıklayabilir. 1504-5 kışında İsmail'e onun Sünnî Müslümanlara davranışını kınayan, ancak bu baskılar sona ererse aralarında iyi ilişkiler gelişeceği uyarısında bulunan bir mektup yazdı.[80] 1505'te Bâyezid'in oğlu Selim'in Safevi topraklarına düzenlediği akına İsmail ılımlı bir tepki gösterdi. İsmail ile Bâyezid'in birbirlerine temkinli davranışları 1507'de, Bâyezid, İsmail'e Dulkadir Beyliği'ne karşı seferinde Osmanlı topraklarından geçmesi için sessiz bir onay verdiğinde de gözlendi.[81] İsmail, kendisinden önce Uzun Hasan'ın yaptığı gibi, bir süredir Osmanlı karşıtı bir ittifak başlatmak umuduyla Venedik ile ilişkideydi,[82] ama bunda başarılı olamadı. Örneğin 1508'de, ittifak önerisini yinelediğinde, Venedik, Osmanlılar ile aralarındaki barış antlaşmasına uyma gerekçesiyle, bunu reddetti.[83] Şah İsmail giderek eski Akkoyunlu topraklarını ülkesine kattı ve 1508'de Irak'a ulaşarak, hilâfetin eski başkenti Bağdat'ı aldı.

Bâyezid, Şah İsmail'i tahrik etmek istemiyordu, ama oğlu Şehzade Selim onun aksine bunu bir Kızılbaş belası olarak görüyordu ve çatışmaya hazırdı. Bâyezid'in yaşayan dört oğlundan* üçüncüsü olan ve uzun yıllardır Kızılbaşların Osmanlı ülkesinin bütünlüğüne oluşturduğu tehdidin en açık gözüktüğü, imparatorluğun yoksul sınır bölgelerindeki Trabzon'da sancakbeyliği yapan Selim, babasının bu pasifliğine öfke duyuyordu.[84] Baba ile oğul arasındaki gerginlik 1510'da, Bâyezid, Trabzon'a yürüyen İsmail'in kardeşi önderliğindeki bir orduyu yendiği için Selim'i azarladığında daha da arttı.[85] Selim aynı yıl babasına yazdığı bir mektupta Trabzon'dan, sancağın konuksever olmadığından, malzeme eksikliğinden ve Bâyezid'in geçimi için ona tahsis ettiği toprakların verimsizliğinden acı acı yakınıyordu:

> Bu vilayetde galle cinsinden nesne bitmeyüb kılleti ve zarureti aleddevam olduğu sebebden sancakbeyi olanlar âciz ve fürûmande kalurlar imiş. Tereke taşradan gelür imiş. Bende-i fakir geleliden beru hem-çünan galle gemi ile ve bazı türkman canibinden gelür. Bu yerin bid'ati ziyade olmağın evvelki zamandan şimdi az gelür olmuştur. Bizim hod bir gemi yapmıya takatımız yoktur... Elhâsıl bu mertebede zaruret çekilir ki, vasf olmak hadd-i imkândan hariçdir.[86]

* Sultan Bâyezid'in sekiz oğlu ve on yedi kızı vardı. 1510'da yaşayan oğulları Ahmed, Korkud, Selim ve Şehinşah'tı; Abdullah, Mahmud, Mehmed ve Alemşah daha önce ölmüşlerdi.

Selim bundan kısa süre sonra sancağı terk ederek, Kefe (Kaffa/Feodosiya) sancakbeyi olan kendi oğlu Süleyman'ın –geleceğin Kanunî Süleyman'ı– sarayına gitti; bu asice davranışında kayınpederi olan Kırım hanı Mengli Giray'ın desteğini almıştı.[87] Selim'in Sultan Bâyezid'e itaatsizliği ve Safevilere karşı saldırgan politikası, sonraki yıllarda Osmanlı tarihinin gidişatını belirledi.

1511'de Güneybatı Anadolu'daki Teke'de, Sultan Bâyezid'in düzenli sadaka gönderdiği Şah İsmail'in öğretisinin bir yandaşı öncülüğünde büyük bir Kızılbaş ayaklanması meydana geldi.[88] Halk arasında Şahkulu diye bilinen, Karabıyıklıoğlu Hasan Halife adlı bu kişinin misyonerleri Anadolu'da Osmanlı yönetimine itaatsizliği kışkırtmakla kalmayıp, Rumeli'de de bir ayaklanma başlattılar. Bunlardan birkaçı tutuklandı.[89]1511 başlarında Bâyezid'in yaşayan oğullarından ikincisi Şehzade Korkud Mısır'da sürgünden dönmüş ve kendisine Teke sancakbeyliği verilmişti; ama Korkud, Selim'in, başkente daha yakın olduğu için daha beğenilen Saruhan'a sancakbeyi atandığını öğrendi. Korkud aniden Antalya'daki merkezini terk edip, kuzeye hareket etti; Şahkulu da hemen kendisini Şah İsmail adına Osmanlı tahtının asıl varisi ilân etti. Ayaklanmanın zamanlaması tesadüfî değildi: İsyanın doruk noktası 9 Nisan'a denk getirilmişti ve o gün Şiîlerin, İmam Ali'nin oğlu İmam Hüseyin'in şehit düşmesini andıkları kutsal günleri Muharrem ayının 10'una rastlıyordu.[90] Şahkulu müridlerince bir Mehdi ve Peygamber olarak görülüyordu[91], bunlar ise kendisini ortodoks İslâm'ın sahibi gibi gören bir devletin hükümdarları için en lanetli sözcüklerdi. Osmanlıların kendilerini en üstün Müslüman güç olarak görmeleri, onları Şahkulu'nu yalnızca asi değil, bir sapkın olarak da nitelemelerine yol açtı.

Şahkulu bu rolü severek benimsedi. Şehzade Korkud yoldayken, Şahkulu'nun Kızılbaş yandaşlarından dört bin beş yüz kişilik bir grup Korkud'un maiyetine saldırıp, adamlarından bazılarını öldürdü. Bu saldırıya yanıt veren yerel hükümet güçleri dağınık bir biçimde Antalya kalesine çekilmek zorunda kaldılar. Şahkulu'nun yandaşlarının hepsini dindar fanatikler olarak tanımlamak mümkün değildir: Bunların arasında köylüler ve aşiret mensuplarıyla birlikte, topraklarını (aslında bunları almaya yetkili olmayan devlet görevlileri ve onların uşaklarına) kaybeden yoksul yerel sipahilerle, toprakları savaşta gösterdikleri cesareti ödüllendirmek için yükselen Hıristiyan doğumlu Müslüman sipahi sınıfına verilmek üzere ellerinden alınan, eski Müslüman Türk ailelerine mensup yerel sipahiler de vardı.[92]

Bu zaferden güç alan Şahkulu'nun yoksullar ordusu Anadolu'nun kuzeyine doğru ilerledi, yollarının üstündeki köy ve kentleri ateşe verdi – devlet onları camileri, tekkeleri, hatta Kuran'ı yakmakla suçluyordu. Sayıları 20 bine yükselmiş olarak, Güneybatı Anadolu'nun göller bölgesindeki Burdur'u geçtiler ve Kütahya'ya ulaştılar. Burada merkezi bu kent olan Anadolu beylerbeyi başlangıçta on-

ları kaçmaya zorladı. Sonra yalnız kaldığını fark eden beylerbeyi, Şahkulu'nun birliklerince yakalandı, başı kesildi, kazığa oturtuldu, şişe geçirilip kızartıldı. Kızılbaşların geçişine tanık olan bir çavuş, onların Kütahya halkının işbirliğiyle önlerine çıkan her şeye saldırıp, yağmaladıklarını bildiriyordu:

> Bu zalim uğraduğu yerlerde ricâlden ve avrâtdan ve etfâlden her ne bulursa kıra, hattâ, kendü maslahatından ziyâde koyun ve sığır olsa cümlesin kırar, kedüyi kırar, tavuğı kırar, Kütahiyye'de tâlân itdüği esbâbı, mahbub kaliçeler ve sâir esbâb her varsa cem' idüb oda yakmış... Çavuş İskender bendenüz cümleye vâkıfdur... Çok namus eksüklüğü oldı ve memleket halkı, hususa Kütahiyye kentlüsü rızkların yağmalatmışlardur kurtaramamışlardur.[93]

Şehzade Korkud'un Kızılbaşların üzerine gönderdiği birlik yenildi ve kendisi Manisa kalesine sığındı. Artık önce Bursa, sonra da İstanbul yolu isyancılara açılmıştı. 21 Nisan 1511'de Bursa kadısı yeniçeri ağasına, eğer adamlarıyla birlikte iki gün içinde şehre ulaşmazsa, ülkenin yitirileceğini yazdı. Şahkulu, Osmanlı idaresini Anadolu'dan silip, yerine Şah İsmail adına kendi otoritesini kuracak gibi gözüküyordu.[94] Şahkulu ve adamlarına karşı harekâtın başına Veziriazam Hadım Ali Paşa getirildi. Paşa, Kütahya yakınlarında Bâyezid'in yaşayan en büyük oğlu Şehzade Ahmed'in güçleriyle buluştu, ama isyancıları ancak Anadolu içinde uzun bir yürüyüşle Sivas'ta yakalayabildi; burada yapılan savaşta hem Şahkulu, hem de Hadım Ali öldü.[95] Kızılbaşların çoğu İran'a kaçtı.[96] Osmanlı'nın eline düşenler, Bâyezid'in 1500'de, Venedik ile savaş sırasında aldığı Mora'daki Modon ve Koron'a sürüldüler.[97]

Şahkulu İsyanı, Bâyezid'in oğullarının onun ardından tahta geçme girişimlerindeki güç dengesini dramatik biçimde değiştirdi. Şimdi 60'ında olan yaşlı Padişah'ın birçok da torunu olması taht kavgasını daha da keskinleştiriyordu. Şehzadelerin sancak beyi atanması sisteminin mantığı onları İstanbul'dan uzaklaştırmak, böylece hükümdara meydan okumalarını güçleştirmekti; ayrıca atamalar, padişahın gözdesi olan şehzade İstanbul'a en yakın olacak ve onun ölümünde rakiplerinden önce başkente ulaşarak, tahtı ele geçirme şansı yükselecek biçimde ayarlanabilirlerdi. Selim 1510'da Trabzon'u terk etmeden önce, oğlu Süleyman için İstanbul'un doğusunda, şehre 200 kilometreden az mesafedeki Bolu sancakbeyliğini ayarlamaya çalışmış, ama Bâyezid'in desteğini alan Şehzade Ahmed'in engellemesiyle karşılaşmıştı (Bâyezid, Ahmed'i tercih ediyordu).[98] Selim'in kendisinin Saruhan'a atanması onu, daha önce babasının sancakbeyliği yaptığı Amasya'daki Ahmed'e göre başkente daha yakınlaştırmıştı, ama Saruhan Selim için yeterince yakın değildi. Bu eyalete atanmadan önce

Rumeli'de bir sancakbeyliği istemiş, ama bu isteği yasal olmadığı gerekçesiyle reddedilmişti.*[99]

Selim'in Saruhan'a gitmeye niyeti yoktu. 1511'de Süleyman'ın sancağı Kefe'den ayrılarak, bir ordunun başında Rumeli'ye geçti. Haziran ayında, 10 Eylül 1509'da meydana gelen ve İstanbul ile civarını harap eden büyük depremden (çağdaş kaynaklar buna "Küçük Kıyamet Günü" demektedirler) sonra Bâyezid'in maiyetiyle birlikte taşındığı Edirne'ye ulaşmıştı. Oğluyla kanlı bir çatışmadan kaçınmak için Bâyezid Anadolu sancakları dışında şehzadelerin valilik yapmasının meşruiyetine ilişkin eski kararını dikkate almadı ve Selim'i Tuna üstündeki sınır sancağı Semendire sancakbeyliğine atadı. Daha da önemlisi Selim'e, Şehzade Ahmed lehine tahttan çekilmeme sözü verdi.[100]

Şehzade Ahmed ana destekçisi Veziriazam Hadım Ali Paşa, Şahkulu ile savaşırken öldükten sonra konumunun epey zayıfladığını anlamıştı. Ancak Şehzade Selim babasının samimiyetinden kuşku duyuyor ve Ahmed'in böylesine kolayca bertaraf edilebileceğine inanamıyordu. Bu nedenle ordusunu İstanbul'a yönlendirdi ve Ağustos ayında babasını Trakya'da, Edirne ile İstanbul arasındaki Çorlu'da kendisiyle savaşmaya çağırdı. Bâyezid birliklerine ateş emri verince, Selim Rumeli'ye geri kaçtı ve gemiyle Karadeniz kıyısında, Tuna'nın ağzındaki Kili'ye gitti. Babası ona Kefe'ye dönmesini emretti. Bâyezid yeniden İstanbul'da ikamet etmeye başladı.[101]

Şehzade Ahmed bu sırada Şahkulu İsyanı'nı bastırmakla meşguldü, ondan sonra Sivas'tan Batı-orta Anadolu'daki Afyon'a gitti; Bâyezid ile Selim arasındaki savaşı duyunca, babasına saygılarını sunmak istediğini ileri sürerek İstanbul'a yürüdü. Bâyezid de onu bu amaçla davet etti. Aralarında Karaman sancağından aşiret birlikleri (bunlar Şah İsmail'in propagandasına en açık olmuş insanlardı ve Osmanlı hanedanının iç çatışmalarının onlara bir avantaj sağlayacağını umuyorlardı) de bulunan güçlerini toparlayan Ahmed, veziriazam Koca Mustafa Paşa'ya gelişine hazırlanması için bir mektup yazdı. Hiç beklemediği bir şekilde, 21 Eylül 1511'de İstanbul'a vardığında bir yeniçeri ayaklanmasıyla karşılaştı ve Boğaz'ın Asya kıyısında Üsküdar'da kalmak zorunda kaldı, aslında padişah ilân edilmeyi umduğu başkente geçemedi.[102] Veziriazam Hersekzâde Ahmed Paşa, kaçıp saklandı. Bâyezid'in, Cem'in Roma'daki tutukluluğunun koşullarını görüşmek üzere Papa'ya gönderdiği güvenilir elçisi olan Veziriazam öldürüldü.[103] Saflar şimdi belli olmuştu: Yeniçeriler Selim'i; Şah İsmail taraftarları Ahmed'i destekliyorlardı.

* Şehzade-sancakbeyi sistemi yalnızca çoğunluğu Müslüman olan Anadolu topraklarında ve Karadeniz kıyısındaki Kefe sancağında işliyordu. En azından 14. yüzyıl başındaki iç savaşta asi Osmanlı şehzadeleri taht üstündeki iddialarını desteklemek üzere Balkanlar'daki hoşnutsuz uçbeylerinin arkalarına aldıkları zamandan beri durum böyleydi (Lowry, The Nature of the Early Ottoman State, 141, 157).

Ahmed desteğini artırıp, başkenti şiddetli bir saldırıyla ele geçirmek üzere Anadolu'ya geri çekildi. Padişahlığı ele geçirme umutları boşa çıkınca, babasının otoritesine açıkça karşı çıkarak, kendi adına eyaletlere atamalar yaptı. O sırada ölen babası Şehzade Şehinşah'ın yerine geçen, Bâyezid'in torunu Şehzade Mehmed'in yönetiminde olan Karaman sancakbeyliğinin kendisine verilmesi talebi ısrarla reddedilince, sancak merkezi Konya'yı kuşatıp, aldı. Yeniçeriler bir kez daha Ahmed'in umutlarına set çektiler, çünkü bu zaferin haberi İstanbul'a ulaştığında gene ayaklandılar, Selim'in padişahlığa sahip çıkmasını istediler ve Divân-ı Hümâyûn'a ültimatom verdiler. Onların Selim'e verdikleri gürültülü destek, Bâyezid'i zor durumda bıraktı ve güç karşısında boyun eğerek, Selim'i ordu başkomutanlığına atadı. Selim yeniden Kefe'den İstanbul'a doğru harekete geçti.[104]

Ahmed Konya'da, Selim ise Kefe'deyken, Şehzade Korkud İstanbul'a önce giderek tahtı ele geçirebileceğini sandı. Manisa'dan ayrılıp, sessizce yola koyuldu, gemiyle kente geldi, Bâyezid'den geçmişteki itaatsizliğini affetmesini istedi ve Selim'in gelişini bekledi. Korkud altın dağıtarak yeniçerilerin desteğini alabileceğini düşündü; yeniçeriler altını aldılar, ama Selim 1512 Nisan'ında İstanbul'a gelip, babasını tahttan indirdiğinde onu desteklediler.[105] Yeniçeriler ilk kez bir Osmanlı padişahının iktidardan indirilmesinde belirleyici rol oynuyorlardı, ama bu son kez olmayacaktı: Osmanlı'da veraset uygulaması teoride ne olursa olsun, sultanları tahta çıkaran ve indiren yeniçerilerdi.

Sultan II. Mehmed yeniçerilerin konumunu ciddi olarak yükseltmişti; Bâyezid'in Şah İsmail'in devletine ve onun Kızılbaş yandaşlarına taviz vermesini kabul edemeyen Selim bu mirasın varisiydi. Birliklerinin çoğu doğuştan değil, eğitimle Osmanlı olmuşlardı ve devşirildikleri görevi yerine getirmek için kararlı bir sultana ihtiyaçları vardı. Buna karşın Ahmed eski varlıkları ellerinden alınıp, yeni Osmanlı Devleti'nde kendilerine bir yer bulamayanlar için bir odak noktasıydı. Bâyezid'in kardeşi Cem de aşağı yukarı aynı gruba çekici gelmişti.

Sultan Bâyezid 1492'de Arnavutluk seferi sırasında bir suikast girişimine maruz kalmış, anarşik Kalenderî tarikatından bir derviş ona saldırmış ve bu saldırı Kalenderîlerin Rumeli'den sürülmesine yol açmıştı.[106] Ancak tahttan indirilmeyi aynı biçimde atlatamadı, bir ay sonra çekilmeyi düşündüğü ve doğum yeri olan Trakya'daki Dimetoka'ya giderken yolda doğal nedenlerden öldü.[107]

Konya'da Şehzade Ahmed'in, babasının Selim tarafından tahttan indirilmesine tepkisi, kendisini padişah ilân etmek oldu. İkinci oğlu Alaeddin komutasında Bursa'ya gönderdiği ordu, 1512 Haziran ortalarında şehre girdi, çevreyi yağmaladı ve halkın kaçmasına neden oldu. Selim'in sözde avlanmak üzere Marmara Denizi'ni geçeceği haberi, Alaeddin'i o sırada Afyon'a dönmüş olan babasının yanına geri gitmeye zorladı. Ahmed bütün destek birliklerini yanına çağırarak, Anadolu'da bir keşmekeş yarattı. Selim de oğlu Süleyman'ı yerine bırakarak Anadolu'ya yürüdü. Ahmed kardeşiyle açık bir savaşta karşılaşmaya hiç

istekli değildi, Afyon'dan Ankara'ya, oradan da eski merkezi Amasya'ya çekildi. Ama Amasya'da kentin kendisine karşı savunulduğunu gördü. Selim, ardında yıkım ve kargaşa bırakarak Anadolu'yu geçen Ahmed'i asi ilân etti.[108]

Ahmed sonra güneye yöneldi; Selim'in casusları onun her hareketini izliyor, ayrıca destekçilerinin niyetleri hakkında da bilgi veriyorlardı. Ahmed, Osmanlı ülkesi dışında iltica istemesinin hanedana leke süreceğini söyleyerek, Selim'den Anadolu'da toprak istedi. Ama Selim topraklarının hiçbir bölümünden vazgeçmek niyetinde değildi, Ahmed'e Müslüman bir devlete sığınmasını önerdi. Ahmed'in yandaşları onu –Selim padişah olduğundan beri Ahmed'in büyük oğlu Murad'ı barındıran– Şah İsmail'e, Dulkadiroğulları'na ya da Mısır'a sığınmaya teşvik ettiler. Yeni Memlük Sultanı Kansu Gavri Ahmed'e yardım etmeye isteksizdi, bu nedenle Ahmed kış için Dulkadir'e gitti; Selim de bu dönem için Bursa'yı kendine üs yaptı.[109]

Görünüşte Selim'in Bâyezid'in ardından tahta geçmesine ilişkin sorunlar halledilmişti, ama iki kardeş birbirlerine güvenmiyorlardı. Ahmed ilkbaharda Selim'in dönüp, kendisine saldıracağından korkuyordu; Selim de Ahmed'in Şah İsmail ile pazarlıklar yaptığını öğrenmişti.[110] Ahmed güçlerini yeniden Amasya'ya yöneltti; kent bu kez ona teslim oldu ve 1513'in ilk günlerinde dördüncü oğlu Osman'ı orada naip olarak bıraktı. Bu arada padişahlığı hâlâ elde edebileceği konusunda onu yüreklendiren bir dizi mektup almıştı ve muhtemelen bunlara inandı, ama aslında mektuplar Selim'in ona kurduğu bir tuzaktı. Bursa'ya varmaya kararlı olan Ahmed, Kuzey Anadolu'da ilerledi, yolda kendisine direnenlerle karşılaştı.[111]

Bâyezid'in ölümünün ardından Selim bir süre Korkud'a iyi davranmıştı. Manisa'ya dönmesine izin verilen Korkud, oradan birkaç kez Midilli adasına atanma talebinde bulundu, ama Selim kabul etmedi. Korkud bu kez Teke ya da Alanya'yı istedi, ama bu istek de reddedildi. Selim onun Güney Anadolu sahilindeki bu yerlerden amcaları Cem gibi Mısır'a kaçıp, Avrupalıların bir haçlı seferi için kullanılabileceğinden korkuyordu.[112] Selim 1513 başlarında avlanmak bahanesiyle güneye gidip, Manisa'ya saldırdı. Korkud kentten kaçtı, sonra bir mağarada saklanırken bulundu. Bursa'ya gönderildi ve 13 Mart'ta boğularak öldürüldü; o sırada kırklı yaşlarının ortasındaydı.[113]

4 Nisan 1513'te Selim Bursa'dan ordusuyla yola çıktı ve on bir gün sonra Ahmed ile Yenişehir'de savaşa tutuştu. Ahmed atından düşünce yakalandı ve boğularak öldürüldü. Amasya kısa süre sonra oğlu Osman'dan geri alındı. Osman bir süre önce idam edilen kuzenleri –Korkud, Ahmed ve Selim'in daha önce ölen kardeşleri Mahmud, Alemşah ve Şehinşah'ın oğulları– ile aynı kaderi paylaştı.[114] Bâyezid'in bu çok sayıdaki torununun mezarları Bursa ve Amasya'da hâlâ görülebilir.

Şimdi tahtını sağlamlaştırmış olan Sultan I. Selim, tahta el koymasına yol açan nedenlerden biri olan Kızılbaş sorununa rahatça kendi çözümünü getirebilirdi. Bâyezid döneminin son yıllarında Selim'in babasının yetkisine açıkça meydan okuması, Osmanlı hanedanının diğer üyelerinden bazılarını Kızılbaşlardan yana taraf tutmaya yöneltmişti. Kardeşi Şehinşah, Şahkulu adına ayaklananlara katılmaya hazır gözüküyordu, ama onlara duyduğu sempati eyleme dönüşmeden önce ölmüştü. Şehzade Ahmed'in oğlu Murad Kızılbaşlara öylesine yakınlık duymuştu ki, babasının Şahkulu'na karşı sefere gönderildiği, Murad'ın da babasının yerine Amasya sancakbeyi olduğu 1511 yazında, onların kızıl başlıklarından takmaya başladı. Şahkulu'nun güçleri Batı Anadolu'nun geniş kesimlerini yakıp yıkarken bile, Kızılbaş sempatizanları Kuzey-orta Anadolu nüfusu arasında propaganda çalışması yapıyorlardı; aslında ayaklanma oraya da yayılmıştı.[115]

Safeviler ve sempatizanları yıllardır Anadolu'da Osmanlı'nın siyasi otoritesini baltalamaya çalışıyorlardı; kendi ailesi içindeki rakiplerinden kurtulan Sultan Selim, doğrudan Şah İsmail ile çatışmaya hazırlanmaya başladı. Bütün dikkatini bu hazırlıklara topladı, çünkü seferin çok güç olacağı açıktı: Ordunun aşacağı mesafe büyük, arazi zorlu, Kızılbaşlar düşmanca tavırlıydı. 1514 ilkbaharında İstanbul Boğazı'nı geçerek, doğuya doğru uzun yolculuğuna başladı.

Sultan II. Mehmed'in Konstantinopolis kuşatması öncesinde yaptığı gibi, I. Selim de Avrupa devletleri –Venedik ve Lehistan– ve Memlükler ile anlaşmalarını yeniledi; böylece iki cephede savaş riskinden kaçınmayı umuyordu. İki taraf da bunun ortak yararlarına olacağını bildikleri halde, Macaristan ile antlaşma o kadar kolay olmadı. Macaristan elçisi rehin alındı ve maiyetiyle birlikte Selim'in önce İran, sonra Suriye ve Mısır'a yaptığı seferlerde yanında götürüldü; buralarda Selim'in çok büyük gücünü kanıtlamak üzere, gözlemcilere Macar kralı olarak sergilendi.[116]

Şeriata göre Müslüman'ın Müslüman ile savaşının kabul edilebilir tek gerekçesi diniydi, savaş ancak "ilahî yasayı uygulatmak ya da bunun ihlalini önlemek" için yapılabilirdi;[117] bu nedenle Osmanlı seferlerinin, düşman görülen tarafın gerçek İslâm'ın yolundan saptığına ilişkin ulemadan bir fetvayla onaylanması gerekiyordu. Anadolu beylikleri toprak anlaşmazlıkları nedeniyle Osmanlı egemenliğine sokulduğunda, tarihçiler fatihlere provokasyon gerekçeleri sağlamışlardı. Safeviler ile mücadelenin lojistik güçlüğünün yanısıra, eğer doktrine uydurulmazsa caiz de olmayacağı açıktı. Dolayısıyla Osmanlılar bunu dinî bir kisveye büründürerek, Safevilerin sapkınlıklarına karşın, kendilerinin "doğru din"i savunduklarını vurguladılar. Safevilere karşı propaganda savaşı yoğunlaşırken, İsmail'in yandaşlarını tanımlamak için yeni bir sözlükçe kullanıldı:

> Biz dahi şerî'atun hükm ve kitâblarumuzun nakl ile fetva verdük ki ol zikr olunan tâife-i kâfirler ve mülhidlerdür ve dahi her kimse ki onlara meyl edüb ol bâtıl dinlerine râzı ve mu'âvin olalar onlar dahi kâfirler ve mülhidlerdür bunları kırub cemâ'atların tağıtmak vâcib ü farzdur.[118]

Âlim-tarihçi Kemalpaşazâde (daha sonra Sultan I. Süleyman döneminde Osmanlı dinî hiyerarşisinde en yüksek konuma gelerek şeyhülislâm olacaktı) meseleyi daha da güçlü bir şekilde ortaya koydu: Ona göre Kızılbaşlar ile savaş, İslâm'ın gayrimüslim düşmanlarına karşı savaşla eşit bir cihattı.[119] Safevi tarihçilerin Osmanlı'yı Avrupalı kâfirler karşısında İslâm'ın kalesi olarak görüp, saygılı terimlerle değinmelerine karşın Osmanlı kaynaklarında Safevilerin açıkça kınanması şaşırtıcıdır. Osmanlılar baskıcı önlemlerinin şiddetini haklı çıkarmak için, Safevileri dinlerinin izin verebileceği en haşin terimlerle lanetlemek zorundaydılar.[120]

Sultan Selim dinî görevini acımasız ve etkin biçimde yerine getirdi. Şah İsmail'e savaş açması için icazet aldıktan sonra, düşmanını dinden sapmayla suçlayan bir mektup yazdı:

> Bilesin ve agâh olasın ki ilahî hükümlerden yüz çevirenlerin, dini ve şeriatı yıkmaya çalışanların bu hareketlerine, bütün müslümanların ve bu arada adâlet-sever hükümdarların, kudretleri nisbetinde, mâni olmaları farzdır... sen, bu yolda yürüdün, müslümanların memleketlerine saldırdın, şefkat ve utanmağı bir tarafa atarak zulüm kapılarını açtın, günahsız müslümanları incittin, fitne vü fesâdı kendin için esas kabul ettin... ve mescitleri yıkma, türbeleri, mezarları yakma, ulemâ ile peygamber neslinden gelmiş olan seyyidlere ihânet ve ilka-i mesâhif-i kerîme, der-i kazûrat ve sebb-i şeyheyn-i kerîmeyn gibi işler senin kötü hallerinden bir kaçıdır... Maksadım, Allah'ın inâyetiyle senin padişahlığını yok etmek ve bu suretle de âcizler üzerinden zulmünü ve fesâdını kaldırmaktır.[121]

İran'a giderken yolda Kızılbaş saldırılarına maruz kalmamak için Selim Kuzeyorta Anadolu'daki Rum sancağına yerleşen Kızılbaşları ad ad kaydetmek üzere bölgeye görevli gönderdi. Kaydedilen 40 bin kişinin binlercesi katledildi, binlercesi de tutuklandı;[122] bunun sonucunda ne Sultan'ın ordusunun ardında, ne de bunu izleyen beş yıl süresince bir Kızılbaş isyanı yaşandı.[123] Selim aynı zamanda Safevi Devleti'yle sınırlarını kapatarak, tacirlerin giriş çıkışını yasakladı – bu batıya ipek ihracatını durdurarak Safevi ekonomisini yıpratmayı, aynı zamanda da batıdan İran'a silah, meta ve para girişini önlemeyi amaçlayan bir ticaret savaşıydı. Bu sert önlemlerin bir habercisi olarak, Selim 1512-13 kışını Bursa'da geçirdiğinde İranlı tacirleri kentten dışarı çıkartmıştı.[124]

Şah İsmail'in doğu sınırında, sonunda Safevilerin eline geçen Akkoyunlu ve Timuroğulları'nın ganimetine rakip olan Özbek Devleti'nin bulunması Selim için bir avantajdı. İsmail 1510'da Özbekleri Amuderya'nın ötesine sürmüştü, ama 1512'de Özbekler kuzeydoğudaki Horasan eyaletini yeniden işgal edip, bir

Safevi ordusunu yendiler. Selim 1514'te İsmail'in topraklarına batıdan girdi. Selim'in niyetini önceden bildiği halde, İsmail'in bu çatışmaya hazırlanmak için yapabileceği fazla bir şey yoktu ve benimseyebileceği tek taktik Osmanlı ordusunun önündeki her şeyi yakıp yıkarak geri çekilmekti.

Selim'in ordusunun Şah İsmail ile savaşmak için Anadolu'nun bir ucundan ötekine yaptığı yolculuk birlikleri yormuştu, erzak azdı ve İsmail'e ulaşamamak hoşnutsuzluk yaratıyordu. Seferin ulemadan fetva almasına rağmen, Osmanlı saflarında Müslüman kardeşlerle savaşmanın yanlış olduğu homurtusu dolaşıyordu. Öfkelerini gizlemek gibi bir âdetleri olmayan yeniçeriler düpedüz isyan sınırına gelmişlerdi ve Van Gölü'nün kuzeyinde kamp kurduklarında, Sultan'ın çadırına ateş açtılar. Selim kısa süre sonra Şah İsmail'in güçlerinin gölün kuzeydoğusundaki Çaldıran'da toplandığını öğrendi. Savaşın yakın olduğunu duymak yeniçerileri yatıştırdı. 23 Ağustos 1514'te meydana gelen savaşta İsmail alana 80 bin atlı okçu sürdü; bunların çoğu Dulkadir ve Karaman gibi Selim'in hizaya getirmeyi hedeflediği aşiretlerdendi. Selim'in 100 bin dolayında askeri vardı, bunların 12 bini tüfekli yeniçerilerdi. İsmail'in ne topu, ne tüfeği vardı, oysa Osmanlıların 500 topu vardı ve bunları birbirlerine zincirleyerek Safevilerin ilerlemesini önlediler. Savaşta iki taraf da, özellikle komuta düzeyinde olmak üzere büyük kayıplar verdi.[125] İsmail'in karılarından biri esir alındı ve bir Osmanlı devlet adamına verildi;[126] İsmail ise savaş alanından önce Tebriz'e, sonra güneydoğuya kaçtı. Selim onu Tebriz'e kadar izledi, 6 Eylül'de ulaştığı kenti yağmaladı. Hava bu mevsim için çok soğuktu. Selim belki de bölgede kalıp, ilkbaharda savaşı sürdürmek istiyordu, ama başta sancaklardan gelen sipahiler olmak üzere askerler kışı doğuda geçirmeyi reddettiler, o da Amasya'ya dönmek zorunda kaldı.

Ordudaki hoşnutsuzluk işaretlerini yatıştırmak için günah keçilerine ihtiyaç vardı. Bunların arasına, 1474'te II. Mehmed'in ordusunca ülkesi Bosna'dan getirildiğinden bu yana Osmanlı Devleti'ne uzun yıllar hizmet etmiş Hersekzâde Ahmed Paşa da dâhil edildi. Paşa görevinden azledildi ve yerine ikinci vezir Dukakinzâde Ahmed Paşa getirildi. Babası bir Arnavut soylusu olan Dukakinzâde kısa süre sonra, 1515 başlarında Amasya'da doğuya yeni bir seferi önlemek için başgösteren yeniçeri isyanına katıldığı gerekçesiyle idam edildi. Aynı zamanda Dulkadir Beyi Alaüddevle ile yazıştığından da şüphe ediliyordu. Alaüddevle İsmail'e karşı savaşta Osmanlılara katılmayı reddetmişti ve Dulkadir birlikleri Çaldıran'da Safevi şahının yanında savaşmışlar, İsmail, Selim'in malzeme nakil hatlarını kesmek için Osmanlı sınırı boyunca saldırılar düzenleyen Alaüddevle'ye yardım için bir Kızılbaş birliği göndermişti. Selim Dulkadiroğulları'nın varlığına son vermeye kararlıydı. Memlükler bu kez Alaüddevle'ye yardım etmediler. Dulkadir 1515 Haziran'ında Selim'in ordusuna teslim oldu ve böylece Osmanlılar için Suriye ve Mısır yolu açıldı.[127]

Çaldıran Seferi'nin ardından Fırat üstünde, Erzincan'ın güneybatısındaki Kızılbaş sığınağı Kemah (Kamakh) ile aralarında Dicle üstündeki stratejik Di-

yarbakır olmak üzere bir dizi kent Osmanlıların eline düştü. Çaldıran'daki zaferinin prestiji bölgedeki Kürt aşiret beylerini Selim'in yanına çekti ve bunlar İsmail'in subaylarını ve memurlarını Güneydoğu Anadolu dağlarından kovaladılar. Selim'in sınır bölgelerdeki konumu sağlamlaştıkça, Osmanlı'nın etkinlik alanı doğuya, Erzincan-Diyarbakır hattına ve şimdiki Kuzey Irak'a uzandı. Buna paralel olarak Selim'in "kapalı sınır" politikasının da genişletilmesi, Tebriz'i Kızılbaş tabanından hemen hemen tümüyle kopardı ve Safevi topraklarının ağırlık merkezi zorunlu olarak doğuya kaydı; bundan da İsmail'in Türkmen destekçileri zarar gördüler.

Ama Selim başarılarıyla yetinemezdi. Askerlerinin sadakatiyle ilgili yeni sorunlar çıktı. Amasya'daki bir komutan, bölgenin çok kötü ekonomik koşulları nedeniyle, Rum sancağında geçimlerini sağlamak için sipahilere dağıtılan tımarların son derece yoksul olduğunu, dolayısıyla sefere katılamayabileceklerini yazıyordu. Osmanlı'nın diğer Anadolu devletleri üzerindeki kontrolü yaygınlaşmadan önce, bir sipahi kendi yerine savaşacak başka birini gönderebilirdi. Ama artık Osmanlı yasası onun bizzat katılmasını gerektiriyordu. Ayrıca, eskiden miras kalabilen toprak hakları şimdi sultanın keyfine göre bağışlanıyordu. Komutanın yazdığına göre her iki değişiklik de büyük hoşnutsuzluk yaratmıştı.[128]

Peşpeşe üç padişah döneminde, savaşta ordunun çok önemli bir bileşeni olan ve barışta kırsal bölgelerde düzeni sağlayan sipahilerin yaşamına istikrar getirilememişti. Araştırmacılar, Sultan II. Mehmed'in yerel Anadolu ailelerinin topraklarını Hıristiyan doğumlu yeni sipahilerine dağıtma politikasını ne ölçüde gerçekleştirdiği konusunda görüş birliğinde değillerdir, ama bu eğilimin onun döneminde başladığı anlaşılmaktadır. II. Bâyezid babasının önlemlerini iptal etmiş, bu toprakları eski sahiplerine iade etmiş, bunun sonucu olarak Mehmed'in tercih ettiklerinin düşmanlığını kazanmıştı. Selim dedesinin yerel bağları yok eden politikalarını sürdürerek, padişahı toprak dağıtımının ana kaynağı yaptı. Örneğin Karaman sancağında Rumeli'den, eski hanedan ve aşiret bağlılıkları düzenini kırmak amacıyla getirdiği sipahilere toprak verdi, çünkü bu eski bağların dayatmaya kararlı olduğu yeni imparatorluk düzenine sadakatten daha güçlü olduklarını görmüştü.[129] Rum sancağında Akkoyunlu döneminden kalan yasaların korunması gibi köylü sınıfına tanınan hafifletici haklar[130] yöresel sancak sipahilerine tanınmadı; Selim'in reformları, Kızılbaşların bastırılması ve İran'a karşı içten içe süren düşmanlığın yarattığı belirsizlik ve güvensizlik ortamını daha da kızıştırdı.

Çaldıran yenilgisinden sonra İsmail, Selim'in ilkbaharda seferini sürdürmek üzere döneceğini varsayıyor, doğudaki yeni Özbek saldırıları endişesini artırıyordu. Selim, İsmail'in barış başvurusunu reddetti ve sarayına bu başvuruda bulunmak üzere gelen (aralarında Azerbaycan'ın en yüksek dinî yetkilisinin de bulunduğu) Safevi heyetini tutuklayıp, hapsetti.[131] İsmail kendine Hıristiyan güçler arasında müttefik aradı, ama çağrılarına kulak veren olmadı. Venedik yüzyılın

başından beri İsmail ile iyi ilişkiler sürdürmüştü, ama 1513'te Osmanlılar ile antlaşmasını yenilemişti ve destek vermeyi reddetti. Cem'in oğlu Murad, babasının 1482'de kısa süre kaldığı Rodos'ta yaşamaya devam etmiş, ama hiçbir zaman Osmanlı tahtında bir iddiada bulunmamıştı; hatta bu noktayı vurgularcasına, Katolik olmuştu. Gene de İsmail Şövalyelerden onu kendisine vermelerini istedi. İsmail 1510 ve 1513'te Portekiz'in Hint Okyanusu'ndaki yayılmacılığının mimarı Hindistan genel valisi Affonso d'Albuquerque'i ortak düşmanları Memlüklere karşı saldırıya teşvik etmiş, ama başarılı olamamıştı; Çaldıran'dan sonra yeniden Portekizlilere başvurdu; Albuquerque'in buna yanıtı sembolik bir jest bile sayılmayacak düzeyde oldu ve ona iki küçük topla altı arkebüs gönderdi. Macaristan, İspanya ve Papa'ya yapılan başvurular da geri çevrildi.[132]

Osmanlıların Suriye ve Mısır'ı almaya çalışmak için birçok nedenleri vardı ve şimdi harekete geçmenin zamanı olduğu belliydi. Memlük sultanı Kansu Gavri, Çaldıran'dan önce seçeneklerini açık tutmak amacıyla Selim ile Şah İsmail'e karşı ittifak yapmayı reddetmişti; 1515'te Çaldıran'dan sonra, İsmail ile Osmanlılar aleyhine bir anlaşma yapmayı reddetti. Çaldıran'dan önce Selim, Memlük Devleti'ne karşı uzlaşmacı bir tutum benimsemişti; Çaldıran'dan sonra Osmanlı'nın Dulkadir'i topraklarına katması Memlükleri doğrudan bir saldırıya açık bırakıyordu ve Padişah daha açıkça saldırgan bir tavır benimseyebilirdi. Memlükleri aşağılamak için Alaüddevle'nin yeğeni ve rakibi olan (Şehsuvaroğlu) Ali Bey'i onun yerine yeni sancağı Dulkadir'e beylerbeyi atadı ve Alaüddevle'nin kesik başını Kahire'ye gönderdi.[133]

Ortadoğu'nun büyük güçleri arasındaki diplomasi karmaşık bir işti. Osmanlı, Memlük ve Safevilerin casus ve ajanları, sonsuz bir propaganda ve yanlış bilgi yayma oyunu içindeydiler. Kışı büyük olacağı belli bir sefer için hazırlıkla geçiren Selim'in ordusu, 1516'da İstanbul'dan bir kez daha doğuya yola çıktı. Kansu Gavri saldırının İsmail'e yöneleceğini düşünüyordu; İsmail de aynı kanıdaydı.[134] Modern araştırmacıların bir kısmı Selim'in 1516'da gerçekten İsmail'e karşı sefere niyetlendiğini ve ancak iyice ilerledikten sonra yön değiştirdiğini düşünürken, diğerleri buna katılmamaktadırlar. Öte yandan Selim'in 1514 seferi çok çetin geçmiş, birlikleri isyana varacak bir isteksizlik göstermişlerdi; ayrıca İsmail Çaldıran'daki yenilgisiyle ciddi biçimde aşağılanmıştı ve artık İslâm dünyasında öncülük iddiasında bulunacak durumda değildi.

Osmanlı'nın hileciliği Halep'teki bir Memlük görevlisi olan Hayır Bay'ın mektubuyla doruğa ulaştı. 1516 Nisan'ında Kansu Gavri'ye yazılan bu mektupta –yalan olarak– İsmail'in büyük bir orduyla Osmanlı topraklarını işgal ettiği, Memlük sınırına yakın Diyarbakır'a yeni yerleştirilen Osmanlı garnizonunu buradan kovduğu bildiriliyordu. Bunun üzerine Kansu Gavri ne olup bittiğini bizzat görmek üzere Halep'e yürüdü, Selim de kurnazca bunu bir provokasyon olarak yorumladı. Ama Sünnî Müslüman ve İslâm'ın kutsal kentleri Mekke ve

Medine'nin bekçileri olan Memlükleri sapkın ilân etmek Osmanlı'nın kuvvete dayanan politikası açısından bile zordu; dolayısıyla onlara karşı bir sefer, Safevilere ve onların Kızılbaş yandaşlarına karşı seferden çok daha güç haklı gösterilecekti. Kansu Gavri'nin İsmail ile çevirdiği iddia edilen entrikalar aslında İsmail'in 1515'te ona başvurmasından başka bir şey değildi,[135] ama Osmanlı uleması "bir sapkına yardım eden de sapkındır" gerekçesiyle ve onlara karşı savaşın cihat sayılabileceğini öne sürerek, Memlüklere karşı bir seferi desteklemeyi kabul etti.[136] Selim bu bahanenin zayıflığının onu amacından saptırmasına izin vermeye istekli değildi; Osmanlı tarihçileri, belki de Sultan'ın durumunun dinen tartışmalı olduğunu fark ettiklerinden, seferin Sünnî Memlüklere değil, "sapkın" Safevilere yönelik olduğunu vurgulamaya özen gösterdiler.

İstediği fetvayı alan Selim Malatya'dan güneye ilerleyerek, Suriye'ye girdi ve Osmanlı ve Memlük orduları 24 Ağustos 1516'da Halep'in kuzeyindeki Mercidabık'ta karşılaştılar. Savaş birkaç saat içinde bitti. Memlük ordusu belki Selim'inki kadar büyüktü, ama barut teknolojisini daha yeni benimsemeye başlamıştı ve Osmanlı'nın top ve tüfeğine karşı çıkacak ateşli silahları çok azdı. Kansu Gavri meydandan kaçınca birliklerinde panik baş gösterdi; onun kaçışı Suriye'de 250 yılı aşkın süren Memlük egemenliğinin sonu oldu. O sırada Halep valisi olan Hayır Bay komutasındaki Memlük birliklerinin Osmanlı tarafına geçmesi de bu kritik savaşın belirleyici faktörlerinden biriydi. Bu durum Osmanlı kurnazlığının yeni bir kanıtıydı, çünkü Hayır Bay'ın bir süredir padişahın ajanı olduğu ortaya çıktı. Kansu Gavri savaş sırasında öldü, ama ölüm nedeni belirsizdir.[137]

Halep halkı Memlükleri sevmezdi ve Osmanlı'nın ilerlediği haberi onları sevindirdi; Selim'in ordusu güneye bir direnişle karşılaşmadan ilerledi ve Şam ona teslim oldu. Ramazan ayının ilk Cuma'sında, kentin 8. yüzyıl başlarında inşa edilen büyük Emevi Camii'nde Sultan Selim adına hutbe okundu. Suriye'nin yeni Osmanlı hükümdarı zaferini dünyaya böyle ilân ediyordu. Selim ve danışmanları önce ordunun Kahire'ye devam edip etmemesi konusunda kararsızdılar; sefer mevsimi geçmek üzereydi ve Memlük başkenti çölün ötesindeydi. Öte yandan Suriye'de elde edilen kazanımların Mısır Memlüklerin elinde kaldığı sürece güvende olmayacağı da açıktı. Selim bu nedenle bu olağanüstü başarılı seferi devam ettirmekten yana olanların tavsiyesini kabul etti. Kahire'nin önde gelen kişileri arasında Selim'in teslim olma çağrısına uyup uymama konusunda görüş ayrılığı çıktı. Yeni Memlük Sultanı Tumanbay, Selim ile bir uzlaşmaya varmaktan yanaydı, ama savaş yanlıları tartışmayı kazandılar. Gazze'nin güneyinde yapılan savaşta, Osmanlılar Memlüklerin eski Şam valisi Canbirdi Gazali komutasındaki ordularına hem silah, hem ustalık açısından üstün geldiler. Sultan Selim güneye ilerlerken, Hıristiyan ve Yahudiler için kutsal olduğu gibi Müslümanların da üçüncü kutsal kent saydıkları –bazı geleneklere göre Hazreti Muhammed göğe buradan çıkmıştı– Kudüs'teki Müslüman kutsal yerlerini

ziyaret etti. Osmanlı ordusu Şam'dan ayrıldıktan bir hafta sonra, 23 Ocak 1517'de, Memlükleri Kahire dışındaki Ridaniye'de yendiler. Safevilerin Çaldıran'da yaptıkları gibi, Memlükler de atlı sipahilerine güveniyorlardı, ama bunlar Osmanlıların top ve tüfekleriyle baş edemediler. Selim birkaç gün sonra kısa bir süre için Kahire'ye girdiğinde, birliklerinin güçlükle bastırabildiği ve iki tarafa da büyük kayıplara malolan zorlu bir direnişle karşılaştı. Memlük komutanları Nil'in öteki yakasına kaçtılar ve iki ay yakalanamadılar. Tumanbay 31 Mart'ta yakalanarak Selim'in huzuruna getirildi. İdam edilen Tumanbay'ın cesedi kentin kapılarından birinde halka sergilendi. Osmanlı sultanı ancak bundan sonra Kahire'nin kendisine ait olduğunu ve Memlük İmparatorluğu'nun sona erdiğini kabul etti.[138]

Selim'in Memlük topraklarını ele geçirmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ağırlık merkezini gerek coğrafî, gerekse kültürel olarak doğuya kaydırdı. Selim artık İslâm'ın doğduğu Arap ülkelerinin hâkimiydi ve imparatorluk nüfusu tarihinde ilk kez çoğunlukla Müslüman olmuştu. Selim'in, zamanının en başarılı İslâm hükümdarı olduğu artık açıktı. Tahtını Kızılbaş sapkınlığına karşı mücadeleyle almış ve böylece Osmanlı'nın gerek siyasi, gerekse ideolojik olarak ortodoks İslâm'la özdeşliğini vurgulamıştı. Memlüklere karşı zaferi onu Mekke ve Medine'nin bekçisi, dindar Müslümanların sekiz yüzyıldır Hazreti Muhammed'in hayatıyla ilgili yerlere ulaşmak için izledikleri hac yollarının koruyucusu yapmıştı. Ortodoks İslâm için kutsal sayılan alanların sahibi olmak, Osmanlı hanedanı için daha büyük bir meşruiyet kaynağıydı. İmparatorlukta birdenbire Müslümanların çoğunluğa geçmesi, Osmanlı'nın Arap ülkelerinin geleneksel İslâmî uygulama ve adetlerini tümüyle benimseme eğilimini pekiştirdi; yakın zamanlarda söylendiği gibi, "kimin kimi fethettiği sorunu tartışmalıydı".[139]

Bağdat, Moğollar 1258'de kenti yağmalayıp, beş yüzyıldır bu görevde olan Abbasi hanedanından Halife El-Musta'sım Billah'ı öldürünceye kadar, hilâfetin merkezi olmuştu. Memlük Komutanı Baybars 1260'da Abbasilerin bir oğlunu Kahire'ye getirdi, ama hilâfet artık çoktandır İslâm hükümdarlarının iktidarlarının tam meşruiyet kazanması için halifeye başvurmaları gereken zamanlardaki dinî otoritesini yitirmişti. Kahire halifelerinin gücü yoktu ve eski etkinliklerinden geriye çok az şey kalmıştı. Memlükler onları tahta geçme törenlerinin bir parçası olarak kullanırlardı ve İslâm hükümdarları meşruiyetlerini kanıtlamanın bir aracı olarak onların unvanlarına el koymuşlardı. Örneğin Osmanlı padişahları II. Murad'dan bu yana halife unvanını, Müslüman cemaati üstünde siyasi-hukukî egemenlik ifadesinden çok, retorik anlamında zaman zaman kullanmışlardı. Selim'in bu konumun geri kalan dinî otoritesini uygulamak iddiasında bulunmadığı açıktır. Son halife el-Mütevekkil İstanbul'a sürgüne gönderildi ve Selim'in oğlu Süleyman dönemine kadar burada kaldı. Zamanla hilâfet konusu Osmanlı aydınlarının ilgisini çekmeye başladı, ama Selim'in Kahire'yi fethettiği zaman bu görevi resmen üstlendiğine ilişkin öyküler ancak 18. yüzyıl-

da –Rusların Hıristiyan Osmanlıları koruma iddialarına, Osmanlı'nın Müslüman Ruslar üzerindeki ruhanî otoritesi iddialarıyla karşı çıkmak gerektiği zaman– ortaya çıktılar.[140]

Selim'in Mısır ve Suriye'yi fethinden sonra, İran'a ticarî ablukanın uygulanması kolaylaştı. Selim'in yasağına rağmen, ticarî kervanlar İran'dan Memlük topraklarına geçip, mallarını buradan deniz yoluyla batıya göndererek yasağı deliyorlardı. Fetihten sonra Memlüklerin gerek kara, gerekse deniz yolları doğrudan Osmanlı kontrolü altına girdi. Bu belki memnuniyet yaratacak bir şey olabilirdi, ama gerçekte abluka hem Safevi, hem de Osmanlı ekonomilerine zarar vermişti: Ticaret yollarından iletilen ipek İran ekonomisinin motoruydu, Bursa ise bu metanın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ana pazarıydı. Bu metanın eksikliği nihaî pazar olan İtalya'da şiddetle hissedilmiş olmalıydı, çünkü İtalya'da ipeğe çok değer veriliyordu ve bu ticaretin gelirleri kent devletlerin ekonomileri için yaşamsal önemdeydi. Selim'in Safeviler ile ticaret savaşında kullandığı bir diğer araç sürgündü. Pazarlarında İran'dan gelen ipeğin özellikle Venedik tacirlerine satıldığı bir ticaret merkezi olan ve şimdi Osmanlı'nın eline geçen Halep kentindeki İran kolonisi Şah İsmail ile ilişkilerini sürdürdüğü kuşkusuyla, daha önce Bursa'daki İranlılara yapıldığı gibi, buradan İstanbul'a sürüldü.[141]

Memlük topraklarının fethi prestij ve jeopolitik yarar sağladığı gibi, Osmanlı yayılmasına yeni perspektifler kazandırdı. Selim şimdi Kızıldeniz'e bir yol elde etmişti ve Hint Okyanusu'nda doğrudan bir Osmanlı-Portekiz rekabeti dönemi başladı. Memlük Devleti, en iyi yılları olan 14. ve 15. yüzyıllarda, doğudan gelen baharat ticaretini kontrol etmesi ve yerel olarak yetiştirilen pirinç, şeker ve pamuktan alınan vergilerden edindiği gelirler sayesinde Osmanlılar kadar görkemliydi; bu paralar şimdi Osmanlı sultanının kasasına akacaktı. Şah İsmail'e Çaldıran'da indirilen büyük darbe, Osmanlı'nın güneydoğu kanadındaki değişken aşiretleri tarafsızlaştırmış, birçoğu Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve bölgenin siyasi haritası değişmişti. Hamilerinin yenilgisi nedeniyle Kızılbaşlar da bir süre için hizaya getirilmişlerdi, ama bunların tümüyle kontrol altına alınması tüm 16. yüzyıl boyunca Osmanlı iç politikasının ana uğraşılarından biri olacaktı.

Selim 1517 Eylül'ünde Kahire'den ayrıldı ve acele etmeden kuzeye ilerledi. Şah İsmail'in elçisi pahalı armağanlarla, efendisinin barış isteklerini bildirmek üzere Şam'a geldiğinde, idam edildi. Selim'in ordusu 1518 Mayıs'ında, İran üstüne yürür gibi Fırat'a doğru yöneldi, ama sonra aniden batıya ilerleyip, İstanbul'a döndü. Selim'in bu yön değişikliği için gerekçeleri bilinmemektedir, ama İran'a karşı yeni bir sefer ihtimalinin birliklerinde yarattığı hoşnutsuzluk ya da böylesi bir sefere girişmek için lojistik hazırlığının yeterli olduğundan kuşkusu aldığı kararı etkilemiş olabilir.[142]

Gözlemciler Selim'in bundan sonra ne yapacağını merak ediyorlardı. Memlük topraklarına el koyduktan sonra, batılı komşuları şimdi sıranın kendilerine geldiğinden korkuyorlardı. Öte yandan onun Suriye'yi fethetmesi, batılılara sal-

dırıya geçme gerekçesi vermişti, çünkü Hıristiyanların Beytüllehem ve Kudüs'teki kutsal yerleri artık Osmanlı'nın eline geçmişti. Gerçi Hıristiyan kutsal yerleri, 1099 ile 1244 arasında Haçlıların eline geçtikleri dönem dışında, 7. yüzyıldan bu yana Müslümanların kontrolündeydi, ama Batı için Osmanlılar Memlüklerden çok daha tehlikeliydiler ve bu yerlerin onların eline geçmesi Papa X. Leo'nun bir haçlı seferi düzenleme çabalarını yoğunlaştırmasına neden oldu. Papa'nın istediği üzerine 1517 Kasım'ında ona verdikleri raporda kardinalleri, düşmanın amacı Hıristiyanlığı yok etmek olduğu için bir haçlı seferinden başka yapacak şey olmadığını söylediler. Fransız Kralı I. François ile Kutsal Roma İmparatoru I. Maksimilyan da görüşlerini belirttiler ve Maksimilyan bir haçlı seferi düşünülmeye başlanmadan önce Avrupa çapında beş yıllık bir barış anlaşması önerdi. Bunun üzerine Papa 1518'de Hıristiyan prenslerinin, geçmişte pek çok kez Osmanlılara karşı ortak hareket etmelerini engelleyen tartışmalardan vazgeçmeleri gerektiğini ilân etti.[143]

Papa bu projeye onay ararken, hızlı bir diplomatik faaliyet yürütüldü,[144] ama projenin başarısı için mutlaka katılması gereken bazı taraflardan aldığı soğuk tepkiler Papa'yı bir kez daha hayal kırıklığına uğrattı. 1513'te Osmanlılar ile antlaşmasını yenilemiş olan Venedik, bunu göze alacak durumda değildi. Çaldıran'daki yenilgisinden sonra İsmail'den yana taraf olmayı reddetmiş, 1517'den sonra Osmanlılardan Kıbrıs'ı, Memlükler zamanında olduğu gibi, haraç ödeyen bir koloni olarak elinde tutma hakkını almıştı.[145] Uzun Osmanlı-Macar sınırında akınlar ve karşı akınlar yıllardır düşük yoğunlukta sürüyordu, ama 1513'te Macar Kralı, Osmanlılar ile bir barış antlaşması imzalamıştı.[146] Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan arasındaki antlaşma da 1519'da yenilenmişti.[147] Ancak önerilen haçlı seferinin önündeki en büyük engel Fransız Kralı 1. François ile İmparator V. Karl arasında Avrupa'da üstünlük çatışmasıydı. Osmanlılar Hıristiyan güçler arasındaki rekabetten nasıl yararlanacaklarını öğreniyorlardı ve haçlı seferi planı sonuçsuz kaldı.

1519'da imparatorluk tophanesindeki faaliyet, Osmanlılar için Rodos'un olası bir hedef olduğuna işaret ediyordu: Mısır'ın fethinden sonra, İstanbul ile Selim'in yeni eyaletleri arasındaki deniz yolu üstünde bulunan bu Hıristiyan kalesine saldırı bir zaman meseleseydi. Ama Şah İsmail kendisi için korkuyordu. Eski gücü olmasa da, hâlâ Selim'i öfkelendirebilecek durumdaydı ve 1520'nin ilk aylarında bir Kızılbaş ayaklanmasına destek verdi. Ayaklanma, 1511'de Şahkulu'nun savaşta öldüğü Sivas kenti civarından bir Kızılbaş liderinin, Şah Veli'nin adıyla anıldı. Şah Veli'nin babası Şeyh Celal birkaç yıl önce kendisini Mehdi ilân ederek çevresine binlerce insan toplamış ve Kuzey-orta Anadolu'nun düzenine ciddi bir tehlike oluşturmuş, 1516 ve 1518'de Şah Veli'nin kendisi için İran'a gidiş-gelişi önleyen Osmanlı ablukasını aşmıştı. Sivas'ın Osmanlı sancakbeyi İstanbul'a Kızılbaşların Anadolu'da yaptıkları tahribatın çapını, onların sempatizanları arasında Dulkadir hanedanının Selim'in

vassalı Ali Bey'e muhalif olan mensuplarının da bulunduğunu yazmıştı. Sultan yeniden başgösteren bu belaya karşı ordusunu harekete geçirdi ve Orta ve Kuzey-orta Anadolu'da iki büyük savaş yapıldı. Ali Bey, Şah Veli'yi idam ettirdi ve onun destekçilerine ve kendi adamları arasında Kızılbaş eğilimli olanlara ders olması için cesedini halkın önünde parçalattı.* Bu ayaklanmanın ardından Osmanlı ordusunun başkomutanına, yeni bir sefere hazırlanmak üzere yazı adamlarıyla birlikte Anadolu'da geçirmesi emredildi.[148]

Askerimle İstanbul tahtından hareket edip, İran tarafına sefere çıktım.
Kızılbaşı melâmet kanına garkettim

Mısır valisi can u gönülden benim azm ü himmetimin kölesi oldu.
Padişahlık sancağını dokuz feleğin fevkine yükselttim

Nusret çengini zafer bezminde çalmaya başlar başlamaz
Bu müjde Irak mülkünden Hicaz'a kadar yayıldı

Kılıcımdan Maveraünnehr kana garkoldu
Düşmanın gözünü İsfahan sürmesinden mahrum ettim

Düşmana bir nazar edince gam sıtmasından ter içinde kaldı
Ve her kılından Amu nehri aktı

Mülk tahtası üzerinde devlet satrancını oynamaya başladığım zaman
Hind şahı akil askerimin karşısında mağlup bir fil haline geldi

Ey SELİMÎ, mehr ü vefa potasında altın gibi eridikten sonra
Cihan mülkünün parası üzerine benim ismim yazıldı.[149]

Sultan Selim'in –Selimî mahlasıyla– yazdığı bu şiirin çağrıştırdığı şiddet imgeleri onun acımasızlık ününü desteklemektedir. Bu acımasızlık düşmanlara (örneğin Safevi Şah İsmail'in talihsiz elçileri gibi) karşı olduğu gibi, yakınlarına da yönelikti. İsmail'in elçilerine davranışı, Şah'ın daha önce II. Bâyezid'in bir elçisine kötü davranışına tepki olabilir. Söylendiğine göre bu elçi Şah'ın Sünnî bir muhalifinin yanmasını izlemek ve domuz eti yemek zorunda bırakılmıştı.[150] Ancak Selim kendi vezirlerine davranışlarında da "sultan'ın hizmetkârları" üzerindeki mutlak gücünü sonuna kadar kullanmıştı. Babası yirmi dokuz yıllık saltanat döneminde yedi kişiyi dönüşümlü olarak veziriazam yapmıştı; Selim'in sekiz yıllık saltanatında veziriazamlık yapan altı kişinin üçü idam edildi. Selim, "Yavuz" olarak bilinir: İktidara şiddetle gelmişti, dönemine şiddet damgasını vurmuştu. 21-22 Eylül 1520 gecesi Edirne'den İstanbul'a giderken yolda öldü ve

* Şeyh Celal ve Şah Veli günümüzde hâlâ saygı görürler ve Sivas'ın güneybatısında onlara ait olduğu söylenen mezarların bugün de durduğu anlaşılmaktadır.

arkasında, bir sorun çıkmadan tahtı devralan tek bir oğul olarak Süleyman'ı bıraktı. Ölmeden önce önde gelen ulemadan, İsmail'e karşı savaşı onaylayan fetvalarını yenilemelerini istemişti.[151]

Konstantinopolis'in fethi II. Mehmed'e yüzyıllardır insanları büyülemiş bir imparatorluk kentine sahip olmanın getirdiği gücü vermiş, o bu mirastan kalkınarak Bizans'ın görkemli laik geleneklerinin varisi ve sürdürücüsü olma iddiasında bulunabilmişti. Sultan Selim Memlük Devleti'ne karşı kazandığı zaferle ve İslâm'ın kutsal yerlerine sahip olarak, Osmanlı'yı aynı derecede görkemli bir kutsal geleneğin varisi yaptı. Laik ve kutsal geleneklerin birliği onun halefleri-nin meşruiyet ve otoritelerinin dayanağı olacaktı.

5

YERYÜZÜ KRALLIKLARININ SAHİBİ

Takarrabe ilâ Rabbi'l-azameti ve'l-ceberût. Hallâk-ı âlemi'l-mülk ve'l-melekût. Abdühü'l-muktediri bi'l-kudreti'r-Rabbâniyye ve Halifetühü'l-azizi bi'l-izzeti's-Sübhâniyye, el-ka'imü bi-emri'l-kitabi'l-meknûn. Ve icra' ahkâmihi fî eknafi'r-rub'û'l-meskûn. Mazhar-ı âyâti'ş-şer'i'l-mübîn. Râfi'-i râyâti'd-dini'l-metîn. Mâlik-i memâliki'l-âlem. Zıllüllâllahi'z-zalîl alâ kâffeti'l-ümem. Fâtih-i bilâd el-Meşârik ve'l-Mağârib. Bi-nasrillâhi'l-aziz ve cündihi'l-gâlib. Haizü'l-emanâti'l-uzmâ ve's-Sultani'l-bâhir. Vârisü'l-hilâfeti'l-kübrâ kâbiran an kâbir. Âşiru'l-Havâkîni'l-Osmâniyye. Nâşirü'l-kavânini's-Sultâniyye. Kâsirü'l-ekâsirâti'l-kâhiri'l-kurûm. Sultanü'l-Arabi ve'l-Âcem ve'r-Rûm. El-müftahîr bi-hizmeti'l-makameyni'l-münifeyni'l-mufahhameyn. Es-Sultan İbnü's-Sultan es-Sultan Süleyman Hân İbnü's-Sultan Selim Hân. Lâ-zâlet silsile-i saltanatihî müteselsile ilâ intiha silsiletü'z-zaman.*[1]

Bunlar Sultan I. Süleyman'ın, saltanatının son yıllarında, 1560'larda, İstanbul'da yaptırttığı büyük caminin ana kapısının üstündeki kitabede yazılı abartılı iddialardır. Süleyman Avrupa'nın hırslı Rönesans krallarının, Kutsal Roma İmparatorları Habsburglu V. Karl ve kardeşi I. Ferdinand'ın, Karl'ın oğlu İspanya Kralı II. Philip'in, Habsburgların rakipleri olan Fransa'nın Valois kralları I. François ve oğlu II. Henry'nin, İngiliz Tudor sülâlesinin, VIII. Henry ve çocukları VI. Edward, I. Mary ve "Bakire Kraliçe" I. Elizabeth'in ve Rus Çarı "Korkunç" IV. İvan'ın çağdaşıydı. Süleyman tahta geçtiğinde İran'da Şah İsmail hâlâ hüküm sürüyordu, Hindistan'da 1556'da Babür Sultanı Ekber tahta çıkmıştı. Onun sarayındaki Venedik elçileri gibi Avrupalı gözlemciler, Süleyman'ı bu hükümdarlarla eşit tutuyor ve kendisine "Muhteşem" Süleyman ya da yalnızca "Görkemli Türk" diyorlardı.

* [Sultan Süleyman] yüce ve her şeye kadir, yeryüzünün yaratıcısı ve mutlak hükümdarı Rabba yönelmiş, onun kölesi [Sultan Süleyman] ilâhî güçle donatılmış, halife, ilâhî yücelikle onurlandırılmış, ki gizli kitabın emirlerini yerine getirir ve onun fermanlarını dünyanın tüm meskûn bölgelerinde uygular; Yüce Allah'ın ve muzaffer ordusunun yardımıyla doğunun ve batının ülkelerinin fatihi, dünya krallıklarının sahibi, bütün insanlar üstünde Allah'ın gölgesi, Araplar ve Farslar üstünde sultanlar sultanı; sultanî kanunları yapan, Osmanlı hanlarının onuncusu, sultan oğlu sultan, Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman... Onun saltanat soyu zamanın sonuna kadar yaşasın.

İstanbul'daki Venedik elçisi 1520'de tahta çıktığı sırada Süleyman'ı şöyle tanımlıyordu:

> ...yalnızca yirmi beş yaşında, uzun boylu ve narin, ama dayanıklı, yüzü ince ve kemikli. Sakalı, bıyığı var, ama ancak görülebilecek gibi. Padişah cana yakın ve iyi huylu gözüküyor. Kendisinin ismiyle müsemma olduğu,* okumaktan hoşlandığı, bilgili ve dirayetli olduğu söylenmektedir.

Süleyman tahta çıkarken rakibi olmadığı için şanslıydı; öte yandan altı kızı olan Selim'in yalnızca tek oğlu olması akla yakın gözükmemektedir. Süleyman'ın muhtemelen –kaynaklarda sözü edilmeyen– kardeşleri vardı, ama bunlar 1514'te Sultan Selim Safevilere karşı seferdeyken bir darbeyi önlemek üzere idam edilmişlerdi. Süleyman Osmanlı İmparatorluğu'nu bütün diğer padişahlardan daha uzun süre, 46 yıl idare etti ve ordusunu ülkesinin sınırlarında on üç sefere çıkardı.

Avrupalılar Osmanlı askerî fetihlerinin hızına şaşıyorlardı. İmparatorluğu Süleyman döneminde ziyaret edenler, ülkelerindeki meraklı dinleyici kitlesine yaşadıklarının çok renkli öykülerini gönderiyorlar, ayrıca diplomatik ilişkilerin görkem ve gösterişi, saray âdetleri ve mimarî üstünde duruyorlardı. Ama Padişah'ın Osmanlı çağdaşlarını ve sonraki Osmanlı yazarlarını en çok etkileyen şey bu görkem değildi. Süleyman tahta çıktığında döneminin belirleyici özelliğinin herkese eşit adalet olacağını söylemişti ve çok geçmeden babasının bu amaca ters düşer gözüken bazı kararlarını iptal etti. İlk yaptığı işlerden biri, Yavuz Sultan Selim'in Safeviler ile ticareti yasakladığı zaman ipeklerine el koyduğu İranlı tacirlere tazminat ödemekti. Selim'in Tebriz ve Kahire'yi fethettiği zaman sürgüne gönderdiği zanaatkârlar ve âlimlerin geri dönmelerine izin verildi ve yetkilerini aşan ve kendilerine gösterilen güveni kötüye kullanan valiler cezalandırıldı.[3] Halife el-Mütevekkil'in zorla gönderildiği İstanbul'dan Kahire'ye dönmesine izin verildi.[4] Bu gibi davranışları ve daha sonra imparatorluk kanunlarını sistemleştirmeye gösterdiği özen, onun 18. yüzyıldan başlayarak, günümüze kadar Osmanlı yazarlarınca "Kanunî" olarak adlandırılmasına neden oldu.[5] "Muhteşem" ve "Kanunî" unvanları, Avrupalılar ile Osmanlıların Süleyman'ın dönemini nasıl farklı algıladıklarını vurgulamakta, ama aynı zamanda bu dönemin birbirine zıt aşamalarını da kabaca yansıtmaktadırlar: Sultan tahta çıkışından 1536'da çok sevdiği veziriazamı İbrahim Paşa'nın idamına kadar gösterişli, kamuya açık bir yaşam sürdürdü; saltanatının geri kalan otuz yılında, 1566'da ölümüne kadar sessiz ve sakin yaşadı, gerek kendi uyruklarına, gerekse yabancı konuklara çok ender göründü. İstanbul'daki bir Venedik elçisi 1553'te onun için şunları yazmıştı:

* Süleyman'ın, sanki bir Osmanlı Hazreti Süleyman'ı gibi bilge olduğu kastedilmektedir.

> ... rahatsızlıkları nedeniyle... artık şarap içmiyor... yalnızca iyi su içiyor. Çok adil olmakla ünlü ve bilgiler kendisine doğru bildirildiği zaman, hiç kimseye haksızlık yapmıyor. Dinine ve onun yasalarına, haleflerinin hepsinden daha bağlı.[6]

Süleyman'ın son yıllarında dünyadan el etek çekmesinin nedeni belki de 1591-92'de İslâm'ın bininci yılının yaklaşması, Süleyman'ın da yakın bir gelecekteki mükemmel dünyaya kendini hazırlanması gerektiğini hissetmesiydi.[7] Dönemin kralları arasında beklentilerin yükselmesi için bir bin yılın sona ermesi gerekli değildi, çünkü Avrupa'da toplumun her kesiminden hayalperestleri etkileyen kehanetler yaygındı. Örneğin İspanya'da 15. yüzyıl sonlarındaki haçlı seferi coşkusu 1492'de Müslüman Gırnata Krallığı'nın yok edilmesiyle dinmekten çok uzaktı, çünkü şimdi Kuzey Afrika ve Yeni Dünya'da kazanılması gereken ruhlar vardı. Örneğin Kristof Kolomb bir yandan Kudüs'ü Müslüman egemenliğinden kurtarmak, öte yandan tüm dünyayı Katolik yapmak gibi ikili bir amaç peşindeydi ve kendisini dünyanın son günlerinin mesihi gibi görüyordu.[8]

Habsburg İmparatoru V. Karl 1530'da evrensel bir krallık olarak Kutsal Roma İmparatorluğu fikrini yeniden canlandırdı ve kendisine Bolonya'da Papa tarafından taç giydirildi. Kutsal Roma İmparatorluğu İtalya ve Orta Avrupa'nın büyük kesimini kapsayan bir Ortaçağ devletiydi; Roma İmparatorluğu'nun varisi olduğu hayal edilen bu devlet, bütün (Katolik) Hıristiyanları tek bir kral altında birleştirdiğini iddia ediyordu. Bundan kısa süre sonra, IV. İvan 1547'de yapılan görkemli bir törenle tüm Moskof Devleti'nin çarı olarak taç giydi. İvan böylece hem –unvanlarını ancak papadan alabilen– Avrupa krallarıyla eşitliğini vurguluyor, hem de Bizans'ın varisi ve evrensel bir kral olduğu iddiasını ilân ediyordu.[9]

Kendi bininci yıldönümleri yaklaşırken, Müslüman hükümdarların sınırsız hırslarına uygun dünya vizyonları öne sürmek için daha fazla nedenleri vardı ve bunu çeşitli biçimlerde yaptılar. Hindistan'da Babür Sultanı Ekber'in tepkisi, çok etnisiteli devletinin laik ve din açısından tarafsız niteliğini vurgulamak ve "geleneklere dayanmak yerine, mantığın peşinden gitmek" oldu.[10] Safevi Şahı İsmail, Kızılbaş taraftarları arasında adaleti ve "gerçek dini" geri getiren kişi rolü üstlenirken, rakibi Sultan Süleyman da hakkaniyeti kilit önemde görüyordu, ama onunki ortodoks Sünnî İslâm kisvesindeydi.

Bu keskin rekabet ortamında şatafatlı unvanların kullanımı, evrensel krallık özentilerini ilân etmenin etkin bir yoluydu. Yazıtları gibi, Süleyman'ın fermanları, mektupları ve sikkeleri de bu amaç için uygun araçlar oldular. Babası I. Selim 1516-17'de Suriye ve Mısır'ı aldıktan sonra kendisinden "dünya fatihi" olarak söz etmiş, böylece mutlak egemenlik yetkisini en tavizsiz biçimde ileri sürmüştü. Süleyman bu iddiaları sürdürdü ve Lehistan Kralı I. Sigismund'a 1525'te yazdığı şu mektup gibi resmi belgelerde imparatorluğunun kapsamı abartılı terimlerle ifade edildi:

> Ben ki sultanü's-selatin ve bürhanü'l-havakin tac-bahş-i husrevan-i ruyi zemin zillu'llah fi'l-arz Ak Denizin ve Kara Denizin ve Rum-ilinin ve Anatolının ve Karamanın ve Rumın ve vilayet-i Dulkadriyenin ve Diyarbekrin ve Kürdistanın ve Azerbaycanın ve Acemin ve Şamın ve Halebin ve Mısrın ve Mekkenin ve Medinenin ve Kudüsün külliyen Diyar-î Arabın ve Yemenin ve dahi niçe memleketlerin ki aba-i kirâmım ve ecdad-i izamım enara'llahu berahinehüm kuvvet-i kâhire ile feth eyledikleri ve cenab-i celâlet-me'abım dahi tig-i ateş-bar ve şemşir-i zafer-nigârım ile feth eyledigim niçe diyarın sultanı ve padişahı Sultan Bâyezid Han oğlı Sultan Selim Han oglı Sultan Süleyman-şahım...[11]

Babası Selim'in Memlük topraklarını alması Süleyman'ı Kudüs'ün sahibi yapmıştı, ama Kudüs üstünde iddiaları olan başkaları da vardı: Fransızlar 1495'te Napoli'ye girdiklerinde VIII. Charles Kudüs Kralı olarak karşılanmıştı. İspanyol V. Karl (ve onu izleyen II. Philip) de bu rolü benimsemişti ve Batı'da onun kenti ele geçireceği kehanetleri dolaşıyordu.

Süleyman tahta geçtikten sonra babası Selim'in doğudaki saldırgan politikasının yerini bir ilgisizlik politikası aldı. Süleyman İran'ı fethetmeye değil, sınırlamaya çalıştı. Şah İsmail'in risk oluşturup oluşturmadığını anlamak üzere Tebriz'deki Safevi sarayına gizlice gönderilen ajanlar, Şah'ın doğusunda bulunan ve yeniden Safevi topraklarını tehdit eden Sünnî Özbek Devleti'nin ordusuyla uğraştığını saptadılar. Böylece yeni padişah rahatça –bitmemiş bazı işlerin ilgisini beklediği batıya doğru– ilk seferine çıkabilecekti.[12] Şah İsmail gibi Avrupa kralları da başka konularla meşguldüler: V. Karl, Reformasyon'un ilk kıpırtılarına, Fransız Kralı I. François İtalya'daki toprakları üstünde Karl'ın iddialarına direnmeye çalışıyorlardı ve yıllarca süren bir barıştan sonra Osmanlı politikasının birdenbire değişmesine hazırlıksızdılar. Süleyman'ın amacı ne II. Murad, ne de II. Mehmed'in Macaristan'dan alabildikleri büyük Belgrad kalesini ele geçirmekti. Macaristan zayıftı, tecrit olmuştu ve tepki gösterecek durumda değildi. Belgrat neredeyse iki aylık bir kuşatmadan sonra 29 Ağustos 1521'de teslim oldu. Kentte kalmayı uman eski nüfustan bir kısmı zorla İstanbul'a gönderilip, Yedikule Hisarı yakınlarına yerleştirildi; Tuna ve Sava ırmakları arasında bir dil gibi uzanan Stem'deki kent ve kalelerin halkları da Gelibolu yarımadasındaki köylere yerleştirildiler.[13] Birkaç Macar kalesinin daha ele geçirilmesiyle, Osmanlılar artık Sava'dan batıya giden yolu ve bunun sağladığı ırmaktan ulaşım olanaklarını ele geçirmişlerdi. 1440 ve 1456'daki başarısız kuşatmalardan sonra Belgrad'ın alınması, Osmanlılara Macaristan'ın ortalarına saldırı için güçlü bir karakol sağlamıştı.

Bundan sonra sıra II. Mehmed'in alamadığı ve Şövalyelerin Selim'in saldıracağından korktukları Rodos'a gelmişti. Osmanlıların tahammül edemediği şey Rodos'un Osmanlı gemilerine saldıran korsanları barındırıp, donatması değil, Şövalyelerin elinde hacca giderken korsan saldırılarında esir alınmış çok sa-

yıda Müslüman köle bulunmasıydı. Rodos'tan kaçmayı başaranlar orada gördükleri kötü davranıştan yakınıyorlar, kaçamayan ya da fidyeyle kurtulma olanağı olmayanların sonunun ölüm olduğunu anlatıyorlardı.[14]

Süleyman ordusuna bizzat komuta ediyordu. Kuşatma beş ay sürdü ve Rodos 20 Aralık 1522'de Osmanlılara teslim oldu. Büyük kayıplar veren Şövalyelerin gitmelerine izin verildi; kısa süre içinde onların yerlerini Balkanlar ve Anadolu'dan getirilenler aldı. Şövalyeler batıya yöneldiler, ama önce kalıcı bir sığınak bulamadılar. Sonunda 1530'da V. Karl'ın onlara, Kuzey Afrika'da Trablusgarp'daki İspanyol karakolunun savunma sorumluluğunu almaları koşuluyla teklif ettiği çorak Malta adasına –"yalnızca bir yumuşak kumtaşı kayalığı"– yerleştiler.[15] Rodos'un fethi Osmanlıları Doğu Akdeniz havzasının tümüyle kontrolüne bir adım daha yaklaştırdı. Ancak adanın ticarî ve stratejik olasılıklarından yararlanamadılar; Venedik elçisi Pietro Zeno bu eksikliği hemen fark ederek, 1523'te "Sultan'ın Rodos'u kullanamadığını" saptıyordu.[16] Bölgedeki büyük adalardan yalnızca Kıbrıs ve Girit Osmanlı'nın elinde değildi.

I. Selim'in Memlüklere karşı zaferi, imparatorluğa Osmanlı'nın daha önce yendiği halklardan çok farklı bir tarihe sahip uyruklar kazandırdı. Bizans'a ve Balkanların Hıristiyan devletlerine karşı seferler bir ölçüde, Müslümanlara kâfirler üzerinde İslâm'ın egemenliğini sağlama görevi yükleyen "cihat" retoriğinden esinlenmişti. Osmanlıların Anadolu'da ilhak ettikleri küçük devletler, onlarla ortak bir kültürü paylaşan, kendileri gibi Türk kökenli ve Müslüman halklardılar. Memlük bölgesinde ise farklı bir yaklaşım gerekiyordu, çünkü burada halkın çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte, kültürü ve gelenekleri Osmanlılardan daha eski ve çok farklı olan Araplardı.

Memlük toprakları kısa sürede Osmanlı sancakları haline getirildi; amaç bu yeni uyrukları Osmanlı düzeninin "doğal" olduğuna inanmaya teşvik edecek bir ilişki kurmaktı. 1519'da Suriye'nin Trablusşam sancağı için çıkarılan kanûnnâmenin giriş bölümü, Padişah'ın egemenliğini nasıl meşrulaştırmaya çalıştığı konusunda bir fikir vermektedir. Buna göre sancak daha önce "zorbalar"ın –yani Memlüklerin– elindeydi, ama Allah iktidarı onlardan alarak, daha değerli hükümdarlara, yani Osmanlılara, bağışlamıştı. Memlükler Allah'ın onlara verdiği yetkiyi yanlış kullanmışlardı; buna karşın Osmanlı yönetimi, genelde Allah'a ait olduğu söylenen niteliklerin çoğunun atfedildiği Padişah'ın önderliğinde bir adalet çağı başlatacaktı.[17]

Osmanlı'nın iktidarı ele geçirmesini kolaylaştıracak bir diğer manevra da, idarî görevlere eski rejimin önde gelen üyelerinin atanmasıydı. Sultan Selim, Şam ve Mısır'a sancakbeyi olarak Osmanlılar ile işbirliği yapmış adamları atamış, Şam'ın eski Memlük valisi Canbirdi Gazali aynı göreve atanırken, Halep'in eski Memlük valisi Hayır Bay Mısır beylerbeyi olarak Kahire'ye gönderilmişti. Ancak Selim'in ölümünün hemen ardından Canbirdi Gazali yeni efendilerine karşı bir ayaklanma başlattı, kendisini hükümdar ilân etti ve Rodos Şövalyeleri

ile diplomatik ilişkilere girerek, onlardan asker ve donanma yardımı istedi.[18] Bu olay, adadan yalnızca birkaç günlük deniz yolculuğuyla ulaşılan yeni fethedilmiş Memlük topraklarında Osmanlı otoritesinin zayıflığını göstererek, Süleyman'a Rodos'u fethetmesi için yeni bir gerekçe yarattı. Ayaklanmayı bastırmak üzere bir ordu gönderdi ve Canbirdi öldürüldü. Hayır Bay 1522'de öldü; yerine Mısır valiliğine getirilen Süleyman'ın eniştesi Çoban Mustafa Paşa 1524'te ondan sonraki Osmanlı valisi Ahmed Paşa'nın Memlük sultanlığını yeniden kurarak, başına geçme girişimini bastırmak zorunda kaldı. Süleyman bu gelişmeleri son derece endişe verici buldu ve Mısır'ı yönetip, düzeni sağlamak ve sancak kanûnnâmesinin uygulanmasını denetlemek üzere sevgili veziriazamı –kardeşi Hatice Sultan'ın kocası– Damat İbrahim Paşa'yı oraya gönderdi.

İbrahim Paşa, İyonya sahilinde, Korfu'nun karşısındaki Parga'da Venedik uyruğu olarak doğmuş, Osmanlılar tarafından esir alındıktan sonra Süleyman'ın Saruhan'da sancakbeyi olduğu dönemde, onun Manisa'daki sarayında görev yapmıştı. Süleyman padişah olduktan hemen sonra, İbrahim'e olan sevgisini ona İstanbul'da At Meydanı'nda [Hipodrom-Sultanahmed Meydanı] görkemli bir saray yaptırarak sergilemişti.* İlk veziriazamı Piri Mehmed Paşa'yı babasından devralan Süleyman, onun ardından İbrahim'i veziriazamlığa atadı. Önceden vezirlik yapmamış, yalnızca Padişah'ın hanesinde üst düzey bir görevli olan birisi için böyle bir terfi olağandışıydı.

Suriye ve Mısır'daki ayaklanmalardan sonra Memlük yönetiminden Osmanlı yönetimine geçişte daha ihtiyatlı davranıldı. Yumuşak bir tonda yazılmış olan 1525 tarihli Mısır kanûnnâmesi, yerel nüfusu yatıştırmayı ve onları yabancı Osmanlı askerlerinin olası aşırılıklarından korumayı amaçlıyordu.[19] Bir kez ülke içinde durum istikrara kavuşturulup, görülebilir gelecekteki bir muhalefet savuşturulunca, Osmanlı Devleti artık –modern bir tarihçinin ifadesiyle "Osmanlı tacının en değerli taşı ve malî istikrarının temel bir kaynağı" olan–[20] Mısır'ın gelirlerinden yararlanmaya başlayabilirdi. Daha önce Memlük Devleti'nin yaptığı gibi, Müslümanların yıllık hac seferlerini Osmanlı'nın Mısır eyaleti düzenliyordu, ama gelirlerin bir kısmını bu amaca ve İslâm'ın kutsal yerlerinin bakımı için ayırdıktan sonra bile, her yıl İstanbul'daki Osmanlı hazinesine gönderilecek büyük bir artı miktar kalıyordu.

İbrahim Paşa bir kez Mısır'da Osmanlı yönetimi için sağlam bir temel oluşturunca, imparatorluğun Umman Denizi, Kızıl Deniz ve Basra Körfezi'ndeki ticarî ve toprak çıkarlarını korumak için daha ciddi çabaların yolu açılmıştı. II. Bâyezid zamanında Memlüklere verilen donanma desteği, Osmanlı kaptanlarının bu denizleri belli ölçüde tanımalarını sağlamıştı. Daha Mısır'da Memlüklerin hüküm sürdüğü zamanda Portekizliler Kızıldeniz'e donanmalar göndermişler

* Bazı değişikliklere uğramış olan bu sarayda şimdi *Türk ve İslâm Eserleri Müzesi* bulunmaktadır.

ve bunun sonucunda baharat ticaretinden gelirlerin yitirilmesi Mısır ekonomisinde olumsuz bir etki yapmıştı. İbrahim, Kızıldeniz'i Osmanlı gemileri için güvenli kılmak istiyordu ve Süveyş'te Selman Reis'in kaptanlığında bir donanmanın hazırlanmasını emretti. Selman Reis Hint Okyanusu kıyılarındaki Portekiz kolonilerini ve Yemen ile Kızıldeniz limanlarının zenginliklerini uzun uzun anlatan ve saldırgan bir fetih politikası tavsiye eden bir rapor hazırladı.[21]

Hint Okyanusu'nda atak bir politikayı savunan bir diğer kişi, 1516-17'de I. Selim'in Mısır'a karadan saldırısına lojistik destek veren donanmanın bir bölümüne komuta eden ve 1524'te Mısır'a giderken İbrahim Paşa'nın kılavuzluğunu yapan, denizci ve haritacı Piri Reis'ti. Piri Reis, Selim'e kendi çizdiği bir dünya haritası hediye etmiş ve *Kitab-ı Bahriyye* adlı bir denizcilik el kitabı oluşturmuştu. Kitapta Akdeniz bölgesi denizleri ve sahilleriyle ayrıntılı denizcilik bilgileri derlenmişti ve önsözünde Hint Okyanusu'ndaki Portekiz faaliyetleri tahlil ediliyordu. İbrahim 1525'te –Mısır'da yalnızca birkaç ay kaldıktan sonra– İstanbul'a döndüğünde, Padişah'ın Hint Okyanusu'nda genişleme doğrultusundaki vizyonunu paylaşacağı umuduyla elkitabının yeni bir nüshasını Süleyman'a sundu.[22] İbrahim'den Mısır beylerbeyiliğini devralan enerjik Hadım Süleyman Paşa –toplam on iki yıl beylerbeyilik yapmıştı– Portekizlilerin, Osmanlılarda kutsal yerleri işgal edecekleri kaygısı yaratarak gerek hac, gerekse ticaret gemilerine saldırılarına karşı Süveyş donanmasını güçlendirmişti, ama İstanbul'a yaptığı eylem çağrılarına gelen yanıtlar çok mütevazıydı. Hint Okyanusu'nda Portekiz üstünlüğüne 1531'de meydan okunması planlanıyordu, ama top ve cephaneye Akdeniz'de ihtiyaç doğunca bu ertelendi.[23] Kuşkusuz Hadım Süleyman'ın girişimiyle, Osmanlılar 1531-2'de baharat ticareti için Portekizlilerin ulaşamayacakları alternatif bir yol yaratmak amacıyla, Kızıldeniz ile Nil arasında bir kanal kazmaya başladılar. Çağdaş Venedikli tarihçi ve arşivci Marino Sanudo günlüklerinde binlerce kişinin bu projede çalıştığını yazar, ama proje hiçbir zaman tamamlanamadı.[24]

İbrahim Paşa Kahire'den İstanbul'a dönmesinden kısa süre sonra Macaristan'a sefere çıkacak bir ordunun başına atandı ve Padişah ile birlikte cepheye gitti. Osmanlılar 29 Ağustos 1526'da, Güney Macaristan'daki Mohaç bataklıklarında Macaristan ve Bohemya Kralı II. Ludwig'in ordularına karşı iki saatlik bir savaştan galip çıktılar. Kral Ludwig kaçarken boğuldu ve canını kurtarabilen askerleri meydandan kaçtılar. Osmanlıların Mohaç zaferi sonuçları açısından, Sultan I. Murad'ın 1389'da I. Kosova'da Ortaçağın Sırbistan Krallığı'na karşı kazandığı zafer kadar büyük önemdeydi ve orta Avrupa'da Osmanlılar ile Habsburglar arasında 150 yıl sürecek bir mücadeleyi başlattı.

Habsburgların merkezî bölgeleri bugünkü Avusturya'nın büyük bölümünü kapsıyordu, ama hanedan akıllı eş seçimi sayesinde 15. yüzyıl sonunda, yaygın bir imparatorluğa egemen olmuştu. Daha sonra Habsburg kralı olacak I. Mak-

similyan'ın 1477'de Burgonya Dükü "Cesur" Charles'ın (Benelüks ülkelerinin de hükümdarıydı) varisi Mary ile evliliğinin ardından, 1496'da Maksimilyan'ın oğlu Philip, Aragonlu Ferdinand ile Kastilyalı İsabella'nın kızı Juana ile evlendi. Juana anne ve babasının ortak tahtının aslında altıncı sırada varisiydi, ama ondan önce gelenler öldüğü için sonunda taht Juana'ya kaldı. Maksimilyan 1519'da öldüğünde, Philip ve Juana'nın en büyük oğlu olan varisi V. Karl'ın hüküm sürdüğü alan Avusturya'daki Habsburg topraklarının yanısıra, Kastilya ve Aragon krallıklarını, Navarre, Gırnata, Napoli, Sicilya, Sardunya, İspanyol Amerikası, Burgonya Dükalığı ve Hollanda'yı da kapsıyordu. Karl'ın küçük kardeşi Ferdinand 1521'de Macaristan ve Bohemya kralı olan Yagellon hanedanından Vladislav'ın kızıyla evlendi, ertesi yıl da kızkardeşleri Mary, Vladislav'ın oğlu (II.) Ludwig ile bir evlilik yaptı. 1521'den sonra Habsburgların Avusturya'daki toprakları, arşidük olarak özerkçe yönetmesi için Ferdinand'a verildi.[25]

Arşidük Ferdinand'ın Avusturyası Süleyman ve danışmanlarınca acil bir tehlike olarak görülmüyor, onlar Habsburg gücünü V. Karl ve onun Batı Avrupa'daki savaşlarıyla bağlantılandırıyorlardı. Habsburgların batıdaki ana düşmanları Fransız Valois'lardı. Fransız Kralı VIII. Karl'ın Napoli Krallığı'nı ele geçirdiği 1494'ten, krallığın İspanya'nın eline geçtiği 1503'e kadar aralarındaki rekabet Güney İtalya'da yürütülmüş, daha sonra mücadelelerinin odak noktası İtalya'nın kuzeyine kaymıştı. 24 Şubat 1525'te Milano'nun güneyindeki Pavia'da yapılan savaş belirleyici sayılır: Ordusu bozguna uğrayan Fransız Kralı I. François savaş alanında V. Karl tarafından tutsak edilmiş ve İspanya'ya götürülmüştü. Bir yıl sonra, belli miktarda toprak vermeyi ve İtalya'daki iddialarından vazgeçmeyi kabul ederek serbest bırakıldı. François zor bir durumda Osmanlılara karşı işbirliği yapmayı da kabul etti. Aslında François henüz tutukluyken, bir Fransız heyeti François'in özgür kalması için yardım istemek ve Padişah'tan Karl'a karşı destek almak amacıyla Süleyman'a gönderilmiş, ama Bosna sancakbeyi, elçiyi ve maiyetini öldürtmüştü. Ancak François'in mektubu İstanbul'a ulaştı ve Süleyman olumlu cevap verdi. Serbest kaldıktan sonra François, Karl'a verdiği söze rağmen 1526 Temmuz'unda Süleyman'a verdiği yanıtta, gelecekte buna karşılık vermeyi umduğunu bildirdi.[26]

Süleyman'ın François ile sıcak ilişkisinin yardıma ne ölçüde dönüşeceğini düşündüğü bilinmemektedir. Padişah'ın 1526'da Macaristan'a girmesi için kendi nedenleri vardı ve yakın tarihli araştırmalar onun 1521'de Belgrad'ı aldığından beri bunu amaçladığını düşündürtmektedir. Yavuz Sultan Selim'in zaferleri Osmanlı'nın doğu sınırında istikrarı sağlamıştı; her durumda, imparatorluğun askerî kuvvetleri Müslüman Osmanlıların, Safevi ve Memlük devletlerindeki din kardeşleriyle savaşmasından hiçbir zaman hoşlanmamışlardı. Uzun zamandır Osmanlıları rahatsız eden Şövalyeler 1522'de Rodos'taki üslerinden sökülüp atıldıktan sonra, Belgrad'ın düşmesinden Macar krallığını işgal için yararlanma olasılığı gerçekçi bir girişime dönüşmüştü.[27]

Süleyman Mohaç zaferinden sonra Macaristan'ın başkenti Budin'e yürüdü ve 11 Eylül'de şehre girdi. Sultan II. Mehmed'in çağdaşı olan Kral Matyas Corvinus cömert bir sanatçı hamisi olmuş ve tekstil, seramik, altın işleri, cam ve heykel gibi İtalyan yapıtlarından titiz bir koleksiyon oluşturmuştu. Eşsiz bir ün kazanmış bir de kütüphane kurmuştu. Yenilen krallıkların mallarına sahip olmak açık bir üstünlük belirtisiydi; Osmanlı fatihler de bütün bunları İstanbul'a taşıdılar. Birçok elyazması ele geçirildi; sonraki yüzyıllarda bunların bir kısmı şu ya da bu yoldan batıya geri döndü ve Sultan II. Abdülhamid'in geri kalanları 1887'de Macaristan'a iade ettiği söylenir. Ama bunlardan birkaçı hâlâ Topkapı Sarayı kütüphanesinde olabilir. Budin kalesindeki Meryem Katedrali'nde bulunan büyük bronz şamdanlar bugün Ayasofya'da mihrabın iki yanını süslemektedir.[28]

Osmanlılar ile Avusturya Habsburgları arasındaki çatışmanın gelecekte izleyeceği çizgiler, Kral Ludwig'in ölümünden sonra taht için ortaya iki rakip adayın çıkmasıyla belirginleşti. Macar diyeti Ludwig'in evlilik yoluyla akrabası olan Erdel Voyvodası Yanoş (Jan) Zapolya'yı onun halefi seçti ve Zapolya 1526 Kasım'ında Macar Kralı olarak taç giydi. Bu arada Arşidük Ferdinand karısının hakkı olarak Macaristan ve Bohemya tahtlarında hak iddia etmiş, 1526 Kasım'ında Bohemya kralı seçilmişti. Ferdinand Kasım ayında da V. Karl'dan yana bir grup tarafından Macar Krallığına seçildi; Osmanlı korkusu ona bu krallıkların yolunu açmıştı, çünkü Macar soylularının çoğu bu tehdide direnme olasılığı en yüksek hanedan olarak Habsburgları görüyorlardı. 1527 Eylül'ünde Ferdinand, Zapolya'yı Budin'den attı ve 3 Kasım'da Macar Kralı olarak taç giydi.[29]

Ludwig'in Mohaç'ta ölümü Osmanlılar için her şeyi değiştirmişti; artık karşılarında Matyas Corvinus zamanından bu yana çok zayıflamış bağımsız bir Macaristan yerine, kendileri kadar hırslı bir hanedan vardı. Şimdi Orta Avrupa'da Osmanlı'nın baş düşmanı Ferdinand'dı ve yakın zamanlarda Osmanlıların ortak sınırı geçip Habsburglara güçlü bir saldırıda bulunma koşullarının olgunlaşmasının bir an meselesi olduğu öne sürülmüştür.[30] Karl Osmanlılara karşı Ferdinand'a yardım edemezdi, çünkü 1527'de Fransa liderliğinde Avrupa'da Habsburg egemenliğine karşı direnmek üzere oluşturulan bir ittifaka karşı kendini savunmak durumundaydı. Bunun talihsiz sonucu olarak o yılın Mayıs ayında birlikleri Roma'yı yağmalamışlar ve ittifaka katılan Papa esir alınmıştı. Fransızlar 1528'de Napoli'yi kuşattılar ve 1529'da Karl, Reformasyon'un dinî sorunlarıyla ilgilenebilmek için François ile Cambrai Barış Antlaşması'nı imzaladı; bu arada François de bir kez daha İtalya üstündeki iddialarından vazgeçmeyi kabul etti.

Ferdinand'ın Macar tahtına el koyması Osmanlı politikasında yeni bir yönelim yarattı. Yenilen Zapolya, Budin'den önce Erdel, sonra da Lehistan'a çekildikten sonra, Süleyman ile görüşmelere başladı ve 1528 Şubat'ında aralarında bir ittifak anlaşmasına varıldı. Süleyman Mohaç'ın galibi olarak Macar tacının kime verileceğinin kendi fetih hakkı olduğunu düşünüyordu ve tacı Zapolya'ya

vadetti – ama toprakları etmedi. Sultan burada tam da samimî değildi, çünkü Zapolya'nın krallığını Macaristan'daki duruma istikrar kazandırıp, Ferdinand ile doğrudan karşılaşmasına kadar geçici bir önlem olarak görüyordu. Süleyman 10 Mayıs 1529'da ordusuyla Viyana'ya doğru yola çıktı. Yol üstünde Yanoş Zapolya Mohaç'ta, Habsburgların Macar tahtı üstündeki iddialarını baltalamayı amaçlayan simgesel bir tutumla, Ortaçağda Macaristan'ın saygın kralı St Stefan'in tacıyla taçlandırıldı. Budin Ferdinand'dan geri alındı, Macar tahtına Zapolya geçirildi. Ferdinand'ın gerek Habsburg topraklarında, gerekse Macaristan'da dayanacağı insan gücü ve para kaynakları çok zayıftı; bu nedenle 1528 ilkbaharında barış görüşmeleri için İstanbul'a elçiler göndermiş, ama bunlar geriye eli boş dönmüşlerdi.[31]

Osmanlı ordusunun Macaristan'daki harekâtları her zaman son derece güçtü. Orta Avrupa düzlüklerini kesen ve en büyüğü Tuna olan çok sayıdaki büyük ırmak, modern dönemin drenaj projeleri karada hareketi kolaylaştırmadan önce, bölgeyi yılın büyük bölümünde su altında bırakıyordu. 1529'daki Viyana seferi yoğun yağmur ve sellerin neden olduğu güçlükler yaşadı; Padişah'ın askerlerinin İstanbul'dan Budin'e ulaşması neredeyse dört ay sürdü. Buradan da iki hafta sonra Viyana'ya ulaştıklarında, Eylül'ün son günleri olmuştu. Osmanlı ikmal hatları çok büyük bir bölgeye yayılmıştı ve askerler bitkindiler. Viyana surları, fazla bir tamir görmeseler de, Osmanlı saldırılarına dayandılar ve Süleyman yalnızca üç hafta sonra geri çekilme emri verdi. İliklerine kadar ıslanmış ordusu önce Belgrad'a, sonra da İstanbul'a döndü. Bu Viyana kuşatması (1683'te, Macaristan'da Osmanlı egemenliğini sona erdiren savaşlar sırasındaki kuşatma gibi) dönemin insanları ve daha sonraki yorumcuların düşüncesinde Hıristiyan dünyasına karşı Müslüman saldırganlığının simgesi haline geldi ve Batı'nın Müslüman dünyasına karşı tutumlarını belirledi.

Süleyman 1532'de Macaristan'a bir sefer daha yaptı, ama kara birliklerinin Viyana'ya en çok yaklaştıkları nokta, kentin 80 kilometre güneyindeki küçük Közseg (Güns) kasabası oldu. Kasaba üç haftalık bir kuşatmadan sonra teslim oldu. Süleyman kuzey ve batı Macaristan'ı –o dönemde "Kraliyet Macaristanı" olarak adlandırılıyordu– Ferdinand'a bırakmayı kabul etti, ama oradaki iddialarından vazgeçmedi.[32] O yaz Güney Mora açıklarında bir Osmanlı donanması, Karl'ın yetenekli Cenevizli amirali Andrea Doria komutasındaki bir Habsburg donanmasının saldırısına uğradı ve Habsburglar İnebahtı ile Koron'u ele geçirdiler. Bu toprak kaybı Süleyman'ın donanmasını güçlendirmesine ve Hayreddin Reis'i kaptanıderya olarak atamasına yol açtı. Kızıl sakalı nedeniyle Barbarossa (Barbaros) olarak bilinen Hayreddin, faaliyetlerini Cezayir'den yürüten, Midillili bir korsandı ve ölümünden kısa süre önce I. Selim'in hizmetine girmişti. İnebahtı ve Koron kısa sürede geri alındı.[33]

Sultan Süleyman, 1533'te Ferdinand ile yapılan ateşkesten sonra İbrahim Paşa'yı doğuya gönderdi. Politikaları ve eylemleriyle I. Selim'i çok kızdıran Safevi Şahı İsmail 1524'te ölmüş, on yaşındaki oğlu ve halefi Tahmasb, Safevilerin destek bekledikleri Kızılbaş beyleri arasında bir iktidar mücadelesinin kurbanı olmuştu. Bu iç çatışmalar ve Özbeklerin, Safevi topraklarına yaptıkları üst üste akınlar İsmail'in inşa ettiği devleti zayıflatmış ve Safevilerin Osmanlı Anadolusu'na müdahale ihtimalini azaltmıştı. Osmanlılar ile Özbekler, Safevileri yok etmenin ortak çıkarlarına olacağını fark etmişlerdi.[34] 1528'de Bağdat'ın Kızılbaş valisi, Süleyman'a teslim olmayı önerdi, ama çok geçmeden öldürüldü ve kentte Safevi otoritesi yeniden kuruldu. Azerbaycan'ın Safevi valisi Padişah'ın, Van Gölü'nün batısındaki Bitlis'in Kürt emiri de Şah'ın tarafına geçtiklerinde, Osmanlı-Safevi sınırı değişti, ama İbrahim Paşa 1533 sonlarında ordusuyla bölgeye geldiğinde Bitlis'i yeniden Osmanlı'ya geçmiş buldu.[35]

İbrahim Paşa kışı Halep'te geçirdi. 1534 yazında Şah Tahmasb'ın başkenti Tebriz'i aldı. Tahmasb Osmanlılar ile karşılaşmaktansa kaçtı – babası gibi o da çatışmadan kaçıyor, bu taktik de İran'da askerî harekât yapmanın belirsizliklerini artırıyordu. Sultan Süleyman yaz sıcağında üç ayda Anadolu'yu geçip, Tebriz'de İbrahim ve ordusunun yanına geldi ve Şah'ın peşine düşmeye karar verdi. Güneybatı İran'ın karlı yaylalarında iki ay süren uzun bir yürüyüşten sonra, Osmanlı ordusu Bağdat'a ulaştı ve kent teslim oldu. 8. yüzyıl ortalarından son halifenin 1258'de Moğollar tarafından öldürülmesine kadar hilâfetin merkezi olan Bağdat, İslâm dünyasında üstünlük iddialarını meşrulaştırma çabaları açısından Osmanoğulları için önemliydi. Süleyman Bağdat'ta kaldığı aylar içinde, Sultan II. Mehmed'in Konstantinopolis'i aldığı sırada Müslüman veli Eyüp Ensari'nin mezarını bulmasına benzer mucizevî bir keşifte bulundu. Osmanlılar Sünnî İslâm'ın dört mezhep ekolünden Hanefî mezhebini benimsemişlerdi; diğer üç ekol olan Malikî, Şafiî ve Hanbelî ise Arap eyaletlerinde Hanefîliğin yanısıra varlıklarını sürdürüyorlardı. Hanefîliğin kurucusu şeriat âlimi Ebu Hanife MS 767'de Bağdat'ta ölmüştü. Süleyman onun mezarını "yeniden buldu" ve Bağdat üstündeki dinî otoritesinin de ifadesi olarak mezarı tamir ettirdi ve ona bir cami ve bir misafirhane ekledi.* Süleyman ayrıca ilahiyatçı ve mutasavvıf Abdülkadir Geylani'nin kabrinin üzerinde bir kubbe de yaptırarak,[36] bu din adamına ortodoks İslâm adına sahip çıktı ve Şah İsmail'in başlattığı bir camiyi tamamlattı,[37] böylece bunu Şiî değil, Sünnî ibadethanesi haline getirdi. "İki Irak seferi" (birincisi "Arapların Irak'ı", yani aşağı Mezopotamya ve ikincisi "Farsi Irak", yani doğudaki dağlık bölge. Irakeyn Seferi olarak da bilinir.) diye bilinen bu sefer sırasında Şiî İslâm'ın en kutsal yerleri de –Peygamber'in damadı Ali'nin gömülü olduğu Necef ile Ali'nin oğlu Hüseyin'in kabrinin bulunduğu Kerbela– Osmanlı'nın eline geçmişti. Süleyman I. François'e yazdığı bir mektupta bu

* 17. yüzyıl başlarında Topkapı Sarayı hazinesinde Ebu Hanife'ye ait olduğu söylenen bir sarık sergileniyordu (Necipoğlu, Architecture, Ceremonial and Power 141)

kutsal yerleri ziyaret ettiğini söylüyordu.[38] Süleyman'ın Bağdat üzerindeki dünyevî hakkı da kısa süre içinde aynı adla sancak haline getirilen bölge için bir kanûnnâme çıkarılarak resmîleştirildi. Bu birçok açıdan Safevi yasasına benziyordu, ama vergi yükü hafifletilmiş ve muzaffer Osmanlıların yasadışı saydıkları uygulamalar iptal edilmişti. Süleyman'ın amacı Osmanlı adaletinin yenilen Safevilerinkine göre üstünlüğünü göstermekti.[39]

Osmanlılar Habsburglar ile, Macaristan ve Mora'da olduğu kadar Batı Akdeniz'de de çatıştılar. Portekiz 15. yüzyıl başlarından bu yana Kuzey Afrika sahilinde karakollar oluşturmuş, İspanya da Gırnata'yı ve limanlarını ele geçirdikten sonra yerli Müslüman nüfusa karşı bir saldırı programı başlatmıştı. İspanya'nın Kuzey Afrika'daki haçlı seferine buraların bir zaman Hıristiyan olduğu gerekçesiyle Reconquista [yeniden fetih] adı veriliyordu.[40] V. Karl 1530'da Kutsal Roma İmparatoru olarak tahta geçmesinin, İspanyol gücünün pekiştirilmesi çabalarında manevî otoritesini pekiştirdiği kanısındaydı. Kuzey Afrika'nın zor durumdaki Müslüman nüfusu –Müslüman cemaatinin bir koruyucusu olarak– Süleyman'dan yardım istedi ve bunun sonucu Habsburglar ile Osmanlılar arasında yoğun bir rekabet başladı. Osmanlı'nın bu sulardaki politikası, Kuzey Afrika sahillerinin korsan kaptanlarının uzun tecrübelerle geliştirilmiş becerilerine dayanıyor, Osmanlı Devleti bu korsanları enerjilerini İspanya ile mücadeleye yöneltmekle görevlendiriyordu. Barbaros bunların yalnızca en ünlüsüydü. Korsanlar bazen korumak için görevlendirildiklerini deviriyorlardı: Barbaros 1534'te Tunus'u Müslüman Benî-Hafs hanedanından almıştı (Karl bunun üzerine limanı geri almak amacıyla bir donanma göndermiş ve yakınlardaki Halk-ul-Vâd'da (La Goletta) Hıristiyan birlikleri için büyük bir hisar yaptırtmıştı). Osmanlı otoritesi giderek Kuzey Afrika'nın içlerine uzandıkça, yerel Müslüman hanedanlar bağımsızlıklarına İstanbul'dan gelen tehdidin, Madrid'den gelen kadar büyük olduğunu kavradılar. Birçoğu için Osmanlı İmparatorluğu'na dâhil olma ihtimali, doğu ve Güneydoğu Anadolu sınırlarındaki beylikler için olduğu kadar sevimsizdi.

Süleyman ve danışmanları, V. Karl ile I. François arasındaki bitmez tükenmez rekabet ve düşmanlıktan yararlanmakta ustalaşmışlardı. 1536'da modern bir tarihçinin François'in "Türklere muhalefet komedisi" diye adlandırdığı bir olay meydana geldi ve François dindaşı Hıristiyan krallarına, Osmanlıların İtalya'ya çıkması halinde buranın savunması için yardım sözü verdi.[41] Osmanlılar Konstantinopolis'in fethinden önceden başlayarak Venedik ve Ceneviz tacirlerine tanıdıkları ve kapitülasyon diye bilinen ayrıcalıklarla, onlara ticaret kolonileri kurma izni vermişlerdi. Memlükler zamanında (ve Memlük Devleti'nin yıkılmasından sonra Osmanlı döneminde) Fransız, Venedik ve Katalan tacirleri Suriye ve Mısır'da bu tür ayrıcalıklardan yararlanıyorlardı. Fransızlar 1536'da bu ayrıcalıkların tüm Osmanlı İmparatorluğu'na yayılması için anlaşmışlar,

Osmanlılara da Fransız topraklarında benzer haklar tanımışlardı. Fransa ile böyle özel bir ilişkinin kurulması İbrahim Paşa'nın son girişimlerinden biri olmuş, Paşa bir ay sonra idam edilmişti. Ticarî yanının dışında, bu antlaşma Osmanlıları Habsburglara karşı Fransa'nın yanına çekmeyi amaçlıyordu.[42] Süleyman Venedik'e bir elçi göndererek, onların da Osmanlı-Fransız ittifakına katılmasını önerdi, ama bu öneri reddedildi[43]– Venedik Osmanlı'dan bile çok, Habsburglardan korkuyordu.

Osmanlı'nın Venedik ile ilişkileri genelde Avrupa politikasının karşıt akımlarından etkilenmemişti, ama Dalmaçya'da karada ve Adriyatik'te denizde sıklaşan çatışmalar yeni bir aşamanın habercisiydiler. Ayrıca, İbrahim Paşa'nın idamı Venedik'i Osmanlı sarayında bir dosttan yoksun bırakmıştı. Sultan 1537'de Adriyatik sahilindeki Vlore'ye yürüdü; amacının İtalya'ya güneyden Barbaros ve donanmasının da yardımıyla iki yönlü bir saldırı başlatmak olduğu anlaşılıyordu. Belki de bu, Roma halkının korktuğu gibi, Roma'yı fethetmek için bir fırsattı. I. François 1531'de Venedik'in Fransa elçisine Padişah'ın amacının Roma'ya ulaşmak olduğunu söylemişti.[44] Barbaros, Otranto dolayındaki bölgeyi yerle bir ederken, Sultan Süleyman da Venedik'e ait Korfu adasına saldırdı, ama kalenin ancak uzun bir kuşatmayla ele geçirileceği anlaşılınca Osmanlılar geri çekildiler. Venedik ile Osmanlılar arasındaki anlayışlı hava böylece yok oldu ve Venedik, V. Karl ve Papa ile onlara karşı bir haçlı seferi amacıyla örgütlenen Kutsal Birlik'e katılmayı kabul etti. 27 Eylül 1538'de Andrea Doria komutasındaki bir müttefik donanması Iyonya'da, Korfu'nun güneyinde bir sahil kasabası olan Preveze açıklarında Barbaros komutasındaki Osmanlılar ile karşılaştı. Barbaros'un zaferi, Batı Akdeniz'deki diğer deniz güçlerinin görece zayıflığını ortaya çıkardı. Kentin refahı için temel önemdeki Osmanlı ticaretinin, özellikle halkın iaşesi için gerekli tahıl ticaretinin aksaması tehlikesi karşısında Venedik 1539'da bir barış antlaşması için başvurdu. Bir Hıristiyan ittifakının uzun vadede Venedik'in hassas durumdaki kıyı karakollarını Osmanlı saldırılarından koruma amacına hizmet edeceği beklentileri boşa çıkmıştı, çünkü Karl'ın en önemli hedefi Batı Akdeniz'i ve İspanya'yı, Barbaros Hayreddin'in destekleyip teşvik ettiği Kuzey Afrikalı korsanların yağmasına karşı savunmaktı. Venedik için 1540 sonlarında imzalanan barış antlaşmasının bedeli Mora'daki geri kalan ve bazıları üç yüzyıldır ona ait olan kaleleri Osmanlılara vermek ve büyük bir tazminat ödemek oldu.[45]

Osmanlı donanması Akdeniz'de faaliyetlerini sürdürürken, kısa süre önce "İki Irak Seferi"nden dönmüş olan Mısır Beylerbeyi Hadım Süleyman Paşa da Müslüman bir hükümdara yardım için Umman Denizi'ni geçmekteydi. 1535'te Gucerat Sultanı Bahadır Şah, Babür Hükümdarı Hümayûn'a yenilmiş ve Portekizlilerden yardım istemişti. Şah, Portekizlilerin Gucerat yarımadasının güney ucunda bulunan ve Hindistan'dan batıya baharat ulaşımında bir antrepo olan Diu'da bir kale inşa etmelerine izin verdi. Ama Hümayûn tehlikesi geçince, Şah bu kez Portekizlilere karşı Osmanlılardan yardım istedi. Hadım Süleyman Sü-

veyş'ten 72 gemilik bir donanmayla yola çıktı ve on dokuz günlük bir deniz yolculuğundan sonra Gucerat'a ulaştı.[46] Portekizliler bu arada Bahadır Şah'ı idam etmişlerdi ve sağlam kale Osmanlı toplarına dayandı. Bir Portekiz donanmasının yardıma gelmekte olduğunu duyan Hadım Süleyman kuşatmayı kaldırıp, geriye döndü, ama başarısız da kalsa bu girişim bölgede Osmanlı-Portekiz rekabetinde bir dönüm noktası oluşturdu, çünkü Osmanlı donanmasının Umman Denizi'ni aşabilecek güçte olduğunu göstermişti. Hadım Süleyman Diu'ya giderken Aden limanını ele geçirdi ve Arap yarımadasının güneyinde –Osmanlı otoritesi fazla güçlü olmasa da– stratejik öneme sahip Yemen eyâleti oluşturuldu. Kısa sürede diplomatik girişimlerle Kızıldeniz'deki ticaret yolları Osmanlı kontrolüne girdi. 1538 seferinin ardından Osmanlılar ile Portekizler arasında elçiler gidip geldi, iki devletin ticarî alanları belirlendi ve tacirlerinin güvenliği için anlaşmaya varıldı.[47]

1532'den sonra Macaristan'da bir yenişemezlik durumu ortaya çıkmıştı: Osmanlıların Viyana'yı almak için ikinci girişimleri de başarısız olmuştu, ama Ferdinand'ın onlara karşı bir saldırıyı düşünecek hali yoktu. Padişah'ın vassalı Boğdan (Moldavya) Voyvodası Petru Rareş'in Habsburglar ile işbirliği yaptığından kuşkulanılıyordu; Süleyman 1538'de bir orduyla ona karşı yürüdü, Boğdan'ın eski başkenti Suçava'yı (Suceava) ele geçirdi ve Petro'yu geçici olarak görevden aldı. Ayrıca, Tuna ile Dinyester'in ağızları arasındaki geniş kıyı şeridi olan ve Osmanlıların Bucak dedikleri Güney Besarabya'yı aldı ve Kuzey Karadeniz'de Dinyester ile Boh arasındaki kıyı bölgesini, bu arada Dinyeper'in ağzındaki Özi kalesini (şimdi Ochakiv'in bulunduğu yer) işgal etti. Bu bölgenin kontrolü, Osmanlı sefer ordusunun temel bileşenlerinden olan Kırımlı Tatar atlıların geçişi için stratejik önemdeydi. Dinyester üstündeki Bender hisarına (şimdiki Tighina'nın bulunduğu yer) Süleyman'ın yenik –ya da kısmen yenik– Safevi, Bizans ve Memlük devletleri üzerinde hak iddialarını çarpıcı biçimde yansıtan bir kitabe yerleştirilmişti: "Ben Bağdat'ta şahım, Bizans ülkesinde sezar, Mısır'da sultan."[48]

1538'de Yanoş Zapolya ile Kral Ferdinand bir antlaşma yaptılar. Her birinin Macaristan'ın kendisine ait bölümünde kral unvanı taşımasında görüş birliğine vardılar. Ama Yanoş öldüğünde toprakları Ferdinand'a geçecekti. Yanoş Zapolya 22 Temmuz 1540'ta, Yanoş Sigismund adı verilen oğlunun doğumundan iki hafta sonra öldü. Osmanlılar bir tepki göstermeden bu beklenmedik durumdan yararlanmak için acele eden Ferdinand, Budin'i kuşattı. V. Karl'ın kardeşi olarak Ferdinand'ın Macar tahtına geçmesi Kutsal Roma İmparatorluğu'nu Süleyman'ın tahammül edemeyeceği kadar genişletecekti. Bu nedenle Padişah, bebek Yanoş Sigismund'u korumaya söz verdi ve 1541 ilkbaharında Ferdiand ile hesaplaşmak üzere yola koyuldu. Budin'deki Habsburg kuşatmasını kırdıktan sonra, Orta Macaristan'ı doğrudan Osmanlı egemenliğine soktu. Ferdinand eski Macar Krallığı'nın batı ve kuzey kesimlerini elinde tutarken, Varadin (Gross-

wardein) Piskoposu Georg Martinuzzi'nin naipliğini yaptığı Yanoş Sigismund'a Osmanlı vassalı olarak yönetmesi için Erdel verildi.

İstanbul'un vassal Erdel Devleti ile ilişkileri, uzun süredir Osmanlı vassalı olan Eflak ve Boğdan devletleriyle ilişkilerinden oldukça farklıydı. Başlangıçta, 16. yüzyıl ortalarında, Erdel'de konumlanmış Osmanlı birliği yoktu. Erdel voyvodası yerel diyet (meclis) tarafından seçilip, seçim padişah tarafından onaylanırdı, ama Eflak ve Boğdan voyvodalarını padişah atardı. Ayrıca Erdel voyvodasından oğlunu rehin olarak Osmanlı sarayına göndermesi de istenmezdi. Erdel'in yıllık haracı Eflak-Boğdan'dan düşüktü ve diğerlerinden istenen İstanbul için mal ve hizmet temini taleplerinden muaf tutulmuştu.[49]

Süleyman döneminin ilk yıllarına, birçok açıdan daha önceki Osmanlı uygulamasında bulunmayan bir gösteriş ve zafer alayları damgasını vurmuştu. İstanbul'daki At Meydanı yeniden Bizans döneminde olduğu gibi kamuya açık bir eğlence ve gösteri yeri oldu. Soyluların evlenme ve sünnet düğünlerinden, ortodoksluktan sapan vaizlerin idamına kadar, yaşamın ve ölümün önemli törenleri burada yapılırdı. Bunların ilki 1524'te Süleyman'ın kardeşi Hatica Sultan ile İbrahim Paşa'nın evliliği olmuş, düğün on beş gün sürmüştü. Süleyman'ın oğulları Mustafa, Mehmed ve Selim'in (geleceğin Sultan II. Selim'i) 1530'daki sünnet töreni kırk gün süren eğlencelerle kutlanmıştı. Bu son olay Osmanlı gücünün açıkça ifadesi için eşsiz bir vesile olmuş, yendikleri rakipleri Akkoyunlular, Safeviler ve Memlüklerin çadırları halka sergilenmiş, ziyafet sırasında Akkoyunlu'nun, Memlüklerin ve Dulkadiroğulları'nın rehin şehzadeleri gösterişli bir biçimde Padişah'ın yakınına oturtulmuşlardı.[50]

Sultan'ın veziriazamı ve damadı olarak İbrahim Paşa bu masraflı gösterilerin hem düzenleyicisi olmuş, hem bunlardan büyük zevk almış, 1525-29 arasında Topkapı Sarayı'nda onun denetiminde yapılan yenilemeler ise savurganlığını daha da artırmıştı. II. Mehmed'in divan ve hazine odaları yıkılarak, çok daha büyük, sekiz kubbeli bir hazine ve Adalet Kulesi'ne bitişik, üç kubbeli bir divan odası yapılmıştı. Çarpıcı bir yenilik de üçüncü avlunun girişindeki Arz Odası'nın ciddi bir onarımdan geçmesiydi. Bu bağımsız yapı bugün bile ziyaretçilerin doğrudan sarayın merkezine girmelerini engellemektedir. O dönemde bu salonu görenler şatafatlı süslemelerine ve döşemelerine dikkat etmişler, burayı altın, gümüş, mücevher, değerli kumaş ve mermerin çok zarif bir uyumu olarak tanımlamışlardı.[51] Fransa ile kapitülasyon anlaşmasının imzalanmasından kısa süre sonra İstanbul'u ziyaret eden Fransız antikacı Pierre Gilles, Padişah'ın elçileri kabul ettiği sırada "mermerden yapılmış, altın ve gümüşle bezenmiş, elmas ve değerli taşlarla parıldıyan küçük bir odada" alçak bir divan üstünde oturduğunu aktarıyordu; "Bu divan odasını en güzel mermerden yapılmış, baş ve kaideleri altın yaldızlı sütunlarca desteklenen bir revak çevreliyordu."[52]

Batı'da olup bitenleri yakından izleyen Padişah ve Veziriazam, 1530'da Papa VII. Clement'in V. Karl'a Kutsal Roma İmparatoru olarak görkemli bir törenle taç giydirdiğini kısa sürede haber aldılar ve bunu Kutsal Roma İmparatoru'nun kendisini Roma İmparatorluğu'nun yeni sezarı olarak görme iddiasını güçlendirebilecek bir girişim olarak yorumladılar. Sultan II. Mehmed evrensel bir kral olmayı amaçlamış ve zamanında Orta Avrupa'nın en güçlü kişiliği olan Matyas Corvinus tarafından bir rakip olarak değerlendirilmişti. Corvinus kendisini yeni bir Herkül ya da (Mehmed gibi ve 16. yüzyılın Venedik elçilerine göre I. Selim ve Süleyman gibi) Büyük İskender olarak görüyordu.[53] Süleyman meydan okuma olarak algılanan bu olayı yanıtsız bırakamazdı. İbrahim Paşa Venedik'ten üstüste bindirilmiş dört tacın üstünde tüylü bir sorguç bulunan altın bir miğfer ısmarladı. Miğfer 1532 Mayıs ayında Adriyatik kıyısında Osmanlı'ya haraç ödeyen bir liman olan Dubrovnik üzerinden, Padişah ordusunun başında Macaristan'a ilerlerken, Edirne'ye ulaştı. Miğfer-taç, Süleyman'ın kabul törenlerinde göze çarpacak biçimde sergilendi ve savaş yolu üzerinde düzenlenen, dikkatle planlanmış zafer geçitlerinde taşınarak, Padişah'ın gücüyle etkilemek istediği yabancı elçilerin ve diğer gözlemcilerin bunu görmeleri sağlandı. Süleyman'ın Niş'te kabul ettiği Habsburg elçileri anlaşılan padişahların başlarına miğfer taktıklarının farkında olmadıkları için, bu abartılı miğferin Osmanlı imparatorluk tacı olduğunu sandılar. İbrahim Paşa'nın ısmarladığı bu miğferin gerek zamanlaması, gerekse biçimi rastlantısal değildi. İmparatorun ve papanın taçlarına benzer nitelikleri olan miğfer-taç, daha fazla katlı olduğu için onların gücüne bir meydan okuma simgesiydi.[54]

İbrahim, Padişah'ın kardeşi gibiydi; ayrıca onun yakın danışmanı ve devletin en yüksek görevlisi olması, Paşa'ya düşman kazandırıyordu. 1525'te At Meydanı'ndaki sarayı, rakipleri tarafından kışkırtılmış olabilecek bir yeniçeri ayaklanması sırasında yağmalandı.[55] Miğfer-taç konusunda, defterdar masraflı bir sefer sırasında böyle bir şey ısmarlayarak savurganlık yaptığı için onu eleştirdi. Miğfer-taca dönemin Osmanlı yazılı kaynaklarında ve minyatürlerinde rastlanmaması, bunun satın alınmasının tasvip edilmediğine işaret etmektedir. Defterdar ayrıca İbrahim'in "İki Irak Seferi"ni büyük maliyetlerle Bağdat'a kadar uzatmasını da onaylamamış,[56] İbrahim de mevkinden aldığı güçle onu idam ettirmişti.

Süleyman ile İbrahim arasındaki ilişki, Sultan II. Mehmed ile onun gözdesi Veziriazam Mahmud (Angeloviç) Paşa arasındakini andırıyordu. Süleyman da büyük dedesi kadar acımasız olabilirdi ve Mahmud Paşa gibi İbrahim de birdenbire, "İki Irak Seferi"nden döndükten kısa süre sonra 1536 Mart'ında efendisinin bir kaprisiyle idam edildi. Padişah ona veziriazam olarak gerek kamusal, gerekse özel alanda büyük hoşgörü göstermişti, ama şimdi bir taş bile dikilmeyen bir mezarda yatıyordu. İbrahim yaşarken "Makbul" unvanıyla anılırdı, ölümünden sonra bu bir sözcük oyunuyla "Maktul"e çevrildi. Arkasından fazla ağlayan olmadı; ölümünden sonra bir gürûh 1526'da Matyas Corvinus'un

Budin'deki sarayından getirip, At Meydanı'ndaki sarayının önüne diktirdiği, klasik figürde üç bronz heykeli parçaladı.[57] İbrahim'in idamı Süleyman döneminin ilk aşamasının sonunu belirler.

İbrahim Paşa'nın yaşadığı sırada Süleyman'ın sevgisinde bir rakibi vardı: Ruthenyalı cariye ve Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultan ya da Batı'da bilindiği adıyla Rokselana. Hürrem ilk çocuklarını 1521'de doğurdu ve Süleyman 1534'te, beşi oğlan olmak üzere altı çocuk doğurduktan sonra onunla büyük bir törenle evlendi. Avrupalı bir tanık düğünü şöyle anlatıyordu:

> Tören sarayda yapıldı, şenlikler görülmemiş görkemdeydi. Armağanlar halkın önünden törenle geçirildi. Gece ana caddeler pırıl pırıl aydınlatılıyor ve bol bol müzik ve yemek var. Evler çelenklerle donatılmış, ayrıca her yerde de insanların büyük bir zevkle saatlerce sallanabilecekleri salıncaklar var. Eski Hipodroma büyük bir tribün kurulmuş, İmparatoriçe ile nedimelerine ayrılan yer altın yaldızlı bir kafesle ayrılmış. Rokselana ve saray mensupları buradan hem Hıristiyan, hem de Müslüman şövalyelerin katıldığı bir turnuvayı, hacıyatmazları, jonglörleri ve yaban hayvanlarıyla boyunları neredeyse göğe değecek kadar uzun zürafaların geçidini seyrettiler.[58]

Bir Venedik elçisi Hürrem Sultan için "genç, ama zarif ve ufak tefek olmasına rağmen, güzel değil" diyordu.[59] Süleyman ona büyük bir aşkla bağlıydı ve Hürrem onun gönlündeki tek kişi olunca da ona sadık kaldı. Süleyman'ın azat edilmiş bir köleyle evlenmesi, onun İbrahim Paşa'yı büyük bir hızla veziriazamlığa ataması kadar geleneklere aykırı bir durumdu.[60]

Gerek savaş ganimeti, gerekse köle ticareti aracılığıyla padişahın ve diğer varlıklı ve güçlü adamların haneleri için kadın temini, Osmanlı İmparatorluğu'na asker ve idareci sağlayan devşirme sistemine benziyordu. Bu özel hane halkına verilen Harem adı (Arapça'da tam olarak "kutsal ve korunmuş yer" anlamına gelir) hem saray kadınlarına ayrılan yeri, hem de topluca kadınları tanımlıyordu. İmparatorluk "daha İslâmi" oldukça, Osmanlılar da diğer Müslüman hanedanların uygulamasını benimseyerek, yasal karılarından çok köle cariyelerin onların çocuklarını doğurmasına izin verdiler. Osmanlı doğurganlık politikasının kendine özgü niteliği her cariyenin ancak tek bir oğlan doğurabilmesiydi. Cariyeler kız çocuğu doğurabilirlerdi, ama bir oğlanın doğumu onların çocuk yapma dönemlerini sona erdirirdi. Bu muhtemelen cinsel ilişkide bulunmama ya da doğum kontrolü yoluyla sağlanırdı, ama kullanılmış olabilecek yöntemler bugün bilinmemektedir. Cariyelerin mütevazı kökenleri ve "takıntısız" konumları nedeniyle, erken Osmanlı döneminin soylu gelinlerinden farklı olarak, kendi hanedan özlemleri olmadığı gibi, ne yabancı güçlerin ne de Osmanlı padişahlarının olası iç rakiplerinin ajanı olma potansiyelleri vardı. Osmanlı şehzadeleri sancakbeyliği yaparken, anneleri onları tahta hazırlamakta çok önemli rol oynarlardı; ama bir cariye iki şehzade doğursaydı, kaçınılmaz taht mücadelesinde bir tarafı seçmek zorunda kalacaktı.[61]

Süleyman'ın bir cariyeyle evlenmesi herkesi şaşırtmıştı, ama tek anne-tek oğul formülünü de dikkate almaması daha da şaşırtıcıydı. Hürrem onu büyülemekle suçlandı. Evlendikten sonra çocuklarıyla birlikte Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na, Padişah'ın haremdeki dairesinin yanındaki bir daireye taşındı – bu da pek hoşlanılmayan bir yenilikti. Topkapı Sarayı'nda önceki sultanların haremlerine ayrılan bölüm görece küçüktü; İbrahim Paşa'nın denetiminde bu bölüm yeni "hükümdar ailesi" ile hizmetkârlarını alacak biçimde genişletildi.[62] Ayrı oldukları zaman Hürrem Süleyman'a düzyazı ve şiirle ateşli mektuplar yazıyor ve o sefere çıktığı zaman saray işleriyle Süleyman arasında değerli bir halka oluşturuyordu. Hürrem muhtemelen 1525'te şunları yazmıştı:

> Benim sultânım, ayrılık ateşine sınır yoktur. Şimdi siz de bu derd-mendi esirgeyip mektûb-ı şerifinizi bu tarafa göndermeyi geciktirmeyiniz. Bari onunla cânıma rahat hâsıl ola. Benim sultânım, "eğer yazımı okumuş olsaydın daha çok hasretler yazardın" demişsiniz. Şimdi benim sultânım, bu kadar yeter, cânıma tesir ziyâde oldu. Husûsâ mektûb-ı şerifiniz okundukda, bendenüz Mir Mehmed ve câriyenüz Mihrimâh, giryeler ve firkatlar ederler. Onların giryeleri beni deli etmiştir. Hemen gûya ki arada matem vardur. Ayrıca, benim sultânım, bendeniz Mir Mehmed ve câriyeniz Mihrimâh ve Selim Han ve Abdullah envâ'i selâmlar edip, ayağınız tozuna yüz sürerler.[63]

Hürrem Sultan'ın Süleyman'ın gönlünde sarsılmaz bir yeri vardı, ama gene de İbrahim Paşa'yı kıskanıyordu, çünkü Paşa, Süleyman'ın yaşayan en büyük oğlu Mustafa'nın annesi Mahidevran'a yakındı. Hürrem, Mahidevran'ın yerine el koyarken, Mustafa'nın da veliaht olarak konumu onun oğulları lehine değişiyordu. Süleyman'ın Hürrem ile evliliği Mahidevran ve Mustafa'nın kaderlerini belirledi ve Hürrem'e tek rakip olarak İbrahim'i bıraktı. İbrahim'in öldürülmesinde onun parmağı olduğu söylenir ve bunun dolaylı kanıtları oldukça inandırıcıdır.

*

Osmanlıların Bağdat'ta Safevilere, Preveze'de Kutsal Birlik'e karşı zafer kazanmaları, Portekizler ile Diu seferinden sonra ateşkes imzalanması ve Macaristan'ın büyük bölümünün imparatorluğa katılması savaşlara yalnızca geçici bir ara verilmesini sağladı. Birkaç yıl içinde tüm cephelerde yeniden faaliyete geçilmişti. 1542'de yerel Osmanlı güçleri Habsburgların Budin ile Tuna ırmağıyla ayrılan Peşte'ye yaptıkları saldırıyı püskürttüler. Süleyman ertesi yıl gene batıya yöneldi ve bir dizi stratejik kaleyi ele geçirerek, Budin sancağına kattı. Osmanlı başarıları Ferdinand'ı barış istemeye yöneltti ve 1547'de (1539'da Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan ile evlenen) Veziriazam Rüstem Paşa ile beş yıllık bir ateşkes antlaşmasına varıldı. Eski Macar krallığının kuzey ve batı bölgeleri hâlâ Ferdinand'ın elindeydi, ama ateşkes ona Padişah'a yıllık bir haraç ödemek gibi alçaltıcı zorunluluklar dayatmıştı.

1547 ateşkesi bir süre geçerli oldu, ama 1551'de Erdel tahtının arkasındaki güçlü adam Piskopos Martinuzzi Erdel'i entrikalarla Ferdinand'a vererek, Ortaçağdaki Macar Krallığı'nın büyük bir bölümünü yeniden birleştirdi. Osmanlılar buna misilleme yapmakta gecikmediler. Rumeli Beylerbeyi Sokollu Mehmed Paşa, başkent Tımışvar'ı kuşatmak üzere Erdel'e girdi ve yolda bir dizi önemli kaleyi ele geçirdi. Destek güçlerin gelmesi ve mevsimin geç olması kenti bir süre kurtardı, ama Tımışvar 1552'de Osmanlı'nın eline geçerek, batı Erdel'i kapsayan yeni Osmanlı sancağı Tımışvar'ın merkezi oldu. Osmanlılar aynı yıl zorlu bir saldırıya rağmen Budin'in kuzeydoğusundaki Eğri'yi almayı başaramadılar, ama elde ettikleri diğer hisarlar Osmanlı egemenliğinin geleceğini pekiştirmeye hizmet etti. Budin ve Tımışvar sancakları artık doğrudan Osmanlı hâkimiyeti altındaydı ve Osmanlı Macaristan'ı ilk kez, kimi yeni yapılmış, ama çoğu Macarlardan ele geçirilmiş bir hisarlar zinciriyle korunan, bütün bir birim haline geldi.[64]

Gerek Habsburglar, gerekse Osmanlılar Macaristan'ı yönetirken tavizler vermek zorundaydılar. İki imparatorluk da Macaristan'ı kendi başına ilhak edecek, yönetecek ve savunacak durumda değildi, bu yüzden Mohaç yenilgisinden sonra hayatta kalabilmiş Macar soylularına dayanmaları gerekiyordu. Macar soylularının birçoğu Reformasyon döneminde Protestan olmuşlardı; bu nedenle Osmanlılara karşı savunma yükünü paylaşmaları için Ferdinand ve hükümeti onlara dikkatli davranmak zorundaydı. Osmanlılar daha önce Katolikler ile Ortodoksları birbirlerine karşı kullandıkları gibi, Katolikler ile Protestanlar arasındaki bölünmeden yararlanıyorlardı, ama Habsburglar gibi onların da hâlâ güçlü olan ve "Kraliyet Macaristan"ı gibi Osmanlı Macaristanı'nda da günlük devlet işlerinin çoğunu yürütmeye devam eden soyluları idare etmeleri gerekiyordu.[65]

Kuzeybatı sınırı 1547 tarihli ateşkesle istikrara kavuşan Sultan Süleyman, Şah Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza Osmanlı tarafına geçince, İran'a karşı yeni bir sefere çıktı. Elkas Mirza Safevilerin Kafkaslar'da, Hazar Denizi'nin batısındaki Şirvan eyaletinin valisiydi ve ağabeyiyle ilişkileri hiçbir zaman iyi olmamıştı. Tahmasb onun itaatsizliklerini bastırmak üzere bir birlik gönderince Elkas Mirza Kırım'daki Kefe limanı üzerinden İstanbul'a kaçtı. 1548'deki seferde Süleyman Elkas Mirza'yı öncü olarak gönderdi, ama Osmanlı ordusu Tebriz'e ulaşmasına rağmen ikmal yetersizliği sebebiyle kenti terk etti. Elkas Mirza'nın Tahmasb'ın tahtını ele geçirmek için gerekli yerel desteğe ve hırsa sahip olmadığı açıktı. Süleyman da seferden sınırdaki Van kenti ve zengin ganimetler dışında fazla bir şey elde edemeden geri döndü. Ganimetler arasında Şah İsmail'in yaptırttığı ve Tahmasb'ın en değerli eşyalarından biri olan bir çadır da vardı. Elkas Mirza Sünnî İslâmı benimsediğini iddia ediyordu, ama bunun pragmatik bir jestten başka bir şey olmadığı anlaşıldı, çünkü kısa süre sonra memleketine döndü. Öte yandan Süleyman'ın veziriazamı Rüstem Paşa'nın onun Süleyman'a sadakatine kuşku düşürerek Mirza'yı dönmeye ikna ettiğine ina-

nanlar da vardı. Elkas Mirza, Tahmasb'a bir mektup göndererek af diledi, ama Tahmasb'ın emriyle 1549 başlarında öldürüldü.[66]

Osmanlıların zorlu doğu sınırlarında sefere çıkma isteksizliğinden yararlanan Tahmasb, çok geçmeden kısa süre önce kaybettiği toprakları geri almaya girişti. Süleyman 1554'te buna yanıt verdi ve yeniden ordusunun başına geçti. Bu seferin en uç noktasını Revan (Erivan-modern Ermenistan'ın başkenti) ile Güney Kafkaslar'daki Nahcivan oluşturdu. Osmanlılar bu seferde, akın düzenledikleri Safevi sınır bölgelerinde, Safevilerin, kendilerine karşı uyguladıkları, yakıp yıkma taktiğini benimsediler. İki devlet arasındaki ilk resmî barış antlaşması –Amasya Antlaşması– 1555'te imzalandı. Buna göre Osmanlılar daha önce Irak'ta aldıkları toprakları korudular; ancak Süleyman'ın ikinci ve üçüncü İran seferleri kalıcı bir kazanım sağlamamıştı ve iki tarafın da en fazla umabilecekleri şey barış içinde yanyana yaşamaktı.

Akdeniz'de de bir yenişememe durumu gözüküyordu. V. Karl'ın 1541'de Cezayir'i Barbaros'un oradaki vekili Hadım Hasan Ağa'nın elinden alma girişimi ancak rastlantısal bir fırtına sayesinde sonuçsuz kaldı ve bu hâl çok az sayıdaki Müslüman savunucuyu güçlü İspanyol donanmasından kurtardı. Öte yandan, Batı Akdeniz'de yıllardır süren Osmanlı-Habsburg çatışmalarında, Kuzey Afrika'daki Osmanlı komutanları sık sık kuzey Akdeniz kıyılarına yıkıcı akınlar düzenliyorlardı. Örneğin 1543'te İtalyan adaları ve Napoli sahili bu saldırılardan ciddi zarar görmüştü.[67]

1551'de şimdi Malta'da üslenmiş olan Şövalyelerin Karl adına korudukları Trablusgarp limanına, Osmanlı İmparatorluğu donanması ve bir diğer efsanevî korsan olan Turgut Reis'in komutasındaki filonun ortak harekâtıyla başarılı bir kuşatma düzenlendi. Oradaki Osmanlı varlığı Karl ile anlaşmalarının koşulları gereği Trablusgarp'ı savunmakla yükümlü olan Malta Şövalyeleri'ni huzursuz ediyordu. 1560 ilkbaharında ortak bir İspanyol-Şövalyeler donanması Trablusgarp'ın batısındaki Cerbe adasına ulaştı ve Osmanlıları Akdeniz'in bu kesiminden çıkarıp atma amaçlı bir üs olmak üzere burada büyük bir hisar inşa edildi, ama İstanbul'dan gönderilen donanma adayı kuşattı ve ele geçirdi. Osmanlı'nın denizdeki özgüveni sınırsız gözüküyordu. Bunu birkaç yıllık bir barış izledi, ama 1565'te talih beklenmedik şekilde tersine döndü ve Osmanlıların Şövalyelerin Malta adasını alma girişimi başarısız kaldı.[68] Batılı güçler, Akdeniz havzasındaki stratejilerinin başarısızlığına bir teselli bulma çabası içinde, diğer Osmanlı yenilgilerinde olduğu gibi bunun da Hıristiyanlığın zaferinin bir habercisi olduğunu iddia ettiler.

Umman Denizi ve onun uzantılarını denetim altında tutmak Osmanlılar için zorlu bir iş, amaçları için güç bir sınavdı ve bu sürede denizdeki potansiyelleri ve sınırları ortaya çıktı. Osmanlı gemileri henüz Portekizlilerinki kadar iyi değildi, büyük denizleri aşmaktan çok, sığ sulara uygundu. Diu seferinin ve Umman De-

nizi'nde Portekizliler ile varılan uzlaşmanın ardından, iki güç arasındaki rekabet daha yakın bölgelerde, özellikle Basra Körfezi'nde yaşanır olmuştu. Osmanlılar Bağdat ellerine geçtikten sonra körfezin ucundaki Basra limanını almışlar, böylece ellerindeki Süveyş ve Aden limanlarına göre Umman Denizi'ne Hindistan'a daha yakın açılan bir kapı elde etmişlerdi. Liman ayrıca tersane kurmak için de değerli bir yerdi. Ne var ki, 1515'ten beri Portekizliler bir ticaret merkezi olan Hürmüz adasını ellerinde tutuyor, böylece Körfez'den Umman Denizi'ne, dolayısıyla Doğu'nun efsanevî ülkelerine açılan ve Safevi İran'ın güney kıyısından tehlikelere görece daha az maruz olan boğazı kontrol ediyorlardı.

1552'de usta denizci Piri Reis, hem Hürmüz'ü, hem de gene Portekizlilere ait olan inci sanayiinin merkezi Bahreyn'i almak amacıyla Süveyş'ten yelken açtı. Hürmüz kentini ele geçirdi, ama çok önemli malzemeleri taşıyan bir gemi kaybolduğu için, kaleye hücum edecek araçlardan yoksun kaldı. Seferini kısa kesti, yakındaki Keşm adasını yağmaladı ve ganimetlerle birlikte Basra'ya gitti.[69] Piri Reis, İbrahim Paşa'nın himayesiyle mesleğinde yükselmişti, ama İbrahim Paşa çoktan ölmüş olduğundan, Piri Reis egemen çevreleri katkısının önemine ikna edemedi. Bu görevdeki başarısızlığı idamına neden oldu. Böylece dönemin en büyük adamlarından biri zamansız şekilde ölürken, Süleyman gerekli gördüğünde ne denli acımasız olabileceğine yeni bir örnek veriyordu.

Piri Reis'in idamından kısa süre sonra Osmanlılar, Portekizlilere karşı denizden çabalarını destekleyecek bir kara üssü sağlamak amacıyla, Körfez'in güneyinde, Arap yarımadası tarafında Lahsa sancağını oluşturdular. 1539'da Lahsa ve Basra'dan başlatılan bir kara ve deniz ortak harekâtıyla, hükümdarı yıllardır güçlü Osmanlı ve Portekiz komşuları arasında gidip gelen Bahreyn'i almaya giriştiler. Hürmüz'den kalkan Portekiz donanması Osmanlıların Bahreyn'in ana hisarı olan Manamah'a saldırısını püskürttü, ama Osmanlılar bu felaketin içinden iki tarafın da stratejik biçimde çekilmelerini öngören bir anlaşma koparmayı başardılar. 1562'den sonra da elçi değiş tokuşu yapıldı. Başka yerlerde olduğu gibi Basra Körfezi'nde de bir uzlaşmaya ulaşılmıştı: Portekizliler Körfez'in deniz girişini, Osmanlılar da buradan Halep'e karadan kervan yolunu kontrol etmeyi sürdürdüler.[70]

Basra Körfezi gibi, Kızıldeniz'in sahilleri de uzundur ve demir atmaya uygun yer azdır. Bu zorlu arazide bir varlık gösterebilmenin lojistik zorlukları vardı ve imparatorluğun diğer periferik bölgelerinde olduğu gibi, burada da birkaç kale dışında Osmanlı otoritesi kısa sürede azaldı. Örneğin yeni Lahsa sancağı, Yemen gibi, önceleri "kâğıt üzerinde" bir sancaktı ve burada Osmanlılar güçlü bir merkezi otoriteye alışık olmayan yerel Arap kabileleri tarafından sürekli taciz ediliyor, Osmanlı egemenliği anlamlı bir biçimde uygulanamıyordu. Osmanlılar bunu beklemeyecek kadar gerçekçiydiler; imparatorluk gücünün kısıtlı bir bölge dışında yerel yaşamda fazla etki yapmadığı bölgeleri sancak ilân etmelerinin nedeni, Osmanlı dünyasını bir düzene ve sınıflandırmaya sokmak ve ida-

resi için bir çerçeve oluşturmaktı. Osmanlılar her zaman aşırı yayılmaktan çekinirlerdi ve stratejik amaçları için gerekli olan sınırlı bölgenin geniş ve "boş" hinterlandı üzerinde doğrudan hükmedemeyeceklerinin farkındaydılar.

Mısır'da Memlük topraklarının güney sınırının –Nil üzerindeki Asyut– ötesindeki bölge de bilinmeyen topraklardı. Asyut ile Asuan'ın güneyindeki İlk Şelâle arasında Nubya, Nubya'nın ötesinde Funj Sultanlığı vardı. Daha da güneyde çoğunlukla Hıristiyan olan Habeşistan bulunuyordu. Selman Reis, 1525'te Hint Okyanusu'ndaki Portekiz faaliyetlerine ilişkin raporunda Habeşistan'ın –bununla Kızıldeniz'in, Bab'ül-Mendeb Boğazı'nın ötesindeki batı kıyı şeridi ile Aden Körfezi'nin güney sahilini kastediyordu– Osmanlı kontrolüne alınmasını tavsiye etmişti; böylece baharat ticaretinin kontrolü Portekizlilerin elinden alınabilecekti. Selman Reis bölgedeki Hıristiyan ve Müslüman kabilelerin güçsüzlüğüne dikkat çekiyor, ayrıca 1520'lerden bu yana Osmanlılara ait olan Sevakin ada-kalesiyle, Nil'deki fildişi ve altın ticaret merkezi Atbara arasındaki toprakların alınmasını da öneriyordu. O tarihte bu doğrultuda bir girişimde bulunulmadı, ama 1555'te, kısmen de Funjilerin kuzeye ilerlemesine tepki olarak, Osmanlı politikası değişti. Daha önce Memlük hizmetinde olan Yemen kaymakamı Özdemir Paşa o yıl bir Habeş eyâletinin beylerbeyiliğine atandı, ama Kahire'den Yukarı Nil boyunca düzenlenen sefer, askerler İlk Şelâle'den öteye gitmeyi reddedince başarısız kaldı. İki yıl sonra bir ordu deniz yoluyla Süveyş'ten Sevakin'e, oradan da içerdeki Asmara kentinin Kızıldeniz'deki limanı olan Mitsiwa'ya gönderildi. Asmara, Özdemir Paşa ve birliklerince ele geçirildi. Çok gecikmiş de olsa, Selman Reis'in Kızıldeniz'i Portekizlilere kapatma amacı gerçekleştirilmiş, Kızıldeniz sahillerindeki limanlardan geçen değerli eşya ticaretinin gümlük vergileri Osmanlı kontrolüne geçmişti.[71]

Osmanlıların Hint Okyanusu'ndaki ticaret yollarını ellerinde tutma çabalarında müttefikleri de vardı. Bunların en önemlilerinden biri Kuzeybatı Sumatra'daki karabiber üreticisi Müslüman Açe Sultanlığı'ydı. Açe, Portekiz yayılmacılığı tehdidi karşısında, Osmanlı'dan askerî destek istedi. 1537 ve 1547'de Açe Sultanı'nı Portekizlilere karşı korumak üzere Osmanlı birlikleri gönderildi ve 1566'da Açe resmen Osmanlı koruması istedi. Sultan, Osmanlı padişahını hükümdarı kabul ettiğini ve Cuma günleri hutbede onun adının geçtiğini söylüyordu. Ertesi yıl bir Osmanlı filosu Süveyş'ten Açe'ye doğru hareket ettiğinde, Açe limanları Portekiz ablukası altındaydı. Top ve savaş malzemesi yüklü iki gemiyle beş yüz asker hedefe ulaşabildi; bu öngörülenden çok küçük bir sayıydı. Bu birlik Portekizlileri bu denizlerden çıkarmakta yetersizdi, ama onun varlığı –Osmanlıların Basra Körfezi'ndeki tacizleri gibi– Portekizlilerin cezasız kalmadan hareket edemeyeceklerini gösteriyordu. Osmanlıların ticarî çıkarlarını böylesine güçle savunmaları, 16 yüzyıl ortalarından sonra Mısır'dan geçen baharat ticaretinin değerinin eski düzeyine yükselmesini sağladı.[72]

1547'de IV. İvan, Karadeniz'in kuzeyindeki steplerin çok uzak bir yerinde, Moskof Devleti'nin başkentinde "tüm Rusların çarı" olarak taç giydi. Burası eşkıya Kazakların ve Asya'dan batıya göç etmiş çeşitli göçebe halkların yurduydu ve bu değişken bölgede Osmanlılar, Müslüman Kırım Tatar Hanlığı'nın yanında saf tutuyorlardı. 16. yüzyıl başlarına kadar Kırım Hanlığı Moskova'nın sağlam bir müttefiki olmuş, ortak ekonomik ve toprak çıkarlarını Lehistan ve onların steplerdeki müttefiklerine karşı savunmuştu. Osmanlılar ile Moskova'nın ekonomik çıkarları birbirleriyle uyumlu, ilişkileri dostçaydı. 1498'te Rus tacirlere Osmanlı İmparatorluğu'nda serbestçe ticaret yapma hakkı verilmişti. I. Selim döneminde gerek Moskof, gerekse Kırım elçileri İstanbul'dan yardım sağlamak için aktif diplomatik faaliyetler yürütmüşlerdi: Moskova, Osmanlıların Lehistan ile kürk ticaretinden pay alma yarışındaydı, Tatarlar ise Moskof Devleti'nin Müslüman topraklara sızmasından korkuyorlardı.[73] İvan taç giyerek, Cengiz Han'dan gelen soyları kendisininkine üstün olan steplerin Müslüman Tatar hanlarına –Kırım, Kazan ve Astrahan beylerine– onlarla eşit olduğu işaretini veriyordu.[74]

Karşılıklı yarar sağlayan Rus-Osmanlı ticaret ilişkileri İvan 1552'de, taç giymesinden yalnızca beş yıl sonra, Volga ırmağı üzerindeki Kazan Hanlığı'nı alıncaya kadar sürdü. Dört yıl sonra, aynı adlı başkenti Hazar Denizi'nin kuzeybatı sahilinde, Volga deltası üzerinde bulunan Astrahan'ı aldı. Rus prensleri uzun süredir Kazan ve Astrahan'ın politikalarına müdahale ediyorlardı ve Çar IV. İvan birbiriyle çarpışan bir yerel gücü ötekine karşı destekleyerek bu hanlıkları ele geçirebilmişti. Osmanlılar fethettikleri ülkelerde halkın dinî uygulamalarını –belli parametreler içinde olsa da– sürdürmesine izin veriyor ve ancak giderek devlet otoritesinin ağırlığını hissettiriyorlardı. Ruslar ilhak ettikleri ilk Hıristiyan olmayan ve bir Slav dili konuşmayan ülkeler olan Kazan ve Astrahan'da tavizsiz bir politika izlediler. Moskof Devleti'nin kapsamına girmek, her şeyden önce Ortodoks Hıristiyanlığı kabul etmek demekti. Ancak yeni Müslüman uyruklarını din değiştirmeye zorlama çabaları yerel direnişle karşılaştı ve zaman zaman Rus misyonerler Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı'nın, İslâm dinini yok ettikleri şikâyetleri karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar.[75]

Kafkasya'daki Şirvan eyaletinin 1540'ların sonundan, Şah Tahmasb'ın burayı yeniden işgal ettiği 1551'e kadar Osmanlılar ile ittifakı, Osmanlı'yı Transkafkasya stratejilerini düşünmeye yönlendirmişti ve Rusların Kazan ile Astrahan'ı fethetmeleri, Osmanlılar ile Rusların stratejik çıkarlarının her zaman uyumlu olmadığının ilk somut işaretiydi. Astrahan'ın Rusların elinde olması Osmanlı'nın prestijine gölge düşürüyordu, çünkü Orta Asya'dan Karadeniz limanlarından birine gelerek, oradan Mekke'ye inen Sünnî Müslüman hacı adaylarının izledikleri yol artık padişahın korumasında değildi. Karadeniz kıyısındaki Sinop'ta bulunan tersane çok geçmeden, bu cephede Osmanlı etkinliğine karşı gelişmekte olan tehlikeye karşı savaş gemileri yapımını hızlandırdı.[76]

Süleyman'ın saltanatının sonraki döneminde hayatta kalabilen beş oğlu vardı: Cariye Mahidevran'dan doğan Mustafa ile Hürrem Sultan'dan doğan Mehmed, Selim, Bâyezid ve Cihangir. Çağdaşları Hürrem'in en büyük oğlu Mehmed'in babasının gözdesi olduğunu düşünüyorlardı, ama Mehmed 1543'te –muhtemelen çiçeğe yakalanıp– zamansız öldü. Geleneğe aykırı biçimde, şehzadelerin her zaman gömüldükleri Bursa'da değil, İstanbul'da toprağa verildi. Mezarı, Süleyman'ın onun anısına inşa ettirdiği Şehzade Camii külliyesinin bahçesindedir. Külliye 16. yüzyılın büyük Osmanlı mimarı Sinan'a verilen ilk önemli yapım göreviydi. Sinan'ın burada denediği zengin mimarî ve bezeme üslûpları, efendisinin geç yıllarında daha ılımlı hale geldi.[77]

1553'te Süleyman'ın kırkına yaklaşmış büyük oğlu Şehzade Mustafa idam edildi. Yetişkin bir oğlunu öldürten ilk padişah, 14. yüzyıl sonlarında isyancı Savcı'yı idam ettiren I. Murad'dı. Mustafa'nın idamının resmî gerekçesi onun tahta el koyma planları yaptığıydı, ama Padişah'ın sevgili veziriazamı İbrahim Paşa'da olduğu gibi, bu idamın suçu da damadı ve işbirlikçisi veziriazam Rüstem Paşa ile ortak bir entrika çevirdiğinden kuşkulanılan Hürrem Sultan'a yüklendi. Hürrem'in kendi oğlunun babasının yerine geçmesi için hiçbir şeyden kaçınmayacağını, belki de yaşlanmakta olan Padişah'ı, sevilen bir kişi olan Mustafa'nın –Süleyman'ın babası I. Selim'in dedesi II. Bâyezid'e yaptığı gibi– onu tahttan inmeye zorlayacağına inandıracağını tahmin etmek güç değildir. Birkaç yıl önce Şehzade Mehmed'in ölümünün ardından kapıkulu gerçekten de Süleyman'ın, Bâyezid'in kaderine benzer şekilde, Edirne'nin güneyindeki Dimetoka'ya çekilmesini istemeyi düşünmüştü.[78] Mustafa'nın niyeti ne olursa olsun, Süleyman vicdan azabı çekmeden bu anî idam emrini verebilirdi, çünkü hiçbiri tahta çıkması önceden belirlenmiş olmayan başka oğulları da vardı. Mustafa Bursa'ya gömüldü ve Süleyman'ın bu sert eylemine gelen yaygın eleştirileri yatıştırmak için Rüstem Paşa geçici olarak görevden alındı. Mustafa'nın özellikle yakın olduğu sakat üvey kardeşi Şehzade Cihangir kısa süre sonra İran'a karşı bir sefer sırasında Halep'te öldü. Süleyman'ın onun için yaptırdığı cami saraydan kolayca görülebiliyordu. Görünüşü son olarak 19. yüzyıl sonlarında Sultan II. Abdülhamid'in yaptırdığı onarımlar nedeniyle çok değişmiş olsa da cami bugün hâlâ eski kentin karşı kıyısındaki Cihangir mahallesinde, tepenin yamacında görülebilir.

Şehzade Mustafa'nın ölümü Süleyman'ın aile sorunlarını sona erdirmedi, çünkü daha önce de olduğu gibi onun yerine taht iddiasıyla ortaya çıkan bir "Sahte Mustafa" Balkanlar'da bir ayaklanma başlattı. Ferdinand'ın –Macaristan barışı için uzayıp giden görüşmelere katılan– elçisi Baron Ogier Ghislain de Busbecq, 1556 Temmuz'unda İstanbul'dan, ayaklanmayı Süleyman ile Hürrem'in oğulları ve Hürrem'in gözdesi Şehzade Bâyezid'in kışkırttığından kuşkulanıldığını yazıyordu. Sahte Mustafa ve yandaşları yakalanıp, İstanbul'a getirildiler ve Padişah'ın emriyle idam edildiler. Hürrem Sultan, Bâyezid'in bu işte

oynadığı öne sürülen rolün sonuçlarını savuşturmayı başardı,[79] ama Hürrem 1558'de öldü. Onun hırslarını gemleyen etkisi ortadan kalkınca Bâyezid ile kalan tek kardeşi Selim arasında açık bir çatışma çıktı.

Bir darbeden korktuğu anlaşılan Süleyman, Bâyezid ile Selim'i uzak eyaletlerin yönetimine atadı. Selim Manisa'daki olumlu konumundan Konya'ya, İstanbul'dan daha uzağa gönderildi. Bâyezid Edirne'deki askerî komuta görevinden, kendisinden önce Şehzade Mustafa'nın bulunduğu Amasya'ya atandı. Orada görev yapan son sancakbeyi oldu, çünkü geleceğin padişahlarına bir sancak yönetimiyle hükümdarlık tecrübesi kazandırma uygulaması o yüzyılın sonunda sona erdirildi. Bâyezid, Süleyman'ın yeri için mücadelenin gerçekten başladığını fark etmişti ve Amasya'ya gitmek üzere kuzey Anadolu'dan geçerken yanına çoğu kardeşi Mustafa'yı desteklemiş olan, binlerce kişilik bir hoşnutsuzlar ordusu topladı. Bunlar arasında sancak sipahileri ve başıbozuklar ile Güneydoğu Anadolu aşiretlerinden kişiler de vardı.[80]

Bâyezid'in İran'dan destek alabileceğinden kaygılanan Süleyman, onu öldürmenin meşru olup olmadığına ilişkin hukukî görüş istedi,[81] bu arada da Anadolu sancakbeylerine ciddi maaş artışı ve orduya kaydolacaklara hızlı terfi olanağı sözü vererek, birliklerini Selim'in etrafında toplamalarını emretti. İki tarafın orduları Konya yakınlarında karşılaştılar; Selim'in ordusu daha büyük ve daha donanımlıydı. Bâyezid ikinci gün savaş alanından hâlâ desteği olan Amasya'ya kaçtı. Padişah ile 1555'te bir barış anlaşması yapılmasına rağmen, Şah Tahmasb, Bâyezid'i İran'a sığınmaya davet etti. Bunu duyan Süleyman, Bâyezid'i durdurmaları için sınır sancakbeylerini gönderdi, ama onların işbirliğini sağlamak için gene teşviklere başvurması gerekti. 1559 Temmuz'unda Bâyezid dört oğluyla İran'a kaçtı.[82] Son ana kadar affedilmeyi umdu, ama Süleyman onun başvurularından etkilenmedi. Bâyezid, umutsuzluk içinde, Veziriazam Rüstem Paşa'ya şöyle yazıyordu:

> İmdi, vallâhu'l-azim ve billâhi'l-kerim, devletlü ve sa'âdetlü pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerine evvel ü ahir bizde isyan u muhâlefet ve memleketlerine mazarrat u hasârat niyyeti olmayub, mukaddemâ ve âhiren tehevvür-i nefsâni ile vâki olan hatâmız ikrâr ve derûn-ı dilden tevbe vü istiğfâr idüb def'at ü kerrât ile nâme-i i'tizar dahi gönderilüb taleb-i afv u inâyet ve ba'del-ân rızâ-yı şeriflerine muhâlif vaz'etmemeğe ahd u peymân eylemiş idim.[83]

Bâyezid'in Tahmasb'a sığınması, Şah'a, Süleyman'ın 1547'de kardeşi Elkas Mirza'yı kendisine karşı kullanmasına uygun bir intikam gözüküyordu. Selim, Bâyezid'i geri alma çabalarıyla yakından ilgileniyordu ve bunu izleyen üç yıl boyunca yedi Osmanlı heyeti şehzadeyi geri vermesi için Tahmasb'ı ikna göreviyle Safevi sarayına gitti. Tahmasb 1562'de sonunda boyun eğdi ve altın sikke ve zengin armağanlar karşılığında Bâyezid ile oğullarını geri vermeyi kabul etti. Bu armağanlardan bezemeli bir kılıç, bir hançer, bir kemer, bir doru at ve beş Arap atı, Se-

lim, Bâyezid ve oğullarının elçilere teslim edildiği haberini aldığında verilecekti. Ama bu olmadan önce Bâyezid ve oğulları Tahmasb'ın başkenti Kazvin'de Selim'in güvenilir uşaklarından biri tarafından öldürüldüler ve bunun yerine cesetleri verildi. Ağabeyi Mehmed'e ölümünden sonra gösterilen saygının tersine, asi Bâyezid ve oğulları taşra kenti Sivas'ta surların dışına gömüldüler.[84]

1555 tarihli Amasya Antlaşması'yla Osmanlı-Safevi ilişkilerinde sağlanan denge 1578'e kadar sürdü ve Şah Tahmasb'ın Şehzade Bâyezid'e sığınma sağlaması bile bunu bozmadı. Osmanlılar yabancı güçlerle ilişkilerini antlaşmalarla düzene sokabiliyor, ama –ister dini, isterse diğer– iç hoşnutsuzluk ve huzursuzlukları hiçbir zaman tümüyle bastıramıyorlardı.

Süleyman tahta geçtiğinde döneminin bir adalet çağı olacağını ilân etmişti, ama 1526-27'de Anadolu'da yaygın isyanlar baş gösterdi. Bu ayaklanmanın acil sebebi Kilikya'da vergi takdiri için yapılan ve yerel nüfusun adaletsiz bulduğu sayımdı. Yöresel güçler isyanı bastırmaya yetmeyince, Diyarbakır'dan takviye getirildi, ama ayaklanma hızla Doğu Anadolu'ya yayılarak, 13. yüzyılda yaşayan saygın mutasavvıf Hacı Bektaş'ın manevî soyundan bir Kalenderi dervişi olan Kalender Şah'ın çağrısıyla, açıkça siyasi-dini bir tona büründü. Süleyman onların İran'a kaçma yollarının kapatılması emrini verdi ve bizzat Veziriazam İbrahim Paşa'yı isyancıların üzerine gönderdi. Ama İbrahim daha yoldayken, Osmanlı güçleri 8 Haziran 1527'de Kuzeydoğu Anadolu'da Tokat yakınlarındaki bir çatışmada birkaç sancakbeyinin de ölmesi pahasına, ayaklanmacıları dağıtmışlardı. İbrahim Paşa ve ordusu Haziran sonunda isyancılarla karşılaştılar ve isyanı bastırdılar.[85]

Bu denli şiddetli olmayan karşı çıkışlar da eziliyordu. 1527'de imparatorluğun en üst dinî otoritesi Şeyhülislâm Kemalpaşazâde'nin bir fetvası, Kuran'a ve hadislere dayanarak İsa'nın ruhen Muhammed'e üstün olduğunu savunan bir âlim olan Molla Kabız'a idam cezası getirmişti. Divan odasında Kabız'ın sorgusunu kafes ardından izleyen Sultan Süleyman, huzuruna bir sapkına getirdiği için İbrahim Paşa'yı azarlamıştı. Kabız görüşlerinden vazgeçmeyi reddetti ve yeni sorgulamalardan sonra idam edildi.[86] Kemalpaşazâde 1529'da, fikirleri geniş kitlelerce desteklenen Şeyh İsmail Maşukî adlı genç bir vaiz için de benzer görüş bildirdi. Bu fikirler arasında Şeyh Bedreddin'in bir yüzyıl önce iç savaş sırasında savunduğu "enel hak", yani insanın Tanrı olduğu öğretisi de vardı. Sultan I. Mehmed'in dinî inançları zayıflatıcı bulduğu bu görüşü, Sultan Süleyman'ın dinî otoriteleri de aynı derecede rahatsız edici buldular. Şeyh Bedreddin gibi Maşukî de sapkınlıkla suçlandı ve on iki müridiyle birlikte At Meydanı'nda idam edildi. Halk arasında bir şehit olarak kabul edilen Maşukî'nin müritlerinin faaliyetleri otuz yıl sonra Osmanlı yetkililerini hâlâ huzursuz ediyordu.[87]

Dinî ifadelerin sapkınlık olarak sayılmaları için resmî kabul görmüş inanç ve uygulamalardan ne kadar öteye gitmeleri gerektiğine karar veren "sapkınlar"ın kendileri değil, iktidarı elinde tutanlardır. Osmanlı Devleti kimi görüş-

leri olumsuz siyasi sonuçlar doğurabilir gördüğü için "sapkınlık" olarak tanımlıyor, siyasi sonuçları önemsiz olarak düşünüldüğünde hoşgörülü olabiliyordu. Böylece Osmanlı ve Safevi devletleri arasındaki toprak mücadelesi bu dönemde yavaşladığı için, Kızılbaşlık "sapkınlığı" giderek bir komşuya karşı askerî harekât gerektiren bir sorun değil, bir iç mesele olarak tanım değiştirdi. Süleyman'ın 1533-5'teki doğu seferinin ardından önemli sayıda Kızılbaş İran'a göç etmiş, Osmanlı sınırları içinde kalanlar da baskıya uğramışlardı. Kemalpaşazâde'den sonra 1545-1574 yılları arasında şeyhülislâmlık yapan Ebussuud'un görüşüne göre bunlar dinlerini inkar etmişlerdi ve şeriatın böylelerine uygun gördüğü ceza ölümdü. Ebussuud Efendi, Kemalpaşazâde'nin Maşuki'nin fikirleri hakkındaki fetvasını da destekliyordu.[88] İslâm'ın resmen onaylanan bir biçimini dayatma çabası içindeki Osmanlı kurumları, iç muhaliflere hayat hakkı tanımıyorlardı.

Sultan Süleyman ilk saltanat yıllarında yalnızca İbrahim Paşa ile Hürrem Sultan'ın danışmanlıklarıyla yetiniyordu. İbrahim Paşa'nın idamından sonra Hürrem ve 1544'ten neredeyse kesintisiz olarak 1561'e kadar veziriazamlık yapan Rüstem Paşa'nın karısı olan kızı Mihrimah, Süleyman'ın sırdaşı olmaya devam ettiler. Rüstem Paşa'nın Padişah'ın damadı olması ona büyük bir güç sağlıyordu, ama aynı zamanda birçok düşmanı da vardı. Rüstem sarayın işleyiş yöntemlerini İbrahim Paşa'dan daha iyi anlıyordu ve Şehzade Mustafa'nın idamına Hürrem ile birlikte onun da adı karıştığı halde, çok kısa bir süre Mustafa yanlılarını yatıştırmak için görevden alındıktan sonra, yeniden veziriazam olmuştu. Rüstem Paşa'nın paranın değerinde ve tahıl piyasasındaki manipülasyonlar yaparak ve devlet görevlerini para karşılığı satarak devletin gelirlerini artırdığı söylenirdi. Kendisine çok büyük bir kişisel servet edinmişti ve çağdaşlarına göre rüşvet onun veziriazamlığı döneminde standart uygulama haline gelmişti.[89] Rüstem Paşa öldüğünde, Padişah'ın onu ne kadar sevdiğinin açık bir göstergesi olarak, Süleyman'ın oğlu Mehmed anısına yaptırılan Şehzade külliyesine gömüldü.

Zengin bir adam olarak Rüstem Paşa cömert bir hâmi olabilecek durumdaydı ve imparatorluğun birçok yerinde, genellikle de 1538'den sonra sarayın başmimarı olan Sinan'ı kullanarak, çok sayıda dinî ve din dışı yapı yaptırttı. Rüstem'in kendi camii İstanbul'un Haliç'teki ana liman bölgesi Eminönü'ndedir. Arazinin az ve pahalı olduğu bu semtte, varolan camiye çevrilmiş bir kilise yıkıldı ve Sinan, Rüstem için altında dükkânlar olan bir cami tasarladı. Caminin medresesinin biraz uzakta, limanın üstündeki yamaçta yapılması gerekti. Haliç'in öteki yakasında, çok kâr getirecek ticarî bir merkez olan Galata mahallesinde de bir kervansaray inşa edildi. Rüstem ayrıca Anadolu'nun ana ticaret yolları üzerindeki Erzurum ve Konya Ereğlisi'nde ve Trakya'da iki yerde büyük kervansaraylar yaptırttı.[90]

"Klâsik" Osmanlı sanatı ve mimarîsi Rüstem Paşa'nın koruması altında en yüksek ifadesine ulaştı. I. Selim'in fetihlerinden geri getirdiği ustalar öldükçe, etkileri de azaldı ve yerlerini özellikle Osmanoğulları'na hizmet etmek üzere yetiştirilmiş devşirmeler aldı. Düzenli bir işe alma ve terfi sistemi geliştirildi ve bunun sonucunda sanatsal ifade –gerek dokuma ve çinide, gerekse hat sanatında– daha standart hale geldi. Daha bilinçli bir ortodoks İslâm'ın etkisiyle eskiden belli belirsiz, soyut desenleriyle egemen olan İran ekolünün yerini, sonsuz biçimde ve tekrarlanan –genellikle çiçek olmak üzere– motifli cesur, stilize tasarımlar aldı. Minyatürler dışında insan figürleri çok azaldı.[91] Eminönü'ndeki Rüstem Paşa Camii, şeffaf sırlı, kobalt mavisi, turkuvaz, yeşil ve domates kırmızısı çinilerinin güzelliği ve çeşitliliğiyle ünlüdür. Bu çiniler, bir yüzyılı aşkın süredir saraya çini üreten İznik'teki atölyelerin en güzel yapıtları arasındadırlar.

Gene Rüstem Paşa'nın görev süresinde inşa edilen ve Haliç'e bakan bir tepenin sırtına konumlanmış olan Süleymaniye Külliyesi de, ortodoks İslâm İmparatorluğu'nun padişahına uygun, etkileyici bir yapıdır.[92] Sonraki yıllarında giderek dindarlaşan Sultan Süleyman, Osmanlı hanedanının ciddi, aşağı yukarı sabit sınırlar içindeki bir Müslüman dünya gücüne uygun imajının oluşturulmasında Şeyhülislâm Ebussuud'a güvenmeye başladı. Kendisi ve imparatorluğu için düşündüğü esas olarak Hıristiyan bir devletin hükümdarı olan dedesi II. Mehmed gibi kabadayı bir fatih imajı değil, eski İslâm ülkeleri Mısır ve Suriye ile verimli hilal adı verilen bölgedeki Müslüman uyruklarına hitap edecek bir imajdı. Kendi saltanatının ilk yıllarında, İbrahim Paşa'nın himayesinde geliştirilen V. Karl'a yönelik imparatorluk imajından farklı olarak, şimdi hedef –daha az saldırgan olmakla birlikte– babası dönemindeki gibi Safevilerdi. Ebussuud, Osmanlı hanedanının dünyevî iktidar iddialarını, İslâm dünyasının liderliği iddiasıyla uyumlaştırma çabasında becerikli birisiydi.[93]

I. Selim halife unvanını öne çıkarmamıştı, ama Selim'in Memlük ülkesini fethinden sonra İslâm'ın kutsal yerlerinin bekçiliğinin üstlenilmesi Ebussuud'a göre padişahın bu unvanı tam anlamıyla almasını gerektiriyordu. Geleneğe göre halifenin Hazreti Muhammed'in mensup olduğu Kureyş kabilesinden gelmesi gerekliydi, ne var ki Ebussuud bunu sorun etmedi: Osmanlıların Kureyşliler ile bağlantılı olduğu iddiası için bir temel uyduruverdi. Bu el çabukluğuna daha da ağırlık kazandırmak için, unvanın kalıtımsal olduğunu da açıkladı. Ebussuud tarihçilerin yapıtlarında da kendine destek bulabildi: Daha I. Selim zamanında Mehmed Neşrî Osmanoğullarını Peygamber'in varisleri olarak tanımlamış, 1539-1541 arasında Süleyman'ın veziriazamlığını yapan Lütfi Paşa 1540'larda Osmanlı sultanlarının gerçek dinin tek savunucuları olduğunu vurgulamıştı.[94] Bu bölümün başında alıntı yapılan, Süleymaniye Camii'nin kapısına yerleştirilmiş kitabe, Süleyman'ın halifelik iddiasını ebedîleştiriyordu.

Ebussuud Efendi'nin ayrıca Süleyman'a "Kanunî" denmesine neden olan kanûnnâmeleri, şeriata uygun hale getirdiği de söylenir. Laik yasaların genelde alışılmış uygulamalardan çıkarılan ilkelere dayanmalarına ve padişahtan kaynaklanmalarına karşın, şeriat yasaları esas olarak pratik meselelerle değil, Kuran ve hadisler aracılığıyla bildirilen İlâhi Yasa'nın keşfedilmesiyle ilgilenirler; Şeriatın uygulayıcıları, yani kadılar da bunu teorik sorunların tartışmasında mantık ve yorumlardan yararlanarak, diğer bir terimle hukuk ilmiyle gerçekleştirmeye çalışırlar. Şeriatta ele alınan pratik meseleler arasında Müslümanların dinî yükümlülükleri (namaz, oruç gibi davranış kuralları), ceza hukukunun belirli alanları ve esas olarak kadın-erkek, Müslüman-gayrimüslim, özgür insan-köle dikotomilerine dayanan verili kıstaslara göre toplumda dengenin düzenlenmesi ve sürdürülmesi vardır (bunların her birinde ikinci kategoriye düşen bireylere ikincil, ama kesin çizgilerle belirlenmiş bir hukukî konum saptanmıştır).[95]

Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde şeriatın geçerli olmadığı büyük ve karmaşık idarî uygulama alanları vardı. İlk kez II. Mehmed kendisinden önceki sultanların uygulamaları temelinde bir yasalar sistemi (sultanî kanun) oluşturmuştu. Süleyman'ın 1540 dolayında çıkarılan genel kanûnnâmesi II. Mehmed ve II. Bâyezid'ın kanûnnâmelerini revize edip genişletiyor, imparatorluğun bütünü için eyalet sipahileri, vergilendirme (Osmanlı İmparatorluğu gelirlerinin büyük bölümünü tarım vergilerinden elde ediyordu) ve azınlık meselelerini düzenleyen hukukî ilkeler içeriyordu.[96] Süleyman ayrıca önceki sultanlar gibi yeni fethedilen bölgeler için kanûnnâme hazırlama çalışmasını da sürdürdü. İşleyişini düzenlemek için bürokrasisi giderek büyüyen bir devletin döneme uygun güncel yasalara ihtiyacı vardı, Ebussuud da Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni düzenleyici mekanizmasını çok daha eski ve üstün olan şeriatın ilkeleriyle uyumlaştırmaya çalışıyordu.

İmparatorluk yasalarının düzenlenmesine paralel olarak, mensupları aynı zamanda gerek şer'î, gerekse örfî hukuk kapsamına giren meselelerde hâkim görevi yapan ilmiye sınıfı da yeniden düzenlendi. Süleyman döneminde ulema genişledi ve imparatorluğun hukukî ve dinî mevkileri için gereken çok sayıda eğitimli insanı yetiştirmek üzere meslekî yapısı belli kurallara bağlandı. Süleyman'ın, Osmanlı İmparatorluğu'nun tek İslâmî devlet olduğu iddiası, hem "sapkın" Safevilerin çekiciliğine karşı koymak, hem de gayrimüslim uyruklara İslâmî hukukî yapının içinde uygun bir yer vermek için, hukukun uygulanmasında ve dinî öğretinin ifadesinde bir istikrar gerektiriyordu. *Müftü* de denilen şeyhülislâm, yalnızca İstanbul'daki baş dinî otoriteydi. Statüsü yükseltildi ve bütün ulemanın başı, devletin de en üstün dinî kişiliği haline geldi. Ancak yeni sorumlulukları arasında ulemadaki atamalar ve ödüllendirmeler gibi çok zaman alan ve çok hassas bir konu da vardı ve kendisinin de bir ürünü olduğu bu kurum içindeki çatışmalara böylesi yakın olması, onu siyasi akımlara eskisin-

den daha da fazla maruz bırakıyor, tarafsızlık beklentilerini tümüyle boşa çıkarıyordu. Süleyman ve danışmanları çok çeşitli konularda şeyhülislâmın hukukî görüşünü alarak, padişahın en üst Müslüman hükümdar olarak meşruiyetini pekiştirmeyi amaçlamışlardı; bunun yerine bu görevin siyasallaşmasına yol açtıklarını fark ettiler.[97]

Süleyman'ın olgunluk dönemine damgasını vuran üçüncü üst düzey memur, saray kâtibi Celalzâde Mustafa Çelebi'ydi. 1525'te divan kâtibi olarak İbrahim Paşa ile birlikte Mısır'a giden Celalzâde Mustafa (Mısır kanûnnâmesini muhtemelen o hazırlamıştı[98]) İbrahim Paşa'nın 1536'da idamından sonra yirmi yıl boyunca divan kâtipliği yaptı. Örfî ve şer'î hukuku uyumlaştırmak için Ebussuud ile birlikte çalıştı ve divan kâtibinin şer'î hukuk konusunda ana otorite olmasını sağladı. Bürokrasiyi de profesyonelleştirdi; buna göre dinî ve sanatsal kurumlarda olduğu gibi, bürokraside de adaylar hiyerarşide yükselebilmek için eğitimden geçeceklerdi.[99] Ebussuud daha sonra şeyhülislâmlık görevini üstlenecekler için bir model olacağı gibi, Celalzâde Mustafa da divan kâtiplerinin piri sayılacaktı.

Celalzâde Mustafa aynı zamanda Süleyman döneminin 1557'ye kadar büyük bir tarihini yazmış, ama o tarihte Rüstem Paşa tarafından görevinden alınmıştı. Onun, Süleyman'ı her şeyden önce adil ve olgun bir düzenin ciddi hükümdarı olarak yansıtan yapıtı padişahın ve hanedanın sunumunda yeni bir eğilim başlatmış,[100] saray vakanüvisi görevinin ihdasından sonra bir ideal hükümdar betimlemesi kurumsallaşmıştır. Saray vakanüvisinin görevi olan methiye yazımının kökeni, hükümdarı destansı bir kahraman olarak betimleyen İran geleneğine dayanmaktaydı. Bu gelenek, Şah Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza isyanı sırasında İstanbul'a gelen ilk saray vakanüvisi Arifî Fethullah Çelebi gibi çok usta mültecilerin çalışmalarıyla Osmanlılara ulaşmış ve saray kültürüne hâkim olmuştu. Nasıl dinî mimarî, hayır işleri ve sultanî kanunların uygulanması Padişah'ın İslâmî bir imparatorluğun hükümdarı olarak tanımlanma hakkının kamusal örnekleri oluyorsa, bu imaj aynı şekilde dönemin tarihi yapıtlarında, bu kitapları alabilecek ya da onları okuma ya da dinleme şansına sahip olabileceklerin görmeleri için (matbaa olmadığı için bu tarih yapıtlarına ancak zengin ve güçlüler ulaşabilirdi) mükemmelleştiriliyordu. Zengin ve güçlülerin sadakati de, yoksul ve cahil olanlarınki kadar güvenilmezdi ve onların da hükümdarlığın padişahın ayrılmaz hakkı olduğuna ikna edilmeleri gerekirdi. Süleyman'ın saray vakanüvisi mevkini oluştururken bir diğer kaygısı da, gaddarlığıyla bilinen babasının ideal bir Müslüman hükümdara uymayan bu ününü düzeltmekti. Bu amaçla özellikle Selim'in yaptıklarını öven bir dizi yapıt ısmarladı. Böylece o yüzyılın sonuna gelindiğinde Selim artık acımasız değil, kahraman bir kişi olarak kabul edilir olmuştu.[101] Süleyman döneminin ilk yıllarında şeyhülislâm Kemalpaşazâde'nin Selim için yazdığı mersiye, bu tarzın öncüsü olmuştu. Mersiye şöyle başlar:

Azim nevcivan ü hazimde pîr
Sâhibü's-seyf ü sâibü't-tedbîr

Hem saf-ârâ idi hem âsaf-rây
Ne vezir ister idi ne de müşîr

Eli şimşîr idi dili hançer
Nize idi kolu ve parmağı tîr

Âz müddette çoğ iş itmiş idi
Sâyesi olmuş idi âlem-gîr[102]

Osmanlılar üstünlük iddialarını güçlendirmek için simgesellikten yararlanmada ustalaşmışlardı. II. Mehmed saray âdabını bir sisteme sokmuş, saray ve hükümet görevlilerinin davranışları için kesin kurallar koymuştu. Süleyman bunu mantıksal sonucuna ulaştırdı. Padişah artık saraylılarla birlikte yemek yemeyecek, normalde dilekçeleri kişisel olarak kabul etmeyecekti. Mehmed çoğu kez Divân-ı Hümâyûn toplantılarına bizzat katılmak yerine, bunları odanın bir duvarının üst tarafındaki kafesli pencereden izlerdi; Süleyman bunu istisna yerine kural yaptı. Ziyarete gelen elçilerin ikincil konumunu vurgulamak amacıyla onları karşıladığında ayağa kalkmazdı; elçiler padişahın kendilerini Arz Odası'nda kabul ettiği sırada sessiz ve hareketsiz olduğunu anlatıyorlardı.[103] Süleyman halkın önüne çok ender çıkardı; Cuma namazı sırasında ya da savaşa giderken çıktığında da, olay onun çevresinde örülen gizemi artıracak biçimde dikkatle planlanırdı.

Fetihler sınırsız olamaz ve Süleyman döneminin ikinci yarısında, hanedanın büyüklüğünün simgeleri olarak ilk yıllardaki şölenlerin ve zafer geçitlerinin yerini daha kalıcı şeyler, taş ve harç almıştı. İlk kez saray kadınları dindarlıklarını İstanbul halkına göstermekte padişaha ve devlet adamlarına katıldılar: Süleyman döneminde hanedan üyeleri tarafından başkentte yaptırılan altı külliyeden üçü kadınlarla bağlantılıdır. Daha önceleri kadınlar ancak taşrada yapılar yaptırmışlardı. Atalarıyla karşılaştırıldığında, Süleyman –külliyelerden su kemerlerine kadar– çok büyük bir dinî ve laik yapı programına girişmişti. Böylesi büyük kamusal harcamalara kuşkuyla bakanlar da vardı – 16. yüzyıl sonlarında yaşayan bürokrat ve aydın Gelibolulu Mustafa Âli, dinî yapılarla ilgili bir karar verildiğinde belli bir yerde halkın hizmet ihtiyaçlarının dikkate alınmadığını söylüyordu; ona göre önemli olan, yeni vakıfların kamu bütçesinden değil, ganimetle finanse edilmesiydi.[104]

Süleyman'ın ailesinin soylu kadınlarının projeleri ticarîden çok hayırsever nitelikteydi ve hanedanın erkek mensuplarının desteklediği vakıflarda her zaman bulunmayan hastane ve aşevi gibi unsurlar içeriyorlardı. Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan, oğlu Saruhan sancakbeyi olduğu sırada onunla birlikte yaşa-

dığı Manisa'da yüzü aşkın insanın çalıştığı büyük bir külliye yaptırmıştı. Caminin yanısıra burada bir medrese, bir tekke, bir sıbyan mektebi ve yoksullar için bir imaret vardı; Süleyman sonra buna bir hastane ve bir hamam ekledi.[105] Saray mimarı Sinan, Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan için Boğaz'ın öteki yakasında bulunan ve Anadolu'daki savaşlara giderken ilk durak olan Üsküdar'da iskelenin yanında bir hastanesi ve bir imareti olan bir külliye yapmış, ayrıca ordunun Avrupa'da savaşa giderken geçtiği Edirnekapı'nın yanındaki yamaçta da ikinci bir külliye inşa etmişti.

Hürrem Sultan'ın –kimi kendi girişimiyle, kimi yalnızca onun adına yaptırılan– vakıfları binlerce kişinin onun hayırseverliğinden yararlanmasını, böylece Padişah'ın (ve hanedanın) onların refahını düşündüğü için minnet duymasını sağlıyordu. Bu vakıflar imparatorluğun kilit konumlarında, hanedanın İstanbul ve Edirne'deki merkezlerinde, İslâm'ın kutsal yerlerinde ve Kudüs'te konumlanmışlardı. Bunların ilki Sinan'ın 1537-39 arasında Hürrem için İstanbul'da inşa ettiği külliyedir. Bu Sinan'a o zamana kadar verilen en büyük iş ve İstanbul'da saraylı bir kadın tarafından desteklenen ilk külliyedir. İbrahim Paşa'nın 1536'da idamından bu kadar kısa süre sonra Hürrem adına bir külliye inşasının onun imajını düzeltmeyi amaçladığı kuşkusuzdur. Külliyede bir imaret ve bir hastane de vardı. Hürrem'in 1558'de ölümünden kısa süre önce Sinan, At Meydanı'nın kıyısında, Ayasofya'nın duvarına bitişik, onun adı verilen büyük bir ikili hamam yaptı.

Hürrem'in en görkemli vakfı bir cami, hacılar için 55 odalı bir misafirhane ile fırın, imaret, kiler, odunluk, yemekhane, tuvalet, han ve ahırlardan oluşan Kudüs külliyesidir.[106] Osmanlılara Mekke ve Medine gibi Memlüklerden miras kalan Kudüs, Hazreti Muhammed'in göğe çıktığı söylenen yerdi. Süleyman 1537-1541 arasında 7. yüzyıl sonlarında yapılan Mescid-i Aksa Camii'ni Osmanlı tarzında yeniden bezetmiş ve eski kent surlarında büyük onarımlar yapmıştı.[107]

Osmanlılar Mekke ve Medine'nin koruyucuları olduktan sonra, Memlüklerin bu yerleri geliştirme uygulamasını sürdürdüler. Memlükler buradaki egemenliklerini kıskançça korumuş, onlara prestij kazandıracağı korkusuyla rakip Müslüman hükümdarlara buralara bağış yapma ayrıcalığı tanımamışlardı. Timurlenk'in oğlu ve halefi Şahruh'un armağanları gibi, Sultan II. Mehmed'in Kâbe'yi örtme teklifi de geri çevrilmişti. I. Selim'in bu kutsal yerlere saygısını gösterecek pek vakti olmamıştı, ama Süleyman kapsamlı yenileme işlerine girişti. Mekke'de dört medrese kurdu ve Mescid-i Haram'ın minarelerini tamir ettirerek, çok yüksek bir yedincisini ekledi. Su sistemini de tamir ettirdi: Ziyaretçi sayısı artmış, içme ve abdest için temiz su ihtiyacı her zamankinden önemli olmuştu. Süleyman ayrıca caminin akşam namazları sırasında aydınlatılması için büyük mumlar ve Kâbe için gül suyu da bağışladı.[108] Hem Mekke'de, hem de Medine'de Hürrem Sultan adına birer imaret yaptırttı.

Osmanlıların miras aldıkları Hıristiyan kutsal anıtlarına yaklaşımı, II. Mehmed'in İstanbul'da Ortodoks Hıristiyanların basilikası Ayasofya ile boy ölçüşecek kendi camisini yaptırması örneğinde de olduğu gibi, yıkım değil rekabet oldu. Süleyman'ın, Hazreti Peygamber'in yaşamıyla bağlantısı dışında aslında küçük bir taşra kenti olan Kudüs'e gösterdiği ilgi aşırı görülebilir, ama burada görkemini çok çeşitli bir kitleye sergileme olanağı vardı. Onun ve Hürrem Sultan'ın finanse ettikleri kamu yapıları Müslüman gözlemcilere, geçmişin İslâm hükümdarlarına bir borcu bulunsa da, artık Kudüs'ün bir Osmanlı kenti olduğunu bildirmeye yarıyordu. Bunlar ayrıca bunu izleyen yüzyıl boyunca her yıl kente gelen ortalama altı yüz Hıristiyan hacının da dikkatini çekecekti.[109] Ama eğer Fransız elçisi M. D'Aramon bunların tipik bir örneğiyse, Süleyman'ın iyileştirmelerinden fazla etkilenmemişlerdi. D'Aramon 1548'de o sırada Fransiskenlerin Hıristiyan kutsal yerlerinde yaşadıkları güçlüklerle ilişkili olarak Filistin'i ziyaret ettiğinde, heyetinin izlenimleri hiç de olumlu değildi:

> Kudüs Türklerin yaptırdıkları surlarla çevrili, ama bunlarda ne siperler, ne de hendek var. Burası orta büyüklükte bir kentti, nüfusu az, yolları dar ve toprak... Süleyman Tapınağı denilen yer kentteki üssün içinde... yuvarlak, kurşun kaplı bir kubbesi var, merkez binanın çevresinde bizim kiliselerimizde olduğu gibi kapellalar bulunuyor, ama insanın tüm çıkarabildiği bu kadar, çünkü hiçbir Hıristiyan'ın ölüm tehlikesini göze almadan ya da [Müslüman] olmadan buraya girmesine izin verilmiyor.[110]

Venedik elçilerine göre Süleyman saltanatının sonunda başında olduğu kadar "Muhteşem"di, ama farklı biçimlerde... Kişisel gösterişi şimdi adaletin simgesi olmak isteyen bir sultana uygun bir dindarca ciddiyete indirgenmiş, görkemi daha az kişisel hale gelmiş, yapılar ve ahlaklı davranışlarda sergilenir olmuştu. Süleyman dönemi çok geçmeden imparatorluğun altın çağı olarak görülmeye başlandı (yakın zamana kadar bu görüş tarihçilerce eleştirisiz kabul ediliyordu); bu önermenin doğal sonucu da, bundan sonra olup biteceklerin ancak bu doruktan iniş olarak düşünülebileceğiydi. Osmanlı yazarları Süleyman'dan sonraki yüzyılda, onun ülkeye getirdiği adaleti özlemle anıyor, bu adaletin daha sonra yozlaşmış devlet adamları ve idare tarafından bozulduğuna inanıyorlardı. Ama onun dönemi bir düzen çağı olarak idealize edilirken, Süleyman'ın benimsediği politikaların anlaşmazlık tohumları içerdiğini düşünenler de vardı. Süleyman'ı eleştirenler arasında, daha o tahttayken bile rüşvetin yaygınlığı, aşırı askerî harcamalar ve köylülerin asker sınıfına sızması hakkında kaygılarını dile getiren Lütfi Paşa da vardı.[111] Kendisi de Süleyman'ın veziriazamlığını yapan Lütfi Paşa herhalde Padişah'ın idareden elini çekmesini gözlemiş – ve bunu hoş karşılamamıştı. Padişah'a saraylıların devlet işlerine karışmasına izin vermemesini tavsiye etmişti: Devlet idaresi, diyordu, padişahın ve veziriazamının işidir. Padişahın kamu işlerinden çekilmesinin kaçınılmaz sonuçlarından birini öngören yeniçeriler, 1558'de Süleyman'a, "Dört duvar arasında yaşayan kişi, hiç kim-

senin durumunu bilemez. Sadece bir despotlar sürüsüne güvenir... halkının durumunun farkında olmaz" diye yakınıyorlardı.[112]

1558'de Kutsal Roma İmparatoru olarak kardeşi V. Karl'ın yerine geçen Kral Ferdinand'ın 1564'te ölümü ve yerine enerjik oğlu II. Maksimilyan'ın geçmesi, Osmanlı-Habsburg düşmanlığını yeniden tetikledi. Yeni bir seferin acil bahanesi Maksimilyan'ın Padişah'a vereceği haracı ödememiş olmasıydı. Altmışlı yaşlarının ortasında olan ve on bir yıldır sefere çıkmayan Sultan Süleyman, gene ordusunun başına geçmeye karar verdi. Belki bu kararda, onu küffara karşı cihatta ordusunun başına geçmeyerek dinî yükümlülüklerini ihmal ettiği için eleştiren kızı Mihrimah Sultan'ın da bir rolü vardı.[113] Süleyman 1566 ilkbaharında yanına veziriazamı Sokollu Mehmed Paşa'yı alarak, 23 yıldır ilk kez batıya yürüdü. 7 Eylül'de, ordusunun bir aydır kuşattığı Güney Macaristan'daki Zigetvar kalesinin surları önünde, şafaktan dört saat önce Kanunî Sultan Süleyman öldü. Zigetvar ertesi gün alındı ve Balaton Gölü'nün güneyindeki bölge fethedildi.

Sefere çıkan birçok sultan gibi, I. Süleyman da başkentinden uzakta öldü. Hayatta kalan tek bir oğlu vardı, ama Selim sancakbeyi göreviyle Anadolu'da Kütahya'da bulunuyordu. Bu nedenle Sokollu Mehmed Paşa'yı endişelendiren kardeşler arasında taht kavgası değil, hükümetin başındaki bir boşluğun Osmanlı hanedanı dışından taht iddiaları doğurması tehlikesiydi. Cenaze işlemlerinin ve defnin en kısa zamanda yapılmasını öngören İslâmî kuralı gözardı eden Sokollu Mehmed, Selim padişah ilân edilinceye kadar Süleyman'ın ölümünü usta bir hileyle gizledi. Selim'e çok acele Kütahya'dan gelmesi için haber gönderen Veziriazam, bu arada Süleyman adına devlet işlerini yürütmeye devam etti ve Macar kalesinin Osmanlı ordusunun eline geçtiğini anlatan zafernâmeleri sanki efendisi hayattaymış gibi gönderdi. Hızla inşa edilen bir camide Padişah'ın her zaman olduğu gibi Cuma namazı kıldığı orduya bildirildi, daha sonra ortada gözükmemesinin gut hastalığına bağlanması da pek tepki oluşturmadı. Zigetvar'a İstanbul'dan bürokratlar gelmeye başlayınca, Macaristan'daki askerler ve komutanlar bir sorun olduğundan kuşkulanmaya başladılar, ama Sokollu Mehmed bir süre daha bu hileyi sürdürebildi.[114]

6

HAREKETSİZ BİR SULTAN

II. SELİM Kütahya'daki görevinden ancak Sultan Süleyman'ın ölümünden üç hafta sonra İstanbul'a gelebildi. Sokollu Mehmed Paşa Padişah'ın ölümünü öylesine bir beceriyle gizlemişti ki, birçok kişi oğlunun 29 Eylül'de başkente gelmesine şaşırdı. Derhal II. Selim olarak tahta geçen padişah, üç gün sonra Macar cephesine doğru yola çıktı. Ama Sokollu Mehmed onu Belgrad'dan öteye geçmemesi, sefer bütçesinde askerlere yeni sultan başa geçtiğinde ödenen cülûs parasını veremeyecek kadar az para olduğu konusunda uyardı. Sokollu Mehmed kaledeki tamiratı bitirmek bahanesiyle orduyu Zigetvar'da tuttu, sonra da sefere devam için mevsimin geç olduğunu söyleyerek, 20 Ekim'de başkente doğru zorlu yolculuğa başlama emri verdi.[1]

Ordu ertesi gün İstanbul'a doğru yola çıktığında, Süleyman'ın ölümü ve Selim'in tahta geçtiği birliklere hâlâ duyurulmamıştı. Süleyman'ın cesedi ölümünden sonra yıkanıp, geçici olarak kendi çadırının altına gömülmüştü. Şimdi İstanbul'a götürülmek üzere mezardan çıkarıldı. Merhum Padişah'ın uşaklarından biri seçilip, Padişah'ın arabasında oturması ve birliklere sanki oymuş gibi selam vermesi istendi. Genç bir adam olarak Zigetvar seferine katılan vakanüvis Selanikli Mustafa Efendi, araba ilerlerken yanında Kuran'dan ayetler okumakla görevlendirilen altı kişiden biriydi. Mustafa Efendi, Süleyman'ı taklit etmesi için seçilen uşağı solgun yüzlü, gaga burunlu, seyrek sakallı, boynu sarılı, hasta görünümlü biri olarak anlatır. O sırada artık herkesin Süleyman'ın öldüğünü bildiği halde, olaydan 48 gün sonrasına kadar resmî bir açıklama yapılmadığını, bu zamanda da kortejin yeni padişahın beklediği Belgrad'a yaklaşmış olduğunu söyler.[2] Orada Selim'in huzurunda kılınan cenaze namazı, başkent halkına Sultan Süleyman'ı ve yapıtlarını anımsamak için son bir fırsat daha tanımak amacıyla İstanbul'daki yeni yaptırdığı camisinin önünde tekrarlandı. Sultan Süleyman daha sonra kendi seçtiği yere gömüldü. Burası alışıldığı gibi kendi adını taşıyan caminin mihrap duvarının önünde değil, bahçede karısı Hürrem Sultan'ın mezarının yanındaydı.[3]

Osmanlı padişahları geleneksel olarak tahta mütevazı bir törenle çıkarlardı; yeni hükümdar tahta çıkar, devlet adamları ona sadakat yemini ederlerdi. An-

cak II. Selim farkında olmadan yeni bir gelenek başlattı. O da babası ve dedesi gibi padişah ilân edildikten sonra cepheye gitmeden önce (mezarı 1453'te Konstantinopolis'in kuşatması sırasında mucizevî olarak keşfedilen Hazreti Muhammed'in yoldaşı) Eyüp Ensari'nin türbesini ziyaret etmişti. II. Selim bu ziyareti tahta geçmesinden hemen sonra yaptığı için, ondan sonra bu türbe ziyareti tüm yeni padişahların tahta geçme töreninin bir parçası haline geldi.[4] Ziyaretin bir yararı, yeni sultana uyruklarının gözü önünde kentten muzaffer biçimde geçme olanağı vermesiydi.

Belgrad'da askerler yeni padişahla karşılaşır karşılaşmaz cülûs parası istediklerinde, Sokollu Mehmed Paşa onlara güç hâkim olmuş, ortalığı yatıştırmaya yetecek küçük bir miktar dağıtmış, geri kalanını sonra vermeye söz vermiş ve askerlerle birlikte sefere katılan bürokratların ve hizmet personelinin de maaşlarını yükseltmişti. Dönüş yolculuğu olaysız geçti, ama ordu İstanbul'a ulaştığında yeniçeriler isyan ettiler. Padişah ile maiyeti kente Edirnekapı'dan, Selim'in kızkardeşi Mihrimah Sultan'ın yaptırdığı caminin gölgesinden geçerek girdiler, ama Şehzade Camii yakınlarındaki talim alanlarına ulaşınca yeniçeriler Topkapı Sarayı'na doğru devam etmeyi reddettiler. Bir saat oldukları yerde durduktan sonra, tekrar harekete geçtiler, ama Sultan II. Bâyezid hamamı önünde yeniden durdular. Burada Selim'in vezirlerinden biri ile Kaptanıderya Piyâle Paşa onları azarladılar. Her ikisi de atlarından aşağı indirildi ve sorun ancak avuç avuç altın dağıtılarak çözümlenebildi. Sarayda görevlendirilen yeniçeriler oraya ilerlediler, ama sarayın içine girince kapıları kapatıp, Padişah'ı içeri sokmadılar. Sokollu Mehmed Paşa, Selim'e bu tehlikeli olabilecek durumdan çıkmanın tek yolunun cülûs parasının geri kalanını derhal ödemek olduğunu önererek krizin atlatılmasını sağladı.[5]

Daha önce de, başta II. Mehmed'in birinci saltanat dönemi sırasında 1440'larda olmak üzere yeniçeri ayaklanmaları görülmüştü. Selim'in böylesine küçük düşürülmesi, tahta geçişte sorun çıkmaması için tek varis olmanın da yeterli olmadığını gösterdi; yeniçerilerin ve ordunun diğer seçkin birimlerinin desteği zorunluydu. Teoride bu birlikler padişahın hizmetkârlarıydılar, ama gerçekte padişah onların keyfinin tutsağıydı ve destekleri olmadan hükmedemiyordu. Avrupa kralları kadar, Osmanlı padişahları için de askerlerinin sadakatini sağlamak temel önemdeydi. Osmanlı tarihinde pek çok örneği görüldüğü gibi, bu sadakati yitiren hükümdarın kaderi tahtı ya da hayatını kaybetmek oluyordu.

Selim de kardeşleri gibi savaşçı bir şehzadeye uygun bir eğitim almış ve daha önceden de seferlerin güçlüklerini yaşamıştı. Yirmi yaşındayken, kısa bir süre Konya'da kaldıktan sonra, Saruhan sancakbeyi olarak ölen kardeşi Mehmed'in yerine Manisa'ya gönderilmişti. Geleneksel olarak padişahlığa geçmesi en olası şehzadeye verilen bu görevde, 1558'de kardeşiyle arasındaki anlaşmazlığa kadar kalmış, o tarihte Konya'ya geri gönderilmişti. Bâyezid'in taht kavga-

sını kaybetmesinden sonra Selim Kütahya'ya atanmış ve babasının ölümüne kadar orada kalmıştı. Süleyman 1548'de İran cephesine gittiğinde yerine Selim'i vekil bırakarak, ona ne derece güvendiğini göstermişti.[6] Selim'in bu durumda iyi bir sınav verdiği anlaşılmaktadır, ama saltanatın tüm sorumluluğunu alması gerektiğinde yeni rolüne fazla bir hevesle sarılmadı. Birliklerinin her an isyan etmesinden korktuğu kadar, başkentten ayrıldığı zaman olabilecek bir darbeden de ürküyordu. Padişah olduktan sonra Selim, İstanbul'dan yalnızca hükümdarların Edirne'deki av sahasına gitmek için ayrıldı.[7]

Padişah karar verme sürecinden uzak dururken, Osmanlı Devleti'nin görünür yüzü olarak Sokollu Mehmed Paşa imparatorluğu idare ediyordu. Bu olağandışı paşa, üç padişah döneminde on dört sene sürekli veziriazamlık yaptı. Devşirme sisteminin bir ürünü olan Sokollu, Sokoloviç ("Şahincinin oğlu") adlı ikinci derecede bir Sırp aristokrat ailesinden geliyordu. Süleyman döneminde saray hiyerarşisinde bir engelle karşılaşmadan yükseldi. İlk önemli görevi Barbaros'un ölümünden sonra donanma komutanlığıydı. Daha sonra birkaç önemli sancakbeyliğinde bulundu ve imparatorluğun doğu ve batı cephelerinde komutanlık yaptı, 1565'te de Süleyman tarafından veziriazamlığa atandı. Süleyman'ın oğulları arasında bir çatışmayı önleme çabaları sırasında ortaya çıkan tehlikeler Sokollu Mehmed Paşa'ya hanedan için ne denli yararlı olduğunu kanıtlama fırsatı sağladı. 1555'te Sahte Mustafa isyanını bastırmakla görevlendirdi; 1559'da Süleyman'ın, Selim'i kardeşi Bâyezid'e karşı desteklemek üzere gönderdiği ordunun komutanlarından biri olarak, istikbalin padişahına vazgeçilmez biri olduğunu kanıtladı. Selim zaferini Sokollu Mehmed'e borçluydu ve daha şehzadeyken onu ödüllendirmekten geri kalmadı. Süleyman 1562'de onu Selim'in kızı İsmihan Sultan ile evlendirerek, aileye daha da sıkı bağladı (Sokollu Mehmed bu şerefi kabul edebilmek için diğer iki karısını boşadı). Bu yetenekli devlet adamı ve komutanın efendisiyle ilişkisinde, Süleyman'ın talihsiz gözdesi İbrahim Paşa ile ilişkisini andıran yönler vardı. İbrahim gibi Sokollu Mehmed'in özel konumu da, sarayının At Meydanı'nda, efendisinin sarayına yakın konumlanmış olmasıyla ilân ediliyordu.[8]

II. Selim döneminin ilk yıllarında Osmanlılar uzak cephelerde küçük, ama önemli işlerle meşguldüler. 1567'de Süleyman'ın ölüm haberi Yemen sancağına ulaştığında Zeydi kabilesinin güçlü reisi İmam Mutahhar ibn Şerefüddin, Şiî yandaşlarını toparlayarak bir isyan başlattı. Yemen'de Osmanlı otoritesi hiçbir zaman çok sağlam olmamıştı. Bu sert ve az nüfuslu arazide bağımsız yerel Arap reislerini bastırmak mümkün olmamış, dindaş olmak da onların tümüyle yabancı bir düzenin zorla dayatılmasını kabulleri için yetersiz kalmıştı. Osmanlı'nın yerel huzursuzlukları bastırma girişimleri için kaleler inşa edilmesi ve bunlara asker gönderilmesi zorunluluğu burasını kontrolü pahalı bir eyalet yapmıştı; enerjik vali Özdemir Paşa 1549-1554 arasında burada görev yaptığı

zaman Osmanlı iktidarını etkinleştirmişse de,[9] ondan sonra gelenler aynı derecede güç gösterememişlerdi. Yemen 1565'te iki sancağa bölünmüştü, ama merkezi Sana olan güney eyaletin Osmanlı valisi öldürülmüş ve Osmanlıların daha önceden elde ettikleri kalelerin çoğu İmam Mutahhar'ın eline geçmişti.[10]

Yemen, Osmanlı İmparatorluğu'nun kasasına ciddi gümrük geliri sağladığı için baharat yolunun kontrolü önemliydi. 1568'de eyaleti yatıştırmak üzere buraya Sultan Selim'in eski hocası ve sırdaşı Lala Mustafa Paşa komutasında güçlü bir birlik gönderildi. Lala Mustafa'nın seçimi Selim'in tümüyle veziriazamının kuklası olmadığını gösteriyordu, çünkü Sokollu Mehmed, padişahın, Lala'ya gösterdiği sevgiyi kıskanmaktaydı. Yemen'deki isyanı bastırmak için Lala Mustafa'nın Mısır'dan asker ve malzemeye ihtiyacı vardı, ama Mısır valisi onun bir diğer rakibi olan Koca Sinan Paşa'ydı ve isteklerini reddederek, seferi sürdürmesini olanaksız kıldı. Padişah'a gönderilen çok sayıdaki dilekçede, iki taraf da kendi konumlarını savundular. Koca Sinan'ın daha güçlü olduğu ortaya çıktı ve Lala Mustafa, Yemen seferinin komutanlığından alındı. Ancak Selim ona olan sevgisinin sürdüğünü göstermek için Divân-ı Hümâyûn'da Lala Mustafa için bir altıncı vezirlik ihdas etti. Seferin başına Koca Sinan geçti, ama Yemen'de savaşmanın lojistik gerekleri onu Zeydi ile anlaşmak zorunda bıraktı. İki Yemen sancağı yeniden birleştirildi ve Koca Sinan 1571'de Kahire'ye dönebildi.[11] Bölgedeki dengesizlik Osmanlıları bir kez daha Akdeniz ile Kızıldeniz'i birleştirecek bir kanalın yapımını yeniden incelemeye yönlendirdi. Mısır valisine İstanbul'dan şöyle bir talimat gönderildi:

> Eyle olsa; Portugal-i la'in memâlik-i Hindûstan'a tegallüb cihetinden müstevlî olup ol-cânibden ziyâret-i Haremeyn-i Şerifeyn'e gelen müslimânlarun yolları münsedd olup andan gayri ehl-i İslâm küffâr-ı hâk-sâr-ı dûzah-makamun taht-ı hükûmetinde olmak revâ görilmeyüp... ol yirün tamâm-ı ehl-i vukûf mi'mârların ve mühendislerin cem idüp... varup Akdeniz ile Süveys deryâsunun mâbeynlerin tetebbu' idüp ol beriyye mahallinden hark olmağa kabil midür ve tûli ne mikdâr olur ve yanaşur kaç gemi gitmeğe kabil hark olur.[12]

Ancak bu kez de girişim daha öteye gidemedi.

Moskova'nın 1550'lerde Müslüman Tatar Kazan ve Astrahan hanlıklarını kendine bağlaması Osmanlılar ile aralarındaki iyi ilişkilerde ters etki yaptı ve bölgedeki stratejik dengeyi değiştirdi. Moskova'nın giderek Transkafkasya'ya sızması, yerel beylerin Osmanlılar ile Safeviler arasında gidip gelen sadakatleri için üçüncü bir odak noktasının doğmasına ve yöredeki geleneksel rekabetlerin daha da artmasına yol açtı. Bozkır Tatarlarının baskısının yerel halkı Moskova'nın himayesine girmeye teşvik etmesi de meseleyi daha ziyade karmaşıklaştırıyordu. 1567'de aşiret reislerinden biri Moskof Devleti'nden yardım isteyince, IV. İvan Orta Kafkaslar'dan doğup, Hazar Denizi'ne dökülen Terek Irmağı üzerinde bir kale yaptırdı.[13] Özbek ve Hive (Khiva) hanları da buna tepki olarak Osmanlılara

başvurdular ve Moskova'nın Astrahan'ı kontrolünün, gerek tacirler, gerekse hacca gidecekleri için güneye giden yolu kapattığından yakındılar.[14]

Sultan Süleyman ve vezirleri onları Safeviler ile sınır bölgesinden daha da çetin bir bölgeye götürecek seferlere fazla ilgi duymamışlardı, ama Selim'in tahta çıkması bir politika değişikliği yarattı. Bölgenin Müslüman liderlerinin de teşvikiyle, Sokollu Mehmed Paşa Don ve Volga ırmakları arasında bir kanal açma olasılığını yerel kişilere danıştı ve olabileceğine ikna edildi. Süleyman zamanında Moskova'ya, İstanbul'da Azak ile Hazar denizleri arasında bir ırmak yolu inşa etmenin konuşulduğu haberleri gelmiş, ama projenin gerçekleştirilmesi doğrultusunda adım atılmamıştı. Selim'in saltanatının ikinci yılında –Rusların Terek üzerindeki kaleyi yapmalarından bir yıl sonra– Astrahan'ı güvenceye almak üzere bir sefer hazırlanıyordu. Kefe tersanelerinde Don'da sefere uygun tekneler yapıldı ve İstanbul'dan Azak'a gerekli malzemeler sevkedildi. Rumeli ve Kuzey Anadolu'dan asker toplandı. Böyle bir kanalın yapılabileceğinden kuşku duyan ve topraklarının bu kadar yakınında Osmanlı birliklerinin bulunmasından korkan Kırım Hanı, sefere katılmaya isteksizdi, ama bunu reddetme olanağı yoktu. Ruslar Safevilere Kafkaslar'da dikkat çekecek bir olay yaratmaları için top ve tüfek teklif ettiler, ama öneri kabul edilmedi.[15]

1569'daki Astrahan seferine Kefe Beylerbeyi Çerkes Kasım Paşa komuta etti. Don yazın öylesine sığdı ki, Kefe'de imal edilen özel teknelerin bile Azak Denizi'nden ırmağın yukarısına ilerlemesinde güçlük çıktı. Kanal için seçilen modern Volgograd'ın güneyindeki yerde Volga ile Don arası 65 kilometreydi. Aralarındaki arazi tepelikti ve böyle bir arazide kanal kazılamayacağı anlaşıldı. Bu nedenle Don Kazaklarının yaptıkları gibi gemileri ve malzemeyi ırmaklar arasında karadan taşımaya karar verildi. Ancak sadece bu amaç için toprağı düzeltmek bile çok büyük bir işti; Kasım Paşa bu nedenle ağır donanımını Don'dan Aşağı Azak'a geri göndermeye karar verdi. Bunları geri götüren birlikler daha sonra bozkırı geçip, Astrahan'a gelecek ve kente Güney Volga'dan gidecek olan kendi ekibiyle buluşacaktı. Donanımı zayıf olan ve yiyecek sıkıntısı çeken Osmanlı birlikleri Astrahan'da fazla bir etki yapamadılar. Eylül'de geri çekildiler ve bu sırada gerek Azak'a dönerken, gerekse İstanbul'a yolculuklarında mevsimsel fırtınalar nedeniyle daha da fazla insan ve malzeme kaybettiler.[16]

Bu iki büyük ırmağı birbirine bağlamak için bir kanal açma planı, Sokollu Mehmed'in büyük mühendislik projelerine düşkünlüğüne ve askerî lojistiğe ilgisine uygundu, ama Kasım Paşa'da kendisine istekli ve inatçı bir yardımcı bulsa da, Kasım'ın ertesi yıl sefere devam etme isteği İstanbul tarafından reddedildi. Bu cesur kanal projesi başarısız kalmıştı, ama gene de önemli sonuçları oldu. Çar IV. İvan da steplerde bir savaşa girmeye Osmanlılar kadar isteksizdi ve 1569 seferi sona erdikten sonra İstanbul'a bir elçi göndererek, Selim'in tahta geçmesini kutladı. Ruslar Terek kalesini terk ettiler, ama İvan Astrahan'ı bırakmayı reddetti.[17]

Ancak Çar ile Sultan arasındaki dostça anlaşma Kırım Tatarlarını hesaba katmamıştı. 1571'de Tatarlar Moskof Devleti'nin Kazan ve Astrahan'dan çekilmesini istediler ve başkent Moskova'yı basarak, kenti yaktılar. Selim bu yeni durumdan yararlanarak, Çar İvan'a bir mesaj gönderip, onların talebini tekrarladı ve Tatar Hanı'nı bu iki kenti geri almak için yeni bir seferde desteklemeyi kabul etti. 1572 yazında Tatar ordusu yeniden Moskova'ya doğru yola çıktı, ama bu kez kent yakınlarında büyük bir yenilgiye uğradılar ve hem Kırımlılar, hem de Osmanlılar Aşağı Volga'yı geri almak planından vazgeçtiler.*[18]

*

Osmanlı'nın karadan uzak maceralara duyduğu ilgi henüz sona ermemişti, ama Sultan II. Selim döneminde daha çok denizdeki faaliyetler öne çıktı ve Süleyman'ın Batı Akdeniz'de İspanyol Habsburglarına karşı aktif hareket politikası sürdürüldü. Mağrip'te Osmanlılara tek karşı çıkan İspanyollar da değildi: Merkezi çok uzakta olan ve Kuzey Afrika'daki topraklarını koruyabilmesi deniz yollarının güvenliğine bağlı olan bir Osmanlı hanedana karşı Fas'ın Sadi hanedanı ile Tunuslu Benî Hafs hanedanı Müslüman alternatifler sunuyorlardı. Osmanlı'nın Batı Akdeniz'e geçiş yolunun önündeki engeller arasında Malta'daki Şövalyeler, bir İspanyol valisi tarafından yönetilen Sicilya ve Tunus yakınlarındaki İspanyol karakolu Halk-ul-Vâd (La Goletta) vardı.

Osmanlılar 1568'de Sadi kabilesinin Fas'taki etkinliğini kırmak için hanedan içine nifak tohumları ekiyorlardı. Bu sırada o dönemde Osmanlılar için çalışan korsan kaptan Kılıç Ali'nin –gayrimüslim, İtalyan kökeni nedeniyle Uluç ("Barbar") Ali olarak da bilinirdi– karadan Cezayir'e gönderdiği küçük bir ordu Benî Hafslıları savaşta yendi ve kilit durumdaki Halk-ul-Vâd (La Goletta) kalesini alamasa da, Tunus'u ele geçirdi. Kılıç Ali bu İspanyol vassallarına karşı harekâtını iyi zamanlamıştı, çünkü İspanyol orduları Hollanda'da ve İspanyol anakarasındaki Morisko ayaklanmasıyla meşguldüler. Moriskolar Padişah'tan yardım istediler, ama ayaklanma Kral II. Philip'in birlikleri tarafından bastırıldı,[19] bu da Osmanlı topraklarına yeni Morisko göçlerine yol açtı.[20]

Bu yılların önemli olayları 1571'de Kıbrıs'ın Venedik'ten alınması ve Osmanlı donanmasının aynı yıl İnebahtı Savaşı'nda yenilgisiydi. Venedik son, zayıf Lusignan krallarını Osmanlı saldırılarına karşı korumak üzere oraya davet edildiği 1489'dan beri Kıbrıs'a egemen olmuştu. Bu tarihte Mısır Memlükleri dikkate alınması gereken bir güçtü ve Venedik en doğudaki bu toprağı için Kahire'ye yıllık haraç ödüyordu; bu haraç şimdi Osmanlılara ödenmekteydi. Osmanlılar ile Venedik arasında her zaman biraz sürtüşme vardı, ama açık savaştan genellikle kaçınılırdı. Dönemin Osmanlı tarihçilerine göre, II. Selim'i Kıb-

* Don ile Volga'yı birleştirecek bir kanal projesi sonunda 1952'de Osmanlıların dört yüzyıl önce planladığı hat üstünde gerçekleştirildi.

rıs'ı almak üzere sefere çıkmaya iten neden, Mısır'a giden Osmanlı gemilerine musallat olan korsanları Venedik'in korumasıydı.[21] Donanma 1569'da, kötü biten Astrahan Seferi'nin yapıldığı yıl, hazırlıklara başlamıştı. Sokollu Mehmed Paşa 1565'teki Malta yenilgisinden bu kadar kısa süre sonra uygulamaya konulan böyle bir girişime karşı çıktı, ama rakipleri Padişah'ı, tahta geçmesinden sonra yenilenen Venedik Barış Antlaşması'nı ihlal eden bu harekâtı onaylaması için bir fetva almaya ikna ettiler. Şeyhülislâm Ebussuud, eğer Kıbrıs'a saldırının arkasındaki amaç bir zamanlar Müslümanların egemen olduğu toprakları geri almaksa, savaş ilânının meşru olduğuna ilişkin bir fetvayla işi kolaylaştırdı (Kıbrıs İslâmiyet'in ilk dönemlerinde kısa bir süre Müslümanların eline geçmişti). Sorun şöyle bir çerçeveye oturtuluyordu:

> Sâbıkâ vilâyet-i dâr-ı İslâm'dan olup ba'de-zamânin küffâr-ı hâksâr müstevlî olup medâris ü mesâcidin harâb u mu'attal ve menâbir ü mahâfilin alâim-i küfr-i dalâl ile mâl-â-mâl idüp nice dürlü ef'âl-i habîse ile dîn-i İslâm'a ihânet kasdın eyleyüp ve etrâf-ı âleme evzâ'-ı kabîhaların işâ'at eyleseler pâdişâh-ı dîn-penâh hazretleri hamiyyet-i İslâm muktezâsınca diyâr-ı mezkûrı küffâr-ı dû siyâh elinden alup dâru'l-İslâm'a ilhâk eylemeğe azîmet ü himmet buyursalar sâbıkâ mezkûr keferenün tasarruflarında olan âhar vilâyetler musâlaha olundukda ellerine virilen ahidnâmede mezkûr vilâyet dâhıl olmak ile Şerî'at-i mutahhara mûcebince mezkûr ahidnâme nakzına azîmet buyurmalarına mâni' olur mı? Beyân buyurıla.
>
> EL CEVAP:
>
> Aslâ mâni' olmak ihtimâli yokdur. Pâdişâh-ı ehl-i İslâm (e'azza'llâhü ensârahû) tavâif-i kefere ile sulheylemeği ol vakıt meşrû' olur ki; kâffe-i müslimîne menfa'at ola, menfa'at olmayıcak aslâ sulh meşrû' değildür. Müşâhede olunup mü'ebbed yâhûd muvakkat sulholundukdan sonra menfa'at bu zamânda bozılması enfa' görilse elbette bozmak vâcib ü lâzım olur.[22]

16. yüzyılda bir barış antlaşmasının Osmanlılar tarafından bozulmasının tek örneği buydu.[23]

Osmanlıların Kıbrıs'ın fethi için gerek duyacakları ciddi miktardaki paranın bir kısmı, imparatorluğun Avrupa eyaletlerinde Ortodoks Kilisesine ait manastır ve kiliselerin satışıyla karşılandı. Ortodoks Hıristiyanlık daha önce Venedik ve Papalık, şimdiyse Katolik Habsburglar tarafından temsil edilen Latinlere karşı her zaman tutarlı bir siper oluşturmuş ve Ortodoks Kilisesi Osmanlı İmparatorluğu içinde genelde sorunsuz çalışabilmişti: Devletle ilişkisinde tanımlanan sınırlar içinde kaldığı sürece, Kilisenin şikâyet edecek bir meselesi yoktu. Sultan Selim'in 1568'de Kilise topraklarına el koyması Kilisenin yok edilmesine yönelik değildi; bu, daha önce Süleyman'a olduğu gibi, 1574'te ölümüne kadar Selim'e de hizmet eden Şeyhülislâm Ebussuud'un Osmanlı ülkesindeki toprak mülkiyeti sistemini düzenleme çabalarının bir parçasıydı. İstimlâk edilen kilise ve manastırlar daha sonra satın alınabilir, böylece hazine kâr etmiş olurdu. An-

cak bu kamulaştırmaların sonuçları eşitsiz oldu ve zengin manastırlar ayakta kalırken, yoksul olanlar istenen fiyatı verebilen yeni sahiplere satıldılar.[24]

Osmanlı hazinesi böylece zenginleştirildikten sonra, Kıbrıs kara güçlerinin başına Lala Mustafa Paşa, donanma komutanlığına da Kaptanıderya Müezzinzâde Ali Paşa atandılar. Modern bir tarihçiye göre Müezzinzâde "hayatında bir kayık bile yönetmemişti"[25] ama yanında daha önce on dört yıl kaptanıderyalık yapan Piyâle Paşa'nın bulunması gibi bir şansı vardı. Avrupalı güçler bir süredir iyi donatılmış, büyük bir donanmanın hazırlandığının farkındaydılar, ama bunun nereye yöneleceğine emin değillerdi. Söylentiler Kıbrıs'a işaret ediyordu ve 1568-9'da Venedik'te belirgin bir huzursuzluk vardı, çünkü ada idaresinin yozlaşmış olduğu, bir Osmanlı saldırısına karşı duramayacağı biliniyordu. Söylentiler doğrulandığında, adanın savunmasında ve malzeme ikmalinde bazı düzeltmelere gidilmişti. Padişah'ın bir elçisi 1570 Mart'ında bir ültimatomla Venedik'e gitti: Kıbrıs teslim olmalıydı, yoksa Osmanlılar saldırıya geçeceklerdi. Eylül ayında adanın ortasındaki Lefkoşe kenti işgal edilmişti.

Venedik Kıbrıs'ı savunmak için müttefik bulmakta zorlandı. Avusturya Habsburgları ile Osmanlılar 1568'de Macaristan'da barış antlaşması imzalamışlardı; İspanya Habsburgları adada stratejik bir değer görmüyorlardı ve Venedik'e bir borçları yoktu, çünkü Venedik 1565'te Malta'da Osmanlılara karşı onlara kendilerine destek sağlamamıştı. Gerçekten de geçmişte Venedik her zaman Osmanlılara karşı oluşturulan ittifaklara katılmaktansa, onlarla iyi ilişkiler sürdürmeyi tercih etmişti. Bu durumda, özellikle Papa'nın çabalarıyla 1571 Mayıs'ında Venedik, Papalık ve İspanya arasında, Venedik'in Kuzey Afrika'da İspanya'ya yardım etmesi koşuluyla, bir anlaşmaya varıldı.

1571 Eylül'ünde, eski Kutsal Roma İmparatoru V. Karl'ın gayrımeşru oğlu ve İspanya Kralı II. Philip'in üvey kardeşi Avusturyalı Don Juan komutasında bir donanma Messina'dan doğuya yelken açtı. İyon adalarından Kefalonya'ya vardığında, Venediklilerin Kıbrıs'taki son kaleleri olan Magosa'nın (Famagusta) on bir aylık bir kuşatmadan sonra 1 Ağustos'ta Osmanlıların eline geçtiği öğrenildi. Artık Hıristiyan müttefiklerin amacı Kıbrıs'ı korumak değil, geri almaktı. Ancak Korint Körfezi'nin ağzındaki Patras (Balyabadra) Körfezi'nde Don Juan'ın donanması o yazı saldırılarla geçiren, hatta Adriyatik sahilindeki bazı Venedik ada ve karakollarını ele geçiren bir Osmanlı donanmasına rastladı. Don Juan bu fırsattan yararlandı ve iki donanma 7 Ekim'de İnehbahtı'da savaşa tutuştular.

Osmanlı'nın 1529 ve 1683'te Viyana'da uğradığı başarısızlıklar gibi, İnebahtı Savaşı da batı bilincine Hıristiyanlığı "kâfir Türk"ün eline geçmekten güç bela kurtaran bir olay olarak kazınmıştır. Hem savaşın tanıkları, hem daha sonraki tarihçiler olayı ayrıntılı olarak anlatmışlar, ama çağdaş Osmanlılardan hiç kimse anılarını geleceğe saklamayı düşünmemiştir.[26] Aslında Osmanlı denizcilerinden hayatta kalan da çok az olmuştur. Don Juan'ın iki yüzün üstünde kadırgası (topla donatılmış kürekli savaş gemileri) ve altı adet daha güçlü toplara

sahip büyük kadırgası vardı; Osmanlıların gemi sayısı daha da çoktu, ama büyük kadırgaları yoktu. Rüzgârın değişmesi sonucu savaş ağır topların azami etki yapacağı sakin bir denizde yapıldı. Yakın mesafeden Osmanlı donanmasını amansız bir ateşe tutan bu toplar Hıristiyanlar için belirleyici oldu. Osmanlı gemilerinin çoğu yakıldı ve battı; yaralı adamlar ve cesetler "tüm denizi kan gölüne çevirdi." Dört saat süren savaştan sonra çıkan büyük fırtına, kurtarılmayı umanların da sonu oldu.[27]

Don Juan 1572'de yeniden denize açıldı, ama Hıristiyanların iyimserliği ve Osmanlı topraklarına yeni saldırı planları fazla uzun ömürlü olmadı. Osmanlılar kışı İnebahtı'da kaybettikleri donanmanın yerine yenisini yapmakla geçirmişlerdi. Müezzinzâde Ali Paşa İnebahtı'da öldüğü için, kaptanıderyalığa Kılıç Ali Paşa getirilmişti.[28] İki donanma Peleponezya (Mora yarımadası) açıklarında sonuçsuz bir çatışmaya girdiler, ama Hıristiyanlar beklenen zaferi elde edemediler. İttifak da çözülmeye başlıyordu ve donanma 1573'te planlandığı gibi Osmanlılara karşı yelken açmadı. Bunun yerine Venedik, 1570 baharında çatışmalar başladığından beri ev hapsinde tutulan İstanbul'daki temsilcileri aracılığıyla barış talebinde bulundu.[29] Venedik Kıbrıs'ın kaybını kabullenmenin yanısıra, Osmanlılara 300 bin düka altını tazminat ödedi; tutuklu değiş tokuşu yapıldı ve Adriyatik sahilindeki sınır 1570 öncesindeki duruma getirildi.[30]

Kazanan tarafta bu antlaşmadan beklediğini alamayan en az birisi vardı: Sultan Selim'in sırdaşı, Sefarad Yahudi banker ve tacir Josef Nassi (Josef Miquez). Selim'in kardeşi Bâyezid ile mücadelesinde verdiği destek nedeniyle Nassi'ye Nakşa Dükü unvanıyla birlikte, adanın şarap ticaretinin büyük miktardaki gümrük gelirleri de bağışlanmıştı. Şimdi de Kıbrıs Kralı olmayı umduğu söyleniyordu – çağdaş Avrupalı tarihçiler onun 1569'da Venedik'e savaş ilân etmesi için Selim'i teşvik ettiğine inanıyorlardı ve üzerine Venedik arması ve altın harflerle "Kıbrıs Kralı Josef Nassi" ibaresi işlenmiş bir bayrağı önceden hazırlattığı rivayet ediliyordu.[31] Ama Sultan adanın gelirlerinin hazinede kalmasına karar verince, Nassi hayal kırıklığına uğradı.

Osmanlılar sıra Kıbrıs'a kendi insanlarını yerleştirmeye gelince, Anadolu'dan gönüllü göçmen bulmakta zorlandılar. Ada, örneğin Rumeli cephesinde yeni fethedilen bölgelerin çekiciliğinden ya da II. Mehmed'in 1453'te İstanbul'u almasından sonra sağlanan olanaklardan yoksundu. Üstelik yazları rahatsız edecek kadar sıcak oluyordu ve otlak azdı. Kuşkusuz bazı gönüllüler çıkmıştı, ama esas olarak burada zorunlu göç uygulandı: Adanın kalelerinde görevli askerlerle evlenmek üzere bekâr kadınlar gönderildi; ünlü usta çiftçiler toprak ve vergi muafiyeti vaadiyle buraya gönderildi. Göçmen olarak seçilenlerin birçoğu yetkililer kendilerini yakalamadan önce kaçıp, saklandılar; pek çok kişi de anakaraya dönmeyi başardı. Durum belli ki devleti kaygılandırıyordu. Sonunda belki de İngiltere'nin daha sonra adi suçluları Avustralya'ya gönderme politikasına örnek olacak şekilde buraya istenmeyen kişileri sürdüler. Adaya gönderi-

lenler arasında 16. yüzyılın ikinci yarısında yeniden dikkatleri üstlerinde toplayan Kızılbaşlığa sempati duyduklarından kuşkulanılanlar[32] ile toplumun istikrarı için tehlikeli görülenler, bu kapsamda isyankâr medrese öğrencileri, eşkıyalar ve gözden düşen küçük memurlar da vardı.[33]

1572'de İnebahtı'dan sonra beklendiği gibi Osmanlı denizgücünün çöküşünü sağlamak açısından başarısız bir mevsim geçiren Don Juan, 1573'te bir İspanyol donanmasıyla Tunus'u geri aldı ve Halk-ul-Vâd'da yeni bir kale yaptırdı. Osmanlılar İnebahtı'da kaybettiklerinden daha büyük bir donanma ve Cezayir, Trablusgarp ve Tunus eyaletlerindeki kara birliklerinin ortak bir harekâtıyla 1574'te Tunus'u yeniden ele geçirdiler. Osmanlılar donanma yola çıkmadan önce bazı diplomatik girişimlerle İspanya'daki Moriskoların desteğini sağlamaya çalışmış, onlara Hollanda Protestanları ile işbirliği yapmalarını önermişlerdi; ayrıca bir Osmanlı ajanı, İspanya'ya ortak bir saldırı için doğruca Hollanda'ya gönderilmiş, ama bundan bir sonuç çıkmamıştı.[34] Osmanlı devlet adamları Avrupa'nın her yanındaki ajanları ve casusları aracılığıyla siyasi işbirlikleri konusunda bilgileniyorlardı; Josef Nassi'nin ticarî bağlantıları da Sultan'a büyük bir alanda bir diğer bilgi toplama ağı sağlıyordu.

Kuzey Afrika'da kalıcı bir otorite sağlamak hem Habsburglar, hem de Osmanlılar için prestij konusu olan güç bir işti. Osmanlılar oradaki dindaşlarını korumak gibi bir görev üstlenmişlerdi, ama İspanyol donanmasına sürekli meydan okumak da açık riskler içeriyordu. Öte yandan II. Philip krallığının merkezine bu denli yakın bir Osmanlı varlığını kabul edemezdi, ama önceliği Hollanda'daki Protestan ayaklanmasını bastırmaya verdi. Bu, karmaşık ve son derece pahalı bir lojistik girişimdi. İspanya 1575'te iflas ettiğini dünyaya duyurdu.[35]

Osmanlıların Tunus'u geri aldıkları yıl olan 1574'te Sultan II. Selim hamamda düşerek öldü. 50 yaşındaydı. Atalarının örneğini izleyerek kendisine anıtsal bir külliye yaptırmış, ama gelenekten ayrılarak bunu avlanma tutkusu için sık sık gittiği eski Osmanlı başkenti Edirne'de konumlandırmıştı. Babasının camisi olan Süleymaniye imparatorluğun başkentinde İslâm'ın ve Osmanlı hanedanının gücünü simgelerken, Selim bu mesajı İstanbul sınırlarının ötesine taşıdı. Edirne, ordunun Avrupa yolunun ve Avrupa güçlerinin diplomatik görevle İstanbul'a giden elçilerinin izledikleri kara yolunun üzerindeydi. Kentin merkezindeki bir yamaçta, 1360'larda Sultan I. Murad'ın inşa ettiği sarayın yerinde kurulan Selimiye[36] şehre yaklaşan tüm yollardan görülebilirdi. Caminin göğe yetmiş metreden fazla uzanan dört minaresi buradan geçenleri hep etkilemiştir. İstanbul'daki İngiliz elçisinin karısı Lady Mary Wortley Montague bundan bir buçuk yüzyıl sonra Selimiye Camii için "gördüğüm en soylu yapı" diyordu.[37] 17. yüzyılda yaşayan seyyâh Evliya Çelebi, Selim'in Edirne'yi seçmesi için tipik bir Osmanlı gerekçesi öne sürerek, Hazreti Muhammed'in Selim'e bir rü-

yada görünüp, camiyi orada yapmasını buyurduğunu söyler.[38] Peygamber'in ziyareti herhalde daha Süleyman ölmeden olmuştu, çünkü Selimiye vakfının kronogramı yapının tarihini 1564-5 olarak vermektedir.*[39] Ama cami ancak Selim'in ölümünden sonra bitirilmişti. Süleymaniye'nin Belgrad, Rodos ve Malta seferlerinin ganimetleriyle inşa edilmesi gibi, bu cami de Kıbrıs seferinin ganimetleriyle yapılmıştı.[40] Saray mimarı Sinan bu camide genelde uyguladığı etrafı yarı-kubbelerle çevrili bir merkezî kubbeli cami planından ayrılarak, Ayasofya'nın kubbesinden geniş tek bir kubbe yapmıştır; Sinan başyapıtı olarak kabul edilen Selimiye'de Bizans modelini aşarak, yetenek ve ustalığını kanıtlamayı amaçlamıştı.[41]

Selim'in külliyesi Edirne'de inşa edilse de, Sultan, İstanbul'un mimarîsine ve siluetine de damgasını vurmuştu: 1572'de Ayasofya'da II. Mehmed'in kiliseye el koymasından beri ilk ciddi onarım işini başlattı. Fetih'ten bu yana geçen yüzyıl içinde Ayasofya'nın çevresi evler ve diğer evsel yapılarla dolmuştu; Selim bunların yıkılmasını emretti. Bundan sonra yapılan incemeler payandaların çökmekte olduğunu ve acilen tamire ihtiyaç duyulduğunu gösterdi. Vakanüvis Selanikli Mustafa Efendi binanın yana eğildiğini kaydediyordu. Selim, Sinan'ı yanına alarak camiyi inceledi ve kapsamlı bir yenileme yapılmasını buyurdu. Fetih zamanında eklenen iki minareden biri ahşaptı; şimdi bu tuğladan örülecek ve iki minare daha eklenecekti. Sultan, Ayasofya gayrimüslimler tarafından yapıldığı için bu çalışmayı gereksiz görenleri de sert bir dille kınadı.[42]

Selim Ayasofya alanı içinde iki medreseyle kendisi için bir türbe yapılmasını da emretti. Türbesi bitmeden öldüğü için onun yerindeki bir otağın altına gömüldü. İstanbul'da ölen ilk sultan olmuştu. Medreseler hiçbir zaman inşa edilemedi, minarelerin ve türbenin tamamlanması işi de en büyük oğlu ve halefi III. Murad'a düştü.[43] Selim'in gömüleceği yer olarak Ayasofya'yı seçmesi şaşırtıcı değildi. İmparatorluğun başkentinde başka bir yere ya da ataları tarafından yaptırılan bir camiye gömülmesi söz konusu değildi; ayrıca, Ayasofya, Fatih Sultan Mehmed ile ilişkisi dolayısıyla kutsallaşmış bir yerdi. Selim'in Ayasofya'yı tamir ettirme kararı ne yalnızca gömülme planlarıyla ilgili, ne de yalnızca rastlantısaldı. Osmanlıların Kıbrıs'ı almasından hemen sonra ilgisini bu eski Hıristiyan kilisesine yönelterek, Hıristiyan kuvvetlerine karşı zaferinin gösterdiği Müslüman üstünlüğü fikrini güçlendiriyor ve İnebahtı yenilgisinin Osmanlı gücüne bir darbe indirdiğini sananlara meydan okuyordu. Selim öldüğü sırada Hıristiyanların zaferinin onlar için çok büyük kayıplara malolduğu ortaya çıkıyordu.

Sultan Selim anne ve babasının Mekke'ye olan ilgisini sürdürdü ve Ulucami'ye bugün de koruduğu özgün Osmanlı görünüşünü verdi. Burada İstan-

* Kronogram ya da ebced hesabıyla tarih düşmek, bir yazıt ya da şiirde bazı harflere bilinen bir sayısal değer verilmesi, bu sayılar toplandığında bir tarih elde edilmesidir. Osmanlı kronogramlarında bu harfler genellikle son satırda olurdu.

bul'dakiler gibi anıtsal bir cami yapacak kadar yer yoktu; bu nedenle avluyu çevreleyen galeriler Osmanlı tarzına dönüştürülerek, avlu eski düz çatıların yerine kubbelerle örtüldü. Bu çalışmalar III. Murad döneminde de sürdürüldü ve bütün dünyadan gelen hacıların İslâm'ın kutsal yerlerinin yeni hamilerinin güç ve cömertliğinden etkilenmelerine yardımcı oldu.[44]

Selim beklenmedik bir zamanda öldü ve yeni padişahın tahta geçme süreci gene Sokollu Mehmed Paşa tarafından düzenlendi. Paşa gizlice Manisa'daki Şehzade Murad'a babasının ölüm haberini iletti. Hanedanın sürekliliğinin sağlanabilmesi için yeni padişahın tahta geçmesi gene bir gecikme gerektirdi. Bu arada Selim'in cesedi sarayda buz üstünde tutuldu.[45] Gene adetlere aykırı olarak, cenaze namazı bir camide halka açık olarak değil, Topkapı Sarayı içinde kılındı. Bu özel ve mahrem tören yaşamda olduğu gibi, ölümde de padişah ile uyrukları arasındaki mesafenin artışını yansıtıyordu. Ayrıca Selim'in cenazesinde duanın Şeyhülislâm tarafından okunması, bu görevliye Süleyman döneminde verilen daha üst düzey ve resmî role işaret ediyor, gelecek için de bir örnek oluşturuyordu.[46]

Selim'in diğer oğullarından yaklaşık yirmi yaş büyük olan oğlu, aynı zamanda hanedanın hayatta kalan en yaşlı erkek mensubuydu. III. Murad'ın babasının yerine geçeceği açıktı; ama Murad gene de kendisine herhangi bir karşı çıkmayı önlemek için, tahta geçtiğinde bir tedbir olarak küçük kardeşlerini idam ettirdi; küçük şehzadeler babaları Selim'in yanına gömüldüler.[47] Murad'ın Yahudi "Üçüncü Tabibi" Domenico Hierosolimitano, efendisinin bu cinayetler öncesindeki vicdan azabını şöyle anlatıyordu:

> Ama kan döküldüğünde bakamayacak kadar merhametli olan Sultan Murad on sekiz saat bekledi ve bu süre içinde imparatorluk tahtına oturmayı ve Şehre geldiğini duyurmayı reddederek, önce Saray'da bulunan aynı kandan dokuz kardeşini nasıl kurtarabileceğini düşünüp, tartıştı... Osmanlı devlet yasasını ihlal etmemek için... ağlayarak dilsizleri onlara boğmaya gönderdi, dilsizlerin başına kendi elleriyle dokuz mendil verdi.[48]

Murad'ın halefi III. Mehmed onun diğerlerinden dokuz yaş kadar büyük oğluydu ve o da 1595'te tahta geçtiğinde, o tarihte en büyüğü kendisinden en az yirmi yaş küçük olan, tüm yaşayan kardeşlerini öldürtmüştü. Murad ve Mehmed'in kardeşlerinin küçük tabutları, bir sultanın tahta geçmesi sırasında çoğu kez meydana gelen iç çatışmaları önlemenin bedelinin cinayet olduğunu gösteriyordu. İdamlar halkı derinden etkiledi. Neyse ki, daha sonraki kuşaklar bu denli çok çocuk sahibi olmadılar ve bir daha asla kardeşleri tahta çıkarken sorun olmasın diye bu kadar çok sayıda genç şehzade ölmedi.

II. Selim'in sekiz yıllık saltanatı boyunca veziriazamlık yapan Sokollu Mehmed Paşa, 1579'da Divân-ı Hümâyûn'da hoşnutsuz bir dilekçe sahibi tarafın-

dan öldürülene kadar, III. Murad döneminde de bu görevi sürdürdü. Onun ölümünden sonra veziriazamlığın prestiji azaldı. III. Murad'ın 21 yıllık saltanatı boyunca bu göreve yedi kişi getirildi ve bunlar gözden düşüp, yeniden göze girdikçe, veziriazamlık on bir kez onların arasında el değiştirdi. Veziriazam artık padişahın keyfine göre efendisinin isteklerini yerine getirmediği anda değiştiriliyordu. Ne III. Murad, ne de oğlu III. Mehmed imparatorluğun idaresine bizzat karışmak istemişti, ama bu onların karar vermedikleri anlamına gelmiyordu. Tersine, veziriazamın bağımsız karar verme yetkisi günlük idarî konularda bile sınırlandırılmıştı. Sultan ile veziriazam arasında doğrudan ilişki azaldı, bunun yerini padişahın çeşitli devlet işlerine (atamalar, maaşlar, bürokratik idare) ilişkin kararlarını belirttiği yazışmalar aldı. Sultan bu kararları ilgili konularda kendisine dilekçe biçiminde sunulan özet bilgi temelinde veriyordu.[49]

III. Murad ve III. Mehmed zamanlarının çoğunu devlet işlerinin görüşüldüğü divan yerine kendi dairelerinde geçirmekte II. Selim'i bile aştılar. Özel dairelerinde, bürokratik devlet işleyiş kurallarının pek etkilemediği gözdelerin etkisine daha açık oluyorlardı. Sokollu Mehmed Paşa saray görevlileri ve gözdelerin dayattığı kısıtlamalara maruz kalsa da, padişahlık otoritesinin zayıfladığı bu dönemde ortaya çıkan hiziplerin en uç aşırılıklarını dizginleyip, etkili görevlerin birçoğunu kendi aile mensuplarına ve koruduğu kişilere verebiliyordu.[50] Onun ölümünden sonra sultanın çevresindekiler arasındaki rekabet sürekli hale geldi.

Açıkça karısı Hürrem Sultan'ı öne çıkararak, haremdeki cariyeleri dışlayan Süleyman zamanından beri padişah ailesinin kıdemli kadınlarının konumu değişmişti. Bunlar Hürrem'in başlattığı eğilimi sürdürerek daha görünür oldular ve kamusal yapılarla bu durumu kalıcılaştırdılar. Bazıları ayrıca hükümdarın annesi, valide sultan olarak yeni ve güçlü bir rol edindiler. Hürrem oğlu Selim tahta çıkmadan ölmüştü, ama Selim'in cariyesi Nurbanu Sultan oğlu III. Murad'ın tahta geçmesiyle kendi ölümü arasında geçen on yıl boyunca padişahın yaşamına egemen oldu. Bu unvanı resmen kullanan ilk kişi olan Nurbanu, tam anlamıyla bir valide sultandı.[51] Uzun süre onun soylu bir Venedik ailesinden olduğu, çocukken Kaptanıderya Barbaros tarafından esir alınıp, padişahın haremine sunulduğu sanılmıştı, ama aslında Korfulu bir Rum olduğu anlaşılmaktadır.[52] Hürrem, Süleyman adına Lehistan Kralı ve Safevi Şahı'nın kızkardeşiyle yazışarak, diplomaside mütevazı bir rol oynamıştı, ama Nurbanu'nun Osmanlı Devleti'nin uluslararası ilişkilerindeki etkisi daha açık oldu. Yabancı elçiler onun gözüne girmenin ne denli önemli olduğunu biliyorlardı. Venedik elçisi Jacopo Soranzo'nun maiyetinde İstanbul'a gelen ve 1582'de Şehzade Mehmed'in sünnet düğününe davet edilen bir ziyaretçi, "her şeyi karısı ... ile valide sultan idare ediyordu... insan onlara dayanmak ya da en azından onları karşısına almamak zorundaydı" diye yazıyordu.[53]

III. Murad zamanında padişahın hane halkı daha da bir "sultan ailesi" haline geldi. Murad tahta geçince hane halkını sancakbeyi olarak eşi Safiye Sultan

ve çocuklarıyla birlikte yaşadığı Manisa'dan İstanbul'a getirtti. Nurbanu da Selim öldüğü zaman çekildiği Eski Saray'dan Topkapı Sarayı haremine dönerek, oğlunun yanında yerini aldı. Valide sultan olarak harem hiyerarşisinin zirvesinde oturuyor ve haremin düzgün işleyişini sağlıyordu. İmparatorluktaki herkesten yüksek olan günlük maaşı Padişahınkinin üç katıydı. Nurbanu Sultan'ın ikametgâhını Eski Saray'dan Yeni Saray'a taşıması, İstanbul'un ortasında düzenlenen bir geçit töreniyle kutlanmıştı.[54] III. Murad'ın tahta geçmesinden on yıl sonra, Topkapı Sarayı haremindeki –cariye ve hizmetkâr– kadınların sayısı iki kat artarak, yüzü aşmıştı. Harem dairesi valide sultana daha görkemli bir daire ve giderek artan sayıdaki kadına yer sağlamak üzere yeniden inşa edildi. Murad kendisi için de iki katlı, kubbeli bir yatak odası-kameriye yaptırdı. İç duvarları en güzel İznik çinileriyle kaplanan yapıya, III. Murad bir hamam ile yatak odasının yanında kubbeli bir taht odası ekletti.[55]

Selim de Kanunî Sultan Süleyman gibi sarayın üçüncü avlusunda ayrı bir binada oturup, haremi sadece ziyaret ederdi, oysa Murad boğazına kadar ev ilişkilerine gömülmüştü. Bu da padişahın davranışında ve imparatorluğunun karakterinde meydana gelen çok büyük değişikliklerin bir göstergesiydi. III. Murad ordusunun başında sefere çıkmaya hevesli, savaşkan bir sultan değil, yaşamını kadınların yanında geçirmeyi tercih eden bir hükümdardı. Manisa'da geçirdiği on yıla yakın sürede Murad cinsel ilişkide bulunduğu tek kadın Safiye Sultan ve (en büyüğü sonra III. Mehmed olan) üç çocuğuyla bir çekirdek aile olarak yaşamıştı. Ama kızkardeşi İsmihan ile annesi bu tek eşli ilişkiyi, zamanı gelince tahta geçecek aday bulunması için yeterli görmüyorlardı ve büyük olasılıkla 1580'lerde III. Murad'ı cariyeler edinmeye teşvik etmişlerdi. Öldüğünde ardında 49 çocuk bırakmıştı.[56]

Haremin büyüklüğünün ve öneminin ve valide sultanın otorite ve görünürlüğünün artışı, haremde yaşayan kadınları yöneten Afrikalı kara hadımların en kıdemlisi olan hadımağasının konumunu da yükseltmişti.* Sultan Murad tahta geçtikten hemen sonra hadımağalığı mevkini yarattı (eğer yaratmadıysa da, kesinlikle bu görevin önemini artırdı) ve daha önce sarayın haremin erkek karşılığı olan iç oğlanları bölümünü yöneten ak hadımağasının işi olan İslâm'ın kutsal yerlerini destekleyen vakıfların denetimini ona verdi.[57] Çok geçmeden II. Mehmed, II. Bâyezid, I. Selim ve I. Süleyman'ın çok sayıdaki vakfı da kara hadımağasının kontrolüne geçti ve ağa bu konularla ilgili olarak haftalık kabul toplantıları düzenlemeye başladı. Ciddi tutarlarda para onun elinden geçiyor, o da bunun getirdiği gücü kullanıyordu.[58] Haremin ve hadımağasının kazanımları sonucu gücün yeniden dağılımından, veziriazam ve vezirler

* Memlük sultanları gibi Osmanlı sultanları da hanelerinde muhafız olarak hadımları kullanırlardı; padişah dışında hareme girmesine izin verilen yetişkin erkekler yalnızca hadımlar (ve dilsizler ile cüceler) idi. Bunların nasıl devşirildiği ve eğitildiği hakkında çok az şey bilinmektedir.

zararlı çıktılar. Bir aydın ve bürokrat olan Gelibolulu Mustafa Âli, III. Murad dönemini anlatırken, bu yeni uygulamaların zararlı etkilerine değinir ve Padişah'a yakınlıkları dolayısıyla hadımların ve cariyelerin artık siyasi sürece baskı uygulayarak atamaları etkileyecek duruma geldiklerini, hatta mevki satmaya başladıklarını kaydeder.[59] Bu durum sarayın gücünü artırma projesinin ilk meyvelerinden kuşkusuz hoşnut olan Padişah'ın canını sıkacak bir şey değildi. Selanikli Mustafa Efendi –en azından III. Mehmed dönemine kadar tüm yetkileri elinde toplayan veziriazama örnek olan– Sokollu Mehmed Paşa'nın 1579'da öldürülmesinden kısa süre sonra, Padişah'ın bu mevki hepten kaldırmayı bile düşündüğünü anlatır.[60]

III. Murad'ın atalarından çok daha fazla zaman geçirdiği hareme paralel olan bir de erkek gözdeleri dünyası vardı. Bunlar arasında Manisa'dan beri onunla birlikte olan öğretmeni Hoca Sadeddin Efendi, malî işlerine bakan Kara Üveys Çelebi ve ruhani danışmanı Halvetî şeyhi Şüca bulunuyordu.[61] Hoca Sadeddin'in babası I. Selim'in sırdaşıydı, kendisi de Süleyman ve Selim'in şeyhülislâmı Ebussuud'un yardımcılığını yapmıştı; günümüzde III. Murad'a adadığı Osmanlı tarihiyle bilinmektedir.[62] Oğlu Esad daha sonra şeyhülislâm olarak, hanedanının devletin merkezindeki konumunu sürdürdü. Murad'ın tahta geçmesinden kısa süre sonra Sokollu Mehmed, Kara Üveys'i parasal yolsuzlukla suçlayarak bu yakın çevreyi karşısına aldı. Ama Sokollu Mehmed'in planı ters tepti ve herkes onun prestij kaybına uğradığını gördü: Kara Üveys imparatorluğun malî idaresinin başına getirilip, kendisine Divân-ı Hümâyûn'da yer verilirken, Sokollu Mehmed'in atadığı kişiler görevden alındılar ve mallarına el kondu. Bu gelişmenin en çarpıcı örneği Budin'in becerikli valisi kuzeni Sokollu Mustafa Paşa'nın idam edilerek, yerine Kara Üveys'in atanmasıydı. Kara Üveys iktidarın merkezinden çok uzaktaki bu görevi kabul etmeye istekli değildi, ama başka tercihi de yoktu.[63] Kara Üveys daha sonra Mısır'a vali atandı ve bu görevdeyken orduya dayattığı sert malî tedbirlere tepki olarak isyan çıktı. İsyancılar onun divan odasına girip, özel dairesini yağmaladılar, kendisini hırpaladılar ve maiyetindekileri öldürdüler.[64]

Bilgisiz bir adam olan Şeyh Şüca, Murad'ın mistik şeylere ilgisini teşvik etti. Padişah Şeyh'e rüyalarını yorumlatıyor ve falına baktırıyordu. Bu olağandışı bir durum değildi, çünkü bir yandan Sünnî ortodoksluk resmen desteklenirken, öte yandan da gizemli bilgilere merak artmış, Osmanlı kurumunda yaygın kabul görmesi anlamında Halvetîlik en "ortodoks" tarikat haline gelmişti. Hatta Sokollu Mehmed Paşa, İstanbul'un Kadırga mahallesinde karısı İsmihan için yaptırdığı külliyenin yanına kendi Halvetî danışmanı için bir tekke eklemişti.[65]

III. Murad 1574'te tahta geçtikten sonra II. Selim'in Kuzey Afrika ve Batı Akdeniz'deki saldırgan politikalarını sürdürdü. Aslında Sokollu Mehmed veziriazam olarak kaldığı sürece siyasi yönelimde radikal bir değişiklik beklenmiyor-

du. Bu yıllarda olaylar hızlı gelişti. Osmanlı askerî desteği Fas'ta Sadi hükümdarın yerinden alınarak, yerine ailenin hoşnutsuz bir üyesinin Osmanlı vassalı olarak atanmasını sağladı. Bu zafer Kuzey Afrika'nın sahil kesiminin tümünü Osmanlı kontrolüne soktu ve imparatorluğu doğu sınırında olduğu gibi, batı sınırında da Portekizliler ile karşı karşıya getirdi. Tam da bir İspanyol elçisinin Sultan ile bir barış anlaşması sağlamak için İstanbul'a geldiği sırada, Portekiz Kralı Sebastian kuzeni İspanyol Kralı Philip'ten Osmanlılara karşı yardım istiyordu. Philip kaçamak bir tutum izledi, ama sonunda ona asker ve gemi verdi. Portekiz 1578'te Fas'ı işgal etti; Kral Sebastian Vadi's-seyl (Alcazar) Savaşı'nda öldürüldü; Osmanlı vassalı olan hükümdar da burada öldüyse de, Osmanlı desteği kardeşinin onun yerine geçmesini sağladı. Batı Akdeniz'de uzun zamandır süren Osmanlı-Habsburg savaşları 1580'de imzalanan bir anlaşmayla sona erdi ve İspanya böylece ilgisini kuzeyde yoğunlaştırabildi.[66]

Artık Trablusgarp, Tunus ve Cezayir kâğıt üstünde Osmanlı beylerbeylerince yönetilen eyaletlerdi, ama yerel liderler kendi yöresel çıkarlarına öncelik vermeyi sürdürdüler ve Osmanlı merkezî hükümetinin bu eyaletlerin idaresini, imparatorluğun diğer kesimlerindeki bürokratik normlara uygun hale getirme çabalarını boşa çıkardılar. Osmanlıların bu Mağrip eyaletleriyle ilişkileri, iki tarafın da diğerinden fazla beklentisi olmayan bir tür "çıkar evliliği"ydi. İstanbul Mağrip'ten büyük bir gelir beklemiyor, ama Akdeniz'deki ortak düşmanlara karşı yardım almayı umuyordu; resmen Osmanlı uyruğu olan Magribîler de kesinlikle "Osmanlılaşmak" ya da imparatorluğa entegrasyon istemiyor ve merkezî hükümetten fazla bir yatırım ya da altyapı beklemiyorlardı.[67]

1580 tarihli Osmanlı-Habsburg Antlaşması, iki imparatorluğun deniz güçleri arasında bir dengeye işaret ediyordu. Öte yandan Osmanlıların Hint Okyanusu'nda Portekizlilerle mücadelesi giderek sönükleşiyordu; 1585 ve 1589'da Portekizlilerin Mozambik kıyılarındaki denetimini kırma girişimleri bunun son çabalarıydı.[68]

Osmanlılar Akdeniz'de bir soluk alma vakti bulmaktan memnundular, çünkü 1578'de kendilerini büyük çaplı bir uluslararası krizin, Kafkaslar'da İran ile savaşın içinde bulmuşlardı. Murad zamanına egemen olan bu savaş, iki devlet arasında 1639'da kalıcı bir barış sağlanıncaya kadar uzun bir düşmanlık dönemi başlattı. Bu cephede 1555'te Amasya Antlaşması imzalandığından beri barış olmuştu, ama Şah Tahmasb'ın 1576'da ölümünün ardından ülkede iç çatışmalar başladı ve Kızılbaş faaaliyetleri yeniden canlandı. Sokollu Mehmed Paşa İran ile yeniden çatışmaya girilmesine kesinlikle karşı çıkmıştı. Moskof Devleti'nin Kafkaslar'a girmesini önlemek amacıyla orada bir Osmanlı varlığını savunmaktan yana olduğu biliniyordu, ama aynı zamanda bunun lojistik sorunlarının farkındaydı ve bölgede sefer yapmanın masraflarından ürküyordu. Murad çevresindeki yeni klik öne çıkmadan, Valide Sultan Nurbanu ile harem daha önce görülmemiş bir güç elde etmeden önce bile Sokollu Mehmed'in düşmanları

vardı. Eski rakibi Lala Mustafa Paşa bu durumdan yararlanmaya hazır olduğunu gösterdi ve Sokollu Mehmed'den nefret eden saraylılar onun çevresinde toplandılar. Bunlar Kıbrıs kahramanı Lala Mustafa'nın yeni bir savaştan galip çıkmasının, Sokollu Mehmed'in görevden alınıp, yerine Lala Mustafa'nın getirilmesine yol açacağını düşünüyorlardı. Safevilere savaş açma kararı alınınca komutanlığa Lala Mustafa ile Yemen seferi zamanından diğer bir hırslı rakip, Koca Sinan Paşa birlikte atandılar. Ama birlikte çalışamamaları nedeniyle Koca Sinan kısa süre sonra görevden alındı; tek komutan olarak kalan Lala Mustafa böylece beklediği başarının meyvalarını rahatça toplayabilecekti.[69]

Savaş alanı Kafkaslar olduğundan, Doğu Anadolu'nun sınır kenti Erzurum Osmanlı'nın İran'a karşı seferi için üs olarak saptandı. Deniz yoluyla Trabzon'a gidip, sonra dağları aşarak güneye inen Lala Mustafa ve ordusu, 1578 yazında Erzurum'dan harekete geçti. Safeviler ve Kafkaslar'daki vassal devletleri öylesine büyük bir dağınıklık içindeydiler ki, Osmanlılar Gürcistan'ı geçip, yolda (modern Gürcistan'ın başkenti) Tiflis'i işgal ederek kuzeydeki beyliklere ulaşabildiler. Yaz sonunda bölgedeki beylerin bazıları, şimdi Hazar'ın batı kıyısındaki Şirvan bölgesinin bir kısmını ele geçirmiş olan Osmanlılara teslim oldular. Habeş eyaletinin eski beylerbeyi Özdemir Paşa'nın oğlu Özdemiroğlu Osman Paşa'ya bu uzak ve hassas yeni eyaleti yönetmek gibi pek özenilmeyecek bir görev verildi. Paşa, Tatar desteğiyle yerel beylerin ve Safevilerin direnişini kırdı, ama Tiflis'i işgal eden Osmanlı birlikleriyle ikmal hatları kesilince, kışı geçirmek üzere Şirvan eyaletinin ana kenti Şemahi'den, Hazar kıyısındaki kale-kent Derbent'e çekilmek zorunda kaldı.[70]

Eski düşmanı Koca Sinan Paşa'yı İstanbul'da bırakması Lala Mustafa Paşa için ölümcül bir darbe oldu. 1579'da Sokollu Mehmed Paşa öldürüldüğünde, yerine veziriazam olarak Mihrimah Sultan ile Rüstem Paşa'nın kızı Hümaşah Sultan'ın kocası ikinci vezir Semiz Ahmed Paşa geçti. Böylece hiyerarşide yükselerek üçüncü vezir olan Koca Sinan, durumu kendi yararına ayarlayabileceği uygun bir konuma gelmişti. Semiz Ahmed Paşa, Lala Mustafa'yı cepheden geri çağırdı ve komutanlığa Koca Sinan'ı atadı. Lala Mustafa'nın adamları (kimi durumlarda haklı olarak) yolsuzlukla suçlandı ve devlet hizmetinden atıldı. Ama Lala Mustafa ikinci vezir mevkini koruyabildi ve Semiz Ahmed birkaç ay görevde kaldıktan sonra öldüğünde, veziriazamlık sonunda onun olacak gibi gözüktü.[71]

Ama Lala Mustafa gene de o denli istediği terfiyi elde edemedi: Veziriazamın görevlerini devralmasına rağmen, Koca Sinan onun resmen atanmasını önleyebildi ve üç aylık bir ara dönemden sonra, 1580 Ağustos'unda veziriazamlığa atanan Koca Sinan oldu. Lala Mustafa kısa süre sonra öldü. Sokollu Mehmed Paşa, Lala Mustafa Paşa ve Semiz Ahmed Paşa'nın ölümleri bir devrin kapanışının simgesi oldu, çünkü onlar I. Süleyman dönemiyle son bağlantıları oluşturuyorlardı. Koca Sinan, Sultan II. Selim döneminde olgunluğa ve güce erişen

daha genç bir kuşaktandı. Hizipçi bir yönetime daha kolay ayak uydurabilirdi ve gerçekten de bunu gayet iyi başararak, tam beş kez veziriazam oldu.[72]

Bir yandan da ordu komutanlığını sürdüren Koca Sinan'ın 1580 Kasım'ında Erzurum'a ulaşmasından kısa süre sonra Safeviler barış istediler.[73] Koca Sinan savaşın sona erdiğini varsayarak İstanbul'a döndü, ama Gürcistan'da savaşın sürmesi bir Osmanlı-İran antlaşmasını engellemişti. Koca Sinan birkaç ay sonra görevden alındı ve yerine ikinci vezir Siyavuş Paşa atandı. Bunu izleyen yıllar Kafkaslar'da Osmanlı denetimini pekiştirme çabalarıyla geçti. Bu cephede Safevilere karşı daha önce yapılan seferlerden farklı olarak, Osmanlılar bu kez bölgeyi sürekli işgale çalıştılar. Şirvan bu dönemde yörede oluşturulan dört yeni sancaktan yalnızca biriydi.[74] Kafkaslar'da karşılaşılan sorunlar Yemen'dekilere benziyordu: Yerel beyler güvenilmez, arazi ve iklim çetindi. İmparatorluğun bu periferik bölgelere yayılması, Osmanlıların kaleler inşa edip, bunları korumalarına bağlıydı. Bu kaleler dışında fazla bir kontrolleri yoktu. Yeni fethedilmiş topraklardaki garnizonları ikmal için Kars kalesi bir ileri üs olarak inşa edildi; Revan (Erivan) da yeniden inşa edildi ve daha küçük diğer bazı kaleler güvenli hale getirildi.

Özdemiroğlu Osman Paşa 1582'de Rumeli'den Kırım yoluyla destek güçleri gelinceye kadar Derbent'te kaldı, sonra Safevileri Doğu Kafkaslardan çıkartmak için karadan ilerledi. Paşa'nın bölge üstündeki zayıf denetimini sürdürebilmesi için Kırımlı Tatar atlıları temel önemdeydi, ama II. Mehmed Giray Han padişahın vassalı olarak yükümlülüklerine rağmen, Osmanlılara yardım için gerekli sayıda asker göndermeyi reddetti. Bu nedenle Özdemiroğlu Osman Kırım'a yürüdü ve İstanbul'dan gelen Kılıç Ali Paşa komutasındaki bir donanmanın yardımıyla yeni bir han atadı. Özdemiroğlu Kafkas cephesinde geçirdiği beş yıl boyunca saray entrikalarından uzak kalmıştı. İstanbul'a döndüğünde bir kahraman gibi karşılandı ve bu kez Padişah'ı etkilemekte başarısız kalan Murad'ın çevresindeki kliğe rağmen, 1584 yazında veziriazamlığa atandı. Özdemiroğlu, bir yıl sonra, doğuda yeni bir seferin ardından öldü. Bu sefer sırasında –bu kez önemli Tatar desteğiyle– Tebriz'i almayı ve ilk kez Osmanlıların elinde tutmayı başarmıştı.[75]

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın 1585'te eski Safevi başkenti Tebriz'i fethi, İran ile savaşta yeni bir aşamayı başlattı. Osmanlılar kendilerine öylesine güveniyorlardı ki, devlet adamları bir süre İran'ın kuzeydoğusunda, Amuderya Irmağı'nın ötesinde Maveraünnehir'de bulunan Özbek Hanı'nın ordularının kuzeye ilerleyerek, Astrahan'ı Ruslardan geri alması önerisine olumlu baktılar.[76] Güneyde İran'a karşı yeni bir cephe açıldı ve Bağdat'ın yeni beylerbeyi –Cenevizli Cicala ailesinin oğlu olan ve çocukken denizde tutsak edilip, Müslümanlığı benimseyen– Cigalazâde Sinan Paşa buradan saldırıya geçti. Güneybatı İran'ın bir bölümünü ele geçirdi ve burada iki yeni Osmanlı eyaleti oluşturdu.[77]

İran'da Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra başlayan iç karışıklık 1587'de, o

yıl tahta geçen torununun kararlı çabalarıyla sona erdi. Uzun saltanatı sırasında Şah Abbas, Safevi görkeminin ve büyüklüğünün simgesi olarak ün kazanacaktı, ama 1588 ve 1589'da zayıf durumdaydı. Özbekler Amuderya'yı geçip, İran'a saldırdılar ve Herat, Meşhed ve Nişapur kentlerini ele geçirdiler. Şah Abbas Osmanlılardan barış istedi ve anlaşma koşulları uyarınca varolan durumu kabul etmek zorunda kaldı. Bu Safeviler için pahalı bir barıştı, çünkü şimdi Kafkaslar'ın ve Doğu Anadolu'nun önemli kısmı –büyük maliyetlerle de olsa– Osmanlıların elindeydi. Osmanlılar için bu Safevilere karşı, I. Selim'in 1514'teki Çaldıran zaferinden bu yana alınan en somut sonuçtu. Antlaşma daha önce mümkün olduğundan daha kuzeye ve doğuya doğru bir sınır belirliyordu ve Safeviler ile Osmanlılar arasındaki yüzyıllık yarışma sona ermiş gibiydi.

Bu arada Kafkaslar'da kendilerine bir ayak yeri elde eden Ruslar burada yayılmayı sürdürüyorlardı. Giderek kendine güven kazanan bu devlet –ister Gürcüler gibi Hıristiyan olsun, ister Müslüman– yerel beylerin çara bağlılık yemini etmelerini isteyerek, bölgeyi sömürgeleştiriyordu. Bu talebe boyun eğmeyenler ordunun derhal üstlerine gelmesiyle tehdit ediliyorlardı. Dağıstan beyi durumun acilliğini 1589'da Osmanlı Padişahına dramatik bir dille aktarıyordu:

> Eğer müdahale etmezseniz... İran'dan aldığınız kentler... kendilerini savunamayacaklar ve Ruslar, İran şahı ve Gürcistan kralıyla birleşecekler ve buradan İstanbul'a yürüyecekler ve Fransız ve İspanyol kralları da öbür taraftan gelecekler ve siz de İstanbul'da yaşayamayacaksınız ve esir alınacaksınız ve Müslümanlar, Hıristiyan olacak ve dinimizin sonu gelecek.[78]

Bu ricaya kulak verilmediği anlaşılmaktadır, ama IV. İvan'ın Kafkaslar'a uzanmaya başlaması Osmanlı'nın bölgeyi ihmal edemeyeceği anlamına geliyordu. O yüzyılın başındaki Güneydoğu Anadolu'da olduğu gibi, burası da üç dış gücün stratejik ilgisini çekmekteydi.

Doğu sınırındaki başarılarından doğan güven nedeniyle, imparatorluğun Avrupa kara sınırında Habsburglar ile çatışmaların yenilenmesine karşı çıkan Osmanlı pek olmadı. 1568'de yapılan ve 1574 ile 1583'te yenilenen barış antlaşmasına rağmen, uzun Hırvatistan-Bosna sınırında yöresel düşmanlıklar ve çatışmalar sürmüştü. Habsburg yetkilileri defalarca yerel Osmanlı güçlerinin akınlarından şikâyet etmiş ve halklarını korumak amacıyla sınır savunmalarını yeniden düzenlemişlerdi, ama barışı korumak istiyorlardı ve Osmanlılara resmî bir sefer için bahane yaratmamak amacıyla 1568'de kabul edilen yıllık haracı ya da armağanı (bu hangi açıdan bakıldığına bağlıydı) sektirmeden ödüyorlardı. Son çatışmalarından bu yana geçen yıllarda gerek Habsburglar, gerekse Osmanlılar hiçbir tarafın kalıcı bir zafer kazanamayacağını anlamışlardı.[79]

1591'de Bosna valisi Telli Hasan Paşa, Osmanlı-Habsburg sınırının batı, yani Hırvatistan tarafında birkaç kaleyi ele geçirdi. Görünüşte bağımsız olan bu

eylem muhtemelen İstanbul'dan destekleniyordu; Yenihisar'da (Petrinia), Kulpa ırmağı üzerinde de yeni bir Osmanlı hisarı inşa edildi. Sınır savunmalarının ihmal edildiğinin farkında olan Habsburglar bunu düşmanca bir tavır olarak gördüler, ama diplomatik yollardan savaşın kızışmasından kaçınmaya çalıştılar. Hasan Paşa 1593'te Kulpa'yı geçerek, Sisek (Siska) kalesini kuşattı. Sisek'e sahip olmak Sava boyunca Zagrep'e ve Avusturya içlerine giden yola hâkim olmak demekti. Hızla toparlanan bir destek gücü Osmanlıları püskürttü ve saldıranların çoğu, bu arada Hasan Paşa öldürüldü.[80]

Yeniden veziriazamlığa getirilen Koca Sinan Paşa'nın aradığı büyük sefer için bu bahane oldu. Paşa 1593 Temmuz'unda ordunun başında batıya hareket etti. Osmanlıların başarısız Sisek kuşatmasına böylesine çabuk bir tepki göstermeleri, Osmanlı donanmasının İnebahtı'daki kayıplarını hızla gidermesi gibi, ordunun da kısa süre önceki İran savaşlarından sonra hızla yeniden inşa edildiğini gösteriyordu. Orta Avrupa'da büyük bir saldırı söz konusu olduğundan, tüm diğer meseleler bir kenara bırakıldı. Bunların arasında Protestan güçlerin istedikleri ve 1590-1'de hazırlıkları yapılmaya başlanan İspanya'ya karşı bir deniz harekâtı da vardı. Bu son projeden vazgeçmek muhtemelen Osmanlı Devleti'ni pek üzmedi, çünkü Batı Akdeniz'deki stratejik hedeflerini gerçekleştirmişler, 1580'de İspanya ile vardıkları ve daha sonra yenilenen ateşkes antlaşmasıyla bu alanla artık fazla ilgilenmediklerini göstermişlerdi. Her durumda hem Venedik elçisi, hem de Koca Sinan son yıllardaki ihmal sonucu Osmanlı donanmasının uzak denizlerde bir dizi çatışmaya tam da hazır olmadığının farkındaydılar.[81] Koca Sinan Paşa deniz harekâtlarından farklı olarak kara savaşlarının daha hızlı başlatılabileceğini kaydediyordu: "Bir kara seferi tek bir emirle başlatılabilir: Herkes atına atlar ve yola koyulur. Deniz seferleri böyle değildir... Ne kadar çok maddî yatırım yapılsa, insan çabası gösterilse de, ancak yedi sekiz ayda gerçekleştirilebilir."[82] 1593'te böylesine aldırmaz bir acelecilikle Orta Avrupa'da başlatılan savaş, 1606'ya kadar sürdü. Savaş iki tarafa da fazla bir şey kazandırmadı, ama her ikisi için malî kayıplar ve devlet dokusunun zedelenmesi açısından çok büyük zararlara neden oldu.

16. yüzyıl sonlarında savaşın niteliği artık hem doğuda, hem de batıda değişiyordu. Geçmiş dönemlerde, özellikle İran'da, düşmanın ülke içine çekilerek meydan savaşından kaçması, Osmanlıların belirleyici bir zafer kazanmasını önlemişti, ama o cephede son yıllarda çıkılan seferler daha durağan bir savaş biçiminin artık adet haline geldiğini, eğer toprak elde edilecekse kalelerin uzun kuşatmalarla ele geçirilmesi gerektiğini gösteriyordu. Habsburg-Osmanlı sınırında 1568 antlaşmasından sonra, Habsburglar ile yandaşları ülkeyi düşman akınlarından korumayı amaçlayan bir dizi hisarın arkasına sığınmışlar, sınırın Osmanlı tarafında da aynı biçimde kaleler dikilmişti. Bu cephenin orta kesiminde Habsburg tarafında Kanije (Nagykanizsa), Yanıkkale (Györ-Raab), Komorn, Uyvar (Neuhausel) ve Eğri, Osmanlı tarafında ise Zigetvar, Szekesfehervar

(Stuhlweissenberg), Budin ve Estergon bulunuyor, Belgrad ile Tımışvar arasında ikinci bir hisar dizisi bir yay biçiminde diziliyordu.[83]

Osmanlılar, Habsburglar ve Macarların bu on üç yıllık savaş sırasındaki kazanım ve kayıpları, savaşın tüketici ve sonuçsuz niteliğini çok iyi sergiliyordu. İlk iki yıl hiçbir şey elde edilememişti. Sultan III. Murad 1595 başlarında öldü ve yirmi dokuz yaşındaki oğlu bir sorun çıkmadan onun yerine geçti. III. Mehmed kargaşa içinde bir devlet devraldı; gerek padişahın, gerekse imparatorluğun prestijini yükseltmek için yeni bir strateji gerektiği açıktı. Veziriazam Koca Sinan Paşa'nın düzenlediği bir toplantıda, son zamanlardaki uygulamada köklü bir değişiklik yapılarak, tecrübesiz de olsa yeni padişahın ordusunun başında savaşa gitmesi gerektiğine karar verildi.[84] Süleyman'ın 1566'daki son seferinden beri hiçbir padişah bunu yapmamıştı. Koca Sinan 1596 Nisan'ında öldü; Osmanlı ordusu Haziran'da, sınırı savunan güçlere katılmak üzere yola çıktı. Amaçları Avusturya ile –Eflak ve Boğdan ile birlikte Habsburglardan koruma isteyen– Erdel arasındaki yolda bulunan Eğri'yi almaktı. Eğri alındıktan sonra, Tatarlarca desteklenen Osmanlı ordusu 25 Ekim'de yakınlardaki Haçova düzlüğünde Erdelliler ve Habsburg ordusunun ana kuvvetleriyle karşılaştı. Bütün savaş sırasınca yapılan bu tek meydan muharebesinden Osmanlılar galip çıktılar: Başlangıçta savaşı kaybetmiş gibiydiler ve ancak Osmanlı kampını yağmaladıkları sırada Habsburg güçlerine düzenlenen yoğun saldırıyla durum lehlerine döndürülebildi. Ordu başkomutanı rolünden hoşlanmayan Padişah yeni veziriazamı Damat İbrahim Paşa'ya İstanbul'a dönmek istediğini söylemiş, ancak zorlanarak orada kalmıştı.[85] Mehmed Osmanlı sarayındaki İngiliz elçisi Sir Edward Barton'ı, Habsburg elçisine eşlik etmek ve Sir Edward ile maiyetinin sağ salim kendi ülkelerine geçişlerini sağlamak amacıyla seferde yanına almıştı. Barton'ın sekreteri Thomas Glover Osmanlı güçlerinin ezildiği bir çatışmadan sonraki sahneyi şöyle anlatmaktadır:

> O sırada bütün ordusunun kaçtığını gören Padişah'ın ne kadar korktuğunu herkes anlayabilirdi; ama çevresindeki üst düzey subaylarından bazılarınca yüreklendirilince imparatorluk sancaklarını Hıristiyanların üzerine sürdürdü ve kendisi de ok ve yayıyla üç atış yaptı; bazılarının dediğine göre de üç Hıristiyanı öldürdü.[86]

Daha sonraki yıllarda bir yandan barış görüşmeleri yapılırken, bir yandan da sınır hisarlarının el değiştirmesi sürdü. Eflak yeniden Osmanlı vassallığını seçti. 1600'de Osmanlılar, stratejik önemdeki Kanije kalesini alarak, güneyde Habsburg'un savunma hattını deldiler ve Viyana yeni bir kuşatma korkusuna düştü.[87] Ertesi yıl Habsburglar Kanije'yi geri almaya çalıştılar, ama başaramadılar. Peşte Osmanlıların eline geçti, ama savaşın amaçsız son yıllarında geri alındı ve Erdel yeniden Osmanlı safına katıldı. Çatışmaların son yılı olan 1605'te Osmanlılar, Habsburgların 1595'te ele geçirdikleri Estergon'u geri aldılar. Artık

tüm taraflar bitkindiler ve barış istiyorlardı. Ertesi yıl, her zaman olduğu gibi İstanbul'da değil, bir sınır köyü olan Zitvatorok'ta barış antlaşması yapıldı. Bu bile ataları genelde yenik düşmanlarına barış koşulları dayatan Padişah için bir taviz demekti. Antlaşmanın maddelerinden birine göre her iki taraf elindeki toprağı koruyacaktı; Osmanlılar böylece yalnızca iki hisarı, Eğri ile Kanije'yi kazanmış oluyorlardı. İmparator Rudolf'un kazanımlarından biri de bundan böyle onun ve haleflerinin padişahın eşiti sayılmasıydı. İmparator bir defaya mahsus 200 bin florin verdikten sonra, artık padişaha "haraç" ödemeyecekti.[88]

Habsburgların askerî gücü Karşı-Reformasyon'dan zarar görmüş, bu onlara potansiyel Protestan müttefiklerin desteğine mal olmuştu; Osmanlılar ise 1603'ten beri iki cephede savaşıyorlardı, çünkü İran Şahı Abbas 1590'da yitirdiği toprakları geri alma çabasına girişmişti. Ayrıca imparatorluk içinde 1580'lerden beri biriken çok çeşitli iç sorunlar bir patlama noktasına gelmişti. 1599'da Anadolu'daki endişe verici isyan dalgasına karşı bir dizi askerî harekat başlatıldı; imparatorluğun birçok diğer yöresinde de huzursuzluklar başgösterdi. Sultan III. Mehmed'in 1603'te ölüp, yerine on üç yaşındaki oğlu Ahmed'in geçmesi önemli bir olay olarak görülmedi.

16. yüzyılın son çeyreği Osmanlılar kadar Avrupa devletleri için de zordu. Hepsinin sık sık savaş halinde olması bütçelerine ağır yükler getiriyor, her devlet buna kendi yöntemiyle çare bulmaya çalışıyordu. İspanya, Fransa, İngiltere ve Avusturya'nın ekonomileri ciddi aksamalara uğruyor, hazinelere aşırı yük biniyordu; yıllık harcamalar gelirleri aşıyor ve buhranların aşılması için yaratıcı önlemler aranması gerekiyordu. Kaçınılmaz olarak bunlar toplumsal ve siyasi ayaklanmalara yol açıyorlardı. Osmanlıların da bu tür durumlardan muaf olmaları beklenemezdi, ama onlar açısından gelişmeler özellikle Osmanlıca bir hat izliyordu.

16. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ayaklanmaların tam nedenleri hâlâ pek iyi anlaşılmış değildir ve henüz bir neden-sonuç ilişkisi dizilimi belirlenememiştir. 16. yüzyıla kadar Osmanlı'nın ekonomik ve demografik genişlemesinin temelinde yeni fethedilen eyaletlerin gelirleri bulunuyordu, ama fetihler yavaşladıkça bu büyük ölçüde parasallaşmış ekonominin çarklarını döndürecek para miktarı da azalmıştı. Osmanlı Devleti 1585-6 kışında, İran savaşı sırasında nakit ihtiyacını karşılamak üzere gümüş akçenin değerini düşürmüş, paranın gümüş içeriğini neredeyse yarıya indirmişti; bir sikkedeki gümüş ya da altın alaşımının onun değerini belirlediği bir ekonomide, bu önlem büyük malî dengesizliğe yol açmıştı.[89]

Osmanlı ekonomisi her zaman dış etkilere açık olmuştu. 16. yüzyıl başlarından beri Amerikan madenlerinden gelen madeni paralar ticarî işlemler yoluyla doğuya akmaya ve düşük gümüş içerikli yerel madenî paraları tedavülden çı-

kartmaya başlamıştı. 1585-6 devalüasyonu askerî ve sivil memurlar gibi akçe cinsinden sabit maaş alanları çok olumsuz etkilemişti, çünkü şimdi aynı parayla eskisinin ancak yarısı kadar mal alabiliyorlardı. Bu fiyat enflasyonu toplumsal huzursuzluğu öylesine artırmıştı ki, insanlar maaşlarının bu değeri düşmüş parayla ödenmesini kabul etmemeye başlamışlardı. Öte yandan vergiler genelde akçeyle ödendiğinden, hazine gelirleri de gerçek anlamda yarıya inmişti. Devlet, gelirleri ile harcamaları arasındaki açığı, çiftçi nüfusa yeni vergiler getirerek kapatmaya çalıştı ve iltizam sistemi (bir kişinin ya da ortaklığın belirli bir kaynaktan vergi gelirine eşit bir tutarı önceden devlete ödemesi, sonra kendisi için bir kâr ekleyerek fiili vergi tahsilâtını yapması sistemi) genişletildi. Hazine aynı zamanda önde gelen kişilerin kişisel servetlerinden de borç almaya başladı. Bu iç borçlanma malî idareye Avrupa güçlerinden çok farklı yaklaşıldığının bir işaretiydi: Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyıla kadar hiç dış borç almadı.* Buna karşın eğer Habsburglar Katolik müttefiklerinin malî kaynaklarıyla desteklenmeselerdi, 1593-1606 savaşının sonucu çok farklı olabilirdi. Kutsal Roma İmparatorluğu içindeki Alman prensleri 1594'te Osmanlılara karşı savaşa, V. Karl'ın bütün Osmanlı karşıtı seferlerine verdikleri toplam tutardan daha fazla katkıda bulunmuşlardı.[90]

1589'da akçenin değerinin düşürülmesinin olumsuz etkileri, II. Mehmed 1440'lardaki ilk padişahlık döneminde para değeriyle oynadığında oluşan tepkiye benzer bir yeniçeri isyanına neden oldu. Şeyhülislâm'ın da desteğini alan yeniçeriler, Rumeli beylerbeyi ile defterdarı maaşlarını düşük değerli parayla ödemekle suçladılar. Sultan III. Murad bu görevlilerini isyancılara kurban verdi – bu, dehşet içindeki bir padişahın kendisini çevresindeki rakip grupların insafına terk edilmiş bulduğu çok sayıdaki benzer olayın ilkiydi. (II. Selim'in ve III. Murad'ın, Sultan Süleyman'ın İslâm'ın bininci yılının uğursuz niteliğine ilişkin duygularını paylaşmadıkları anlaşılmaktadır; ama dönemin aydınları bu şiddet olayını bininci yıldan önce meydana gelecek otorite çöküşünün bir işareti olarak görüyorlardı.) Sipahi ocağı bu yüzyılın son yıllarında süregelen malî dengesizliğin sorumluluğunu Sultan Mehmed'in annesi Safiye Sultan'ın nedimesi Esperanza Malki'ye yükledi; valide sultanın dış dünyayla malî işlerini yürüten Malki, 1600'de bunlar tarafından öldürüldü.[91] 17. yüzyılda birçok önde gelen devlet adamı, devletin merkezinde süregiden kriz için günah keçisi oldu ve hiçbir padişah askeriyeye ters düşmeyi göze alamadı. Padişahın kapıkulunun iki ana birliği olan yeniçeriler ile sipahilerin çoğu kez rakip klikleri desteklemeleri işi daha da karmaşıklaştırıyordu. 1582'de iki grup arasındaki çatışma birkaç

* İslâm'ın tefeciliği yasaklamasına rağmen, Osmanlı'da –en azından Anadolu ve Balkanlar'da– borç verenler faiz alırlar, ama faizi gizlemek için çeşitli yollara başvururlardı. Ancak imparatorluğun Avrupa güçlerine ciddi borçlandığı 19. yüzyıl sonlarında Avrupa kuralları uygulanmaya başladı ve Osmanlı Devleti dinî yasaklara uyduğu görüntüsünü vermekten vazgeçmek zorunda kaldı.

kişinin ölümüne ve henüz şehzade Mehmed olan III. Mehmed'in o sırada At Meydanı'nda yapılmakta olan görkemli sünnet töreninin yarıda kalmasına neden olmuştu.[92]

Paranın değerinin düşürülmesiyle başlayan malî ve toplumsal sorunlar tam da, çatışma yöntemleri değiştikçe savaş maliyetlerinin daha önce görülmemiş düzeylere ulaştığı bir zamana rastlamıştı. Sefere katılma zorunluluğu yerine ödenen tarım vergileriyle desteklenen eyalet sipahi birlikleri, savunmaya ve kuşatmaya dayalı savaş döneminde artık fazla etkin olmuyorlardı. Ayrıca imparatorluğun sınırları geliştikçe eyalet atlıları sefere çıkma heveslerini yitirmişlerdi: Daha 1578-90 arasındaki yorucu İran savaşının yükünden kendilerine gelemeden, onlardan önce Habsburg, sonra gene İran cephelerinde hizmet etmeleri istenmişti. Selanikli Mustafa Efendi'nin 1597'de yazdığı gibi, yirmi yıldır barış yüzü görmemişlerdi.[93] Modern savaşta piyadeler –ki Osmanlı bağlamında bunlar esas olarak tüfekli yeniçerilerdi– atlılardan daha yararlıydılar. Sayıları da buna göre 1527'de 8 binden, Sultan II. Selim'in 1574'te ölümünde 13 bin 500'e yükselmiş, 1609'da ise 40 bin dolayına ulaşmıştı.[94] Diğer maaşlı devlet görevlileri gibi (ki bunların sayısı da karşı konulmaz biçimde artıyordu), onlara da nakit olarak ve –eğer sorun çıkması istenmiyorsa– zamanında ödeme yapılması gerekiyordu.

Devlet bir ikilem içindeydi. Maaşlı asker sayısındaki hızlı artış sonsuza kadar süremezdi; dolayısıyla yeni insan gücü kaynakları arandı. Ucuz olduğu için çekici gelen bir çözüm, bir sefer sırasında köylüleri askere almak, sonra bunları terhis etmekti (askerlik için zaten artık ana gereksinim eli tüfek tutabilecek bir Müslüman olmaktı). Bu yenilik, köylülerin ordunun savaşan kesimine alınmadıkları, yalnızca kapıkulu ve eyalet sipahilerinin yanında bazı yardımcı işler yapmakla görevlendirildikleri iddiasına açıkça karşıydı. Ancak kısa sürede, zaten aşırı vergilendirmeden ve geçim zorluklarından hoşnutsuz olan bu insanların, eğer daha önceden sorun çıkarmasalar bile terhis olduktan sonra önemli yıkıcı unsurlar haline geldikleri ortaya çıktı. Bunlar silahlarını iade etmiyor ve eski işlerine geri dönmüyorlardı. İster eşkıya reisi, isterse isyankâr bir devlet görevlisi olsun, paralarını ödeyen herkes bu kişilerin sadakatini satın alabiliyordu. İletişimin zayıf olduğu bir çağda, yerel bağlar genellikle uzak İstanbul'daki devlete ve onun memurlarına sadakatten daha güçlüydü; ayrıca halk, kendilerinden sürekli vergi ve insan gücü isteyen merkezî hükümeti, aralarında yaşadıkları ve isyancı denilen kişilere göre daha olumlu bulmuyordu. Köylüler arasından asker toplanan başlıca yer Anadolu'ydu ve daha sonraki eşkıyalığın ve açık isyanın en şiddetli etkilerine maruz kalan da Anadolu oldu. Atlıların yeni savaş tarzına uygun olmadığını gören ve her zaman yeni para kaynakları arayan devlet, sipahilerin çoğundan seferde orduya katılmamalarını, bunun yerine bir vergi vermelerini istedi; böylece bu sipahiler de başıboş kalarak, huzursuzluklara başladılar.

Osmanlı Devleti iktidarı ilk yüzyıllarında pek çok zorlukla karşılaşmıştı: Osmanlı'nın bölgesel kontrolüne direnen Anadolu beylikleri, Osmanlı şehzadelerinin taht kavgaları, Kızılbaşların ortodoks Sünnîliğe isyanları, devlete meydan okuyan hocalar ve vaizler, İstanbul'da kapıkulunun padişahları belirleyen ayaklanmaları... İslâm'ın ikinci binyılının başlangıcı da imparatorluğun birçok yöresinde Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmaların görüldüğü derin bir kriz dönemi oldu.

Osmanlı ordusunun hem doğuda, hem de batıda savaştığı bir zamanda, Kuzey Suriye'yi yöneten hanedan olan Kürt Canbolad aşireti bağımsızlığını elde etmek için bunu fırsat bildi. 1606'da Osmanlı'nın Halep beylerbeyi olarak atanan Canboladoğlu Ali Paşa bağımsızlığını Cuma namazında kendi adına hutbe okutarak –muhtemelen kendi sikkesini de kestirerek– ilân etti. Canboladoğlu Ali, Anadolu'daki devlet karşıtı isyancıların desteğini almıştı ve İran ipeği ile Avrupa pazarlarına yönelik diğer malların çıkış noktası olarak Halep'in önemini kavrayan ve Canboladoğlu'nun kazanımlarını paylaşmayı uman Toskana Dükü I. Ferdinand tarafından teşvik ediliyordu. 1607'de Veziriazam Kuyucu Murad Paşa büyük bir orduyla Canboladoğlu Ali'nin üstüne gönderildi; Kuyucu Murad isyankâr paşanın, Padişah'ın sadık kulu olduğu iddialarını dikkate almayarak, güneye ilerledi ve onunla bir meydan savaşında karşılaştı. Canboladoğlu Ali meydandan canlı kaçmayı başardı ve daha sonra affedilerek, Macaristan'daki Tımışvar eyaletine beylerbeyi atandı. Kuyucu Murad Paşa intikamını 1610'da aldı ve Canboladoğlu Ali'yi Belgrad'da idam ettirdi.[95]

Bir dönem Canboladoğlu Ali ile işbirliği yapan Dürzî lideri Maanoğlu Fahreddin modern Lübnan ile Kuzey İsrail'in kapsadığı toprakları kontrol ediyordu ve aynı derecede hırslıydı. Fahreddin 1608'de Toskana Dükü ile bir antlaşma imzaladı; 1611'de Kuyucu Murad'dan veziriazamlığı devralan Nasuh Paşa onun artan gücünü ezmek üzere harekete geçti. Fahreddin 1613'te Toskana'ya kaçtı, ama beş yıl sonra geri döndü. Bu arada kardeşi Yunus Osmanlı efendileriyle bir anlaşmaya varmıştı. Fahreddin'in İstanbul hükümetine karşı çıkma ve kontrolü altındaki bölgeyi genişletme çabaları ancak 1635'te idam edilmesiyle son buldu.[96]

Merkezî Osmanlı hükümeti kendisine yönelik birçok daha küçük çaplı ayaklanmayla da başa çıkmak zorunda kaldı. Mısır sık sık isyanlara sahne oluyordu: 1589'da Beylerbeyi Kara Üveys Paşa'ya karşı ayaklanmayı, 1598'de dönemin valisi Şerif Mehmed Paşa'ya saldırı izledi; 1601'de Şerif Mehmed'in divan odasına giren askerler bazı memurları öldürdüler. 1604'te Hacı İbrahim Paşa cinayete kurban giden ilk Mısır beylerbeyi oldu. Bu yıllardaki askerî ayaklanmaları bastırmak için üçüncü vezir Hadım Mehmed Paşa'nın buraya gönderilmesi gerekti; Paşa'ya bundan dolayı "askerin çekici" lakabı takıldı.[97] Avrupa eyaletlerinde 1590'da Budin beylerbeyinin öldürülmesinin bahanesi açlık olurken,[98] Kuzey Afrika'da Trablusgarp ve Tunus ayaklanıyordu: 1592'de Trablusgarp'ın Osmanlı egemenliğinden çıkması ancak Mısır'dan düzeni sağlamak üzere asker

gönderilerek engellendi;[99] Tunus beylerbeyi ise kendisini Mehdi ilân eden birisinin çevresinde toplanan gürûh tarafından öldürüldü.[100]

Gerek parasal, gerekse insan gücü kaynaklarının sınırına ulaşıldığı bir dönemde merkezi hükümeti kaygılandırmaya yetecek düzeydeki bu olaylar gene de aynı yıllarda Anadolu'yu sarsan ayaklanmaların gölgesinde kaldılar. Söz konusu isyanlara, daha önce gördüğümüz gibi 16. yüzyıl başlarında bir ayaklanmanın başını çeken Şeyh Celal'den hareketle Celâlî İsyanları adı verildi. Resmî belgelerde bir Celâlî akını çok canlı biçimde anlatılmaktadır:

> Bir kaç yüz atlu ve sekban ile ve [burada adları sayılan 24 kişi] ve bunların emsâli eşkıya ile il üzerine çıkup fukaranın emval ü erzakların garet ve evlerin ihrak edüp iki yüzden ziyade adam katledüp ve müslümanların emred oğlanların ve bakire kızların ve avretlerin levendâta tasarruf ettirüp ve elli binden ziyade koyun ve keçilerin ve beygir ve eyi deve ve iki bin sığırların ve sair davarların sürüp ve mevcut bulunan arpa ve buğday ve yağ ve bal ve sair zahirelerin alup ve üç yüzden ziyade adamı tutup hapsedüp gece ve gündüz işkence edüp... [101]

16. yüzyıl boyunca Safevi Devleti, Şah İsmail döneminin birinci yıl heyecanını yitirmiş, Şah Abbas döneminde Osmanlılar ile geçici bir anlaşmaya varmıştı. Safeviler ile dinî rekabet azalırken, buhran içindeki Osmanlı Devleti'nde yaşamlarından hoşnutsuz olanlar yönetime farklı biçimlerde, dinî retoriğe başvurmadan isyan etmeye başladılar. Gerçi "Celâlî" terimi din esinli bir protesto hareketi bağlamında doğmuştu, ama 16. yüzyıl boyunca Osmanlı görevlileri bunu devlete karşı her türden isyanı –hatta huzursuzlukları için açıkça dinî bir nedeni olmayanları da– tanımlamak için kullanmaya başlamışlardı.[102] Modern bir tarihçiye göre: "Celâlî isyanları öncesinde ve sırasında sorun çıkaranların tipik eğilimi toplumun yüksek değerlerine bir çağrıdan çok, bunların küstahça ve alaycı biçimde aşağılanması gibi gözükmektedir."[103] Günümüz araştırmacıları da 16. yüzyıldan 17. yüzyıla geçerken meydana gelen Celâlî isyanlarını–eşkıya, medrese öğrencisi, eyalet valisi, terhis edilen asker, kaçak, topraksız köylü gibi– toplumun çok farklı kesimlerden gelen hoşnutsuzların sivil ayaklanması olarak görmek eğilimdedirler. Ancak, Anadolu'da daha önceki muhalefet hareketlerinden farklı olarak, Celâlî isyanlarına katılanlar davalarını dinî terimlerle ifade etmeseler de, imparatorluğun Balkan eyaletlerinde benzer ayaklanmalar olmaması, en azından bunların Anadolu'nun dinî ve siyasi muhalefet geçmişiyle hiç ilgisi olmayan, basit silahlı isyanlar olmadıklarına işaret etmektedir.

Dinden doğan sorunlar kuşkusuz yok olmamıştı: insanlar hâlâ sapkınlıkla, Kızılbaşlıkla suçlanıyor, böylece bunların Şiî oldukları ve sadakatlerinin padişahtan çok şahtan yana olduğu ima ediliyordu. 1578'de İran ile savaş başlamadan önce –çok sayıda Safevi yanlısı bulunan– Bağdat eyaletinin valisi orada "sayısız sapkın ve kâfir" bulunduğunu bildirdiğinde, Kızılbaşların tasfiye edilmesi emri verildi.[104] İstanbul hükümeti Şiîlerin yoğun bulunduğu bu bölgede beşinci kol faaliyetlerinden korkuyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısındaki tek ciddi Kı-

zılbaş ayaklanması da 1578'de, Güneydoğu Anadolu Türkmenleri arasında Şah İsmail olduğunu iddia eden bir adamın ortaya çıkmasıyla meydana geldi.[105]

Osmanlı yetkililerinin dikkatini çeken ilk "yeni tarzda" asilerden biri de, bazen devletin maaşlı birliklerinde, bazen de bir eyalet kaymakamının maiyetinde çalışan Karayazıcı Abdülhalim'di. Efendisi görevden alınınca işini kaybetmiş, bir eşkıya çetesine katılmış, kısa sürede bunun başına geçmişti. Askerlerin çoğu Macaristan'da seferdeyken Anadolu'da güvensiz bir ortam oluşturan ve Hıristiyan ya da Müslüman çok sayıda insanı İstanbul'a göç ettiren bir dizi ayaklanma Karayazıcı'nın adıyla bağlantılandırılıyordu. Karayazıcı bir sultan gibi emirler veriyor ve atamalar yapıyordu. Bu kapsamda yandaşlarından birini veziriazam yapmış, birliklerini merkezî devletin ordusuna benzer bir düzene sokmuştu. Konumunu yükseltmek isteyen diğer liderler gibi o da şahların soyundan geldiğini, Hazreti Muhammed'in kendisine bir rüyada görünerek hükümdarlık hakkı verdiğini iddia ediyordu. 1599'da Karayazıcı isyanını bastırması için emir alan Karaman beylerbeyi, tersine ona katıldı. Bunun üzerine İstanbul'dan, eski veziriazamlardan Koca Sinan Paşa'nın oğlu Sinanpaşazâde Mehmed Paşa komutasında bir ordu gönderildi. Asiler Urfa (Edessa) kentine sığındılar. Sinanpaşazâde Mehmed Urfa'yı iki ay abluka altına aldıktan sonra, Karayazıcı ile talihsiz müttefiki Karaman beylerbeyini teslim etmesi hususunda anlaştı ve kuşatmayı kaldırdı. Beylerbeyi acılı bir son için İstanbul'a gönderildi. 1600 ilkbaharında Sinanpaşazâde Mehmed Karayazıcı'yı Anadolu'da Amasya'ya kadar kovaladı; Karayazıcı'nın bu kentin kaymakamlığına karşılık isyandan vazgeçtiği anlaşılmaktadır.[106]

Karayazıcı çok geçmeden Çorum'da yeni bir göreve tayin edildi ve 1601'de Sokollu Mehmed Paşa'nın oğlu Sokolluzâde Hasan Paşa komutasındaki bir ordu Karayazıcı'nın ordusunu Kayseri'nin güneydoğusundaki Elbistan'da bozguna uğrattı. Bu yenilgi Celâlîlerin moraline ciddi bir darbe indirdi. Karayazıcı bundan kısa süre sonra öldü ve asilerin önderliğine kardeşi Deli Hasan geçti. 1602 ilkbaharında bir Celâlî ordusu Kuzey-orta Anadolu'daki kentlere saldırdı ve Sokolluzâde Hasan'ı Tokat'ta kuşattı. Suriye'deki Venedik konsolosu Vincenzo Dandolo Halep'teki merkezinden, Celâlîlerin Sokolluzâde Hasan'ın beş milyon altınına, askerî malzemelerine ve haremine el koyduklarını bildiriyordu; Paşa bu arada öldürüldü. Deli Hasan ve adamları sonra Ankara'yı ve diğer kentleri kuşattılar. Celâlîlerin verdikleri zarardan en çok doğu eyaletleri etkileniyordu. Ancak her sınıftan Osmanlı uyrukları arasında destekçileri vardı; bunlardan biri de Celâlî desteğiyle Kırım hanlığını ele geçirmeyi uman hanın kardeşiydi. Gene rüşvetle çözüme ulaşmak için umutsuz bir çabayla, devlet Deli Hasan'ı paşa yaptı ve onu uzak Bosna'ya beylerbeyi atadı.[107]

Eğer hükümet 14. yüzyıl tarihine baksaydı, isyancıları eyalet idarecisi ve askerî komutan olarak imparatorluğun yönetici sınıfına dahil etmenin onları etkisizleştirmenin pek iyi bir yolu olmadığını görebilirdi. Osmanlılar Tuna üze-

rindeki Niğbolu beylerbeyiliğine atanan eski Aydın Beyi Cüneyd'in, nasıl daha sonra I. Bâyezid'in oğulları arasındaki iç savaşta aktif ve yıkıcı bir rol oynadığını unutmuş gibiydiler. Devletin umutlarına rağmen Deli Hasan da ondan daha sadık çıkmadı: Habsburglara karşı seferde geçen birkaç yılın ardından, onlarla ihanet ilişkileri içinde olduğundan kuşkulanıldı ve idam edildi.[108] O sırada Macar cephesinde bulunan tarihçi Peçuylu İbrahim, Deli Hasan'ın askerlerinin seferdeki tutumlarını, özellikle de itaatsizliklerini eleştiriyordu: Macar savaşlarının son yıllarında bir çatışma sırasında siper kazımına yardım etmeleri istendiğinde, şu yanıtı vermişlerdi: "Biz Anadolu'da yıllarca savaştık, ama hiçbir yerde ne siper kazdık, ne de kazıklı çit diktik; şimdi de bunu yapacak değiliz."[109]

Deli Hasan'ın Anadolu'dan uzaklaştırılması bir şey değiştirmedi. Osmanlı Devleti huzursuzluğu kesin olarak sona erdirecek kadar askeri bu işe ayıramadığından Celâlî isyancılarıyla başa çıkamıyordu: Devletin tüm stratejik yaratıcılığı iki uzak cephede güçlü yabancı düşmanlara karşı savaşmaya yoğunlaşmıştı. Bu güvensizlik ortamı ticaret yollarını işlemez hale getiriyor, orduların geçişi ise tarım arazilerini harap ettiği için mükellefler vergilerini ödeyemiyor, böylece eyalet sipahileri kendileri ve adamları için sefere katıldıklarında gerekli donanımı sağlayacak gelirden yoksun kalıyorlardı. Anadolu'da Celâlîlerin verdikleri zarar binlerce insanı topraklarından ayrılmak zorunda bıraktığı için bu göçe "Büyük Kaçış" adı verildi. Zenginler İstanbul'a gittiler, daha yoksullar Anadolu'nun surlarla çevrili, görece daha güvenli kentlerine sığındılar. 1603'ten sonra kuraklık ve çok sert geçen kışlar nedeniyle köyler ve tarım arazileri terk edildi. Fiyatlar büyük ölçüde arttı.[110]

Osmanlı Devleti'ne karşı bir başka cepheden de askerî saldırı başladı. Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde yaşayan Kazaklar düzenli orduyu aylarca meşgul edebiliyorlardı. Celâlîler gibi onların da verdikleri –önceleri yerel olan– hasar giderek ciddi boyutlara ulaştı. Kazaklar tarihi kayıtlarda ilk kez 14. yüzyılda, step "boşlukları"nda yaşayan gezgin haydutlar ya da maceracılar olarak görülürler; merkezi devlet otoritesinin zayıf olduğu bu bölgede yerleşik nüfustan farklı bir yaşam biçimi sürdürebiliyor, balıkçılık ve avcılık yapıyor, Karadeniz ile kuzeydeki kentler arasında ticaret yapan tacirlere saldırıyor, Kırım Tatarları ile bazen savaşıyor, bazen de steplerde onlarla Lehistan ve Moskof Devleti'ne karşı işbirliği yapıyorlardı.

15. yüzyıl sonlarında Osmanlıların Karadeniz kıyısının kuzeyine girmeleri ve onlarla Kırım Tatarları arasındaki yakınlaşma steplerin politikasını değiştirdi ve sınır ülkelerinin –kendileri de merkezî hükümetlerine fazla bağlı olmayan– Leh ve Ukraynalı soyluları ("Ukrayna"nın sözcük anlamı "sınır ülkesi"dir) iltizamlarını Tatar saldırılarına karşı korumak üzere Kazak savaşçılarını kiralamaya başladılar. Sultan Süleyman 1538'de itaatsiz vassalı Eflak'a karşı başarılı seferinden kısa süre sonra, Kuzey Karadeniz sahil şeridinin Dinyester ile Boh arasında kalan kısmını yeni bir sancak yaptı. Daha sonra Kazakların bu-

rada kalelere, çobanlara, yolculara saldırmaları Osmanlılar için giderek artan bir kaygı konusu oldu, çünkü padişahın yasalarının güvenliği sağlaması gereken bir bölgede binlerce kişi tutsak alınıyor, hayvanlara, silahlara ve mallara el konuluyordu.[111]

1550'lerde ve 1560'ların ilk yıllarında Kazakların başına Ukrayna prensi Dmytro Wiszniewiecki geçmişti. Onları Tatarlara karşı örgütleyip, Dinyeper şelâlesinin aşağısındaki adalardan birinde –ırmağın ağzından 375 kilometre kadar yukarıda– bir kale yapılmasını sağladı; bu kale onların bölgedeki üssü oldu. Bu idarî merkezin oluşturulması bir Kazak kurumsal kimliği yolundaki ilk adımdı. Wiszniewiecki Rusların hizmetine girerek, hem Eflak'a, hem de yeni Osmanlı eyaletine saldırdı; 1556'da eyaletin başkenti olan Cankerman hisarına saldırdı, ama kentte ve çevresinde büyük tahribata neden olduktan sonra kaçtı. 1563'te yakalanan Wiszniewiecki, İstanbul'da idam edildi. Osmanlılar bu akınların Lehistan ile aralarındaki resmî barış anlaşmasını ihlal ettiği kanısındaydılar. Daha 1569'da Polonya-Litvanya Birleşik Devleti (Lehistan) oluşturulup, Lehistan Kralı ile bir savunma gücü olarak Kazaklar arasında düzenli ilişkiler başlamadan bile önce, Padişah Osmanlı etkinlik alanı kabul edilen topraklara Kazak saldırıları hakkında Kazakların itibarî beyi olan Lehistan kralını muhatap alıyordu.

Kazaklar giderek saldırılarını steple sınırlamayıp, daha geniş bir bölgeye yaydılar. 16. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak bir Osmanlı denizi olan Karadeniz ile sahillerinin neredeyse tam olan güvenliği, Dinyeper bölgesi Kazaklarının manevra kabileyeti büyük, hafif gemileri, Rumeli kıyılarındaki yerleşimlere saldırıp, İstanbul Boğazı'nın ağzına kadar ulaşmalarıyla bozuldu. 1614'te kuzey Anadolu sahillerinde gözüken kazaklar Sinop limanını yağmaladılar ve her açıdan büyük yıkıma yol açtılar. Dönemin aydınlarından Kâtib Çelebi'nin sözcükleriyle:

> [Kazaklar] bu defa Bilad-ı İslâmdan firar eden mertler delâleti ile Anadolu kenarında Sinop kal'asına gelub ale'l-gafle ol köhne Hisara girub hasarat-ı azamiyye ettikleri şayia olundukta il eri teveccüh edince garet ettikleri emvali ü iyâli alub deryaya açıldılar. [112]

Osmanlıların böylesine hızlı ve sinsi bir düşmana karşı yapabilecekleri fazla bir şey yoktu.

Babası III. Mehmed'in 1603'te ölümünün ardından Sultan I. Ahmed tahta geçti. İki yıl sonra devletin Celâlî isyanlarını bastırmakla görevlendirdiği Nasuh Paşa, Padişah'ı, onun imparatorluk ordusunun başına geçmesinin isyancıları mücadeleden vazgeçirmenin tek yolu olduğuna ikna etti – babasının 1596'da Macaristan'da Haçova zaferi kazanıldığında savaş meydanında olması buna bir örnekti. Ancak Ahmed'in sefer günleri daha başlamadan sona erdi. 1605 Kasım'ında Bursa'ya geldiğinde Uludağ'dan gelen suyu içerek hastalandı. Dönemin İngiliz elçisi Henry Lello'nun anlattığına göre:

26 Ekim 1596

> ... Alışık olmadığı bu hava ve karlı tepelerden gelen suyu içmesi İmparator'un midesini rahatsız etti; son derece hastalandığı için eve dönmek istedi, çünkü ileri gitmesine olanak yoktu.[113]

Venedikliler de genç Sultan'ın hassaslığını belirtiyorlardı:

> Ahmed kurtların dolaştığı, insanların açlıktan ot, ölü at ve develerin kokuşmuş leşlerini yediği, gelip geçenden sadaka istedikleri Anadolu'da olmaktansa, bahçesinde çok daha mutluydu.[114]

Padişah'ın tatsız tecrübeleri onu çatışmadan çok uzlaşma eğilimli yaptığından, o sırada Bursa dolaylarında kamp kurmuş önde gelen Celâlî liderleri ve yandaşlarından bazılarının Osmanlı ordusu saflarına katılmalarına izin verdi.[115] Ancak Macaristan'daki savaşın sona ermesinden sonraki yıl Osmanlı Devleti nihayet ilgisini imparatorluğun batı sınırlarından uzaklaştırıp, tüm gücünü doğudaki sorunlara –Anadolu isyanlarına ve İran ile süregiden savaşa– yoğunlaştırabildi.

Celâlî liderlerinden biri de, ilk kez 1605'te Batı Anadolu'da büyük bir isyanın başını çeken Kalenderoğlu Mehmed'di. Veziriazam Kuyucu Murad Paşa 1607'de Canboladoğlu Ali Paşa'nın Suriye'deki isyanını bastırmak üzere Anadolu'yu geçerken, Kalenderoğlu'na Ankara sancakbeyiliğini önermişti. Kalenderoğlu bunu kabul etti, ama Ankara kentinin kapıları ona kapatılmıştı. İki haftalık kuşatmasının başarısız kalmasına öfkelenen Kalenderoğlu yeniden batıya dönerek Bursa'ya saldırdı. İç hisar dışında tüm kent asilerin eline geçti. Kuyucu Murad'ın Canboladoğlu Ali'ye karşı zaferinin haberi bile, Kalenderoğlu'nun kente yaklaşmasının İstanbul halkında yarattığı paniği yatıştıramadı.[116] Olayları yakından izleyen Kemahlı Grigor adlı bir Ermeni papaz, kente fark edilmeden giren Celâlîlerin İstanbul'u yakacaklarından korkulduğunu yazıyordu. Padişah tüm şüpheli kişilerin yakalanmasını ve kendilerine kefil olacak kimse bulunmadığı takdirde tutuklanmalarını emretti.[117] Celâlilere direnmek için her yerden güç toplanmaya çalışılıyordu. Dönemin Fransız elçisi M. Salignac'ın bildirdiğine göre bunlar arasında İstanbul sakinleri de vardı, ama ona göre İstanbullular "dövüşmeden önce korkudan ölürler"di.[118]

Bir süre Bursa'nın batısındaki bölgede kalan Kalenderoğlu ve adamları sonra güneye, Orta-batı Anadolu'ya indiler; 1608 yazında da doğuya dönerek, haydutluğu sürdürdüler. Canboladoğlu'nu yendikten sonra Halep'ten dönmekte olan Kuyucu Murad Paşa isyancıları orta Anadolu'da, güneydoğudan dönen kendi ordusuyla İstanbul'dan onu karşılamak üzere ilerleyen ordu arasında sıkıştırıp, yakalamayı umuyordu, çünkü Celâlî liderlerini devlet görevleri vaadiyle ikna etme çabaları gene boşa çıkmıştı. Durumun lojistik sorunlarına rağmen, Kuyucu Murad askerî bir komutan olarak becerisi, tecrübesi ve ordusunu kendisine sadık tutabilme yeteneği sayesinde, 5 Ağustos 1608'de Adana'nın kuzeydoğusundaki bir Toros geçidinde yapılan savaşta Kalenderoğlu'nun birliklerini yenmeyi başardı.[119]

Hükümet güçleri kuzeydoğuya kaçan Kalenderoğlu'nun birliklerini izlediler. Sivas'ın kuzeydoğusundaki Şebinkarahisar'da asilere kesin bir darbe indirilmesi mümkün gözüküyordu, ama kaçmayı başaran isyancılar Bayburt'un doğusunda peşindekilerle yeniden savaşa tutuştular. Kalenderoğlu'nun Celâlî ordusundan geriye kalan 10 bin "tüfekli ve tam donanımlı sipahi" ile uşakları ve seyisleri 1608 sonbaharı sonlarında İran topraklarına geçebildiler. Evsahiplerinin başlangıçta bu serkeş savaşçıları kabul ederken duydukları kaygının yersiz olduğu ortaya çıktı. Safevi sarayının başkâtiplerinden biri olan İskender Münşi, onların Şah'ın elçisi tarafından kabulüne ve aralarından beş yüz kişinin Safevi başkenti İsfahan'a gelişine tanık olmuştu. Anlattığına göre Celâlîler her gittikleri yerde ziyafet ve kutlamalarla karşılanmışlardı.[120] Böylece, bunun Osmanlı Padişah'ını küçük düşüren bir olay olduğu ima ediliyordu.

İran ile Osmanlılar hâlâ savaştaydılar, ama 1609 ilkbaharında barış görüşmeleri yapıldı; gene de Kalenderoğlu ve diğer Celâlîlerin İran'da bulunması Padişah ile Şah arasındaki ilişkilerde bozukluk yaratıyordu. Anadolu'da kalan tüm asileri de yok etmeye kararlı olan Kuyucu Murad Paşa 1609 sefer mevsiminde İran'a büyük çaplı bir saldırı başlatmak yerine, komutanlarını isyancıların üzerine sürdü ve Anadolu'da kalan son Celâlî liderleri yandaşlarıyla birlikte öldürüldüler. Kalenderoğlu 1610 Mayıs'ında öldü; onun peşinden İran'a giden adamları şimdi Diyarbakır beylerbeyi olan Nasuh Paşa'nın koruması altında Anadolu'ya döndüler; Paşa bu tecrübeli askerlerden seçkin bir sekban tugayı oluşturdu.[121]

Kuyucu Murad Paşa Osmanlıların yıllarca başarısız kaldıkları bir meselede bir zafer kazanmıştı ve İstanbul'a dönüşünde bir kahraman olarak karşılandı. Kırsal alanlardan güvenlik için başkente ya da Trakya'ya kaçanlara evlerine dönmeleri için üç ay süre tanındı. Padişah Hıristiyan uyruklarına güvence vermek amacıyla Celâlîlerin yıktığı kilise ve manastırların tamirini ve bunlardan üç yıl vergi alınmamasını emretti. Bu karardan etkilenenlerden biri olan Kemahlı Grigor, kendilerini neyin beklediğini bilmeden Kuzey-orta Anadolu'daki evlerine dönen göçmenlerin tehlikeli yolculuğunu anlatır:

> Nihayet, başımızda âmir veya muhafız bulunmadığı halde, çobansız bir koyun sürüsü gibi... yola çıktık... Kafilemiz, ermeni ve türk olmak üzere yedi binden fazla olduğundan, yollarda ve kervansaraylarda yeteri kadar yiyecek ve hayvan yemi bulmak mümkün olmuyordu... Tosya'ya kadar hiçbir fenalığa rastlamadan yürüdük. Fakat burada, Celâli kalıntılarının korkusu ile, çadır kurup konaklamak zorunda kaldık. "Murtad" denilen bir Celâli reis, birçok askerle beraber yolun üzerindeki Hacı-Hamza denilen düzlükte ordugâh kurmuştu ve onun korkusundan bütün kent ve kal'a kapıları kapatılmıştı. Sonra, hep birden hareket edip, içimizdeki kadın, çocuk ve âciz adamları yukarı taraftaki ayrı bir yoldan yürüttük, bizler de yay ve kılıçla müccehhez olduğumuz halde doğru yoldan ilerlemeye başladık. Celâliler, kalabalığımızı ve silahlı olduğumuzu görünce korktular, çadırlarına girdiler, bazıları da çadır kapılarının önünde durarak bizi selâmladılar. Böylece, yolumuza selâmetle devâm ederek Mezifon'a oradan da Niksar'a vardık.[122]

1603'te İran ile savaşın yeniden başlaması kaynakları alabildiğine zorlanan bir devlet için yıkıcı nitelikteydi; Osmanlıların en önemli sorunu da kısa süre önce doğuda kazanılan toprakları savunacak insan gücü bulunmamasıydı. Şah Abbas, Osmanlıların fazla yayılmış olmasından yararlanabildi, çünkü 1590'dan sonra yalnızca kendisine bağlı seçkin bir birlik oluşturarak, ordusunda reform yapmıştı; bu fiilen Osmanlı uygulamasına benzer askerî bir köle sınıfıydı. Amacı, bir yüzyıl önce Safevilerin yükselişinde temel rol oynayan, ama aynı zamanda tahta geçmesinden önceki karışıklıkların ana sorumlusu olan kabile askerlerinin çabuk değişen sadakatlerine bağımlılığını azaltmaktı.[123] Abbas ayrıca barış yıllarında, daha önce Şah İsmail'in yaptığı gibi, Batı'dan diplomatik ve malî destek alabilmek için çok çalışmış, ama bir sonuç elde edememişti.[124] Sınırdaki bir dizi olay sonucu savaş patlak verince, Şah Abbas 1603 Eylül'ünde on iki gün içinde ordusunun başında İsfahan'dan Tebriz'e ilerledi. Kente geldiğinde Osmanlı garnizonunun gitmiş olduğunu gördü. Tebriz'i geri alan Safevi orduları önce Nahcivan'ı, altı aylık bir kuşatma sonunda da Revan'ı ele geçirdiler.

O sırada batı cephesinde zor durumda olsa da, İstanbul hükümeti, Şah Abbas ile çatışmayı yalnızca doğu eyaletlerindeki askerî güçlere bırakamayacağının farkındaydı. Bu nedenle 1604'te İstanbul'dan bölgeye vezir Cigalazâde Sinan Paşa komutasında bir ordu gönderildi. Cigalazâde, geçmişte de Osmanlıların ilerlemesini engelleyen yakıp yıkma taktikleri sonucu, sınır bölgesinde nüfusun azaldığını ve erzak bulunmadığını gördü. Atalarının yöntemlerini kullanan Şah, peşinden gelenlerin hep bir adım önünde oluyordu. Diyarbakır ve Van'da kışlayan Cigalazâde ile birlikleri Safevi saldırısına uğrayıp, Erzurum'a çekilmek zorunda kaldılar. 1605 Mayıs'ında iki ordu Tebriz yakınlarında karşılaştı. Osmanlı ordusu daha önce görülmemiş biçimde, donanım ve malzemelerinin çoğunu arkasında bırakarak meydanı terketti.[125]

Bunu izleyen yıllarda Osmanlılar Anadolu'daki iç sorunlarıyla meşgulken, Safeviler Osmanlı garnizonlarını Kafkaslar ve Azerbaycan'da geri kalan kalelerinden söküp attılar. Daha Osmanlılar savunma fırsatı bulamadan savaş bitmişti. 1610'da Şah Abbas'ın üzerine giden Kuyucu Murad Paşa onu savaş alanına çekemedi ve 1611 Ağustos'unda Diyarbakır'da öldü. Ertesi yıl varılan antlaşmaya göre, Osmanlı-Safevi sınırı 1555'te Amasya'da kabul edilen hatta çekiliyor, böylece Osmanlılar 1578-90 savaşlarında elde ettikleri tüm toprakları kaybediyorlardı.[126]

Ancak antlaşma imzalanmadan önce iki Gürcü prensinin Osmanlı'dan koruma istemesi, Şah Abbas'ı bir saldırıda bulunmaya yönlendirdi; Osmanlılar bunu ateşkesin ihlali olarak algıladılar. Ayrıca Şah, Osmanlı heyetini sarayında alıkoymuştu.[127] İran ile barıştan yana olan Nasuh Paşa 1614'te idam edildi ve veziriazamlığa savaş yanlısı ve Sultan Ahmed'in kızının sözlüsü Öküz Mehmed Paşa getirildi. Onun atanması bir politika değişikliğine işaret ediyordu: Paşa 1616 Ağustos'unda büyük bir orduyla Revan kalesine geldi. Ancak kuşatma ba-

şarısız oldu ve geri döndüğünde veziriazamlıktan alındı. Çatışmalar bundan sonra da sürdü, ancak 10 Eylül 1618'de Osmanlı birlikleri Tebriz yakınlarında pusuya düşürüldüler ve Şah Abbas'ın kâtibi İskender Münşi'nin bir adamının bildirdiğine göre bin beş yüz savaşçılarını kaybettiler.[128] En azından o dönem için savaş bitmiş ve Nasuh Paşa'nın yıllar önce sağlamaya çalıştığı barış sonunda gerçekleşmişti.

Bunlar ve daha sonraki yıllar Osmanlı İmparatorluğu için gerçekten sorunlu zamanlardı. O dönemin yazarlarının yapıtları, onların gözledikleri ve çözümsüz gözüken bunalımın belirtilerinden duydukları kaygıyı yansıtır, geçen üç yüzyıl boyunca inşa edilenlerin kısa sürede çökeceğini öngörürler. Binyıl dönümünde Osmanlı siyasetinde meydana gelen değişiklikleri tahlil edenlerden biri de Gelibolulu Mustafa Âli'ydi. Mustafa Âli o tarihte varolan dört büyük İslâm devletinden –dördü de 13. yüzyıldaki Moğol işgallerinden sonra kurulan ve kökenleri Türk ve göçebe olan Osmanlı, Safevi, Babürler ve Özbek yöresel imparatorluklarından– söz ediyor ve kökenlerini Timuroğulları'na dayandıran Babürler ile Cengiz Han soyundan gelme iddiasındaki Özbeklerden farklı olarak Osmanlıların soya dayanan bir meşruiyet iddiaları bulunmadığını, ayrıca onların Safeviler gibi Peygamber'e götürülebilecek dinî bir ideolojiden de yoksun olduklarını yazıyordu. Hatta, ona göre, Osmanlıların Orta Asya'dan Oğuz boyu soyundan gelmek ya da Selçukluların varisi olmak ya da tek gerçek İslâm mücahitleri olmak ideolojilerine dayanan eski meşruiyet iddiaları da önemli değildi. Osmanlılara tartışmasız meşruiyetlerini sağlayan, diyordu Mustafa Âli, öncelikle güçlü bir merkezî otoritenin evrensel adalet dağıtımına kendini adamış bir hanedan düzeni kurmaları gibi daha somut bir özellikti; ancak bu durum II. Selim döneminden, hatta daha da önceden, Süleyman gözdelerinin devlet işlerine karışmasına izin verdiğinden beri bozulmuştu.[129]

İslâm'ın bininci yılı karamsar tahliller ürettiği gibi, Osmanlı aydınlarının geçmişte varolduğuna inandıkları dünya düzenine de bir özlem yaratmıştı. Sultan Süleyman'ın adil bir siyaset hayali yaratma girişimi kendi başarısının kurbanı olmuştu. Artık toprak kazanımları o kadar kolay değildi ve padişah devlet işlerine aktif olarak katılmıyordu: Güç sahiplerine düşen kârlardan pay almak için sürdürülen dişe diş mücadele herhalde eski düzende yetişmiş insanları dehşete düşürüyordu. Ancak bu konuda Osmanlı İmparatorluğu yalnız değildi – II. Philip'in 1598'de ve IV. Henry'nin 1610'da ölümlerinden sonra gözdelerin devlet işlerine karışması İspanya ve Fransa'da da eleştiri konusu olmuştu. Dönemin bir yazarı II. Philip'in oğlu III. Philip'i eleştiren incelemesinde gerçek bir kral, diyordu, yalnızca üstün güce sahip olmak... sonra da yatıp, keyfine bakmakla yetinmemelidir; o hükümette, mecliste ve bütün devlet görevlerinde de lider olmalıdır.[130]

Sürekli genişleyen bir imparatorluğun başındaki gazi-padişah imajını sürdürmek giderek güçleşiyordu. III. Mehmed padişahlığa hazırlık olarak bir eyaleti yöneten son sultan olmuştu. Osmanlıların şimdiki savaş sahneleri İstanbul'dan öylesine uzaktı ki, ordusuna şahsen önderlik eden bir padişahın başkentten aylarca, hatta yıllarca uzak kalması gerekecekti. Ayrıca imparatorluğun askerî harekâtlarında hızlı meydan savaşlarının yerini genellikle uzun kuşatmalar aldıkça, sonucun zafer olması ihtimali daha belirsizleşmişti. Bir başarısızlık durumunda, bunun suçu padişaha değil de harcanabilir bir devlet adamına yüklenebilirse, hanedanın prestijine inen darbeden sıyrılmak daha kolaydı. Öte yandan kimi veziriazamlar da askerî bir yenilgi için hesap vermek gibi kötü bir durumda kalmaktan kaçınmaya aynı derecede özen gösteriyorlar, ayrıca sefer sırasındayken mevkilerini kaybetmekten korkuyorlardı. Bunun sonucunda imparatorluk ordusuna savaşta komuta etme işi giderek daha alt düzeyde vezirlere ya da belli bir sefer süresi için atanan komutanlara kaldı.[131] Başlangıçta padişahı öncelikle bir savaşçı olarak gören dönemin insanları eski uygulamadan vazgeçilmesini tehlikeli bir yenilik olarak gördüler, ama 17. yüzyıl başlarında sultanın rolü artık yeni gerçekliğe uygun biçimde algılanmaya ve onun başkentte kalması daha tedbirli bir davranış sayılmaya başlanmıştı.[132]

Ancak tüm yorumcular zamana uyum göstermiyor ve sultanın yeni rolünün ancak istenmeyen sonuçlarını gören bazıları, artık padişahın marjinal bir kişilik haline geldiği görüşünü öne sürüyorlardı.[133] Osmanlı aydınları tarafından yazılan ve "şehzade aynaları" denilen tavsiye elkitaplarının 14. yüzyıl sonlarına giden uzun bir geçmişi vardı. Bunların sıraladıkları sorunlar gibi, aradıkları erdemler de pek değişmezdi: Güçlü ve adil bir hükümdar; padişahın maaşlı piyade ve atlı birlikleriyle eyalet sipahileri arasında denge; devletin düzgün işlemesi için gerekli vergileri verebilmeleri amacıyla üretici sınıf için huzur ve güvenlik; 16. yüzyılda geliştirilen kanunlarda öngörülen toplumsal yapıya bağlı kalınması.[134] Yakın geçmişteki olaylar (yaklaşıldığı bile kuşkulu olan) bu ideal normların ne ölçüde ihlal edildiğini çok açık bir şekilde göstermişti. Artık padişahın devlet işlerini kontrol ettiği düşünülmüyordu; yüzyılın başındaki savaşlar için insan gücü sağlamak amacıyla üretici sınıflardan asker alınmış –hatta "atı olan ve kendi donanımını sağlayabilecek" kim olursa olsun alınmış[135]– ve bunlar bir zamanlar yalnızca devşirmelerden oluşan kapıkuluna sızmışlardı. Modern ordunun belkemiğini oluşturan sekbana maaş ödeme zorunluluğu da devlet kasasına ağır bir yük bindiriyordu. Çeşitli "şehzade aynaları" uzun uzun "yetkisiz" kişilerin vergiden muaf sınıfa girmelerinin önlenmesi gereksinimi üzerinde duruyor ve padişahın hizmetlisi olamayacak kişilleri sayıyorlardı: Bunlar Müslüman Türkler, göçebeler, Ermeniler, Yahudiler, Kürtler, Çingeneler ve Karadeniz'deki etnik gruplardı.[136] Bu kitapçıkların yazarları onların ideal, ama hayali devletleri ile yeni gerçeklik arasında aşılması olanaksız bir uçurum olduğunu, özlem duydukları geleneksel, açıkça belirlenmiş katmanlar sisteminin –eğer herhangi bir zaman olduysa bile– artık geçmişte kaldığını kabul edemiyorlardı.

Üstte: Sultan Orhan'ın kurduğu bir tekkenin vakfiyesinin ilk üçte biri. Üstteki tuğrada "Osman oğlu Orhan" yazmaktadır. 1324 tarihli Farsça vakfiye, Osmanlılar'dan kalmış en erken belgedir.

Üstte: 1396'da Nigbolu savaşıyla sona eren haçlı seferinde Osmanlılar'ın tutsak ettiği Johann Schiltberger'in arkadaşlarının idamı. Schiltberger gençliği sayesinde idamdan kurtulmuştu.

Sağda: Bir Osmanlı görevlisi ile yardımcısının Balkanlar'da devşirme için seçilen Hıristiyan gençleri kaydetmesi. Görevli, oğlanların yeni kırmızı elbiseleri ve yol paraları için bir vergi alırken, yardımcısı onların köy, bölge ve eyaletlerini, ailelerini, doğum tarihlerini, fiziki özelliklerini kaydetmektedir. Minyatür, 16. yy ortası

Üstte: 1402'deki Ankara savaşında Timurlenk tarafından tutsak alındıktan sonra bir kafese konulan I. Bâyezid. (Bir zamanlar Osmanlı-Habsburg sınırına yakın olan) Graz'da Eggenberg şatosu'ndaki bir dizi tavan resminden pano, 1670.

Solda: Bizans döneminde İmparator Justinyen'in Ayasofya'nın önünde duran atlı heykeli. Dokuz metre yüksekliğindeki heykel, Konstantinopolis'i fethinden kısa süre sonra II. Mehmed tarafından indirilmeden önce otuz metrelik bir sütunun üstüne duruyordu. Ankonalı Cyriacus ve Giovanni Dario çizimi, 1430'lar.

Bâyezid yangın kulesinden Kapalı Çarşı'nın görünümü; çarşının ortasındaki bedesten 1460'ların başında II. Mehmed tarafından yaptırılmıştı. Solda18. yy ortalarında yapılan Nuruosmaniye, arkada Sultanahmed camileri görülmektedir.

Topkapı Sarayı'nın dış bahçesindeki Çinili Köşk 1472-3'te tamamlanmıştır. Köşk II. Mehmed'in Karamanlı hanedanını yenmesinin ardından İstanbul'a getirilen ustalar tarafından Timuri tarzında inşa edilmişti.

II Mehmed'in 1483 tarihli portresi; resim Padişah'ın Venedikli ressam Constanza da Ferrara tarafından yapılan bir madalyonuna çok benzemektedir.

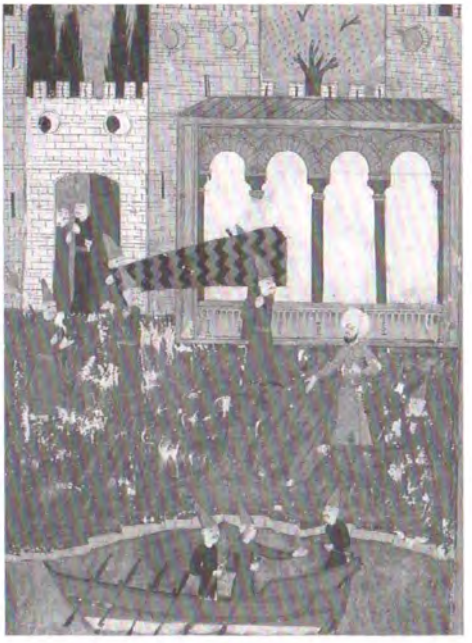

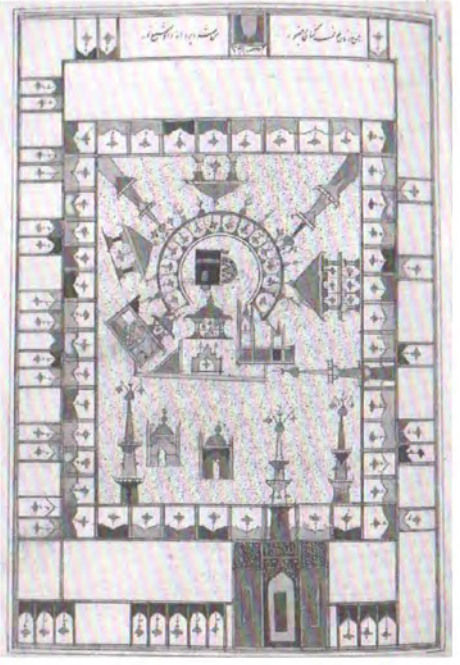
Sen Jan Şövalyeleri'nin Büyük Ustası'nın 29 Temmuz 1482'de Rodos'a geldiğinde Cem Sultan'ı karşılaması.

Cem Sultan'ın 1484'te ve 1486-8 arasında tutulduğu Bourganeuf Kalesi; B harfi onun kapatıldığı kuleyi göstermektedir. Kalenin bugünkü görünüşü 18. yy ortalarında yapılan bu çizimden fazla farklı değildir.

Üstte: I. Süleyman başında Veziriazam İbrahim Paşa'nın kendisi için yaptırdığı miğfer-taçla. Gravür, Venedik, yak. 1532.

Üstte sağda: Veziriazam İbrahim Paşa'nın (1536'da idam edilmişti) tabutunun Topkapı Sarayı'ndan bekleyen kayığa bindirilmek üzere çıkarılması. Minyatür, 1587-8.

Sağda: Kâbe minyatürü, 16. yy başlarından hac duraklarına ve diğer kutsal yerlere ilişkin Farsça bir şiir kitabından. Metin ilk kez yak. 1540'da I. Süleyman için hazırlanan bu nüshada resimlendirilmiştir.

Solda: I. Süleyman ile Hürrem Sultan'ın kızı, Rüstem Paşa'nın karısı Mihrimah Sultan. Sol üst köşedeki kitabe portrenin tarihini 1541 olarak vermektedir.

Üstte: Dekoratif bir panodan sıraltı boyalı İznik çinisi. Yak. 1570-80 yıllarından çinide mavi, siyah, turkuvaz ve kırmızı renkler kullanılmıştır.

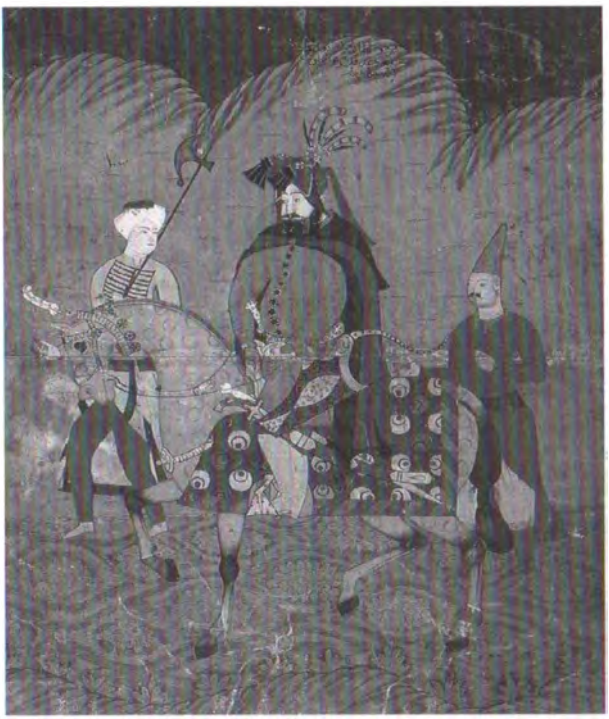
Üç Kızılbaş'a "sapkın" inançlarından vazgeçmelerinin simgesi olarak kırmızı külahlarını çıkarmaları dolayısıyla kaftan verilmesini gösteren bir minyatürden ayrıntı. Yak. 1583'te yapılan minyatür, 1852'de geleceğin III. Mehmed'inin At Meydanı'nda yapılan sünnet düğünü şenliklerini anlatan bir metindendir.

II. Selim'in Edirne'deki camii Selimiye. 1560'ların sonunda Sinan tarafından yapılan cami mimarın başyapıtı sayılır. Fotoğraf, 1888-1908 arasında bir stüdyoları olan İstanbullu fotoğrafçılar Pascal Sebah ve Policarpe Joallier tarafından çekilmiştir.

Şaraplarını ırmakta soğutan bir çiftin yeniçeriler tarafından yakalanışı. Minyatür, 1600'lerin başından.

IV. Murad'ın 1638'de Bağdat seferine çıkışı. Padişah, Hazreti Muhammed'in sipahilerine saygı amacıyla bir Arap savaşçısı kıyafetindedir. Minyatür, 17. yy. ortalarından

İstanbul'da bir gözlemevi yapımıyla ilgili bir olay, bu dönemde bir bireyin sahip olduğu gücün ne denli gelip geçici olduğunu örneklemektedir. Girişimci ve ikna gücü kuvvetli Veziriazam Sokollu Mehmed Paşa döneminde Don-Volga ve Kızıldeniz kanalları gibi projeler gündeme gelmişti. Sokollu 1574'te yeni tahta geçmiş olan III. Murad'ı Galata'da bir gözlemevi kurulması emrini vermeye ikna etti. Evrenin bilimsel incelemesini –astronomiyi– geliştirecek olan bir gözlemevi, aynı zamanda Padişah'ın çeşitli girişimleri için en uygun zamanı öngören astrolojik saptamaların doğruluğunu da artıracaktı. Ama Sokollu Mehmed 1579 Ekim'inde öldürüldü ve 1580 Ocak ayında, dönemin şeyhülislâmı Ebussuud Efendi'nin oğlu Ahmed Şemseddin Efendi'nin, Osmanlı Devleti'nin başına son birkaç yıldır musallat olan belalardan anlaşıldığı gibi, yıldızların gözlemlenmesinin talihsizlik getirdiğini söylemesi üzerine rasathâne yerle bir edildi.[137]

İstanbul rasathânesinin kaderinde görüldüğü gibi, veziriazamın prestiji azalırken, şeyhülislâm prestiji yükselen devlet görevlilerinden biriydi. Ulema ile laik meseleler arasındaki eski mesafe azalırken, şeyhülislâm ve danışmanları siyaset sahnesinde din adamlarının çıkarlarının temsilcileri haline geldiler. Bunların kendilerine destekçi bulmak için kamuoyu önünde çatışmaktan kaçınmamaları Gelibolulu Mustafa Âli gibi gelenekçileri üzüyor, yazar ulemanın siyasetin üstünde ve tarafsız kişilerin manevî otoritesine sahip olduğunu düşündüğü günleri özlüyordu.[138] I. Ahmed döneminde şeyhülislâmın hukukî görüşleri özellikle toprakla ilgili konularda yasal bir kaynak haline geldi ve daha önceleri nişancının sorumluluğunda olan kararlar için ona danışılmaya başlandı.[139] Dönemin kaynakları 1550 ile 1650 arasında ulemanın en yüksek üç mevkine gelenlerin neredeyse yarısının on bir ailenin mensupları olduğunu göstermektedir: Öyle ki, III. Mehmed'in önce lalası, sonra şeyhülislâmı olan –ve 1596'da Haçova'da ürkek Padişah'ın yanında bulunan– Sadeddin Efendi'nin ailesi Osmanlı hanedanından sonra en güçlü aile olmuştu.[140]

Yeni binyıl ve yeni yüzyılın başında Osmanlıların devlet dininin püriten, hatta dogmatik biçime dönüştüğünün işaretleri görüldü. Rasathâne olayı bu katılık eğiliminin bir göstergesiydi; ama başka işaretler de vardı: Hıristiyan ve Yahudilerin giyimlerini kısıtlayan yasalar çıkarıldı ve –kısa süre için de olsa– içki içmek yasaklandı.[141] Öte yandan İslâmî uygulamalarda farklı düşüncelere giderek daha katı davranan ve dinî ifadelerinde kabul edilen sınırları aşanlara baskı uygulayabilen Osmanlı İmparatorluğu, ayrı ve eşitsiz – konumları bir baş vergisi karşılığında yasal güvenceye alınmış gayrimüslim azınlıklara dikkate değer bir hoşgörü göstermeyi sürdürdü. Yahudiler ticarî yaşamda öne çıkmışlardı ve bunların birçoğu mültezimliği başarıyla yürütüyordu. 16. yüzyılın büyük bölümünde Osmanlı hanedanına yakın olmuşlar, padişahlara doktor ve diplomat olarak hizmet etmişlerdi; Yahudi banker Josef Nassi hem Süleyman'a, hem de II. Selim'e danışmanlık yapmıştı. Ancak 1580'lerin malî krizi ve bunu izleyen

toplumsal ve ekonomik çalkantıların ardından böylesi önde gelen Yahudilerin konumu değişti. Örneğin, zengin birikimlerinin kıskançlık konusu olması sonucu, daha önceki muafiyetlerinin tersine, Yahudilere olağanüstü vergiler getirildi. III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan'ın nedimesi olan ve 1600'de saray sipahileri tarafından öldürülen Esperanza Malki'nin Yahudi olması belki de, onun 1580'lerin ortasında para değerindeki manipülasyonda bir rol oynadığını düşünen askerlerin öfkesini artırmıştı; sipahiler kadını vergi tahsilâtı sürecine karışmakla da suçlamışlardı. Mehmed sipahileri yatıştırmak amacıyla hemen buna tepki göstererek, Yahudilerin geleneksel haklarına yeni kısıtlamalar getirmiş, ama iki yıl sonra bu kısıtlamaları kaldırmıştı.[142]

III. Murad eski uygulamayı sürdürerek, Josef Nassi'nin tercümanı olan Dubrovnikli tacir David Passi'yi Yahudi sırdaşı yaptı. Passi 1580'lerin ortalarından sonra sarayda görevlendirildi; malî işlerde olduğu kadar, iç ve dış politikalar da fikri alınıyordu. Bu konu onun sonunu getirdi, çünkü beş kez veziriazamlık yapan ve Osmanlı Devleti'nin düşmanlarının kim olduğuna ilişkin farklı düşünen Koca Sinan Paşa'nın düşmanlığını kazanmıştı. Koca Sinan, Passi'ye karşı şiddetli bir karalama kampanyası başlattı; Passi'nin sözde suçlarını Padişah'a yazılı olarak bildirmekle kalmayıp, tüm Yahudilere ateş püskürerek, onların bir İslâm devletinde etkin konumlara gelmeye uygun olmadıklarını vurguladı. Dönemin ekonomik sorunlarının sorumluluğunu Passi'ye yükledi ve onu idam ettirmeye çalıştı. III. Murad 1591'de Passi'yi, idamdan güç bela kurtulanların için bir sürgün yeri haline gelen Rodos'a göndertti.[143]

Yüzyılın başında İstanbul'daki en kalabalık Yahudi cemaatlerinden biri, Padişah'ın annesi Safiye Sultan'ın külliyesine yer açmak için dağıtıldı. Haliç'teki liman tesisleri ile tepenin üstündeki çarşı arasında bulunan bu mahalle kentin ticarî merkeziydi ve Rüstem Paşa, camiisiyle dükkânlarını burada inşa ettirmişti. Safiye'nin külliyesine arazi sağlamak üzere bir sinagogla çok sayıda Yahudi evi istimlâk edildi; bu olay tartışmalar yarattı ve proje yüksek maliyeti dolayısıyla eleştirildi.[144] Külliyenin temeli 20 Ağustos 1598'te atıldı;[145] eğer tamamlansaydı, bu İstanbul surları dâhilinde bir valide sultan tarafından yaptırılan ilk cami olacaktı. Ancak III. Mehmed'in 1603'te, Safiye'nin de 1605'te ölmeleri sonucu, inşaat işi yarım kaldı.*

Bu yıllarda imparatorluğun Rum Ortodoks uyrukları da baskıya maruz kaldılar. 1587'de, Osmanlıların kenti almasından kısa süre sonra Patrikliğin merkezi olan Pammakaristos Kilisesi ellerinden alındı. Osmanlı'nın Kafkaslar'da İran'a karşı zaferini kutlamak üzere kilise Fethiye Camii'ne çevrildi ve Patriklik Fener mahallesinde (bugün de hâlâ bulunduğu) Aya Yorgo Kilisesi'ne taşındı.[146] Bunu örnek alarak kiliseleri camiye çevirmek isteyen beylerbeyilere izin verilmedi,[147] ama Hicrî takvimin 999. yılı olan 1590-91'de Müslüman cemaati

* Daha sonra göreceğimiz gibi, nihayet 1665'te Yeni ya da Valide Camii olarak tamamlanan yapı bugün de Eminönü meydanına hâkimdir.

için cami, köprü ve hamam gibi çok sayıda yapı yaptıran Koca Sinan Paşa, Selanik'teki Aya Yorgo Rotunda Kilisesi'nin camiye çevrilmesinde gerekli değişikliklerin yapılması ve bir vakıf kurulması için gereken malzeme ve parayı sağladı. Venedik elçisi Lorenzo Bernardo 1591'de kentten geçtiğinde, eski kilisedeki mozaikler henüz kapatılmamıştı.[148]

III. Murad dönemine kadar padişahın kütüphanesinde hâlâ yüzün üzerinde Yunanca elyazması vardı ve 16. yüzyıl ortalarında bu kentte bulunan I. Ferdinand'ın elçisi Baron Ogier Ghislain de Busbecq gibi ziyaretçiler İstanbul'da Yunanca elyazmalarını kolayca satın alabiliyorlardı. Osmanlılar 1540'ta doğduğu kent Naflion'u aldığı zaman İstanbul'a taşınan Rum bilgin Yohan Malaxos, II. Selim döneminde sekiz özel kütüphanenin kataloğunu hazırlamış ve 555 dolayında Yunanca elyazması bulmuştu; bunların sonra ne olduğu bilinmemektedir, ama 16. yüzyılın son yıllarında Osmanlıların Bizans'tan aldıklara mirasa ilgilerinin sona erdiği açıktır.[149]

I. Ahmed, Fetih'ten sonra İncil'den bazı figürlerin mozaiklerinin açıkta kaldığı Ayasofya'da kapsamlı onarımlar yaptırdı. Bu sırada, Kuran'ın ilkelerine göre hangilerinin örtüleceği seçilerek, bu mozaiklerin çoğu kapatıldı. Kubbedeki, İsa'yı Tanrı olarak gösteren Pantakrator figürü İslâmî bakış açısından kabul edilemezdi, ama Meryem İslâm öğretisinde saygın bir kişilikti. Bu nedenle mihraptaki (apsit) Meryem ve Çocuk mozaikine dokunulmadı.[150] Bu ikonoklastik [ikona kırıcı] girişim, kendisine zamana uygun yeni bir rol bulmaya çalışan bir padişaha işaret ediyordu.

II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed İstanbul'da bir padişah camii yaptırmamışlardı. Selim camiini Edirne'de, Murad sancak beyi olduğu Manisa'da yaptırmışlar, Mehmed ise hiç cami yaptırmamıştı. Her üçü de Ayasofya'nın bahçesinde kendi türbesine gömülmüşlerdi. Sultan I. Ahmed babasının gönülsüzce de olsa yaptığı ordu komutanlığı rolünü benimsememişti, ama şanlı savaşçı atalarının örneğini izleyerek İstanbul'da anıtsal bir külliye yaptırdı. 18. yüzyıl ortalarına kadar da bunu yapan son padişah oldu. Cami inşaatı 1609'da başladı; padişah camilerinin ancak fetih gelirleriyle yapılması gerektiğine işaret ederek, yapıma karşı çıkanlar da oldu.[151] Aynı itiraz geçmişte diğer külliyelere de yapılmıştı: Gelibolulu Mustafa Âli böylesi savurganlığı ilahî yasaya aykırı buluyordu.[152] İç ve dış savaşların imparatorluk hazinesine büyük yükler bindirdiği malî bir buhran döneminde bu tür bir projeye muhalefet olmaması olanaksızdı.

Sultan Ahmed Camii'nin yapımına başlandığı günün belli bir önemi vardı. Osmanlılar Habsburglar ile yapılan 1606 tarihli barış antlaşmasıyla, açıkça olmasa da, itibarlarına inen darbenin ve Safeviler ile süregiden savaşta toprak kaybetmenin acısını hissediyorlardı, ama öte yandan veziriazam Kuyucu Murad Paşa Celâlî isyanlarını bastırmayı başarmıştı. Gelenekçilerin kabul edeceği türden bir fetih olmasa da, bu Osmanlıların son zamanlardaki tek askerî zaferiydi ve Sultan Ahmed Camii bunu kutluyordu. İçine kaplanan çinilerin rengi nede-

niyle "Mavi Cami" de denilen bu büyük külliye 1617'de, Sultan Ahmed'in öldüğü yıl tamamlandı. At Meydanı'nın güneyinde, göze çarpıcı bir yerde konumlanan camiye yer açmak için Sokollu Mehmed Paşa'nın –Süleyman'ın eski gözdesi İbrahim Paşa'nın sarayının karşısında, eski Bizans imparatorluk sarayının kalıntıları üzerine inşa edilmiş– sarayı yıkılmıştı.

I. Ahmed'in anıtsal cami için seçtiği yer, Sultan Süleyman'ı taklit çabalarının tek örneği değildi: Dönemin gerek Osmanlı, gerekse yabancı yazarları onun dedesinin dedesine olan tutkusunu belirtirler. I. Süleyman gibi o da kendi kanûnnâmesini hazırlatmış, bir zamanlar Süleyman'ın bahçesinin olduğu Dolmabahçe'de bir bahçe yaptırmış, Süleyman'ın hazırlattığı edebî eserlerin yeni kopyalarını çıkartırmıştı. Kanunî Sultan Süleyman'ın yaptığı gibi kent içindeki geçit törenlerinde mücevherler ve süslü bir örtüyle donatılmış bir ata binerdi.[153] Ancak genç Padişah'ın şanlı atasını taklidi zamanın gerçeklerini değiştiremeyeceği için, dönemin gerek edebî, gerekse sanatsal yapıtlarında padişahın temsilinde yeni konular ele alınıp, yeni tarzlar benimsenmişti. 16. yüzyıl ortasında padişahların askerî başarılarını yücelten övgü biçimleri yerini, sarayda ve imparatorlukta meydana gelen çok çeşitli olaylar aracılığıyla hareketsiz bir padişahın yaşamını yansıtan anlatılar almıştı. Yazarlar artık anlatılarını "kaynaklara", yani gerek kendilerinin ya da başkalarının tanıklıklarına ve giderek büyüyen bürokrasinin gerçek belgelerine dayandırıyorlardı. Tarihleri bizzat hanedana yoğunlaşmak yerine, imparatorluğun günlük idaresini kaydediyor, atamaları ve siyasi meseleleri vurguluyordu. I. Ahmed tahta geçtiğinde, padişahın şahsını övmekle görevli şehnâmecilik vazifesi artık gereksiz görülerek kaldırılmıştı.[154]

II. Selim tarih kitaplarına ilgi duymazdı; oğlu III. Murad ise onun tersine kitap sanatlarına büyük destek vermiş ve en güzel Osmanlı elyazmalarının bazıları onun döneminde üretilmişti. Bu kitaplar gerek geleneksel tarzda minyatürler, gerekse Murad ve atalarının portreleriyle resimlenmişlerdi. Tarihi bir metni resimlendirmek için bir dizi padişah portresi yaptıran ilk sultan Murad'dı. Sokollu Mehmed Paşa'nın 1579'da öldürülmesinden önce tamamlanan bu dizi, Veziriazam'ın Venedik'e, muhtemelen Paolo Veronese'nin atölyesine sipariş ettiği sultan portrelerine dayanıyordu. Aynı zamanlarda padişahın tahtında temsilî bir gelenek haline geliyor, ordusunun başında, at üzerindeki padişahtan, taht üzerindeki sultana geçiş dönemin gerçekliğini görsel olarak yansıtıyordu.[155]

Ancak I. Ahmed döneminden bir padişah portreleri albümünün gösterdiği gibi, fetih hırsı tümüyle yok olmamıştı. Albüm, bir zamanlar Konstantinopolis'e, sonra sırasıyla Roma, Budin ve Viyana'ya gönderme yapan, dünyanın fethinin simgesi "Kızıl Elma" ile yeni bir ikonografik unsuru ortaya sürüyordu.[156] I. Ahmed'in oğlu Sultan II. Osman'ın, babasının ölümünden birkaç ay sonra tahta geçtiğinde –sanki bu sorunlu ülkesini eski gücüne kavuşturacak bir tılsımmış gibi– Sultan Süleyman'ın zırhını giyerek Lehistan'a karşı bir sefere çıktığı söylenir.[157]

7

HİZİPLERLE YÖNETİM

SÜREKLİ BÜYÜYEN bir imparatorluğun ideolojisini desteklemek üzere geliştirilen siyasi ve idarî uygulamalar, 16. yüzyıl sonlarında genişleme yavaşladığında ülkenin başındaki sorunlara uygun değillerdi. Padişahlar artık genelde ordularının başında savaşa gitmekten vazgeçince, buna yönelik bir çıraklık devresi gereksiz kalmıştı. Şehzadelerin babaları adına yönetmek üzere eyaletlere gönderilerek devlet işlerinde eğitilmesinden bilinçli bir siyasal yaklaşımla mı, yoksa sadece III. Mehmed'in babası III. Murad öldüğünde Mehmed'in on dokuz erkek kardeşinden hiçbirinin sancakbeyi olacak yaşta olmaması, Mehmed'in de oğulları yetişkin çağa erişmeden ölmesi nedeniyle mi vazgeçildiğini söylemek zordur. III. Murad ve III. Mehmed'in yaptığı gibi tahta rakip bırakmamak için tüm kardeşlerin katli hoşlanılmayan bir uygulamaydı ve buna bir alternatif arandı: III. Mehmed döneminden başlayarak genç şehzadeler kamusal bir rol oynamayıp, Topkapı Sarayı hareminde kapalı kaldılar.* Şehzadelerin statülerindeki düşüş, padişahın evlenmemiş kızkardeşlerine verilenden fazla olmayan küçük gelirlerinde de gözleniyordu.[1]

Ancak şehzadelerin hareme kapatılmaları, tarihsel olarak bir padişahın ölümünde iktidarın devri sırasında meydana gelen kesintiyi önleyemedi. Eskiden rakip şehzadeler taht iddiasını kendileri öne sürerken, şimdi egemen güçler içindeki rakip kliklerin piyonu haline geldiler. Hanedanın imparatorluğun siyasi ve askerî yaşamında tecrübeli mensupları olmadığı bir durumda, bu klikler arasında kıyasıya bir hizip mücadelesi başladı. Birçok padişahın tahta çıktığında çok genç olması da, onların bu birbirine düşman danışmanlarının serbestçe at oynatmasına olanak sağladı.

Sultan I. Ahmed 1617'de, 27 yaşında öldü. O dönemin âlimlerinden Kâtip Çelebi'ye göre, önde gelen devlet adamları Ahmed'in oğullarının çok küçük olmaları nedeniyle tahta geçemeyeceklerine karar verdiler; bu nedenle tahta I. Ahmed'in 26 yaşındaki kardeşi Mustafa geçti.[2] Aslında Ahmed'in büyük oğlu

* Batılı yazarlar onların hapis oldukları, bir "kafes" içinde bulundukları kanısındaydılar – ama Türkçe'de "kafes" terimi ancak daha geç zamanlarda kullanıldı.

II. Osman 14 yaşındaydı ve Ahmed tahta geçtiğinde ondan daha gençti. Ancak Osman'ın dedesi ve büyük dedesinin kardeş katliamları hâlâ hatırlarda olduğundan, Osman'ın yaşamasına izin verildi. Ahmed'in Kösem Sultan diye bilinen bir Rum kadını olan en sevdiği cariyesi Mahpeyker'in gücü Osman'ın tahta geçememesinde muhtemelen belirleyici olmuştu: Osman'ın onunla sıcak bir ilişkisi olsa da, annesi Mahfiruz adlı başka bir cariyeydi ve Kösem, Sultan Süleyman'ın karısı Hürrem gibi, kendi küçük oğulları için planlar yapmaktaydı.[3] Mustafa'nın tahta geçmesi, Osmanlı hanedanının üç yüzyıldan beri sürdürdüğü padişahlığın babadan oğula geçmesi geleneğini yıkıyordu.

Mustafa'nın tahta geçişinin mimarının, Sultan Ahmed'in ölümü sırasında başkentte bulunan en yüksek devlet görevlisi Şeyhülislâm Esad Efendi olduğu anlaşılmaktadır.[4] Daha sonra Esad Efendi'nin talihsiz bir seçim yaptığı ortaya çıkacaktı, çünkü Mustafa halk tarafından sevilmiyordu ve kısa saltanatının daha başından itibaren aklî dengesinin yerinde olmadığı düşünülüyordu – o dönemin tarihçilerinden Peçuylu İbrahim'in aktardığına göre Sultan Mustafa ceplerini altın ve gümüş doldurur, sonra bunları sandaldan atar ya da karşısına çıkan yoksullara verirdi ki, bu uygun görülmeyen bir davranış biçimiydi.[5] Ancak üç ay tahtta kaldıktan sonra, kara hadımağası Mustafa Ağa'nın düzenlediği bir darbeyle padişahlıktan alındı. Mustafa Ağa, Divân-ı Hümâyûn'un maaş dağıtmak amacıyla toplandığı bir gün Sultan Mustafa'yı odasına kilitlemiş ve yerine yeğeni Osman'ın geçmesini sağlamıştı.[6] Bir hanedan üyesi tarafından değil, saray darbesiyle yerinden edilen ilk padişah olan I. Mustafa, Osman'ın saltanat dönemini, tahta geçmesinden önce olduğu gibi, hareme kapanarak geçirdi.

Yüz kızartıcı biçimde taht sırası atlanmış olan Sultan II. Osman inisitiyatifi ele alıp, padişahlığın prestijini eski düzeyine getirmeye çok kararlı gözüküyordu. Mustafa'nın tahtta olduğu aylarda doğu cephesinde seferde olan Veziriazam Kayseriyeli Halil Paşa'yı, ordunun Safevilere yenilmiş olması nedeniyle görevden aldı. Osman ayrıca Mustafa'yı tahta geçirmekteki rolleri nedeniyle vezir-i sani Sofu Mehmed Paşa'yı azletti ve Şeyhülislâm Esad Efendi'nin yetkilerini sınırlandırdı. Daha önce şeyhülislâma ait olan ulema atama yetkisi, genç padişaha yakınlığını koruyan lalası Ömer Efendi'ye verildi. Baş kara hadımağası (Dârüssaâde Ağası) Mustafa Ağa darbeden sağ salim çıktı; ama çok geçmeden Osman'ın 1619 sonlarında veziriazam atadığı ve Padişah üzerinde kendisinden daha çok etkiye sahip olan, eski Kaptanıderya Güzelce Ali Paşa tarafından Mısır'a sürüldü (bundan sonra görevden alınan kara hadımağalarının kaderi bu oldu). Aynı zamanlarda Ömer Efendi de saraydan uzaklaştırılıp, Mekke'ye gönderildi – ama Güzelce Ali Paşa'nın 1621 Mart'ında ölümünden sonra döndü.[7]

1618'de tüm Avrupa'yı kapsayan ve daha sonra Otuz Yıl Savaşları diye bilinecek çatışmalar başladı. Başlangıçta Erdel'in Protestan vovyodası Gabriel Bethlen tarafından Macarları Katolik Habsburglara karşı korumaya ikna edilen

Osmanlılar da bu savaşa bulaşmışlardı, ama Bohemya'nın Protestan kralı V. Frederick'in ordusu 8 Kasım 1620'de Prag dışındaki Beyaz Dağ Savaşı'nda yenildi. O yılın başlarında Lehistan'dan bir ordu, Osmanlıların yerinden aldığı bir voyvodanın yerine aday olan birisini desteklemek üzere Boğdan'a girmiş, bir Osmanlı vassalının topraklarına müdahale etmişti. Bu çatışma saldırganların yenilgisiyle sonuçlanmıştı, ama ertesi ilkbaharda Sultan Osman imparatorluk ordusunun tam seferberliğe geçmesini emretti[8] – Lehistan'a saldırı Katoliklere başka bir yönden darbe indirmek olacaktı. Dönemin kimi yorumcuları 1621'deki savaşın, aslında Karadeniz bölgesinde süregiden Kazak akınları nedeniyle çıktığı görüşündeydiler.[9] Osmanlılar ile Lehistan arasındaki ilişkilerde, her birinin steplerdeki kendi asi vassallarını denetim altına alması ilkesi egemendi. Kırım Tatarları ile Ukrayna Kazakları* kendi hükümdarları için yedek askerî güç olarak büyük önem taşıyorlardı, ama iki grubun da bir ayırım gözetmeksizin ganimet için akınlar yapmalarını önlemek pek mümkün değildi.

III. Mehmed'in 1596'da gönülsüzce gittiği Haçova'dan bu yana hiçbir padişah bizzat ordusunun başına geçmemişti. Osman bu fırsattan sultanın hâlâ bir gazi-padişah olduğunu göstermek için yararlandı. Bunun İstanbul'da oluşturacağı boşluğun sakıncalarını düşünerek de, yola çıkmadan önce bir küçük kardeşi olan Mehmed'i öldürttü. Şeyhülislâm Esad Efendi, Osman'ın kendisine layık gördüğü aşağılamaların intikamı olarak bu cinayeti onaylayan bir fetva çıkarmayı reddetti; ülkenin en yüksek yasal otoritesine istediğini kabul ettiremeyen Osman da destek için ulemanın ikinci adamına başvurdu.[10] Amcası I. Mustafa ile anneleri Kösem Sultan tarafından korunan küçük kardeşlerine ise dokunulmadı.

Osman 1621 seferine âdet olduğu üzere Mayıs ayında çıktı, ama ordusunun hevessizliği ve kötü hava koşulları gibi sorunlarla uğraşmak zorunda kaldı – önceki kış İstanbul Boğazı bile donmuş ve İstanbullular Haliç'i buz üstünde yürüyerek geçebilmişlerdi.[11] Tuna'yı, İsakçı'da teknelerden yapılan bir köprüyle geçmek üzere kuzeye giden ordu yolundan ilerleyen Osmanlılar, bu sırada çok sayıda yük hayvanı ve malzeme kaybettiler. Kazakların Lehistan ordusuna katıldıkları biliniyordu – aslında bu ordunun en az yarısını onlar oluşturuyordu.[12] O sırada kaptanıderya olan Kayseriyeli Halil Paşa olası bir Kazak saldırısına karşı köprüyü korumak üzere geride kaldı.[13] Ordunun ana güçleri başlarında Osman olduğu halde yukarı Dinyester'de birkaç yıl önce ayrılıp, Lehistan'a katılıncaya kadar Boğdan'a ait olan Hotin kalesine ulaştılar. Kalenin önünde bir ay kalınmasına ve altı saldırıya rağmen, kale düşmedi. Osman yenilgiyi kabul etmek istemiyordu, ama huzursuz birlikleriyle orada kışı geçiremeyeceği açıktı. Sonunda kuşatmayı kaldırıp, eve dönmeye ikna edildi. Daha sonra varılan anlaşmanın koşulları uyarınca Osmanlı topraklarına Kazak saldırıları ve Lehistan

* Önemli bir grup da Slav kaynaklarında Zaporozhian Kazakları ("hızlı akan nehrin ötesindeki Kazaklar"), Osmanlı kaynaklarında "Dinyeper Kazakları" diye bilinen Kazaklardı.

topraklarına Tatar ve Eflak saldırıları sona erdirilecekti; Lehistan, Osmanlı Macaristanı'na ve Osmanlı'nın vassal devletleri Erdel, Eflak ve Boğdan'a müdahale etmemeyi kabul etti. Osmanlılar savunmadaydılar, ama Lehistan da onları daha fazla kızdırmaya aynı derecede isteksizdi.[14]

Ordu 1622 Ocak'ında İstanbul'a döndüğünde, Hotin'den geri çekilmek zorunda kalınması sanki büyük bir fetih gibi kutlandı. Sultan Osman'ın kâtipleri geleneksel olarak Osmanlı'nın savaştaki zaferlerini ilân etmek için yazılanlara benzer "zafernâmeler" hazırladılar, edebî yapıtlar seferi bir zafer olarak övdüler.[15] Ama Hotin, Padişah'ın seçkin birlikleriyle ilişkilerini son derece germişti ve yeniçeriler ile sipahiler arasında itaatsizlik artıyordu. Sultan Osman cepheden döndükten kısa süre sonra hacca gideceğini açıkladı ve az sayıda askeriyle birlikte Üsküdar'a geçmeye hazırlandı. Bu olayın arka planı pek iyi bilinmemektedir: Padişahlar orduları olmadan İstanbul'dan fazla uzağa pek gitmezler, gitme nedenleri de çoğunlukla avlanma olurdu ve hiçbir padişah hacca gitmemişti. Osman'ın bu açıklaması çevresindekiler tarafından, huysuz kapıkulunun yerine (16. yüzyıl sonlarından beri toplanan sekbanların yanısıra) Anadolu'dan ve ötesinden köylüleri ve aşiret mensuplarını getirme planını gizlemek için bahane gibi algılandı. Şeyhülislâm Esad Efendi belli ki bir felaketin yaklaşmakta olduğunun farkındaydı ve Padişah'ı İstanbul'dan ayrılamamaya ikna etmeye çalıştı; sultanların hacca gitmek zorunda olmadıkları, hatta yerinde kalmaları gerektiği doğrultusunda fetva verdi.[16] Osman onun, Veziriazam'ın ve Ömer Efendi'nin tavsiyelerine kulak asmadı ve Padişah'ın Kahire'yi imparatorluğun yeni başkenti yapacağı söylentileri etrafa yayıldı.[17]

Padişah'ın Anadolu'ya hareket edeceği gün olan 18 Mayıs 1622'de başkentte askerî bir ayaklanma oldu. Bunu izleyen gelişmelere tanık olan Peçuylu İbrahim, olayları tüyler ürpertici ayrıntılarıyla aktarmaktadır. Buna göre kent halkı toplanırken, yeniçeriler ve saray sipahileri At Meydanı'na yürüyüp Veziriazam'ın, Dârüssaâde Ağası Süleyman'ın (Mustafa Ağa'nın yerine geçmişti) ve Ömer Efendi'nin kellelerini istemişlerdi. Henüz sarayda olan Padişah durumun ciddiyeti konusunda uyarıldı, ama danışmanlarını feda etmeyi reddetti. Bu sırada isyancılardan yana saray çalışanları kapıları açınca, askerler saraya doluşarak, eski sultan Mustafa'yı aramaya başladılar.[18]

Eski bir yeniçeri askerlerin yaptıklarını renkli bir dille anlatmaktadır:

> Bu tarafda cumhur kubbe delerken bir kaç hadım ok attıklarında ahali hemen yetişüp paraladılar ve kubbe üzerindekiler de kubbeyi temamen deldiler amma aşağı inmek mümkün değil; ip bulunmamakla vüzeranın oturdukları Divanhânenin perde iplerini kesüp üç nefer sipahi ve üç nefer yeniçeri kendülerini ip ile bağlayıp aşağı indiler ve Sultan Mustafa'nın ayaklarına baş [koydular].

Askerler Mustafa'yı alıp, aynı yoldan kaçtılar; Veziriazam ve Hadımağası parçalanarak öldürüldüler.[19]

Peçuylu İbrahim, olayları seyrettiği Şehzade Camii'nden, çok geçmeden Mustafa'yı ve annesini önce yeniçeri kışlasına, sonra da camilerine götüren arabanın çevresinde büyük bir kalabalığın toplandığını gördü; yeniçeriler camide Mustafa'yı sultan ilân ettiler. Oradan bir kilometre uzaklıktaki sarayda, olup bitenden habersiz olan Osman yeni atamalar yapıyor ve altın dağıtarak yeniçerileri ikna edebileceğini umuyordu. Ertesi gün ayaklanmayı bastırmak için gönderilen yeni yeniçeri ağası ile Osman'ın yeni veziriazamı öldürüldüler. O zaman Osman, altınla ikna edebileceği komutanlar bulmak umuduyla bizzat gizlice yeniçeri ağasının ikametgâhına gitti, ama isyancılar onu orada buldular. İbrahim pencereden Osman'a paçavralar giydirilmesini ve bir ata bindirilerek yeniçerilerin camiine götürülmesini seyretti.[20]

O sırada camide bulunan bir tanıdığının İbrahim'e anlattığına göre, Osman kendisini esir alanlara Mustafa'yı tahta geçirmenin yanlışlığını anlatmaya çalıştı, ama bu işe yaramadı. Mustafa da bu arada mihrabın önündeki yerinden ayağa kalkıp, sokaktaki gürültülerin nedenini anlamaya çalışıyordu. Mustafa'nın eniştesi Davud Paşa yağlı bir ilmikle geldiğinde, Osman ipi kavrayıp, Davud Paşa'nın birkaç kez cezası idam olan suçlar işlediğini, ama kendisinin ona hoşgörülü davrandığını hatırlattı. Mustafa'nın annesi Davud Paşa'nın tarafını tuttu ve ancak İbrahim'in tanıdığının müdahalesi ilmiğin yerine ulaşmasını engelledi. O gün öğleden sonra Mustafa padişah olarak saraya giderken, Osman bir el arabasında Yedikule zindanına götürüldü ve orada boğuldu. Bir kulağı ile burnu kesilip, Mustafa'nın annesine gönderildi. Sultan Osman, Sultan Ahmed Camii'nin yanındaki kalabalık hanedan mezarlığında, babası Ahmed'in mezarının ayakucuna gömüldü.[21]

Mustafa'nın haremden kurtarılışını öylesine heyecanlı biçimde aktaran yeniçeri, arkadaşlarının haklılığını göstermek için yeniçerilerin bazı şikâyet nedenlerini de özenle kaydetmişti. İlk olarak, mütevazı taşra kökeni nedeniyle yeniçeri değerler sistemine yabancı olan Sultan Osman'ın lalası Ömer Efendi'nin öne çıkmasına öfkeliydiler. Ancak, ayaklanmaya neden olan son olay Osman'ın, onların yerlerine Anadolu'dan sağlayacağı sekbanı, kapıkulu sipahilerinin yerlerine de Suriye ve Mısır'dan atlılar getirmeyi planlamasıydı. Dârüssaâde Ağası Süleyman da Osman'ı bunun olası bir fikir olduğuna ikna etmekle suçlanıyordu. Yeni bir ordunun omurgasını eyaletlerden Müslüman doğumlu birliklerin oluşturması yeniçerilerin konumu için ciddi bir tehditti; üstelik bunların tam da Sultan Ahmed dönemini sarsan isyanlarda ayaklanan insanlar olması, yeniçeriler için daha da büyük bir aşağılamaydı. Kapıkulu ayrıca Hotin seferindeki çabalarının yeterince ödüllendirilmediği kanısındaydı; döndüklerinde de sert biçimde disipline sokulmuşlar, kıyafet değiştirip, sokakları dolaşan subayları içki içip, olay çıkaranları inşaatlara taş taşıyan teknelerde çalışmaya göndermişlerdi.[22]

Sultan'ın askerî birliklerinin derin huzursuzluğu, eli iyi kalem tutan bir yeniçeri tarafından işte böyle açıklanıyordu. Onlara göre Osman'ın yeni kaynak-

lardan asker toplama doğrultusundaki radikal planı (tabii gerçekten böyle bir amacı varsa) yalnızca titizlikle korudukları ayrıcalıklarını değil, bizzat varlıklarını tehdit etmekteydi. Dönemin yazarlarının Osman'ın kanlı sonuna ilişkin anlatıları, bu yazarların taraflılığını yansıtır: Bunların çoğu konumlarını devlet adamları ve yüksek düzeyde bürokratlarla ilişkileri sayesinde elde etmişlerdi ve Osman'ın vicdansız danışmanlarının tavsiyelerine uymakla kendi sonunu kendisinin hazırladığını savunuyorlardı. Hamileri gibi onlar da, Sultan'ın özel hanesine mensup, lalası ve hadımağası gibi kişilerin karar verme süreci üzerindeki etkilerinin artmasını tasvip etmiyorlardı.

Sultan II. Osman imparatorluk tarihinde öldürülen ilk padişahtı. Onun öldürülmesi sonucunda hanedanın hayatta kalan erkek çocukları yalnızca amcası Mustafa ile genç kardeşleriydi. Mustafa on altı ay kadar padişahlık yaptıktan sonra, onu tahta geçiren kapıkulu tarafından yeniden tahttan indirildi. Bu hâl yüzyılın geri kalan kesiminde tekrarlanacaktı. Mustafa'nın yerine geçen Kösem'in büyük oğlu IV. Murad, 1640'ta yirmili yaşlarının sonundayken, ardında erkek bir varis bırakmadan öldü. Onu Kösem Sultan'ın oğullarından bir diğeri, "Deli" İbrahim izledi. İbrahim sekiz yıl sonra tahttan indirildiğinde, kendisini izleyecek en büyük oğlu IV. Mehmed yalnızca yedi yaşındaydı. Bu durumda yaşı küçük diye bir şehzadenin tahta çıkmasını önlemek münmkün değildi, çünkü o sırada Osmanlı hanedanı soyundan İbrahim'in dışında bir tek Mehmed kalmıştı. Saltanatların birdenbire sona erdirildiği ve padişahların erken öldüğü bu dönemde, hanedanın yaşayıp, yaşamayacağı kuşkulu hale gelmişti. IV. Mehmed de, II. Osman, I. Mustafa ve İbrahim gibi isyancı birlikler tarafından 1687'de tahttan indirildi. Bu durumda aralarında seçim yapılacak taht adayları olarak hem Mehmed'in oğulları, hem de kardeşleri vardı. Sonunda Mehmed'in kardeşi, İbrahim'in ikinci oğlu, II. Süleyman olarak tahta çıktı; onu II. Ahmed olarak hükümdar olan küçük kardeşi izledi. Padişahlık için yaş büyüklüğü, II. Ahmed'den sonra tahta geçen IV. Mehmed'in oğulları II. Mustafa ve III. Ahmed zamanında yerleşik bir gelenek oldu;[23] bu son iki padişah da yeniçeri ayaklanmalarıyla tahttan indirildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yıllarındaki başlıca siyasi mücadelelerden biri, idare giderek daha bürokratik ve merkeziyetçi, din daha ortodoks hale geldikçe devletin dayattığı tekdüzeliğe Anadolu'nun büyük kesiminin direnişiydi. İlk bakışta merkezî Osmanlı Devleti'ne karşı tepkilerin, esas olarak Hıristiyan Balkanlar'a göre genellikle Müslüman Anadolu'da daha güçlü olması şaşırtıcı gelebilir. Kuşkusuz bu durum kısmen Müslümanların bir İslâm devletinden beklentilerinin Hıristiyanlara göre daha büyük olmasıyla açıklanabilir, ama çok az kesim hakkı olduğunu düşündüğü şeyleri alabiliyordu. Celâlî isyanları Anadolu eyaletleriyle İstanbul arasında süregiden mücadelenin yalnızca son aşamasıydı. Anadolu'nun askerî güçlerinin geçmişten beri İstanbul'da siyasi güce doğ-

rudan ulaşabilenlerin yararlandıkları ayrıcalıklara karşı çıkışlarına şimdi yeni bir unsur olarak, İstanbul içinde başta kapıkulu olmak üzere rakip taraflar arasındaki iktidar mücadelesi eklenmişti. Bu mücadelenin bir arazı olarak II. Osman'ın öldürülmesi, daha sonra yıllarca iç siyaseti etkileyecek, eyaletlerin öfkelerini ifade etmeleri için mükemmel bir bahane oluşturacaktı.

Sultan Osman'ın öldürülmesinin intikamı beklenmeyen bir yönden geldi ve Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa isyan etti. Evlilik yoluyla dönemin veziriazamı Hadım (ya da Gürcü) Mehmed Paşa'nın akrabası olan Abaza Mehmed, bu zamana kadar çeşitli görevlerin yerine getirilmesinde Osmanlı'nın örnek bir hizmetkârı olmuştu. Peçuylu İbrahim bir şeyler olduğunun farkındaydı: 1622'de Diyarbakır eyaletinin defterdarıyken, Abaza Mehmed ile kendi üstü olan Diyarbakır beylerbeyi Hafız Ahmed Paşa arasında haberciler gidip geldiğini gözlemiş, Hafız Ahmed'in eyalet askerî komutanlarından oluşan bir ordunun başında Üsküdar'a yürüyerek, Sultan Osman'ın katillerinden hesap sormayı planladığını öğrenmişti.[24] Abaza Mehmed'in Erzurum ve yetki alanındaki diğer kalelerde bulunan yeniçeri birliklerini buralardan çıkarttığı haberi istanbul'a ulaştığında, Paşa görevden alındı. Abaza Mehmed ve yandaşları yeniçeri ve sipahilerin II. Osman cinayetine karıştıklarını düşünüyorlar ve devletin Anadolu'ya gönderdiği kapıkulu askerleri kendilerine verilen görevleri yapamıyorlardı.[25] Ermeni papaz Kemahlı Grigor, Osman'ın öldürülmesinin ardından çıkan karışıklıklarda İstanbul'un Topkapı mahallesinde saklanmış ve Erzurum'da olup bitenleri buradayken duymuştu: Ona anlatıldığına göre Abaza Mehmed'in elinden kurtulmayı başaracak kadar talihli olan yeniçeriler, İstanbul'a dönmeden kimlikleri anlaşılmasın diye kıyafet değiştirip, Ermeni adları alıyorlardı.[26]

Osman cinayetinin sorumluluğunu ne Sultan Mustafa, ne de yeniçeriler üstlerine alıyorlardı. Mustafa'nın eniştesi Davud Paşa, Osman'ın ölümünden sonra kısa süre Mustafa'nın veziriazamlığını yapmıştı, ama bu kez ne bağlantıları, ne de konumu onu koruyabildi: Günah keçisi olarak o seçildi ve Anadolu'da yükselmekte olan huzursuzluk dalgasını yatıştırmak amacıyla idam edildi. Osman'ın tahttan indirilmesinde aktif rol oynayan diğer devlet görevlileri da aynı kaderi paylaştılar. Yeniçeriler İstanbul'da kontrolü ele geçirmişlerdi: 1623 Şubat'ında onların baskılarıyla Veziriazam Hadım Mehmed Paşa görevden alındı, yerine yeniçerilerin desteğini sağlamak için hazineyi boşaltan eski veziriazamlardan biri atandı. Ulema Fatih Camii'nde toplanarak, aralarından birine saldıran yeni veziriazamın görevden alınmasını istediler. Veziriazam'ın ve onun yeniçeri destekçilerinin tehditleri, din adamlarının kararlılığını sarsamadı. Veziriazam'ın gönderdiği caniler din adamlarından birçoğunu öldürerek, cesetlerini denize attılar.[27]

Bu arada Erzurum beylerbeyiliğinden alınmasına kızan ve İstanbul'daki gergin durumun ve devletin merkezindeki iktidar boşluğunun farkında olan Abaza Mehmed Paşa bir ordu toplamaktaydı. Abaza Mehmed'in saflarına katılanlar

arasında, Anadolu ve Suriye'deki Celâlî isyanları sırasında padişaha sadık güçlerin isyancıları bastırmak için başvurdukları sert yöntemleri hâlâ hatırlayanlar ve II. Osman'ın planladığı Anadolu-Arap ordusuna katılma şansını kaçırdıkları için kendilerini aldatılmış hissedenler de vardı. İsyancılar için, birliklerindeki rakiplerine karşı savaşmaya hevesli insan bulmak zor değildi.

İstanbul'a, Abaza Mehmed Paşa'nın 40 bin kişilik bir orduyla Ankara'ya doğru ilerlediği haberi geldi. Başkentten gönderilen elçiler onu yolundan çeviremeyince, devlet 23 Mayıs'ta Abaza Mehmed'in üzerine kapıkulu birlikleri gönderdi. Ancak bunların komutanı kısa sürede gücünün yetersiz olduğunu anladı ve kesin bir yenilgi almaktansa, Bursa'ya çekilmeyi tercih etti.[28] Abaza Mehmed yedi ay boyunca Ankara'yı kuşattı.[29] İmparatorluk hazinesinde ona karşı güçlü bir sefer düzenlemek için yeterli para yoktu; Abaza ve yandaşlarının kontrol ettiği büyük alanlarda vergi tahsili de olanaksızdı. O dönemde sarayda görevli olan Solakzâde Mehmed Hemdemi Çelebi bu sırada başkentteki gelişmelere tanıklık etmişti. Anlattığına göre, yeniçerilerin komutanı Bayram Ağa, yeniçeri destekçilerini yatıştırmak için hazineyi boşaltan Veziriazam'ı yerinden etmek amacıyla entrikalar çevirmişti.[30]

Görevden alınan Veziriazam'ın eziyet çektirdiği din adamları bundan cesaret alarak, Sultan Mustafa'nın annesine oğlunun imparatorluğun yönetiminde yetersiz kaldığına ilişkin bir dilekçe verdiler ve onun tahtta kalması halinde o anda yaşanan dengesizliğin ve çok sayıda sorunun daha da kötüleşeceğinin altını çizdiler. Devletin ve devletin hizmetkârları olarak kendilerinin çıkarı açısından I. Mustafa'nın tahttan indirilip, yerine Sultan I. Ahmed'in hayattaki en büyük oğlu, on bir yaşındaki Şehzade Murad'ın geçirilmesini önerdiklerinde, onlara pek karşı çıkan olmadı. Mustafa'nın annesinin oğlunun hayatının bağışlanması isteğine saygı gösterildi – yandaşları olmadığından bir tehlike oluşturmayacak gibi gözüküyordu. Mustafa böylece yeniden hareme girip, gözden kayboldu. 1639'da öldüğü zaman, nereye gömüleceği konusunda bir türlü karar verilmedi. Cesedi on yedi saat bekletildikten sonra, Ayasofya avlusundaki kullanılmayan bir zeytinyağı ambarına gömüldü.[31]

I. Ahmed'in ölümünü izleyen çalkantılı beş yıl içinde padişahın çevresindeki güç dengesinde bir değişiklik olmuştu. Padişah hâlâ iktidarın en üst ve meşru sahibi sayılıyordu, ama hizmetkârları ve çevresindeki diğerleri eskiden hükümdarları ile ilişkilerini belirleyen saygılı itaatı terk etmişler, hiçbir sınır tanımadan çıkar mücadelesine girişmişlerdi. Padişahın giderek münzevi bir yaşam sürmesi de bu eğilimi teşvik ediyordu. Öte yandan bu da padişahın annesi, veziriazam, hadımağası, saray görevlileri, yeniçeri ağaları ve diğerleri gibi onun adına iktidarı uygulamaya çalışanların seslerini daha çok yükseltmelerine yol açıyordu. Gene de tüm bu gelişmeler boyunca, Osmanlı hanedanı bir şekilde sadakat ve şevk yaratma gücünü korudu ve ciddi bir meydan okumayla karşı-

laşmadı. Ancak 18. yüzyıl başlarında yaşayan ve en önemli Osmanlı tarihlerinden birinin yazarı olan bürokrat Mustafa Naimâ, 1624'teki kargaşalıklar sırasında Osmanlı'nın vassalları olan Kırımlı Tatar Giray hanedanının Osmanlı'yı devirip, yerine geçmeyi planladıklarına ilişkin söylentiler çıktığını bildirir.[32] Bu yüzyıl boyunca eyaletlerde çıkan çok sayıdaki Abaza Mehmed Paşa isyanı gibi ayaklanmaların amacı devrim yapmak değildi: Padişahlık düzenini devirmeyi değil, bu düzen içinde o isyanın önderinin ve adamlarının durumunu iyileştirmeyi hedefliyorlardı. Padişahı herşeyden önce bir savaşçı hükümdar olan bir imparatorluktan, sultanın sınırları giderek sabitleşen bir ülke üzerinde otorite uygulamaya çağrıldığı –çoğu kez de bunda başarısız kaldığı– bir imparatorluğa acılı geçiş süreci işte böyle sürdü.

Genç Sultan IV. Murad'ın 1623 Eylül'ünde tahta geçmesinden sonra İstanbul'da sükûnet egemen olurken, diğer bölgeler sorunlarla doluydu. Anadolu'da Abaza Mehmed Paşa ve ordusu hâlâ serbest dolaşıyordu; Bağdat'ta ise yöreden devşirilen garnizonun askerleri kısa süre önce beylerbeyini öldürmüşlerdi. Sözde Osmanlı padişahının hizmetinde olsalar da, bu birliklerin sultana fazla sadakatleri yoktu.[33] Diyarbakır Beylerbeyi Hafız Ahmed Paşa'ya isyancılarla ilgilenme görevi verildi. Daha önce Hafız Ahmed'in Sultan Osman'ın intikamını almak için İstanbul'a yürüme planları yaptığını söyleyen Peçuylu İbrahim, hâlâ onun hizmetindeydi ve Paşa'yı isyancıların Safevilere sempati duydukları, Bağdat'ı onlara verebilecekleri konusunda uyardığını kaydetmişti.[34] Olaylar İbrahim'i haklı çıkardı: 14 Ocak 1624'te kendini beylerbeyi ilân eden bir Osmanlı subayı (Bekir Subaşı) kaleyi Safevilere teslim etti. Bağdat doksan yıla yakın süredir Osmanlı'nın elinde kalmıştı ve kentin kaybı İran ile 1639'a kadar süren bir savaş dönemini başlattı.

Sultan Mustafa'nın ve Sultan Osman'ın öldürülmesinden sorumlu tuttuklarının görevlerinden uzaklaştırılmalarına rağmen, Abaza Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki iktidarla yıldızı barışmadı, ama birlikleri İstanbul'dan gönderilen yeni bir orduya Kayseri yakınlarında yenilince, doğuya Erzurum'a çekildi ve Padişah'tan af diledi.[35] Hafız Ahmed Paşa da Bağdat'ın kaybından dolayı affedildi ve 1626 başlarında veziriazam yapıldı. Aynı zamanda da aynı cepheye başkomutan atandı, ama daha sonra dokuz aylık bir kuşatmaya karşın Bağdat'ı almayı başaramayınca azledildi.[36] Osmanlı güçleri iyi savaşmışlar, ama Şah'ın hizmetindeki aşiret birlikleri onlara arkadan saldırmışlardı. Hiçbir yardım umudu olmadığından, yenilgiye uğramışlardı.[37] Safeviler kuzeyde de yeni bir hareketlilik içine girerek, başka Osmanlı kalelerini ele geçirdiler ve Gürcistan'daki vassallarının ayaklanmalarını bastırdılar.[38]

İran ile savaşın bu aşamasını sona erdirmek sorumluluğu Sultan Ahmed'in son veziriazamı olan ve yeniden bu göreve atanan Kayseriyeli Halil Paşa'ya düştü. Kendisine ayrıca padişah tarafından affedilmesine rağmen Anadolu'da karı-

şıklık yaratmaya devam edem Abaza Mehmed'i bastırma görevi de verildi.[39] Abaza Mehmed yeni veziriazamın oğlu gibiydi, ama ömür boyu süren ilişkilerine rağmen Kayseriyeli Halil'in Safevi kuşatması altındaki bir sınır kalesini kurtarmaya gitmesi isteğini reddetmiş, hatta Kayseriyeli Halil'in kuşatmayı kaldırması için gönderdiği ordu Abaza Mehmed'in Erzurum'daki üssüne ulaştığında, komutanı öldürtmüş, ordunun erzak ve donanımını yağmalamıştı.[40] Kayseriyeli Halil 1628 Nisan'ında Abaza Mehmed'i bastıramadığı için azledildi.[41] Erzurum Safevi ülkesinin sınırında olduğu için beylerbeyiliği hassas bir mevkiydi ve beylerbeyinin padişaha sadakatinden kesin emin olunmalıydı. Saray başkâtibi ve Şah Abbas'ın biyografi yazarı İskender Münşi, Abaza Mehmed'in iki kez Safevilere yakınlaşma girişiminde bulunduğunu, ama Şah'ın onu bir fırsatçı olarak gördüğünü bildirmektedir.[42]

1628 yazında Abaza Mehmed Paşa isyanı, Kayseriyeli Halil Paşa'nın ardından veziriazamlığa atanan ve bu göreve getirilen ilk yeniçeri ağası olan Boşnak Hüsrev Paşa tarafından –en azından bir süre için– sona erdirildi. Boşnak Hüsrev'e Kayseriyeli Halil'in görevini, Bağdat'ı geri almak için bir sefere çıkarak tamamlaması emredildi. Paşa hedefine doğru ilerlerken, ortak sınır bölgelerinde çeşitli Safevi birlikleriyle karşılaştı. Ordu 1630 Eylül'ünde Bağdat'a ulaştı, ama kenti geri alma çabaları gene başarısız kaldı; Çok masraflı ve yıkıcı bir seferden sonra Mardin'deki kışlık karargâhına çekilen Osmanlı ordusu yolda Safevilerin yoğun saldırılarına uğradı, ertesi yıl için planlanan sefer mecburen iptal edildi. Boşnak Hüsrev görevden alındı ve itibarı iade edilen Hafız Ahmed Paşa yeniden veziriazam yapıldı.[43]

Boşnak Hüsrev Paşa'nın Bağdat seferi sırasında askerî bürokraside görevli olan Kâtib Çelebi, seferin başarısız kalmasına ve cepheden geri çekilen birliklerin karşılaştıkları zorluklara rağmen, askerlerin başkomutan olarak Boşnak Hüsrev'den başkasını istemediklerini ve azline öfkelendiklerini kaydediyordu.[44] Buna karşın Hafız Ahmed Paşa'nın arkasında, IV. Murad'ın annesi Kösem Sultan ve onun müttefiki hadımağası çevresindeki klik vardı. Sultan Ahmed döneminde üst düzey mevkilerde bulunan Hafız Ahmed, Kösem için geçmişiyle bir bağlantı oluşturuyordu; ayrıca Sultan Murad'ın kardeşi Ayşe ile evliydi. Murad tahta geçtiğinde çok genç olması nedeniyle, Kösem oğlunun naibi olarak devlet yönetiminde görülmemiş düzeyde bir rol oynuyordu ve bu gücünü Murad'ın saltanatında uzun müddet sürdürdü.[45]

1632'nin ilk haftalarında Boşnak Hüsrev Paşa'nın görevden alınması başkenti, Sultan Mustafa'nın tahta çıkması sırasındakilere benzer bir kargaşa içine sürükledi. Tarihçi Peçuylu İbrahim bu karışıklığı bir arı kovanına benzetiyordu.[46] Kâtib Çelebi kabaran duyguların suçunu, Boşnak Hüsrev Paşa'nın İstanbul'daki vekili olan ve veziriazamlık hırsı besleyen Receb Paşa'ya yüklüyordu. Sultan Murad isyancı birliklerin ültimatomuna boyun eğerek, onların önüne

çıktı; askerler Hafız Ahmed Paşa'yı istediler ve onu Padişah'ın önünde bıçakladılar. Yerine Receb Paşa atandı.[47]

Hafız Ahmed Paşa veziriazam olarak atandığında, defterdar ve yeniçeri ağası görevleri de el değiştirmişti; bu yeni atanan kişiler ile Sultan Murad'ın gözdesi Musa Çelebi saray kliğiyle ilişkileri nedeniyle Boşnak Hüsrev Paşa'nın görevden alınmasında suçlu sayılıyorlardı. Veziriazam'ın At Meydanı'ndaki sarayı çevresinde toplanan bir kalabalık, bu üç kişinin de kendilerine verilmesini istedi. Receb Paşa Padişah'ın onları gizlemediğinde ısrar etti, ama Peçuylu İbrahim kısa süre sonra Musa Çelebi'nin cesedini At Meydanı'nda gördüğünü yazıyordu. Ertesi gün yeniçeri ağası ile defterdar, Padişah'ın da işbirliğiyle idam edildiler. Ancak, Peçuylu İbrahim'in yazdığına göre, bu olaylar ne denli korkunç olsa da, gerçek daha da kanlıydı.[48] Murad'ın, Receb Paşa'ya güvenmemesi, kısa sürede Paşa'nın idamına yol açtı. Öte yandan orduda çok sevilmesine rağmen, Murad, Boşnak Hüsrev'i karışıklıklara katkıda bulunmaktan sorumlu tutuyordu ve cepheden İstanbul'a dönerken oyalandığı Tokat'a Paşa'yı bulmak üzere hükümet temsilcileri gönderildi. Tokat halkı bu temsilcilerin kente girişine direndiler, ama yenildiler ve Boşnak Hüsrev idam edildi.[49]

Abaza Mehmed Paşa öyküsü henüz sona ermemişti. Kendisine ikinci bir şans verilmesine ve bu kez de sorumluluklarını yerine getirmemesine rağmen, Abaza 1628'de merkez üssünden ve tabanından çok uzaktaki Bosna'ya beylerbeyi atandı. Abaza Mehmed Balkanlar'daki seferlerde çarpıştı ve 1632'de, Osmanlı'nın bu stratejik bölgeyi denetlediği, Tuna ve Kuzey Karadeniz eyaleti Özi'ye beylerbeyi atandı. 1633'te yeni bir sefer planlanırken Sultan Murad'ın yanındaydı, ama asi bir validen padişahın sırdaşlığına uzanan yolculuğu 1634'te, Sultan Murad'ın onun idamı için ısrar eden düşmanlarına artık daha fazla dayanamadığı zaman sona erdi. Murad'ın emriyle Abaza Mehmed'e, Padişah'ın da katıldığı resmî bir cenaze töreni düzenlendi. 1608'de ilk Celâlî isyanı dalgasını bastıran Kuyucu Murad Paşa'nın türbesine gömülmesi Abaza'nın onurlandırılması demekti ve son tahlilde Padişah'ın gözünde bir isyancı değil, iktidar kurumunun sadık bir üyesi olduğuna işaret ediyordu.[50]

Osmanlı seyyâh ve yazarı Evliya Çelebi de Abaza Mehmed Paşa gibi Kafkas kökenliydi. Ünlü "Seyahatnâme"sinde, 1646'da Erzurum'da görevliyken, orada Abaza Mehmed olduğunu iddia eden bir adamın ortaya çıktığını yazıyordu. Adamın Padişah'ın yardımıyla 1634'te idamdan kurtulup, Gelibolu'ya kaçtığını, daha sonra yedi yıl Cezayir'de korsanlık yaptığını, savaşta esir alınmasının ardında da yedi yıl Danimarka'da kaldığını, sonra üç yıl Portekiz donanmasıyla Hint Okyanusu'nda bulunduğunu, daha sonra Hindistan ve Çin'e gittiğini, sonunda da Orta Asya ve İran yolundan Erzurum'a döndüğünü söylüyordu. Evliya'nın amiri olan Erzurum beylerbeyi durumu İstanbul'a bildirdiğinde, meselenin özünü anlamak üzere bir soruşturma başlatıldı (her şeyden önce, yılların toplamı doğru değildi!). Kısa süre sonra Erzurum'a adamın idam edilmesi emriyle bir

görevli gönderildi ve ona konukseverlik gösteren beylerbeyi azledildi.[51] Padişah'ın Abaza Mehmed'in cenazesine katılması o tarihte tabuttaki cesedin gerçekten ona ait olup olmadığı konusunda kuşku yaratmıştı – IV. Murad'ın bir zamanlar asi olan bir adama sevgisini böyle alenen göstereceğine akıllar yatmamıştı. Tabutta Murad'ın öldürttüğü kardeşlerinden birinin ya da böylece saray hapsinden kurtulan amcası Mustafa'nın cesedi bulunduğu söylentileri yayılmıştı; ama Ermeni papaz Kemahlı Grigor işleri nedeniyle saray çalışanlarıyla dedikodu yapan bazı terziler tanıyordu: Terzilerden biri Abaza Mehmed'i boğan kişiyle konuştuğunu ileri sürüyordu ve Grigor için mesele böylece açıklığa kavuşmuştu. Grigor'a göre Abaza Mehmed'in ölümü Ermenilere özellikle dokunmuştu, çünkü uzun süre Erzurum'da onların arasında yaşamış ve sorunlarıyla ilgilenmişti. Papaz, Abaza Mehmed'i, "Hıristiyanları ve özellikle de ezilen Ermeni cemaatini seven, ülkesine iyi hizmet eden ve ayırım gözetmeksizin [dini ne olursa olsun] tüm zayıflara yardım elini uzatan bir adam" olarak tanımlıyordu.[52]

Sultan Murad 1632'nin ilk yıllarında İstanbul'u sarsan olaylardan ders alıp, akıllandı. Yirmi yaşında olduğu halde, bunalımı olgun bir biçimde halletmişti. Annesi Kösem Sultan'ın muhtemelen 1628'de veziriazama yazdığı mektuplar, daha oğlunun çok genç olduğu bu zamanda bile onun bağımsız karar verme hakkını kabullendiğini göstermektedir.[53] Damadı Hafız Ahmed Paşa'nın yeniçeri ayaklanmasını sona erdirmek için feda edilen hizbinin katli Kösem Sultan'ın itibarını da belli ölçüde zedelemiş ve valide sultan gücünü daha tedbirli kullanmasına yol açmıştı. Murad'ın 1640'ta zamansız ölümüyle aklî dengesi yerinde olmayan ikinci oğlu İbrahim tahta geçinceye kadar, Kösem İstanbul'un politika sahnesinden çekildi.

Murad şimdi daha aktif bir rol oynamaya başladı. Kişisel otoritesini kanıtlamış biri olarak, padişahlığın gerek devlet, gerekse ordu işlerindeki otoritesini yeniden kurmaya çalıştı. Askerî bağlamda, Safevilere karşı bir seferde ordusunun başına geçerek, şanlı atalarını taklit etmeye karar verdi. Anadolu'da artık sürekli hale gelen huzursuzluğun kötü sonuçlarını görerek, bununla hem sopa, hem de havuç kullanarak başa çıkma yolunu benimsedi; böylece isyancı ayaklanmalara askerî güçle karşılık verecek, ama hem devlet hizmetlilerini, hem de yerel toprak ağalarını devlete karşı silaha sarılmaya iten hoşnutsuzlukları yatıştırmak için de idarî önlemler alacaktı. Ayrıca eşkıyalık sorununu da ele aldı. Yeni veziriazamı, eski Mısır beylerbeyi Tabanıyassı Mehmed Paşa'nın dört buçuk yıllık görev süresindeki istikrar, İstanbul'daki hizip çatışmasını da kontrol altına almıştı.

Osmanlı aydınları devlet idaresi konusunda görüşler ileri sürmeye devam ediyorlardı. Günümüze kalan metinlerde yazarlar, içinde yaşadıkları kargaşa döneminin devlet ve toplumdaki çözülmenin bir sonucu olduğu kaygısında birle-

şirler. Yüzyıl başında yazılan tavsiye risaleleri gibi, bunların da amacı geçmiş zamanlarda varolduğunu düşündükleri görkeme yeniden ulaşılması için padişaha yol göstermekti. Bu nedenle önerileri yenilikçi olmaktan çok, tutucuydu: Geçmişte varolduğuna inandıkları merkezî hükümet biçimini, yani karizmatik bir padişahın altında onun sadık hizmetkârları olarak vezirlerin uyum içinde çalıştıkları bir devleti geri getireceğini umdukları önlemler öneriyorlardı. Belki de hızlı bir değişim dalgasına kapılmış olan bu yazarların, toplumdaki yerlerinin daha güvenli olduğu bir zamana geri dönülmesini istemeleri anlaşılır bir şeydi. Kapıkulunun Sultan II. Osman'ın Anadolu'dan ve doğudan asker devşirmek istediği söylentisiyle kendilerini tehlikede hissetmeleri gibi, eskiden önemsiz olan gruplar arasından güç sahibi yeni hiziplerin doğmasıyla aydınların konumu da zayıflamıştı. 17. yüzyıl başlarında böylesi keskin iktidar uygulamaları için rekabet eden hiziplerin bunu yapabilmelerinin nedeni, mevcut düzenlemelerin yönetime ve padişahlığa rakip güç merkezlerinin gelişmesini önlemekte yetersiz kalmalarıydı. Daha önceleri hırsları kontrol altında tutulan hizipler şimdi, ayrıcalıklı askerî ve bürokratik mevkileri elde edebilme kavgası içinde hükümdarları tahta çıkarıp, indirebilecek güçteydiler; böylesi mevkiler ise onlara devlet kurumu mensuplarına tanınan parasal ve diğer getiriler sağlamaktaydı.[54]

Bu yıllarda yazılan tavsiye risaleleri arasında en ünlüsü, sarayda görevli Koçu Bey diye bilinen bir yazarın 1631'de IV. Murad'a sunduğu yapıttır. (İbrahim kardeşinden sonra tahta geçtiğinde, Koçu Bey bunun üzerinde bazı değişiklikler yaparak yeni padişaha sunmuştu.) Devlet düzeninin birçok yönüne değinen Koçu Bey'in devletin merkezindeki sorunlar konusundaki teşhisi, eski yazarların görüşlerinden farklı değildi: Ona göre padişahın devlet işlerinden görünür biçimde elini eteğini çekmesi, harem mensuplarının serbestçe at oynatmalarına olanak veriyordu; eyalet sipahileri karışıklık içindeydiler ve daha önce seferlere askerleriyle birlikte katılmalarını sağlamak amacıyla onlara verilen tımarların çoğu şimdi saray görevlilerinin, harem kadınlarının ve reayanın elindeydi; bunun sonucu olarak askerî gücün eksilmesi padişahın seçkin birliklerinin yalnızca devşirilip, Osmanlı kurumunun değerleriyle eğitilenlerden oluşmak yerine "yabancılar"a açılmasını gerektiriyor, bu değişiklik de, Koçu Bey'e göre onların birlik ruhunu zedeliyor ve herkesin gördüğü düzensizliğe neden oluyordu.[55]

Sultan Murad lâyiha yazarlarının belirttiği görüşlerin çoğunu paylaşıyordu ve devletin iç işleyişinde istikrar sağlayabilmek için onların önerileri doğrultusunda harekete hazırdı. Ancak gerek o, gerekse Boşnak Hüsrev Paşa'nın azlini izleyen buhrandan sonra göreve getirdiği kişiler, yaşanan çalkantılı zamanların gereksinimlerine ideal değil, pragmatik çözümlerin uygun olacağının bilincindeydiler. Murad'ın öncelikli hedefi eyaletlerdeki huzursuzluğu sona erdirmek ve orduyu güçlendirerek Bağdat'ı geri almaktı. Bunun kapıkulunun öfkesini boşaltacak bir subap olduğunu düşünüyordu.

Bu dönemde memur olarak İstanbul'da görevli olan tarihçiler Peçuylu İbrahim ve Kâtib Çelebi, Murad'ın reform programına tanık olmuşlardı. Padişah'ın sipahi birliklerinin sayısının ve vergi tahsilât faaliyetlerinin kısıtlanması, 8 Haziran 1632'de At Meydanı'nda şiddetli bir gösteriye yol açmıştı.[56] 1632'de Rumeli ve Anadolu'daki eyalet sipahilerinin reformu da ele alındı. Askeri yükümlülükler karşılığında bağışlanan tımarların doğru ellerde olduğunu kontrol için teftişler yaptırıldı.[57] Askerî tımarların babadan oğla geçmesi uygulamasına son verilecek, boş tımarlardan yararlanabilecekler arasına eğer isterlerse kapıkulları (Kâtib Çelebi'ye göre yeniçeriler tımar edinebilmek için birliklerini terk etmişlerdi), padişahın eyaletlerde konumlanmış sipahi birliklerinden askerler ve köylüler ('savaşta ve dövüşte beceri gösteren yerel delikanlılar') de dahil edilecekti. Bir askerle adamlarını besleyemeyecek kadar küçük tımarlar birleştirilecekti.[58] Padişah hiçbir tımar sahibinin sefere katılma yükümlülüğünden muaf olmaması konusunda kararlıydı. Memurlarına yazdığı emirlerde sık sık bunların görevlerini yerine getirmekte yeterince dürüst davranmayarak hazineyi zarara uğrattıkları konusundaki kuşkularını dile getiriyordu.[59]

Bu reformlara rağmen, Anadolu'da huzursuzluk devam etti. Devletin asi ve eşkıya diye kınadığı bu kişilerin faaliyetleri kırsal alanın büyük kesimini soyup soğana çeviriyor, böylece de esas olarak tarımsal olan bu imparatorluğun vergi tabanını yok ediyordu. Hazineyi doldurmak ve orduya asker sağlamak üzere tasarlanan hükümet programları, zaten devletin çatışma içinde olduğu isyancı sürülerinden kaçmak için köylerini terk etmek zorunda kalan köylülere ek yükler bindiriyordu. Bu programların başarıya ulaşabilmesi için, 1632'de tımarların yeniden dağıtımı için getirilen önlemlere paralel olarak, emekleriyle sipahilerin ve bunların hane halklarının geçimi ve seferlere katılmaları için gerekli vergileri üreten köylülerin yeniden yerleştirilmeleri zorunluydu. Murad'ın karşısındaki en büyük sınav hazinenin doldurulmasıydı – para olmadan devlet işlemezdi. Kemahlı Grigor 1635'teki Kafkas seferi sırasında Anadolu'yu geçtiği sırada Murad'ın kırsal alanda yaşanan bunalımın gerçekliğini kavradığını önermektedir. Sivas halkı, Padişah'a aralarından çoğunun İstanbul'a kaçtığını, geride kalanların da vergi verecek durumda olmadıklarını anlatmışlardı. Murad derhal evlerini terk edenlerin geri gönderilmesini emretti; İstanbul'da dolaşan münadiler kente sığınanların yirmi gün içinde geri gitmelerini, aksi halde idam edileceklerini duyurdular:

> Yerli [yani İstanbullu] kadınlarla evlenmiş Türk ve Ermenilerin karıları ve çocukları, ölüm vuku'unda yabancı yerlerde perişan olacaklarını gözönüne getirerek kocaları ile beraber gitmek istemiyor, ağlayıp duruyorlardı. Müslümanlar kendi kanunlarına göre karılarını bir sözle boşadılar, fakat bu defa da ana ve babadan ayrılmak istemeyen çocukların feryatları yükseliyordu. Kent, böylece, birbirinden ayrılan yakınların, öksüz çocukların, yerlerinden kımıldayamayan ihtiyar, hasta ve sakat adamların feryad u figanı ile doldu.

Kösem Sultan, topraklarından sürüldükten sonra başkentte kendilerine kurdukları yeni yaşamı terkedip, uzak ve harap olmuş bir köyde belirsiz bir geleceğe gitmeye zorlanan zavallıları düşünerek ve savaş zamanında daha fazla acıya neden olunmasını uygun bulmayarak bu önleme itiraz etti. Murad merhamete geldi. Yaşlıları, hastaları, yetim ve dulları, İstanbul'da doğanları ve kırk yılı aşkın süre kentte yaşadığını kanıtlayabilen herkesi bu karardan muaf tuttu.[60] Sultan Murad'ın kırsal alandan kaçışa ilk tepkisi belki duygusaldı, ama sorunun çözümlenmesi için iyi düşünülmüş bir politikaya ihtiyaç vardı. 1636'da Padişah Anadolu'nun malî kaynaklarına ilişkin ayrıntılı bir rapor hazırlanmasını emretti. Amaç, binlerce potansiyel vergi yükümlüsünün yerlerinden olmasına neden olan daimî huzursuzluk koşullarında, kimin vergilendirilebileceğini saptamaktı.[61]

Anadolu'nun ötesinde, imparatorluğun sınırlarında, merkezî otorite zayıflamış gözüktüğü anda yerel beyler kolları sıvamaya başladılar. Dürzî aşiret lideri Maanoğlu Fahreddin uzun zamandır modern Lübnan bölgesinde Osmanlıların askerî valiliğini yapıyordu. Anadolu isyanları onu imparatorluğun merkezinden tecrit etmiş, bölge ve gelirleri üzerindeki etkinliğini güçlendirmişti. Çok aktif bir ticaret yapıyor, Avrupalı tacirlerle kendi adına anlaşmalar akdediyordu. Sadık kaldığı ve bölgeden yetiştirilen pamuk ve ipeğin vergi gelirlerini düzenli ilettiği sürece merkezî hükümet onun bu yarı bağımsız konumuna saygı gösteriyordu, ama 1633'te Fahreddin'in fazla güçlü olduğu kanısına varan Veziriazam, Şam'ın Osmanlı beylerbeyine onu tutuklamasını ve oğullarıyla birlikte İstanbul'a göndermesini emretti; Fahreddin daha sonra idam edildi.[62] Onun ortadan kaldırılmasının yarattığı boşluğu doldurmaya çalışan daha küçük ailelerin hiçbiri Osmanlı'ya meydan okuyacak kadar güçlü değildi. Fahreddin'in oğlu Hüseyin bir Osmanlı olarak yetiştirildi ve sarayda görevlendirildikten sonra, 1656'da Sultan IV. Mehmed'in elçisi olarak Hindistan'a gönderildi. Adı tarihe vakanüvis Mustafa Naimâ'nın ana sözlü bilgi kaynağı olarak geçti.[63]

Neredeyse bir yüzyıla yakın süre boyunca varlıklı Yemen eyaletinde otorite kurmaya çalışıp, bunda kesinlikle başarısız kaldıktan sonra, Osmanlılar bu ülke üzerindeki zayıf hâkimiyetlerinden vazgeçtiler; ayrıldıkları zaman bu egemenlik dar bir sahil şeridine indirgenmişti. Yerel Zeydi aşiretinin "cihat" çağrısı yüzyılın başlarında Osmanlılara karşı bir dizi eyleme yol açmıştı; kısa bir aradan sonra yerel direnişin artması 1635'te utanç verici bir geri çekilmeyle sonuçlandı. Osmanlıların bu uzak ve düşmanca ülkeyi ellerinde tutma çabaları her iki taraf için de pahalıya malolmuştu.[64] İmparator efendilerinin ortodoks dindarlığı Yemen'in yerel hanedanları için çekici değildi, Osmanlı Devleti için de Hint Okyanusu'nda Portekiz ile rekabet içinde oldukları zamandan beri stratejik değeri düşmüş olan bir yerde varlığını korumak için kaynak ayırmak ne mümkün, ne de istenir bir şeydi.

Eyaletlerdeki karışıklıkları yatıştırma çabalarında, IV. Murad'ın elindeki iki silah askerî saldırı ve idarî reformlardı. Aynı zamanda, bu yüzyıl boyunca top-

lumsal ve siyasal yaşamı etkileyen ve uyruklarının karakterlerini düzeltmeyi hedefleyen ahlakî bir kampanyanın da destekçisi oldu. Sultan Ahmed 1609'da İngiliz tacirlerce ülkesine getirilen tütünün yetiştirilmesini ve tüketimini yasaklamış, buna gerekçe olarak da halkın işiyle uğraşmak yerine, gece gündüz kahvelerde oturup tütün içmesini göstermişti. Tütün öylesine seviliyordu ki, bu karara uyulmadı ve yasak 1614'te yenilendi. Bu tarihte artık tütün çok kârlı bir ürün olmuş, geleneksel olarak arıcılık yapılan topraklara yayılmış ve bal fiyatları artmıştı. Sultan Osman, bu konuda bir fetva da alarak, yasağı yinelemişti; Sultan Murad da 1630'da aynı şeyi yaptı.[65]

Padişah 1631 Mart'ında gayrimüslimlerin kıyafetlerini düzenleyen yasaların daha sert uygulanmasını emretti. Kaynağı hukukî olsa da, bu aslında siyasi bir konuydu – gayrimüslimler "hor görülecek, giysileri ve giyim tarzlarıyla burunları kırılıp, itaatkâr yapılacak" ikinci sınıf vatandaşlardı. Yalnızca Müslümanların giyebileceği giysileri belirleyen, doğru dinin timsali gibi gözükmek isteyen I. Ahmed olmuştu. IV. Murad yasakları çok kesin bir ifadeyle yineledi:

> Kefere taifesin bi-hasebü'ş-şer' ve'l-kanûn donda ve libasda ve tarz-ı üslûbda tahkir ü tezlil eyliyüb min-ba'd ata bindirmiyüb ve samur kürk ve samur kalpak ve atlas ve kemha giydirmiyüb ve avretleri dahi yüksek arakıyye ve parus çuka giyinmiyüb müslüman tarzında ve libasında gezmiyeler. Ol makuleleri men' ve red eyliyüb bu babda sadır olan emrimin icrasında dakika fevt eylemiyesin.[66]

Murad'ın toplumsal programının en ateşli savunucularından biri de 1631'de imparatorlukta kendi alanında en prestijli mevki olan Ayasofya Camii imamlığına atanan, karizmatik imam Balıkesirli Kadızâde Mehmed oldu. Peygamber'in 16 Eylül 1633 tarihine düşen doğum gününde Sultan Ahmed Camii'nde IV. Murad'ın huzurunda iki vaaz verildi. Bunlardan birincisini bu caminin her zamanki Cuma vaizi Sivasî Efendi olarak bilinen saygın Halvetî şeyhi Ebülhayr Mecdeddin Abdülmecid, ikincisini ise Kadızâde Mehmed verdiler. Kâtib Çelebi'ye göre Sivasî Efendi rakibinin fikirleriyle alay ederek, ondan önce davranmaya çalıştı, ama son yılların karışıklıklarından yorgun düşmüş cemaatin hoşuna giden Kadızâde Mehmed'in, dinî uygulama ve inançlarda ve toplumsal davranışlarda her türlü yeniliği kınayan dramatik konuşması oldu.[67]

Peygamber için dua ettikten sonra, camiden çıkan kalabalık kentin meyhanelerine baskınlar düzenledi; Padişah onları durdurmak için bir çaba harcamadı. Bu kritik çatışmayla aşağı yukarı aynı zamanda da Mısır, Mekke ve Medine dışında imparatorluktaki tüm kahvehanelerin kapatılıp, yerle bir edilmesini emretti. İstanbul'da meydana gelen her zamankinden daha yıkıcı bir yangın kent halkını huzursuz etmişti; insanlar kaygılarını dile getirmek üzere kahvehanelerde toplanır olmuşlar, bu da hükümet çevrelerinde yeni bir ayaklanma çıkabileceği endişesini yaratmıştı. Murad meyhaneleri de kapattırdı. Tütün, meyhane ve kahvehane birbirlerine sıkı sıkıya bağlıydılar; ekonomik kaygıları bir

kenara bırakırsak, Murad'ın birkaç ay önce tütünü yasaklaması bu zararlı bitkinin kendinden çok, kahvehane ve meyhanelerdeki düzensiz yaşama bir saldırı olarak görülebilir. Bu kez daha doğrudan harekete geçiyordu. Sultan III. Mehmed insanların rahatlayabilecekleri yerler olması için, İstanbul dışındaki kentlerde kahvehane açılmasını desteklemişti; oysa I. Ahmed bunları kapattırmış, ama yasağı uygulamak mümkün olmamıştı.[68]

Yenilikçiler ve köktenciler arasındaki tartışmalar eskiden beri İslâm entelektüel yaşamının bir parçası olmuştu; 17. yüzyıla hâkim olan ve Kadızâde Mehmed'e atfen Kadızâdeli hareketi diye bilinen sade ahlak anlayışının kökleri, Sultan Süleyman zamanında yaşayan âlim Mehmed Birgivî'nin temsil ettiği tutucu akıma dayanıyordu. Birgivî kamusal ve özel ahlâk konusunu ele alan bir dizi incelemesinde, dinî düşüncede püriten bir çizgiyi savunmuştu. Peygamber zamanından sonra eklenen yeniliklerden arınmış, saf bir İslâm arayışı içindeki Kadızâdeli hareketi, Birgivî'nin öğretisini kendisine mihenk taşı olarak aldı.[69]

Kadızâdeliler dervişleri özellikle eleştiriyorlardı, ama Sultan Murad'ı tümüyle kendi yanlarına çekemedikleri anlaşılmaktadır. Padişah göründüğü kadarıyla bir orta yolu hedefliyor, lütuflarında Kadızâde Mehmed ile Sivasî Efendi arasında bir ayırım yapmıyordu.[70] Bir zamanlar fatih bir devletin Balkanlar'daki kolu olan, daha "öteki dünyacı" derviş tarikatlarının kamusal alandaki rolü çoktan azalmıştı, ama Osmanlı padişahları ve hâkim çevreler ortayolcu tarikatlara karşı esnek bir tutum almayı sürdürmüşlerdi. Örneğin II. Bâyezid tahta geçtiğinde İstanbul'u kendilerine merkez alan Halvetîler, I. Selim ve I. Süleyman zamanında da üstün konumlarını korumuşlardı.[71] IV. Murad (Halveti'nin bir kolu olan) Celvetî tarikatından Şeyh Aziz Mahmud Hüdayi'yi açıkça himaye ederdi: Şeyh, babasının manevî ustası olmuş ve genç padişah tahta geçtiğinde Eyüp'teki törende ona kılıç kuşandırmıştı.[72] Murad'ın, sarayda kendisine gösteri yapan Mevlevî dervişlerinin semalarından hoşlandığı da bilinirdi[73] ve on yedi yıllık saltanatının on üç yılı boyunca Murad'ın şeyhülislâmlığını, tarikatlara yakınlığıyla bilinen, ünlü hukukçu ve mutasavvıf şair Zekeriyazâde Yahya Efendi yapmıştı.[74]

Kadızâdeliler dervişlerin mistikliğine ve dinî törenlerine olduğu kadar, kurumsal İslâm'a da karşı çıkıyor, bu din adamlarının devletin siyasi yaşamıyla ilişkilerinin onları bozduğunu düşünüyorlardı. Kadızâde Mehmed farklı tipte bir din adamını temsil ediyordu: O ne mutasavvıftı, ne de İslâmî düşünce, hukuk ve din konusunda eğitilmiş ulemanın bir mensubuydu; kendisine uygun ortamın caminin günlük dinî yaşamı olduğunu düşünüyordu. Zamanın şeyhülislâmı Ahîzâde Hüseyin Efendi'nin 1634'te idamını mümkün kılanın Kadızâdeli söylemi olduğu kuşkusuzdur. Ahîzâde Hüseyin, Sultan Murad salt yöre halkının şikâyetlerine dayanarak İznik kadısının idamını emrettiği zaman, buna karşı çıkmıştı. Padişah Bursa'da olduğu için Kösem Sultan'a bir mektupla Murad'ın davranışından duyduğu rahatsızlığı belirtmiş, Kösem'in dikkatini ge-

leneksel olarak ulemaya tanınan ayrıcalıklara ve saygıya çekerek, oğluna bunu hatırlatmasını istemişti. Bunun üzerine Ahîzâde Hüseyin'in Murad'ı tahttan indirmeyi planladığı söylentileri yayıldı. Padişah annesinin mektubunu alıp, İstanbul'a döndüğünde önce Ahîzâde Hüseyin ve İstanbul kadısı olan oğlunun Kıbrıs'a sürgüne gönderilmesini emretti, sonra fikir değiştirerek arkalarından bir cellât yolladı.[75] Bu dehşet verici ve ilk kez olan bir olaydı: İdam ve mallarına, topraklarına el koyma gibi cezalar devletin askerî-idarî dallarında görev yapanlar için mesleki bir riskti, ama ulema –onların hizipsel entrikalardan uzak durdukları masalının bir sonucu olarak– hiçbir zaman böylesi cezalara maruz kalmamıştı. Ahîzâde'nin idamı ulemanın dönemin siyasetinde oynadığı gerçek rolü yansıtıyor ve din adamlarına devlet hizmetinin maddî ödüllerinden yararlanmanın ne gibi bir bedeli olacağını anlatıyordu. Bu olay aynı zamanda din adamlarının dokunulmazlığı ilkesinin yalnızca bir ilke olduğunu ve siyasi gereksinimlerin görünürde değişmez olan âdetlere üstün geleceğini göstermekteydi. Ahîzâde Hüseyin idam edilen ilk şeyhülislâmdı, ama tek değildi: İmparatorluğun yaşamı süresince bu göreve getirilen 130 kadar şeyhülislâmdan toplam üçü idam edildi.[76]

IV. Murad'ın son saltanat yıllarına İran'a karşı seferlerin egemen olması, imparatorluğun ilk yüzyıllarını, devletin bütünlüğüne en ciddi tehditlerin batıdan değil doğudan –Karamanlı, Akkoyunlu ve Safevilerden– geldiği zamanı anımsatıyordu. Öte yandan I. Selim'in 16. yüzyıl başlarında Şah İsmail'i yok etme savaşı I. Süleyman döneminin ilk yarısında kısa süre için yeniden başlasa da, 1555 Amasya antlaşmasıyla Osmanlılar ve Safeviler kendi etkinlik alanlarını belirlemişler ve daha sonraki ilişkiler buna göre yürütülmüştü. Artık ikisi de evrensel hâkimiyet peşinde koşmuyor, bir diğerinin varlığını kabul ediyorlardı. Daha sonraki Osmanlı-Safevi savaşları, tek tek kalelerin alınması ya da yitirilmesinden fazla bir değişiklik yaratmayan lokalize sınır meseleleriydi.

Ama Osmanlılar ile Safeviler arasındaki savaşın doğası değişmiş olsa da, Sultan Murad'ın eski zamanların büyüklüğüne yeniden ulaşma çabaları gazi padişah geleneğinin canlandırılmasını gerektiriyordu ve Murad da bir yüzyıl önce Sultan Süleyman'ın yaptığı gibi, ordusunun başında Safeviler ile savaşa gitmeye kararlıydı. Sultan II. Osman'ın bu doğrultudaki çabaları kısa sürmüş ve fazla inandırıcı olmamıştı. Murad devlet mekanizması üstünde Osman'dan daha güçlü bir kontrole sahipti ve doğu cephesindeki bir zaferin getireceği siyasi kazanımların, yokluğunda bir darbe tehlikesinden daha ağır basacağını düşünüyordu.

Şah Abbas 1629'da ölmüş, yerine geçen torunu Şah Safi İstanbul ve Anadolu'daki ayaklanmaların yaratığı kargaşadan yararlanarak, Gürcü prenslerini kışkırtmış ve Osmanlı'nın Van kalesini kuşatmak üzere bir birlik göndermişti.[77] Sultan Murad 1635 ilkbaharına kadar Şah Safi'nin üstüne gidemedi; gecik-

me kısmen Murad'ın 1634 yazında Osmanlı ordusunun başında Lehistan'a karşı bir sefere çıkma niyetinden –bu amaçla Edirne'ye kadar gitmişti[78]– kısmen de askerlerinin savaşa gitmekteki isteksizliğinden ve doğuya gitmeden önce onlara bir dinlenme süresi tanımak zorunda kalmasından kaynaklanıyordu.[79] Lehistan ile barış yapılması, Murad'ı İran sınırındaki olaylara kesin bir tepki verebilecek konuma getirmişti. Sonunda Safevilere direnen Anadolu birliklerini desteklemek üzere, Padişah onlara katılıncaya kadar komutanlığını Veziriazam Tabanıyassı Mehmed Paşa'nın yapacağı büyük bir ordu gönderildi. Böylece İstanbul dışına ilk kez çıkan Padişah ordusuyla Anadolu'yu bir baştan bir başa geçip, Erzurum ve Kars üzerinden Safevilerin elindeki Revan kalesine yürüdü. Yol üstünde saltanatının ilk yıllarını karartan asileri ve eşkıyaları hızlı biçimde yargıladı ve hakkında şikâyet bulunan kişileri, bu kapsamda güçlerini kötüye kullandığı düşünülen kimi eyalet idarecilerini idam ettirdi.[80] Böylesi sert disiplin yöntemleri ona doğu cephesinde savaşın güç koşullarında da yararlı oldu ve sık sık daha önceki padişahların seferlerini zora sokan isyanları önledi.

Revan 1583-1604 arasında Osmanlı egemenliğinde olmuştu; bu kez seksen günlük bir kuşatmadan sonra, kaledeki birlikler nihayet 1635 Ağustos'unda teslim oldular. Murad'ın ordusu Revan'dan güneye, Tebriz'e doğru ilerledi, ama daha önce olduğu gibi Osmanlı ordusu kenti alsa da, koruyamıyordu ve kış yaklaştığından birlikler Van'a çekildiler. Padişah ile Revan'ın yenik valisi Emirgûneoğlu Tahmasb Kuli Han arasında büyük bir dostluk gelişti; Osmanlılar, Han'a Emirgûne adını taktılar. Emirgûne daha sonra İstanbul'a çağrıldı, kendisine maaş bağlandı ve Boğaz'da, şimdi Emirgan diye bilinen bir köyde bir bahçe verildi; Emirgûne de burada "İran tarzında" bir saray yaptırdı.[81] Murad, Emirgûne ile çok zaman geçirirdi ve 17. yüzyılda İstanbul'u ziyaret eden Fransız Jean Baptiste Tavernier'ye göre, birlikte içki âlemleri yaparlardı.[82]

Sultan Murad, atalarının şanlı geleneğini canlandıran bir savaşçı olarak, 1635'in Aralık ayında görkemli bir törenle İstanbul'a girdi. Zaferinin anısına Topkapı Sarayı bahçesinde, Haliç'e bakan bir yamaçta Revan Köşkü yaptırıldı. Revan'ın, Emirgûneoğlu'nun teslim olmasından yedi, Murad'ın İstanbul'a girişinden üç ay sonra Safevilerce geri alınmasına rağmen seferin başarısını karalamasına izin verilmedi. Revan'ın kaybı muhtemelen geçici bir yenilgi olarak görülüyordu: Safevilerin karşı saldırısı haberi alınınca kenti korumak üzere oradaki Osmanlı garnizonuna yardım için bir ordu gönderildi, ama ordu çok küçük, hava dondurucu soğuktu. Kışı Diyarbakır'da geçiren Veziriazam Tabanıyassı Mehmed Paşa, Revan'ın kaybı nedeniyle görevden alındı ve yerine daha önce yeniçeri ağalığı ve Mısır beylerbeyiliği yapan, Padişah'ın eniştesi Bayram Paşa atandı.[83]

Revan'ı geri alıp, savaşta bir Osmanlı ordusunu yendikleri halde, Safeviler Sultan Murad'ın doğuya yeni bir sefer hazırlığı içinde olduğunu duyduklarında bir elçi göndererek barış anlaşması yapılmasını istediler,[84] ama Murad fikrin-

den vazgeçmedi. Bu kez İstanbul'dan ayrılmadan önce, kentteki tüm loncaların önünde bir geçit yapmalarını istedi. Evliya Çelebi'nin bu renkli töreni çok canlı biçimde aktarması bizzat orada olduğuna işaret etmektedir, ama Evliya "Seyahatnâme"sindeki törene ilişkin uzun bölümün hamisi ve akrabası olan, devlet adamı Melek Ahmed Paşa'ya ait "Konstantinopolis'in Tasviri" diye bilinen bir elyazmasından kopya edildiğini söyler (bu elyazmasının bugün nerede olduğu bilinmemektedir). Padişah, sarayın güneybatı köşesinin dış duvarındaki Merasim Köşkü'nden 735 zanaat ve mesleği temsil eden loncaların geçişini seyretti. Evliya Çelebi'nin kopya ettiği anlatımlarda bu loncaların geçmişi ve uygulamaları hakkında notlar da vardır; ona göre Murad'ın yaptırttığı diğer geçitlerde olduğu gibi bunun da amacı sayımdı; "Konstantinopolis'in Tasviri" ayrıca başkentte camiden, hapishaneye tüm binaların bir envanterini içeriyordu ve bu envanterin Sultan II. Selim'in yaklaşık yarım yüzyıl önce yaptırttığının yerini alması amaçlanıyordu.[85]

Padişah'ın başında olduğu Osmanlı ordusu 8 Mayıs 1638'de Üsküdar'dan hareket etti ve Konya, Halep, Diyarbakır ve Musul'dan geçerek, Kasım'da Bağdat'a ulaştı. Kale 39 günlük bir kuşatmadan sonra teslim oldu. Murad çoğunlukla Şiî olan bu kenti aldığında, teolog ve mutasavvıf Abdülkadir Geylanî'nin türbesinin tamir edilmesini emretti. I. Süleyman 1534'te Bağdat'ı aldığında bu türbeyi inşa ettirmiş ve ünlü fıkıhçı Ebu Hanife'nin türbesini de yeniden yaptırmıştı. Murad'ın Geylanî'nin türbesine gösterdiği bu ilgi de aynı şekilde Osmanlı'nın İslâm uygulamasının, yenik Safevilerinkine üstün olduğunu vurgulamak amacını güdüyordu. Zekeriyazâde Yahya Efendi seferdeki bir orduya eşlik eden ilk şeyhülislâm olarak Murad ile birlikte Bağdat'a gelmişti.[86] Padişah İstanbul'a dönüşünde zaferini saray bahçesinde, Revan seferinden sonra yaptırttığı köşkün eşi olarak Bağdat Köşkü'nü inşa ettirerek kutladı.

Sultan IV. Murad imparatorluğun bir başka yerinde de önemli bir inşaat projesiyle ilgileniyordu: Onun adı bir kitabede İslâm'ın en kutsal yapısı Kâbe'yi yeniden inşa ettiren bir dizi hükümdarın sonuncusu olarak geçer. Murad'ın babası Sultan Ahmed zamanında Kâbe'nin duvarlarını sağlamlaştırmak için girişimlerde bulunulmuş, ama 1630'da çok büyük bir sel yapıyı çökme eşiğine getirmişti. Yeniden inşa kolay bir iş değildi: Pratik olarak, Tanrı adına yapıldığı düşünüldüğü için her taşın saygıyla ve tek tek sökülmesi gerekiyor, felsefi olarak ise kimi dinî otoriteler herhangi bir modern yeniden yapımı kesinlikle reddederken, kimileri de bunun uzaktaki Osmanlı padişahının değil, geleneksel olarak Mekke Şerifi'nin sorumluluğu olduğunu savunuyordu. Hukukî fikirler alındıktan sonra, bir uzlaşmaya varıldı: devlet gerekli malzemeleri ve (muhtemelen yörede bulunmayan) uzmanlığı sağlayacak ve kendilerine yeniden yapım programının farklı aşamaları anısına kaftanlar verilen önde gelen Mekkeliler, bu jeste karşı Padişah ve Osmanlı egemenliğinin devamı için dua edeceklerdi. Murad'ın bu projede oynadığı role kitabede dikkat çekici bir yer verilme-

si, İslâm cemaatine Osmanlı padişahlarının kutsal yerlerin koruyucuları olarak yaptıkları hayırsever işleri anımsatıyordu.[87]

Sultan Ahmed'in ölümünden kısa süre sonra Avrupa'yı saran Otuz Yıl Savaşları Osmanlılara doğudaki stratejik çıkarlarıyla ilgilenme olanağı vermişti, ama batıda yüzyılın başında henüz halledilmemiş daha küçük sorunlar bu yıllarda yeniden başgösterdi ve bunlarla ilgilenilmesi gerekti. Bunlardan biri Erdel'in egemenliği meselesiydi. Bu vassal devlette Gabriel Bethlen'in 1629'da ölümünden sonra iktidar kavgası çıkmış ve onun yerine geçen Georg Rakoçi'nin aşırı bağımsız tutumuna set çekmek üzere oraya gönderilen Osmanlı gücü yenilmişti.[88] Ancak, 1539-1606 Osmanlı-Habsburg savaşı sonunda imzalanan Zitvatorok Antlaşması 1642'de iki tarafın da isteğiyle yenilendi: Otuz Yıl Savaşları 1648'de sona ermişti ve başlıca taraflardan biri olan Habsburglar ertesi yıl antlaşmayı yenilemeye çok hevesliydiler.[89] Osmanlı İmparatorluğu ile Venedik arasında ortak düşmana karşı birlikte hareket etme esasına dayanan bir antlaşma nedeniyle Osmanlılar da Otuz Yıl Savaşları'nda küçük bir rol oynamışlardı. Buradaki mesele, Habsburgların Kuzey İtalya ve Hollanda'da sahip oldukları topraklarla iletişimi için temel önemde olan, İtalya'nın kuzeyinde, Alpler'deki Valtelina geçidiydi. 1624-5'te Venedik Osmanlı'ya ait Bosna, Arnavutluk ve Mora'nın belli bölgelerinden, Habsburglara karşı kendi çıkarlarını savunmak için paralı asker toplamak üzere Sultan Murad'dan izin istedi ve bu isteği kabul edildi.[90]

1623'te II. Osman'ın Hotin'de yenilgisinden sonra Osmanlılar ile Lehistan arasında varılan barış antlaşması, iki tarafın vassalları Kırım Tatarları ile Ukrayna Kazaklarına ilişkin sorunları çözememişti, ama bu yıllarda iki devlet hiçbir zaman tam bir savaş içine girmemişlerdi: 1623 antlaşması, 1634'teki sahte savaştan sonra bile şu ya da bu biçimde korunmuş, Kazakların Anadolu ve Rumeli sahillerine akınları aynen sürdüğü için, Osmanlı ordusu, donanması ve yerel birlikleri Karadeniz cephesinde tüm sahilleri, deniz yollarını ve kaleleri koruma çabası içinde olmuşlardı. Tatarlardan farklı olarak Kazaklar denizde de karada olduğu kadar rahat hareket ediyorlar, Osmanlı'nın Karadeniz kalyonları onların küçük, manevra kabiliyeti yüksek tekneleriyle başa çıkamıyordu. Kazaklar ile büyük step ırmaklarının Karadeniz'e açıldığı sığ sularda savaşmak için küçük teknelerden oluşan özel bir filo yaptırıldı, ama Kazaklar gizlenmekte de çok ustaydılar ve Osmanlı tekneleriyle savaşa girmekten kolayca kaçınabiliyorlardı.[91] 1475'te Kuzey Karadeniz kıyısında ilk kez varlık göstermesinden sonraki yetmiş beş yıl boyunca İmparatorluk bu cepheyi fazla bir sorunla karşılaşmadan "idare" etmiş, kaynaklarını Osmanlı topraklarının daha sorunlu bölgelerine yöneltebilmişti. Daha sonra, Dimitraşko Wiszniewiecki'nin Kazakların başına geçtiği yıllarda steplerde meydana gelen kargaşa, 17. yüzyıl başlarında Kazakların bu "Osmanlı gölü"ne baskınlarının yalnızca ilk habercisiydi. Öyle ki

artık Kefe, Bilhorod, Konstanza, Varna, Samsun ve Trabzon gibi büyük kentler bile ardı ardına saldırıya uğruyor, hatta yağmalanıyordu. Aşağı Tuna'daki Kili, İsmail, İbrail, İsakçı (Isaccea) gibi yerleşim merkezleri de bunlardan paylarını alıyorlardı. Bu çok önemliydi, çünkü İstanbul kentinin ve imparatorluk ekonomisinin bağlı olduğu hammadde ve gıdaların tedarikini baltalıyordu.[92] Kazaklar bu yıllarda İstanbul Boğazı'nın içlerine de birkaç kez saldırdılar: 1624'te Yeniköy'e kadar inerek sahil köylerini yağmalayıp, yaktılar. İngiliz elçisi Sir Thomas Roe 19 Temmuz 1624'teki saldırıya tanık olmuştu:

> ... Kaptan Paşa'nın [kaptanıderya] Tataristan'da olmasını fırsat bilen, her birinde kürekçi ve asker 50 kişi olan, 70-80 Kazak teknesi gün doğarken Boğaz'a girdiler; burada ayrılarak, kente [İstanbul] dört mil uzaklıktaki kalelere [Anadolu ve Rumeli hisarları] kadar ırmağın iki yanındaki hemen hemen tüm köyleri ve yalıları yağmalayıp, yaktılar. Başlıca yerler olarak Asya kıyısındaki [Avrupa?] İstinye, Yeniköy ve Büyükdere'den çok miktarda zengin ganimet topladıktan sonra, burada sabah 9'a kadar kaldılar; sonra haber tüm kente ve banliyölere ulaştığından Padişah deniz kıyısına geldi... Savunma için hazır tek bir kadırga bile yoktu; tüm gemileri, mavnaları ve diğer küçük sandalları 4 ile 500 arasında kürek çekebilecek ya da savaşabilecek insanla doldurup, silahlandırdılar; sahillerin daha fazla yağmalanmasını önlemek için kentteki 10 bin kadar tüm atlı ve yayaları savunmaya sevk ettiler; etrafta görülmemiş bir korku ve karışıklık vardı.[93]

Roe'nun aktardığına göre, Boğaz'a Kazak saldırıları devleti öylesine endişeye düşürmüştü ki, eğer yeni bir akın haberi geldiğinde Divân-ı Hümâyûn toplantıdaysa, "öfkeyle dağılıyor, yeni saldırıları önlemek için telaşla adam gönderiyordu."[94]

Hotin savaşının ardından 1623'te Mehmed Giray [III] Kırım hanı oldu, ertesi yıl da kardeşi Şahin on yıl önce bir taht kavgası sırasında kaçtığı Şah Abbas'ın sarayından Kırım'a döndü. Şahin'in Şah'a yakınlığı nedeniyle Osmanlılar kardeşlerin rakibi olan eski han Canbeg Giray'ı yeniden tahta çıkardılar. Canbeg İstanbul'dan deniz yoluyla hareket etti, ama tahtı elinde tutabilmek için Osmanlı yardımına ihtiyacı vardı; kara ve deniz güçleri zaten aşırı yüklü olan Osmanlılar ise bu yardımı sağlayacak durumda değildiler. Mehmed ile Şahin ilk kez, Kırım Tatarlarının eskiden beri baş düşmanları olan Dinyeper Kazakları ile Canbeg'e karşı siyasi bir ittifak yaptıları. Temmuz ayında Osmanlı kaptanıderyası, Canbeg'e yardım için Kırım'a geldi. Güçlerini birleştirmelerine rağmen, Tatar-Kazak saldırısına direnemediler. Tatarlar onları sardı, Canbeg ve adamları kaçtılar, Osmanlı piyadeleri öldürüldü ve Tatarlar sefer hazinesini ele geçirdiler.[95] Mehmed Giray, han olarak kalırken, Şahin veliahtı oldu. 1625'te Kazaklar Trabzon'u yakıp yıktılar.[96] Bu o yıllardaki korkunç saldırılarından yalnızca biriydi. Ağustos başlarında bir Osmanlı donanması ile Kazaklar arasında Tuna deltası dışına büyük bir deniz muharebesi oldu; Osmanlı amiralini ancak uygun bir rüzgâr kurtardı.[97]

Tatar-Kazak ittifakı Osmanlılar kadar Lehistan hükümetini de endişeye düşürdü ve Lehistan ile güçlü komşusu arasında bir savaşa neden olmamaları için Kazakları bastırma doğrultusunda adımlar attırdı. Bu ittifak sonucu bölgedeki yeni durumla ilgili İngiltere'ye gönderdiği raporda Thomas Roe şöyle yazıyordu: "Bu iki gezici halk arasında bir anlaşma... bu kent ve devlet için büyük sorun olacaktır."[98] İstanbul'daki Avrupalı diplomatlar Karadeniz'deki gelişmelerin Akdeniz ve Orta Avrupa'da Osmanlı gücü açısından sonuçlarının çok iyi farkındaydılar; bu nedenle olayları yakından takip ediyorlar ve bunları kendi devletlerine yararlı olacak biçimde etkilemeye çalışıyorlardı. Böylece Habsburglar için Karadeniz'deki sorunlar Osmanlıların dikkat ve enerjisini Orta Avrupa'dan başka yana çekerken, rakipleri Fransa ve İngiltere için Karadeniz'de barış Osmanlı güçlerinin Habsburglar ve müttefikleriyle çatışabilmesi demekti.[99]

Kazak tehlikesiyle başa çıkmak için Osmanlılar, Kazakların Dinyeper'den gizlice açık denize çıkmalarını önleyemeseler de, en azından güçleştirmek için Kuzey Karadeniz bölgesindeki savunmalarını iyileştirmeye karar verdiler. 1627 ve 1628'te yapılan iki sefer sırasında Dinyeper'in ağzındaki Özi'de (Ochakiv) bulunan kale kompleksine bazı yeni kaleler eklendi. Ayrıca 1628'de Kazaklardan aldıkları desteğe rağmen, Mehmed ve Şahin Giray'ı tahttan indirmek mümkün oldu.[100] Kırım'ın Tatar han ailesi içinde sık sık taht kavgası çıkması ve aralarından birinin ötekine karşı komşularından yandaş bulmaya çalışması, Osmanlıların çoğu kez istedikleri adayın tahta geçmesi için müdahalesine neden oluyordu.

Dinyeper Kazaklarının Karadeniz'e ulaşmak için ırmağın ağzındaki Özi kalesini geçmeleri gerektiği gibi, Don Kazakları'nın geçişi de 1475'ten beri Osmanlıların elinde olan Azak liman kenti tarafından engelleniyordu. Don Kazakları 1636'da Ukraynalı dostlarının yardımıyla Azak'ı kuşattılar ve ertesi yıl kenti aldılar. Bu durum hamileri Moskof Devleti'ni bir ikilem içinde bıraktı: Onları desteklemek, Osmanlı'nın öfkesini kışkırtmak demek olacaktı. Osmanlılar, Azak Denizi'nin ağzındaki kalelerine saldırıların başarılı olmaları halinde, Kazakların Karadeniz'e yeni bir çıkış noktası daha elde edecekleri endişesiyle, daha sonraki birkaç yıl Azak'ı geri almak için çok çaba harcadılar.[101] 1641'de Azak'ı geri almak için büyük bir sefer düzenlendi ve buraya gelen donanma Tatarlar ile birlikte kaleyi kuşattı; Kazakların lağım harekâtları çok cana malolsa da, kuşatma haftalarca sürdü, ama kışın yaklaşması nedeniyle Osmanlı güçleri geri çekilmek zorunda kaldılar.[102] Ancak Moskova'nın Azak'ı savunanlara destek vermeyi reddetmesi sonucu, Kazakların ertesi yıl kaleyi terk etmesi Osmanlıları rahatlattı.

Moskova 17. yüzyılın büyük bölümünde, daha çok İsveç ve Lehistan ile meşgul olarak, Osmanlıları kızdırmaktan çekindi. Bu politika ancak 1680'lerde Osmanlı-Kutsal Birlik savaşları sırasında stepin güneyine doğru (başarısız) seferler ve Büyük Petro'nun 1696'da Azak'a saldırısıyla değişti. 1632-3'te Mosko-

va'nın güneybatısında, Lehistan'a ait Smolensk'teki kuşatma, Moskof Devleti'nin askerî güçsüzlüğünü acı bir biçimde sergilemişti; bu mütevazı hedefi bile gerçekleştiremeyen bir ordunun, bölgedeki en büyük askerî gücü karşısına alması intihar niteliğinde olacaktı.[103] Moskova, nasıl Ortaçağda Altınordu'nun hanlarına haraç ödüyorsa, şimdi de onların torunları Kırım Tatar hanlarına haraç ödemeye devam ediyordu. Bu Moskof Devleti'nin konumunun bir göstergesiydi, ama artık bu haraçtan "armağan" olarak söz etmeye cesaret etmesi, ilişkilerinde belli bir değişme olduğuna işaret ediyordu.[104] 15. yüzyılda Altınordu'nun dağılmasıyla steplerde başlayan güç mücadelesi, bir yüzyıl önce Güneydoğu Anadolu'da Memlüklü Mısır, Safevi İran ve Osmanlılar arasında yaşanandan çok farklı değildi. Gerek Moskof Devleti, gerekse Lehistan, Osmanlıların uzun zamandır Kırım Tatarlarının onlar adına denetlediği bir tampon bölge olarak gördükleri steplere yayılmak için ilk adımlarını atıyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Karadeniz sahilleri sık sık Kazak saldırılarına maruz kalırken, Akdeniz ve Adriyatik sınırları ile buradaki deniz yolları da Kuzey Afrika kıyılarından ve Adriyatik'ten korsanlarca taciz ediliyordu (Uskok diye bilinen Adriyatik korsanlarını Habsburglar destekliyorlardı). Bu korsanlar aynı zamanda Malta, Venedik ve diğer İtalyan cumhuriyetlerinin ticaret gemilerine ve Müslümanları hacca, Afrika'dan köleleri İstanbul'a taşıyan teknelere de saldırıyorlardı. Ticari kayıplar çok olduğu ya da saldırı hakaret sayıldığı zamanlarda Osmanlılar buna yanıt veriyorlardı, ama yerel yetkililerin o anın heyecanı içinde hareket edip, kendiliklerinden harekete geçmedikleri zamanlarda, Osmanlılar ile Habsburglar arasındaki iyi ilişkiler genellikle korunuyordu.[105] Venedik'in Adriyatik'deki korsan faaliyetlerini cezalandırmak amaçlı bir girişimi 1638'de (Bağdat seferi sürerken) tehlikeli bir gelişmeye yol açtı. On altı gemilik bir Kuzey Afrika filosu Calabria sahiline saldırdığında korkuya düşen Venedikliler donanmalarıyla bunun peşine düştüler. Kuzey Afrikalı korsanlar Osmanlı'nın Adriyatik limanı Avlonya'ya sığınınca, Venedikliler limanı ablukaya aldılar, kaleyi top ateşine tuttular, korsanların gemilerini ele geçirdiler, bunların on beşini batırdılar ve birini ganimet olarak Venedik'e gönderdiler. Osmanlı İmparatorluğu'nda Venedik'e misilleme yapılması ve iki devlet arasında ticarete son verilmesi tehditleri yükseldi, ama sağduyu ağır bastı ve sonunda olay diplomatik yollardan çözümlendi; Venedik elçisi on ay hapis yattıktan sonra serbest bırakıldı ve 1573'te olduğu gibi Venedik Osmanlılara bir tazminat ödedi.[106]

Doğuda 1639'da Safeviler ile imzalan Kasr-ı Şirin (Zohab) antlaşması, 1514'te Çaldıran Savaşı'yla başlayan uzun Osmanlı-Safevi mücadelesini sona erdirdi. Osmanlılar bundan sonra diğer yerlerdeki olaylarla meşgul oldular ve barış Safevi hanedanının 1720'lerde düşmesine kadar devam etti. Antlaşma koşulları uyarınca Kafkaslar'da Revan ile civar bölgeler Safevilerde kalırken, Osmanlılar Irak ve Bağdat'ı muhafaza ettiler. 1555 Amasya antlaşmasından sonra bozulan dengenin böylece yeniden kurulması Murad'ın en büyük başarılarından biri oldu.

8

PAŞALARIN İNTİKAMI

SULTAN MURAD Bağdat'ı Safevilerden geri alıp İstanbul'a dönerken, 1639 Şubat'ında Diyarbakır'a ulaştı; hastaydı ve yola devam etmeden bu kentte iki ay dinlenmek zorunda kaldı. Murad bir yıl içinde -29 yaşında- öldü ve babası I. Ahmed'in kalabalık hanedan türbesine gömüldü. İki kez padişahlık yapan ehliyetsiz amcası I. Mustafa da kısa süre önce ölmüştü. Son dönemlerdeki uygulamadan farklı olarak IV. Murad kardeşlerini seferlerini tamamlayıp, döndükten sonra ortadan kaldırdı: Murad'ın üvey, II. Osman'ın anne baba bir kardeşleri Bâyezid* ile Süleyman 1635'teki Revan seferinin kutlamaları sırasında, Murad'ın anne baba bir kardeşi Kasım da Murad Bağdat'tan döndükten sonra öldürülmüşlerdi.

Murad –muhtemelen annesi Kösem Sultan'ın ricası üzerine– bir tek kardeşini hayatta bırakmıştı; böylece "Deli" diye bilinen İbrahim padişah oldu. I. Süleyman'ın babası I. Selim'in yerini almasından beri ilk kez tahta başka rakip yoktu: Murad'ın yaşayan oğlu bulunmuyordu ve erkek soyu neredeyse sona ermişti. İbrahim'in aklî durumu belki kuşku yaratmıştı, ama Osmanlı soyunun bitmesinin sonuçları düşünülemezdi. İbrahim sarayın içlerinden dışarı çağrıldığı zaman, Murad'ın öldüğüne inanamadı ve talihsiz kardeşlerinin kaderini paylaşacağından korktu.

Sultan İbrahim, Murad'ın şeyhülislâm ve veziriazamını yerlerinde tuttu. Zekeriyazâde Yahya Efendi bu görevde üç padişah döneminde toplam on sekiz yıl kaldıktan sonra, 1644'te öldü. Murad'ın son veziriazamı Kemankeş Kara Mustafa Paşa İran savaşlarını sona erdiren barış görüşmelerini yürütmüştü ve görevde görece uzun bir süre (yaklaşık beş yıl) kaldıktan sonra, hizip kavgasına kurban gitti ve 1644'te idam edildi. Devlet işlerine karışmaya pek eğilimli olmayan bir padişahın annesi olarak Kösem Sultan yeniden ön plana çıktı ve 1632'nin kanlı olaylarından sonra terk ettiği gücü yeniden ele aldı. Veziriazam

* Osman'ın anne baba bir kardeşi olarak Bâyezid, Murad'ın gerçek varisi olabilirdi. Fransız oyun yazarı Racine, Osman'ın öyküsünü ilk kez 1672'de sahneye konulan bir oyunla dramatize etti. Racine, Murad'ın Bâyezid'ı öldürttüğünü, o sırada Fransa'nın Osmanlı sarayındaki elçisi olan Kont de Cézy'nin raporlarından öğrenmişti.

ile valide sultan arasındaki rekabet kaçınılmazdı ama üst düzeydeki iktidar mücadeleleri İbrahim'in ilk saltanat yıllarında kontrol altında tutulabildi.[1]

Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Murad ve onun eski veziriazamı Tabanıyassı Mehmed Paşa zamanında başlatılan reformları sürdürdü. Tabanıyassı Mehmed'in dört buçuk yıllık veziriazamlığı gibi, bu ek istikrar dönemi de hizip çatışmalarından bir soluk alma süresi sağlayarak, reformların uygulanmasına olanak verdi. Defterdar köylülerin eski topraklarına geri gönderilmesinin çözümsüz sorunlar içerdiğini kabul etmek zorunda kalınca, mükelleflerin şimdi oldukları yerde kaydedilmelerini öngören yeni bir tahrir yaptırıldı.[2] Kemankeş Kara Mustafa yeniçerilerin sayısını 17 bine, sipahilerin sayısını 12 bine indirdi. Paraya istikrar kazandırdı, hazineden çıkışların borç belgesiyle değil, nakit olarak yapılmasını emretti[3] ve ayrıntılı bir narh listesi çıkarttı.[4] Ayrıca, dönemin en zor kontrol edilebilen sorunlarından birine, devlete görünür hiçbir yararı olmayan, ama hazineden maaş alan kişilerin sayılarının artmasına karşı önlemler aldı.

Böylesi kararlı bir veziriazamın muhalefet yaratmaması olanaksızdı ve 1642-3'te yeni bir isyan patladı. I. Ahmed'in veziriazamı Nasuh Paşa'nın oğlu, Halep valisi Nasuhpaşazâde Hüseyin Paşa ile Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın arası çok kötüydü.[5] Nasuhpaşazâde Hüseyin devletin aradığı bir asiyi barındırıyor, İstanbul'dan gelen emirlere uymuyor ve eyaletlerde hizmet gören vezirlerin tuğra kullanmalarının yasak olmasına rağmen, yazışmalarının üzerine padişahın tuğrasını koyuyordu.[6] Bunlara ek olarak Halep'teki görevinin kendisine çok pahalıya malolduğundan, dolayısıyla bu mevkinin geliriyle borçlarını ödeyemediğinden yakınıyordu – Kâtib Çelebi üst düzey devlet mevkilerinin bu dönemde parasını ödeyene verilmeye başlandığını bildirir. Kemankeş Kara Mustafa bunun yerine Nasuhpaşazâde Hüseyin'i Sivas valiliğine atadı, ama gizlice o sıradaki valiye onu askerî güçle karşılamasını buyurdu. Çıkan karışıklıkta zavallı vali öldürüldü ve Nasuhpaşazâde Hüseyin şikayetlerini dile getirmek üzere İstanbul'a yürüdü. Anadolu'yu geçerken ordusu büyüdü. İzmit'te başkentten kendisine karşı gönderilen bir birliği bozguna uğrattı ve Üsküdar'a ilerledi. Dönemin belgelerinde Paşa'nın sonu konusunda görüş birliği yoktur. Bir anlatıma göre Nasuhpaşazâde Hüseyin gemiyle Karadeniz'e açılıp, Tuna üstündeki Ruse dışında hükümet temsilcileri tarafından yakalanıp, öldürülmüştü.[7] Bir diğer anlatıma göreyse, Veziriazam kendisini affeder gibi yapmış, Rumeli beylerbeyliği vadetmiş, sonra da Boğaz'ın öte yakasına cellâtlar göndererek öldürtmüştü.[8]

Nasuhpaşazâde Hüseyin Paşa veziriazam olmayı hedefliyordu; Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın mevkine göz koyan bir diğer kişi de, başarılı bir askerî ve idarî kariyeri 1642'de, Kuzey Karadeniz sahilindeki Özi'nin beylerbeyi iken Azak kalesini Kazaklardan geri alarak taçlandıran Civan Kapucubaşı Sultanzâde Mehmed Paşa'ydı. Kemankeş Kara Mustafa'nın reformları birçok kişinin çıkarını tehdit ederek, konumunu tehlikeli kılıyordu. Veziriazam 1643'te Civan Kapucubaşı Sultanzâde Mehmed'i Şam beylerbeyiliğine atayarak saraydan

uzaklaştırdı. Ama Kemankeş Kara Mustafa aleyhine entrikalar çeviren tüm hizipleri sonsuza kadar safdışı edemezdi. Nasuhpaşazâde Hüseyin ayaklanması reformlarının yarattığı huzursuzluğun yalnızca birazıydı ve 1644 Şubat'ında Sultan İbrahim onun idamını emretti. Civan Kapucubaşı Sultanzâde Mehmed Şam'dan geri çağrılarak, Kemankeş'in yerine veziriazam yapıldı.[9]

Sultan İbrahim günlük meselelerle ilgilenmeyi vezirlerine bırakıyordu, ama kardeşi IV. Murad gibi gözdelerinin önerilerini dinlemeye açıktı. Murad, Kadızâdeli imamların teşvikiyle kahvehaneleri kapatıp, kıyafet yasalarını uygulamışken, İbrahim'in sağlık sorunları onu her türlü şarlatan için kolay bir av yapıyordu. İbrahim için Cinci Hüseyin Hoca ihtiyaçlarına yanıt verecek manevî bir danışman oldu. Cinci'nin mesleğinde resmen ulaştığı en yüksek nokta Anadolu kazaskeri atanmaktı, ama zamanın siyasetinde oynadığı rol bu görevin sınırlarının çok ötesindeydi.[10] Padişah'ın Cinci Hüseyin'i tercih etmesi, Şeyhülislâm'ın konumunu güvensiz hale getirmişti, ama Zekeriyazâde Yahya Efendi, Sultan İbrahim onu yerinden almaya ikna edilmeden önce öldü.

1638'de Avlonya'da meydana gelen ve tırmanma eğilimi gösteren, ama sonra çözümlenen korsan olayı gibi, 1644 yazında da halledilebilecek gibi görünen bir olay oldu, ama bu olay Osmanlılar ile Venedikliler arasında 1669'a kadar sürecek bir savaşı tetikledi. Aralarında Kâtib Çelebi'nin de bulunduğu dönemin Osmanlı kaynakları, o yaz Maltalı korsanların Rodos ile Girit arasındaki Kerpe adası açıklarında küçük bir filoya saldırdığını belirtirler. Gemilerde, emekliye ayrılan hadımağaları için âdet olduğu üzere Mısır'a sürgüne gitmekte olan Kızlarağası Sünbül Ağa ile hacca gitmekte olan bazı önemli kişiler vardı. Sünbül Ağa çıkan karışıklıkta öldürüldü ve ele geçirilen hazinenin yüklendiği gemi kısa bir süre için bir Girit limanına demirledi. Korsanlar kendilerine verilen yardıma karşılık hazinenin bir bölümünü Girit'in Venedikli valisine hediye ettiler. Sünbül Ağa'nın atlarından biri Kandiye valisine hediye edilmek üzere gemiden indirilirken toynakları toprağa değdi; Kâtib Çelebi'ye göre bu uğursuzluk olarak görüldü. Korsanlar birkaç gün sonra batıya yelken açtılar, ama çok fazla gitmeden ele geçirdikleri Osmanlı gemilerini lomboz kapaklarını açarak batırdılar, böylece gemilerdeki geri kalan erzak ve hayvanlar da yitirildi.[11]

Bu korsanlık faaliyeti İstanbul'da öfke yarattı ve Giritli Venediklilerin, karşı tarafın gemilerine saldırmayı planlayan ya da saldıran korsan teknelerinin barındırılmaması koşulunu içeren anlaşmayı bilerek ihlal etttikleri düşünüldü. İstanbul'daki Venedik elçisi Giovanni Soranzo'ya göre, başkentteki tüm yabancı elçiler Padişah'ın etkili gözdesi Cinci Hüseyin Hoca'nın huzuruna çağrıldılar, kendi devletlerinin bu meseledeki rolü konusunda sorguya çekildiler ve her birinin ayrı ayrı yazılı ifade vermesi istendi. Önce bunu reddeden elçiler, sonra kabul ettiler, ama gerçeğin yalnızca bu maksatla birisinin Girit'e gönderilmesiyle öğrenilebileceği koşulunu getirdiler. Olaydan sonra hayatta kalan kimi Osman-

lı denizcileri nihayet İstanbul'a döndüklerinde, Maltalıların aslında Girit'te yirmi gün kaldıklarını, ganimetlerini satıp, tedarik yaptıklarını açıkladılar. Osmanlılar için bu gözardı edilebilecek küçük bir anlaşma ihlali değildi ve Venedikliler ile Malta'daki dindaşları arasında bilinçli bir anlaşmaya benziyordu.[12]

Diğer taraf ise olayı Osmanlılardan çok farklı biçimde açıklıyordu. Girit'in Venedikli Valisi, Duçe'ye Malta gemilerinin adalarına dönmeden önce ancak yanlarında bulunan bazı Rumları karaya çıkaracak kadar orada kaldıklarını, Maltalıların karaya çıktığı sahil bölgesinden sorumlu subayın da o sırada görev başında olmadığı için idam edildiğini bildirdi. Olayların böylesine farklı iki anlatımını uzlaştırmak olanaksızdı. Venediklilerin çıkarının barışı korumak olduğu açıktı, çünkü kendilerini ve kolonilerini Osmanlı saldırılarına karşı koruyacak durumda değillerdi. Bizzat Girit'te bile yerli Rum halkının hiç sevmedikleri Venedikli efendilerini savunmak için harekete geçmesi beklenemezdi. Osmanlı Divân-ı Hümâyûn'unda ise bu olay nedeniyle savaşa girişmenin yararı konusunda pek fazla tartışma olmadığı anlaşılmaktadır: Bu konuda Cinci Hüseyin Hoca'nın benimsediği savaşçı tutum, Sultan İbrahim'in bir diğer gözdesi ve damadı olan, Dalmaçyalı mühtedi Silahdar Yusuf Ağa tarafından desteklenmişti.[13] Paşa rütbesi verilen Silahdar Yusuf, kara ve deniz harekâtından sorumlu kaptanıderya olarak atandı.[14] Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın ölümü ve onun ılımlı sesinin kesilmesiyle, savaş yanlıları öne çıkmışlardı.

İmparatorluk tersanelerinde hazırlanmakta olan Osmanlı donanmasının hedefinin Malta olduğu sanılıyordu. Hâlâ masumiyet iddiasını sürdüren Venedik aksine inanamamıştı ve Osmanlı donanmasının 26 Haziran 1645'te Girit açıklarında belirmesi onlar için bir sürpriz oldu.[15] Bu ilk yaz seferinde Osmanlılar yaklaşık iki ay uğraşarak Hanya (Canea) kalesini aldılar ve İslâmî savaş kurallarına ve Osmanlı uygulamasına uygun olarak kaledekilerin can ve mallarını bağışlayıp, gitmelerine izin verdiler. Fethin simgesi olarak katedral kentin ana camiine dönüştürüldü ve Padişah'ın adı verildi. Dönüştürülen diğer iki camiden birine de muzaffer komutan Silahdar Yusuf Paşa'nın adı verildi.[16]

Ama Silahdar Yusuf Paşa meslek hayatındaki bu olumlu gelişmeden sonra fazla yaşamadı. İstanbul'da döndüğünde kuşatmayı yönetiş biçimi, özellikle de çok az ganimet getirmesi dolayısıyla Veziriazam Civan Kapucubaşı Sultanzâde Mehmed Paşa tarafından eleştirildi. Sultan İbrahim her iki tarafın iddialarını dinledikten sonra, Civan Kapucubaşı Sultanzâde Mehmed'i veziriazamlıktan azletti, ama Silahdar Yusuf, Padişah'ın lütfuna fazla güvenilemeyeceğini gördü: Kışın sefere uygun bir mevsim olmadığı ve zaten donanmanın hazırlıksız olduğu gerekçesiyle Girit'e dönmeyi reddedince, İbrahim itaatsizlik ettiği için onu idam ettirdi.[17]

1646'da Osmanlılar Dalmaçya kıyılarında Venedik'e ait toprakların önemli bir bölümünü fethettiklerinde, savaş çok parçalı Venedik-Osmanlı sınırının bir başka cephesine sıçradı, ama alınan toprakların bir kısmı ertesi yıl kaybedildi.[18]

Öte yandan Girit'teki savaş iyi gidiyordu. Yılın başlarında Resmo, arkasından adadaki diğer küçük kaleler alındı. 1647 Ekim'inde adadaki en büyük kent olan Kandiye'nin kuşatması başladı (ve bunu izleyen 22 yıl devam etti); 1648'de bir iki küçük kale dışında Girit'in geri kalan kısmı Osmanlı'nın eline geçmiş, hatta adada –henüz çok az vergi sağlasa da– bir Osmanlı idaresinin temellerinin atılması mümkün olmuştu.[19] Ama Osmanlıların şansı tükenmek üzereydi. 1646'da Bozcaada'ya (Tenedos) çıkan Venedik güçleri püskürtülebildi, ama Venediklilerin Osmanlı denizciliğine, merkez üslerine bu denli yakın bir noktada ve Girit'e giden deniz yolunun son derece stratejik bir noktasında darbe indirebilmeleri gelecek için pek umut vadetmiyordu. 1648'te bir Venedik donanması Çanakkale Boğazı'nı abluka altına aldı ve Osmanlıların bir yıl boyunca Ege'ye açılarak, Girit'teki birliklerine tedarik sağlamalarını engelledi. İstanbul'un tedarik yolları da bundan etkilendi. Osmanlı donanması merkezini –karadan– güçlendirilen Çeşme limanına taşıyarak, ablukanın dayattığı hareket olanaksızlığını bir ölçüde aşmaya çalıştı.[20] 1649 Nisan'ında İstanbul'dan yola çıkarılan yeni ve güçlü bir donanmayla abluka yarıldı.[21]

Osmanlı İmparatorluğu ile Venedik arasında çıkan çatışmanın etkileri, Girit'teki savaş alanından çok uzaklarda da hissedildi. Lehistan son yıllarda Kırım Tatarları'na giderek daha çok kızmaya başlıyordu, çünkü başka alanlarda kullanılabilecek kaynaklar ülkeyi onların akınlarına karşı savunma çabalarına harcanıyordu. 1632'de tahta geçtikten kısa süre sonra bir "Türk savaşı" planları kuran Kral IV. Vladislav şimdi Venedik'in ülkesindeki elçisi Giovanni Tiepolo'dan destekleyici bir tavır görmüş, elçi kendisine Osmanlı'nın ilgisi Girit'te yoğunlaşmışken, resmen Vladislav'ın uyrukları olan Kazakların Osmanlıların Karadeniz sahillerine saldırmasını önermişti. Bu geçmişte İstanbul'da büyük kaygıya neden olan bir taktikti. Tiepolo ayrıca maddî yardım da öneriyordu. Vladislav Osmanlıları doğrudan tahrik etmenin çok tehlikeli olacağını düşünüyordu ve Tatarlara saldırmanın daha akıllıca olduğu fikrinde kararlıydı. Bu da kaçınılmaz olarak onların Osmanlı efendileriyle bir savaşa dönüşecekti. Bu fikri akla yakın bulan Tiepolo 1646 Mart'ında Venedik hükümetinden böylesi bir girişimi parasal olarak destekleme sözü aldı.[22]

Vladislav kendi hükümetinden destek alamadı, ama komşuları Moskof Devleti ile Osmanlı'nın vassal devletleri Eflak, Boğdan ve Erdel, emrindeki Kazak güçlerini kullanarak asgarî masrafla gerçekleştirebileceğini düşündüğü bu plana arka çıkacaklarını belirttiler. Ancak bu sırada Lehistan topraklarına Tatar saldırıları duraklamıştı; iki cephede savaşmanın büyük güçlüğünün farkında olan Osmanlı Devleti de Vladislav ile ilişkilerinde uzlaşmacı bir yaklaşım benimsedi. Ancak en önemlisi Lehistan anayasasının saldırgan bir savaşa izin vermemesi ve Vladislav'ın kendi hükümetinin fikrini değiştirmemesiydi; Kral'da zorunlu olarak hükümetin kararına boyun eğdi.[23]

Venedik ile savaş sürerken, Osmanlı idaresinde kargaşa hüküm sürüyordu. IV. Murad'ın üst düzey devlet adamları sahneden uzaklaştırıldıktan sonra, İbrahim dönemine gerek saray, gerekse devlet meselelerinde istikrarsızlık damgasını vurdu. Padişah'ın aklî dengesinin bozuk olması annesine karar verme sürecine müdahale olanağı sağlıyordu, ama valide sultan da onun danışmanlık için gözdelerine başvurmasını engelleyemiyordu. Padişah haremden çıkmıyor, iç ve dış politikaya pek ilgi göstermiyordu. Hükümet mensupları, bağlı oldukları hiziplerin kaderlerindeki iniş çıkışlara göre, mevki peşinde koşuyorlardı. Gün entrika günüydü, ama entrika da çok tehlikeliydi: 1645'ten sonra veziriazam olan Salih Paşa'nın, Sultan İbrahim'in tahttan indirilerek, yerine oğullarından birinin getirilmesini mırıldanması, 1647'de Paşa'nın sonunu getirdi.[24] IV. Murad'ın devletin vergi tahsilâtını kolaylaştırmak için başlattığı reformlara rağmen, hazine gene tamtakırdı.

Topluma egemen olan hoşnutsuzluğun bir diğer belirtisi eyaletlerde huzursuzluğun sürüp gitmesiydi. Anadolu kargaşa içindeydi. Köylülerin yaşamı hem yerel eşkıyalar, hem de Abaza Mehmed Paşa ve Nasuhpaşazâde Hüseyin Paşa gibi siyasi hedefli asiler tarafından altüst ediliyordu. Halk da buna tepki olarak geleneksel yaşam biçimlerini terk ediyordu; kötüleşen ekonomik koşullar nedeniyle birçok kişi ya bir paşanın maiyetine asker olarak giriyor ya da arkadaşlarıyla birlikte kırsal alanları yağmalamaya girişiyordu. Devlet retoriğinde eşkıyalık ile isyan arasında bir ayırım yapılıyordu. Paşalar her şeyden önce Osmanlı olarak görülüyor ve isyancı paşalar bir parçası olarak yetiştirildikleri bu egemen sınıfın sapmış üyeleri sayılıyorlar, özellikle inatçı oldukları kanıtlanıncaya kadar, en azından bir süre için, saflara geri getiriliyorlardı. Öte yandan eşkıyalar devletin gözünde ikinci sınıf kişiler, toplumsal düzen içinde kendilerine takdir edilen konumu yasadışı olarak reddeden, vergi yükümlüsü köylü sınıfın üyeleriydiler ve ceza kanununa göre cezalandırılıyorlardı. Bir eşkıyanın Osmanlı seçkinlerinin saflarına katılması çok enderdi. Hem isyancı paşalar, hem de eşkıyalar kervanlara saldırıyor, köylüleri eziyor, merkezî hükümetin vergi tahsildarlarına karşı çıkıyorlardı; yerel nüfus tarafından hem seviliyor, hem nefret ediliyorlardı. İşsizler için enerjilerini boşaltma olanağı sağlıyor, saflarına çok sayıda silahlı genç adamı çekiyorlardı. Aynı zamanda dönemin birçok türküsüne de konu olmuşlardı. Bu türkülerde onlara kimi zaman kanunsuz işleri terk etmeleri nasihat ediliyor, kimi zaman da devletle çatışmayı sürdürmeleri için cesaret veriliyordu.[25]

Bu yıllardaki çete reislerinin tipik bir örneği, Osmanlı birliklerinin Girit'te olmalarından yararlanarak 1640'ların ortalarından sonra babası Kara Haydar'ın izinden eşkıyalığa başlayan Karahaydaroğlu Mehmed'di. Karahaydaroğlu bir yandan Batı Anadolu'nun ana geçiş yollarında kervanları yağmalarken, bir yandan da sancakbeyiliği talep ediyordu. Bu isteği reddedildi ve (Sultan Osman'ın intikamını almak isteyen Abaza Mehmed Paşa'nın yetiştirmesi ve gele-

ceğin veziriazamı olan[26]) Karaman beylerbeyi İpşir Mustafa Paşa komutasında bir ordu 1647-8 kışında onu tutuklamak üzere harekete geçti; ama gerek bu, gerekse daha sonraki girişimler başarısız kaldı. Karahaydaroğlu Mehmed nihayet 1648 sonlarında yakalanarak idam edildi.[27] Benzer eşkıyalar gibi o da bir türküde anılır:

Haydaroğlu aklın yok mu başında?
Niçin Âl-i Osman'a asi olursun?
Her ne zulum işledinse dünyada,
Ettiklerin cümle bir bir bulursun.
...
Niçin oturmazsın kendi halinde?
Şimdi sensin cümle halkın dilinde.
Bilmiş ol kim Kara Ali'nin elinde
Türlü türlü azap ile ölürsün.

Kâtib Ali eydür: Var git işine;
Dar iderler küll dünyayı başına,
Karga kuzgun konar bir gün leşine,
Sanma böyle dârat ile kalırsın.[28]

1623'teki Abaza Mehmed Paşa ayaklanması Sultan Osman'ın öldürülmesinin intikamını almak için patlak vermişti; Nasuhpaşazâde Hüseyin Paşa'nın derdi ise eyalet idarecisi olarak yetkilerine getirilen sınırlamaydı. İstanbul'daki çekişmelere eyaletlerin tartışmalarını ekleyerek, bunları daha da kızıştırma tehdidindeki bir diğer Anadolu ayaklanması da Sivas beylerbeyi Varvar Ali Paşa'nın isyanıydı. Tarih kitabını bundan yarım yüzyıl sonra derleyen vakanüvis ve bürokrat Mustafa Naimâ, İstanbul'un 1647'de Sivas'tan Ramazan için planlanan şenliklere katkı payı olarak 30 bin akçe istediğini, ama Varvar Ali'nin kentin ileri gelenleriyle görüştükten sonra, yerel vergi mükelleflerine böyle bir yük bindiremeyeceği kararına vardığını belirtir. Bunun peşinden İstanbul'dan başka talepler de gelmişti. Bunlardan biri İpşir Mustafa Paşa'nın karılarından birinin İstanbul'a gönderilmesiydi. Varvar Ali bu isteği, bir Müslüman'ın karısının yasal eşi dışında kimseye verilemeyeceği gerekçesiyle reddetti. Giderek artan kızgınlığı onu sonunda kırsal yaşamı sekteye uğratanlar olarak gördüğü kişilere karşı sesini yükseltmeye sevketti. Varvar Ali, Padişah'ı devlet işleriyle ilgilenmemekle suçlayarak, saltanatın Padişah'ın çevresindeki kadınların eline geçtiğinden yakındı. Özellikle de beylerbeyi ve sancakbeyilerin kısa sürede değiştirilmelerinin büyük bir sorun olduğuna işaret etti, çünkü ona göre eyaletlerdeki üst düzey mevkiler genelde ancak üç yıl içinde ödenen bedeli karşılayabiliyor, bu nedenle her yeni atanan kişi azledilmeden önce yerel halktan mümkün olduğunca çok

para koparmaya bakıyordu. Varvar Ali, devletin düzgün işlemesi için İstanbul'a şahsen giderek durumu anlatacağını açıkladı.[29]

Bu sırada Erzurum'da olan Evliya Çelebi, maiyetinde bulunduğu eyalet beylerbeyi Defterdârzâde Mehmed Paşa'nın, Salih Paşa'nın idam haberini aldığını ve Salih Paşa'nın ölümünden beş gün sonra veziriazam atanan ve itaatsiz saydığı birçok eyalet idarecisini yerinden almaya kararlı olan Hezarpare Ahmed Paşa'nın onun da hayatına kastettiği yolunda bir uyarıda bulunulduğunu kaydeder. Defterzâde Mehmed bu mektubu memurlarıyla tartışıp, eğer yöre hazinesine el koyup, "Abaza [Mehmed] Paşa gibi Celâlî olmak üzere" Erzurum kalesine kapansa, onların nasıl bir tepki göstereceklerini sormuştu; ancak garnizondaki yeniçeri birliğini kaleden atmayı başaramamıştı.[30] Evliya Çelebi bundan kısa bir sonra Erzincan'dayken, Varvar Ali Paşa'dan bir mektup geldiğini yazar; Varvar Ali mektupta İpşir Mustafa Paşa'nın karısıyla ilgili olay nedeniyle Sivas beylerbeyiliğinden alındığını ve aralarında yedi eyalet valisi ve on bir sancakbeyi de bulunan kalabalık ve güçlü bir maiyetle İstanbul'a yürüdüğünü bildirmektedir. Varvar Ali, Hezarpare Ahmed'in bir karmaşa dönemi başlattığını söylemekte ve Defterdârzâde Mehmed ile adamlarının da kendisine katılmalarını önermektedir. Defterdârzâde Mehmed bu öneriyi kabul etmiş ve telaşla hazırlıklara başlanmıştır. Evliya Çelebi kaçınılmaz olarak bu kargaşanın ortasında kalır, ama onu başlıca kaygılandıran şey yanında taşıdığı mallardır.[31]

Varvar Ali Paşa imparatorluğun doğu eyaletlerini İpşir Mustafa Paşa'nın da aralarında olduğu isyancı paşalar arasında bölüştürmeyi planlıyordu, ama önerdiği koalisyon gerçekleşmedi. Defterdârzâde Mehmed Paşa, Evliya Çelebi ile o sırada Amasya'nın güneydoğusunda kamp kurmuş olan Varvar Ali'ye bir mektup göndererek, İpşir Mustafa'ya güvenilemeyeceği konusunda uyardı. Bu arada İpşir Mustafa'dan sonra Karaman'a beylerbeyi atanan Köprülü Mehmed Paşa'ya Varvar Ali'nin ordusuna karşı gönderilen birliklere komuta etmesi emri verilmişti, ama onlar harekete geçemeden, Varvar Ali, Köprülü Mehmed'i tutsak etti. Kısa süre sonra İpşir Mustafa askerleriyle Varvar Ali'nin o sırada Ankara'nın kuzeyinde bulunan karargâhına geldi, Köprülü Mehmed'i kurtardı ve Varvar Ali'yi idam ettirdi. Evliya Çelebi İstanbul'da hazırlanan plana göre Varvar Ali'ye Defterdârzâde Mehmed Paşa'yı öldürme, Defterdârzâde'ye ise Varvar Ali'yi yakalama emri verildiğini söyler; ancak o bunları Varvar Ali'ye bildirmeye zaman bulamamıştı. Evliya Çelebi, İpşir Mustafa ile pek hoş olmayan bir görüşme yapmak zorunda kalmış, ama Defterdârzâde Mehmed ile yakın bir ilişkisi olduğunu kesinlikle reddederek, tesadüfen o yol üzerinde olduğunu ve karışıklığın içine düştüğünü iddia etmişti.[32]

Varvar Ali Paşa, devşirilmesinden başlayarak devlet hizmetindeki yaşamını anlatan bir şiir yazmıştı. Aslında 17. yüzyıl ortalarında devşirme işi hemen hemen sona ermişti, çünkü yeniçerilerin sayısı artık Osmanlı yönetici sınıfına Hıristiyan dönmeleri yetiştirmeyi gereksiz kılacak kadar artmıştı. Varvar Ali'nin

otobiyografisi Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî-idarî hiyerarşisinde bir kariyeri anlatan az sayıdaki kişisel yapıttan biri olarak önemlidir. 1600 yılı dolayında Sultan Ahmed'in görevlilerince devşirilmiş –"beni aldıklarında endişeliydim, ağlıyordum, çünkü beni neyin beklediğini bilmiyordum"– ve saraya içoğlanı olarak yetiştirilmek üzere İstanbul'a gönderilmişti. Dört yıllık hazırlıktan sonra, sarayda on yıl eğitim görmüş, ardından Sultan Ahmed'in doğancılarından biri olmuş ve böylece Padişah'ı etkileme fırsatı bulmuştu:

Meğer bir gün o şah çıktı şikâre
Doğan aldı elimden aşikâre

Görüp bir kerkesi saldı havaya
Edip sayd anı düşürdü ovaya

Bakıp ol dem, dedi: Söyle muradın
Bana arzeyle ahval-i fuadın

Dedim: Var bir kulun Büyükodada
Seferli eyleyip erdir murada

Bu Varvar Ali'nin peşpeşe birkaç padişahla yakınlığının ilk adımıydı; herhalde Osmanlı egemen sınıfına yeni katılan herkes bunu hedefliyordu. Varvar Ali, Sultan II. Osman'a Hotin seferinde hizmet etti ve ödülü saray sipahisi atanmak oldu. Kendisine Şam eyaletinde bir tımar bahşedildi, ama kapıkulunun Osman'ın devrilmesinde oynadığı role tepkisi nedeniyle sipahi birliğinden ayrıldı. Kısa süre sonra Mısır'a yeniçeri ağası olarak atandı ve bir yıl sonra İstanbul'a dönerek, sırasıyla iki şahin birliğinin başına geçti. Yaklaşık 1625'te genç Sultan IV. Murad'a avda hizmet ediyordu; bu görevde Padişah'ın gözüne girerek, bir sipahi birliğine komutan atandı ve 1629-30'daki talihsiz Bağdat seferine katıldı. Daha sonra ilk önemli görevi olan Kıbrıs beylerbeyiliğine atandı, ama bu görevde ancak altı ay kaldıktan sonra İstanbul'a çağrılması onu üzdü. Bundan sonra sırasıyla Adana, tekrar Kıbrıs, Diyarbakır ve Maraş'ta idarecilik yaptı. 1635'te Padişah Bağdat'ı geri almaya giderken yanında yer aldı ve cesareti nedeniyle kendisine para ve *kaftan* verildi:

...Görünüp yolda üç defa kızılbaş
Huda nusret verip aldık dil ü baş

Bu hali gördüğünde şah Murad Hân
Verirdi dört kese akçe ve kaftan

Gerek Revan seferinde, gerekse daha sonra Tebriz'in yağmalanmasında sivrilen Varvar Ali önce yeniden Kıbrıs'a, bir yıl sonra da Batı Anadolu'daki Anadolu

Eyaleti'ne beylerbeyi atandı. 1638'de Bağdat seferinde saldırının başındayken yaralanıp, malule ayrıldı; sonra Rumeli Eyaleti'ne beylerbeyi yapıldı. Sultan İbrahim tahta geçtiğinde kısa bir süre için gözden düştü, ama sonra sırasıyla Van, Anadolu, Adana eyaletlerinde beylerbeyilik, Bolu'da sancakbeyiliği yaptı. Tam da onun ve diğer yöneticilerin sık sık yer değiştirmek zorunda kalmalarından en bıktığı bir anda (daha sonra bu tür atamaların üç yıldan fazla sürmesi gerektiğini önermesinde kuşkusuz bu rol oynamıştı) Bosna'ya, kırk yıl kadar önce ayrıldığı yurduna vali atandı:

...olup kırk üç yıl içre ana vâsıl
salâ ettim muradım oldu hâsıl

kemâl-i lûtfunu çün gördüm anın
unuttum cümle alâmın cihânın

Hakkın lûtfu erişse bir kuluna
eder çoban iken sultan iline.[33]

Ne yazık ki Varvar Ali Paşa'nın özgeçmişi burada, 1648'deki ölümünden üç yıl önce sona ermektedir. Bu nedenle onu kurulu düzene böylesine şiddetle meydan okumaya yönelten dürtüyü ancak tahmin edebiliriz. Ergenlik çağında ayrıldığı ülkesine bir Osmanlı beylerbeyi olarak dönmekten belli ki gurur duymuştu ve parlak meslek hayatı onun gibi yoksul bir köylü ailesinden gelen bir çocuğun önündeki fırsatlara açık bir örnekti. Bu çocuklar evlerinden ve ailelerinden ayrıldıkları zaman iki tarafta da gözyaşı döküldüğü kuşkusuzdu, ama devşirme sisteminin bunun uygulandığı Hıristiyan uyruklar arasında fazla bir direnişle karşılaşmadığı anlaşılmaktadır. Bunun diktatörce bir dayatmadan çok, meşru bir hükümdara karşı yasal görev olarak görülmüş olması mümkündür. Ancak 17. yüzyıl ortalarına gelindiğinde sistemin arasıra işletilmesi bunu –dönemin birçok batı devletinde de olduğu gibi– askerlik hizmetine zorla adam almaya benzer kılmış olabilir.

Sultan İbrahim'in saltanat dönemi kanlı bitti: O tarihte İstanbul'da bulunan Hasan Vecihi tüm ayrıntıların ciltli bir kitabı dolduracağını söyler.[34] 1648'de artık tüm hizipler Padişah'ın tahttan indirilmesinin gerekli olduğunda görüş birliği içindeydiler. İbrahim'in annesi Kösem Sultan bile oğlunun davranışlarının gerek içeride, gerekse dış ilişkilerde devletin geleceğini tehlikeye düşüreceğini kavramıştı. Veziriazam Hezarpare Ahmed Paşa'ya mektubunda görüldüğü gibi, Kösem de İbrahim'in aşırı ve değişken davranışlarından çevresindeki diğerleri kadar bezmişti: "Sonunda ne sizi hayatta bırakacak, ne de beni. Devletin kontrolünü elimizden kaçıracağız. Tüm toplum harap. Onu derhal tahttan uzaklaştırın."[35]

Hezarpare Ahmed Paşa sevilmeyen bir kişiydi; devletin, işlerin düzgün işleyişi için dayandığı eyalet idarecileri kadar İstanbullular da ondan hoşlanmazlardı. Konumunun ona sağladığı lüksü alenen sergiler, Padişah'ın aşırılıklarını dizginlemek için fazla çaba harcamazdı. Olayları yakından izleyen Kâtib Çelebi, Veziriazam'ın Girit seferlerinden dönen komutanlara samur kaftanlar armağan etmesinin, İbrahim'in tahttan indirilmesine yol açan olayları kışkırttığını yazar.[36] Geleneğe uygun olsa da, böylesi gösterişli bir davranış, iç ve dış çatışmaların neden olduğu güçlüklerle boğuşan bir halk için bardağı taşıran damla olmuştu: O yıl başında Venediklilerin Çanakkale Boğazı'nı abluka altına almaları, kentte kıtlığa yol açmıştı.

Hoşnutsuzluğun ilk kez –1623'te Sultan Osman'ın tahttan indirilip, yerine amcası Mustafa'nın geçirilmesinde kilit rol oynayan– yeniçerilere ait Orta Camii'nde dile getirilmesi, yeniçerilerin padişahları tahta çıkarıp, indirmekte ne denli belirleyici olduklarını bir kez daha vurguluyordu. 7 Ağustos 1648'de yeniçeriler buradan saraya, yeni kuşağın genç şehzadelerine bir zarar gelmemesi için uyarıda bulundular. Hezarpare Ahmed Paşa kaçtı, ama kısa sürede yakalandı ve Padişah'ın emriyle idam edildi. Yeniçeriler 1623'te olduğu gibi Şeyhülislâm ve önde gelen din adamları aracılığıyla ulemayla da ittifak yaparak, onları camilerine davet ettiler. Ertesi gün de At Meydanı'nda toplandılar.[37]

Her zamanki saygılı tutumlarını bir kenara bırakan yeniçeriler ve onların destek amacıyla çağırdıkları sipahi birlikleri, devletin sorunlarından bizzat Padişah'ı sorumlu tutuyorlardı. Ancak İstanbul'daki tek silahlı güç kendileri olduğu halde, bir padişahın tahttan indirilmesi kadar büyük bir olayda yalnızca kaba kuvvetle hareket edemeyeceklerini düşünüyorlardı. Devletin temelini oluşturan sözsüz fikir birliği çerçevesinin dışına çıkmayı akıllarına bile getirmiyor, eylemlerinin meşruiyeti için Şeyhülislâm'ın fetvasına ihtiyaçları olduğuna inanıyorlardı. Bunun alternatifi sınırsız bir anarşiydi. Kapıkulunun varlık nedeninin padişahın has birlikleri olması artık unutulmuştu; onlar şimdi kendilerini devletin bekçisi olarak görüyorlardı. Bu rolün padişahın hizmetkârı olma konumuyla mutlaka çatışması gerekmezdi, ama uygulamada giderek öyle oluyordu. Padişahın otoritesinin çevresindeki hiziplerin gürültüsüyle zayıfladığı bir dönemde, kapıkulu kurulu devlet düzenini sürdürmeyi ve bunun içinde kendi yerlerini güvenceye almayı bir görev olarak görüyordu. Tek tek padişahlar harcanabilirdi, ama Osmanlı hanedanının merkeziyetinin getirdiği devamlılık bir inanç meselesiydi.

Şeyhülislâm, İbrahim'in tahttan indirilmesinde son karar verilmeden önce diğer devlet adamları gibi Kösem Sultan'a da danışılması gerektiği bilinciyle, onun da fikrini aldı. Kösem'e herkesin İbrahim'in gitmesi konusunda görüş birliğinde olduğu ve en büyük şehzade olan İbrahim'in oğlu Mehmed'e sadakat yemini etmeye hazır oldukları bildirildi. Kösem Sultan onlarla sarayda görüşmeyi kabul etti ve önce bir direnme gösterisinde bulundu:

> Bu kadar zamandır oğlum ne murad ederse gösterdiniz vefâda delil oldunuz bir kere biriniz nasihat edüp hayır-hahlık etmedi şimdi evvel emirde kaldırıb bir karış masumu yerine geçirmek istersiz bu ne su-i tedbirdir.

Mesele iki saat tartışıldıktan sonra, Kösem umutsuzluğa düşmüş gözüküyordu:

> Bilâhare padişahı halle ittifak etdiler, geri türlü olmak mümtenîdir, siz şehzadeyi vermezseniz saray-ı âmireye girub zor-pazû ile alır dersiniz.[38]

Şeyhülislâm'ın fetva vermeden önce Kösem'in ikna edilmesi gerektiğinin düşünülmesi valide sultanların –özellikle de bu valide sultanın– elde ettikleri otoritenin bir göstergesiydi. Kösem özel olarak Veziriazam'a gerçek duygularını yazabilirdi, ama gelenekler devlet adamlarının yanında onlara direniyor gözükmesini zorunlu kılıyordu. İbrahim'i yeniden tahta geçirme girişimleri olabileceği korkusuyla, onun idamı konusunda da bir fetva alındı.[39] Çok geçmeden "Deli" padişah ölmüş ve tahttan indirilen büyük dayısı Sultan I. Mustafa'nın Ayasofya'nın bahçesindeki türbesine gömülmüştü.[40]

Eğer yetersiz Sultan İbrahim'in gidip, yerine yedi yaşındaki IV. Mehmed'in geçmesinin İstanbul'daki hizip çatışmalarını ve eyaletlerdeki karışıklığı dizginleyeceğini umanlar varsa, bunlar kısa sürede hayal kırıklığına uğradılar. Yeni ve özellikle de böylesine genç bir padişah yalnızca ittifaklarda değişiklik anlamına geldi. Artık genel kabul görmüş âdete göre, Kösem Sultan'ın saltanatının sonraki döneminde anne otoritesini silkip atıncaya kadar IV. Murad için yaptığı gibi, Mehmed reşit oluncaya kadar da annesinin ona naiplik etmesi gerekiyordu. Ancak bu kez son yılların karışıklıkları ve Mehmed'in annesi Turhan Sultan'ın henüz yirmilerinde olması, naipliğe geçişi güçleştirdi; devlet adamları Turhan Sultan'ın iktidar uygulamasında rol oynayamayacak kadar tecrübesiz olduğunu düşünüyorlardı. Bu nedenle, tıpkı 1617'de I. Ahmed öldüğünde tahta oğlu yerine kardeşi geçirilerek veraset hakkı için yapıldığı gibi, bu kez de valide sultan konumu yeniden tanımlandı; haremin en kıdemli kadını Kösem Sultan sarayda kalırken, Turhan Sultan sırasını beklemek üzere bir kenara itildi.[41]

Hezarpare Ahmed Paşa'nın yerine veziriazam olan Sofu Mehmed Paşa, Sultan İbrahim'in devrilmesini planlayanların üstünde uzlaştıkları bir adaydı ve bu görevdeki dokuz ayı boyunca rakip hiziplerin kuklasından fazla bir şey olamadı. Paşa daha sonra Kara Murad Paşa'ya yol açmak için görevden alınıp, idam edildi. Kara Murad'ın yeniçeri ağalığından veziriazamlığa yükseltilmesi, kapıkulunun devlet meseleleri üzerindeki etkisinin Sultan IV. Mehmed rüştünü kazanıncaya kadar süreceğine işaret ediyordu.[42] Nitekim, bu yıllarda birkaç yeniçeri ağası veziriazam yapıldı.

İbrahim'in tahttan indirilmesi hizip mücadelesini dindirmediği gibi, İstanbul sokaklarındaki huzursuzluğa da son vermedi. Şimdiki protestocular sarayda bir yer edinmek ya da sipahi birliklerine dâhil olmak beklentisiyle eğitilen

gençlerdi. Sipahi olmayı hak eden birçok kişiye maaş ödeyecek para olmaması bu birliklerin son yıllarda ihmal edilmesine neden olmuştu. Genelde yeni padişah tahta çıktığında bu saflara atamalar yapılırken, bu kez yapılmamıştı. Görevdeki sipahilerin de desteğini alan öfkeli adaylar Sultan İbrahim'in haksız yere idam edildiğini öne sürdüler, ama İbrahim'i tahttan indirme konusunda görüş birliği yapan yeniçeriler ile din adamları cephelerini bozmadılar: Bunun yasadışı bir isyan olduğu fetvasını alan yeniçeriler birkaç gün boyunca, sipahilerin ve sipahi adaylarının toplandığı At Meydanı'na saldırarak, ayaklanmayı kanla bastırdılar.[43] Böylece son zamanlarda yeniçeriler ile sipahiler arasında oluşan dayanışma da, her birliğin kendi çıkarlarını savunması dolayısıyla çıkan kargaşaya kurban gitti.

Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi sırasında İstanbul'da meydana gelen sipahi ayaklanmasının bastırılması, eyaletlerde şiddetli tepkiye neden oldu. Eski bir sipahi olan Gürcü Abdünnebi Ağa, Niğde'deki merkezinden sipahi katliamını protesto etmek için İstanbul'a doğru yola çıktı. Gözleri önünde gelişen bunalımdan dehşete düşen dönemin tarihçileri, bu tehlikeli gelişmeleri uzun uzun ele alırlar. Sonra paşa ve IV. Mehmed'in gözdelerinden olacak Abdurrahman Abdi, At Meydanı'ndaki katliam zamanında Galatasarayı saray okulundan mezun olarak, Topkapı Sarayı'nda hizmete başlamıştı. Bu olaylara ilişkin derlemesinde Gürcü Abdünnebi'nin, kendisine geliri iyi bir devlet görevi verilmediği için devlete kişisel kin beslediğini anlatır. Gürcü Abdünnebi arkadaşlarının öldürülmesini meşru kılan bir fetva verdiği için Şeyhülislâm'ın kellesini ve kendisine Padişah'a derdini anlatma fırsatı verilmesini talep ediyordu.[44] Vakanüvis Mustafa Naimâ'ya göre Gürcü Abdünnebi, protestocuların cesetleri cenaze töreni yapılmadan denize atıldığı için özellikle kızgındı: İntikam peşinde koşan Gürcü, onların sanki Hıristiyan savaş esirleriymiş gibi öldürüldüklerini söylüyordu.[45]

Gürcü Abdünnebi aralarında Katırcıoğlu Mehmed adlı bir eşkıya ve onun çetesi de bulunan büyük bir güç toplayarak, Anadolu'yu geçti, 1649 yazında İznik'e ulaştı. Hükümet onun üzerine o sırada İstanbul'da bulunan Erzurum Beylerbeyi Tavukçu Mustafa Paşa komutasında bir ordu gönderdi. Ancak İznik'ten iki menzil uzaklıktaki İzmit'e varıldığında, paşanın güçlerinin asilere direnemeyecek kadar yetersiz olduğu anlaşıldı ve ordu başkente geri döndü. Bunun yerine Üsküdar'a ve Çamlıca tepelerine büyük bir ordunun konumlandırılmasına karar verildi. Devlet güçleri yerlerini aldıktan sonra, Veziriazam Kara Murad Paşa'nın talebiyle sancak-ı şerif saraydan alınarak Çamlıca'daki kampa getirildi.*[46] Ancak Abdurrahman Abdi'ye göre, Padişah –ya da muhtemelen

* 1593-94'te Habsburglara karşı savaşta esin kaynağı olması için Şam'dan İstanbul'a getirildiği anlaşılan bu sancağı Sultan III. Mehmed Macaristan'daki Haçova savaşında yanında taşımıştı, ama sancak 1596 sefer mevsiminden sonra Şam'a iade edilmemişti (Necipoğlu, 'Architecture, Ceremonial and Power' 151).

onun naibi olarak büyükannesi Kösem Sultan– birliklerin Gürcü Abdünnebi'ye karşı harekete geçirilmesinde sancağın kullanılmasına izin vermedi, çünkü bu güçlü simgenin kullanımı kan dökülmesine yol açabilirdi, oysa sorunun kansız çözülebileceği umuluyordu. Gene de Veziriazam'ın sert, ama uzlaşmacı tutumunda haklı olduğu anlaşılmaktadır, çünkü Gürcü Abdünnebi isteklerini Şeyhülislâm'ın azline indirgedi; bu da kabul edilmeyince kendisine ve Katırcıoğlu Mehmed'in de aralarında bulunduğu arkadaşlarına yüksek mevkiler istemekle yetindi. İsyancıların ordusu o sırada Bulgurlu'da, Veziriazam'ın birliklerinden kısa mesafe uzakta kamp kurmuş olduğundan, Veziriazam bu sınırlanmış talebi karşılamayı uygun gördü.[47] Boğaz'ın karşı kıyısında gelişen bu durumun İstanbul'da yarattığı dehşet, Mustafa Naimâ'nın elli yıl sonra derlenmiş yapıtında bile elle tutulur düzeydedir: İsyancılarla savaşmak için acele yeniçeri kaydedilmeye başlanmış, kentin fırınlarına tam kapasite çalışma emri verilmiş, içinde asker kalmayan kentte güvenliği sağlamak için çobanlara ve ayaktakımına silah dağıtılmıştı.[48]

Veziriazam Kara Murad Paşa'nın asilere verdiği sınırlı tavizler işe yaramadı. İki taraftan öncü gruplar bir çatışmaya girdiler ve kanlı mücadeleden isyancılar galip çıktılar. Bunun üzerine Veziriazam Gürcü Abdünnebi birliklerinin üzerine asker gönderdi ve isyancılar Anadolu'ya kaçtılar. Gürcü Abdünnebi Kırşehir'de yakalandı, kesik başı daha sonra Padişah'a meydan okumayı planlayanlara bir uyarı olarak Topkapı Sarayı'nın dışında sergilendi.[49] Katırcıoğlu Mehmed affedildi, Osmanlı askerî-idarî kurumuna alındı ve çeşitli beylerbeyiliklerde bulunduktan sonra Girit'te savaşta öldü.[50] Onunki bir eşkıya reisinin üst düzey devlet görevlisi olduğu ender durumlardan biriydi.

Mustafa Naimâ'nın bu olaylara ilişkin geriye dönük anlatısındaki diğer çarpıcı bir ayrıntı, Veziriazam komutasında daha büyük bir güç gönderilmeden önce Tavukçu Mustafa Paşa'nın İzmit'ten çekilişinin koşullarıdır. Naimâ'ya göre Tavukçu Mustafa ve adamları İzmit'te Katırcıoğlu Mehmed ve çetesiyle karşılaşmış, ama Tavukçu Mustafa'nın yeniçerileri tam nişan aldıkları sırada Katırcıoğlu Mehmed onlara seslenerek ateş etmemelerini, onlarla bir meselesi olmadığını söylemişti. Bunun üzerine yeniçeriler siperlerinden çıkmışlar, sözde düşmanlarıyla oturmuş, birlikte kahve içmişlerdi. Hatta yeniçerilerin bazıları savaş hattının gerisine geçip, Gürcü Abdünnebi'nin karargâhına gitmişler, orada da dostça kabul görmüşlerdi. Tavukçu Mustafa'nın adamları dövüşmek için bir neden olmadığına karar vermişler, ayrıca oraya gemiyle gelen takviye birliklerini de silaha sarılmamaya ikna etmişlerdi. Bu anlatıma göre, birlikleri kendisine itaat etmeyen ve İzmit halkının da isyancıları desteklediğini gören Tavukçu Mustafa için İstanbul'a dönmekten başka çare kalmamıştı.[51]

Gürcü Abdünnebi ayaklanması kendilerini Osmanlı Devleti'nin koruyucusu gibi görenler arasında ve bunların egemen çevreleri içinde varolan bölünmelerin derinliğini gösterdi. Padişah'ın sipahi birlikleri önce yeniçerilere ters düş-

müşler, kendileri gibi At Meydanı'ndaki katliamın intikamını almaya çalıştıklarını iddia eden asileri desteklemeye hazırlanmışlardı. Ama sıradan yeniçeriler de asilerle dostça ilişkiler kurmakta güçlük çekmemişlerdi. Bazı görevliler Gürcü Abdünnebi birliklerine karşı sancak-ı şerif'in kullanımına izin vermediği için Padişah'ın naibi olarak Valide Sultan'ı eleştirdiler, ama onun gibi sancağın ancak gayrimüslimlere karşı kullanılmasında ısrar eden kara hadımağası Kösem'i destekledi. Sonunda sancağın saraydan çıkarılması izninin Nakîbüleşrâflık [Peygamber soyundan gelenlerin kayıtlarını tutan daire] sorumlusu tarafından verildiği ortaya çıktı, oysa geleneğe göre böyle bir kararı verme yetkisi yalnızca padişaha aitti. Öte yandan üst düzey bir din adamı, şikâyetlerinde bir gerçek payı bulunan asilere saldırmanın meşru olduğuna ilişkin fetva vermenin sonuçlarından endişeye düşmüştü: At Meydanı'ndaki katliam bunun yeni şiddet olayları doğurabileceğini gösteriyordu.[52] Gürcü Abdünnebi'nin yandaşlarıyla birlikte silahlanarak şikâyetlerini İstanbul'a taşıması, devlet adamlarınca kendi iktidarlarına karşı cezalandırılması gereken bir tehdit olarak görülüyor, kapıkulunun da isyana hazır gözükmesi bu tehdidi daha da ciddi kılıyordu. Ama isyancılar da sorunların telafisi için kendilerine üst düzey mevkiler verilmesinden başka bir yol düşünemiyorlardı.

Gürcü Abdünnebi Anadolu'daki huzursuzluğu Osmanlı Devleti'nin merkezine taşımıştı, ama onun isyanının kararlılığı Anadolu halkının yaşamında bir iyileşme sağlayamadı. 1650'de tımar sahiplerine gelirlerinin yarısından fazlasını olağanüstü bir vergi olarak ödemeleri emredildi;[53] bu tutumun eyaletlerdeki zaten karışık olan durumu daha da kızıştırdığını tahmin edebiliriz. Bu karışıklığın öne çıkardığı "isyancı paşalar"ın meslek hayatları genelde benzer bir çizgi izliyordu: Dönem dönem devlete hizmet ediyor, dönem dönem ayaklanıyor, kendileri gibilerin üzerine gönderildiklerinde, istemeyerek de olsa devletin temsilciliğini yapıyorlardı. İstanbul'daki devlet adamlarına eyaletlerin sorunlarını aktarabileceklerini umuyor ve orada gördükleri kargaşaya kendi devlet görüşlerini dayatmaya çalışıyorlardı. İstanbul'daki hizipler paşaların faaliyetlerini sınırlamaya yetecek kadar birleştiklerinde, bunu yapabiliyorlardı; ama çoğu kez böyle bir birlik yoktu ve binlerce silahlı adamın başkent üstüne yürümesinin yarattığı dehşet karşısında paşaların yönetici kuruma dâhil olma taleplerine –şu ya da bu ölçüde– boyun eğmek dışında bir alternatif kalmıyordu. Gürcü Abdünnebi isyanı, yeniçerilerin giderek merkezî iktidar üstünde daha büyük söz sahibi olmalarına karşı eyaletlerdeki köklü öfkenin başkentin hemen civarında yaşanan şiddetli ifadelerinden yalnızca biriydi. (İngiltere'de de bundan yedi yıl önce düşmanca bir ordunun başkent üzerine yürümesi Londra'dan uzaklığı, Bulgurlu ile İstanbul'un merkezi arasındaki mesafe kadar olan Turnham Green'de benzer bir çıkmaza yol açmıştı, ama o durumda "isyancı" tahtını geri almaya çalışan Kral I. Karl, iktidardakiler ise parlamento üyeleriydi.)

Sultan Osman'ın 1623'te öldürülmesiyle, bir zamanlar Varvar Ali Paşa'ya esir düşen Köprülü Mehmed Paşa'nın 1656'da sadrazam atanmasının ardından eyaletlerdeki karışıklıkların durulması arasında geçen sürede öne çıkan isyancı paşaların bazılarının dikkat çeken ortak bir noktası, hepsinin Kafkas kökenli olmalarıdır. Abaza Mehmed Paşa ile İpşir Mustafa Paşa Kafkasya'nın Karadeniz sahilindeki Abhazya'dan geliyorlardı; Abdünnebi, Gürcü'ydü. 1653-4'te veziriazamlık yapan Derviş Mehmed Paşa da Kafkasya'dandı.[54] Evliya Çelebi'nin akrabası ve hamisi Melek Ahmed Paşa da Abaza'ydı, ama Abazaların cimri bilindiğini kaydeden Evliya, Melek Ahmed'in İstanbul'da doğduğu için Abaza sayılmayacağını öne sürüyordu.[55] Bu tür kişiler devşirme sisteminin ürünü değillerdi, çünkü Müslüman olarak doğmuşlardı ve geleneksel olarak yönetici kuruma insan toplanmayan bir bölgeden geliyorlardı. Kafkasyalı gençlere devlet görevi olanağı 16. yüzyıl sonlarında açılmıştı: Evliya Çelebi Tophane civarındaki Galata mahallesini anlatırken, burada yaşayanların çoğunlukla Karadeniz'den, Gürcistan'dan ve Abhazya'dan geldiklerini belirtmektedir; aktardığına göre Abazalar çocuklarını daha bir ya da iki yaşındayken yetiştirilmeleri için memleketlerine geri gönderirlerdi. Çocuklar daha sonra on beş yaşındayken İstanbul'a dönerler ve padişahın gözdelerine hediye edilirler ya da devletin önde gelenlerine satılırlardı. Evliya'ya göre Melek Ahmed devlet hizmetine böyle bir ortamdan girmişti.[56]

Diğer asiler imparatorluğun batı taraflarında doğmuş ve geleneksel biçimde devşirilmişlerdi: örneğin Varvar Ali Paşa Bosnalı,* bir zamanlar Evliya Çelebi'nin hamisi olan Defterdârzâde Mehmed Paşa Hersekli'ydi. Dönemin anlatılarından Bosna ve Arnavut kökenliler ile Abhazya, Gürcistan ve Kafkasya'nın daha ötelerinden gelenler arasında bir sürtüşme olduğu bellidir: Osmanlı sistemine Balkanlar'dan gelenler, Kafkas kökenlileri "davetsiz misafir" olarak görüyorlardı[57] – Defterdârzâde Mehmed de talihsiz Varvar Ali'yi İpşir Mustafa Paşa'ya güvenmemesi için uyardığında, onun Abaza kökenine değiniyordu.

Melek Ahmed Paşa 1650 Ağustos'unda veziriazam atandı, ama İstanbul tacirlerinin kanlı bir ayaklanmasını bastırmadaki yetersizliği nedeniyle, bu görevde ancak bir yıl kalabildi. Bu yıllarda hazine tamtakırdı ve 1651 yazında yeniçerilere maaş ödeme zamanı geldiğinde, defterdar, yeniçeri subaylarıyla işbirliği yaparak, Belgrad darphanesinde basılmış düşük değerli paralarla, bulunabilen tüm kesik paraları topladı ve İstanbul dükkâncılarını bunları, resmî kurdan yüzde 30 eksiğine ellerindeki altın sikkelerle değiştirmeye zorladı. Altın sikkeler daha sonra sarraflarda gümüşle değiştirilerek, sarraflar da zarara sokuldu. Böy-

* Mustafa Naimâ tarihinin basılı biçiminde ona "Vardar Ali Paşa" olarak değinilmesi, Paşa'nın Makedonya'daki Vardar ırmağı bölgesinden geldiğini ya da en azından bölgeyle bir ilişkisi olduğunu ima etmektedir.

lece hem maaşları ödeyecek, hem de yeniçeri subaylarına ciddi kârlar getirecek nakit sağlanmış oldu.[58] Bu sırada böylesi malî entrikalar için ortalıkta her zamankinden fazla düşük değerli para bulunuyordu, çünkü deniz yollarının –muhtemelen Kazak saldırılarının sürmesi sonucu– güvenli olmaması nedeniyle, Azak'taki garnizonun maaşları gönderilememişti.[59]

Lonca yöneticileri şikâyetlerini Melek Ahmed Paşa'ya ilettiler ve bu son sıkıntıya ek olarak o yıl içinde on dört kez daha vergi tahsilâtı yapıldığını belirttiler. Yakarışlarına kulak asılmadı. Melek Ahmed onları "kâfir kediler" diye hakaret ederek, huzurundan kovdu.[60] Düşük değerli sikkelerin yaygınlaşmasına karşı tepkiler 21 Ağustos'ta İstanbul çarşısındaki patlamayla zirveye ulaştı. Tacirler dükkânlarını kapattılar ve liderleri Şeyhülislâm Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin konutunda toplandılar. Daha önce hem Rumeli, hem de Anadolu'da kazaskerlik yapan ve Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesinde oynadığı rol nedeniyle Kösem Sultan ile arası bozuk olan[61] Karaçelebizâde Abdülaziz, bu döneme ilişkin bir tarih yazmış ve tacir ayaklanmasıyla ilişkisini anlatmıştır. Tacirlerin liderleri Şeyhülislâm'dan onların adına Padişah'a ricada bulunmasını istediler, ama Şeyhülislâm bunu yapamayacağını söyleyerek, onlara bir daha Veziriazam'a gitmelerini tavsiye etti. Ama tacirler tehdit edici bir tavra girince, bu konuyu Melek Ahmed'e yazmayı kabul etmek zorunda kaldı. Karaçelebizâde'nin atladığı –ama Mustafa Naimâ'nın kaydettiği– bir olay ise, tacirlerin liderleri onun önlerine düşüp, saraya gitmesini istediklerinde, Şeyhülislâm'ın abtes alma bahanesiyle başka bir odaya geçtiği ve onlara fark ettirmeden evden kaçmaya çalıştığıdır.[62] Ancak Karaçelebizâde Abdülaziz'in atı eğerlenmiş ve kendisi sıkı kontrol altında, 20 bin kişi olarak tahmin ettiği bir kalabalığın toplandığı Ayasofya'ya götürülmüştü.[63]

Padişah, Karaçelebizâde Abdülaziz ile görüşmeyi kabul etmişti, ama daha o gelmeden Kösem Sultan, Şeyhülislâm'ın beklediğini görmüş ve ona neden içeriye girmesine izin verildiğini sormuştu. Karaçelebizâde Abdülaziz korkuyla meseleyi anlatmış ve uzun bir görüşmeden sonra Valide Sultan'ı veziriazamın mührünün kendisine getirilmesini istemeye, yani onu sadaretten almaya ikna etmişti.[64] Sultan Mehmed dehşet içindeki Veziriazam'ı çağırarak, huzursuzluğu sona erdirmesi amaçlanan bir muhtıra yazmasını emretti, ama kalabalık Padişah'ın kendi yazısından başka şey kabul etmiyordu. Bunun üzerine Padişah son zamanlarda dayatılan tüm taleplerden vazgeçilmesini, hatta Sultan I. Süleyman'ın kanûnnâmesinde belirtilen vergiler dışında hiçbir şey istenmemesini buyurdu. Kalabalık dağılmaya hazırlanıyor, mesele halledilmiş gibi gözüküyordu. Ama bu sırada tacirlerin devletin parasını yemekle suçladığı on altı kişinin –ki bunların çoğu yeniçeri ağası Kara Çavuş Mustafa Ağa da içlerinde yeniçeri subaylarıydı– idamı isteği ortaya atıldı. Gürûh, Melek Ahmed Paşa'nın görevden alınmasını da istiyordu. Kösem Sultan huzursuzluğu sona erdirmek için Melek Ahmed Paşa'nın yerine Kara Çavuş Mustafa'nın getirilmesini önerdi, ama Kara Çavuş

Mustafa saraya gelmeyi reddedip, mührün kendisine gönderilmesini isteyince, yaşlı vezir Siyavuş Paşa veziriazam yapıldı.[65] Tahmin edilebileceği gibi Evliya Çelebi, Melek Ahmed'in başına gelenler için diğerlerini, kalabalığı ve sarayı hamisine karşı kışkırttığı için de Karaçelebizâde Abdülaziz'i suçladı.[66]

Karanlık bastığında yeni veziriazam ve Şeyhülislâm gerginliği yatıştırmaya çalıştılar. Yeniçeri subaylarıyla görüşmek üzere onların camiine gittiklerinde, Kara Çavuş Mustafa Ağa, Siyavuş Paşa'ya yeniçeri desteği olmadan bir şey yapamayacağını hatırlattı. Ertesi sabah sokaklar yeniden dolmuştu ve yeniçeriler her köşede ellerinde kılıçlarıyla durmuş, halkın saraya gitmesini engellemeye çalışıyorlardı. Birçok protestocu yaralandı, bazıları öldürüldü. Kalabalık sonunda korkudan dağıldı, ama tacirler dükkanlarını açmayı reddettiler.[67]

Yeniçeri subayları sarayda egemenliklerine karşı tüm muhalefeti susturmaya kararlıydılar. Hedefleri Turhan Sultan çevresindeki hizipti; Kösem Sultan da buna kendi amaçları için katılıyordu. Planlarının bir öğesi de Sultan Mehmed'in yerine, annesi Turhan'dan daha az tehlikeli bir rakip olan kardeşi Süleyman'ı geçirmekti. Kösem'in hizmetkârlarından biri genç padişahı zehirleme planını Turhan'ın hizbine duyurunca, Turhan ve yandaşları Kösem'i öldürmeye karar verdiler. Kösem 2 Eylül 1651 gecesi bu amaç için kiralanmış saray görevlileri tarafından öldürüldü.[68] Kösem öldükten sonra, Turhan taraftarları ve onların en kıdemlisi olan Darüssaâde Ağası Süleyman ön plana çıktılar. Kendisi de yalnızca birkaç gün önce veziriazamlığa atandığında yeniçerilerin kabalığına maruz kalan Siyavuş Paşa bu hizbin doğal müttefikiydi.

Yeniçeri subayları halkın artan öfkesine ancak kısa bir süre daha dayanabildiler: IV. Mehmed'in tahta geçmesinden bu yana meydana gelen olaylar toplumun tüm kesimlerinin onlara karşı olduğunu gösteriyordu. Yaşlı valide sultan Kösem'in iktidarı elinde tutmasını sağlayan yeniçeriler olmuştu, ama Kösem'in aktif olarak onlarla bir ittifak peşinde mi olduğu, yoksa devletin bütünlüğünü korumanın tek yolu olarak yeniçerilerin suyuna gitmek zorunda mı kaldığı konusunda farklı yorumlar vardır. Bazılarına göre yeniçerilerin gücü, halkın her isteğine boyun eğmek ihtimalinden evlaydı.[69]

Kösem Sultan öldürüldüğünde yetmiş yaşına yakındı ve yaklaşık elli yıl önce I. Ahmed'in gözde cariyesi olduğundan beri iktidarın merkezinde bulunuyordu. Oğulları IV. Murad ve İbrahim ve torunu IV. Mehmed dönemlerinde naiplik yaptığı sırada, hanedanın ve devletin koruyucusu rolünde siyasi karar verme sürecinde örneği olmayan bir etkinlik elde etmişti. Gözlemciler onun yeniçerileri savunmaktaki amaçlarında olduğu gibi, diğer faaliyetlerini de farklı yorumlarlar. Bazılarına göre çok utanç verici biçimde yasadışı yollardan kendisine büyük bir servet edinmişti ve devlet işlerine müdahalesi eleştirilecek bir durumdu. Ancak Mustafa Naimâ'ya göre son derece iyiliksever bir kadındı ve kendisine tahsis edilen toprakları ve gelirleri hayır işlerinde kullanmış, hanedanın uyruklarına ilgisinin somut göstergeleri olan yardımseverlik işlerine ve inşaat projelerine giriş-

mişti.[70] Kösem'in Üsküdar'daki camii küçük ve kendinden önceki valide sultan Nurbanu'nun camii kadar görkemli değildir. Nurbanu aynı mahallede cami, medrese, tekke, darülaceze, okul, kervansaray, hamam ve diğer yapılar da yaptırmıştı. Ama Kösem'in İstanbul'da Kapalı Çarşı yakınındaki büyük kervansarayı –Valide Hanı– çok harap durumda da olsa, hâlâ ayaktadır.

Kösem Sultan'ın öldürülmesinden sonraki gün Padişah sabah erkenden devlet adamlarını ve saray görevlilerini huzuruna çağırdı. İlk sözü alan üst düzey din adamları Hanefi Efendi ve Hocazâde Mesud Efendi, Osmanlı padişahı aynı zamanda halife olduğundan, ona karşı gelen herkesin asi sayılacağını ve öldürülmesinin caiz olduğu görüşünü savundular. Sancak-ı şerifin çıkarılmasını ve tüm gerçek müminlerin toplanması için şehre münadiler çıkarılmasını, saraya gelmeyen herkesin cezalandırılmasını önerdiler. Padişah onların mantığına ikna olmuş göründü ve –kargaşaya neden olanların Müslüman olmasına rağmen– sancak-ı şerif saklandığı yerden çıkarıldı. Şeyhülislâm Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin sarayda olmaması dikkat çekiciydi: Çok kararsız kalmış ve tavsiyelere rağmen Padişah'ın çağrısına kulak asmayarak, çok korktuğu ve bu karışıklıktan galip çıkacaklarına inandığı yeniçerilere güvenmeyi tercih etmişti. Şeyhülislâm birkaç diğer üst düzey din adamıyla birlikte yeniçeri ağasının evine sığındı, ama din adamları ile yeniçeri komutanları yakındaki Orta Camii'ye gitmeye karar verdiklerinde, yollarının çok sayıdaki silahlı yeniçeriyle sarıldığını gördüler. Onların her tarafını saran yeniçeriler, din adamlarını Padişah'ın huzuruna gitmeyi reddettikleri için eleştiriyorlardı. Bu sırada münadiler kent halkını yönetime el koyarak, kabul edilebilir davranış sınırlarını aşanlara karşı ayaklandırmışlardı. Galeyana gelen kalabalık Kösem'in öldürülmesinden yeniçerileri sorumlu tutarak, intikam yemini etti.[71]

Şeyhülislâm Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi yokluğunda görevden alındı. Yerine atanacak uygun kişi konusunda yoğun bir tartışma yapıldı; sonunda Turhan Sultan hizbi tarafından desteklenen vekili Ebu Said Efendi şeyhülislâmlığa atandı. Ebu Said'in ilk yaptığı iş sancak-ı şerif etrafında toplanmayı reddedenlerin idamı için fetva vermek oldu. Camilerinde kuşatılmış olan ve kaçma olasılıkları bulunmayan yeniçeri komutanları etkin biçimde tecrit edilmişlerdi. Çok geçmeden sokaklar, kendilerini yeniçerilere karşı savunmak üzere silahlanıp, saraya yönelen insanlarla dolmuştu. Kalabalık başlangıçta şaşkın durumda, olup bitecekleri bekledi; kısa süre sonra sıradan yeniçeriler de sancak-ı şerife yaklaşmak için ilerleyenlere katılıp, araya karışmaya çalıştılar. Ebu Said Efendi camideki yeniçeri komutanlarına bir mektup gönderip, huzuruna gelmelerini emretti. Bu emre uyulmadı ve adamlarının kendilerini kurtaracağını sanan Kara Çavuş Mustafa Ağa arkadaşlarına sıkı durmalarını ve eğer yeni hükümete sadık güçler üstlerine gönderilirse, kendilerini savunmaya hazır olmalarını söyledi. Ancak en üst düzey komutanlar hariç herkes kısa sürede oradan kaçtı. Kara Çavuş Mustafa Ağa meydan okumayı sürdürdü ve saraya, daha önce idamını is-

tediği Turhan'ın hizbinden dört ağaya ek olarak, on görevlinin daha kellesini isteyen bir muhtıra gönderdi. Bir alternatif olarak da dört ağanın Mısır'a sürülmesini önerdi.[72]

Sancak-ı şerif çevresinde toplanarak sadakatlerini kanıtlayan İstanbul halkı ve kalabalığın arasındaki yeniçeriler bir süre sonra dağıldılar. Bu dehşet verici olayı sonlandıran görüşmeler yeniçeri komutanlarını, sürgüne gitseler de hayatta kalacaklarını ve görevdeyken elde ettikleri serveti koruyacaklarını ummaya yönlendirmiş olmalıdır. Kara Çavuş Mustafa Ağa Tımışvar'a, yardımcısı gene Çelebi Mustafa adlı birisi Bosna'ya beylerbeyi, eski yeniçeri ağası Bektaş da Bursa'ya sancakbeyi atandılar. Ancak hepsi çok geçmeden Padişah'ın emriyle idam edildi ve onların devasa servetlerine el konulması devletin malî krizini bir ölçüde de olsa hafifletmeye yardımcı oldu.[73] Bu yeniçeri subaylarına yakınlığıyla kendini tehlikeli duruma düşüren Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi Sakız adasına sürgün edildi;[74] onun tutumu ulemanın siyasetten uzak durduğu iddiasının bir masal olduğunu açıkça sergilemişti. Üç haftalık kargaşa böylece sona erdirilmiş ve Padişah ile genç annesi çevresindeki devlet adamlarının patlamaya hazır bir durumu iyi idare ettikleri görülmüştü.

İstanbul siyasetinde yeniçeri egemenliğinin sona ermesiyle üstünlük bir diğer kliğe, Turhan Sultan'ın valide sultan olarak konumunu destekleyen saray ağalarına geçmişti. Padişah rüştünü ispat edene kadar naip resmen Turhan'dı, ama onun iradesinin esas temsilcisi, düzenin sağlanması ve yeniçeri komutanlarının yok edilmesi için alınan kararlara katılan Darüssaâde Ağası Süleyman'dı. Veziriazam Siyavuş Paşa'nın hiçbir gücü yoktu ve birkaç hafta içinde onun yerine isyancı Gürcü Abdünnebi'nin kardeşi, yaşlı ve aynı derecede yetersiz Gürcü Mehmed Paşa getirildi.[75] Birkaç ay sonra Gürcü Mehmed'i 1649-51 arasında Mısır valiliği yapan, daha sonra Yedikule zindanına hapsedilen, servetine el konulan ve rütbesi düşürülerek, Balkanlar'da bir sancakbeyiliğe atanan Tarhuncu Ahmed Paşa izledi.[76] Tarhuncu Ahmed'e itibarının iade edilmesinde başlıca rolü devlet işleriyle yakından ilgili olan ve sarayda güçlü bir varlık gösteren, o sıradaki Anadolu Kazaskeri Hocazâde Mesud Efendi oynamıştı. Ama bu iş kolay olmamış, Padişah ve üst düzey devlet görevlileri meseleyi uzun uzun düşünmüşlerdi. Mehmed'in kendi tercihi o sırada Girit'teki orduya komuta etmekte olan lalası Deli Hüseyin Paşa'ydı. Ne var ki Hocazâde Mesud sürece hâkim olmuş ve devletin karşısındaki üç kritik sorunu –donanmanın durumunu, Girit savaşını ve bu savaş için gerekli para bulunmasını– etkili bir dille özetlemiş, herkese idareciliği sırasında Mısır hazinesini fazla verdirdiğini hatırlattığı Tarhuncu Ahmed'in bu iş için tek adam olduğuna Padişah'ı ikna etmişti.[77]

Geçmiş uygulamalardan köklü bir farklılıkla, Tarhuncu Ahmed Paşa'dan göreve atanmasının koşulu olarak Padişah'ın, vezirlerinin ve Şeyhülislâm'ın huzurunda Hocazâde Mesud Efendi'nin saptadığı üç sorunu çözümlemeyi üstlenmesi istendi. Bu görevde başarısız olması halinde kellesini kaybetmekten kor-

kan Tarhuncu Ahmed de iki koşul ileri sürdü. Bunlardan birincisi devletin alacaklarının toplanması çabalarından konumu ne olursa olsun, hiç kimsenin muaf tutulmaması ve bu konuda tümüyle bağımsız olabilmesi, ikincisi de seleflerinin uygun olmayan atama ve terfilerini iptal etme yetkisiyle donatılmasıydı.[78]

Bundan önceki reform çabaları genellikle, geçmişte varolduğu düşünülen normların yeniden uygulanmasını öngörmüşlerdi. Ama artık bugünü geçmişe uydurmaya çalışmak yerine, şimdiye uygun çözümlerin gerektiğinin fark edilmeye başlandığı anlaşılıyordu.[79] Tarhuncu Ahmed'in atanması son kargaşanın Osmanlı devlet adamlarını derinden sarstığı ve onları, devleti iflas batağına daha da saplanmadan kurtarma amacıyla yapıcı bir tutum benimsemeye zorladığı izlenimini veriyordu, ama ender rastlanan bu uzlaşma durumu uygulanabilir çarelerin bulunmasını sağlamaya yeterli değildi. Örneğin, Tarhuncu Ahmed'in Girit savaşını olumlu sonuca ulaştırma girişimi, devletin malî işlerini düzeltme gereksinimiyle çelişiyordu ve Tarhuncu Ahmed çok geçmeden donanmayı hazır tutmak için gerekli para konusunda Kaptanıderya Derviş Mehmed Paşa ile anlaşmazlığa düştü.[80] Bu dönem aynı zamanda veba ve kötü hasat yıllarıydı.[81] Belki de kaçınılmaz olarak Tarhuncu Ahmed bütçeyi dengeleyemedi: Görevde bir yıldan az kaldı ve sözleşmesinin koşullarına uyularak bu eksikliğini hayatıyla ödedi. Onun sıkı önlemleri hoşa gitmemişti ve Evliya Çelebi'ye göre yerine Derviş Mehmed Paşa'nın atanmasıyla "insanlar rahat bir nefes almışlar... her günü yılbaşı gibi kutlamışlar... herkes sevinmiş"ti.[82] Ancak o dönemde, Derviş Mehmed'in 1638'de yeniden fethinden kısa süre sonra beylerbeyi olarak atandığı ve çoğu kez hoşa gitmeyen yenilikçi ekonomik önlemler aldığı Bağdat'ta yaşayan birisi Paşa'yı acımasız bir diktatör olarak tanımlıyordu.[83] 1651'deki İstanbul ayaklanmasında alçakça davrandığı için gözden düşen eski Veziriazam Melek Ahmed Paşa'ya itibarı hızla iade edildi; 1653'e gelindiğinde ikinci vezir olmuştu ve Evliya Çelebi'nin –hiçbir istihza içermeden– kaydettiğine göre, Boğaz kıyısındaki on altı yalısında hayattan zevk almaktaydı.[84]

İstikbalin veziriazamı Köprülü Mehmed Paşa'yı 1648'te Varvar Ali Paşa'nın elinde muhtemel bir ölümden kurtaran İpşir Mustafa Paşa da kısa süre veziriazamlık yaptı. İpşir Mustafa gençken Abaza Mehmed Paşa'nın maiyetinde bulunmuş ve 1623'te İstanbul'a yürüdüğünde ve daha sonra Balkanlar'daki görevlerinde onun yanında olmuştu. İran ile 1639'daki antlaşmanın mimarı Veziriazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın himayesine girmiş, Sultan Murad ile Revan seferinde savaşmış, bir dizi eyalette valilik yapmıştı. Zorbaca yöntemleri onu sevilmeyen bir kişi yapmış, ama aynı zamanda ona dönemin isyanlarını bastıracak tek kişi olarak ün kazandırmıştı. Müttefikleri olan isyancı paşalara, örneğin 1646'da Anadolu eyaleti valisi olan Derviş Mehmed Paşa'ya ve 1648'de Varvar Ali Paşa'ya karşı devlet adına savaşmayı reddetmişti (ama Varvar Ali'ye karşı sonunda devletin tarafını tutmuştu).[85]

İpşir Mustafa Paşa 1651'de Sivas beylerbeyi iken Ankara'yı işgal etti ve yeniçerilere karşı sipahileri savunmaya soyunup, bölgede kendi idaresini kurmaya teşebbüs etti. Devletten taleplerinden biri, daha önce bölgede mültezimlik üstündeki tekellerini kırmayı başaramadığı Lübnanlı Dürzîlerin bastırılmasıydı. Kısa süre sonra Halep'e beylerbeyi tayin edildi ve kendisine itaatsiz Dürzîleri bastırma görevi verildi. Bu alandaki başarısı ve İstanbul'daki dramatik olaylar onu –daha önce talihsiz Varvar Ali Paşa'nın yaptığı gibi– devletin sorunlarının çözümü için kendi programını oluşturmaya yöneltti. Bunu Anadolu Eyaleti beylerbeyilerine iletti, ama fazla yanıt alamadı. Onun Halep'teki sert yönetim biçiminden şikâyetler ve başkente yürüyerek görevdeki devlet adamlarını cezalandıracağına ilişkin haberler İstanbul'a ulaştı. Endişeye düşen İstanbul yönetimi öfkesini yatıştırmak için onu veziriazam atadı. Önce bu görevi reddetti, ama 1654 Aralık ayında göreve geçmek üzere Halep'ten İstanbul'a yürüdü; yolda dirliklerden vergi toplama işlerine kendi adamları için el koydu ve gerekli gördüklerine cezalar yağdırdı. Onu hanedana bağlamak çabasıyla İpşir Mustafa, I. Ahmed'in orta yaştaki dul kızı Ayşe Sultan ile nişanlandı.* Veziriazamlığı ancak birkaç ay süren İpşir Mustafa bu sürede destekçileri sipahileri bile kendisinden uzaklaştırmayı başardı; öyle ki sipahiler onun idamıyla son bulan ayaklanmada yeniçerilerle işbirliği yaptılar.[86] İpşir Mustafa İstanbul'dan uzak olmanın sağladığı fırsatı merkezî yönetimi devirmek için kullanan bir dizi eyalet valisinden yalnızca biriydi. Bu adamlar eyaletlerde görev yaparken kendilerine yerel bir güç tabanı oluşturmayı başarıyorlar, buradan da dönemin hükümetine kendi koşullarını dayatmayı olanaklı görüyorlardı. Çok azı yönetimde İpşir Mustafa kadar yükselebilmişti – onun da gururu peşinden hızlı bir cezalandırmayı getirmişti.

Girit savaşı devam ediyordu. Egemen çevreler içerde böylesine yoğun bir iktidar mücadelesi verirlerken, tutarlı bir politika izlenmesi ihtimali azdı. Komutanlar –kendi anlayışlarına göre– hedefleri için ellerinden geldiğince çalışıyor, hiçbir zaman gerekli asker ve paranın kendilerine ulaşacağından emin olamıyor, isyan çıkacağından kaygı duyuyorlardı. Örneğin 1649 Ağustos'unda Kandiye siperlerinde iki yıl hizmetten sonra memleketlerine dönmek isteyen yeniçerilerin isyanı[87] gibi ayaklanmalar tekrarlanabilirdi. İhtiyaç duydukları yalnızca savaş gemileri değil, aynı zamanda üst düzeyde lojistik; insan ve malzeme desteğiydi ve bunlar olmadan bir şey yapamıyorlardı. 1651 Temmuz'unda –tacir ayaklanmasının olduğu ve Kösem Sultan'ın öldürüldüğü yaz– savaşın ilk önemli deniz çatışması meydana geldi. İstanbul'dan güneye hareket eden güçlü bir Osmanlı donanması Santorini açıklarında Venedikliler ile karşılaştı; bu ilk çatışmayı Siklatlar'daki Nakşa açıklarında bir savaş izledi. Osmanlı donanması bu savaşta dağıldı ve Venedikliler bine yakın tutsak aldılar.[88]

* Ayşe Sultan'ın daha önceki altı kocasından ikisi de veziriazamdı: 1611-1614 arası veziriazamlık yapan Nasuh Paşa ile 1625-6 ve 1631'de bu göreve gelen Hafız Ahmed Paşa.

Tarhuncu Ahmed Paşa'nın veziriazamlığı sırasında Girit savaşında fazla bir faaliyet görülmedi, ama onu izleyen Derviş Mehmed Paşa eski bir kaptanıderya olarak savaşa öncelik verdi. O görevde olduğu sırada 1654 Mayıs'ında Çanakkale Boğazı'nda sonradan dört savaşın ilki olacak bir çatışma meydana geldi. Osmanlılar bundan galip çıktılar, ama Venedikliler onların altı bin kişi gibi ciddi bir kayba uğramalarıyla teselli olmuşlardı. Yeni Kaptanıderya Kara Murad Paşa Sakız'da donanmayı yeniden yapılandırdı, sonra İstendil'i (Tenos) yağmaladı, Foça'ya giderken Değirmenlik'te (Milos) Venedikliler ile karşılaştı, sonra Çanakkale Boğazı'na döndü, buradan güneye, Girit'e indi ve sonbaharda İstanbul'a geldi. Venedikliler 1654'te Osmanlı donanmasıyla ikinci bir planlı çatışmadan kaçınmış olabilirler, ama 1655 Haziran'ında ortak bir Venedik-Malta donanması Çanakkale Boğazı'nda düşmanla karşılaştı; bu kez Osmanlılar on altı saat süren savaştan sonra çekildiler. Temmuz'da Venedikliler beş hafta boyunca Mora'daki Benefşe'yi (Monemvasia) kuşattılar, ama sonuç alamadılar.[89]

17. yüzyılda bir deniz savaşının kazanılıp, kaybedilmesi rüzgârın değişmesine bağlı olabilirdi. 1656 Haziran'ında Çanakkale Boğazı'nda hem akıntı Venediklilerin yararınaydı, hem de rüzgârın değişmesi onlara ek avantaj sağlamış, Osmanlı donanmasını Boğaz'ın kıyısına sıkıştırmış, Venedik toplarından kaçmalarını olanaksızlaştırmıştı. Kaptanıderya Kenan Paşa'nın bu yenilginin koşullarına ilişkin raporu onun duygularını da yansıtıyordu. Savaştan önce adam sayısının yetersiz olduğunun farkındaydı: Kapıkulu denizde görev yapmayı reddettiğinden, daha düşük nitelikli adam almak zorunda kalmıştı. Venedikliler ile savaşa zorlandıklarında, gemiden atlayıp, kıyıya yüzen kaçaklar nedeniyle kayıpları artmıştı. Rüzgâr gemilerini birbiriyle çarpıştırırken, elinden hiçbir şey gelmeden seyirci kalmıştı.[90] Venedik'in Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alarak, Osmanlıların Kandiye saldırısını desteklemek üzere İstanbul'dan donanma malzemeleri ve asker göndermelerini engelleme girişimleri daha önce başarısız kalmıştı, ama bu savaşla Osmanlılar stratejik önemdeki Bozcaada ve Limni adalarını yitirdiler. Venedikliler bu adaları ele geçirdikten sonra Çanakkale Boğazı'nı ve Osmanlı'nın Ege ve diğer açık denizlere çıkış yolunu kontrol altında tutabilirlerdi. Mustafa Naimâ, Osmanlıların 1655'te kolay kurtulduklarını, ama 1656'da İnebahtı'dan bu yana en büyük deniz yenilgisini aldıklarını yazıyordu.[91]

17. yüzyıl ortalarında Osmanlıları meşgul eden tek uluslararası kriz Venedik savaşı değildi. Yıllarca barış içinde yanyana yaşadıktan sonra Lehistan ile ilişkiler, 1648'de Hetman Boğdan Hemilnitskiy'nin başarılı yönetimindeki Ukrayna Kazakları'nın Leh efendilerine ayaklanmasıyla imparatorluğun kuzeybatı sınırında meydana gelen olaylar sonucu bozulmuştu. Kral Vladislav Girit'i almak için Venedikliler ile savaştıkları sırada Osmanlıları Karadeniz'de ikinci bir cephede savaşa kışkırtma planını hazırlarken, gizlice –aralarında Hemilnitskiy'nin de bulunduğu– Kazak liderleriyle görüşmüş, onların bu plana katılmaya ne ka-

dar istekli olduklarını öğrenmeye çalışmıştı. Her ne kadar umutları boşa çıksa da, bu görüşmeler mevcut dengeyi sarsmış ve Lehistan'da ezilen Kazakların konumlarında bir iyileşme beklentileri yaratmıştı. Ancak Hemilnitskiy'nin ayaklanmasına neden olan olay bir Leh soylusunun topraklarına el koymasıydı. Hemilnitskiy diğer arkadaşlarından farklı olarak bu durumu kabul etmeyi reddetmiş ve bu, Kazaklar ile Lehistan arasında açık savaşa yol açan bir olaylar zincirini başlatmıştı.

Eski düşmanlıkları bir kenara bırakan Hemilnitskiy ile Tatar hanı III. İslâm Giray Kazak piyadeleriyle Tatar atlılarını birleştirmek üzere anlaşmaya vardılar; bunun bir örneği 1624'te, Kazaklar Osmanlı'nın Canbeg Giray'ı yeniden Kırım hanı yapma girişimine karşı direnen Mehmed ve Şahin Giray'ı destekledikleri zaman görülmüştü. Hemilnitskiy'nin İslâm Giray ile ittifakının bir koşulu Kazakların, Osmanlı sahillerinde büyük yıkıma neden olan Karadeniz donanmalarından 3 bin gemiyi, hanlığın kıyılarını taciz için kullanılmalarını önlemek amacıyla yakmalarıydı. Leh güçlerinin Kazak-Tatar birliğine direnmeleri olanaksızdı; ordu birkaç muharebeyi kaybedince, Varşova saldırıya açık duruma geldi. Ancak Kazak-Kırım ittifakı, iki tarafın çok farklı jeopolitik çıkarları nedeniyle doğal bir işbirliği değildi ve Han, Kazakların ayaklanmayı kesin bir zafere ulaştıracak kadar güçlenmemelerine dikkat etti. Hemilnitskiy kendine Osmanlı padişahı da aralarında olmak üzere başka müttefik aradı ve uzun görüşmeler başladı. Moskova ile Lehistan 1634'te bir anlaşma imzalamışlardı; Moskof Devleti bu nedenle Hemilnitskiy'nin yardım isteğine yanıt veremedi. Ancak 1654'te, eski müttefiki Tatarlar şimdi Lehistan kralı ile iyi ilişkilere girdiğinden, Hemilnitskiy de Çar'a bağlılık yemini etti ve böylece Moskof Devleti ile Lehistan arasında Ukrayna için bir savaşı başlattı. Hemilnitskiy'nin isyanı ve bunun kanlı sonuçları, steplerde Lehistan, Moskof Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu arasında büyük güç mücadelesinin temelinin hazırlanmasında önemli bir unsurdu; bu mücadele bir yüzyıl sonra Lehistan'ın bölünmesi, Kırım Hanlığı'nın sona ermesi ve Osmanlı'nın Kuzey Karadeniz'den çekilmesiyle doruğa ulaşacaktı.[92]

1656'da dönemin bir dizi belgesinde kayda geçen son derece şiddetli bir isyan İstanbul'u aylarca sarstı. O tarihte delikanlı olan Osmanlı Ermenisi Eremya Çelebi Kömürcüyan'a göre, ayaklanma 1 Mart 1656 Cuma günü öğle saatlerinde başlamıştı: Kömürcüyan bir dükkânda otururken büyük bir gürültü olmuş ve dükkancılar kepenklerini indirmeye başlamışlardı. Cuma namazı iptal edilmiş, kapıkulu subayları ve askerleri tören alanlarında toplanarak, maaşlarının düşük değerli akçeyle ödenmesinden yakınmışlardı. Bu aslında olağandışı bir olay değildi, ama bu durumda paranın değeri öylesine bozulmuştu ki, bunun 1000 akçesine piyasada yüz akçeden az değer biçiliyordu. At Meydanı'na yürüyen askerler, paranın değerini düşürerek Sultan IV. Mehmed'i kandıranların idam edilmesini istediler. Padişah iki gün sonra isyancıların liderlerini huzuruna kabul etti. Askerler ona bağlılık yemini ederek, onun iktidarını saptır-

makla sorumlu tuttukları "bazı kara ve ak ağaları ve kadınları" suçladılar. Harem ağaları onların peşinde oldukları kişinin o olduğu yanıtını verince, çocuk padişah çok korktu ve titreyip ağlamaya başladı. Gözyaşlarını silerek isyancılara ne istediklerini sordu ve eline aralarında annesi ile Darüssaâde ağasının adları da bulunan otuz bir kişilik bir liste verildi. Mehmed ağlayarak annesinin hayatının bağışlanmasını istedi. Elebaşları bunu kabul ettiler, ama kısa süre sonra kara ve ak hadımağalarının cesetleri saray duvarından aşağıdaki kalabalığa atıldı ve parçalanmış cesetler ayaklarından At Meydanı'ndaki bir çınara asıldı.[93]

Ertesi gün birlikler yeniden saraya yürüdüler. Padişah onların isteklerini reddedemedi: Diğer bazı saray görevlileri de kurban verildi ve cesetleri duvardan atılarak çınar ağaçlarına asıldı. Bu arada askerler önemli devlet görevlerine kendi adaylarının atanması için baskı yaptılar. Bunlardan biri ikinci kez veziriazam olan Siyavuş Paşa, diğeri şeyhülislâmlığa atanan Hocazâde Mesud Efendi'ydi. Hedefledikleri kurbanlarından bazıları kaçınca kentte onları aramaya çıkıldı, tellâllar dolaştırılarak, bunları bulanlara kapıkulunda bir görev ya da bir tımar vadedildi. Ayaklanmanın başlamasından beş gün sonra tellâllar dükkânların yeniden açılması için çağrı yaptılar. Eremya Çelebi, Kösem Sultan'ın planlarını Turhan Sultan'a duyuran Padişah'ın sütninesi Meleki Hatun'un yakalandığını, öldürülüp bir ağaca asıldığını görmüştü. Üç gün sonra ağaçlara asılanların akrabalarına gelip cesetleri almaları emredildi. Bu dehşet dönemi sonraki haftalarda da sürdü.[94]

Nisan sonunda doksanına yakın Şam beylerbeyi Boynueğri [Boynuyaralı olarak da bilinir] Mehmed Paşa bir ay veziriazamlıktan sonra ölen Siyavuş Paşa'nın yerine geçmek üzere geri çağrıldı. Boynueğri Mehmed, Seydi Ahmed Paşa'nın faaliyetlerine bir son vermek üzere Suriye'ye gönderilmişti. Melek Ahmed Paşa'nın müttefiki ve onun gibi Abaza olan Seydi Ahmed daha sonra adamlarının yağmaladığı ve büyük yıkım yarattığı Halep beylerbeyiliğinden alınıp, Sivas'a gönderilmişti. Sultan Mehmed'in danışmanları, yeniçeri ve sipahilerin amaç birliği yapmaları nedeniyle eski ayaklanmalardan da daha tehlikeli olan bu krizi oldukça becerikli biçimde halletmişlerdi. Padişah 9 Mayıs'ta askerlerine sefere hazırlanma emri verdi; yeniçerilerle sipahiler seferin Seydi Ahmed Paşa'ya karşı olacağını umuyorlardı. Seferden beklenen kazançların çekici olduğu açıktı: Eremya Çelebi koşulları askere alınmaya uygun olmayan, ama kendisini yeniçeri ya da sipahi gibi gösteren herkesin giysilerinin parçalandığını belirtir. Bunun nedenini açıklamaz, ama hevesli sıradan halkı o dönem bir aşağılama terimi olan "Türk" olarak niteleyerek, vergiden muaf askerlerin kendi ayrıcalıklarını vergi mükellefi halkla paylaşmamakta kararlı olduğunu ima eder. Bazı "Türkler" sarı çarık, renkli kürk şapka, kapitone türban, renkli ceket giyip, ipek kuşak takınarak, Ermeni kıyafetine girmişlerdi; bu "Türkler" ise, belki de tersine, her ne pahasına olursa olsun askerlik hizmetinden kaçıyorlardı, çünkü gayrimüslimler savaşçı yapılmıyorlardı.[95]

Eremya Çelebi birkaç kez Padişah'ın tebdili kıyafet kentte dolaştığını, bir keresinde dükkanından bir taş atımı mesafede çarşıdan geçtiğini görmüştü (padişahlar bunu zaman zaman yaparlardı). Padişah başka bir seferinde tütün içerken yakalanan birisinin kafasının kesilmesini emretmişti. IV. Mehmed anarşinin patlak vermesinden ancak iki ay kadar süre sonra saray dışında bir camide Cuma namazına açıkça törenle gidebilmişti; o giderken tacirler ve kent halkı saygıyla, atının nalları yere değmesin diye yoluna toprak atmışlardı.[96]

İstanbul'daki tehlikeli durum sonunda klasik böl ve yönet stratejisiyle –yeniçeriler ile sipahiler ortak davalarına sadakat konusunda birbirlerine düşürülerek– kontrol altına alınmış ve huzur bir ölçüde sağlanmıştı. Mehmed'in Cuma namazı için ilk kez kamuoyu önüne çıkması sırasında, yeniçeriler arasında –kısa süre önce başkente gelen– Seydi Ahmed Paşa ile sipahi subaylarının sarayda huzura kabul edilecekleri söylentisi yayılmıştı. Bir hafta sonra yeniçeri ağası idam edilmiş, Seydi Ahmed ise affedilmişti – Eremya Çelebi Seydi Ahmed'in adamlarının Anadolu'dan geçtikleri sırada yağmaladıkları mallar, silahlar, hatta toplarla yüklü olarak İstanbul'a gelişlerini anlatır. Bunlar İstanbul'da çok kalmadan, Seydi Ahmed'in beylerbeyi atandığı, kısa süre önce bağımsız vilayet yapılan (ama bu kısa sürecekti) Tuna üstündeki Silistre'ye doğru yola çıktılar.[97] Sipahilerin desteğinden yoksun kalan ve ağalarını kaybeden yeniçeriler giderek sakinleştiler.

Şeyhülislâm Hocazâde Mesud Efendi şiddetin kurbanlarından oldu. 1634'te IV. Murad tarafından siyasete karıştığı için suçlu bulunan Ahîzâde Hüseyin Efendi idam edilen ilk şeyhülislâm olmuştu; bundan yirmi iki yıl sonra Hocazâde Mesud ikincisi oldu. Rüşvet yediği bilindiği ve Ahîzâde Hüseyin gibi siyasete karışma eğiliminde olduğu halde şeyhülislâmlığa atama kararı, kargaşanın en kızgın anında Padişah'a zorla dayatılmıştı. Eremya Çelebi'ye göre Bursa'daki Ermeni cemaatinin başına belâ olmuş, daha önce bu kentte kadılık yaparken bir Ermeni kilisesini yıktırtmıştı; hatta dönemin veziriazamı bu olayı incelemek üzere kente müfettişler göndermişti.[98] Evliya Çelebi'nin aktardığına göre Hocazâde Mesud Bursa'da yaptıkları için beş yüz falaka darbesiyle cezalandırmış ve devlet hizmetinde çalışması yasaklanmıştı – ama belli ki bu onu dizginlemeye yetmemişti.[99]

1656'nın o fırtınalı yazında, yaşlı Siyavuş Paşa'nın Nisan sonunda ölmesi ile Boynueğri Mehmed Paşa'nın Şam'dan Temmuz başında gelmesi arasındaki birkaç hafta boyunca sadaret makamı boş kalmıştı. Çanakkale Boğazı'ndaki feci yenilgi 26 Haziran'da meydana gelmiş, Bozcaada 8 Temmuz'da, Limni 20 Ağustos'ta Venediklilere teslim olmuştu.[100] Bunun ardından Çanakkale Boğazı'nın abluka altına alınması yalnızca Girit'teki savaşı etkilemekle kalmadı, İstanbul'da yiyecek ve diğer malların kıtlığı çekilmeye, fiyatlar artmaya başladı. Birçok kişi, Padişah'ı harekete geçirmeyi umarak ona dilekçeler yazdılar.[101]

4 Eylül'de Sultan Mehmed'in üst düzey sivil ve askerî yöneticileriyle yaptığı bir toplantıda, Venedik'e karşı yapılacak kara ve deniz seferinin hazırlıkları ve stratejisiyle ilgili ayrıntılı bir plan tartışıldı. Son ayaklanmalar sonucu öldürülenlerin servetleri ve taşkınlıkları ateşleyen düşük değerli paraların eritilmesi[102] belli bir birikim sağlasa da, hazine dolu olmaktan çok uzaktı. Ayrıca, Boynueğri Mehmed Paşa geleneksel olarak sefer masraflarını karşılamaya ayrılan gelirlerin bazılarının artık devletin elinde olmadığını, özel kişilere geçtiğini belirtti. Sorun çözümlenmezse, o mevsim Venedik'e karşı savaşı sürdürme masraflarının, bunları kendi ceplerinden karşılayacak olan devlet adamları ve askerî komutanlara düşeceği tehdidini savurdu. Kuşkusuz bu öneri kabul görmedi, ama gelir kaynaklarının yeniden tahsisi yapılırken Boynueğri Mehmed Paşa bunları kendi destekçileri arasında dağıttı.[103]

Padişah yeni veziriazamından memnun değildi, onun işbaşına geldiğinden bu yana hiçbir şey başaramadığı gibi, büyük hoşnutsuzluk oluşturduğundan yakınıyordu. Bir hafta sonra yeni bir toplantı yapıldı. IV. Mehmed herkesi şaşırtarak, sefere ordusunun başında çıkma niyetini açıkladı. Boynueğri Mehmed Paşa bunun, zaten hiç tavsiye edilmeyecek bir girişimin masraflarını daha artıracağını öne sürdü, ama onun itirazlarına kulak veren olmadı.[104] Boynueğri Mehmed görüşlerini açıkça söylemesinin bedelini birkaç gün sonra görevden alınarak ödedi ve 15 Eylül'de onun yerine Köprülü Mehmed Paşa geçti. Köprülü Mehmed –sonunda akıllıca olmadığı ortaya çıkan bir kararla– İpşir Mustafa Paşa'nın yanında yer almış, o zamandan beri de hiç görev almadan, kendine yurt edindiği Amasya dolayındaki Köprü'ye çekilmişti. Temmuz'da Boynueğri Mehmed Paşa ile birlikte İstanbul'a dönmüş ve birkaç yıllık bir ayrılıktan sonra merkezî devlet siyasetine yeniden dahil olmuştu. Kaderin garip bir cilvesi Boynueğri Mehmed'in azli ve yerine Köprülü Mehmed'in atanmasıyla, gelecek yüzyıla kadar bu görevi tekelinde tutacak bir hanedanı işbaşına getiriyordu.

9

GÜÇLÜ HANEDANLARIN SALTANATI

17. YÜZYILIN ikinci yarısında Osmanlı tarihine "Köprülü" adı egemendir. Köprülü Mehmed Paşa'nın 1656 Eylül'ünde sadrazamlığa atanması, onun çok sayıda aile ferdinin ve onların himayesindeki kişilerin bu göreve geldiği bir dönemin başlangıcı oldu. Köprülü Mehmed Paşa 1661'de ölümüne kadar iktidarda kaldı; onu izleyen oğlu Fazıl Ahmed de, o dönemler için görülmemiş bir süre sadrazamlık yaptı ve 1676'da görevdeyken öldü. Onun peşinden göreve gelen Köprülü Mehmed'in damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 1683'te Viyana kuşatmasındaki başarısızlığı nedeniyle idam edildi. 1687'de bir diğer damat, Siyavuş birkaç ay için sadrazamlık yaptı. 1689'da sadrazam olan Köprülü Mehmed'in küçük oğlu Fazıl Mustafa, 1691'de Habsburglara karşı savaşta ölümüne kadar görevde kaldı. 1692'de Kara Mustafa'nın yetiştirdiği Çalık Ali bir yıl sadrazamlık yaptı. 1697-1702 arasında Köprülü Mehmed'in kardeşinin oğlu –dolayısıyla Fazıl Ahmed ile Fazıl Mustafa'nın kuzeni– Amcazâde Hüseyin Paşa bu göreve geldi. Hanedanın 1710'da veziriazam olan son üyesi Fazıl Mustafa'nın büyük oğlu Numan'dı. Başarı başarıyı getirdi: Hanedan üyeleri imparatorluğu idare konumuna geldikçe, hamilik yapma fırsatları arttı ve kendilerine sadık kişilerden oluşturdukları ağlar onların iktidardaki kontrollerini daha da güçlendirdi. Onların egemen oldukları yıllarda kısa sürelerde sadrazamlık yapan diğer devlet adamları da oldu, ama Köprülüler'in şansı ancak yüzyılın sonunda, Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin din adamlarından oluşan hanedanıyla karşı karşıya geldiğinde döndü.[1]

Arnavut kökenli olan Köprülü Mehmed devşirme sisteminin bir ürünüydü ve Kuzey-orta Anadolu'daki Köprü kasabası onu evladı olarak benimsemişti. Bu sıralarda yetmişli yaşlarındaydı, ama uzun ve yeterince saygın olsa da, kariyeri onu diğer adaylar arasından sıyrıltecek nitelikte değildi. Ancak son yıllarda başkenti harap eden kronik hizip çatışmalarına taraf olmamak gibi tartışılmaz bir avantajı vardı ve atanması sırasında İstanbul'da yaşamakla birlikte, burada bir görevi yoktu – sadrazamlığa tam da Suriye'deki Trablusşam eyaletine beylerbeyi olarak gitmek üzereyken getirildi. Son veziriazamlar arasında saray çevresi dışından seçilen başkaları da vardı: Köprülü Mehmed'den hemen önce bu

görevde olan seksenlik Boynueğri Mehmed Paşa Şam valiliğinden çağrılmış,[2] ondan önce de yaşlı Siyavuş Paşa Tuna'daki Silistre'den getirtilmişti (o sırada Silistre'nin mi, yoksa Kuzey Karadeniz sahilindeki Özi'nin mi idarecisi olduğu bilinmemektedir).[3] Padişah 1656 Şubat'ında Deli Hüseyin Paşa'yı on üç yıldır görevli bulunduğu Girit'ten geri getirmeye karar vermişti;[4] ancak sonunda Köprülü Mehmed'i iktidara getiren ayaklanma Deli Hüseyin görevi devralmadan önce patlak verdi.

Vakanüvis Mustafa Naimâ bundan elli yıl sonra yazarken, Köprülü Mehmed Paşa'yı sadrazamlığa, Deli Hüseyin Paşa'nın atanması tartışıldığı sırada, Turhan Sultan ile hizbinin önerdiğini belirtir; her durumda saraya geri çağrılmasını, diğer adaylara karşı onu savunan Turhan'ın hane halkından kişilerle ilişkisine borçlu olduğu kesindir.[5] Naimâ'nın Turhan'dan önceki valide sultan Kösem'e ilişkin hükümleri, onun bir padişahın annesinin naip olarak görev yapması ve devlet kararlarına müdahale etmesi ilkesine karşı olmadığına işaret etmektedir.[6] Hatta daha da ötesi, daha önceki çirkin olayları haşin biçimde sona erdirecek bir atamanın tasarlanmasında –huzursuzluğa karışarak kendini şaibeli konuma getiren bir memur yerine– egemen hanedanın bir üyesinin etkili olması ona göre daha güvenceli olmuştu.

Köprülü Mehmed Paşa'nın Turhan Sultan'ın beklentilerini yerine getirmesi için gerekli idarî ön çalışmalar zaten yapılmıştı. Muhtemelen 1654'te ve büyük olasılıkla Turhan Sultan'ın girişimiyle, sadaret konutu sarayın dışına çıkarılmıştı: Sadrazamın fiziksel olarak saray entrikalarından uzaklaştırılmasının, geçen elli yılda bu makamın yitirdiği prestijin geri kazanılmasına katkıda bulunacağı umuluyordu.[7] Turhan ve çevresinin akıllı bir seçim yaptıkları kanıtlandı. Kuşkusuz Melek Ahmed Paşa'nın mühürdarının Köprülü'nün "bir çift öküze bir saman çöpü bile veremeyecek... bir sefil"[8] olduğu görüşüne katılanlar olmuştu, ama Köprülü'nün hamileri onun atanmasına karşı çıkan çıkar çevrelerine direnecek kadar güçlüydüler ve onun yıllar süren karışıklıklardan sonra hükümetin başına geçmesi birçok kişiyi de sevindirmişti.

Köprülü Mehmed Paşa'nın iç cephedeki ilk önlemi, o sırada yeniden canlanmış olan Kadızâdeli hareketine karşı oldu. IV. Mehmed'in ilk yıllarındaki keskin hizip çatışmalarında onların püriten mesajına kulak verenler artmıştı ve Sadrazam'ın yeniden kurmayı hedeflediği kamu düzenini bozma potansiyelleri gözardı edilemeyecek kadar yüksekti. Hareketin manevî lideri Üstüvanî Mehmed Efendi kentin camilerinde ün kazanmış bir vaizdi ve kimi görevliler tarafından sevilmesi sayesinde saraya da girip çıkar olmuştu. Kadızâdeliler genelde ulemaya saldırıyorlardı, ama esas karşı çıktıkları dervişlerdi. Üstüvanî Mehmed'in ilk başarısı 1651'de, o sırada veziriazam olan Melek Ahmed Paşa'yı İstanbul'daki bir Halvetî tekkesini yıktırtmaya ikna etmek olmuştu. Saldırdıkları ikinci bir tekkeyi savunanlarca püskürtülen müritleri, Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'den sonra şeyhülislâm olan Bahaî Mehmed Efendi'ye baskı yaparak,

dervişlerin ibadetlerini eleştiren bir fetva çıkarttırmışlar, ama bu fetva sonradan geri çekilmişti.[9]

Köprülü Mehmed Paşa'nın göreve gelmesinden bir hafta sonra Kadızâdeliler ona meydan okuyarak, dinin temel ilkelerine dönülmesi için çok yönlü bir program ortaya attılar.[10] Onlar bu programlarını nasıl hayata geçireceklerini planlamak üzere Fatih Camii'nde toplandıkları sırada, Köprülü Mehmed devletin "resmî" kurumlarına dayanma kararlılığını sergiledi ve devlet mekanizmasının dinî kanadı olarak konumu yüksek mevkilerdeki Kadızâdeli etkisiyle tehdit altında olan şeyhülislâmlıktan görüş istedi. Yeni sadrazam Kadızâdeliler'in önderlerini, bu arada güçlü Üstüvanî Mehmed Efendi'yi yakalattı, ama belki de halkın duygularından çekindiğinden, onları idam etmeyerek, Kıbrıs'a sürgüne gönderdi.[11]

Köprülü Mehmed'in korktuğu ya da huzursuzluk yaratmakla suçladığı kişilere karşı yürüttüğü temizlik harekâtının diğer kurbanları o kadar talihli olamadılar. Eflak Hıristiyanları'nı Osmanlı yönetimine isyana teşvik ettiği gerekçesiyle Ortodoks Patriği'nin asılması, örneği görülmemiş bir olaydı.[12] Girit savaşına gidecek paralara el koymakla suçlanan Deli Hüseyin Paşa başlangıçta Köprülü Mehmed'in Valide Sultan'ın çevresindeki hamilerinin müdahalesiyle ölümden kurtuldu; gerekçeleri çok uzun süre devlete üstün hizmetlerde bulunmuş birisi için bunun uygun görülemeyeceğiydi. Ayrıca Şeyhülislâm da idam için fetva vermeyi reddetti. Ama Deli Hüseyin'in destekçileri kısa süre sonra oyuna geldiler: Köprülü Mehmed iki yıl sonra onu İstanbul'a çağırdı ve Padişah'ı ikna ederek rakibini hızla ortadan kaldırmayı başardı.[13]

Köprülü Mehmed Paşa'nın ölünceye kadar görevde kalmayı becerebileceği kesin değildi ve rakipleri yeterli desteği sağlayıp, görevi devralma umutlarını yitirmediler. Son dönemdeki kıyasıya şiddet olaylarından canlı çıkabilmiş her üst rütbeli Osmanlı devlet adamı kendisini şanslı sayabilirdi ve salt hayatta kalabilmiş olabilmesi bile, bir gün sadrazam olma hırsını beslemeye yetiyordu. Eski hoşnutsuzluklar için için sürüyor, mağdurlar bunları ifade ve telafi edebilmek için fırsat kolluyorlardı. Diğer bir rakibi İstanbul'dan uzaklaştırmak amacıyla, Köprülü Mehmed atanmasından hemen sonra, 1656 yazı sonlarında Çanakkale Boğazı'na bir Venedik saldırısını püskürtmekte oynadığı rol üzerine kaptanıderyalıkla ödüllendirilmiş olan Seydi Ahmed Paşa'yı azletti[14] ve onu Bosna'ya vali atadı. Seydi Ahmed'i destekleyen sipahiler protesto için ayaklandılar; yeniçeriler onlara karşı yetkililerin tarafını tutmaya ikna edildi ve Köprülü Mehmed devletin tüm dallarının başındaki görevlileri sarayına çağırarak birleşik bir cephe görüntüsü vermeye çalıştı. Padişah kendisine serkeşleri cezalandırma yetkisi verdi ve gece sokağa çıkma yasağı ilân edildi. Sipahi subaylarından bazıları idam edildi, kentte ve Üsküdar'daki kervansaraylarda saklanırken yakalanan çok sayıda sipahinin kellesi kesildi. Ortalığı karıştıranları yok etme çabalarında, onlarla işbirliği yapanların da peşine düşüldü.[15] Bunların cesetleri, Sultan IV. Meh-

med'in sırdaşı ve vakanüvisi Abdurrahman Abdi Paşa'nın zarif ifadesiyle, "deniz mahlûklarına erzak sağladı."[16]

Girit hâlâ alınamamıştı. Çanakkale Boğazı'ndaki Venedik ablukası kısa sürdü ve 1657 mevsiminde Osmanlı gemileri her zamanki gibi Ege'ye çıktılar. Venedikliler Anadolu yarımadası yakınında, kendi limanlarından çok uzaktaki Bozcaada ve Limni'yi ellerinde tutmaya çalışarak koşullarını aşırı zorluyorlardı. Çanakkale Boğazı'nda birkaç ay süren zorlu deniz savaşlarından sonra Osmanlılar adaları geri aldılar; Köprülü Mehmed Anadolu sahiline karargâh kuran kara ordusuna bizzat komuta etmiş ve sefer sırasında görevini ihmal ettiği düşünülenler idam edilmişlerdi.[17] Bu, Köprülü Mehmed Paşa döneminin yakın tarihteki diğer örneklerden çok farklı olduğunun ilk işaretlerindendi. Bu arada Venedik'in Osmanlılar ile savaşın ağır maliyetini hissetmekte olduğu da bir gerçekti. Kimi senatörler Venedik tacirlerinin gelirlerinin önemli bir kısmını sağlayan Osmanlı pazarına ulaşabilmeleri için normal ilişkilerin yeniden sağlanması gerektiğini düşünüyorlardı – ama bu pragmatik görüş genel kabul görmedi. Osmanlılar da, vassalları II. Georg Rakoçi'nin izlediği bağımsız dış politika onları Erdel'e sefere zorladığı zaman Venedikliler ile barış olasılığını kısa bir süre düşündüler, ama Venedik onların Girit'in tümünü alma isteklerini kabul etmedi.[18]

Rakoçi, Macar Protestanları'nın savunucusu rolüne soyunmuştu ve 1656 Aralık ayında İsveç Kralı X. Karl Gustav ile yaptığı anlaşmadan aldığı cesaretle kuzeye ilerleyip, Lehistan'a girdi. Komşu Osmanlı vassal devletleri Eflak ve Boğdan'ı da kendisine katılmaya ikna etti. Gerek Habsburgların, gerekse Osmanlıların korumak istedikleri mevcut güç dengesini bozabilecek olan bu durum İstanbul hükümetini kaygıya düşürdü. Kuzeybatı sınırlarındaki zayıf bir Lehistan, Osmanlılar açısından enerjik bir vassalın büyük toprakları zaptedip, bunları İsveç desteğiyle elinde tutmasına göre çıkarlarına çok daha uygundu. Sonunda Rakoçi'nin Lehistan'a karşı seferleri ona bir kazanım sağlamadı. 1657 ilkbaharında o sırada Özi beylerbeyi olan Melek Ahmed Paşa'ya Rakoçi ve müttefiklerini hizaya sokma emri verildi; yaz sonunda ona Kırım Hanı'nın birlikleri de katıldı ve 1658'de Köprülü Mehmed Paşa bizzat, aralarında Lehistan'ın gönderdiği bine yakın adamın da bulunduğu bir ordunun başında Erdel'e girdi. Rakoçi kaçtı ve onun ve Eflak ile Boğdan'ın maceracı prenslerinin yerine o denli bağımsız düşünceli olmayan, kolay yoldan çıkmayacak kişiler getirildi.[19]

Köprülü Mehmed Paşa, Bozcaada ve Limni'nin alınmasından sonra çekildiği Edirne'deki kışlık karargâhında, ertesi ilkbahar Erdel'e doğru yola çıkmadan önce, sefer sırasında sorun çıkarabilecekleri temizlemek amacıyla, orada toplanmaları emredilen sipahilerden çok sayıda adamı daha öldürttü. Bu olay Mustafa Naimâ'nın bile itidalini taşırmıştı: Edirne'deki Tunca ırmağının kıyılarının onların cesetleriyle dolduğunu kaydediyordu.[20] Abdurrahman Abdi Paşa o yıl kışın özellikle soğuk olduğunu, insanların çok acı çektiğini yazmaktadır –

kar yolları kapamış, yiyecek kıtlığı çekilmiş, yakacak odun bulunamadığı için meyva ağaçları kesilmişti.[21]

Köprülü Mehmed Paşa İstanbul'u düzene kavuşturmuş, Venedik'e ve Rakoçi'ye karşı başarı sağlamış, ama hâlâ Anadolu'daki eyaletlerin beylerbeyilerinden kabul görmemişti. 1658 sonlarında, Erdel seferinden döndükten sonra, bu beylerbeyilerin bir ayaklanmasıyla karşı karşıya kaldı; eğer isyancıları bastıramasaydı, bu ayaklanma kuşkusuz onu yerinden edecek ve bir bütün olarak yönetime ciddi sorunlar yaratacaktı. Ama ayaklanma –çoğu yıllarca devlete hizmet etmiş– otuz kadar paşanın öldürülmesiyle bastırıldı ve böylece geçen on yıllarda Anadolu'ya damgasını vurmuş sık isyanlara bir süre için son verildi.

Anadolu'daki isyanın elebaşı, Köprülü Mehmed Paşa'nın Osmanlı siyasetinin merkezine geçmesinden önce de muhalefet yapan Köprülü Mehmed Paşa'nın hemşerisi Abaza Hasan Paşa'ydı. Eski asi ve veziriazam İpşir Mustafa Paşa'nın destekçilerinden olan Abaza Hasan, birçok diğer Anadolu paşası gibi, Köprülü Mehmed'in sadrazamlığını meşru kabul etmiyordu. Sadrazam'ın Edirne'deki sipahi katliamı sonunda amaca ters düştü, çünkü onun gazabından kurtulabilenler sert hava koşullarına rağmen kaçtılar ve eyalet sipahileri toplanma çağrısına uymadılar. Bunun yerine 1658 yazı ortalarında yaklaşık 30 bin kişi Konya'da toplandı. Aralarında Şam ile Anadolu eyaletlerinin beylerbeyileri ve on beş diğer görevden alınmış ya da halen görevdeki beylerbeyi bulunuyor, başı Abaza Hasan Paşa çekiyordu. Sefere çağrılma emrinden şikâyet eden asiler, "Köprülü Mehmed Paşa azledilinceye kadar [burada] toplanacağız" dediler[22] ve onun yerine, babası IV. Murad döneminde kısa süre veziriazamlık yapan ve kardeşi Suriye'deki Rakka eyaletinin beylerbeyileri olan Tayyarzâde Ahmed Paşa'yı önerdiler. Padişah asilere derhal Erdel cephesine gitmelerini emretti, ama buna uymayan asiler Köprülü Mehmed'den korktuklarını ve o görevden alınıncaya kadar savaşmayacaklarını tekrarlamakla yetindiler. Köprülü Mehmed Paşa da 1658 yazı ortalarında, Anadolu birliklerinin çoğu olmadan Edirne'den cepheye gitmek zorunda kaldı. İsyancıların verebilecekleri zararın bilincinde olan Padişah onlara, Balkan cephesinde Sadrazam'ın emrinde hizmete alternatif olarak, Bağdat sınırını savunmalarını emretti. Ama Abaza Hasan Paşa bu emre kulak asmadı ve batıya, Bursa'ya doğru harekete geçti. Ayaklanmaya bir meşruiyet havası verebilmek için de, adamlarına geçtikleri yerlerde köylülerden zorla erzak ve para almama, aldıkları tüm malzemenin hesabını tutma talimatı verdi.[23]

Yalnızca birkaç yıl önceki Gürcü Abdünnebi gibi olayları iyi hatırlayan yetkililer, onların Bursa'ya yürüdükleri haberini alınca, niyetlerinin ciddiyetini kavradılar. Padişah, Köprülü Mehmed Paşa seferdeyken ona vekâlet eden eski Kaptanıderya Kenan Paşa'ya Bursa'yı savunma emrini verdi.[24] Bu sırada, ulağın "Padişah'ın hizmetkârı" diye tanımladığı Abaza Hasan Paşa'dan gelen yeni bir mektup, IV. Mehmed'i öfkeden köpürttü. Onun anılarını yazan Abdurrahman Abdi Paşa, Padişah'ın tepkisini şöyle aktarmaktadır:

> Hâşâ, sümme hâşâ. Anlar benim kullarum değillerdür. Belki anlar şeytân kullarıdur. Ben anlara bundan akdem hatt-ı şerif gönderdum ki, beyhûde fikr-i fâsidden ferâgat buyurup bu cânibe gelsûnlar; ve çünki, gelmekden havf iderler, Bağdâd muhâfazasına gitsûnler ve yâhûd cem'iyyetlerin dağıdup herkes mansıblarında karar itsûnler. Bundan böyle ulü'l-emr'e itâ'at itmemek nasıl müslümânlıkdur? İnşâallâhü Teâlâ vech-i arzda birisinûn vücûdını komayup cümlesini katl ideyim.[25]

Sadrazam cephe yakınındaki karargâhından bir ültimatom gönderdi: Eğer asiler kendisine katılmayı reddederlerse, seferden sonra onların icabına bakacaktı.[26]

Abaza Hasan Paşa ayaklanması, Anadolu sipahilerinin daha önceki isyanlarından biraz farklıydı. Selefleri şikâyetlerini geleneksel terimlerle ifade etmişler, imparatorluğun sorunlarından sorumlu tuttukları hizmetkârlarına duydukları nefreti dile getirirken, padişaha bağlılıklarını vurgulamışlardı; IV. Mehmed'in taleplerini dikkate almayı bile reddetmesi karşısında, Abaza Hasan kurulu düzenin parçası olmak istemiyordu. Amacı kendi devletini yaratmaktı: "Şimdiden sonra bizi İran Şahı gibi amansız bir düşman sayınız; onlar [Padişah] Rumeli'ye sahip olacaklardır, biz Anadolu'ya."[27] Bu denli radikal bir açıklamanın, sadrazamın ve imparatorluğa sadık birliklerin çoğunun uzakta olduğu sırada genç ve tecrübesiz bir padişaha yapılması, onu daha da tehlikeli kılıyordu.

Abaza Hasan Paşa ve adamları Bursa dışında siperlere yerleştiler. Abaza Hasan bir eyalet idaresine benzer bir yapı kurarak, alternatif bir hükümet başkanı gibi arkadaşlarını Köprülü Mehmed Paşa ile birlikte seferde olanların yerlerine beylerbeyi atadı; orduyu beslemek bahanesiyle de yerel halktan erzak topladı. Bursa halkı Kenan Paşa'nın onlardan istediği silah ve yiyecekleri toparladılar – ama aynı zamanda Abaza Hasan Paşa ile temastaydılar ve onun askerlerine de tedarik yapıyorlardı. Bu, Sultan Mehmed'i daha da kızdırdı ve küffara karşı sefere katılmayı reddeden ve fitne çıkaranların kendilerinin de kâfirden beter olduğu doğrultusunda bir fetva almaya çalıştı. Din adamları böyle bir fetva vermeyi reddedince, Padişah fetvasız hareket etmeye karar verdi ve isyancılara karşı silaha sarılmaları için herkese emir gönderdi. Diyarbakır Beylerbeyi Murtaza Paşa'ya, isyancılara karşı hâlâ sadakatlerine güvenilebileceklerden oluşturulan birliklere –doğudaki Diyarbakır, Erzurum, Halep ve (Kilikya ile Kıbrıs'ı kapsayan) İçel eyaletlerinin birlikleriyle Kürt aşiret liderlerine– komuta etme emri verildi. Devlet fermanlarıyla Anadolu halkına düzenin yeniden sağlanacağı güvencesi verildi ve Padişah'ın huzurunda Sadrazam'ın eleştirilmesi yasaklandı. Kenan Paşa, Abaza Hasan'ın yanında yer almaya ikna edilince, hükümetin isyancılara direnme kapasitesi daha da azaldı. Bursa yolundaki Gemlik kasabasını savunmak üzere İstanbul'dan gönderilen birlikler Mudanya'ya ulaştıklarında Abaza Hasan'ın adamlarından bazılarını öldürdüler, ama Abaza Hasan bunun intikamını almak için yeni asker gönderince, hükümet güçleri Marmara Denizi üzerinden İstanbul'a geri çekildiler. 9 yıl önce Gürcü Abdünnebi isyanında olduğu gibi, Üsküdar'da başkenti korumak için siperler kazıldı ve toplar yerleştirildi.[28]

İsyancı ordusunun hemen gelmesi bekleniyordu ve tüm bölge karışıklık içindeydi. İnsanlar evlerine kapanıp, kapı pencereyi sağlamlaştırıyor, Marmara kıyısında yaşayanlar değerli eşyalarını saklanmak üzere İstanbul'a gönderiyor, hasat mevsimi gelmeden sebze ve meyvalarını topluyorlardı. Yağmacılar işbaşındaydılar ve söylentiden geçilmiyordu. Mustafa Naimâ'ya göre Köprülü Mehmed Paşa'ya karşı elle tutulur ve yaygın bir nefret besleniyor, birçok kişi, özellikle de Köprülü Mehmed'in liderleri Üstüvanî Mehmed Efendi'yi Kıbrıs'a sürerek kesinlikle karşısına aldığı vaizler, Abaza Hasan Paşa'nın galip gelmesini istiyordu. Aralarından bazıları Abaza Hasan'ı "11. yüzyılda [Hicrî takvimle] dinin yenileyicisi," Peygamber'in geleneğinde dinin temel ilkelerini geriye getirmek üzere gelen bir tür mehdi olarak gördüklerini söylüyorlardı.[29]

Padişah, Köprülü Mehmed Paşa'ya Erdel'den derhal geri dönmesini emretti. Muhtemelen efendisinin yanında olan Abdurrahman Abdi Paşa, Mehmed'in, annesi ve maiyetiyle birlikte seferin başlamasından beri Edirne'de bulunduğunu ve Köprülü'nün Edirne'ye gelerek, üç gün sonra, yani 15 Ekim 1658'de onlarla, Şeyhülislâm ve üst düzey askerî yetkililerle görüştüğünü kaydeder. Sonra hep birlikte İstanbul'a gelmişler, orada Padişah kendisine sadık kalan kapıkuluna çok yüksek maaşlar dağıtmıştı. Askerler bu amaçla Kâğıthane çayırında toplanmış ve aralarındaki asileri sınamak üzere bir uygulamada bulunulmuş, beş gün içinde parasını almaya gelmeyen askerler kapıkulundan ihraç edilmişlerdi.[30] Devlet yeniden inisiyatifi ele geçiriyor gibiydi.

İki ay boyunca isyancı ordusuyla devlet kuvvetleri Kütahya civarında çatıştılar. Sonunda isyancılar büyük kayıplar vererek yenildiler, hatta başarılı bir saldırıyla hükümet güçlerini İznik'ten atmaları bile onlar için yeni bir umut olmadı. Abaza Hasan'ın adamları arasında bulunan kapıkulu mensupları maaş dağıtımını duyduklarında, birçoğu orduya geri alınmak umuduyla İstanbul'a döndü. Ancak Erdel seferine katılmayı reddeden 7 bin kadar sipahinin defterden kaydı silinmişti ve Köprülü Mehmed Paşa bunlardan yakalanabilenlerin öldürülmesini emretti. Anadolu'da birkaç gün içinde bin adamla, yoklama için İstanbul'a çok geç gelenler öldürüldü, ama Köprülü Mehmed hâlâ zaferinden emin değildi ve İzmit'i savunmak üzere 5 bin yeniçeri gönderdi. Ancak sipahi katliamının sürmesi, o zamana kadar birlik içinde devleti –yalnızca korkudan bile olsa– destekleyen yeniçeriler arasında da isyan fikirleri oluşmaya başlamıştı. Din kardeşlerini öldürmeye hazır olmadıklarını söyleyerek, Sadrazam'ı düşman ilân ettiler ve onu Abaza Hasan'a vermeyi önerdiler. Bu tehdit Köprülü Mehmed'i asilere karşı bizzat savaşmaktan vazgeçirecek kadar ciddiydi ve onun yerine komuta Murtaza Paşa'ya verildi. Ama Köprülü Mehmed çok geçmeden bunun yerinde bir karar olmadığını kavradı, çünkü Murtaza Paşa önce Orta Anadolu'da fırsat çıktığında isyancıları savaşa zorlamamış, sonra da Abaza Hasan'a ağır biçimde yenilmişti. İki tarafın kayıpları sekiz bine ulaştı.[31]

Kış geldiğinde gerek hükümet, gerekse isyancı karargâhları casuslarla kaynıyordu. Köprülü Mehmed Paşa'nın asilerle gizli görüşmeler yapmayı düşündü-

ğü sırada, Abaza Hasan Paşa'nın konumu da zayıflıyordu. Güneye doğru indi, ama Antep'teki (Ayntab) kış karargâhında karlı hava ve yörenin devlete sadık halkının düşmanlığı nedeniyle erzak bulmakta zorlanması nedeniyle Suriye'ye gitmeye karar verdi; ancak fazla ilerleyemeden, Fırat üzerindeki Birecik'te pusuya düşürüldü ve binden fazla adamını kaybetti. Murtaza Paşa Halep'teki kış karargâhından kıyafet değiştirmiş askerlerini Abaza Hasan'ın kampına göndererek, isyancı askerleri önderlerini terk etmeye ikna için onlara Padişah'tan af çıkartacağını vaad etti. Abaza Hasan bunu öğrendiğinde kararsızlara onların davası için savaştığını anlatmaya çalıştı, ama aç askerler Murtaza Paşa'nın döktüğü dillere dayanamadılar. Abaza Hasan desteğinin giderek azaldığını görünce, Antep kadısının onun adına Padişah'a başvurma önerisini kabul etti. Murtaza Paşa bu önerinin samimi olduğunun kanıtı olarak bir rehine gönderdi ve Abaza Hasan ile aralarında hâlâ çok sayıda eski üst düzey memur bulunan yandaşları, kendileri için af dilenirken Halep'te kalma davetini kabul ettiler. Murtaza Paşa kendilerine bir zarar verilmeyeceğine yemin etti.[32]

Halep'teki günleri büyük bir dostluk içinde geçti. Abaza Hasan Paşa, Murtaza Paşa'nın konağında, 31 yoldaşıyla onların hizmetkârları başka yerde kaldılar. Ancak başvurularına İstanbul'dan yanıt gelmedi ve isyancıların Halep'te uzun süre kalmaları Murtaza Paşa'yı huzursuz etti. Sonunda, Halep kalesinden 24 Şubat 1659 gecesi top ateşi yapıldığında isyancıların evlerinde misafir kaldıkları kişiler tarafından öldürülmesi için talimat verdi. O gece Abaza Hasan Paşa, Tayyarzâde Ahmed Paşa, Kenan Paşa ve diğer bazıları Murtaza Paşa ile yemek yiyorlardı – Naimâ'nın hayal gücüne göre, dostça yiyip, içiyor, eski düşmanlıkları geçmişte bırakmayı kabul ediyorlardı. Ama akşam namazı öncesinde abdest almak için Murtaza Paşa'nın konağının hamamına gittiklerinde, yirmi ya da otuz "ejderha gibi yiğit" içeri dalıp, onları bıçaklayarak öldürdüler. Katliam haberi derhal hisar komutanına haber verildi, o da ikincil derecedeki asilerin öldürülmesi için zamanın geldiğini haber vermek amacıyla topu ateşledi. İsyancıların başları samanla doldurulup, teşhir edilmek üzere İstanbul'a gönderildi, bedenleri Halep kent kapısı dışına asıldı.[33]

Abaza Hasan Paşa isyanının sona erdiriliş biçiminde Köprülü Mehmed Paşa'nın dahli olduğuna ilişkin doğrudan hiçbir kanıt yoktur, ama sonuç onu tatmin etmişti. Sonucun kesinliği Osmanlı Devleti'nin diğer hoşnutsuz hizmetkârlarından çoğunu onun örneğini izlemek fikrinden vazgeçirecek nitelikteydi. Gene de Antalya Mutasarrıfı Körbey Mustafa Paşa, Abaza Hasan Paşa isyanının yarattığı kargaşadan kendi bölgesinde bir karışıklık çıkarmak için yararlandı. Devlet buna karadan ve denizden sert bir tepki verdi ve akılsızca padişahın af vaadine kanan Körbey Mustafa çok geçmeden idam edildi. Şam ve Kahire'de Köprülü Mehmed'e meydan okumaya kalkanlar da aynı kaderi paylaştılar.[34]

Sadrazam hiçbir şeyi şansa bırakmıyordu. Anadolu isyanlarının bastırılmasının ardından, Kenan Paşa'dan sonra kaymakam paşa konumuna getirilen İs-

mail Paşa'yı, devlet düzenine tehdit oluşturabilecek kimse kalıp kalmadığını araştırmak üzere doğudaki sınır bölgelerine gönderdi. İster eyalet valisi, isterse kapıkulu, kadı ya da dinî lider, hiç kimse cezadan muaf değildi ve ceza da bir fetvayla onaylanmış ölümdü. Köprülü Mehmed'in ortak bir amaç dayatma girişiminin bir unsuru olarak, İsmail Paşa'nın teftiş ekibi hem askerî, hem de dinî-hukukî görevlilerden oluşuyordu. Ekip halka Padişah ile vezirlerinin kontrolü tümüyle ellerinde tuttuklarını göstermek için, Anadolu'da büyük tantanayla dolaşıyordu. Görevlerinden biri asker olduklarını iddia edenlerin durumunu kontrol etmek ve bunların askere yazılarak vergiden kaçmaya çalışan reayadan kişiler olmadıklarını doğrulamaktı. Vergi gelirlerini azamiye çıkarmak Osmanlı hükümetlerinin değişmez kaygısıydı ve bu gereksinimle, devletin asker ihtiyacı arasında bir denge sağlamak zorunluydu. İsmail Paşa'nın ekibi reayanın elinde yasadışı 80 bin silah buldu ve bunlara devletin silah depoları adına el koydu. Konya'da tutuklanan kimi Mevlevî dervişleri kimliklerini kanıtladıklarında serbest bırakıldılar, ama inceleme sonucu derviş kıyafetine girdikleri anlaşılan dört eski Abaza Hasan Paşa yandaşı cezalandırıldı.[35]

Anadolu ve Arap eyaletleri şimdilik yatıştırılmış, Girit savaşı bir çıkmaza girmiş, prens değişiklikleri Eflak ve Boğdan vassal devletlerinde düzeni yeniden sağlamıştı. Ama Erdel'de Georg Rakoçi Padişah tarafından görevden alınmayı hâlâ kabul etmiyor, Habsburg desteğiyle Padişah'ın onun yerine getirdiği kişiye karşı savaşıyordu.

Genç Padişah ile annesinin, Köprülü Mehmed Paşa'nın iç muhalefeti bastırırken başvurduğu sert yöntemlere katıldıkları kesindi: Mehmed, salt alternatif bulunmadığı için bile olsa, sadrazamına sahip çıkmıştı. Köprülü Mehmed artık Osmanlı halkını kazanmak üzere görkemli bir saltanat ve valide sultan şefkati gösterisi yapmanın zamanı geldiğine karar vermişti. IV. Mehmed'in büyük tutkusu av (kendisine "Avcı" lakabı takılmıştı) ve en sevdiği yer Edirne'ydi. Burada, kent dışındaki sarayında, başkentin hırgüründen uzakta, rahatça avlanabiliyordu. On bir yıldır padişahtı, ama yalnızca İstanbul ile Edirne arasında gidip gelmişti; bu tip yolculukların da Köprülü Mehmed'in planladığı propaganda amaçları için yeterli törenle kutlanması pek mümkün değildi. Padişahlığın güçlü simgeselliğinin farkında olan Köprülü, hükümdarın görkemine uygun bir gösteri tasarladı.

26 Mayıs 1659'da imparatorluk sancağı Topkapı Sarayı'nın iç kesimlerinden çıkarılıp, sarayın özel ve kamusal alanları arasındaki sınırı belirleyen Babüssaade'nin dışına yerleştirildi. Padişah annesi ile vezirleri ve askerleri bunu izleyen ay içinde Üsküdar'a geçtiler ve 30 Haziran'da büyük bir tantanayla, hanedan mezarlarının bulunduğu Bursa'ya doğru yola çıkıldı. Ağır bir tempoyla ilerleyip, yolda uzun molalar verilerek, 29 Temmuz'da kente ulaşıldı. Bursa Abaza Hasan Paşa isyanı sırasında büyük tehlike içinde olmuştu; Sultan Mehmed'in

orada bulunduğu sırada halk kendisine sevinç ve övgü gösterilerinde bulundu. Bu arada normal devlet işleri sürüyordu: Yeni atamalar yapıldı, Köprülü karşıtı ayaklanmaya katılanlar görevden alındı ve Padişah Abaza Hasan İstanbul'a yürüdüğü sırada ona erzak sağlayan Bursalıların idamını emretti. Yeryüzündeki yetkisini böylece gösteren Padişah atalarının mezarlarını ziyaret etti ve orada ilahî hakkı olan görkem ve meşruiyeti, bir gece töreninde Peygamber'in hırkası sergilenerek vurgulandı.[36]

Padişah'ın Bursa ziyareti Sadrazam'ın onun için planladığı halk arasındaki gezilerin yalnızca başlangıcıydı. Oradan Çanakkale Boğazı'na gidildi. Venediklilerle son deniz savaşları Boğaz'ın iki yakasında 15. yüzyıl ortalarında Sultan II. Mehmed tarafından yaptırılan hisarların modern yelkenlilerin geçişini engellemeye yeterli olmadığını göstermişti. Mustafa Naimâ'ya göre her yıl otuz ya da kırk Venedik gemisi bu hisarların açığına demirliyor ve Boğaz'ı abluka altına alıyordu; Ege'den Çanakkale'ye gelen gemiler de onların varlığını fark etmeden bir pusuya düşüyorlardı. Eski valide sultan Kösem öldürülmesinden kısa süre önce bu sorunun farkına varmış ve daha batıda, Boğaz'ın Ege ucuna doğru iki taraflı bataryalar inşası olasılığını incelemek üzere bir mimarı görevlendirmişti. Kösem'in yeni hisar projesi Turhan Sultan'ın naipliği zamanında sürdürüldü. 1659 Eylül ayı sonlarında burayı ziyaret ettiğinde, kaleler deniz tarafı dışında tamamlanmışlardı. Padişah ve ailesi Çanakkale'den Edirne'ye geri döndü.[37] Hisarlar iki yıl sonra tamamlandığında Padişah ve annesi bunları görmek üzere yeniden büyük tantanayla Çanakkale'ye gittiler. Abdurrahman Abdi Paşa "Sultan Mehmed Han Gazi'nin annesinin" bu "cömert hediyesi"ni anmak üzere yazdığı şiirde hisarları tasvir eder:

Binâ idüp bu iki kal'ayı her iki cânibde
Emîn itdi aduvvlardan bilâd-ı ehl-i îmânı
...
Ne himmetdir bu kim iki tarafdan doldurup bahrı
Yeniden bir boğaz tarh itdi kim yokdur akrânı[38]

Köprülü Mehmed Paşa birkaç ay süren bir hastalıktan sonra 30 Eylül 1661'de Edirne'de öldü. Turhan Sultan gibi o da hayır işlerine düşkündü. Vakıfları yaşamının ve fetihlerinin seyrini izleyerek, yeni fethedilen topraklara Osmanlı damgasını basmıştır. Özellikle sadrazam olduğu sırada Venediklilerden geri alınan Bozcaada'da çok çeşitli vakıfları vardır. Burada iki cami, bir okul, bir kervansaray, bir hamam, bir kahvehane, bir ahır, dokuz değirmen, bir su değirmeni, bir fırın ve 84 dükkan yaptırmıştı. Ancak vakfın gelir getirici bileşenleri harcamaları ve hayır işlerini karşılayacak gelir sağlayamadığından, eksik kalan miktarı tamamlaması için Köprülü Mehmed'e bazı köyler ve diğer kırsal gelir kaynakları bağışlanmıştı. Bunlar arasında, gene onun Bozcaada'dan hemen sonra Venediklilerden geri aldığı Limni'deki iki köyün vergileri de vardı.[39]

1658 Erdel seferinde Rakoçi'nin kalesi Yanova (Jenoe) Osmanlı İmparatorluğu'na dahil edilmişti; Köprülü Mehmed Paşa burada bir cami, iki okul, dokuz değirmen ve otuz dükkan yaptırdı. Arnavutluk'ta doğduğu Rudnik kasabasında bir cami ve bir okul, kendine yurt edindiği ve sadrazamlıktan önce görevde olmadığı zamanlarda çekildiği Amasya bölgesinde de değişik yapılar yaptırdı. Bunlar arasında Amasya'nın kuzeybatısında ve Kuzey-orta Anadolu'dan geçen doğu-batı ticaret yolu üzerindeki Gümüşhacıköy'de ticareti hareketlendirmeyi amaçlayan bir kervansaray da vardı. Suriye'de hizmet yaptığı dönem onu hac yolu için güvenliği artırmaya yönlendirdi ve Antakya'nın güneyinde, Asi Irmağı üzerindeki Cisr-i Şuğur'da bir hisar, iki cami, bir kervansary ve bir okul kurdu. Vakıfları arasında işletilmesi en pahalısı buydu, çünkü tüccar ve hacıları çöl aşiretlerinin saldırılarından korumak gibi önemli bir savunma amacı güdüyordu.[40]

Korumacılık uzun zamandır Osmanlı İmparatorluğu'nda yükselmenin önemli bir yolu olmuş, elli yılı aşkın süredir –adları "oğlu" ya da "zâde" [Farsça "oğlu"] ile biten sayısız vezirde görüldüğü gibi– oğullar yüksek devlet mevkilerinde babalarının yerine geçmişlerdi. Köprülü Mehmed Paşa'nın ölümünden sonra henüz yirmi altı gibi sadaret için olağandışı genç bir yaştaki oğlu Fazıl Ahmed Paşa onun görevini üstlendi. O da yukarıdaki örnekler gibi Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa olarak bilinir. Bir oğlun babasının peşinden sadrazam olması ilk kez görülüyordu. Fazıl Ahmed medrese eğitimi görmüştü ve İstanbul'daki dinî hiyerarşide görev almış, ama babasının sadrazam olmasından kısa süre sonra dinî alanı bırakarak, idareye geçmiş ve her zaman güvenilir bir adama ihtiyaç duyulan hassas sınır vilayeti Erzurum'un beylerbeyiliğine atanmıştı. Sadrazam atanması kararı babasının ölümünden önce alınmıştı: Sonunun yaklaştığını bilen Köprülü Mehmed, Fazıl Ahmed'i (o sırada valilik yaptığı) Şam'dan çağırttırmış ve kendisine vekil atamıştı.[41] Köprülü Mehmed'in seçtiği halefi yanında bulundurma isteği geçmiş dönemlerin padişahlarının taktiklerini anımsatmakta ve Köprülü Mehmed'in ailesi için amaçlarıyla, Osmanlı padişahlarının 15. ve 16. yüzyıllarda kendi hanedanları için amaçları arasındaki paralellik, bu güçlü hanedanının sınırsız hırsını çarpıcı biçimde sergilemektedir.

Fazıl Ahmed Paşa'nın –1676'da zamansız ölümüyle kısa kesilen– on beş yıllık sadrazamlığına, özellikle kuzeybatı sınırında bir dizi askerî sefer damgasını vurdu ve Osmanlı İmparatorluğu yeni bir genişleme dönemi yaşadı. Fazıl Ahmed'in ilk hedefi Venedik ile Girit konusunda varılan çıkmaz noktayı aşmaktı ve 25 Eylül 1662'de imparatorluk ordusuna tam seferberlik emri verildi. Fazıl Ahmed 1663'te, yöredeki –Sibenik, Split ve Konor gibi– Venedik kalelerine saldırıları Venedik'i yıllardır rahatsız eden yerel Osmanlı birliklerine destek için Dalmaçya'ya bir sefer düzenlemeyi düşünüyordu. Osmanlılar bu kaleleri almayı umuyorlardı, ama Kasım ayında ordunun Dalmaçya değil, Macaristan'a yöneleceği belli olmuştu.[42]

Georg Rakoçi'nin Erdel'deki faaliyetlerinin yarattığı dengesizlik 1660'da büyük bir orduyla Osmanlı otoritesi pekiştirilerek çözümlenmiş gözüküyordu. Aralarında 1658'de güç bela kurtulabilen Varad (Oradea) bulunan bir dizi kale alınmış, bu kent Varad adlı küçük bir sancağın çekirdeği olmuş, can sıkan eski vassal öldürülmüştü.[43] Varad kuşatmasındaki garip bir ayrıntı, bunu Osmanlıların iki yüzyıl önce Konstantinopolis'i fetihleriyle ilişkilendiriyordu: Konstantinopolis'i "koruyan" at üstündeki İmparator Jüstinyen heykeli gibi, Varad'ın da "koruyucu" bir tılsımı (14. yüzyıl sonlarından kalmış, Ortaçağın Macar aziz-krallarına ait dört bronz heykel) vardı. Dönemin Erdel tarihçileri, Macarların bu heykeller yerlerinde kaldıkça hiçbir diğer gücün kenti alamayacağına inandıklarını yazıyorlardı; bu nedenle Osmanlılar da top ateşini doğrudan heykellere yönelttiler. Heykelleri yıkmayı ve kaleyi almayı başaran Osmanlılar, heykellerin parçalarını Belgrad'a götürdüler ve eriterek, "Macarların tanrıları" adını taktıkları toplar yapmakta kullandılar.[44]

Osmanlı'nın Erdel'e doğrudan müdahalesi Hasburglar için ciddi kaygı konusu oldu; Rakoçi'nin yerine geçirmeyi düşündükleri Janos Kemeny de kısa süre sonra Osmanlı güçlerince ülkeden çıkarılarak, 1661 sonlarında yerine yörenin nüfuzlu kişilerinden Mihai Apafi geçirildi. Kemeny bir süre direndi, ama 1662 Şubat'ında savaşta öldürüldü.[45] 1662'de Osmanlılar ile Habsburglar arasında barış sağlanamadı ve Fazıl Ahmed Paşa 14 Nisan 1663'te ordunun başında Edirne'den hareket ederek, 7 Haziran'da Belgrad'a ulaştı. Tavizkar bir havada olmayan Sadrazam, İmparator I. Leopold'un elçileriyle karşılaştığında onlara Erdel'de ve ortak sınırlarının diğer yerlerinde barışı ihlal eden olayları hatırlattı. Osmanlı'nın kendisine güveni o tarihte öylesine yüksekti ki, ayrıca Kutsal Roma İmparatorluğu'nun, Osmanlı padişahına Sultan Süleyman dönemindeki Macar savaşlarından başlayıp, 1593-1606 savaşına kadar ödediği yıllık haracın yeniden verilmeye başlanmasını istedi.[46] Ancak bir anlaşmaya varılamadı ve elçiler hapse atıldı.

Fazıl Ahmed Paşa'nın, Viyana yolunu koruyan kalelerden biri olan ve 1594-98 arasında kısa bir süre Osmanlı'nın eline geçen Yanıkkale'ye yürümeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Ancak Budin'e gelip, Habsburg temsilcileriyle görüşmeleri sonuçsuz kaldıktan sonra planları değişti ve Osmanlı ordusu kuzeye ilerleyerek, Estergon'da Tuna'yı geçti, 17 Ağustos 1663'te Uyvar kalesinin önüne geldi. Bu karar, General Raimondo Montecuccoli komutasındaki Habsburg güçlerini şaşırttı ve endişelendirdi. Montecuccoli'nin Viyana'nın savunması stratejisi hazır olmadığı gibi, başka yerlere saldırılara daha da az hazırlıklıydı. Fazıl Ahmed'in kararı hem cesur, hem de saldırgandı, çünkü Uyvar Viyana ile Erdel arasındaki yolda bulunuyordu ve Habsburg savunma sisteminin kilit noktalarından biriydi. Kaledekiler önce teslim olmayı reddettiler ve Fazıl Ahmed'in ordusunun Kazaklar, Kırım Tatarları ve Eflak ile Boğdan birlikleri desteğinde başlattığı kuşatma beş hafta sürdü. Garnizon sonunda teslim olduğunda, kaleyi savunanların bir zarar görmeden ayrılmalarına izin verildi ve Fazıl Ahmed Paşa kış için ordu-

suyla birlikte Belgrad'a döndü. 1663'ün sefer mevsimi bir temizlik operasyonu, bölgedeki bazı küçük kalelerin alınması ve bunların merkezi Nove Zamky olan Uyvar adlı yeni bir eyalete dâhil edilmeleriyle son buldu.[47]

O dönemde Batı için Uyvar'ın fethi eski zamanları anımsatan bir olay oldu, Osmanlı askerî gücünde ve enerjisinde yeni bir yükseliş işareti gibi algılandı. Gene de Habsburglara sadık güçler Fazıl Ahmed Paşa'nın kuşatmayla meşgul olduğu haftalardan ve daha sonra kışlığa çekilmesinden yararlanmakta gecikmediler ve 1664 Ocak ayında Macaristan'ın güneyindeki bazı Osmanlı hisarlarını alarak, kısa süre ellerinde tuttular. Ancak durum ciddiydi – Viyana gene tehdit altında gibi gözüküyordu ve Habsburglara Papa, İspanya, kimi Alman prensleri, hatta o sırada Kutsal Roma İmparatorluğu ile barış içinde olan Fransa yardım ellerini uzattılar. Habsburglar 1664'te Uyvar'ı geri almak yerine, çabalarını 1601'den beri Osmanlı elinde olan Belgrad-Viyana yolundaki kilit kale Kanije üzerinde yoğunlaştırdılar. Kuşatma Fazıl Ahmed Paşa'nın ordusuyla gelmesiyle kırıldı ve Osmanlı ordusu Yanıkkale'yi kuşatma hedefiyle ilerlemeye devam ederek, bazı kaleleri daha fethetti. Bunlar arasında Uyvar seferi öncesindeki sonuçsuz barış görüşmeleri sırasında yıkılmasını talep ettikleri bir kale de vardı.[48]

Osmanlılar ne gibi umutlar besliyorlarsa, bunlar 1 Ağustos 1664'te, Kanije'nin kuzeydoğusunda, Raab ırmağı üzerindeki Saint Gotthard'da bir meydan savaşında Montecuccoli'nin güçlerine yenildiklerinde kırıldı. Fazıl Ahmed Paşa'nın ordusuyla birlikte olan seyyâh ve yazar Evliya Çelebi, Kanije'den, ırmağın batı yakasındaki Habsburg birliklerince izlenen askerlerin Raab'a doğru zorlu yürüyüşlerini anlatır; erzak azdı ve bataklıklar ilerlemeyi son derece güçleştiriyordu – bir saatlik bir yol ancak beş saatte alınabilmişti.[49] Ordu Saint Gotthard kalesi karşısına ırmağın doğu yakasına ulaştığında, güneş doğmuştu, ama düşman ortalarda yoktu. Evliya Çelebi burada ırmağın sığ olduğunu, suyun ancak bir atlının üzengisine ulaştığını ve Fazıl Ahmed'in batı yakasındaki köylere saldırmak üzere akıncılar gönderdiğini yazmaktadır. Viyana'yı kuşatma kararı mevsimin geç, erzağın az olmasına rağmen alınmıştı ve sefil durumdaki askerlerin itiraz etmeleri olanaksızdı; acele ırmak üstünde bir köprü kurulması emri verilmiş ve ordu iki gün içinde harekete geçmeye hazırlanmıştı. Evliya Çelebi kızdığı bu budalaca karardan Fazıl Ahmed'in iki komutanını sorumlu tutuyordu: Halep Beylerbeyi Gürcü Mehmed Paşa (1651-2'de birkaç ay veziriazamlık yapmıştı) ile İsmail Paşa (birkaç yıl önce Anadolu'daki acımasız teftiş gezisiyle kötü bir ün kazanmıştı). Evliya Çelebi ordunun durumunun susuz bir su değirmenine benzediğini yazıyordu ve kendine ve on bir adamına yiyecek, altı atına ot bulmak için gizlice Tatar kampına gitmişti.

Ertesi gün Cuma, savaştan önceki dinlenme günüydü; binlerce Osmanlı askeri keşif için ırmağın karşı tarafına geçtiler ve tutukladıkları kişilerden yakındaki ormanın içinde on bin düşman gizlendiğini öğrendiler. Gürcü Mehmed Paşa ve İsmail Paşa, Fazıl Ahmed Paşa'yı derhal saldırıya başlanması için ikna

etme çalıştılar; daha sağduyulu kişiler Osmanlı askerlerinin çoğunun atlarını otlatmaya gittiğine, bu kadar az Habsburg askerinin bir hile olması gerektiğine işaret ettilerse de, paşalar tükürdüklerini yalamak istemediler ve Osmanlı ordusunun ana güçlerine planlanandan bir gün önce ve sağlam bir köprü olmadan ırmağı geçme emri verildi.

Savaş önce iyi gitti. Ormandan yalnızca birkaç bin düşman askeri çıktı ve Osmanlı güçleri yüzlerce tutuklu, ganimet ve savaşta öldürdüklerinin kelleleriyle geri çekildiler – âdet olduğu gibi kelle başına ödüllendirildiler. Evliya Çelebi meydanda olduğunu, 760 Osmanlıya karşılık 9.760 Habsburg askeri öldürüldüğünü iddia eder; Fazıl Ahmed'in başarı sevinci içindeki askerleri çevreyi yağmaladılar. Ama sonra, Osmanlı ordusunun büyük bölümü ırmağı geçemeden, güçlü Habsburg ordusu ortaya çıktı ve ırmak kıyısında konumlandı; altı saat göğüs göğüse savaştan sonra bile meydana taze kuvvetler gelmeye devam ediyordu. Evliya Çelebi Osmanlı savaşçılarının "düşman askeri denizinde bir damla gibi" olduklarını belirtir. Ama Fazıl Ahmed gene de Tatar askerlerinin başındaki Han'ın oğluna kızgın olduğundan, onları yardıma çağırmadı. Savaşın en şiddetli zamanlarında Evliya Çelebi'nin bindiği at vurulmuş, o da başka bir at bulmak için ırmağı geçmişti. Osmanlı karargâhından ırmağın öbür tarafındaki savaş alanına baktığında, Osmanlı askerlerinin yenildiğini ve savaşın aynı hızla sürdüğünü görüp endişelemişti. Fazıl Ahmed bu noktada yeniçerilere köprü başındaki siperlere girmelerini emretti, ama arkadaşları bu manevrayı gördüklerinde onların kaçtıklarını sandılar. Çok geçmeden Osmanlı ordusu tamamen dağıldı ve kaçabilenler ırmağın ötesindeki kamplarına ulaşmak için kaçmaya başladılar. Evliya Çelebi bu sahneye tanık olmuştu:

> Cisr ise ale'l-acele inşâ olunmağile ba'zı yerleri top palamarlarıyla bağlı idi. Hemân bu kadar asker karınca gibi birbirlerin basup ubûr ederken cisr tahammül edemeyip kırıldı ve cümle yeniçeriler suya gark olup kimi ağaçlara ve kimi mezkûr iplere yapışıp âdem âdem üzere gark olup... Bu nehrin iki cânibi yarlar ve bayırlar, benî âdem ve atlar çıkması bir vecih ile mümkin değil. Nice bin âdem atlarından ayrılıp kimi gark-ı âb olmada. Atlar ise su içinde birbirlerine girip licâm u rikâb birbirlerine dolaşup fakîr beni âdem at ve katır mâ-beyninde kalup cümlesi herc ü merc olup...[50]

Bazı askerler ya kıyıya ulaşmak için ölen arkadaşlarının cesetlerine basarak, ya da nehri köprüden uzakta bir yerde geçerek kavganın içinden kurtulabilmişlerdi. Kimileriyse suyun sığ olduğu bir yer bulmuşlardı, ama bunlar genelde düşman birliklerinin toplandıkları noktalardı ve başka riskler taşıyorlardı. Evliya Çelebi'ye göre "Kıyamet Günü gibiydi."

Denizde rüzgârın yön değiştirmesi zafer ya da yenilgi getirebileceği gibi, karadaki bir askerî operasyonun başarılı ya da başarısız olmasında zor bir arazi ve uygunsuz hava koşulları, Osmanlı ordusunun İstanbul ve Edirne'deki merkezlerinden uzaklığın dayattığı sınırlamalardan daha da önemli rol oynayabilirdi. Tuna ve

onun çok sayıdaki kolu insan ve malzeme nakliyesi için yararlıydı, ama Macaristan'ın bu kesiminde ırmaklar taşma eğilimindeydi ve çevre düzlükler su altında kalıyordu; bu yılların tarihlerinde sık sık yinelenen şiddetli yaz sonu yağmurlarında bu olağan bir durumdu. Böylesi koşullar bir orduyu oluşturan binlerce insan ve atın, ağır yüklü katarların ve topların hareket etmesi açısından çok zorluk yaratıyor ve özellikle de köprü yapımını ve köprülerden geçişi engelliyordu.

Raab yenilgisi Osmanlıları daha savunmacı bir konuma zorladı ve birkaç gün içinde, savaşçı kuvvetleri bu zaferden daha fazla avantaj sağlayacak durumda olmayan Habsburglar ile yirmi yıl süreli bir barış antlaşması yapıldı. Erdel Osmanlı etkisi altında bağımsız olacaktı ve Avusturya imparatoru –Vasvar Antlaşması'nın Osmanlıca nüshasında bu "Roma" imparatoru olarak geçer– tekrar padişahın hazinesine yıllık bir "armağan" ödeyecekti. Yeni fethedilen Uyvar Osmanlı'da kaldı.[51] Fazıl Ahmed Paşa daha sonra antlaşmanın koşullarına uyulması için titiz davrandı; Osmanlıların Venedikliler ile başa çıkabilmek için bu sınırda bir barış dönemine ihtiyaçları vardı, çünkü Girit savaşı şimdi on dokuzuncu yılına girmişti.

Antlaşmanın imzalanması için Osmanlı elçisi olarak Habsburg sarayına giden Rumeli Beylerbeyi Kara Mehmed Paşa'nın maiyetinde bulunan Evliya Çelebi, bize yabancı bir devlete giden elçilerin bir Osmanlı tarafından yazılmış, bilinen ilk kaydını bırakmıştır.[52] Anlaşıldığı kadarıyla Fazıl Ahmed, Kara Mehmed'in mütevazı giyimini ve maiyetini beğenmemiş, ona Padişah'ın elçisinin İmparator'un karşısına uygun bir görkem ve gösterişle çıkması gerektiğini söylemişti. Evliya Çelebi Viyana'da gördüklerini çok canlı biçimde anlatmaktadır; özellikle de henüz 18 yaşındayken babasının ardından Kutsal Roma İmparatoru olan I. Leopold onu büyülemiş gibidir:

> ... Orta boylu ince miyânlu ol kadar mülahham ve mücessem değil ve ol kadar kadid-i mahz dahi değil bir fedâyi-i kad sakalsız gulâmdır, ammâ evvelâ başı bi-emrillâh Mevlevî külâhı gibi yâhûd bal kabağı gibi surhi kellesi var ve alnı tahta gibi yassı ve kaşları kalın siyâh kaş, ammâ mâbeyni gâyed açık olup ügü kuşları gözü gibi müdevver gözlü ve kirpikleri uzun siyâh kirpikler ve yüzü Hacı Tilki gibi uzun çehreli ve kulakları oğlancıklar pabucu kadar büyük kulaklı ve burnu bir koruk kadar kırık yarım akçe tahtası gibi yâhûd Mora batlıcanı kadar büyük kırmızı burunlu ve burnunun deliklerine üçer parmak sığar vâsi' burun deliklerinin içinden otuz yaşında yiğidin bıyık kılları gibi burnu deliklerinden bıyıkları çıkup dudağı bıyığına karışmış siyâh fos bıyığı var kim tâ kulaklarına varmış. Ve dahi dudakları gûya şütürleb gibi deve dudaklı ve ağzına bir somun sığar ve dişleri kezâlik iri beyâz deve dişleri var, anımâ kaçan kim söze gelse hemân ağzından ve deve dudaklarından ağzının salyaları gazeyân eder gibi galeyân u ceryân ederken yanında pençe-i âfitâb gılmânları ağzından akan salyaların bi gûne havlı dokunmuş kırmızı makremeler ile ağzının suyun silmededirler. Ve kendüsi dâ'imâ tarak ile geysû-yı mergülelerin taramadadır ve ellerinin parmakları Lanka hıyarı kadar vardır. Bî-emrillâhi Teâlâ bu çâsârların hasib ü nesibleri cümle böyle bed-çehreler imiş. Cümle kilisalarında ve hânelerinde ve talar guruşlarında kralı böyle bed-çehre yazarlar...[53]

Sadrazamının Macaristan'da olduğu iki yılı IV Mehmed Edirne'deki sarayında ve Trakya ile Makedonya'da avda geçirdi. Padişah gözdesi Abdurrahman Abdi'yi geleceğe kalması için saray hayatının –bir günde avlanan pars, tilki ve karaca sayısından, güçlü bir adamın bir fille binicisini havaya kaldırma başarısına kadar– her ayrıntısını kaydetmeye teşvik etti. Padişah, Abdurrahman Abdi hasta olduğu zaman bile ona o günün olaylarını yazmasını tembih ediyordu.[54] Fazıl Ahmed Paşa 1665 Temmuz'unda Edirne'ye döndü ve saray halkı sık sık mola vererek, hisarları inceledikleri Çanakkale üzerinden İstanbul'a döndü. Bundan sonraki acil iş Girit'in fethini gerçekleştirmekti.

Bu yıllarda hacılara ve ticaret gemilerine yönelik korsanlık faaliyetleri alabildiğine yoğundu, yağmalama ve kölecilik sürüyordu. Önde gelen devlet adamlarının bir toplantısında Padişah Sadrazam'ı Girit için planlanan seferin komutasına atadı ve 1665-6 kışında hazırlıklara başlandı. Venedik elçisi son on iki yıldır Edirne'de tutulmaktaydı; şimdi ona bir barış antlaşması için son bir fırsat önerildi. Fazıl Ahmed Venedik'in Kandiye'yi elinde tutmasına karşılık Osmanlılara bir kereye mahsus 100 bin altın, sonra da her yıl 10 bin altın ödemesini önerdi. Elçi bunu ve diğer koşulları reddedince, seferberliğe devam edildi.[55]

Askerlere Selanik, Eğriboz ve Mora'da toplanma talimatı verildi, buradan Girit'e gitmek için gemilere bineceklerdi. Yeniçeriler İstanbul'dan deniz yoluyla gideceklerdi. Fazıl Ahmed Paşa ve maiyeti ise 25 Mayıs 1666'da Edirne'den hareket ederek, karadan Makedonya ve Tesalya'yı geçip, Eğriboz'dan gemiye bineceklerdi. Yolculuk iyi geçmedi. Askerlerin birçoğu yolda hastalanıp, öldüler ve Fazıl Ahmed orduyu Thiva'da (Thebes) iki ay dinlendirmek zorunda kaldı. Girit'e ancak kışın varabildiler.[56] Sadrazam Edirne'den yola çıkarken Padişah Abdurrahman Abdi'ye ona atalarının büyük zaferlerine –I. Selim'in 1514'te Çaldıran'da Şah İsmail'i yenmesi, I. Süleyman'ın 1521'de Rodos'u, ertesi yıl Belgrad'ı almasına– ilişkin öyküler anlatması için ısrar ediyordu.[57]

Kandiye kalesi hâlâ direniyordu ve Osmanlı güçleri 1667 ve 1668'de kuşatmayı sürdürdüler. Kaleyi savunan garnizon çok yorgun ve kötümserdi: Fransa'dan istedikleri yardım gelmemişti, diğer müttefiklerin dikkati ise daha çok –Savoy, Venedik, Paşalık, Malta Şövalyeleri, Napoli ve Sicilya'nın gemi sağladığı– Hıristiyan donanmasının kaptanları arasındaki öncelik yarışında yoğunlaşıyordu.[58] Venedik 1668'de barış istediyse de, bu savaşı durdurmadı.[59] Ancak 1669 ilkbaharında Fransız kralı XIV. Louis sonunda Girit savaşına asker vermeye hazırdı.[60] Fransızlar adaya geldiğinde Osmanlı kuşatmacılar mevzilerine denizden yapılan saldırılara karşı güçlü bir direniş gösterdiler ve iki taraf da büyük kayıplar verdi. Osmanlılara saldırının esas yükünü üstlenen Fransızlar bir buçuk ay süren sonuçsuz çatışmalardan sonra, artık savaşmaya isteksizdiler; oradaki varlıklarının Padişah'ı bir çözüme ulaşmaya iknayı kolaylaştıracağını bildikleri halde, memleketlerine döndüler ve kaledeki Venedik güçlerinin ko-

mutanı Francesco Morosini'ye teslim olmaktan başka bir alternatif bırakmadılar.[61] Dört yüz yıldır Venediklilere ait olan Girit böylece 24 yıl süren bir savaştan sonra Osmanlılara geçti ve Venediklilerin elinde yalnızca doğudaki Spinalonga ve batıdaki Suda ve Granbusa (Carabusa) sahil hisarları kaldı.

1664'te Habsburglar ile yapılan Vasvar antlaşmasından sonra olduğu gibi, Fazıl Ahmed Paşa bu kez de antlaşmanın denetlenmesi için Girit'de kaldı. Çatışma bölgesi dışında ada fazla hasar görmemişti ve başlıca ihraç ürünleri olan zeytinyağı ve şarap üretimi zamanla eski durumuna gelecekti.[62] Harabe halinde olan Kandiye Venediklilerin ayrılmasıyla terk edilmiş bir kent oldu.[63] Kentin Osmanlı'ya tesliminden bir hafta sonra Evliya Çelebi muzaffer orduyu Cuma namazına çağırıyordu. Kentin dokusunun tamiri emri verildi ve büyük kutlamalar düzenlendi.[64]

Sultan II. Mehmed Bizanslı Konstantinopolis'i bir Osmanlı ve İslâm kenti yapmıştı, Fazıl Ahmed Paşa da aynı şekilde Venedikli Girit'i Osmanlı ve Müslüman yaptı. Görkemli St. François Kilisesi'ni Kandiye'nin ana camiine dönüştürdü ve buna Padişah'ın adını verdi. Venedik valisinin sarayı Osmanlı beylerbeyinin kullanımına uygun hale getirildi ve yeni eyaletin malî görevlisi loca binasını kendine merkez yaptı. Başka kiliseler de camiye çevrildi. Bunun dışta en belirgin işareti çan kulelerinin yerlerini minarelerin almasıydı. Fazıl Ahmed, Kandiye'nin en önemli kilisesini sultan camii yapıp, buna dikkatleri çekecek bir minare ekleyerek, Osmanlı varlığının kente gerek kara, gerekse denizden gelenlerce çok uzaktan fark edilmesini sağlamıştı. Osmanlılar için şimdi adanın kime ait olduğu konusunda hiçbir şüphe kalmaması önemliydi ve diğer büyük kentler olan Hanya (1645'te alındı) ile Resmo'daki (1646'da alındı) adı geçen kiliseler de cami yapıldı.[65]

Kandiye'nin kaçan Venedikli nüfusunun terk ettiği mülkler ya Fazıl Ahmed Paşa ve komutanlarının vakıflarını desteklemeye tahsis edildi ya da özel kullanım için açık artırmayla –yeniçeri, Yahudi ya da Ortodoks farkı gözetmeksizin– en yüksek fiyatı verene satıldı. Vakıflar, eski dönemlerde tekkelerin yaptığı gibi, adaya Müslüman yerleşimini, ticareti ve Osmanlı ve İslâm kültürünün yaygınlaşmasını teşvike hizmet ediyorlardı. Yeni fethedilen yerlerin nüfusunu artırmak için eskiden benimsenen tehcir politikası terk edilmişti: Kandiye'ye yeni yerleşimciler Girit köylerinden geldiler ve adanın İslâmlaştırılması, bir yüzyıl önce Kıbrıs'taki başarısız girişimde olduğu gibi anakaradan Müslüman getirilerek değil, görece olarak Müslümanlaştırma yoluyla gerçekleştirildi. Ayrıca Kandiye'ye gelenlerin çoğu esas olarak Girit kökenli –uygulamada olmasa da adda– askerî kişilerdi ve yerel halkla kendilerini özdeşleştirebiliyorlardı.[66]

Buradaki Osmanlılaştırma'nın eskisinden bir farklı yönü daha vardı ve Osmanlı hanedanının artık o tarihte güç ve prestijinin bir bölümünün Köprülülere ve diğer güçlü ailelere geçtiğini gösteriyordu. Girit kentlerinde padişahların adları verilen camiler vardı, ama bunlar mutlaka en önemlileri değildi. Osman-

lı'nın Hanya'yı almasından sonra kent katedrali o zamanki padişah İbrahim'in adı verilen bir camiye dönüştürülmüştü, ama gerek Kandiye, gerekse Resmo'da en büyük cemaatlere hizmet eden camiler adanın fethine katılan Osmanlı devlet adamları ile Turhan Sultan tarafından desteklenenlerdi ve kuşkusuz en büyük hami Sadrazam'ın kendisiydi. Evliya Çelebi'nin Venedik savaşı saltanatı sırasında başlayan Sultan İbrahim'in adı verilen bir caminin bir kenarının barut-hane olarak kullanıldığı gözlemi, güç dengesindeki bu değişimin altını çizmektedir. Padişahlığın prestijindeki düşüşün bir diğer göstergesi de, eski sultan camilerinden farklı olarak Girit'tekilerde yalnızca tek minare olmasıdır.[67]

Kandiye kuşatmasının başarısıyla uzun Girit savaşı sonuçlandıktan sonraki huzur ortamı kısa sürdü. 1670 yazında Fazıl Ahmed Paşa İstanbul'a geri dönmüştü; iki yıl sonra da orduyla Ukrayna'ya doğru yola çıktı. Bu sırada Lehistan büyük ölçüde zayıflamış, 1648'de başlayan Kazak ayaklanması 1654'te Lehistan ile Moskof Devleti arasında Ukrayna üstünde egemenlik savaşına dönüşmüştü. Lehistan her taraftan, bu kapsamda İsveç'ten saldırıya uğramış, dönem dönem patlak veren çatışmalar 1667'de sona erdiğinde Ukrayna Dinyeper boyunca ikiye bölünmüş, batı kıyısı Lehistan vassalı olurken, doğudaki sol yakası Rusların kontrolüne geçmişti. Ukrayna Kazakları Lehistan ya da Moskova'yı değil, bağımsızlıklarını istiyorlardı ve direnişteki Sağ Kıyı Kazakları'nın başı Hetman Petro Doroşenko Osmanlılardan koruma istedi.[68] Doroşenko'nun Osmanlı vassallığını isterken samimi olup olmadığını belirlemek için birkaç ay süren görüşmelerden sonra, Padişah 1669 Haziran'ında Hetman'ın tüm Ukrayna'da yetkili olduğunu kabul ederek, kendisine Osmanlıların vassallarına vermeleri âdet olan simgeleri –at kılından bir tuğ, bir davul, bir alem ve bir berât– gönderdi. Boğdan Hemilnitskiy'nin "Sultan'ın kölesi" olma isteğini ilk kez ifade ettiğinden neredeyse yirmi yıl sonra[69], Ukrayna'nın büyük kesimi yeniden Osmanlı İmparatoluğu'na dâhil oldu.

Sağ Kıyı Kazakları'nın doğrudan desteklenmesi Osmanlılara steplerde Tatarlardan sonra ikinci bir müttefik kazandırmış gibiydi. Osmanlılar Lehistan'a karşı Kazakları desteklemeyi seçerek, Lehistan ile Moskof Devleti arasındaki dengeyi korumak olan bölgedeki geleneksel politikalarını terk ediyorlardı. Lehistan buna tepki olarak 1671'de Sağ Kıyı Ukrayna'sına Hetman Jean Sobieski komutasında asker göndererek, Osmanlılara meydan okudu; Osmanlılar da Lehistan'ın yeni vassallarının topraklarına müdahalesini savaş nedeni olarak gösterip, savaş ilân ettiler.[70] Osmanlıların hedefi, kuzey sınırlarının daha yakın koruma sağlamak amacıyla, Podolya eyaletindeki stratejik Kameniçe (Kamenets-Podolskiy) kalesini almaktı. Kale Dinyester'in bir kolunun çevresinde derin bir uçurum oyduğu bir kayalığın üstündeydi ve zaptedilmesinin mümkün olmadığı düşünülüyordu. Bunun bir diğer potansiyel yararı da, Podolya bir Osmanlı eyaleti olduğunda, sık sık sorun çıkaran vassal devletler Eflak ve Boğdan'ın daha kolay kontrol edilebilecek olmasıydı.[71]

Bu yüzyılın başlarından beri Osmanlı şehzadelerinin kaderi Topkapı Sarayı'na kapatılmak olmuştu, ama IV. Mehmed en büyük oğlu ve varisinin bir padişahtan ne beklendiğini bilmesine karar vermişti. Bu yeni sefer Osman İmparatorluğu'nun hâlâ savaşçı bir padişahın komutasında bir genişleme savaşına girebileceğini gösterme fırsatı sağlıyordu ve Padişah bu seferin başına şahsen geçmeyi, yanına Şehzade Mustafa ile kendi annesi Turhan Sultan'ı değil, en sevdiği cariyesi ve Mustafa'nın annesi Rabia Gülnüş Emetullah'ı almayı kararlaştırdı.*[72]

Kuzeye, Lehistan'a doğru yürüyüş yağmurlu ve tehlikeli geçti. Rabia Gülnüş Emetullah'ın bindiği gümüş araba bir noktada çamura saplandı ve Rabia'nın Veziriazam tarafından kurtarılması gerekti. Şehzade Mustafa ile annesi Tuna'nın güneyindeki Babadağ'da kalırken, Padişah ile ordu İsakçı'ya ilerlediler ve burada Tuna üstünde bir köprü kuruldu.[73] IV. Mehmed kuzey yakaya geçmeden kısa bir süre için Babadağ'a ailesini görmeye gitti.[74] Otuz dokuz gün sonra ve hedefleri Kameniçe'den dört beş saatlik bir mesafede, ordu Dinyester'i geçerek Lehistan topraklarına girdi. İyi savunulmayan kale, dokuz gün ağır topçu ateşine tutulduktan sonra 27 Ağustos 1672'de Osmanlılara teslim oldu. Kalenin anahtarları Fazıl Ahmed Paşa'ya teslim edildikten sonra, Padişah Osmanlı'nın bu yeni fethini ziyaret edebildi. Mehmed, savaş sırasında onun yanında tehlikeden uzakta olan Abdurrahman Abdi Paşa'ya bu olay anısına yirmi dört beyitlik bir şiir yazmasını ve ebced hesabıyla tarih düşmesini emretti – genelde böylesi şiirler daha sonra mermere kazılarak, kale kapısının üstünde sergilenirdi.[75]

Kameniçe'yi savunanların canları ve malları bağışlandı, isterlerse kalede yaşamalarına izin verildi, gerek Latinler, gerekse Ortodokslar için kendi inançlarına göre ibadet etme hakkı tanındı. Ayrıca istedikleri kadar kiliseyi korumalarına da izin verildi. Âdet olduğu üzere kiliselerin bazıları cami yapıldı: Katolik Aziz Peter ve Aziz Paul Katedrali, Sultan IV. Mehmed Camii oldu, bazılarına da Turhan Sultan'ın, Rabia Gülnüş Emetullah'ın, Veziriazam Fazıl Ahmed Paşa'nın, ikinci vezir Musahib Mustafa Paşa'nın ve üçüncü vezir Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın adları verildi. Kısa süre içinde yeni rejimin diğer işaretleri de görüldü ve bir Müslüman kentinin özelliklerinden olan vakıflar kuruldu. Fetihten sonraki ilk Cuma günü gazi padişah namazını yeni camiinde kıldı.[76]

Lehistan'ın Podolya eyaletinden dönüştürülen yeni Osmanlı sancağı Kameniçe, Köprülü döneminde oluşturulan Varad, Uyvar ve Girit gibi, büyük ölçeklerde toprak edinmenin daha kolay olduğu Osmanlı fetihlerinin eski yıllarında oluşturulanlara göre daha küçüktü. Daha 1672 bitmeden, Kamaniçe'nin vergi haritası çıkarılıyor ve yeni idare sipahilere, istendiği zaman sefere katılmalarına

* Bu bir ilk olmuyordu: Dönemin tarihçileri 1668 Girit seferini "sultani" olarak nitelerler. Padişah Edirne'den Tesalya'daki Yenişehir'e [Larissa'ya] gitme niyetiyle ayrılmıştı, ama katkısı esas olarak simgeseldi; aylarca bölgede avlanmış ve Girit'e gitmek üzere gemiye binmek için ancak 1669 Eylül'ünde Eğriboz'a gelmişti. Burada Kandiye'nin düştüğü haberini almış ve İstanbul'a dönmüştü (Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâmesi'

karşılık dirlik bağışlama sistemini yerleştirmeye çalışıyordu.[77] Bir zamanlar imparatorluğun merkezî topraklarında yaygın olan bu sistem şimdi pek uygulanmıyordu. 17. yüzyıl sonunun daha durağan savaşlarında atlı birlikler önemlerini tümüyle yitirmeseler de, gün aslında piyadenin günüydü ve bu dönemde alınan Kameniçe ve diğer eyaletlerde bu eski ve saygın kurumun uygulanması, günün sorunlarını ele almak yerine, imparatorluğun altın çağının canlandırılmaya çalışıldığı izlenimini vermektedir.[78]

Lehistan, yenilginin bedeli olarak Podolya'yı Padişah'a terk etmek, onun Sağ Kıyı Ukraynası üzerinde egemenliğini kabul etmek ve yıllık haraç ödemek (ki bu Osmanlı hukukuna göre Leh kralını Osmanlı vassalı yapıyordu) zorunda kalmış olsa da, Osmanlı'nın Kameniçe'ye toprak sistemlerini dayatma çabaları zamansızdı. Leh kralı barış antlaşmasını imzalamıştı, ama herkes onu aşağılamıştı ve soylular kaybedilen toprakları geri almaya kararlıydılar. Eski kavgalar unutularak Lehistan orduları acele düzene sokuldu; böylece 1673'te Fazıl Ahmed'in takviye birlikleri yetişemeden Hotin'deki Osmanlı garnizonunu yenebildiler,[79] ama 1675'te Osmanlı birliklerinin sınırı aşıp Lehistan topraklarını yağmalamaları yeniden endişe yarattı.[80] Lehistan artık bir nefes alma süresi istiyordu ve 1676'da Leh kralını Padişah'a yıllık haraç ödeme utancından kurtaran yeni barış koşullarını kabul etti. Ama aslında bu koşul ve Ukrayna'daki iki hisar, Osmanlıların bu anlaşmayla Lehlilerden alacaklarına inandırdıklarından çok daha küçük bir kazanımdı.[81]

Osmanlı'nın Sağ Kıyı Ukraynası'nı savunması onu Lehistan ile savaşa sürüklemiş (bu arada memnun edici toprak kazanımları olmuş), ama bölgede güç dengesinin değişmesi Moskova'nın tepkisine yol açmıştı. Rus birlikleri Osmanlı vassalının topraklarına tecavüz edince, 1674'te Sultan Mehmed'in öncülüğünde bir ordu, Dinyeper'in batıdaki bir kolu üstünde bulunan başkenti Çehrin kalesinde kuşatma altındaki Hetman Petro Doroşenko'yu kurtarmak üzere Edirne'den hareket etti. Kırım Tatarları Osmanlıların işini hallettiler ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa komutasındaki akıncılar, Osmanlı yerine Rus egemenliğini kabul eden kale ve yerleşimleri yok etmeye giriştiler.[82]

*

Lehistan ve Moskof Devleti ile savaşlar Osmanlı ordusunun son başarılarının, yeniden canlanan askerî bir gücün savaşçı padişahına uygun kutlamalarını 1675 yılına erteledi. O yılın ilkbaharında Sultan IV. Mehmed Edirne'de oğulları on bir yaşındaki Mustafa ile iki yaşındaki Ahmed'in sünnet düğünleri nedeniyle on beş gün, on yedi yaşındaki kızı Hatica Sultan'ın ikinci vezir Musahib Mustafa Paşa ile evlenmesi nedeniyle de on sekiz gün şenlikler düzenlenmesini emretti. Hazırlıkları altı ay süren sünnet düğünü 14-29 Mayıs, sultanın düğün şenlikleri de 9-27 Haziran arasında yapıldı. Sultan I. Süleyman'ın kardeşi Hatica Sultan'ın 1524'te Padişah'ın veziriazamı ve gözdesi İbrahim Pa-

şa'yla ve torunlarının 1562'de üç üst düzey devlet adamıyla evlenmelerinden ya da 1582'de geleceğin III. Mehmed'inin sünnet düğününden bu yana böylesi şenlikler görülmemişti.

Eski bir bürokrat olan Hezarfen Hüseyin Efendi, muhtemelen bizzat tanık olduğu şenliklerin gün gün, ayrıntılı bir anlatısını yazmıştır. Ziyafetler, pahalı armağanlar, havai fişek, tiyatro, soytarı ve binicilik gösterileri ve daha birçok etkinlik, hanedanın görkem ve cömertliğini sergilemek için özenle düzenlenmişti. Osmanlı bürokratları, erkân ve Edirne halkı rütbe sırasına göre ziyafetlere davet edilmiş ve Padişah ile şehzadelere –başlıca dinî ve nazım metinler, gümüş kaplar ve değerli kumaşlar olmak üzere– hediyelerini sunmuşlardı. Hatica Sultan evlendiğinde Padişah'tan çok sayıda hediye almış, damadın da yüksek devlet memurları için ziyafetler düzenlemesi ve çevreye bahşiş dağıtması istenmişti.[83] Kutlamalar sultan sarayının önündeki meydanda yapılmıştı:

> ...meydânın bir tarafına yirmi iki gemi sereni dikilüp ve envâ-ı sınâât ile her birine bin mikdâr kandiller dizilüp, Sûr'un ibtidâsından âhirine varınca her gice çırâğân olsun deyü fermân olundu. Ve taraf-ı şehriyârîden yedi otağ-ı hümâyûn kurulup, ba'zısına gâh ü bi-gâh, bizzât padişâh-ı âlem-penâh hazretleri şehzadeleri ile nüzûl ü istirâhat içûn, ba'zısı vüzerâ-yı izâm ve şeyhülislâm ve sadreyn ve sâir erbâb-ı divân içün vaz' olunup ve her birinin önlerine tahta bendler vaz' olunup, vâki' olan sâz u söz ve sâir bâziçeler seyr oluna.[84]

Levant Şirketi'nin papazı İngiliz Dr John Covel 1675'te Edirne ve çevresini gezmiş ve şenliklere katılmıştı. Şehzadelerle birlikte halktan çok sayıda çocuk da sünnet edilmiş ve Dr Covel olayı gözlemlemişti – "hatta," diyordu, "Türkler görmenizi engellemek bir yana, size yol bile açıyorlar":

> Yüzlercesinin sünnet edildiğini gördüm (13 gecede yaklaşık 2000 sünnet oldu)... İleri yaşta da çok kişi vardı, özellikle de Türk olan mühtediler. [Müslümanlığa] geçiş uygulamasında (birkaç duruma tanık oldum) kişi Padişah'ın ve Vezir'in önüne gidiyor ve külahını yere atıyor ya da sağ elini ya da işaret parmağını kaldırıyordu; sonra derhal (bu amaçla orada duran) görevli tarafından götürülüp, diğerleriyle birlikte sünnet ediliyordu. Vezir'in huzuruna çıktıktan sonra çadıra sıçrayıp, oynayarak gelen 20 yaşlarında bir Rus gördüm, ama kesildikten sonra (ileri yaşlardaki çoğu gibi) suratı asılmıştı. Bir gece Vezir'in yolunu soran bir gence rastladık. Köylü bir delikanlı olduğu için, Vezir'den ne istediğini sorduk. Bize kardeşinin Türk olduğunu, gidip onu bulacağını, kendisinin de sünnet olacağını söyledi; iki gün sonra dediğini yapmıştı... Bu 13 gün içinde en az 200 kişi din değiştirdi.[85]

Ahmed Fazıl Paşa daha genç yaşta medrese eğitimini terk etmişti, ama bunun etkilerine duyarlı kaldı ve onun sadrazamlığı sırasında babasının nefret ettiği püriten Kadızâdeliler bir canlanma dönemi yaşadılar. Fazıl Ahmed Erzurum beylerbeyisiyken Mehmed ibn Bistan'dan etkilenmişti. Vanlı olduğu için Vanî Efendi diye bilinen bu Kürt vaiz yerel dinî yapıda karizmatik bir kişilikti. Fazıl

Ahmed'den çok daha yaşlı olan Vanî Efendi, Fazıl Ahmed'in yeteneklerini idareye uygulamaya başladığında arkasında bıraktığı fikir dünyasından kardeş bir ruh gibiydi. Aralarında bir dostluk kuruldu ve Fazıl Ahmed sadrazam olduğunda, Vanî Efendi'yi manevî danışmanı olarak İstanbul'a davet etti. Vanî daha sonra 1665'te tamamlanan yeni Turhan Sultan camiinde Cuma vaazını vermek gibi önemli bir göreve atandı ve Sadrazam'a dinî konularda yol göstermeye devam etti.[86]

Vanî Efendi'nin Veziriazam'a yakınlığı kaçınılmaz olarak onu IV. Mehmed'e de yakınlaştırdı: IV. Mehmed'in gözdesi Abdurrahman Abdi Paşa'nın vekayinâmesinde onun adı Padişah'ın en önde gelen vezirleri kadar sık geçer. Vanî Efendi sarayın Edirne'de bulunduğu yıllarda Mehmed'in yanında olmuş ve Abdurrahman Abdi bu sırada onu yakından izleme fırsatı bulmuştu. Vanî Efendi ile Şeyhülislâm Minkarizâde Yahya Efendi'nin şahsında temsil edilen ulema arasında ciddi bir fikir ayrılığı olmaması ilginç, öte yandan geleneksel olarak şeyhülislâmlığın tekelinde olacak dinî yetki alanına giren konularda görüşlerine eşit ağırlık verilmesi şaşırtıcıdır. Vanî Efendi adaya ulaşamayan Girit seferi ve Kameniçe seferinde Padişah'ın yanında olmuş, Kameniçe'deki eski Karmeli kilisesi onun adıyla camiye çevrilmiş, bir vakıf kurması için kendisine izin verilmişti.[87]

Gerek Padişah, gerekse Sadrazamı, Vanî Efendi gibi birisinin etkisinde kalacak kadar gençtiler; onun ön plana çıkması Üstüvanî Efendi ile müritlerinin 1656'da Kıbrıs'a sürülmelerinden bu yana sesleri kesilen yandaşları için de bir nimet oldu. Köprülü öncesi yıllarda din adamlarının başkentteki siyaset ve hizip kavgalarına dâhil olmaları ulemanın itibarını sarsmıştı ve zaman Kadızâdeliler gibi ahlakî bir düzenin yeniden kurulmasında haklı olarak bir pay iddia edebilecek bir grubun yeniden canlanmasına uygundu. Vanî Efendi'nin yükselişi sırasında Kadızâdeliler yeniden tarikatları hedef aldılar. Vanî Efendi, Edirne yakınlarındaki bir Bektaşî tekkesinin yıkılmasını emretti, hatta Galata'daki varlıklı ve etkin Mevlevî tekkesinde, ortodoks inancın temel kurallarına aykırı olduğunu iddia ettiği tasavvuf müziğinin çalınmasını ve sema yapılmasını yasakladı. Kadızâde Mehmed'in Sultan IV. Murad'a sözünü geçirdiği günlerde olduğu gibi kahvehaneler yıkıldı ve tütün içmek yasaklandı.[88]

Dervişler en azından Müslümandılar: İmparatorluktaki gayrimüslimlerin varlığı ve onlara tanınan ayrıcalıklar Vanî Efendi ve yandaşlarını daha da fazla rahatsız ediyordu. Örneğin şarap üretimi ve tüketimi geleneksel olarak Müslümanlara yasaklanmıştı, ama Hıristiyan ve Yahudilere serbestti – hazine de bundan vergi alarak kâr ediyordu. 1670'de Padişah bir ferman çıkararak şarapla ilgili devlet dairesini feshetti, İstanbul ve çevresindeki meyhanelerin yıkılmasını buyurdu ve şarap satışını yasakladı. Bu yalnızca hazinenin malî kaybına yol açmakla kalmadı, bu kârlı ticaretle uğraşan Hıristiyan ve Yahudileri de mağdur etti. Ancak daha önceki şarap ticaretini durdurma girişimlerinde olduğu gibi hi-

le ve kaçakçılık yoluyla fermanın fazla etkili olması engellendi.[89] Belki de Vanî Efendi'yi böylesine öfkelendiren Edirne yakınlarındaki Karaağaç köyüne her gün meyhaneye gitmek için gelen "yüzlerce" insanı görmekti. Dr John Covel "Türkler"in şarap sevgisine ve yeniçeri ağasının Karaağaç'taki ayyaşlığı görmezden gelmek için aldığı rüşvete bizzat tanık olmuştu. Covel'e göre, Padişah ile Merzifonlu Kara Mustafa ve Musahib Mustafa Paşalar dışında saraydaki herkes içki içiyordu.[90]

Osmanlı hukuku gayrimüslimlerin "hoşgörülen" konumunu daha II. Mehmed döneminin öncesinden düzenlemişti; onlara yasal olarak ayrılan yer bir cizye ile simgeleniyordu. Ancak Osmanlı Hıristiyan ve Yahudileri'nin fırsat doğduğu anda yabancı tacirler ve yabancı devlet temsilcileriyle kurdukları bağlar Vanî Efendi gibi bir püriteni düşündürüyordu ve bu azınlıkların hizaya sokulup, görünmez kılınmaları gerektiği sonucuna vardırıyordu. Osmanlı'nın geleneksel olarak gayrimüslim ibadet yerlerine karşı tavrı, belli boyutları aşmadıkları sürece, ılımlı olmuştu ve gerektiğinde tamir edilmelerine izin verilirdi. Ama orijinal binanın tümüyle yıkıldığı durumlarda yeniden yapımın yasaklanması mümkündü. 1660'larda İstanbul ve Galata'yı kasıp kavuran yangınlarda yanan yirmi beş kiliseden on sekizinin bulundukları arazi, önce Hıristiyanlara iade edilmişti, ama sonra Vanî Efendi'nin etkisiyle el konulan bu araziler Müslümanlara satılmıştı.[91]

1664'te Şeyhülislâm, Padişah'a düzenlenecek seferin başarısı için imparatorluğun tüm ibadethanelerinde dua okunmasını önerdi, ama Vanî Efendi bu dinlerarası duayı yasaklatmayı başardı. Sonunda Osmanlıların Saint Gotthard'da Habsburglara yenilmesi, Vanî Efendi'nin yalnızca Müslümanların dualarının seferin başarısı için yeterli olduğu iddiasının pek geçerli olmadığını gösterdi.[92] Kadızâdeli faaliyetlerinin ilk dalgası hataya düşmüş Müslümanları doğru yola geri getirmeyi amaçlıyordu; buna karşın Vanî Efendi, geleneksel Osmanlı hoşgörüsünü yıkıp, Müslüman bir toplumda gayrimüslimlerin yerine ilişkin İslâmî kurallar dayatma çabasındaydı. Hem Padişah'ın, hem de Sadrazam'ın desteğini aldığı için de, programının uygulanmaya konmasını sağlayabildi.

Turhan Sultan'ın Çanakkale Boğazı'ndaki hisarlarına göre çok daha fazla kişinin görebildiği bir yapısı, bugün tam adı Yeni Valide Camii yerine kısaca Yeni Cami denilen camidir. Eminönü mahallesinde Haliç'in üstünde yükselen yapının, Turhan'ın büyük mezarının yanısıra bir sultan köşkü, sıbyan mektebi, çeşme, kütüphane ve Mısır Çarşısı diye bilinen çarşı gibi çok sayıda eklentisi vardır. Bu saraylı bir kadın tarafından yaptırılan ve II. Mehmed, II. Bâyezid, I. Selim, I. Süleyman, Süleyman'ın ölen oğlu Mehmed için yaptırdığı Şehzade Camii, I. Ahmed Camii gibi büyük sultan külliyeleriyle ve doğal olarak Ayasofya ile boy ölçüşecek düzeydeki ilk külliyeydi.[93] Proje III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan tarafından başlatılmış, ama Padişah ölüp, annesi gözlerden uzaklaşınca, yarım kalmıştı. IV. Murad'ın inşaatı sürdürmeyi düşündüğü, ama sonra vazgeç-

tiği anlaşılmaktadır. Turhan Sultan'ın –kentin ticarî bölgesindeki– bu araziyi sahiplenme kararı, Yahudileri ezmek için beklenmedik bir fırsat yarattı.

Kentin büyük bölümünü yok eden 1660 yangını, liman bölgesi Eminönü'ndeki Yahudi mahallesinde de büyük zarara yol açmıştı. Egemen çevreler yangının çıkmasından Yahudileri sorumlu tutuyorlardı ve yangının ardından mülklerine el konularak, cemaat bu bölgeden çıkarıldı. Bunun övgüye değer bir iş olduğunun düşünüldüğü gerek caminin sultan köşkündeki kitabelerden, gerekse vakfiye metninden açıkça gözlenebilir: Sultan köşkündeki bir panonun üstüne Hazreti Muhammed'in bir Yahudi kabilesini Medine'den sürmesine ilişkin Kuran ayetleri yazılmıştı ve Turhan Sultan'ın vakfiyesinde "İslâm'ın düşmanı olan Yahudiler" ifadesi geçmektedir.[94] Böylece, yabancı kâfirlere karşı yürütülen savaşa paralel bir iç etkinlikle bu ticarî mahalleye İslâm dayatılmıştı. Yahudilerin çoğunluğu gözden uzak bir yere, Hasköy'deki bir başka Yahudi mahallesine taşındılar;[95] daha sonra zamanla yeniden Eminönü'ne gelmeye başladıklarında, buradan tekrar çıkarıldılar.[96] Vanî Efendi'nin Yahudilerin lânetlenmelerinde oynadığı rol, 1590'larda III. Mehmed'in veziriazamı Koca Sinan Paşa'nın, Safiye Sultan'ın aynı yerde bir cami yaptırma kararından hemen önce Yahudi karşıtı duygulardaki bir yükselmeden yararlanışının bir tekrarı gibiydi. Oğlu ve Sadrazam gibi Turhan Sultan da Vanî Efendi'nin çabalarını takdir ediyordu ve bunu külliyesine onun için bir keşişhane ekleyerek yaparak gösterdi.[97]

İmparatorluğun Yahudileri 1665'te, kozmopolit ticaret limanı İzmir'de yaşayan bir haham olan Sabetay Sevi'nin kendisini Mesih ilân etmesiyle yeniden ön plana çıktılar. Ona inanan İzmirli ve İstanbullu Yahudiler ticarî faaliyetlerine son verdiler; bunların Kudüs'e "dönüş" umutlarını paylaşmayan dindaşlarıyla aralarında anlaşmazlıklar çıktı. Devlet, Vanî Efendi'nin etkisiyle müdahale ederek, Sevi'nin faaliyetlerini durdurdu. Sevi önce Çanakkale Boğazı'ndaki hisarlardan birine hapsedildi, ama müritlerinin kopardıkları yaygara yörede kamu düzenini bozunca, Edirne'ye götürülerek Padişah'ın en yakın danışmanları Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, (Hıristiyan ve Yahudilere Müslüman olma emri verilebileceği doğrultusunda bir fetva çıkaran[98]) Şeyhülislâm Minkarizâde Yahya Efendi ve Vanî Efendi tarafından sorgulandı. Padişah'ın gizlice izlediği sorgulamada Sabetay Sevi'den İslâm ya da idam arasında bir tercih yapması istendi, o da Müslümanlığı kabul etti.[99] "Yeni Müslüman" Aziz Mehmed Efendi olarak sarayın maaşlı bir görevlisi yapılan Sabetay Sevi yeni dinine insan kazanma çalışmalarına başlayarak, eski yandaşlarının kafasını epey karıştırdı. Vanî Efendi imparatorluğun kamusal yaşamında gayrimüslimlerin rolünü asgariye indirme çabalarında beklenmedik bir müttefik elde etmişti. Ortodoks olmayan dinî görüşlerin insanı idama götürebileceği Sultan I. Süleyman döneminden farklı olarak, Osmanlı kurulu düzeni, daha önce Anadolu'nun pişmanlık getiren askerî isyancılarına yaptığı gibi, tövbekâr olan sorunlu bir din adamını da içine çekip eritmeyi başarmıştı. Ancak Sabetay Sevi'nin yeni dinine hevesi fazla

sürmedi ve sonunda Arnavutluk'a sürüldü, 1676'da orada öldü. Onun başlattığı hareketin tüm Avrupa ve Ortadoğu'da etkileri oldu ve imparatorluğun her yöresinde Yahudi ve Hıristiyanların Müslümanlığı benimsemesine yol açtı.*[100]

Avrupalı gözlemciler IV. Mehmed'in saltanatı sırasında, hem Sabetay Sevi döneminden önce, hem de özellikle sonrasında, Müslümanlığı benimseme dalgasına bir anlam veremiyorlardı.[101] Bu dönem içinde çok sayıda Hıristiyan ve Yahudi ya Edirne'deki sarayında, ya da sık sık yaptığı av gezileri sırasında Padişah'ın huzuruna çıktı. Bunların sayıları öylesine çoktu ki Padişah'ın kâtibi Abdurrahman Abdi Paşa 1676-7'de "Yeni Müslümanlar Kanunu" başlıklı yeni bir kanûnnâme düzenledi. Yasa dönme sürecini düzenliyor, dönen kişiye İslâm'ın din ve iman şartlarının öğretilmesini, sikke ve uygun giysi verilmesini ve kişi Hıristiyansa sünnet edilmesini öngörüyordu. Dönen Yahudi ve Hıristiyanlar imparatorluğun çoğunluk Müslüman nüfusuna tanınan haklardan yararlanabiliyorlar ve "hoşgörülen" konumlarının getirdiği siyasi ve malî kısıtlamalardan kurtuluyorlardı. Eski Müslümanlar gibi "Yeni Müslüman" erkekler de devletin en yüksek mevkilerine çıkabilme fırsatına sahiptiler. Ayrıca, gayrimüslim erkekler yalnızca gayrimüslim kadınlarla evlebilirken, onlar istedikleriyle evlenebilirlerdi. Dönenler arasında kadınlar ve çocuklar da vardı: Kadınlar için bunun avantajları arasında gayrimüslim kocalarını isterlerse boşayabilmeleri ve gayrimüslimlerin evlerinde köleyseler, özgürlüklerine kavuşabilmeleri bulunuyordu.[102]

Saray çevresinin, IV. Mehmed'in av tutkusunu tatmin edebileceği Edirne'de böylesine uzun zaman geçirmesi ve Padişah'ın devlet meselelerine müdahale etmemesi, Anadolu'nun Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın oradaki karışıklıkları şiddetle bastırmasından sonra sonunda sükûnete kavuştuğuna işaret etmektedir. Köprülü Mehmed ayrıca geçen yüzyıl siyasetine özgü hizip mücadelelerini ve saray entrikalarını sona erdirerek, oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın istikrarlı yönetiminin temellerini de atmıştı. Fazıl Ahmed'in on beş yıllık sadrazamlığı sırasında devletin yüksek mevkilerinde çok az değişiklik yapıldı. Köprülü Mehmed zamanında üst düzey bir konumda bulunan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Fazıl Ahmed iktidara geldikten sonra da Padişah'ın danışmanlığını sürdürdü; aynı şey vezir Musahib Mustafa Paşa için de geçerliydi. 1662'de defterdarlığa atanan Cebeci Ahmed Paşa bu görevde ondört yıl kaldı. Köprülü Mehmed Paşa'nın ölümünden sonra atanan bir diğer kişi olan Şeyhülislâm Minkarizâde Yahya Efendi ancak on bir yıl sonra, 1674'te görevden alındı.

Fazıl Ahmed Paşa 3 Kasım 1676'da 41 yaşında, İstanbul'dan Edirne'ye giderken yolda "içkinin neden olduğu damla hastalığı"ndan (gut) öldü; İstanbul'a, Kapalı Çarşı'nın yakınındaki babasının mezarına gömüldü.[103] Öldüğü sırada

* Onun "Dönme" olarak bilinen yandaşları bugün de Türkiye'de kendilerine özgü bir grup oluştururlar.

yanında olan kardeşi Fazıl Mustafa Paşa sadaret mührünü Padişah'a götürdü, o da Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yı yeni sadrazam olarak atadı. Merzifonlu Kara Mustafa ilk kez Köprülü Mehmed Paşa'nın himayesindeki bir kişi olarak ön plana çıkmış, çocukluk arkadaşı ve eniştesi Fazıl Ahmed'in sadrazamlığı süresince Padişah ile bir yakınlık geliştirmesi ona bu yükselmeyi sağlamıştı. Fazıl Ahmed'in vekili olarak saraydan çok ender ayrılmıştı; kimi batılı diplomatlar onun Fazıl Ahmed aleyhine entrikalar çevirdiğinden kuşkulanmışlardı.[104]

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın işbaşına gelir gelmez ilk işi, bir kez daha Osmanlı'nın Sağ Kıyı Ukraynası'ndaki çıkarlarını Rus ve Sol Kıyı Ukraynası kuvvetlerinin tecavüzlerine karşı korumaktı. Sadrazam'ın Osmanlı'nın 1674 seferinden sonra Sağ Kıyı Ukraynası halkına ağır baskıları ve buradaki Osmanlı denetiminin sıkılaştırılması, Hetman Petro Doroşenko yönetimine karşı yaygın hoşnutsuzluğa yol açtı. Doroşenko giderek Padişah'tan hayal kırıklığına uğruyor, güçlü komşuları arasındaki güçsüz durumundan huzursuzluk duyuyordu. Doroşenko 1676'da Padişah'ın ona verdiği nişanları Çar'a gönderdi, başkenti Çehrin'i ona teslim etti ve Moskova'ya sığındı. Padişah Kazakların yeni lideri olarak Kazakların Lehistan'a karşı 1648 ayaklanmasının kahramanı Boğdan Hemilnitskiy'nin oğlunu atadı, ama yeni lider babasına ve selefi Doroşenko'ya göre çok sönük bir kişiydi. Osmanlılar kendi bölgeleri saydıkları alanda Rus varlığına tahammül edemezlerdi ve iki devlet kısa süre sonra savaşa girdi. 1677'de Çehrin kuşatması başarısız kalan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 1678'de kaleyi savunanları yenmeyi başardı.[105] Gazi kimliğini göstermek için bir fırsat daha elde eden IV. Mehmed büyük bir törenle yola çıktı ve Tuna üstündeki Silistre kalesine giderek, sefer süresince burada kaldı.[106]

Osmanlılar uzak ve yeni bir Rus saldırısına karşı savunması güç olan Çehrin'i yıktılar; daha doğuda, Dinyeper ve Boh ırmakları üzerinde, bölgedeki savunma ihtiyaçlarına daha uygun üç yeni kale yaptılar.[107] Moskof Devleti'nin yeni bir saldırı hazırlığı içinde olduğu haberi Padişah'a ulaştığında, Mehmed ordusunun başında savaşa gitmeye hazırlandı, ama Moskova, Tatar Hanı'nın aracılığıyla barış istedi ve 1681'de, Han'ın Kırım'daki başkenti Bahçesaray'da Dinyeper'deki beş yıllık gerginliği sona erdiren bir antlaşma imzalandı. Moskof Devleti ile Osmanlılar arasındaki bu ilk resmî antlaşma yirmi yıl sürelik bir barışı öngörüyor ve Kiev kenti dışında Sağ Kıyı Ukraynası'nın Osmanlı vassalı olduğunu kabul ediyordu (Kiev, Sol Kıyı Ukraynası ile birlikte 1667'den beri Rus vassalıydı). Sonunda Osmanlı'nın kuzey Karadeniz siyaseti –yani, bu bölgede kendi merkezî topraklarını korumak için gerekenden fazla bir şey yapmama tutumu– pek değişmemiş gözüküyordu. Podolya'nın fethi dışında Ukrayna'daki müdahalelerini, Moskof Devleti ile Lehistan arasındaki ilişkilerde meydana gelen ve kontrolleri dışında olan gelişmeler gerekli kılmıştı. 1681'de aşırı yayılmışlardı ve bir nefes alma süresi istiyorlardı; kuzey sınırlarındaki stratejik sorunlar da çözümlenmiş görünüyordu.[108]

Kuzeybatıda Osmanlı-Habsburg sınırı 1664 Vasvar antlaşmasından beri sessizdi ve Fazıl Ahmed Paşa antlaşmanın Osmanlılara Tuna'nın kuzeyindeki Uyvar eyaletini veren koşullarından memnun olduğundan, Orta Avrupa barış içindeydi. Ancak göründüğü kadarıyla Montecuccoli ve İmparator Leopold'un "Kraliyet Macaristanı"nda anayasal hükümetin yerine bir mutlakiyet rejimi getirme niyetleri Macar soylularını hayal kırıklığına uğratmıştı; bunlardan bazıları Fransız ya da Osmanlılardan yardım almaya çalışmakla suçlanıp, 1671'de vatana ihanetten idam edildiler. 17. yüzyıl boyunca Reformasyon karşıtı önlemler şu ya da bu ölçüde şiddetle uygulanmışlardı, ama hiçbir zaman I. Leopold dönemindeki kadar acımasız olmamışlardı: Komplo girişimi dinden çok, milliyetçilikten esinlenmişti –işin içinde hem Katolikler, hem Protestanlar vardı– ama her sınıftan Macar Protestanlara büyük baskı uygulandı ve Macaristan giderek, doğrudan Viyana'dan yönetilen fethedilmiş bir ülke gibi gözükmeye başladı.[109]

Çok sayıda muhalif Protestan Macar, Osmanlı hoşgörüsü onlara bağnaz Habsburg yönetiminden evlâ göründüğü için, Osmanlı'nın vassal devleti Erdel'e sığındı. Fazıl Ahmed Paşa bu hoşnutsuzların mücadelelerine karışmayı her zaman reddetmiş, Erdel prensi Mihai Apafi'ye de aynı siyaseti izlemesini emretmişti. Ancak 1678'de Macaristan'da Habsburg ve Katolik egemenliğine karşı verilen mücadelede önemli bir kişi olan Kalvinist soylu Tökeli İmre, hoşnutsuz Protestanların önderliğine seçildi ve Habsburg güçleriyle bir dizi çatışmada elde ettiği başarılar sayesinde, Yukarı Macaristan'da bir bölgeyi ele geçirerek, prestijini daha da artırdı. Leopold artık Macaristan siyasetinin ters etki yaptığını fark etmeye başlamıştı; 1680'de Tökeli ile ateşkes imzaladı ve 1681 Mayıs'ında topladığı Diyet'te belli ölçüde yerel özerklik vermeyi ve din konusunda hoşgörü teklif etti. Tökeli Diyet toplantılarına katılmayı reddetti.[110] Bu dönemin vakanüvislerinden biri olan Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa o sırada sarayda içoğlanıydı ve Temmuz ayında gelen Tökeli'nin elçilerinin Padişah'a işbirliği için bir çağrı sunduklarını anlatır.[111] 1682 başlarında Tökeli'ye verilen on dört maddelik bir antlaşmayla kendisi Osmanlı vassalı olarak kabul ediliyordu.[112] Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Tökeli'yi Habsburglar ile ilgili planlarının gerçekleştirilmesinde olası bir araç olarak görüyordu. Bu nedenle Leopold 1684'te sona erecek olan Vasvar Antlaşması'nı yenilemek üzere elçilerini gönderdiğinde, Osmanlıların artık bunu yapmayı düşünmediklerini, çünkü yeni konumu nedeniyle "Orta Macaristan Kralı" olarak adlandırılan Tökeli'yi desteklemeyi kabul ettiklerini gördü.[113] Bir yandan Tökeli'nin sunduğu fırsatlar, bir yandan da Osmanlı sarayındaki Fransız elçisinin teşvik edici tutumu (Habsburg İmparatorluğu üstünde amaçları olan Fransa, Habsburglar ile Osmanlılar arasındaki bir savaşa karışmayacağını ima ediyordu) dikkate alındığında, Habsburg elçisinin antlaşmanın yenilenmesi konusunda olumlu bir sonuç alamamasına şaşmamak gerekir.[114]

Padişah belki Macaristan'da gerginliğin tırmandırılmasına isteksizdi, ama Sadrazam kararlıydı ve adamlarının savaş hevesi içinde olduğunu söyleyen Yeniçeri ağası Tekirdağlı Bekri Mustafa Paşa tarafından destekleniyordu. Silahdar

Fındıklılı Mehmed Ağa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sınırdaki sorunu abartan sahte raporlar yazdırtacak kadar ileri gittiğini bildirir. Sadrazam ayrıca Şeyhülislâm'dan bir fetva istemiş, ama savaşın caiz olmadığı doğrultusundaki fetva işine gelmeyince bunu dikkate almamış ve her durumda barış isteyen Habsburg heyetini ev hapsiyle cezalandırmıştı.[115]

Osmanlıların Habsburglara savaş açmaları için uygun bir zamandı: Ön cephede Tökeli'nin desteği vardı, Habsburgların Macaristan'daki durumları zayıflıyordu ve Fransızlar müdahale etmeyeceklerini işaret etmişlerdi; Moskova barışı koruma isteğindeydi[116] ve Lehistan tehdit oluşturamayacak kadar güçsüzdü. Sultan Mehmed'in de eşlik ettiği Osmanlı ordusu bu kez sefer mevsimini erken açtı ve 3 Mayıs 1683'te Belgrad'a ulaştı. Tuna boyunca ilerleyen orduya Tökeli'nin ve Kırım Hanı'nın güçleri katıldılar.[117] Sefere katılan Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa acı acı ordunun 30 Mart'ta Edirne'den yola çıktığı günden itibaren ilerlemeyi güçleştiren korkunç yağmurlardan yakınır, özellikle de Padişah'ın sevgili cariyesi Rabia Gülnüş Emetullah ile harem kadınlarıyla dolu seksen arabayı Filibe yakınlarındaki bir ırmağın üstündeki köprüden geçirmenin ne denli güç olduğunu belirtir.[118]

İlk plan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın, Fazıl Ahmed Paşa'nın 1664'te amaçladığı gibi Yanıkkale'yi (Győr) almasıydı. (Sefer öncesi görüşmeler sırasında Habsburg heyeti kaleyi teslim etmeyi reddetmişti.) Ancak ordunun kale önünde karargâh kurduğu sırada yapılan bir toplantıda Kara Mustafa kale beklenenden güçlü olduğu için, bu kuşatma sırasında asker kaybetmektense, doğruca Viyana'ya gitmenin daha iyi olacağını duyurdu. Hiçbir itiraz kabul etmedi ve ordu ilerlemeyi sürdürdü.[119] Bu kararın haklı yanı vardı, çünkü Habsburg ordusunun üst komutası kişisel ve bürokratik anlaşmazlıklarla bölünmüş durumdaydı ve bir savunma stratejisi oluşturmakta ve seferberlikte geç kalmıştı. Temmuz'un ilk günlerinde Osmanlıların çok yakınlaştığı anlaşıldığında, Viyana'da panik başgösterdi. 7 Temmuz'da İmparator ve saray efradı, hazinelerini de yanlarına alıp kenti terk ederek Pasau'ya doğru yola çıktılar ve 18 Temmuz'da Pasau'ya ulaştılar. Yolda, 16 Temmuz'da Viyana'nın 100 kilometre kadar batısındaki bir bölgeyi yağmalayan Tatar sipahileri tarafından kovalandılar.[120]

Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın izinsiz davranışının haberi Belgrad'daki Sultan Mehmed'e ulaştığında, Mehmed'in, sadrazamın onun kesin talimatlarını hiç dikkate almamasına şaşırdığını, ama olayların gelişimini değiştirmek için elinden bir şey gelmediğini yazmaktadır.[121] Gene de talih Osmanlılar ve müttefiklerinden yana gibi gözüküyordu: İmparator'un güçlerine karşı sayıca üstündüler ve Yanıkkale'yi almasalar da, ilerleyişleri sırasında bir dizi diğer stratejik mevki ellerine geçmişti.[122]

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Viyana surlarının dışına vardıktan sonraki birkaç gün içinde ordusunu kenti her yönden kuşatacak biçimde düzenlemiş, bir destek ordusuna yaklaşacak fazla bir yer bırakmamıştı. Kuşatma âdet oldu-

ğu üzere kenttekilere hisarı teslim etmeleri halinde hayatlarının bağışlanacağı önerisiyle başladı ve bu öneri, âdet olduğu üzere, reddedildi. Osmanlı güçleri hızla ve ustaca siperlere yerleştiler ve 14 Temmuz'da top ateşi başladı. Kara Mustafa sonucun başarısını sağlamak için hiçbir ayrıntıyı gözden kaçırmamak amacıyla, sistematik ve acelesiz davranıyordu, ama savaş şiddetli ve gerilim yüksekti. Kuşatmanın birinci ayında bir Osmanlı mayını surlarda bir delik açtı ve saldırganlar iki sur arasına girmeyi başardılar.[123]

Bir Osmanlı zaferinin sonuçları Avrupa prenslerini ve devlet adamlarını düşündürtüyor, geçen yüzyıllarda ortak düşmana karşı eylem birliği çağrılarına çok ender yanıt verildiği ve böyle girişimler olduğunda da, bunların kararlı ve uzun süreli olmasına daha da az rastlandığı iyi biliniyordu. Bugünün müttefiki yarının düşmanı olabilirdi: Karşılıklı kuşkular ve eski düşmanlılıkların sönmemiş izleri birlikte harekete engel oluyordu. Fransa imalarına sadık kalarak, Viyana'ya yardım birliği göndermedi. Habsburgların savunmasına gelebilecek tek güç Lehistan Cumhuriyeti'ydi. Lehistan 1672 ve 1676 antlaşmalarının koşulları uyarınca, Sağ Kıyı Ukraynası Kazakları üzerindeki etkisini kaybetmenin ve Osmanlı'ya Podolya'da büyük toprak parçası kaptırmanın acısını unutmamıştı. Gerçi yerel meclislerin bağımsız olmaları ve ayrıcalıkları bu yönden bile yardım gelmesini şüpheli yapıyordu, ama –Osmanlı'nın yenilmesi durumunda topraklarını geri alma umudu taşıdıkları için Habsburgların yardımına gelme eğilimi en güçlü olan– Podolya soyluları diğerlerini ikna ettiler.[124] Böylece ortak bir düşmana karşı destek ihtiyacıyla biraraya gelen Habsburg İmparatorluğu ve Lehistan tereddütlerle de olsa bir ittifak oluşturdular ve 1683 Mart'ında, Lehistan'ın Osmanlılar ile antlaşmalarını geçersiz kılan bir ortak savunma paktı imzaladılar.

Tökeli'nin Erdel'den Lehistan topraklarına saldırılarından ve Osmanlı ordusunun Budin'den ilerlemesinden endişelenen Leh ordusu, daha Haziran'da güney sınırında alarma geçmişti. Temmuz ortalarında, tam kuşatmanın başladığı sırada Viyana'dan ilk umutsuz çağrılar kendisine ulaştığında, Sobieski özel bir aciliyet gösterisi yapmadan maiyetiyle birlikte Varşova'dan Krakow'a geçti, ama kuşatmanın ayrıntılarını haber aldıkça, bununla başa çıkabilecek bir ordu toplamak için yoğun çalışmaya girişti. Başarısızlık Lehistan'a karşı yeni Osmanlı askerî harekâtlarına yol açacak, ama aynı zamanda Sobieski'nin kişisel hırslarına da set çekecekti. Sobieski'nin ordusu 15 Ağustos'ta Krakow'dan ayrıldı; aynı ayın sonunda Viyana'nın kuzeydoğusundaki Hollabrun'a, Osmanlı tedarik hatlarına saldıran küçük Habsburg ordusunun komutanı ve İmparator'ın eniştesi Lorraineli Karl'ın yanına ulaşmıştı. Güneybatıdaki Bavyeralılar ve Viyana'nın kuzeybatısındaki Protestan Saksonlar da asker gönderdiler, ama Brandenburg Prensi gibi diğer olası müttefiklerle henüz bir anlaşmaya varılamamıştı.[125]

Kuşatmanın ikinci ayının sonuna yaklaşıldığında iki taraf da somut bir üstünlük sağlayamamıştı, ama Viyanalıların durumu umutsuzdu. Destek orduları ağır ağır Tuna'yı Tulln'da geçip, güney kıyıda toplandılar ve Winerwald'dan ge-

çerek, kente batıdan ulaşmak üzere ilerlediler. Dağlık ve sık ormanlık arazinin en kararlı takviye gücünü bile engelleyeceğini varsayan Osmanlılar bu yolu yeterince savunmayı ihmal etmişlerdi – ama 60 bin kişilik ordunun ilerleyişini gözardı edemeyecekleri gibi, haftalarca çabadan sonra, havada zafer kokusu varken kuşatmayı kaldırma durumları da yoktu. Sobieski birlikleri toparlamak için üç gün harcadı: Avusturyalılar solda, ırmağa en yakın yerde, Almanlar ortada ve –yerlerine daha geç geçen– Leh askerleri sağ kanattaki yamaçta konumlanmışlardı. Ordu, Merzifonlu Kara Mustafa'nın 30 bin kişi ve sayısı bilinmeyen Eflak, Boğdan ve Tatar birliklerinden oluşan gücüne sayıca üstündü. 12 Eylül günü yapılan savaşta şiddetli çatışmalar akşama kadar sürdü; sabah çatışmaların çoğu ırmağa yakın alçak arazide gerçekleşti, ama Sobieski ve Leh atlıları diğer gruplara yetiştiklerinde, koordineli bir ilerleyiş mümkün oldu. Günün sonunda Osmanlı ordusu ilerleyen düşman hattı tarafından bir kenara itilmişti ve durumun umutsuzluğunu anlayan ve sağ kalanlar kaçtılar.[126] Kuşatma kaybedilmişti; terk edilen Osmanlı mevzileri yağmalanırken, Sobieski'nin adamları en büyük payı, bu arada Osmanlı komutanlarının muhteşem işli çadırlarını kaptılar. Bu çadırlar bugün Krakow ve eski Lehistan topraklarındaki diğer müzelerde görülebilir.

Osmanlı askerlerinden hayatta kalan ve esir alınmayanlar, üşümüş ve aç bir halde, düzensiz olarak Yanıkkale'ye doğru çekilerek, burada Raab ırmağını geçtiler. Padişah Belgrad'daki karargâhında Viyana yenilgisinin haberini aldığında köpürdü, Kara Mustafa Paşa'ya idam tehdidi savurdu ve huzuruna çağırttı, ama Sadrazam hasta olduğunu söyleyerek, Belgrad'a gelmeyi reddetti.[127] Ancak bir sonraki mevsimin hazırlıklarına bir an önce başlanması gerektiği açıktı ve Mehmed ile maiyeti Kara Mustafa'nın Belgrad'a gelmesini beklemeden, Edirne'ye doğru yola çıktılar.[128] Eğer yenilginin suçu –Sobieski'nin müdahalesi dışında– Kara Mustafa'ya yüklenecekse, bu doğruca Viyana'ya ilerlemek kararından çok, bir dizi teknik hesap hatasında yatıyordu: Örneğin, kuşatmaya ağır toplar getirmemiş, daha hareketli ve kolay taşınır olan, ama Viyana'nın sağlam surlarını yıkmakta yetersiz kalan hafif toplara güvenmişti. Ayrıca, kenttekilerin başarılı karşı lağım açma harekâtlarıyla başa çıkamamış, bu da Osmanlıların kuşatma sırasındaki ilerlemesini engellemişti.[129]

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kış karargâhına çekilmeden, Macar sınırının savunmasını yeniden düzenledi. Yenilgiden, seferin başında Yanıkkale'yi atlayarak, doğruca Viyana'ya yönelme stratejisini eleştiren, sonra da komutanlığının niteliği Sadrazam'ı tatmin etmeyen Budin valisini sorumlu tutuyordu; vali idam edildi ve malları hazineye devredildi.[130]

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa uzun zamandır Padişah'ın yakın bir danışmanı olmuştu, ama onun seferde olduğu sırada entrikacıların uydurdukları ve imparatorluğun karışıklık içinde olduğunu bildiren raporlar, IV. Mehmed'in ona ilişkin beslediği kuşkulara ciddiyet kazandırdı. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın aktardığına göre, bu entrikacılardan biri olan, padişah ahırlarının sorum-

lusu Boşnak Sarı Süleyman Ağa Viyana yenilgisini duyduğunda, "düşmanımızın [Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın] işi bitti, zaman intikam zamanıdır" demişti; diğer entrikacılar Darüssaâde Yusuf ve üçüncü sadrazam Kara İbrahim Paşa'ydı. Mehmed, Kara Mustafa'yı kötüleyenlerin baskısına boyun eğdi ve Sadrazam 25 Aralık 1683'te, gelecek ilkbahar için yeni bir saldırı planladığı sırada, Belgrad'da idam edildi.[131] Yerine Kara İbrahim sadrazam yapıldı. Kara Mustafa Belgrad'da sarayın karşısındaki caminin avlusuna gömüldü.[132] Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Padişah'ın, Kara Mustafa'nın başının İstanbul'a getirilerek, Kapalı Çarşı yakınındaki mezarına gömülmesini istediğini yazar,[133] ama Viyana kent müzesinde genel olarak onun olduğu düşünülen bir kafatası sergilenmektedir.[134]

Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa gerek seferi Viyana'ya götürmekten, gerekse sonraki felaketten yalnızca Sadrazam'ın sorumlu olduğuna inandığını gizlemez ve önemli bir rüya aktarır:

> Hatta evvel vakitde sadrazam rüyasında görür ki ayağına yeni çizme giyup giderken karşısından yedi başlı bir ejder zâhir olur ve üzerine yürüyüb sokar ve muabbir [rüya tabircisi] Hasan Efendiye tabir ettirir. Giydüğün çizme azimet-i sefere [sefere gidişe] delildir. Ve ol ejder Nemçe Çâsârıdır ki [kayzer] Nûşirevan tacı anda olduğundan yedi kral emrine râmdır. Size bu seferden ferâgat hayırludur vâlâ nedâmeti mukarrerdir.[135]

Her ne kadar Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Viyana yenilgisinden sorumlu olduğuna inansa da, Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Sadrazam'ın yokluğunda sarayda çevirilen entrikaları içine sindirememişti. Daha sonra Kara Mustafa'nın kaderini sezdiğini iddia etti; 13 Aralık'taki büyük bir fırtınayı anlattıktan sonra, şu gözlemde bulunuyordu: "Aralık ayında gökgürültüsü ve şimşek olması, ülkenin hükümdarının gizlice önde gelen bir devlet adamını öldüreceğine ve mallarına el koyacağına işaret eder."[136] İkinci Viyana seferinin diğer kurbanları arasında Kadızâdeli Vaiz Vanî Efendi de vardı. Kara Mustafa'nın kenti alma isteğini paylaşan Vanî Efendi, orduyla birlikte oraya gitmişti.[137] Sultan Mehmed bunu onaylamadı ve saraydan uzaklaştırılan Vanî Efendi, Bursa yakınlarındaki konağına çekildi, 1685'te orada öldü.[138]

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarihteki yerini İkinci Viyana kuşatmasındaki başarısızlığına borçludur. Osmanlıların bu büyük yenilgisi Habsburglar ve tüm Avrupa için büyük psikolojik önem taşıyordu. Batılı gözlemcilere göre Osmanlı'nın fetih dönemi bitiyordu. Dönemin edebiyat ürünleri, Hıristiyan güçlerinin yüzyıllarca süren mücadeleden sonra en sonunda galip gelecekleri konusundaki abartılı beklentileri yansıtırlar. Viyana yenilgisinin Osmanlılar için bir darbe olduğu kesindir – ama Osmanlılar o tarihte bunun, ancak 1699'da aşağılayıcı ve son derece olumsuz bir antlaşmayla sona erecek bir dizi yenilginin yalnızca başlangıcı olduğunu bilmiyorlardı.

10

İMPARATORLUK ÇÖZÜLÜYOR

1684 ŞUBAT'I BAŞLARINDA Belgrad'dan Edirne sarayına kaygı verici raporlar geldi: Macar cephesi komutanı Tekirdağlı Bekri Mustafa Paşa, Sultan IV. Mehmed'e Hıristiyan devletlerin Osmanlılara karşı bir ittifak oluşturduklarını haber veriyordu. Bildirdiğine göre, Ruslar Kırım'a bir saldırı planlıyorlar, Lehistan ise Podolya'yı geri alıp, Eflak'ı ele geçirmeyi umuyorlardı; Venedik Bosna'ya, Akdeniz'de Girit'e, Rumeli sahillerine ve Ege'deki takım adalarına saldırılar başlatacaktı; İsveç, Fransa, İspanya, İngiltere, Hollanda Birleşik Eyaletleri, Ceneviz ve Papalık da ittifakın içindeydiler. Edirne'de toplanan Osmanlı devlet adamları bu kadar çok cepheden, eş zamanlı olarak başlayacak savaştan korkularını belirttiler ve her alana bir komutan atanmasına, Padişah ya da Sadrazam Kara İbrahim Paşa'nın seferlerin hazırlığını denetlemek üzere geride kalmalarına karar verdiler. Tekirdağlı Bekri Mustafa hastaydı ve Diyarbakır Beylerbeyi Şeytan-Melek İbrahim Paşa'ya onun yerine Budin'e gitmesi emredildi.[1] 1684 Mart'ında oluşturulan Kutsal İttifak'ın tarafları Avusturya Habsburgları, Lehistan, Venedik ve Papalık'tı; 1684 yazında Fransa ile Avusturya arasında ateşkes imzalanması[2] durumu daha da kötüleştiriyordu, ama ertesi yıl Osmanlılar ile Fransızlar arasında barış antlaşması yenilendi,[3] böylece Fransızların katılımı olasılığı ortadan kalktı.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa öldükten sonra, Köprülü ailesinin geriye kalan en önemli mensubu Köprülü Mehmed'in ikinci oğlu ve Fazıl Ahmed Paşa'nın kardeşi olan Fazıl Mustafa Paşa'ydı. Fazıl Mustafa, Kandiye kuşatmasının sonuçlanması sırasında ağabeyinin yanında bulunmuş ve Merzifonlu Kara Mustafa'nın tavsiyesiyle yedinci vezir atanmış, ama Padişah tarafından Valide Sultan ve genç şehzadeleri korumakla görevlendirildiğinden, daha sonra askerî seferlere pek katılmamıştı. Padişah ile bu yakın ilişkisi onu daha da göze sokmuştu, ama Viyana yenilgisi, Merzifonlu Kara Mustafa'nın ölümü ve Kara İbrahim Paşa'nın sadrazam olarak atanmasından sonra Köprülü karşıtı duygular yükselmiş, Fazıl Mustafa da bu ortam içinde eniştesi ölmeden kendisine verilen, Kuzey Karadeniz'deki Özi eyaleti beylerbeyiliği gibi önemli bir görevi kaybet-

mişti. Bu sınır komutanlığı şimdi yeni sadrazamın paşa yapılan işbirlikçisi Sarı Süleyman'a verildi ve Fazıl Mustafa savaşın bundan sonraki ve tehlikeli aşamasına aktif katılma olanağından yoksun kaldı.[4]

Bu dönemde iktidara gelen Köprülü karşıtı hizbin yetersizliği Osmanlı'ya felaket getirdi. Viyana'dan geri çekildikleri sırada Budin'in kuzeyinde Tuna üstündeki Estergon'u kaybettiler; kale Habsburgların eline geçtiği on yıl dışında, 1543'ten beri Osmanlı'ya ait olmuştu. 1684'te Habsburglar Macaristan'a iki büyük saldırıda bulundular: Estergon yakınlarındaki iki kilit hisar, Vişegrad ve Vaç'ı (Vayçen) aldılar; Budin'i kuşatan Avusturyalılar, kentin güneyinde, bir günlük mesafedeki bir noktada bir Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattılar. 1685'te Osmanlılar Vaç'ı geri aldılar, ama Estergon'u geri alma çabaları boşa çıktı ve –Fazıl Ahmed Paşa'nın yalnızca yirmi yıl önce aldığı– Uyvar eyaleti yitirildi. Batı'da büyük sevinç vardı.[5] Bu yıllarda Venedik de boş durmadı, Yunanistan'ın İyonya kıyılarındaki Ayamavra, Preveze ve Eski Navarin'i (Pylos), bir dizi diğer hisarı ve Dalmaçya'daki Osmanlı üslerini ele geçirdi.[6]

1685 sefer mevsiminden sonra Sarı Süleyman Paşa Edirne'ye çağrıldı ve ordunun lojistik ihtiyaçlarını karşılama görevini ihmal ettiği düşünülen Kara İbrahim Paşa'nın yerine sadrazam yapıldı. Padişah, Kara İbrahim'e kendi isteği üzerine hacca gitme izni verdi, ama Paşa'nın düşmanları onun asıl amacının Anadolu'da yasadışı bir ordu toplamak olduğu dedikodusunu yaydılar; mülklerine el konulan Kara İbrahim, Rodos'a sürüldü.[7] Devlet dedikodularla ilgileniyordu, çünkü İstanbul'a yeniden Anadolu askerleri arasında huzursuzluk ve eşkıyalık olduğuna ve bunların bazılarının kent ve köyleri yağmaladıklarına ilişkin haberler gelmeye başlamıştı – yetkililer bunların çıkardıkları karışıklıkları yatıştırma çabalarının başarısız kaldığı zamanlarda, tek çarenin askerleri sefere çıkarmak olduğuna karar verdiler.[8]

Savaşın sonuçları hissedilmeye başlayınca, hükümet insan ve malzeme kayıplarını ve bunun hazineye verdiği zararı düşünmeye başladı. 1686 başlarında Padişah'ın huzurunda üst düzey din adamları, subaylar ve devlet adamlarının katılımıyla bir savaş konseyi toplandı. Toplantıda böylesi kritik bir seferde ya Padişah ya da Sadrazam'ın cephede bulunmasına gerek olduğu düşüncesi egemen oldu; eğer komutayı Sadrazam ele alacaksa, o zaman Padişah'ın Edirne'de kalmasına gerek yoktu ve İstanbul'a dönmeliydi, böylece yöre halkı da sarayın buradaki varlığının onlara dayattığı gereksiz malî yükten kurtulacaktı. IV. Mehmed Nisan'da İstanbul'a döndüğünde, başkenti açlık içinde buldu – aslında, kısmen de savaşın neden olduğu aksamalar nedeniyle, imparatorluğun büyük bölümünde benzer koşullar egemendi. Temel gıda maddelerinin fiyatlarında büyük artışlar olmuş, Anadolu'nun bazı yerlerinde insanlar kök ve ceviz kabuğu yemek zorunda kalmışlardı. Padişah sarayın yıllar sonra başkente dönüşünü kutlamak üzere Eyüp Sultan'ı ziyaret etti. Sonra da, Topkapı Sarayı'na kapanmak yerine, zamanını Boğaz kıyısındaki yeşil alanlarda dinlenerek geçirmeyi tercih etti.[9]

Böylece Sarı Süleyman Paşa orduyu Macar cephesine götürmekle görevlendirilmiş oldu ve bir kez daha seferberlik emri çıkarıldı. Mehmed, Sadrazam'ı özel olarak huzuruna kabul etti, kendisine sancak-ı şerifi verdi ve sancağı, Sadrazam'ı ve orduyu Allah'a emanet etti. Ayrıca, ilk kez Peygamber'in –İstanbul'a sançak-ı şeriften daha önce, Sultan I. Selim'in 1517'de Mısır'ı fethinin ardından getirildiği söylenen[10]– hırkası, sanki bu kutsal emanetten güç almak için açılmıştı. O sırada sarayda görev yapan ve bizzat izlemese bile bu töreni mutlaka duymuş olan Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'ya göre, bu etkileyici sahne herkesin gözlerini yaşartmıştı.[11]

1686 sefer mevsimi Osmanlı'nın kaderi için kritik önemdeydi. Sultan I. Süleyman'ın Macaristan'ın büyük bölümünü fethettiği 1526 yılından beri Osmanlı'nın elinde olan Budin kenti 2 Eylül'de Habsburg ordusunca alındı. Budin eyaleti yaklaşık 150 yıldır Osmanlı-Habsburg sınırını oluşturuyordu. Viyana'dan farklı olarak Budin bir Osmanlı kentiydi ve bunun yitirilmesi askerî olduğu kadar, psikolojik açıdan da ciddi bir darbeydi. Kaleler peşpeşe düştükçe, Osmanlı'nın Macaristan üzerindeki egemenliği çökmeye başladı. Kış gelip, Osmanlılar Belgrad'daki karargâhlarına çekildiklerinde, Avusturya kimi Erdel kalelerini de ele geçirmeyi başardı.[12]

1686'daki yenilgiler Osmanlı İmparatorluğu'nu ilk kez düşmanlarıyla barış görüşmeleri başlatmaya yöneltecek kadar büyüktüler, ama Sadrazam Sarı Süleyman Paşa'nın Budin'in kaybından sonraki girişimleri ilgi görmedi. Bir önceki yıl, Macar sınırındaki komutan İbrahim Paşa, Uyvar'ın düşmesinden sonra, İstanbul hükümetine danışmadan, Habsburg komutanı Lorraineli Karl'a barış önerisi götürmüştü; buna yanıt alamadı, ama kendi başına davranışı öğrenildi ve Paşa idam edildi. 1687 sefer hazırlıklarına kıştan başlandı, ama ordu yola çıkmadan Sarı Süleyman bu kez bizzat İmparator I. Leopold'a bir mektup yazdı. Ancak artık ricacı olmayan Habsburglar şimdi Osmanlılar kadar diplomatik inceliklerle ilgilenebileceklerini göstererek, böylesi mektupların Padişah'tan İmparator'a yazılmazsa, hiçbir değerleri olmayacağı itirazını getirdiler; ayrıca bir mektubun ciddiye alınması için, bunun Sadrazam ve diğer hükümet üyelerinin imzalarıyla da onaylanması gerekliydi. Bu protokol işleri bir yana, Osmanlılar ile tek tek barış imzalamamaya söz veren Kutsal Birlik üyeleri, bu kez görüşmelerin önüne aşılmaz bir set çektiler: Podolya'nın Lehistan'a, Girit'in Venedik'e iadesi ve Osmanlı'nın Macaristan'dan çekilerek, bu ülkeyi Habsburglara terk etmesi isteniyordu. Venedik, Osmanlı'nın İran ile bir ittifak umutlarının Şah tarafından yıkıldığını öğrenmişti; Şah, Osmanlılar Avrupa ile uğraşırken, doğuda bir saldırıya girmiyordu, ama Hıristiyanlar ile savaş biter bitmez, Bağdat'ı geri alacağına yemin ediyordu.[13]

Savaş hazineyi tüketmişti ve yüksek komutanın en önemli kaygısı, gecikmeli de olsa askerlere ödeyecek parayı bulmaktı, çünkü maaş alamayan askerlerin yaratacağı sorunları iyi biliyorlardı. 1686'da o zamana kadar vergiden muaf

olan ulemaya yeni bir "savaşa katkı vergisi" getirildi; bu sözde koşullar uygun olunca geri ödenecek bir borçtu, ama şiddetli yakınmalara neden oldu. Arkadaşlarının korkularını dile getirerek, bu paranın Edirne'deki gibi yeni zevk saraylarının yapımına kullanılacağını söyleyen üst düzey bir din adamı, Padişah'ın fermanına meydan okuma küstahlığından dolayı Kıbrıs'a sürüldü; gene de vergi imparatorluğun kentli halkının sırtına nakledildi, en azından İstanbul'da silahlı muhafızların dikkatli gözleri önünde toplanarak kaymakam paşanın [veziriazamın vekili] konağına götürüldü – ve burada çoğu kayboldu. Öte yandan acil para ihtiyacı padişah ailesinin üyelerini bile savaş harcamalarına kendi mülklerinin gelirinden katkıda bulunmaya yöneltti. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa savaşa katkı vergisine ilişkin gergin tartışmalara tanık olmuştu ve kışın olağanüstü sert geçmesinin sefaleti daha da artırdığını yazıyordu – halk soğuk nedeniyle elli gün evden dışarı çıkamamış, kendisi de sandalla Haliç'te giderken bir yandan kürekle buzu kırmak zorunda kalmıştı.[14]

Kutsal Birlik kuvvetlerinin Macaristan'ın geri kalan kesimiyle tarihsel bağlantı noktasını oluşturan, Drava üzerindeki köprübaşı Osek'e (Essek) saldırdıkları haberi geldiğinde, Sadrazam hâlâ Belgrad'daydı. Birlik güçleri püskürtüldü ve Osmanlılar onları kuzeye doğru kovaladılar, ama Sarı Süleyman Paşa'nın iyi bir general olmadığı ortaya çıktı ve 12 Ağustos 1687'de, Sultan Süleyman'ın 1526'da Macar kralına karşı belirleyici bir zafer kazandığı Mohaç'ın güneyinde ordusu büyük bir yenilgiye uğradı. Diğer cephelerden de felaket haberleri geliyordu: Mora 1669'da Kandiye'yi savunan Francesco Morosini komutasındaki Venedik donanması tarafından ele geçirildi; Morosini Eylül ayında Atina'da içerideki Osmanlı garnizonunu dışarı çıkartmak isterken Parthenon'un çatısını havaya uçurdu.[15] Ayrıca o yıl Tatar Hanı, Jean Sobieski'nin Moskof Devleti ile birlikte Kırım'a saldırmak üzere bir antlaşma yaptığını öne sürerek sefere bizzat katılmadı.[16] Sobieski'nin oğlu 1687'de Kameniçe'yi kuşattı, ama yardıma gelen bir Osmanlı-Tatar ordusu karşısında güçleri dağıldı.[17]

Mohaç yakınlarındaki yenilgiden sonra Sarı Süleyman Paşa ve ordusu Tuna boyunca güneye, Belgrad'a doğru geri çekildi ve 27 Ağustos'ta Petervaradin'e ulaştı. Burada durdular ve Sadrazam intikam almak için sekiz saatlik mesafede kuzeydeki bir düşman mevzisine saldırmak üzere geriye birlikler gönderdi, ama askerler tam geniş ve hızlı akan ırmağın üstündeki köprüden geçerken büyük bir fırtına patladı; öncüler ıslak kuzey kıyısında, yiyeceksiz, barınacak bir yer olmadan yalnız kaldılar – bu olay saflarda için için kaynayan huzursuzluğu ateşleyen kıvılcım oldu ve korkunç sonuçlar doğurdu. Birlikler köprüden düzensiz bir şekilde geri döndüler; Sadrazam onları yatıştırmaya çalıştı, ama askerler ondan görevinin nişanlarını, yani sadaret mührü ile Padişah'ın kendisine emanet ettiği sancak-ı şerifi kendilerine vermesini istediler.[18]

Sarı Süleyman Paşa kaçtı: Sancak-ı şerifi alıp, tekneyle ırmaktan Belgrad'a doğru yola çıktı. Onun çadırında toplanan kalabalık bir asker grubu yokluğun-

da, gerek bireysel olarak, gerekse topluca başlarına gelen tüm felaketlerden onun sorumlu olduğunda görüş birliğine vardılar ve yüzyılın başında isyancı Anadolu paşalarının yaptıkları gibi, onlar da İstanbul'a döndüğünde ordunun başına geçmesini istedikleri kişiyi saptadılar. Adayları Halep'in yaşlı ve tecrübeli valisi ve Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı Siyavuş Paşa'ydı. İsyancılar Padişah'a sunmak üzere hazırladıkları raporda, son iki mevsimde orduya verip tutulmayan sözlerden yakındılar: Erzak vadedilmiş, ama yeterli miktarda verilmemiş, maaşlar ve askerî başarılar için söz verilen parasal ödüller ödenmemişti. Ayrıca, köprüyü geçtikten sonra Sarı Süleyman'ın, kuzeyde yalnızca birkaç saatlik mesafede olan düşmanın karşısına çıkmak yerine, kendilerine on iki günlük erzak vererek, Petervaradin'den çok uzak olan Eğri'ye gitmelerini emretmesine duydukları öfkeyi de belirtiyorlardı. Bu, diyorlardı, bardağı taşıran damlaydı ve şiddetli yağmura karşı hiçbir korunakları olmadığından, bu emre itaat etmemişlerdi.[19] Sarı Süleyman Paşa Belgrad'a kaçarken yanında bazı üst düzey devlet adamları da vardı. Bunlardan biri, tekrar yeniçeri ağası olan Tekirdağlı Bekri Mustafa Paşa sonra Petervaradin'deki ordunun yanına dönmeye karar verdi. Sarı Süleyman ile birlikte Belgrad'dan tekneyle Ruse'ye gidip, sonra karadan İstanbul'a gidenlerden biri de başdefterdarı Seyid Mustafa Paşa'ydı.[20]

Üç cephede savaşın sürdüğü ve büyük bir askerî isyanla karşı karşıya olduğu bir ortamda Sultan IV. Mehmed, Siyavuş Paşa'ya acilen imparatorluğun savunmasını ele almasını emretti. Ordunun Belgrad'da kışlamasını buyurdu ve askerlerin İstanbul'a dönmesini yasakladı. İyice öfkelenen askerler koşullarını sertleştirerek, Sarı Süleyman Paşa'nın idamını ve sadrazamlığa Siyavuş Paşa'nın atanmasını talep ettiler; ayrıca Belgrad'da kalmayı da reddettiler. Padişah'ın akıl danıştığı İstanbul'daki emekli subaylar, ordunun üst kademelerinde bir temizlik önerdiler. Öncelikle, diyorlardı, yeni bir sadrazam atanmalı ve Tekirdağlı Bekri Mustafa Paşa ile cephedeki askerî birliklere komuta eden tüm subaylar görevden alınmalıydı; gecikmiş maaşlar da ödenmeliydi. Ancak isyanı sona erdirmek için bunun en iyi politika olup olmadığı konusunda bir karar verilemeden, isyancılardan Sarı Süleyman'ın idamını isteyen yeni mektuplar geldi. Padişah sadaret mührü ile sancak-ı şerifin derhal Siyavuş Paşa'ya götürülmesini emretti ve bu nişanlar isyancı orduyla birlikte İstanbul'a dönerken, Niş'te Paşa'ya verildi.[21]

İsyanın liderleri arasında kapıkulu subayları da vardı ve bunlar Anadolu birliklerinin komutanlarıyla işbirliği yapmışlardı. Sadrazamın değiştirilmesi asilerin öfkelerini yatıştırmadı ve Niş'te bir toplantı yaptığı sırada Siyavuş Paşa'nın çadırını sararak, maaşlarının ödenmemesinden sorumlu tuttukları Seyyid Mustafa Paşa'nın kellesini istediler. Siyavuş Paşa onları yatıştırmak üzere adamlarını gönderince de, çadırı ateşe verdiler. Siyavuş Paşa, Seyyid Mustafa'ya bu silahlı adamlar üstünde kendisinin de otoritesi bulunmadığını ve onlarla bizzat görüşmesi gerektiğini söyledi. Seyyid Mustafa dışarı çıkar çıkmaz parçalandı. Si-

yavuş Paşa hayatını güç kurtardı, ama o sırada huzurda bulunan diğer üst düzey hükümet üyelerinin tümü öldürüldü.[22]

Sarı Süleyman Paşa cephedeyken yerine İstanbul'daki vekili olarak Receb Paşa atanmıştı. Bu, Sarı Süleyman'ın selefi Kara İbrahim Paşa'nın görevden alınmasında oynadığı rol için kendi taraftarı ve onun gibi Boşnak olan birisini ödüllendirmek amacıyla yaptığı bir atamaydı. Receb Paşa'nın da sadaret emelleri vardı ve tahta IV. Mehmed'in büyük oğlu, 23 yaşındaki Şehzade Mustafa'nın geçmesini istiyordu. I. Ahmed'in 1617'de ölümünden bu yana ilk kez Padişah'ın yerine geçebilecek oğulları ve kardeşleri bulunuyordu. İsyancı ordunun İstanbul'a dönüşünün kargaşaya yol açacağını tahmin eden Receb Paşa, Şeyhülislâm Ankaravî Mehmed Efendi'ye, isyancıların muhtemelen Padişah'ın tahttan indirilip, yerine kardeşi Şehzade Süleyman'ın geçirilmesini isteyeceklerinden, onların önünü kesip, Mustafa'yı hemen padişah yapmanın akıllıca olacağını önerdi. Şeyhülislâm belki de neredeyse orta yaşa varmış olan Süleyman'ı tercih ediyordu, çünkü önerilen ihaneti onaylayan bir fetva vermekten kaçındı. Receb Paşa onu azlettirmeye çalıştı, ama bu yetkisini aşmak oluyordu ve durum Padişah'a bildirilince, IV. Mehmed hem gözden düşmüş Sadrazam'ın, hem de onun entrikacı vekilinin tutuklanmasını emretti. Köprülü karşıtı hizip dağınıklık içindeydi. Sultan Mehmed güvendiği müttefiki Fazıl Mustafa Paşa'yı, saraydan sürgüne gönderildiği Çanakkale'den geri çağırdı: Ordu Padişah'tan çok onun sözünü dinleyecekti ve Mehmed Receb Paşa'nın yerine Fazıl Mustafa'yı sadaret kaymakamlığına atadı. Ordunun yakında başkente geleceği bir ortamda Padişah elinden geldiğince kararlı hareket etmiş, bunun askerleri yatıştıracağını ve bu tehlikeli karışıklığa son vereceğini ummuştu.[23]

Receb Paşa tutuklanmadan kaçmayı başardı. Sarı Süleyman kısa süre sonra Boğaz'ın yukarılarındaki bahçesinde kıyafet değiştirmiş olarak saklanırken yakalandı ve idam edildi, kellesi, Macaristan'dan dönmekte olan birlikleri yatıştırmak amacıyla orduya gönderildi. Sarı Süleyman'ın başı yeni sadrazam Siyavuş Paşa ve orduya 17 Ekim 1687'de, Niş'ten gelerek kamp kurdukları Filibe'de ulaştı. Sadrazam'ın çadırında Padişah'ın başla birlikte gönderdiği mektup, orada toplanan subaylara okundu: Padişah, Sarı Süleyman'ın kellesini gözleriyle görebileceklerini yazıyordu, Receb Paşa gece gündüz aranıyordu ve yakalandığında idam edilecekti. Askerlere maaş ve erzakların tam olarak verileceği ve Sarı Süleyman'ın orduda yaptığı haksızlıkların düzeltilmesi için elden gelenin yapılacağı vadediliyordu. Ama, diye devam ediyordu Padişah'ın mektubu, her yönde savaş sürerken askerlerin İstanbul'a gelmeleri doğru değildir: Kışı Filibe ve Sofya'da geçirmeliydiler; bu arada ek birlikler harekete geçirilecek ve savaşı sürdürmek için yeni malî kaynaklar bulunacaktı. Ama askerler tatmin olmamışlardı – Padişah'ın söylediklerinde yeni bir şey yoktu. Ele geçirilen hisarların tamirine, garnizonların maaş ve koşullarına ilişkin yeni önlemler istiyorlardı. Dikkate değer bir nokta da, Padişah'ın avdan vazgeçmesini talep ediyorlardı. İs-

yancılar kötü bir havadaydılar: Sadrazam'ın çadırının iplerini kestiler ve imparatorluk sancaklarını İstanbul yolunda bir sonraki durak yerine gönderdiler.[24]

İsyancı ordusunun lideri Anadolulu biri, Şeytan-Melek İbrahim Paşa'nın emri altında Macar cephesinde görev yapmış olan Yeğen Osman'dı; Şeytan-Melek İbrahim 1685'te Uyvar eyaletini kaybettiği için idam edildiğinde, Yeğen Osman büyük bir hoşnutsuz asker grubuyla doğuya doğru kaçmış, Orta Anadolu'da kent ve köyleri yağmalamıştı. Daha önce de olduğu gibi, devlet gene onun işbirliğini satın almaya çalışmış ve kendisini başıbozuk birliklerine komutan atamıştı. Yeğen Osman, etkin askerî güç eksikliğinin acil bir sorun olduğu bir zamanda adamlarını Macar cephesinde aktif bir birlik haline getirmişti. Dolayısıyla onu bu yılların çalkantılı olaylarında merkezî bir rol oynamaya götüren ona ödül olarak verilen devlet göreviydi.[25]

Ordu 18 Ekim'de Filibe'den ayrılıp, sekiz gün sonra Edirne'ye ulaştı. Şimdi paşa olan Yeğen Osman arkadaşlarına İstanbul'a yürümek yerine orada kalmalarını tavsiye etti; Sadrazam Siyavuş Paşa buna katıldı, ama başta yeniçeriler olmak üzere kapıkulu buna itiraz ederek, İstanbul'a gidip, kesin bir sonuç almak istedi. Onların tehditkâr ifadesi Yeğen Osman'ı da ikna etti: Adamlarını ve onlarla birlikte başkente yürüyenleri tek tatmin edecek şeyin Padişah'ın devrilmesi olduğu açıktı.[26] Yeni Hicrî yılın ilk gününde kapıkulu İstanbul'a IV. Mehmed'in tahttan indirilmesi için yazılı bir talep gönderdi. Sadrazam askerlerin talebini önceden Fazıl Mustafa Paşa'ya bildirmiş ve Padişah oğlu Şehzade Mustafa lehine tahttan çekilmeyi kabul etmişti.[27] Mehmed, Ayasofya Camii'nde bir toplantı düzenledi;[28] toplantıya katılan imparatorluğun üst düzey hukuk otoriteleri, kapıkulu komutanları, devlet adamları ve kentin önde gelen kişilerine ilerleyen ordunun talepleri okundu. Ancak meclis Sultan IV. Mehmed'in tahtı kardeşi Süleyman'a bırakmasına karar verdi. O sırada enderunda iç oğlanı olarak görev yapan Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, kendi ifadesiyle, "her şeyin gerçeğine tanık" olmuştu:

> Darüssaâde ağası varup şehzade Süleyman Hânı mahbus oldukları çamaşırlık nâm mahalden dışra davet eyledi ve kenduyu izâle eder zannıyla havf edup çıkmadı, benim şevketlu padişahım korkmayın ve Allah ve billâh zarar kâdına gelmedim. Cümle vüzerâ ve ulemâ ocaklı kulların sizi padişah edup kudûmunuza intizâr üzrelerdir. Buyurun demişken kalbi mutmain olmayıp izalemiz emrolundu ise söyle iki rekat namaz kılayım ondan sonra emri yerine getir sabâvetimden berû kırk yıldır hapis çekerim her gün ölmekten ise bir gün evvel ölmek yeğdir. Bir can için ne bu çektiğimiz korku buyurup ağlamışlar. Ağa tekrar ayağın öpüp estağfurullah hâşâ ki size bir kasd oluna taht kurulmuş cümle kulların size bakar demekle yanında refiki küçük biraderi sultan Ahmed dahi buyurun korkmayın ağa yalan söylemez deyû teselli vermekle dışarı çıktı. Nice zamandan beri ve zelîl ü zefîl ve üzerinde bir şey yok ancak arkasında kırmızı atlas entari ve ayağında tomak bulunmağla ağa kendu kürklerinden meneviş çuhaya kaplı bir samur erkan kürk götürüp entari üzerine giydirdi ve

yalnız koltuğuna girip ta'zim ve tekrim ile has odaya mansıb Safa köşküne çıkarıp havuz başında tahta oturttu ve silahdar ağa ile has odalı istikbal edup ve andan alup arz odasına gider iken karanlık arslanhaneye* uğrayıp beni bunda mı öldürürsüz buyurmuşlar. Behey efendim niçün böyle buyurursuz haşa ki izaleniz emir olunmuş ola. Tahta oturmağa gidersiz. İşte kapu ağası kulun dahi kapu oğlanıyla has oda kapusunda istikbale gelmiş dedi ve kapu ağası dahi selamlayıp sol koltuğuna girip arz odasına götürüp oturttular. Mutad-ı kadîm üzre iç hazinede mahfûz Hazreti Yusuf alcyhisselamın imame-i şeriflerin getürdüp mübarek başlarına ilbas ve üzerine üç kat murassa sorguç** baş aşağı nasip olup henüz güneş bir buçuk mızrak çıktığı mahal ki saat üçde idi taht-ı hümayun-ı baht-ı saadetlerine culûs buyurdular ve iptida nakîb'ül-eşrâf efendi ve ondan kaimmakam paşa ve nişancı paşa ve Rûm ili ve Anadolu kazâskeri bâde şeyhülislâm efendiyle ulema-yı saire ve sekban başı ile ocak ihtiyarları ve ordudan gelen zorbalar ta kapucu ve mataracı başıya varınca biat eylediler ve cümleten selamlayub doğru arz odasına andan has oda köşküne teşrif havuz başına iclas buyurdular. Hazine ve kiler ve seferli huddamı dahi gelup biât eyledikten sonra hal olunan karındaşı Sultan Mehmed Hân Hazretleri ve iki şehzadeleri Sultan Mustafa Hân ve Sultan Ahmed Hân ile kendüler olduğu habishanede mahbus olmalarına sadır olan hatt-ı hümayun ile daru's-saâde ağası Ali Ağa varup geldi.[29]

Ne IV. Mehmed ne de oğulları daha önce sarayda çok vakit geçirmişlerdi. Mehmed saltanatının büyük bölümünde Edirne'deki sarayda yaşamış, İstanbul'a geldiği zamanlarda da av köşklerini kasvetli Topkapı Sarayı'na tercih etmişti. Ancak tahttan indirildikten sonra herhalde kendisine başkentten ayrılma izni verilmişti, çünkü 1692'de Edirne'de öldü ve annesi Turhan Sultan'ın Eminönü'ndeki camii yakınlarında bulunan türbesine gömüldü.[30]

Mehmed'in halli isyancı askerleri tatmin etmişti. Yeğen Osman Paşa Anadolu sipahileriyle sur dışında kalırken, Sadrazam kapıkulu ve idarî nedenlerle kendisiyle sefere giden bürokratlarla birlikte İstanbul'a girdi. Ancak 14 Kasım'da, yeniçeriler tören alanlarında, sipahiler de At Meydanı'nda toplandıktan sonra, askerler yeni talepler ileri sürdüler, bir ay kaçtıktan sonra Çatalca'da yakalanıp, hapse atılan Receb Paşa'nın kendilerine verilmesini istediler. Dört gün sonra onları kışlalarına döndüreceği umuduyla askerlere dokuz aylık gecikmiş maaş ödemesinin yapılmasına karar verildi, ama sipahilerin paraları ödendiği sırada, yeniçerilerin tören alanından, yeni padişahın tahta çıkması dolayısıyla ulufe ödenmemesi halinde, kendi maaşlarını da almayacakları haberi geldi. Sipahiler de bu protestoya katılınca, kent kısa sürede kargaşaya gömüldü. Ellerinde nakit bulunmayan güç durumdaki yetkililer, huzursuzluğu yatıştırabilmek için elebaşlarının istediği tüm iltizam haklarını kendilerine vermek zorunda kaldılar. Kente girmesini önlemek için Yeğen Osman Paşa Rumeli beylerbeyliğine atan-

* Arslanhane, saray bahçelerinin dışında, Ayasofya'nın güneyindeki eski bir Bizans kilisesiydi; Osmanlı padişahları bunun bodrumunda vahşi hayvan beslerlerdi.

** Yusuf'un sorgucu bugün de Topkapı Sarayı'nın Kutsal Emanetler Dairesi'nde görülebilir.

dı, binlerce askere (Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın hesabına göre 70 bin kadarı yeniçeri, 5 bini sipahi olmak üzere, en az 90 bin asker vardı) ulufe ödemek için gerekli para kimi doğu eyaletlerinden gelen ödemelerle güçlükle biraraya getirildi ve Receb Paşa idam edildi, ama bunların hiçbiri askerleri yatıştıramadı.[31]

Sarayın derinliklerinden çıkarıldıktan yirmi gün sonra Sultan II. Süleyman, artık geleneksel hale gelen törenle Eyüp Sultan'da kılıç kuşandı, ardından Edirnekapı'dan törenle şehre girerek, sembolik olarak imparatorluğu devraldı. Ama isyan sürüyordu. Sadrazam Siyavuş Paşa yeniçeri ağasını görevden alıp, yerine başkasını atadı, ama isyancı yeniçerilerin elebaşının öldürüldüğü haberi hem yeniçerileri, hem de sipahileri daha da öfkelendirdi ve intikam olarak yeni ağalarını öldürdüler. Sadrazam'ın cesur bir harekette bulunamayacağını bilen askerler, çok sayıdaki sorunları için başka bir günah keçisi aradılar ve bunu düzeni sağlama çabalarının başını çekmekle suçladıkları Fazıl Mustafa Paşa'da buldular; Siyavuş Paşa vekilinin yeniden Çanakkale Boğazı'nı savunmaya gönderilmesini kabul etti. İsyancılar Şeyhülislâm Debbağzâde Mehmed Efendi'yi korkutarak, Fazıl Mustafa'nın idamı için fetva çıkartmayı başaramadılar, ama Şeyhülislâm'ın azledilmesini sağlayabildiler. Yeni şeyhülislâm Esseyyid Feyzullah Efendi Peygamber soyundan geliyordu, Vanî Efendi'nin öğrencisiydi ve dinî hiyerarşide hızla yükselmeyi becermişti.[32]

Uzun süren bu tehlikeli askerî ayaklanma zirveye yaklaşıyordu. İsyancı birliklerle, kargaşa ve yağmadan yararlanma hevesindeki bir gürûh, Feyzullah Efendi'nin de katıldığı bir toplantı yapmakta olan Siyavuş Paşa'nın sarayını kuşattılar, duvarları taşlayıp, tüfeklerini ateşlediler. Bu baskı Feyzullah Efendi için çok fazlaydı ve sadaret mührünü alıp dışarı çıktı, mührü isyancıların liderine verdi. Kalabalık birkaç saat sonra yaşlı Veziriazam'ın sarayına girmeyi başardı; isyancıların bazılarının haremine girdiklerini nefretle gören ve kendisinin de onların öfkesinden kurtulmasının mümkün olmadığını anlayan Veziriazam, selamlık ile harem arasındaki kapıyı kapatmaya çalıştı, ama orada öldürüldü. Yağmacılar taşıyabildikleri her şeyi çaldılar ve harem kadınlarını "savaş ganimeti" diye tanımlayarak, onları da yanlarında götürdüler.[33]

İstanbul halkı kargaşaya farklı tepkiler verdi. Bedesten'de bir dükkan yağmalanınca, diğer tacirler kepenklerini indirdiler. Dükkancılardan biri bir sopanın ucuna taktığı beyaz bezi sallayarak tüm gerçek Müslümanları toplanmaya çağırınca, kentte ve civarında sancak-ı şerifin saraydan çıkarıldığı söylentisi yayıldı. Giderek Topkapı Sarayı'nın önünde bir kalabalık toplandı: Sancak-ı şerif duvarın üstünden gösterildi ve halk isyancı askerlerin yarattığı anarşiden kurtarılmayı talep etti. İsyanın liderlerinden bazıları sarayın önündekiler tarafından linç edildi; arkadaşlarına katılmak üzere oraya gelen bazı diğer isyancıların kaderi de aynı oldu. Fazıl Mustafa Paşa'nın Çanakkale'ye dönmesiyle sadaret kaymakamı olan İsmail Paşa sadrazamlığa atandı; isyanda kötü bir rol oynayan Şeyhülislâm Feyzullah Efendi ve diğer üst düzey din adamları görevden alındılar.[34] 1687 Ey-

lül'ü başlarında Tuna'da başlayan isyan böylece 1688 Nisan'ı ortalarında sona erdirildi. Asiler kente 1687 Kasım'ında girmişlerdi: Beş uzun dehşet ayı sonunda tahta yeni bir padişah geçmiş ve kamu düzeni nihayet sağlanabilmişti.

Uzaktaki Macaristan'da savaş devam ediyordu. Osmanlı ordusu İstanbul'a döndükten sonra, kuşatma altındaki hisar garnizonları Kutsal Birlik kuvvetleriyle yalnız başlarına mücadele etmek durumunda kalmışlardı. 1687 kışında ve 1688'in ilk aylarında Habsburglar savunması zayıf sınırda yeni kazanımlar elde ettiler; bunlar arasında 1596'dan bu yana Osmanlı'nın elinde olan Eğri de vardı. Ayrıca daha batıdaki Bosna sınırında da önemli başarı kazandılar: Burada hisarları savunmak için yerel Osmanlı birlikleri toplama çabası başarılı olmamıştı, çünkü bu askerler ilk tehlike işaretinde kaçıyor ve pek çoğu Avusturyalılara sığınıyordu.[35]

İstanbul'da kış aylarındaki kriz 1688 sefer hazırlıklarının ihmal edilmesine neden olmuştu. Sadrazam Nişancı İsmail Paşa Macaristan'daki ordunun başına geçmedi, yükselen Habsburg dalgasını önleme görevi onun yerine, ne yapacağı hiçbir zaman bilinmeyen Yeğen Osman Paşa'ya verildi. Yeğen Osman adamlarıyla birlikte sur dışında kalarak, kış boyu İstanbul'da gelişen şiddet olaylarıyla doğrudan bağlantılandırılmaktan kurtulmuştu. Bazı askerî görevlere kendi adamlarını ataması, pek de başarılı olmadı: Adamların eski alışkanlıklarını terk etmekte güçlük çektikleri anlaşılıyordu, çünkü yıllardır süren savaşın yükünün aç ve yoksul bıraktığı köylüleri taciz ettiklerine ilişkin İstanbul'a raporlar geliyordu. Yeğen Osman, göründüğü kadarıyla, adamlarını disiplin altına alamıyor ya da almıyordu; bu adamlara karşı genel bir seferberlik ilân edildi ve Yeğen Osman Macar cephesi komutanlığından alındı.[36]

Sadrazam İsmail Paşa bu görevde ancak iki ay kaldıktan sonra saraydaki bir iç kavganın kurbanı oldu. 2 Mayıs 1688'te onun yerine, sağlığına kavuşmuş olan eski yeniçeri ağası ve Viyana seferinin başarısızlığından sonra Macar cephesi komutanı olan Tekirdağlı Bekri Mustafa Paşa getirildi. Tekirdağlı Bekri Mustafa, isyan başlayınca Sarı Süleyman Paşa ile birlikte Petervaradin'deki Osmanlı karargâhını terk etmiş, sonra geri dönmüş ve o sorunlu kış aylarını İstanbul'dan uzakta, Çanakkale hisarlarında geçirmişti.[37] Avusturyalılara –ve diğer cephelerdeki düşmanlara– iyi hazırlanmamış bir Osmanlı ordusuyla karşılaşma fırsatı vermemek için, Tekirdağlı Bekri Mustafa acele hazırlığa girişti.

Osmanlı savaş mekanizması dağınıklık içindeydi: 1688 sefer mevsiminin ilerlediği ve barış umudunun olmadığı bir ortamda hükümetin geniş bir cephede savaşacak insan gücü eksikliğini gidermek için iyi düşünülmüş bir çözüm getirmeye vakti yoktu. Ordunun emirlere karşı gelip, topluca cepheden İstanbul'a yürüdüğü son olayda görüldüğü gibi, kapıkulunun birçok kez İstanbul'u haftalarca kargaşaya boğarak, bizzat mevcut düzenin varlığını tehdit eden bir

tutuma girmesi, askerî disiplinin tamamen çözüldüğünün işaretiydi. Ayrıca, eyalet sipahilerinin maiyetleriyle birlikte sefere katılmaları karşılığında kendilerine dirlik dağıtılması sistemi artık imparatorluğun savunma gereksinimlerini bile karşılayamıyordu – aslında pratik açıdan bu kurum çoktan ölmüştü. Yeterli sayıda adam bulmanın tek yolu, kırsal alana ve köylülere verdikleri zarar eski alışkanlıklarını bırakmak istemediklerini gösterse de, Yeğen Osman Paşa ile adamlarını yeniden imparatorluğun sınırlarına sürmek gibi gözüküyordu. Bu nedenle onlara karşı ilân edilen genel seferberlik kaldırıldı ve Yeğen Osman ile adamları, emirlerindeki güçlerle sefere katılmak koşuluyla, beylerbeyilikler ve sancakbeyilikler verilerek yeniden devletin dokusuna dahil edildiler. Dikbaşlı kişilerin sadakatlerini sağlamak üzere devlet aygıtına dahil edilmesi eski bir gelenekti; buradaki yenilik, devletin bu serkeş birliklere ordunun belkemiği olarak güvenmesiydi. İmparatorluğu, mensupları Padişah'tan önce kendi liderlerine sadık olan güvenilmez bir güçle savunmaya çalışmanın yeni bir felakete davetiye çıkarmak olduğu açıktı. 1687-1689 arasında Kandiye, Kameniçe ve Tımışvar kaleleri komutanlarının Osmanlı garnizon askerlerince öldürülmesi merkezî hükümetin kontrolü yitirmesinin yeni kanıtlarıydı.[38]

Sefere para bulmak da savaşacak asker bulmak kadar güç oluyordu. Hazine tamtakır olduğundan, orduya kaynak bulmak için umutsuz bir çabayla altın ve gümüş levhalar eritildi.[39] 17. yüzyıl boyunca Osmanlılar kendi sikkelerine yeterli gümüş bulmak için uğraşmışlar, bu nedenle çeşitli Avrupa devletleriyle yeni fethedilen bölgelerin gümüş paralarının imparatorluk içinde serbest dolaşımına izin vermişlerdi. Bakır daha kolay bulunan bir metaydı, ama şimdiye kadar açıklanamamış nedenlerle Osmanlılar 1630'ların sonundan itibaren bakır sikke basmaya neredeyse tümden son vermişlerdi. 1688'den sonra, kış aylarındaki isyanın ardından, yeniden bakır paraya geçildi ve Sultan II. Süleyman'ın tahta geçişi için ulufe dağıtılması, ücretlilerin, özellikle kapıkulunun maaşlarının verilebilmesi ve süregelen savaşın masraflarının karşılanması amacıyla çok miktarda bakır sikke basıldı. Ancak bu para kolay taklit edilebiliyordu ve devletin gerek İstanbul, gerekse ordu için gerekli gıda ve diğer malzemeleri aldığı tacirler bunu her zaman kabul etmiyorlardı; bu nedenle bu uygulamaya 1691'de son verildi.[40]

II. Süleyman ve devlet adamları durumun ciddiyetinin farkındaydılar. Ancak 1688 Haziran'ında Hollanda Birleşik Eyaletleri'nin Osmanlı sarayındaki elçisi Sadrazam'ın huzuruna çıkarak, İmparator Leopold ile müttefiklerinin barış yapmak eğiliminde olduklarını bildirdi. Savaşı sona erdirmek için aracılık teklifi Orangeli William'ın (kısa süre sonra İngiltere, İskoçya ve İrlanda kralı III. William olacaktı) isteği üzerine yapılıyordu, çünkü William, Fransa kralı XIV. Louis'ye karşı oluşturmaya başladığı ittifakı desteklemek üzere halen Macaristan'da savaşan Avusturya birliklerinin Rhineland ve Palatine'de hizmet etmelerini hedefliyordu. Bu girişimin haberi Belgrad'daki askerî komutan aracılığıyla

İstanbul'a da ulaşınca, tahta geçtiğinde atalarının böylesi büyük maliyetlerle fethetttikleri toprakları geri almak için bizzat ordusunun başına geçme sözü vermesine rağmen,[41] Süleyman, İmparator'a bir heyet göndererek babaları III. Ferdinand ve IV. Murad arasındaki dostluğu hatırlatmaya karar verdi. Bu iki hükümdarın yüzyılın başlarındaki saltanatları sırasında Habsburglar ile Osmanlılar arasında barış hüküm sürmüştü. Yeni bir padişah tahta geçtiğinde diğer hükümdarlara bu durumu bildirmek üzere mektup gönderilmesi adetti; bu kez böylesi mektuplar Babür Sultanı Alemgir Şah'a (Aurangzeb), İran, Özbekistan, Yemen, Fransa, İngiltere ve Hollanda Birleşik Eyaletleri'ne gitmişti ve 11 Temmuz 1688'de Zülfikâr Efendi adlı üst düzey bir devlet memurunun başkanlığındaki bir heyet, II. Süleyman'ın, İmparator Leopold'a mektubunu Viyana'ya götürmek üzere yola çıktı. Barışı sağlamayı hedefleyen heyette, Batı'da Mavrokordato olarak bilinen Baş Tercüman Osmanlı Rum'u Aleksandr İskerletzâde de bulunuyordu (Baş Tercüman aslında padişah ile yabancı hükümdarlar arasındaki başlıca aracı kişiydi).[42]

Ama bu barış girişimleri savaşı sona erdirmedi ve hazırlıklar sürdü. Savaş çabaları sağlam bir elden yürütülemediğinden, askerî isyanın bastırılması ve yeni bir padişahın tahta geçmesi, Osmanlı varlığının artık küçük bazı kalelerin güç bela elde tutulması düzeyine indirgendiği Macaristan cephesinde Osmanlı ordusunun performansında bir iyileşme sağlamadı. 1688'de Osmanlılar için en büyük darbe 8 Eylül'de, bir aylık kuşatmadan sonra Belgrad'ın Habsburg ordusunun eline geçmesiydi. Yeğen Osman Paşa saldırganlara karşı gerçek bir savunma yapmak için hiçbir çaba harcamadı, adamlarının savaşmak yerine kentin çarşılarını yağmalamalarına izin verdi ve Belgrad'ın savunmasını Rumeli beylerbeyine bırakarak, adamlarıyla birlikte cephe hattının çok gerisindeki Niş'te güvenli bir konuma çekildi. Bavyera Prensi Maksimilyan Emanuel yönetimindeki Habsburg ordusu kent dışındaki savaşta Tökeli İmre ile bazı Osmanlı birliklerini kolayca yendi. Belgrad'ın bir ay direnmesi bile kayda değerdi, çünkü garnizonu yetersizdi ve takviye gelmesi umudu yoktu. Zülfikâr Efendi ve heyeti tam da kuşatma sona erdiği sırada Habsburg karargâhına ulaşmışlardı: Onun değerlendirmesine göre güçlü silahları olmasına rağmen Habsburg kuvvetleri zor durumdaydılar ve kendi bölgelerinin savunmasını güvenceye aldıktan sonra çekilmeye hazırdılar.[43] Yüz elli yılı aşkın bir süre stratejik açıdan hayatî öneme sahip bu kale Habsburglara karşı askerî harekatların ileri üssü olmuştu; bu yitirildikten sonra İstanbul yolu açıktı. Belgrad halkı ve Tuna boyundaki Osmanlı kalelerinin garnizonları ilerleyen Habsburg güçlerinin önünden ırmak boyunca kaçtılar.[44] Ekim ayında Zülfikâr Efendi ile Mavrokordato tutuklanmışlar ve Viyana dışında hapsedilmişlerdi.[45]

Habsburgların böylesine kolayca Osmanlı topraklarının içlerine ilerleyebilmelerinden Yeğen Osman sorumluydu, ama Belgrad yitirildikten sonra ertesi mevsim için tehlike altındaki cepheye komutan olarak gene o atandı. Başka tec-

rübeli komutan yoktu ve merkezî hükümete yakın kişilerin hiçbiri adamlarının sadakatine güvenemiyordu. İmparatorluk sınırları bu denli büyük tehdit altındayken, Yeğen Osman tek çözüm gibi gözükmüştü. Savaşacak durumdaki Müslüman erkeklerin orduya alınması emredildi ve gelecek sefere katılımın savaşmayanların da görevi olduğu ilân edildi: Onlar da vergi mükellefleri olarak seferin yürütülmesi için gerekli parayı sağlayacaklardı. Devlet hazinesini doldurma çabasıyla daha önce görülmemiş bir önlem benimsendi ve kimi vergilerin önceden ödenmesi istendi.[46]

Macaristan'da Osmanlı stratejisinin dayanak noktasının Yeğen Osman Paşa olmasına rağmen, Avusturyalılara direnme hazırlıklarının yarattığı yeniden inisiyatifi ele geçirme duygusu Osmanlı devlet adamlarını onun yerinden oynatılabileceğini ummaya yönlendirdi. Sadrazam'dan (Feyzullah Efendi'nin azlinden sonra yeniden göreve gelen) Şeyhülislâm Debbağzâde Mehmed Efendi'ye kadar tüm üst düzey görevliler, Yeğen Osman ile arkadaşları devreden çıkarılırsa zafere ulaşılacağında görüş birliği içindeydiler. Hükümet aynı zamanda onun sekbanbaşı olarak yetkilerini geri alarak, hoşnutsuzlar için karizmatik bir simge olma konumunu da zayıflatmaya kararlıydı. Birkaç ay içinde rütbeleri söküldü ve daha yüzyılın başlarında, o zaman İran ve Avusturya ile yürütülen savaşlara gerekli insan gücü sağlamak için oluşturulan başıbozuk birlikleri dağıtıldı. Bu adamların savaşçı becerilerine hâlâ ihtiyaç vardı, ama hükümet onları isyanlara karışmamış birliklere katılmaya zorlayarak, devlete karşı çıkmanın çekiciliğini yok edebilmeyi umuyordu.[47] Şimdi aralarında Yeğen Osman'ın da bulunduğu isyancı unsurların yakalanmasına icazet veren bir fetva alındı ve Rumeli ve Anadolu eyaletlerine bu doğrultuda talimat verildi. Geçmişte eyaletlerde huzursuzluk çıktığında olduğu gibi, İstanbul'a yürüme niyetindeki asi güçleri önlemek amacıyla özellikle Çanakkale Boğazı üzerinden Anadolu ile Rumeli'yi birbirine bağlayan yolun savunması güçlendirildi. Yeğen Osman ve adamları Macar sınırının savunmasını ihmal ederken, Anadolu'da buna benzer bir gelişme eşkıyalığın yükselmesi, yol kesmeler ve kent ve köylerin yağmalanmasıydı.[48]

Belgrad'ın düşmesinin ardından Yeğen Osman Paşa kışı Sofya'da geçirmişti; ilkbaharda, kendisine karşı silaha davranılmasının manevra alanını büyük ölçüde sınırladığını fark ederek, Arnavutluk'a doğru kaçtı. Peç yakınlarında o ve on üç adamı, kendilerini evlerine misafir olarak kabul eden yerel kişilerce öldürüldüler. En yakın iki işbirlikçisi kıyafet değiştirerek Mısır'a kaçtılar, ama oraya vardıklarında yakalandılar ve idam edilmek üzere Edirne'ye geri gönderildiler. İran'a doğru kaçanlar da Erzurum'da yakalanarak, idam edildiler.[49] Osmanlı hükümeti en sonunda Kutsal Birlik'e karşı savaşta başarı sağlamak için gerekli temel askerî harekatların düzgün işleyişini ciddi biçimde engelleyen isyancılarla başa çıkabilmişti.

Savaşın gidişatı bu kez Osmanlı topraklarından çok uzaktaki olaylardan etkilendi. III. William'ın başlattığı hassas barış görüşmelerinin başarılı sonuca

ulaşma ihtimali, çatışmanın taraflarının ya da olası taraflarının sürekli değişen kaderlerine bağlıydı. Avusturyalıların Belgrad'daki önemli zaferinden kısa süre sonra, Fransız kralı XIV. Louis, İmparator Leopold ile 1684'te imzaladığı 20 yıllık barış antlaşmasını ihlal ederek Palatine'yi işgal etti. 1688 Ekim'inde Batı Avrupa'da Fransa ile –Augsburg Birliği Savaşı, Büyük İttifak Savaşı, Dokuz Yıl Savaşı ya da Kral William'ın savaşı gibi çeşitli adlarla bilinen– savaşın yeniden başlaması, şimdi kendilerini birbirinden çok uzak iki cephede kararlı düşmanlarla çatışmak durumunda bulan Habsburgların Osmanlılar ile mücadele kaynaklarını zayıflattı.[50]

10 Nisan 1689'da Padişah'ın çadırları Edirne ovasına kuruldu. Zülfikâr Efendi'nin barış görüşmelerinde bir gelişme olmayınca, II. Süleyman şimdi verdiği sözü tutarak, o yılki seferin başına geçip, kendisine "Gazi" unvanı kazandıracak bir konuma gelmişti. Devletin kasası bir ölçüde doldurulmuş, seferberlik için acımasız emirler verilmiş, Yeğen Osman Paşa ile adamları yenilmiş ve Anadolu'daki huzursuzluk bastırılmıştı. Padişah'ın bizzat sefere çıkması imparatorluğun ayakta kalacağına ilişkin yeni bir güveni sergilemeyi amaçlıyordu, ama bu aynı zamanda da bir felaket olasılığı karşısında devletin şerefinin ve topraklarının kurtarılması için umutsuz bir önlemdi. Padişah orduya Sofya'ya kadar eşlik etti ve orada Sofya Beylerbeyi Arap Receb Paşa, Yeğen Osman Paşa'nın yerine başkomutan atandı.[51] Bir Arap'ın bu denli yükselmesi çok ender, belki de ilk örnekti; Defterdar Sarı Mehmed Paşa Araplara yönelik bu önyargıyı döneme ilişkin tarihinde yansıtıyor, Receb Paşa'nın kökenlerine küçümseyerek değinirken, gene de cesaretiyle ünlü olduğunu yazıyordu. Defterdar Sarı Mehmed'e göre sorun, akıllı ve becerikli bir başkomutana acilen ihtiyaç olduğu bir zamanda, bu görevin askerlerle ilişkisi iyi olmayan, harekete geçmeden önce onlara danışmayan, seçtiği yolun sonuçlarını iyi düşünmeyen bir kişiye verilmesiydi.[52]

1689'un gelişen olayları, Padişah'ın sefere "katılımı" gürültü patırtısının, Habsburgların başka yerde meşgul olmalarına karşın, Balkanlar'daki savunma durumunun her zamankinden kötüye gittiğini gizleyemediğini gösterdi. Fransızlara karşı Avusturya, İngiltere ve Hollanda Birleşik Eyaletleri'nden oluşan yeni bir batılı işbirliği antlaşması 12 Mayıs'ta imzalandı; Kral William'ın Avrupa siyaset sahnesine kararlı bir adım atmasıyla, bu "Büyük İttifak" 1686'da İmparator Leopold ile bazı Alman prensleri arasında imzalanan Augsburg Birliği'nin yerini alıyordu. Zülfikâr Efendi değişen koşullara uygun yeni talimatlar istedi ve bu amaçla Edirne'ye bir heyet gönderdi.[53] Osmanlılar şimdi Habsburgların barış koşullarını kabul etme eğilimindeydiler ve Zülfikâr Efendi'ye İmparator'u Belgrad'ı iadeye ve Sava-Tuna hattında yeni bir Habsburg-Osmanlı sınırını kabul etmeye ikna talimatı verildi. Kutsal Birlik üyelerinin ayrı ayrı barış yapmamaya kararlı olduklarını bilen Osmanlılar, Venedik'in İyonya sahilinde ve Dalmaçya'da aldığı yerleri ona bırakmaya ve Lehistan'ın Kame-

niçe kalesini yerle bir etme talebini karşılamaya da hazırdılar. Ancak 1689 Eylül'ünde Fransa'nın Osmanlı sarayındaki yeni elçisi Marki Castagneres de Châteuaneuf bir Osmanlı-Fransız işbirliği önerisiyle Osmanlılar ve Kutsal Birlik arasındaki antlaşma olasılığını baltaladı[54] ve Osmanlıların burada eski konumlarını geri kazanma olasılığı görmesiyle, barış fırsatı için açılan pencere yeniden kapandı.

Bu arada yeni başkomutan orduyla birlikte kuzeye ilerledi. Ağustos sonlarında Belgrad'a yaklaştıkları sırada, önde düşman askerleri olduğu haberi geldi; Arap Receb Paşa adamlarına onları takip etme emri verdi, ama düşman askerleri geri dönünce, izleyiciler gece vakti kendilerini ateş altında buldular ve bir meşe ormanına sıkıştıkları için savaşamadılar – ağır donanımlarını geride bırakarak Niş'e doğru kaçmaya başladılar. Arap Recep Paşa birliklerinin harekâtını koordine etmekte, yararlı askerî bilgi toplamakta, hatta askerleri disipline sokmakta yetersiz kaldı. Niş'te yeniden toparlanmayı reddeden birlikler, dertlerini sadrazam Tekirdağlı Bekri Mustafa Paşa'ya anlatmak üzere Sofya'ya dönmeye başladılar. Eylül sonunda Osmanlıların köpüren Nişava ırmağı üstündeki bir köprüyü koruyamamalarından yararlanan Habsburg güçlerinin Niş'i almaları son bir darbe oldu.[55] Niş yenilgisi 1688'de Belgrad'ın düşmesiyle başlayan, Balkanlar'dan Anadolu'ya kitlesel Müslüman göçünü hızlandırdı[56] ve zaten savaş ve isyanların neden olduğu ülke içi nüfus hareketlerini daha da artırdı.

Niş'in düşmesi Arap Receb Paşa'nın başına maloldu. Belgrad'ı yeni ileri üsleriyle koruyan Avusturyalılar Tuna üzerinde, Petervaradin'e kadar batıdaki bazı Osmanlı kalelerini almayı başardılar. Yeni bir cephe açtıkları Eflak'ta fazla bir direnişle karşılaşmadan Bükreş'e kadar ilerlediler, burada Voyvoda Konstantin Brinkoveanu'nun birlikleri tarafından püskürtüldüler. Padişah'ın danışmanları kendisine Sofya'dan Filibe'ye, oradan da Edirne'ye çekilmesini önerdiler. Yerel Ortodoks köylülerce teşvik edildikleri anlaşılan Habsburg güçleri, Makedonya'daki Üsküp ve Köstence'ye kadar Osmanlı topraklarına akınlar düzenlediler. Balkan Müslümanları güvenlik için Padişah'ın topraklarına çekilirken, Ortodokslar da Avusturya hatlarının ardına sığındılar. Bu Hıristiyan uyrukların hisarları korumayarak gösterdikleri sadakatsizlik Osmanlı hükümeti için gerçek bir kaygı konusu oldu.[57]

25 Ekim 1689'da bir danışma toplantısı yapan ulema –o sırada Sakız'da görevli olan– Fazıl Mustafa Paşa'nın geri çağrılıp, sadrazam yapılmasına karar verdi.[58] IV. Mehmed'in tahttan indirilmesine neden olan isyan sırasında, Şeyhülislâm Debbağzâde Mehmed Efendi, Fazıl Mustafa'nın idamı için bir fetva vermeyi reddederek, ondan yana olduğunu göstermişti – ne de olsa, askerî-idarî seçkinler grubuna geçmeden önce kardeşi Fazıl Ahmed Paşa gibi Fazıl Mustafa da bir din adamıydı.[59] 1656'da iç kargaşa imparatorluğu parçalayacak gibi gözüktüğünde, üst düzey devlet adamları Osmanlı ülkesini kurtarmak için Köprülü'ye başvurmuşlardı; şimdi de Edirne'de Padişah'ın çadırında toplananların

oybirliğiyle görüşleri aynıydı.[60] Bu kez sadrazam değişikliği sorunsuz gerçekleşti – Tekirdağlı Bekri Mustafa Paşa imparatorluğa Habsburg cephesinde iyi hizmet etmişti ve kendi malikânesine çekilmesine izin verildi. Ama Tekirdağlı Bekri Mustafa'dan farklı olarak, Fazıl Mustafa Paşa için Hollandalı ve İngilizlerin aracılık yapmaya çalıştıkları barış çekici gelmiyordu; Fazıl Mustafa tersine, Osmanlı'nın savaştaki talihini değiştirmesini hedeflediği gelecek sefer mevsimi için hazırlıklara girişti.

Fazıl Mustafa Paşa babası Köprülü Mehmed Paşa gibi iktidara geldiğinde sert önlemler aldı, önceki rejimin yeni dönemin gereksinimleri için yetersiz olduğu düşünülen devlet görevlilerini azletti ya da idam ettirdi ve yerlerine yeni atamalar yaptı. Avusturya cephesindeki ordunun komutası, kendi adamlarını efsanevî savaş potansiyellerini yeniden kazanmaları için teşvik edip, şevke getireceği umuduyla Yeniçeri ağası Koca Mahmud Ağa'ya verildi. Eski, daha disiplinli zamanları anımsatan bir tarzda birlikler sıkı bir yoklamaya tabi tutuldu ve arkadaşlarının onların maaşlarını almalarını önlemek için ölmüş yeniçerilerin adları defterden silindi.[61] Etkin ve verimli bir seferberlik amacıyla, diğer birliklerin de yeniden kaydı yapıldı ve bulundukları yerler saptandı; Mısır ve diğer Kuzey Afrika eyaletlerindeki birlikler çağrıldı, deniz erlerine donanmayı Venedik'e direnmeye hazır hale getirmeleri emri verildi. Bir önceki yıl olduğu gibi, Müslüman nüfus arasında genel seferberlik ilân edildi.[62]

1690 sefer mevsiminde ordunun insan gücü ihtiyacını karşılamak için benimsenen radikal bir önlem, Anadolu ve Rumeli'deki yerleşik ve göçebe aşiret mensuplarının askere alınmasıydı. Güneydoğu Anadolu'daki Türkmen ve Kürt aşiretlerinden beş bin kişi toplandı; onların Avusturya cephesinde görev başına gelmeleri için de bir sistem geliştirildi. Buna göre, her biri için bir kefil saptanıyor ve Edirne'deki içtima alanlarına gelmeleri için bu kefil malî yükümlülük üstleniyordu. Rumeli'de farklı bir yaklaşım benimsendi: Göçebe aşiret üyeleri orduya katılmaları karşılığında normalde ödemeleri gereken bazı vergilerden muaf tutuluyorlardı.[63] Balkan eyaletleri aşiretleri eski dönemlerde orduda yedek olarak hizmet görmüşler, II. Mehmed zamanından başlayarak da savaşçı yapılmışlardı; şimdi daha düzenli birlikler halinde örgütlenecekler ve dedelerinin Osmanlı'nın Balkanlar'a yerleşmesinde oynadıkları rolü anımsatmak ve bir şevk kaynağı olmak üzere "Fatihlerin Oğulları (Evlâd-ı Fatihân)" bilineceklerdi.[64]

Osmanlılar 1690'da alışık olmadıkları bir başarı tattılar. Avusturyalıların elindeki en ileri kale olan, Niş'in güneydoğusunda, Sofya yolu üzerinde bulunan Pirot üç günlük bir kuşatmayla geri alındı.[65] Niş daha uzun direndiyse de, yeniçerilerin ve diğer birliklerin lağımcılık becerileri ve bir destek ordusunun gelmesi sayesinde Eylül'de o da alındı. Kaleyi savunanlar teslim olmayı reddettikleri için genelde olduğu gibi ölümle cezalandırmak yerine Belgrad'a gitmelerine izin verilmesi için pazarlık yaptılar, Osmanlılar da onların bahanelerini kabul ettiler: İddialarına göre Osmanlılardan bir belge almışlar, ama bunu okuya-

bilecek kimse bulamamışlar, dolayısıyla da kendilerine âdet olduğu üzere hayatlarının bağışlanmasının önerildiğini anlamamışlardı.[66]

Osmanlı topraklarından Belgrad'a giden yollardan biri –Pirot ve Niş kalelerivle korunan– Nişava vadisinden geçiyordu; bir diğeriyse, bir dizi hisarla korunan Tuna vadisiydi. Burada önce Vidin, sonra daha batıdaki Semendire ve Güvercinlik (Golubac) geri alındı ve 1690 Ekim'inde kapıkulu, tımarlı sipahiler, Mısır'dan gelen sekbanlar, Tatarlar ve diğer birliklerden oluşan büyük bir ordu Belgrad önüne geldi. Çevredeki arazi düzlendi ve kale hem Tuna, hem de Sava taraflarından kuşatıldı. Kuşatmanın yedinci gününde kalenin cephane deposu havaya uçurulup, yakıldı ve 8 Ekim'de kale geri alındı. Şiddetli yağmurlar ve kışın başlaması Sadrazam ile ana orduyu, Tuna boyunca kuzeye ve batıya ilerleyerek, Drava ile Tuna'nın birleştiği yerde bulunan Osek'i (Essek) kuşatan Bosna beylerbeyine katılma planından vazgeçmek zorunda bıraktı, bu nedenle söz konusu kuşatma kaldırıldı.[67] Belgrad'ın onarımında –İstanbul'da demirlemiş Fransız gemilerinden alınan– Fransız mühendis ve topçularının kullanımı, Châteuaneuf için son zamanlarda Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında meydana gelen yakınlaşmayı güçlendirmenin düşük maliyetli bir aracı oldu;[68] kalenin güneyinde Tuna üstündeki adadan tahliye edilen yerel nüfusa da bu işte zorla amelelik yaptırıldı.[69] 1690'da Osmanlılar için tek önemli kayıp, Macaristan'da Balaton gölünün güneyinde, bir zamanlar "Almanya'nın anahtarı" diye bilinen Kanije kalesi oldu.[70]

Fazıl Mustafa Paşa Belgrad'ın geri alınmasından sonra, cephe hattındaki kalelerin sağlam, gereksinimlerinin tamam olduğunu, gelecek sefer mevsimi hazırlıklarına başlandığını kontrol edip, İstanbul'a döndü. Yerel birlikler kış boyunca da savaşı sürdürdüler: Bosna'da, Belgrad'dan ve diğer kalelerden alınan Avusturya topları kullanılarak, Knin kalesi kuşatılıp, alındı; Adriyatik'te Venedik donanması Avlonya'yı kurtarmakta çok geç kaldı.[71]

Arap Receb Paşa'nın komuta yetersizliğinin askerlerin isyanına yol açtığı, felaketlerle dolu 1689 sefer mevsiminden sonra, 1690'ın zaferleri gerçekten tatlı gelmişti ve bunları hükümetin başında bir Köprülü'nün bulunmasıyla ilişkilendirmek doğal gözüktü. Fazıl Mustafa Paşa askerî konularla ilgilendiği süre içinde bile imparatorluğun idaresinde birçok reform yapmıştı; bunların bazıları o anın gereklerine uygundu, ama bazılarının da uzun vadede etkili olması amaçlanmıştı. Sadrazam olarak ilk eylemlerinden biri, 1688'de nakit elde etmek için gayrimüslim nüfusun şarap ve (rakı gibi) diğer alkollü içki üretimine getirilen vergiyi kaldırmak oldu.[72] Fazıl Mustafa, zor durumdaki askerî cephenin telaşından uzakta Ege'de valilik yaptığı sırada, olayları hükümetin merkezindeki gruptan ve iç çatışmalara taraf olan, kriz zihniyeti içindeki arkadaşlarından çok daha tarafsız biçimde gözleme fırsatı bulmuştu. Şarap vergisinin Ege köylülerinin geçim kaynağına bir darbe olduğunu ve onları düşmanla işbirliğine yatkın

kıldığını görmüştü; Fazıl Mustafa üretimi vergilendirmek yerine tüketimi yasaklamaya çalıştı, çünkü böylece imparatorlukta üretilen alkollü içkiler ihraç edilip, ihracat vergisine tâbi olacaklar ve hazineye gelir getirmeye devam edeceklerdi.[73] Tütün üretimi 1646'da yasallaştırılmıştı ve 1690'lara gelindiğinde imparatorluğun iklimin uygun olduğu her yerinde tütün yetiştiriliyordu; şaraptan farklı olarak, tütünün hem üretimi, hem de ihracatı vergilendirilmekteydi.[74] İmparatorluğa Mısır üzerinden, eski Osmanlı eyaleti Yemen'den gelen kahve de pek hoş görülmeyen bir metaydı, ama gümrük geliri sağlama potansiyeli taşıyordu: Kahve ithaline ilk kez II. Süleyman döneminde vergi konulmuştu, hazineye daha fazla gelir sağlamak amacıyla satışına da ek bir vergi getirildi.[75]

Fazıl Mustafa Paşa, 1690 sefer mevsiminin en acil ihtiyaçlarını karşılamayı hedefleyen hızla bulunmuş önlemlerin yanısıra, Osmanlı hükümetinin 17. yüzyıl boyunca dönem dönem karşılaştığı bir sorunu –çoğu kez savaşın ya da eşkıyalığın bir sonucu olarak topraklarını terk eden insanların yeniden yerleşimi meselesini– ele aldı; devlet bu konuda ısrarlı davrandı, kimi kez yurtlarından kırk yıl uzak kalanları bile geriye dönmeye zorladı.[76] Topraksız köylülere de terk edilmiş alanlara yerleşmeleri için teşvikler önerildi, ama bu politika ancak kısmen başarılı oldu.[77] Fazıl Mustafa Paşa en etkin olacağını düşündüğü yerleşim projelerinde iki belirgin gruba odaklandı: Devletin sürekli iskan etmeyi umduğu göçebe aşiretler ile imparatorluğun Hıristiyan uyrukları.

Geleneksel olarak göçebe aşiretlerin iskanı daha önceki dönemlerde Osmanlı fetihlerinin bir parçası olmuş, ama dayanılmaz bir genişleme döneminin yerini daha savunmacı bir tutum aldığından beri terk edilmişti. Şimdi cepheden çok uzak "harap ve sahipsiz yerler aşiretlerin [zorunlu] iskanı yoluyla yeniden tarıma açılırken"[78] Fazıl Mustafa Paşa günün ihtiyaçlarını karşılamak için eski bir siyaseti benimsedi. 1691 başlarından itibaren Anadolu'da ve daha doğudaki Kürt ve Türkmen aşiretlerinin sürekli iskanı için emir verildi; geleneksel olarak sürülerini ovayla yayla arasında götürüp getiren bu aşiretlerin, mevsimsel göç bittikten sonra belli bir yerleşik yaşam tecrübeleri vardı. Göçebe alışkanlıklarından vazgeçip, kendilerine ayrılan bölgenin tarım potansiyelini yeniden geliştirme karşılığında bu aşiretler olağanüstü vergilerden muaf tutuldular; bu durumda tüm aşiret değil, yalnızca çobanlar sürüleri yaylaya çıkaracaklardı.[79]

Bunu izleyen yıllarda aşiretler Urfa-Harran'da Fırat'ın bir dirsek oluşturduğu bölgede, Adana ile İskenderun arasında, Ankara ile Tokat arasında Kızılırmak dirseğinde, Isparta-Denizli arasında ve diğer yerlerde iskana mecbur tutuldular.[80] Cinayet ve yağmalamayla suçlanan bazı Orta Anadolu aşiretleri Kıbrıs'a ve Bedevi saldırılarına karşı ilk savunma hattını oluşturmak üzere Suriye'de Rakka'ya gönderildiler;[81] Osmanlı Devleti Bedevilerden hoşlanmıyor, onları kâfirlerden pek farklı görmüyordu, çünkü bu kabileler kervan yollarına, özellikle de hacca gidenlere saldırıyorlardı. Proje başarılı olmadı: Aşiretler, en önemlisi 1697'deki olmak üzere, isyanlar çıkardılar[82] ve yerleştirildikleri toprakları kı-

sa sürede terk ettiler. Mevsimsel göçün özgürlüğüne ve ritmine alışmış insanlar bir yerde sürekli yerleşime tahammül edemiyorlardı, ama aynı zamanda işin pratik yönleri de fazla düşünülmemişti – yeniden yerleşim için belirlenen kimi yörelerde iklim çok sert, su kaynakları yetersizdi ya da toprak yıl boyunca tarıma uygun değildi.[83] Kısacası bu, amaçlarına ulaşamayan, iyi düşünülmemiş bir plandı ve aşiret yaşamına böylesi sert bir müdahalenin başarısızlığı, 16. yüzyıl ortalarında Bağdat aşiretleri arasında kayıt yapmak üzere gelen devlet memurlarını şiddetle eleştirerek, aşiretlerin geleneksel haklarını saygı göstermelerini isteyenlerin ne denli öngörülü olduklarını kanıtlıyordu.[84]

Köylerinden kaçan Hıristiyan nüfusun yeniden yerleşimi daha kolay sağlandı. Kiliselerin yapımı ve tamiri devlet yetkililerinin iznine tâbiydi ve Fazıl Mustafa Paşa'nın yeniden yerleşim için önerdiği teşviklerden biri Anadolu ve Rumeli'deki bu tür başvurulara hızlı ve olumlu bir yanıt vermek oldu.[85] Bu, Osmanlı Devleti'nin imparatorluk Hıristiyanları'nın kiliselerini onarma taleplerine olumlu yaklaşımının ilk örneği değildi – sonuncusu da olmayacaktı; bu konunun açığa çıkması için daha fazla araştırma gerekse de, insanların canlarını kurtarmak için kaçmak zorunda kaldıkları savaş ya da isyan durumlarında böylesi taleplerin kabul edilmesinin sıradan bir durum olduğu açıktır.[86] Devlet kiliseleri onarılınca Hıristiyan toplulukların yeniden toparlanacaklarını ve tarımının üretken –ve vergilendirilebilir– hale geleceğini umuyordu.

1688'de çıkarılan ve ilk kez 1691'de uygulanan bir yasa, imparatorluk gayrimüslimlerinin verdiği cizyenin hesap temelini değiştirdi. Geleneksel olarak bu vergi tek tek yetişkin erkeklere tahakkuk ettiriliyor, ama köy ya da kentlerden topluca da alınabiliyordu ve oranlar toplumun verimliliğine göre yerden yere değişiyordu. Giderek toplu tahakkuk, bireysel tahakkukun yerini almıştı ve oranlar zaman zaman değiştirilse de, bu değişimler kaçınılmaz olarak gerçek durumun gerisinde kalıyorlardı ve nüfusun daha kalabalık olduğu ya da daha müreffeh zamanlarda tahakkuk ettirilen ortak bir vergi, savaşın küçülttüğü bir topluluk için aşırı bir yük olabiliyordu. Bu durum Osmanlı'nın Balkanlar'daki Hıristiyan köylü uyruklarının hoşnutsuzluğunu artırıp, Habsburg denetimindeki topraklara kaçmalarında önemli bir rol oynamıştı. Örneğin batı Karadeniz limanı Varna, savaş öncesindeki yaklaşık 1300 hanelik gayrimüslim nüfusunun üçte birini yitirmişti ve eğer 1685'te yeni bir inceleme yapılmasaydı, geride kalanlar bu 1300 hane üzerinden hesaplanan miktarı ödemek zorunda kalacaklardı – gerçi vergi tahsildarları da uygulamada yoksullaşmış topluluklardan tahsilât yapmayı olanaksız bulabilirlerdi.[87]

Vergi toplamakta giderek zorlanan Osmanlı hükümeti 1688'de sistemde reform yapmaya karar verdi. Fazıl Mustafa Paşa iktidara geldiğinde bu reformu bilfiil uygulamaya girişti ve 1691'den sonra cizye gene genel olarak topluluğa değil, yetişkin erkek başına tahakkuk ettirilmeye başlandı; vergi mükellefin maddî durumuna göre alınıyordu ve oranlar tüm imparatorluk için standarttı.

Savaşın ortasında yeni bir sisteme geçmek herhalde karışıklıklara neden olmuş ve pek sorunsuz halledilememişti. Bu vergi mükellefleri vergiyi –bekleneceği gibi– bulabildikleri para cinsinden ödemek isterken, yasada yalnızca Osmanlı altın ve gümüş sikkelerinin kabul edileceğinin belirtilmesi meseleyi daha da karmaşıklaştırıyordu. Yeni verginin tahakkuk ve tahsilinde kuşkusuz çok sayıda yolsuzluk oldu, ama sonraki yıllarda uygulamada yapılan düzenlemelerle, söz konusu vergi hazineye önemli bir gelir kaynağı olmayı sürdürdü.[88] Reformun peşinden giderek daha etkin bir tahakkuk yapılması, devletin Hıristiyan ve Yahudi uyruklarından daha fazla para toplamasına olanak sağladı. Bunun savunulabilir bir yanı vardı, çünkü ülke savunmasının fiziksel yükü Müslüman erkek nüfusun üstündeydi ve onlar acı çekip, ölürken, gayrimüslimlerin de Osmanlı topraklarının savunmasında malî olarak daha büyük bir rol oynamaları adil görülüyordu.

Fazıl Mustafa Paşa 1691'de cepheye endişeli olarak gitti – Sultan II. Süleyman damla hastalığından muzdaripti ve o ayı çıkarması beklenmiyordu. Ancak Sadrazam yerine amcasının oğlu Amcazâde Hüseyin Paşa'yı vekil atamıştı ve kısa süre önce üst düzey din adamlarından bazılarının Süleyman'ı devirip, IV. Mehmed'i yeniden tahta geçirme planlarının ortaya çıkarılmış olması[89] onu muhtemelen biraz rahatlatmıştı. Ayrıca, 15 Haziran'da Edirne'den ayrılmadan önce kıdemli devlet adamlarıyla yaptığı bir toplantıda Süleyman'ın orta yaştaki kardeşi Ahmed'in tahta geçme niteliklerine sahip olduğu ve ne –kırk yıllık saltanatı boyunca ülkeye yıkımdan başka bir şey getirmediğini söyledikleri– IV. Mehmed'in, ne de oğulları Mustafa ve Ahmed'in tahta uygun oldukları konusunda görüş birliğine varılmıştı (onlara göre Mehmed'in oğulları babalarının saltanatı sırasında "onunla gemsiz aslanlar gibi at binmeyi, onunla birlikte yiyip, içip, savaş ve musiki yapmayı" öğrenmişlerdi).[90]

Fazıl Mustafa Paşa'nın Edirne'den ayrılmasından daha bir hafta geçmeden II. Süleyman bu kentte öldü ve –Süleyman gibi onyıllarca haremde kapalı tutulan– büyük Ahmed Edirne'deki Çelebi Sultan [I.] Mehmed Camii'nde, daha çok bilinen adıyla Eski Camii'de kılıç kuşandırılarak, padişah ilân edildi.[91] Süleyman döneminin son sefer mevsimi umut vadediyordu; Viyana kuşatmasından sonraki kötü yılların ardından Fazıl Mustafa öncülüğünde Osmanlı'nın talihi değişeceğe benziyordu. Süleyman'ın idarî başarıları sadrazamının kararlılığının ve askerî başarılarının gölgesinde kalmıştır, ama bu uzun savaş döneminde Osmanlı idarî sisteminin elden geçirilmesi ikisinin ortak projesi[92] ve Padişah'ın en kalıcı anıtıydı. Kısa saltanatı sırasındaki olayları kaydettirdiği 1100 sayfayı aşkın –ne yazık ki henüz basılmamış– tarihçe Süleyman'ın ayrıntılara ne denli dikkat ettiğinin ve devlet işlerine ilgisinin kanıtıdır.[93]

Habsburglar bu arada Belgrad'ı geri almaya çalıştılar; Fazıl Mustafa Paşa kaleye varmadan önce onları engelleyecek hızlı bir tepki planladı. Asıl kuvvetlerine katılacak olan Tatarlar henüz gelmemişlerdi, ama istemeyerek de olsa adam-

ları onları beklemeden ilerlemezlerse, fırsatın kaçacağına karar verdi. Belgrad'ın kuzeyinde Tuna üzerindeki Slankamen'de 19 Ağustos 1691'de yapılan meydan savaşında Osmanlı ordusu yenildi ve Fazıl Mustafa Paşa seken bir kurşunla öldürüldü. Adamları düzensiz bir şekilde Belgrad'a çekilirken, silahlarını ve ordunun hazinesini geride bıraktılar. Fazıl Mustafa'nın savaş alanında ölümü, 1688'de Belgrad'ın düşmesinden sonra olduğu gibi askerî disiplinde bir bozulma tehlikesi yarattı ve gene o zaman olduğu gibi askerlerin birçoğu cepheden Sofya'ya doğru kaçtılar; yolda aralarına haydut ve eşkıyalar da katıldı.[94]

Cephedeki subaylar ve din adamları Fazıl Mustafa'dan boşalan başkomutanlık görevinin, en azından geçici olarak, son dönemde Mora ve Dalmaçya'da Venediklilere karşı savaşan Koca Halil Paşa ile doldurulmasına karar verdiler.[95] Ancak yeni sadrazam, silik ikinci vezir (Kadı ya da Koca diye de bilinen) Arabacı Ali Paşa oldu. Edirne'de yapılan Divân-ı Hümâyûn toplantısında Rumeli Kazaskeri, Arabacı Ali'nin 1692 seferi için hazırlıkları denetlemek üzere derhal Belgrad'a gitmesini önerdi. Arabacı Ali istemeyerek de olsa bunu kabul etti, oraya gitmesi üç dört ay sürecekti ve kışın bastırması hareketini geciktirdi. Bunun üzerine ordunun kışı Edirne'de geçirmesine ve merkez üssün bu kent olması kararlaştırıldı.[96]

Yeni bir padişah ve yeni bir sadrazam değişikliklere yol açtı: Fazıl Mustafa Paşa –kısa bir süre için Belgrad'da barış görüşmeleri yapılması fikrine olumlu bakar gibi gözükse de–[97] anlaşmaya çalışmak yerine, savaşı kazanmaya kararlıydı, ama Arabacı Ali Paşa orduya komuta etmeye istekli değildi ve Macaristan'ın kaybını sessizce kabul edebilirdi. Osmanlı'nın Macaristan'daki varlığı zayıflarken, Erdel'deki egemenliği de kâğıt üstünde kalmaya başlamıştı ve –Osmanlıların Budin'i yitirdikleri yıl olan– 1686'da Erdel soyluları, dinî özgürlüklerine saygı gösterildiği ve Mihai Apafi prens olarak kaldığı takdirde Habsburg korumasına geçmek istediklerini bildirdiler ve 1688 Mart'ında bu koşullar hayata geçti.[98] Apafi 1690 Nisan'ında öldükten sonra soylular onun yerine oğlunu aday gösterdiler, ama Osmanlılar –savaş sırasında onlara sürekli askerî destek veren– Tökeli İmre'yi tahta geçirmeye çalıştılar. Habsburgların dikkatini dağıtan bu girişim 1690'da Osmanlı'nın başarılar sağlamasına katkıda bulundu, ama Tökeli 1691'de bir Habsburg ordusu tarafından tahttan indirildi ve Osmanlılar için felaketlerle dolu o yılın sonunda Erdel bir kez daha Habsburg vassallığını kabul etmek zorunda kaldı. Erdel'in Habsburglara kayması, zaten kaynakları az olan Osmanlılar için savunacak yeni bir cephe açtı.

Bu yıllarda Osmanlıların Habsburglara karşı kazandığı zaferler büyük ölçüde Fazıl Mustafa Paşa'nın liderliğinden ve Batı Avrupa'da Fransa'ya karşı savaşın yoğunlaşmasının Habsburgları doğudan asker kaydırmaya zorlamasından kaynaklanmıştı. Gene de bu olumlu uluslararası durum ile becerikli bir sadrazamın biraraya gelmesi, Osmanlıları sonunda savaşı kazanma şansları olduğunu düşünmeye yönlendirdi; öte yandan, Fazıl Mustafa bu denli savaş

yanlısı olmasaydı, Osmanlılara böylesine pahalıya patlayan savaş yıllar önce sona erebilirdi.

Fazıl Mustafa Paşa'nın ölümünü bir belirsizlik dönemi izledi; 1692 başlarında birçok yeni askerî ve idarî atama yapıldı. Bu görev değişimleri hükümet çevrelerinde meydana gelen yoğun iktidar mücadelesini yansıtıyordu ve kurbanları arasında mallarına el konularak Rodos'a sürülen Sadrazam Arabacı Ali Paşa ile Çanakkale'de görevlendirilen Amcazâde Hüseyin Paşa da vardı. Avusturya'nın Tuna'daki ileri karakolu artık Belgrad'dan ancak birkaç menzil ötedeki Petervaradin'di ve Osmanlı üst komutası o sırada kuzeye doğru ilerlemenin mümkün olmadığının, çabalarını Tuna hattını tutmakta yoğunlaştırmaları gerektiğinin farkındaydı. Kasım ayında Belgrad kalesinde o dönemde artık yeni tamir ve iyileştirme çalışması yapılmaması kararının ardından, ordu Edirne'ye döndü.[99]

Bu arada İngiliz ve Hollandalıların aracılık çabaları sürdü ve Osmanlı ordusunun güneye hareket etmesinden kısa süre önce, III. William'ın, Habsburg sarayındaki Hollandalı elçisi –geçici olarak da Osmanlı sarayındaki Hollanda elçisi Jacobus Colyer'in yanısıra saraya Kral'ın "İngiliz" elçisi atanan– Coenraad Van Heemskerk Viyana'dan Belgrad'a gitti ve Mavrokordato'ya Avusturya ve müttefikleri adına barış teklifini sundu. Ağır toprak kaybı getirecek bu koşullar Osmanlılar tarafından kabul edilmedi, ama Van Heemskerk verilen talimat uyarınca Aralık başında Edirne'ye gitti. Sadrazam, daha önce William'ın Viyana'daki İngiliz elçisi olan, şimdi Osmanlı sarayına transfer edilen Lord Paget İngiltere'den gelinceye kadar onu huzuruna kabul etmedi; Paget'in 1693 Şubat'ında Edirne'ye gelmesiyle, öncelik için şiddetli bir çatışma yaşandı. Avusturya'nın koşullarında kullanılan dilin açık olmadığı anlaşılınca, barış ihtimali daha da zayıfladı. İki elçi arasında kavganın sürdüğü ve huzura kabul edilme umudunun belirip, yok olduğu birkaç haftanın sonunda Paget, Van Heemskerk ve Colyer sonunda 24 Mart 1693'te Padişah'ın vezirlerinin ve üst düzey subaylarının huzuruna çağrıldılar; Burada bir sürprizle karşılaştılar ve Van Heemskerck'in birkaç ay önce Mavrokordato'ya Belgrad'da sunduğu –*uti possidetis* denilen ve kısaca her iki tarafın görüşmeler sırasında elinde olanları koruması anlamına gelen bir ilkeye dayanan– Avusturya'nın barış önerileri eziyet amacıyla kendilerine okundu; bu gösteri Osmanlıların artık barışı düşünmediklerinin işaretiydi.[100] Paget Edirne'de sadaret kaymakamı ile yaptığı bir görüşmeyi şöyle aktardı:

> Bu şahısla yaptığım görüşmede, kendisinin uti possidetis'in ne anlama geldiğini ve arabuluculuğun ne demek olduğunu ve bir arabulucunun nasıl yararlı olduğunu bilmediğini anladım, bu nedenle öneriyi daha önce hiç dikkatle dinlemedikleri sonucuna vardım.[101]

Elçiler çabalarına devam ettiler, ama artık o sırada Kral William'ın bir an önce savaşı sona erdirme isteğini yerine getirmek için yapabilecekleri fazla bir şey olmadığı açıktı. Farklı devletlerin temsilcisi olan, ama aynı efendiye hizmet eden iki elçinin, yani Nisan 1694'te ülkesine dönen Van Heemskerk ile Paget'in ara-

larındaki öncelik çekişmesinin barış görüşmelerinin başarısız kalmasında rol oynadığı açıktı.[102]

1692-3 kışında Avusturya birlikleri Erdel prensliğinde kalan son Osmanlı kalelerini tehdit ettiler; bu nedenle 1693'teki harekat buraya kaydırıldı. Yeni sadrazam Bozuklu Mustafa Paşa'nın ordusuyla Edirne'den Ruse'ye geldiği ve Tatar ordusuyla buluşmak üzere Tuna'yı geçip, Eflak'a girdiği sırada, büyük bir Avusturya kuvvetinin Belgrad'ı sardığı haberi geldi. Bu ikilemi tartışan Osmanlı yüksek komutası ordunun hem Erdel'i savunup, hem de Belgrad'ın desteğine gidemeyeceğine karar verdi; öncelik Belgrad'a tanındı ve birlikler, Tatarlar ile birlikte geriye dönerek, Tuna boyunca batıya ilerlediler, toplarını ırmak yoluyla gönderdiler. Osmanlıların yaklaştığı haberi Avusturyalıların kuşatmayı kaldırmalarına neden oldu; yeterince sağlam olmayan kale top ateşinden çok yara almıştı ve bu hasarın yeni bir saldırı tehlikesine karşı hemen tamir edilmesi gerekliydi; ama Tatarların Petervaradin'e dönen Avusturya ordusunu kovalayarak, çok miktarda ganimet ve tutuklu almaları bir teselli konusu olmuştu. 1694 Eylül'ü başında Osmanlı ordusu, başında bir diğer yeni sadrazam, Sürmeli Ali Paşa olduğu halde Petervaradin önünde karargâh kurmuştu. Askerler siper kazıp, ırmak kıyısındaki zaptedilemez kaleyi 22 gün boyunca kuşattılar; ama sonunda Tuna taşıp, siperleri su dolunca, vazgeçerek Belgrad'a çekildiler. Bu iki önemli kale için mücadele yenişemez bir noktaya ulaşmıştı. Dönemin vakanüvisi Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın da kabul ettiği gibi, zayıflamış olsalar da, Habsburglar hâlâ dikkate alınması gereken bir güçtüler.[103]

Sultan II. Ahmed 1691'de kardeşi Süleyman'ın yerini almak üzere kamusal yaşama çıktığında 48 yaşındaydı. 7 Şubat 1695'te İstanbul'da öldü ve dedesi Sultan I. Ahmed'in yaptırdığı türbeye gömüldü – bugün hanedanın 36 üyesi burada yatmaktadır. IV. (Avcı) Mehmed'in oğlu olan halefi II. Mustafa 30 yaşlarındaydı ve amcaları Süleyman ve Ahmed'e göre daha özgür, daha az kapalı bir hayat yaşamıştı. Gerçi babasının tahttan indirilmesinden sonraki on iki yılı Edirne'de inzivada geçirmişti, ama bu Topkapı Sarayı'nda olacağı kadar sıkı bir kapatılma değildi. Ondan öncesinde de babasıyla birlikte sefere çıkmıştı. Kendisinden öncekiler gibi o da imparatorluk ordusunun başında padişahın bulunmasını zafer için temel önemde görüyordu ve ilk fermanında atası I. Süleyman gibi askerlerini sefere bizzat götüreceğini duyurdu. Devlet adamları üç gün bu meseleyi tartıştıktan sonra, Padişah'ın katılımının maliyeti yüksek olsa da, bunun savaşın gidişini Osmanlı'nın yararına döndürmekte yararlı olacağı sonucuna vardılar.[104]

Sınırlı bir heyecan sergileyen amcalarının tersine, II. Mustafa ordusunun başında sefere çıkacağını açıkladığında, tam da bunu kastediyordu. 1 Temmuz 1695'te Edirne'den yola çıkarak, 9 Ağustos'ta Belgrad'a vardı. Yanında eski lalası olan ve Mustafa'nın tahta geçmesinden hemen sonra ulemanın başına getiri-

len Şeyhülislâm Feyzullah Efendi ile bürokrasideki törensel bir görevden sadrazamlığa atanan Elmas Mehmed Paşa bulunuyordu. Belgrad'da toplanan bir savaş konseyinde, tekrar Petervaradin'in kuşatılması ya da kuzeye Tımışvar'a ilerlenerek, Habsburgların eline geçen bölgede bazı Erdel kalelerinin kuşatılması seçenekleri tartışıldı. Avusturyalılar bunlardan biri olan Tımışvar'ın kuzeydoğusundaki Lipva'yı bu kilit Osmanlı kalesine karşı saldırılarında ileri üs olarak kullanıyorlardı. Avusturya orduları daha batıdaki üslerinden gelip gittikçe, Tımışvar'ın güçlendirilmesi ve buraya malzeme tedariki bu cephedeki Osmanlı komutanlarını sürekli meşgul ediyordu; sonunda Lipva geri alınırsa, Avusturyalıların yiyecek ve malzeme stoklarına el konulabileceğine karar verildi.[105]

Sultan Mustafa kıyafet değiştirmiş olarak Belgrad kalesini ve surlarını inceledi ve onları tahmin ettiğinden iyi durumda buldu.[106] Ordu ayrılmadan önce yeni burçlar eklenip, garnizon artırılarak hisarın savunması güçlendirildi. Lipva başarıyla geri alındı ve burada bulunan ciddi miktardaki malzeme Tımışvar'a aktarıldı. Kış yaklaşırken Padişah ve ordusu Eflak'tan güneye doğru inip, Tuna'yı Niğbolu'da geçtiler. Mustafa burada bir Avusturya saldırısı endişesiyle Belgrad'dan Niğbolu'ya çekilen haremiyle buluştu. Mustafa yıllardır ilk kez, 1696 sefer mevsimi hazırlıklarını daha yakından denetlemek amacıyla, kışı Edirne'de değil, İstanbul'da geçirdi.[107]

Padişah'ın cephedeki varlığı gerçekten de zafere yol açmış gözüküyordu ve Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'ya göre ertesi yıl daha da büyük başarılar bekleniyordu. Sultan Mustafa'nın talimatıyla Silahdar Mehmed onun saltanatını kutlamak üzere bir tarihçe yazdı –Padişah bunu gururlanarak "Zafer Kitabı" diye adlandırmıştı– ve yapıtında 1696'nın Ocak ayında Padişah'ın özel hazinesinde mucizevî olarak değerli bir kılıç ile bunun geçmişini açıklayan ve bir tarafında ya "Süryani" ya da İbranice, öbür tarafında Arapça karakterlerle kitabeler bulunan tunç bir levha bulunmuştu. Levhadaki kitabeye göre kılıç Davud tarafından yapılmış ve o bu kılıçla Calût'u öldürmüştü. Daha sonra İsa'nın eline geçen kılıç, sonunda Mısır Memlükleri'ne kalmıştı (buradan da I. Selim 1516-17'de Memlük topraklarını fethettiğinde İstanbul'a geldiğini tahmin edebiliriz). Kılıcın keşfi Tanrı'nın işi, Sultan Mustafa'nın büyük şeyler başaracağına işaret eden ilahî takdirin belirtisi olarak kabul edildi. Padişah bundan böyle bu kılıcı bir tılsım olarak seferlerde takmaya yemin etti.*[108]

Mucizevî kılıca rağmen 1696 seferi sonuçsuz ve yetersiz kaldı. Sultan Mustafa ordusuyla Belgrad'a ilerlemeyi düşünüyordu, ama Avusturyalıların Tımışvar'ı kuşatmakta oldukları haberi onun planlarını değiştirerek, hisarı kurtarmak üzere Tuna'yı geçip, kuzeye gitmesine neden oldu.[109] 1697'de üçüncü kez

* Bakır levha ve kılıç Topkapı Sarayı'nda Kutsal Emanetler bölümünde sergilenmektedirler; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın değindiği yazıtın İbranice mi yoksa Süryanice mi olduğunu ve bir çevirisinin bulunup bulunmadığını saptayamadım.

sefere çıkan Mustafa Edirne'den Belgrad'a yaz ortalarında ulaştı ve o mevsimin amacının ne olacağı konusunda ciddi görüş ayrılıkları çıktı. Muhalif görüşler ileri sürüldü; ya Erdel'deki konum pekiştirilecek, ya da Tuna boyunca ilerlenip, Habsburgların elindeki Petervaradin'e saldırılacaktı. Tımışvar kalesi komutanının şiddetle ilk seçeneği savunmasını,[110] Belgrad kalesi komutanı Amcazâde Hüseyin Paşa'nın ise Petervaradin'den yana olmasını anlamak belki de zor değildi. Son yıllarda Kutsal Birlik'e karşı karadaki savaşa paralel olarak denizde yürütülen savaşta Amcazâde Hüseyin, Ege'de Venedik'e karşı kayda değer zaferler kazanmıştı;[111] bu kez de Erdel'de bir sefere karşı sağlam dayanakları vardı. Yaz sonu yağmurlarının bataklık bölgeyi çamur deryasına dönüştüreceğini, ağır gereçlerin çekilmesini güçleştireceğini, ayrıca birkaç köprü inşası gerekeceğini söyledi. 1664'te kuzeni Fazıl Ahmed Paşa'nın birliklerini ırmağın karşısına geçirmeye çalışırken öldüğü Raba'daki felaketi hatırlattı.[112] Petervaradin'i alamasalar bile, kuşatma altında bırakabilirlerdi ve Petervaradin Habsburgların elinden koparılamazsa, Osmanlıların yeni fetihler yapmaları olanaksızdı. Onun önerileri dikkate alınmadı ve ordu Erdel'e doğru ilerledi.[113]

Elmas Mehmed Paşa Tımışvar'a gitmeyi tercih ediyordu. Sevilmeyen bir adam olan Elmas Mehmed'e Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa hiç güvenmiyor ve II. Mustafa'nın kahramanlıklarını anlatırken, onu daha önceki iki yıl ordunun büyüklüğünü abartıp, etkin savaşçı sayısı 50 bin dolayındayken, 104 bin asker olduğunu iddia ederek Padişah'ı bilerek yanıltmakla suçluyordu.[114] Başlangıçta Amcazâde Hüseyin Paşa'nın görüşleri aşırı tedbirli gibi gözüktü, çünkü Osmanlı ordusu büyük bir terslikle karşılaşmadan üç ırmağı geçti, Tisa'da (Theisz) bir Avusturya ordusunu yendi ve Titel kalesini aldı; buraya savunacak bir birlik bırakılamayacağı için kale yerle bir edildi.[115] Sultan Mustafa sonra Tisa'yı geçip, Tımışvar sahiline geldi – ama ordunun Sadrazam'ın komutasındaki kesimi onu izleyemeden arkadan saldırıya uğradı. Çoğu kez Habsburgların gelmiş geçmiş en büyük generali kabul edilen Savoy Prensi Eugen, Sadrazam'ın birliklerinin kullanacağı Zenta'daki (Sente) köprüyü yok etti; meydana gelen şiddetli çatışmalarda Elmas Mehmed ve Osmanlı askerî-idarî kurumunun birçok üst düzey kişisi öldürüldü. Padişah ile birlikte ırmağı geçmiş olan Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, henüz felaketin boyutunun farkında olmayan efendisinin öteki yakadan olayları seyrederken duyduğu dehşeti anlatır.[116]

Sultan Mustafa geri kalan adamlarına köprüyü koruma emri verdiğinde, adamlar kaçıp, sazlıklara saklandılar. Padişah ve aralarında lalası Şeyhülislâm Feyzullah Efendi de bulunan birkaç kişilik maiyeti, yalnızca at üstünde taşıyabildikleri şeyleri yanlarına alıp, Tımışvar'a çekildiler ve hiç duraklamadan iki gün sonra hisara vardılar. Padişahın çadırı alanda bırakılmıştı, ama sancak-ı şerif ve Peygamber'in hırkası güvendeydi. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa kargaşada kaybettiği kendi mallarıyla dolu sandığa üzülüyordu.[117]

Osmanlılar böylece Amcazâde Hüseyin Paşa'nın tavsiyesini dinlememenin bedelini ödüyorlardı. Düşman saldırısına karşı Belgrad'ı korumak üzere geride kalan Amcazâde Hüseyin, Elmas Mehmed Paşa'nın yerine sadrazam atandı. Uluslararası durumun değiştiği bir ortamda, Zenta savaşı on dört yıl süren savaşın sona erdirilmesi için bir vesile oldu. Habsburg birliklerini batıda meşgul eden Büyük İttifak ile Fransa savaşı 1697'de bitmiş, Avusturya yeniden tüm güçlerini Osmanlı'ya karşı yöneltme olanağı bulmuştu. Kutsal Birlik üyeleri hastalıklı İspanya Kralı II. Karl'ın ölümünün kendilerini yeniden Fransa ile bir çatışmaya sokabileceğinin farkındaydılar ve XIV. Louis'ye karşı yeniden savaşa girilmesi ihtimaline karşı Avusturya'nın doğu sınırını güvenliğe alıp, Avusturya askerlerini bu işe hazır tutmak istiyorlardı ve Zülfikâr Efendi'nin 1688'de Viyana'ya gelmesinden bu yana uzayıp giden barış görüşmeleri (Zülfikâr Efendi Viyana'da bir bölümü tutuklu olarak dört yıl geçirmişti) nihayet sonuçlandırıldı.

Barış görüşmeleri 17. yüzyıl sonunda Avrupa devletlerinin kendi aralarındaki ve onlarla Osmanlı İmparatorluğu arasındaki karmaşık ilişkileri yansıtıyordu. Amcazâde Hüseyin Paşa Zenta yenilgisinden sonra sadrazam olduğunda barış yapma eğiliminde değildi ve askerî hareketsizliğin bir kararsızlık işareti olarak yorumlanıp, Osmanlı'nın barış görüşmelerindeki pazarlık gücünü zayıflatacağını biliyordu. Bu nedenle Sultan Mustafa kendisi Edirne'de beklerken 1698 sefer hazırlıklarının her zamanki gibi sürdürülmesini emretti. Bu arada Amcazâde Hüseyin orduyla birlikte Belgrad'a doğru yola çıktı. O Sofya'ya ulaştığında, İmparator'un elçileri Osmanlı'nın talep ettiği yazılı barış önerisi kanıtlarıyla Sofya'ya geldiler. III. William'ın Osmanlı sarayındaki İngiliz ve Hollandalı elçileri Lord Paget ile Jacobus Colyer, Osmanlı temsilcileri Reisülküttab Rami Mehmed Efendi ve Baş tercüman Aleksandr İskerletzâde (Mavrokordato) ile birlikte ordudan önce Belgrad'a gittiler. Bu arada çatışmalar sürüyordu: Kuzeydoğudan gelen Tatar ordusu Avusturya mevzilerine başarılı saldırılarda bulunarak, Lehistan içlerine akınlar düzenledi.[118]

Sadrazam orduyla birlikte Belgrad'a ulaştığında aracı elçiler ve maiyetleri Belgrad'da onu bekliyorlardı. Barış görüşmelerinin yeri bile tartışma konusu oldu: Osmanlılar, Avusturya'nın fethedilmiş Macar topraklarına davetini kabul edemeyeceklerini bildirirken, Avusturyalılar da Osmanlı toprağında bir toplantıyı reddettiler. Sonunda iki imparatorluğun ileri üsleri olan Petervaradin ile Belgrad arasında, Tuna üzerindeki Karlofça (Sremski Karlovci) köyünde uzlaşıldı – köyün Petervaradin'e Belgrad'dan çok daha yakın olması belki de anlamlıydı. Hızla heyetlerin yerleşeceği evler ve ahırlar inşa edildi ve 20 Ekim 1698'te Osmanlı elçileri, Paget ve Colyer ile birlikte, 2 bin asker eşliğinde köye geldiler. Bu arada kış yaklaştığından Veziriazam, görüşmecileri pazarlıklar yapmaya terk ederek, ordusunu İstanbul'a doğru yola çıkardı.[119]

Osmanlılar önce Kutsal Birlik'in tüm üyeleriyle değil, yalnızca Avusturya ile barış yapmayı düşünmüşlerdi, ama Paget'ın ısrarıyla diğer üyelerle de görüşme-

yi kabul ettiler.[120] Görüşmeler giderek dokuz kişi –iki Osmanlı, iki Avusturyalı, bir Polonyalı, bir Rus, bir Venedikli, bir Hollandalı ve bir İngiliz– ve onların maiyetleri arasında yapıldı. Heyetler dört ay boyunca her gün görkemli Osmanlı çadırında toplandılar. Özellikle Rus ve Venedik heyetlerinin zaman kaybettirici taktikleri Osmanlı elçilerini çok öfkelendirdi, ama eski düşmanlarının sunduğu belgelerin fiili görünümü gibi küçük bir mesele de kızgınlık yaratabiliyordu. Rami Mehmed Efendi'nin Osmanlı'nın barış görüşmelerindeki temsilcisi olduğunu gösteren itimatname, üstünde Padişah'ın altın yaldızlı tuğrasının bulunduğu büyük bir kağıda yazılmış, bu gümüş bir zarfa konmuş, zarf brokar bir torbanın içine yerleştirilip, işlemeli bir peçeteye sarılarak Habsburg elçisine büyük törenle verilmişti. Avusturyalıların itimatnamesi ise adi bir balmumuyla mühürlenmiş birkaç kâğıt parçasından ibaretti.[121]

Karlofça Antlaşması'nın koşulları Osmanlıları kısa süre öncesine kadar kendilerinin saydıkları Avrupa'daki topraklarının önemli bir kesiminden yoksun bıraktı. Görüşmelerin temelinde alâ hâlihi (*uti possidetis*) ilkesi yattığından, geriye ancak tarafların bu ilkeden istisna edilmesini istedikleri konuların görüşülmesi kalmıştı. Osmanlılar düşmanlarının her biriyle ayrı antlaşmalar imzaladılar. Avusturya'ya Macaristan ile Erdel'i verdiler; bundan yalnızca Tisa, Tameş (Temes), Tuna ve Mureş ırmakları arasında kalan ve savunması öylesine büyük bir yük oluşturan Tımışvar kalesinin de içinde bulunduğu Banat bölgesi hariç tutulmuştu.[122]

Lehistan'ın Kutsal Birlik'e katılmaktaki ana amacı 1672'de Osmanlıların eline geçen Podolya'yı geri almaktı. Savaş sırasında Kameniçe kalesini geri almak için bir dizi girişimde bulunulmuş, ama bunlar esas olarak Osmanlılara Kırım hanlarının Tatar birliklerinin sağladığı destek ve onların kale civarındaki bölgelere ve bizzat Lehistan'a sık sık düzenledikleri akınlar sayesinde boşa çıkarılmışlardı. Avusturya'nın Osmanlılardan aldığı büyük topraklara karşı, savaştan büyük hasar gören Lehistan'ın bir talebi olmamıştı. Osmanlılar ile Lehistan arasındaki antlaşmanın koşullarında *alâ hâlihi* ilkesinde bir değişiklik yapıldı ve Lehistan'ın Eflak'a müdahale etmeme vaadine karşılık, Podolya onlara iade edildi.[123]

Savaş yılları sırasında Osmanlı donanması Venedik karşısında alabildiğine zorlanmıştı. Eğriboz adasındaki aynı adlı kale 1688'de bir Venedik kuşatmasına direnmişti;[124] 1691'de Venedikli kaptan ve general Domenico Mocenigo –Osmanlı donanmasının yakın gelecekte görülmesinin pek muhtemel olmadığını düşündüğü– Mora'nın savunmasının, Girit'i ve Ege adalarını almaya çalışmaktan daha gerçekçi bir hedef olduğunu söylese de,[125] 1692'de (1669'dan sonra Venediklilerin elinde kalan) Granbusa (Carabusa) Osmanlılara teslim olunca, müttefik donanması Hanya'yı kuşattı. Girit'in diğer bölgelerinden takviye kuvvetleri gönderilerek, kuşatma kaldırıldı.[126] Venedikliler 1691'de Girit'e bir saldırı düşünmüşler ve ada 1694-5'te kısa süre onların ellerine geçtikten

sonra, Amcazâde Hüseyin Paşa komutasındaki bir donanma tarafından geri alınmıştı.[127] 1697'de Bozcaada ve 1698'te Midilli'ye yapılan Venedik saldırıları da başarısız kalmıştı.[128] Bu yıllarda Osmanlı-Venedik sınırındaki Dalmaçya kaleleri birçok kez kuşatılıp, el değiştirdi. Kuzeyden ve kuzeybatıdan bastıran Avusturya birlikleri, Osmanlı'ya ait Bosna'yı zaman zaman iki cephede savunmaya zorladı. Karlofça Antlaşması ile Venedik Mora'yı ve Dalmaçya'daki üslerini korudu.[129]

Moskova'nın Kutsal Birlik'e geç bir tarihte, 1686'da katılması, onun Osmanlı İmparatorluğu'na karşı genelde düşmanca olmayan tavrında bir değişimin işaretiydi. Moskova aynı yıl Lehistan ile aralarındaki sorunu antlaşma yoluyla halletmiş, özellikle de Sol Kıyı Ukraynası'nda Moskof Devleti'nin 1667'den beri süren egemenliği ve başlangıçta Lehistan'ın yalnızca iki yıl için verdiği Kiev üstündeki egemenliği teyit edilmişti. Ebedi Barış Antlaşması adı verilen bu antlaşmaya karşılık Moskova –Tatar nüfusu iki taraf için de ne yapacağı bilinmez bir tehdit oluşturan– Kırım'a savaş açmayı üstlenmişti.[130] Moskova'nın uzun vadeli amacı onların akınlarına hepten son vermek ve Sağ Kıyı Ukraynası üzerinde de kesin bir kontrol kurmaktı: 1687'de Moskova, Kırım yarımadasının kendisine verilmesi, Tatar nüfusun Anadolu'ya göç ettirilmesi ve iki milyon altın ödenmesi gibi kışkırtıcı talepler ileri sürerek Tatarlar ile savaş çıkarttı. Prens Vasili Galitzin komutasında Tatarlara karşı düzenlenen seferi, 1689'da ikincisi izledi: Her ikisi de, Tatarların stebi ateşe verip, Rus birliklerine yiyecek bırakmadıkları bu yabancı arazideki lojistik sorunlar nedeniyle başarısız kaldı.[131]

Büyük Petro 1682'de on yaşındayken aklî dengesi bozuk üvey ağabeyi İvan ile birlikte tahta çıkarak, eş çar oldu. 1689'da üvey kızkardeşi Sophia, kısmen gözdesi Galitzin'in Kırım'daki başarısızlığından ötürü naiplikten indirildi. Petro 1695'te Don ırmağının ağzındaki Osmanlı kalesi Azak'ı iki ay süresince kuşattı; kuşatma başarısız kaldı, ama kış aylarını yabancı mühendis ve uzmanlar getirtip, Osmanlı'nın Karadeniz donanmasının Azak'ın yardımına gelmesini önlemek için bir donanma inşa ettirmekle geçirdikten sonra, 1696'da geri döndü.[132] Bu kez amacına ulaştı. Çar Petro Karlofça görüşmelerine isteksiz katıldı, çünkü savaşı rahatça sürdürecek durumda olduğuna inanıyordu; ama Osmanlılar daha önce Avusturya ile vardıkları anlaşmadan güç alarak ona koşullarını bir ölçüde dayatabildiler. Karlofça'da iki yıllık bir ateşkes kararı alındı, daha kalıcı bir barış için görüşmeler ileri bir tarihe bırakıldı.[133] 1700 yılına gelindiğinde Petro'nun ilgisi ülkesinin güneyinden kuzeyine kaymıştı; İsveç'e karşı "Büyük Kuzey Savaşı"nı[134] yürütebilmek için, Osmanlılar ile barış yapmaya karar verdi ve bir antlaşma üzerinde görüş birliğine varıldı.[135] Eşitler arasında imzalanan antlaşma Osmanlı padişahının Rus Çarı'nı astı olarak gördüğü diplomatik hiyerarşiyi bozuyor, Moskof Devleti'nin artık Osmanlı diplomasisinin gözardı edemeyeceği ana bir güç olduğunu simgeliyordu. İlk kez İstanbul'da sürekli bir Rus elçisi bulunmaya başlamıştı.

1699'da Osmanlı İmparatorluğu 1683'e göre çok farklı bir yerdi. Antlaşmalarla toprak kaybı bu değişimin en gözle görünür işaretiydi, ama bunun oluş biçimi Osmanlı diplomasisinde yeni bir çağın açıldığını haber veriyordu. Karlofça'da varılan anlaşmalarda tüm taraflar toprak bütünlüğü kavramına saygı göstereceklerini açıklamışlardı: Osmanlı-Habsburg antlaşması 25 yıl, Venedik ile Lehistan antlaşmaları sınırsız olarak süreceklerdi ve 1700'de Moskof Devleti ile 30 yıllık bir antlaşma yapılmıştı.[136] Bu, gayrimüslim bir güçle sürekli savaş haline yalnızca kısa bir ara verilmesinden öte bir şeyin işaretiydi ve böylece uluslararası hukukun yeni oluşmaya başlayan ilkelerine bağlı kalmaya niyetlenilmesi, Osmanlı Devleti'nin ideolojik temellerinden biri olan sürekli savaş idealiyle bağdaşmıyordu. "Barışın, savaşın başka araçlarla devamı olduğu" ilkesini kendilerine kılavuz alan Osmanlı görüşmecileri,[137] kendisine karşı bir koalisyon oluşturan güçlerin üstünlüğü nedeniyle devletin bu aşamada barış istemesinin yararlı olduğu gerekçesiyle verdikleri tavizleri haklı göstermeye ve "cihat" çerçevesinin dışına çıkmadığını göstermeye çalıştılar. Antlaşmaların koşulları için kesin bir zamanlama söz konusuydu: Örneğin Kameniçe garnizonuna gönderilen fermanla kalenin 1699 Mayıs'ında –Karlofça antlaşmasından yalnızca dört ay kadar sonra– boşaltılması bildiriliyordu; birlikler yaz sonunda başka yere sevk edilmişlerdi.[138]

Osmanlılar ile komşuları arasında sınır belirlenmesinin uzun bir geçmişi vardı. Bir sınır işaretleme ekibinin Leh bir üyesi, Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan arasında akdedilen 1676 antlaşmasının sonucu olarak 1680'de küçük sınır değişiklikleri yaptıkları sırada Osmanlıların davranışları konusunda şunları anlatmaktadır:

> Bir tümsek yapılmasına sıra gelince, Türkler eyerlerine asılı kürekleri kullanıp, ortadaki büyük meşenin çevresindeki kesekleri kazarak, göz açıp kapayıncaya kadar bir tümsek yaptılar. Onlar işlerini bitirdikten sonra amirleri tümseğin üzerine çıktılar ve yüzleri göğe dönük köpekler gibi uluyarak, kılıçla bütün bunları fethettikleri için Allah'a şükrettiler.

Leh subayı, Osmanlıların her tümseğin üzerine sarıklı bir baş biçiminde bir odun yığını, Lehlilerin ise haç koyduklarını anlatıyordu.[139]

Habsburg generallerinden, çok yönlü bilim adamı Bolonyalı Count Luigi Marsigli Balkanlar'ın haritasını çıkarmak için on yıl uğraşmıştı; Karlofça Konferansı sırasında Habsburg delegasyonuna danışmanlık yapan Marsigli'yi İmparator Leopold sınır komisyonunun başına atadı. Onun haritacılığa ve coğrafyaya düşkünlüğü ve bu alanlardaki becerileri sayesinde, Karlofça'dan sonra insan yapımı tümseklere ek olarak, topografik özellikler o zamana kadar olduğundan çok daha büyük ölçüde sınır işaretlemelerine dahil edildiler.[140] 1699'dan sonra Lehistan ile sınırı belirlemekten sorumlu Osmanlı görevlisi olan Kuzey Karadeniz'deki Özi eyaletinin idarecisinin raporu, bu sistemin nasıl işlediğini Osmanlı tarafından yansıtmaktadır:

> Sonra [Dinyester'in kollarından biri olan] Jahorlyk ırmağının yükseldiği yere gittik ve orada iki tarafta uygun ve elverişli yerlerde, birbirinin karşısında tümsekler yapıldı; bu sınır işaretlerini koyarak... söz konusu ırmağın kaynağına eriştik; sonra, iki taraf karşılıklı iki büyük tümsek yaptı; sonra, iki taraf Jahorlyk vadisini takip ederek, anlatılan biçimde uygun ve elverişli yerlere tümsekler yaptı; sözü edilen Jahorlyk'in sona erdiği "Tırmık" denilen yerin yakınlarında vadinin sağ tarafı iki kola ayrılıyor... Sonra, söylenen vadiyi bir saat izledikten sonra, Kujal'nyk ırmağının kaynağında, "Kuzu Tepe" [adlı] büyük bir [tepenin] bulunduğu yerde "Göçebe patikası"nı geçtik; bu civarda buna benzer bir tepe daha olmadığından, bu sınır işareti olarak sayıldı.[141]

Yeni sınırlar oluşturulurken, bunlardan etkilenen köylü grupları diğer taraftan taciz edilmeleri tehlikesine karşı, aynı zamanda savaş yıllarında bütün bölgeyi etkileyen nüfus azalmasını telafi etmek umuduyla, Osmanlı sınırının daha gerisine yerleştirildiler. Karlofça antlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk günlerinden beri birçok grup için bir yaşam biçimi olan akınları sona erdiriyordu. Özellikle imparatorluğun kuzey steplerindeki sınır bölgelerinde Tatarlar geçimlerini çoğunlukla Lehistan ve Moskof Devleti içlerine yaptıkları uzun süreli baskınlarla karşılıyorlardı. Lehistan ile Osmanlı İmparatorluğu arasında daha önce yapılan anlaşmalarda her devletin kendi vassalı Kazaklar ve Tatarların yağmalama faaliyetlerini önlemesi öngörülmüş, ama bu gerçekleştirilememişti; Osmanlıların 1699 anlaşmalarına sadık kalma kararlılıkları daha kesin sınırlamalar dayattı ve merkezî hükümetin Tatarların akıncılık faaliyetlerine son vermesi buyrukları Kırım'da açık isyana yol açtı. Dönemin hanı, Osmanlı vassallığından çıktığını açıkladı ve böylesi itaatsizliklere her zamanki yanıt verilerek, onun yerine daha uysal bir han geçirildi. Tatarların savaş yöntemleri o zamana kadar Osmanlı'nın askerî emellerini destekleyen olumlu bir değer olarak görülürken, Karlofça sonrasındaki yeni dünyada bunlar risk sayılmaya başlanmışlardı.[142]

Karlofça görüşmelerinin Kudüs ve diğer yerlerdeki Hıristiyan kutsal yerleri konusunda uzun vadeli etkileri oldu: Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimlerin konumunun büyük güç politikalarının meselesi ve "Doğu Sorunu"nun ana öğelerinden biri haline geldiği 19. yüzyılın bakış açısından, Hıristiyan güçler imparatorluğun iç işlerine müdahale için bunu bir bahane olarak kullanabiliyorlardı. Gayrımüslim uyrukları yeri yasal düzenleme konusu olan Osmanlı'nın, Kudüs ve diğer yerlerdeki Hıristiyan kutsal yerlerine yaklaşımı eskiden beri pragmatik olmuştu: Bu yerlere el konulması devletin çıkarları açısından yorumlanıyor, makul durumlarda da eskiden Müslüman merkezleri oldukları ileri sürülüyordu. Ancak bunlardan ikisine el sürülmemişti: Kudüs'teki Kutsal Lâhit Kilisesi ile Beytüllehem'deki Kutsal Doğuş Kilisesi. Her ikisi de Hıristiyan dünyası için özel önem taşıdıklarından, Osmanlılar bunlara müdahale etmemeye özen göstermişlerdi.[143]

Bu nedenle bu iki yerde kimin yetkili olduğu konusundaki çatışmalar hiçbir zaman Osmanlı Devleti ile onun Hıristiyan uyrukları arasında değil, Katolikler

–somut olarak da Fransiskanlar– ile Ortodokslar arasında çıkıyordu. Geleneksel olarak bu iki kiliseye ait mabetlerin çoğunun bekçisi Fransiskanlardı, ama Osmanlı fetihleri eski Bizans Kilisesi'nin –Konstantinopolis, Antakya, Kudüs ve İskenderiye'deki– dört patrikliğini yeniden tek bir yönetici altında birleştirince, Ortodoks Kilisesi kutsal yerler üstündeki haklarını tekrar elde etmek istemişti. Bu konuda 1637'de Sultan IV. Murad'dan belli bir destek almışlardı ve 1675'te IV. Mehmed en önemli hakları onlara vermişti, ama 1683'te Viyana kuşatmasındaki yenilgiden sonra Osmanlı yetkilileri, Kutsal Birlik'e karşı Fransa'nın desteğini sağlamak amacıyla kutsal yerlerin koruyuculuğuna ilişkin bir araştırma komisyonu kurmuşlardı. O tarihte bir değişiklik yapılmamıştı, ama 1690'da Fazıl Mustafa Paşa Belgrad'ı Avusturyalılardan geri almaya hazırlanırken Fransızlardan yardım alma umuduyla, Fransiskanlara yeniden üstünlük tanımıştı. Bu tarihte bir yabancı gücün isteği üzerine bekçiliği bir gruptan alıp, ötekine verirken, Osmanlılar farkında olmadan şimdiye kadar iç mesele olan bir konuda dış müdahaleleri kabul etme ilkesini yerleştirmişler ve diğer Avrupa güçlerinin kendi dindaşları lehine iddialarına kapı açmışlardı.[144]

Ancak Karlofça'daki Osmanlı görüşmecileri, Rus elçisinin Ortodoks Kilisesi'nin 1675-1690 arasında kutsal yerlerdeki üstün konumlarının iadesi talebini reddedebilmişlerdi. Bunu kabul etmek, yakın tarihli bir araştırmanın gösterdiği gibi, daha da tehlikeli olacaktı:

> ...Katolik güçler [Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan] kendi uyrukları adına müdahale ediyorlardı, oysa Ruslar Katolik kilisesine karşı çıkıp, bu mabetler üzerinde Rum Ortodoks çıkarlarını desteklerken... cemaatinin çok büyük çoğunluğu hâlâ Osmanlı uyruğu olan bir kilise söz konusuydu.[145]

Bir kez iç isyanlar bastırılınca, Köprülü Mehmed Paşa'nın 1656'da sadrazamlığa atanması dışta ve içte istikrarı sağlamıştı. Köprülü görevde olduğu altı yıl boyunca iktidarı eline almış ve Sultan IV. Mehmed ile annesi devlet meselelerinde ona uymayı kabul etmişlerdi. Aynı durum 1661-1676 arasında oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazam olduğu yıllarda da sürmüş, vezirler amaç birliği içinde olmuş ve yıllarca aynı görevde kalmışlardı. Sadâret makamında iki yıldan az kalmasına rağmen Fazıl Mustafa Paşa Osmanlıların savaşı kazanması için önemli malî ve diğer değişiklikler yapmıştı, ama Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın 1683'teki Viyana fiyaskosundan sonra göreve gelen sadrazamların çoğu asker kökenli adamlar değillerdi ve bir seferi yürütme becerisine sahip olanlar da, imparatorluğun silahlı güçlerinin daimi disiplin sorunlarının ciddiyetiyle başa çıkamamışlardı.

Ordunun Edirne ve İstanbul'dan çok uzaktaki sınırları savunmaya çalıştığı 1683-1699 döneminde Osmanlı kaynakları son haddine kadar zorlanmıştı. 17. yüzyılın son yıllarında savaş için para ve insan bulma mücadelesi tüm diğer meselelerin üstüne çıkmış ve yüzyılın ortasından beri gerçekleşmekte olan köklü

değişimleri gözden gizlemişti. Köprülü Mehmed Paşa ile oğullarının hâkimiyetinden, özellikle de IV. Mehmed'in 1687'de tahttan indirilmesinden sonra, padişahlar imparatorluğun günlük işleriyle daha yakından ilgilenmişler ve hem saltanat sürüp, hem yönetmenin en azından hayalini kurmuşlar, savaş yılları sırasında girişilen karmaşık bürokratik reformları desteklemişlerdi. Acil ihtiyaçları karşılamak için başlatılsalar da, bu reformların çoğu kez Osmanlı toplumunda hak ve sorumluluk dağılımında uzun vadeli önemli etkileri olmuştu. Savaşın büyük bölümünde etkin askerî liderlik eksikliği çekilmiş, ama üst düzey bürokratlar devletin yakasını bırakmayan malî sorunlara işler çözümler bulmakta ciddi kararlılık göstermişlerdi.

Geleceğe damgasını vuran değişimlerden biri, bu yüzyılın son yıllarında vakıfların geleneksel vergi muafiyetine son verilmesiydi.[146] 1686'da getirilen "savaşa katkı vergisi" savaş boyunca tahsil edilmiş, sonra kaldırılmış, ama bir sonraki savaşta yeniden konulmuştu. Birikmiş varlığa sahip olanlara "bir kereye mahsus" borçlanma amacıyla konulan tartışmalı bir vergi, çok geçmeden özellikle Padişah'ın ve önde gelen devlet adamlarının vakıflarına da uygulanmış ve hazinenin sürekli iflas durumunda olması nedeniyle, zamanla ülkenin tepesinin bile muaf tutulmadığı bir varlık vergisine dönüşmüştü.[147] Zengin ve güçlü kişiler –ya vezirlerin geçici olarak asker maaşını ödeyecek para bulunmadığında verdikleri borçlar[148] ya da Turhan Sultan'ın Girit savaşı sırasında Çanakkale Boğazı'ndaki hisarların masrafını üstlenmesi gibi biçimlerde– her zaman kamu yararına katkıda bulunmuşlardı ve yüzyılın sonuna yaklaştıkça özel servetlere giderek daha sık el konuldu. Bireylerden artık kamu kasasına daha düzenli olarak büyük katkılarda bulunmaları isteniyordu: 1683-99 savaşının son yıllarında gözden düşen devlet adamlarının mallarına el konulması özellikle artmıştı ve bu eğilim sürecekti.[149] Savaş için vergilendirmenin bir diğer biçimi asker sağlama yükümlülüğüydü; örneğin 1696'da aralarında Fazıl Mustafa Paşa'nın büyük oğlu Köprülüzâde Numan Bey de olmak üzere üç Osmanlı devlet adamından her birinin masrafları kendilerine ait olmak üzere beş yüz piyade temin etmeleri istenmişti.[150]

Aşırı zenginlerin sayısını artırarak zamanla Osmanlı toplumu üzerinde en büyük etkide bulunacak reform, ömür boyu iltizam sisteminin getirilmesi, yani devletin bu özel gelir kaynağının uzun vadede özel kişilere devredilmesiydi. Daha önce iltizam hakkı her üç yılda bir açık artırmaya çıkarılıyor, böylece teoride farklı birey ve grupların sırayla bu işi almaları, dolayısıyla da hiç kimsenin çok varlıklı ve etkin olamaması öngörülüyordu. Ömür boyu malikâne sistemi 10 Ocak 1695'te çıkarılan bir fermanla başlatıldı; devlet varolan sistemden memnun değildi, çünkü mültezimlerin genelde olaya kısa vadeli baktıklarını, "kaynaklar"ına yatırım yapmadıklarını, bunun sonucu olarak köylülerin tohum ve diğer gereksinimleri için borç almak zorunda kaldıklarını ve tefecilere gırtlaklarına kadar borçlanıp, topraklarını işleyemez, hazinenin vergi kaynağı olan ürünlerini üretemez hale geldiklerini fark etmişti. Ayrıca, mültezimlerin aşırı taleple-

ri kimi kez köylülerin kaçmasına yol açmakta, o çok iyi bilinen terk edilmiş, nüfusu azalmış topraklar sorununu daha da ağırlaştırmaktaydı.[151]

Malikâne artırmasını kazanan kişi eski sisteme göre daha güvenli konumdaydı. Açık artırmada ödediği para, beklenen yıllık net kârın iki ila sekiz katı arasındaydı; bu nedenle bir malikâne her açık artırmaya çıktığında hazine kâr ediyordu – aslında bu, devletin yatırım yapacak varlığı olanlardan iç borçlanmasının bir biçimiydi ve savaş sırasında devlet gelirlerindeki ciddi eksikliğin karşılanmasında önemli bir yarar sağlıyordu.[152] Ancak sistemin yerleşmesi zaman aldı ve etkileri ancak uzun vadede görüldü. İltizam sistemi önce Güneydoğu Anadolu'daki bazı eyaletlerde ve Arap eyaletlerinde uygulandıktan sonra[153] diğer yerlere yaygınlaştırıldı ve uygulamaya konması için çoğunlukla Müslüman olan bu eyaletlerin seçilmesi, vergi yükünün imparatorluk genelinde daha adil dağıtılmasını sağladı; örneğin, devletin diğer ana gelir kaynaklarından biri olan yeni düzenlenmiş cizye vergisi esas olarak –Balkanlar'da çoğunluğu oluşturan– Hıristiyan nüfus ile Batı ve Orta Anadolu'dan alınıyordu.[154]

Umutsuz savaş yılları ne yönetici sınıfın hanedana sadakatinin, ne de uzak eyaletlerin önde gelenlerinin merkezî devlete sadakatlerinin veri kabul edilemeyeceğini gösterdi. Bu yıllarda başlatılan yeni iltizam sistemi devletin lütfundan yararlanmanın temelini değiştirdi; şimdi, devletin mal varlığı daha da geniş bir alana dağıtılarak, Osmanlı hanedanının iktidarına meydan okuyacak kadar güçlü birisi, en azından bir süre için, yönetici kuruma dahil olma teklifiyle etkisiz hale getirilebilirdi.

Köprülü ailesi bu yeni vergi düzenlemesinden en çok yararlananlar arasındaydı, ama onlar malikâne sisteminin getirilmesinden önce de büyük vakıflar kuracak bir birikime sahip olmuşlar, bu da onlara Osmanlı hanedanınınkiyle boy ölçüşecek bir prestij sağlamıştı. 1. Ahmed dönemiyle 18. yüzyıl ortası arasında Osmanlı hanedanı eskisi gibi gücünü simgeleyen büyük külliyeler yapımını yavaşlatmış, hanedan fertleri bu sürede ancak üç-dört büyük cami inşa ettirmişlerdi. Köprülü ailesinin cömertliği daha çarpıcı olmuş ve İstanbul artık tercih edilen yer olmaktan çıkmıştı. Örneğin 1658-9'da Köprülü Mehmed Paşa, sürmekte olan Girit savaşı sırasında limanı Venedik saldırılarından korumak için İzmir körfezinin ağzına bir hisar yaptırmıştı; 16. yüzyılda bir köy olan İzmir gelişip, Batı Anadolu'nun tarım ürünlerinin Avrupa'ya ihraç edildiği kozmopolitan bir ticaret merkezi haline dönüşmüştü ve devlet bu kale sayesinde gümrük vergisi alınacak ticaret gemilerini daha iyi denetleyebiliyordu. Fazıl Ahmed Paşa gerek imparatorluk adına fethettiği yeni eyaletlerde, gerekse merkeze yakın yerlerde hem vergi tahsili, hem de ticaretin geliştirilmesiyle ilgileniyordu: 1670'lerde İzmir'i gelişmiş bir ihracat limanı yapmak amacıyla gerekli altyapı için malî destek sağlamış, kentte bir çarşı, bir kervansaray, hamamlar ve çok büyük bir gümrük binası yaptırmıştı; ayrıca, kente su getirmek için su kemerleri yaptırmış, ana yolları taşla döşetmişti.[155]

Vakıfların dinî amaçlara yönelmesi zorunluluğu dışında, bunların yönetimiyle ilgili kurallar oldukça gevşekti ve vakıfları çalıştırmakla sorumlu kişilerin büyük takdir yetkileri vardı. Ayrıca bağışlanan mülk ya da paranın tümüyle vakfa devredilmesi koşulunun uygulanmasında ihlaller oluyordu; zaman içinde vakıflardan Köprülüler gibi güçlü ailelere para "sızarak", onların büyük servetlerini korumalarına ve varislerine geçirmelerine olanak sağlamıştı.[156] Ailenin gücünün bir göstergesi, Köprülü Mehmed Paşa'nın 1656'da sadrazamlığa atanmasını izleyen 47 yılın 38'inde bu görevin ailesinden ya da akrabalarından kişilerin ellerinde olmasıydı.[157] Daha fazla araştırılması gereken bir konu olmakla birlikte, 17. yüzyıl sonlarında Köprülüler kadar öne çıkmayan bazı ailelerin de İstanbul'da ve imparatorluğun diğer yerlerinde mal varlıklarını ellerinde tutabilmek amacıyla –bu kurumların vergiden muaf olması öngörüldüğü için– vakıflar oluşturduklarına ilişkin kanıtlar vardır.[158] Oğulların babalarının merkezî idaredeki yerlerini ve eyalet idareciliği görevlerini devralması eğiliminin güçlenmesi de, küçük ailelerin bir kez iktidar merdiveninin ilk basamağına adımlarını attıktan sonra, konumlarını sağlamlaştırıp, yükselmelerine olanak veriyordu.[159]

Tarafılığıyla çarpıtıcı olan Mustafa Naimâ'nın tarihi, sonraki kuşaklara kalan Köprülü Mehmed Paşa portresini büyük ölçüde etkilemiştir. Ancak Naimâ'nın hamisinin de bir diğer Köprülü olan Amcazâde Hüseyin Paşa olduğunu, Paşa'nın 1697'de sadrazam olunca onu resmî tarihçi görevine atadığını ve Naimâ'nın yapıtının Köprülü Mehmed'in iktidara gelmesinden yaklaşık kırk yıl sonra yazıldığını unutmamak gerekir. Naimâ, Köprülü Mehmed'in sadrazamlığı kabul etmesini Padişah ile Sadrazam arasında bir sözleşme gibi gösterir; buna göre Köprülü Mehmed Paşa görevi kabul ettiğinde sekiz yaşındaki IV. Mehmed'e bazı koşullar dayatmıştır. Bunlardan birincisi devlet meselelerinde, Padişah'ın iradesinin de üstünde, mutlak yetki sahibi olmasıdır; ikincisi tüm devlet atamalarına kendisi karar verecektir; üçüncüsü, diğer devlet adamlarının görüşleri onun kararlarının kapsamını sınırlamayacaktır; dördüncü olarak da onu karalamaya çalışanlar dikkate alınmayacaklardır.[160] Modern tarihçiler Köprülü Mehmed'in sadrazamlığa atanmasının –dayandığı iddia edilen dönemin anlatılarının hiçbirinde bulunmayan ayrıntılarla süslenmiş– bu betimlemesinin uydurma olduğu, Naimâ'nın tarihini yazdığı 17. yüzyıldan 18. yüzyıla geçiş dönemindeki mevcut durumdan bir çıkarsama olduğu ve Köprülü egemenliğinde geçen onyılların ardından hamisinin çıkarlarını yansıttığı görüşündedirler. Bu tarihte monarşi artık kurumsallaşmış, kişisel olmaktan çıkmış, aslında Osmanlı hanedanının gerçek bir önemi pek kalmamıştı[161] ve padişah, bunu izleyen yüzyılda gelişmeye başlayan güç ve zenginlik sisteminin merkezindeki simgesel bir noktaya, eşitler arasında birinci bir kişi durumuna düşmüştü. 1683-99 savaşını ve bunun ardından Karlofça antlaşmasının getirdiği toprak kayıplarını yaşayan imparatorluk, ağrılı biçimde de olsa yeniden ayağa kalkarak, kendini yeni koşullara uyarlamaya başladı.

11

KAYGISIZLIĞIN TEHLİKELERİ

1710'DA BİR DİĞER Köprülü kısa süre için sadrazamlık yaptıysa da, ailenin altın çağı Karlofça antlaşmasından hemen sonra sona erdi. Amcazâde Hüseyin Paşa beş yıl görevde kaldıktan sonra 1702'de sağlık sorunları nedeniyle çekilmek zorunda kaldı[1] ve bundan sonra aile üyeleri merkezî hükümetten çok eyaletlerde görev yaptılar. Amcazâde Hüseyin'in baş düşmanı, Vanî Mehmed Efendi'nin eski öğrencisi ve damadı Şeyhülislâm Feyzullah Efendi oldu; Vanî Efendi'nin ilerlemesini sağlayan da, Erzurum kadısı olan Feyzullah Efendi'nin babası olmuştu.[2] Feyzullah Efendi, çocukluğundan beri Sultan Mustafa'nın lâlâsı ve akıl hocası olmuş, 1687-8 askerî ayaklanması sırasında, Sultan II. Süleyman'ın tahta çıkmasının ardından kısa süre için şeyhülislâmlık yaparak sivrilmişti; Mustafa'nın tahta geçmesinden hemen sonra yeniden dinî hiyerarşinin başına getirildi. Atanma biçimi olağandışıydı, ama sahip olduğu güç ve himayeciliği görülmemiş düzeyde ve mutlaktı: Büyük oğlu Nakîbü'l-eşrâf'tı, ikinci oğlu Anadolu kazaskeriydi, üçüncü oğlu daha önce Bursa'da kadılık yapmıştı, dördüncü oğlu şehzadelerden birinin lâlası, kayınbiraderi Rumeli kazaskeriydi.[3] Amcazâde Hüseyin gibi vezirlerin devletin işleyişindeki rolleri giderek azaldı. Osmanlı hanedanı ile Köprülü ve Feyzullah Efendi aileleri arasındaki evlilikler de gerilimi sınırlamaya yetmedi. Feyzullah Efendi, 1702'ye kadar ailesinin başına gelenleri kaydettiği özgeçmişinde, kendisinin Padişah'ın en yakın sırdaşı olduğunu ve her konuda fikrinin alındığını yazıyordu,[4] ama tekelindeki bu güçten bundan sonra fazla yararlanamayacaktı: Gücüne ve böbürlenmesine herhangi bir sınır getirmeyi açıkça reddetmesi, sonunda gizli hoşnutsuzları açığa çıkardı ve 1703'te, Mustafa'nın da tahttan indirilmesiyle sonuçlanan bir ayaklanmada öldürüldü.

Edirne, Sultan III. Mustafa'nın babası IV. Mehmed zamanından beri padişahların en sevdikleri merkez olmuştu; 1703'te meydana gelen ve çok kısa süre önce sona eren savaş yıllarında Osmanlı toplumunda birikmiş kızgınlıklardan kaynaklandığını söyleyebileceğimiz ayaklanmaya da "Edirne Vak'ası" denir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Viyana yenilgisinden bu yana yirmi yıl geç-

mişti ve Osmanlı'nın savaşın son aşamalarında bile kimi askerî başarılar elde etmesine karşın, II. Mustafa'nın Karlofça Antlaşması'nın koşullarını kabul etmeye razı olması birçok kişi tarafından Müslümanlık onuruna leke sürmek olarak görülmüştü. Antlaşmanın sonuçları zamanla fark edilmeye başlandı, çünkü imparatorluğun Avrupa'daki yeni ve daralmış sınırlarının işaretlenmesi 1703'te hâlâ sürmekte olan uzun bir süreçti, ama bu Mustafa'nın askerî başarısızlığının bir simgesi haline gelmişti.

17 Temmuz Salı günü İstanbul'da, Batı Gürcistan'daki bir Osmanlı vassal devletinde çıkan isyanı bastırmaya gitmeleri emredilen askerlerin başlattığı ayaklanma kısa zamanda geniş destek buldu.[5] Üst düzey bir din adamının Cuma namazının kılınmaması gibi olağandışı bir fetva vermesi, Padişah'ın askerîye kadar ulemanın da desteğini yitirdiğini gösteren bir meydan okumaydı.[6] II. Mustafa ve Feyzullah Efendi ile ilişkileri nedeniyle karalanmış sayılan kişilerin yerine yeni liderler ortaya çıktı ve Amcazâde Hüseyin Paşa'nın kayınbiraderlerinden biri Edirne'dekine karşı İstanbul'da kurulan geçici muhalefet hükümetinin başına getirildi.[7] İsyancıların Feyzullah Efendi'nin kendilerine teslim edilmesi ve Padişah ile maiyetinin sürekli olarak başkente dönmeleri talepleri Edirne'de Mustafa'ya ulaştırıldığında, Padişah dilekçeyi getiren heyeti tutuklattı, Feyzullah Efendi ile ailesini kent dışında güvenli bir yere göndererek, isyancılarla karşılaşmaya hazırlandı.[8] Bu sırada sadaret mevkinde, Karlofça'daki iki Osmanlı delegesinden biri olan Rami Mehmed Paşa bulunuyordu. Rami Mehmed, Feyzullah Efendi'nin yetiştirmesiydi, ama aralarındaki ilişki bozulmuştu ve isyancılar onu ılımlı bir kişi görüyorlardı.[9]

İstanbul'da alternatif bir hükümet kurulmasıyla olaylar neredeyse devrimci bir görünüş almaya başlamıştı – ama bu mevcut hükümet sistemini tümden alaşağı etmeyi niyetlemeyen, tipik öğeleri padişahın tahttan indirilip, ardından yerine bir diğer hanedan mensubunun geçirilmesi olan, Osmanlı tarzı bir devrimdi. Yakın geçmişte –örneğin isyancı birliklerin İstanbul'u kargaşaya boğduğu 1687-8'in kış aylarında– meydana gelen kanlı ayaklanmaların anısı, herhalde bu kez isyancıları belli bir ihtiyatla hareket etmeye sevketmişti ve bunun sonucu ayaklanmanın her aşamasında ulemadan fetva alma yoluna gittiler. İstanbul'dan Edirne'ye gönderilen diğer heyetler de hiçbir yanıt alamayınca, isyancılar Padişah'ın bir çatışmaya hazırlandığından kuşkulandılar. Asi güçler sayıca Padişah'ın toplayabildiklerine göre çok üstündüler ve 19 Ağustos'ta, Edirne ile İstanbul arasındaki Havza'da yapılan savaşta birlikleri alandan kaçan Padişah Edirne'ye geri döndü. Artık kendisine sadık kimse kalmadığı açıktı.[10] 24 Ağustos'ta II. Mustafa'nın kardeşi Ahmed tahta geçti ve Sultan Mustafa hayatının geri kalan –altı aylık– süresini, babası IV. Mehmed tahttan indirildiğinde kapatılmış olduğu Topkapı Sarayı'ndaki Şimşirlik Dairesi'nde geçirdi.[11] Mustafa'nın anılarını yazan Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Padişah'ın üst düzey görevlilerinin ona ihanet ettiklerini düşünüyor, onları gölge hükümette vezir olması

beklenen kişilerle bir anlaşmaya vararak, ortadan kaybolmakla ve eski padişahı kendilerine en çok ihtiyaç duyduğu zamanda terk etmekle suçluyordu.[12]

İsyancıların ilgisi davalarının somut konularından geleceğe kaydığı zaman, anarşi çıktı. III. Ahmed'in tahta geçmesinden sonra bile, hükümet ve saray görevlileri Edirne'den köylere kaçtıkları için, kimin meşru yetkili sayılacağı sorunu dolayısıyla, iktidarın II. Mustafa yandaşlarından III. Ahmed'in destekçilerine geçmesi zahmetli oldu. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Feyzullah Efendi ile ailesinin Edirne'den Karadeniz kıyısındaki Varna'ya gittiklerini ve burada Feyzullah Efendi'nin memleketi Erzurum'a gitmek üzere onları Trabzon'a götürecek bir gemi ararken, isyancıların ajanları tarafından yakalanıp, Varna kalesine hapsedildiklerini yazar. Feyzullah Efendi buradan Rami Mehmed Efendi'ye gizlice bir haber ulaştırabilmiş, o da yeni padişahı eski şeyhülislâmı Eğriboz'a sürgüne göndermesi için ikna etmişti. Feyzullah Efendi yola çıkmış, ama daha fazla uzaklaşamadan tehlikeli bir durum yaşanmış, tahttan indirilen Sultan Mustafa'dan bunun aksine bir buyruk alan isyancılar onu yakalamaya çalışmışlardı. Ancak yerel yetkililer Sultan Ahmed'in emrine uymuşlar ve Feyzullah Efendi ile grubu Edirne'ye doğru yola çıkmışlardı. Kentten bir günlük mesafede bir kervansarayda geceledikleri sırada, Feyzullah Efendi'nin mülklerinin kaydını çıkarmakla görevli heyet geldi; heyetin başında ilk kez atandığı imparatorluk defterdarlığı görevini bu ayların karışıklığı içinde kısa süre sonra kaybedecek, ama aynı göreve sonraları altı kez daha getirilecek olan, 1683-99 savaşının vakanüvisi Defterdar Sarı Mehmed Paşa bulunuyordu.[13] Durum açıktı. Görevliler Feyzullah Efendi'yi Kızılbaşlıkla suçlayıp, küfrederek işe başladılar. Feyzullah Efendi, oğulları ve yanındakiler iç çamaşırlarına kadar soyuldular, bir yeniçeri müfrezesinin gözetimi altında kağnılara bindirildiler; yeniçerilerin sürekli küfürlerine maruz kalarak Edirne'ye götürülüp, hapse atıldılar. Üç gün, üç gece işkence gördüler, ama ne Feyzullah Efendi, ne de oğulları paralarını nereye sakladıklarını açıkladılar; daha da ağır işkenceler de sonuç vermeyince durum Padişah'a bildirildi ve eski şeyhülislâmın idamı için fetva alındı. Feyzullah Efendi hücresinden çıkarıldı, bir beygire bindirildi ve din adamları, yeniçeriler, asiler ve kentin ayaktakımından oluşan bir kalabalık tarafından lanetlenerek bitpazarına götürüldü ve orada kafası kesildi. Cesedin ayakları kesik kafasına bağlandı, sonra parçalanmış cesedi –oraya zorla toplanan– aralarında papazların da bulunduğu üç yüz kadar gayrimüslim tarafından kent içinde sürüklendi. Ceset bir buçuk saat sonra Tunca ırmağına atıldı. Feyzullah Efendi'nin başı da önce bir sopaya geçirilip, yeniçeri kışlasında dolaştırıldı, sonra ırmağa atıldı. Unutmamalıyız ki Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, II. Mustafa'nın sadık bir hizmetkârıydı, dolayısıyla da Feyzullah Efendi'nin tarafını tutuyordu – söylediğine göre bu olayları ancak imparatorluğun içinde bulunduğu fecî durumu yansıtmak için anlatmaktaydı. Bu tüyler ürpertici tiyatro oyununun en çarpıcı ayrıntılarından biri de, Fındıklılı Mehmed'in eski şeyhülislâmın cesedi kentte sürüklenirken mangallarda tütsü yakıldığını gözlemesiydi – böylece onun bir Müslüman olarak öl-

müş sayılmayacağının altı çiziliyordu.[14] Ulema Feyzullah Efendi'ye pek üzülmedi, büyük bir hızla iktidara yükselmesi ve şeyhülislâmlığın yetkilerinin sınırlarını dikkate almaması nedeniyle onu kendilerinden saymıyorlardı. Bu olayları yakından izlediği belli, adı bilinmeyen bir yazar Feyzullah Efendi'nin bulunabilen varlıklarına hazine adına el konulduğunu ve bunların bir bölümünün askerlerin gecikmiş maaşları ile ulufelerinin ödenmesinde kullanıldığını bildirmektedir; gerekli olan büyük tutarın geri kalan kısmı Mısır hazinesinden ve yeni padişahın, annesinin, sadrazamın ve diğerlerinin kendi arazilerinin gelirlerinden karşılanmıştı.[15] Feyzullah Efendi'nin, II. Mustafa tarafından onun halefi olarak saptanan büyük oğlu[16] İstanbul'da idam edildi ve cesedi denize atıldı; bu temizlik harekâtında Kadızâdeli vaiz Vanî Mehmed Efendi'nin iki oğlu da öldürüldü.[17]

Ayaklanmanın alternatif hükümet biçiminde örgütlenen elebaşları çok geçmeden ya sürgüne gönderildiler, ya da idam edildiler, ama 1703'ün şiddet olaylarının etkisi sürdü: 1706'da isyana katılan ve daha sonra görevlerinden atılan orta düzeydeki kimi memurlar Sultan Ahmed'i tahttan indirip, yerine oğullarından birini getirmek için bir komplo kurdular, ama ihbar edildiler ve aralarındaki askerler boğularak öldürüldüler, cesetleri de denize atıldı – bu riskli bir davranıştı, çünkü 1649'da dine uygun bir cenaze töreni düzenlenmemesi Gürcü Abdünnebi isyanını tetiklemişti. Birkaç ay sonra Osmanlı tahtına aday olduğunu söyleyen birisi ortaya çıktı. Sultan IV. Mehmed'in oğlu, yani II. Mustafa ile Ahmed'in kardeşleri olduğunu iddia eden bu kişi, yanında öyküsünü doğrulayacağı söylenen bazı belgelerle Kuzey Afrika'dan gemiyle Sakız'a geldi; İstanbul'a ulaşan söylentiler Anadolu'daki hoşnutsuz kişileri çevresinde toplayarak, Bursa'da padişah ilân edileceği izlenimini veriyordu. Bu kişi, Sultan Ahmed'in emriyle idam edildi ve kesik başı Topkapı Sarayı önünde sergilendi.[18]

Karlofça Antlaşması ardından iç karışıklıklar yarattığı gibi, Osmanlı Devleti'nin dış dünya ile ilişkilerini de etkiledi. İmparatorluğun sınırları dışındaki dünya ile ilişkisindeki değişimin ilk işaretlerinden biri antlaşma görüşmelerinin eskiden olduğu gibi bir paşa değil, en üst düzeydeki Osmanlı bürokratı tarafından yürütülmesiydi; bundan sonra görüşmeci olarak katiplerin kullanımı standart uygulama oldu.[19] Avrupa devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun artık onlara eskisi gibi meydan okuyacak gücü kalmadığını fark ettiler ve 18. yüzyıl ilerleyip, uluslararası anlaşmazlıkların çözümlenmesinde saldırganlığın yerini pazarlıklar aldıkça, Osmanlı'nın Avrupalı komşularıyla ilişkilerinin koşulları da askerî güçten çok diplomasiyle belirlenmeye başladı. 1739 ile 1768 arasında diplomatik girişimler imparatorluğun batı sınırında barışı sağladı – ama Osmanlılar bundan önce esas olarak kendilerinin neden olmadığı bir dizi çatışma içine girdiler.

Büyük Petro döneminde, genelde bu tarihten sonra Rusya diye değinilen, Moskof Devleti büyüyen bir güçtü, ama henüz uzak cephelerde büyük çaplı as-

kerî harekatlar yürütecek kaynaklara sahip değildi. Batıdaki güçlü düşman İsveç, Rusya'nın Baltık Denizi'ne ulaşmasını engelliyordu, oysa Çar Petro'nun topraklarını geliştirme planları için gerek Baltık'a, gerekse güneyde Karadeniz ve ötesindeki sıcak sulara ulaşmak temel önemdeydi. 1699'da zorla Baltık'a bir çıkış yolu elde etmek amacıyla Danimarka ve Lehistan ile ittifak yaptı; Osmanlılar ile barış yapıldığı haberi üzerine de 1700 Ağustos'unda İsveç'e savaş ilân ederek, müttefikleriyle birlikte sonradan Büyük Kuzey Savaşı diye bilinecek savaşa girişti. Aralarında eskiden beri iyi ilişkiler olmasına rağmen, Osmanlılar İsveç'in yardım isteğini reddettiler. İsveç'in yirmi yaşındaki kralı XII. Karl (Demirbaş Şarl) Finlandiya Körfezi'ndeki Narva'yı, iyi donatılmamış ve sayıca zayıf olan, müttefiklerinden de hiç destek alamayan Rus kuşatma ordusunun elinden kurtardıktan sonra güneye, Lehistan kralı II. August'un üstüne yürüdü.[20] O burada meşgulken, Ruslar 1701 ve 1702'de –bugün Estonya'nın güneyi ile Letonya'nın kuzeyi olan– Livonia'ya akınlar düzenliyorlardı ve 1703 Mayıs'ında Neva ırmağının ağzındaki küçük bir hisarı ele geçirdiler. Petro Baltık'a ayak basacak bir yer edinmişti; modern bir tarihçi, orada inşa edilmeye başlayan ahşap evli köyle ilgili olarak, "Petersburg'un kuruluşu... savaş meydanında yenilmeyen XII. Karl'ın savaşı kaybettiğinin... ilân edilmesiydi."[21]

1706 ilkbaharında Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa'nın isteği üzerine Kırım Hanı'nın gönderdiği bir raporda Rusların Osmanlı'nın Karadeniz sınırını tehdit ettikleri belirtiliyordu – Hanı desteklemek üzere bir donanma gönderildi.[22] Osmanlı-Rus ilişkileri gergindi ve Rusya ile İsveç arasındaki düşmanlık, XII. Karl'ın 1708'deki Rusya seferinin ardından Osmanlı çıkarlarını etkilemeye başlamıştı. 1708 Mayıs'ında Karl, Rus ordusu tarafından sürekli doğuya doğru çekilerek Litvanya'yı geçti, ama Petro, İsveç askerlerinin beslenmesine yarayabilecek her şeyi yok ettirmişti; bu nedenle ordu Dinyeper'i geçerek güneye, yiyecek durumunun daha iyi olacağı düşünülen Ukrayna'ya yürüdü. Sol Kıyı Ukraynası'nın Kazak Hetmanı İvan Mazeppa (Lehistan 1700'de Sağ Kıyı Ukraynası'nda hetmanlığı kaldırdıktan sonra, Kazakların elinde Ukrayna'nın yalnızca bu bölümü kalmıştı) Kasım başlarında Karl'ın tarafına geçti, ama Ruslar onun Kiev'in yaklaşık 150 kilometre kuzeydoğusundaki merkezi Baturin'i acımasızca yağmaladılar ve böylece İsveçlilerin bulmayı umduğu tüm malzemeler yok edildi.[23]

1708-9 kışı özellikle soğuktu ve Karl yüzlerce adamının donarak öldüğü Ukrayna steplerinde sıkışıp kalmıştı. Aşağı Dinyeper Kazakları olan Zaporog (Sarıkamış) Kazakları 1709 Mart'ında Karl'ın yanına geçtilerse de, bir Rus ordusu Mayıs'ta merkezlerini yok etti ve böylece onların desteğinin savaşın gidişini değiştirebileceği umudu boşa çıktı. Karl sonunda Mazeppa'nın teşvikiyle Kiev'in güneydoğusundaki Poltava kentini kuşattı. Çar Petro kuşatmayı kaldırmaya bizzat geldi ve o ayın sonunda İsveçlileri yenilgiye uğrattı.[24] Karl önce Dinyeper'in ağzındaki Osmanlı kalesi Özi'ye sığındı, sonra Dinyester üzerindeki Bender'e geçerek, burada kent dışında kendisine bir yerleşim kurdu. Kendi isteğiy-

le kaldığı sürgünden İsveç'i yönetmeyi sürdürdü, ama Poltava yenilgisi ülkesinin "büyük güç" konumunun sona ermesi anlamına geliyordu.[25] Poltava muharebesi Ukrayna'nın kaderini de belirledi ve Ruslar Dinyeper'in sol kıyısındaki Kazak Devleti üzerindeki kontrollerini sağlamlaştırdılar.

Ruslar, Osmanlıların İsveç Kralı'nın kendi topraklarında kalmasına izin vererek 1700 antlaşmasının koşullarını ihlal ettiğini iddia ettiler, ama Sultan Ahmed ile sadrazamı Çorlulu Ali Paşa, Karl'ın varlığını Rusya ile yapılan antlaşmanın koşullarını iyileştirecek bir pazarlık öğesi olarak kullanmayı umuyorlardı. Diplomasi önce Karl'ın aleyhine işledi ve 1710 başlarında yenilenen barış antlaşmasında, onun İsveç'e dönmesi koşuluyla anlaşmaya varıldı. Ancak Karl Bender'den ayrılmayı reddederek, Osmanlı'nın Rusya'ya taviz politikasından sorumlu tuttuğu Çorlulu Ali aleyhine bir komplo kurdu.[26] Karl ve yandaşlarının Osmanlı topraklarındaki varlıklarıyla ilgili entrikalar aralarında Sadrazam'ın da bulunduğu bazı üst düzey görevlilerin azline yol açtı; Sadrazam daha sonra idam edildi.

Rusya'ya karşı daha saldırgan bir siyaset benimsenmesinde kısmen Osmanlı'ya sığınan Karl ve diğer "Kuzeyliler" rol oynadılar. Karl 1708 sonlarında güneye, Ukrayna'ya ilerlerken, Osmanlı desteğinin gelebileceğini ummuştu;[27] Osmanlı'yı Rusya'nın askerî gelişimini engellemenin ortak çıkarları olduğuna ikna etmek, kuşkusuz kendilerini Rus gücünün kurbanı olarak gören Karl ve arkadaşlarının yararınaydı. Osmanlı hükümeti genelde Rusya ile çatışmaya istekli değildi, ama başta Kırım Hanı II. Devlet Giray olmak üzere harekete geçme yanlıları da vardı: Onun Osmanlılardan bağımsız olarak geliştirdiği Rusya karşıtı politikası da İsveçlilerinki kadar uzlaşmazdı.[28] Hanlar eskiden beri İstanbul hükümetinin duyarlılıklarını kendi uyruklarının çıkarları uğruna kullanmışlardı ve falliyetleri dönemin daha geniş stratejik ihtiyaçlarına katkıda bulunduğu ölçüde bu mevkiye atanmış ya da görevden alınmışlardı. Bu kez Osmanlı ulaması Devlet Giray'ın, güneye doğru genişleyen Rusya'nın yolu üzerinde kalanlar adına ricalarına kulak verdi; yeniçeriler de 1696'da Azak'ın kaybının intikamını almaya hevesliydiler. Petro bu kente neredeyse "batıya açılan penceresi" Petrograd kadar ilgi gösteriyordu.[29]

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey sınırından gelen haberler Petro'nun büyük bir tehdit oluşturduğunu teyit ediyorlardı[30] ve Osmanlılar 1710 Kasım'ında Rusya'ya savaş ilân ettiler. Hazırlıkla geçen kış aylarından sonra, Osmanlı ordusu ile bizzat Çar Petro'nun komuta ettiği Rus ordusu 19 Temmuz 1711'de Tuna'nın bir kolu olan Prut'ta karşı karşıya geldiler. O gece Tatar güçleri ırmağı yüzerek geçip, Rusları meşgul ederken, Osmanlı mühendislerinin yaptıkları köprüler sayıca üstün Osmanlı ordusunun karşıya geçmesine olanak sağladı. Petro'nun birlikleri ırmak üzerindeki çarpışmalardan daha gerideki mevzilere çekildiler, ama kuşatılmalarına ve erzak yokluğuna rağmen önce Osmanlı saldırılarına direndiler. 22 Temmuz'da, sadrazam ve başkomutan Baltacı Mehmed

Paşa komutasında Rus mevzilerine yapılan bir saldırıdan sonra Petro'nun önerdiği koşulları Baltacı Mehmed hemen kabul etti.[31] Ancak Rusya'nın yalanları ve Osmanlı'nın savaşı sürdürme konusundaki kararsızlığı nedeniyle[32] Edirne Antlaşması ancak 1713'te imzalanabildi; buna göre Rusya 1700'de kazandığı her şeyi yitiriyordu.[33] Baltacı Mehmed'in açık avantajından neden yararlanmadığı ve Osmanlı'nın daha kararlı bir tutum almasının tarihin gidişatını değiştirip değiştirmeyeceği tartışma konusu olmuştur. Osmanlı'nın yeni ve belki de uzun bir savaşa girişmek için gerekli kaynak ve iradeden yoksun olduğu tezi Padişah'ı ikna etmiş olamazdı, çünkü Baltacı Mehmed Paşa görevden alınıp, hapsedildi. Çok yıllar sonra, 1763'te Büyük Frederick mükemmel bir politikacı olan, Osmanlı'nın Berlin elçisi Ahmed Resmi Efendi'ye Prut savaşını sormuştu: Kendisine Osmanlıların kavgadan çekilmelerinin Padişah'ın yüce gönüllülüğünden kaynaklandığı söylendi.[34]

XII. Karl ile yanındaki diğer gürültücü "Kuzeyliler" (Mazeppa Bender'de ölmüştü, şimdi bu grupta onun yerine Kazak Hetmanı olan Pylyp Orlik ile Karl'ın Osmanlı sarayındaki Lehistanlı elçisi Stanislav Poniatovski bulunuyordu) sonunda 1714 Ekim'inde kavgalarını da yanlarında götürerek Osmanlı topraklarını terk ettiler, ama bu arada evsahiplerinin sabrını da taşırmışlardı. 1713 başlarında Karl'ın Bender dışındaki merkezine saldıran yerel Osmanlı ve Kırım güçleri onu ve bazı adamlarını tutsak almışlardı – Padişah aşırı şiddete başvurulmasını kınadı, ama Karl ile adamları önce Trakya'daki Dimetoka'ya, sonra da Edirne'ye götürüldüler; Karl burada Rusya ile antlaşma imzalanana kadar bir pazarlık kozu olarak tutuldu. Büyük Kuzey Savaşı ancak 1721'de sona erdi; Karl 1718'de Norveç'te Danimarkalılara karşı savaşta, Petro'da 1725'te öldüler. İkisinin de yerine onlar kadar yetenekli olmayan krallar geldi.[35]

Ancak XII. Karl'ın Osmanlılar ile ilişkilerinin öyküsü onun ayrılışıyla, hatta ölümüyle bile bitmedi. Ülkeyi terk ederken Padişah'a ve tefecilere çok miktarda borç bıraktı; 1727-8 ve 1733'te Padişah'a olan –yaklaşık üç milyon gümüş taler tutarındaki– borcunun ödenmesi için bir takvim yapmak üzere Stockholm'e heyetler gönderildi. En sonunda 1738'de bir düzenleme yapıldı: Borcun üçte biri Osmanlı hazinesine ödendi, geri kalanı karşılığında İsveç'ten tam donanımlı bir savaş gemisi, yetmiş toplu bir firkateyn ve 30 bin tüfek istendi. Savaş gemisi İstanbul'a gelirken Cadiz açıklarında battı, ama başka bir İsveç gemisi İstanbul'a ulaştı; Osmanlılar patlayıcı ve 10 bin tüfek yüklü bu gemiyi diğerinin yerine kabul ettiler. İsveçlilerin 6 bin tüfek teklifi kabul edilince, borcun geri kalanı da ödenmiş sayıldı.[36]

Osmanlıların 1715-1717 arasında Mora'da Venedik ile savaşlarının, Büyük Petro'nun Balkanlar'daki dindaşlarına yardım çağrılarının Karadağ'da Osmanlı yönetimine karşı kışkırttığı ayaklanmalardan çıktığı saptanmıştır (aynı şeyi Habsburg imparatoru Leopold 1690'da, Osmanlılar ile uzun savaşları sırasında

ve gene Petro 1711 başlarında yapmışlardı).[37] Petro Prut'ta yenildikten sonra, Karadağlılar Osmanlı'dan kaçarak Venedik'in Dalmaçya'daki topraklarına sığındılar.[38] Eski paşa ve sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa'nın oğlu olan ve kendisi de Çorlulu Ali Paşa'nın azlinden sonra kısa süre sadrazamlık yapan Bosna beylerbeyi Numan Paşa'ya Karadağ'ı yatıştırma emri verildi; Paşa, İstanbul'a Venedik'in Karlofça antlaşmasının koşullarını ihlal ettiğini bildirdi. Osmanlılar 1715 Ocak ayında savaş ilân ettiler ve esas olarak deniz gücüne dayanacak bir harekat için, donanmanın hazırlıklarına özel bir önem gösterdiler.[39]

Bu şikayetlere ve Osmanlı'nın antlaşma uyarınca Mora'yı kaybına karşılık, yarımadadaki en stratejik hisarlardan bazıları ele geçirildi ya da teslim oldu.[40] Ancak Venedik Avusturya ile karşılıklı savunma anlaşması imzalamıştı ve Avusturya, Osmanlı kazanımlarının Hırvatistan'daki sınırını tehdit edeceğinden korkuyordu; Padişah'ın hayal ettiği gibi ilk seferin başarılarından sonra Venedik'in bile ele geçirilmesi yerine,[41] Osmanlılar kendilerini iki cephede savaşır buldular; hükümet bunu hiç beklemiyordu. Görüşmelerden bir sonuç çıkmayınca, 1716'da Sadrazam Silahdar (Damat/Şehit) Ali Paşa komutasındaki bir ordu Belgrad'a hareket ederken, donanma da Korfu'yu kuşatmaya yola çıktı.[42]

Osmanlı hükümetinde Avusturya ile savaşa girmenin akılsızlık olduğunu düşünenlerin görüşleri dikkate alınmadı.[43] Seferberlik zaman aldı, asker sayısı yetersizdi ve 5 Ağustos'ta iki ordu 1683-99 savaşının son aşamalarında Avusturya'nın ileri üssü olan Petervaradin'de karşılaştıklarında, Savoy Prensi Eugen komutasındaki Avusturya birlikleri beş saat içinde Osmanlıları yenilgiye uğrattılar; Silahdar Ali Paşa öldürüldü. İşler Korfu'da da kötü gitti: Petervaradin yenilgisinin haberi buradaki Osmanlıların moralini son derece bozduğundan, kuşatma kaldırıldı.[44] Prens Eugen Petervaradin'den Banat'a ilerledi ve Tımışvar kalesi birkaç hafta içinde teslim oldu. Eugen, 1717'de Avusturya ordusunu üstün güçler karşısında gene zafere götürerek, Osmanlıları bir kez daha Belgrad'dan püskürttü; sonra Balkan vadilerinden güneye, Osmanlı topraklarının derinliklerine ilerledi ve yol üstündeki halkın panik içinde İstanbul'a kaçışmasına neden oldu.[45]

Erdel Prensi II. François Rakoçi sekiz yıldır Habsburgların Kalvinist yandaşlarına hoşgörü göstermeleri ve Erdel'in bağımsızlığını tanımaları için uğraşıyordu, ama 1711 Şubat'ında Lehistan'a kaçmaya mecbur kalmıştı ve 1713'ten beri Fransa'da yaşıyordu. 1718 başlarında Rakoçi Edirne'ye davet edildi ve Padişah'ın huzurunda, Erdel prensliğini geri almaya çalışmasına ilişkin bir plan yapıldı – ama Osmanlılar bu gerçekleşmeden Avusturya ile bir barış antlaşması yaptılar.[46] Rakoçi Macaristan'da Osmanlılara hiçbir fiili yardımda bulunmamasına rağmen, 1718 Ağustos'undan, 1735'te ölünceye kadar maiyetiyle birlikte Osmanlıların konuğu olarak Tekirdağ'da yaşadı ve sürekli Habsburglar aleyhine planlar yaptı.[47]

1718 Mayıs'ında Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'yı yeni sadrazam atayan Osmanlı hükümeti barış görüşmelerine hazırdı; görüşmeler Belgrad'ın güneydoğusundaki Pasarofça'da (Pozarevac), Karlofça'da olduğu gibi İngiliz ve Hollandalıların İstanbul elçilerinin aracılığıyla yapıldı. Belgrad ve Tımışvar'ı alan Avusturya sınırını Niş'e kadar genişletti. Bu anlaşmayla Macaristan ve Hırvatistan sınırları Sultan I. Süleyman'ın seferlerinden önceki duruma geliyordu;[48] antlaşmanın ek şerhleri Avusturya'ya Osmanlı topraklarında ticarette avantaj sağlıyordu.[49] Avusturya'nın müttefiki Venedik Osmanlılardan daha da zor bir durumda bırakılmıştı: Osmanlılar Mora'yı ellerinde tutarlarken, Venedik Dalmaçya'da fethettiği yerleri koruyabilecekti.

Ordu uzak sınırlarda meşgul olabilirdi, ama Osmanlı İmparatorluğu'nun günlük hükümet işleri durmuyordu. 1703 ayaklanmasının şiddet olayları yatıştırılıp, saray Edirne'ye döndükten sonra, giderek hükümette ve kamusal yaşamda yeni bir denge kuruldu. Vezirler azledildi, yerlerine yenileri atandı, âdet olduğu üzere yabancı elçiler hükümdarlarının tebriklerini yeni padişaha sunmak üzere gelmeye başladılar: İran Şahı "dev bir fil" gönderdi.[50]

Eskiden kesin sayılan şeyleri yok etmelerine karşın Karlofça şoku ve "Edirne Vak'ası" krizi unutulmaya başlandı. Sonunda Feyzullah Efendi ailesinin otoritesi Köprülüler'in yerini alamamıştı; zaten böylesi bir konumun bir din adamları hanedanına verilmesi gerek Osmanlı egemen sınıfının, gerekse padişahın uyruklarının dünya görüşlerinde düşünülemeyecek düzeyde kökten bir değişim gerektirecekti. Güçlü ailelerin hükümette meşru bir rol oynayabilmeleri ilkesi, 17. yüzyıl ortalarının acılı yıllarında Köprülü hanedanının peşpeşe birkaç mensubu yeniçerilerin, saray ağalarının ve eyaletlerdeki hoşnutsuz askerî kişilerin iktidarın uygulanmasında hak iddia etme mücadeleleriyle başa çıkmayı becerdiği zaman benimsenmişti. 18. yüzyıl başlarında Osmanlı hanedanıyla yakın ilişkileri sayesinde elde ettikleri tekel konumu sarsıldı ve Köprülüler de iktidarı paylaşan önemli ailelerden yalnızca biri haline geldiler.

Sultan Ahmed bu ailelerin güçlerini dengelemeye, aynı zamanda onların çıkarlarını Osmanlı hanedanınınkilerle uyumlaştırmaya çalıştı. III. Ahmed'in birkaç oğlunun yanısıra otuz kızı vardı ve bu dönemin tarihçelerinin sayfaları bu kızların doğum, düğün ve –çoğu çok yaşamadığı için– ölüm kayıtlarıyla doludur. Bir yüzyıldır saraya kapatılmış olan şehzadelerden farklı olarak, Osmanlı sultanlarına ilk kez kamusal bir rol oynama izni verildi.[51] Devlet adamlarının Osmanlı hanedanına sadakatini sağlamak için onları hanedanın kızlarıyla evlendirmek eski bir gelenekti, ama şimdi bu uygulama yeni boyutlara ulaştı ve sultanlar yeni oluşan güçlü ailelerin önde gelen üyeleriyle, eğer dul kalırlarsa çoğu zaman birden fazla kez, evlendirildiler. Ahmed'in kızlarından altısı toplam on yedi evlilik yapmıştı: Aralarında en çok evlilik yapan beş kocayla Saliha Sultan'dı.[52] Karlofça'dan sonra oluşmaya başlayan uluslararası ortam, Osmanlı gü-

cünün nitelik ve öğelerinin de gerek içte, gerekse dışta yeniden tanımlanmasını gerektirmekteydi ve bu açıdan III. Ahmed'in böylesine çok çocuk yapması, sultanları devlet adamlarıyla evlendirme geleneğinin yaygınlaştırılmasına olanak sağlayarak, artık Osmanlı hanedanının yetkisini paylaşan güçlü aileler arasında istikrarı sağladı.

Padişah ile güçlü aileler arasındaki kağıda geçmemiş sözleşme, sadakatleri karşılığında onlara padişah ailesiyle ilişkinin yararlarını sağlıyor, onlar da böylece büyüyen ailelerinin ihtiyaçlarını karşılayabiliyorlardı. Bunun sonucunda, geleneksel olarak devlet gelirlerinin aslan payını alan savaş harcamalarına, Padişah kızlarının evlilikleriyle ortaya çıkan çok sayıda bağımsız hanenin bakım masrafları da eklenmişti. Bunların savurganlıklarını karşılamak için nakit gerekliydi ve hem hakları saydıkları lüksü, hem de görevleri kabul ettikleri vakıflarını finanse edebilmek için yaratıcı çözümler arandı. 1690'larda savaşın malî yükünü karşılamak için –özellikle de cizye vergisi reformu ve malikâne sistemi yoluyla– vergi düzeninin yeniden yapılandırılması, 18. yüzyılın ilk yarısında yöresel ticarette belirgin bir artışla aynı zamana rastladı; bu da Osmanlı Devleti'nin durumunu iyileştirmesine, zengin fertlerinin ise daha da zengileşmesine yardımcı oldu.

Ahmed tahta çıktığında 1695'te başlatılan malikâne sistemi henüz deneme aşamasındaydı. Kuramsal olarak her erkek teklif verebilirdi, ama çok geçmeden yeni malî düzenlemelerden uzun vadede yararlananların kimler olduğu ortaya çıktı. Malikânelerin dağıtımı için yapılan ihalelerde teklif verebilecek kişinin önceden belli bir varlığı olması gerekiyordu ve zaten durumları iyi olan kişiler –örneğin askerîye ve ulemadan yüksek rütbeli memurlar– için bu devlet kaynaklarını ele geçirmek daha kolaydı. Kendi başlarına satın almak için yeterli kişisel sermayesi olmayanlar, diğer aile fertleri ve iş arkadaşlarıyla ortaklık kurabilir ya da –çoğu İstanbullu ve Ermeni olan– gayrimüslim yatırımcılardan borç alabilirlerdi; Avrupa sermayesine ulaşabilen bu yatırımcılar Osmanlı ekonomisinin büyük bölümünü finanse ediyorlardı – aslında onların katılımı sistemin temel bileşenlerinden biriydi.[53]

İyi kâr getirmesi beklenen malikâneleri satın almak isteyenlerin sayısı az değildi ve aralarındaki rekabet satış fiyatını yükselterek, hazineye yararlı oluyordu.[54] Sistemin uygulamaya konmasından daha iki yıl geçmeden, hazinenin süregelen savaşa para bulma çabaları yetkilileri malikâne olarak ihaleye çıkarılan yatırımların kapsamını genişletmeye yöneltmişti. Sistem başlangıçta yalnızca, daha önceden de kısa vadeli (genellikle üç yıllık) sözleşmelerle mültezime verilen devlet mülklerinin malî idaresinin yeniden düzenlenmesi olarak düşünülmüştü; ama şimdi vezir mülkleri ve eski tımarlar da bu düzenleme kapsamına alınıyordu.[55]

Bir malikâne hakkını satın alanlar güvenli bir gelir elde etmekten hoşnuttular, ama çok geçmeden sistem uygulamaya konulurken tanınan kolaylıkların fazla cömert olduğu fark edildi ve 1715'te, Venedik'e savaş ilân edilmesinin hemen

ardından, ömür boyu iltizam haklarının çoğu iptal edildi. 1717'de, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadrazam atanmasından kısa süre önce politika gene değişti ve bunlar, ilk başta ödediklerinin yarısı kadar bir tutar karşılığında, eski sahiplerine iade edildiler.[56] Yatırımcılar likit kıymetlere –yani, ticaret geliştikçe artmakta olan çeşitli gümrük ve tüketim vergisi gibi tarımdışı kaynaklardan edinilen gelirlere– özellikle ilgi duyuyorlardı. Ancak Ahmed tahta geçtiği sıralarda, Doğu Anadolu ve Arap eyaletlerinde tarımı canlandırmayı amaçlayan bir sistemin coğrafî olarak nasıl çarpıklaştığı göze çarpmaktadır: En değerli –dolayısıyla da en çok istenen– malikâneler doğudan çok Balkanlar'da bulunuyordu.[57]

Sistemde yapılan bir diğer değişiklikse, 1714'ten sonra geleneksel olarak vergi mükellefi sınıftan olan kişilerin artık, yeterli paraya sahip olsalar bile bir malikâne için teklif verme haklarının bulunmamasıydı.[58] Bunun sonucunda sistemden esas yararlananlar; Müslüman seçkinler, çoğu İstanbul'da, gelir kaynaklarından çok uzakta yaşayan bin kadar bürokrat, asker ve din adamı oldu.[59] Kadın olarak sadece sultanlar malikâne sahibi olabiliyorlardı[60] ve III. Ahmed'in ve haleflerinin, özellikle Balkanlar'da toprak ve gümrük vergisi haklarını ellerinde tutan kızları da en büyük mültezimler arasındaydılar.[61] Eyaletlerde mültezime verilen mülklerin idaresini yerel koşulları bilen kişiler yürütüyor, bu kişilere vergi gelirinden pay verilmesi onlara işletmenin hasılatından malî bir çıkar sağlıyordu.[62] Bu dönemde İstanbul dışındaki merkezlerde de ihale açılmaya başlanması, en varlıklı taşralıların bile iltizamdan yararlanma olasılıklarını fazla artırmadı, çünkü bu ihaleler köy ve tarım gelirleriyle sınırlanıyor, pazar rüsumu gibi ticarî ve kentsel iltizam haklarını kapsamıyordu.[63] Ancak bu yöntem küçük yatırımcılara da pazarda bir yer sağladı: Şansları yaver giderse, onlar da belli bir birikim sağlayabilirlerdi; bu da onları yeni malî düzenlemelere, dolayısıyla da devletin faaliyetlerine olumlu bakmaya teşvik etti. Ahmed'in saltanatı boyunca güçlü ailelerden aldığı destek, devletin tasarrufundaki ödüllerin bu yeni dağıtım biçiminin, aksi halde devletin otoritesine meydan okuyacak konumda olabilecek kişileri tatmin ettiğine işaret etmektedir.

Batı Avrupa'nın gelişmekte olan işleme sanayilerine –başlıca tahıl, yün, pamuk ve kurutulmuş meyva olmak üzere– hammadde ihracı, Osmanlı İmparatorluğu'nun da artık dahil olmaya başladığı ekonomideki yeni karşılıklı bağımlılığın işaretlerinden biriydi. 17. yüzyıl başlarından itibaren ihracat esas olarak İzmir'den yapılıyordu; giderek Selanik ikinci büyük ihracat merkezi oldu. 18. yüzyılda Osmanlı'nın ana ihracat maddesi olarak yünün yerini pamuk aldı.[64] Osmanlılar iç tüketim için küçük atölyelerde basit ve ucuz dokumalar üretiyorlardı, ama 18. yüzyıl başlarında hem ithalata bağımlılığı azaltmak, hem de ihtiyacı karşılamak üzere Avrupa'dan gelen daha kaliteli ya da özel kumaşları üretmeyi de denediler. 1703 isyanı Rami Mehmed Efendi'nin himayesinde başlatılan yünlü kumaş üretimini durdurdu, ama 1709'da üretim yeniden başladı ve 1732'ye kadar sürdü; bu tarihte kalite yeterli olmadığı ve fiyatlarda ithal mallar-

la rekabet edilemediği için üretime son verildi. Devlet işletmelerinde donanma için yelkenbezi üretimine 1709'da başlandı ve bu üretim çeşitli değişimlerle 19. yüzyıl ortalarına kadar sürdürüldü. Devlet 1720'de zenginlerin tercih ettiği ipekli kumaş üretimine de girişti, ama yüzyılın ortasından sonra ülke içinde özel olarak üretilen ipeklerle rekabet edemedi.[65]

İngiltere ile geleneksel olarak iyi ilişkiler sürdürülmüştü, ama 18. yüzyıl başlarında Osmanlıların başlıca ticaret ortağı olarak Fransa İngiltere'nin yerini aldı; bu gelişmenin bir yansıması diplomatik ilişkilerin de güçlenmesiydi. Fransa ve Osmanlıların Habsburg gücüne karşı çıkmaktaki ortak çıkarlarına dayanan stratejik işbirliklerinin uzun bir geçmişi vardı ve Kral XIV. Louis'nin yetenekli bakanı Jean-Baptiste Colbert'in 1670'den sonra Fransız ticaretini yeniden düzenlemesi, Fransız tacirlerinin 1699'da savaşın sona ermesinden yararlanmalarını sağladı.

Kutsal Birlik ve İspanyol Tahtı savaşlarından, Büyük Kuzey Savaşı'ndan, Karlofça'dan, 1703 ayaklanmasından ve Rusya, Avusturya ve Venedik ile savaşlardan sonra, Batı Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nun batı sınırlarında barış hüküm sürüyordu. Artık Padişah, Avrupa hükümdarlarına yalnızca savaş nedeniyle elçiler göndermiyordu. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin (lâkabı 28. yeniçeri alayından olmasından kaynaklanıyordu) 1720'de Paris'e gitmesinin nedeni Padişah'ın Fransa'ya Kudüs'teki Kutsal Lâhit Kilisesi'ni tamiri için izin verdiğini bildirmekti. Bu bilgi aslında böylesine büyük bir olay haline getirilmeden, hatta İstanbul'daki Fransız elçisi aracılığıyla verilebilirdi – ama Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Yirmisekiz Çelebi'ye "kaleleri ve fabrikaları gez, medeniyet ve eğitim araçlarını ayrıntılı olarak incele ve bunlardan Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulamaya uygun olanları bildir" talimatını vermişti.[66] Aslında Yirmisekiz Çelebi ilk resmî Osmanlı kültür elçisiydi; verilen talimatlara uydu ve döndüğünde gördüklerini ayrıntılı bir raporla bildirdi. Damat İbrahim'in kendisi de bir önceki yıl Pasarofça Antlaşması'nı imzalamak için Viyana'ya gitmişti ve Osmanlı sınırlarının ötesinden öğrenilebilecek şeylerin farkındaydı.[67]

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin gözlemleri şimdi devlet yönetimin başına gelmekte olanların, Batı ile barışçıl ilişkilerin yararını kavramalarında etkili oldu. Osmanlılar, pratik bir ihtiyaca yanıt verdiğinin görülmesi ve mevcut kültürel âdetlerle bağdaştırılması koşuluyla, teknolojik yeniliklere her zaman açık olmuşlardı – bunun ilk örnekleri daha Konstantinopolis kuşatmasından bile önce topu, 16. yüzyıldan itibaren de el silahlarını kullanmalarıydı. Ancak dönemin hükümetleri el silahlarının yaygınlaşması sonucu, ortalıkta dolaşan silahlı adamların özellikle Anadolu'da ciddi toplumsal altüst olmalara yol açtıklarını ve imparatorluktaki güç dengesinin değiştiğini dehşetle gözlemişlerdi. Öte yandan Avrupa saatleri, porselenleri, modaları yalnızca zenginlerin alabileceği ve

hızla benimsedikleri ıvırzıvırlar, ufak tefek yeniliklerdi ve varolan toplumsal düzende görünebilir bir olumsuz etki yapacak gözükmüyorlardı. İmparatorluk ile Batı arasında bu tip malların değiş tokuşunun Rönesans'a kadar uzanan bir geçmişi vardı ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadaret yıllarında, ticaretteki artış sayesinde bunlar her zamankinden daha fazla miktarda bulunur oldular.

Bu tür tüketim mallarının bunları alabilecek durumda olanlarca böylesine hevesle benimsenmesi, toplumsal yaşamdaki canlanmanın yalnızca bir göstergesiydi. Sultan III. Ahmed Osmanlı hanedanının eski günlerini geri getirme amacını gerçekleştirmek için gösterişli törenlerden ve görkemli yapılardan yararlandı. En büyük kızı beş yaşındaki Fatma Sultan (daha sonra Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ile evlenecekti) ile neredeyse kırk yaşındaki Silahdar Ali Paşa'nın 1709'da yapılan düğünleri büyük törenlerle kutlandı.[68] 1718'de sadrazam olan Damat İbrahim, Padişah'ın hem yönetici sınıfı, hem de yönetilenleri etkilemenin aracı olarak şaşaalı törenleri, gösterişi kullanmasını destekledi. 1720'de Ahmed'in hayattaki dört oğlunun sünneti için 15 gün süren muhteşem bir düğün düzenlendi, olayın anısına –bir nüshası Padişah, diğeri Sadrazam için– iki adet, minyatürlerle zenginleştirilmiş elyazması hazırlandı. Düzyazı olan metin Seyyid Hüseyin Vehbi'nin kaleminden çıkmış, minyatürler zamanın en önde gelen saray minyatürcüsü Levni tarafından yapılmıştı. Bu, bir hanedan şenliğine adanan ikinci ve son kitap oldu: Birincisi 1582'de geleceğin III. Mehmed'inin sünnetini kutlamak üzere hazırlanmıştı. 1720 şenlikleri geçmiş iki yüzyılın, Kanunî Sultan Süleyman'ın talihsiz veziriazamı İbrahim Paşa'nın 1523'teki düğünü, 1530'da Padişah'ın oğullarının sünneti, Sultan IV. Murad'ın 1638'de Bağdat'ı Safevilerden geri almak için yola çıkışı kutlamaları gibi törenlerinden izler taşıyordu. 1720'deki ana gösterilerden biri, Evliya Çelebi'nin önceki yüzyılda anlattığına benzer bir lonca geçitiydi; tacirler böylece geçidi izleyen –güçlü Osmanlı aileleri, Avrupalı elçiler ve İstanbul'un sıradan halkından oluşan– potansiyel müşterilere gündelik ve lüks mallarını sergileme olanağı elde etmişlerdi.[69]

Rabia Gülnüş Emetullah Sultan Camii, hanedanın meşruiyetinin ifadesinde valide sultanın rolünü yeniden vurgular gibiydi. Hem II. Mustafa, hem de III. Ahmed'in annesi olan Rabia Gülnüş, Mustafa'nın 1695'te tahta geçişinden, 1715'te ölünceye kadar valide sultandı. 1702 tarihli bir listeye göre mülklerinin değeri Sadrazamınkilerin üç katı değerdeydi (onu Osmanlı sultanları, vezirler ve Kırım hanedanı mensupları izliyorlardı)[70] ve 1708'de Üsküdar'da, I. Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan'ın camiinin yanında, göze çarpıcı bir yerde bir külliye yapımına girişmişti; külliye iki buçuk yıl sonra, ordu Rusya'ya karşı bir sefere hareket etmeden hemen önce tamamlandı.[71] 1722'de Rabia Gülnüş'ün ölümünden yedi yıl sonra, camiye Ramazan'da minareleri arasına mahya asma ayrıcalığı verilerek, İstanbul'un en büyük camileri –Süleymaniye, Sultan Ahmed ve Yeni Valide– ile eşit bir statü tanınmış oldu.[72]

Büyük Osmanlı aileleri arasında gücün, devletin ilk günlerinden beri rastlanmamış biçimde dağılması, kısa sürede bu yeni düzenin beklentilerinin Topkapı Sarayı ortamıyla sınırlanmayacağı ve sınırlanamayacağını ortaya çıkardı. Daha özgür Edirne ortamında büyüyen III. Ahmed de Payitaht'a döndükten sonra kendisine dayatılan kısıtlamalardan hoşlanmıyordu. Bundan bir yüzyıl sonra, 1837'de İstanbul'u ziyaret eden soylu İngiliz kadını Miss Julia Pardoe, Sultan II. Mahmud'un onun Topkapı'nın Avrupa'daki tüm saraylardan görkemli olduğuna ikna çabalarına nasıl şiddetle tepki gösterdiğini kaydetmektedir: "Sanki gün ışığına çıkmaya korkar gibi yüksek duvarlar ve kara ağaçlar arkasına gizlenmiş bu sarayı... temiz hava ve gökyüzünün saf güneş ışıklarına açık, hafif, gülümseyen saraylarıyla ... ancak bir hilekâr ya da bir budala karşılaştırabilir."[73] Sultan Mahmud'un böylesine duygulu konuşup, konuşmadığı tartışılabilir, ama III. Ahmed de muhtemelen bu hisleri paylaşıyordu. Padişahların ve vezirlerin her zaman Boğaz kıyılarında, içinde gayrıresmi kullanım için ahşap ya da taştan mütevazı köşkler ve villalar bulunan avlanma sahaları ve bahçeleri olmuştu, ama 18. yüzyılda bir değişim meydana geldi ve deniz kıyılarına etkileyici cepheleri sahile yayılan yalılar inşa edildi.[74] İstanbul'u 1717-18'te ziyaret eden İngiliz elçisinin karısı Lady Mary Wortley Montagu bir mektubunda yalnızca Boğaz kıyılarında "yüzlerce görkemli saraydan" söz etmektedir;[75] burada abartı olduğunu düşünsek bile, daha 1720'lerden önce bir inşaat patlaması olduğu bellidir. Boğaz saraylarından bir bölümü --divanhanesi– günümüze kalmış en eskisi, Köprülü ailesinden Sadrazam Amcazâde Hüseyin Paşa'nın 1699'da Anadolu Hisarı'nda yaptırdığı ahşap yalıdır.

1720'lerin yeni zengin büyük ailelerinin eğlenecek boş vakitleri ve heveslerini tatmin edecek paraları vardı. Bu "şık toplum" sık sık surlar içindeki eski kentin dışında, gösterişli toplantılar düzenlerdi. Ahmed'in, onun geniş ailesinin ve diğer sivrilmiş ailelerin saraylarında bazen günlerce süren ziyafetler ve eğlenceler yapılırdı. Modern bir mimarî tarihçisine göre, ilk kez "içe dönük bir toplum... kentli ve dışa dönük" bir yaşam biçimiyle tanışıyordu.[76] Toplum hayatındaki bu canlanma yerel ekonomi üzerinde etkili oldu ve örneğin yiyecek, giyim kuşam, mobilyada eski tüketim modellerinin değişmesine yol açtı. Yiyecekler açısından, zeytinyağı, deniz ürünleri ve sebze yemekleri eskisinden daha çok tüketilmeye başlandı. İnsanlar ayrıca yeni yemek tecrübelerine hazırdılar; özellikle de kahve ve (eskiden başlıca bal kullanılırken, şimdi şeker kullanımının artması sayesinde) tatlı tüketimi davetlerin seyrini değiştiriyor, "yemek odası"nın dışında, bu yiyecekler için ayrılmış özel yerlerde yeni toplumsal ilişki biçimleri oluşuyordu.[77]

III. Ahmed, kentin bahçe ve avlanma sahalarına çekilip hanedanı daha da gizemli kılma geleneğini terk ederek, uyruklarının önüne açıkça çıkmayı tercih etti. İngiltere Kraliçesi Elizabeth'in bir buçuk yüzyıl önce yaptığı gibi, herkesin

göreceği deniz gezileri yapıyordu. Elizabeth'in "ırmağı [Thames], halkla ilişkilerin harikulâde iyi hesaplanmış bir zaferiyle, tüm uyruklarını kucakladığı bir sahne olarak kullandığını" yazan Simon Schama, dönemin bir tarihçisinden şu alıntıyı yapar: Elizabeth "kendisini böylesine açıkça gösterip, halkın düzeyine inerek, kendini onlara sevdirdi ve kabul ettirdi."[78]

Ancak Padişah Topkapı'yı hepten terk edemezdi, çünkü orası geleneksel hükümet merkeziydi. Yarım yüzyıldır padişahlar sarayda sürekli yaşamamışlardı, bu nedenle Topkapı'da mümkün olduğunca az yaşamayı umsa da, Ahmed'in özel dairelerini yeniden dekore ettirmesi doğaldı. Bu yenileştirmenin odağında, tüm duvarları dönemin canlı mimarî dekorasyonu olan meyva ve çicek resimleriyle kaplanan, Padişah'ın haremdeki odası vardı. Bu tür natüralist motiflere, mermerden elyazması kâğıtlara kadar her yerde rastlanmaktadır. Portre resminde de değişim olmuş ve zamanın etkin minyatürcüsü Levni hizmet ettiği padişahların –II. Mustafa ve III. Ahmed– daha yakından portrelerini yapmıştı. Levni'nin portrelerinde çarpıcı olan yan modelin karakterine sadık kalınması, modelin bireyselliğinin adeta onu daha insancıl yapmak için vurgulanmasıdır: Sanki padişah ile gözlemci arasındaki mesafe azalmıştır.[79]

Daha sonra saray vakanüvisi olacak olan Mehmed Raşid Efendi, o dönemde İstanbul'da kâtipti[80] ve imparatorluğun malî durumunu iyi biliyordu. Onun belirttiğine göre 1720 dolaylarında, yıllardır ilk kez, hazinenin ödemeler dengesi bir artı göstermeye başlamıştı: Mali reformlar etkili oluyor gibi gözüküyordu.[81] Sultan Ahmed ertesi yıl, Kâğıthane deresinin ("Avrupa'nın Tatlı Suları") Eyüp yakınlarında Haliç'e döküldüğü yerdeki çayırlarda Sadabad adı verilen şimdiye kadar yapılmış en görkemli sarayın inşa edilmesini emretti. Boğaz kadar, Haliç kıyısında da büyük ailelerin sarayları bulunuyordu ve Kâğıthane eskiden beri kentten kaçanlar için bir sığınak, halkın eğlence ve kutlamalar için toplandığı bir yer olmuştu. III. Ahmed'in Sadabad'ı, köşk kavramını yeni boyutlara taşıdı. Kâğıthane deresi ıslah edilerek, (kalıntıları bugün de görülebilen) mermer döşenmiş bir kanaldan geçirildi ve bahçenin içinden akması sağlandı; böylece oluşturulan düz eksen boyunca yüksek mevki sahiplerinin ve saraylıların simetrik, yanyana sarayları yer alıyordu. Padişah'ın kendi sarayı otuz mermer sütun üzerinde yükseliyordu ve önünde bir havuz bulunuyordu.[82] Saraylara renkli adlar verilmişti: Fil Köprüsü, İlk Şelâle, Gümüş Kanal, Cennet Salonu gibi.[83]

16. yüzyılda Sultan I. Süleyman devrinde olduğu gibi, III. Ahmed'in saltanatı da birçok açıdan Avrupalı çağdaşlarının (ya da aşağı yukarı çağdaşlarının) dönemleriyle parallellikler göstermektedir ve Sadabad'ı, kısa süre önce ölen XIV. Louis'nin Versailles sarayıyla ya da Büyük Petro'nun Petrograd'daki Yazlık Sarayı ve bahçeleriyle –hatta Petro'nun başkentinin banliyölerindeki saraylarla– karşılaştırmamak elde değildir. 1716-17'de Batı Avrupa'ya yaptığı geziden Pet-

rograd'a, XIV. Louis'nin Versailles ve Fontainebleau bahçeli saraylarının resimleri olan bir albümle dönen Petro, inşa ettiği yeni sarayın "Versailles ile rekabet edebilmesi" gerektiğini söylemişti;[84] aynı şekilde Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi de Fransa'daki gezisinden bir hatırayla, Versailles'ın şimdi Topkapı Sarayı koleksiyonunda bulunan on iki gravürüyle dönmüştü.[85] Çar Petro gibi, Sultan Ahmed de inşaat projelerinin uygulanmasıyla bizzat ilgilenmişti.[86] Ahmed, Sadabad için kendi gençlik yıllarından esinlenmişti: Edirne gibi burası da bir sığınak olacak, orada son dönem padişahlarının İstanbul'dan uzakta aradıkları tasasız yaşamı sürdürebilecekti. Kâğıthane saraylarının İran'dan esinlenmiş adları, Sadabad'da ve dönemin diğer sanatsal uğraşılarında Versailles kadar Safevi sarayının da etkili olduğunu gösteriyordu.

Sıradan insanlar da zenginlerin savurganlığından yararlanıyorlar, bu yarar yalnızca mal ve hizmetlere artan talepten de kaynaklanmıyordu. Özellikle Padişah ve Sadrazam'ın cömertliği sayesinde İstanbul ve çevresine büyük ve ince bezemeli çok sayıda sebil gibi kamu hizmetleri sağlanmıştı.[87] İstanbul'un padişah ve vezir camilerinin eskisine göre çok daha fazla gece aydınlatılması kamusal mekanı genişletip, yeniden biçimlendiriyor ve kişisel hareketlilik üzerindeki kısıtlamaları hafifletiyordu; eskiden karanlık basınca evlerine kapanmak zorunda kalan yoksullar bile gece kentte dolaşabiliyorlardı. Bu yeni özgürlük, 20. yüzyılda türetilen bir deyimle "Lâle Devri" denilen bu dönemin temel özelliklerinden biriydi.[88]

Gerçekten de lâleler vardı – hem de çok miktarda. Avrupa'ya, ya 16. yüzyıl ortalarında, Sultan I. Süleyman'ın sarayında Habsburg elçisi olan Busbecq aracılığıyla ya da yakın dönemde önerildiği gibi daha erken bir tarihte ulaşan[89] doğu kökenli bu çiçek, Avrupa'nın önde gelenleri arasında olduğu gibi İstanbul seçkinleri tarafından da eskiden beri çok sevilirdi. Lâle 16. yüzyıldan beri dokuma desenlerine işlenmiş, çini ve seramiklere çizilmiş, çeşme kabartmalarında yer almıştı; Evliya Çelebi 1630'larda Boğaz'ın lâle bahçelerinden söz ediyor, hatta o dönemde Kâğıthane adı verilen bir lâle olduğunu yazıyordu.[90] Şimdi, ondan yüz yıl sonra, lâle düşkünlüğü bir kez daha Osmanlılar için savaşta kaybettiklerinin tesellisi oluyordu – ancak III. Ahmed'in ithal ettiği binlerce soğan, lâle ticaretinin merkezi olan Hollanda Birleşik Eyaletleri'nden geliyordu. Osmanlı lâleseverlerinin en çok değer verdikleri, mükemmelleştirmeye çalıştıkları lâle, "biçimi badem, taçyaprakları hançer" olan tipti. Osmanlılar müdahale edilmeyen bir pazarın neden olabileceği zararın farkındaydılar, bu nedenle mevcut çok sayıdaki çeşidin satışı, bu en çok aranan metadaki kaçınılmaz spekülasyonları önlemek için resmî bir fiyat sistemiyle kontrol ediliyordu[91] – Hollandalıların 1620'lerde ve 1630'larda yaşadıkları böyle bir lâle çılgınlığını[92] Alexander Dumas *Kara Lâle* adlı romanında ebedileştirmişti. İstanbul'daki Fransız elçisi 1726'da Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın lâle fantezilerinden birini şöyle anlatıyordu:

> Sadrazam'ın bahçesinde 500 bin soğan var. Lâleler çiçek açtığı ve Veziriazam bunları Padişah'a göstermek istediği zaman, tüm boşlukları başka bahçelerden toplanıp, şişelere konan lâlelerle doldurmaya özen gösteriyorlar. Her dört çiçekte bir, yere lâlelerle aynı boyda mumlar konuyor ve patikalar her türlü kuş kafesleriyle süsleniyor. Tüm kafes işleri, vazolarda çiçeklerle çevriliyor ve değişik renklerde çok sayıda kristal lambalarla aydınlatılıyor... Renkler ve ışıkların aynalardaki yansıması harikulade bir etki yaratıyor. Aydınlatmalara gürültülü bir müzik eşlik ediyor ve Türk müziği lâlelerin çiçek açtığı tüm gecelerde sürüyor. Bütün bunların masraflarını, tüm lâle zamanı süresince Padişah ile maiyetini konuk edip, yediren içiren Sadrazam karşılıyor.[93]

Ama Lâle Devri yalnızca zevkten ibaret değildi. Padişah ile devletin ileri gelenlerinden oluşan maiyetinin Peygamber'in hırkasının korunduğu daireye (Hırka-yı Saadet Dairesi) ziyaretleri, III. Ahmed'in gösterişli ziyafetlerini, kabul törenlerini ve ilerleme yolundaki adımlarını dinî açıdan bütünlüyorlardı. 18. yüzyıl öncesinde ancak yeni bir padişah tahta geçtiğinde hırka ziyaretleri düzenli olarak yapılmıştı; Sultan Ahmed zamanında hırka ziyareti her yıl Ramazan'ın 15'inde gerçekleştirilen ayrıntılı bir devlet töreni oldu. Padişah bir gün öncesinden bu dairenin törensel temizliğine ve hırkanın sergilenmeye hazırlanmasına katılırdı. Dönemin merasim kitapları bu tören için tüm ayrıntıları, örneğin kimin katılacağını öncelik sıralamasını şemalarla göstererek belirtir, kimin ne giyeceğini ve burada okunacak duaları anlatırlar.[94]

Sultan Ahmed, küçük oğullarının Kur'an eğitimine başlamalarını simgeleyen ve şehzadelerin 1720'deki görkemli sünnet düğününden kısa süre sonra büyük bir tantanayla düzenlenen şölen dolayısıyla, Osmanlı hanedan yaşamında dinin temel bir öğe olduğunu uyruklarına bir kez daha hatırlatma fırsatı buldu. Topkapı Sarayı'nın altındaki İncili Köşk'te yapılan ve Padişah ile devletin, gerek laik gerekse dinî üst düzey memurlarının katıldığı tören sırasında genç şehzadeler –Mehmed, Mustafa ve Bâyezid– yalnızca üç ya da dört yaşındaydılar.[95] Padişah'ın halkına duyduğu ilgi, oğullarıyla birlikte beş bin yoksul oğlanın sünnet edilmesiyle de sergilenmişti.[96]

İktidardakilerin dinî takvime bağlılıklarını vurgulayan bir diğer jest, Damat İbrahim Paşa'nın geleneksel olarak Ramazan bayramında düzenlenen ziyafetleri çok daha büyük bir biçime dönüştürmesiydi. 1721'de sadrazam olduktan kısa süre sonra Eyüp'te bir ziyafet düzenledi ve sonra maiyetiyle birlikte büyük tantanayla İstanbul'a döndü. Zamanla bu ziyafetler daha da görkemli hale geldiler[97] ve I. Mahmud ve halefleri tarafından, halka ve saraya padişahın dindarlığını ve devletin başı olarak hâlâ önemli olduğunu kanıtlamanın bir aracı olarak 18. yüzyıl boyunca sürdürüldüler.*

* Bugün de Ramazan'da oy kazanmayı uman siyasetçiler ve insanları cömertlikleriyle etkilemek isteyen iş adamları iftar ziyafetleri düzenlemektedirler.

Ulemanın saray toplumunun davranışları konusunda kuşkuları olsa bile, onları da bu işe katmak güç olmuyordu. Ramazan'da Damat İbrahim Paşa'nın huzurunda yapılan sohbetlerde ulemanın önde gelen mensupları Kur'an'dan bir âyet ya da hadisler üzerinde tartışmalar yapıyorlardı. Tartışılacak metin dikkatle seçiliyordu: 1720'lerde seçilen surelerin arasında zafere ilişkin olanlar vardı – bu, 1722'de başlayan İran seferleri düşünüldüğünde uygun bir konuydu.[98]

Ulema giderek hanedanın hedefleriyle daha fazla özdeşleştikçe, bundan Padişah'ın meşruiyetini güçlendirmek ve bir müttefik zümresi oluşturmak için yararlanıldı. Ulemanın rolünde ayrıca az fark edilir değişimler de oldu ve giderek içine kapalı bir alana dönüştü. Geçmişte birden fazla şeyhülislâm çıkaran aileler olmuştu; şimdi, özünde ulema hanedanı olan aileler şeyhülislâmlık ve diğer yüksek dinî görevlerde bir tekel oluşturdular ve dinî hiyerarşinin başına hanedandan birinin geçmesi ilke haline geldi. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi öldürülmüştü, ama III. Ahmed'in yerine yeni bir padişah geçince onun soyundan gelenlere itibarları iade edilecek ve yeniden üst mevkiler verilecekti. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin öldürüldüğü ve III. Ahmed'in tahta çıktığı 1703 yılı ile 1839 arasında görev yapan 58 şeyhülislâmın 13'ü aralarında Feyzullahzâdeler de olan üç aileden geliyordu; şeyhülislâmlar sık sık azledilip, sonra yeniden atandıklarından bu kişiler 70 görev döneminde 20 kez şeyhülislâmlık yapmışlardı.[99] Bu ulema hanedanlarının ordu ve bürokraside de paralelleri vardı ve üst düzey din adamları arasında babaları asker ya da bürokrat olan çok kişi bulunuyordu, ama 1715'te çıkan bir yasayla dinî görevlerde din adamlarının oğullarına öncelik tanınması, adam kayırmayı resmen onaylamış oldu. Tıpkı İstanbullu büyük ailelerin malikâne sistemini fiilen tekellerinde tutmaları gibi, dinî alanda da medrese eğitimi imparatorluk başkentinin tekeline verildi.[100] Bu "yeni adam kayırmacılık" devletteki geleneksel "sıralama"nın üstüne çıkıp, kendilerinin ve padişahın iktidarına 17. yüzyıldakine benzer meydan okumalara karşı ortak çıkarları için birleşmiş bir ayrıcalıklı sınıf –gerçek bir aristokrasi– yarattı.

Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Sultan Ahmed ile ilişkisi, o yüzyılın başında Şeyhülislâm Feyzullah Efendi ile Sultan II. Mustafa arasındaki ilişkiye benziyordu ve o da bunu geniş ailesinin yararına kullandı. Divân-ı Hümâyûn'daki mevkiler giderek Damat İbrahim'in adamlarının tekeline geçtikçe, Nevşehirlizâdeler ciddi bir etkinlik kazandılar: Damatlarından biri sadaret kaymakamı, bir diğeri kaptanıderya idi. Kendisi Sultan Ahmed'in büyük kızı Fatma Sultan ile evliydi, hayatta kalan diğer üç sultan da onun ailesinin mensuplarıyla evlendiler. Damat İbrahim sadrazam olmadan önce bile hane fertleriyle Osmanlı hanedanı arasında evlilikler düzenliyor ve kendine bir destek ağı geliştiriyordu. Rekabete tahammülü yoktu: Köprülü ailesi mensupları –Fazıl Mustafa Paşa'nın oğulları Abdullah Paşa ve Esat Paşa ile eski sadrazam Numan Paşa– Feyzullah Efendi'nin zirveye yükseldiği zaman olduğu gibi imparatorluğun uzak köşelerindeki mevkilere sürülmüşlerdi.[101]

Nevşehirli Damat İbrahim Paşa on iki yıl sadarette kalmıştı; bu, bir hükümet mevkinde –Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlık süresine yakın– az görülen bir istikrar dönemiydi. Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi de bu görevde on iki yıl kaldı; Damat İbrahim'in damadı dokuz yıl kaptanıderyalık yaparken, Başdefterdar Hacı İbrahim Efendi on yıl, Reisülküttâb Üçanbarlı Mehmed Efendi on iki yıl mevkilerini korudular. Ama Padişah'ın çevresinde en uzun hizmet gören kişi olan Darüssaâde ağası Hacı Beşir Ağa, rüşvetçiliğine rağmen –belki de onun sayesinde– yerini 1717'den başlayarak, örneği hiç olmayan bir süre, tam 29 yıl korumuştu.

İstanbul'u ziyaret eden Avrupalılar (ve birçok modern tarihçi) Nevşehirli İbrahim Paşa'yı Osmanlıları çağdaş dünyaya çekmeye çalışan, aydın bir ıslahatçı olarak görmüşlerdi, ama dönemin Osmanlı yorumcuları onlarla pek aynı kanıda değillerdi. Açıkça barıştan yana olmasının, Osmanlı Devleti'nin savunmacı bir konum almasını temsil ettiği her şeye ihanet olarak gören bazı toplumsal grupların hoşuna gitmediği açıktı. 18. ve 19. yüzyıllardaki Osmanlı tarihçilerinin çoğu, en olumlu yaklaşımlarında, Damat İbrahim'i ülkeye yabancı fikirler getirmekle, aşırı vergilendirmeyle ve adam kayırmacılıkla suçluyorlardı; devlet kaynaklarını har vurup, harman savurduğunu, büyük ailelerin bahçe ve saraylardaki keyifli yaşamlarına göz yumduğunu ve en kötü durumda kadın-erkek arasındaki ilişkileri bozan cinsel ahlâksızlığa aşırı hoşgörü gösterdiğini düşünüyorlardı. Sıradan insanların da bu eğlencelere katılma fırsatı bularak, kendilerinden üstünleri taklit etmeleri de tarihçileri üzen bir konuydu.[102]

1699'da Karlofça'da ve 1719'da Pasarofça'da varılan diplomatik anlaşmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun batı ve kuzey sınırlarına barış getirmiş, zengin ve güçlülere Sadabad'ın ve Lâle Devri'nin yeni Boğaziçi saraylarının zevklerini tatma zamanı sağlamıştı. Göründüğü kadarıyla Sultan Ahmed, uyruklarının kalplerini ve zihinlerini kazanıyordu ve Padişah ile Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın, kamunun padişah ailesinin ve büyük ailelerin yaşamları konusundaki merakının tatmin edilmesi, genel olarak İstanbul toplumu için yararlı olacağı görüşleri doğru çıkmıştı.[103] Ancak çok geçmeden olaylar onlara yanıldıklarını gösterecekti. Kutsal Birlik ile savaş sırasında demografik manzarada meydana gelen değişiklikler ve önce Karlofça, sonra Pasarofça'nın ardından sınırların yeniden çizilmesi, bu antlaşmalarla benimsenen yeni sınırların ters tarafında kendilerini bulan çaresiz Osmanlı Müslümanları'nı Balkanlar'dan güneydoğuya, başkente doğru göçe zorlamıştı. Mora, Pasarofça'da Osmanlı'ya iade edilmişti, ama arada geçen yıllarda, Macaristan, Erdel ve Podolya'nın kesin kaybından kaynaklananlara ek olarak bu bölgeden de göçler olmuştu. Bir zamanlar Osmanlı savaşları düşman topraklarında sürdürülürken, şimdi bunlar imparatorluk sınırları içine kaymışlar, Osmanlı nüfusunun göç hareketlerini daha da hızlandırmışlardı; kamu düzeninin korunmasında en iyi zamanlarda bile güçlük çekilen bir kentte de bu yeni gelenlere hoş bakılmıyordu. Bunlar İstanbul'un ta-

cir ve zanaatkârlarını doğrudan etkileyen bir alt sınıf oluşturuyorlar, göçmenler iş ararken, eski kentliler kıskançlıkla korudukları ayrıcalıklarının yok olduğundan acı acı yakınıyorlardı.[104] 1720'lerde İstanbul'a gelen göçmenlerin memleketlerine dönmeleri için defalarca ferman çıkarılmış ve Rumeli'deki yerel yetkililere göçleri kontrol etmeleri emredilmiş, ama ne denli güçlü ifadeler kullanılırsa kullanılsın, uyarılar işe yaramamıştı.[105]

Yerlerinden ve mülklerinden olanlardan bir alt sınıfın büyümesi ve kent tacirlerinin içten içe kaynayan öfkesi sonucu, toplumsal farklılıklar giderek belirginleşti ve halkın öfkesini şiddet yoluyla ifadesi, gösterişli zenginlerle diğer kesimler arasındaki uçurumun tehlikeli biçimde büyüdüğünü gösterdi. 1726'da bir kalabalığın on gece üstüste Sultan Ahmed'in Beşiktaş'taki sarayını taşlaması üzerine Padişah Haliç'teki saraylarından birine taşınmak zorunda kaldı.[106] İzmir'de 1727 ve 1728 yıllarında otorite alanları konusunda yeniçeriler ile kentteki hükümet temsilcisinin askerleri arasında çatışmalar oldu; çatışma çeşitli kesimlerden hoşnutsuzların katılımıyla uzun bir ayaklanmaya dönüştü; sonunda İstanbul'dan müdahale edildi, ama elebaşları kaçmayı başardılar.[107] Malikâne sistemi ise önceden ihalelerde teklif verecek kadar zengin olanları daha zengin kılıp, onların temsilcilerine ve alacak parası olanlara mal ve hizmet sağlayan tacir ve zanaatkârlar gibi kişilere yarar sağladı, öte yandan vergileri ödeyenler giderek daha aşırı taleplerle karşı karşıya kaldıkları gibi, malikâne alanlarına ilişkin tartışmalarda zararlı çıkan da hep onlar oldular. Aslında Osmanlı sarayının ve büyük ailelerin kaygısızlığı giderek artan bir öfke yaratıyordu ve devlet adamları bunu fark ettikleri zaman halkın huzursuzluğunu gidermek için artık zaman çok geçti.

Büyük Petro'nun 1696'da Azak'ı almasının yarattığı kısa süreli askerî telaş dışında doğuda, 1639'da Kasr-ı Şirin'de (Zuhab) yapılan Osmanlı-Safevi antlaşmasıyla sağlanan barışı bozacak fazla bir şey olmamıştı. 18. yüzyılın ilk onyıllarında İran'ın kendi iç sorunları vardı ve 1720'de, orada olup biten hakkında bilgi edinmek isteyen Padişah, Ahmed Dürri Efendi'yi Şah Hüseyin'e elçi gönderdi.[108] Ziyaretin resmî, görünüşteki gerekçesi, bir koşulu İranlı tacirlerin Osmanlı topraklarından geçişini düzenleyen 1718 tarihli Osmanlı-Habsburg ticaret antlaşması konusunda Safevilerin fikrini almaktı.[109] 1721'de Sünnî Afgan kabileleri doğudan İran'ı işgal ettiler, ertesi yıl da Safevilerin başkenti İsfahan'ı ele geçirdiler; Şiî Safevi hanedanı düştükten sonra, Rusya, Safevi Devleti'nden kalan kesimin Afganlar ile mücadelesine, toprak tavizleri karşılığında, destek vermeyi kabul etti. Bu istikrarsızlığın Kafkasya'da Rusya ile kendi sınırlarına yayılacağından korkan Osmanlılar, eskiden beri sürdürdükleri Safevilerin gerçek Müslüman olmadıkları iddiasını kendilerini haklı çıkarmak için kullandılar ve 1639'dan beri zaman zaman ele geçirdikleri İran'ın kuzeybatı eyaletlerini yeniden işgal ederek, bu karışıklıktan yararlandılar. Osmanlılar ile Rusya arasında

bir savaş tehlikesi belirdi, ama diplomasi üstün geldi ve 1724'te Fransız görüşmecilerin aracılık etmesiyle Kuzeybatı İran'ı Osmanlılar ile Rusya arasında paylaştıran bir antlaşma yapılması sonucu,[110] Rusya Osmanlıların kazanımlarını kabul etmiş oldu. Rusya ile yapılan anlaşmanın garip yönü, Osmanlıların sefere dinî gerekçe göstermelerine rağmen, Afganlara değil, Safevilerin yeniden iktidara gelmelerine destek verilmesini içermesidir.[111]

Ama İran'da barış uzun sürmedi. Safevilerin Afgan saldırıları karşısında direnme umutları yoktu; Afganlar da Osmanlıların kendi işlerine geldiği gibi yorumlama politikasını onlara karşı kullanma cesaretini göstererek, Padişah'tan Şiîlerin bizzat Osmanlılar tarafından sapkın olarak nitelendiği gerekçesiyle kendilerini İran'ın haklı hükümdarları olarak tanımasını istediler. İstanbul bu talebe yüz vermedi: Afganlar asi sayılıyorlardı; bunun ardından çıkan çatışmalar iki yıl sürdü[112] ve 1728'de –artık 1714 ile 1729 arasında sürdürdüğü saray vakanüvisliğinden emekli olan– Mehmed Raşid Efendi'nin III. Ahmed tarafından Osmanlı-Afgan barışını teyit etmek üzere İran'a gönderilmesiyle sona erdi.[113] Çok geçmeden bir Türkmen Avşar kabilesinden, enerjik bir askerî lider olan ve Tahmasb Kuli Han diye de bilinen Nadir Han Afganları devirdi ve Osmanlılar ile çatışmaya girerek, 1725'te ele geçirdikleri Tebriz'i 12 Ağustos 1730'da onlardan geri aldı.[114] Daha önce batıda yapılan savaşlar gibi, İran ile savaş da kırsal kesimden İstanbul'a doğru bir göç dalgası yarattı.

İran ile yeni bir savaş döneminin açılmasının harekete geçireceği eğilimlerin farkında olan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, halkın moralini yükseltmek için 1730 seferinde Sultan Ahmed'in ordunun başına geçmesini önerdi. Bu Sultan Ahmed için ilk kez olmayacaktı: 1715'te Mora için Venedik ile mücadelenin başlamasında, sonra Belgrad'ın yitirildiği 1717'de ordusunun başında yola çıkmış – ama cephenin çok arkasında beklemişti.[115] 1730 Temmuz'u sonunda ordu Üsküdar'da toplanmaya başladı; 3 Ağustos'ta birlikler yerlerini almışlar, Padişah'ın Boğaz'ı geçmesini bekliyorlardı. Ancak Padişah'tan haber çıkmayınca, Damat İbrahim onun ordusunun başında doğuya gitmekten vazgeçtiğine karar vermek zorunda kaldı ve derhal yanına gitti, gelmemesi halinde bir yeniçeri isyanının kaçınılmaz olacağını hatırlatarak, gecikmemesi için yalvardı. Doğu cephesinde atalarını taklit etmek, aynı şeyi Balkanlar'da yapmaktan çok farklı bir olaydı ve Damat İbrahim, yeniçeri ağasına danışarak, çok dil döktükten sonra onu ikna edebildi. Ahmed önce Eyüp'e gidip, sanki tahta çıkıyormuş gibi yabancı elçilerin de aralarında bulunduğu bir grubun önünde kılıç kuşandıktan sonra, büyük bir tantanayla Üsküdar'a geldi.[116]

Talihsiz bir rastlantıyla, tam bu sırada Tebriz'in Nadir Han'ın eline geçtiği haberi İstanbul'a ulaştı. Daha geçen ay Hemadan kalesinin Osmanlı komutanı görevini terk etmişti; şimdi Tebriz komutanının da aynı şeyi yaptığı bildiriliyordu. Seferin iptal edileceği söylentisi başkente yayılırken, ordu Üsküdar'da hareketsiz kalmıştı – ne Padişah, ne de Sadrazam ordunun başını çekmeye hevesli

görünüyorlardı ve ikisi de Boğaziçi'ndeki saraylarına çekilmişlerdi. Halkın hoşnutsuzluğu öylesine bir düzeye çıkmıştı ki, her ikisi de o sırada kentten ayrılmaya cesaret edemediler, çünkü bunu bir ayaklanmanın izleyeceği kesindi. Gerek din adamları, gerekse yeniçeriler Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'dan şikayetçiydiler: Din adamları onun adam kayırmacılığına kızıyor, yeniçeriler ise gene değişime ve eski düşmanla şimdi aralarında hüküm süren diplomasi ve uzlaşma ortamına ayak uydurmada zorluk çekiyorlardı.[117]

Ordu hâlâ Üsküdar'da bekliyor, giderek huzursuzlaşıyordu ve askerlere seferin temel lojistik gereksinimlerine ilgi gösterileceğine dair bir teminat verilmemişti. Tacirler ve zanaatkârlar özellikle mağdur durumdaydılar. Osmanlı tacirleri daha ilk dönemlerden beri seferde askerlere eşlik etmişler, satacak mallarını da yanlarında götürmüşlerdi. Ancak bu yıl yeni icat edilmiş ağır bir verginin kurbanı olmuşlardı: Kendilerinden seferde kazanmayı bekledikleri tutar üstünden ve aşırı olduğunu düşündükleri bir oranda bir vergi isteniyordu. Vergi hiç alıcı olmadığından onlar için daha da yıkıcı olmuştu – tacirler askerlere satacakları mallar için yatırım yapmışlar, ama müşteri bulamamışlardı.[118] 8 Eylül'de Padişah uyuşukluğunu terk ederek, seferde orduya Sadrazam'ın komuta edeceğini duyurdu.[119]

İstanbul'da hayatından memnun olmayan çok kişi vardı, ama 28 Eylül 1730'da başlayan ayaklanmanın elebaşları toplam 25-30 kişilik, tacirler ve eski askerlerden oluşan karışık bir gruptu. Aralarından bazıları, şimdi İstanbul'un başına musallat olan dertlerin habercisi olan İzmir'deki 1727-8 ayaklanması gibi olaylara katılmışlardı. Başlangıçta bedestenden ve yeniçerilerden destek alma girişimleri fazla başarılı olmadı; o dönemde kentte bulunan Avrupalı gözlemciler derhal harekete geçilse ayaklanmanın bastırılabileceğinde görüş birliği içindeydiler. Haberler kendisine ulaştığında, Padişah danışmanlarını Üsküdar'daki sarayına çağırdı; aynı akşam Padişah ile devletin önde gelenleri büyük bir korku ve endişe içinde gece karanlığından yararlanarak daha güvenli olan Topkapı Sarayı'na geçtiler – ama ne yapmaları gerektiği konusunda bir karara varamadılar.[120]

Ertesi gün Cuma'ydı ve öğle namazından sonra şikayetlerin ve siyasi tepkilerin gösterilmesi âdetti. Asiler şimdi cesaretlenmişlerdi; büyüyen kalabalığa önce katılanlar, yerlerinden olmuş, kent yaşamında kendilerine yer bulamayan kişilerdi, ama kısa süre içinde sıradan yeniçeriler de onların tarafına geçmeye ikna edildiler. Geçmişteki ayaklanmalarda da sık sık görüldüğü gibi, isyancılar eylemlerine hukukî icazet alma gereği hissederek, onları desteklemeye istekli, alt düzeyde, yumuşak başlı bir din adamından fetva aldılar. Askerlerine güvenemeyen Padişah birkaç saray görevlisini isyancıların şikayetlerini öğrenmeye ve dağılmalarını emretmeye gönderdi. Asiler bunu reddettiler ve 37 görevlinin hesap vermek üzere kendilerine teslim edilmesini istediler: İstenenler arasında Sadrazam ve damatlarından biri de vardı; kaptanıderya olan diğer damat asilerin durumlarına belli bir anlayış göstermişti.[121] İsyan her zamanki modeli izle-

di – katılanlar şikayetlerini açıkça belirtmiyor, yalnızca Padişah'ın adamlarını ele geçirmek istiyorlardı.

Padişah, dedesi Sultan IV. Mehmed'in İstanbul'daki 1651 ayaklanmasında başarıyla uyguladığı bir hileye başvurarak, sancak-ı şerifi çıkarttı ve Allah'tan korkan tüm Müslümanların sancağın çevresinde toplanmasını istedi. Ama bu durumda sancak işe yaramadı ve isyancılar Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ile Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin kendilerine verilmesi talebini yinelediler. Ahmed, Damat İbrahim'i terk etmeye istekli değildi, ama çevresindekilerin bazıları Sadrazam'ın azlinin kendi canlarını kurtaracağına inanıyorlardı. Ayaklanmanın üçüncü gününde asiler Topkapı Sarayı'nın suyunu kestiler ve içeri yiyecek sokulmasını engellediler. Darüssaâde Ağası Hacı Beşir, Sadrazam'ın mührünü zorla ondan aldırttı ve Padişah'ın, Damat İbrahim ile iki damadının idamını emretmekten başka çaresi kalmadı – neden bu sırada iki damadın da isyancıların hedefi haline geldikleri bilinmemektedir. Damat İbrahim hükümet çevresindeki birçok kişiyi kendinden uzaklaştırmıştı ve bu kriz döneminde en yakın müttefiklerine bile güvenemeyeceğini gördü. İsyancıların saraya saldırdıkları öğrenilince, hızla suçlanan adamların mülklerinin bir envanteri çıkarıldı ve idam hükümleri ifa edildi. Kalabalık kendilerine verilen üç cesedi kentte dolaştırdı. Bunlardan birinin gerçekten Damat İbrahim'in cesedi mi olduğu, yoksa Sadrazam'ın sarayda gizlendiği mi konusunda bir karışıklık çıktı.[122]

Damat İbrahim Paşa ile damatlarının öldürülmesine rağmen, kalabalık dağılmadı. Şimdi de Sultan Ahmed'in tahttan indirilmesini istiyorlardı. Bu ültimatom kendisine bildirilince, Padişah son derece sakin, kardeşi II. Mustafa'nın oğlu Mahmud'a giderek, onu ve hayattaki oğullarının en büyükleri Süleyman ile Mehmed'i haremden çıkardı, saray görevlilerine halefi olarak Mahmud'a bağlılık yemini etmelerini emretti. Padişahlığın böylesine düzenli biçimde el değiştirmesi kentte de yansımasını buldu ve çok az maddî hasar meydana geldi. Sultan Ahmed'in isyanı bastırmak için harekete geçireceği güvenilir birlikleri bulunmadığından, fazla can kaybı da olmadı.[123] Ayaklanmanın en ünlü kurbanlarından biri Versailles'ı ziyaret eden Osmanlı elçisi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi oldu: III. Ahmed rejimiyle ilişkili diğerleri gibi saraydan uzaklaştırılarak, Kıbrıs'a sürgüne gönderildi ve 1732'de öldü.[124]

Asiler Ahmed'in yakın danışmanlarının uzaklaştırılmasıyla boşalan devlet mevkileri için kendi adaylarını önererek, paralel bir idare oluşturdular. Yeni padişah asi lideri Patrona Halil'e (daha sonra ayaklanmaya adını veren Halil Arnavut'tu, lâkabı bir zamanlar görev yaptığı bir gemideki rütbesinden kaynaklanıyordu) ihtiyatlı bir davet göndererek, şikayetlerini sarayda anlatmasını istedi. Padişah bir önlem olarak Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın koyduğu vergilerden bazılarını iptal etti, ama sükûnet o kadar kolay satın alınamadı. Damat İbrahim'in tasarruf önlemlerinden biri kapıkulundan gereksiz kişileri ayıklamak olmuştu – isyancılar şimdi kayıt defterlerini herkese açtılar; bunun üzerine bin-

lerce kişi kaydoldu ve Damat İbrahim'in olumlu çabası boşa çıkarıldı. Bu olayların, adının Abdi olduğu dışında hakkında bir şey bilinmeyen bir tanığı, "hanede kaç kişi varsa –kadın, erkek, rahimdeki piçler– herkes tek tek kaydedildi, sonra kapıkuluna yazıldı; hazine işte böyle soyuldu" diye yazıyordu. III. Ahmed'in tahttan indirilmesinden önceki günlere göre durum şimdi çok daha tehlikeliydi, çünkü İstanbul'da ve devletin merkezindeki esas otorite şu anda Patrona Halil ile arkadaşlarıydı.[125]

Patrona Halil kendisini bir halk adamı ve halkın koruyucusu olarak sunuyordu ve kaba görünümü Osmanlı kurumlarını cidden rahatsız ediyordu. Yeni padişahın kılıç kuşanacağı Eyüp'teki geleneksel törende, yırtık pırtık giysileriyle, yalınayak bindiği atını Sultan Mahmud'un önünden sürmüştü. Valide Sultan onun Rasputin benzeri çekiciliğinden etkilenmişti; Halil'e "ikinci oğlum" diye hitap ediyor ve sarayını ziyaret ettiği zaman onu hediyelere boğuyordu. Sokakları dolduran yandaşları ve atadığı kişiler, devlet hazinesinden para ödenerek yatıştırılıyorlardı. Mahmud tahta geçtikten sekiz gün sonra, düzeni sağlama zamanı geldiğine karar verdi. Bir uzlaşmaya varıldı: Gürûh hiç kimsenin isyanda oynadığı rol nedeniyle cezalandırılmaması ve asilerin küçük bir silahlı kuvveti korumalarına karşılık dağılmayı kabul etti. Ama onların paralel idaresi, Mahmud'un yeni bir padişahın önceliği olduğu gibi kendi adamlarını devlet görevlerine atama sürecini engelliyordu: İsyanın elebaşları daha önce kendileri için yüksek mevkiler istememişlerdi, ama şimdi resmen devlet mekanizmasına dahil olmayı tek kurtuluş umudu olarak görmeye başladılar ve bu atamaları bizzat yapma hakkı talep ettiler. Belli ki denizlere dönmeye heves eden Patrona Halil kaptanıderya olmak istedi.[126]

Ayaklanmanın başlamasından bir ay sonra isyanın elebaşları ile yeniçeriler arasında bir gerginlik çıktı. 5 Kasım'da bir yeniçeri subayının öldürülmesi bardağı taşıran son damla oldu. Saray ile yeniçeriler avam takımının saltanatına son verme konusunda aynı görüşteydiler, kamuoyu da sonunda fikir değiştiriyordu. Yapılan gizli toplantılarda hükümet Patrona Halil ile arkadaşlarına açık saldırının söz konusu olamayacağına, bunun onlara taraftar kazandırabileceğine karar verildi. Bir komplo çevirildiğinin farkında olan asilerin liderleri, İran veya Rusya'ya savaş ilân edildiği takdirde, İstanbul'dan ayrılıp, cepheye gideceklerini bildirdiler. Ama Mahmud'un hükümeti bunu kabul etmeyerek, daha ince bir çözüm planladı: Patrona Halil ile sayıları otuz dolayında olan diğer liderler, devlette görev alma taleplerinin karşılanacağı söylenerek bir toplantıya çağrıldılar. Saraya geldiklerinde küçük gruplara ayrıldılar ve Padişah'ın kendilerine vadedilen görevlere atanmalarının işareti olarak kaftanlar vereceğini sanarak beklerlerken, önce elebaşları olmak üzere, tümü Padişah'ın adamları tarafından öldürüldüler. Dışarıda bekleyen kalabalık, kimse huzurdan dönmeyince ne olduğunu merak etmeye başladı, ama sonra isyanın liderlerinin kanlı cesetlerinin saraydan çıkarıldıklarını gördüler. Bu, hâlâ mücadelelerinin zafere ulaşacağı

umudunu besleyenlerin de cesaretini kırmaya yetti ve birçoğu ya kentten kaçtı, ya da ortadan yok oldu. Padişah kaçan asilerin nerede bulunurlarsa tutuklanmalarını emretti. Fransız Elçisi Marquis de Villeneuve, saraydaki katliamı izleyen dört gün içinde binden fazla kişinin öldürüldüğünü tahmin ediyordu.[127]

Tarihçi Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman Ağa bu olaylar meydana geldiğinde henüz çocuktu ve bunları herhalde devlet memuru olan babasından dinlemişti; Şemdanizâde, Patrona Halil isyanının bastırılmasında özellikle, Mısır'da görev yaptığı uzun yıllar boyunca acımasızlığıyla ün kazanan Kabakulak İbrahim Paşa'nın büyük rol oynadığını yazar ve Paşa'yı iki eski veziriazamla –1607'de Suriye'de Canboladoğlu Ali Paşa isyanına, sonra 1609'da Celâlîlere karşı askerî zaferler kazanan Kuyucu Murad Paşa[128] ile 1632 İstanbul ayaklanmasını bastıran Tabanıyassı Mehmed Paşa ile– karşılaştırır. Kabakulak İbrahim 1731 Ocak ayından sonra birkaç ay için sadrazam olmuş, ama aynı yılın sonbaharında görevden alınmıştı.

Asilerin birçoğu cezalandırmadan kurtulmayı başardılar ve 1731 Mart'ında yoldaşlarının ölümünün intikamını önce kenti yağmalayıp, sonra yeniçeri ve diğer kapıkulu kışlalarına, oradan da saraya yürüyerek aldılar. Abdi diye bilinen tanık, bu kez protestolara katılanlar arasında İstanbul'a yeni gelen ve belli ki ayaktakımı olarak nitelediği kişilerin –Laz, Çingene, Ermeni, Rum, Yahudi, Kürt, Boşnak, Anadolu Müslümanı (Türk) ve Balkanlar'dan saf Müslüman grupların– olduğunu kaydeder.[129] Ancak bu kez sancak-ı şerif büyüsünü gösterdi: Padişah'ın çağrısıyla sancak etrafında çok sayıda insan toplandı ve asiler kent halkından destek almayı başaramadılar. Ateşli bir silahtan çıkan kurşun sancağa isabet edince, kalabalık asilerin üstüne yürüdü; asi öldürdüğünün kanıtı olarak saraya kelle getirenlere büyük ödüller verildi.[130]

Nüfusun devletin emriyle bir yerden bir yere nakledildiği durumlar dışında, Osmanlı siyaseti her zaman göçlere karşı olmuştu, çünkü işleyecek insan olmadığı zaman toprak devlet gelirlerine katkıda bulunmuyordu. Patrona Halil isyanı kontrolsüz halk hareketlerinin bir diğer zararını da gösteriyordu: İstanbul'a göç ciddi toplumsal sonuçlar doğuruyordu. 1730'da göçmen Arnavutlar huzursuzluğu kışkırtmakla suçlandılar ve oynadıkları rol daha sonra Batı Balkanlar'daki askerî ve sivil yetkililere gönderilen fermanlarda resmen belirtildi; İstanbul'da 1731 Eylül'ünde çıkan küçük bir ayaklanmanın ardından, yetkililere yeni göçleri engellemeleri için kesin emirler verilmişti. Patrona Halil Arnavut'tu – isyanın diğer öncülerinden kaçının aynı kökenden olduğu bilinmemektedir, ama genelde Arnavutlar günah keçisi yapılmaya uygun görülüyorlardı. 1734'te alınan sıkı bir önlemle, Marmara Denizi'nin kuzey kıyısındaki köylerin yetkilileri yasadışı biçimde deniz yoluyla İstanbul'a ulaşmaya çalışan –Müslüman ya da gayrimüslim– hiçbir Arnavut'a tekne verilmemesi, bu kişinin tutuklanarak İstanbul'a gönderilmesi için uyarılmışlardı.[131] Kentin gereksinimleri zaman

içinde değişmişti: Sultan II. Mehmed, kenti canlı bir imparatorluk başkenti yapmak amacıyla eyalet nüfuslarını İstanbul'a gelmeye teşvik etmiş, hatta zorlamıştı; Sultan I. Mahmud eyaletlerden gelenleri kente sokmamak için sıkı yasalar getirmiş, ama bunları yeterince uygulatamamıştı.

Bu dönemin savaşlarının insanî sonuçlarından Anadolu'nun etkilenmemesi olanaksızdı: İmparatorluğun sınırlarının yeniden çizilmesinin Balkanlar için sonucu İstanbul'a göç olurken, Anadolu bir kez daha düzensiz askerlerin tahribatına maruz kaldı. 1718'de Avusturya ve Venedik ile savaşın bitmesinden sonra başıbozuk birliklerinin en disiplinsizlerinin dağıtılması emredilmişti,[132] ama 1720'lerdeki İran savaşı bunlara yeniden toplanma imkanı verdi; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Anadolu eyaletlerini "eşkıya yatağı" olarak tanımlarken, egemen çevrelerde yaygın olan görüşü dile getiriyordu.[133] Kimilerini zengin eden ekonomik büyümeden Anadolu pek pay alamamıştı ve kırsal alanlardakilerin durumu giderek kötüleşiyordu. İmparatorluğun doğu eyaletlerinde malikâne sisteminin başlatılmasındaki bir amaç da tarımın yeniden canlandırılmasıydı, ama belki de bu eyaletlere teklif verecek çıkacağı düşünülmediğinden, Anadolu'nun büyük kesimi başlangıçta sisteme dahil edilmemişti. 1703'te Batı Anadolu'da bir miktar malikâne yatırımı vardı ama bunun yalnızca yüzde 5'i köy topraklarındaydı.[134] Tarımsal araziler için teklif verecek yatırımcı bulunamaması, bu dönemde kırsal koşullara ilişkin bir ipucu olmaktadır.

Nevşehirli Damat İbrahim Paşa hükümeti Anadolu eyaletlerinde halkın çektiklerinin farkına varmış ve onları kesinlikle ihmal etmemişti. Özellikle güvenliğin eskiden beri bir sorun olduğu Güneydoğu Anadolu'daki hac yolları boyunca yeni yerleşimler oluşturmanın ya da olanları iyileştirme girişimlerinin ardında, insanlara bir geçim olanağı sağlayarak kırsal kesimdeki sefaleti azaltma çabaları yatıyordu. Kervansaraylar inşa ya da tamir edilmiş, bunların çevrelerindeki köylere özellikle yoksul bölgelerden köylüler ya da aşiretler yerleştirilmişti; bu politika I. Mahmud döneminde ve sonrasında da sürdürüldü.[135] Damat İbrahim'in projelerinin en büyüğü kendi doğum yeri olan orta Anadolu'daki Muşkara köyünü Nevşehir'e, yani yeni bir şehre dönüştürmekti (Nevşehir bugün turistik Kapadokya bölgesinin idarî merkezidir). Sadrazam'ın burada yaptırdığı iki cami, bir medrese, bir imaret, bir okul, bir kütüphane, bir kapalı çarşı, iki hamam ve sekiz çeşme şimdi bile modern kentin ticarî merkezini oluştururlar.[136]

İstanbul'un güney ve doğusunda, Anadolu'nun merkez topraklarının ötesinde imparatorluğun Arap eyaletleri vardı. Bunlar 16. yüzyılda çeşitli zamanlarda imparatorluğa katılmışlardı ve başlangıçta çoğunlukla padişahın adına yetkileri kullanan bir vali tarafından, yerel âdet ve koşullara uygun hazırlanmış bir kanûnnâmeyle idare edilirlerdi. Buralarda iki tür toprak mülkiyeti sistemi vardı: Örneğin Musul eyaleti ile Suriye'nin Halep, Şam ve Trablusşam eyaletlerinde, Anadolu ve Balkanlar'ın büyük kesiminde olduğu gibi tımarlar verilirdi;

Basra, Bağdat, Mısır ve Habeşistan ile merkeze bağları fazla sıkı olmayan kuzey Afrika kıyısındaki Cezayir, Tunus ve Trablusgarp eyaletlerinde esas olarak iltizam sistemi hakimdi. Bu iki sisteme ek olarak kabile reislerinin –örneğin Kürt ağalarının– kontrolünde kalan büyük alanlar vardı; bunlar merkezî düzenlemelere kısmen tâbi olmakla birlikte, diğer toprak sahiplerine göre daha büyük ölçüde bağımsızlığa sahiptiler. Zamanla bu eyaletlerin idare yöntemleri –toprak fetihlerinden sonra oluşturulan diğer eyaletlerde olduğu gibi ve idarî öncelikler değiştikçe– fetih zamanında dayatılan modelden köklü sapmalar gösterebilirlerdi, ama her zaman ortak noktaları, yerel tabanlı grupların İstanbul aleyhine güçlerini arttırmalarına –ya da geçici olarak iktidarı terk etmelerine– bağlı olarak, merkezî kontrolün uygulanma düzeyinin ne ölçüde azalıp, arttığıydı.

Mısır, imparatorluğun en büyük ve ana ticaret yolları üzerindeki stratejik konumu nedeniyle en zengin eyaletiydi. Ayrıca, hac ziyaretlerinin düzgün işleyişini güvence altına almak ve İslâm'ın kutsal yerlerine tahıl ve malî destek iletmek sorumluluğu nedeniyle de imparatorlukta özel bir konumu vardı. Mısır hazinesinin gelirlerinin en büyük payını gümrük vergileri oluşturuyordu ve tarımı ile kentleri Osmanlı yönetiminde çok gelişmişti; yerel harcamalar, bu kapsamda en önemlisi olarak hac masrafları karşılandıktan sonra, her yıl İstanbul'daki merkezî hazineye de para gönderilirdi. Yenilen Memlüklerin sistemine yabancı Osmanlı rejiminin nakledilmesi kimi kaçınılmaz sorunlar yaratmıştı, ama 16. yüzyıl sonlarına kadar Mısır'daki Osmanlı idaresi oldukça istikrarlı yürümüş, ancak bu dönemde beylerbeyinin otoritesine karşı bir dizi isyan çıkmıştı.[137] 17. yüzyıl boyunca merkezî ve yerel çıkarlar arasında mevcut gerginlikler, kârlı konumlar olan eyalet haznedarlığı ve hac komutanlığının ele geçirilmesi için hizip çatışmaları biçiminde ortaya çıkmış ve İstanbul'dan atanan beylerbeyinin rolü hizipler arasında aracılığa indirgenmişti. Köprülü ailesinden vezirlerin Mısır'da merkezî otoriteyi güçlendirme girişimleri kısa ömürlü olmuştu.[138] 18. yüzyıl başlarında –kimi burada geçici görevlendirilen kapıkulu, kimi ise yerel kökenli olan– yeniçeriler eyaletteki en büyük gücü oluşturuyorlardı ve zenginlik ve güce giden yol olan iltizam ve aile temelli siyaset ağlarına tümüyle dahildiler. 1711'de yeniçeriler arası bir mücadeleden kaynaklanan özellikle kanlı bir isyan patlak verdi; Yukarı Mısır'ın zengin tahıl ticaretinin kontrolü için rekabet halindeki Zul-Fikariyye ve Kasmiyye aileleri de isyana katıldılar. Osmanlı'nın sık başvurduğu böl ve yönet taktiği dengeyi sağlamakta başarısız kaldı: 1730'da bu rakip hizipler yeniden açık çatışmaya girmişlerdi ve 1736'da Osmanlı valisi, Zul-Fikariyye'nin birçok liderini öldürttü.[139]

İstanbul'un buyruklarına karşı çıkanların en önemlilerinden biri, 1720'lerde Kasimiyye hizbinin başına geçen, ama Zul-Fikariyye'nin liderince Kahire'den sürülüp atılan Çerkes Mehmed Bey'di. Çerkes Mehmed gemiyle Akdeniz'i geçip, Trieste'ye gitmiş ve Habsburg sarayından sığınma istemişti, ama Padişah'ın İmparator'a yazdığı sert mektup nedeniyle isteği reddedilmişti. Bunun

üzerine kuzey Afrika sahilindeki Trablusgarp'a kaçtı. Salt Padişah'ın düşmanından sığınma istemesi bile Çerkes Mehmed'in hain olarak damgalanması için yeterliydi ve Müslüman dünyasına yakalanıp, idam edilmesi için emirler çıkarıldı. Emirlerde kullanılan ifadelerin şiddeti, Osmanlıların yabancı bir düşmandan yardım isteme girişimine ne denli ciddi baktıklarını göstermektedir. Çerkes Mehmed sonunda Mısır'a geri dönmeyi başardı ve Zul-Fikariyye düşmanlarından kaçarken Nil çamurunda boğulduğu haberi geldi.[140]

Eyaletin askerî ve malî yükümlülükleri karşılandığı ve yerel olaylar kontrolden çıkmadığı sürece, merkezî hükümet Suriye'nin önde gelen ailelerine de iç meselelerde serbestlik tanıyordu. Her yıl binlerce dindar hacca giderken Suriye'den geçiyordu ve onların güvenliği padişahın bölgedeki meşruiyetinin bir işaretiydi. 1690'larda yerel görevliler bu açıdan sorumluluklarını yerine getirememişler ve eyalette yeni bir düzenleme kaçınılmaz olmuştu. 1708'de Şam eyaletine vali ve hac komutanı olarak Nasuh Paşa atanmış ve hac işi bu tarihten sonra doğrudan İstanbul'un denetimine sokulmuştu. Ama Nasuh Paşa'nın kendini öne çıkarma eğilimi, bir idareci olarak yeteneklerine ağır basıyordu ve 1713'te artık Şam'daki sancakbeyiliklerden çoğuna aile üyeleri getirilmişti; bu İstanbul için çok fazlaydı – Halep'ten üzerine bir ordu gönderildi ve Nasuh Paşa öldürüldü. Bu yüzyılın geri kalan bölümünde birkaç kez beylerbeyilik görevine gelen el-Azm ailesi mensupları, bu siyasi-idarî rolden malî çıkar sağladılar.[141] Diğer önde gelen aileler Lübnan Dağları'ndaki Maan ve Şihablar[142] ile Galile'deki Zeydanîler idi.[143] Sahildeki Sayda eyaletinde egemen olan Şeyh Zahir Ömer, önde gelen Zeydanî mültezimlerden biriydi ve pamuk pazarını tekeline alarak, yüzyılın ilk yarısında ticaretteki artış sayesinde zengin oldu. 1740'larda Akka'nın gümrük gelirlerini de elde ederek, bölgenin en güçlü eşrafı konumunu resmîleştirdi.[144]

Sultan III. Ahmed 1720'de Kudüs'teki Mescid-i Aksa Camii ile, Sultan I. Süleyman zamanından beri fazla ilgilenilmeyen bölgedeki ondan fazla diğer Müslüman mabedinin tamir edilmesini emretti. Avrupa devletleri 1699'da Karlofça Antlaşması ile sonuçlanan görüşmeler sırasında Kudüs ve Beytüllehem'deki Hıristiyan kutsal yerleri üzerinde otorite sahibi olmak için birbirleriyle yarışmışlardı; bu otoriteyi teknik olarak hâlâ padişah bağışlıyordu, ama diplomatik kaygılar giderek padişahı kısıtlamaktaydı. Belki de III. Ahmed'in onarım programının ardındaki amaç, yabancı güçlerin Hıristiyan mabetlerine ilgilerinin artmasına karşılık, Osmanlı'nın da Müslüman kutsal anıtlarına duyduğu ilgiyi vurgulamaktı; Müslüman mabetlerinin onarımı, hükümetin Suriye'nin yönetimini iyileştirme girişimi gibi, yöre Müslümanları'nın sadakatini pekiştirmeyi amaçlayan bir jestti ve I. Mahmud döneminde de 1742'de ve 1753-54'te Kudüs'teki Müslüman mabetlerinde onarımlar yapıldı.[145] Sultan Mahmud zamanına gelindiğinde, bu jestlerin muhatapları daha çok, Osmanlı idaresinin imparatorluğun Suriye eyaletleri gibi uzak bölgelerinde düzgün işleyişi için dayandığı yerel eşraf olmuştu.

Mısır ve diğer yerlerde olduğu gibi, Şam'daki askerî kurumda da gerek merkezden, gerekse yöre kökenli çok sayıda yeniçeri vardı. Bu iki birlik eyalet garnizonlarında gerginlik içinde yanyana görev yapıyorlardı ve 1740'ta, gerilim çok artınca, merkezî güçlerdeki yeniçeriler altı yıl için Şam'dan çekildiler. Merkezî devleti uğraştıran üçüncü bir grup Bedevi aşiret mensuplarıydı; devlet bunları bir yerleştirme politikasına ek olarak, belli ölçüde yerel idareye katarak, özellikle de hac kervanlarını korumak ve ihtiyaçlarını karşılamak için kullanarak denetlemeye çalışıyordu.[146]

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey Afrika'daki Cezayir, Tunus ve Trablusgarp eyaletleri merkezî hükümetten genellikle Mısır ve Suriye'den bile az ilgi görüyorlardı. 16. yüzyılda bunlar Osmanlılar adına İspanyol Habsburglar ile savaşan deniz güçlerine üs sağlayarak çok önemli bir rol oynamışlardı; 17. yüzyılda büyük ölçüde kendi başlarının çaresine bakmaya terk edildiler, ama 18. yüzyıl başlarından itibaren bu üç eyalet yerel olarak kontrolü ele geçiren ve İstanbul tarafından tanınan hanedanlar kuran kişilerin soyundan gelenler tarafından yönetildiler – yalnız arasıra bu eyaletlerin imparatorluğun bir parçası oldukları kendilerine hatırlatılıyordu. 18. yüzyılın belirgin özelliği olarak diplomasinin ağırlık kazanması, bu eyaletlerdeki yaşamı etkiledi, çünkü başlıca gelir kaynakları olan korsanlık Sultan II. Mustafa'nın Hıristiyan gemilerini korsan saldırılarına karşı koruma güvencesi vermesiyle yasaklanmıştı. Bu yüzyıl boyunca korsanlarla İspanyol gemileri arasında çatışmalar sürdü ve Osmanlı hükümeti teoride padişahın uyrukları olan isyankâr denizciler üzerinde pek bir etki gösteremedi. Koşullar gerektirdiğinde, padişah iradesini bu eyaletlere kabul ettirebiliyordu – ama bunun için sürekli çaba harcanmalıydı. 1727 tarihli Avusturya-Osmanlı denizcilik anlaşmasının koşulları uyarınca Osmanlılar Habsburg gemilerini kuzey Afrika eyaletlerindeki korsanlardan korumayı üstlendiler ve 1729-1731 arasında Cezayir hükümdarı gemilerinin Akdeniz'de Avusturya gemilerine saldırmasına izin verince, aklının başına gelmesi için önlemler uygulandı – bunlar arasında eyalete askerî ve malî yardımın kesilmesi, Doğu Akdeniz'deki Osmanlı limanlarının Cezayir gemilerine kapatılması ve Cezayir ordusu ve donanmasına Anadolu'dan asker alınmasının yasaklanması da vardı.[147]

17. yüzyılda Rus devlet adamı Afanasi Ordin-Naşçokin genişleyen Rusya için üç ana stratejik hedef önermişti. Bunlardan birincisi Baltık'a ulaşmak, ikincisi Belarus ve Ukrayna topraklarını yeniden birleştirmek, üçüncüsü de Rusya'yı Karadeniz'e açmaktı.[148] Büyük Petro, Baltık yolunu açmıştı, ama Belarus ile Ukrayna'nın ilhakı ancak 1795'te, Lehistan'ın Üçüncü Bölünmesi ile tümüyle gerçekleşecekti; ancak mütevazı Moskof Devleti Rusya İmparatorluğu'na dönüşürken, Osmanlılar artık üçüncü hedefi, yani Rusya'nın Karadeniz'e ve ötesindeki sıcak sulara ulaşmasını önlemekte güçlük çekiyorlardı. 1726'da Rusya ile Avusturya bir karşılıklı savunma antlaşması imzaladılar – Rusya Osmanlılara

karşı, Avusturya ise ezeli rakibi Fransa ile yeni gelişmekte olan Prusya Krallığı'na karşı destek arıyorlardı; antlaşma 1733'te Rusya, Lehistan tahtına kendi adayını yerleştirmek için müdahale edip, bunu izleyen iki yıl Batı Avrupa'yı sarsan Lehistan Tahtı Savaşı'nı başlattığı zaman iki tarafın da işine yaradı. Lehistan'ın güçsüzlüğü Rusya'nın batı sınırına bir saldırı ihtimalini dışlıyordu ve Rusya'nın güneye doğru genişlemesinde yeni bir aşama için zaman uygun gibiydi. 1735 Mayıs'ında Rusya Osmanlılara savaş açtı ve 1736 Temmuz'unda Kırım'ın başkenti Bahçesaray'ı aldı; Dinyeper ırmağının ağzındaki Özi'nin karşısında kumluk bir dilin üstünde bulunan Kılburun da Rusların eline geçti ve yerle bir edildi. 1737 Temmuz'unda Özi'yi de aldılar; Osmanlıların Ekim'de hisarı geri alma girişimleri şiddetli yağmurlar, firarlar ve Osmanlı donanmasının yeterli çabayı göstermemesi nedeniyle başarısız kaldı. Rusya'nın diğer büyük planları, step bölgesindeki seferlerin lojistik gereklerini karşılamakta hâlâ yetersiz kalmaları nedeniyle gerçekleşemedi; tek diğer başarıları, 1713'te Edirne Antlaşması ile kaybettikleri Azak'ı geri almak oldu. 1737-8'de yapılan barış görüşmeleri sonuçsuz kaldı; Rusya'nın talepleri uzun vadeli amaçlarını yansıtıyordu: Kırım'ı, Kuban steplerini ve Dinyeper'den batıda Tuna'ya kadar olan Karadeniz sahilini istiyordu; bir diğer talebi de çok sayıda Ortodoks Hıristiyan'ın bulunduğu –Eflak ve Boğdan'da, Tuna boyunda ve Karadeniz'in kuzey kıyıları civarındaki– büyük bölgelere Rusya'nın koruması altında bağımsızlık verilmesiydi – Rusya böylece ilk kez nüfusun dini nedeniyle Osmanlı topraklarında hak iddia ediyordu. Savaş 1738'de de sürdü ve Batı Karadeniz bölgesine yayıldı, ama kısa süre sonra bir sonuç alınamadan bitti.

Rusya ile ortak savunma antlaşması Avusturya'yı da 1737'de savaşın içine çekmişti. Osmanlılar kendilerini bu iki güçlü düşmana karşı 1737 ve 1739'da İsveç ile anlaşmalar yaparak korumaya çalıştılar; ikinci anlaşma Rusya'ya karşı ortak bir savunma paktını da içeriyordu.[149] Savaş Avusturya için bir felaket oldu ve Avusturya hükümeti 1739'da savaşa ara vermeye hazırdı. Fransızların aracılığıyla aynı yıl yapılan Belgrad Antlaşması koşulları uyarınca Avusturya Belgrad'ı ve yirmi yıl kadar önce Pasarofça Antlaşmasıyla kazandığı toprakların büyük kısmını kaybetti. Rusya Azak hariç tüm fetihlerini feda etti; savaşta çoğunlukla yetersiz beslenmenin daha da artırdığı hastalıklar nedeniyle olmak üzere, 100 bin dolayında adam kaybetmişti.[150] Padişah'ın delegelerinin Belgrad'ın kime ait olacağı konusundaki kararlılıkları, bu savaşı sona erdiren barış antlaşmalarının Osmanlı lehine olmasında önemli bir öğeydi.[151] Fransızların aracılık etmesi Osmanlı İmparatorluğu'nu Fransa'ya borçlu kıldı ve ilk kez Fransa padişahın gönlünden kopan ticaret ayrıcalıklarını kabul etmek zorunda kalmadı, çünkü şimdi bunları talep edecek bir konumdaydı – 1740'te yeni bir antlaşma yapıldı. Sonunda değişken ve koordinasyonu bozuk Osmanlı pazarını kontrol etmenin olanaksızlığı nedeniyle Fransa yeni ayrıcalıklarından tam

olarak yararlanamadı, ama artık bir yabancı gücün ticarî meselelerde Osmanlı padişahından ricacı olmadığı da bir gerçekti.[152]

Orta Avrupa, Prusya Kalı Büyük Frederick'in yayılmacı politikalarının ateşlediği iki dişediş çatışmaya –Avusturya Tahtı Savaşı (1740-8) ile Yedi Yıl Savaşları (1756-63)– girdiği sırada, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey ve batı sınırlarında Rusya ve Avusturya savaşlarını uzun bir barış dönemi izledi. Ancak doğuda durum farklıydı. Osmanlılar geç Safevi dönemindeki istikrarın sonucu olarak, Nadir Han ortaya çıkıncaya kadar bir yüzyıldır İran ile barış içindeydiler. Nadir Han 1730'da Tebriz'i aldıktan sonra, 1733'te birkaç ay boyunca Bağdat'ı kuşattı ve Osmanlıları barış görüşmelerine zorladı. Nadir Han'ın Rusya ile 1735'te bir ittifak anlaşması yapması ve Rusya'nın güneye ilerlemesine karşı savunma gereksinimleri dolayısıyla pazarlık güçleri kısıtlı olan Osmanlılar, en fazla bekleyebilecekleri şeyin 1639 sınırlarına dönüş konusunda anlaşma olduğunu düşünüyorlardı. 1736'da Osmanlılar Rusya'nın Karadeniz'e inişine karşı savunma uğraşısındayken, Nadir Han kendisini Avşar hanedanının ilk şahı ilân etti; bunun ardından İran'da İslâm'ın karakterini yeniden tanımlayacak öneriler getirdi: Buna göre 1500 yılı dolayında Safevi Devleti'nin dini olarak ilk şah İsmail tarafından benimsenen On iki İmam Şiiliği, Sünnî İslâm'ın eskiden benimsenmiş dört fıkıh mezhebinin –Hanefî, Hanbelî, Şafiî ve Malikî'nin– yanısıra beşinci mezhebi olacaktı. Osmanlı görüşmecileri şaşırmışlardı: Böylesi radikal bir öneri konusunda karar vermelerine yardımcı olacak eski bir örnek yoktu ve Nadir Han'ın ricacı ve işbirliğinden yana tavrına rağmen, bu talebi reddettiler. Osmanlılar talihliydiler, çünkü kariyeri Timurlenk'in üç yüz elli yıl önceki çizgisini anımsatan Nadir çok geçmeden fetihlerinin yönünü doğuya, Afganlara, Hindistan'daki Babürlere ve Maveraünnehir'deki Özbeklere çevirdi.[153]

Nadir Şah'ın 1740'ta İran'a dönmesi Osmanlı'nın bölgedeki stratejik çıkarlarını doğrudan etkiledi. Şimdi batıdaki komşusuna karşı tavrı daha saldırgandı ve dinin yeniden düzenlenmesi önerisini tekrarladı – ama Osmanlılar bunu gene kabul edilemez buldular. Nadir önce Kafkaslar'a saldırdı. 1743'te Irak'taydı ve Musul'u kuşatmıştı; Osmanlılar buna ancak büyük çabayla direndiler. 1745'te de Revan'a ilerledi.[154] İstanbul'da bunun sonucunda yeni bir isyan çıkabileceği endişesi başladı ve toplantı yasağı getirildi; bu yasaklar ancak 1746'da Osmanlı-İran barış antlaşması sonunda sağlandığında kaldırıldı.[155] Her iki taraf da barışa hazırdılar: Osmanlı-Rus savaşı yıkıcı olmuş, Nadir Şah da din konusundaki önerilerinden vazgeçmişti. Ancak bu önerilerin belli bir etkisi oldu, çünkü 1746 antlaşması Osmanlılar ile İran arasındaki ilişkiler için tümüyle yeni bir temel oluşturdu: Buna göre İran artık Osmanlı saldırılarına her zaman yanıltmacalarla haklı çıkarılabilecek, İslâm dünyasından dışlanmış, sapkın bir Şiî devleti olarak görülmeyecek, tüm diğer Müslüman devletlerde eşit konumda kardeş bir Müslüman ülke kabul edilecekti – böylece gerek Osmanlıların, gerekse İranlıların açıkça yararına bir uzlaşma sağlanmıştı.[156]

Sultan Mahmud döneminin ilk on yılı, 1730 ayaklanmasını yaratan kızgınlıkları halletmek için –çok da başarılı olmayan– çabalarla geçti. İşbaşına gelen Osmanlı hükümetleri yoklukların sonuçlarını iyi bildikleri için, İstanbul halkına yeterli yiyecek teminini her zaman ana kaygılardan biri olarak gördüler. 1650'lerdeki Venedik ablukası İstanbul'da endişeye yol açmıştı, ama 18. yüzyılda kente göçün hızlanması bambaşka düzeyde sorunlar yarattı. 1730 isyanının hemen ardından Padişah İzmir'deki görevlilere yazdığı bir mektupta başkentteki yiyecek eksikliğinden ve vebadan söz ediyordu.[157]

Göç sorunu kaynağında olduğu kadar, göçmenlerin hedefi olan İstanbul'da da ele alınabilirdi. 1740'da Avusturya ve Rusya savaşlarının bitip, İran ile yeni bir çatışma dönemi başladığı sırada, terhis edilen başıbozuklar gene Anadolu'yu kasıp kavuruyorlardı ve hükümet güçlerine ayaklanmayı sürdürdükleri takdirde onlara saldırma emri verildi.[158] Aynı yıl sivil memurlara gönderilen bir fermanla Anadolu'daki vergi mükelleflerinden aşırı ya da yasadışı tahsilât yapmamaları emrediliyordu. Bu fermanların altında yatan hedef, Padişah'ın ve vezirlerinin gözünü en çok korkutan şeyi, İstanbul'a daha fazla insan gelmesini önlemekti.[159] 5 Haziran 1740'da İstanbul'da bir grubun dükkanları yağmalamasıyla başlayan olay, kısa sürede ayaklanma çağrılarına dönüştü. 1730 isyanında olduğu gibi Padişah ve Sadrazam ortalıkta gözükmediler ve inisiyatif, huzursuzluğun yayılmasını önleyen yeniçeri ağalarına kaldı. Olaylara karıştığı düşünülen kişiler için kentte arama yapıldı: Arnavutlar gene ana kuşkulularda ve İstanbul'da on yıldan az yaşamış olanlara memleketlerine dönme emri verildi. İngiliz elçisine göre bu olaylar sonucu 3 bin kişi ölmüştü.[160] İstanbul'da 1748 Mayıs'ında gene olaylar çıktı ve bunlar gene şiddetle bastırıldı; bir grup insan daha kentten sürüldü ve göç neredeyse tümüyle yasaklandı, ama yasağın ihlaline karşı ağır cezalar getirildiği halde,[161] bu yüzyıl ortalarında İstanbul'da Arnavutlar da dahil göçmenler bulunduğu ve bunların huzursuzluk çıkarmadan geçimlerini sağladıklarına ilişkin pek çok kanıt vardır.[162]

Öte yandan bu döneme damgasını vuran savaşlar ve ayaklanmalar –ve bunların doğurduğu toplumsal sonuçlar– Osmanlıların kendilerine güvenlerini fazla sarsmadı. 18. yüzyılın ortalarında iç barış ancak bir hayaldi, ama gene de bu yüzyılın ilk yıllarından beri yerleşmeye başlayan toplumsal düzenin pekiştiği bir dönemdi. III. Ahmed zamanında padişah ve ailesi yeniden mimarî yapıtları desteklemeye başlamışlardı; hanedanın ve büyük ailelerin bu eğilimi sürdü. Tercih edilen ana yapı biçimleri saraylar, kütüphaneler ve çeşmelerdi – III. Ahmed'in Topkapı Sarayı dışında ve Üsküdar'da iskelenin önündeki çeşmeleri, İstanbul'un en etkileyici yapıtları arasındadırlar. I. Mahmud, saltanatının başında kendisini "Lâle Devri"nden simgesel olarak uzaklaştırmıştı: Tahta geçtikten üç gün sonra devrin en güçlü simgesi olan hanedana ve büyük ailelere ait Sadabad saraylarının yıkılmasını emretti.[163] Ancak bu Sadabad'ın sonu değildi: 1740'da 1739 Belgrad Antlaşmasını imzalamak üzere Viyana'dan gönderilen

heyet Padişah ve vezirleri tarafından buradaki saraya davet edilmiş ve heyetteki bir görevli sarayın resimlerini çizmişti. Bu resimlerden 1730 olaylarından sonra da pek çok şeyin ayakta kaldığı anlaşılmaktadır; günümüze kalan belgeler sarayı eski görkemine kavuşturan onarımlar yapıldığını ve Sadabad'ın yeniden debdebeli törenlere sahne olduğunu kanıtlamaktadırlar.[164] Padişah, 1743'te III. Ahmed'in eğlence yerine özgün bir karakter sağlayan yapma çağlayanların mermer yataklarının tamirini emretmişti.[165]

I. Ahmed'in 17. yüzyıl başlarındaki camiinden bu yana geçen 150 yılda hiçbir padişah yeni ve görkemli bir külliye yaptırmamıştı. Mahmud, Kapalı Çarşı'nın girişinde Nuruosmaniye külliyesini inşa ettirdi (cami adını külliyeyi tamamlayan halefi III. Osman'dan almıştı).[166] 18. yüzyıl ayrıca örneğin Aydın ve Erzurum gibi eyaletlerde de camiler yapıldığı bir dönemdi.[167] I. Mahmud, İstanbul'un giderek artan nüfusu için kentin kuzeybatısındaki Belgrad Ormanı'nda yeni bir baraj ve su kemerleri sistemi kurmak ve kentin her köşesinde pıtrak gibi biten çeşmelere su sağlamak amacıyla selefinin başlattığı çalışmaları sürdürdü.[168] Mahmud'un en çarpıcı çeşmesi Taksim Meydanı'nın güneybatı köşesindeki çeşmedir. Meydan adını, kırsal bölgelerden getirilen suyun, görülmemiş biçimde büyüyen Osmanlı başkenti halkına dağıtıldığı yer olmasından alır – Taksim Meydanı'nın batı tarafındaki duvar su dağıtım borularını gizlemektedir.

Külliyelerde her zaman kütüphaneler bulunurdu, ama 18. yüzyılda kütüphaneler giderek, özellikle elyazması koleksiyonlarını barındırmak için tasarlanmış, bağımsız yapılar haline geldiler – ilk kez bu amaca yönelik bir kütüphaneyi Fazıl Ahmed Paşa yaptırtmıştı.[169] Sultan III. Ahmed ve çevresi pek çok kütüphane inşa ettirmişlerdi; I. Mahmud ve çevresindekiler bu geleneği gerek eyaletler, gerekse İstanbul'da sürdürdüler. III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'nın üçüncü avlusundaki kütüphanesinin temeli atılırken kullandığı altın kazmanın, büyük dedesi Sultan I. Ahmed'in 1609'da külliyesinin temeline vurduğu kazma olduğu söylenir.[170] Kazma yakın zamanlara kadar kütüphanede sergilenmekteydi;[171] III. Ahmed ve haleflerinin paha biçilmez elyazması koleksiyonu da şimdi II. Mehmed zamanında yapılan civardaki bir camide korunmaktadır ve araştırmacılara açıktır.

İmparatorluktaki ilk Arap alfabesi matbaasının 1727'de kurulması, Lâle Devri'nde Osmanlı aydınları için yeni bir tecrübe oldu. Matbaanın Osmanlı İmparatorluğu'nda inişli çıkışlı bir tarihi vardır. İspanya ve Portekiz'den gelen Yahudi sığınmacılar 1492'de İstanbul'a ve başka bölgelere yerleştiklerinde, bu görece yeni teknolojiyi de beraberlerinde getirmişlerdi, ama dönemin Yahudi kaynaklarına göre Sultan II. Bâyezid çok geçmeden matbaayı yasakladı ve Sultan I. Selim 1515'te bu yasağı yineledi – yasağı ihlalin cezası ölümdü. Bu tarihten sonra imparatorluğun Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatleri için basılı kitap üretimi sorunlu oldu – 16. yüzyıldaki bir tarihte İstanbul'daki Cizvit misyonerler Kefalonyalı bir piskoposun İstanbul'da işlettiği bir matbaayı yasaklatırken, 1698'de bir Ermeni matbaası yeniçeriler tarafından yerle bir edildi.[172] 17. yüz-

yılda, aslen Macar olan Osmanlı tarihçisi Peçuylu İbrahim neden Arapça ve Osmanlıca okuyucuları için basılı kitap bulunmadığını merak etmişti; bu konuda inisiyatifi ele alarak, ilk matbaayı kuran da onun memleketlisi İbrahim Müteferrika oldu (Müteferrika İstanbul'a köle olarak gelmiş ve Tekirdağ'da sürgünde bulunduğu sırada François Rakoçi'ye tercüman olarak atanmıştı). Önce harita basan Müteferrika, 1726'da projesinin ayrıntılarını belirten bir çalışmayı Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya sundu. Şeyhülislâm olumlu bir fetva verdikten sonra, Padişah da projeyi onayladı.[173]

Sultan Ahmed'in İbrahim Müteferrika ile bu girişimdeki ortağı olan Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin oğlu Mehmed Said Efendi'ye (o da 1720'de babasıyla birlikte Fransa'yı ziyaret etmişti) verdiği ferman, Padişah'ın matbaanın kurulmasını haklı göstermekte güçlük çekmediğini göstermektedir. Padişah, İslâm çağının başlamasından itibaren din âlimlerinin Kuran'dan sözlüğe kadar çok çeşitli konuda sayısız kitap ürettiklerini yazıyordu, ama:

> ...mürûr-ı eyyam ve ihtilâfât-ı edvar-ı âvâm ile Cengiz-i fitne-engiz ve Hülâgû-yı bî- temyîz hurûclarında ve memleket-i Endülüs'e fecere-i efrenc istilâsında ve sâ-yı vaki olan hurûb ve kıtâli harik esnalarında ekser musannefat urza-i ziya-i telef olmağla elyevm Memâlik-i İslâmiyye'de Kamûs ve Cevherî ve Lisanü'l- Arabî ve Vankulu ve kütüb-i tevârih ve nüsah-ı ulûm-ı aliyyeden cildû hacmi kebir olan nüsah-i lâzime nadir ve zümre-i küttab ve müstensihin dahi kusur-ı himmet ve rehavetlerinden nâşî yazmağa rağbet itmeyüb ve yazdıkları nüsah dahi habt u hatadan hâli olmamağla...[174]

Arapça karakterler basan matbaa yeniliğinin başlangıcı umut vericiydi, ama kaderi düz bir çizgi izlemedi. 1720'de babasıyla yaptığı Fransa gezisinden sonra, 1733'te XII. Karl'ın Osmanlı hazinesine borcunu tahsil için 1733'te İsveç'e de giden Mehmed Said Efendi ile birlikte, İbrahim Müteferrika 1745'deki ölümünden önce onyedi kitap bastı. Bunların çoğu Osmanlı tarihleriydi, ama aralarında bir Arapça-Osmanlıca sözlük, bir Farsça-Osmanlıca sözlük, bir Osmanlı-Fransızca dilbilgisi kitabı ile bir Afganistan tarihi de vardı (Padişah kâtipler işsiz kalmasın diye dinî kitapların basılmasını yasaklamıştı).[175] Kurucusunun ölümünden sonra Müteferrika'nın matbaası zaman zaman çalıştı ve 64 yıllık yaşamı boyunca yalnızca 24 yapıt bastıktan sonra (kitapların çoğu 500 nüsha basılmıştı) 1796-7'de kapandı. Kapanmasının, Arapça harfler basan matbaaya açık muhalefetten çok, az sayıdaki okuryazarın ilgisizliğinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır;[176] bu kişiler de göründüğü kadarıyla elyazması kitaplardan aldıkları zevki tercih ediyorlardı.*

* Büyük Petro, matbaaya özel bir ilgi duyduğu ve matbaanın eğitim ve reformdaki gücünü kavradığı halde, onun döneminde Rusya'da basılı kitap pazarı da fazla canlı değildi. Petro tarihten, el kitaplarına, kanûnnâmelerden edebiyata kadar her türlü kitabın basımını teşvik etmişti; oysa ondan önce, Moskova matbaasının 1560'larda kuruluşu ile Petro'nun tahta geçtiği zaman arasında yalnızca "özelikle dini" nitelikte olmayan üç kitap basılmıştı (Hughes, Russia in the Age of Peter the Great 316-25).

Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidarı ellerinde tutanların 18. yüzyılın yeni etkilerine nasıl tepki verdikleri, genellikle modern yazarların değişimden yana olduğunu düşündükleri kişilerce aktarılmıştır. Bu gruplardan birini Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi ile diğer elçiler oluştururken, ikinci bir grubu İbrahim Müteferrika temsil eder. Osmanlı'ya Avrupa'nın son askerî tekniklerini getiren danışmanlar üçüncü grubu oluştururlar; bu grubun en iyi temsilcisi 1716'da Habsburglar Petervaradin'de Osmanlıları yenilgiye uğrattıkları sırada Savoy Prensi Eugen'in yanında savaşan, ama 1729'da Prens Eugen ile arası bozulunca Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Fransız Kontu Claude-Alexandre de Bonneval'dir. Osmanlılar savaş yöntemlerindeki değişikliğin dengeyi aleyhlerine çevirdiğinin farkındaydılar ve Sultan I. Mahmud'un 1730'da tahta geçmesinden sonra İbrahim Müteferrika matbaasının ilk bastığı yapıtlardan biri, Müteferrika'nın askerî örgütlenme üzerine yazdığı bir risaleydi.[177] Mahmud ertesi yıl Bonneval'i İstanbul'a davet ederek, orduda bir modernleşmeyi başlatmasını istedi. Müslümanlığı benimsedikten sonra yeni ülkesinde bilinen adıyla Humbaracı Ahmed Paşa, orduda batı yöntemlerinin benimsenmesini tavsiye eden bir inceleme yazdı ve özellikle eğitimde iyileşmenin gereğini vurguladı. Bonneval'in çabaları kavgacı vezirler kadar (onu bir dönek olarak gören) Fransız elçisi tarafından da engellendi, ama Bonneval humbaracı birliklerini yeniden düzenlemeyi başardı ve imparatorluk tophanelerini, silah ve barut üretimini modernleştirmeye girişti. Ancak 1734'te kurduğu askerî mühendislik okulu 1750'de din adamlarının baskısıyla kapatıldı ve yeniçerilerin muhalefeti humbaracı birliklerini büyütme planlarını engelledi.[178]

18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen değişiklikler karmaşıktı; modern dünyanın onlara sunabileceklerinden yararlanan, öne çıkmış kişilerin yaşam öyküleri de bunları ancak kısmen açıklamaktadır. Yüzyılın ortasında imparatorluğun diğer uluslarla görece sakin ilişkiler içinde olması, bir ölçüde bu dönemde görev yapan devlet adamlarının yeteneklerine atfedilebilir. Bu, uluslararası anlaşmazlıkların ve yanlış anlamaların savaş yerine diplomasi yoluyla çözümleme olasılığının eskiye göre çok yüksek olduğu bir ara dönemdi; söz konusu eğilim askerliğin idarecilik mesleğine göre mevzi kaybetmesine de yansıyordu ve imparatorluğun uzun vadede militan bir devletten, savunmaya geçen bir devlete dönüşümünün kaçınılmaz sonucuydu. Şimdi Osmanlı idaresinin tepelerindeki bir kariyer, insanı askerî mevkilere göre daha öne çıkarıyordu; askerî kahramanlık örnekleri artık yeni bölgelerin fethi değil, kuşatılmış bir kalenin inatçı savunmasıydı.

Farklılıkların çözümlenme aracı olarak diplomasinin ağırlık kazanması, sorumlulukları arasına dış ilişkiler gibi çok önemli bir alan da katılan reisülküttâbın konumunu öne çıkarmıştı. Karlofça'daki Osmanlı delegesi Rami Mehmed

Paşa yaklaşık sekiz yıl reisülküttâblık yaptıktan sonra, kısa bir süre için ve istemeyerek sadrazamlık yapmış, Koca Ragıp Paşa'nın meslek hayatı da benzer bir çizgi izlemişti. Koca Ragıp, Nadir Şah ile barış görüşmelerine ve 1739 Belgrad Antlaşması öncesindeki görüşmelere katılmıştı; 1741'de reisülküttâp oldu[179] ve 1757'den yedi yıl sonraki ölümüne kadar sadrazamlık yaptı. Koca Ragıp aynı zamanda Padişah'ın damadıydı, dolayısıyla imparatorluğun sonuna kadar sürecek üst düzey bürokratlara böylesi bir ayrıcalık tanıma eğiliminden ilk yararlananlardan biri olmuştu. 1768'den ve Rusya ile yeni bir savaşın çıkmasından önce reisülküttâblık yapan beş kişi daha sonradan sadrazam atanmışlardı – artık askerî geçmişi olan birisine öncelik tanınmıyordu.[180]

Savaştan farklı olarak diplomasi insanın diğerlerine ilgi göstermesini ve onları tanımasını teşvik eder, çünkü diplomatik ilişkilerden sorumlu olanlar politikaya ilişkin kararlarını dayandıracakları düzenli bir bilgi akışına ihtiyaç duyarlar. Osmanlı İmparatorluğu durumunda, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin 1720-1'deki Fransa elçiliği gibi tek tek geziler, reisülküttâblık dairesine uzak ve yabancı dünyaların betimlemelerini sağlayan bir kerelik fırsatlardı. Bunu Rusya, Avusturya, Polonya, İsveç ve İran'a gönderilen Osmanlı heyetlerinden birçok benzer rapor izledi. 1740'larda İran'da Nadir Şah'ın faaliyetleri, Hindistan'daki Babür Devleti'yle elçi değiş tokuşu için bir dürtü oldu ve bu ilişkiler düzensiz de olsa sürdürüldü.[181] Yeni bir padişahtan diğer hükümdarlara selam iletilmesi de elçi gönderilmesi için bir bahane oluşturuyor, padişahın temsilcisi olarak böylesi heyetlere gereken debdebe ve tantana gösteriliyordu. Geçen yüzyıllarda Venedik'in İstanbul elçilerinin memleketlerine döndüklerinde sundukları raporları anımsatan bir tarzda, Osmanlı elçileri ziyaret ettikleri ülkelerin siyaset ve kültürüne çok yakın ilgi gösteriyorlardı; özellikle kültürel değiş tokuşları iki yönlü işliyordu – bu yıllarda, imparatorluğu kendi gözleriyle görmek için İstanbul'a ve Osmanlı topraklarının derinliklerine ziyarette bulunan meraklı Avrupalıların sayısı eskiye göre çok daha fazlaydı.

Yüksek mevkilerde bulunup, olanakları olanlar meraklarını uyandıran fikir ve modaları denemeye hevesliydiler, ama bu dönemde Osmanlı egemen çevrelerinde Batı'nın eleştirisiz bir taklidi gözlenmiyordu; her toplumun esnekliğinin ve yeni koşullara uyarlanabilmesinin sınırları vardır – Osmanlıların Avrupa ile giderek sıkılaşan temaslarının köklü bir kültürel dönüşüme yol açması ihtimali de yoktu. Osmanlı tarihçileri sık sık, sanki batının modern dünyaya giden yolu kaçınılmazmış ve bunu reddeden herkes kendiliğinden reform ve aydınlanmaya muhalefet suçu işlermiş gibi, onları batının yöntemlerini benimsemeyi reddeden bir tutuculukla damgalamışlardır. Ama yeniçerilerin yeniden düzenlenme ve modernleşmeye karşı çıkmak için kendilerine göre haklı bir nedenleri vardı, çünkü bu onların ayrıcalıklı konumlarına maddî bir tehdit oluşturu-

yordu; din adamları da dönemin getirdiği değişimleri eğitim üstündeki tekellerine bir meydan okuma olarak görebiliyorlardı – askerî teknoloji gibi bir bilim, geleneksel olmayan eğitim görmüş öğretmenler gerektiriyor, böylece de din adamlarının kendi kapalı sistemlerini tehdit ediyordu. Büyük Petro devletini modern dünyaya ulaştırabilmek için eski düzeni ustaca kullanmakla ünlüdür – ama Osmanlı'nın tarzı bu değildi. 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Avrupa ticaretine tümüyle dahil olmuştu, ama bu elçilerin ve tacirlerin egzotik Batı'dan getirdikleri –ister meta, isterse fikir olsun– her yeniliğin, dünyaya bakışı Avrupalı komşularından böylesine köklü farklılıklar gösteren bir ülkede sağlam kökler salacağı anlamına gelmiyordu. Bir yandan 18. yüzyılın belirgin özellikleri olarak tüketimcilik artar ve batının fikirlerine belli bir açıklık oluşurken, öte yandan padişahın ve ülkesinin İslâmî niteliğine yeni bir vurgu yapılmasının ardında belki de 17. yüzyıl sonlarındaki yenilgilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun öz saygısında açtığı yaraların telafisi amacı yatıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun görüntüsünün, 18. yüzyıl padişahlarının saltanatlarında son derece belirgin olan bu yeniden tanımı dışarıyı olduğu kadar, ülke içini de etkilemek üzere tasarlanmıştı ve aynı zamanda dönemin ruhuna çok uygundu, çünkü bu dönemde (bu ister Katolik Fransa ve Avusturya, ister Protestan İngiltere ve Prusya, isterse Ortodoks Rusya olsun) diğer Avrupa devletleri için de resmî tek bir dine saygı ve bağlılık hâlâ sadakatin mihenk taşıydı.

18. yüzyılda imparatorluk artık yabancı etkisini kabul ya da reddetmeyi seçecek durumda değildi, ama elindeki araçları bunun zararlı diye düşündüğü sonuçlarına karşı direnmek için kullandı. Tüketimin gittikçe arttığı bu dönemde bir yandan geleneksel olana bir kaçış, öte yandan düzenli bir toplumu korumanın aracı olarak kıyafet yasalarına yeni bir vurgu gözlenir. Subayları, devlet memurlarını, din adamlarını ve köylüleri giysileriyle ayırdetmek mümkündü, ama en çarpıcısı gayrimüslimlerin –tarz ve renkleri kurala bağlanmış– giysilerindeki, onları kendilerine uygun, ikincil konumlarında tutmayı amaçlayan farklardı. Gayrımüslimler gibi kadınlar da, özellikle nasıl davranacakları ve ne giyecekleri açısından kısıtlamalara tâbiydiler – kadınların en ufak bir skandala bile karışmamaları ve görünümlerinin anonim olması bekleniyordu. III. Ahmed döneminin son on yılında İstanbul halkı –özellikle de her sınıftan kadınlar– hiç olmadığı kadar büyük bir hareket özgürlüğüne, evlerinin dışına çıkma olanağına kavuşmuşlardı ve bu durum yetkililerin gözünden kaçmamıştı. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa 1726'da, Lâle Devri'nin doruğunda, bilinen ahlâkî düzeni geri dönülmez biçimde tahribata uğramadan desteklemek için harekete geçerek, günün modasına uyan kadınların tarzlarındaki aşırılıkları sınırlamak ve adap kurallarını onlara yeniden dayatmak üzere bir dizi genelge yayınladı:

Seferler takribi ile devlet Edirne'de bulunub umûr-ı mühimmeye iştigal ile tesâmüh olunmağla bazı yaramaz avretler intihâzı fırsat ve sokaklarda halkı idlâl kasdına izhârı zîbû-zinet ve libaslarında gûnâ-gûn ihdası bid'at ve kefere avretlerine taklid serpuşlarında u'cûbe hey'etler ile nice üslûb-ı ma'yûb ibda ve âdâb-ı ismet bilkülliye meslûb olacak mertebe kıyafetler ihtira' itmeleriyle bundan akdem men' olunmuş iken mesalik-i mehamm-ı nizam-ı memâlik-i islâma iştigal esnasında eslâfınızdan adem-i tekayyüdden naşi yine hetki perde-i namusdan tcbaşi itmeyüb türlü türlü hey'et-i şenia ve kıyâfet-i fazıhaya mütasaddi ve birbirini görerek bu halet ehli ismet olanlara da âdet olmak mertebelerine müeddi olmağla ümmet-i Muhammedi idlâlü ifsada sebeb ve ehl-i ırz ve sahibe-i ismet olanlara dahi ittihad-ı kıyafetden naşi şenaatleri sirayetine bâdî olduğundan maada ... bade'l-yevm nisyan taifesi bir şibirden ziyade kebir yakalu ferace ve üç değirmi mikdarı hadd-i itidalden ziyade yemeni ile zokağa çıkmıyub ve bir barmakdan ziyade şerit istimal itmamek ve idcrler ise yakaları kat' olunmağla...[182]

Bu genelgelerin uygulanamadığı anlaşılmaktadır, ama daha sonraki hükümetler de kadınları toplumda kendilerine ayrılan yere hapsetme mücadelesinden vazgeçmediler. Gerek I. Mahmud, gerekse kardeşi ve halefi Sultan III. Osman (1754-7), kadınların –belli ki amcaları III. Ahmed tarafından hoşgörülen– uygunsuz davranış biçimlerine kaymalarını önlemeyi hedefleyen çok sayıda kıyafet yasası çıkardılar.[183]

Bir modern tarihçiye göre III. Osman döneminin, kadınların kamu yaşamına koyduğu kısıtlamalar ile hem kadınları, hem de gayrimüslimleri etkileyen kıyafet yasaları dışında hatırlanacak fazla bir yanı yoktu; bunların, Osman'ın hanedanı yeniden tanımlama sorununa yaklaşımının, güçlenen bir dindarlık ortamına uygun bir temel taşı olduğu açıktır. Gayrımüslimler kamusal alanda eskisine göre daha az öne çıksalar da, çoğunlukla Avrupalılar ile ticarî ilişkileri sayesinde birçoğu hatırı sayılır servetler edinmişlerdi ve aynı derecede başarılı Müslümanlar ile eşit konuma sahip olma özlemleri içinde, ikincil durumlarının kıyafetlerindeki işaretlerini gözardı etmeye hazırdılar: Dönemin tarihiçileri yasa ihlalleri nedeniyle çok sayıda idam, dayak ve boğulma cezası kaydederler.[184] Osman'ın halefi III. Mustafa ile 1774-1789 arası saltanat süren Sultan I. Abdülhamid de yeni kıyafet yasaları çıkardılar[185] – bu yasaklar Kadızâdelilerin püriten düşüncelerinden yansımalar taşıyorlardı. Diplomasi ve ticaretin geliştirdiği çok çeşitli düzeylerdeki değiş tokuş, Osmanlı siyasi ve kültürel yaşamını, özellikle de onun dayandığı dinî altyapıya özgü olan şeyleri koruma içgüdüsüyle karşılanıyor ve dengeleniyordu, çünkü bu da hanedanın dünyevî iktidarı gibi, Avrupa ile sürekli yakınlaşan ilişkiler tarafından yok edilme tehlikesi içindeydi.

12

EYALETLERİN GÜCÜ

18. YÜZYILIN ikinci yarısı, Sultan III. Osman'ın 1754'te tahta çıkışından, kuzeni Sultan I. Abdülhamid saltanatının 1789'da sona ermesine kadar, Osmanlı tarihinin en az bilinen dönemlerinden biridir. Belki de Osman'ın kısa saltanatının en önemli olayı, 18. yüzyılda meydana gelen çok sayıda yangından biri olan 5/6 Temmuz 1756'daki büyük yangındır. Cibali'de başlayan yangın İstanbul'un suriçi bölümüne yayılmış ve dönemin tarihçisi Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman Efendi'ye göre 48 saat sürerek, 130 medrese, 335 değirmen, 150 cami, 77 bin 400 ev, 34 bin 200 dükkan ve 36 hamamı kül etmişti.[1] Bir sonraki padişah olan Osman'ın kuzeni III. Mustafa, 1757'de tahta çıkmasından kısa süre öncesine kadar Sultan III. Ahmed'in yaşayan ikinci oğluydu ve Osman'ın yerine geçeceğini tahmin etmek için hiçbir nedeni yoktu. Ama 1756'da Mustafa'nın (o sırada 40 yaşında ve Mustafa'dan ancak birkaç gün büyük olan) ağabeyi Mehmed, Osman tarafından zehirlendi; Mustafa sürekli uyanık davranarak aynı kaderden kurtulabildi. Bir yüzyıldır bir padişah tarafından öldürülen bir şehzade olmamıştı: III. Osman'ın sadrazamlarından biri Mehmed'in öldürülmesine karşı çıktığı için, bir diğeri de olay kamuoyunda duyulduğu zaman azledildiler.[2]

18. yüzyılın ikinci yarısı için bol miktarda kaynak vardır, ama Osmanlı tarihlerinin çoğu hâlâ ancak elyazması biçimindedir ve zengin arşiv belgelerinin çoğu henüz okunup, değerlendirilmemiştir. Ama yüksek rütbeli devlet adamı Ahmed Resmi Efendi'nin yaşamı bize o dönemde idarî uygulamalarda meydana gelen değişikliklere ilişkin fikir verir.[3] Ahmed Resmi çeşitli katipliklerde başarılı hizmet vermiş ve Sultan Mustafa'nın elçisi olarak 1757-8'de Maria Theresa zamanının Viyanası'nı ve 1763-4'te Büyük Frederick'in merkezi Berlin'i ziyaret etmişti. Raporları kapsamlı ve zekiceydi – örneğin ilk elçilik görevinin raporunda o sırada Avrupa'yı kasıp kavuran Yedi Yıl Savaşı'nın nedenlerini tahlil eder ve Viyana'yı ve yolculuğu sırasında geçtiği diğer kentleri anlatır. Berlin ziyaretine bir Osmanlı-Prusya ittifakı ihtimali yol açmıştı. Ahmed Resmi'nin görüşmelerine ilişkin anlatısında Frederick'in karakterine duyduğu hayranlık açıkça sezilir:

> Gece ve gündüz Büyük İskender, Timur ve emsâli gibi gelmiş geçmiş hükümdarların yaptıklarını ve eserlerini okur, savaş alanında sürdürdükleri hileleri, aldıkları tedbirleri taklit ederdi. Ailesinin dertlerinden, sıkıntılarından uzak durur, din ve mezhep işlerine ise karışmazdı. Bütün düşüncesini ve işini memleketinin çevresini genişletmek ve şan ve şöhrete ulaşmak için sınırlandırmakta ve bunun için harcamakta idi.[4]

Rapordan Ahmed Resmi'nin son dönem Osmanlı padişahlarına eleştirisini, Osmanlı askerî aygıtından memnuniyetsizliğini ve Prusya piyadelerinin durumuna duyduğu sempatiyi hissetmemek olanaksızdır:

> [Prusyalı] subaylar, erleri gece gündüz kaleden kaleye, karakoldan karakola gönderip dururlar ve belirli zamanlarda kent içinde veya çevresindeki belli başlı meydanlarda tâlim yaptırırlar. Üçyüzüne birden tüfek tutmayı, doldurmayı ve boşandırmayı, duvar gibi birbirine yanaşık düzende yürümeyi, gözleri pek de olsa, korku içinde de olsalar hiçbir zaman sıraların düzenini bozmamayı öğretirler. Kumandanları ölmeyecek kadar bir parça ekmek ile esirden beter ve çâresiz bir hâlde bulunan bu askerleri gece gündüz tüfek elde, palaska belde, karnındaki karnında, sırtındaki sırtında yumrukları altında kullanırlar.[5]

Osmanlılar Avrupalı komşularıyla 1739'dan beri barış içinde olmuşlardı. 1760'ların ortasında Avusturya güçsüz düşmüştü, savaş yorgunuydu, Büyük Frederick'ten ürküyordu ve Balkanlar'da Osmanlılara karşı bir macerasını destekleyecek bir müttefikten yoksundu.[6] Büyük Petro ülkesini iflas ettirmişti ve Rusya güçlü Çariçe II. Katerina 1762'de tahta geçinceye kadar inisiyatifi ele alacak bir durumda olmadı. Osmanlılar ile Ruslar bir kez daha karşı karşıya geldiklerinde, bu çatışma daha öncekilerden oldukça farklı bir düzeyde oldu. Rusya geçmiş zayıflıklarından ders çıkarmış ve orduyu Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde savaşacak ve galip gelecek duruma getiren askerî reformlar yapmıştı. Ahmed Resmi Efendi 18. yüzyılın ikinci yarısındaki iki büyük Osmanlı-Rus savaşından 1768-74'teki birincisine katılmıştı; bu savaş ile 1787-92 savaşı, 19. yüzyılda Osmanlı-Rus ilişkilerinin temelinde yatan düşmanlığa yol açtılar.

Rusya'nın Osmanlılar ile yeni bir çatışmaya girmesinin kökeninde Lehistan'a yönelik siyaseti bulunuyordu. Osmanlılar 1739 Belgrad antlaşmasından sonra, Fransa'nın şiddetli baskılarına rağmen, Lehistan'dan Rusya'ya karşı destek için gelen çok sayıda başvuruya direnmişlerdi. Ahmed Resmi Efendi, Berlin'e giderken tam da III. August'un 1763'te öldüğü sırada Lehistan'dan geçmişti; Rus çariçesi Büyük Katerina ertesi yıl eski sevgilisi Stanislav Poniatovski'nin Lehistan tahtına seçilmesini sağladı. Rusya'nın Lehistan'ın iç işlerine müdahalesinden aynı derecede rahatsız olan Prusya ve Avusturya, soruna başka birisinin –Osmanlıların– askerî bir çözüm bulmasını tercih ettiler.[7] 1768 başlarında Podolya eyaletinin (eski Osmanlı Kameniçe eyaleti) Bar kentinde Lehistan'a yabancı (yani Rus) müdahalesine karşı olan bazı Leh soyluları bir birlik oluştur-

dular.[8] Birliğin güçlü bir liderliği ve açık bir programı yoktu – aslında daha önceki bir çağda Habsburglara karşı Osmanlı'dan yardım isteyen Erdelli soylular, Tökeli İmre ya da II. François Rakoçi'nin hareketleri kadar güçsüz ve dağınıktı ve yalnızca Rusya'nın üstün çıktığı bir savaşın kışkırtılmasında rol oynadı. Birlik Padişah'a ve Fransa'ya güçlü bir çağrıda bulundu. Rusya, Osmanlı'nın bunun üzerine birliklerini Lehistan'dan çekmesi için verdiği ültimatomu dikkate almadı ve 1768 Ekim'inde Padişah savaş ilân etti.

Rusya'nın Lehistan ile ilgili niyetleri Osmanlı'yı kaygılandıran konulardan biriydi; bir diğeri ise Rusya'nın 1736-9 savaşında bazı başarılar kazandığı ve göz dikmekten vazgeçmediği Kırım'dı. Rusya, 1763'te Han'a başkenti Bahçesaray'da bir konsolosluk kurma fikrini kabul ettirmişti, ama konsolos dikkatsiz birisiydi ve St. Petersburg'un başka hiçbir kaynaktan gelemeyecek bazı bilgiler edindiği anlaşılınca, yalnızca iki yıl sonra ülkeden çıkarıldı. Prusya ve Avusturya gibi, Osmanlıları Rusya ile savaşa teşvik etmek Fransa'nın da işine geliyordu ve 1767'de, 1755-1763 arası İstanbul'da yaşadıktan sonra batıya dönen ve Fransız ordusunda görev yapan Macar topçu subayı Baron de Tott Fransa tarafından Kırım'a özel konsolos olarak gönderilince, Katerina derhal kuşkulandı – Fransa ile Kırım arasında kayda değer bir ticaret yoktu ve ona göre Tott'un gerçek amacı belliydi.[9] Ahmed Resmi Efendi'ye göre, Rusya ile Osmanlıları bu kadar sene sonra savaş noktasına getiren Kırım Tatarları'ydı; onların Rus bölgelerine sürekli akınlar yapmalarını, Rusya'nın Osmanlılar ile barış antlaşmalarına saygı göstermemesinin nedeni olarak görüyordu.[10]

Rusya stratejisini dikkatle hazırladı: Savaşın başlangıcında bir Rus ordusu Sağ Kıyı Ukraynası üzerinden ilerlerken, ikinci bir ordu onun ardından daha güneye indi.[11] 1774'te yapılan barışa kadar altı yıl boyunca Osmanlılar Tuna cephesinde birkaç kez Ruslar karşısında yenilgiye uğradılar; bunların başlıcaları 1769'da Dinyester üzerinde, Kameniçe'nin güneyindeki Hotin'in kuşatılıp alınması ve ertesi yıl Prut ırmağı üzerindeki Kartal'da (Kagul) yapılan meydan savaşıydı.[12]

1770'de bir Rus donanmasının ilk kez uzun bir yolculukla, Baltık'taki Kronstadt limanından hareket edip, Manş Kanalı ve Biscay Körfezi yoluyla Akdeniz ve Ege'ye girmesi Osmanlıları ciddi biçimde kaygılandırdı. Kısa süre önce Rusya'nın hizmetine giren İngiliz deniz subayı Tuğamiral Elphinston komutasında bir filoyu da içeren Kronstadt donanmasının amacı, Rusya'nın Balkanlar'daki Ortodoks dindaşlarına Osmanlılara karşı ayaklanmaları için yardımcı olmaktı. Karadağ, Bosna, Hersek ve Arnavutluk'ta yerel isyanlar patlak verdi, bir diğer isyan da uzun zamandır ihmal edilen ve savunması zayıf olan Mora'da başladı. Mora'da askerlerin karaya çıkarak yerel liderlerle (ve bir süredir burada kışkırtıcı faaliyet yürüten Rus ajanlarıyla) birleşmeleri hedefleniyordu.[13] Haziran'da Kaptanıderya Hüsameddin Paşa, bölgedeki askerî vali, eski sadrazam Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın kara kuvvetleriyle ortak yapılması planlanan harekata hazırlık olarak donanmasıyla Mora açıklarına gelmişti. Harekat plana

göre gitmeyince, Hüsameddin Paşa Anadolu kıyılarında güvenli bir konuma çekildi; Rus donanması onu Çeşme limanının kuzeyine kadar kovaladı ve burada 5 Temmuz'da savaşa tutuşuldu. Osmanlı gemileri Çeşme'nin dış limanına çekilmeye zorlandılar, burada onları sıkıştıran Ruslar iki gün sonra gemileri yaktılar. 5 bin kadar Osmanlı denizcisi hayatını kaybetti; yalnızca Kaptanıderya'nın gemisi kaçabildi, o da görevden alındı. Çeşme felaketinin kahramanı donanma komutanlarından Cezayirli Hasan Paşa'ydı; Cezayirli Hasan, Rus donanmasını ele geçirdiği ve Çanakkale Boğazı'nı ablukaya almak için üs olarak kullanmak istediği Limni adasından kovduktan sonra kaptanıderyalığa atandı.[14] Bu arada Mora'da Müslüman nüfus meseleye bizzat el koydu; Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın güçleri ile aceleyle Makedonya ve Teselya'dan çağrılan yöre eşrafının askerlerinin yarattığı karışıklık, Rusya'nın planlarını suya düşürdü.[15] En azından bu Osmanlıları sevindiren bir başarı olmuştu.

Rus donanmasının Çeşme'deki saldırısı Osmanlılara denizde hazırlıklı olmayı ihmal etmenin sonuçlarını gösterdi – ayrıca imparatorluğun merkezi böylesi bir tehdit altında kalınca uzaktaki Kuzey Afrika eyaletlerinin onun savunmasında oynayabileceği rolü hatırladılar. Ancak 1787'de Rusya ile savaşın yeni bir aşaması başladığında Fas ve İspanya'nın yardımını almak için gönderilen diplomatik heyetler sonuç alamadılar – Fas'ın elinde gemi yoktu, İspanya da geleneksel bir düşmana yardım etmek için bir sebep görememişti.[16]

Ahmed Resmi Efendi 1769'dan savaşın sonuna kadar Rus cephesinde, çoğunlukla başkomutan Sadrazam'ın yardımcısı olarak görev yaptı. Ahmed Resmi gibi üst düzey bir bürokratın askerî göreve atanması olağan değildi; bu görevle birlikte paşa yapıldı ve imparatorluğun maruz kaldığı ağır yenilgilerden Osmanlı'nın onurunu kurtarmak için alınan stratejik kararlara ortak oldu. Osmanlılar, Rusların 1770 sonlarındaki barış girişimlerini reddettiler; dönemin diğer bir üst düzey bürokratı ve tarihçisi olan Ahmed Vasıf Efendi (1771'de Kırım cephesinde Ruslara esir düşmüş ve savaş esiri olarak St. Petersburg'da tutulmuştu) gibi, Ahmed Resmi de bu konuda hükümetine katılmıyordu. 1771'den sonra yeniden sadrazam olan Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın vekilliğini yaptı; Muhsinzâde Mehmed'e büyük saygı duyuyor ve onun gibi savaşın imparatorluğa nelere malolduğunu açıkça görüyordu. Her ikisi de bir an önce olumlu bir anlaşmaya varmak istiyorlardı.[17]

Çeşme'de Osmanlı donanmasını yok ettikten sonra, Rusya savaşın bir diğer alanında da büyük başarı sağlamıştı. 1771'de bir Rus ordusu çok uzun zamandır Osmanlı İmparatorluğu'nun vassal devleti olan Kırım'ı işgal etti ve sinsi bir "havuç ve sopa" taktiğiyle 1772'de Sahib Giray Han'ın bundan böyle Kırım'ın Dinyester ile Boh ırmakları arasındaki ve Dinyeper ile Azak denizi arasındaki stepleri, Kırım yarımadasını ve Kuban stebini kapsayan bağımsız bir devlet olmasını kabulünü sağladı.[18] Kırım'ın uzun tarihi boyunca başa gelen hanlar Osmanlı'nın Rusya sınırındaki bu ileri üssüne yönelik derin duygularını kullan-

mış, öte yandan uygun gördükleri zaman da dış politikada kendi çizgilerini izlemişlerdi.

1771'de Avusturya ile Osmanlılar bir anlaşmaya vardılar: Buna göre Osmanlıların toprak vermesine karşılık, Avusturya Rusya'ya karşı askerî destek sağlayacaktı, ama ertesi yıl, Rusya ile Osmanlılar Avusturya ve Prusya'nın aracılık ettiği barış görüşmeleri yaptıkları sırada Avusturya, Osmanlılar ile ittifaktan vazgeçti ve 1772 Temmuz'unda Rusya ve Prusya ile Lehistan'ın –ilk diye bilinen– parçalanması konusunda anlaştı (daha sonra 1793 ve 1795'te iki bölünme daha olacaktı). Sahip Giray'ın Katerina ile antlaşması dört ay sonra imzalandı ve barış görüşmeleri "Kırım sorunu"na takıldı. Ahmed Resmi'nin Osmanlı Devleti'nin gerçekçi sınırları kabul etmesi uyarısını İstanbul önce dikkate almadı, ama Tuna'da 1773'te sonuçsuz bir savaş mevsiminin ardından, 1774'te Tuna'nın güneyindeki Kozluca ve Şumnu savaşlarında uğranan yenilgiler Osmanlıları görüşme masasına dönmeye zorladı.[19] Sultan Mustafa 1774 Ocak ayında ölmüş, ama ölmeden dönemin olaylarına ilişkin kaygılarını dile getirmişti:

Yıkılubdur bu cihan sanma ki bizde düzele
Devleti çarh-ı denî verdi kâmu müptezele
Şimdi erbâb-ı saadette gezer hep hezele
İşmiz kaldı heman merhamet-i lemyezele[20]

Mustafa'nın ardından tahta kardeşi I. Abdülhamid geçti. 1774 Temmuz'undaki barış görüşmelerinde Osmanlı çıkarlarının temsiline atanan Ahmed Resmi, 1699'da Karlofça'da imzalanan antlaşmadan daha da utanç verici koşullara taraf olmak zorunda kaldı ve Tuna üzerinde, Silistre'nin 25 kilometre güneydoğusundaki Kaynarca köyü nedeniyle Osmanlıların Küçük Kaynarca diye adlandırdıkları antlaşmadaki imzacı rolünden dolayı gözden düştü.

Ahmed Resmi Efendi'nin 1768-74 savaşında Osmanlı'nın Rusya'ya karşı savaş hazırlıklarını değerlendiren üç raporu, Osmanlı ve Rus yaklaşımları arasındaki zıtlığı gösterir. Katerina'nın savaş kabineleri stratejiyi derinlemesine tartışmış, geçmiş başarısızlıklardan ders çıkarmak için eski seferleri incelemişlerdi. Örneğin 1768'de savaş başladığında, St. Petersburg'da üç yıllık bir harekat planı görüşülmüştü; bu kapsamda ilk yılın ardından, Osmanlı'nın olası davranışları gözönüne alınarak izlenebilecek dört alternatif plan oluşturulmuştu.[21] Osmanlıların yaklaşımı ise çok farklıydı. Ahmed Resmi, İstanbul'un cephe komutanlarının tavsiyelerine kulak asmamasına ve eşgüdüm eksikliğinin savaşı nasıl uzattığına bizzat tanık olmuştu. İlk sefer mevsimindeki felaketlerden sonra ordunun harekat yöntemlerini keskin bir dille eleştirmiş, sonra ilgisini genel olarak Osmanlı-Rus ilişkilerine yoğunlaştırarak, iki devlet arasında sabit sınırlar olmasını ve diplomasi ve görüşmeler aracılığıyla barışın sürdürülmesini savunmuştu.

1781'de yazdığı üçüncü raporunda barışın savaşa tercih edilir olduğunu tekrarlamış, görüşünü erken İslâm döneminden, Ruslar çok daha güçlü bir konumdayken Katerina'nın generali Peter Rumyenzov'un 1771'de yaptığı barış önerisini Osmanlıların reddettiği son savaşa kadar tarihsel örneklerle desteklemişti.[22]

Rumyenzov 1765'te Rus yayılmacılığından yana olanların çok sevdiği bazı stratejik hedefleri tekrarlamıştı. Bunlardan ikisi özellikle önemlidir: Kırım Hanlığı'nın Rusya'ya ilhakı ve Rus sınırının Karadeniz kıyısına uzatılması.[23] Küçük Kaynarca antlaşması ile bunlar hemen hemen başarıldı. Kırım Han'ı Osmanlı egemenliğini terk etmişti ve bölge şimdi Rusya'nın etkisi altındaydı ve Rusya'nın Dinyeper ırmağı ağzındaki Kılburun ile Azak denizi ağzındaki Kerç ve Yenikale'yi almasıyla, Osmanlıların Karadeniz'de üç yüzyıl süren egemenliği sona eriyordu. Rusya ayrıca ticarî gemileri için Karadeniz'de özgür seyahat ve Akdeniz'e çıkış hakkı almış, İstanbul'da sürekli bir elçi bulundurmasına ve Osmanlı topraklarında konsolosluklar açmasına izin verilmişti.[24] Osmanlılar ilk kez, gizli bir madde uyarınca, bundan sonraki üç yıl boyunca savaş tazminatı ödemeyi kabul ettiler;[25] tek tesellileri Rusya'nın Tuna kıyısında aldığı yerlerin geri verilmesiydi.

Dönemin Moralı bir Osmanlı yazarı Rus elçisi barışın ayrıntılarını konuşmak üzere Padişah'ın sarayına geldiği sırada gördüğü bir rüyayı ve bundan nasıl güç aldığını kaydetmiş – ama sonunda yanıldığını anlamıştı:

> Beyoğlu'nda bulundım ve gûya elçi-i mezbûra ikrâm için büyük köşkler yapılmış ve elçi-i mezbûr bir büyük ve yüksek köşkde bir sandalya üzerine oturub kıranta tahminen seksan yaşında bir âdem idi ve Devlet-i Aliyye'nin ricali yerde olub ayak üzerine elçinin ikram u hizmetine ihtimam iderlerdi ve Âsitâne'de her ne kadar saz ve mel'abe.... ve ayu ve maymunlar ve sâir mel'abeler cümlesi mevcud olub birer birer mel'abelerini icra iderlerdi ve elçi-i mezbûr bir müddetden sonra insan suretinden çıkub ve kiremid renginden koyuca bir renkde bir büyük arslan suretine girûb ve etrafı nezâreye almak içün köşkün kenarına gelub Elçinin bu hâletini arslan sûretinde görünce Moskov'un kuvvetine delâlet ider deyu ve ricâl-i Devlet-i Aliyye'yi bu hakaretde gördüğümden rüyâda iken ikâmet itdiğim bir ağaç yanına bir âdem geldi. Fakire der ki, keder itme bu gördüğün suret hakikati üzere arslan değildir, kağıddan yapılmış mukavvadır üzerine bir mikdar su dökülse eriyüb mahv olur.[26]

Küçük Kaynarca antlaşmasının ne ölçüde uygulanacağı, bazı maddelerindeki belirsizlikler, ayrıca Osmanlıların antlaşmayla verdiklerini kabul etmekteki isteksizlikleri nedeniyle, her zaman son derece kuşkuluydu. Padişah Kırım topraklarında siyasi etkinlik iddiasını terk etmişti, ama antlaşmanın koşulları onun eski vassalları üzerindeki manevî otoritesini içeriyor, onun "tüm Müslümanların Halifesi" olduğunu kabul ediyordu – Osmanlı sultanları tarafından çok ender kullanılan, İslâm'ın dinî otorite anlayışından çok batının anlayışına uygun terimlerle biçimlendirilmiş olan bu unvan, Padişah'ın 1517'de I. Selim'in Memlüklere

karşı zaferiyle gerçekleşen Müslüman hükümdarlar arasındaki öncülüğünü ifade ediyordu. Antlaşma maddelerinin hangi ölçüde Rusya'ya Osmanlı'nın Ortodoks uyrukları üzerinde benzer bir dinî otorite ayrıcalığı tanıdığı her zaman bir yorum ve tartışma konusu olmuştur. Antlaşmanın Rusya'ya Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm Ortodoks Hıristiyanlar lehine müdahale –daha doğrusu "temsil"de bulunma– yetkisi verdiği çok şüphelidir, çünkü antlaşmanın çok bilinen 7. ve 14. maddeleri özellikle bir cemaate, Beyoğlu'ndaki bir Rus (İtalyanca ve Osmanlıca metinde "Rus-Rum", Rusça metinde "Rum-Rus") Ortodoks kilisesi cemaatine değinmektedirler – bu kilise hiçbir zaman yapılmamıştır.[27] Beyoğlu'nda dindaşlarının tek bir cemaatini koruma ayrıcalığı önceden de Katolik Fransa ve Avusturya'ya verilmişti (ama Protestan İngiltere ve Prusya'ya verilmemişti), bu yeni Ortodoks kilisesi de aynı modelde "korunacak"tı.[28]

Beyoğlu'nda yeni yapılacak bu kiliseye ek olarak, antlaşmanın çeşitli maddelerinde Osmanlılardan Ege Adaları, Tuna Prenslikleri Eflak ve Boğdan ve Batı Gürcistan'daki Hıristiyanlara baskı yapmamaları isteniyordu. Barış görüşmeleri sırasında İstanbul'da İmparator'un çıkarlarını temsil eden Avusturyalı diplomat Franz Thugut, Rusya'nın Osmanlı'nın tüm Ortodoks uyruklarını koruma iddiasına ilişkin maddeleri "Rusların ustalığı" ve "Türklerin geri zekâlılığı"nın işareti olarak tanımlamıştı. Ama Thugut antlaşmanın içeriğini tahmin ediyordu ve bu sözleri metnin son halini görme fırsatı bulmadan yazmıştı; Rusya'nın Osmanlıları kandırdığı iddiasının sorumluluğu, 19. yüzyılın sonunda milliyetçi, Osmanlı karşıtı duyguların zirvede olduğu dönemde yazan bir tarihçiye yüklenebilir; bu tarihçi Thugut'nun gözleminin koşullarını gizleyerek, onu kusursuz bir otorite olarak göstermiştir. Rusya'nın gerçekten de 1774'te imparatorluğun iç işlerine müdahale hakkı kazandığını ima eden bu yorum, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Kırım savaşından sonraki dönemde yaygınlaşmış ve o zamandan beri yinelenmiştir.

Ama antlaşmanın yanlış yorumlara açık olduğu doğrudur: Birbiriyle tutarlı olmayan –Rusça, Osmanlıca ve İtalyanca– üç orijinal metin vardı ve Avrupa diplomasisinin kullandığı Katerina hükümetinin 1775'te yayınladığı, Rusça versiyonun Fransızca çevirisi oldu.* Metinlerdeki bu karışıklık, Katerina'nın Osmanlı'nın Ortodoks uyruklarının koruyucusu olma iddialarıyla birleşince, antlaşmanın yorumunda Rusya lehine yeni belirsizliklere yol açtı. Thugut'nun, Rusya'nın Ortodoks "hizbi"ni desteklemesinin Ortadoğu'da derhal Katolikliğin sonunu getireceği doğrultusundaki diğer, histerik iddiası da Rusya Balkanlar'daki etki alanını genişlettikçe sık sık tekrarlanır oldu; ama 1821'de Yunanistan'da Osmanlı yönetimine isyan başladığı sırada Avusturya dışişleri bakanı olan Prens Metternich antlaşmayı incelediği zaman, bunun Rusya'nın Osmanlı'nın Ortodoks uyruklarını koruma hakkı için bir temel oluşturamayacağı gö-

* Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 1854'deki Kırım Savaşı zamanına kadar İngilizce'ye çevrilmediği anlaşılmaktadır (Treaties (Political and Territorial) 131 vd).

rüşüne vardı.[29] Küçük Kaynarca Antlaşması'nın gerçek içeriği ne olursa olsun, önemli olan daha sonraki yorumuydu – ve Rusya her türlü belirsizlik ve tutarsızlıktan çok iyi yararlanmasını becerdi.

*

Hanlık için Rusya'nın desteklediği kişilerle Osmanlıların tercih ettiklerinin yarıştığı savaş sonrası yıllar Kırım için büyük istikrarsızlık dönemiydi. 1777 Nisan'ında, 1772 tarihli bağımsızlık antlaşmasını hazırlamak üzere kardeşi Sahib Giray Han adına St. Petersburg'da olduğu sırada yakışıklılığı ve Venedik'te eğitim görmesiyle çok etkilediği Katerina tarafından desteklenen Şahin Giray Han oldu. Şahin Giray artık bir imparatorluğun boyunduruğu altında olmayan bir devletin gerektirdiği askerî ve idarî kurumları oluşturmaya çalıştı, ama amaçladığı modernleşmenin öncüsü olarak Kırım'daki gayrimüslim azınlıklara açıkça öncelik vermesi bir ayaklanmaya yol açtı ve kısa sürede yardımına bir Rus ordusu gönderildi. Şahin Giray'ın Müslüman uyruklarının desteğini tümüyle yitirdiği de gözönüne alınınca, bu ordu geri dönmek için acele etmedi. Hıristiyanlar ise Ruslar gittiği takdirde Müslümanların misillemede bulunacağından korkuyorlardı ve birçoğu Rus topraklarına yerleştirildiler. Padişah 1778'de, İstanbul'daki Tatar sürgünlerin teşvikiyle Şahin Giray'ı devirmek amacıyla Kuzey-orta Anadolu'nun ileri gelenlerinden Canikli Hacı Ali Paşa komutasında bir donanma gönderdi, ama bu bir şey başaramayınca Şahin'i han olarak tanıdı.[30]

Rus ordusu Osmanlılar ile bir antlaşmanın koşulları uyarınca 1779'da Kırım'dan çekildi. Şahin Giray'ın reformları tökezleyerek de olsa sürdü, ama bölgede Osmanlılardan toprak alma hevesleri ve rakip kardeşlerine bile otoritesini kabul ettirememesi sonucu 1782'de Kuban'da bir isyan çıktı. Katerina gene asker gönderdi, ama birlikler bu kez Kırım'dan ayrılmadılar – bağımsız ve istikrarlı bir Kırım'ın olanaksız olduğunu gören Katerina, 8 Nisan 1783'te hanlığı Rusya'ya ilhak ettiğini açıkladı.[31] Şahin Giray bundan sonraki dört yılı Rusların tutuklusu olarak, İstanbul'a nasıl kaçacağını planlayarak geçirdi. Hem Padişah'a, hem de İmparatoriçe'ye başvurdu, ama onların siyasi manevralarında bir piyondan başka bir şey olmadığını anladı. Katerina 1787'de onun gitmesine izin verdi ve Şahin Giray –Kırım hanlarına geleneksel olarak tanınan bir ayrıcalık olan- Tırakya'da bir mülk vaadini alarak yaz başında Edirne'ye gitti. Sultan Abdülhamid onun kente yaklaştığını duyduğunda, ondan ihanetinin intikamını alma zamanının geldiğini düşünerek, Şahin Giray'a Rodos'a sürgüne gönderileceğini bildirdi. Ama gizlice "bu kâfir hergele, bu hilekâr"ın derhal idam edilmesini emretti. Eski han iki ay daha hayatta kalmayı başardı ve idamını öngören diğer fermanlar yanlış yerlere gitti; ona Rodos yolculuğunda eşlik eden muhafızlar da Şahin Giray'ı öldürmeye cesaret edemediler. Rodos'a vardıktan sonra Fransız konsolosluğuna sığındı, ama buradan zorla alındı ve idam fermanı

uygulandı – böylece Kırım hanları ile Osmanlı sultanlarının üç yüzyıllık ortak tarihlerine yüz kızartıcı bir son verilmiş oldu.[32]

Bunun ardından Ruslar steplerde yoğun bir sömürgeleştirmeye ve yerleşimler kurmaya ve merkez üssü Dinyeper'in haliçinde ve İstanbul'dan yalnızca iki buçuk gün mesafedeki Kerson olan bir Karadeniz donanması inşa etmeye giriştiler. İmparatoriçe Katerina Kırım topraklarını ülkesine katmak için acele etmemişti: 1770'de Rus Devlet Konseyi "Tatarlar asla Majesteleri'ne yararlı uyruklar olamazlar ve ... dindaşları Türklere karşı sınırda zayıf bir savunma hattı olacaklardır" denilen bir bildiri yayınlamıştı ve zaman onun görüşünde bir farklılık yaratmadı. 1778'de, Şahin Giray'a karşı ikinci ayaklanmanın olduğu yılda bile –danışmanlarının baskılarına rağmen– Kırım'ı bağımsız bırakmaya eğilimli gözüküyordu. Ama dönem değişmişti: Onu, hanlığı 1783'te ilhak etmeye sevgilisi ve gözdesi Gregory Potemkin'in ikna ettiği, buna gerekçe olarak da Rusya'nın Küçük Kaynarca'da hakkını alamadığını gösterdiği söylenir.[33]

Kırım topraklarının kaybı Osmanlılar için eski zamanlarda derhal savaş ilânına yol açacak düzeyde bir darbeydi. Bunun yapılmaması güçsüz askerî durumlarının bilinci, hazinenin bomboş olması ve her ne pahasına olursa olsun barışı savunan devlet adamlarının nüfuzlarına bağlanabilir. Yönetim çevrelerinde yeniden fethe çalışmak ya da devletin genel çıkarları uğruna bu kaybı itidalle karşılamak gibi çelişkili görüşler olması, "her zaman genişleyen bir sınır" ideolojisinin artık Osmanlı çıkarlarına hizmet etmediği bir dünyaya uyum gösterme doğrultusundaki acılı süreci yansıtıyordu. Her iki taraf da Küçük Kaynarca Antlaşması'nı ve eklerini ihlal etmişlerdi, ama Ahmed Resmi Efendi'nin barışçı tutumu Sadrazam Halil Hamid Paşa tarafından da destekleniyordu. 1782-85 arasında görev yapan Halil Hamid imparatorluğun kuzey savunma mevzilerini güçlendirdi, ama aynı zamanda Kırım'ın kaybının kabullenilmesi görüşünü öne sürdü.[34] Rusya 1784'te Osmanlıların yeni durumu yazılı olarak kabul etmeleri için Sultan Abdülhamid'e baskı yaptı – bu, açıklandığı takdirde kamuoyunda hoş karşılanmayacak bir işti; anlaşma gizlice, yalnızca Padişah değil, vezirleri ve üst düzey memurları, ayrıca Rusya'nın isteği üzerine yeğeni veliaht Selim (daha sonra III. Selim) tarafından da imzalandı.[35]

Halil Hamid Paşa saraydaki rakiplerince Sultan I. Abdülhamid'i devirip, yerine Selim'i getirmek üzere bir entrikaya karışmakla suçlanınca mevkisini (ve kellesini) kaybetti. Halil Hamid'in yakın dostları olan dönemin Mora valisi ile eski bir yeniçeri ağası da idam edildiler, Şeyhülislâm da sürgüne gönderildi. Şimdi güç uzun süredir görev yapan Kaptanıderya'nın çevresindeki kliğin eline geçmişti. Cezayirli Hasan Paşa bu arada Halil Hamid'in kara kuvvetleri için önerdiği reformların benzerlerini donanmada yapmaktaydı, ama aralarında yakın bir ilişki yoktu ve ortak çıkarları Padişah'ın tahttan indirilmesine kadar uzanmıyordu.[36]

Büyük Katerina ya da devlet adamlarından herhangi birinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını ciddi olarak öngörüp görmediği eskiden beri tartışma konusudur. Rusya ve Avusturya zaten Lehistan'dan birer parça ele geçirmişlerdi ve geniş çevreler Katerina ile Avusturya Kralı II. Joseph'in, Katerina'nın "Grek projesi" adı verilen, merkezi "Konstantinopolis" olan bir Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurma isteğini destekleyecek gizli bir anlaşma imzaladıklarına inanıyorlardı. Bu hayalin güçlü bir simgesi, 1779'da torunu Konstantin Pavloviç'in doğumu nedeniyle bastırılan bir madalyonda Ayasofya resminin kullanılmasıydı.[37] Rusya'nın amaçlarına ilişkin söylentiler 1782'de İstanbul'a ulaşmış,[38] 1787 ilkbaharında Katerina Kerson dışında II. Joseph ile buluşup, kente üstünde Yunanca "Bizans Yolu" yazılı bir zafer takının altından geçirdiklerinde güvenilirlik kazanmışlardı. Katerina gerçekten "Grek projesi"ni hedefliyor muydu bilinmez, ama Sultan Abdülhamid bunu ciddiye aldı ve Rusya'nın bir sonraki adımının Anadolu'yu ele geçirmek olacağından endişelendi; Kuzey Anadolu'daki Sinop ve Samsun hisarlarının güçlendirilmesi için önlemler aldı[39] ve İstanbul'u olası bir saldırıdan korumak amacıyla 1774'ten sonra Boğaz'ın yukarısında inşa edilmiş beş hisara ek olarak iki hisar daha yaptırdı.[40]

1786'dan sonraki üç yıl karar verme sürecinin sorumlusu savaş yanlısı Sadrazam Koca Yusuf Paşa oldu. Katerina yeni eyaleti Kırım'ı gezdiği sırada Rusya ile anlaşmazlıkları diplomasi yoluyla çözümlemek için tüm yollar tıkanmıştı ve Katerina daha sonra Osmanlı'nın Gürcistan'dan çekilmesini talep ettiğinde, Doğu Gürcistan'ın Osmanlı vassalı olarak kabulünde ve Karadeniz'deki Rus gemilerinde arama yapma hakkında ısrarla karşılaştı, kimi hassas Rus konsoloslukları (Yaş, Bükreş ve İskenderiye) kapatıldı ve en önemlisi Kırım'ın iadesi istendi. Katerina'nın özellikle bu son isteğinin kabulü mümkün değildi.[41] 1787 Ağustos'unda Osmanlılar savaş ilân ettiler.

Osmanlı kamuoyu Kırım'ın kaybını bir felaket olarak nitelemişti, ama halk savaş fikrinden hoşlanmıyordu ve ilk kez İstanbul halkı muhalefetini kamu binalarına –örneğin saraya– yapıştırılan ve camilerde dağıtılan afişlerle ifade etti. Donanmanın merkez üssü olan Karaköy'deki Kaptan Paşa Sebili'ne bırakılan bir el ilânı şu sözcüklerle başlıyordu:

> Sultan Abdülhamid, bizim tâkatımız kalmadı. Aklın başına gelmiyor. Gördün ki Yusuf Paşa işi göremedi. Niçin bu âna dek sözüne aldanup memleketleri kâfire verdin?

Bildiri Şeyhülislâm ve kaymakam paşayı müslüman olmamakla suçluyor ve şöyle devam ediyordu:

> Hemen bir gün akdem ortalığı tebdil edüp seferin bir sulhuna mübâşeret edesin. Sancağı, askeri içeri getûresin. Vallâhi sonra peşîman olursun. Yusuf Paşa işi göremez, zararı sana dokunur. Yetişür eller aldanların yetişür. Maskaralık eyledin. Mâbeyncilerle devlet işi görülmez.

Birçok padişah gibi Abdülhamid de kıyafet değiştirerek kentte dolaşırdı ve bildirileri kendi gözüyle görmüştü. İlk tepkisi bunlar için "kefere"yi suçlamaktı, ama arka planda Kaptanıderya Cezayirli Hasan Paşa'nın da olabileceği kuşkusu vardı.[42]

Ahmed Resmi Efendi'nin 1768-74 savaşını başlatanın Kırım Tatarları olduğu görüşü tartışılabilir, ama 1787'de savaş nedeni kesinlikle Kırım'dı. Savaşın zamanlaması gerek (1788 başında savaş ilân eden) Avusturya, gerekse Rusya için pek uygun değildi – Joseph, Rusya'nın amaçlarından kaygı duyuyordu, ama Prusya ve idarî reformlarının ülke içinde yarattığı huzursuzluklarla meşguldü;[43] Katerina ise 1788'de İsveç sınırındaki bir saldırıyla uğraşıyordu. Ama Osmanlılar birleşerek, Dalmaçya'dan Kafkaslar'a kadar savaşa girebilecek düşmanlara çatmışlardı. Rusya'ya karşı sefer 1787 sonları ve 1788'de Osmanlıların Özi kalesi ile yakınında bulunan Dinyeper'in ağzındaki Ruslara ait Kılburun'da, 1736-9'da şiddetli çatışmalara sahne olan bölgede yoğunlaştı. İsveç'in savaş girişimi Rusya'yı fazla uğraştırmayacak kadar güçsüzdü; Karadeniz'deki Rus birlikleri takviye edildi ve Özi bir kuşatmayla alındı. Avusturya cephesinde Koca Yusuf Paşa Tuna'yı geçerek Macaristan'a girdi, ama kışın bastırması umut verici kazanımların pekiştirilmesini önledi ve Avusturyalılar Hotin'i işgal ettiler.

Savaşın başlamasından kısa süre sonra Padişah –belki de Katerina'nın madalyonundaki meydan okumaya tepki olarak– yeni sikkelerin üzerine "Konstantiniyye'de basılmıştır" ifadesi yerine "İstanbul'da basılmıştır" ibaresinin konmasını ve bundan böyle fermanlarda Osmanlı başkenti için bu adın kullanılmasını emretti.*[44] Koca Yusuf Paşa ile Sultan Abdülhamid'in savaşkanlıkları (hatta bu Abdülhamid'e bütün padişahların arzuladıkları "Gazi" lakabını kazandırmıştı[45]) zamanın ruhuna uygun değildi: Gerek İstanbul halkı, gerekse diğer üst düzey devlet adamları barışın devletin refahı için temel önemde olduğunu düşünüyorlardı. Ancak Katerina da savaş yanlısıydı: Daha Özi'nin düşmesinden önce bile İngiltere, Prusya ve Hollanda Birleşik Eyaletleri'nden oluşan Üçlü İttifak'ın 1788 Ağustos'undaki aracılık teklifini reddetti.[46]

Sultan Abdülhamid 1789 ilkbaharında öldü ve yerine III. Mustafa'nın 28 yaşındaki oğlu, yeğeni Selim geçti. Selim'in ilk önceliği savaşı zaferle sona erdirmekti. O sırada hükümet çevrelerinin eski ve denenmiş Osmanlı uygulamalarını yeniden değerlendirmeyi tercih etmelerine rağmen, o birliklerinin sadakatini korumak için onlara bol para vermek gibi geleneksel bir yönteme başvurdu ve

* Osmanlı madeni para kataloglarının incelenmesinden Abdülhamid ve halefi III. Selim zamanlarında gerçekten de "Konstantiniyye" sözcüğünün yerini İstanbul'un –daha doğrusu "İslâmbol"un– aldığını göstermektedir, ama bundan sonra genç "Konstantiniyye" kullanıldı. I. Mahmud da 1730'da tahta geçtiğinde benzer bir emir vermiş ve o dönemin sikkeleri "İslâmbol" olarak basılmıştı (Pere, Osmanlılarda Madeni Paralar, Refik, Onikinci Asr-i Hicrî'de 185).

–belki de İmparator II. Joseph'in kısa süre Habsburg ordusunun komutasına geçmesinden esinlenerek[47]– askerlerine bizzat liderlik etmesi önerisini dikkate aldı. Osmanlı Devleti'nin küçük düşürülmesinin intikamını almaya kararlıydı ve Kırım topraklarının iadesi gibi büyük bir hedefi vardı – bu hayal bir yüzyıl daha Osmanlı'nın aklından çıkmayacaktı. Böylesi kritik bir zamanda tahta çıkan Selim, önde gelen devlet adamlarının sadakatini sağlaması gerektiğinin farkındaydı ve başlangıçta Koca Yusuf'u sadaret görevinde tutarak, şeyhülislâmlığa bu işi becerecek kapasitede olmayan, ama ulemanın sevdiği bir kişiyi getirdi.

Sonunda Sultan Selim ordusunu savaşa götürmedi. Bu öneriyi ileri süren sadaret kaymakamı idi ve Selim ona yazdığı bir mektupta, durumun sanki böyle davranacağına söz vermiş gibi anlaşılmasına ne denli sinirlendiğini açıkça belirtiyordu:

> Mukaddemki meşveretimizde senin sefere hareketin farz mesâbesinde elbet gidersin deyû bana cevap verdiniz: Ben de giderim dedim. Ben o vakit ibtida giderim demedim idi, bu reyi siz ettiniz ve kapuya hat yazdırup bütün dünyanın diline düşürdünüz. İsveçlu elçisi dahi tahririnde işittük mesrûr olduk deyû yazmış idi. Bu kadar frenk devletleri ve bu kadar ocaklar ve âm beyninde ben kendümü yalancı ve kezzap dedirtmem ve yalan söyliyen Padişahlar hakkında ne olduğun bilürsünüz. Ben sizin tutumunuzdan benim sefere gitmemi aks ü sed çektiğinizi anlıyorum; zira padişah az levâzımla kalkamaz, elbet şimdiden hazırlanmalıdır. Sizde hiçbir hareket yoktur. Mülûke söz bir yakışır. Gerek cenk ve gerek sulh ben elbet baharda Edirne'ye olsun hareket ederim. Kendümü rüsvâ-yı cehele etmem eğer bir mâni çıkarup beni men' ederseniz ve beni bu kadar âlemin ve Avrupa beyninde rezil ederseniz, o meşverette bulunanların cümlenizi vallah rezil ederim, sonra kendinüz bilürsünüz.[48]

1789 seferi Osmanlılar için bir felaket oldu. Sadrazam gibi üst düzey askeri komutanları yerlerinde bırakmasına rağmen, III. Selim'in tahta çıkmasının yarattığı kesinti, zaten para ve erzak eksikliği çeken seferdeki bir ordunun sağladığı ilk hızı da yok etmeye yeterliydi. Avusturyalılar Bosna ve Sırbistan'a ilerleyip, elli yıllık bir aradan sonra Belgrad'ı geri aldılar. Rusya 1774'te Osmanlı egemenliğine iade edilen, ama giderek güvenilmez hale gelen Eflak'ı işgal etti. O kış Padişah bir barış teklifini reddetti. Rusya'nın genişleyen stratejik çıkarları ilgisini batıya çekiyordu: (Selim'in tahta geçmesinden kısa süre sonra bir ittifak oluşturduğu[49]) İsveç ile savaşmak ve Fransa'daki devrimin komşularının ilgisini dağıttığı bir ortamdan azami yarar sağlayabilmek için barışa ihtiyacı vardı.

Belgrad'ı ele geçirmek, tam bir yüzyıl önce olduğu gibi Avusturya ordusuna Balkanlar'dan güneydoğuya, Niş'e ilerleme olanağı sağladı: İstanbul'da Sofya'ya kadar gelebileceği tahmin ediliyordu. Osmanlılar müttefikleri arasında Fransa'nın eskiden beri tuttuğu yeri Prusya'nın alabileceğini gördüler. Prusya Büyük Frederick'in tahta geçtiği 1740'dan beri, yarım yüzyıldır Osmanlılara yakınlık gösteriyorlardı ve iki ülke arasında 1761'de bir ticaret ve dostluk antlaşması im-

zalanmıştı, ama tam bir ittifak ancak 1790'da gerçekleşebildi.[50] Bu durum Padişah'ı barışı düşünmeye daha da isteksiz kıldı ve yeni atadığı güvenilir, ama yaşlı sadrazamı Cezayirli Hasan Paşa ile karşı karşıya getirdi; Cezayirli Hasan hâlâ Padişah'a cesurca karşı çıkıp, kendi yetkisiyle barış görüşmeleri başlatacak kadar inançlı bir barışseverdi.

Ruslar 1790'da Avusturya ordusu ile eşgüdüm içinde Tuna'nın güneyine yapacakları saldırıda hayal kırıklığına uğradılar, ama gene de Aşağı Tuna'daki ana Osmanlı kalelerini işgal etmeyi başardılar.[51] Osmanlılar aynı yıl bir Rus saldırısı durumuna karşı Lehistan ile bir ortak savunma antlaşması görüşmeleri yaptılar, ama antlaşma hiçbir zaman imzalanamadı.[52] Gene 1790'da İmparator II. Joseph ölüp, tahta II. Leopold geçince, Avusturya Prusya ile arasındaki sorunları çözümledi[53] ve daha acil sorunlarla karşı karşıya olan Prusya, Osmanlıların Kırım'ı geri alma umutlarını bağladıkları ittifak antlaşmasını tek taraflı olarak iptal etti. Rusya aynı yıl Cezayirli Hasan Paşa'nın barış girişimlerine olumlu yanıt vererek, savaşı bitirmek için oldukça cazip öneriler getirdi, ama Sultan Selim bunları reddetti – yeni müttefikinin kendi çıkarları için Avusturya ile yaptığı anlaşmanın farkında değildi ve Prusya'nın Avusturya'ya karşı harekete geçeceğini umuyordu. Bu iki yönlü bir talihsizlik oldu, çünkü o yıl daha sonra Rusya ile barış yapan İsveç de Osmanlılar ile antlaşmasını bozdu.[54] Olumlu gelişme, Habsburg politikasındaki değişikliğin 1791'de Avusturya ile Osmanlılar arasında Ziştovi Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla, Avusturya'nın Belgrad dahil kazandığı toprakları iade etmesiydi.[55] Bu dönemde diplomasi ağları hiç olmadığı kadar karışıktı. Rusya artık Osmanlıların baş düşmanı olarak Habsburg Avusturyası'nın yerini almıştı ve 1791'de, bir önceki yıl Tuna bölgesinde sağladığı kazanımları pekiştirdi.

Rusya doğuda Kafkaslar'da, hızla İran ile Osmanlıların eskiden beri etkinlik ve kontrol için mücadele ettikleri küçük prenslikler bölgesine ilerliyordu. Osmanlıların Kuban aşiretlerini Kırım topraklarını geri almak için sürgündeki Tatar hanlarının liderliğinde toparlamak umutları, lojistik sorunların aşılmasının mümkün olmadığı ve yerel aşiretlerin Osmanlı'nın bölgedeki hedeflerini benimsemeye isteksizlikleri ortaya çıkınca kırıldı. Güney Kafkasya'daki aşiret reisleri de fazla yardımcı olmadılar.[56] Ruslar gibi Osmanlılar da doğu ve güney sınırlarındaki halkların kendilerine boyun eğmelerini istediklerinde, stratejik çıkar ve öncelikleri çok daha farklı olan nüfusların desteğinin çıkarcı olduğunu ve –mümkün olduğunda– ancak pahalı hediyeler ve teşviklerle sağlanabileceğini görüyorlardı.

1789 sefer mevsiminde Osmanlılar, Rusların Azak Denizi'nin ağzında, Karadeniz'in kuzeydoğu sahilinde bulunan Anapa hisarına ilerlemelerini önlemek için Kuzey Anadolu'dan asker ve erzak topladılar; Ruslar da Kuban ırmağı üzerindeki savuma hatlarını güçlendirip, asker yığdıkça savaş hatları belirginleşti. Rusların Anapa'ya saldırıları üzerine, Osmanlılar bölgenin savunması için Ana-

dolu eşrafından Canikli Hacı Ali Paşa'nın oğlu Battal Hüseyin Paşa'nın desteğini, kendisine Trabzon eyaletini bağışlayarak satın almaktan başka çare bulamadılar. Battal Hüseyin, Rusları Kafkaslar'dan süreceğini ve Kırım topraklarını geri alacağını iddia ediyordu, ama amaçları 1790 sonbaharında Rus ordusunu onu Kuban'dan güneye, Karadeniz sahiline kovalamasıyla suya düştü; kendisiyle birlikte savaşan Kafkas halklarını terk ederek teslim olan Battal Hüseyin ve oğlu Tayyar Mahmud Bey dokuz yıl Rusya'da esir kaldılar. Kafkas cephesine Canikli hanesinden yeni bir komutan atandı; Ruslar 1791 Temmuz'unda Anapa'yı kuşattılar ve iki hafta içinde ele geçirdiler; Trabzon'dan harekete bile geçmemiş olan yeni komutan bu kayıp nedeniyle idam edildi.[57]

Osmanlılar barışa hazırdılar. 1792 Ocak ayında imzalanan Yaş Antlaşması ile Osmanlılar Küçük Kaynarca Antlaşması sonucundaki kayıplarının durumu pekişirken, ayrıca yeni kayıplar verdiler; Osmanlı-Rus sınırı batıda Dinyester, doğuda Kuban olarak çizildi. Anapa Osmanlılara geri verildi, ama onlar da Kuban'ın güneyindeki halkların davranışlarından sorumlu olacaklar ve eğer bu halklar ırmağın ötesine akınlar yapıp, sınırın Rus tarafında cana ya da mala zarar verirlerse, tazminat ödeyeceklerdi. Ancak Kazaklar gibi, Kafkas halkları da bu antlaşmayı kendileri için bağlayıcı görmediler ve kâğıt üstünde bağlı oldukları Osmanlılar onların akınlarının zararlarını tazmin etmek zorunda kaldılar; bu madde örneğin 1798'de işletildi ve Osmanlı hazinesinden para istendi.[58]

Anapa kalesi tamir edilip, güçlendirildi, ama 1792'den sonra Kırım'ın geri alınması eskisi kadar acil görülmemeye başlandı. Aynı şey Kafkaslar'da Osmanlı etkisinin pekiştirilmesi için de söz konusuydu. Ancak İran bölgeye yeni bir ilgi gösterip, Kaçar hanedanından Ağa Muhammed Han 1795'te Aras ile Kura ırmakları arasındaki eski Safevi topraklarını geri almak için bir sefere çıkınca durum değişti. Doğu Gürcistan 1783'ten beri Rusya'nın korumasındaydı ve İran ile Osmanlılara karşı bir ortak savunma paktı teorik olarak hâlâ geçerliydi, ama Rusya bir Gürcü prensinin Ağa Muhammed'e karşı destek isteğine tepki vermekte gecikti.[59] Hatta Büyük Katerina'nın 6 Kasım 1796'da ölümünden sonra tahta geçen Çar I. Paul, hemen İran ile barış yaptı.[60]

Ağa Muhammed Han'ın Kafkaslar'a saldırısı Osmanlı'nın da bir tepki göstermesini gerektiriyordu: Hazar Denizi kıyısındaki Azerbaycan ve Dağıstan, Osmanlı'nın nüfûz alanında bulunuyordu ve Kafkas hükümdarları, Kızılbaş diye niteledikleri Kaçarlara karşı İstanbul'dan yardım istediler. Bu önce reddedildi, ama Ağa Muhammed Han 1795 Eylül'ünde Tiflis'i yağmalayınca, Erzurum valisi Kafkas cephesine komutan atandı. Sultan Selim'in başlangıçta Kafkasya'daki cemaatine yardımdaki isteksizliği, en azından bundan yalnızca birkaç yıl önce selefi Abdülhamid'in –1774'te halife unvanını benimsedikten sonra Osmanlı sultanına sadakatleri ve ondan beklentileri güçlenen– Kuzey Afrika devletlerinden malî yardım almayı düşündüğü gözönüne alındığında, bir tutarsızlık işaretiydi.[61]

Her zamanki gibi savaş gene Osmanlı İmparatorluğu maliyesi için yıkım oldu. 1760'lardan sonra ticaretteki düşüş nedeniyle hazine yüzyıl sonundaki çatışmaların masraflarını güç belâ karşılayabildi. İmparatorluğun sınırları daralırken, Rusya Osmanlılardan yalnızca toprak değil, üretim merkezleri ve pazarlar da aldı; Osmanlı'nın 1768-74 savaşı sonrasında ödediği tazminat (ki neredeyse hazinenin yıllık nakit gelirinin yarısına eşitti)[62] ve savaş dolayısıyla çıkan salgın hastalıklar gibi arızi faktörler de durumu daha kötüleştirdi. Ekonomiye son bir darbe olarak, devrim Fransa'sının girdiği savaşların etkileri kendilerini gösterdikçe, Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca ticaret ortağı ile ticareti de çöktü.[63]

Vergi tahsilâtının büyük bölümü mültezimlerin elinde olduğundan, merkezi hazinede para yokluğu devletin temel görevlerinin bazılarını, özellikle de savaşa asker toplamayı ancak karşılayacak duruma düşürmüş ve bu yüzyılın son onyıllarında –bazıları da bizzat mültezim olan ve seferlerin malî yükünü karşılayabilecek kaynaklara sahip tek grup olan– yöresel eşrafa giderek daha muhtaç durumda kalınmıştı.[64] 1768-74 savaşı sırasında ordunun erzakını büyük ölçüde eyalet valileri ve eşraf karşılamış – ve pazarı kontrol ederek bundan kazanç sağlamışlardı. Bu savaş sırasında Sadrazam ve Başkomutan Muhsinzâde Mehmed Paşa, Balkan ve Anadolu eşrafıyla otoriteleri altındaki bölgelerden yerel asker toplama konusunda çapraşık pazarlıklar yapmıştı.[65] Giderek temel görevlerinden birini, ülke savunmasını, yeni zenginleşmiş ve güç kazanmış yerel eşrafın ellerine bırakan devlet, bunların kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmelerini ve işlerine geldiği zaman hükümet buyruklarına kulak asmamalarını kolaylaştırmıştı. Savaş için kaynak yaratmak –"savaş yönetimi"– şimdi belki de Osmanlı İmparatorluğu'nda değişimin hiç olmadığı kadar önemli bir dürtüsü olmuştu.

Malî bunalımla başa çıkmak için geleneksel yöntemlere de başvuruluyordu: Vergiler arttırılıyor, paranın değeri düşürülüyor, değerli eşyalar eritiliyor, gözden düşen üst rütbeli memurların mallarına el konuluyordu – bu sonuncu uygulama 1780'lerden sonra en küçük bahanede diğer varlıklı bireyleri de kapsayacak biçimde genişletilmişti.[66] Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ertesi yılı, 1775'te, daha az varlıklıları da malî piyasaya çekmek için bir devlet borçlanması sistemi benimsendi, ama hazine faiz ödemelerini karşılamakta zorluk çektikçe, sistem sık sık değiştiriliyordu.[67]

1784'te, anlaşılan Osmanlı İmparatorluğu'nun zenginleri artık devleti finanse edecek güçte ya da istekte olmadıkları için, hükümet ilk kez yurtdışından borç alma olasılığını tartıştı. Avrupa devletleri eskiden beri iç bütçelerindeki eksiklikleri uluslararası tefecilerden ya da bankalardan borç alarak karşılıyorlardı, ama Osmanlılar o zamana kadar hep iç gelir kaynaklarını zorlamak için yaratıcı yöntemlere başvurmuşlardı. Bu yeni biçimde alınacak bir borcu garanti edecek kurumları olmadığından, taksitle geri ödenecek olan para için beş ya da on bin bireyin kefil olması önerildi. Olası borç kaynakları arasında Fransa, Hollan-

da ve İspanya düşünüldü, ama en çekici teklif Fas göründü. Fas kısa süre önce İstanbul'a bir elçi göndermiş, elçi –Osmanlı'nın dostluğunu kazanmak için bir hamle olarak– malî destek imasında bulunmuştu; bu belirsiz vaad kimi çevrelerde Fas'ın Osmanlılara borç verecek durumda olduğu düşüncesini yaratmış, Müslüman bir ülkeden borç alınmasını savunanları memnun etmişti.[68]

Bu dönemde dış borç alma olasılığı tartışmaları daha ileriye gitmedi, ama Osmanlıların gene Rusya ile savaşta olduğu 1787'den sonra, para ihtiyacı bir kez daha acilleşti – üstelik yalnızca kendi ihtiyaçları için değil, umutsuz malî duruma rağmen Rusya'nın batı sınırına saldırması halinde İsveç'e vadettikleri ciddi destek için de para gerekti. 1790'da yapılan İsveç-Rus barışı bu yükümlülüğü ortadan kaldırdı.[69] Sonunda Fas'tan bir şey çıkmayacağını anlayan hükümet, Cezayir ve Tunus'a döndü. Borcu "cihat yardımı" olarak tanımlamanın bunu dindaşları için çekici kılacağı umuluyordu, ama durum böyle olmadı. Şeyhülislâm krizin ciddiyetinin gayrimüslim bir devletle pazarlığı meşru kıldığı yolunda bir fetva verdi ve Hollanda Birleşik Eyaletleri ile temas kuruldu, ancak elçileri Osmanlıların bir hükümetten değil, bir tacirden özel bir borç almasının daha uygun olacağını söylediler.[70] Fransız Devrimi'nin ardından Hollanda'ya olduğu gibi, İspanya'ya başvuru da başarısız kaldı.[71]

Babası III. Mustafa yaşarken, Selim'in çocukluk ve ilk gençlik yılları görece az kısıtlanmıştı ve bir yetişkin olarak, geçen iki yüzyılın tahta geçmeden bazen onyıllarca tamamen sarayda kapalı yaşamış şehzadelerinin çoğuna göre daha açık bir kafa yapısı vardı. Sultan Abdülhamid'in tahta geçmesiyle özgürlüğünden yoksun kalana dek, genç şehzade Divân-ı Hümâyûn toplantılarını takip etmiş ve Osmanlı devlet adamlarının askerî reformu ciddi olarak düşünmeye başladıkları bir dönemde babasının birliklerini teftiş etmişti. 1785'te Abdülhamid'i devirme planlarının fark edilmesi üzerine hareketleri daha da sınırlanmıştı, ama Selim dış dünya ile ilişkilerini korumayı başarmıştı; gördükleri onun değişimin kaçınılmaz olduğunu, buna direnmek ya da boyun eğmek yerine, aktif olarak harekete geçmenin daha iyi olacağını kavramasına yardımcı olmuşlardı. Selim ilk Osmanlı-Rus savaşından tahta çıkıncaya kadar geçen sürede XVI. Louis ile askerî reform konusunda ara ara yazışmıştı; örnek bir devlet olarak Fransa'ya duyduğu hayranlığı gizlemiyor, ama Fransa'yı 1768'te Osmanlıları savaşa itip, sonra da destek vermemekle suçluyordu ve Rusya'dan intikam alma isteğini gizlemeye fazla ihtiyaç duymadan, Louis'ye o tarihten bu yana kaybedilen toprakları geri almakta yardımcı olacağını umduğunu yazıyordu.

Ülkeyi güçten düşüren bir savaşın ortasında tahta çıkan Sultan Selim orduya âdet olduğu üzere davranarak ulûfe dağıttı, ama yalnızca bir ay sonra dağılmakta olan imparatorluğunun geleceğini tartışmak üzere –asker, bürokrat ve din adamı– iki yüz üst düzey devlet görevlisiyle bir danışma meclisi topladı. Selim'in belli bir meseleyi değil, imparatorluğun ayakta kalabilmesini konu alan

bu girişimi, hükümet sürecinde yeni bir şeydi. 1792'de Yaş'ta barış yapıldıktan sonra devlet adamlarından istediği imparatorluğun durumuna ilişkin raporları inceledi; günümüze yirmiden fazlası kalmış bu raporlar özellikle Osmanlı ordusunun Avrupa –ve özel olarak Rusya– ile mücadeledeki performansını iyileştirecek önlemler üzerinde yoğunlaşmaktadırlar. Yazarlara göre Osmanlı'nın modern yöntem ve teknolojilerden yararlanabilmesi için geleneksel değerlerin uyarlanması gerekiyordu. Geçmiş yıllarda (başkalarının yanı sıra) Ahmed Resmi Efendi'nin ileri sürdüğü benzer görüşler yolu açmıştı: Şimdi tartışma genişletilmişti ve onun halefleri yeniliğe daha açık bir ortamda katkıda bulunabiliyorlardı. Devlet adamları ve bürokratlar her zaman padişaha görüşlerini sunmuşlardı, ama şimdi bu görüşler isteniyordu ve eskiye göre daha geniş bir kapsamda fikir alınıyordu. Sultan Selim'in en etkili danışmanları arasında önde gelen din adamlarından Tatarcık Abdullah Efendi ile 1792'de Viyana'ya elçi giden, sonra reisülküttâblık yapan ve raporları Osmanlı yönetiminin yalnızca askerî değil, birçok diğer alanını da konu alan Ebubekir Ratib Efendi'ydi.

Öneriler arasında, temel ve Osmanlı'ya özgü kurumların –esas olarak da yeniçerilerin– devlet adamlarının görüşünce tümüyle yozlaşmasından önceki eski yöntemlere dönmesi gibi tutucu bir çizgi vardı; ama bunlara paralel olarak yeni bir askerî örgütlenmeye gidilmesi ya da yüzyıl boyunca kurulanların geliştirilmesi gibi öneriler de yapılmıştı. Raporlardan, egemen çevrelerin küffârı güçlü kılan şeylerin onlardan alınması gerektiğini bilinçli olarak kabul ettikleri, ama bunun bilinen Osmanlı İslâm söylemi içinde yapılmasının zorunlu olduğunun da farkına vardıkları gözlenmektedir.[72]

Askerî reform muhtemelen Rusya'nın gücünün Osmanlı yönetiminde şok etkisi yarattığı bir zamanda yapıldı. Batı yardımı özellikle Fransızlardan geldi ve geriye dönüp bakıldığında, reformla en çok özdeşleştirilen kişi Baron de Tott oldu. De Tott 1767'de Kırım'daki özel elçi görevinden alındıktan sonra, 1770'de Osmanlı donanmasının Çeşme'de Ruslara yenilgisinin ardından Sultan III. Mustafa'nın hizmetine çağrıldı. Sonunda bir Fransız teknik yardım programına dönüşen faaliyetleri, Çanakkale Boğazı'nı Rusların İstanbul'a denizden saldırma ihtimaline karşı güçlendirme, çeşitli askerî-meslekî okulları ve hızlı ateş eden bir topçu birliği kurulması önerilerini de kapsıyordu. De Tott kendisini öne çıkarmakta çok becerikliydi ve İstanbul'dan ayrıldıktan sonra yazdığı anıları çok popüler oldu; bu nedenle dikkatler her zaman yabancıların yönlendirmesiyle gerçekleşen reformlar üzerinde yoğunlaşmış, Osmanlıların kendilerinin başlattığı, özellikle de merkezden çok eyaletlerdeki birlikleri etkileyen reformlar gözardı edilmişlerdir.[73]

Bunlardan biri Sultan I. Abdülhamid'in, yeniçerilere paralel piyade birlikleri oluşturan, 100-150 bin dolayındaki, yörelerden toplanmış ve 1768-74 savaşında başarı gösterememiş olan levent ocaklarını dağıtmasıydı.[74] 1769'da onları savaşta gözleyen Ahmed Resmi Efendi, sert bir dille eleştirdiği bu askerleri,

evlerinde kalsalar daha iyi olacak disiplinsiz bir gürûh olarak niteliyordu.[75] İlk kez 16. yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'da büyük huzursuzluğa neden olan terhis edilmiş başıbozuklar için kullanılan terimlerden biri olan "levent" en azından iki yüzyıldır olumsuz anlam içeren bir sözcüktü.* Kendinden önceki padişahların da yaptığı gibi Abdülhamid –1775'te, savaşın sona ermesinin ardından– yeni bir başlangıca işaret eden simgesel bir önlem olarak "levent" teriminin kullanımını yasakladı.[76]

III. Selim döneminde kapıkulu da ilgi odağı oldu. Yüzyılın ortasında Prusya kralı Büyük Frederick'in reformları özenilecek bir standart oluşturduğundan beri, disiplinli ve iyi eğitim görmüş bir ordu oluşturulması tüm Avrupalı kralları meşgul eden bir sorun olmuştu; Selim ve devlet adamları da yeniçerileri ve diğer kapıkulu birliklerini yeniden düzenleyerek, kendi kasasından finanse edilecek, tümüyle yeni bir askerî teşkilât kurmayı umuyorlardı. Bu askerî modernleşme deneyinin amacı ateşgücü ve eğitimi büyük ölçüde iyileşmiş, disiplinli ve profesyonel bir ordu oluşturmaktı.

İlk dönemlerde yeniçeriler Müslümanlığı kabul eden ve padişahın bu en seçkin birliklerinde hizmet için eğitim gören Hıristiyan gençlerden devşiriliyordu, ama giderek birliğin bu "saflığı" bozulmuş, devşirme sistemi terk edilmişti; bunun yerine Müslüman doğumlu erkekler birliğe alınıyorlardı. Yeniçeriler artık aktif görevde olmadığında kışlalarına kapanan bir güçten çok, milis haline dönüşmüşler, buna paralel olarak eğitim ve disiplin de kötüleşmişti. Sayıları yıllar boyunca artmıştı ve çok sayıda "kâğıt üzerinde", yani ya çoktan ölmüş ya firar etmiş ya da hiçbir zaman fiilen savaşçı kuvvetlere katılmamış yeniçeri vardı. 1768-74 savaşı için askerleri toplamakla görevlendirilen tarihçi Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, kendine yeniçeri diyen herkesin öyle kabul edildiğini söylüyordu.[77] I. Mahmud döneminden beri tayin emirlerinin satışına izin verilmişti ve defter kayıtları öylesine kontrolden çıkmıştı ki, insanın yeniçeri olduğunu kanıtlayan, dolayısıyla kendisine maaş, yardım alma ve askerlere tanınan vergi muafiyetinden yararlanma hakkı tanıyan bu belgeler için hareketli bir piyasa oluşmuştu. Sistemdeki yozlaşma en üst düzeylere ulaşmıştı: 1779'da yeniçeri ağalığından sadrazamlığa atanan birisi azledildiğinde el konulan malları arasında yaklaşık 1.600 yeniçerinin günlük ücretine eşit değerde tayin belgesi de bulunuyordu. Sadrazam Halil Hamid, 1782-5'te fiilen görev yapan asker sayısını saptayıp, tayin belgesi satışını yasaklayarak birliği düzene sokmaya çalıştığında şiddetli muhalefetle karşılaşmıştı.[78]

Geleneksel yeniçeri birlikleri gibi Selim'in "Nizâm-ı Cedid" [Yeni Düzen] ordusu da –bu kez Hıristiyan değil, Müslüman doğumlu– acemilerden oluşacak, bunlar öngördüğü modern orduda hizmet için özel eğitimden geçeceklerdi. Ancak asker toplamaya başlamadan önce, bakımları için gerekli paranın tah-

* Levent aynı zamanda bir denizci sınıfı için de kullanılan bir terimdi.

sis edilmesi gerekti ve bu amaçla 1 Mart 1793 tarihli bir fermanla yeni bir hazine oluşturularak, ilk askerler İstanbul'un işsiz gençleri arasından seçildi. Selim, Nizâm-ı Cedid ordusu talimatnamesini kamuoyuna ancak 18 Eylül 1794'te açıkladı.* Bu tarihten sonra Anadolu'dan asker toplandı – altı yıl içinde Anadolu köylüleri ve aşiret mensuplarının Nizâm-ı Cedid ordusundaki oranları yüzde 90'a ulaşmıştı. Yeni ordu tam donanımlı ve tüzüğü, kışlaları, üniformaları, vb ile diğer birliklerden ve geçmişte olup bitenden farklıydı, ama yeniçerilerin şanlı geçmişiyle karşılaştırılacak bir gelenekleri yoktu ve yeniçerilerin onlarla birlikte görev yapmak istememeleri şaşırtıcı olmadı. Yeniçerilerin askerî reform amacıyla daha önce ulaşılmamış insan gücü kaynaklarını aralarına kabul etmemelerinin bu ilk örneği değildi – II. Osman'ı; 1622'de paralel bir ordu yaratmaya çalıştığından korktukları için öldürmüşlerdi. Yeniçeri ocağında reform yapılması ya da ocağın yeni birliklerle takviye edilmesi girişimlerinin nedeni de her zaman askerî eksiklikleri olmamıştı: Sultan I. Abdülhamid zamanında alternatif bir güç oluşturma düşüncesinin ardında, yeniçerilerin –19. yüzyılda bağımsız itfaiye ve polis teşkilâtları kurulmadan önce barış dönemlerinde onlara biçilen rol olan– kanun ve düzenin temsilcileri gibi davranmak bir yana, İstanbul'u sık sık kasıp kavuran yangınları bizzat onların çıkardığı kuşkusu yatıyordu.[79] O dönemden bir kaynak, Abdülhamid'in kıyafet değiştirip, saltanatı sırasında İstanbul'da meydana gelen çok sayıdaki yangının çıktığı yerlere gittiğini, birçok kez geceyi civardaki evlerde geçirip, durumu izlediğini ve yangını söndürmeye çalışanları ödüllendirdiğini belirtmektedir.[80]

Sultan Selim ve danışmanları yeniçeri ocaklarında köklü bir dönüşümü gerçekleştirmeyi imkansız kılacak yerleşik çıkarların gücünün farkındaydılar. Tatarcık Abdullah Efendi uyanık davranarak reform önerilerini, yeniçerilerin –Avrupa savaş yöntemlerinde artık devri geçmiş bir güç, ülke içinde de kamu düzenine bir tehdit haline gelmelerinden çok önce– Sultan I. Süleyman zamanındaki altın çağlarının şan ve şöhretine bir çağrı biçiminde düzenlemişti[81], ama kapsamlı planları mecburen sınırlandırıldı. Tek çözüm yeniçeri teşkilâtına dokunmamak ve onlara daha modern Avrupa tarzı tüfek kullanımını öğretmek gibi gözüküyordu – ama ne zaman talim yapmaları istense, ayaklanıyorlardı ve sayıları artmaya devam ediyordu.

Buna karşı Nizâm-ı Cedid ordusu başarılı olacak gibi gözüküyordu: Bu ordudan ilk kez savaşa giden 500 asker 1799'da Akka'da Napoleon Bonaparte'ın ordusunun yenilmesine katkıda bulunmuşlardı. 1802'de Anadolu'da uygulanmaya başlayan bir askere alma yöntemiyle, yöresel memurlardan ve eşraftan Nizâm-ı Cedid ordusunda yetiştirilmek üzere belli sayıda adam sağlamaları istendi ve 1805'te Balkanlar'dan da asker toplanmaya başlandı, ama burada şiddetli

* "Nizâm-ı Cedid" terimi bu sırada yalnızca ordunun yeniden düzenlenmesi için kullanıldı, ancak daha sonra diğer reformlara da uygulandı (Shaw, "The Origins of Ottoman Military Reform" 292).

bir direnişle karşılaşıldı. Ordu 1806'da İstanbul, Anadolu ve Balkanlar'daki kışlalarda barınan 22.500'ten fazla asker ve 1.500 subaydan oluşuyordu.

Donanmadaki reform da aynı derecede yavaş ve sorunlu oldu. 1784'te M. Bonneval adlı bir Fransız (bu yüzyıl başlarında Humbaracı Ahmed Paşa adını alan Bonneval ile karıştırılmamalıdır) donanmayı sert bir dille eleştiren bir rapor yazdı; tek olumlu gördüğü yan Cezayirli Hasan Paşa'nın (masrafların çoğunu kendi cebinden karşılayarak) donanmanın performansını iyileştirme çabalarıydı. Bonneval, kaptanların eğitimsiz ve isteksiz olduklarını, gemilerdeki düzensizlik ve gerek teknelerin, gerekse temel donanımın bakımsızlığı nedeniyle donanmanın denize açılacak durumda olmadığını da yazıyordu. 1770'de Çeşme'deki fiyaskoyu unutmayan ve Kırım'ı geri almak için çok daha iyi bir Karadeniz donanmasının gerektiğinin farkında olan Sultan Abdülhamid, donanmanın acele hazırlanması için emir verdi. 1780'lerin ortalarında yeni kalyon, gulet ve şalopalar yapıldı, İsveç'ten bir savaş gemisi ve İngiltere'den "bakır karinalı" bir gemi getirtildi. 23 Nisan 1788'de Karadeniz ve Akdeniz'e açılan 28 gemilik donanmada 263 subay ve 12.500 denizciden oluşan bir mürettebat bulunuyordu.[82] Ancak donanma savaşın çıkmasından hemen sonra yoğun çatışmalar yapılan Kılburun'un oradaki güçler tarafından alınmasını sağlamak için çok geç kaldı; Rusya'nın bu son derece stratejik kaleyi elinde tutması, donanmanın Özi'nin savunmasında belirleyici bir rol oynamasını da önledi, ancak on beş gemi pahasına hisarın düşmesini birkaç hafta erteledi.[83] Osmanlı hükümeti bu olaydan ders aldı ve 1789 ile 1798 arasında 45 büyük, modern savaş gemisi hizmete girdi, ama yeni gemiler çözümün yalnızca bir parçasıydı: Orduda olduğu gibi burada da devamlı sorun insan gücüydü. Bonneval'in işaret ettiği kaptanların niteliksiz olması sorununa karşı yeni bir subay eğitim sistemi başlatıldı ve deniz mimarîsiyle denizcilik ilkeleri eğitiminin birlikte verildiği meslek okulları kuruldu.[84]

Sultan Selim bir reformcu olmanın yanısıra, duyarlı ve manevî derinliği olan bir adamdı: Tahta geçmeden önce musiki eserleri bestelemiş, imparatorluğun durumu konusundaki kötümserliğini yansıtan şiirler yazmıştı; Mevlevî tarikatına bağlılığı ona manevî bir rahatlık sağlıyordu. Kendinden öncekiler gibi, o da padişah olunca manevî rehberi seçtiği kişiyi egemen çevreleri ve genel olarak nüfusu etkileyebilecek bir konuma getirdi. Mutasavvıf şair Şeyh Galib'de reformcu ideallerini destekleyen ve yaygınlaştıran birisini bulmuştu; Galib 1791'de Galata Mevlevîhanesi'ne şeyh atandı. Selim burayı sık sık ziyaret ederdi. Bütün imparatorlukta Mevlevî faaliyetlerini destekleyip, Mevlana Celâleddin Rumi'nin Konya'daki türbesini tamir ettirerek, tarikatın görünürlüğünü ve etkisini arttırdı. Şeyh Galib Padişah'ın askerî reform girişimlerinin anısına birçok şiir yazdı.[85] Tatarcık Abdullah Efendi'nin I. Süleyman dönemindeki yeniçeri geleneklerine değinmesi gibi, Şeyh Galib de Osmanlı geçmişinden bilinen kavramları kullanan bir dille, önerilen reformları daha az ürkütücü yapmaya çalışmıştı:

Cenâb-ı Hân-ı Selîm-i ma'delet-pîrâ kim devrinde
Yeniden başladı bu dîn ü devlet olmağa âbâd
Edip ilhâm-ı Rabbânî dil-i derrâkini tenvîr
Nizâm-ı mülke dâir tâze mazmûnlar eder inşâd
Ser-â-ser-i cehd ü fikri intizâm-ı hâl-i âlemdir
Cihâd esbâbın eyler hem-çü tesbih-i Hudâ ta'dâd
Edip tertîb-i asker-i zabt-ı defter bezl-i sîm ü zer
Olup tevfîka mazhar çok eserler eyledi bünyâd

diye başlayan ve hunbaracılar için yeni inşa edilen kışla anısına yazdığı bir şiirinin son mısralarında kışlayı tarif eder. Kuşkusuz Selim, Mevlevî destekçisini aynı zamanda yeniçerilerle ilişkili Bektaşî tarikatına karşı bir denge unsuru olarak da görmüştü[86] ve Mevlevîlerin etkisi artarken Bektaşîlerinkinde azalma olduğu açıktı. Ama Padişah Mevlevî desteğiyle yetinmedi, reformlarının geçmiş uygulamalardan farkını hafifletmek amacıyla şeriat ilkelerine başvurmaya da özen gösterdi.[87]

Sultan Selim'in öngördüğü yeni düzen, Osmanlı'nın dünyadaki yerine farklı bir bakışı temel alıyor ve imparatorluğun deniz ve kara kuvvetlerinin modernleştirilmesinden fazla şeyleri kapsıyordu. 1699'daki Karlofça Antlaşması Osmanlıları imparatorluğun fizikî sınırlarının sonsuza dek genişletilmesi beklentisinden vazgeçmeye zorlamıştı: Bu tarihteki ciddi toprak kaybı gerçeği, onları imparatorluğun varlığı için zamana daha uygun bir neden bulmaya sevketti. Osmanlıların Avrupa düzenindeki yeni yerlerini kavradıklarının bir simgesi de, barış görüşmelerinde üçüncü tarafların aracılığını kabul etmeleriydi. 1768 ve 1792'deki Rusya savaşları, Osmanlı Devleti için 17. yüzyıl sonunda Habsburg Avusturyası ile çatışmalardan daha büyük bir darbe oldu, onları dış dünya ile diplomatik ilişkilerini yeniden gözden geçirmeye ve Osmanlı devlet adamlarını –Avrupalı meslektaşlarında izledikleri gibi– karşılıklı anlaşmalara ve antlaşma yükümlülüklerine uymanın gerekli olduğunu kabule zorladı.

Osmanlı sultanları geleneksel olarak kendilerini ricacı bir düşmana merhamet gösterip, barış bağışlar konumda görmüşlerdi, ama imparatorluğun sürekli savunmada olduğu bir dönem bunun bir masal olduğunu açığa vurdu. Gene geleneksel olarak barış "belli bir vade için yanyana yaşama" ilkesine dayandırılmış, padişahın uygun gördüğü zaman sona erdireceği geçici bir durum olarak görülmüştü.[88] Avrupa diplomasisinde karşılıklılık ilkesi 1648'de Otuz Yıl Savaşları'nı sona erdiren Westphalia Antlaşması'nda çok iyi ifade edilmişti. Bu düzenlemeler mükemmel bir şekilde işlememişti [bir modern tarihçi bunları bir çıkar uyumundan çok, "[devletlerin] hırs ve korkularının çatışması" olarak tanımlamıştır], ama antlaşmanın içerdiği çeşitli uzlaşmalarla Kutsal Roma İmparatorluğu'nu oluşturan tek tek devletlerin egemenlik ve bağımsızlıkları kabul edilmişti ve bu devletlerin çelişkili iddialarının düzenlenip, istikrara kavuşturu-

lacağı çerçeve, güç dengesindeki değişmenin sessizce kabulü anlamına geliyordu. Aslında "güç dengesi" teriminin ilk kez kullanıldığı antlaşma, 1713'te İspanyol Tahtı Savaşı'nı sona erdiren Utrecht Antlaşması'ydı.[89] Bundan yaklaşık bir yüzyıl sonra, Avrupa güçleriyle öngörülebilir bir temelde ilişkiler oluşturmak isteyen III. Selim, onların yıllardır kendi aralarındaki meseleleri düzenlemekte kullandıkları kavramları benimsedi.

Selim, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer Avrupa devletleriyle onların kurallarına göre iş yaptığında, kendisine eşit koşullar sağlanacağını ve eşit davranılacağını varsaymıştı; bu nedenle Prusya ve İsveç'in 1790'da Osmanlılar ile antlaşmalarını hiçe saymaları İstanbul hükümeti için büyük bir şok oldu – Osmanlılar buna inanmakta öylesine zorluk çektiler ki, Prusya ile ittifakın en az 1793'e kadar geçerli olduğunu kabul ettiler.[90] Selim'in talihsizliği dönemin onun aleyhine olmasıydı: Tam da bir padişah Osmanlı İmparatorluğu'nda köklü değişiklikler yapmaya hazır olduğu sırada, önce Fransız Devrimi, ardından Napoleon Savaşları Avrupa devletlerini bir kargaşanın içine itmiş, onları kendi önceliklerini ve uzun süredir yararlandıkları geçici anlaşmaları yeniden değerlendirmeye zorlamıştı. Osmanlılar o günkü konjonktürde Avrupa diplomasisinin kendi geleneksel tutumlarını yansıttığını öğreneceklerdi – yani, gerçek politika gerektirdiğinde antlaşmalar bir kenara atılabilirdi. Bu acı bir dersti.

1792'de Osmanlı-Rus savaşı biterken, Fransa'da krallığın çöküşüyle tetiklenen Avrupa çapındaki çatışmaların ilki başlıyordu. 1793'te Büyük Britanya, Avusturya, Prusya ve bir dizi küçük devletin cumhuriyetçi Fransa'ya karşı ittifak yaptığı savaş patladığında, Osmanlılar eski uygulamalardan ciddi farklı bir tutumla tarafsız kalacaklarını ilân ettiler. Prusya'nın İstanbul elçisi, Reisülküttâb Mehmed Raşid Efendi'yi, Osmanlıların imparatorluktaki Fransızların devrime sempatiyi simgeleyen kokartları takmalarını yasaklamaları için iknaya çalıştığında, ondan şu yanıtı aldı:

> Bunlar ve muahhid olan sair milel-i Efrenciyye, Devlet-i Aliyye'nin dostları ve Âsitâne'de olanları misafirleridir. Devlet-i Aliyye'nin Françelu hakkında dostluğu krallık ve cumhuriyete menut olmayup taife iledir. Âsitâne'de olan Françelular, ki sizler Yakobin tesmiye ideyorsunuz, biz onları Françelu bilürüz...kıyafet ve nişanları mültezememiz değildir. Şimdi anların nişanlarına taarruz itmek mesleklerini takbih eylemektir. Mesleklerini takbih dahi Françelu'nun aleyhinde olanlara tarafdarlığı müstelzim olmağla, bî-taraflığa vücuhla münâkız u münâfîdir.[91]

Reisülküttâb, Fransızların giyimlerine karışmanın kapitülasyonlarla yasaklandığını belirterek, Osmanlı'nın Fransa ile ilişkilerinin –devletin krallık ya da cumhuriyet olmasına bakmaksızın– değişmediğini ima ediyordu ve "Birinci Koalisyon" diye bilinen güçlerin tüm çabaları bu tutumu değiştiremedi.[92] Osmanlılar ilk kez konumlarını, Avrupa uluslararası yasasında yürürlükte olan,

ama şeriatta –hatta onun Osmanlı yorumunda bile– yeri olmayan bir kavramla tanımlıyorlardı.[93]

Napoleon Bonaparte 1798'de Osmanlı egemenliğindeki Mısır'ı işgal etti. Böylesi bir küstahlığa kayıtsız kalınamazdı, ama eski müttefiklerine savaş ilânı kararı da kolay alınmadı. Fransızların bu saldırganlığına tepkilerini gerekçelendirirken, Osmanlılar savaş ilânlarında Avrupa normlarına uyma isteklerini gösteriyorlardı:

> Devlet-i Aliyye'nin azze memâliki olan Mısır gibi memleketine, hukuk-ı milele ve beyne'd-devleteyn mer'i olan kavâid-i mu'tebereye mugayir misillu nâ-mesbuk vechile, korsan gibi bağteten hücum ve akın ve bi'l-muharebe zabtına kıyam ettiler.[94]

Bu savaş için gerekli fetvanın alınması Divân-ı Hümâyûn'daki Fransız yanlılarının, bu kapsamda Sadrazam ile Şeyhülislâm'ın görevden alınmalarını gerektirdi. Fransa'nın Mısır'ı işgalinin bir sonucu Osmanlıların kendilerini "İkinci Koalisyon"da yalnızca Büyük Britanya ve kısa bir süre için Avusturya ile değil, baş düşmanları Rusya ile de ittifak içinde bulmaları oldu. Bu da bir yenilikti – Osmanlı İmparatorluğu ilk kez diğer devletlerle bir koalisyona katılıyordu.[95]

Selim döneminde, diplomatik uygulamada diğer bir kayda değer farklılık daha meydana geldi. En eski dönemlerden beri doğudan ve batıdan yabancı elçiler Osmanlı sarayına kabul edilirlerdi, ama çok ender olarak başka yere Osmanlı elçileri gönderilmişti; 18. yüzyılda Avrupa başkentlerine en az yirmi heyetin gönderildiği, bunların beşinin son on yılda gittiği bilinmektedir. Selim karşılıklılığın avantajlarını farketmiş ve sürekli elçilikler oluşturmuştu. Bunlardan ilki 1793'te Londra'da açıldı; 1794'te Viyana, 1795'te Berlin'e, 1797'de de Paris'e elçi gönderildi.[96] Selim'in 1793 ile 1795 arasında bir zaman St. Petersburg'a da daimî bir elçi göndermek istediği açıktır, ama böyle bir atama yapılmadı.[97] Ancak bu sırada Avrupa'da yaşanan karışıklıklar bu deneye ters düştü; bir elçinin atandığı başkentin toplumsal yaşamına tümüyle katılmasının diplomatik ilişkilerin temel bir öğesi olduğu bir dönemde İslâm'ın bazı kültürel zorunlulukları –örneğin, içki yasağı– da bazı sınırlamalar getirmiş olabilir. Osmanlıların davranış biçimleri, Bonaparte'ın elçilerine "mükellef ziyafetler vermeyi ve kadınlara ilgi göstermeyi ihmal etmemeleri" doğrultusundaki tenbihleriyle taban tabana zıttı. Selim bunun farkındaydı:

> Devlet-i Âliyyeleri tarafından düvel-i Nasârâ memâlikinde alâ-tarîki's-süfârâ ikâmet eden hademe-i Devlet-i Âliyye'nin bidâyet-i me'muriyetlerinden bu ana kadar bir faide-i mutedd baha hasıla olmadığından gayri, gayret-i İslâmiyye ve sıyânet-i namus-ı Saltanat-ı Seniyyeleri milel-i mesfûre ile ihtilâta fi'l-hakika mani olup, maksûd-ı aslî olan düvel-i mersûmenin evza' u etvar ve dakâik-i ef'al u esrârları istıtlâ'ı bu suretle müyesser ve bundan böyle dahi bir semeresi olamayacağı...[98]

Öte yandan Selim'in Avrupa tarzında bir hükümdar olma isteği bir tutku halindeydi. III. Mustafa ve I. Abdülhamid gibi o da yerel ve Avrupalı sanatçılara yaptırdığı portrelerini, saraylarına asmaları için aile mensuplarına hediye etmişti; ayrıca 1794 ve 1795'te Londra elçisi Yusuf Ağa Efendi'ye önde gelen kişilere armağan etmek üzere portresinden hem renkli, hem de siyah beyaz, yetmiş adet gravür yaptırmasını emretmişti. Hükümdar portrelerinin uluslararası siyasette bir işlevi olduğunu kavrayan ilk padişah Selim'di: Londralı bir matbaacıya tüm padişahların gravür portrelerini içeren bir albüm ısmarlamış, 1806'da da bir portresini Napoleon'a armağan etmişti. Sadrazamına yazdığı gibi:

> Fransa İmparatoru'nun hediyelerinden mahzûz oldum. Hususiyle tasvirlerinden gayet hazeyledim. Bana tasvirini irsal eylemek pek büyük dostluk ve hulûsi izhâr eylemektir. Avrupa'da dost dosta tasvirini hediye eylemek mutena âdettir. Sen bilmezsin hele bu muamelesinden memnunum. Benim dahî mahsus yaptırdığım kendi tasvirim vardır. Büyük levhadır. Anı İmparator dostuma irsal eyliyeceğim.[99]

18. yüzyılda Osmanlı eyaletlerinde merkezî otoritenin dokusunun çözülmesi, merkezî hükümet ile yerel çıkarlar arasındaki kaçınılmaz çelişkileri dengelemekteki eksiklikten ibaret değildi ve bu yüzyılın son on yılında Selim'in reformlarındaki, önceki dönemlerin eğilimlerine ters düşen, yeniden merkezileştirme unsuru eski sorunları daha da ağırlaştırdı. Örneğin, Nizâm-ı Cedid ordusuna asker toplamak ve para sağlamakla ilgili düzenlemeler eyaletlerde pek kimseyi memnun etmemişti, çünkü böylece taşra âyanının yeni elde ettiği asker toplama sorumluluğu yok olduğu gibi, malî çıkarları da zarar görüyordu, çünkü Nizâm-ı Cedid ordusunu finanse edecek yeni hazinenin [İrâd-ı Cedid Defterdarlığı] gelirleri kısmen, boşalan mültezimliklerin yeniden devlet mülkiyetine geçirilmesiyle sağlanıyordu.[100] Taşra âyanı, bir bütün olarak, bu yatırımları terk etmeyecekti, çünkü malî kaynaklarının olması onlara siyasi nüfuz oluşturma fırsatı veriyordu. Malî varlıkların geri alınması orta gelir düzeyindekileri özellikle etkiledi, çünkü malikâne sistemi taşra yaşamının her düzeyinde, bu sistemle doğrudan ya da dolaylı ilişkisi olan kişilerin sayısını büyük ölçüde arttırmıştı. İnsan bir kez yerel iktidar merdiveninin ilk basamaklarına adım attığında, yatırımların daha geniş bir coğrafyaya yayılması ya da merkezî hükümetin müşkül maliyesine o denli bağlı olmayan –tefecilik, bölgesel, hatta uluslararası ticaret gibi– ekonominin diğer sektörlerine geçilmesi gibi yöntemlerle durumunu geliştirebilirdi.[101] En başarılı olanlar merkezi hükümetin taleplerini gözardı edecek bir konuma ulaşıyorlardı – ve onlara katılmaya hazır çok kişi vardı.

Belli ölçüde yöresel özerklik eğilimine katkıda bulunan bölgesel etkiler, aynı zamanda imparatorluğun Avrupa eyaletleri ile Anadolu, özellikle de Arap topraklarında farklı deneyimler yaşanmasına yol açmıştı – aslında her eyaletin deneyimi birçok açıdan kendine özgüydü. Coğrafî konumları nedeniyle impara-

torluğun Balkan bölgeleri her zaman Avrupa güçlerinin müdahaleci amaçları için kolay hedefler olmuşlardı ve 18. yüzyıl sonuna gelindiğinde Osmanlı Devleti Balkanlar'daki Hıristiyan nüfusun büyük bölümünün sadakatini yitirmişti. Yıllar boyu bölgeyi sarsan savaşlar birçok kişinin Habsburg topraklarına sığınmasına neden olmuştu, ama kalanlar da Osmanlı sınırları ötesinden cazip çağrılara kulaklarını tıkamıyorlardı. Öte yandan Balkanlar'da istikrarı tehdit eden yalnız Hıristiyanlar değildi: Gerek buradaki, gerekse Batı Anadolu'daki yerel Müslüman hanedanlar da aynı derecede hırslı ve dış güçlerin pohpohlamalarına açıktılar; burada da durum, yöresel bağlılıkların İran sınırındaki Osmanlı eyaletlerinde yaşayan büyük Şiî nüfus üstünde güçlü etki yaptığı Doğu Anadolu'dan pek farklı değildi.

Arap dünyası da değişiyordu. İlk dönemlerde onları uzaktaki bir merkeze fiziksel ve kültürel olarak sıkıca bağlamaya çalışan politikalar başarısız kalınca, Osmanlılar Arap uyruklarını Osmanlı hanedanı ve devletine belli bir sadakate ve güçlü dindaşlık bağına dayanan bir uzlaşma yoluna gitmişlerdi. Bu uzlaşma ayrılıkçı eğilimlere karşı yeterli bir güvence oluşturmuş, ancak 18. yüzyıl sonlarında Boşnak maceracı Cezzar Ahmed Paşa, Suriye'de belli bir ölçüde bağımsızlık elde ederken, 1798'deki Fransız işgalinin ardından Mısır'da Arnavut (Kavalalı) Mehmed Ali Paşa daha da başına buyruk hale gelmişti; 1770'lerin ortasında Hicaz'da başlayan Vahhabî İslâmî yenileşme hareketi ise Balkanlar'daki Hıristiyanların ayrılıkçı eğilimleri kadar büyük bir tehdit olma potansiyeli taşıyordu.

18. yüzyıl sonlarında Anadolu'da eskiden olduğu gibi İstanbul'dan gönderilen memurlarca idare edilen bölgeler çok azalmıştı; bu yüzyıl içinde varlıklarını ve etkinliklerini arttıran kimi aileler artık İstanbul hükümeti ile onun yöresel temsilcileri arasında aracılık ediyorlardı. Bunların en güçlüleri arasında Orta Anadolu'daki Çapanoğulları, Batı Anadolu'daki Karaosmanoğulları ve Kuzey-orta Anadolu'daki Canikliler vardı. Çapanoğulları mütevazı başlangıçlardan, 1768-74 savaşı sırasında Orta Anadolu'daki malî ve idarî konumları tekellerinde tutacak bir duruma gelmişlerdi. 1782'den başlayarak otuz yıl süresince ailenin reisi Süleyman Bey merkezî hükümetle işbirliği yaparak, istendiğinde devlete, yeni ödüller karşılığında, asker ve erzak sağladı. Nizâm-ı Cedid ordusuna asker toplanması ve malî yapılarının oluşturulması sırasında Sultan Selim'i destekledi, Selim'in halefi IV. Mustafa zamanında bir süre için gözden düştü, ama daha sonra 1813'teki ölümüne kadar gene hükümetle işbirliği yaptı; bu tarihte ailesi artık tüm orta Anadolu ve Arap eyaletleri Rakka ve Halep'te mal ve mülk sahibi olmuştu.[102] Aile belli ki Selim'in reformlarına desteğin karşılığını görmüştü, çünkü Süleyman Bey ve kardeşi Mustafa onun zamanında Yozgat'ta büyük bir cami yaptırabilmişler, bu cami Süleyman Bey'in oğlu tarafından daha da büyütülmüştü.[103]

Çapanoğulları ve onların bölgesi ile Karadeniz arasındaki toprakların sahibi komşuları Canikliler arasında eski bir düşmanlık vardı ve iki hanedanın kader-

leri devletin hangisini tercih ettiğine göre iniş çıkışlar gösteriyordu. Ama (daha önce gördüğümüz gibi) Caniklilerin hükümetin güvenilir müttefiki olmadıkları ortaya çıkınca gözden düşmeleri, Çapanoğulları'nın işine yaradı. Tayyar Mahmud Bey, Rusya'da tutsaklıktan kurtulduktan sonra Nizâm-ı Cedid'i desteklemeyi reddetti ve 1806'da –1783'ten beri Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olan– Kırım'a kaçtı.[104]

Karaosmanoğulları'nın geçmişi 17. yüzyıla dayanıyordu ve 18. yüzyıldaki etkinliklerinin başlıca kaynağı Saruhan mutasarrıf vekilliğini ellerinde tutmalarıydı. Büyük tarım arazilerine ve İzmir'deki en zengin ticarî malikânelerden bazılarına sahip olan aile, can damarı dış ticaret olan bir bölgede kamu düzenini sağlıyordu. Çapanoğulları gibi onlar da devleti destekliyorlardı ve 1787-92 Osmanlı-Rus savaşında orduya ciddi insan gücü ve erzak sağlamışlardı. 1829'da ölen Karaosmanoğlu Hacı Ömer Ağa'nın zamanının en zengin taşra âyanı olduğu söyleniyordu.[105] Hanedan merkezleri Manisa çevresindeki bölgede önemli bir mimarî miras bıraktı; yöredeki camiler, kervansaraylar, kütüphaneler ve medreseler ailenin büyük zenginliğine ve çok çeşitli projeleri desteklediğine kanıt oluştururlar.[106]

Doğuda, önemli bir ticaret yolu üstünde konumlanmış olan Dicle kıyısındaki Diyarbakır'da idarî ve malî işlerin, daha önce hükümet temsilcileri ile yöre âyanı arasında paylaşılan kontrolü 18. yüzyılın sonunda bir süre için Nakşibendî tarikatının geleneksel liderleri olan Şeyhzâde ailesinin eline geçti. Selim'in reformlarına kadar Diyarbakır'ın çıkarları genel olarak hükümetinkilerle mutabık düşüyordu, ama 1802'de kente bir Nizâm-ı Cedid taburunun gelmesi kötü sonuçlar doğurdu. Askerler eyalet dışından toplanmışlardı, ama maaşları bu amaç için eski sahiplerinden alınıp, İrâd-ı Cedid Defterdarlığı'na geçirilen yerel gelir kaynaklarından karşılanacaktı. Zaten 18. yüzyılın ikinci yarısında ekonomideki genel gerilemeden etkilenmiş bir ekonomiye getirilen bu dayatma bir ayaklanmaya yol açtı. Hükümetin olayları bastırma çabalarının bir unsuru da tehcir oldu ve Şeyhzâde ailesinin 71 mensubu bölgeden sürüldü.[107]

Yukarıdaki kısa açıklamalardan da görüldüğü gibi, "tipik" bir Anadolu hanedanı yoktu, ama 18. yüzyılda Anadolu âyanı 17. yüzyılda öylesine yaygın olan –ve devletin genelde "fitne ve nizamsızlık" olarak nitelediği– isyanlardan vazgeçmişti. Anadolu'ya göre 17. yüzyılda isyanlardan daha az, 18. yüzyılda daha çok etkilenen Balkanlar ise tam tersi bir görüntü veriyordu. 17. yüzyılın sonunda Avusturya'ya, özellikle 18. yüzyılda da Rusya'ya karşı yoğun savaş dönemleri Balkan halkları üzerinde dayanılmaz bir baskı oluşturmuştu. Küçük bir azınlık bundan yararlanma fırsatı bulup, kâr etmiş, ama çoğunluk için savaşlar sefalet getirmişti. Çatışmaların önemli bölümünün Osmanlı topraklarında yapılması ciddi göç hareketlerine neden olmuş, hastalıklar da zor durumdaki bir nüfusta can kaybına yol açmıştı.

17. yüzyılda Anadolu'da olduğu gibi, 18. yüzyıl sonlarında Balkanlar'da da eşkıya ile isyancı bir bey arasında çoğu kez çok ince bir çizgi vardı. İktidar için çekişen bir dizi küçük bey arasında –kesinlikle ikinci kategoriye giren– ana oyuncular, her ikisi de Tuna üstünde olan Vidin'de Pazvantoğlu Osman Paşa ile Rusçuk'ta Tirsiniklioğlu İsmail Ağa'ydı. Yanya'da Tepedelenli Ali Paşa ve kuzey Arnavutluk'ta Buşatlı klanı da büyük bölgeleri kontrol ve idare ediyorlardı. Çok kapsamlı malikâneleri olan bu beyler, 1787-92 savaşında orduya adam ve erzak sağlamışlardı. Anadolu'da olduğu gibi burada da bu güçlü aileler arasında sürtüşmeler olması kaçınılmazdı: Arnavutluk'ta iki tarafın emelleri sonucu toprak ihtilafına düşen Buşatlı ile Tepedelenli Ali çekişirken, Pazvantoğlu Osman ve Tirsiniklioğlu İsmail Tuna'da kaynak ve etki yarışındaydılar. İstanbul'un, savaş çabalarında oynadıkları yaşamsal rol nedeniyle bu beylere ihtiyacı vardı ve onlara kendi bölgelerindeki ekonomik gücü bırakmaya razıydı, ama istedikleri siyasi gücü vermemeye çalıştı – sonuç isyanlar oldu. Bu beylerin çıkarları merkezî hükümetin çıkarlarıyla çatışınca, üstlerine ordular gönderiliyor, ama pek başarı elde edilemiyordu.

Pazvantoğlu Osman Paşa'nın örneğine bakarsak: Paşa'nın babası Ömer, 1788'de Vidin bölgesindeki halkı devlete karşı kışkırtmaktan idam edildiğinde topraklarına el konmuştu. Osman, 1787-1791 Avusturya savaşında sivrilince, bu toprakların bir kısmı kendisine iade edildi ve böylece terhis edilen askerler ve son savaşa bir şekilde katılan diğer sorunlu tiplerden bir milis oluşturacak parayı buldu. Daha sonra Sırbistan ve Eflak'a düzenlediği akınlar Padişah'ın gözünden düşmesine neden oldu, ama devletin sadık hizmetkârı olacağına söz verince affedildi. Ancak 1792'de Vidin hisarını Osmanlı beylerbeyinin elinden aldığında kendisi için idam emri çıkarıldı. Bir kez daha yöre halkının desteği sayesinde affedildikten sonra, kendine taraftar toplamayı sürdürdü ve özellikle bölgedeki Avusturya ile ticaretten aldığı payla zenginleşti; 1794'te Belgrad'dan Edirne'ye kadar bir bölgeyi kontrol ediyordu ve Rumeli'deki en güçlü âyandı. Hükümetin onu sindirme teşebbüsleri başarısız kaldı. Belgrad kalesi komutanı Hacı Mustafa Paşa ile sürekli çatışıyordu ve 1796-7'de Tuna'daki rakibi Tirsiniklioğlu İsmail Ağa'nın bir kısım toprağına el koydu; Tepedelenli Ali Paşa'nın, 1797'de Pazvantoğlu Osman'ın –Türk, Arnavut, Bulgar ve Boşnaklardan oluşan– 12 bin kişilik milis gücünü yenmesinin ardından, Selim kendisine sadık Rumeli âyanı ile merkezî hükümetten devlet adamlarından oluşan bir koalisyon komutasında 80 bin kişilik bir orduyu Vidin'e gönderdi. Vidin kuşatması sekiz ay sonra kaldırıldı ve dikkatini başka yere toplamak zorunda olan Padişah Pazvantoğlu Osman'ı bir kez daha affetti.[108]

Devlet bu taşra beylerini birbirlerine düşürmekten ya da onları İstanbul'un "eşkıya" olarak gördüğü, ama zaman zaman faaliyet yöntemleri pek de farklı olmayan kişilere –açgözlü devlet memurları, terhis olmuş askerler ve diğer ayaktakımına– karşı kullanmaktan çekinmiyordu. Balkanlar'ın daha küçük

beyleri İstanbul'da "dağ eşkıyası" olarak adlandırılıyordu; hükümet ilk kez 1791'de, Rusya ile savaş sona ererken bunların üstüne gitti. Faaliyetlerini kısıtlamayı amaçlayan birkaç başarısız girişim, bunların devleti kendi amaçları için kullanmakta usta olduklarını gösterdi ve sadakat ve uyumu teşvik için eskiden beri yararlanılan yerel valilik dağıtımı taktiği ancak zaman zaman etkili oldu.[109] Anadolu âyanının çoğunluğunun merkezî devlete gösterdiği sadakat, büyük ailelerin hepsinin (ayrıca orduya çağrılanların) Nizâm-ı Cedid'e karşı olduğu Balkanlar'da yansımasını bulmadı. Dönemin bir yazarı, Balkan eyaletlerine askere yazılma emirleri gittiği zaman açık bir red cevabı alındığını anımsamaktadır: "Biz yeniçeriyiz, dedelerimiz de yeniçeriydi; Nizâm-ı Cedid'i kabul etmeyeceğiz."[110]

III. Selim döneminde, Fransız devrimi ve Napoleon Savaşları'nın Avrupa'da güç dengesini değiştirdiği hareketli uluslararası ortamda, yabancı güçler Osmanlı'nın iç meselelerinin kıyısından, potansiyel olarak o zamana kadarkinden çok daha tehlikeli müdahelelerde bulunma imkânı yakaladılar. Rusya ve daha az ölçüde Avusturya batı ve kuzey eyaletlerinde etkinlik göstermeyi sürdürdüler; İngiltere'nin doğuya giden ticaret yollarını koruma gereksinimi sonucunda Büyük Britanya, Ortadoğu meselelerine daha çok karışmaya başlayınca, Osmanlı'nın karşısına yeni bir güç daha çıkmış oldu. Merkezî hükümetle ilişkilerinin değiştiği bir dönemde Balkanlar'da –özellikle hiçbir zaman Osmanlı otoritesine tam boyun eğmemiş olan Arnavutluk ve Karadağ'da– âyan şu ya da bu Avrupa gücüyle ittifaklar kurarak kendi çıkarlarını savunmayı çekici bulmaya başladı. Toprakları Adriyatik ve Tuna kıyısında olanlar, Büyük Güç politikaları oyununda işbirliği yapmaya karşılık –çoğu kez daha çok bağımsızlık elde etmek olan– amaçlarını gerçekleştirmekte dış yardım desteği tekliflerine en açık olanlardı.

Bonaparte'ın Mısır'ı işgalinden önce bile Fransızların Osmanlı meselelerine düşmanca müdahalesi tehlikesi vardı. 1797'de Napoleon'un İtalya'daki faaliyetlerinin sonucu olarak Avusturya ile Fransa arasında imzalanan Campo Formio Antlaşması ile Fransa İyonya adalarını ve Güney Arnavutluk ve Epir'deki liman kentlerini almış, Venedik'in Dalmaçya sömürgelerinin yeni sahibi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır komşusu olmuştu. Fransız dışişleri bakanı Talleyrand'ın Padişah'ı devirmek için Yanyalı Tepedelenli Ali Paşa ile Pazvantoğlu Osman Paşa'yı kullanma planları vardı. Tepedelenli Ali belli ki Selim'e sadakatten vazgeçecek kadar kendine güvenmiyordu;[111] Padişah da bağlılığını sağlamak için onu terfi ettirerek, ödül vadetti; Pazvantoğlu Osman ise Fransızlar ile görüşmeler yaptığı gibi, 1798'de Bükreş'teki Rus ve Avusturya konsolosları ile temas kurdu.

Osmanlı'nın Balkanlar'daki askerlerinin çoğu Bonaparte işgalinden sonra Mısır'da savaşırken, Pazvantoğlu Osman –bir kez daha– Belgrad'da Hacı Mustafa Paşa'ya karşı ayaklanan ve aslında Padişah'a sadık, güvenilir bir kuvvet ol-

maktan çok, disiplinsiz ve fırsatçı bir milis gücü olan yeniçerileri destekledi. Hacı Mustafa'nın, eyaleti yeniçeri yağmasına karşı savunmak üzere almak zorunda kaldığı ek vergiler, Selim'in bir süre önce biten Avusturya savaşının ardından yatıştırmak için belli ölçüde özerklik tanıdığı Sırplar arasında itirazlara yol açtı.[112] Mustafa Paşa en düşük maliyetli çözümü seçerek, Sırplara kendilerini silahla koruma izni verdi; durum böylece daha da alevlendi ve kısa süre sonra Paşa, Belgrad kadısının verdiği bir fetvayla daha önce eyaletten sürdüğü yeniçerilerin ve diğer yıkıcı unsurların geri dönmelerine izin vermek zorunda kaldı. Yeniçeriler Vidin'de Pazvantoğlu Osman'a sığınmışlardı ve 1801'de bir kez daha Belgrad kalesinin kontrolünü ele geçirince Hacı Mustafa'yı idam ettiler.[113] 1804'te milislerin –Hıristiyan ve Müslüman– nüfusa baskıları artık öylesine bir muhalefet yarattı ki, bunların zorbalığına direnişin caiz olduğu doğrultusunda bir fetva alındı ve Niş'in Osmanlı valisinin sağladığı silahlarla donatılmış 30 bin kişilik bir Sırp kuvvetinin başındaki Georg Petroviç ("Kara Yorgi") Belgrad kalesini kuşatarak, ele geçirdi. Direndikleri diğer kalelerde de yeniçeri milislere karşı benzer saldırılar düzenlendi. Sırplar yardım için Rusya'ya başvurdular ve kendilerine el altından yardım yapıldı, ama Avusturya hükümeti tarafsız kaldı: Her ikisinin de diğer yerlerde daha acil sorunları vardı. Ama Avusturya sınırı içindeki Sırplar, zor durumdaki dostlarının yardımına geldiler.[114]

Yeniçeri rejimini devirmek için yöredeki Hıristiyan ve Müslümanlar amaç birliği yapmışlardı, ama İstanbul hükümeti Sırpların başarısından endişeye düşerek –aşırı hırslı yöresel güçlere her zamanki tepkisiyle– kısa süre sonra onların üstlerine bir ordu gönderdi. Kara Yorgi bu savaşta galip geldi ve tüm eyaleti kontrolleri altına alarak, 6 Ocak 1807'de Belgrad kalesini işgal etti. Ortodoks Hıristiyan Sırpların –itibarsız bir yerel milis değil– Osmanlı Devleti güçleriyle karşı karşıya geldikleri bu durum, Rusya'ya Balkanlar'da dindaşları lehine müdahale için eline geçmiş en iyi fırsat olarak gözüktü. Rusya 1806 sonundan beri Eflak ve Boğdan'ın kontrolü için Osmanlı İmparatorluğu ile savaş halindeydi ve 1807 Temmuz'unda Sırp yetkilileriyle bir anlaşma yapmak üzere Belgrad'a bir elçi gönderdi: Kaderlerini Ortodoks hamilerine bağlamaya karar veren Sırplar, Rus askerî danışmanların gelmesini ve eyalette Rus garnizonlarının kurulmasını kabul ettiler ve kendilerine bir anayasa vadedildi. Ama kaçınılmaz gözüken tam bir müdahale gerçekleşmedi: Rusya'nın 1807'de Napoleon ile yaptığı Tilsit barış antlaşması Fransızların Ruslar ile Osmanlılar arasında aracılık teklifini de içeriyor, böylece Rusya'nın Padişah'ın Ortodoks uyruklarına desteğini fiilen önlüyordu.[115]

Sırp isyanının etkileri Avusturya'da da hissedildi, çünkü ülkenin Osmanlı ile Balkan sınırında nüfus esas olarak Slav ve Ortodoks'tu. Katolik bir imparatorluk olan Avusturya, Kilise'nin hizipçi diye adlandırdığı bu halkın sadakatini sağlamaya özel önem veriyordu, çünkü aksi halde "dinlerinin onları Rus Çarı'ndan koruma istemeye yönlendirmesi"nden korkuyordu. Katolik hükümet

ile Ortodoks uyrukları arasında –mensupları Papa'yı dinî önderleri olarak kabul edip, ama Ortodoks ayinlerini koruyan– Uniate Kilisesi'nde ifadesini bulan eski uzlaşma teoride hâlâ sürüyordu, ama Osmanlı tehdidi her gerilediğinde –örneğin 1718 Pasarofça Antlaşması'nın ardından– Katolik Kilisesi'ne daha fazla hak tanınıyor, Ortodoks Hıristiyanlara baskı yapılıyor, dinî özgürlükleri kısıtlanıyor ve savaştan sonra kuzeye gidip, sınırı geçenler Osmanlı topraklarındaki eski evlerine geri dönüyorlardı. Bu örüntü yinelenip durdu: Avusturya'nın 1737-39 savaşından zararlı çıkması Ortodokslar için yeni bir baskı dönemi başlattı; bu kez Cizvitler de işin içine katılmış[116] ve zorla din değiştirmeye başlanmıştı. Bunun yalnızca söylentisi bile sınırda huzursuzluk yaratıyor ve insanlar Osmanlı topraklarına ve Rus ajanlarının kışkırtmasıyla Rus topraklarına kaçıyorlardı.[117] 1770'lere gelindiğinde Avusturya'nın Osmanlılar ile Balkanlar'daki sınırı Adriyatik'ten Karpatlar'a kadar uzanan, güçlendirilmiş ve sıkı kontrol edilen bir hattı; Rusya'nın bölgenin iç siyasetinde aktif bir rol oynamaya başlamasıyla bu hattın denetimi daha da zorlaştı. İmparator II. Joseph bir dinî hoşgörü politikasıyla Avusturya'nın 1782'den sonra Rusya ile ittifak kurmasının Ortodoks uyruklarının kendisine sadakatini sağlayacağını umuyordu ve halefi II. Leopold 1790-1792 arasında Ortodokslara yönelik bütün ayırımcı yasaları iptal etti.[118]

Sırp isyanı Avusturya'nın Ortodoks uyruklarının sadakati konusunda kuşkuları yeniden ateşlemekle kalmadı, ayrıca Avusturya'nın isyana müdahale etmemesine kızan ve ellerinden geldiğince Slav kardeşlerine yardım eden Güney Macaristan, Slovenya ve Hırvatistan'ın Ortodoks ve Katolik Slavlarını birleştirecek bir Slav milliyetçiliği korkusu da yarattı. Avusturya hükümeti şimdi Güney Slav toplumunun bu dinî ayırımları aşan çıkarlarının, Habsburg'un Osmanlılar ile güney sınırını koruyan Katoliklerin sadakatini bile etkileyebileceğinden kaygı duymaya başladı.[119] Ortak bir Slav kimliği iddiası Osmanlılar için de bir endişe konusuydu.

18. yüzyıl boyunca, Osmanlılar, Rusya ve Avusturya arasındaki savaşlar giderek –Osmanlı ve Rus imparatorlukları arasında, Aşağı Tuna'daki– Ortodoks Hıristiyan Tuna Prenslikleri'nde [Eflak ve Boğdan'da] Osmanlı otoritesini zayıflattıkça, bölge Rusya'nın ilgi odağı haline geldi. Bu prensliklerin voyvoda adayları eskiden beri yerel yönetici sınıf arasından seçilmişler, ama bu sistem 1711'de Boğdan Voyvodası Dimitri Kantemir'in, Rusya'nın, 1710-12'de Kantemir'in hükümdarı Sultan III. Ahmed ile yaptığı savaşta galip geleceği beklentisiyle Büyük Petro'ya sığınmasının ardından değişmişti. Eflak'ın son yerel voyvodası Konstantin Brinkoveanu Prut'ta Petro'yu desteklememiş, Osmanlı ordusuna erzak sağlamayı tercih etmiş,[120] ama daha sonra Kantemir'in Boğdan'daki halefi –Karlofça antlaşması delegelerinden biri olan Aleksander'ın oğlu– Nikola Mavrokordato'nun entrikalarına kurban giderek, 1714'te dört oğlu ve danışmanıyla birlikte idam edilmişti, kurbanların kelle-

leri de Topkapı Sarayı kapısı önünde sergilenmişti.[121] Bunun ardından Eflak-Boğdan'ın tarihinde bir yüzyıl sürecek Fener dönemi başlamış, İstanbul'un –1587'den bugüne Ortodoks Patrikliği'nin de merkezi olan– Fener semtindeki varlıklı ve etkin tacir ve bankacı Rumlar voyvodalık için tercih edilen adaylar haline gelmişler ve bu ülkeleri Boğdan'da Yaş, Eflak'ta Bükreş'teki görkemli saraylarından idare etmişlerdi.

Yerel kökenli selefleri gibi Fenerli valiler de İstanbul'a karşı sorumluydular, ama esas sadakatleri yerel çıkarlara değil, padişahaydı. Rusya'nın gücünün yükselmekte olduğu bu tampon bölgede Osmanlıların esas amaçları stratejikti. Bir prens-vali ve yandaşlarının yerel halkın cebinden nasıl zengin olacakları konusunda fazla kısıtlama yoktu, ama Rusya ile bir ihanet ilişkisi kuşkusu görevden alınmak için yeterliydi ve prens-valilerin çok azı bu görevde uzun süre kalabiliyordu. Padişahın emriyle verilen idam cezaları Fener döneminde de eskisi gibi uygulanmaya devam edildi.[122]

Yaş ve Bükreş 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Büyük Katerina'nın birliklerince işgal edilmiş, ancak Küçük Kaynarca Antlaşması ile Eflak ve Boğdan, Rusların bunların iç işlerine müdahalesini kolaylaştıran koşullarla Osmanlı'ya iade edilmişti. 1787-92 Savaşı Eflak-Boğdan'da Osmanlı etkinliğini daha da azaltti: Yaş antlaşması uyarınca Rusya ile Boğdan arasındaki sınır Dinyester'den çekildi – daha önce sınır Dinyeper'deydi. Rusya, Osmanlı'nın Eflak ve Boğdan voyvodası adaylarını onaylama hakkı elde etti ve voyvodaların görev süresi yedi yıl olarak belirlendi. Rusya'nın otoritesinin böylesine güçlenmesi Osmanlıların Avrupa'daki topraklarının bütünlüğünü koruma umutlarına ciddi bir gölge düşürüyordu.

Ne Fransa, ne de Rusya'yı dışlamak isteyen Sultan Selim bu ülkelerin İstanbul'daki yoğun diplomatik faaliyetleri arasında kendine bir yol çizmeye çalışıyordu. Osmanlılar zorunlu olduğu zaman devrimci Fransa'yı tanımış, ama Bonaparte 1804'te İmparator Napoleon olarak taç giydiğinde resmi bir tanıma yazısı göndermemişlerdi ve bu da iki devlet arasında diplomatik ilişkilerin askıya alınmasına neden olmuştu. Rusya bu boşluğu doldurmak üzere harekete geçti: Selim, Rus gemilerine Boğazlar'dan Akdeniz'e geçme izni vererek, Tuna Prenslikleri'ne Rus yanlısı voyvodalar atanması hakkını tanıdı. Ancak Napoleon'un 1805 sonlarında Ulm'da Avusturya, Austerlitz'de Rusya'ya karşı kazandığı zaferler Selim'in yön değiştirmesine yol açtı ve 1806 Şubat'ında Napoleon'u Rusya ve Avusturya imparatorlarının eşiti olarak tanıdı. Osmanlılar 1806 Ağustos'unda Fransa'nın ısrarıyla tek yanlı olarak Eflak ve Boğdan voyvodalarını azlettiler; bunun üzerine Rusya Eflak-Boğdan'a askerî müdahalede bulundu ve Aralık ayında Osmanlılar savaş ilân ettiler. Napoleon 1807 Mayıs'ında İran Şahı ile, İran'ın Rusya'nın 1801'de ilhak ettiği Gürcistan'ı geri alması için Fransa'nın yardım etmesi konusunda anlaştı,[123] ama o yılın Temmuz'unda Rus Çarı Alek-

sander ile Tilsit Antlaşması'nı imzaladı. Napoleon'un doğuda niyetinin, Hindistan'daki İngiliz çıkarlarına tehdit oluşturacak bir yanıltmacaya gitmek veya –güney sınırlarında problemleri olan– Rusya'nın dikkatini dağıtmak ya da daha fazla genişleme fırsatı sunarak Rusya'nın Fransa ile ittifaka girmesini sağlamak olduğu anlaşılmaktadır.

Her ne kadar Avrupa'daki olaylardan çok uzak olsalar da, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap eyaletlerinin Büyük Güç politikalarının getirdiği köklü değişimlerin etkilerini hissetmemeleri olanaksızdı. Osmanlı'nın İran ile sınırındaki Bağdat-Basra bölgesi yarı özerkti ve 1723-1831 arası dönemin büyük bölümünde Sünnî el-Davud ailesi tarafından yönetiliyordu. İstanbul vali atayarak otoritesini dayatmaya çalışabilirdi, ama komşu İran ile sürtüşme ihtimalinin sınırsız olduğu bir bölgede merkezî kontrol fazlasıyla istenir olsa bile, yerleşik köylüler, Arap ve Kürt aşiretleri, İranlı Şiîler, tacirler ve Hicaz'a giden hacılardan oluşan karışık bir nüfusa bunu dayatmak çok zordu. 1774'te, Osmanlılar Küçük Kaynarca antlaşması ile batıda askerî konumlarındaki zayıflamayı kabul etmek zorunda kaldıkları yıl, bu sınırda da savaş patlak verdi. Batı İran'da enerjik Şirazlı Şiî Zend hanedanı hüküm sürüyordu ve Güneybatı Kafkaslar, kâğıt üzerinde Osmanlı vassalı olan ama 1783'ten beri Rusya ile ittifak yapan Gürcistan'ın kontrolündeydi. Zend Kerim Han'ın yeni genişleme planlarına karşı elde kalan tek stratejik mevzi Dicle-Fırat havzasıydı ve Osmanlı imparatorluk ordusu bu sırada buranın savunulmasında yerel güçleri destekleyecek durumda değildi.[124]

1764-1775 arasında Bağdat valisi olan Ömer Paşa, Osmanlı sultanının temsilcisi olarak görevlerini yerine getirmekten çok, kendi gücünü pekiştirmekle ilgilenen bir adamdı. Şah onun bağımsız faaliyetlerini Sultan Abdülhamid'e şikayet etti, ama İstanbul'un yapabileceği ya da yapmak istediği fazla bir şey yoktu. Zend Kerim Han 1775'te Basra Körfezi'ndeki zengin liman kenti Basra'yı kuşattığında, Ömer Paşa onların sonra Bağdat'a saldırabileceklerinden korkarak pek direniş göstermedi – kuşatma bir yıl sonra açlıktan ölmek üzere olan garnizonun teslimiyle son buldu. Daha Basra düşmeden, Padişah'a sadık güçlerden oluşan bir Osmanlı ordusu Bağdat'a saldırarak Ömer Paşa'yı valilikten aldı ve öldürdü, Basra'nın kaybının ardından da Osmanlılar Zend Kerim Han'a savaş ilân ettiler. Savaşa icazet veren fetvada Basra'ya saldırı savaş nedeni olarak gösteriliyor ve Zend Kerim Han'ın küstahlığı ve ikiyüzlülüğü vurgulanıyordu; fetva –ilk kez 1746'da Nadir Şah ile antlaşmada vazgeçilen– Şiîler ile savaşı hizipçi oldukları gerekçesiyle haklı gösterme tutumunun gerçekten terk edildiğini gösteriyordu.[125] Ancak bundan sonraki savaş kısa sürdü ve 1777'de barış görüşmelerine başlandı.

El-Davud hanedanının en ünlü mensubu, Basra kuşatması sırasında başkomutan olan ve 1780-1802 arasında Bağdat valiliği yapan "Büyük" Süleyman Pa-

şa'dır. Süleyman, kuşkusuz Sultan Selim'i rahatlatan bir tavırla, topraklarında Nizâm-ı Cedid'i kabul etmişti.[126] Ama bölgedeki diğerleri, başta da Bağdat'ın kuzeyindeki bölgeleri kontrol eden El-Celili ve diğer Musul aileleri bunu yapmadılar. Söz konusu aileler bölgedeki tarım üretimi üstünde bir tekel kurmuşlardı ve İstanbul'un sahip çıktığı kaynakları sürekli kendi amaçları için kullanıyorlardı. Özellikle 1768'den sonra Osmanlı'nın Rus cephesindeki performansından sonra merkezî otorite gözlerinden düşmüştü ve önce Kerkük, sonra Musul valiliği yapan (Şavizâde) Süleyman Paşa el-Celili Basra kuşatması sırasında kendisine verilen erzak sağlama talimatlarına kulak asmadı – hükümetin daha sonra onu orduya erzak tedarikine zorlama girişimleri de başarısız kaldı. Musul âyanının hırslarını dizginleyen yalnızca yüzyıl başında Bağdat valilerinin giderek artan gücü ile Nizâm-ı Cedid uygulamasıydı.[127]

18. yüzyıl sonlarında Suriye de yöre âyanının elindeydi, ama koşullar eyaletten eyalete farklılık gösteriyordu. Örneğin Halep'te öne çıkan bir aile olmamıştı ve farklı aile ittifakları siyasi ve ekonomik güçlerine temel oluşturan yerel kaynak ve gelirlerin kontrolü için hizip çekişmesindeydiler. Burada –yeniçeri kayıtlarında gözüküp, askerî bir rolü ya da amacı olmayan– "kâğıt üstünde yeniçeriler" ile yöre seçkinleri arasında kanlı bir çatışma ihtimali vardı. 18. yüzyılın büyük bölümünde Şam eyaleti, valilik görevinden malî yarar sağlayan el-Azm ailesinin denetimindeydi,[128] ama İran'ın ipek ticareti zayıfladıkça, Şam'ın önemi azaldı, bunun yerine Sayda eyaleti ile onun ticarî limanı Akkâ önem kazandı; bu eyalette merkezi yetkililerin faaliyetlerini sınırlamak için çeşitli girişimlerine kulak asmayan Şeyh Zahir el-Ömer 1740'lardan beri iktidarı elinde tutuyordu.[129] Şeyh Zahir el-Ömer 1771'de, 1768-74 Rus-Osmanlı savaşı sırasında, Mısır'ın fiili hakimi Bulutkapan Ali Bey –davranışını bir savunma gibi göstermeye dikkat ederek– Suriye'yi işgale kalkıştığında onunla işbirliği yapmıştı.[130] Bu bahanenin geçersizliği, Osmanlı donanmasının Çeşme'de yok edilmesinden, ardından Kuzey Ege'de Osmanlı gemilerine ve kara mevzilerine yapılan saldırılardan sonra[131] Rus donanmasından bazı gemilerin, Bulutkapan Ali'nin Kudüs ve Hıristiyan kutsal yerlerini kendilerine verme sözüne karşılık isyancılara yardıma gitmesiyle açığa çıktı. Bulutkapan Ali'nin korumasındaki (aynı zamanda eniştesi ve halefi) Ebuzzeheb Mehmed Bey ona ihanet edince, Ali'nin başarıları kısa sürdü, ama 1772'de Suriye'de Şeyh Zahir'e katıldı ve burada kenti denizden bombalayan Rus donanmasının yardımıyla, padişaha sadık Dürzî Şihab kabilesinin merkezi Beyrut'u kuşattılar.[132] Batıda ve kuzeyde Rusya ile savaşla uğraşan Osmanlı hükümeti bu tehlikeli isyanı yatıştırmak için tek çareyi Şeyh Zahir'e Sayda eyaletinin malî kaynaklarının kontrolünü vermekte buldu; ancak savaş bitince (şimdi Mısır valisi olan) Mehmed Bey 1775'te bir orduyla Şeyh Zahir'in üstüne yürüdü. Mehmed bu sefer sırasında hastalıktan öldüyse de, Şeyh Zahir devrilebildi.[133]

Şeyh Zahir el-Ömer'den sonra Kuzey Suriye'de en etkili âyan haline gelen kişi çok farklı bir kökenden geliyordu. Aslen Boşnak olan Cezzar Ahmed Paşa

Kahire'ye 1756'da, bir İtalyan mühtedisi olan, üç kez sadrazamlık yapan ve o sırada Mısır beylerbeyiliğine atanan Hekimoğlu Ali Paşa'nın maiyetinde gelmişti.[134] Bulutkapan Ali Bey'in hizmetine girmiş, ama buradan 1769'da ayrılmış ve Şeyh Zahir Beyrut'u kuşattığı zaman Şihab'ın yardımına giderek öne çıkmıştı. 1775'te kendisine ödül olarak Sayda valiliği verilmişti; 1804'te ölümüne kadar bu görevde kalmış, 1785'te ek olarak Şam valiliğine de atanmış ve Suriye'nin büyük bölümüne egemen olarak, bölgenin başlıca pamuk ve tahıldan kaynaklanan gelirlerini kontrolüne almıştı. Merkezî hükümetin onu Suriye'deki malî tabanından koparıp, Bosna gibi uzak vilayetlere vali atayarak otoritesini sınırlandırma çabaları boşa çıkmıştı, ama İstanbul'un onun yarı-özerk konumuna ilişkin kuşkularına rağmen, padişah ile ilişkisinin gereklerini özenle yerine getirmiş, merkezî hazineye yıllık vergilerini düzenli göndermiş, o denli uysal olmayan yerel güçleri bastırarak hacıların güvenliğini sağlamıştı.[135] Cezzar Ahmed Paşa yönetimde, ticarî gelirleri özellikle Akkâ, Beyrut ve Sayda kentlerinin gelişmesini sağladıkça Suriye ekonomisi büyümüştü. Cezzar Ahmed, Akkâ'daki merkezinde altı cami, iki çarşı, çok sayıda kervansaray, çeşme, hamam ve su değirmeni gibi büyük inşaat projeleri gerçekleştirmişti.[136]

Güçlü Kazdağlı hizbinin eyaletin en nüfuzlu ailesi haline gelmesiyle 18. yüzyıl ortalarında Mısır'da barış ve ekonomik refah egemen olmuştu. Bu dönemde, başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu içinde sağladıkları özerklikle yetinen liderler Kahire'de ve diğer merkezlerde birçok yeni bina yaptırdılar. Ailenin başı 1760'dan sonra Bulutkapan Ali Bey'di; onun İstanbul'dan daha da bağımsız olabilmek için 1771'de Suriye'yi işgali, emrindeki kaynakların ölçüsüne ve İstanbul hükümetinin kendisini önlemekteki yetersizliğine işaret etmektedir; ama işgal Ebuzzeheb Mehmed Bey'in ihanetiyle başarısız kaldı.[137]

1786'da Mısır'da kötüleşen güvenlik durumu merkezî hükümeti, Bulutkapan Ali Bey'in 1773'te, Ebuzzeheb Mehmed Bey'in de iki yıl sonra ölümlerinin ardından hizip çatışmalarıyla parçalanmış olan eyalete müdahaleye yöneltti. Eyalette iktidara Kazdağlı ailesinin birbiriyle geçinemeyen diğer iki üyesi –İbrahim Bey ile Murad Bey– hakimdi. İki bey kısa süre önce iki Osmanlı beylerbeyini görevden almışlardı, merkezî hazineye vergilerini göndermiyorlardı ve Rusya ile işbirliği yaptıklarından kuşkulanılıyordu.[138] Ayrıca, onların mağdur ettiği yerel Fransız tacirleri Murad Bey'in kiliselerine yaptığı saldırıları karşı koruma için Padişah'a başvurmuşlar ve Padişah bunu sağlamadığı takdirde Fransız hükümetine çağrıda bulunma tehdidi savurmuşlardı.[139] İstanbul hükümeti Cezzar Ahmed Paşa'dan Mısır'daki koşullara ilişkin bir rapor istedi; raporda Kahire'yi, Mısır'ın kırsal alanlarını ve yöredeki askerî güçlerin durumunu anlatan Cezzar Ahmed, Padişah'a merkezi hükümetin yeniden gücü ele almasını ve Mısır'ın idaresini daha iyi örgütlemesi için bir ordu göndermesini tavsiye ediyordu:

Ve Gazze'den hareket olundukta mecmu onikibin asker kifâyet eder... Mecmu mesafe tarik-i mezkûr seksen üç saat mesafeye baliğ olunur... Ve dahi vezir-i müşarünileyh kulları esna-i rahde bazı cüz'i bahane ile askerlere bahşiş ü enamdan hali olmayub kulûblerini celb etmek lazım-ı haldendir zira kavim-i Mısır ez kadim desise vü mekrde mahir olub mülûk-ı mâziye ve umera-yı sabıka haklarında eyledikleri enva-ı hile vü hud'a meşhurdur. Bâhusus böyle vaktinde mal ve hediye sakunmayûb bezl ü sarf ederler binaenaleyh tarikle etbâ'ı itmâ edup müşarünileyh kullarına suikast etmiyeler ve dahi ber-mutad çavuşlar kethüdası ve tercüman-ı Arabi ve havale katibi ve yeniçeri ocağının baş çavuşu zikr olunan Ariş kalasına değin istikbale gelup ve Mısır'a varınca her konakta fişeng şenliği iderler ve maiyyetlerinde ber-vech-i tahmin ikiyüz miktarı adamları bulunmağla şayed ale'l-gafle cesaret edup suikast itmek derûnlarında muzmerr olmak mülâhazadan baid olmamağla daima ihtiraz ve basiret üzre bulunub sırran her bâr libas altından bir âlâ zırh-ı Davudî giymeğe muhtaçdır.[140]

1786'da Mısır'a Kaptanıderya Cezayirli Hasan Paşa komutasında bir donanma gönderildi, ama karaya çıkarılan askerler ülkenin içlerine kaçan isyancıları yakalayamayınca, sefer stratejik bir geri çekilmeyle sonuçlandı ve ertesi yıl Rusya'ya savaş ilân edilmesinin ardından Kaptanıderya İstanbul'a geri çağrıldı. Padişah, İbrahim Bey ile Murad Bey'i affetti ve beyler eyaletin gelirlerini kendi kasalarına aktarmayı sürdürdüler. 1780'ler ve 90'lardaki belirsiz koşullar Mısır'daki Fransız tacirlerinin kârlarını da olumsuz etkiledi.[141]

Bonaparte'ın 1798'de Mısır'ı işgali Osmanlıları, 1770'de Rus donanmasının Ege'de görülmesi kadar derinden etkiledi. Fransızlar sözde dost bir ülkenin topraklarının işgalini, Osmanlı diplomasisinin dilinden yankılar taşıyan bir biçimde haklı gösterdiler ve kendilerinin Padişah'ın "düşmanlarının [yani Mısır'ı böylesine istikrarsız yöneten kavgacı ailelerin] düşmanları" olduklarını iddia ettiler. Bonaparte bunların başlarındaki ahlâksız askerî liderler ortadan kaldırılınca, halkın Fransızların kurmayı amaçladıkları düzeni memnunlukla kabul edeceğini düşünüyordu.[142] Cezzar Ahmed Paşa da –Paris'in egemenliğinin dayatılması değil, İstanbul'un iktidarının yeniden sağlanması için– benzer önerilerde bulunmuştu.[143]

1799'da Suriye, Bonaparte'ın saldırısına uğradığında Cezzar Ahmed Paşa Osmanlı Devleti'ne bağlılığını ve yararını bir kez daha kanıtladı. Bonaparte 1798 Kasım'ında Cezzar Ahmed'e amaçlarının barışçıl olduğunu iddia etti,[144] ama sonra Cezzar Ahmed'in komutasındaki güçlerin Mısır'ı kurtarmak için gönderilebilecek Osmanlı birlikleriyle buluşmasını önlemek üzere Suriye'ye ilerledi ve 1799'un Mart ayı ortalarında Akkâ'ya ulaştı. Cezzar Ahmed'in yerel rakiplerinden bazıları Akkâ'yı kuşatan Fransızlara katıldılar, ama aralarında iki savaş gemisi de bulunan bir İngiliz deniz gücü onu destekledi. Kuşatma bir Osmanlı donanması ve konvoyu gelinceye kadar sürdü; buna Fransız askerleri arasında veba salgını çıkması da eklenince Bonaparte 20/21 Mayıs gecesi geri çekilmek zorunda kaldı.[145]

Osmanlılar 1799'da ordu Abukir Körfezi'ne çıktığında Bonaparte'a yenildiler, ama ertesi ay Bonaparte yeni fethinden gizlice ayrılıp, Fransa'ya gitti. Onun ayrılmasından sonra Mısır'ı elde tutmak güç oldu. Fransızların İslâm'a saygı gösterme vaadlerine güvenmeyen alt düzey din adamları halk arasında muhalefetin başını çektiler; Fransız ordusu da isyanın eşiğindeydi. Kahire'de Fransız egemenliği ancak kentin 1800 ilkbaharında birkaç hafta süren kuşatmasıyla sağlanabildi ve 1801 Mart'ında İngiliz ve Osmanlı güçleri Abukir Körfezi'ne çıkarken, Sadrazam'ın komutasındaki Osmanlı kara kuvvetleri de Suriye'yi geçerek Mısır'a geldiler (I. Selim de 1517'de Memlüklü Mısır'ı fethetmek için aynı yolu izlemişti). Kahire kuşatıldı, Fransızlar teslim oldular ve İngilizler 1802'deki Amiens Antlaşması ile Osmanlılara geri verilinceye kadar Mısır'ı ellerinde tuttular.[146]

İngilizler Fransızları desteklememiş hiziplerden yana davrandılar, ama onlar da Osmanlılar ve Fransızlar gibi Mısır'da güçlü bir otorite kurulmasının zor bir hedef olduğunu gördüler. Hizip çatışmaları ve savaştan bitkin düşmüş nüfus sefil koşullardaydı ve durum 1803'te İngilizlerin çekilmesiyle hemen düzelmedi. İstanbul'un atadığı vali Fransız tarzında modern bir ordu kurma girişiminde başarılı olamadı ve 1803'te, iki yıl önce Fransızları kovmak üzere Mısır'a gönderilen bir Osmanlı öncü kuvvetinin bir parçası olan Arnavut alayının isyanı sonucu kaçmak zorunda kaldı. Düzeni sağlamak için çeşitli girişimlerin başarısız kalması, Arnavut alayının genç komutanı Kavalalı Mehmed Ali'nin ustaca manevralarla diğer iktidar adaylarına üstün gelmesini sağladı ve başka bir çözüm bulamayan İstanbul 1805'te onu valiliğe atadı.[147]

Bu kısa vadeli bir çare olacaktı. Mehmed Ali çok geçmeden 1798 öncesi konumlarına geri gelme mücadelesi içindeki hizipleri bastırdı ve memleketinden çağırdığı akrabaları ve sadık müttefikleriyle kendi ailesini oluşturdu. Tutumunun içtenlikli ya da çıkarcı olduğu tartışılabilir, ama Mehmed Ali sikke bastırmakta Padişah'ın tek yetkili olduğunu kabul etti, Cuma namazında onun adına hutbe okuttu ve Mısır hazinesinin fazlasını İstanbul'a iletti.[148] Mehmed Ali kısa sürede Osmanlı Devleti'nin örnek bir hizmetkârına dönüşmüştü.

İstanbul'un Arap ülkelerindeki çıkarlarını daha da karmaşıklaştıran bir unsur, 18. yüzyılın son onyıllarında, Osmanlı otoritesinin pratik sınırlarının çok ötesinde, Arap yarımadasının merkezindeki bir kabile bölgesinde püriten bir İslâm mezhebinin ortaya çıkışıydı. Çekiciliğini yüzyıllar boyunca biriken bir dizi İslâm dışı uygulamayı –pir kültü, batıl inançlar, kurban kesme vb.– redde dayandıran ve adını kurucusu Muhammed bin Abdülvehhab'dan alan Vahhabî mezhebi hem siyasi ve dinî destek buldu, hem de aynı ölçüde kınandı. Dini uygulamaları Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde desteklenenlerden çok farklı olan Vahhabîler 1770'lerde Mekke Şerifleri'nin yetkili oldukları alana tecavüz ediyorlardı; çok geçmeden Irak'a da uzanmaya başladılar. Muhammed bin Abdülvehhab 1792'de öldüğü zaman, kabile reisi Abdülaziz bin Muham-

med bin Suud liderliğinde onun öğretilerine dayanan bir devletin kuruluşu için artık ortam hazırdı.

Gerek toprak edinme, gerekse ruhanî liderlik emelleri yeni Suudî-Vahhabî devletini çok geçmeden Osmanlı çıkarlarıyla çatışmaya düşürdü, ama İstanbul ancak çok daha sonra imparatorluğun bu uzak köşesinden gelen raporların ciddiye alınması gerektiğini fark etti. 1790'larda Mekke şerifi olan Şerif Galib, Vahhabîlere ve onların müttefiki aşiretlere karşı seferler düzenledi, ama askerleri sık sık karşı tarafa geçiyor, önce Suriye ve Irak valilerine, sonra da İstanbul'a yaptığı yardım çağrılarına cevap alamıyordu. Şerif Galib'in ordusu 1798'de yenilince, büyük toprak kaybına uğradı.[149] "Kâfir" Bonaparte'ın 1798'de Mısır'daki zaferi Osmanlı Padişah-Halifesi'nin kutsal yerlerin koruyucusu ve Müslüman cemaatinin lideri olarak (yüzyıllardır özenle beslenen) prestijini daha da zayıflattı ve Vahhabîlerin İslâmiyet'i ancak kendilerinin koruyabileceği görüşünü pekiştirdi. Vahhabîler 1802'de Şiîlerin Irak'taki kutsal kenti Kerbala'yı ele geçirdiler, ama uzun bir süre Mısır kriziyle meşgul olan İstanbul hükümeti ancak 1803'te onlara karşı resmen bir sefer başlattı. Ne var ki yeterli asker ve malzeme bulunamadığından, Suudiler ilerlemeye devam ettiler. 1803'te Mekke'yi işgal ettiler, ama sonra Şerif Galib tarafından püskürtüldüler; 1805'te Medine'yi yağmaladılar ve 1806'da Mekke'yi yeniden ele geçirdiler.[150] Son derece güçsüz konumunun farkında olan Şerif Galib en azından geleneksel düzen ile bu saldırgan yeni mezhebin bir ölçüde yanyana yaşayabileceğini umuyordu, ama Suudiler onun uzlaşma çabalarını reddederek, 1807'de Hicaz'ı Osmanlı hac kervanlarına kapattılar. Abdülaziz bin Muhammed bin Suud'un halefi Suud bin Abdülaziz, İslâm dünyasında egemenliğin en önemli ayrıcalığı olan Cuma hutbesini Padişah'ın yerine kendi adına okutmaya başladı. Sultan Selim artık tamamen küçük düşmüş, birincil İslâmî hükümdar olma iddialarının dayanağı pek kalmamıştı.

13

NİZÂM-I CEDİD'DEN TANZİMAT'A

YÜZYILIN BAŞINDA imparatorluğun Balkan eyaletlerindeki kaotik durum, bu dönemde Büyük Güçlerin yeniden dizilimiyle yakından ilişkiliydi. Osmanlı'nın 1806 Şubat'ında kendisini imparator olarak tanımasından sonra Napoleon, Osmanlılar ile Rusya'ya karşı bir ittifakı görüşmek üzere elçisi General Sebastiani'yi İstanbul'a gönderdi; amacı, Fransızların bir önceki yılın sonunda Ulm ve Austerlitz'de kazandıkları zaferleri pekiştirmek üzere Balkanlar'da ilerlemeleri için Selim'in ordusunun bir tampon görevi görmesiydi – İran'ın bu ittifakın üçüncü tarafı olarak, ona Hindistan'a geçme olanağı sağlama rüyası ise ertesi ilkbaharda gerçekleşti.

1806 Haziran'ında İstanbul yakınlarında bir kargaşa çıktı ve Anadolu'dan derlenmiş bir Nizâm-ı Cedid birliği –yörenin III. Selim'in yeni askerî düzenlemelerine son adamına kadar karşı çıkan Vahhabi yeniçerilerini ürküterek, kendilerini kabul ettirmek amacıyla– başkentten Edirne'ye yürüdü. Bölge halkı, kendisi gibi Selim'in hem yeni ordusuna, hem de Balkanlar'dan asker toplama planlarına karşı çıkan diğer âyanın desteğini de alan yöre eşrafından Dağdevirenoğlu Mehmed Ağa'nın emriyle bu birliğe erzak sağlamayı reddetti. Edirne'de Padişah'ın asker toplama planlarını ilân eden memur linç edildi ve bütün bölgede Cuma hutbesinden Padişah'ın adı çıkarıldı. Ancak Sadrazam İsmail Paşa gizlice asilerle temas halindeydi ve Padişah'ı Balkanlar'da Nizâm-ı Cedid'i uygulamada ısrarcı olmaması için iknaya çalıştı – ama başarılı olamadı. Dağdevirenoğlu Mehmed (aralarında Rusçuk eşrafından Tirsiniklioğlu İsmail Ağa'nın da bulunduğu) dostlarını Edirne'de toplarken, Çorlu halkı başkentten gönderilen Nizâm-ı Cedid askerlerinin yolunu kestiler,[1] askerler buna karşı kenti top ateşine tutunca, iki taraftan da büyük kayıplar verildi.[2] Selim askerlerine daha ileriye gitmemeleri için emir verdi ve daha fazla kan dökülmedi, ama bu olay Nizâm-ı Cedid projesi için sonun başlangıcı oldu.[3]

Selim Fransa ile iyi ilişkilerin yeniden kurulmasından mutluydu; bu durum İngilizleri çok rahatsız etti ve 1807 Şubat'ında birkaç İngiliz gemisi kıyılardaki Osmanlı toplarının yoğun ateşine rağmen Çanakkale'yi geçerek Prens Adaları'na kadar İstanbul'a yaklaştılar. Ama fırtına nedeniyle ancak bir gemi Topkapı

Sarayı açıklarına kadar gelip, demir atabildi ve 22 Şubat'ta kenti bombalama planından son dakikada vazgeçildi. Kötü hava koşulları ve İngilizlerin kararlı diplomasisi donanmayı çekilmeye zorladı ve gemiler –Selim'in Fransa ile ittifakına güvenini pekiştirmekten başka– hiçbir kazanım sağlayamadan uzaklaştılar.

1806 Aralık ayından beri Rusya ile savaşta olan Osmanlı hükümeti 1807 Nisan'ında birliklerini yeniden Balkanlar'a, fiilen düşmana karşı ön saflar olan Tuna üstündeki Silistre'ye gönderdi. Arada geçen aylarda Selim ordunun moralini ve performansını iyileştirmeyi hedefleyen başka yeniliklere girişmiş, bu da Edirne'de yeni Nizâm-ı Cedid karşıtı olaylara neden olmuştu; askere alma sürüp, yöre âyanı elde ettikleri gücün kolayca avuçlarından kaçabileceğini gördüklerinde karışıklık tüm Rumeli'ye yayıldı. Bu sırada İstanbul'da Padişah, Cuma namazına Nizâm-ı Cedid askerlerinin Avrupa tarzı üniformalarını giyerek gitmek istediğini açıkladı; ayrıca Karadeniz'den yaklaşacaklara karşı İstanbul'u koruyan hisarlarda görevli yamakların da bunu giymelerini istediğini belirtti. Danışmanlarından bazıları bunun iyi bir fikir olmadığını söylediler, ama Boğaz'ın güvenliğinden sorumlu görevlinin eğer Padişah isterse adamların şapka gibi garip bir şeyi bile giyecekleri sözleri ağır bastı. 24 Mayıs Pazartesi günü (1791-1797 arasında ilk Osmanlı daimî elçisinin birinci sekreteri olarak Londra'da kaldığı için "İngiliz" lâkabı takılan) Mahmud Raif Efendi yamakları toplayarak, kendilerine Padişah'ın Nizâm-ı Cedid'i kabul edip, örnekleri kendisinde ve vekilinde bulunan üniformayı benimsemeleri gerektiğini bildiren fermanını okudu.[4]

Nizâm-ı Cedid konusunun dönemin insanlarında yarattığı son derece şiddetli duygular onların yazdıklarını da etkilemiş, olayların ayrıntılarını farklı yansıtmalarına neden olmuştur. Ama kuşkusuz olan Boğaz hisarlarını koruyan yamakların Selim'in yeni ordusu için uygun malzeme olmadıkları, Sırp isyanını başlatan disiplinsiz askerlerle daha çok ortak yönleri bulunduğuydu. Bir tanığa göre, Yukarı Boğaz'ın Asya sahilindeki Macar Tabyası garnizonundaki yamakların başı silahını çekip, Mahmud Raif Efendi'nin vekilini midesinden vurmuştu.[5] Bu noktadan sonra durmanın bir şeyi değiştirmeyeceğini düşünen asiler, kendilerine dayatılan yenilikten sorumlu tuttukları Mahmud Raif'i de öldürmeye karar verdiler; herhalde onun Nizâm-ı Cedid ıslahatının inançlı bir savunucusu olduğunu biliyorlardı ve belki de Selim'in askerî ve deniz reformlarını dünyaya açıklayan bir yapıtı Osmanlıca, Fransızca ve Almanca olarak yayınladığının da farkındaydılar.[6] Asilerin niyetleri kendisine Rumeli Kavağı Hisarı'nda ulaştığında Mahmud Raif kaçtı, ama yamaklar Boğaz'ı geçip, onu yakaladılar ve vurdular.[7] Cinayetlerin haberi Padişah'a iletildiğinde, isyancılar kendileriyle aynı görüşü paylaşan yeniçerilerin desteğini almışlardı. Ayaklananları durdurabilecek tek güç Levent Çiftiliği ve Harem'de bulunan az sayıda Nizâm-ı Cedid askeriydi, ama –İsmail Paşa'nın halefi– Sadrazam İbrahim Hilmi Paşa seferdeyken yerine vekil bıraktığı kaymakam Köse Musa Paşa tutucuydu ve

onları kışlalarına kapattı. Çarşamba akşamı asiler hiçbir engelle karşılaşmadan Boğaz sahillerinden Tophane'ye, saraya sandalla kısa sürede ulaşılacak bir noktaya varmışlardı.[8]

Sultan Selim bu kriz anında tereddüde düşüp, ürktü. Yeniçeri liderleri Topkapı Sarayı'nda huzuruna çıktığında Boğaz yamaklarını Nizâm-ı Cedid askeri olmaya zorladığını inkâr etti ve çok önem verdiği askerî kuvvetleri ıslah etme projesinden vazgeçmeyi önerdi, ama bu kendilerine bildirildiğinde asker Rumeli ve Anadolu'da çıkan tüm sorunlara rağmen Nizâm-ı Cedid ordusunu dağıtmayı reddeden Padişah'a inanmadı. Boğaz yamakları kente dağılarak, her türden hoşnutsuz kişiyi yanlarına çektiler. Kalabalık kentteki yeniçeri kışlasına geldiğinde, devlet görevlileri kaçtılar ve Padişah saraya sığınmak isteyen din adamlarına bulundukları yerde, veziriazam dairesinde kalmalarını bildirdi. Süleymaniye Camii'nin avlusunda toplanan emekli yeniçeri ağaları adamlarına isyanı bastırma emri vermeleri istendiğinde tereddüt ettiler ve Şeyhülislâm Şerifzâde Seyyid Mehmed Ataullah Efendi ile Rumeli ve Anadolu kazaskerlerine kışlalarında kendilerine katılmalarını önerdiler.[9]

Sadrazam ile yeniçeri ağasının seferde olmaları nedeniyle, yamaklar ve onlarla işbirliği yapan yeniçeriler ile uğraşma işi esas olarak Şeyhülislâm, kaymakam Köse Musa Paşa ve yeniçeri ağasının vekili Mehmed Arif Ağa'ya düşüyordu. Hem Seyyid Mehmed Ataullah Efendi, hem de Köse Musa bir yıl önce Edirne'de Nizâm-ı Cedid'e karşı ayaklananlara yakın olmuşlar[10] ve Ataullah Efendi bu olayların ardından –reformların daha hoşa gidebilmesini sağlayacak bir tutucu olarak– şeyhülislâm atanmıştı. Köse Musa'nın Nizâm-ı Cedid birliklerine Boğaziçi ayaklanmasını daha başlangıçta bastırma emri vermeyi reddetmesinin kanlı bir çatışmayı önlediği bir gerçekti – ama bu aynı zamanda Padişah'a askerî bir çözüm olanağı bırakmamıştı.

İsyan bilinen modelleri izledi. Yeniçerilerin tören alanı yeniçeriler, silahdar birliklerinden askerler ve yamaklarla kaynıyordu. Yeniçerilerin yemeğinin piştiği kazan meydana getirildi ve padişaha başkaldırmanın geleneksel işareti olarak ters çevrildi. Kışlada yapılan tartışmalarla isyancıların şikayetlerinden sorumlu tuttukları on iki üst düzey görevlinin bir listesi oluşturulmuştu; bir kısmı bu kişilerin kendilerine verilmesi için At Meydanı'na yürüdü ve yolda kendilerin itidal önermek gibi gereksiz bir cesaret gösteren yeniçeri ocağı katiplerinden birini öldürdü. Yeniçeri liderleri kalabalığı yatıştırmaya çalıştılar, ama onlar listedeki kişilerin teslimini, Nizâm-ı Cedid'in sona erdirilerek, tüm izlerinin silinmesini istiyorlardı. Sultan Selim korkuyla bu taleplere uymayı kabul etti ve Sultan I. Süleyman döneminde olduğu gibi bir kapıkulu sistemine dönme sözü verdi.[11]

Nizâm-ı Cedid ocağının derhal dağıtılacağı söylentileri Harem ve Levent Çiftliği'ndeki kışlalarına ulaşınca, Selim'in gözbebebeği birlikler görevlerini terk ederek, oradan uzaklaştılar. Adları isyancıların listesinde olan hükümet görevlilerinden bazıları saklandıkları yerlerde bulundular, yeniçerilerin talim

meydanına getirilerek öldürüldüler. Padişah da kendisini kurtarma çabası içinde, bazılarını sarayda idam ettirerek, kellerini yeniçerilere göndertti. O akşam isyancı askerler, Selim'in onlara bir zarar verebileceğini ima ederek tahtın varislerinin –Selim'in kuzenleri ve Sultan I. Abdülhamid'in yirmili yaşlarındaki oğulları Mustafa ile Mahmud'un– güvence altına alınmaları gerektiğini duyurdular. Olayların bir tanığına göre Padişah'ın sadrazam dairesinde ve yeniçerilerin tören alanında okuttuğu açıklama, asilerin bile gözlerini yaşarttı:

> Benim zürriyetim yokdur, şehzadeler benim evlâdım ve nur-ı aynımdır, ma'azallâh ben anlara suikasd ile devlet ve mülk-i Âl-i Osman'ın ve silsile-i pâkize-i Osmaniyye'nin inkırâz ve izmihlâline sebeb olmak hiç hayâl ü hâtıra gelir şey değildir. Allahu Teala o günleri göstermesin, Cenâb-ı Bârî gün be-gün anların ömürlerin müzdâd eylesin.[12]

28 Mayıs Perşembe olmuştu ve gerek din adamları gerekse –bu olaylar boyunca sıra askerlerinden özenle uzak duran– yeniçeri liderleri Selim'in bir önceki gece yaptığı duygusal çağrının isyanı sona erdirdiğini varsayıyorlardı: Padişah sonunda asilerin taleplerine boyun eğmiş, Nizâm-ı Cedid ordusu dağıtılmış ve listede adları bulunan hükümet görevlilerinin çoğu öldürülmüştü. Boğaziçi yamaklarının parayla, liderlerinin de geleneksel kaftan ve terfilerle yatıştırılabileceklerini düşünüyorlardı. Ancak bu teklif yamaklara götürüldüğünde liderleri Kabakçı Mustafa, bir talepleri daha olduğunu söyledi: Sultan Selim'i artık ne dünyevî, ne de manevî liderleri olarak kabul ediyorlardı, o gidecek, yerine Şehzade Mustafa gelecekti. Selim'in ne olacağı sorulduğunda, yamaklar adına konuşanlar Şeyhülislâm'a Selim'e bir zarar vermek niyetinde olmadıklarını söylediler ve Sultan III. Ahmed'in 1730'da tahttan indirildikten sonra sarayda huzur içinde ömrünün sonuna kadar yaşadığını hatırlattılar. Kuran'dan tahta çıkmayla ilgili sure okundu, dua edildi ve aşağıdaki tören alanından "Öyle olsun" sesleri yükseldi.[13] Şeyhülislâm Ataullah Efendi, Selim'e tahttan indirildiği haberini vermeye ve tahta geçme törenini yapmaya yalnız gitmeye korkuyordu; yanına verilen 2 bin adam ve giderek büyüyen bir kalabalıkla saraya yürüdü. Saray kapısı kapalıydı, bu nedenle içeriye, darüssaâde ağasına bir mektup gönderilerek, isyancı askerlerin Selim tahttan inip, yeni padişah IV. Mustafa'ya sadakat yemini edilinceye kadar dağılmayacakları bildirildi.[14]

Sarayın önü ve Ayasofya'nın çevresini dolduran 50 bin kişilik bir kalabalık "Sultan Mustafa'yı isteriz" diye bağırmaya başladı. Şeyhülislâm ile sadaret kaymakamı ve maiyetleri sarayın dışında beklerken, darüssaâde ağası (bugün Dördüncü Avlu olan) Asmabahçe'deki Sünnet Köşkü'nde Selim'e tahttan inme ültimatomunu bildirdi. Selim çok üzgündü, ama ne yapması gerektiğini biliyordu; hareme gidip kuzeni Mustafa'yı buldu. Mustafa uzun yıllar kapalı kaldıktan sonra tereddütle dışarı çıktı. Yeni padişah Babüssaâde'nin önünde bir tahta oturtuldu ve devlet adamları tahta çıkması münasebetiyle ona bağlılık yemini ettiler.[15]

Sultan IV. Mustafa, Selim'in tahttan indirildiği gün, gün batımından sonra tahta geçti; 29 Mayıs Cuma olan ertesi gün Ayasofya'da namaz kılındı. Boğaz yamakları yeni padişahlarını elde etmişlerdi – ama daha fazlasını istiyorlardı. Liderleri komuta mevkileri istediler ve aldılar; erler maaşlarına zam istediler; liderleri Kabakçı Mustafa Avrupa yakasındaki Boğaziçi kalelerine komutan atandı. Yeni padişah Nizâm-ı Cedid ocağının dağıtıldığını teyit eden bir ferman yayınladı ve hiçbir ceza almadan affedilmelerine karşılık, yamaklardan bir daha ayaklanmama sözü istedi. Haziran'ın ilk günlerinde isyan bitmişti; yeniçeriler ve yamaklar büyük ülufeler aldılar ve tüm askerler kışlalarına döndüler.[16]

1622'de Sultan II. Osman gibi, Sultan III. Selim de askerî kuvvetleri düzenleme planlarına tepki olarak tahttan indirildi – aslında Osman'ın niyetinin gerçekten bu olduğu konusunda kuşkular vardır. Halk arasında iki padişahın da kaderi trajik bir nitelik kazanmıştır – ama en azından Selim'in saltanatı salt yoğun çalışmaktan ibaret değildi. Özel katibinin Selim'in saltanatına ilişkin tuttuğu ayrıntılı ve kişisel kayıtlarda askerî teftişler kadar, devlet gailesinden uzak gündelik bir saray yaşamından, sandal sefalarından, piknik ve av partilerinden, musiki geceleri ve kabul törenlerinden de söz edilir.[17] Amaçları çok ciddi de olsa –kendisi de yetenekli bir besteci olan– Selim ve çevresi, III. Ahmed ve saraylıları kadar zevke düşkündüler.

III. Ahmed dönemine başka benzerlikler de vardı. 1730 isyanı gibi, 1807 ayaklanması da Padişah'ın tahttan indirilmesi talebini ilk dile getiren kişinin adını almıştı: 1730'da bu isyana ad veren Patrona Halil, 1807'de Kabakçı Mustafa olmuştu. Patrona Halil gibi Kabakçı Mustafa da Osmanlı toplumunun alt sınıfındandı; Kastamonu'da doğmuştu ve yakın işbirlikçileri arasında Gürcüler ve Arnavutlar vardı. Yamaklığa başvurduktan sonra Kabakçı ve arkadaşlarına silahlı ve idaresi zor bir gürûhu, devletin ihtiyacı olan disiplinli askerlere dönüştürmek için gerekli eğitim verilmemiş, edindikleri kazanımlar onları uysal bir güce dönüştürmeye yaramamıştı. Boğaz'da devriye gezmek bahanesiyle sarhoş olup, yağmacılık yapar, dövüşlere tutuşur ve hisara gizlice kadın sokarak para kazanırlardı.[18]

Sultan Mustafa tahta çıktıktan bir hafta sonra Cuma namazını Eminönü'ndeki Yeni Camii'de kıldı ve babası Sultan I. Abdülhamid'in civardaki mezarını ziyaret etti. Altı gün sonra Sultan II. Mehmed'in mezarını ziyaret etti ve Eyüp Sultan türbesinde ilk Osmanlı padişahı Osman'a ait olduğuna inanılan kılıcı kuşandı. Bir sonraki Cuma namazını Sultan II. Bâyezid'in camisinde kıldı ve mezarını ziyaret etti. Ancak bu eski âdetlere özenle uymak Mustafa'ya istediği moral otoriteyi ve meşruiyeti kazandıramadı. Tahta geçtikten sonraki haftalar içinde konumunu Selim'in görevlilerinin birçoğunu sürgüne göndererek ya da öldürterek sağlamlaştırmaya çalıştı, ama Nizâm-ı Cedid'in şiddetle sona erdirilmesinde kilit rol oynayan kişileri uzaklaştırma çabalarının tümü başarılı olmadı. Köse Musa Paşa azledildi, ama iki hafta sonra kısa süre için yeni-

den göreve getirildi; yeniçerilerin şeyhülislâmlığa yapılan atamadan memnun olmaması, Ataullah Efendi'nin de göreve geri gelmesine neden oldu. Ama daha az talihli olanlar da vardı. İsyancıları yatıştırıp, ayaklanmayı sona erdirmekte temel rol oynayan yeniçeri ağasının yardımcısı Mehmet Arif Ağa yolsuzlukla suçlandı. Görevden alındı, İstanbul'dan sürüldü, el konulan varlıkları yeniçerilere maaş ödemekte kullanıldı; Hac yolunda Bursa'dan geçerken öldürüldü ve kellesi İstanbul'a gönderildi. Yeniçeriler o sırada Tuna cephesinde bulunan Sadrazam İbrahim Hilmi Paşa'nın azledilmesini ve yerine kendi adayları olan yeniçeri ağasının atanmasını da sağladılar.[19]

18 Ekim 1807'de Kuzey Anadolu âyanından Nizâm-ı Cedid muhalifi Canikli Tayyar Mahmud Paşa, 1806'da kaçtığı Kırım'dan İstanbul'a döndü.[20] Çok geçmeden yeni sadrazam Çelebi Mustafa Paşa'nın vekilliğine atandı, ama birkaç ay içinde önemli devlet adamlarını kızdırıp, tehdit ettiği için görevden alındı: En önemlisi, yeniçerilerin onu istemedikleri söyleniyordu. 1808 Mart'ında büyük bir maiyetle Batı Trakya'daki Dimetoka'ya sürgüne gönderildi, ama mallarına el konmadı ve Sultan Mustafa kendisine aylık bağladı.[21]

Tayyar Mahmud Paşa'nın Nizâm-ı Cedid sonrası rejimin hükümetinde önde gelen bir rol oynama girişimi başarısız kalınca, diğer bir yerel âyan devleti eline geçirmeye çalıştı. Büyük zengin Alemdâr [Bayraktar] Mustafa Paşa, Tuna cephesinde yardımcısı olan güçlü ve yıkıcı Tirsiniklioğlu İsmail Ağa'nın 1806 yazında öldürülmesinden sonra ön plana çıkmıştı. Tirsiniklioğlu İsmail'in Silistre yöresindeki toprakları Alemdâr Mustafa'ya geçmiş ve Nizâm-ı Cedid ordusu komutanına onun etkinliğini sınırlama emri verilmişti, ama savaşın tam o sırada başlayan aşamasında imparatorluğun Ruslara karşı savunulması için Alemdâr Mustafa'nın hizmetine gerek duyulduğundan –taşradaki güçlü adamların durumunda çok sık görüldüğü gibi– Padişah'ın sonunda onu yörenin egemen gücü olarak kabul etmekten başka çaresi kalmamıştı.[22] 3 Şubat 1807'de Tuna cephesine komutan ve Silistre eyaletine beylerbeyi olarak atanmıştı.[23]

Kontrol ettiği bölgelerin talih eseri stratejik konumda olması Alemdâr Mustafa Paşa'ya hem büyük sorumluluklar, hem de büyük ödüller getirmişti; 1807 sefer mevsimi sonunda Selim tahttan indirildiğinde Tuna cephesinde olan üst düzey birkaç devlet adamı İstanbul'a dönmek yerine, Rusçuk'ta kalmayı tercih etmişlerdi. Hepsi Nizâm-ı Cedid yanlısı olan bu kişiler, ıslahatçı padişahı geri getirmeyi planlıyorlardı. Alemdâr Mustafa seferden dönen Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa'nın rakip Tuna âyanından kendisini Edirne'de karşılamalarını istediğini duyunca, 10 bin adamıyla kente yürüyerek, yalnız buradaki değil, İstanbul'daki halkın da yüreğine korku saldı. Bir müttefikinin aracılığıyla Sadrazam ile bir anlaşmaya vardı ve Sadrazam, tehlikeli olabilecek bir durumu önlemek amacıyla, Alemdâr Mustafa'nın rakiplerini Edirne'den göndererek, onu ordunun durumunu tartışma bahanesiyle kente davet etti. Sultan Mustafa, Çelebi Mustafa'nın davranışını ne beklemiş, ne de onaylamıştı ve Alemdâr Mustafa'nın –Tilsit Ant-

laşması'nın ardından 1807 Ağustos'unda bir ateşkes imzalansa da– Rusya ile savaşın ortasında cephedeki sorumluluklarını neden terk ettiğini anlamamıştı.[24]

Aslında Alemdâr Mustafa Paşa'nın Tuna ordusunun durumuna ilişkin söyleyeceği çok şey vardı. 4 Temmuz 1808'de İstanbul'daki sadaret kaymakamına yazdığı mektupta asker –bir önceki yıldaki gibi, çağrılanlardan ancak küçük bir bölümü görev başına gelmişti– ve erzak eksikliğinden yakınıyordu: Bir kez yöreden ve Balkanlar'ın daha öte bölgelerinden sağlanan yiyecekler bitince, gıda durumu kritik noktaya ulaşmış ve 1807 mevsiminde adamlarını kendi mülklerinin ürünleriyle beslemek zorunda kalmıştı; ayrıca şahsen büyük masrafa girerek, Tuna'nın kuzeyindeki köylülerden yiyecek satın almıştı. Osmanlı köylülerinin kendilerine yapılan talepler altında ezildiğini ve (bu sırada isyan halinde olan) Sırpları örnek alarak orduya erzak ve hayvan yemi vermeyi reddettiklerini belirtiyordu. Asker, erzak ve para olmadan, diyordu, Rusya'ya karşı savaşmak olanaksızdır. Orduya eşlik eden geri hizmette görevlilerin sayısını eleştiriyor, özellikle de "düşmanı etkilemek" üzere sancak-ı şerife eşlik eden ve hepsinin doyurulması gereken 30-40 bin askerden şikayet ediyordu; bir önceki yıl sancak-ı şerifin ya hiç orduyla götürülmemesini, ya da en azından Edirne'de bırakılmasını önermiş, ama bunu kabul ettirememişti. Askerler savaşmak için gereklidir, diyordu.[25]

Alemdâr Mustafa Paşa'nın sözcüklerinin altında yatan öfke açıktı. Eğer bu meseleleri Sadrazam ile görüşmenin çok önemli olduğunu düşünmese, Edirne'ye gelmeyeceğini vurguluyor, her saatin ona paraya malolduğunu söylüyordu. Tek amacı devletin refahı ve Padişah'a hizmetti. Gerek Rus, gerekse Sırp cephesi için erzağa ve –seferdeki ordunun ayrılmaz parçası saydığı yamaklar da dahil– askere ihtiyacı, hem de hemen ihtiyacı vardı. Osmanlı'nın savaştaki ana sorunlarından birinin disiplin olduğunu düşünüyor ve kendi genel komutanlığı altında, adamların faaliyetlerinin eşgüdümü için Tuna'nın her bölümüne güvenilir vezirlerin atanmasını öneriyordu; onun güvenilir bir savaş gücüne ihtiyacı vardı, işe yaramaz dediği kalem efendilerine değil. Alemdâr Mustafa özellikle Anadolulu askerler arasında kaçaklığın diğer bir ciddi sorun olduğunu söylüyordu.[26]

Kendinden önceki durumdan hoşnutsuz birçok taşralı gibi, Alemdâr Mustafa Paşa da Padişah'a bizzat saygılarını sunmak istediğini belirtti. Sadrazam istese bile, eninde sonunda gerçekleşecek bu isteğe karşı çıkamazdı; Sultan Mustafa'nın en yakın sırdaşlarından birine, haremdeki bir kara hadımağasına Alemdâr Mustafa'nın niyetlerini, ama bunun bir emrivaki olduğunu yazdı. Alemdâr Mustafa'nın İstanbul'a gelişini geciktirmek için bir çare arayan Şeyhülislâm Ataullah Efendi ile sadaret kaymakamı, Padişah'ın Sadrazam'a bir mektup yazarak kendisine sancak-ı şerifin orduyla birlikte İstanbul'a dönüşünde uyulması gereken âdetleri hatırlatmasını önerdiler. Ancak endişeleri ne olursa olsun, sonucu mutlaka kanlı olacak bir çatışma çıkartmamaya kararlıydılar; bu neden-

le Sadrazam'a verilen yanıtta Alemdâr Mustafa'nın kente gelmesine Padişah'ın izin verdiği belirtildi.[27]

Alemdâr Mustafa Paşa İstanbul'a yaklaşırken, Kabakçı Mustafa yakalanıp, öldürüldü – bunun Alemdâr Mustafa'nın mı, yoksa Sultan Mustafa'nın mı emriyle yapıldığı bilinmemektedir. 19 Temmuz 1808'de Şeyhülislâm ile sadaret kaymakamı seferden dönen ordundan sancak-ı şerifi alma törenindeki rolleri için maiyetleriyle birlikte İstanbul'dan hareket ettiler. Sultan Mustafa âdet olduğu üzere, İstanbul'un batısında Davudpaşa'daki askerlerin toplanma yerine giderek, sancağı resmen Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa'dan aldı. Sonra bunu sancaktara vererek, Çelebi Mustafa'dan önce saraya döndü. Alemdâr Mustafa bu sırada Davudpaşa'ya gelmişti, ama çadırında kaldı ve töreni izlemedi.[28]

Sancak-ı şerifin dönen ordudan geri alınması töreninin yarattığı gecikme Padişah ile danışmanlarına Alemdâr Mustafa Paşa'ya ilişkin bir plan oluşturmak için yeterli zaman sağlamamıştı. Alemdâr Mustafa iki gün sonra, halkı endişe içinde ne olup biteceğini bekleyen bir kente girdi. Önce veziriazamın dairesine yürüdü ve Çelebi Mustafa Paşa'yı –Edirne'de Sultan Selim'i tahta geri getirmek amacıyla yaptıkları anlaşmayı bozduğu için– azletti. Alemdâr Mustafa, Çelebi Mustafa'yı ustaca bir manevrayla kendi amaçları için kullanmış ve sonunda yenmişti. Alemdâr Mustafa'nın emriyle Şeyhülislâm Ataullah Efendi ve diğer üst düzeyde ulema görevden alınıp, sürgüne gönderildi. Alemdâr Mustafa daha sonra adamlarıyla saraya gitti ve eski padişahın getirilmesini emretti. Sultan Mustafa'nın saraylıları bunun ne anlama geldiğini biliyorlardı ve efendilerine onun da zaten bildiği şeyi söylediler – Selim yaşadığı sürece, konumu güvende değildi. Mustafa'nın adamları, Selim'i, Sultan Mustafa'nın huzuruna getirmek bahanesiyle eski padişahın dairesine gittiler ve çıkmayı reddedince, onu öldürdüler. Alemdâr Mustafa saraya girdiğinde çok geç kaldığını gördü. Yeni Şeyhülislâm'a masum birisinin katili olarak Sultan Mustafa'nın artık meşru hükümdar sayılıp sayılamayacağını sordu; beklediği yanıtı alınca da, Mustafa'nın kardeşi Mahmud'u dairesinden getirtti. Alemdâr Mustafa ve tüm üst düzey devlet adamları yeni Sultan II. Mahmud'a bağlılık yemini ettiler, o da Alemdâr Mustafa'ya, Çelebi Mustafa Paşa'dan alınan sadaret mührünü teklif etti; önce itiraz eden Alemdâr Mustafa, sonra bu şerefi kabul etti. Selim'in katlinden sorumlu tutulan görevliler idam edildiler ve kelleri, her birinin önüne "Sultan Selim'i şehit etmeye cesaret eden din ve devlet düşmanları" yazılı bir levha asılarak, sarayın dış kapısında teşhir edildi.[29] Alemdâr Mustafa Paşa'nın yükselişinin bir kurbanı da Tayyar Mahmud Paşa oldu; Mustafa döneminde yıldızı kısa süre için parlamış, Padişah onu Trakya'ya sürdükten hemen sonra Karadeniz kıyısında, Tuna'nın güneyindeki Varna kalesine komutan atamıştı, ama Mustafa'nın tahttan indirilmesinden kısa süre sonra idam edildi.[30]

IV. Mustafa'nın birdebire tahttan indirilerek, 28 Temmuz 1808'de tahta 23 yaşındaki Şehzade II. Mahmud'un geçmesi herkesi şaşırttı. Mahmud'un doğal

müttefiki yoktu ve İstanbul'a Selim'i padişahlığa geri getirmek için gelen Alemdâr Mustafa Paşa'nın elinde bir piyondu. Mahmud'un tahta geçmesinden iki ay sonra Alemdâr Mustafa, aralarında kapıkulu komutanları ve Şeyhülislâm'ın da bulunduğu merkezî hükümet yetkilileri ile Alemdâr Mustafa'nın eski akranları olan bir kısım taşra âyanının –toplam 25 kişinin– katıldığı olağandışı bir toplantıya başkanlık etti.[31]

Toplantıdaki görüşmelerden, yeni padişaha bağlılık yemini eden, Sadrazam Alemdâr Mustafa Paşa'yı onun temsilcisi olarak tanıyan ve adil davrandığı sürece dediklerine uymaya söz veren 25 kişiye bir dizi yükümlülük getiren bir "Sened-i İttifak" çıktı. İstanbul'daki yeniçeri isyanları ve diğer ayaklanmaların bastırılmasına, orduya asker sağlanmasına ve devletin malî taleplerini karşılamaya karar verildi. Hepsi tüm meselelerde adil davranmaya söz verdiler, orada olmayan âyanın da yükümlülüklerine uyacağına güvence verip, aksi halde onlara karşı birlikte davranmayı üstlendiler. Bu ciddi vaadlere karşılık, âyan mülklerini ebediyen haleflerine miras bırakma hakkı tanıdı. Anlaşma açıkça, âyanın öylesine inatla mücadelesini verdiği İstanbul'dan bağımsızlığın resmîleştirilmesiydi ve Sultan Mahmud'a bir oldu bitti olarak sunuldu.[32] Sened-i İttifak'ın 25 imzacısından yalnızca dördü taşra âyanı, yani belgenin öngördüğü hükümet ve iktidarı paylaşma biçimine taraf olduğu varsayılan kişilerdi; diğerleri merkezî hükümet görevlileriydiler. Mahmud'un direnecek gücü yoktu; imparatorluk hâlâ Rusya ile savaştaydı, âyana karşı destek alabileceği devlet adamları anlaşmayı imzalamışlardı – tek yapabileceği belgeye imza atmaktı. Ancak belgenin imzalı orijinal nüshası bize kalmamıştır: Sultan Mahmud'un bunu ilk fırsatta yok ettiği anlaşılmaktadır.[33]

Sened-i İttifak'ın metni ancak dönemin tarihçilerinin yapıtlarından bilinmektedir. Dört imzacıdan ikisi, Selim'in Nizâm-ı Cedid'ini destekleyen Cabbarzâde (Çapanoğulları) ile Karaosmanoğulları hanedanlarıydı.[34] İmzası olmayan taşra âyanı arasında, uzun zamandır İstanbul'un otoritesini engellemeye çalışan ve gelecekte Padişah ile ve kendisi arasındaki ilişkilerin koşullarını Alemdâr Mustafa Paşa'nın belirlemesini onaylamayan Yanyalı Tepedelenli Ali Paşa da vardı. Birkaç hafta sonra, 15 Kasım'da, Alemdâr Mustafa yeniçeri ocağını yeniden düzenleme, onların ayrıcalıklarını sınırlandırma ve yeni bir ocak yaratma planlarına tepki olarak çıkan bir yeniçeri isyanında öldürüldü. Yeniçerilerin IV. Mustafa'yı tahta geri getirme çabaları sonuçsuz kaldı. Yeniçeriler önde gelen devlet adamlarının konaklarını yakıp, saraya yürüdükleri sırada Mahmud, Mustafa'yı öldürttü.[35] Böylece Osmanlı hanedanının tek erkek mensubu olarak Mahmud kalmıştı.

İstanbul yeniden kanlı çatışmalara sahne oldu ve Alemdâr Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra bile yeniçerilerin dizginlenebilmesi, birkaç gün boyunca sert önlemler alınmasını gerektirdi. Ayasofya'ya saldırıldı ve sarayın suyu kesildi. Mahmud'a sadık birlikler, konumlarını güç bela koruyabildiler ve her yerde is-

yancı yeniçeri aradılar – bu sırada toplam 5 bin kadar yeniçeri ile 600 Padişah'a sadık asker öldüğü söylendi. Donanmanın Haliç'ten yeniçeri kışlalarını bombalaması büyük yıkıma neden oldu ve kentin birçok mahallesinde yangınlar çıktı.[36] Yeniçerilerin isyanı sona erdirmelerinin bedeli Alemdâr Mustafa'nın, Sultan Selim'in Nizâm-ı Cedid ordusuna fazlasıyla benzeyen bir alternatif olarak oluşturduğu yeni ocağın dağıtılması ve Alemdâr Mustafa'nın yakın arkadaşlarından bulunabilenlerin öldürülmesi oldu; birçok kişi de ülke içinde sürgüne gönderildiler.[37] Yeniçeriler büyük kayıplarına rağmen ayakta kaldılar; Mahmud döneminin belirleyici olayı olarak görülen ocağın dağıtılması, ancak 1826'da gerçekleşti. Mahmud'un saltanatı sırasında yapılan yasal ve bürokratik reformlar, yani Tanzimat, daha önce başlanan değişikliklerin doğal bir sonucu ve devamıydı; ama III. Selim'in esas olarak Osmanlı'nın askerî etkinliğini arttırmaya yönelik reformlarından çok daha derin bir etki yaptı.

Gerek III. Selim zamanında, gerekse daha önce küffarın silah ve eğitim yöntemlerinin parça parça benimsenmesi, Osmanlılara istedikleri zaferleri getirmekte yetersiz kalmıştı. Selim'in modern, disiplinli bir ordu yaratılmasının ilk adımı olarak gördüğü Nizâm-ı Cedid ile yapılan daha köklü değişiklikler, Osmanlı'nın kendi kimlik algılamasının özüne dokundukları için başarısız olmuşlardı. Ordunun, özellikle de yeniçerilerin devletin varlığının sürmesindeki temel önemi bu kişilik anlayışının köşetaşlarından biriydi, çünkü yüzyıllar boyunca yaygın ve değişik bölgelerden bir Sünnî İslâm bütünlük yaratmak onların sayesinde mümkün olmuştu. Osmanlı Devleti'nin geleneksel bekçilerine tercih edilen yeni, paralel bir ordu kurulması, onların toplumdaki ayrıcalıklı yerlerini ve bu kalabalık ve gürültücü ocak ile onların prestij ve avantajlarından pay almayı uman yamakların oynadıkları çok önemli rolü tehdit ediyordu. Bu dönemdeki ekonomik gerileme nüfusun geri kalanı gibi onları da derinden etkilediğinden, geçim zorluğu yeniçerilerin Selim'in reformlarına düşmanlığını daha da körüklemişti.

Karar verici konumlarda olan ve iktidarı paylaşanlar arasında Selim'in reformlarına karşı çıkanların sayısının, destekleyenlere göre daha çok olması şaşırtıcı değildir. Batının silahlarının Osmanlıların ve rakiplerinin ortak olan somut amaçlarını gerçekleştirmekte yararlı oldukları açıktı, ama 1768-74 Rus savaşının sonuna doğru, küffar hep Osmanlıları yenilmez kılanın onların dinî şevkleri olduğunu iddia ettiği halde, Osmanlı'nın neden batının askerî yöntemlerine başvurmak zorunda olduğunu sorgulayan adı bilinmeyen bir yazara katılacak büyük bir grup vardı.[38] Yararlı görülen teknolojik değişiklikleri kabule istekli olanlar arasında bile, yabancı yöntemlerin ithalinin getireceği kültürel dönüşümü destekleyeceklerin sayısı azdı. Reformun başarılı olması için dürtünün Osmanlı toplumunun içinden gelmesi – ya da en azından öyle gösterilmesi gerekiyordu; aksi halde böyle bir hareketin dar bir devlet adamı ve aydın çevresi dışında kabul görmesi ihtimali azdı. 18. yüzyılın başıyla sonu arasında "bü-

yüyen imparatorluğun her zaman muzaffer sınırları" kavramı yerini, daha gerçekçi bir varlık nedeni olarak "dinin ve devletin refahı" kavramına bırakmıştı. Yüzyılın sonunda diplomasi ve savaşın idaresi artık, Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de büyük ölçüde bürokratların alanıydı; bu, idarî ve kültürel ortamda yeniçeriler gibi eski kurumların gereksizliğini daha da vurgulayan bir değişim demekti.

Bu dönemde ıslahattan yana yazarların görevi devlet ve toplumdaki değişimi mantıklı göstermek ve bunu İslâmî bir bağlam içinde sunmaktı; dinin ve devletin refahı için savaş değil, barışın gerekli olabileceği –ve çoğu kez olduğu– fikri ancak zamanla yaygın kabul gördü ve bu geçiş döneminde gerek egemen çevrelerin büyük kesimi, gerekse şiddet araçlarını kontrol edenler tarafından reddedildi.[39] Reformdan maddî yarar sağlayacak fazla kimse yoktu ve Selim'in çabaları çok hızlı, çok ileri gitmişlerdi: Dayatılan değişimin kabul edilebilir ve edilemez düzeyleri arasında çok ince bir çizgi vardı. Geçen yüz yıl içinde merkezî hükümet, hazineye para bulmak ve imparatorluğun bekasında çıkarı olan sınıfı genişletmek çabası içinde idarî ve malî otoritesini terk etmiş ve bunun iç siyasette öngörülmeyen sonuçları olmuştu. kimi durumlarda iktidarın yöre âyanına devri onların sadakatlerini korumaya yeterli olmuştu, ama özellikle imparatorluğun uç bölgelerinde ve Büyük Güçlerin olaylar sırasında ya da sonrasında müdahale ettikleri zamanlarda, merkezden uzaklaşma eğilimi yaratan baskılar oluyordu. Selim'in tatmin etmesi gereken çok farklı çıkarlar vardı; meşruiyetini kaybetmesi, mümkün olanın sınırlarını yanlış hesaplamasına atfedilebilir.

1808 yazında Osmanlı İmparatorluğu'nun başı, sonunda yıkılmasına neden olacak "Batı Sorunu" ile derde girmişti bile: Büyük güçler artık 17. yüzyıldan beri devletler arasındaki ilişkilerde uyulan güç dengesi çerçevesine saygı aldatmacasını tümüyle terk etmiş, kıyasıya bir rekabete girişmişlerdi – ve bu çatışmaların çoğu Osmanlı toprağında gerçekleşiyordu. Napoleon çağının yeni stratejik dizilimleri, Osmanlı'nın Fransa ile özel ilişkisinin dayandığı varsayımların artık veri kabul edilemeyeceği anlamına geliyordu. 1798'deki Fransız işgali sonucu Mısır'ı İstanbul'a bağlayan bağlar daha da zayıflamıştı ve Fransa artık Osmanlı topraklarının paylaşımını Rusya ile tartışmaya karşı değildi. 1806'da başlayan Osmanlı-Rus savaşı sürüp gidiyordu: Osmanlıların barış görüşmeleri girişimi başarısız kalmıştı ve Eflak ile Boğdan'ın konumları hâlâ tartışmalıydı. Sırp isyanı da devam ediyordu. Rus Çarı Aleksander, Napoleon ile geçici bir anlaşmaya vararak, onunla Avrupa'nın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği için ortak bir görüş oluşturmaya çalıştığında, savaş bir süre duraklamıştı. Ancak iki imparator da, her birinin uyumlu bir ilişkiyi önleyen stratejik amaçları olduğunun farkına varmışlar ve Tilsit Antlaşması, çözümlediğinden çok sorun yaratmıştı. Gene de Fransa ile Rusya arasındaki ilişkilerin yumuşaması, Rus-

ya'da bir süre için Eflak-Boğdan'daki toprak iddialarını destekleyecek bir müttefik bulduğu umudunu yaratmıştı.

İngiltere de Yakındoğu siyasetine girmeye başlıyordu, ama etkinliği henüz azdı. Onun için Fransa, Rusya ve Avusturya ile ilişkileri, Osmanlılar ile ilişkilerinden çok daha önemliydi ve –İngiltere'nin Fransa elçisinin diplomatik atağını protesto için İstanbul açıklarında yaptığı güç gösterisiyle başlayan, ama Fransızların Mısır'a dönmesini önlemeyi amaçlayan bir seferle de birleştirilen– 1807'deki "sahte savaş", 1809 Ocak ayında İngiltere ile Osmanlı arasında barış yapılarak sonuçlandırılmıştı.[40] 1808'de Rusya Boğdan'ı ve Eflak'ın büyük bölümünü işgal etti ve 1810'da güneye ilerleyip, Tuna'yı geçen Rus ordusu yol üstünde Osmanlı savunması için temel olan bazı kaleleri fethetti; 1811 sonunda Sultan Mahmud artık barış istiyordu. O sırada kendisi bir Napoleon istilası tehdidi altında olan Rusya anlaşmayı kabul etti ve 1812 tarihli Bükreş Antlaşması koşulları uyarınca Tuna Prenslikleri'nde yalnızca Besarabya'yı –Boğdan'ın Dinyester ve Prut ırmakları arasındaki kısmı– ve Kafkaslar'da kazandığı bazı bölgeleri aldı; bu durum Osmanlılar ile ilerde sürekli çatışma konusu olacaktı.[41] 18. yüzyıl savaşlarında olduğu gibi, Osmanlılar gene Ruslara tazminat ödemeyi üstlendiler ve üç taksidin ilkinden vazgeçildiği halde, ikinci ve üçüncü taksitler ancak yerel ve yabancı tefecilerden alınan yüksek faizli borçlarla ödenebildi.[42]

Rusya Balkanlar'da artan etkinliğine paralel olarak, Kafkaslar'daki Müslüman devletlerde de kazanımlar sağlıyordu ve burada Osmanlı sultanları dindaşlarını Rusya'nın tecavüzüne karşı korumakta yetersiz ya da isteksiz oldukları için prestij kaybetmişlerdi.[43] Arap eyaletlerinde, Hıristiyan değil Müslüman bir saldırı sonucunda –Padişah'ın kutsal yerlerin koruyucusu konumuna da büyük zarar vererek– Mekke ve Medine artık Osmanlı'nın elinden çıkmıştı. Mısır, İstanbul ile ilişkisini ebediyen değiştirecek kişisel bir egemenlik kuran bir valinin –Mehmed Ali Paşa'nın– kontrolündeydi. Osmanlılar artık imparatorlukları Büyük Güç politikalarında bir piyondan başka bir şey değilmiş gibi, kendilerini kuşatılmış hissediyorlardı. Büyük Güç yayılmacılığının –örneğin Lehistan, İsveç, Macaristan ve Venedik gibi– diğer kurbanlarına benzer biçimde ezildiklerini hissediyor ve aynı baskıya maruz kalanlara sığınma sağlıyorlardı: 1709'da Ruslar tarafından Bender'e sığınmak zorunda bırakılan İsveç kralı XII. Karl ve 1710'da Habsburglar ülkesini ilhak ettiklerinde Osmanlılara sığınan Erdel prensi François Rakoçi'yi izleyen ve Lehistan'ın Üçüncü Bölünmesi'nden kaçan Lehler, daha sonra gelecek pek çok mültecinin yalnızca ilk grubuydu.[44]

Rusya ile barışın, Sırpların Osmanlılara karşı mücadelesine etkisi oldu. Eflak-Boğdan gibi Sırbistan da Rusya ile Fransa tartışırken, bir nefes alma süresi kazanmıştı, ama 1809'da bir Osmanlı ordusu kaybedilen toprakların çoğunu geri aldı. Dış olaylar asilerin kaderini belirledi, çünkü Napoleon ile savaş gündemde olduğunda Sırbistan Rusya için ikincil öneme düşmüştü. Bükreş Antlaşmasında Sırbistan ile ilgili bir düzenleme yapılarak, Sırplara özerkliğe ilişkin

bazı tavizler verilmesi karşılığında Osmanlıların bölgeyi yeniden işgal hakkı tanındı.[45] Ama direniş sürdü ve kısmen de yöredeki Osmanlı âyanı İstanbul ile işbirliğini reddettiği için, ancak zamanla bastırılabildi. Osmanlılar 1813 sonbaharında Belgrad'ı geri aldılar, ama Sırbistan'ı yatıştıramadılar: 1815'te Belgrad'daki Osmanlı valisinin sert politikalarını protesto için yeni bir ayaklanma patlak verdi.

Osmanlı'nın Rusya ile savaştaki yetersizliği ve tahta geçmesi sırasındaki olaylar Sultan Mahmud'a iki şey gösterdi: Birincisi yeniçerilerin Osmanlı sınırlarını savunmaya uygun olmadıkları ve İstanbul'da boş kaldıklarında tehlike yarattıkları gerçeği, ikincisi de taşra âyanının gücünün sınırını tümüyle aştığıydı. Başkentte 1809, 1810 ve 1811'de yeniçeri ayaklanmalarının neden olduğu kargaşalar yaşandı; 1811 seferi için çağrılanların çoğunluğu daha İstanbul'dan ayrılmadan kaçınca, Mahmud yeniçeri ocağında disiplini iyileştirmek için bazı önlemler aldı.[46] Yeniçeriler gibi 1806-12 savaşında Balkan âyanı da kötü bir performans göstermişti: Bazıları hükümete istediği desteği vermişti, ama özellikle Tuna cephesindekiler ve diğerleri işbirliği yapmayı reddetmiş ve ciddi bir savunma yapmadan Ruslara toprak vermişlerdi.[47]

İstanbul'un merkezî otoriteyi yeniden kurma çabalarına en kararlı direnen yöresel yönetici olan Mısır'daki Mehmed Ali sorunu Mahmud'a miras kalmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm yarı-bağımsız bölgeler arasında, tam özerklik yönünde en fazla ilerleyen Mehmed Ali'nin Mısır'ıydı. Bu eski Arnavut asker muhalefeti acımasızca yok ederken, Mahmud herhalde durumu biraz dehşetle, biraz da kıskançlıkla izliyordu. Mehmed Ali'nin kötü ünlü eylemlerinden biri kendisinden önce Mısır'a hakim olan askerî sınıfı yok etmekti: 1811'de bir tören için toplanan 450 kişi katledilmiş, oğlu İbrahim Paşa komutasında Yukarı Mısır'a yapılan askerî seferde bin kişi daha öldürülmüş ve malikânelerine hazine adına el konulmuştu.[48]

Mehmed Ali'nin örneği, iktidarın merkezileştirilmesinin devleti güçlendirdiğini gösteriyordu. Osmanlı maliyesinin 17. yüzyıl sonundan itibaren iltizam sistemi getirilerek yeniden yapılandırılması, İstanbul ve taşrada bir eşraf sınıfının büyümesini kolaylaştırmıştı. Devletin, özellikle 18. yüzyılın sonlarındaki Rus savaşları sırasında asker ve malzeme tedariki için bel bağladığı bu eşraf pek çok kez İstanbul'un otoritesini dikkate almıyor ve kendi bildikleri gibi davranıyor – bunun da Osmanlı'nın siyasi düzeni için öngörülemeyecek sonuçları oluyordu. Sultan Selim merkezî otoritenin iktidarını güçlendirmek için tereddütlü birkaç adım atmıştı, ama Sultan Mahmud güçlerinin temelini oluşturan kaynakları eşrafın elinden almak, aynı zamanda da hem bu mültezimlerin köylülere dayattıkları yükü hafifletmek, hem de taşra gelirlerini yerel beylerin cebinden merkezî hazineye kaydırarak hükümetin malî tabanını güçlendirmek üzere daha kararlı önlemler öneriyordu.[49] Bu yöntemle dizginlenen ünlü ailelerden biri Orta Anadolu'daki Çapanoğullarıydı: Hanedanın başı Süleyman Bey 1813'te

öldüğünde, topraklarının idaresi devlet görevlilerine verildi.[50] Bu dönemde âyandan bir kısmı daha kontrol altına alınabildi,[51] ama yöresel diktatörleri kaynaklarından yoksun bırakma yolundaki bu ilk çaba fazla başarılı olmadı.[52] Mısır modelinin bir imparatorluğun idaresi güç toprakları için uygun olmadığı açıktı.

Mehmed Ali Mısır'da konumunu sağlamlaştırmıştı ve Mahmud'un onu yerinden sarsacak gücü yoktu. 1806'da kendisine önerilen Selanik valiliği yeterince çekici gelmedi;[53] aslında merkezî hükümet için Mehmed Ali kadar rahatsız edici olan Vahhabî yayılmacılığı'na karşı Hicaz'da Osmanlı'nın onurunu savunmak için ona ihtiyaç vardı. 1811'de başlatılan bir seferin sorumluluğu –Mekke ve Medine'yi kendi hesabına geri alabileceği konusundaki bazı kaygılara rağmen– Mehmed Ali'ye verildi. Savaş 1813'e kadar sürdü ve bu tarihte Mekke ve Medine Vahhabîlerden geri alındı. Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim Paşa Hicaz'daki kuvvetlerin komutanlığına getirildi: İbrahim 1818'te Suudilerin başkenti –şimdi Riyad'ın bir dış mahallesi olan– Deriyye'yi aldı, kent yerle bir edildi ve yakalanan Suudi Emiri Abdullah ibni Suud İstanbul'a gönderilerek, orada idam edildi. İbrahim ödül olarak Hicaz'a vali atandı.[54]

Osmanlı'nın 19. yüzyılı anlatılırken, durum birçok kez sanki Balkanlar'da milliyetçiliğin doğuşu Osmanlı'nın bölgedeki "kötü yönetimi"nin kaçınılmaz sonucuymuş – sanki Balkanlar'daki Hıristiyanlar yüzyıllarca Osmanlı efendilerine kahramanca direnip, özgür kalmak için uygun bir zamanı beklemişler– gibi ele alınmıştır. Oysa bu yaklaşım, hem imparatorluğun parçalanmasına yol açan karmaşık tarihi süreçleri, hem de 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında bağımsız devletlerin her birinin kurulmasına özgü olayları gözardı etmektedir. Dönemin tarihi, Osmanlı'nın Balkanlar'daki Hıristiyan uyruklarının ayrılıkçı ulusal hareketlerinden çok daha kapsamlıdır, ama bunlar söz konusu ulusların tarih öykülerinde çok büyük yer tuttuklarından, imparatorluğun son yıllarının bu indirgemeci anlayışına ağırlık kazandırmışlardır.

Örneğin, modern Yunan devletinin oluşumuna giden yol, kesintilerle bağımsız Sırbistan'ın oluşumuyla sonuçlanan olaylardan çok farklıydı. Kuşkusuz Moralılar 1770'de bu bölgedeki Osmanlı karşıtı ayaklanmayı hatırlıyorlardı, ama 19. yüzyıl başlarında Rusya artık başka konularla meşguldü ve ne imparatorluğun bu uzak ve gerikalmış köşesindeki Ortodoks dindaşları arasında kışkırtmalara girişmeye, ne de Sırplara yardım etmeye niyeti vardı. 1780'lerin sonundan itibaren Yanya'da gücü elinde tutan Tepedelenli Ali Paşa, iktidarının doruğunda bugünkü kara Yunanistan'ı ve Arnavutluk'un büyük bölümünü kapsayan kontrolü altındaki topraklarda yarı özerkti. Onun bölgesinde ekonomi sağlıklıydı, korsanlık ve eşkıyalık gibi toplumsal belâlar kontrol altına alınmıştı; ticarî ve dış ilişkilerde kendi –çoğu kez bağımsız– çizgisini izlemekle birlikte,[55] İstanbul'la ilişkilerinde genellikle uzlaşmacıydı. Bu nedenle Sultan Mahmud'un taşra âyanını bastırma siyasetine rağmen, hükümet ona saldırmaktan

sakınıyordu: Osmanlı devlet adamları 1819'da konuyu tartıştıkları zaman, Mora ve Eğriboz'da ayaklanma işaretleri görüp, bunları gözardı ederek Tepedelenli Ali ile savaşmanın sonuçlarından korkanlar vardı. Ancak 1820'de, Divân-ı Hümâyûn'da uzun tartışmalardan sonra, Padişah Tepedelenli Ali'yi asi ilân etti ve üzerine bir ordu gönderdi; buna karşın Tepedelenli de Yunanistan ve Arnavutluk'ta Osmanlı karşıtı bir ayaklanma çağrısı yaptı. Padişah'ın ordusu Tepedelenli Ali'ye karşı pek başarı sağlayamadı, ama hükümet bölgedeki başkomutan Hurşid Ahmed Paşa'nın tavsiyelerine kulak asmayarak, Mora'daki huzursuzluğu yatıştırmak için kuvvet göndermek yerine, onun asıl hedefiyle uğraşmasında ısrar etti. Mora'daki olaylar Müslüman topluluklarına ve Osmanlı yetkililerinin simgelerine saldırı ve artan düzeyde eşkıyalık biçimini almaktaydı.[56]

Geleneksel olarak 1821, Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlık mücadelesinin başlangıcı sayılır. Balkan âyanını bastırma siyasetine yoğunlaşan İstanbul hükümeti, bunun sonucu yerel düzeyde meydana gelen iktidar boşluğunun tehlikelerinin farkında değil gözüküyordu; ayrıca, kuvvetleri Tepedelenli Ali Paşa ile uğraşırken, başka yerdeki huzursuzlukları bastırmak için fazla adam kalmadığını da fark etmemişti. Yunanistan'ın bağımsızlığı şimdi, 1821'de Eski Balyabadra (Patras) metropolü Germanos'un Kuzey Mora'daki Kalavrita'da Osmanlı yetkililerine karşı haçı kaldırdığı günün anısına, her yıl 25 Mart'ta kutlanmaktadır. Vezirlerinin ayaklanmaya tepkilerini yeterli bulmayan Mahmud, Mart sonunda sadrazam ile şeyhülislâmı görevlerinden aldı. Hükümet Ortodoks Patriği V. Gregori'den isyancıları aforoz etmesini ve düzenin sağlanması için Kilise'nin etkisini kullanmasını istedi.[57] Ancak Mora'daki ayaklanmanın çapı anlaşıldığında, 22 Nisan 1821'de, Paskalya Cumartesisi günü V. Gregori İstanbul'daki Patrikliğin kapısına asıldı; Patrik'in, imparatorluğun Ortodoks uyruklarının başı olarak Padişah'ın kendisine güvenini kaybettiğine – Fatih Mehmed zamanından beri padişahlar ile patrikler arasındaki anlaşmayı ihlal ettiğine karar verilmişti.[58]

1821 Mart'ında, Tepedelenli Ali Paşa batı Balkanlar'da Osmanlı güçlerine direnirken, Çar'ın yaverlerinden olan ve Bizans'ın soylu Komnenus hanedanından geldiğini ileri süren General Prens Aleksander İpsilanti, Boğdan ve Eflak'taki Osmanlı karşıtı unsurlardan destek almayı umarak, küçük bir kuvvetle Prut'un güneyine geçti. Bu küstah davranışın haberi İstanbul'a geldiğinde, Patrik onu ve peşindekileri "Tanrı'ya saygısız liderler, gözü dönmüş kaçaklar ve yıkıcı hainler" olarak lanetledi[59] – ama bu asılmasını engelleyemedi. Osmanlı hükümeti hazırlıksız yakalanmıştı ve İstanbul, Edirne ve diğer kentlerdeki büyük Rum Ortodoks nüfusun silahsızlandırılması ve kayda geçirilmesi için önlemler aldı – ama Padişah aynı zamanda Müslüman gürûhların onlara saldırmasını önlemeyi amaçlayan bir ferman çıkardı.[60] İpsilanti bir süre için Boğdan'ın yönetimini ele geçirdi, ama Eflak –milis lideri Tudor Vladimirescu'nun başını çektiği bir boyar karşıtı ayaklanma nedeniyle– kargaşa içindeydi ve Haziran sonunda az sayıdaki güçleri bir Osmanlı ordusuna yenildi. Rus hükümeti kendisini

desteklemedi ve –Kara Yorgi'nin halefi– Sırp Prensi Miloş Obrenoviç Osmanlılara karşı birlikte direnme önerisine yanıt vermedi.[61] Aslında İpsilanti'nin seferinin Mora'daki olaylarla ilişkili mi olduğu, yoksa Osmanlı Balkanları'nda İslâm'ın yerini Ortodoksluğun aldığı bir Bizans İmparatorluğu'nu yeniden yaratmayı hayal eden bir adamın Donkişotça bir girişiminden mi ibaret olduğu bilinememektedir.

Tepedelenli Ali Paşa 1822 Şubat'ında öldürüldü. Onun Yunan isyanının başlamasındaki rolü hâlâ tartışılmaktadır, ama kellesi Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunda bir tabak içinde sergilendiği zaman yanına suçlarını ayrıntılı olarak anlatan bir yazı konmuş ve Tepedelenli "Mora küffârına... Müslümanlara karşı isyana teşvik için.. yüklü tutarlar göndererek... dinimize ihanet eden" biri olarak tanımlanmıştı.[62] Tepedelenli Ali'nin bir asi olduğu konusundaki ısrarıyla 1820'de ona karşı bir sefere neden olan baş düşmanı vezir Hâlet Efendi,[63] Başkomutan Hurşid Ahmed Paşa'nın Tepedelenli'ye teslim olursa hayatının bağışlanacağı yolunda verdiği söze ihanet etmişti.[64] Talihin bir cilvesiyle Hâlet Efendi'nin sonu da aynı olmuştu: Onun kellesinin yanına iliştirilen ibarede suçu entrika ve nifak eğilimi olarak gösteriliyordu.[65] Hâlet Efendi, Mahmud'un saltanatının ilk yıllarında taşra eşrafına karşı mücadelede Padişah'ın güvenini kazanarak, gözdesi haline gelmişti. Etkinliğini kullanarak büyük bir servet edinmiş, Mahmud'un yeniçeri ocağında yapmak istediği reformları önlemek için gizlice çaba harcamış, Padişah'ı yeniçerilerin kargaşa çıkaracağı konusunda uyararak, dikkatini diğer devlet işlerine çevirmişti. Hâlet Efendi'nin etkinliğinin bir ölçüsü, 1821'de yeniçerilere daha fazla silah verme önerisinin devlet yetkilileri tarafından kabul edilmesidir. Ancak ertesi yıl, Osmanlı'nın Mora'daki başarısızlığının yarattığı yaygın hoşnutsuzluk, Padişah'ın ona olan güvenini sorgulamasına neden oldu – Vezir'in uzun zamandır yeniçeri desteği satın almak için parayla mevki sattığı ortaya çıkmaya başladı. Yeniçeri liderleri Hâlet Efendi'yi görevden alması için Mahmud'a başvurduklarında, Padişah bunu ciddiye aldı ve gözdesini önce azledip, sonra onun idamını emretti.[66]

1770 Mora ayaklanması ve Rusya'nın bundaki rolü Yunanistan'da daha sonraki isyanların doğrudan öncüsü olmasa da, 1774 Küçük Kaynarca antlaşmasından beri Rusya kendini Osmanlı egemenliği altındaki Ortodoksların koruyucusu olarak görüyor ve –1774'ten sonra Rusya'nın koruması altında yarı bağımsız olan, 1783'te Rusya'ya ilhak edilen– Kırım Osmanlı yönetimine direniş için bir üs oluşturuyordu. Rumlar, Kırım'a Mora yenilgisinden sonra Rusya'nın isteği üzerine sığınmacı olarak gelmişler ve Katerina'nın generali Orlov onları Azak Denizi'nin ağzındaki hisarlarda görevlendirmişti;[67] 18. yüzyılın son çeyreğinde Ege ve Adriyatik limanları kadar, Karadeniz'deki Rum tacirlerin sayısı da artmıştı. Eğitimli Rumlar 1770 ve 1790'larda Amerika ve Fransa'dan gelen devrimci fikirlere ve Napoleon Savaşları sırasında ve sonrasında Avrupa'da yayılan özgürlükçü ve milliyetçi düşüncelere açıktılar. Bu uzak noktalardaki ticaret toplulukları geliştiler ve Osmanlı topraklarına göre daha özgürce kurdukla-

rı kilise, okul, kütüphane ve matbaalara parasal destek sağladılar. Rum aydınları arasında bir kurtuluş hareketinin ilk kıpırtıları Odesa'da görüldü ve burada 1814'te Yunan vatanseverliğini yeşertmek amacıyla Filiki Etairia ya da "Dostlar Birliği" adlı gizli bir örgüt kuruldu. Örgüt, İzmir'de doğan ama yaşamının yarıdan fazlasını Fransa'da geçiren bilgin Adamantios Korais ile Yunanlılaşmış bir Vlak olan Rigas Velestinlis'in çalışmalarından etkilendi. Korais'in Yunan klasiklerini günlük Rumca'ya çevirmesi, okuyucularında esinlendirici bir Yunan geçmişi duygusu uyandırırken, Rhigas esin kaynağını yönetici kurumları cumhuriyetçi Fransa'dan alınmış yeni bir Bizans modelinde arıyordu.[68]

Daha sonraki yıllarda Mora'da meydana gelen mücadele kanlı oldu ve toprak kazanımı açısından sonuçsuz kaldı. 1822 Ocak ayında Epidaurus'ta (Piada) cumhuriyetçi bir anayasa ilân edildi, ama ertesi yıl bunun düzeltilmiş biçiminin çıkarılmasının ardından, iktidar için rekabet halindeki isyancı liderler arasında iç savaş çıktı ve Mora'da ve adalarda sürmekte olan toplumlar arası katliamlar daha da dehşet verici boyutlara yükseldi.[69] Bir ulus hayali görenlerin karşısında mevcut durumun sürmesinden çıkarı olanlar, Rum Ortodoks Kilisesi'nin Osmanlı yönetiminde yüksek bir statüsü ve ayrıcalıkları olan üst kademeleri ile İstanbul ve taşradaki Rum ileri gelenleri vardı; eğitimsiz sıradan dindarlardan da bir şey beklemek olanaksızdı.[70] Rusya, Rum isyanı karşısında ihtiyatlı bir tutum benimsedi;[71] dindaşlarının Osmanlı'ya karşı mücadelesini destekleme isteği, belki de böylesi bir desteğin kendi sorunlu Müslüman uyruklarına örnek oluşturabileceği bilinciyle dizginleniyordu. Rusya'nın Balkanlar'da güç kazanmasını görmekten hoşlanmayan diğer Avrupa güçleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla sonuçlanabilecek projelerde işbirliği yapmamakta kararlıydılar. Osmanlılar ise doğu cephesinde, Kaçarların zaman zaman sınıra tecavüzleri nedeniyle çıkan ve 1820-23 arasında süren İran savaşıyla meşguldüler ve bu savaş Rum ayaklanmasını bastırmaya sevk edilecek asker sayısını daha da kısıtlıyordu. 1824'te Mahmud çaresizlik içinde Mısırlı Mehmed Ali'yi modern ordu ve donanmasıyla yardıma çağırdı; buna karşılık İbrahim Paşa'ya Mora valiliği verilecekti. İbrahim Paşa Temmuz'da İskenderiye'den yola çıktı, ama 1825 Şubat'ına kadar Rumların denizdeki üstünlüğü nedeniyle Modon körfezine çıkamadı. Önce Manya'daki (Mania) bazı stratejik sahil kalelerini ele geçiren Mısır güçleri çok geçmeden Mora'nın büyük bölümünü kontrol altına aldılar; Yunan anakarasında Korint Körfezi'nin girişindeki Missolonghi on beş aylık bir kuşatmadan sonra, 1826 Nisan'ında düştü, bir yıl sonra da Atina alındı – isyancıların elinde fazla toprak kalmamıştı. Ancak İbrahim Paşa'nın başarıları Avrupa güçlerinin dikkatini buraya yoğunlaştırmalarına yol açtı; İngiltere, Fransa ve Rusya aralarındaki sorunları bir kenara bıraktılar ve iki yıllık karmaşık diplomatik manevralar, Padişah'ın bir ateşkes arabuluculuğunu reddetmesi, Büyük Güçlerin de Mora'yı ablukaya alma kararıyla sonuçlandı.[72] 20 Ekim 1827'de Osmanlı-Mısır donanması, güneybatı Mora'daki Eski Navarin'de (Pylos) yapılan Navarin savaşında İngiliz, Fransız ve Rusların ortak donanması tarafından yok edildi ve İb-

rahim Paşa'nın birlikleri yarımadayı terk ettiler. Osmanlı yenilgisi, doğmakta olan Yunan Devleti'ne Büyük Güçlerin müdahalesini kaçınılmaz kılmıştı.

Sultan Mahmud 1826 Mayıs'ında, İstanbul'daki 51 yeniçeri bölüğünün her birinden 150 kişi alınarak oluşturulacak, başlangıçta 7500 kişi dolayında yeni bir ocak kurulması için bir ferman çıkardı – bu, aktif görevdeki toplam yeniçeri sayısının yaklaşık beşte biri kadardı. Selim'in Nizâm-ı Cedid birliklerinden farklı olarak, bunlar paralel bir ordu oluşturmayacaklardı; aksine, yeniçeri ocağının yeniden yapılandırılarak ve yeniçerilere, Rusya'ya karşı direnebilmek için çok ihtiyaçları olan talim ve eğitim sağlanarak içerden düzeltilmesi amaçlanıyordu. Ferman açıklanmadan önce üst düzey din adamları, yeniçeri subayları ve gerek sarayın, gerekse yardımcı askerî kuvvetlerin diğer üst düzey görevlilerine, Mahmud'un ıslahat planını kabul edeceklerine ve bunun başarıya ulaşmasını engellemek için hiçbir girişimde bulunmayacaklarına ilişkin bir taahhütname imzalatıldı.[73]

Nizâm-ı Cedid'in oluşturulmasının yarattığı fırtınalar ve Selim'in reformlarının o dönemde benimsenmemelerinin dehşetli sonuçları Sultan Mahmud için yararlı bir ders olmuş, kendi yeniliklerini gerçekleştirmeden zemini hazırlaması gerektiğini anlamıştı. 1822'de Hâlet Efendi'nin idamından sonra çevresine güvenebileceği kişileri toplamaya ve orduda yapacağı ıslahata tehdit oluşturabilecek tüm grupları yanına çekmeye başladı, ama harekete geçecek kadar kendini güvende hissetmesi için dört yıl daha gerekti. İbrahim Paşa'nın 1826 Nisan'ında Missolonghi'deki zaferi Osmanlıların talihinin döndüğünün bir işareti gibi görüldü ve Padişah'ın gerekli özgüveni kazanmasına yardımcı oldu.[74]

Selim'in başarılı olamadığı yerde galip gelmeye kararlı olan Mahmud, selefl erinin başlattığı geleneği sürdürerek, saray dışındaki düşünce akımlarından haberdar olmanın bir aracı olarak, ulemadan dinî konuları kendi huzurunda tartışmalarını istedi.[75] Genelde üst düzey ulema 18. yüzyıl sonlarındaki çoğunlukla askerî reformları desteklemek eğiliminde olmuştu, ama onların altları daha tutucuydu ve halk arasında daha büyük etkinliğe sahipti – örneğin yeniçerilerin ıslahata muhalefeti çoğu zaman alt düzey din adamlarının gelenekçiliğiyle desteklenmişti;[76] bu nedenle Padişah'ın, dine içtenlikle bağlı olduğunu ve dini önerdiği reformlarla tehlikeye atmaya hiç niyetli olmadığı, devletin bir temel taşı gibi gördüğünü açıkça sergileyerek, bu alt kademelerin ve halkın da gönlünü alması gerekti. Mahmud bu amaçla dinî toplantılara katıldı, ibadetin düzenli yapılmasını emretti, vakıflar kurdu ve İstanbul'da ve taşrada camiler yaptırdı.[77] Yeniçerilerin yeniden örgütlenmesi fermanının uygulanmasının dinî bir görev olduğu açıklandı ve yeni oluşturulan her alaya dinî konularda yol göstermek için bir imam atandı.[78]

Ulemayı kazanmak, yeniçerileri kazanmaktan kolaydı. Dinî sembolizm Osmanlı'nın komşuları Rusya ve Avusturya imparatorluklarınca askerlerinin mo-

ralini yükseltmek için kullanılıyordu – Çar I. Aleksander ölüm tehlikesi altında savaşa giden askerlerini dinî bir ütopyaya inandırmaya çalışmıştı; Habsburgların Osmanlı sınırında ise hem Katolikler, hem de Ortodokslar savaşa Meryem Ana sancağı altında giderlerdi; Mahmud da İslâm sembolizmini aynı amaçla kullanmaya çalıştı.[79] Bir yıl önce imparatorluk matbaası, İslâm'da savaş kanununa ilişkin iyi bilinen bir 9. yüzyıl Arap incelemesini basmıştı; yeniçerileri daha şevkle savaşmaya teşvik için Hazreti Muhammed örneği böylece ilk kez kullanılmış oluyordu – ve yeniçerilerin direnişiyle karşılaştı.[80] Ama Mahmud reformlarını bilinen bir dile büründürmenin yollarını aramaktan vazgeçmedi: Yeniden düzenlenmiş yeniçeri ordusunun batı değil, İslâm menşeli olduğunu göstermek için talimlerde, Hicaz'da ve Mora'da kendini ispatlamış olduğu söylenen Mehmed Ali ordusunun talimleri örnek alınacaktı.[81] (İlginçtir ki, Mehmed Ali, 1822'de İbrahim Paşa'ya III. Selim'in Nizâm-ı Cedid modelini benimsemesini emretmişti.)[82] Geleneklere çağrışım yapması planlanmış bir tutumla, Mahmud yeni ocağa Sultan II. Mehmed zamanında önemli olan eşkincilerin adını verdi.[83]

Daha ıslahat fermanının ilânından başlayarak yeniçeri saflarında homurdanmalar oldu: Padişah'ın yeni ocağı kendi saflarından yaratma önerisinden etkilenmemişlerdi. Gene de 12 Haziran 1826'da eşkinci birliklerinin ilk talimi, endişeli bir ortamda olsa da, sorunsuz yapıldı: Üniforma ve malzeme eksikliği nedeniyle o zamana kadar kaydolan beş bin kişiden ancak birkaç yüzüne talim yaptırılabilmişti. Ertesi günkü talim de hiç sorunsuz geçti.[84]

Ertesi akşam, Sultan Mahmud'un yeniçerilerin ıslahatına başlamasından iki hafta bile geçmemişti ki, bir ayaklanma başladı. 14 Haziran gecesi küçük yeniçeri grupları tören alanında toplanmaya başladılar; aralarından bazıları İstanbul sokaklarında dolanarak etrafa ateş açtılar, yangınlar çıkardılar ve kendilerini sattığına inandıkları ağalarını aradılar. Ağa onlardan kaçmayı başardı,[85] ama şafak vakti yüzlercesi tören alanında toplanmış –olaya tanık olan birisi onları "geveze enikler" diye tanımlamıştı–[86] ve geleneksel isyan işareti olarak kazanlarını tersine çevirmişlerdi. Gene şehre dağılıp, yağmaya başladılar: Bir grup Sadrazam Selim Mehmed Paşa'nın konağını yağmaladı ve hane kadınları ancak bahçedeki bir yeraltı mağarasına saklanarak kurtuldular.[87] İsyan patlak verdiğinde Padişah Beşiktaş Sarayı'ndaydı. Bir yeniçeri isyanının ilk işaretlerinde saklanmaya çalışan seleflerinden bazıları herhalde oldukları yerde kalırlardı, ama Mahmud bir kayıkla Boğaz'ı geçip, Topkapı Sarayı'na gitti. Reformlara karşı bir yeniçeri ayaklanması öylesine kaçılmazdı ve Padişah bunların başarılı olması için öylesine uğraş vermişti ki, önceden bir acil durum planı hazırlanmıştı.[88] Devlet görevlileri saraya geldiler ve durum kontrolden çıkmadan önce acilen bir toplantı yaptılar: İsyanın liderlerine hoşnutsuzluklarının nedenini sorduklarında, gelen cevap şöyleydi:

> Bir böyle talim etmeyiz. Bizim eski adetimiz ve savaş talimimiz testilere tüfekle ateş etmek ve keçeye palayla saldırmaktır. Bu yeniliğin sorumlularını isteriz.[89]

Dönemin kaynakları sarayda devlet adanıları ve görevlilerle birlikte 13 bin Padişah'a sadık asker olduğunu bildirirler; bu sayıyı 23, hatta 60 bin olarak bile verenler vardır. Padişah saraya geldiğinde duygulandırıcı bir konuşma yaptı ve Şeyhülislâm'dan şeriatın böylesi bir ayaklanmayı zorla bastırmaya izin verdiği doğrultusunda bir fetva aldıktan sonra, hazineye giderek, sancak-ı şerifi çıkarttı. Sancak saraydan alınıp, Sultan Ahmed Camii'nin mihrabına asıldı. Sancak etkisini gösterdi ve tellâller kenti dolaşıp, tüm Müslümanları sancağın altında toplanmaya çağırırken, halk da hızla bu çağrıya uydu. Ne yapacaklarını görüşmek üzere camide toplanan devlet görevlileri, pazarlık yapmamaya karar verdiler. Topçu, lağımcı ve humbaracılardan oluşan sadık bir birlik yeniçeri kışlasına ilerledi, ama yeniçeriler onlara kapıyı kapatıp, içerde barikatlar kurdular. Top ateşine tutulan kışlalar, kısa süre sonra yanmaya başladı; kaçabilenler dışarıda bekleyen birliklerle göğüs göğüse bir çatışmaya girdiler – geri kalanı içeride yandı.[90]

Mahmud yeniçerileri böylesine şiddetli bir biçimde ortadan kaldırmayı amaçlamamıştı, ama gerek ocağın ıslahatına başlamadan yaptığı özenli hazırlık, gerekse işler ters giderse uygulanacak bir acil durum planı gerektiği gerçeği, başka çaresi olmadığında harekâtı kararlılıkla dehşetli bir sonuca kadar sürdüreceği anlamına geliyordu. Osmanlı tanıklar ve İngiliz elçisi Stratford Canning ölü sayısını 6 bin dolayında olarak verirler.[91] Yeniçeri kışlasına yapılan –ve bir diğer Osmanlı tanığa göre yalnızca 21 dakika süren[92]– saldırıda ölenler dışında, daha sonraki günlerde binlerce yeniçeri yakalandı. Eyalet valilerinin eline nasıl davranacakları konusundaki talimatlar ulaşmadan Vaka-i Hayriye, yani "hayırlı" olarak adlandırılan bu olayın ve yeniçeri ocağını resmen kaldıran fermanın haberinin gitmemesi için, yollar ve limanlar sıkı kontrol altına alındı. Valilere ele geçirebildikleri bütün yeniçeri malzemesine el koymaları ve tüm hisarlardan yeniçeri garnizonlarını çıkararak, bunlara kendi adamlarını yerleştirmeleri emredildi; tipik bir Osmanlı uzlaşması örneği olarak, "yeniçeri" sözcüğü sözlüklerden çıkarılacaktı. Kendilerine yeniçeri diyen adamlar yıllardır imparatorluğun tüm eyaletlerinde karışıklık çıkarıyorlardı; bu nedenle her yerde insanlar bu durumdan intikam almak için yararlandılar: Birçok yerel yeniçeri lideri idam edildi, ama sıra askerlerinin çoğu hiçbir zaman gerçekten terk etmedikleri sivil yaşama dönüp, ortadan kayboldular. Yeniçeri isyanına katılmamalarına rağmen –Sultan Selim'in Nizâm-ı Cedid'ine karşı ayaklanarak güvenilmez olduklarını gösteren– Boğaz hisarlarındaki yamak birlikleri de dağıtıldı. Hükümet bu fırsattan İstanbul'u istenmeyen kişilerden –kalabalık kentin, herhangi bir kargaşaya katılmak için fazla teşvike ihtiyaç göstermeyen alt sınıfından– temizlemek için de yararlandı. Yeniçerilerin tasfiyesini izleyen iki buçuk ay içinde kentten 20 bin kişi kendi eyaletlerine geri gönderildi – ve tekrar dönmeleri yasaklandı.[93]

Mahmud hızla yeni bir ordu oluşturmaya girişti. Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye, yani Muhammed'in eğitimli muzaffer askerleri, başlangıçta İstanbul'daki 12 bin piyade ile 1550 sipahiden ve eyaletlerdeki ek birim-

lerden oluşacaktı. Askerlerin hizmet koşulları –en az on iki yıl askerlik yapacak, yılda bir kez izin hakları olacaktı– ile Avrupa tarzı giysileri ayrıntılı tüzüklerle düzenlendi.

> Binbaşılara hîn-i nasblarında cânib-i mîrîden birer sırma çeprastlu kadife cepgen ve güvez çuhadan sıkma ve telli şubara ve başlarına lâhûr şâl verilecek ve iktizâ etdikçe ba'de-mâ maaşıyla tecdîd edeceklerdir. Her rûz-ı hızırda kolağalarıyla mülazımlarına çuhadan kısa cepgen ve kısa entâri ile telli şubara ve çiçekli Bağdad şalı, yüzbaşı ve mülâzim ve sancakdâr ve çavuşlara şaldan ma'adâ mezkûr elbiseler verilecek ve sefer kâtiblerine ibrişim çukadan birer boy cepgeni verilecek ve bunlar ile neferâtın kisveleri sâde şubara ve ta'lîm abası ve çukadan kısa entâri ve yelek ve şayak sıkma ve don ve serhadli ayakkabından ibâret olup...[94]

Geleneksel olarak yeniçeri ocağı Hıristiyanlık'tan İslâm'a dönenlerden oluşmuştu ve giderek çekirdeği Müslüman doğumlulardan oluşsa bile, din değiştirenler kuşkusuz ocağa katılabiliyorlardı; yeni Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin kanûnnâmesinde orduya mühtedilerin alınmayacağı yazılmıştı. İstanbul'da öldürülen yeniçeriler arasında, kollarındaki haç dövmesinden tanınan gayrimüslimler de bulunmuştu; Padişah bunların Müslüman rolü yapan casus Hıristiyanlar olduğunu düşünüyordu.[95]

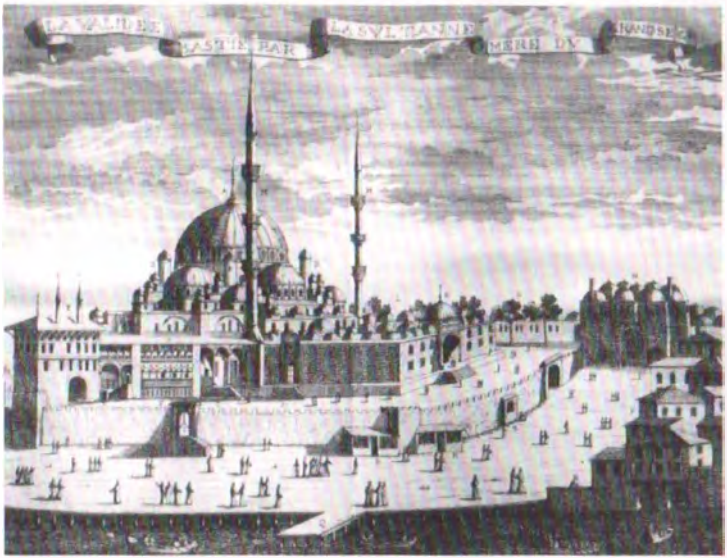
İstanbul'daki yeniçeri kışlaları yerle bir edildi ve yeni ordu kent dışına, Levent Çiftliği, Üsküdar ve Davudpaşa'da III. Selim'in Nizâm-ı Cedid birlikleri için yaptırdığı kışlalara yerleştirildi. Askerî ve deniz mühendislik okulları, tıbbiye ve diğer benzer kurumlar yeni güçleri desteklemek üzere büyütüldüler. II. Mahmud seleflerinden farklı olarak yeni ordusunun kuruluşunda çok az yabancı danışmandan yararlandı – Osmanlıların bu dönemde çok az Avrupalı dostu vardı; Mısır'ın kurnaz valisi Mehmed Ali de, Padişah kendisiyle temas kurduğunda, kendi talim subaylarının henüz bu işe hazır olmadıklarını, yabancı eğitmenlerin ise "Mısır'da yüksek maaşlara ve pahalı üniformalara alıştığını ve İstanbul'daki varlıklarının Osmanlı ordusu için engelleyici olacağını" iddia etti.[96]

Ordu işine katılan az sayıdaki yabancıdan biri, bir süredir İstanbul'da yaşayan ve Sultan Mahmud'a Avrupa tarzında ata binmesini öğreten, Piemonte süvarilerinin eski subaylarında Signor Calosso'ydu. İskoçlu gezgin Karl Macfarlane'in 1828'de kenti ziyaret ettiğinde yazdığı gibi:

> Bununla, eyerlerin beşik kadar kocaman olduğu, kısa ve neredeyse hareketsiz üzengiler dolayısıyla dizlerin kasıkla temas haline gelecek kadar kıvrıldığı Türk tarzı ata binme arasında öylesine büyük fark vardır ki, ikincisine alışık birisi için [Avrupa tarzı] ciddi zorluklar yaratacaktır. Gerçekten de bu öylesine zordu ki, henüz imparatorluk muhafızlarından çok azı uzun üzengilerle eyerin üstünde durabiliyorlardı... Mahmud kuşkusuz ordusunda Avrupa tarzında at binen en iyi kişiydi; bu başarı, ayrıca hızla atlı bir birliğe komuta etme ve ona manevra yaptırma becerisi kazanıyor olması Padişah için büyük gurur ve şeref kaynağıydı.[97]

Venedik'in Girit'i vermeyi reddetmesinin ardından İstanbul'daki Venedik elçisi Giovanni Soranzo ile maiyetinin zincirlenerek hapishaneye götürülmeleri. Olay 1649'da, ada için Osmanlı-Venedik savaşının başlamasından dört yıl sonra meydana gelmişti. Minyatür, 17. yy ortalarından.

Turhan Sultan'ın 1660'ların ortalarında İstanbul'da Eminönü'nde yaptırdığı Yeni Cami. Caminin sağındaki kubbeli bina Mısır Çarşısı'dır.

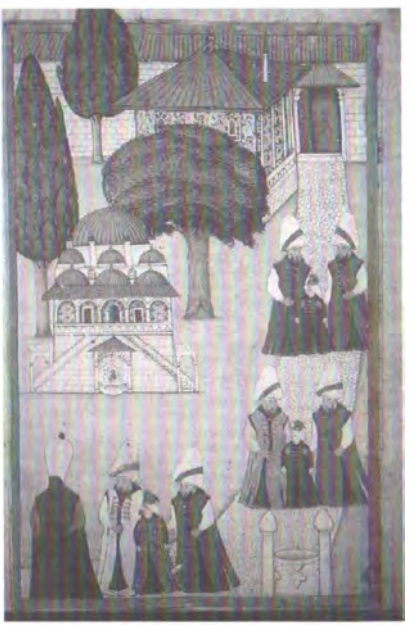
Solda: Baş Kara Hadımağası. Resim İzmir'deki İngiliz konsolosu Sir Paul Rycaut tarafından, ilk kez 1666'da basılan *The Present State of the Ottoman Empire* adlı kitabı için sipariş edilmişti.

Altta: Osmanlılar'ın 1683'te Viyana'da yenilmesinden sonra Veziriazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın boğulması. Resme ilişkin yazıda (burada gösterilmemektedir) sahne betimlenir: Kara Mustafa Padişah'ın emrini okurken bir ağa onu öldürmeye hazır beklemekte, bir diğer ağa Veziriazam'ın namaz kılması için yere seccade sermektedir; kenarda kellesinin konacağı kırmızı kadife torba durmaktadır.

Üstte: "Türkler'in ünlü hilalinin emperyalistler, Polonyalılar ve Venedikliler tarafından parçalanması."1683-99 savaşında Osmanlılar'a karşı birlik olan güçler, imparatorluğu bölüşmeyi hayal etmektedirler. Sol üst ve sağ köşelerdeki savaş sahneleri 1686'da Habsburglar'ın Budin'i ve Venedikliler'in Nafliyon'u almalarını canlandırmaktadır. Resme ilişkin not bu sahnelerin 1686 ya da 1687'de çizildiğini belirtir.

Sağda: III. Ahmed'in üç oğlunun 1720'de sünnet düğünlerine götürülmeleri. Topkapı Sarayı'nın üçüncü avlusundan, Arz Odası ile III. Ahmed'in kütüphanesinin önünden geçen kortejin önünde baş kara hadımağası Beşir Ağa bulunmaktadır. Minyatür, yak. 1721.

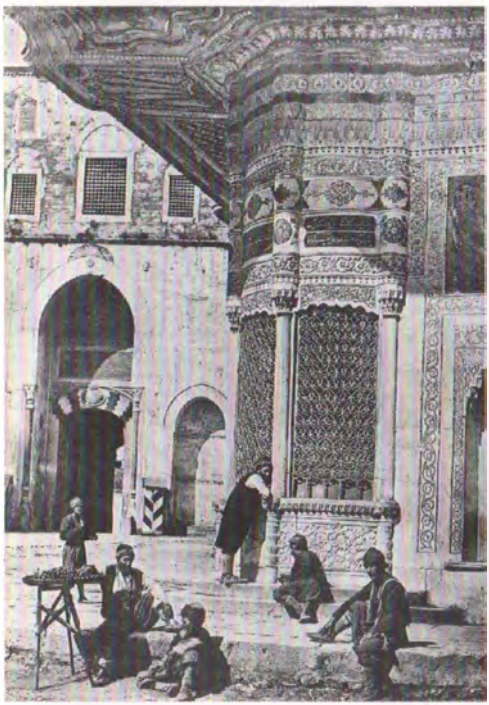

Solda: Lâle çeşitleri: "Ahmed Efendi'nin Ziyafet Zevkini Artıran" ve "Neşe Kaynağı." Sarayda 1725 dolayında hazırlanan ve elli lâle resmi içeren albümden.

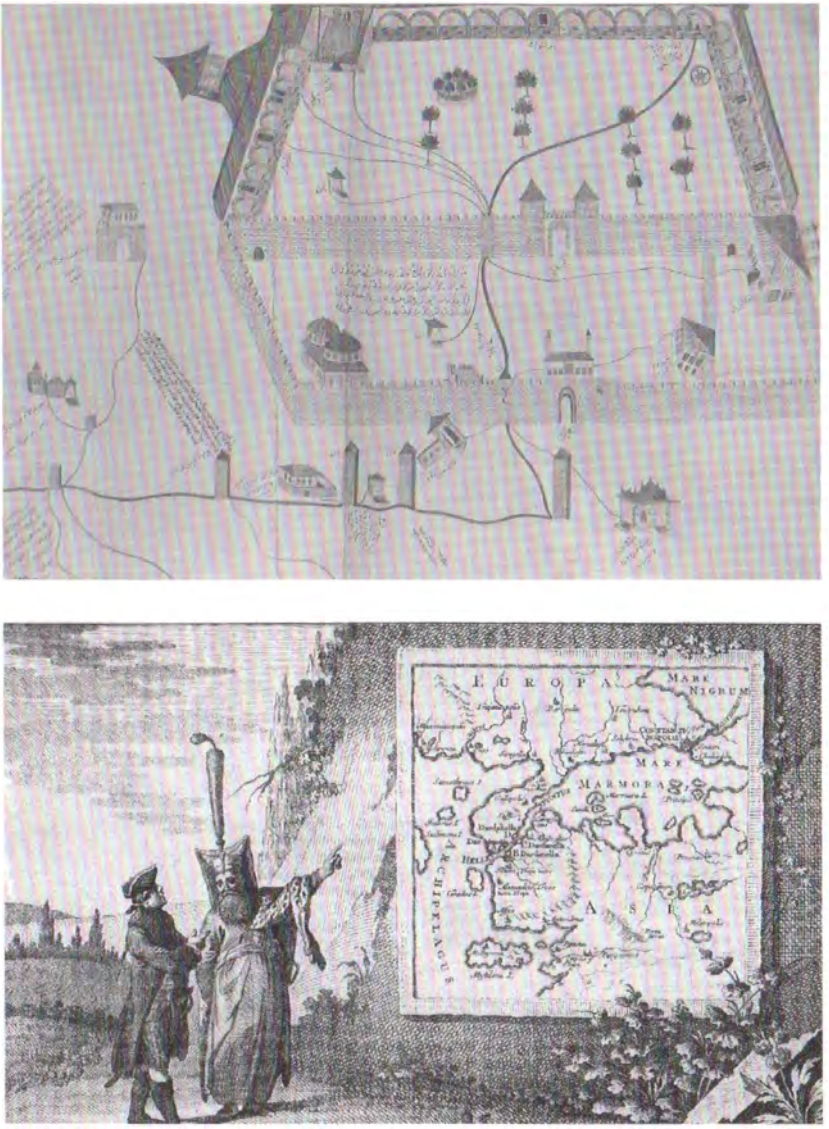
Solda altta: III. Ahmed'in Topkapı Sarayı önünde yaptırdığı çeşmeden ayrıntı, 1728-9. Fotoğraf yak. 1880'de İsveçli fotoğrafçı Guillaume Berggren tarafından çekilmişti.

Altta: Patrona Halil ve arkadaşları. Resmi yapan Jean-Baptiste Vanmour (ö. 1737) Flaman kökenli bir ressamdı ve uzun süre İstanbul'da yaşamıştı. Arkada Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunun kapısı görülmektedir.

Karşı sayfa, üst: Kent dışından Topkapı Sarayı'na su getiren şebekeyi gösteren tomardan ayrıntı. Ana borudan ayrılan kollarla beslenen binalar adlarıyla belirtilmişlerdir. 1098 cm. Uzunluğundaki tomarda şebekede yapılan tamir ve iyileştirilmeler kaydedilmiştir. 1748 tarihli Minyatür.

Bir Osmanlı ile bir Rus görevlisinin Çanakkale Boğazı'nı tartışmaları. Gravür, 18. yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı-Rus savaşları sırasında, Boğazlar'ın kontrolünün yakıcı bir konu olduğu bir dönemde Almanya'da yapılmıştı. Resmin (burada gösterilmeyen) altyazısı şöyledir:

Çanakkale Boğazı ya da Konstantinopolis'in anahtarları olan hisarlar

Türk: İşte, küstah Rus, Türk'ün Divan'a [yani İstanbul'a] giden yolu elinde tuttuğu aşılmaz kilitler bunlardır. Uzakta dört yanardağ [yani kale] görüyorsun. Kork bunlardan, çünkü gırtlaklarından senin sefil donanmana ölüm yağabilir.

Rus: Mağrur Türk! Eğer bir gün yelkenlerim beni aşılmaz dediğin bu surların yakınına getirirse, o zaman hırs ve acımasızlığın için seni cezalandırmamızı ne bu kalelerin güçlü konumu, ne de senin doğulu tehditlerin önleyebilecektir.

Üstte solda: Mısırlı Mehmed Ali Paşa. 1840'ların başında Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyareti sırasında Sir David Wilkie'nin yaptığı çizimlerden oluşan taş basması resim albümünün ön sayfası.

Üstte sağda: Kırım Savaşı sırasındaki üniformasıyla Sultan Abdülmecid. Göğsünde "Zat-ı şevket-simat Efendimiz Hazretlerine mahsus nişan-ı füruğ-efşan" madalyası bulunmaktadır.

Solda: 1847-9'da Sultan Abdülmecid'in emriyle İsviçreli mimarlar Fossati kardeşler tarafından tamirinden sonra Ayasofya'nın iç görünümü. Tamir çalışmaları Fossati'lerin çizimlerinden yapılan bir taşbasması resim albümüyle kaydedilmişti.

Sağda: Sultan Abdülaziz'in çıkardığı bir nişanın arka yüzü. 1866'da sipariş edilen nişan, kolera kurbanlarına yardım için çalışan kişilere verilmişti. Meşe ağacının altındaki ağaçlardan biri, imparatorluğun Arap eyaletlerini simgelemesi amaçlanan bir palmiyedir. Altta "Ağaçların en yükseği, Osman'ın soyu" yazılıdır.

Altta: Osmanlı askeri okul öğrencileri, yak. 1900. Fotoğraf, Sultan Abdülaziz ile II. Abdülhamid'in saray fotoğrafçıları olan Osmanlı Ermenileri Abdullah kardeşlerce çekilmiştir.

Her yıl hac kervanının yola çıkması sırasında düzenlenen şenliklerde Padişah'ın varlığını simgeleyen ve armağanlarını taşıyan tahtırevanın Dolmabahçe Sarayı'ndan çıkışı. Önceleri deve kervanıyla gönderilen armağanlar, yak.1870'ten sonra buharlı gemiler, 1890'dan sonra da trenle gönderilmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında verilen aradan sonra, tören son kez 1919'da yapılmıştı. Fotoğraf muhtemelen Sebah ve Joallier tarafından çekilmişti.

Kayzer II. Wilhelm 1917 sonbaharında İstanbul'u ve Çanakkale'deki savaş alanlarını ziyareti sırasında İstanbul Boğazı'nda sandal gezisinde. Kayzer iskele tarafında, Osmanlı donanmasının komutasını Amiral Suchon'dan devralan Amiral von Rebeur-Paschwitz olması muhtemel bir deniz subayının yanında oturmaktadır.

Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonraki bir ay içinde hükümet, onlarla en yakın ilişkili tarikat olan Bektaşilere bir saldırı başlattı – Bektaşiliğin tarikata adını veren kurucusu yeniçerilerin piriydi ve çoğu kez onlara "Bektaşi ocağı" da denilirdi. Hükümet Bektaşiliğin kaldırılması için argümanların oluşturulması işine, kabul edilebilir bulduğu Nakşibendî, Kâdirî, Hâlvetî, Mevlevî ve Sâdî tarikatlarının liderlerini de kattı. Her ne kadar bir diğer tarikatın kaderini belirlemekte isteksiz de olsalar, bu liderlerin aslında siyasi olup, dinî gibi sunulan bir karara onay vermekten başka çareleri yoktu. Bektaşilere yöneltilen suçlama, Osmanlı tarihi boyunca ortodoks Sünnîliğe bağlılığı kuşkulu Müslümanlara karşı siyasi nedenle tutum almayı haklı göstermekte kullanılan, dinî öğretiye aykırılık suçlamasıydı. Tarikatın önde gelen üyeleri idam edildi ve İstanbul'daki Bektaşî mülkleri ya yok edildi, ya el konulup satıldı, ya da başka amaçlar için kullanıldı. Karar yalnızca başkent için geçerli değildi: Rumeli ve Anadolu'nun her yerinde, Bektaşî topraklarının gelirleri Mahmud'un yeni ordusunun hazinesine kaydırılarak, geçmişle ilişkiler acımasızca koparılıyordu.[98]

Tasfiye hareketi söylenti ve yanlış bilgilendirmelerle büyüdü: Bektaşî olduğu için lanetlenen kişilerin birçoğu tarikattan değildi ve gerek üst, gerek alt düzeydekiler için geçerli oldu. İstanbul'daki Bektaşî yanlılarını saptama görevi Sadrazam Selim Mehmed Paşa'ya verildi – ama dönemin saray vakanüvisi Ahmed Lütfi Efendi, Selim Mehmed Paşa'nın da Bektaşî olduğunu duydu.[99] Ulemanın üst katmanlarından –daha önce saray vakanüvisliği yapmış ve önemli tıp kitapları yazmış olan– Şanizâde Ataullah Efendi 1826'da Bektaşi yanlısı olmakla suçlandı ve İstanbul'dan sürüldü; iddiaya göre Padişah'ın sürgün emri kendisine ulaşamadan kırık bir kalpten öldü.[100] Birden fazla tarikata mensup olmak öylesine yaygın ve bu dönemde Bektaşiliği yok etme çabaları öylesine şiddetliydi ki, başka tarikatların şeyhleri de toplanıp, ülke içinde sürgüne gönderildiler. Ama Bektaşiler, esas olarak diğer tarikatlara, özellikle de devletin tercih ettiği –Bektaşilerin mallarının bağışlandığı– Nakşibendî tarikatına sızma ve onlar tarafından da kabul edilme yöntemiyle gizlice varlıklarını sürdürmeyi başardılar; yüzyılın ortasında seçkin çevreler yeniden Bektaşileri açıkça destekliyorlardı.[101]

Yeniçerilerle ilişkileri İstanbul'un siyasi etkinliğe sahip en zengin üç Yahudi ailesinin –Adcıman, Carmona ve Gabbailerin– reislerinin de idamına neden oldu. İsaiah Adcıman o sırada, halefleri gibi, yeniçeri ocağının bankeriydi; diğer iki kişinin de yeniçerilerle malî ilişkileri olduğu söyleniyordu. Mülklerine el kondu – bunun sonucunda hazineye gelen miktar kuşkusuz kaderlerinin belirlenmesinde rol oynamıştı.[102] Ama Yahudilere verilen bu cezayı haklı göstermek isteyenler meseleye farklı bakarak, ölümlerine kârlı malî mevkiler için Ermeniler ile Yahudiler arasındaki rekabetin neden olduğunu iddia ederler.[103] (Varlıklı Ermeni bankerlerin de zaman zaman idam edilip, mallarına el konduğu olmuştu: Kayda değer bir örnek, 18. yüzyılın ortalarında I. Mahmud'a uzun yıllar

hizmet eden Darüssaâde Ağası Hacı Beşir'in malî işlerini idare eden Yakub Hovanesyan'dır.)[104]

Yahudi bankerlerin sorgusuz sualsiz idamı ve –Mahmud Bektaşî tarikatını resmen yasaklayacak kadar ileri gitmemişti ama– Bektaşîlere yapılan baskılar her kesimde yakınmalara yol açtı: Reformların malî yükü de ağırdı: Mahmud ordusunu iyileştirme planlarının başarısı için güvendiği tüm görevlilere çok cömert davranmış ve bu paraları karşılamak üzere kentin zanaatkârlarına yeni vergiler konmuştu. İstanbul halkı son ayların olaylarından şaşkına dönmüştü – yetkililerden bizar olan ve güvenini yitirmiş insanlar, Sarayburnu'na "birçoğu parçalanmış ve kısmen köpeklerce yenmiş" cesetlerin vuruşunu dehşetle izliyordu; ceset sayısı arttıkça, Temmuz sonlarında kentte veba salgını çıktı. Padişah artık yeniçerilere karşı zaferinin tam olduğunu düşündüğü 31 Ağustos 1826 günü sancak-ı şerifi hazineye geri koydurttu. Hemen hemen aynı zamanda, yaz sıcağı nedeniyle evlerin çıra kadar kuru olduğu kentte korkunç bir yangın başladı; yangını tasfiye hareketinden kurtulan yeniçerilerin çıkardığını düşünenler çoktu.[105]

Osmanlı-Mısır donanmasının Navarin muharebesinde yenilgisinden birkaç ay geçmeden Rusya Osmanlılara savaş ilân etti; Rus ordusu 1828 Nisan'ında Boğdan'ı geçti ve 1829 Temmuz'unda İstanbul'dan yalnızca 200 kilometre uzaklıktaki Edirne'ye ulaştı; bu arada Kafkas ordusu da Kuzeydoğu Anadolu'da Erzurum ve Trabzon'a kadar büyük bölgeleri işgal etmiş ve yol üzerindeki birçok kaleyi ele geçirmişti. Osmanlıların barış isteği Edirne Antlaşması ile sonuçlandı. Antlaşmanın bir maddesi uyarınca Osmanlılar, Mora ve kara Yunanistanı'nın bir bölümü ile bazı adalarda bağımsız bir Yunan Devleti kurulmasını kabul ettiler. Henüz ayakları üstünde duran Yunan Cumhuriyeti 1832 Mayıs'ında resmen İngiltere, Fransa, Rusya ve Bavyera'nın "korumasında" bir krallık haline geldi. Bavyera ayrıca kral I. Ludvig'in on yedi yaşındaki oğlu Prens Otto'yu Yunanistan'a kral olarak verdi. Yeni devletin tanınması, Avrupa'nın 19. yüzyılın sonuna kadar Yunanistan'ın işlerine karışmasının da başlangıcını oluşturdu. Edirne Antlaşması uyarınca Rusya, Osmanlı Devleti sınırları içinde ticaret hakkı elde etti, Gürcistan ve Ermenistan'ın bazı bölümlerini işgali ve en önemlisi Tuna Prenslikleri'nde Rusya'nın etkinliği kabul edildi.[106] Özellikle İngiltere açısından bu gelişme Rusya'nın Balkanlar'da ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinde kontrolü ele geçirmesi için bir köşe taşıydı: İngiltere artık Rusya'yı doğudaki artan çıkarları için önemli bir tehdit unsuru görmeye başlıyordu. Bunu izleyen yıllarda Büyük Güç politikalarında meydan gelen yeniden dizilimin merkezinde, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya lehine parçalanmasını önleme kararlılığı vardı.[107]

Barış antlaşmasının ağır koşullarına ve bunun getirdiği prestij kaybına rağmen, Sultan Mahmud Rusya yenilgisini atlatmayı başardı. Ona göre bu yalnız-

ca savaşın çok erken başladığının bir göstergesiydi: Askerî reformları henüz yeterince kapsamlı olmamışlardı. Ama alt düzey ulema açısından yenilgi, batı kaynaklı yeniliklerin İslâm'ın temel ilkeleriyle uzlaşmayacağının bir diğer işaretiydi. 1829 ve 1830'da Anadolu'yu saran halk ayaklanmaları, eski yeniçerilere sorun çıkarma becerilerini sürdürme fırsatı verdi.[108] Dışarda küçük düşen, içerde huzursuzluk yaşayan Mahmud reformlarına daha da hız verdi. Seleflerinden farklı olarak, onun amaçları askerî alanla sınırlı değildi: Askerî etkinliğin yavaş yavaş artırılmasının kendi başına imparatorluğun bütünlüğünü korumaya ve onun uluslararası karar verme süreçlerinde aktif rolünü sürdürmeye yetmeyeceğinin farkındaydı. Bu nedenle hedefi tüm toplumun dönüştürülmesi –yani Tanzimat, ya da ölümünden kısa süre önce yazılan bir fermanda adlandırdığı gibi Tanzimat-ı Hayriye [hayırlı düzenleme]– idi.[109]

Buna göre Mahmud dikkatini imparatorluğun idaresine çevirerek, ordu ve hazine gibi idareyi de yeniden merkezileştirmeye yöneldi. Ama önce imparatorluğun kaynakları konusunda doğru bir fikre sahip olmalıydı. Bu nedenle 1830-31'de Rumeli, Anadolu ve Ege Adaları'nda, Osmanlı uyruklarını saymak, askerlik ve vergi açısından yükümlülüklerine göre sınıflandırmak üzere ilk modern nüfus sayımı düzenlendi; sayım bir yıl içinde tamamlandı ve sayım memurundan kaçmayı neredeyse imkansız hale getirmek için bunun her altı ayda bir tekrarlanması hedeflendi.[110]

Mahmud uyruklarının nasıl yaşadığını kendi gözüyle görmek için ülkesini gezen ilk Osmanlı padişahı oldu. 1830 ile 1839'daki ölümüne kadar beş seyahate çıktı: 1830'un Ocak ayında Tekirdağ'a, 1831 Haziran'ında –İstanbul'dan tam bir ay uzak kalarak– Çanakkale ve Edirne'ye, 1833 Eylül'ünde donanma tersanelerini gezmek üzere bir hafta için Gemlik ve İzmit'e, 1836 Kasım'ında yeni bir gemiyi denize indirmek üzere ikinci kez İzmit'e ve 1837 Nisan'ında Rumeli'ye gitti. Bir ay süren Rumeli turunda Karadeniz kıyısında Varna'yı, Tuna'da Silistre ve Rusçuk'u, Bulgaristan'da Şumnu, Veliko Tırnovo, Kazanlık ve Stara Zagora'yı gezdi. Her gezisinde mabetlere ve askerî tesislere gitti, kamu tesislerini inceledi, yenilerinin yapılması için devlet yardımı vadetti, yörenin önde gelenleriyle tanıştı ve gerek Müslüman, gerekse gayrimüslim sıradan insanların dertlerine kulak verdi.[111]

Osmanlı idaresi yerine getirilmesi gereken değişen görevlere göre gelişmişti ve geleneksel olarak üç ana dalı –askeriye, kalemiye ve ilmiye– arasında bir akıcılık olmuş, birçok ünlü devlet adamı meslek hayatlarına din-hukuk alanında başlayıp, sonra askeriyeye ya da sivil alana geçmişti. Mahmud 1837'den başlayarak, saltanatının son iki yılında, kısa ömürlü olmalarına rağmen gelecek için önemli örnek oluşturan üç bakanlık [nezaret] kurdu: Sadrazamın (bu zamandan sonra bazen *başvekil* olarak da adlandırılıyordu) başkanlığındaki Dahiliye Nezâreti; 17. yüzyıl sonlarında ayrı bir hükümet dairesi olarak ortaya çıkan Ha-

riciye Nezâreti ve Adalet Nezâreti. Devlet memurları için hiyerarşik bir yapı oluşturuldu, varolan bir yıllık atama sistemi kaldırıldı ve eski, çoğu kez kötüye kullanılan tımar sistemi yerine maaş uygulaması getirildi. Mahmud hükümetinin 1838'de yasaların hazırlanması ve uygulanması için oluşturduğu Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye daha sonra genişletildi ve imparatorluğun başlıca hukukî organı olarak varlığını sürdürdü.[112]

Osmanlı tarihinin sayfaları, çoğu kez rakiplerinin kışkırtmasıyla ve padişahın keyfine göre sorgusuz sualsiz cezalandırılarak –bu arada 17. yüzyılda sözde vergiden muaf dinî kurumların mensupları da dahil– mallarına el konulan ve idam edilen üst düzey görevlilerin öyküleriyle doludur; kurbanlar çoğu kez sürgüne gitme gibi daha hafif bir ceza aldıklarına inandırılıyor, ama kısa süre sonra celladı peşlerinde buluyorlardı. 1837'de bu uygulamaya son kez maruz kalan bürokrat (çok geçmeden dahiliye nezâreti olacak) Umur-u Mülkiye nezâretinin başındaki Pertev Paşa'ydı. Uluslararası diploması öğeleri ile farklı siyasi yönelimlerin birleştiği bir hizip düşmanlığı nedeniyle, bir süre sonra hariciye olarak adlandırılacak nezaretin başındaki rakibi Akif Paşa, Padişah'ı Pertev'in hain olduğuna ikna etmiş, onu özellikle İngilizlere yakın olmakla suçlamıştı. Mahmud'un en parlak elçisi ve Pertev Paşa'nın yetiştirmesi Mustafa Reşid Paşa (kısaca Reşid Paşa) hamisi öldüğü sırada hariciye nazırı olmuştu, ama onu kurtaramadı; bunun yerine böylesi hukuk dışı ceza ve istimlakların kaldırılması için baskı yaptı. Önerisi kabul edilerek, 1838'de devlet memurları ve hakimler için benimsenen ceza yasasına dahil edildi.[113]

Resmî işlemleri bir düzene sokmakla yetinmeyen Mahmud, bireyler arasındaki farkların görünür işaretlerini de kaldırmaya çalıştı – bu olağandışı bir önlemdi, çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda dış görünüş her zaman önemli olmuştu ve bireylerin toplumdaki konumlarına uygun giyim kuşamı düzenleyen yasalar siyasi koşulların gereklerine göre uygulanmış, gözardı edilmiş ya da yeniden yazılmıştı. Daha 1814'te Mahmud'un kendisi de İstanbul halkını "bir sınıfı ötekinden ayırdetmek imkansız hale geldiği" gerekçesiyle uygun giysileri giymeleri için uyarmıştı:

> Dârüssaltanatüsseniyye ahalisi [İstanbul] sunûf-ı adiyeye münkasem ve her sınıfın kıyafet-i mahsusası olub ol kıyafetle gezüb merâsim-i âdâba riayet ve herkes haddini bilüb büyüklerine ve zabitânına taz'im ve hürmet ve itaat eylemek... ve paşalı ve bostancı ve pırpır ve esnaf kalyoncu gibi başlarına şal ve ahmediye ağabani sarmamak ve heyet ve libas-ı mahsûsları her ne ise anı iksa ve telebbüs ve iktisa eylemek lâzimeden iken, biraz müddetdenberu... bunlara göz yumdurularak her bir sınıfda olan süfeha kıyafet-i kadime ve kisve-i mahsuslarını tavrından çıkarub akıllarına gelen sefihâne elbise iktisa eylediklerinden... hademe ve askeri ve esnafın ekseri kıyafet-i kadime ve hey'et-i asliyyelerini bozub kangı sınıfdan oldukları fark olunmayub...[114]

Mustafa Kemal Atatürk'ün 1925'te Osmanlı geçmişinin bir kalıntısı olarak kınadığı fes, bir yüzyıl önce II. Mahmud tarafından getirilmişti. Mahmud'un yeni ordusuna yeni bir başlık uygulama girişimi hiç sorunsuz gerçekleşmişti – fes önceden de Mağrib eyaletleri ve Mısır'ın silahlı kuvvetleri ile Mekke Şerifi'nin maiyetindeki birliklerce takılıyordu, bu nedenle buna dinî bir itiraz olamayacağı açıktı. Aslında Osmanlı ordusuna da girmiş, Balkan âyanından isyancı Vidinli Pazvantoğlu Osman Paşa'ya karşı savaşan sekbanlar fes takmışlardı. 1829'da devlet memurları da fes takmaya başladılar; bu amaçla ulemanın desteğine başvuruldu ve vaizlerden halkı fesi benimsemeye ikna etmeleri istendi.[115]

Kıyafet yasaları insanları rütbesine olduğu kadar, dinlerine göre de ayırt ediyordu; tek üstünlük iddiaları Müslüman olmak olanlar Mahmud'un bu dinî ayırımı görünmez kılan tekdüzelik isteğine şiddetle karşıydılar. Öte yandan, bürokrat olmayanlar da içinde, gayrimüslimler, Müslümanlar ile eşit koşullarda yaşamayı umdukları yeni bir çağın bu simgesini hevesle benimsediler.[116] Din adamları ise Padişah'ın ikna çabalarına karşı çıktılar ve onun sarık yerine fesi benimseme talebini kesin olarak reddettiler.[117] Mahmud'un Avrupa'daki diğer hükümdarlar gibi pantolon ve redingottan oluşan *–istanbulin* denilen– bir kıyafeti benimsemesi, onun geçmişle arasında bir çizgi çizmekte ne kadar samimi olduğunun bir göstergesidir.

Osmanlı Müslümanları ile gayrimüslimlerinin beraber oldukları seçkin çevrelerde batı söylemindeki kültürel gösteriler çok moda oldu, ama iş bu kadarla da kalmadı. Mahmud, daha ünlü olan Gaetano'nun kardeşi Giuseppe Donizetti'yi saraya müzik şefi olarak atadı; Donizetti'nin görevi, bir zamanlar sesiyle kâfir düşmanın yüreğine korku salan mehter takımının yerini alan (ilk kez Nizâm-ı Cedid ordusu için III. Selim tarafından kurulan) askerî bandonun eğitimiydi. Dönemin İtalyan müziği kısa sürede sarayda popüler hale geldi.[118] 18. yüzyılın ortalarından beri cami mimarîsinde batılı, barok bir eğilim görülüyordu. Bir örneği 1750'lerde Nuruosmaniye Camii'nde görülen bu tarzın belki de son örneği, 1823-1826 arasında yapılan ve adını Mahmud'un yeniçerilere karşı zaferinden alan Nusretiye Camii'ydi. Mahmud, kesinlikle İslâmî ve Osmanlı olmayan portre yaptırma geleneğini sürdürdü ve resimlerinin kopyalarını –muhtemelen akik taşına kabartma olarak– devlet adamlarına ve önde gelen yabancı kişilere hediye etti. Öte yandan Selim'den daha cesurdu ve dönemin diğer Avrupalı hükümdarları gibi, portresinin kışla ve devlet daireleri gibi kamusal binalara asılmasını da emretti. Ulema, padişahın görüntüsünün böyle teşhir edilmesine şiddetle karşı çıkıyordu, ama gene de Mahmud 1832'de mücevherlerle bezenmiş bir portresini dönemin şeyhülislâmına hediye etti.[119] Saray vakanüvisi Ahmed Lütfi Efendi 1836'da Padişah'ın portresinin Üsküdar'daki Selimiye kışlasına asılması sırasında yapılan görkemli törenden söz ederken, buna dinî nedenlerle gelebilecek muhalefete karşı, gerçekten büyük insanların –örneğin Sultan Mahmud'un– suretlerini muhafaza etmenin yararlı ve eski âdetlere uy-

gun olduğu görüşünü ileri sürüyordu. Ama Mahmud'un portresi Arap ileri gelenlerine sunulduğu zaman buna dinî bir ibare eklenmediğini de kaydediyordu[120] – Mahmud desteğine ihtiyaç duyduğu ve insan şekli tasvirinin bile itici gelebileceği kişileri daha da fazla kızdırmak istememişti.

Mısır'da Mehmed Ali ülkesini değiştirme çabalarında Mahmud'dan ileri gitmişti, ama reformları büyük maliyetle gerçekleştirilmiş ve sonuçlar her zaman beklediği kadar başarılı olmamıştı: Askerî, malî ve –kapsamlı bir sulama programını temel alan– tarımsal dönüşümlerin yükü köylülerin sırtına binmiş, ordusu ise 1827'de Navarin seferinde istenen performansı göstermekten uzak kalmıştı. Mehmed Ali hemen ordusunu ve donanmasını iyileştirmek için yeni önlemler aldı.[121]

Fransa'nın Mehmed Ali'yi padişahın Mağrib eyaletlerinde kendi amaçları için kullanma umudu boşa çıkmıştı – çünkü Mehmed Ali, çıkarlarının batı değil, Doğu Akdeniz'de olduğuna inanıyordu[122]; bu nedenle kendi başlarına harekete geçen Fransızlar 1830'lardan itibaren Osmanlı'nın uydu eyaleti Cezayir'i işgale başladılar. Mehmed Ali, Mora'da Büyük Güçler karşısındaki kayıplarını tazmin için Sultan Mahmud'dan zengin insan ve doğa kaynakları olan Suriye eyaletlerini istedi; Padişah ona bunun yerine Girit valiliğini verdi, ama adada düzen sağlamanın kendisi için büyük mali yük getireceğinin farkında olan Mehmed Ali bunu reddetti. 1831'de Suriye'ye karşı karadan ve denizden bir sefere girişti. Yeniden canlandırılan Mısır ordusuna komuta eden oğlu İbrahim Paşa Osmanlı güçlerini yendi ve Anadolu içlerine ilerledi; burada yerel nüfustan heyecanlı bir karşılama buldu. İstanbul böylesi açık bir isyana tahammül gösteremezdi: Çağlar boyunca diğer itaatsiz valilere, son örnek olarak da Yanyalı Tepedelenli Ali Paşa'ya yapıldığı gibi Mehmed Ali ve İbrahim asi ilân edildiler ve sadrazam Reşid Mehmed Paşa komutasında bir ordu üzerlerine gönderildi. İki ordu Konya dışında karşılaştığında, Osmanlı ordusu yenildi ve sadrazam esir alındı.[123]

Mehmed Ali'nin muhtemelen bu tarihte Osmanlı'dan bağımsızlık ilân etmeye niyeti yoktu[124] – hırsları onu vassallığın sınırlarını zorlayacak kadar ileri götürmüştü, ama büyük olasılıkla imparatorluk çerçevesi dışına çıkmayı düşünmüyordu: Sonunda o da bir Osmanlı'ydı. Ama İbrahim Paşa duruma farklı bakıyordu. Mehmed Ali, Mahmud'dan af dilemek –aynı zamanda da kazandığı büyük toprakları elinde tutmayı talep etmek– üzere bir mektup yazdığı sırada, İbrahim babasının kendi adına sikke bastırıp, kendi adına hutbe okutmasında ısrar ediyordu.[125] Bir kez daha imparatorluğun bütünlüğüne en büyük tehdit içerden geliyor gibiydi: 1833 Ocak ayında İbrahim, Bursa'ya bir adımlık mesafedeki Kütahya'ya varmıştı. Mısırlıların ilerlemesi İstanbul'un tedarik hatlarını kısmen kesmiş, kentte açlık tehlikesi başgöstermişti. Ne İngiltere, ne de Fransa'dan kesin yardım vaadi alan Sultan Mahmud yardım için Çar Nikola'ya

başvurmak zorunda kaldı ve 1833 Şubat'ında Rusya İstanbul Boğazı'nın üst tarafında bir üs kurdu.[126] Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi valilerinden birine karşı, müdahalesi ancak kendi çıkarı için olabilecek eski bir düşmandan yardım istemek ilk kez görülen bir olaydı ve imparatorluğun ne derece zayıfladığını gösteriyordu.

Mehmed Ali bu maceradan kârlı çıktı. Onu yatıştırmak doğrultusundaki çabalar sonucu 1833 Nisan'ında Mısır, Halep, Şam, Trablusşam, Akkâ, Girit, Beyrut, Safed, Kudüs ve Nablus valiliklerini ele geçirmişti. Cidde, Habeşistan ve Mekke'yi yönetecek olan İbrahim Paşa, Mayıs başında Adana eyaletine vergi tahsildarı atandı; İbrahim buradaki ormanlardan donanması için kereste almayı umuyordu. Temmuz ayında Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında, adını Rus donanmasının 1833 yazında Boğaz'daki üssünün bulunduğu Hünkar İskelesi'nden alan bir karşılıklı savunma paktı imzalandı. Şeytan antlaşmanın gizli bir maddesinde saklanmıştı ve Osmanlılar bununla Rusya'nın talebi halinde Çanakkale Boğazı'nı diğer yabancı güçlerin savaş gemilerine kapatmayı kabul ediyorlardı.[127]

Mahmud barışın bedeli olarak bu tavizlerin verilmesine öfkelenmişti. Tüm aldıklarına karşın Mehmed Ali de sonuçtan memnun değildi: İbrahim'in ataması her yıl gözden geçirilecekti, Mısır'ın Osmanlı hazinesine hâlâ her yıl ödemede bulunması bekleniyordu ve İbrahim'in idaresine yerel direniş nedeniyle Suriye topraklarına sahip olmak tahmin ettiği kadar kârlı olmamıştı. Düşen pamuk fiyatları Mısır ekonomisinde bir gerilemeye neden olmuştu ve Mısır'ın ezilen halkları Mehmed Ali'nin reformlarının biçim ve hızına olan tepkilerini, orduya kaydolmayı reddederek gösteriyorlardı.[128]

Elde ettiklerinden tatminsizliği ve sonraki yıllarda karşılaştığı başarısızlıklar Mehmed Ali'nin hırslarını daha arttırdı. 1838 Mayıs'ında hem –böylece kutsal yerlerin kâğıt üstünde bile olsa kontrolünü yitirecek olan– Padişah'ı, hem de batılı güçleri endişelendiren bir girişimle bağımsızlık istediğini açıkladı. 1839'da yeniden İbrahim Paşa'nın üstüne bir Osmanlı ordusu gönderildi ve Mahmud'un iyileştirmelerine rağmen ordu gene başarısız kaldı. İbrahim 24 Haziran'da Gaziantep'in güneydoğusundaki Nizip'te yapılan savaşta kesin bir zafer kazandı. Bundan sonraki bir hafta içinde Mahmud ölmüş, yerine oğlu Abdülmecid geçmişti. Kaptanıderya (Giritli Hain Ahmed Paşa) da Mehmed Ali'nin tarafına geçmek için bu anı seçerek, donanmayla birlikte İskenderiye'ye yelken açtı. Yeni padişahın hükümeti anlaşmaya hazırdı.[129]

Mehmed Ali ile savaş Osmanlı'nın iç sorunuydu, ama Avrupa'nın hükmüyle çözümlendi. İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya ve Prusya aralarındaki büyük anlaşmazlıklardan sonra tek cephe halinde Sadrazam'ı açgözlü valiyle acele bir uzlaşmaya varmaması konusunda uyardılar. İstanbul 22 Ağustos'ta buna yanıt olarak Büyük Güçlere imparatorluk adına bir anlaşma için pazarlık yetkisi verdi ve bunu izleyen diplomatik manevralar "Doğu Sorunu"nun özünü açığa çı-

kardı: Büyük Güçlerin her biri diğerlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etkisinden kuşku duyuyor, özellikle de diğer devletlerden birinin kendi aleyhine –stratejik, ticarî ya da toprak kazanımı açısından– bir avantaj elde etmesinden korkuyordu. Avrupa çıkarlarının Osmanlılara kesinlikle karşı çıkıp, bağımsızlığa aracılık ettikleri Yunanistan olayının tersine, 1839'da diplomasinin arkasındaki dürtü Rusya korkusuydu: 1833'teki Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın ardından Rusya'nın Osmanlı iç işlerine dahil olması ve bunun neler getirebileceği özellikle İngiltere için büyük kaygı konusuydu.[130]

Son derece nüanslı karmaşık pazarlıklar sonucunda 1840 Temmuz'unda bir uzlaşmaya varılarak, Levant'ta Barışın Sağlanması Konvansiyonu İngiltere, Avusturya, Prusya, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu tarafından imzalandı; Fransa, Mehmed Ali'ye karşı kaçınılmaz olarak alınacak önlemlere taraf olmayı reddetti. Anlaşma koşulları uyarınca Mehmed Ali elindeki diğer eyaletleri yitirdi, ama Mısır valiliği –yıllardır özlediği bir çözüme kavuşturularak– onun ve varislerinin kalıtsal hakkı olarak belirlendi. Osmanlı açısından, Mısır imparatorluğun bir parçası olarak kalıyordu. Mehmed Ali artık kontrol edilmesine izin verilmeyen topraklardan çekilmeyi önce reddetti ve Fransa'nın aracılığıyla daha olumlu koşullar elde etmeyi bekledi. Suriye'de İbrahim Paşa yönetimine karşı başlayan bir ayaklanma Büyük Güçlere müdahale edip, onu ülkeden atmak için bekledikleri fırsatı verdi. Mehmed Ali, Osmanlı donanmasını iade etmeyi kabul etti; Padişah Mısır'da kalıtsal valiliği sıkı koşullara bağlamaya çalıştı, ama konvasiyondaki ortaklarınca bundan vazgeçirildi. Bir yıl içinde Mehmed Ali'ye boyun eğdirilmişti. Mısır eyaletinin yeni konumunu belirleyen fermanın bir koşuluyla, Osmanlı hükümetinin diğer devletlerce yaptığı tüm antlaşmaların Mısır'a da aynı şekilde uygulanması öngörülüyor, bu da Mehmed Ali'nin yeni sorunlar çıkarma olasılığını sınırlıyordu: Mehmed Ali'nin iktidarı büyük ölçüde devlet tekellerinin faaliyetlerinden finanse ediliyordu, ama 1838'de İngiltere ile Sultan Mahmud arasında imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın koşulları uyarınca bu tekelcilik yasaklanmıştı.[131] 1841 Temmuz'unda Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya, Prusya ve Osmanlılar tarafından imzalanan Boğazlar Antlaşması uyarınca, Çanakkale ve İstanbul Boğazları'nın barış zamanında yabancı savaş gemilerine kapalı kalması ilkesi benimsendi.[132]

Bu tarihten itibaren Yakındoğu'da İngiltere'nin etkisi ve müdahaleleri hızla arttı. Çok geçmeden diğer Avrupa devletlerine de benzer ticarî ayrıcalıklar tanındı, ama şimdi kendilerine açık ticarî fırsatlardan en iyi yararlanabilecek durumda olan, sanayide ve malî kurumlarda ileride olan İngilizlerdi. Ticaretteki liberalleşmenin uzun vadeli etkileri karışık oldu: Yabancı tacirler hâlâ iç gümrük vergileri vermeye devam eden Osmanlı tacirlerine göre avantajlı konumdaydılar; ticaret hacmi arttı, ama Osmanlı'nın iç üretimi yıkıma uğradı ve özellikle de gümrük gelirlerinin kaybı imparatorluk maliyesini daha da zayıflattı. Bir tarihçinin ifadesiyle "Osmanlı İmparatorluğu fiilen bir İngiliz mandası haline geldi."[133]

14

KİMLİK BUNALIMI

SULTAN ABDÜLMECİD, 3 Kasım 1839'da, Topkapı Sarayı'nın dış bahçesi Gülhane'de Tanzimat dönemini resmen başlatan ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu diye bilinen fermanını açıkladı. II. Mahmud'un ıslahat programı koşullar elverdiğince sürdürülmüştü; Gülhane Hatt-ı Hümayunu eski yöntemlerin imparatorluğun modern çağa uymasını sağlayamadıklarının kamuya açıklanması, aynı zamanda yakın geçmişteki yasal ve idarî değişikliklerin temelinde yatan ve gelecek dönüşümlere yol gösteren ideolojik çerçevenin kesin bir ifadesiydi. İktidarın zirvesinden halka dayatılıyor olsa da, bu fermanla Padişah kendisi ve hükümetiyle uyrukları arasında bir ortaklık sözleşmesi yapmayı üstleniyordu. Ferman hepsini etkileyecekti ve herkesin bunun ilkelerine katılması bekleniyordu. Ferman okuma yazma bilenlere yeni doğmakta olan basın yoluyla ulaştırılmış, metin resmî gazete *Takvim-i Vakâyi*'de yayınlanmıştı; daha geleneksel yöntemle de, vali ve kaymakamlara imparatorluğun kasaba ve kentlerinin meydanlarında fermanın törenle okunması talimatı verildi.[1]

Ferman Padişah'ın huzurunda, devlet ve din adamları ile yabancı elçilerin katıldığı bir toplantıda Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa tarafından okundu. Girişte Osmanlı İmparatorluğu'nun son 150 yıl içinde eski büyüklüğünü yitirmesinin nedeni olarak şeriata ve faydalı yasalara uyulmaması gösteriliyordu – ama bu durum, diye devam ediliyordu, can güvenliği, şeref ve mal güvencesi ilkelerine dayalı iyi bir yönetimle vergi ve askerlik görevi alanlarında yeni önlemlerle düzeltilebilirdi: Can ve mal güvenliğine ilişkin güvenceler devlete sadakati arttıracaktı; iltizam sisteminden ve "ülkenin kısa süre önce kurtarıldığı tekel belâlarından"[2] gelen gelirlerin yerini almak üzere yeni vergilendirme kaynakları aranıyordu; adil bir vergilendirme sistemi kurulacak ve bu paranın kullanılma biçimleri –ki en büyük payı ordu ve donanma masrafları alıyordu– yasayla düzenlenecekti; askere alma bu yükü adil biçimde dağıtılmak üzere düzenlenecek ve askerlik hizmeti dört ya da beş yıllık bir süreyle sınırlanacaktı. İlk kez bu ilkeler Müslüman ya da gayrimüslim olmalarına bakılmaksızın, tüm Osmanlı uyruklarına uygulanacaktı. Bürokrasinin belası rüşvet yasaklanacak ve kim olursa olsun yasalara uymayan kişinin, rütbesine göre cezalandırılması için bir

ceza yasası oluşturulacaktı. Son olarak da tüm Osmanlı uyruklarının ve dost devletlerin idarede yapılacak köklü değişikliği gözleriyle görecekleri vaadi veriliyordu. Fermanda çok açıkça şer'î yasaların dili kullanılmıştı ve ferman sonucu çıkarılacak yasalar şeriata aykırı düşmeyeceklerdi; fermanın bu dinî niteliği Padişah'ın yüksek rütbeli ulema ve bürokratların katılımıyla, Hırka-i Şerif dairesinde ferman üstüne yemin etmesiyle simgesel olarak da teyit edilmiş oldu.[3]

Yeni padişahlar için âdet olduğu üzere, Abdülmecid de dört ay önce tahta geçtiğinde ülkeyi adil yöneteceğini açıklamıştı. Bu niyet ifadesinin hemen ardından bir diğerinin yapılması ise olağan değildi ve zamanlama özellikle belirlenmişti. Sultan Mahmud'un kapsamlı reformlarına rağmen, 1830'ların sonunda iç ve dış olayların –özellikle de Mehmed Ali tehdidi ile Büyük Güçlerin Osmanlı iç işlerine ilişkin olarak çıkarlarında ve güçlerinde meydana gelen kaymaların– talihsiz şekilde üst üste düşmesiyle, imparatorluk savunma durumuna geçmişti. 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması Osmanlıların Mehmed Ali ile anlaşmak amacıyla İngiliz desteği için ödedikleri bedelse, Gülhane Hatt-ı Hümayunu da, aslında kendi çıkarlarına yönelik olan bu desteği uzun vadede sağlamanın bedeliydi. Tanzimat fiilen saltanatının son yıllarında Mahmud tarafından başlatılmıştı, ama Abdülmecid'in Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilânı Avrupa devletlerine, Osmanlı'nın devletlerini modernleştirme niyetinin samimiyetini gösterecek bir jest olarak düşünülmüştü. Ferman imparatorluğun merkezinde bir tür "niyet tazeleme" olarak, büyük devletlere imparatorluğun oyuna eşit koşullarda katılma kararlılığını ve kapasitesini gösterecek, onları Osmanlı'nın ıslahat çabalarına iyi niyetle destek vermeye davet edecek ve aynı zamanda imparatorluktaki gayrimüslimlere ilişkin, sık sık yüksek sesle ifade ettikleri kaygılarını giderme iradesini sergileyecekti.

Sultan Abdülmecid tahta çıktığında daha on altı yaşındaydı, bu nedenle Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu içerdiği –babasınınkinden çok farklı– ıslahat yaklaşımı genellikle Reşid Paşa'nın inisiyatifi olarak düşünülür. Medrese eğitimi gören Reşid Paşa, daha sonra sivil bürokrasiye geçmiş ve uluslararası politika dünyasında ciddi deneyim kazanmıştı. Yayılmacı politikaların imparatorluğu tehdit ettiği bir dönemde hem Mehmed Ali, hem de oğlu İbrahim Paşa ile görüşmeler yapmış ve elçi sıfatıyla Paris ve Londra'da bulunmuştu. Londra'da bulunduğu sırada Osmanlı'nın Mehmed Ali'ye karşı direnişi için İngiliz desteği sağlamış, bu başarı da en yakın çevresindeki reformcularda İngiliz yanlısı bir görüş yaratmıştı.[4]

Reşid Paşa aracılığıyla daha sonraki Osmanlı yasalarında İngiliz etkisinin görülmesi, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun yerel yanlarını çoğu kez gölgelemiştir. Fermanın hazırlanmasına Reşid Paşa ile birlikte ulema da katılmıştı; anlaşıldığı kadarıyla onların katılımı, fermanın ilânı için bir fetva alma gereğini ortadan kaldırmış ve bunun şeriat ilkeleriyle bir çelişkisi görülmemişti. Pa-

dişah'ın kendisi de hocaları ve annesinin yarattığı ortodoks İslâm bir çevrede büyümüştü. Cülus ilânında kendisine "dindarların emiri ve [Allah'ın] yeryüzündeki halifesi" olarak değinmekle kalmamış, dinin vecibelerine uyarak günde beş vakit namaz kılmayanlara hoşgörü gösterilmeyeceğini de açıklamıştı. Sadrazamına, hilâfetin kendisi için bir miras ve hak olduğunu ve yüce şeriatın her konuda uygulandığını görmeyi istediğini yazmıştı. Ataları gibi o da tarikat üyesiydi; Abdülmecid'in ve kimi yakın danışmanlarından bazılarının tarikatı, Nakşibendîlerin Halidî koluydu. Bektaşîlerden farklı olarak, öğretilerinin merkezine şeriatı koyan Halidîler tutucu egemen çevrelerde kabul görmüşlerdi: 1826'dan sonra Bektaşîliğe vurulan darbe –Mevlevîler ve Nakşibendîler gibi– onların da işine yaramıştı. Tarikatın kurucusu Şeyh Halid-i Bağdadî'nin Şam'daki mezarının bulunduğu yerde Abdülmecid 1840'ların başında bir türbe ve bir tekke yaptırmıştı. İfadeleri ve eylemleri dindar bir adama yaraşır biçimdeydi – 1851'de İstanbul'da Fatih semtinde Hazreti Muhammed'in ikinci bir hırkasının (birincisi Topkapı Sarayı'ndaydı) saklanacağı bir cami yapılmasını emretmişti;[5] onun Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda ifadesini bulan daha sağlam bir devlet arayışının altında, şeriat çerçevesinde reformların sürdürülmesi gerektiği düşüncesi yatıyordu.[6]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki her reform girişimine muhalefet olmuştu, ama şimdiye kadar muhalefetin kontrolü salt iç bir meseleydi; oysa Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun bir sonucu Osmanlı'nın iç gerilimlerini uluslararası plana taşımak oldu. Hükümetin Ferman'ın zamanlaması ve dilinde dış baskılara boyun eğmesi, reform sürecini yabancı denetimine açmış, bu da Hıristiyan Avrupa ile İslâmî Osmanlı kültürleri arasındaki derin görüş farklılıklarını vurgulamıştı. Değişimin niteliği ve hızı konusunda karmaşık tartışmalar oluyor, Avrupa devletlerinin çoğu kez birbiriyle çelişkili taleplerinin karşılanması için uğraşılırken, iç çelişkilerin çözümlenmesi daha da güçleşiyordu.

İlk bakışta Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun daha iyi bir idare ve daha sağlıklı bir hazine istendiğine ilişkin niyet ifadesinde çarpıcı bir yön yoktu. Ancak, idarî reformların gerçekleştirileceği yasal çerçevenin vurgulanması yeni bir boyuttu: Bu tutum II. Mahmud'un, dinî ya da sultanî yasaların keyfi olarak ve düzensiz uygulanmasının yerini tarafsız, rasyonel karar verme sürecinin alması amacının bir devamını yansıtıyordu. 1840'ta genel bir ceza yasası benimsendi; aynı yıl en azından teoride iltizam kaldırıldı: Fiiliyatta, yasa koyucuların hedefleri tam olarak gerçekleştirilememişti ve sistem 20. yüzyıl başlarında hâlâ sürüyordu.[7] Ama Tanzimat uygulamaları imparatorluğun farklı yerlerinde farklı oluyordu. Reformları gerçekleştirecek eğitimli personel yokluğu, yukardan dayatılan değişikliklere içgüdüsel direnişle birleşen bir tembellik, müflis bir hazine, az gelişmiş bir altyapı, çoğunluğu okuma yazmasız bir nüfus, birbirinden çok uzak ve değişik bölgelere yeni değerlerin iletilmesi sorunları – tüm bunlar reformların uygulanmasını zorlaştıran öğelerdi.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun yarattığı huzursuzluğun kaynağında, genel olarak, Osmanlı toplumunun eskiden beri işleyişinde temel oluşturan, kısmen üstüste geçmiş kategorilerin ve her bireyin belli bir gruba aidiyeti dolayısıyla kendisine düşen ve ondan beklenen hak ve görevlerin şimdi açıkça karışmış olmaları yatıyordu.[8] Yasa önünde herkese eşitlik vaadinin Osmanlı ortamında özümsenmesi kolay bir şey değildi, çünkü İslâm'ın kendisinde –inanan ve inanmayan, efendi ve köle, kadın ve erkek arasındaki– üç temel eşitsizlik vardı.[9] İnananlar ve inanmayanlar arasındaki eşitsizlik tüm İslâm toplumlarında temel yapının koşullarını belirliyordu; Osmanlı toplumu geçmişte buna ek olarak, yöneticiler ile reaya –yani vergi vermeyenler ile verenler– arasındaki, şimdi silikleşmiş ayırımla da belirleniyordu. Pragmatizm ve uzlaşma Osmanlı'nın çoğu faaliyet alanında belirleyici olduğundan, bu ayırımlar her zaman ve her yerde sıkı sıkıya uygulanmamışlardı, ama tüm Osmanlı uyruklarının eşitliği ilkesinin açıkça ifadesi birçok kesimin kolayca hazmedebileceği bir şey değildi – özellikle de yeni düzenlemelerde herhangi bir aksaklık ya da gerilemenin yabancıların eleştirisine açık olması boyutu dikkate alındığında.

Osmanlı toplumunda Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki eşitsizliğin en belirgin ifadesi, ikincilerin verdiği cizye vergisiydi. Bu bir seferde kaldırılabilecek bir ayırım değildi, ama bu dönemde yapılan idarî değişiklikler için bile Şeyhülislâm'ın fetvası gerekli oldu.[10] Gayrımüslimleri Müslümanlar ile aynı konuma getirmek –yani gayrimüslimleri cizye vergisi yükümlülüğünden kurtarmak– hem devleti önemli bir gelir kaynağından yoksun bırakacak, hem de Müslüman bir devlette gayrimüslimlerin "ikinci sınıf" konumu ilkesiyle çelişecekti; bu nedenle "eşitlik" Müslüman nüfusu gayrimüslimlerle aynı hizaya getirip, gerek Müslüman gerekse gayrimüslim köylülerden topraklarının değerine göre derecelendirmiş bir vergi alarak sağlandı.[11] Aslında vergi tahsilini merkezî ve düzenli hale getiren yeni kuralların bazıları II. Mahmud döneminin son yılında benimsenmişlerdi; bunların amacı reayanın hayatını karartan yolsuzlukları gidermekti, ama yoksul Müslümanlar gene de düzenli ve nakit bir vergi uygulamasından memnun olmamışlardı, çünkü eskiden bazıları aynî olarak ödenebilen çeşitli vergilere tâbiydiler. Aynı şey eskiden devlete somut hizmetleri karşılığında özel muafiyetleri olan, ama şimdi vergilendirilecek diğer bazı Müslüman grupları için de geçerliydi.[12]

Tahmin edilebileceği gibi, gayrimüslimlerin ikinci sınıf konumunu simgeleyen toplumsal ve malî aksaklıkların kalkmasını hevesle bekleyen Osmanlı Hıristiyanları ile onların Avrupalı savunucuları cizye vergisinin devam etmesini Tanzimat'ın herkese eşitlik vaadine aykırı olarak yorumladılar. Her devlet gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun da işleyebilmek için vergi gelirlerine ihtiyacı olduğu gibi hoşlarına gitmeyen bir veri gözardı edildi ve Tanzimat'ın kusurları Avrupa basınında her tartışıldığına ana konu vergilendirme sisteminin bozukluğu oldu.[13] İmparatorluğun Yahudi nüfusunun yakınmaları ise fazla duyulmuyor-

du, çünkü onlar lehine Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahaleye hazır bir Büyük Güç yoktu. Yalnızca İngiltere, Rusya'nın Ortodoksları ve Fransa'nın Katolikleri koruma iddialarına karşılık, 1830'larda Osmanlı Yahudileri'nin koruyucusu olarak tanınmak istemiş ve Yahudileri Filistin ve Suriye'ye yerleştirme konusuna eğilmişti. Ama hükümet, bir çoğulculuk görünümü verme çabası içinde, ilk kez 1835'te Yahudi cemaatine ilkesel olarak Ortodoks ve Ermeni patrikleriyle eşit statüde bir lider atamıştı. Ama bu atama tek bir yüce kişiliği tanımaya yatkın olmayan Yahudilik ile pek uyuşmuyordu: Önce kuşkuyla yaklaşılan hahambaşılık, ancak zamanla kabul edildi.[14]

1830'larda Osmanlı'nın batıdaki Sırbistan sınırı yakınlarında bulunan Niş bölgesinde bir dizi ayaklanma olmuştu. Sırp lideri Miloş Obrenoviç asileri desteklemeyi reddetti, bunun yerine Osmanlı yetkilileriyle işbirliği içinde yeni idarî reform için usta bir çalışma yürüttü. Ancak 1839'da tahttan feragat etti ve kısa süre sonra kalıtsal prens olarak yerine on altı yaşındaki oğlu Mihail geçti. İki yıl sonra vergi reformu uygulanmaya başladığında, olaylar patlak verdi: Toprak sahibi sınıf Hıristiyan, köylüler Müslüman ve Hıristiyan karışıktı ve yeni vergi oranları hiçbirini memnun etmediği gibi, teoride kaldırılmış bazı vergiler onlardan gene isteniyordu. O yıl Niş bölgesindeki Hıristiyan köylülerin Mihail Obrenoviç'ten istekleri bir bağımsızlık talebinin izlerini taşımıyor, sadece yaşam koşullarının iyileştirilmesini amaçlıyordu. Bu dilekçelerden birinde dikkatle, "halk Padişah'ın meşru hükümetine karşı isyan etmemekte, yalnızca Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun yararlı koşullarına sadık kalınmasını ve bunların aynen uygulanmasını istemektedir" denilmişti.[15] Ancak direniş toplumsal gruplaşmalar biçimindeydi ve yerel Osmanlı idaresi Müslüman-Arnavut birliklerden karışıklıkları bastırmalarını istedi. Bunlar da İstanbul müdahale edene kadar, ayaklanmayı şiddetle bastırdılar. Çatışmanın dinî izleri Osmanlı Ortodoksları'nın hamilerinin gözünden kaçmadı: Rusya'nın olayı protesto etmesi üzerine, durumu incelemek üzere İstanbul'dan bir heyet gönderildi. Osmanlı hükümeti olayları Sırp liderliğinin başlattığı kanısındaydı, ama böylesi vergiyle bağlantılı protestoların son derece hassas bir bölgede yeni toplumlararası huzursuzluğa yol açabileceği endişesiyle, Hıristiyanları yatıştırmak için Arnavut başıbozukların aldığı Sırp rehineler için fidye ödemeyi, çalınan hayvanları ve diğer gayrımenkulleri geri almayı, şiddete maruz kalanlara para dağıtmayı kararlaştırdı; kaçanlar da evlerine döndüler.[16]

Eksik ve sendeleyerek de olsa ıslahatın üst düzey bürokratların çoğunluğu ve genel olarak halk için çok hızlı, çok ileri gittiğinin en açık kanıtı Reşid Paşa'nın 1841 Mart'ında Hariciye Nazırlığı'ndan alınması oldu; azlin Paşa'yı bir yıl önce imzalanan Levant'ta Barışın Sağlanması Konvansiyonu'nun sorumlusu olarak gören Mehmed Ali'nin, Paşa'nın düşmanlarına verdiği rüşvetler sonucu gerçekleştiği anlaşılmaktadır.[17] Hükümet tutucu görüştekilerin elindeydi ve kabine yeni getirilen önlemlerden birçoğunun geri alınmasını oybirliğiyle kabul etti[18]

– bu karışıklığı daha da artırdı. Reşid Paşa'nın düşmesine katkıda bulunan faktörlerden biri de, şeriat ilkeleriyle hiç ilgisi olmayan ve Fransız modeline dayalı bir ticaret yasası getirmesinin dinî çevrelerce onaylanmamasıydı: Ortaklık, iflas gibi konuları ele alan yasa çok geçmeden iptal edildi.

Sultan Mahmud'un da keşfettiği gibi reform para istiyordu. Onun zamanında paranın değerini düşürme yoluna gidilmiş, böylece Osmanlı tarihinde görülen en enflasyonist dönemlerden biri yaşanmıştı. En yaygın kullanılan madeni para olan kuruşun içindeki gümüş miktarı 1789 ile onun tahta çıktığı 1808 yılı arasında değişmemişti, ama Mahmud'un 30 yıllık saltanatı sırasında yüzde 80 kadar azaldı; altın sikkelerde değerli metal oranındaki azalma yüzde 20'den azdı. İlki 1808-1822, ikincisi 1828-1831 arasında olmak üzere iki devalüasyon dönemi saptamak mümkündür. İkinci ve daha hızlı dönem hem 1828-9 Rus savaşını, hem de daha sonra Osmanlı'nın ödemek zorunda kaldığı tazminat yükünü kapsamaktadır. Yeniçeri ocağının 1826'da lağvedilmesi paranın değeri düşürüldüğünde en çok gürültü koparan grubu ortadan kaldırdığından, bu ikinci aşama genelde başarılıydı ve hazineyi yükümlülüklerini karşılamakta daha iyi bir duruma getirdi.[19]

Ama paranın değerinin düşürülmesi uzun vadeli malî gereksinimler için yeterli bir çözüm değildi ve devlet Galata tefecilerine aşırı borçlanmıştı. 1840'ta, o zamana kadar denenmemiş bir malî araç olarak kâğıt para basıldı. Aslında bu yalnızca İstanbul'da tedavülde olan ve taklit edilmesi mümkün bir hazine bonosuna benziyordu (yalnızca sekiz yıl sonra ve geçen süre için yıllık yüzde 12,5 faiz oranıyla geri ödenebiliyordu), ama giderek –hükümetin hedeflediği gibi– madenî paraya eşit bir değiş tokuş aracı haline geldi ve hazinedeki para miktarını artırmakta belli ölçüde başarılı oldu.[20] 1844'te gümüşün altına çevrilmesi için sabit bir kur belirleyen çift maden esasına dayalı bir standart benimsendi: Bu da paranın istikrara kavuşturulmasına katkıda bulundu. Bu dönemde Osmanlı'daki yeniliklerin çoğu gibi bu fikrin kaynağı da Mısır'dı.[21]

Reşid Paşa 1841'de azledildikten kısa süre sonra elçi olarak Paris'e dönmüştü; 1845'te geri çağrılarak yeniden hariciye nazırı atandı ve ertesi yıl sadrazam oldu. 1858'den ölümüne kadar aralıklarla o zaman için oldukça uzun sayılacak bir süre görevde kaldı ve sadrazamlığa II. Mahmud döneminde yitirdiği önemini yeniden kazandırdı. Özellikle de Tanzimat uygulamalarından doğan sorunlar nedeniyle, genç Sultan Abdülmecid'in otoritesini kurması zaman aldı, ama saygın Reşid Paşa'yı yanına alarak, 1841'de işbaşına geçen tutuculara kurban giden reform programını sürdürecek itibarı sağladı.

Reşid Paşa'nın yokluğu sırasında gerekli bir idarî önlem olarak 1843'te, merkezî hükümeti eyaletlerin potansiyeli konusunda bilgilendirmek amacıyla imparatorluğun kırsal kaynaklarının sayımı yapılmıştı. Reşid Paşa göreve yeniden geldikten sonra özellikle hukuk ve eğitim alanlarında kapsamlı reformlar yapıldı: 1847'de hem Müslümanlara, hem gayrimüslimlere hizmet eden ticarî mah-

kemeler kuruldu; 1850'de dokuz yıl önce Reşid Paşa'nın azline katkıda bulunan ticaret yasasının yerine Fransız esinli yeni bir yasa benimsendi; bir maarif nezâreti ve on ile on beş yaş arasındaki erkek çocukları için lâik okullar kuruldu.[22] İslâmî adetlere dayalı olmayan bu yapıların kurulması uzun vadede devletin modernleştirilmesi için yararlıydı, ama hâlâ işlemekte olan geleneksel sistemle aralarında kolayca çözümlenmeyen çelişki ve aykırılıklar vardı. Ayrıca, yeniliklerin sayısı azdı.

Reforma rağmen kırsal alanlarda değişim yavaş gerçekleşiyordu. Büyük tarım arazilerine sahip toprak ağaları bir gecede ortadan kaybolmadılar, işleri kendilerine uygun biçimde düzenlemeye devam ettiler ve reformcuların iyi niyetlerini baltalamakta zorluk çekmediler. 1850'de Tuna'daki Vidin'de meydana gelen bir isyan, dinamikleri açısından diğer bölgeler için de örnek verilebilir. Buradaki Müslüman toprak ağaları çiftliklerinde kiracı olan çoğunlukla Hıristiyan köylülere uyguladıkları angarya sisteminin kaldırılmasına öfkelenmişlerdi. 1838'de yasaklanan sistem, köylülerden istenen diğer ücretsiz ve ağır hizmetlerle birlikte fiilen sürdürülmüştü. Silahlı bir köylü direnişi nedeniyle toprak ağaları hükümete başvurdular: Hükümet angaryanın gerçekten kaldırıldığı ve meselenin yerel olarak çözümlenmesi gerektiği yanıtını verdi. Ama böylesi anlaşmazlıkların çözümlendiği yer yöresel meclisti ve başvuruda bulunan toprak ağaları bunun üyelerinin çoğunluğunu oluşturduğundan, sorun onların lehine çözümlendi ve uygulamada pek bir değişiklik olmadı.[23] Elimizdeki kanıtlardan Rusya ve Sırbistan'ın Vidin'deki olaylar konusunda itidalli davrandıkları ve Vidin'deki karışıklıkların Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlık talebiyle hiçbir bağlantısı olmadığı anlaşılmaktadır.[24] Ancak, Osmanlı egemen çevrelerinin Tanzimat ile devlet ideolojisinin yeniden formülasyonu yoluyla, imparatorluğun Hıristiyan azınlıkları arasındaki hareketliliği durduracağına ilişkin iyimserlikleri temelsiz çıkacağa benziyordu.

Daha Reşid Paşa'nın sadrazamlığa dönmesinden bile önce, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun en tartışmalı, ama Osmanlıların yeni herkese eşitlik programının kilit maddelerinden biri olan bir öneri –imparatorluğun silahlı kuvvetlerine gayrimüslimlerin alınması– sendeleyerek de olsa uygulanmaya başlanmıştı. Şeyhülislâm gayrimüslimlerin orduda görev yapmalarına dinen bir sakınca olmadığını açıklamıştı; üstelik orduya alınmaları için güçlü bir neden vardı – imparatorluğun askere ihtiyacı vardı ve aralarında savaş kayıpları da olmak üzere çeşitli nedenlerden Müslüman nüfus görece azalıyordu. Hükümet gayrimüslimleri, Müslüman denizcilerle kaynaşmaları ihtimali az olan savaş gemilerinin kısıtlı mekanlarında değil, yalnızca karada görevlendirmenin daha doğru olup olmadığını düşündü. Gene de 1843'te gerekli çerçeve hazırlanmıştı ve 1845 ve 1847'de –bu sırada reformcular işbaşında olmadıkları halde– donanmaya Hıristiyan asker kaydı yapıldı. Hükümet askere alınanlara sert davranan subayları dizginlemeye çalıştıysa da, İngilizler şikayette bulundular ve bir sonraki adımın

Hıristiyanları orduya almak olmasından endişelendiler. 1848-1851 arasında Hıristiyan denizci kaydedilmedi; 1851'de Makedonyalı Hıristiyanlardan birçoğu donanmaya kaydolmamak için Mora'ya kaçtı; Trabzon'daki Hıristiyanlar ise kendilerinin yöredeki Yunan ve Rus konsolosluklarının himayesinde olduklarını gösteren belgeler, hatta yabancı pasaportlar edindiler. Donanmaya alınan Hıristiyanlara denizde değil, imparatorluk tersanelerinde çalışma önerisi gibi tavizler bile bu dönemde bu çıkmazı aşmaya yetmedi.[25]

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndan doğan yasaların uygulanmasında karşılaşılan büyük sorunlara rağmen, fermanın ilkelerini savunan Osmanlı ıslahatçıları kendilerini yeni bir dünya düzeninde Avrupa devletlerinin eşit ortağı olarak görüyorlar, bu eşitlik 19. yüzyıldaki dünya fuarları gibi olaylara katılımla simgeleniyordu. Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin, özellikle Reşid Paşa'nın –İstanbul'da 1825-1827, sonra 1842-1858 arasında elçilik yapan– Stratford Canning ile temaslarında somutlaşan yakınlığı, kuşkusuz onları bu olayların ilkine, 1851'de Londra'da yapılan büyük sergiye katılma fırsatından yararlanmaya teşvik etmişti (daha sonra 1855 ve 1867'de Paris'te, 1862'de Londra'da, 1863'te İstanbul'da yapılan dünya fuarlarına ve bu yüzyıl sonlarındaki diğerlerine de katılındı). Resmî bir açıklamaya göre katılma nedeni Osmanlı topraklarının verimliliğini ve Osmanlı halkının tarım, sanayi ve el sanatlarındaki becerilerini sergilemekti. 700 kadar üretici buralarda mallarını sergiledi ve başta Mısır ve Tunus gibi yarı bağımsız eyaletlerden olmak üzere, bazıları ödül aldı.[26]

1839'dan 1853 Kırım Savaşı'nın patlamasına yol açan çatışmalara kadar geçen süre, hevesle dış dünyaya sarılan imparatorluk için uluslararası barış yıllarıydı. Giderek Osmanlı topraklarına imalat ve tarımdaki teknik yeniliklerin girmesi, gerek iç, gerekse uluslararası pazarlar için üretimin artmasını sağladı. Uluslararası ticaret açısından, yabancı tacirlerin kazandığı imparatorluk içinde serbestçe ticaret yapabilme hakkı ve tekellerin sona ermesi, Osmanlı'yı dünyadaki en liberal rejimlerden biri yaptı.[27]

1840'larda, Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerinde Rusya görünürde savunma konumlarına zorlanırken, İngiltere Büyük Güçler arasında öne çıktı; ancak çok geçmeden Rusya'nın Ortodoks uyrukları koruma bahanesini istikrarsızlık yaratmak için kullanarak, imparatorluğu parçalamak amacıyla aktif faaliyet gösterdiği fark edildi.[28] Yüzyıllardır olduğu gibi, Filistin'deki kutsal yerler için Katolik ve Ortodoks rekabeti yabancı müdahale için verimli bir zemin oluşturuyordu. Fransiskanlar 1690'da üstünlük sağlamış ve 1740'da Fransızların Belgrad Antlaşması'nda Osmanlıları desteklemesinin ardından konumlarını pekiştirmişler, ama 1757'de bu konumu Rus destekli Ortodokslara kaybetmişlerdi.[29] 1840'larda, kutsal yerler sorunu Fransa ile Rusya arasındaki genel rekabetin bir öğesi haline gelince, mesele yeniden alevlendi. Rus hacılar sayıca, gerek Osmanlı Ortodokslarından, gerekse Katolik hacılardan çok fazlaydı ve Çar I.

Nikola kutsal yerlere özel bir ilgi gösteriyordu. Bundan sonraki birkaç yıl, bu davayı savunarak uluslararası prestij ve ülke içinde halk desteği kazanmaya çalışan Rusya ile Fransa, Osmanlı hükümetini baskı altına aldılar.

Bu dönemde büyük dinî öneme sahip bir diğer yapı, Ortodoks Bizans zamanında yapılmış olan Ayasofya gündeme geldi. Sultan Abdülmecid 1847'de ciddi tamir emri verdiğinde, bina İstanbul'a gelen ziyaretçilerin gerek yapısal, gerekse dekorasyonu açısından ihmal edilmiş durumunu vurgulayacakları kadar kötü bir durumdaydı.[30] Ayasofya son olarak 18. yüzyıl ortalarında I. Mahmud tarafından tamir ettirilmişti. 18. yüzyıl sonlarından itibaren –başlangıçta bu sırada Rus egemenliği altına giren Kırım'daki dindaşları üzerinde dinî otorite iddialarını desteklemek üzere– padişahlar Halife kimliklerini vurgulamaya başladılar ve Ayasofya "Osmanlı hilâfetinin simgesel mevki" olarak yeni bir rol üstlendi; bu yeni yorumu destekleyecek bir dizi efsane de ortaya çıktı.[31] 1847'deki tamir işi İsviçreli Fossati kardeşlere verildi. Fossatiler 1837'de Rus elçiliğini inşa etmek üzere İstanbul'a gelmişler, bu tamamlandıktan sonra da burada kalarak çiftlik konaklarından, hükümet dairelerine ve Katolik kiliselerine kadar bir dizi bina yapmışlardı. Padişah ulemanın projeye tepkisi konusunda kaygılıydı, ama gene de çalışmalar sürerken Ayasofya'yı birkaç kez ziyaret etti. Tamir emrini verdiği sırada, en gerici din adamları hacca gittikleri için İstanbul'da bulunmuyorlardı.[32]

Abdülmecid, Ayasofya'nın tamirinin tamamlanması anısına Paris'te bir tarafında kendi tuğrası, diğer tarafında kilise-caminin görüntüsü olan bir madalyon yaptırttı;[33] böylece binanın daha yaygın tanınmasını sağlarken, simgesel önemini de vurguluyordu. Osmanlıların çok iyi farkında oldukları gibi, dış dünyaya nasıl bir görüntü sundukları konusunda aktif çalışma zamanıydı. Abdülmecid, Ayasofya'nın tamiriyle bir yandan ülke halkına hitap ederken, bir yandan da Hıristiyan dünyasına onun anlayabileceği bir dilde bir iyi niyet mesajı veriyordu. Padişah'ın göz diktikleri bu kentteki özel bir anıta gösterdiği bu ilgi Rusları herhalde, Osmanlı'nın İngiliz müttefiklerini memnun etmek üzere planlanan bir diğer girişimi –otokratik Rus Çarı I. Nikola'nın müdahalede bulunduğu 1848'in mutlakiyet karşıtı başarısız devrimlerinden kaçan Polonyalılara ve Macarlara sığınma vermesi– kadar rahatsız etmişti. Bu Osmanlılar için de yararlı bir jest olmuştu, çünkü sığınmacıların birçoğu orduda ya da bürokraside görev aldı; bunlardan bazıları Müslümanlığı benimsedilerse de, çoğu dinini korudu.

1850'de Prens Louis-Napoleon, Fransız Cumhuriyeti'nin başkanı olarak, ülkesinin din adamlarının desteğini kazanmak amacıyla kutsal yerlerin vesayeti iddiasını yineledi. 1852'de yapılan uzun pazarlıklar sonucunda Beytüllehem'deki Kutsal Doğuş Kilisesi'nin anahtarları Katoliklere verildi. Anahtarların kullanımına Rusya'yı tatmin etmesi beklenen kısıtlamalar getirilmişti, ama 1853'te öfkeli bir Çar, St. Petersburg'daki İngiliz elçisiyle ilk kez "Avrupa'nın Hasta Ada-

mı" olarak değindiği imparatorluğun parçalanması planlarını tartıştı. Çar Nikola Eflak-Boğdan'ı, Bulgaristan ve Sırbistan'ı, İngilizler de Mısır ve Girit'i alacaklar ve İstanbul serbest bir liman olacaktı. Londra'dan plana pek bir tepki gelmemesi sessiz bir kabul olarak algılandı ve 1853 Şubat'ında Rusya'dan Prens Aleksander Mençikov Padişah'a bir ültimatom getirerek, Rusya'nın kutsal yerlerdeki üstünlüğünün devamını ve Rusya'nın Osmanlı'nın Ortodoks uyrukları üstündeki haklarının tanınmasını istedi. Çar'ın talepleri reddedildi ve Temmuz başında Rus güçleri Prut ırmağını aşarak, Boğdan'a girmeye başladılar. Eylül ayında İngiltere ve Fransa'nın gönderdiği dört savaş gemisi Çanakkale Boğazı'nı geçip, İstanbul'a yaklaştılar; Osmanlılar sonuçsuz diplomatik girişimlerden sonra 27 Ekim'de Tuna'nın ötesine bir ordu gönderdiler. Bunlar Kırım Savaşı'na dönüşecek olan çatışmaların açılış hamleleri oldu. Savaş ancak 1854 Mart'ında, Rusya bir önceki yılın Kasım ayında Sinop'ta Osmanlı donanmasını bombaladıktan sonra, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin niyetlerinden her zaman kuşkulu olan İngiltere ve Fransa'nın Osmanlıların yardımına koştuklarında ilân edildi. Osmanlılar kuzey komşularına karşı mücadelede kendilerine müttefikler bulmuşlar ve Kırım Savaşı başlamıştı.[34]

Rusya'nın Eflak-Boğdan'ı işgalinden Osmanlı İmparatorluğu kadar etkilenecek olan Avusturya, savaş halindeki dört Büyük Güç arasında aracılık rolü oynadı. 1854 Haziran'ında Rus birlikleri geri çekilmek zorunda kaldılar ve Padişah ile yapılan bir antlaşma uyarınca Avusturya kuvvetleri onların yerlerini aldılar; antlaşmayla Osmanlı'nın Eflak-Boğdan üstündeki egemenlik hakları savaş süresi için Avusturya'ya devrediliyordu. Böylece Tuna Prenslikleri savaşan taraflara kapatılınca, savaşın odak noktası Kırım'a kaydı. İngiliz ve Fransızlar burada Rus donanmasını ve donanma tesislerini yok ederek, "Boğazlar Sorunu" üzerindeki keskin mücadeleye kesin bir son verme fırsatı görüyorlardı. Üç müttefikin hedefi Sivastopol limanıydı, ama kenti ancak bir yıl sonra, 1855 Eylül'ünde alabildiler. Kasım'da Rus güçleri Kafkaslar'ı geçerek Kuzeydoğu Anadolu'da Kars'ı almışlardı; Aralık ayında Avusturya, Rusya'nın barış talebinde bulunmaması halinde müttefikler tarafında savaşa girme tehdidinde bulundu. Görüşmeler çok geçmeden 30 Mart 1856 tarihli Paris Antlaşması ile sonuçlandı.[35]

Paris Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Camiası'nın [concert] diğer devletlerle eşit konumda bir üyesi olduğu kabul ediliyor ve toprak bütünlüğü güvence altına alınarak, artık Rusya'nın –ya da başkasının– toprak emellerinin kurbanı olmayacağının işareti veriliyordu. Osmanlı İmparatorluğu sonunda III. Selim'den beri padişahların istediği kabulü kazanmıştı. Rusya, İngiltere'nin bölgedeki etkisini küçümsemişti ve Karadeniz'i kontrol etme umutları paramparça olmuştu: Karadeniz herkes için ticarete açık olacak ve kimse onu askerî denetimine alamayacaktı. Eflak-Boğdan ve Sırbistan, Avrupa'nın güvencesi altında, kâğıt üstünde Osmanlı egemenliğine iade edildi.[36] Antlaşmanın imzalanmasından sonra Rus generallerinin kıyamet ifadeleri kullanmalarının

–birisi "artık resmî ifadelerde kendi kendimizi kutlama perdesi arkasında saklanmak olanaksızdır" diye yazmıştı– ne denli haklı olduğu, onbir yıl sonra dışişleri bakanı Prens Aleksander Gorçakov'un Kırım Savaşı sırasında Rusya İmparatorluğu'nun çok ciddi bir çökme tehlikesi olduğunu kabul etmesiyle kanıtlanmıştı.[37]

Paris Antlaşması'nda Padişah'ın 18 Şubat 1856'da ilân ettiği "Islahat Fermanı"na değiniliyor, koşulları Büyük Güçler için yoğun ilgi konusu olan Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslim uyruklarına ilişkin konular uzun uzun ele alınıyordu. Bu fermanda, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun belirsiz vaadleri ayrıntılandırılıyordu. Sultan Abdülmecid uyruklarına din özgürlüğü garantisi veriyor ve "din, dil ya da ırk" temeline dayalı ayırımların "idarî protokolden ebediyen silinmesini" üstleniyordu. Her inançtan kişilerin yeni sivil ve askerî okullara girmesi ve geleneksel olarak Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu devlet dairelerinde iş araması için kapı açılmıştı. Ferman iltizamın yerini doğrudan vergi tahsilâtının alması hedefini yineliyordu. Yeni muhakeme usulleri adaletin daha da adil uygulanmasını sağlayacaktı. Ferman ayrıca devletin altyapısının modernleştirilmesi vaadinde de bulunuyordu; bu kapsamda bankalar kurulacak, malî sistem ıslah edilecek, iletişim ve bayındırlık iyileştirilecekti. Ferman bu amaçla "Avrupa'nın bilim, sanat ve malî kaynaklarından yararlanma"nın yollarının araştırılacağını söylüyordu.[38] Paris Antlaşması'nda yabancı güçlerin Osmanlı'nın iç işlerine müdahalesi özel olarak reddedilmişti, ama bu olasılık Islahat Fermanı'nın her cümlesinden sezilebiliyordu.

Söz verilen reformlar, II. Mahmud'un son yıllarından beri yürürlükte olan programın geliştirilmesi gibi gözükse de, imparatorluğun Avrupalı müttefiklerinin yoğun baskısı ve güçlü etkisi altında açıklanmışlardı ve onların, Rusya'nın –Balkanlar'da istikrarsızlığa yol açabilecek– Osmanlı Ortodoksları'nı koruma iddialarını boşa çıkarmaktaki kararlılıklarını yansıtıyorlardı. 1855'ten beri görevde olmayan ve ne fermanın hazırlanmasında, ne de Paris görüşmelerinde yer alan Reşid Paşa buna son derece sinirlenmişti. İmparatorluğun değişen zamanlara uyum göstermesinin ve gayrimüslimlerin konumunun ele alınmasının gerektiğini kabul ediyordu, ama değişikliklerin bir seferde ve yabancı güçlerin talebiyle yapılması fikrine karşıydı. Onu en çok endişelendiren, Müslüman nüfusun fermanda tümüyle gözardı edildiği duygusuna kapılması ve yüzyıllardır paylaşılan bir tarihin altüst edilmesinin Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ilişkileri etkilemesi korkusuydu: Hükümeti kaçınılmaz olarak gördüğü gerilimlere hazır olması konusunda uyardı.[39]

Paris Antlaşması imparatorluğu Rusya'nın toprak hevesleri tehdidinden kurtarmış olabilirdi, ama dış baskılar başka bir biçimde sürüyor, İngiltere Padişah'a verdiği sözlere uyması için baskı yapıyordu. Aydın ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa ferman ilân edildiğinde birçok Müslüman'ın tepkisini şöyle aktarmaktadır: "Bugün atalarımızın kanlarıyla kazandıkları en kutsal toplumsal hak-

ları kaybettik. Müslüman cemaati egemen cemaattir, ama kutsal haklarından yoksun bırakılmıştır. Bu Müslümanlar için bir acı ve keder günüdür."[40] Teoride iki ferman da, Müslüman ya da gayrimüslim tüm Osmanlı uyrukları için daha iyi bir yaşam vadediyordu, ama algılanışları çok farklı oldu. Din farkı olmaksızın sıradan Osmanlı uyruklarının yaşam koşulları zaten kötüydü ve gayrimüslimler yeni elde ettikleri "haklar"dan söz edip, her fırsatta kendi cemaatlerine ilişkin önlemlerden azami yarar sağlamaya başladıklarında Müslümanların öfkesi arttı. Bir kesimin yararına olan idarî reformlar, öbür kesimin daha ezilmesine yol açıyor gibiydi. Islahat Fermanı'nın ilânını izleyen ay ve yıllarda Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında imparatorluğun her yerinde isyanlar ve karışıklıklar çıktı, düzeni sağlamak için asker gönderildi ve çok sayıda insan öldü.[41]

Islahat sürecinden hoşnutsuzluğun ilk işaretlerinden biri 1859'da İstanbul'da meydana gelen huzursuzluktu. Olaylar, subaylarla, aralarında Nakşibendî-Halidî tarikatının yandaşları olan din adamlarını kendilerini etkileyen yasal değişikliklere karşı biraraya getirdi (Sultan Abdülmecid de bu tarikatın üyesiydi).[42] İsyancıların amacının hükümeti mi düşürmek, yoksa Padişah'ı tahttan mı indirmek olduğu belli değildir. Tutuklananların Kuleli askerî okulunda yargılanmaları nedeniyle *Kuleli Vakası* diye bilinen olay sonucunda, Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa'nın talimatıyla asilerden bazıları sürgüne gönderildi, bazıları hapse mahkum oldu.[43]

1856 Islahat Fermanı tüm Osmanlı uyrukları için din özgürlüğüne ilişkin olarak "kimsenin dinini değiştirmeye zorlanamayacağını" da vurguluyordu.[44] Hıristiyanlığın değişik biçimlerinden farklı olarak, İslâm çok ender din değiştirme çabasına girmiştir; Osmanlılar da din değiştirme konusunda hiçbir zaman müdahale etme yoluna gitmemişlerdi – kimileri bunu, Tanzimat reformları öncesinde hazinenin cizye vergisi gelirleri için ciddi bir gayrimüslim nüfusa ihtiyaç olmasına bağlamışlardır. Bu dönemde, bireye zorla dayatılmaması koşuluyla, İslâm'dan diğer "kitaplı dinlere" –Hıristiyanlık ya da Museviliğe– geçişe de hoşgörü gösterildi. Osmanlı'nın resmî kesimlerinin öfkesi buna değil, Şiiliğe eğilim gösteren Sünnî Müslümanlara yönelikti – Rus Çarı I. Nikola da benzer bir tutum benimseyerek "Eski Dindarlar"ı aşağılamış, onlar da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Şiîler gibi "hizipçi" olarak adlandırılıp, baskıya maruz kalmışlardı.[45] İlk kez Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda açıklanan yasa önünde herkesin eşitliği ilkesi Osmanlı'nın bu konulardaki geleneksel soğukkanlılığını yok etmişti ve sonraki yıllarda yabancıların din değiştirme durumlarına müdahalesi, 1856 Islahat Fermanı'nında dine ilişkin ifadelerin savunmacı bir ifadede olmalarına kuşkusuz katkıda bulunmuştu.[46]

1856 Fermanı'nın bir sonucu Hıristiyan misyonerlerin imparatorlukta daha aktif hale gelmeleriydi. Kendi okullarını açma hakkı batı kiliselerinin gerek Katolik, gerekse Protestan temsilcilerinin elinde tehlikeli bir silah haline geldi ve yalnızca Müslümanlar değil, imparatorluğun Ortodoksları arasında da kaygı

yarattı. 18. yüzyıl başlarında padişah fermanlarında sık sık Ortodoks Ermenilerin geleneksel ayinlerinden "döndürülmesine" değinilmesi, Osmanlı'nın Rum, Ermeni ya da Süryani Ortodoksları arasında Katolik misyoner faaliyetlerinin eskiden beri kaygı konusu olduğunu göstermektedir.[47] 1840'larda Balkan Ortodoksları arasında Protestan karşıtı bir çıkış, Protestanların çabalarını daha doğuda yoğunlaştırmalarına yol açmıştı; onların buradaki faaliyetleri ve fazla gizlemeye gerek görmedikleri doğu kiliselerini aşağılayıcı tutumları –misyonerler bunlara "Hıristiyanlığın daha yüksek ve mükemmel bir biçimini" tanıtmayı hedefliyorlardı– yıllardır Marunî ve Ermeni patriklerini öfkelendiriyordu.[48] Faaliyetleri Osmanlı yetkililerini de endişelendiriyordu, çünkü 1856'dan sonra kendilerinde diğer Hıristiyanlar gibi Müslümanları da döndürme hakkını görüyor ve Osmanlı ev sahiplerinin herhangi bir itirazını Islahat Fermanı'ndaki vaadlerin ihlali sayıyorlardı.[49] 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilânından sonra Müslümanların Hıristiyanlığa dönebileceği akla gelmeye başlamış, 1856'dan sonra bu olasılık gerçeğe dönmüştü: İmparatorluğu savunurken savaşta ölenlere ek olarak bazı Müslümanları da Hıristiyanlığa kaptırma tehlikesi hükümeti eski pragmatizmini terk ederek, dinden dönmeye izin verilmeyen bir "politika" benimsemeye zorladı. Ayrıca Hıristiyanlığa geçen Müslümanlardan çoğu şu ya da bu yabancı devletin korumasına sığınıyordu. Büyük Güçlerin her din değiştirme olayına tepkiyi dikkate alarak Padişah'ı etkileme çabalarına rağmen, Osmanlılar onurlarını ve ülkelerindeki egemenlik haklarını koruyarak, İslâm'a geçmek isteyenler için izlenecek formaliteler belirlediler ve yetkililer bunun gönüllü mü, yoksa zorla mı olduğu konusunda itirazlar getirildiğinde pragmatik davrandılar. İslâm'dan Hıristiyanlığa dönme durumlarında ise bu kişiler tutuklanıp, cezalandırılabiliyorlardı. Osmanlıların iki yönlü din değiştirme durumlarında da tutumu sorunun yabancıları değil, kendilerini ilgilendirdiğini vurgulamak oldu.[50]

Kırım Savaşı'ndaki kayıplar orduda ciddi bir insan gücü eksikliğine yol açınca, asker kaydı acil bir mesele haline geldi. Bu kriz zamanında Osmanlı'nın Hıristiyan cemaat liderleri itirazlarını bir kenara bırakarak, savaş çabalarına kesin destek verdiler – Ermeni cemaati 1853 Ekim ayında, daha savaş resmen ilân edilmeden, mensuplarının "orduda bile" hizmet etmeye hazır olduklarını açıkladı. İngiltere ve Fransa da, Ruslara karşı savaşacak insana duyulan ihtiyacın farkında müttefikler olarak ve bunun sonucunda cizye vergisinin kaldırılmasından memnun bir şekilde, tereddütlerini bir kenara bıraktılar ve Hıristiyanların askere alınmasını olumlu karşıladılar. Ancak 1855'te savaş sırasında, Niş bölgesindeki potansiyel Hıristiyan asker adaylarından binlercesi komşu Sırbistan'a kaçınca, bu politika Osmanlı'nın sınır bölgelerini dışlayacak biçimde değiştirildi. Savaş bittikten sonra askerlik yapma zorunluluğunun Müslüman ya da gayrimüslim hiç kimsenin hoşuna gitmediğini fark eden yetkililer, bir uzlaşmaya gittiler. Daha önce de tek tek gayrimüslimler için yerlerine bir vekil gönderebi-

lecekleri durumlar yasada belirtilmişti; 1856 Islahat Fermanı ile vekil gönderme ve bedel ödeme genel bir ilke haline getirildi. Böylece Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun kaldırdığı cizye vergisi fiiliyatta yeni bir adla –askere gitmek istemeyen gayrimüslimlerin ödedikleri bedel olarak– tahsil edilmeye devam edildi.[51] Bu yöntemle kendileriyle altları arasındaki fark korunarak Müslümanların onuru kurtarılıyor ve gayrimüslimler, mantıken eşitliğin bir bedeli olsa da, hoşlarına gitmeyen bir yükü paylaşmak zorunda kalmıyorlardı. Açıkça duruma göre yorum getiriliyordu, ama bu çözüm meselenin doğrudan ilgilendirdiği kişileri memnun ettiği gibi, böylece devletin kaybetmeye tahammülü olmayan, ama yabancıların eşitsizlik diye itiraz ettiği cizye vergisinin yerini alacak bir gelir kaynağı da yaratılmıştı.

Reşid Paşa, Islahat Fermanı konusundaki kaygılarında haklı çıktı. Kurumları ve yasal çerçevesi kendine özgü kültürünün ve meselelerinin taleplerini karşılamak üzere gelişmiş, çok dinli, coğrafî olarak dağınık ve ekonomik olarak geri Osmanlı İmparatorluğu'nun en iyi niyetlerle bile olsa, yabancı güçlerin ağır baskı koşullarında zorla aldıkları vaadleri kısa bir zamanda gerçekleştirmesi olanaksızdı.

Reşid Paşa görevi kısaca Âli Paşa olarak bilinen Mehmed Emin Âli Paşa ile Keçecizâde Fuad Paşa'ya devretmişti ve bu iki paşa yüzyılın ortasından itibaren dönüşümlü olarak sadaret ve hariciye nazırlığı makamlarını paylaştılar. 1855 Mayıs'ı ile 1871 Eylül'ü arasında, 46 aylık bir ara dışında, ya birisi ya da öteki sadrazam oldu. İkisi gruplarıyla birlikte iktidarı tekellerine aldılar. 1856'da Âli Paşa sadrazam, Fuad Paşa da hariciye nazırıydı.

Her ikisi de Yunanistan'ın bağımsızlığının ardından kurulan bir devlet dairesi olan tercüman odasının ürünüydü. O zamana kadar önemli devlet işlerinde Rumlar tercümanlık yapmışlardı, ama 1821'deki Yunan ayaklanması bu konumlarının sonu oldu: Birçoğu bağımsızlık mücadelesine katıldı, kalanları hain olarak damgalandı; sonuçta İstanbul'da çok az tercüman kaldı. Osmanlı'nın iç işlerine yabancıların yakından karıştığı dönemin başlangıcı olan 1830'larda, hemen tümüyle Müslümanlardan oluşan bir çeviri bürosu faaliyete geçmişti. Gitgide büyüyen bu dairede, yüzyılın daha ileri dönemlerinde ıslahatın en hararetli savunucuları arasında olacak birçok genç bürokrat yetişti. Çoğunlukla diplomatik olan çeviri işi onlara diğer hükümet dairelerindeki meslektaşlarına kapalı olan, dünyaya açılan bir pencere sağlıyordu.[52] Âli ve Fuad'ın meslek hayatlarının çizgisi, onları geleneksel toplumun değerlerini sessizce kabulden uzaklaştırdı ve iyi bir yönetimin imparatorluğu pençelerinde tutan büyük devletleri ilgilendiren sorunları çözümleyeceği düşüncesine yönlendirdi. "Kültürel bir birleştirici" olarak dinin önemini kabul ediyor, ama eğitim ve ticaretin yararlarının onun toplumdaki rolünü azaltacağına inanıyorlardı.[53]

Yeni yasalar inanılmaz bir hızda çıkarılmaya başlandı. 1856 Islahat Fermanı'nın uzunca bir bölümü Rum, Ermeni ve Yahudi milletlerinin iç reformuyla ilgiliydi: Bu topluluklardan birçok kişi uzun zamandır dinî kontrolü azaltmak

ve din adamları için yolsuzluk fırsatlarını ortadan kaldırmak istiyorlardı. Değişim Osmanlı yetkililerinin daha fazla müdahalesini gerektirdi, ama sonunda cemaatlerin iç işlerinde sivil temsil arttı.[54] Ferman'dan esinlenen diğer reformlar arasında altyapı iyileştirmeleri vardı: 1843'te başlatılan imparatorluğun kırsal kaynakları araştırması 1858'te, kırsal alanda özel mülkiyet, ekimi teşvik edilen tütün ve pamuk gibi kimi ürünlerde vergi muafiyeti ve kırsal alanlarda iletişimin iyileştirilmesi gibi konuları ele alan bir tarım yasasıyla sonuçlandı. 1863 tarihli denizcilik yasası bir yandan varolan yasaları mantıklı bir biçime sokarken, öte yandan, ticaret yasası gibi, o zamana kadar Osmanlı uygulamasında bulunmayan bir dizi yeni faaliyet için yasal bir çerçeve oluşturmak açısından tipikti. II. Mahmud döneminde kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin yasama işlevlerini devralan Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye 1868'de iç ve askerî işler, maliye, hukuk, bayındırlık, ticaret ve tarım, eğitim konularında beş komisyon kurdu. Bu komisyonlarda gayrimüslimler, yöresel delegeler ve iş adamları da temsil ediliyorlardı. Büyük Güçlerin imparatorluğu ekonomik ve ticarî altyapısında reform yapmaya zorladığı bir dönemde, önde gelen devlet adamları imparatorluğu koruma ve modernleştirmenin aracı olarak tüm bu süreci içtenlikle benimsemeye hazırdılar. Âli Paşa'nın 1871'de Sultan Abdülmecid'in halefi Abdülaziz için yazdığı siyasi vasiyetnamesinde belirttiği gibi:

> Avrupa ile daha güçlü ilişkiler kurmak zorundaydık. Avrupa'nın maddî çıkarlarını bizimkilerle özdeşleştirmek mutlaka zorunluydu. Ancak bu durumda İmparatorluğun bütünlüğü diplomatik bir hayâl değil, gerçek olabilecekti. Avrupa devletlerinin ülkenin korunup savunmasına doğrudan ve maddeten ilgili olmalarını sağlarken, İmparatorluğun yeniden canlandırılması ve zenginliklerinin geliştirilmesi için gerekli birçok ortaklığa girdik. [55]

1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun eyalet yönetimlerinde reforma ilişkin maddelerinin hayata geçmesi zaman aldı. Eyaletlerdeki reform en çok, daha sonra Osmanlı tarihinde 1876'da benimsenen anayasanın "babası" olarak özel bir yer kazanan, devlet adamı Midhat Paşa ile ilişkilendirilir. Midhat, Tanzimat'ın ilk yıllarında çeşitli komisyon ve konseylerde görev yapmıştı, ama meslek hayatının çizgisini belirleyen 1855'te Sadrazam Reşid Paşa'ya taşra reformuna ilişkin fikirlerini sunması oldu. 1855 ile yeni eyalet talimatnamesinin çıktığı 1864 yılları arasında Sırp sınırındaki Niş eyaletinde valilik yaptı (1861-64). Burada mesleğinde ne denli yaratıcı ve etkin olduğunu kanıtladı: İmparatorluğun sınırlarındaki günlük sorunlara ilişkin doğrudan deneyimi onun Sadrazam Fuad Paşa ile birlikte hazırladığı yasanın esin kaynağı oldu.[56]

1864 yasası ilk kez üç küçük eyalet, Niş, Vidin ve Silistre birleştirilerek yeni oluşturulan "süper-eyalet" Tuna'da uygulamaya kondu ve Midhat Paşa buraya vali atandı. Burada kapsamlı bir bayındırlık programına girişti, güvenliği artırdı, fabrikalar kurdu, köylülerin düşük faizle kredi almalarını sağlayan tarım kredi kooperatifleri oluşturdu. Kayıtlarından hem Müslümanlara, hem de gayrimüs-

limlere hizmet ettiği anlaşılan bu kooperatifler, Avrupa'da benzeri kurumların pek bulunmadığı bir zamanda, çok cesur bir adımdı. Midhat Paşa üyelerin seçimle geldiği ve tüm dinî grupların temsil edildiği –ama Müslümanların genellikle çoğunlukta olduğu– yerel meclisler de kurdu. İmparatorluğun ilk resmî eyalet gazetesi olan ve adını eyaletten alan *Tuna* burada yayınlandı; Osmanlıca ve Bulgarca iki dilde basılan gazetede resmî kararlar, Midhat'ın eyalet meclisindeki konuşmaları yayınlanıyor ve gerek yapılan, gerekse yapılacak reformlar ayrıntılı olarak anlatılıyordu.[57] Ancak Midhat Paşa Müslüman ve gayrimüslim karma okullar kurmaya kalkınca, her taraftan muhalefetle karşılaştı. İstanbul'daki Bulgarca yayınlar genellikle onun idaresinden memnundular, ama daha sonraları yükselen Bulgar milliyetçiliğine karşı baskıcı önlemler almak durumunda kalınca yörede şiddetle eleştirildi.[58] 1867'de bazı yeni yasa taslakları için fikri alınmak üzere İstanbul'a çağrıldı, ama (o sırada sadrazam olan) Âli Paşa ile arası açılınca Bağdat'a vali olarak gönderildi ve burada Tuna eyaletinde yaptıklarına benzer reformları gerçekleştirmek için beş yıl harcadı. 1861'de kardeşi Abdülmecid'in yerine tahta geçen Sultan Abdülaziz, Midhat Paşa'yı 1870'de sadrazamlığa atadı, ama mevcut idarî uygulamaları ve devlet personelini açıkça eleştirdiği için bu görevde çok kısa süre kaldı ve kendi reform anlayışını sürdürmekteki kararlılığı çok geçmeden ona güçlü düşmanlar kazandırdı.[59]

Gayrımüslimlere verilen tavizler ve Müslümanlar ile aralarındaki ayırımların onların lehine değişmesi için yapılan manevralar, onların kendilerini önce Osmanlı, sonra Hıristiyan ya da Yahudi olarak görmelerini sağlayarak, devlete sadakatlerini artırma hedefinde kesin bir başarısızlığa uğradılar. Eyalet yönetimine ilişkin yeni yasalar da onları tatmin etmedi. Örneğin, Giritliler en önemlisi 1866-8'de olmak üzere dönem dönem ayaklanarak Yunanistan ile birlik isteklerini tekrarlıyorlardı; 1862'de Sırbistan'da Belgrad kalesindeki Osmanlı garnizonu ile kent halkı arasında meydana gelen çatışmalar, 1867'de Osmanlı askerlerinin çekilmesiyle sonuçlandı. Bu stratejik hisar yüzyıllardır Osmanlılar için çok önemli olmuştu, ama Âli Paşa her zamanki pragmatistliğiyle bu geri çekilmeyi, her zaman zorluk çıkaran, masraflı ve tecrit durumda bir yerin terk edilmesi olarak görüyordu.[60]

Din çatışmalarının kanlı sonuçlar doğurduğu tek yer Balkanlar değildi. İbrahim Paşa 1840'da Suriye'den çekildiği sırada Lübnan'da Maruniler ile Dürzîler arasında gözlenen düşmanlık, 1860'da yeniden alevlendi ve ardında binlerce ölü bıraktı. Merkezî hükümetin daha sonra burada uyguladığı rejim, uzun bir barış dönemini başlattı ve bu anlamda başarılıydı, ama huzursuzluklar sert bir biçimde bastırılmıştı.[61]

II. Mahmud döneminde hükümet, yerel hanedanların en ünlüleri Küçükalioğulları ve Kozanoğulları'nın belli ölçüde bağımsız kalabilmek için ısrarlı olduklarını Güneydoğu Anadolu'daki Kilikya'ya (Çukurova yöresine) el atamamıştı. Yüzyılın başında onları bastırmak üzere gönderilen hükümet yanlısı Çandaroğulları'na

direnmeyi başaran Küçükalioğulları, 1817'de Adana valisinin askerleri karşısında geçici bir yenilgiye uğramışlardı. Osmanlı ve Mısır etkinlik alanlarının kesiştiği bir noktada konumlanmış olan aşiretler, eski zamanlarda olduğu gibi iki tarafa da meydan okuyabiliyorlardı. Mehmed Ali Paşa ve İbrahim Paşa'nın Padişah ile mücadelesinin yarattığı karışıklıktan yararlanarak, kontrolleri altındaki alanları genişletmişler ve ana gelir kaynakları olan eşkıyalığı –başta İstanbul'dan Mekke'ye giden zengin kervanlar olmak üzere, kervan yağmacılığını– pervasızca sürdürmüşlerdi. Abdülmecid'in 1840'da Mehmed Ali'nin Mısır'da kalıtsal valiliğini kabulü bölgedeki çatışmaları sona erdirmiş ve İbrahim Paşa Suriye'den çıktıktan sonra, Kilikya bir süre Osmanlı hükümetince kendi haline bırakılmıştı. Ancak 1865'e gelindiğinde, egemen reform ruhu ve iyi bir yönetimin imparatorluğun başındaki sorunları çözebileceği fikri, bu kanunsuz bölgenin de merkezî denetime alınmasını gerektiriyordu; hükümet bir uzlaşma stratejisi izledi – ama özel olarak görevlendirilmiş, büyük bir askerî gücün varlığının içerdiği şiddet tehdidi, amaçlarının asgari çatışmayla gerçekleştirilmesini sağladı. Devlet aleyhtarı faaliyetler ve vergi kaçakçılıkları affedildi ve seferden önce eşkıya ve kanundışı diye karalanan aşiret liderleri, yeniden Osmanlı'nın bağrına basıldı. Bir kısmı İstanbul'a sürüldü, bazıları da imparatorluğun uzak köşelerinde idarî görevlere atandılar. Yandaşları, yerleşik bir yaşamı kabul etmek anlamına geldiği durumlarda bile itaatin yararlarını kavradılar.[62] Osmanlılar yüzyıllar boyunca eyaletlerdeki sorunlu kişileri "kurulu düzene" dahil etme ya da geri alma, ancak bu kişilerde hiç uzlaşma belirtisi olmadığı zaman demir yumruğu kullanma siyasetinde dikkat çekici bir tutarlılık göstermişlerdi.

Osmanlı'nın pragmatizmi İslâmî ilkelerin temelini ilgilendiren bir konuda daha gözlendi. Cizye vergisi sorunu askerlik bedeline çevrilerek halledilmişti; cinsler arasındaki eşitlik ne Tanzimatçıları, ne de onların Avrupalı kılavuzlarını ilgilendiriyordu; dinî temelli eşitsizliklerin üçüncüsü olan efendi-köle ilişkisi, İngiltere'de kölelerin serbestleştirilmesi gündemin üst sıralarında olduğu bir dönemde yakıcı bir mesele haline geldi. İngiltere (Danimarka ve ABD'nin ardından) 1807'de köle ticaretini, 1833'te de köleliği kaldırdı; bir süre önce kurulan "İngiltere'de ve Dış Ülkelerde Köleliğe Karşı Birlik" de 1840'da köle ticareti ve köleliğin tüm dünyada yasaklanmasının ana hedeflerinden biri olduğunu ilân etti. Ama dinî ilkeler nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğin kaldırılması mümkün değildi ve imparatorluğun sonuna kadar yasal kaldı; ama reformlar açısından kölelik meselesi neyin kültürel olarak olanaklı olduğunun, neyin olmadığının iyi bir örneğidir.

Osmanlıların bulduğu çözüm yabancıları şu ya da bu ölçüde tatmin etti, ama ülke içinde çoğu kişi tarafından kabul edilmedi. Köle ticareti yapanların faaliyetlerinin sınırlandırılması doğrultusunda ilk adım 1846'da, anlaşıldığı kadarıyla Sultan Abdülmecid'in emriyle, yüzlerce yıldır İstanbul'da varolan köle pazarının

kapatılmasıydı; kararın nedenleri tam olarak bilinemese de, İngilizleri sevindirdiği açıktı. 1847'de Basra Körfezi'nde, 1849'da Kuzey Afrika'da Trablusgarp'ta siyah köle, Kırım Savaşı sırasında –İngiltere'nin baskısıyla ve Osmanlı tarafının "imparatorluğa köle akışını mümkün olduğunca az kesintiye uğratmak" amacıyla– Gürcistan ve Çerkezistan'dan beyaz köle ticaretini engellemek için önlemler alındı.[63] Bunlara ilişkin haberler Cidde'ye ulaştığında büyük gürültü koptu. Kârlı siyah köle ticaretinin yakında yasaklanacağından korkan kimi tacirler Mekke Şerifi'ne ve önde gelen din adamlarına başvurarak, reformların şeriata aykırı olduğunu ileri sürdüler. Mekke ulemasının başı şeriata aykırı gördüğü bu ve benzeri Tanzimat reformlarını şiddetle kınayan bir fetva yayınladı ve "çoktanrılı" ve "mürted" olarak ilân edilen "Türkler"e karşı cihat ilân edildi: "Bunlara ve yandaşlarına karşı savaşılmalıdır; bizimle birlikte olanlar cennete, onlarla birlikte olanlar cehenneme gideceklerdir; kanları boşuna akacaktır ve malları meşru ganimettir."[64] Osmanlı hükümeti bu çıkışı bastırmak ve gergin bir durumun daha da kötüleşmesini önlemek üzere derhal harekete geçti.[65]

1857'de Hicazlı protestocuların korkuları gerçekleşti ve siyah köle ticareti yasaklandı. Osmanlı hükümeti bu karar öncesindeki görüşmelerde Çerkeslerin "barbarlıktan uygarlığa getirildikleri" ve Osmanlı dünyasına girecek kadar talihli oldukları için "fakr-ü zaruretten saadet ve refaha" kavuştukları için, Çerkes köle ticareti ile siyah köle ticaretinin karşılaştırılamayacağı görüşüne vardı. İngilizler de siyah köle ticareti yasağından memnun olarak, bu dönemde Çerkes köle ticaretinin sürmesine gözlerini kapadılar. Hicaz'ı yatıştırmak üzere, siyah köle ticareti üzerindeki yasak orada uygulanmadı; yasak uygulandığı bölgelerde de başarılı olmadı ve 1877'de ve daha sonrasında yinelenmesi gerekti.[66]

Rusya, Kırım Savaşı'nın ardından Kafkaslar'daki baskıyı artırdı ve yerel halkın büyük bölümü sistematik olarak ülkeden sürülüp, kuzey Anadolu'daki Karadeniz limanları ile Balkanlar'daki Köstence (Konstanza) ve Varna limanlarına gönderildiği için Osmanlı topraklarına ciddi bir Müslüman Çerkes akını oldu. Yetkililer bir yandan yüzbinlerce göçmenin barındırma sorunuyla, öte yandan da çoğunun köle olması gibi hassas bir meseleyle karşı karşıya kaldılar. Osmanlılar Çerkes köle ticaretinin önlenmesi için İngiltere'nin yaptığı baskıya direnmişlerdi, ama önceden köleleştirilmiş kişilerin Osmanlı toprağına gelmesi farklı bir sorun yaratıyordu. 600 binin üzerindeki göçmen Çerkesin dörtte birinin köle konumunda olduğu hesaplandı; bunların çoğunluğu Osmanlı'da uygulaması pek görülmeyen tarım köleleriydi. Osmanlı toprağına ulaştıklarında kölelerin çoğunluğu özgürlüklerini istediler, ama sahipleri buna direndi. Yetkililer bunun sonucu çıkan şiddet olaylarına hazırlıksızdılar ve kamu düzeni tehdit altına girdi. Mesele hem göçmen toplulukları, hem de şeriatın bekçileri açısından hassastı ve yetkililer ihtiyatlı davranarak, 1860'da bir mülteci komisyonu kurdular. Komisyon üç ana konuyla ilgileniyordu: Mültecilerin yerleşimi ve kendilerine toprak tahsisi; efendiler ile köleler arasındaki anlaşmazlıkların çözümü ve

daha güçlü yurttaşlarının zayıf Çerkesleri köle olarak satmaları meselesi. Hükümet bu tür konuları mülteci komisyonu ile mahkemelere taşıyarak, böylesi durumlarda geleneksel olarak uygulanan İslâmî yasalarla hiç ilgisi olmayan argümanları geçerli kılabildi. 1867'de Çerkes göçmenler arasında köleliğe ilişkin, Çerkes kölelerin iki gerekçeyle özgür olmayı hak ettikleri ilkesine dayalı açık bir politika belirlendi: Bu gerekçelerden biri Tanzimat'ın tüm Osmanlı uyruklarına özgürlük getirdiği, ikincisi de özgür doğmuş Müslümanların köleleştirilmesinin dinen kabul edilemeyeceğiydi. Uygulamada bu Çerkes tarım kölelerinin derhal azat edilmesi değil, zaman içinde özgür kalmaları ve efendilerine tazminat olarak boş hazine topraklarından verilmesi anlamına geldi. Bu politikanın uygulanması istikrarlı olmasa da, uzun vadede genelde bu konuda başarı sağlandı. Buradaki en çarpıcı çelişkilerden biri göçmen Çerkes kızlarının bedelini karşılayabilecek durumda olanların haremlerinde köle olmaya devam etmeleriydi – Osmanlılar bunu kesinlikle kölelik olarak düşünmüyorlardı.[67]

Osmanlı devlet adamları ve kadıları geleneksel olarak İslâmî yasaların uygulanmasında esneklik göstermişlerdi; suç vakalarında dinin öngördüğü cezalar çok ender tümüyle uygulanmıştı ve şeriat kapsamına giren diğer meselelerde bir uzlaşma yolunun bulunmamasına pek rastlanmamıştı. Bizzat kölelik yerine köle ticaretinin yasaklanması gibi, din değiştirme cezalarının öğretinin gereklerine sıkı sıkıya uyulmadan hükme bağlanması da buna örnektir. Ancak 19. yüzyılda şeriatın kimi noktalarında geleneksel uzlaşma eğilimi, hükümetin ıslahat çabalarına kazanmayı umduğu birçok kişiyi kendilerinden uzaklaştırdı ve Osmanlı Müslümanları, Avrupa esinli değişim programlarının dinî ve kültürel kimliklerine verdiği zarardan giderek daha çok kaygı duymaya başladılar. Öte yandan reform Büyük Güçleri tatmin edemeyecek kadar yavaş bir hızda, özellikle Balkanlar'daki gayrimüslim Osmanlılar için fazlasıyla yavaş gidiyordu ve bu kesimlerin bazıları şimdiden ulusların kendi kaderlerini tayin hakkının büyüsüne kapılmışlardı.

Gayrımüslimleri yasal olarak Müslüman nüfustan farklı gören İslâmî toplum düzeni kendi içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün tohumlarını barındırıyordu, ama bu düzenlemenin kendi mantığının sonuna gitmesini sağlayan, söz konusu "ayrılığı" vurgulamaya hazır dış güçlerin müdahalesi oldu. Yüzyıllarca birçok Ortodoks, Osmanlı İmparatorluğu'nda genel olarak güvence altına alınan ibadet özgürlüklerine değer vermiş ve Latin Batı'nın çoğu kez o denli hoşgörülü olmayan yönetimlerine tâbi olma eğilimi göstermemişlerdi; ama bu çağ 19. yüzyıldan da önce sona ermiş, bunda da dünya sahnesine Ortodoks bir gücün –Rusya'nın– çıkması büyük rol oynamıştı. Gene de Tanzimat'tan önce Osmanlı İmparatorluğu'nun tam bağımsızlığına kavuşan tek bölgesi Yunanistan olmuştu. Öte yandan dönemin Yunan Devleti küçüktü ve modern Yunanistan'ın topraklarının büyük bölümü 19. yüzyıl boyunca Osmanlı toprağı olarak kaldı. İletişimin zayıf, okuma yazma oranlarının düşük olduğu bir

zamanda Osmanlı Hıristiyanları'nın çoğu hükümdarın kimliğine kayıtsızdı ve yaşadıkları yöre dışında dünyada ne olup bittiği hakkında fazla fikirleri yoktu.

Osmanlı'nın dış dünya ile ilişkileri daha en erken zamanlardan beri, değişik padişahların dost yabancı devletlere tanıdıkları ve "kapitülasyon" diye bilinen özel ayrıcalıklarla belirlenmişti. Başlangıçta bunlar karşılıklı siyasi yarar sağlamaya ve Osmanlı pazarında ender, ama gerekli malların bulunmasını güvence altına almaya yönelik diplomatik ve ticarî tavizlerdi. 18. yüzyıla gelindiğinde yabancıların bu düzenlemelerde ricacı oldukları iddiasının bir masal olduğu gözükmeye başlamıştı. Yabancılar kendi çıkarlarına hizmet eden ve kapitülasyonların başlangıçtaki amaçlarına ters düşen koşullar ileri sürmek için diplomatik ve ticarî güçlerini kullanıyor, Osmanlı Devleti de çoğu kez bunları kabul etmek zorunda kalıyordu.

18. yüzyıl boyunca giderek daha çok sayıda gayrimüslim Osmanlı, kapitülasyonlarla dost yabancı devletlerin imparatorlukta yaşayıp, çalışan diplomat ve tacirlerine tanınan ve ülke yasalarına tâbi olmayan ayrıcalıklarından elde etmeyi başardı; oysa 17. yüzyıl sonundaki kapitülasyon anlaşmaları koşulları uyarınca vergilendirme ve devletin diğer taleplerinden muaf olan böylesi korumalı bir konumdan yalnızca yabancı konsolosluklar ve elçiliklerde tercüman olarak çalışan Osmanlı uyrukları yararlanabilirlerdi. Zaman içinde yabancı devletler kendileri için çalışan diğer Osmanlı uyruklarını da korumaları altına aldılar ve bunlar genellikle gayrimüslimlerdi, çünkü iş çok az Müslüman'ın öğrenme olanağı bulunan yabancı dil bilgisi gerektiriyordu. Bu konuda en ayrıntılı çalışmalar Suriye, özellikle de Halep'teki durum üstüne yapılmıştır: Burada İngilizler başlangıçta tedbirli davranmışlar, ama örneğin kapitülasyon sisteminden sağlanacak yararları çok iyi kavrayan Fransa daha 17. yüzyıl başlarından Katolikliği benimseyen çok sayıda Osmanlı Ortodoksu'na koruma önermişti.[68] İmparatorluğun pazarlık gücü zayıfladıkça, bu ayrıcalıklar daha pervasızca kötüye kullanılır oldular.

Yabancı koruması elde etme fırsatından yararlanan Osmanlı uyruklarının sayısını belirlemek zordur, ama istatistikler imparatorluğun gayrimüslim uyrukları arasında ciddi bir güven kaybına işaret etmektedirler. Örneğin 18. yüzyıl sonunda Eflak ve Boğdan'da Avusturya'nın koruması altında 260.000 kişi olduğu söylenmektedir;[69] 1808'de Rusya'nın korumasına giren Osmanlı Rumları'nın sayısının 120.000'e ulaştığını söylemek[70] abartılı olmayacaktır. Yabancı korumasına geçenler genellikle toplumun üst katmanlarından kişilerdi: Devlet bunların vergilerini kaybetmekle kalmıyor, yabancı diplomatların onların sözlerine kulak vermesi, bu kimselerin devlete sadakatlerini de kuşkulu kılıyordu. III. Selim ve II. Mahmud sorunun farkındaydılar ve ikisi de yabancıların koruması altındakilerin sayısını sınırlamayı amaçlayan önlemler aldılar. Osmanlı Müslümanları, Doğu ile ticaretin azalıp, Batı ile ticaretin arttığı 18. yüzyıldan sonra imparatorluğun ticarî yaşamındaki egemen konumlarını kaybettiler,[71] çünkü gayrimüslim Osmanlılar dönemin uzun mesafeli diplomatik ve ticarî ağ-

larına dahil olmuşlardı. Özellikle yabancı koruması altındakiler için imparatorluğu terk edip, başka yerde yaşamak kolaydı ve birçoğu da bunu yaptı.

Böylece 19. yüzyılda Müslümanların ekonomik durumu, uluslararası ticaret yoluyla ya da batılı ve Osmanlı ticarî kurumları arasında aracılık yaparak büyük kâr sağlayan gayrimüslimlere göre zayıflamıştı. Ancak siyasi arenada gayrimüslimlerin Müslümanlara göre başarı şansları her zaman olduğu gibi daha düşüktü; öte yandan herhangi birisi Müslüman olarak bu alana girebilirdi ve kimi istisnalar vardı. İki grup da memnun değildi: Müslümanlar iç ticaretin kontrolünden hiçbir zaman gayrimüslim Osmanlıların uluslararası ticaretle bağlarından sağladıkları zenginliği elde edemedikleri, gayrimüslimler ise gerçek iktidardan dışlandıkları ve ticarî başarılarının onlarda yarattığı siyasi hırsları için bir çıkış noktası bulamadıkları için.[72] Kendi alanlarında uzmanlaşmaları, Müslüman bir devlette geleneksel olarak gayrimüslimlerin ayrı ve ikincil konumundan kaynaklanan farklılıkları artırıyor ve Müslümanlar ile gayrimüslimler arasına kama sokuyordu.

Tanzimat reformlarının Müslüman ve gayrimüslim arasındaki çatlağı derinleştirdiği ve her iki topluluğun da hoşnutsuzluğunu artırdığı açıktır. Gayrımüslimler Osmanlı Devleti dışında daha iyi olabileceklerini düşünmeye başladılar ve yabancı güçlerin onların davalarını desteklemeye hazır olması bu rüyayı gerçekleştirilebilir kıldı. Islahatçıların niyetlerinin tersine, "iyi hükümet" amaçlı önlemler kimi açılardan ters tepki verdi, çünkü eyaletlere bir ölçüde özerklik vermek II. Mahmud'un merkezîleştirme çabalarını boşa çıkarmış ve gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu bölgelerde farklı bir gelecek umutlarını güçlendirmişti. Yunanistan örneği böylesi umutların gerçekleşebileceğini gösteriyordu.

Dönemin devlet adamları Tanzimat ile açığa çıkan karmaşık sorunları görüyorlar, ama yeterli çözümler öneremiyorlardı. Âli Paşa, Sultan Abdülaziz için yazdığı siyasi vasiyetnamede şu gözlemi yapıyordu:

> Çeşitli cemaatlerin yararlandıkları ayrıcalıklar, yükümlülükler arasındaki adaletsizliğin sonucudur. Bu önemli bir sakıncadır. Müslüman tebaanın başlıca işi devlet hizmeti iken, halkın geri kalan kısmı kendini servet getiren mesleklere adamıştır. Bu yüzden tebaamızın Müslüman olan bölümü üzerinde somut ve kötü bir üstünlük yaratılmaktadır. Bu haksızlığa yol açan sebebe çok önemli bir ikincisi eklenmektedir. Sadece Müslümanlara yüklenmiş olan kan vergisi. Bu şartlar altında korkutucu bir oranda azalan Müslüman nüfus, az zamanda eriyecek ve yakında, giderek güçsüzleşen küçük bir azınlık durumuna düşecektir... En güçlü çağında köyünden alınmış, yedi veya on senesini en feci bulaşıcı hastalıkların kol gezdiği kışla veya barakalarda geçirmiş bir erkek yerine döndüğü zaman ne işe yarar? ... Müslümanların da Hıristiyanlar gibi tarıma, ticarete, sanayi ve sanatlara yönelmeleri gerekir. Tek devamlı sermaye emektir. Kurtuluş yalnız çalışmakla mümkündür. Efendimiz, gelişen, çoğalan ve öne geçmeye hazırlanan Hıristiyanlara yarayan yükümlülüklerden Müslüman halkı kurtarma zamanı henüz geçmemiştir. Bugünkü yüzbinde bir oranı yerine, Hıristiyanlar da sayıları derecesinde asker, subay ve hükümet memuru çıkarsınlar.[73]

Eşitsiz askere alma sisteminin ve 1858 toprak yasası ile batının özel mülkiyet kavramlarının getirilmesinin zararlı sonuçları çok geçmeden görülmeye başlandı. Örneğin 1860'larda İngilizler, Müslümanların topraklarını bunları satın alabilecek parası olan Hıristiyanlara kaptırdıklarını bildiriyorlardı[74] – ayrıca Müslümanlar cephedeyken, onlar güvenli evlerinde oturuyorlardı.

Birçok Avrupa hükümdarından farklı olarak Osmanlı sultanları, ordunun başına geçmek dışında başkentten fazla uzağa hiç gitmemişlerdi. 1863'te, İbrahim Paşa'nın oğlu İsmail'in Mısır'ın kalıtsal valisi olarak iktidara gelmesinden kısa süre sonra, Sultan Abdüzaziz, İsmail'e hırslarını dizginlemesi gerektiğini anlatmak üzere, barış zamanında eyaleti ziyaret etti[75] (aslında bunun fazla bir etkisi olmadı: İsmail yalnızca üç sene sonra, daha önce ailenin en yaşlısına geçen haleflik hakkı yerine, ilk oğlandan haleflik çizgisini sürdürmesini sağlayan bir ferman alabildi). Mehmed Ali ve İbrahim Paşa'nın elde edemediği, ama ona verilen bir hak da kendi adına antlaşma yapmak ve borç alma yetkisiydi; yeni unvanı olan "Hidiv" onun imparatorluğun diğer eyalet valileri arasındaki üstün yeni konumunu simgeliyordu.[76] Hidiv İsmail, Mehmed Ali'nin başlattığı bağımsızlık eğiliminin titiz bir koruyucusu oldu ve dedesi gibi İsmail'in de padişahıyla rekabeti hiç azalmadan sürdü. Abdülaziz belli ki Mısır ziyaretinden etkilenmişti, çünkü İstanbul'a döndüğünde Beylerbeyi'ndeki yeni sarayını, herhalde Kahire'de gördüğü Mağribî, oryantal ve Memlük taklidi öğeler içeren eklektik bir tarzda bezetti. Beylerbeyi, kardeşinin sürekli kasvet içindeki Dolmabahçe Sarayı'nın neşeli bir zıttıydı; Kuzey Afrika etkisi 1871 tamamlanan Çırağan Sarayı'nın bezemesinde de sürdü.

Osmanlı sultanları başkentlerini ordunun başını çekmek dışında ender terk etmişlerse, imparatorluk sınırları dışına daha da az gitmişlerdi. Abdülaziz 1867'de yurtdışına giden ilk ve tek Osmanlı padişahı olarak, III. Napoleon'un davetiyle Paris Fuarı'na katılmak üzere Fransa'da altı hafta geçirdi, sonra Kraliçe Viktoria'nın misafiri olarak gittiği Londra'da on bir gün kalarak, askerî tesisleri, parlamentoyu, Kraliyet Asya Birliği ve Kraliyet Hekimler Koleji gibi kurumları ziyaret etti; Belçika, Almanya, Avusturya ve Macaristan üzerinden geri döndü.[77] Hidiv İsmail de Paris Fuarı'na gelmişti ve kendisine de aynı derecede görkemli bir kabul gösterildi. Abdülaziz gölgede kalma tehlikesi içinde olduğunu fark etmişti. Aslında İsmail, Avrupa'yı Padişah'tan daha iyi tanıyordu, çünkü 1846-48 arasında eğitim gördüğü Paris'e, 1855'te diplomatik bir görevle tekrar gitmişti.[78] Abdülaziz gibi İsmail de ülkesinin hızla modernleştiğini göstermek ve Fransa ile ilişkilerini güçlendirmek istiyordu; çabaları sonuç verdi, çünkü Fransa ertesi yıl Mısır'a büyük miktarda borç vermeyi kabul etti.[79]

Süveyş kanalı için çalışmalar 1859'da başlamıştı. Kanalın 1869'da açılmasıyla İngiltere ve Fransa'nın ilgi odağı, İstanbul merkezli Osmanlı İmparatorluğu'ndan şimdi Yakındoğu ötesinde açılmakta olan fırsatlara kaydı. Osmanlılara

da yüzyılın ortasından beri geri almak için hiç sevilmeyen bir savaş sürdürdükleri eski eyaletleri Yemen'e ulaşma kolaylığı sağlandı.[80] Kanal projesi Hidiv İsmail'e büyük prestij kazandırdı ve açılış dolayısıyla tantanalı törenler yapıldı. Bu kez Avrupa Doğu'yu ziyaret etti – ve son derece etkilendi. Tüm masrafları karşılanmış üç haftalık kutlamalar sırasında gerek gemilerde –kanaldan konvoy halinde geçen gemilerin başında Fransız imparatorluk yatındaki İmparatoriçe Eugénie vardı– gerekse yeni inşa edilmiş İsmailiye kentinin lüks ortamında törenler, ziyafetler, eğlenceler düzenlendi.[81] Padişah, Hidiv İsmail'in gösteriş merakından hoşlanmadığını açıkça gösterdi ve kendisine tanınan ayrıcalıklardan vazgeçilmemesi için pahalı hediyeler verilmesi gerekti.[82]

1850'lerin ortasından 1860'ların ortasına kadarki dönem, Amerikan İç Savaşı nedeniyle Amerikan pamuğu dünya piyasasından kaybolduğu için Mısır'ın pamukta bir patlama yaşadığı zenginlik yılları oldu ve Hidiv İsmail hem demiryollarına, hem kanala, hem de diğer bayındırlık işlerine büyük yatırımlar yaptı. Pamuk ticaretinin çöküşü ise gerek Hidiv, gerekse köylüler için borç yükü anlamına geldi ve Mısır –batılı ortaklarının teşvikiyle– yüksek miktarlarda borç almaya başladı; bu durum 1875'te ülkeyi iflasın eşiğine getirmişti.[83]

Mehmed Ali sülâlesinden, Abdülaziz'in ve danışmanlarının başını ağrıtan tek kişi İsmail olmadığı gibi, İsmail'e öfkelenen tek kişi de Abdülaziz değildi. Hidiv'in küçük kardeşi Mustafa Fazıl Paşa Osmanlı'nın üst düzey bürokratlarındandı ve Sultan Abdülaziz'in Mısır'ın kalıtsal valiliğini İsmail'in doğrudan soyuna vermesi Mustafa Fazıl'ın iktidar umutlarını yıkmıştı. Kardeşler arasındaki hanedan mücadelesi İstanbul'da yürütüldü. 1863-4'te maliye nazırı olan Mustafa Fazıl, Sadrazam Fuad Paşa'ya ters düşerek, hükümet çevrelerinde istenmeyen adam haline geldi. 1866'da İstanbul'dan ayrılıp Paris'e gitti ve buradaki siyasi göçmen hareketinde öncü bir rol oynadı, onların faaliyetlerine malî destek verdi ve Padişah'a Osmanlı hükümetini suçlayan açık mektuplar yazdı.[84]

Dedesi gibi İsmail'in de ülkesini güneye doğru genişletme emelleri vardı. Kısmen de İsmail'in kölelik karşıtı kampanya nedeniyle Avrupalı köle tacirlerinin Yukarı Nil bölgesinden ayrılmaları, orada doldurmayı umduğu bir boşluk yaratmıştı. Mısır'daki modernleştirme programının kazandığı uluslararası beğeni sonucu, onun adına çalışan İngiliz ajanları 1869-1885 arasında bu bölgeyi Mısır yönetimine sokmak için çaba harcadılar, ama yerel direnişçiler öncü güçlerini geri püskürttüler. Padişah'ın Fransa ve İngiltere'nin ısrarıyla İsmail'i görevden almasından iki yıl sonra, 1881'de meydana gelen Mehdi isyanı Mısır ordusunu tümüyle yok etti ve Mısır'ı giderek, İsmail'in kendi imparatorluğunu kurmayı hedeflediği Afrika'nın içlerindeki –bugünkü Sudan, Somali, Eritre ve Habeşistan'ın bazı bölümlerini kapsayan– topraklarını terk etmeye mecbur bıraktı.[85]

Hidiv İsmail ile Abdülaziz arasındaki rekabette, Padişah'ın 1872'de yaptırdığı tunçtan atlı heykelinin öyküsü ilginç bir dipnotu oluşturur. Anlaşıldığı kadarıyla, Gülhane ve Islahat fermanlarının anısına İstanbul'da insan betimlemesi

olmayan anıtlar dikilmesi için projeler –hatta tasarımlar– yapılmış, ama bunlar gerçekleştirilememişti. Abdülaziz 1867'deki Londra ve Paris gezilerinde bu başkentlerin açık alanlarındaki heykelleri ve İsmail'in de katıldığı Paris Fuarı'nda çeşitli pavyonları süsleyen heykelleri görmüştü. İsmail ülkesine döndüğünde babası İbrahim Paşa'yı at üstünde gösteren bir heykel yaptırttı; İbrahim'in parmağıyla tehdit eder biçimde kuzeybatıya işaret ettiği bu heykel bugün de Kahire'nin Esbekiyye Meydanı'nda durmaktadır. Daha İbrahim'in heykeli 1872'de Kahire'ye dikilmeden önce, 1868'de İstanbul basınında heykelin siparişine ve biçimine ilişkin haberler çıktı; Sultan Abdülaziz de 1869'da İstanbul'u ziyaret etmekte olan İngiliz heykeltraşı Karl Fuller'a bir büstünü ısmarladı. Ancak annesi itiraz ettiği için, Fuller çalışmasını gizlice sürdürdü; Abdülaziz'i kamu önüne çıktığı zaman gözlemliyor, Padişah da, sanatçının tam olarak betimleyebilmesi için, tesadüfen gibi yaparak Fuller'ın atölyesinin önünden geçiyordu. Fuller sonuçtan öylesine memnun kaldı ki, mütevazı bir büst yerine Padişah'ın yarı tâbii büyüklükte at üstünde tunçtan bir heykelini yapmaya karar verdi ve Padişah'ın en sevdiği atının ölçülerini aldırttı. Müşteri de işten memnun kaldı ve heykelin tunçtan dökülmesini emretti. Döküm işi Münih'te yapıldı, ama heykeli taşıyan gemi Boğaz'a ulaştığında, Valide Sultan heykeli denize attırdı. Ama heykel kurtarıldı ve bahçesinde gene bu dönemde ısmarlanan boğa, geyik ve diğer hayvan heykelleri bulunan Beylerbeyi Sarayı'na kondu. Öte yandan, Hidiv gene Padişah'tan üstün çıkmıştı: İbrahim'in heykeli hem tâbii büyüklükteydi, hem de göz önünde bir yerde sergileniyordu; üstelik daha Fuller İstanbul'da çalıştığı sırada, İsmail, Mehmed Ali'nin –gene at üstünde– çok büyük bir heykelini ısmarlamıştı. Heykel 1873'te İskenderiye'de bir meydana yerleştirildi.[86]

Anıtsal atlı heykel konusunda Hidiv İsmail ile rekabeti dışında, Sultan Abdülaziz, Avrupa hükümdarlarıyla da ne denli uyum içinde olduğunu göstermişti: Daha Sultan Abdülhamid Osmanlı'nın doğduğu yer olan Söğüt'ü I. Osman ve akıncıları için bir türbe haline getirmeden, Abdülaziz zamana uygun bir hanedan geleneği "icat" etmişti. Tüm hükümdarlar madalya ve nişanlar alıp vermekten hoşlanırlar, Osmanlılar da, 19. yüzyıl başlarında geleneksel kıyafetlerde yapılan değişiklikler madalya takılacak düz bir göğüs sağladığında, batının bu âdetlerini benimsemişlerdi. Abdülmecid kendi nişanı olan Mecidi'yi yaptırtmış, ama Abdülaziz madalyasına *Osmanî* adını vermişti. Amacı açıktı: Madalyanın arka tarafında davul ve çapraz sancaklar resmedilmiş, Hicrî takvimle 699 tarihi (MS 1299-1300) atılmış, böylece bunun Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş tarihi olduğu açıkça ima edilmişti. Padişah 1862 Nisan'ında Bursa'ya giderek, Birinci Sınıf Osmanî madalyasının özel mücevherlerle bezenmiş bir örneğini hanedana adını veren şanlı atasının kabrine koydu. Bu jest Abdülaziz'in diğer hükümdarlara Osmanlı hanedanının da, kendilerininki gibi, uzun bir geçmişi olduğunu, başlangıcının zamanın sisleri içinde yitip gitmediğini, tam ve yeni gelişmelere gebe bir doğuş anı olduğunu gösterme isteğinin simgesiydi.[87]

1865'te İttifak-ı Hamiyyet adlı –üyeleri daha sonra Genç Osmanlılar diye bilinecek, küçük, tam biçimlenmemiş, ama etkin bir grup muhaliften oluşan– gizli bir örgütün kurulması, Osmanlı Devleti için yeni bir deneyim, giderek kamusal alanda eyleme dönüşecek bir fikir siyasetinin ilk kıpırdanışlarıydı. Geçmiş dönemlerin –17. yüzyılın hoşnutsuz Anadolu paşaları, çağlar boyunca yeniçeriler ya da Patrona Halil ve Kabakçı Mustafa gibi kaba halk adamları gibi– isyancılarından farklı olarak bu kişiler aydınlardı ve bazıları tercüme bürosunda görev yapmıştı. Aralarında şair ve gazeteci Namık Kemal, Hidiv İsmail'in kardeşi Mustafa Fazıl Paşa, gazeteciler Şinasi Bey ve Ali Suavi, şair Ziya Bey (daha sonra Paşa) gibi çok farklı kişilikler olan Genç Osmanlı liderlerini birleştiren şey, Avrupa'da çıktığını gördükleri ulusal kimlikler karşısında yurtsever bir Osmanlı kimliği tanımlamaktı. Genç Osmanlılar ortak program gibi temel bir konuda anlaşamasalar, siyasi kuramda tutarsız da olsalar, ıslahatın İslâm çerçevesinde gerçekleşmesi konusunda aynı düşüncedeydiler.[88]

1856 kuşağının ıslahatçı devlet adamları, toplumu geleneksel çizgilerde bölen ayırımları yok etme çabalarını sürdürürken, imparatorluğa sadakat için yeni bir temel olması gerektiğini de fark etmişlerdi. Örneğin Âli Paşa, imparatorluğun nüfusun –burada özellikle gayrimüslimleri düşünüyordu– gereksinimlerini karşılayamaması halinde, onların bir alternatif arayacağının bilincindeydi.[89] Genç Osmanlılar gibi o ve meslektaşları da padişahın Müslüman ve gayrimüslim uyrukları arasındaki gerilimi çözebileceğini sandıkları yurtseverlik için Avrupa esinli bir temel öngörüyorlardı: "Osmanlılık" diye bilinen bu tez de, etnik ve dinî sadakatlerin yerine eşit yurttaşlık temelinde devlete bağlılığı getirmeyi amaçlayan bir girişimdi[90]– ama vurgu oldukça farklıydı. Genç Osmanlılar bu devlet adamlarının Osmanlı Devleti'nin İslâmî bileşenini büyük ölçüde dışladıklarını ve Osmanlı Hıristiyanları'na verdikleri tavizlerle Büyük Güçleri memnun etmeye aşırı hevesli olduklarını düşünüyorlardı.

Genç Osmanlılar "Osmanlılığın" imparatorluğun dağılmasını önleyemeyeceğini ve Âli Paşa'nın aydın bir despotizm ve iyi yönetim reçetesinin Hıristiyan nüfusun ayrılıkçı eğilimlerini gemlemeye yetmeyeceğini savunuyorlardı. Onlar en uygun yönetim biçimi olarak katılımcı anayasal liberalizmi, yani meşrutiyeti öneriyor, ama Avrupa Aydınlanması'nın bir ürününü benimsemek yerine, bu sistemi İslâmî kökenlere dayandırmaya çalışıyor, Osmanlı siyasi kültürünün temeli olarak İslâm'ın geçerliliğinin sürdüğünü hararetle vurguluyorlardı. Genç Osmanlıların fikirlerini duyurdukları ve hem hükümete, hem de Avrupa devletlerine yönelik eleştirilerini seslendirdikleri yeni ortam basındı. Bu cesaretlerinin bedeli sansür ve sürgün oldu. Fuad Paşa'nın 1869'da; Âli Paşa'nın da 1871'de ölmesinin ardından, sürgündekiler İstanbul'a dönebildiler.[91]

Genç Osmanlıların İslâm ideolojisine verdikleri değer, etkinliği belli ölçüde azalan ulemayı yeniden ön plana çıkardı. Yüzyılın başlarında üst düzey din adamları III. Selim'in ıslahat önlemlerine uysalca katılmış, 1826'da II. Mah-

mud'un onları yeniçeriliğin kaldırılarak, yeni bir ordu kurulmasında işbirliğine çekmesine razı olmuşlardı. Ancak aynı yıl, dinî kurumlara mali destek sağlayan vakıflar yeni bir nezâret altında toplanmışlar, Mahmud döneminin son yıllarında şeyhülislâmlık için 1837'de ayrı bir daire kurularak, sistem daha bürokratikleştirilmiş, şeyhülislâmın dinî bir öğe içeren meselelerde hüküm verme alanı sınırlandırılmıştı.[92] Üstelik yüzyıl içinde benimsenen yeni yasalar –örneğin 1840 tarihli ceza yasası ile 1850 tarihli ticaret yasası, özellikle de hazırlıkları 1868'de başlayan mecelle– şeriatın aile, miras ve evlilik konularındaki otoritesini kısıtlamışlardı. Geleneksel olarak ulemanın tekelindeki bir diğer alan olan eğitimde, ilk kez 18. yüzyılda ordu ve donanma için eğitimli personel yetiştirmeyi amaçlayan, teknik yönelimli meslek okullarıyla medreselere bir alternatif getirilmişti. 19. yüzyılda bu tür okulların sayısı ve alanı büyüdü: 1859'da idareye personel yetiştirmek amacıyla Müslüman ve gayrimüslimler için karışık Mekteb-i Mülkiye kuruldu; 1868'de gene karışık olan Galatasaray Sultanisi, 16. yüzyıldan beri saraya içoğlanı yetiştiren bir okulun yerinde açıldı.[93]

Ancak bu küçük bir azınlığın eğitimiydi: Tanzimatçılar başlangıçta yığınları eğitmeyi amaçlamıyorlardı. Az sayıda sıradan insan da 1839'dan sonra kurulan ve ilkokul ile meslek okulu arasında köprü oluşturan birkaç okuldan yararlandı, ama "uyruğu yurttaşa çevirme"[94] amacıyla genel bir eğitim programı ancak 1869'da başlatılabildi. II. Abdülhamid'in 1876'da tahta geçmesine kadar pek başarılı uygulanamasa da, 1869 programıyla getirilen ilk, orta ve ileri eğitim sistemi ulemanın işlevlerini daha da sınırlandırmış gibiydi.[95] Öte yandan Tanzimat reformlarını uygulayacak nitelikteki kadro azlığı ve aslında dinî kurumları hedef alan çok az reform olması sonucu, din adamları her düzeydeki adlî mevkileri ellerinde tutmaya ve geleneksel sistemdeki öğretmen konumlarını korumaya devam ettiler. Buna paralel modernleştirme sisteminde de onlara din, hukuk, Arapça ve Osmanlıca hocaları olarak yer vardı. Hükümette varlıklarını sürdürdükleri ve reform İslâm şemsiyesi altına sokulabildiği sürece, ulema modernleşme sürecinde yer almaya hazırdı – 19. yüzyılda çok daha önemsiz yenileştirmelerin gündemde olduğu önceki yüzyıllara göre reforma muhalefet dikkat çekecek kadar azdı.[96]

Osmanlı'nın yeni medenî kanununa –mecelleye- ilişkin çalışmalar birkaç yıl sürdü. Yasanın mimarı aydın, devlet adamı ve tarihçi Ahmed Cevdet Paşa hem ulemadandı, hem de bir Tanzimatçı'ydı. Ulemanın en üst mevki olan şeyhülislâmlığa adayken, rakipleri tarafından engellenmiş ve 1866'da, kırklı yaşlarında, bürokrasiye geçmek zorunda kalmıştı. Burada İslâm hukuku ve kültüründeki uzun deneyimi, Osmanlı hükümetinin yeniden düzenlenmesine katkıları için sağlam bir temel oluşturdu. Ona göre reform, batının bilimsel ve teknik kavramlarının İslâm'ın içine dahil edileceği bir süreçti.[97] Bu geçmişte de ıslahatçıların esinlendiği bir hedefti – ama şimdi, 19. yüzyıldaki fark, kontrollü bir değişim gereksiniminin egemen çevrelerde yaygın kabul görmesiydi.

Ahmed Cevdet'in özünde tutucu programında, batı yöntemlerinin düşüncesizce taklidinin tehlikelerini görenlerin beğeneceği çok şey vardı. Ama ikilem sürüyordu: Ne kadar ve ne türde bir batılılaşma?

Ahmed Cevdet Paşa, Reşid Paşa'nın yetiştirmesiydi ve bu ilişki sayesinde batının fikir ve âdetleri konusunda edindiği bilgiler çalışmalarına yansıyordu. Fransız medenî kanununun benimsenmesi tartışılmıştı, ama bunu topluma çok yabancı olarak görüp eleştirenler tartışmayı kazandılar: Mecelle şeriatın bilinen ilkelerini temel alacaktı. Mecellenin eski uygulanış biçimiyle şeriattan farkı, bunun bir devlet yasası olarak kabulüydü: Böylece, Müslüman ve gayrimüslim, tüm uyruklar için geçerliydi.[98] Aslında gayrimüslimler şeriat mahkemelerine yabancı değillerdi: Her zaman kendi mahkemeleri olmuştu, ama eğer daha olumlu bir hüküm çıkacağını tahmin ederlerse, sık sık şeriat mahkemelerini kullanmayı tercih ederlerdi. Miras yasaları buna bir örnekti, çünkü şeriat bir mülkün ölen kişinin keyfine göre bölünmesi yerine, ölenin mirasının sabit paylarının belirli akrabalarına geçmesini öngörüyordu. Mecelleyi hazırlayanlar esas olarak İslâm hukukunu alıp, bunu düzenli ve kolay ulaşılır bir biçimde sunulan 1851 madde haline getirdiler; yeni kanun şeriat uygulamalarını değiştirerek, bireysel yoruma dayalı karar verilmesini önleyecek maddeler içeriyordu. Yasayı hazırlayanların İslâm hukukunu "kıyısı olmayan bir umman" olarak nitelemeleri, görevlerinin kapsamının zarif bir ifadesiydi, çünkü Osmanlılara çok uzun zamandır hizmet eden kanunlar külliyesi artık belirsiz, anlaşılmaz ve hükümet çevrelerinde esen modernleşme rüzgârıyla hepten uyumsuz gözüküyordu.[99] Gene de, Ahmed Cevdet Paşa'nın titiz çalışmaları herkesi ikna etmemişti: 1870'de tutucu Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi, kısa bir süre için de olsa, projeyi kendi devlet dairesi alanına almayı ve Ahmed Cevdet Paşa'nın azlini sağlamayı başardı; onun batının herhangi bir kültürel değerinin ithaline inatçı direnişi, bu dönemde diğer meslektaşlarının görüşlerini de yansıtıyordu.

Tanzimat reformları hükümet kurumlarına yerleşip, tam etkileri görülünceye kadar, İslâm gerek kamusal, gerekse özel hayatın ayrılmaz, organik bir parçasıydı. Tanzimat'ın giderek ulemanın idarî rolüne getirdiği kısıtlamalar, ulemanın bizzat varlığının sorgulanmasına yol açtı ve bunu yaparken de onların dinî rolü üstündeki vurguyu artırdı. Modern bir yazara göre İslâm, "yaşanan ve sorgulanmayan bir şey olmaktan çıkmıştı. Laikleştirici reformlar İslâm'ı daha "İslâmî" yapmıştı... Veri sayılan bu kültürel öz, şimdi İslâm'ın ibadet yanı kadar önemli ve İslâm'a özgü olarak kabul ediliyordu."[100] Eski düzen gidip, insanlar Tanzimat yılları sırasında kaybedilenlerin farkına vardıklarında, kendilerini kültürel değerlerinin artık eskisi gibi geçerli olmadığı yabancı bir zeminde buldular[101] – bu şaşkınlık duygusuna katkıda bulunan faktörlerden biri de, Sanayi Devrimi farklı biçimlerinde hayatlarına müdahale ederken, fiziksel çevrelerinin de hızla değişmesiydi. Genç Osmanlıların vurgulayıp, korumaya çalıştıkları şey Osmanlı kültürünün merkezindeki İslâmî "çekirdek"ti.

Genç Osmanlı sürgünlerin Âli Paşa'nın ölümünden sonra döndükleri başkent, umdukları gibi açık fikirli bir yer değildi. Âli ve Fuad, Padişah'ı tecrit ederek, onun adına iktidarı ele almışlardı: Abdülaziz, tahta geçmesinden kısa süre sonra onların bütçeyi dengelemek için gerekli gördükleri malî önlemlere izin vermeyince, kendilerine yakın bir grup vezirle birlikte istifa etmişler, bu irade çatışması bir süre için veziriazam değişimine neden olmuş, ama önce Fuad, sonra Âli göreve geri getirilmişlerdi.[102] Ancak Fuad ile Âli iktidarı tekellerine aldıklarından devletin en üst görevleri için açık halefler bırakmadılar ve onlar gittikten sonra Abdülaziz, eskiden beri mutlakiyet yanlısı yeni sadrazamı Mahmud Nedim Paşa'nın da desteğiyle, devlet meselelerindeki hakem rolünü yeniden üstlendi. Mahmud Nedim de Genç Osmanlılar gibi Osmanlı Devleti'nin İslâmî karakterinde ısrar ediyordu, ama aralarındaki benzerlik yalnızca bu kadardı.[103]

Fuad ve Âli Paşaların tüm çabalarına rağmen, 1871'de Osmanlı İmparatorluğu maliyesi çöküş içindeydi. 1830'lardaki ticaret anlaşmalarının ardından Avrupa ile ticaret artınca 1840'larda imparatorlukta ilk bankalar kurulmuştu ve Kırım Savaşı sırasında Osmanlı hükümeti ilk kez dış borç aldı. Reformların gerçekleştirilmesi, ekonominin yeniden yapılandırılması ve borç faizleri bütçe için çok masraflı olmuş ve borçlar acımasızca artmıştı. Sultan Abdülaziz, Osmanlı donanmasına özel bir önem göstermişti; bunun Fransız ve İngiliz donanmaları düzeyinde olmasını istiyordu ve onun döneminin sonu olan 1876'da donanma 20 savaş gemisi, 4 savaş hattı gemisi, 5 firkateyn, 7 korvet ve 43 yük gemisinden oluşuyordu. Kısa hatlar halindeki ilk demiryolları –İzmir bölgesinde ve Tuna üstündeki Cernavoda ile Karadeniz kıyısındaki Köstence arasında– Abdülmecid zamanında yapılmıştı; Abdülaziz bu ağı genişletti ve İstanbul-Paris arasında bir hat için bir Avusturya şirketine imtiyaz hakkı verdi – bunun İstanbul ile Sofya arasındaki bölümü 1873'te açıldı. Aynı yıl İstanbul'u İzmir'e bağlayan bir demiryolu da tamamlandı. Ülke içi iletişim Rumeli, Anadolu ve Suriye'de yolların tamiri ve yeni yol yapımıyla güçlendirildi; ticaret gemileri imparatorluğun uzun kıyıları boyunca ve Dicle ve Fırat gibi büyük ırmaklarda mal taşıyorlardı. İlk kez Kırım Savaşı sırasında kullanılan telgraf sistemi, daha sonra uzak eyaletlere de ulaşacak biçimde genişletildi.[104] Hızla gelişen bu iletişim ağı sayesinde Avrupa tacirlerince aranan tarım ürünleri ve madenler, kaynak alanlarından kolayca getirilip, sanayileşmiş Batı'nın kapitalist ekonomilerine iletilebiliyordu.

Tanzimat'ın etkisi ve Osmanlıların daha önce hiç olmadığı kadar dünyaya ve bu dünyadaki dönüşümlere açılmaları sonucu eskiden kesin olan şeylerin sorgulanmaya başlanması, Osmanlı'nın kimlik duygusunu zayıflatıyordu. Genç Osmanlılardan, ulemaya, gayrimüslimlere verilen gereksiz tavizler gibi gördükleri önlemlerden hiçbir yarar sağlamayan köylülere kadar tüm Müslüman toplumunu saran kötü bir şeyler olacağı hissi, derinleşen mali bunalımla körükleniyordu. 1873'te dünya borsasının çöküşü de Osmanlı Devleti'nin yeni dış borç alma olanağını yok ederek, durumu kötüleştirdi. Sel ve kuraklık Anadolu'da aç-

lığa yol açarken, bunların sonucu meydana gelen ölümler hazineyi vergi gelirlerinden yoksun bıraktı. Hükümet 1875'te borçlarını ödeyemeyeceğini açıklayarak, moratoryum ilân etti.[105]

1870-71 Fransa-Prusya savaşı sonucu Fransa yenilince, İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'nun, özellikle de Boğazlar'ın tarafsızlığının korunmasında yalnız kaldı. Rusya bu fırsattan yararlandı ve 1856 Paris Antlaşması'nın ihlal edildiği iddiasıyla, Rus savaş gemilerinin Karadeniz'e girmesini önleyen maddeleri iptal ettirdi. Şimdi tutucu Büyük Devletler yükselme sürecindeydiler: 1872'de Avusturya-Macaristan ve Rusya imparatorları, ilk Alman imparatoru onuruna Berlin'e gittiler ve bu tarihte bu üç mutlakiyetçi devlet, Avrupa'nın diğer yörelerinde yükselen liberalizm dalgasına karşı bir jest olarak yorumlanan gayrıresmi bir anlaşmaya vardılar. Ama Balkanlar'da bu üç devletten ikisinin çıkarları birbiriyle çelişiyordu: Rusya, Avusturya-Macaristan'dakiler de dahil, tüm Slavları etki alanına sokmayı hayal ederken, Avusturya-Macaristan bu nüfuslar içindeki milliyetçi hareketlerden ürküyordu. Avusturya Kırım Savaşı'ndan beri bir ikilem içindeydi – bir yanda liberallikleri, azınlıklar için kendi kaderini belirleme hakkı anlamına gelebilecek Fransa ve İngiltere ile öte yanda büyüklüğü ve Ortodoksluğu ile kendisini gölgede bırakıp, Slavları harekete geçirme tehdidindeki Rusya arasında kararsız kalmıştı.

1 70'lerin başında Anadolu'yu sarsan sel, kuraklık ve açlık Balkan kent ve kasabalarını da etkiledi, İstanbul'un doğusundaki felaket bölgesinde tarım ekonomisinin çökmesi sonucu vergi gelirlerindeki düşüşü karşılamak üzere Balkanlar'da vergiler yükseldi. 1875 Temmuz'unda Osmanlı'nın sınır eyaletinde artan vergilere karşı başlayan isyan kısa sürede, Avusturya-Macaristan'ı doğrudan ilgilendiren komşu Bosna'ya da yayıldı. Rusya ve Avusturya-Macaristan diplomatik müdahalede bulunarak, bu iki eyalette bir dizi idarî reform önerdiler. Sultan Abdülaziz reformları kabul etmek zorunda kaldı, ama bu huzursuzluğu yatıştırmadığı gibi, uyruklarına Osmanlı padişahının dış baskılara direnemediğinin yeni bir örneğini verdi.[106]

Osmanlı Müslümanlarının çoğunluğunun yaşamakta olduğu kültürel bunalım ve aşağılanma bu aşamada, yabancı devletleri tatmin etme çabaları nedeniyle hükümetin sert biçimde eleştirilmesine yol açtı. 1876 Mart'ında İstanbul'da "Müslüman Yurtseverler Beyannamesi" başlıklı gizli bir risale yayınlandı; anayasal reformun önde gelen savunucularından bir haline gelen Midhat Paşa da muhtemelen bu işe dahildi.[107]

Söz konusu "Müslüman Yurtseverler" olan medrese öğrencileri, Genç Osmanlıların anayasa taleplerini benimsemişlerdi ve Mayıs'ın ilk günlerinde bunlardan binlercesi, eskiden yeniçeri ve zanaatkârların yaptığı gibi, İstanbul sokaklarını doldurdu. Büyük camilerde yaptıkları ateşli toplantılarda hüküme-

ti eleştirerek, Rus yanlısı sadrazam Mahmud Nedim Paşa ile Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi'nin azledilmelerini talep ediyorlardı. Saray –biraz tereddütten sonra– onların taleplerini kabul etti, ama bu olayları yatıştırmadı ve eleştiriler bizzat Padişah'a yöneldi. Padişah durumu alevlendiren haber ve söylentileri durdurmak amacıyla basına sansür getirdi ve telgraf haberleşmelerini askıya aldı, ama önlemler işe yaramadı: İstanbul'daki gerilimlerin her an şiddete dönüşme tehlikesi gösterdiği bir ayın sonunda Abdülaziz tahttan indirildi.[108]

Abdülaziz'in tahttan indirilmesi için düzenlenen komplo birkaç önemli devlet adamınca düzenlenmişti; başı çekenler arasında tutucu Harbiye Nazırı Hüseyin Avni Paşa, askerî encümenin başı Redif Paşa ve Askerî Mektepler Müdürü Süleyman Hüsnü Paşa da bulunuyordu. İktidarın merkezindeki öfke ve korku elle tutulur düzeydeydi; Hüseyin Avni, Abdülaziz'in tahttan indirilmesi olasılığı gündeme geldiğinde Süleyman Hüsnü'ye kaygı duyulan alanlardan birini ifade ediyordu:

> Mahmud Nedim Paşa'nın yeniden sadrazam olacağı söylentisi güçleniyor. Ülkenin Rus baskı ve işgaline maruz kalacağına kuşku yoktur. Sultan Abdül Aziz bir Rus hayranıdır. Devlet meselelerindeki tehlike ve çöküş işaretleri gözden kaçmıyor.[109]

Süleyman Paşa bu olayları ve kendisinin bunlarda oynadığı rolü anlatırken (yukarıdaki alıntı da bu anlatıdandır), Hasan Fehmi Efendi'den sonra şeyhülislâm olan Hayrullah Efendi'nin gördüğü bir rüyayı tahttan indirme için ilahî bir işaret olarak yorumladığını ve komplocuların daha sonra gayrımeşru bir iş yapmakla suçlanmalarından duyduğu kaygıyı ifade ettiğini söyler. Rüya sayesinde Hayrullah Efendi, Abdülaziz'in tahttan indirilmesi için olumlu bir fetva vermiş, böylece Süleyman Hüsnü'nün "hedefimiz tümüyle meşru olacak ve saldırıya olanak vermeyecek kolaylıkla gerçekleştirilecektir" diyebilmesini sağlamıştı.[110]

Darbe dikkatle planlanmıştı. Abdülaziz ve veliahtı olan Abdülmecid'in büyük oğlu Murad, Dolmabahçe Sarayı'nda bulunuyorlardı. Darbecilerin sorunu Şehzade Murad'ın padişah ilân edilmek üzere, kuşku uyandırmadan, dairesinden nasıl çıkarılacağıydı. 30 Mayıs günü şafaktan önce Süleyman Hüsnü Paşa askerî erkanıyla saraya girdiğinde –komplo planlarından haberdar tutulan– Şehzade Murad'ın kendisini beklediğini gördü. Murad bir arabaya saklandı, sonra kayıkla Sirkeci'ye geçirildi, buradan diğer bir arabayla Beyazıt'taki Harbiye Nezâretine götürüldü (binada şimdi İstanbul Üniversitesi rektörlüğü bulunmaktadır). Burada Sadrazam Mehmed Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Hayrullah Efendi, Midhat Paşa ve aralarında Mekke Şerifi Abdülmuttalib'in de bulunduğu diğer bazı devlet adamları kendisine bağlılık yemini ettiler. Şimdi Sultan Murad dönmeden önce Abdülaziz'i Dolmabahçe'den uzaklaştırmak gerekiyordu. Gece karanlığında saray kara tarafından askerlerce kuşatıldı ve donanma Boğaz'da bir kordon oluşturdu. Darbecilerin dikkatle eşgüdümlenmiş planları

uyarınca bu gemilerden açılan top ateşi Abdülaziz'i uyandırdı ve kendisine tahttan indirildiği bildirildi. Sonra aralarında iki büyük oğlu, annesi ve mabeyincisi Fahri Bey de bulunan ailesiyle birlikte bir kayığa bindirilerek, bardaktan boşanırcasına yağan yağmur altında Sarayburnu'na götürüldü. Burada grubu Topkapı Sarayı'na götürmek üzere kötü bir araba ile bir beygir bekliyordu.[111] Bu arada Sultan V. Murad Boğaz'ı geçip, Dolmabahçe'ye döndü.[112]

Darbeciler yaptıkları açığa çıkmadığı için gerçekten şanslıydılar. Murad saraydan ayrılmadan az önce kardeşi Abdülhamid'e bir not göndermişti: "Beni götürüyorlar, ama neden ve nasıl bilmiyorum. Çocuklarımı ve ailemi önce Allah'a, sonra sana emanet ediyorum." Dehşete düşen Abdülhamid onu da öldürmeye teşebbüs edeceklerinden korkarak, kendisini savunmak için silah istedi. Bu hile başarılı oldu; Murad'ın, Süleyman Hüsnü Paşa ve adamlarıyla birlikte ayrıldığını Sultan Abdülaziz'in hizmetkârları sarayın penceresinden görmüşler, ancak şehzadenin bir suç işlediği için götürüldüğünü veya sürgüne gönderileceğini, ya da idam edileceğini sanmışlardı.[113]

Yeni bir padişah yeni bir çağın başlayacağı umudunu uyandırdı. Süleyman Hüsnü Paşa'nın anılarında anlattığına göre, daha Murad'ın tahta geçtiği gün –o tarihte nâzır olan– Midhat Paşa meslektaşlarına hazırladığı tahta geçme konuşması taslağını sundu; buna göre V. Murad meşrutiyet vadediyor ve nezaretlere sorumluluk veriyordu. Sadrazam'ın ve Hüseyin Avni Paşa'nın devletin geleceği için böylesine cesur bir değişime karşı çıkmaları nedeniyle, konuşmanın son halinde bu hassas konuya ancak belirsiz biçimde değiniliyordu; daha sonra toplanarak geleceği konuşan devlet adamları arasındaki ateşli tartışmalar, durumu Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden öncekine göre daha açıklığa kavuşturamadı.[114]

Onları daha da dramatik olaylar bekliyordu. Abdülaziz Topkapı Sarayı'ndan hoşlanmıyordu ve buraya getirilmesinden dört gün sonra ailesiyle birlikte, Çırağan Sarayı'nın kuzeyindeki Feriye Sarayı'na taşındı (Abdülaziz'in Sultan Murad'ın teklif ettiği Beylerbeyi'ni reddetmesi Hüseyin Avni Paşa'yı sevindirmişti, çünkü o sarayın güvenliğe alınmasını güç görüyordu).[115] Ahmed Cevdet Paşa anılarında, iğneli bir dille, Abdülaziz'in yerleştiği dairenin kendisi tarafından Murad için yaptırıldığını ve bir hisar kadar sağlam inşa edildiğini, eski padişahın sanki kendisine bir hapishane hazırladığını yazıyordu; modern bir donanma oluşturma tutkusuna o denli çok para harcadıktan sonra, Abdülaziz'in bir donanma ablukası altında kalmasını da kaderin bir cilvesi olarak görüyordu.[116] Ama hayat Boğaziçi'nde bile tahammül edilir gibi değildi. Fahri Bey efendisinin düştüğü durumu ayrıntılarıyla anlatırken, eski padişahın muhafızlarının kendisiyle nasıl alay ettiklerini, ona ve ailesine içme suyu gibi temel ihtiyaçları bile çok gördüklerini söylemektedir.[117] Abdülaziz birkaç gün sonra ölü olarak bulundu ve cesedi inceleyen on dokuz ünlü doktor bunun bir intihar olduğunda görüş birliğine vardı.[118]

15 Haziran'da nazırların Midhat Paşa'nın evinde yaptıkları bir toplantı sırasında –merhum kızkardeşi Abdülaziz'in cariyelerinden olan– bir subay içeri dalarak Hüseyin Avni Paşa ile Hariciye Nazırı Mehmed Raşid Paşa'yı vurdu. Çerkes Hasan adlı bu subay Abdülaziz'in en büyük oğlu Prens Yusuf İzzeddin'in yaverliğini yapmış ve Murad'ın tahta geçmesi Yusuf'un bir gün padişah olacağı yolundaki umutlarını yıkmıştı.[119] Bu küstah cinayet Osmanlı devlet adamlarının son derece sinirini bozduğundan, hem kendileri, hem de aileleri bundan sonra her zaman yanlarında bir tabanca ya da hançer taşımaya başladılar. Çerkes Hasan, Beyazıt Meydanı'nda bir ağaca asıldı.[120]

Hüseyin Avni Paşa'nın sahneden çekilmesiyle, Midhat Paşa'nın savunuculuğunu yaptığı meşrutiyet yanlıları güçlü konuma geçmişlerdi. Entelektüel geçmişlerinin çok farklı olmasına ve aralarındaki ilişkilerin zaman zaman gerilmesine rağmen, Midhat Paşa Genç Osmanlıların anayasal bir meclisin reformun temel bir öğesi olduğu inancına katılıyor, ayrıca Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin, anayasal reformun ilk adımı olarak halkın isteklerine uygun olduğunu da savunuyordu.[121] Ama yeni padişah harekete geçmekten aciz gibi gözüküyordu: Silahlı kişiler eşliğinde birdenbire padişahlığa yükselmesi, ardından Abdülaziz ile iki bakanının zamansız ölümü akli dengesini bozmuş gibiydi. Devlet adamları yavaş yavaş onun böyle bir bunalım döneminde imparatorluğu yönetmeye uygun olmadığını kavramaya başladılar.[122]

Sultan Murad yalnızca üç ay padişahlık yaptıktan sonra, kendisinin hükümdarlığa uygun olmadığını teşhis eden doktorların tavsiyesi ve akıl hastası bir padişahın azlini meşru kılan bir fetva ile tahttan indirildi. Dönemin bir nakaratına göre: "[Hicri] 93 yılında 93 gün için dünya padişahıydı Sultan Murad, ama hayal kırıklığıyla oldu tekaüt." Osmanlı tahtı için siyasi kavgaya karışmadan önce, Murad'ın akıl sağlığı tartışma konusu değildi. Herhangi bir Avrupa veliahtı gibi serbest bir yaşam sürmüş, 1860'larda Abdülaziz ile birlikte Mısır'a ve Avrupa'ya gitmiş, İstanbul'un kibar salon yaşamına katılmış, burada aydınlar, sosyete güzelleri ve yabancı konuklarla karşılaşmıştı. Müziği çok severdi; yetenekli bir besteci olduğu kadar iyi bir marangoz ve mobilya ustasıydı. 1870'lerin başında Genç Osmanlı aydınları Âli Paşa'nın ölümünün ardından Paris'ten döndüklerinde, onların önde gelen liderlerinden Namık Kemal'in fikirlerine olumlu yaklaşmıştı.* 31 Ağustos 1876'da Murad'ın kardeşi, Sultan II. Abdülhamid unvanıyla tahta geçti; Murad da Çırağan Sarayı'nda ev hapsinde tutulmaya başlandı.

*

Bu aylarda ve kısmen tam da bu olayların bir sonucu olarak, Osmanlılar yüzyılın başından beri güvendikleri tek müttefiklerinin desteğini kaybetme

* Murad tahta çıktığında Namık Kemal, *Vatan yahut Silistre* oyununun yarattığı büyük heyecan nedeniyle gönderildiği Kıbrıs'taki üç yıllık sürgünden geri döndü. Abdülaziz, oyundaki Müslüman ve Türk halkının yurtseverlik kavramını benimsemesi fikrini –özellikle izleyiciler Murad lehine tezahürat yapınca– fazla tehlikeli bulmuştu (Sakaoğlu, V. Murad mad., İst. Ansik. 5:510-12).

tehlikesindeydiler. Uzun zamandır imparatorluğun gerçek dostu olarak kabul edilen İngiltere, Kırım Savaşı'ndan sonraki anlaşmaların Rus yayılmacılığını önlemenin en iyi yolu olduğuna inanmıştı. Ama Osmanlı Devleti'nin iflası, milliyetçi ayaklanmalar ve peşpeşe iki padişahın tahttan indirilmesi kaçınılmaz olarak İngiltere'nin eski siyasetini eleştirerek, bunun değişmesi gerektiğini savunanların elini güçlendirdi. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri kuşkusuz hiçbir zaman kendi çıkarlarından bağımsız olmamıştı: Sonunda dengeyi bozan, 1876 Nisan'ında Edirne ile Sofya arasındaki Filibe bölgesinde bir Bulgar halk ayaklanmasının Çerkes başıbozuk birlikler tarafından şiddetle bastırılmasının İngiliz kamuoyunda yarattığı kızgınlık oldu. Rusya'nın yurtlarını ele geçirmesinden sonra Kafkaslar'daki Müslüman devletlerden göç eden bu Çerkesler, Osmanlılar tarafından Filibe civarına yerleştirilmişti. Filibe'de gerçekten de daha önce görülenlerden çok daha büyük bir katliam olmuştu, ama dönemin İngiliz basınında ve daha sonra "Bulgaristan'daki canavarlık" diye adlandırılan olaylarda ölenlerin sayısı İstanbul'daki Rus elçisi Kont Nikola İgnatiyev'in işe karışmasıyla abartılmıştı. Gladstone da, Çerkesleri Balkanlar'a getiren tarihi koşulları hiç düşünmeden protestolara katıldı. Modern bir tarihçinin bize hatırlattığı gibi:

> [Çerkesler] herhalde Kafkas savaşlarında yaşadıkları ve yurtlarını terk etmek zorunda kalmaları dolayısıyla Hıristiyanlara güvenmiyorlar, hatta belki onlardan nefret ediyorlardı. Çerkesler ayrıca Sırbistan ve Bosna'da savaşan Bulgarlarca işkence ve diğer kötü muamelelere maruz bırakılmışlardı. Onlar için düşmanın kimliği açıktı. Bu, eskiden beri tanıyıp bildikleri Ruslardı, Bulgarlar da muhtemelen onlardan farklı gözükmüyorlardı.[123]

Heyecana kapılmış İngilizler ve diğer Avrupalıların, isyancıların da birçok Müslüman'ı öldürdüğü gibi rahatsız edici bir veriyi gözardı etmeleri ilk kez olmuyordu.[124]

Katliamlar özellikle Rusya'da öfke yarattı. Rusya o zamana kadar her ne kadar Osmanlı Ortodoks ve Slavlarının koruyucusu olarak sert pozlar takınsa da, ülkesindeki büyük sayıda Rus olmayan nüfusu bağımsız bir gelecek aramaya teşvik edebileceği korkusuyla, milliyetçi davaları desteklemekte tereddüt etmişti.[125] Ama 1876 Temmuz'unda Sırp ve Karadağ birlikleri batıdan Bulgaristan'a girip, Osmanlı güçlerince yenilince, Rusya seferberlik ilân etti. İngiltere artık Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemeye devam etmekte pek yarar görmüyordu ve meselenin halledilmesi için müdahale ederek, bir konferans düzenledi. Bu konferansta getirilen öneriler Osmanlı'nın Avrupa'daki egemenliğini Arnavutluk, Kuzey Ege sahili ve Doğu Trakya ile sınırlayacaktı; Osmanlı hükümeti bunları reddetti ve Sırbistan ile barış yaptı. Bu sırada Büyük Güçler taleplerini Bulgaristan ile Bosna-Hersek'te muğlak reform umuduna indiriyorlardı. Rusya se-

ferberlik durumundan vazgeçmedi; 24 Nisan 1877'de savaş ilân etmesinin ardından bölgede çıkan çatışmalar sonucunda Rus birlikleri batıda –Kuzey Bulgaristan'da Plevne kalesi dışında ciddi bir direnişle karşılaşmadan– Edirne'ye, doğuda ise Erzurum'a kadar ilerlediler. Savaş 31 Ocak 1878'de Edirne'de imzalanan ateşkesle bitti. Osmanlılar Kırım Savaşı'nın sona ermesinden sonra yaklaşık yirmi yıl uluslararası bir barış dönemi yaşamışlardı; Rusya ile savaşın yeniden başlaması onlara pahalıya mal olacaktı.

Ne Avusturya, ne de İngiltere, Rusya'nın zaferini kabule hazırdı: Rus-Osmanlı ateşkesinden birkaç gün sonra bir İngiliz donanmasının İstanbul açıklarında, Prens Adaları yakınına demirlemesi, Balkanlar'daki Rus ordusunun modern İstanbul'un ana hava limanı yakınlarındaki Yeşilköy'e (Ayastefanos) ilerlemesine yol açtı; orduya, İngiliz gemilerinin Boğaz'a girmesi halinde başkenti işgal etme emri verilmişti. İngiltere ile Rusya arasında başgösteren savaş tehlikesi önlenebildi. Rusya Ayastefanos Antlaşması ile Osmanlılara sert koşullar dayattı: Karadeniz'den Ege'ye kadar uzanan Bulgaristan ile Bosna-Hersek özerk olacaklardı; Romanya (1861'de eski Osmanlı vassal devletleri Eflak ve Boğdan'ın birleşmesiyle kurulan devlet), Sırbistan ve Karadağ Osmanlı topraklarından pay alacak ve bağımsızlıklarına kavuşacaklardı; doğuda Kars, Ardahan, Batum ve Doğubâyezid eyaletleri Ruslara verilecekti. Rusya'nın tek yanlı tutumu Yunanistan'ı özellikle endişelendirmişti, çünkü Slav değil "Yunan" kabul edilen Makedonya ve diğer bazı bölgeler Rusya'nın yaratmaya çalıştığı yeni Bulgaristan'a dahil ediliyorlardı. İngiltere ile Avusturya duruma öfkelerini belirttiler. Ancak diplomatik gereklilikler antlaşmaya itiraz edenlerden yanaydı, çünkü Rusya'nın Balkanlar'da öngördüğü kapsamlı toprak düzenlemeleri Paris Antlaşması'nda son derece köklü değişikler içerdiğinden, bu antlaşmaya imzacı devletlere danışılması gerekti. 13 Haziran-13 Temmuz 1878 tarihleri arasında Berlin'de yapılan ve İngiltere, Avusturya-Macaristan, Rusya, Osmanlı İmparatorluğu, Almanya, İtalya ve Fransa'nın temsilcilerinin katıldığı kongrede Rusların Ayastefanos'ta Osmanlılara dayattığı koşullar bir ölçüde yumuşatıldı; Kongre'nin sonunda imzalanan Berlin Antlaşması fiilen Osmanlı'nın Balkanlar'da yüzyıllardır süren egemenliğini sona erdiriyordu.

Berlin Antlaşması uyarınca Bulgaristan üçe bölünüyordu: Özerkliğine kavuşan kuzey Bulgaristan'da Rusya etkinlik sağlıyor, Doğu Rumeli'de yarı özerk bir merkezi bölge yaratılıyor, güney kesim Osmanlı egemenliğinde kalıyordu. Rusya ayrıca Güney Besarabya, Batum, Kars ve Ardahan'ı da alıyordu. Rusya silahlarında ve ordunun idaresinde yaptığı iyileştirmeler ve Kırım Savaşı'ndan sonra askerlik hizmetinin yaygınlaştırılması nedeniyle Osmanlı ordusunu yenebilirdi, ama İngiltere ve Avusturya'nın baskısına dayanacak kadar güçlü değildi. Modern tarihçiler Rusya'nın Berlin'de onlara boyun eğerek, barışı yitirdiğini söylemişlerdir.[126] Genç de, kazanıp da antlaşma uyarınca çekildiği topraklarının yerine Rusya Osmanlılara 802.5 milyon Fransız Frankı tutarında bir

savaş tazminatı dayatmayı başardı. Rusya'nın imparatorlukta hiçbir yatırımı olmadığından, Osmanlı borçlarında payı yoktu ve tazminatı eski düşmanından diğer Büyük Devletlerin elde ettiği malî yararlardan bir pay edinmek için fırsat olarak görüyordu. Rusya'nın mevcut fonlarda birincil hakkı olduğunu öne süren Rus elçileri böylece rakip devletlerin ve Osmanlı hükümetinin kendisinin, imparatorluğu biraz olsun refaha kavuşturabilecek yatırım projelerini engellemeyi başardılar.[127]

Avusturya-Macaristan 1877-8 savaşına katılmamıştı, ama Balkanlar'da istikrarın sağlanması için Rusya'nınkine eşit kazanımlar elde etmesi gerekiyordu, dolayısıyla Bosna-Hersek ona verildi. Berlin'de Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ın bağımsızlıkları resmen tanındı, ama belki de kaçınılmaz olarak sınırların çizilme biçimi bu devletleri tatmin etmedi. Berlin Kongresi toplanmadan önce Padişah, yıllık bir ödeme ve gelecekte Doğu Anadolu'da bir Rus saldırısı karşısında yardım konusunda belirsiz ifade edilmiş bir vaat karşısında –ve aksi halde İngiltere'nin Berlin'de Osmanlıları desteklemeyeceği korkusuyla– Kıbrıs'ın kontrolünü İngiltere'ye bıraktı.[128] İngiltere böylece Yakındoğu'da, Osmanlı İmparatorluğu'na Rusya'dan doğuda gelebilecek bir saldırı olasılığına karşı kullanılmak üzere bir "ileri üs" edinmişti. Çünkü, Balkanlar'daki toprak emelleri sınırlanan Rusya artık stratejik odak olarak Orta Asya'yı saptamış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi İngiltere'nin Hindistan yollarının güvenliğiyle her zamankinden çok daha bağlantılı hale gelmişti.

1877-8 savaşı ve bunu sona erdiren Berlin Antlaşması, Osmanlıların 17. yüzyılın sonunda Habsburglara yenilmesiyle başlayan bir süreci hızlandırdı: İmparatorluk şimdi topraklarının üçte birinden fazlasını ve gayrimüslim nüfusunun büyük bölümünü yitirmişti. Geri kalan önemli gayrimüslim toplulukları olan Rumlar ve Ermenilerin bölgesel yoğunlaşmaları Sırplar, Bulgarlar ve diğerleri kadar belirgin değildi ve yeni coğrafi bölünme tehlikesi arz etmiyor gibiydiler. Gene de, İngilizler ile Kıbrıs Konvansiyonu pazarlıkları sırasında Osmanlı'nın Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'daki Ermeni eyaletlerinde reform sözü vermesi ve bunun, Ermenilerin Avrupalı devlet adamları nezdinde lobi çalışmaları sonucu Berlin Antlaşması'na dahil edilmesi –reform diğerlerinin talep ettiği özerklik ya da bağımsızlık yanında çok hafif kalsa da– gelecek için iyiye işaret değildi.[129] Osmanlı Rumlarının çoğu 1839 ve 1856 ıslahat fermanlarından ekonomik yarar sağlamışlardı, ama gene de bazıları imparatorluğu terk edip, bağımsız Yunanistan'a gittiler. Bunlardan bir kısmı "anayurt"larındaki yaşamı geride bıraktıkları kadar iyi bulmadı –bağımsızlık zamanında Atina harabe halinde bir taşra kentiydi ve görgülü Osmanlı Rumlarına İstanbul, Selanik ve İzmir gibi kentlerdeki kültür ve mali olanaklarla kıyaslanacak bir şey sunmuyordu– ve sonra geri döndü.[130]

Berlin Antlaşması'ndan sonra Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i işgal etmesi pek tatmin edici sonuçlar yaratmadı ve antlaşma, çoğunlukla Sırp ve

Ortodoks, dolayısıyla Rusya'nın yeni amentüsü Panslavizme inanmaya yatkın olan bir nüfusu Avusturya idaresi altına sokarak, Habsburg İmparatorluğu'nun hassas dengesini bozdu. Macaristan'ın 1867'den beri kendi Slav nüfusunu "Macarlaştırma"daki deneyimler, ülke liderlerini yeni Slavların siyasi ve idarî kontrolünü üstlenmek konusunda huzursuz ediyordu. Üstelik buna ek olarak, şimdi Bosna ve Hersek'teki çok sayıda Müslüman da Viyana'nın kontrolüne girmiş – Osmanlı'nın başını ağrıtan rakip milliyetçilikler Avusturya-Macaristan'a yayılmıştı.[131] Avusturya-Macaristan şimdi, gene Osmanlı İmparatorluğu gibi, farklı milliyet ve dinlerden oluşan bir devletti; gene Osmanlı İmparatorluğu gibi, müttefiki olan Rusya'ya direnemeyecek kadar da zayıftı. İngiltere'nin Osmanlılara karşı gösterdiği sabrın tükenmesinin bir nedeni, Berlin Antlaşması'ndan sonra Osmanlı'nın Balkanlar'da Rusya ve Avusturya'nın emellerine karşı savunulacak çok az toprağı kalmasıydı. Bölgede çıkarları olan bütün büyük devletler için şimdi çözülmesi gereken bilmece, Osmanlı İmparatorluğu'nun ardından Balkanlar'da kurulan ve çoğu kez ayakta durma güçlüğü çeken bağımsız ya da yarı-özerk devletlerde istikrarın nasıl sağlanacağıydı.

15

İSLÂM İMPARATORLUĞU

TARİH II. ABDÜLHAMİD'İ tüm diğer padişahlardan çok daha sert yargılamıştır. Hayatı, Sultan I. Süleyman'ınki kadar efsaneler ardına gizlenmiştir. Ama Süleyman olabilecek en iyi padişah olarak herkes tarafından takdir edilirken, Abülhamid Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda eleştirdiği her şeyin simgesidir. Onu günleri sayılı bir hanedanın acımasız ve paranoyak evladı gibi gösteren ve günümüze kadar gelen "Melun Abdül" ya da "Kızıl Sultan" ifadeleri, gözleri kıskançlıkla onun topraklarına çevrilmiş Avrupalı devlet adamlarının görüşlerini yansıtıyordu. 1876'da, o yıl Bulgaristan'da meydana gelen toplumlararası katliamların ardından William Gladstone, Padişah'ı ve halkını şu sözlerle suçluyordu: "Avrupa'ya girdikleri ilk kara günden beri, bunlar insanlığın en büyük insanlık dışı örneği olmuşlardır."[1]

Modern Türkiye'de Abdülhamid hakkında iki fikir çelişmektedir: Onun dönemini araştıran bir tarihçi kısa süre önce zamanın siyasi aktörlerinin "hem onları karalayan Kemalistlerden ve Türk sağının çılgın kanadındaki "hayran"larından, hem de Abdülhamid'i karalayan batılılardan kurtarılmaları" gerektiğini yazmıştır.[2] Dönemi "karalayan Kemalistler" Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarını, Mustafa Kemal'in liderliği ve vizyonuyla ülkeyi içinden çekip çıkardığı, ilerleme karşıtı ve biraz utanç verici bir geçmiş olarak görenlerdir; Kemalistler için Abdülhamid dönemi, imparatorluğun çöküşü ve 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla başlayan yeni çağı daha çarpıcı hale getiren bir fon oluşturmaktadır. Buna karşın "Türk sağının çılgın kanadı" için Abdülhamid bir kahraman, Tanzimat tecrübesinden sonra ülkeyi daha tutucu bir yola çeken, Osmanlı Devleti'nin İslâmî niteliğini yeniden vurgulayan ve imparatorluğun diğer halklarına karşı Müslümanları savunan sultandır; bu yorumda gayrimüslimler imparatorluğun çöküşüne neden olan bunalımın temelini oluşturmaktadırlar.

Eğer batının Abdülhamid ve zamanına ilişkin yargıları Osmanlı İmparatorluğu'nun geç dönemini miskin olarak nitelemekten kaynaklanıyorsa,* yerli ver-

* Eric Hobsbawm, oldukça rahatsız edici bir biçimde, 19. yüzyıl liberalizmi standartlarıyla "evrimin en aşikâr fosili" tanımını yapmıştır (Deringil, The Well-Protected Domains 6).

siyonlar da dönemin modern siyasi amaçlara uygun yönlerini "imal" etmektedirler. Gene de bu çelişkili hükümler sözde Doğu Sorunu'nun sonu, Abdülhamid'in parçalanmakta olan imparatorluğunu birarada tutmak için İslâm'ı bir tutkal olarak kullanması gibi önemli olaylar imparatorluğun sona ermesi ve onun yerini alan ulusal devlet için yeni ve güvenli bir biçim arayışındaki acılı süreç için işaret noktaları oluşturmaktadırlar. Ancak bunların kendi dönemleri içinde incelenmeleri ve belirli bir modern gündemi desteklemek için vurgulanmamaları gereklidir.

Abdülhamid'in kuşkucu kişiliğinin kaynağı bilinmemektedir. Öte yandan tahta çıkmadan önce yaşamını biçimlendiren etkiler ne olursa olsun, tahta çıkışının şiddetli koşulları en dengeli karakteri sarsmaya yeterliydi. Modern bir uzmanın görüşüne göre:

> [Abdülhamid] kararlılık ve ürkekliğin, sezgi ve hayallerin, son derece güçlü pratik bir tedbirlilik ve iktidarın temel öğelerine ilişkin önseziyle birarada tutulan, çarpıcı bir karışımıydı. Hakkında bildiklerimiz onun içte güçlü bir siyasetçi ve etkin bir diplomat olduğunu göstermektedir.[3]

II. Abdülhamid tiyatrodan ve batı müziğinden hoşlanırdı ve bu amaçla Yıldız'daki sarayında çok hoş bir tiyatro yaptırmıştı; V. Murad gibi o da usta bir marangozdu – onun yaptığı söylenen mobilyaları bugün de Beylerbeyi ve Yıldız saraylarında görmek mümkündür. En çok hoşlandığı şey de yatmadan önce kendisine Sherlock Holmes'un detektiflik öykülerinin okunmasıydı. Onu iyi tanıyan Macar araştırmacı ve İngiliz ajanı Arminius Vambéry'ye göre, "tipik bir burjuva kral"dı.[4]

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden önceki yaygaranın heyecanı içinde Murad daha veliahtken, padişah olduktan sonra bir anayasaya olumlu bakacağını ima etmişti. Murad'ın tahtta fazla kalmayacağı anlaşıldığında, isteksiz bir Abdülhamid'den de benzer bir vaad alındı. Tahta çıkmasından hemen sonra yaptığı konuşmada anayasaya hiç değinmemesine rağmen,[5] yeni sultan verdiği sözü tuttu ve çeşitli anayasal düzenlemelerin yararlarını tartışmak üzere toplantılar yaptı. Sayıları az olsa da, Genç Osmanlıların amaçları sonunda gerçekleşecek gibiydi. Genç Osmanlılar amaç ve yöntemlerde farklıydılar, ama fikirleri Tanzimat bürokratlarının batı normlarını benimseyerek, Osmanlı siyasi kültürünü İslâmî köklerinden koparan yaklaşımlarının tersine, "liberal değerlerin İslâmî argümanlarla savunulması" olarak tanımlanabilir. Abdülhamid tahta geçmesinden üç ay sonra, Büyük Güçler Bosna-Hersek ve Bulgar krizlerinin çözümünü tartıştıkları sırada, 23 Aralık 1876'da bir anayasanın [Kanun-i Esasi] benimsendiğini ve bir meclisin kurulduğunu ilân etti.

Kanun-i Esasi'yi hazırlamakla görevli komisyona başkanlık eden Midhat Paşa, bunun yeni siyasi düzenlemelerin işlemesini sağlayacak biçimde hazırlan-

ması için kararlı bir uğraş verdi. Kanun-i Esasi'nin ilânından dört gün önce sadrazamlığa atandı; ama yalnızca altı hafta sonra İstanbul'dan Brindisi'ye sürüldü; bu imparatorluğun uzak bir köşesine değil, yurtdışına sürgünün ender örneklerinden biriydi. Abdülhamid iki sultanı tahttan indiren birisi olarak Midhat'a hiçbir zaman güvenmemişti.[6] Ayrıca 1876 anayasası –1839 ve 1856 fermanlarından farklı olarak– imparatorluğun kaderini çizmekte olan Büyük Güçleri memnun etmemişti ve Rusya hâlâ seferberlik halindeydi. Midhat'ın mirası ancak 14 Şubat 1878'e kadar yaşadı; bu tarihte, İngiliz donanmasının Marmara'ya girdiği ve Rusya ile barış görüşmelerinin başlamak üzere olduğu bir sırada, Sultan Abdülhamid anayasayı askıya aldı ve 19 Mart 1877'de resmen açılışının üzerinden daha bir sene geçmeden ilk Osmanlı meclisini tatil etti. Denenmemiş ve pek de iyi anlaşılamamış bir hükümet biçiminin imparatorluğu o an saran bunalımlardan kurtarabileceğine Padişah'ın aklı yatmamıştı. Ona göre kurtuluşun tek yolu, Midhat Paşa ve arkadaşlarının temsil ettiği liberal ve meşrutiyetçi akımların tersine çevrilmesi ve padişahlığın, Tanzimat reformlarının bir sonucu olarak hükümet ve bürokrasiye geçen yetkilerinin geri alınmasıydı. Abdülhamid'in birincil önceliği Osmanlı topraklarından geri kalanlarına sahip çıkabilmekti ve daha sonraki politikaları da bu amaca yöneldi.

Genç Osmanlılardan biri bu dönemde şaşırtıcı bir olayla kamuoyu önüne çıktı: Radikal gazeteci Ali Suavi 1878 Mayıs'ında V. Murad'ı tahta geri getirmek için bir komplo hazırladı. Abdülhamid döneminde eski padişahı geri getirmek için bu üçüncü –ve en dramatik– girişimdi. Ali Suavi, Abdülhamid tahta geçtikten sonra Paris'ten sürgünden dönmüş ve bir devlet görevine atanmış, ama kısa sürede gözden düşmüştü; yaptığı konuşmalarda ve gazete yazılarında imparatorluğun zor durumundan söz etmeye başlamıştı ve 20 Mayıs 1878'de –kısa süre önce yaşanan Rus savaşı nedeniyle Bulgaristan'dan İstanbul'a göç etmek zorunda kalan hoşnutsuzlardan oluşan– 250 kişilik bir ekibin başında Çırağan Sarayı'na saldırdı. V. Murad komplodan haberdardı, giyinmiş halde onları bekliyordu, ama Ali Suavi ile 23 arkadaşı saray muhafızlarınca öldürüldü, 30'u yaralandı ve çoğu tutuklandı. Murad önce Çırağan'ın tepelerindeki Yıldız Sarayı bahçesinde bir köşke götürüldü, sonra Abdülaziz'in öldüğü Feriye Sarayı'nda sıkı gözaltına alındı. Daha sonra olayla ilgili yapılan soruşturma sonucu komploya karıştığı anlaşılan aydın ve devlet adamları üç yıl ağır iş, para cezası, hapis ya da ülke içinde sürgün gibi cezalara çarptırıldılar.[7]

Sultan Abdülhamid'e göre Berlin Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu ve İslâm aleyhine bir entrikaydı.[8] Antlaşma uyarınca imparatorluk topraklarının –çoğu zengin ve verimli– yüzde 8'i ve nüfusun yaklaşık yüzde 20'si yitirilmişti. Artık Osmanlı uyruğu olmayan tahminen 4,5 milyon insanın çoğunluğu Hıristiyan'dı.[9] Bunun sonucu olarak şimdi Müslümanlar imparatorluk nüfusunun daha büyük bir oranını oluşturuyorlardı; bu oran 1877-8 savaşı sırasında ve sonrasında Kafkaslar, Kırım, Kazan ve Azerbaycan'dan gelen Müslüman mülte-

cilerle daha da artmıştı. Gerek iktidar, gerekse muhalefetteki çoğu kişi artık Büyük Güçler ve onların korumasındaki Balkan devletlerinin imparatorluktan daha fazla toprak koparmalarına karşı etkin bir direniş için ülkede birliğin önkoşul olduğunu, Berlin sonrası imparatorluğun değişen demografisinde devlete sadakat için yeni bir temel gerektiğini kavramışlardı. Tanzimatçıların, farklı dinî ve ulusal emelleri barındıran bir imparatorlukta bunların kendi kaderini tayin isteklerini önlemeyi amaçlayan "Osmanlılık" kavramı, nüfusun dörtte üçünün Müslüman olduğu bir devlete artık uygun değildi.

Son olaylar Avrupalıların, özellikle de Osmanlıların Rusya'ya karşı savaşta destek alma umutlarını boşa çıkaran İngiltere'nin dostluk ilânlarının ne kadar geçici olduğunu bir kez daha göstermişti.[10] Gene de Osmanlı'nın bir düzeyde kendine güveni sarsılmamıştı: Selefleri gibi, Abdülhamid ve devlet adamları da kendilerini Avrupalı karşıtlarının, Osmanlı Devleti'ni de Avrupalı devletlerin eşiti olarak görüyorlardı. İngiltere ve Fransa'daki meşrutiyet sistemlerinin liberal dünya görüşü ayrılıkçı fikirleri başıboş bırakır gözüktüğünden, Abdülhamid kendisini Alman Kayzeri ya da Avusturya İmparatoru ile aynı türden mağrur bir otokrat olarak görmeyi tercih ediyordu – aynı derecede otokrat Rus Çarı II. Aleksander ile herhangi bir benzerlik ise arka plana atılıyordu. En etkilisi de Padişah ile çevresinin kendilerini ve dünyalarını "modern" ve dolayısıyla saygıya lâyık olarak sunmalarıydı: Örneğin Osmanlıların da katıldığı Dünya fuarlarındaki stand ve canlı tablolar gibi kamusal gösterilerde, izleyicilerin egzotik ya da gayrımedenî olarak algılayabilecekleri "Osmanlılık" işaretleri kesinlikle yasaklanmıştı, çünkü bunlar imparatorlukla alay edilmesine yol açabilirlerdi.[11] Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupa devletlerinden kesinlikle ayrıldığı nokta din meseleseydi, ama Osmanlılar dinlerini bir ikincillik işareti olarak saymıyorlardı. Tersine, Abdülhamid bunu bir övünç meselesi yapıyor, uyruklarının çoğunun inancı olan İslâm'ı Avrupalı karşıtlarının savunduğu etnik ve dilsel milliyetçiğe paralellik sağlayacak bir biçime sokuyordu.

Tanzimat'ın, imparatorluğun farklı halklarının Osmanlı uyruğu olarak ortak bir kimlik benimsemesi fikrinin daha kendisi tahta çıkmadan yıpranmış olduğunu fark eden ve önünde –Panhellenizm ve Pangermenizm'in yanısıra, Rusya'nın Panslavizm örneği bulunan Abdülhamid, yeni ve daha geçerli bir ideolojik ilkenin belirlenmesinden yanaydı. Geri planda kalmış, Osmanlı sultanının halifeliği fikrini alıp, buna yalnızca kendi halkının değil, tüm Müslümanların sadakatini kontrol edecek bir biçim verdi ve halife kimliğinin gücünü ve devlete sadakat odağı olarak İslâm'ın uygunluğunu, kendisinden önceki Osmanlı padişahlarından çok daha ısrarla vurguladı. 1877-80 arasında İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Sir Henry Layard'a göre, Abdülhamid hilâfet konumunu padişahlıktan üstün tutuyor ve ona daha çok önem veriyordu.[12] Eğer durum böyleyse, bunun nedeni imparatorluğu kurtarmak için başka yol görememesiydi.

Padişahların tahta geçtikten sonra İslâm'a bağlılıklarını vurgulamaları gelenekti ve 1566'da Sultan II. Selim'den başlayarak tahta geçme töreninin bir parçası olan kılıç kuşanma töreninde kullanılan kılıcın önemi dönemin insanlarının gözünden kuşkusuz kaçmamıştı. Yakın dönemlerde Sultan II. Mahmud 1808'te tahta çıktığında iki kılıç kuşanmış, biri Hazreti Muhammed'e, öteki I. Osman'a ait olduğu varsayılan kılıçlarla hem hanedana, hem de dine ilişkin iddialarının altını çizmişti. Diğer bir padişahınki yerine, Gazi diye bilinen Osman'ın kılıcını seçmesi, imparatorluğu eski askerî gücüne kavuşturma niyetinin simgesi olarak yorumlanabilir. Ancak, Abdülhamid'in dindar babası Abdülmecid 1839'da yalnızca, yeni gelişmekte olan Müslüman cemaati üstündeki manevî otoritesinin işareti olarak kendine "Müminlerin Amiri" unvanını benimseyen ikinci halife Ömer'in kılıcını tercih etmişti. Sultan Abdülaziz de 1861'de aynı şeyi yapmış, ama Abdülhamid, Mahmud gibi, hem Osman, hem de Hazreti Ömer'in kılıçlarını kuşanmıştı. Abdülmecid tahta geçmesinden kısa süre sonra ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun İslâmî niteliğini vurgulamıştı; Abdülhamid'in ilân ettiği anayasada Osmanlı'nın "tüm Müslümanların halifesi" olma iddiasına değiniliyordu.[13]

Halife unvanı I. Selim zamanından beri Osmanlı sultanlarınca kullanılmış, ama iyi tanımlanmamış ve bu tanıma açık bir siyasi anlam verilmemişti. Osmanlı padişahlarının halifenin tüm Müslümanlar üstündeki dinî otoritesinin mirasçısı olma iddiaları yalnızca Selim'in 1517-18'deki Mısır seferinden Peygamber'in kutsal emanetlerini geri getirmesine değil, ama hilâfet unvanının kendisine son Abbasi halifesi tarafından verilmiş olmasına da dayanıyordu.[14] Bu dönemde Osmanlı padişahının "Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi" halife olduğu fikrini yeniden gündeme getiren Ahmed Cevdet Paşa, Sultan Abdülaziz'in kılıç kuşanma törenine ilişkin olarak şunları yazıyordu:

> Yavuz Sultan Selim Mısır'ı feth ile halife-i abbâsi'yi Dersâadet'e getirdikte halife-i abbâsi işte bu kılıcı Yavuz Sultan Selim'e taklîd ile hilâfet-i İslâmiyyeyi Âl-i Osmân'a terk eylemiştir.[15]

Ahmed Cevdet Paşa'nın bu efsaneyi ayrıntılandırması yol gösterici nitelikteydi. Paşa, Sultan Abdülhamid'in İslâm politikalarının birçok yönünde kılavuzuydu ve onun hilâfet konusundaki çok sayıda yazısı Padişah'ın politikalarına yansımıştı.[16]

Padişahın halife olarak siyasi-hukukî rolü konusu, Selim'in Mısır'ı fethinden beri geçen yüzyıllarda zaman zaman –örneğin I. Süleyman ve IV. Mehmed dönemlerinde- ortaya sürülmüştü, ama Osmanlıları padişahın halife olarak tüm Müslümanlar üstündeki dinî otoritesini vurgulamaya sevk eden şey, 18. yüzyıl sonlarında Avusturya ve Rusya'nın Osmanlı topraklarına saldırısı oldu.[17] Kırım imparatorluğun elinden çıkıp, güçlü bir Rus etkisi altına girdiğinde Osmanlı padişahının halifelik işlevi daha bilinçli öne çıktı: 1774 tarihli Küçük

Kaynarca Antlaşması padişahın –"tüm Müslümanların Halifesi" sıfatıyla– Tatarlar üstündeki manevî otoritesini kabul ediyordu. İmparatoriçe Katerina 1783'te Kırım'ı ilhak etti ve bu Müslüman bölgesini yitirme şokunun bir sonucu Osmanlıların, dünyevî hükümdarları kim olursa olsun padişahın tüm Müslümanların koruyucu rolü üstündeki ısrarı oldu. Bu fikrin basına yansıması da çok sürmedi: 1774'ten çok kısa süre sonra, 1787'de İstanbullu Ermeni İgnatius Mouradgea d'Ohsson'un ünlü *Tableau général de l'Empire othoman*'ı [Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Görünümü] hilâfetin resmen I. Selim'e geçmesine ilk değinen yapıtlardan biriydi. D'Ohsson meslek hayatına İsveç Temsilciliği'nde tercüman olarak başlamış, sonra yükselmiş ve tam yetkili elçi olarak temsilciliğin başına geçmişti.

İki devlet arasında sürüp giden düşmanlığa karşı, Rus çarının Kırım'da İslâm'a ilişkin meselelerde padişah-halifeye gösterdiği saygı, 1863'ten –belki daha da önceden– 1914'e kadar aralıklarla, çar Yalta yakınlarındaki Livadiya'da*, Sivastopol'da ya da Odessa'da bulunan yazlık saraylarına her geldiğinde, padişahın manevî lideri olduğu bölgeye hoşgeldin demek üzere buraya üst düzeyde bir elçi göndermesiyle simgeleniyordu.[18] Avrupa devletleri işlerine geldiği zaman padişaha halife diye hitap ediyorlardı: Ama ona halife, koruyucuları olarak daha çok başvuranlar, Avrupa'nın sömürgeleştirmekte olduğu Asya devletlerinin Müslüman liderleriydi.[19]

Sultan Abdülhamid'in bu yeni ortodoks yaklaşımı için olası bir engel, tarihte halifenin soyunun tercihan Hazreti Muhammed'in mensup olduğu Hicaz'ın Kureyş kabilesine dayanmasıydı. Ama Osmanlı Devleti'nin benimsediği Hanefi fıkıh mezhebi bu konuda esnekti ve diğer mezhepler –Şafiî, Hanbelî ve Malikî– de uzun zamandır bu konuda bir engel çıkarmamışlardı.[20] Ahmed Cevdet Paşa geçmişte halifelerin Kureyş kabilesinden gelmelerinin tek nedeninin onların çoğunlukta olması olduğunu savundu.[21] Arap dünyasında zaman zaman Osmanlı yönetimine karşı homurtular duyulması Abdülhamid'i özellikle iki nedenden endişelendiriyordu: Birincisi Arapların, Arap olmadığı için onun halifeliğine itiraz edebileceklerinden korkusuydu; ama daha da kaygı verici olan, İngilizlerin kendisine rakip bir Arap halife çıkarılması yönünde en küçük bir işaretten, bölücü bir Arap hareketi çıkarmak için yararlanması tehlikesiydi. 1881-2'de Mısır'daki olaylar, İngilizlerin başka yerlere de müdahale edebilecekleri korkusunu körüklüyordu: Bu tarihte askerî bir isyan olarak başlayan olay, Avrupa'nın ekonomideki egemenliğini kırma isteğinde birleşen sivil bir halk hareketi olarak geniş destek bulmuş, ama sonra kâğıt üstünde hâlâ Osmanlı eyaleti olan bu yer İngilizlerce işgal edilmişti.[22]

Abdülhamid'in, İngilizler ile hilâfete rakip bir Arap adayın işbirliği yapmaları korkusu temelsiz değildi: Saltanatının neredeyse hemen başlangıcında, Hi-

* Churchill, Roosevelt ve Stalin'in 1945'te Avrupa haritasını yeniden çizdikleri Yalta konferansı Livadiya Sarayı'nda yapılmıştı.

caz'daki hırslı temsilcisi Şerif Hüseyin'in, Padişah'a sadakat maskesi altında İngilizlere yaklaşmakta olduğu ortaya çıkmıştı.[23] Kutsal Mekke ve Medine kentleri 19. yüzyıl başlarında Mısırlı Mehmed Ali'nin yardımıyla Vahhabîlerden kurtarılmıştı, ama İslâm cemaatinin gözünde üstünlük iddiasında bulunabilmek için padişahın bu topraklar üstündeki denetiminin güçlendirilmesi gerektiği açıktı. Her yıl binlerce hacı kutsal yerleri ziyaret ettiğinden, buraların mülkiyeti tüm İslâm dünyası açısından anlamlıydı. Hacıların güvenliğini ve rahatını sağlamak Osmanlı sultanı ve onun temsilcilerinin sorumluluğuydu ve belli ki artık hem hacca, hem de İstanbul'un şimdiye kadar genelde olumlu bir kayıtsızlıkla yaklaştığı Arap uyruklara daha fazla ilgi gösterilmesi gerekiyordu.

Bu nedenle 1880'lerin başlarında, devlet denetimini bu uzak ve hassas bölgeye uzatmayı amaçlayan eyaletin enerjik valisi Osman Nuri Paşa, Hicaz'da büyük maddî ve altyapısal iyileştirmelere girişti. Tüm eyalette devlet binaları, kışlalar ve askerî hastaneler kuruldu. Osman Nuri bayındırlık işleriyle uğraştı, eyalet yıllıkları yayınladı, Kâbe'yi ve su sistemini tamir ettirdi.[24] Yerel Bedevi kabilelerinin dikbaşlı olmaları, kendi liderleri dışında hiçbir otoriteye boyun eğmek istememeleri, İngiltere'nin niyetleri hakkındaki kuşkuları güçlendiriyordu. Hicaz'da ve diğer Arap topraklarında merkezî hükümetin varlığı güçlendirilerek "sopa" gösterilirken, resmî kayıtlarda Arap eyaletlerini, Balkan ve Anadolu eyaletlerinden önce göstererek ve Arap eyaletleri valilerine daha yüksek maaş ödenerek de "havuç" uzatılıyordu[25] – Bu Osmanlı'nın eski, sadakati veri kabul edilemeyecek yöresel liderlerin işbirliğini sağlamak için teşvikler sunma politikasının modern bir biçimiydi.

Şimdi Osmanlılığın yerini "İslâmcılık" aldığından, Osmanlı padişahının İslâm'ın kutsal yerlerinin baş hamisi olarak rolü her zamankinden önemliydi; Abdülhamid'in kutsal yerlerle ilgili kıskançlığı onu, diğer Müslüman liderlerin buralara armağanlar teklif etmesini bir tehdit olarak algılamasına neden oluyor, ayrıca onlara Hicaz'da mülk edinme izni vermiyordu.[26] 1900-1908 arasında Şam ile Medine arasındaki Hicaz demiryolunun inşası, haccı eskisiyle kıyaslanamayacak kadar kolaylaştırarak, Osmanlı'nın tüm dünyadaki Müslümanlara taahhütlerinin bir diğer simgesi oldu.

Abdülhamid Yıldız'daki sarayını bir "İslâm Vatikanı"na dönüştürdü. Hem hilâfet iddiasına Arap desteği sağlamak, hem de Arap topraklarında merkezî hükümetin etkinliğini artırmak amacıyla, önde gelen Arap din adamlarını danışman sıfatıyla İstanbul'a davet etti ve Arap eyaletleriyle ilgili görevlere onları gönderdi. Saraydaki eski "rehineler" gibi, onlar da kendi memleketlerindeki cemaatlerinin iyi davranışından sorumluydular. O zamana kadar bir padişahın yakınında pek Arap olmadığı için, dönemin insanları onları merakla izliyorlardı; karalamak isteyenlere göre bu Araplar kâhin ve müneccimlerdi. Bunlardan biri, Suriyeli Şeyh Muhammed Ebu'l-Hüda es-Sayyadi, yazılarında Abdülhamid'in amaçlarına hizmet etmenin yanısıra –ki bu kapsamda mutlakiyetin İs-

lâm'ın yükselişiyle doğduğu önermesi de vardı– Suriye'deki yandaşları için soyağaçları uydurmakta konumundan yararlanmaktan geri kalmadı; böylece bu kişiler Peygamber soyundan gelmenin sağladığı yüksek statüye kavuşacaklardı. Abdülhamid bu uydurma soyağaçlarını kabul ederek, Ebu'l-Hüda es-Sayyadi'nin adamlarını –Peygamber soyundan gelenlere tanınan hak uyarınca– askerlik hizmetinden muaf tuttu. Padişah ile Arap din adamları arasındaki bu yakın ilişkilerin bir diğer sonucu kimi tarikatlara yapılan büyük devlet desteği oldu ve bu cömertlik eyaletlerde, Ebu'l-Hüda es-Sayyadi'nin risalelerinde vurgulanan Padişah-Halife'ye saygıyı artırdı.[27]

Ancak Suriye'de, 1856'da Müslümanlar ve gayrimüslimler için eşit yurttaşlık ve siyaset hakları vadeden Islahat Fermanı'nın ilânından bu yana geçen otuz yılda ve 1860'larda yapılan reformlarla eyaletlerde merkeziyetçiliğin zayıflaması sonucu, dinî değil, coğrafî ve dilsel temelli bir Suriyeli bilinci oluşmaya başlamıştı. Şam, Sayola (Sidon) ve Trablusşam eyaletlerinin, tüm Suriye'yi tek bir coğrafî ve idarî birim olarak kapsayan bir "süper-eyalet" halinde birleştirilmesi bu sürece katkıda bulunmuştu. Tanzimat reformları da farklı dinlerden insanları birleştirmek açısından burada başka birçok yere göre daha başarılı olmuştu, çünkü herkes aynı dili konuşuyordu ve yöre aydınları halkı kendilerini farklı cemaat mensupları değil, Arap olarak düşünmeye teşvik ediyorlardı. Abdülhamid'in Osmanlı Devleti'ne sadakatin temeli olarak İslâm'da ısrar etmesi bu gelişmelere uygun düşmüyordu; bu nedenle onun "İslâmcı" politikasının Suriye'de, özellikle de Midhat Paşa'nın 1878-1880 arasında burada valilik yapmasından sonraki dönemde uygulanabilmesi için Ebu'l-Hüda es-Sayyadi gibi etkin propagandacılara büyük görev düşüyordu. "İslâmcı" propagandanın yaygınlaştırılmasına Suriye basını üstündeki sansür ve yerel yayınların önce İstanbul tarafından denetlenmesi zorunluluğu yardımcı oldu. Abdülhamid'in eyalet sınırlarında yaptığı değişiklikler de insanları kendilerini bir Suriye bütünlüğünün üyesi olarak düşünmekten uzaklaştıran bir faktördü.[28]

Abdülhamid'in hesaplı bir şekilde hilâfetin siyasi otoritesini üstlenmesi yakın dönemdeki seleflerinin uygulamalarından farklılaşmaya yol açtı: Bu padişahlar sultanın dünyevî gücünün değerli bir ifadesi olarak tantanalı biçimde halk önüne çıkmaya önem vermişlerdi. Ama halife olarak padişahlığın kutsallığı fikrini geliştirmek başka bir meseleydi ve her durumda Abdülhamid kalabalıklardan hoşlanmayan bir kişiliğe sahipti. Yıldız Sarayı'na kapandı ve kamuoyu önüne çok ender zamanlarda, örneğin bu amaçla civarda yaptırdığı camide Cuma namazına giderken çıktı; halka ancak arada sırada gözükerek daha gizemli olması planlanmıştı. Tahttan indirilmek korkusu haksız değildi: Saltanatının ilk yıllarındaki darbe girişimlerine ek olarak, muhalif gruplar örneğin 1895, 1896 ve 1902-3'te onu indirmeye çalışmışlar ve suikast girişiminde bulunmuşlardı.[29]

Bu dönemde artık büyük çoğunlukla Müslüman olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu homojen değildi. Resmî dinin Türk, Kürt, Arap, Arnavut,

Sünnî ve Şiî ve üst üste geçmiş bu kategorilerin hiçbirine uymayan inanç ve ibadet nüanslarına hitap etmesi gerekiyordu. Şiîlik, Sünnî Osmanlı Devleti için potansiyel olarak Balkan Hıristiyanlarının milliyetçiliği kadar yıkıcıydı ve Doğu Anadolu'nun Türkmen nüfusunun inançları eskiden beri devlet için kaygı konusu olmuştu: Tarih boyunca Osmanlı-İran ilişkileri İstanbul'un, Şiî sempatizanı olduğundan kuşkulanılanları kendi yanına çekmeyi amaçlayan sert yöntemleri çevresinde gelişmişti ve Osmanlı'nın Basra, Bağdat ve Musul eyaletlerindeki nüfusun çoğunluğu ile Yemen'deki Zeydiler Şiîydiler. Şiîlerin ve Sünnîliğe ters düşen inanç sahiplerinin padişah-halifeye sadakatlerini onurlandırma ve ödüllendirme yoluyla satın almanın yanısıra, İslâm'ın resmî versiyonu misyonerler ve eğitim aracılığıyla yaygınlaştırıldı.[30] Bu kimseleri doğrudan Sünnîliğe geçirmek için de çaba harcandı; buna karşılık Şiîlerin kutsal kentleri Kerbela ve Necef'ten kaynaklanan bir hareketle, aynı eyaletlerdeki resmen Sünnî olan kabileleri Şiî yapma girişimleri oldu.[31] Başkente daha yakın bölgelerde, Anadolu'daki Müslüman nüfusun cehaleti onlara "dini öğretecek ve yanlış inançları düzeltecek" imamlar gönderilmesini gerektirdi.[32] Erzurum'da 1906-7'de meydana gelen hükümet karşıtı isyanlar sırasında, burada "Alevilerin dinî inanışlarını düzeltmek ve komplolarını önlemek" amacıyla bir ilkokul kurulması kararlaştırıldı.[33] 1856 Islahat Fermanı'ndaki din özgürlüğü vadinden sonra Hıristiyan misyonerlerin faaliyetlerindeki hızlanma, Sünnî ruhları ebediyyen kaybolmadan önce kurtarmayı çok acil bir sorun haline getiriyordu.

Osmanlı olmayan Müslümanlar için Abdülhamid'in halife ve koruyucuları olarak kabulü, onlara sömürgeci Avrupa imparatorluklarına karşı duracak bir ittifak sunar gibiydi. 16. yüzyılda Portekizlilere karşı Hint Okyanusu'ndaki Müslüman hükümdarların Padişah'a yaptıkları çağrılar, emperyalist güçlerin –şimdiki adlarıyla Cezayir ve Tunus'ta Fransızların, Endonezya ve Malezya'da Hollandalıların, Hindistan'da ve işgal altındaki Mısır'da İngilizlerin ve Orta Asya'da Rusların– Müslüman uyruklarından gelen başvuruların ilk işaretleriydi. Daha önceki Osmanlı padişahları her zaman Müslüman isteklerine öncelik vermemişlerdi: İngilizler, Islahat Fermanı'nı ilân ederek isteklerine uymasından yalnızca bir yıl sonra Hindistan'da çıkan isyanla ilgili olarak Sultan Abdülmecid'e başvurduklarında, Padişah onlarla işbirliği yaparak, Hint camilerinde okunmak üzere, halkı sükûnete davet eden bir mektup yazmıştı.[34]

Afrika'nın Müslüman nüfusu şimdi hemen tümüyle Osmanlı İmparatorluğu dışında kalmıştı: Cezayir eyaletinin 1830'da, Tunus'un 1881'de Fransız mandasına girmesinden ve İngilizlerin Mısır'ı 1882'de işgalinden sonra, Kuzey Afrika'da resmen Osmanlı egemenliğinde kalan tek bölge Trablusgarp'tı.* Orta ve

* Osmanlı'nın Trablusgarp eyaleti kâğıt üstünde, büyük çöllerden doğuya, Mısır'a doğru uzanıyordu. 19. yüzyılda Avrupalılar eyaletin batısına Tripolitania, doğusuna Cyrenaica diyorlardı. Antik kökenli bir ad olan Libya, 20. yüzyılın ilk yıllarında İtalyanlar tarafından coğrafi bir tanımlama olarak yeniden canlandırıldı; İtalyanların 1911'de Tripolitania ve Cyrenaica'yı Osmanlılardan almalarından sonra, bu bölgeye toplu olarak Libya denmeye başlandı.

Doğu Afrika'daki Müslüman liderlerle ilişkiler özellikle önemli sayılıyordu; bunun bir nedeni son zamanlarda, Kuzey Afrika'da önceden bir varlık gösteren Avrupa devletlerinin şimdi bu bölgeye ilgi göstermeleriydi. Bu nedenle İslâm'ın padişah-halifeye sadakati artırmanın bir aracı olarak kullanım alanı genişletildi ve Osmanlı'nın bu kıtada geri kalan etkinliğini güçlendirmek üzere yeni bir dış politika oluşturuldu. Fazla bir gerekçeye de ihtiyaç yoktu: Sarayın isteğiyle yazılan bir kitabın yazarı Afrika'nın "medenî" devletlerin sömürgeciler gönderdikleri "kara bir kıta" olduğunu ve bu "vahşî" bölgelere "İslâm'ın ışığını" yaymanın yararlı olacağını söylüyordu.[35] Osmanlılar başlangıçta Afrika'nın geleceğine ilişkin 1884-5 Berlin [Batı Afrika] Konferansı'na davet edilmemişlerdi, ama katılmanın hakları olduğunu savundular ve Osmanlı delegesine tarihi haklarını, maddî ve manevî çıkarlarını ve "yüce Halife'nin kutsal hakları"nı savunması talimatı verildi. Ama Osmanlılar Müslüman dindaşları üstünde doğrudan kontrol kurmaya çalışmıyorlar ve bu tutumları takdir ediliyordu.[36] Yabancı Müslüman liderlere bol bol nişan ve payeler veriliyordu: 1880'de Sultan Abdülmecid'in Mecidi Nişanı'nı alan Zanzibar Sultanı[37] ve 1894'te bilgi toplama göreviyle İstanbul'dan gönderilen özel bir temsilcinin Osmanlı bayrakları sunduğu küçük Afrika kabilelerinin reisleri bunlara örnekti. Özel temsilci reislere birer kaftan, berat ve Kuran verilmesini önermişti; buna karşılık onlar da Cuma hutbesine Padişah'ın adını dahil edeceklerdi.[38] Rusya ve Çin'deki Müslümanlar da hedef alınmıştı: Rusya Orta Asya içerilerine ilerlerken, Osmanlılar Orta Asya Müslümanları için daha çekici olarak onların çabalarını engellemeye çalışıyorlardı; 1901'de daha sonra Enver Paşa olarak kötü bir ün yapacak genç bir subay Şanghay'ı ziyaret etti ve kendisine eşlik eden iki din adamını orada bıraktı. Padişah'ın 1907'de gönderdiği diğer bir heyetin ziyaretinin ardından, Beijing'de yüksek eğitim veren Hamidiye Enstitüsü kuruldu.[39]

1903'te Osmanlı hükümetine, zamanı gelince hilâfetin Abbasilerden Osmanlılara geçmesinin dörtyüzüncü yılını kutlamak üzere bir öneri geldi: "Her nasılsa bu kutsal olayın kutlanmasını üç kez atlamışız ve bu kez de yapmazsak, bir daha fırsat elimize ancak yüz yıl sonra geçecek." Kutlamalara tüm dünyadan Müslüman liderlerin, bu kapsamda "Avustralya'nın İslâmî liderleri"nin katılması düşünülüyordu.[40] Konferans yapılamadı, çünkü 1917'de Avrupa kaos içindeydi ve Osmanlı dünyası hızla yok oluyordu. Hilâfetin el değiştirmesinin daha önce kutlanmamasının nedeni, bunun çok önemli görülmemesinden ibaretti.

Sultan Abdülhamid'in Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalan kısmını koruma tasarımı, ideolojik temellerinde olduğu kadar, hükümete yaklaşımında da tutucuydu; bürokratik mekanizmaya daha önceki yıllarda olduğu gibi yenilikler getirmekten kaçınıyordu, ama tutuculuğu ülkesine refah getireceğini düşündüğü önlemlere izin veriyordu. Amaçlarına ulaşmak için güçlü bir ekonominin zorunlu olduğunu biliyordu, çünkü altyapı ve iletişim modernleştirilmeden, Osmanlı'nın tarım ve sanayi potansiyeli gerçekleştirilemeyecekti. Gene de, onun

döneminde askerî ve idarî harcamalar artmış, hükümet harcamalarının ortalama yüzde 60'ı civarına ulaşmış, ama devletin bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete harcadığı toplam miktar yıllık bütçenin ortalama yüzde 5'i gibi küçük bir düzeyde kalmıştı. Abdülhamid'in rüyalarının gerçekleşmesinde çok büyük bir engel, yıllık harcamaların yaklaşık yüzde 30'unun borç ödemelerine gitmesiydi.[41]

Tanzimat döneminde sadrazamlık Fuad Paşa ile Âli Paşa arasında gidip gelmiş, ama Âli'nin 1871'de ölümünden sonra bu makamdaki istikrar yok olmuştu. 1871'den Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesine kadar geçen yaklaşık beş yıl içinde, hizip mücadeleleri ve Padişah'ın kaprisleri bir kez daha hükümetin çalışmasını baltalamış ve bu görev dokuz kez el değiştirmişti. Abdülhamid de sık sık sadrazam değişikliği yaptı: Saltanatının ilk altı yılında çeşitli kişiler onaltı kez göreve gelmişler ve yalnızca bir kez görev süresi bir yılı aşmıştı. 1882 ile 1909'da tahttan indirilmesi arasında daha fazla istikrar sağlandı ve Mehmed Said Paşa, Mehmed Kamil Paşa, Ahmed Cevad Paşa, Halil Rıfat Paşa ile Mehmed Ferit Paşa daha uzun sürelerde görev yaptılar. Saltanatının büyük bölümünde işleri iki vezirine bırakan Abdülaziz'den farklı olarak, Abdülhamid imparatorluğun yönetimiyle yakından ilgilendi ve sadrazamlarıyla politika meselelerini ayrıntılı ve çoğu kez de ateşli biçimde tartıştı. Onun argümanları üstün gelse –ve nihaî kararını sorgulamanın bedeli görevden azil olsa– bile, en ünlü vezirleri düşüncelerini kuvvetle savunabildikleri kanısındaydılar.[42] Onun en yakın danışmanlarına bile iradesini kabul ettirebilmesini olanaklı kılan, bir tarihçinin sözcükleriyle:

> ... [hükümetin] mevcut meşruiyet ilkeleri zayıflarken Batı'nın meydan okumasıyla yaratılan yeni koşullarda çelişkili çıkarları uzlaştıracak bir "otorite yapısı" ya da bir örgütsel çerçeve konusunda görüş birliğine varamamasıydı.[43]

Padişahın devlet hizmetindekilerden sorgusuz kişisel sadakat beklemesi Osmanlı değerler sisteminin bir parçasıydı ve bu Abdülhamid döneminde her zamankinden geçerli oldu. Geçmişte bu ideale uygun olmayanlar idam ya da sürgünle cezalandırılmış, pişmanlık getirenler ise devletin bağrına geri alınmıştı. Örneğin 17. yüzyılda, egemen düzene şiddetle muhalefet etmelerine rağmen, Anadolu'nun isyancı valilerinden nedâmet getirenlere, çoğu kez imparatorluğun uzak taraflarında yeni görevler önerilmiş, ama pişman olmayanların peşine düşülmüştü. Bunun 19. yüzyıldaki versiyonu siyasi muhaliflere devlet görevi verilmesiydi – örneğin, Midhat Paşa gibi anayasanın hazırlanmasına katılan, Genç Osmanlı liderlerinden Namık Kemal 1877'de tutuklanmış, sonra bir dizi Ege adasında devlet görevlerine atanmış, önce Midilli (Lesbos), sonra Rodos'a gitmiş, son gönderildiği Sakız'da ölmüştü.

Abdülhamid'in, onun görüşünce Balkan eyaletlerine imparatorluktan ayrılma fırsatı sağlayan yerinden yönetime duyduğu korku, iktidarı kendi şahsında toplamasında en uç ifadesini buluyordu. İmparatorluğun hayatta kalabilmesi

için bu reçete, Tanzimat iyimserliğinin gerçek bir temsilcisi olan ve ayrılıkçı eğilimlere karşı çıkmanın en iyi yolunun "iyi hükümet"in yararlarını göstermek olacağını düşünen Midhat Paşa'nın fikirlerinin tam tersiydi.

Abdülhamid'in Midhat Paşa'ya davranışı saltanatının en üzücü olaylarından biriydi. Midhat Paşa Brindisi'deki sürgün yerinden Avrupa'da birçok yeri gezmişti, ama 1878'de Girit'te iç sürgüne dönmesine izin verildi. Çok geçmeden Suriye valisi olarak yeniden Osmanlı bürokrasisi saflarına davet edildi ve burada on beş yıl kadar önce Tuna eyaletinde ve Bağdat'ta başlattıklarına benzer reformlar yapmaya çalıştı. Aldığı raporlardan Midhat Paşa'nın bir valiye uygun olandan fazla yetki edindiği kanısına varan Abdülhamid onu Suriye'den alıp, daha az tehlikeli olabileceği, yakınındaki Aydın eyaletine vali atadı. Midhat Paşa bu görevde yalnızca birkaç ay kaldıktan sonra 17 Mayıs 1881'de tutuklandı. O sırada adalet bakanı olan Ahmed Cevdet Paşa İzmir'e giderek onu İstanbul'a getirdi. Midhat Paşa burada on üç diğer sanıkla birlikte Sultan Abdülaziz'i öldürmek suçundan yargılandı.[44] Bu çok garip bir gelişmeydi, çünkü intihar kararı, şimdi onu suçlayanlardan biri olan Ahmed Cevdet de içinde olmak üzere, genel kabul görmüştü.[45]

Sorgulamalar ve mahkeme Yıldız Sarayı'nda yapıldı. Sanıklardan bazıları suçlarını itiraf etmeleri için işkence gördüler – Abdülaziz'in mabeyincisi Fahri Bey kendi çektiklerinin tüyler ürpertici bir öyküsünü bırakmış, Abdülhamid'in de işkencelere bizzat katıldığını yazmıştır.[46] Aralarında Midhat Paşa, Fahri Bey ve Abdülhamid'in enişteleri olan Damat Mahmud Celâleddin ile Damat Mehmed Nuri'nin de bulunduğu on bir kişi suçlu bulundu; sözü edilenler ve beş diğer kişi idama, geri kalan iki kişi on yıl ağır iş cezasına çarptırıldılar. Cezalar gözden geçirildi ve Ahmed Cevdet Paşa da aralarında çoğunluk cezaların uygulanmasından yana olsa da, Abdülhamid idamların yaratacağı ters tepkiden çekinerek bunları ömür boyu hapse çevirdi.[47] Hükümlüler Hicaz'da Taif'e gönderildiler, burada en kötü koşullarda bir kaleye hapsedildiler ve dış dünyayla her türlü ilişkileri kesildi.[48] Abdülaziz'in tahttan indirilmesi için fetva veren Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi daha önceden buraya hapsedilmişti. 1884'te Midhat Paşa ile Damat Mahmud Celâleddin Padişah'ın emriyle öldürüldüler;[49] aralarında Fahri Bey de bulunan yalnızca üç kişi 1908'de Abdülhamid rejimi devrildiğinde İstanbul'a canlı dönebildi.[50]

Abdülhamid'in, kendi otoritesine sınır getirdiğini düşündüğü meşrutiyetçi bir hareketin başı olarak korktuğu Midhat Paşa'nın öldürülmesi, Padişah'ın kendine güveninin ne kadar az olduğunu sergilemektedir. Abdülhamid bunun kabul edilmez bir davranış olduğunun farkındaydı ve olayın üstü örtüldü. Midhat, 1837'de II. Mahmud'un sadrazamı Pertev Paşa'nın idamının yarattığı sarsıntı nedeniyle padişahın bu yetkisinin yasayla kaldırılmasından bu yana öldürülen ilk üst düzey devlet adamıydı. Tanzimat'ın etkisinin Padişah'ın keyfiyle yok edilemeyeceği 1876 anayasasının kaderinde de görülmüştü: Kanun-i Esasi

iptal edilmemiş, askıya alınmıştı; kanun kitaplarında duruyor ve devlet yılığında buna değiniliyordu.

İmparatorluğun çoğunlukla Hıristiyan olan Balkan topraklarının 1878 Berlin Antlaşması ile kaybedilmesi Midhat Paşa'nın eyaletlerdeki reform planlarının idealist olduğunu göstermişti; nüfusun yüzde 70 kadarının Müslüman olduğu Arnavutluk'ta ayrılıkçı bir hareketin çıkması bu yargıyı ancak güçlendirebilirdi; Arapların İngilizlere kanmaya hazır olmaları Osmanlı'nın merkezinde şok yaratmıştı, ama Arnavutluk'taki huzursuzluk daha da şaşırtıcı oldu, çünkü Arnavutlar geleneksel olarak Osmanlı'nın en sadık halklarındandı. Arnavut ayrılıkçı hareketinin kökeninde, Şerif Hüseyin'i İngilizlere yaklaşmaya iten duygulara benzer görüşler, yani imparatorluktan çok geçmeden yeni bölgelerin kopacağı endişesi yatıyordu.[51]

Osmanlıların Arnavutluk kaymakamlığı için 1432'de saptadıkları sınırlar zaman içinde birçok değişiklikten geçmişti; 1878'e gelindiğinde "Arnavutluk" İşkodra, Kosova, Manastır ve Yanya eyaletleri içindeki bölgeleri kapsayan, çoğunluğu Müslüman, ama bir kısmı Katolik ve Ortodoks etnik Arnavutların yaşadığı bir yöreydi. Bölgenin kuzeyinde Gegalar, güneyinde ise daha yerleşik Toskalar yaşıyordu.[52] Arnavutların sadakati eskiden beri veri kabul edildiğinden, 19. yüzyılda daha militan milliyetçi Yunanlılar, Sırplar ve Bulgarlar için yapılan idarî düzenlemeler sırasında onların "ulusal" eğilimleri pek dikkate alınmamıştı.

10 Haziran 1878'te, Berlin Kongresi'nin toplanmasından üç gün önce, bazı aktivistler Prizren'de bir toplantıya katılarak, Arnavutların yaşadığı yörelerin yabancı bir güç tarafından işgali olasılığını protesto amacıyla "Arnavut Birliği"ni kurdular. Grup önce İstanbul'dan destek gördü, ama Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgali ve Yunanistan ile Karadağ'a Osmanlı toprakları verilmesi kısa sürede Birlik ile hükümeti karşı karşıya getirdi; Birliğin ulusal özerklik hevesleri de İngiltere tarafından teşvik edildi. Berlin Antlaşması gerçekten de Arnavutluk eyaletlerinden toprak verilmesini öngörüyordu ve bu maddelerin uygulanması zamanı gelince geniş bir alanda silahlı ayaklanma başladı; 1881 Eylül'ünde Osmanlı ordusu ayaklanmayı bastırmıştı. Birlik bunun üzerine, üç yıl faaliyette bulunduktan sonra dağıtıldı.[53]

Abdülhamid hükümeti 1890'ların ortasında Doğu Anadolu'daki şiddet olayları nedeniyle gene yurtdışından eleştirilere maruz kaldı. Berlin Antlaşması'nın yarattığı hayal kırıklığı sonucu bir dizi milliyetçi Ermeni örgütü kurulmuştu. Bunlardan ikisi –1887'de Cenevre'deki mülteciler tarafından kurulan Hınçak ve 1890'da Tiflis'te kurulup, daha Rusya karşıtı olan Taşnak örgütleri– Ermenilerin bağımsızlığını sağlamak için şiddet yöntemlerini benimsiyor ve yabancıların dikkatini çekmek için Müslümanları misillemeye kışkırtmaktan ge-

ri kalmıyorlardı.[54] 1891'de, uzak ve zor idare edilen Doğu Anadolu eyaletlerinde Rusya'nın olası girişimlerinden çekinen Abdülhamid bölgeyi denetlemek ve acil bir güvenlik gücü sağlamak üzere Kürtlerden başıbozuk "Hamidiye" sipahi birlikleri oluşturdu. Kürt aşiretleri bağımsızlıkları konusunda titizdiler ve Abdülhamid onları resmî bir örgütlenmeye sokarak, aynı zamanda yasadışı eylemlerini sınırlamayı ve uzaktaki merkezî hükümete sadakatlerini artırmayı umuyordu.[55] Bu müdahalenin zamanlaması daha talihsiz olamazdı ve tam da Ermenilerin devrimci faaliyetlerinin artmasıyla aynı zamana rastlayarak, bölgede mükemmel olmasa da mevcut olan güç dengesini bozdu. Hamidiye alayları bu kargaşaya dahil oldular ve 1894'te Bitlis eyaletindeki Sason'da onlarla Ermeniler arasında meydana gelen son derece kanlı çatışmalar İngiltere, Fransa ve Rusya'nın idarî reform önerileriyle müdahalelerine yol açtı; ancak kendi aralarında anlaşamıyorlardı ve Padişah onların tartışmalarına katılmıyordu. Hiçbir ilerleme kaydedilmemesine öfkelenen Hınçaklar meselelerini İstanbul'a taşıdılar ve o sırada sürmekte olan görüşmelerin sonucunu etkilemek amacıyla 30 Eylül 1895'te bir dilekçe sunmak üzere hükümet binasına zorla girmeye çalıştılar. Yolda askerlerle çatıştılar ve çıkan kargaşada birçok İstanbul Ermenisi Müslüman gruplarca öldürüldü.[56]

Bu olaya gelen uluslararası tepkiler Abdülhamid'i doğu eyaletlerinde bazı reformlar yaparak, yerel idarede gayrimüslimlere yer vermeye ve Hamidiye alaylarının ancak aktif görevdeyken silahlanmalarını kabule zorladı. Bu tavizleri istemeyerek veriyordu ve ilgili fermanı bir yıl yayınlamadı: Durumu ve bölgedeki Müslüman nüfusun ters tepki göstermesi olasılığını Avrupa devletlerinden daha iyi anladığını düşünüyordu – bunda da haklı çıktı. 1895'in son ve 1896'nın ilk aylarında hükümet yetkilileri, Ermeniler, Kürtler ve Türklerin birbirleriyle savaştığı korkunç bir şiddet yaşandı; bölgedeki konsolosların (çoğunlukla İngiliz) ve misyonerlerin (çoğunlukla Amerikan) tanık oldukları acıları anlatan çok sayıdaki mektubu sayesinde –sadece en iyi bilinenleri sayarsak– Harput ve Zeytun (şimdi Süleymanlı) uzun süre toplumlararası katliam yerleri olarak hatırlanacaktı. 1896 Ağustos'unda bu kez Taşnaklar, yurtdışının ilgisini çekmek amacıyla İstanbul'daki Osmanlı Bankası binasına saldırdılar ve kentte çeşitli yerleri bombaladılar. Gene İstanbul'daki Ermenilere karşı misilleme olayları oldu ve yüzlerce, belki binlerce kişi öldü. Buna tepki olarak yabancı bir müdahaleden çekinen Abdülhamid bir önceki yıl kabul ettiği fermanı yayınladı ve reformların kapsamını Hicaz hariç tüm ülkede geçerli olacak biçimde genişletti.[57] Böylece sadakatlerine son derece ihtiyaç duyduğu Müslüman nüfusu kendinden biraz daha uzaklaştırıyordu. Osmanlı Ermenilerinin birçoğu da olayların gidişatından çok rahatsızdı, çünkü 1890'larda provakatör olarak Anadolu'ya ve İstanbul'a gelen Rus Ermenileri malî destek sağlamadıkları ya da Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını sürdürdükler

19. yüzyılın son yıllarında Padişah'ın hoşnutsuzluklarını şiddetle ifade eden uyrukları yalnızca Ermeniler ile Arnavutlar değildi. Girit hâlâ bir Osmanlı eyaletiydi ve burada sık sık ayaklanmalar oluyordu. Yunan Kralı Georg adayı ilhak etmek konusunda Rum milliyetçilerle aynı görüşteydi ve 1897'de oraya bir donanma ve birlikler gönderdi. Büyük Güçlerin baskısı Abdülhamid'i, Girit'e, Osmanlı egemenliği altında özerklik teklif etmeye zorladı, ama çok geçmeden Yunan birlikleri, Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'yla kuzey sınırındaki Tesalya'da seferberliğe geçirildi. Osmanlı'nın Berlin Antlaşması'nda küçük düşmesinin ardından Abdülhamid, diğerlerine karşı destek için Yakındoğu'da bir çıkar geleneği olmayan Almanya'ya yönelmişti; Padişah'ın en çok güvendiği Büyük Güç olarak Almanya İngiltere'nin yerini alırken, ülkede Alman sivil ve askerî danışmanlar faaliyete geçmişlerdi.[59] Yunan birlikleri karşılarına çıkan Alman eğitimi görmüş ve Almanlarca donatılmış Osmanlı ordusuyla başa çıkabilecek güçte değillerdi ve kısa sürede yenildiler. Ayrıca Yunanistan'ın Tesalya'da kazandığı, ama barışla birlikte iade ettiği topraklar karşılığında yüklü bir savaş tazminatı ödemesi istendi ve Yunan borcunun faiz ödemeleri uluslararası malî bir komisyonun gözetimine verildi. Büyük Güçler o zaman Abdülhamid'in Girit'e özerklik verme teklifini kabul ettiler.[60]

Aydınlar Abdülhamid'in Osmanlı topraklarının geri kalanını kurtama amacına tümüyle katılıyorlar, ama çabalarına olumlu bakmıyorlar, hem otokratik yönetim biçimine, hem de imparatorluğun parçalanmasını önlemekteki açık başarısızlığına öfkeleniyorlardı. Abdülhamid saltanatının ilk yıllarında –romantik liberaller ve meşrutiyetçilerden, din adamlarına, masonlara, bürokratlara ve saray görevlilerine kadar– çok çeşitli kesimlerce eleştirildi. Bu muhalefet de Genç Osmanlılar kadar dağınık ve örgütsüzdü ve başlangıçta bu da hareketin başarısızlığında rol oynadı; öte yandan 1880'de kurulan polis nezaretine, doğrudan saraya bağlı gayrıresmî bir ajan şebekesi yardımcı oluyor ve bu muhbir ağı muhalifleri jurnalliyorlardı.

Ancak 1889'da Abdülhamid'e ve politikalarına –uzun vadede Ermeni komitacıların şiddeti kadar yıkıcı olacak– farklı bir muhalefet biçimi örgütsel bir yapıya kavuşmaya başladı. O yıl askerî tıp okulundaki bazı öğrenciler meşrutiyeti geri getirmeyi hedefleyen gizli bir örgüt kurdular. Ama örgüt ortaya çıkarıldı ve örgütün tutuklanmadan kaçabilen üyeleri Paris'e giderek, Padişah'a muhalefeti buradan sürdürdüler. Abdülhamid yönetimine direniş 1894'te birleşti ve çeşitli gizli gruplar, halk arasında Jöntürkler diye bilinen, "İttihat ve Terakki Komitesi" (İTK) şemsiyesi altında biraraya geldiler.[61]

Daha sonraki yıllarda Jöntürk muhalefeti entelektüel faaliyetlerden pragmatik siyasi girişimlere yöneldi; büyük hareketlilik dönemleri zaman zaman, ülkede ve giderek daha çok sürgünde, İTK üyeleri arasındaki iç çatışmalar ve entrikalarla kesildi. Aşırı siyasi kargaşa yaşanan bir dönemden beklenebileceği gibi,

çoğu kez çelişik fikirler ileri sürülüyordu ve hepsinin üstünde birleştiği tek amaç Abdülhamid'in tahttan indirilmesiydi. İTK üyeleri çeşitli etnik ve dinî kökenlerden geliyorlardı ve örgüt kısa sürede tüm imparatorlukta ve Avrupa'da şubeler kurdu, ama bu örgüt son derece seçkinci bir girişimdi ve yığınsal katılım sağlamaya çalışmadı.[62]

Ülke içinde İTK'nin faaliyetlerini bastırmakta oldukça başarılı olan Abdülhamid, aynı şeyi yurtdışında da yapmaya çalıştı. 1899'da, müttefiki Almanların yardımıyla, İTK'nin faaliyet gösterdiği Avrupa devletlerinden onlara karşı önlem almalarını istedi – İsviçreliler soruşturma yapmayı kabul ettiler, Fransızlar buna pek hevesli değillerdi. Aynı yılın Aralık ayında Padişah'ın (1884'te Taif'te öldürülen diğer bir damatla aynı adı taşıyan) eniştesi Damat Mahmud Celâleddin Paşa, oğulları Prens Sebahaddin ve Prens Lütfullah ile birlikte Avrupa'ya gitti ve muhalefet hareketine katıldı.[63] İTK'nin zor durumda olması nedeniyle, Sebahaddin ve Lütfullah Osmanlı rejimine tüm muhaliflerin katılacağı bir kongre önerdiler; toplantı 1902'de, Fransız hükümetinin –Prenslerin ve onların davasına ikna olan Fransız milletvekilleri, gazetecileri ve devlet adamlarının yoğun lobi çalışmaları sonucunda– Osmanlı hükümetini kınayarak, gerekli izni vermesinden sonra Paris'te yapıldı. Prens Sebahaddin ya da daha çok bilinen adıyla Sebahaddin Bey kongreye katılımı sıkı sıkıya denetledi. Delegeler arasında bulunan Ermeni muhalefet örgütleri temsilcileri, kendileri gibi imparatorluğun sorunları için çözümün dış müdahale olduğuna inanan Sebahaddin'in hizbiyle birlikte hareket ettiler; diğer hizbin başında ise Osmanlı'nın işlerine yabancı müdahaleyi kesinlikle reddeden bilgin ve eski bürokrat Ahmed Rıza vardı. Kongrede azınlıkta olmalarına karşın Ahmed Rıza ve yandaşları kuruluşundan beri İTK'de egemen konumda olmuşlardı, oysa sayısal açıdan çoğunlukta olsa da, Sebahaddin Bey'in grubu örgüte yeni katılmıştı. Avrupa basını doğal olarak müdahaleden yana tarafı tutuyordu, ama olaylar Ahmed Rıza ile arkadaşlarının daha dirençli olduklarını gösterecekti.[64]

Sebahaddin Bey'in hizbi Paris Kongresi'nin ardından Ermeni, Arnavut ve Makedonyalı muhalefet gruplarıyla güçlü ilişkiler sürdürdü ve karşıtlarınca Abdülhamid rejimini devirmek için dış yardım aramakla suçlandı. Padişah'ın onlara karşı başlattığı kararlı kampanyaya grup, İngiliz desteğiyle, ayrıntılı bir darbe planı hazırlayarak yanıt verdi. Ahmed Rıza'nın –Sebahaddin Bey'in hizbiyle taban tabana zıt bir ideolojiyi benimseyen– koalisyonu ise, gelecek için sağlam bir örgütsel temel oluşturmak üzere yoğun çaba harcıyordu. Bunlar güdük imparatorluğun tüm halklarını –ya da en azından onları temsil ettikleri varsayılan devrimci grupları– kendilerine katılmaya çağırdılar; Ahmed Rıza ve yandaşları padişahın uyruklarını tanımlamak için "Osmanlı" yerine "Türk" sözcüğünü tercih ediyorlar ve Türk olmayan (bununla gayrimüslimi kastediyorlardı) muhalefetle ortak bir amaca ulaşmak çabalarını hayalcilik sayıyorlardı. İslâm'a bir din olarak değil, doğmakta olan ulusal bilincin odak noktası olacak bir araç olarak değer veriyorlardı.[65]

Ahmed Rıza'nın programı göreceli bir değişimi öngörüyordu ve koalisyonda daha aktivist bir yaklaşımı tercih edenler başlangıçta fazla etkili olamadılar. Bu durum 1905'te, tahtın ikinci sıradaki varisi Prens Yusuf İzzeddin'in doktoru Bahaddin Şakir'in İTK ile ilişkileri dolayısıyla sürgün edildiği Erzincan'dan kaçarak, örgüte katılmak üzere Paris'e gelmesiyle değişti. Bahaddin Şakir'in amacı evrim yerine devrimdi ve devrimci Ermeni gruplarıyla bir biçimde ortak harekete girmeyi planlıyordu, ama Ermeniler onu reddettiler.[66] 1906 Ocak ayında kendi hizbine Terakki ve İttihat Komitesi (TİK) adını verdi; çok geçmeden TİK üyeleri Prusyalı asker ve yazar Colmar, Freiherr von der Goltz'dan kaynaklandığı anlaşılan bir fikirle, kritik bir karar vererek askerleri harekete katılmaya davet ettiler.[67] Von der Goltz 1880'lerde ve 1890'larda Osmanlı ordusunun yeniden düzenlenmesine on yıl harcamıştı ve (üst rütbede subay olduğu) orduyla ilişkisini sürdürüyordu. 18. ve 19. yüzyıllarda ıslahatçıların askeriye ve siyaset arasındaki ilişkiyi koparmaya çalışmalarına rağmen, bu iki kurum Osmanlı'da yüzyıllardır iç içeydi; dolayısıyla siyasi faaliyetlere askerlerin katılımı kabulü zor bir fikir değildi; ancak TİK içinde bunu ilkesel olarak reddedenler zor durumda kalmışlardı.

Dış olaylar Abdülhamid'i devirme mücadelesi verenlerde iyimserlik yarattı. 1905'teki ilk Rus devrimi Çar II. Nikola'yı sarsmış ve onu belli ölçüde anayasal reform yapmaya zorlamıştı; devrim ayrıca evrimsel değişimden yana Rus liberal gruplarını köylü ve işçilerden uzaklaştırmıştı, çünkü onlar grevler, protestolar ve polislerin öldürülmesi yoluyla bazı şeylerin elde edildiğini görmüşlerdi – ama bunlar yeterli değildi. İran neredeyse hiç şiddet kullanılmayan Tahran merkezli 1905-6 devrimi sonucunda Kaçar şahlarından yazılı bir anayasa ve seçimli bir meclis hakkı koparmıştı. Bu hareket Abdülhamid'e karşı Jöntürk hareketinden esinlenmişti ve onun başarısı TİK'i çabalarını yoğunlaştırma zamanı geldiği düşünme hususunda cesaretlendirdi.

1905-1907 arasında hükümete karşı hoşnutsuzluk Osmanlı'nın merkezî bölgesi Anadolu'da yaygın halk ayaklanmalarına yol açtı. İmparatorluğun başka yerlerinde olduğu gibi, bu sırada Anadolu'da hiç hoşlanılmayan Yemen savaşının yeni bir aşaması için güçlü kuvvetli erkekler askere kaydediliyordu. Osmanlılar 1872'de Yemen'i yeniden işgal etmişlerdi, ama birlikleri yöre Araplarından sürekli saldırıya uğruyordu: Bu seferberlik geniş çaplı huzursuzluk yarattı; ayrıca Yemen seferinin masrafları Osmanlı bütçesi için ağır bir yük oluşturuyordu.[68] İsyanlar, uyruklarının birey olarak hayatı söz konusu olunca, Abdülhamid'in halife olarak kutsallığını güçlendirmek amaçlı planlı kampanyasının fazla bir değer taşımadığını ve otokratik bir rejimi dayatma çabalarının pek başarılı olmadığını gösterdiler. Daha önceden de sık görüldüğü gibi vergiler Anadolu'daki kent ve köy halklarının ana şikayetlerinden biriydi, çünkü bir yandan devlet borçlarını ödemek, öte yandan altyapıyı ve silahlı kuvvetleri mo-

dernleştirmenin maliyetlerini karşılamak için sonuçsuz bir çabaya giren devlet giderek vergi yükünü ağırlaştırıyordu.[69]

Abdülhamid tahta geçtiğinden beri uyruklarının çoğunun umutsuz durumunu düzeltmesi gerektiğinin farkındaydı ve ilk faaliyetlerinden biri kırsal vergi sisteminin yeniden düzenlenmesini incelemek üzere malî bir komisyon kurmak olmuştu. Ancak idarî sorunlar ve bürokrasinin kırsal ekonomiyi iyi bilmemesi komisyonun tavsiyelerinin düzenli uygulanmasını önledi ve gerek hükümet tahsildarları, gerekse mültezimlerin haksız vergi toplamalarına yol açtı. 20. yüzyıl başında kırsal alana –devlet gelirlerinin en büyük tek kalemini oluşturan ve tarımsal üretimden alınan teorik olarak yüzde 10 oranındaki– öşüre ek olarak, iki yeni vergi daha getirildi. Doğal olarak her ikisi de tepki yarattı: Yeni baş vergisinin zenginler lehine yoksullara aşırı yük getirdiği düşünülüyor, çiftlik hayvanlarından alınan vergi ise pazar değerlerine göre değil, keyfi olarak yükseltiyordu. Bu sorunlara ek olarak, Osmanlı üreticileri tarım ürünleri ve özellikle ve en kritik olarak tahıl fiyatları düştükçe dünya pazarlarında rekabette giderek zorlanıyor, bu da yeni yatırım yapılmasını engelliyordu.[70]

Doğu Anadolu halkı günlük yaşam koşulları sonucu köklü yakınma hisleri besliyordu, ama bir dizi Anadolu kentinde patlak veren ayaklanmaların acil ve özel nedenleri farklıydı. 1905 Ağustos'unda Diyarbakır'da –yöredeki bir Kürt aşiret reisinin açgözlülüğüne tepki olarak çıkan– ilk isyanı, iki yıl içinde Erzurum, Sinop, Kastamonu, Trabzon, Samsun, Giresun, Sivas, Kayseri, Van ve diğer yerlerdeki şiddetli huzursuzluklar izledi.[71]

1906-7'de Erzurum'da meydana gelen ayaklanma yetkilileri özellikle endişelendirdi. Burada Ermeniler ve Müslümanlar baş ve hayvan vergilerine karşı protestolarda birleştiler. 31 Mart 1906'da, isyanın başlamasından üç hafta sonra, protestocular Erzurum'u Erzincan'daki ordu karargâhına bağlayan telgraf hattını kestiler. Durumu araştırmak üzere Erzurum'a asker gönderildi, vali değiştirilerek, hayvan vergisi kaldırıldı. Bu da protestoları yatıştıramayınca, yeni vali baş vergisini de kaldırmaya söz verdi, ama onun sözlü vaadi her iki verginin de tahsili için bir yol bulunmasında ısrar eden hükümetçe desteklenmedi. Valinin elebaşlarından üçünü tutukladığı haberi gelince, vali göstericiler tarafından yakalandı ve bu üç kişiyle değiş tokuş yapılmak amacıyla rehin tutuldu. Hükümet af ilân etti ve 1907 Mart'ında her iki vergi de tüm imparatorlukta iptal edildi. İsyan nedenleri ortadan kalkan protestocular yeni itaatsizlik biçimleri benimsemekte gecikmediler: Kırsal alanda Ermeniler topluca Müslüman olarak, devlete, gayrimüslimlere özgü vergileri vermekten kaçındılar; Erzurum garnizonundaki askerler de gecikmiş maaşları için isyan ettiler. İflas halindeki hazine askerlerin taleplerini karşılayamayınca, yeni şiddet olayları çıktı, ama merkezî hükümet temsilcileri ortadan kaybolduğu ve yerel kişiler idareye el koyduğu zaman, olaylar tamamen durdu. Birkaç ay sonra bir tahıl kıtlığı yeni bir huzursuzluk dönemi başlattı; bunlar sonunda hükümet kuvvetleri tarafından bastırıldı ve onsekiz ay süren ayaklanmanın sorumluları yargılanıp, cezalandırıldılar.[72]

TİK, Anadolu'daki isyanlarda bir rol oynamadı, ama "Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti" oynadı. Bürokratları, aydınları ve subayları hedef kitle seçen TİK'ten farklı olarak, Sebahaddin Bey'in TİK'in ayrılmasına tepki olarak kurduğu Paris merkezli bu örgüt Anadolu'daki yöresel liderlerle ilişki kurmuştu ve bölgede ajanları vardı; Taşnaklar ile işbirliği sayesinde Ermeniler ve Müslümanlar yalnızca Erzurum'da değil, 1905-7 olayları sırasında başka yerlerde de hükümete karşı birleşmişlerdi.[73] Yakın dönemlerde bir uzmanın söylediği gibi: "Yurtdışı ve Doğu Anadolu'daki JönTürklerin yöresel olayları, gelişmiş bir anayasal harekete dönüştürdüklerini söylersek haksız olmayız."[74]

1907'de Osmanlı muhalefetinin ikinci kongresi Ahmed Rıza, Sebahaddin Bey ve Taşnak örgütünden Haçatur Maloumyan'ın başkanlığında Paris'te yapıldı. Kongrede hava gergindi ve TİK liderleri daha sonraki yazılarında bir Ermeni örgütüyle ittifaka güvenmediklerini –hatta işbirliğinin baştan samimi olmadığını düşündüklerini– açıkça belirttiler.[75] Önde gelen Jöntürk örgütlerini birleştirmekte başarısız kalan bu girişim zaten olayların gerisinde kaldı ve isyan meşalesi, mesajlarını ancak yazılı olarak yaymak zorundaki yurtdışı örgütlerinden, imparatorluk içindeki aktivistlere geçti. 1905-7 Anadolu isyanlarındaki Jöntürk parmağı, gelecekte olacakların daha ilk işaretiydi.

1906 Eylül'ünde Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti (OHC) adlı gizli bir örgüt kurulmasıyla TİK imparatorluk içinde yeni bir üs elde etmiş oldu. OHC'nin önde gelen kişilerinden biri posta görevlisi (Mehmed) Talat Bey'di; çoğu eski İTK üyesi olan diğer kurucu üyeler arasında bir toprak ağası, bir muhasebeci ve bir teğmen vardı. Merkezi Selanik'te olan Üçüncü Ordu'dan OHC'ye katılan diğer subaylardan biri de Binbaşı (İsmail) Enver'di. 1907 Eylül'ünde OHC, TİK ile birleşerek adını kaybetti, ama özerk bir örgüt olarak varlığını sürdürdü. İki örgütün birleşme koşullarını belirleyen belgede, birleşik komitenin "temel amacının... Midhat Paşa'nın [1876'da] ilân ettiği Kanun-i Esasi'nin hayata geçirilmesini sağlamak" olduğu yazılıydı.[76]

Bu birleşme TİK'e, OHC'nin Selanik'teki güçlü varlığından hareket etme olanağı sağladı ve Abdülhamid'i devirerek, meşrutiyeti geri getirme çabalarına yeni bir yönelim ve aciliyet duygusu kattı. Yeni bir canlılık kazanan TİK, Taşnak komitacıları ve Makedonya İç Devrimci Örgütü'nün (MİDÖ) tüzüklerini kendine örnek aldı. MİDÖ 1893'te Selanik'te kurulmuştu ve amacı Osmanlı'nın, Güney Balkanlar'da şimdiki Arnavutluk ile Trakya arasında bir şerit oluşturan, çok etnisiteli Kosova, Manastır ve Selanik eyaletlerinden oluşan bir Makedonya devleti kurmaktı.[77] 1895'te MİDÖ'den ayrılan bir grup, Makedonya'yı Osmanlılardan kurtarıp, birleşik Büyük Bulgaristan'ın parçası yapmak istiyordu; MİDÖ Makedonya sınırlarında yeni kurulan Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan devletlerinin çelişkili toprak iddialarına da karşı çıkma çabasındaydı. Bu komşu devletlerin Makedonya üstünde ulusal haklar sağlama mücadelesi başlangıçta dinî ve kültüreldi ve başını mezhepsel kurumlar çekiyordu. Bulga-

ristan'da 1870'de bir piskoposluk kurulmuştu, Yunan çıkarlarını da İstanbul'daki Ekümenik Patrik destekliyordu; en zayıf konumda olan Sırplar, 1902'de Üsküp piskoposluğunun kurulmasıyla dinî olarak resmen Ekümenik Patriklik'ten ayrıldılar. Bu Osmanlı eyaletlerindeki Hıristiyanları çekmek için yürütülen saldırgan propaganda yarışı Abdülhamid hükümeti için ciddi bir kaygı konusuydu, çünkü padişah çok geçmeden Büyük Güçlerin müdahale edeceğini biliyorlardı.[78]

Bu sırada TİK gerçek bir devrimci örgüt haline geliyor, dava için kendilerini fedaya hazır kişileri örgüte alıyor, suikastleri teşvik ediyor, "zararlı" görülen herkesin öldürülmesine icazet veriyordu. Öte yandan törenleri oldukça komikti: Yeni üyelerin kaydı sırasında gözleri bağlanıyor, adaydan bir elini kendi dininin kutsal kitabının, öteki elini bir tabanca ya da hançerin ya da bir Osmanlı bayrağının üstüne koyması isteniyordu. TİK'in benimsediği arma, son olarak bu konuyu araştıran tarihçi tarafından şöyle betimlenmektedir:

> En üstte parlak bir güneşin altında, bir kitap biçimindeki anayasa vardı. Sağ ve sol kenarları çerçeveleyen mızraklara sırasıyla "kalem" ve "silah" yazılı flamalar asılmıştı. Mızrakların altından birer top çıkıyordu. Osmanlı İmparatorluğu armasından farklı olarak,* bu iki top ateş eder durumdaydılar ve ideolojik dinamizmi simgeliyorlardı. Ortadaki büyük, ters çevrilmiş hilalin üstünde "kardeşlik, özgürlük, eşitlik" yazılıydı. Hilalin üstünde "adalet" sözcüğü asılıydı. Hilalin altında kıvrılan kurdelede "Osmanlı Terakki ve İttihat Komitesi" yazıyor, armanın dibinde, kurdelenin altında Osmanlı halkları arasındaki karşılıklı anlayışı simgeleyen tokalaşan, iki el bulunuyordu.[79]

MİDÖ'nün gerilla uygulaması TİK subaylarının vurucu gücü için bir model oluştururken, Makedonya'da da önceden beri faaliyette bulunan –ve imparatorluğun geri kalan Avrupa eyaletlerinin parçalanmasını önlemek amacıyla deneyimlerini TİK'in hizmetine açan– MİDÖ karşıtı çeteleri örnek alan Müslüman gerilla çeteleri örgütlenmişti. OHC ile TİK'in birleşmesinden daha bir yıl geçmeden TİK 75'ten fazla Balkan kasaba ve kenti ile İstanbul'da şubeler açmıştı; Anadolu'daki örgütlenme aynı derecede başarılı değildi. Yenilenen TİK, sonsuz güven duyduğu ordunun katılımı olmadan devrimi mümkün görmüyordu. Dikkatle planlanmış propaganda çalışmalarında, devrim başladığında bastırmak için bu birliklerin kullanılacağının bilinciyle, Anadolu'nun batı kıyılarında görev yapan düzenli ordu birlikleri özel hedef seçilmişti.[80]

"Makedonya Sorunu" Osmanlı hükümetinin önündeki en zor bölgesel sorunlardan biriydi. Bu üç eyaletin bir Makedon kimliğine temel oluşturacak hiçbir ortak yanı yoktu ve Osmanlı güvenlik güçleri çeşitli etnik ve dinî gruplar arasındaki şiddeti kontrol edemiyorlardı. Rus Çarı II. Nikola ile Avusturya İmparatoru Franz Joseph 1897'de Osmanlı Balkanları'nda kendi çıkar alanlarını

* Abdülhamid döneminin ilk yıllarında benimsenen bu arma, TİK arması için model oluşturmuştu.

belirlemişlerdi; MİDÖ'nün 1903'te başlattığı şiddetli bir ayaklanma Çar ile İmparatoru tekrar biraraya getirdi. İngiltere'nin tavsiyelerinin dikkate alındığı görüşmeler sonunda geliştirilen öneriye göre üç Makedonya eyaletinin her birine bir Rus ve bir Avusturyalı danışman atanacak; Makedonya güvenlik güçlerinin başına Avrupalı bir komutan getirilecek; güvenlik güçleri nüfustaki oranlarına uygun sayılarda Hıristiyan ve Müslümanlardan oluşturulacak ve Rusya ile Avusturya Makedonya'nın birer bölümünde huzuru sağlamaktan sorumlu olacaklardı. Osmanlılar öneriyi ilke olarak kabul etmek zorunda kaldılar, ama ısrarlı bir diplomasiyle ve kaçamak yollara saparak bu kararın uygulanmasını önlemeyi başardılar.[81] 1905 Nisan'ında Makedonya'da, Anadolu'dakilere benzer baş ve hayvan vergileri karşıtı isyanlar çıktı.[82]

Abdülhamid'in Avrupa'nın baskısına boyun eğmek zorunda kalacağı korkusu TİK içinde gelişmekte olan değişim isteğine güç kattı. TİK'in Paris'te yayınlanan dergisi hemen tümüyle Makedonya Sorunu üstünde yoğunlaşıyordu; bu ve diğer yaygın propaganda çabaları hem Müslümanları, hem de gayrimüslimleri devrimin kaçınılmaz olduğuna ikna etti. TİK genel olarak bölge nüfusuna, özel olarak Müslümanlara hitap ediyor, yalnız Müslümanlara –ya da Türklere– çağrının Makedonya'nın büyük Hıristiyan nüfusunu dışlayarak ters tepki yapacağını biliyordu.* 1908'e gelindiğinde imparatorluğu kurtaracak hareketin öncüsü olarak "Türkler"e yapılan çağrılara, "Osmanlı" ve "İslâmcı" kimliğe çağrılar da eklenmiş, bu esneklik TİK'in Makedonya'daki değişik devrimci gruplarla bağlantı kurma hedefine yardımcı olmuştu.[83]

Selanik'e taşınmasının ardından hızla büyümesi ve propaganda çabalarının başarısı sonucunda TİK artık tümüyle yeraltında kalamazdı. Osmanlı hükümeti uzun süredir karşısındaki gizli örgütlerin farkındaydı ve 1908'in ilk aylarında bir dizi tutuklama yapılmıştı. 13 Mayıs'ta hükümete verilen ve Padişah'ı meşrutiyetin geri getirilmemesi halinde "kan dökületeği ve hanedanın tehlikede olacağı" konusunda uyaran bir muhtıra, TİK'in gerçek emellerini, kapasitesini ve oluşturduğu tehdidin çapını sergiliyordu. Harbiye Nazırına ya istifa etmesi, ya da suikast tehlikesini göğüslemesi söylendi. Makedonya'daki korkunç durum nedeniyle 9-12 Haziran 1908'de Estonya'nın başkenti Tallinn'de (Reval) Çar II. Nikola ile Kral VII. Edward arasında yapılan toplantıda "Makedonya Sorunu" da tartışıldı. TİK, Rusya ile İngiltere'nin müdahale etmek üzere olduklarını düşünerek, devrimci mücadeleye hız verdi ve üç eyalette hükümete karşı suikastler ve gerilla faaliyetlerini bir kampanyaya dönüştürdü – ama aynı zamanda amacının özgürlükçü olduğunda ısrar ediyordu.[84]

* Güvenilir nüfus rakamlarını bulmak zordur. 1906-7 Osmanlı nüfus sayımı, Müslüman ve Hıristiyan nüfusu hemen hemen eşit göstermekte, Hıristiyanlar küçük bir çoğunlukta olmak üzere, iki grup da yaklaşık birer milyon kişiden oluşmaktadır. Ancak 1878 Berlin Kongresi'nden önce İngiliz Dışişleri Dairesi'ne sunulan istatistikler siyasi amaçlar için Hıristiyanlar'ın sayısını abartmış, bunu Müslümanlar'ın sayısının iki katı olarak göstermişti (Karpat, Ottoman Population 45-6, 166).

İsyancı birlikler ve silahlı siviller, Balkan savaşçılarının nefret edilen yöntemlerini benimseyerek, Temmuz başında dağa çıktılar ve meşrutiyet taleplerini ilerledikleri bölgelerde de yaygınlaştırdılar. Devlet otoritesi zayıflarken bu gerilla taktiklerinin benimsenmesinde öne çıkan orta rütbeli subaylardan biri de Üçüncü Ordu'dan Binbaşı Enver'di; İTİK, Üçüncü Ordu'nun yardımıyla Makedonya'da kontrolü ele geçirmeyi başardı. TİK'in Manastır şubesi devrimin ayrıntılarından sorumluydu: Kentin tümüyle TİK kontrolüne girdiği iki günlük yoğun eylemlerden sonra, Manastır komitesi tüm şubelerine 23 Temmuz'a kadar devrimi tamamlama talimatı verdi; valilere ve diğer üst düzey eyalet görevlilerine bu tarihten sonra Kanun-i Esasi'nin zorla geri getirileceğini bildirdi. Hükümete verilen bir muhtırayla Kanun-i Esasi'nin geri getirilmesi, aksi halde 26 Temmuz'da İstanbul'a yürüneceği duyuruldu. Abdülhamid bir uzlaşma jesti yaparak, Veziriazam'ı ve ordu komutanını azletti – ama bu yeterli olmadı. Padişah, danışmanlarıyla yaptığı acil toplantılar sonucunda basında 24 Temmuz'da yayınlanan bir fermanla meşrutiyetin geri getirildiğini ve seçimlere gidileceğini ilân etti.[85] Devrimin ve sonucunun haberleri giderek imparatorluğun uzak eyaletlerine yayıldıkça, sevinçten inanmamaya kadar çok farklı tepkiler alındı.

Böylece modern Türkiye tarihçilerinin "ikinci meşrutiyet" diye adlandırdıkları dönem başladı: Abdülhamid tahtta kaldı, ama artık mutlak hükümdar değildi. İlk zafer sarhoşluğu geçtikten sonra –İTİK'in devrimden sonra geri aldığı adıyla– İTK, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü durdurma görevinin, öngördükleri amaçlar için yaptıkları devrimi esinlendiren idealist beklentilerden yararlanan yeni bir strateji gerektirdiğini kavradı. Sorun şuydu ki, Kanun-i Esasi isteği aynı zamanda, iktidardakilerin aşırılıklarını sınırlamak üzere tasarlanmış bir kurum olan meclisin yeniden açılmasını da beraberinde getiriyordu, ama en son bu konuyu inceleyen bir tarihçiye göre, İTK "değişik parti ve cemiyetlerin kendi özel gündemleri için uğraşacağı çoğulcu bir siyasal sistem istemiyordu. İTK liderleri daha çok tüm etnik, dinî ve toplumsal grupların, İTK'nın dikkatle çizdiği sınırlar içinde birlikte çalışacakları bir şemsiye örgüt öngörüyorlardı."[86] Darbe öncesi haftalarda halkın duygularından yararlanmaya fazlasıyla hazır olmalarına karşın, İTK liderleri meclisi yalnızca "modern bürokratik aygıtın aydın bir yönetici seçkin grubu kontrolündeki uzantısı" olarak görüyorlardı.[87]

İTK 1908 yazının geri kalan aylarında bir dizi siyasi öneri getirdi. İTK'nın maliye ve eğitimde ıslahat yaparak devletin modernleştirilmesini tamamlama, bayındırlık işleri ve tarımı teşvik etme isteğinde ya da 1908 Ekim ve Kasım'ında yapılan meclis seçimleri öncesinde yayınlanan beyannamesinde ırk ya da din ayırımı gözetmeksizin tüm Osmanlı yurttaşlarının hak ve yükümlülüklerde eşitliğini vurgulayarak, eşitlik ve adalet ilkelerini savunmasında şaşırtıcı bir şey yoktu. Ancak Balkanlar'da Osmanlı'nın elinde kalan topraklarda yaşayan Hıristiyanlar artık İTK'nın onların özlemlerini temsil ettiğini düşünmüyorlardı ve ken-

dilerine –anladıkları kadarıyla– Tanzimat reformlarında vaad edilen hakların tam olarak hayata geçirilmesi isteğini dile getiriyorlardı.[88] Reformun başını çekenler Osmanlılık fikrini benimsemişlerdi, ama bu ideolojinin hayata geçirilmesinin içerdiği çelişkiler – hem Müslümanları, hem de gayrimüslimleri aralarında gerçek eşitlik sağlanması için her iki tarafın haklar kadar yükümlülüklerini de kabul etmesi gerektiğine ikna edilmesi- onlar için bir sorun oluşturuyordu.

1908 Ekim'inde imparatorluğun hukuken hâlâ egemenliği altında olan üç bölgenin kesin kaybı yeni rejim için ciddi bir darbe oldu. Bu ayın ilk haftasında Osmanlı Bulgaristanı bağımsızlığını ilân ederek, bağımsız Bulgaristan ile birleşti (1885-6'daki bir darbenin sonucu olarak yarı-özerk Doğu Rumeli zaten Bulgaristan'a dahil olmuştu), Avusturya-Macaristan resmen Bosna-Hersek'i ilhak etti ve on yıldır Yunan yönetiminde olan Girit, Yunanistan ile birleştiğini açıkladı. Osmanlılar için tek teselli kırıntısı kaybedilen toprakları alanların bunlar için tazminat ödeyecekleri ve padişah-halife'nin bu bölgelerdeki Müslümanlar üstündeki dinî otoritesinin süreceğinin kabul edilmesiydi.

Yeni meclis seçimleri özenle hazırlanmış, ayrıntılı yasalar uyarınca yapıldı ve sevinçli bir hava içinde sıkı bir rekabete sahne oldu. İTK destekli adayların karşısına, İTK'ye düşman olan kişilerin desteklediği yeni kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası adayları çıktı. 1908 Eylül'ünde uzun sürgününden geri dönen Sebahaddin Bey HİF'in kurucularından değildi, ama gizli danışmanıydı ve parti onun, homojen olmayan eyaletlerde ademi merkeziyetçi yönetimin en iyi biçim olduğu görüşünü savunuyordu. Ancak parti eyaletlerde fazla örgütlü değildi ve birçok azınlık adayını seçime onun bayrağı altında girmeye ikna edemedi; örgütsüz olması, az gelişmiş bölgelerde eski rejime süren destekten yararlanmasını da önledi.[89] İTK adayları seçimleri çoğunlukla kazandılar ve Sultan Abdülhamid 17 Aralık 1908'de iki meclisli parlamentoyu açtı.[90]

Padişah ve yakın danışmanları herhalde açılış konuşmasının soğuk karşılanmasının genel havayı yansıtmadığını ummuşlardı, ama özgürlükçü katmanların Abdülhamid'in parlamentoyu isteksiz açışına tepkisi öylesine sönüktü ki, mebusların Dolmabahçe Sarayı'nda bir ziyafete davet edilerek, burada Padişah'ın iyi niyetli olduğunun kendilerine daha açıkça gösterilmesi kararlaştırıldı. Başkatip Ali Cevad Bey efendisini bu amaçla yapılacak konuşmanın içeriği konusunda etkilemeyi başardı: 1908-9 olaylarını anlatırken belirttiği gibi, mebuslar konuşmayı hep birlikte alkışladılar. Ancak basın tatmin olmamıştı ve Padişah'a saldırıları sürdürdü. Abdülhamid de kendi açısından görevini yaptığını düşündüğünden, âdet olduğu üzere bayram kabulü için Yıldız'dan Çırağan Sarayı'na inmeyi ve protokol onun bulunmasını gerektirdiğinde meclise katılmayı reddetti.[91]

1908 yazının dramatik gelişmelerine paralel olarak, başta İstanbul olmak üzere özellikle kentlerde toplumsal ve ekonomik ifade biçimlerinde görülmemiş bir özgürleşme oldu. 1901'de kadınlar için gene – otomobile binebilen

şanslıların bile- giymek zorunda oldukları yaşmak ve feracelerin uzunluğuna ve kalınlığına ilişkin kıyafet yasaları çıkmıştı; bu baskıcı yasalar biraz gevşeyince, eğitimli kadınlar hevesle şimdiye kadar kendilerinden esirgenen özgürlüklere sarıldılar, istedikleri gibi giyindiler, kamusal alanda daha görünür oldular, toplantılara katıldılar, yardımsever ve eğitim amaçlı örgütler kurdular. Ünlü aydın ve aktivist Halide Edip 1908'de İngiltere'de kadınlar için seçme hakkı hareketiyle ilişkisi olan Teali-i Nisvan Cemiyeti'ni kurdu. Ama eski tutumlardan kolay vazgeçilmiyordu ve imparatorluğun toprak kaybı karşısındaki çaresizliği 1908 Ekim'inde sokak gösterilerine yol açtı; göstericiler tiyatro ve meyhanelerin kapatılmasını, fotoğraf çekmenin yasaklanmasını ve –birçoğu o sırada peçesini atan– kadınların yeniden kapanmasını istiyor, hatta tam şeriat uygulamasına dönülmesi talebini öne sürüyordu.

Şimdi yaşam koşullarını protesto etme özgürlüğüne kavuştuğunu düşünenler arasında işçiler de vardı. Osmanlı uyruklarının her zaman kendilerine yapılan yanlışlar için yetkililere dilekçe verme hakkı olmuş ve bu hak sürmüş, ama ekonomi sanayileşirken imparatorluğa girmekte olan yeni istihdam biçim ve koşullarından kaynaklanan, işçilerin geleneksel olmayan protesto yöntemleri 1845'te –1800 tarihli bir Fransız yasasından çevrilen– bir yasayla önlenmiş, sendikalar ve grev yasaklanmıştı. Bu yasa hiçbir zaman uzlaşmazlık ve şiddet olaylarını tümüyle engellememişti ve 1908'te protestocular o zamana kadar ifade olanağı bulamadıkları şikayetlerini dile getirmek için polis ve asker baskısını göze almaya hazırdılar. İşçiler ücret artışı ve çalıştıkları maden, fabrika ve demiryollarında iş koşullarının iyileştirilmesi için greve gittikçe protestolar yaygınlaştı. 1845'ten bu yana grevleri yasaklayan ilk yasa Anadolu Demiryolu'ndaki bir grevin ardından 1908 Ekim'inde –daha meclis açılmadan– kabul edildi. Devrimi izleyen üç ay içinde yüzü aşkın grev oldu: Bunların çoğunluğu İstanbul ve Selanik'teydi, ama imparatorluğun bundan etkilenmeyen çok az yöresi kaldı. Bu sırada (kadın ve erkek toplam) 200-250 bin kişilik sanayi işgücünün dörtte üçünün grevde olduğu hesaplanmıştır.[92] 1908'deki grev dalgası, sorunlu insanların artık geçmişte olduğu gibi boyun eğmek istemediklerinin ve Abdülhamid'in baskıcı rejiminin geri çekilmesinin bireylerin yaşam ve çalışma koşullarını iyileştirme çabaları için, sınırlı da olsa, bir fırsat yarattığının işaretiydi. Ancak dönemi inceleyen bir tarihçiye göre, grevciler "gambotlar, taburlar ve grevi yasaklayan yasalarla ezildiler, eylem olanakları sınırlandı ve devletin egemenliği yeniden kuruldu."[93] Abdülhamid ve selefleri gibi İTK'nin de "halkın" sesini dinlemeye vakti yoktu; o da kamu düzenini bozacak her olayı devletin huzuruna bir tehdit olarak görüyor ve temsilcilerine bunları bastırma izni veriyordu.

Birçok uyruğu için Sultan Abdülhamid hâlâ eleştirilerin üstünde, "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi"ydi: Örneğin 1905-7'de Anadolu'daki vergi isyanlarında Abdülhamid'in müdahale ederek, asilerin yolsuzluk yaptığını düşündükleri memur ve idarecileri her azlettiğinde, halk sevinç gösterileri yapmış ve ona

uzun ömür dilemişti. Bu saygı ve itibar siyasi aktivistleri hükümete karşı propaganda için başka davalar bulmaya zorladı.[94] 1909 Şubat ve Mart'ı yeni düzene muhalefetin güçlendiği zor aylardı: Meclisteki liberal muhalefet İTK'yı açıkça otoriter olmakla suçladı ve Mart sonlarında kurulan İttihad-ı Muhammedi sözcülüğünü yapan *Volkan* gazetesi aracılığıyla Müslümanları İTK'ye karşı ayaklanmaya çağırdı.

1909'da Türk tarihçilerce 31 Mart Vakası olarak hatırlanan –ama Gregoryen takvimine göre 13 Nisan'a düşen– bir karşı darbe hareketi oldu: Darbe hoşnutsuz din adamları ile hoşnutsuz birlikler –bu durumda İstanbul'da üslenmiş Birinci Ordu askerleri ile Selanik'teki Üçüncü Ordu'nun hafif piyadeleri– arasındaki geleneksel ittifaka dayanıyordu. Üçüncü Ordu'nun hafif piyadeleri altı ay önce, İstanbul'da konumlandırılmış bazı birlikleri Yemen'de süregiden savaşa gitmeyi reddeden askerlerin isyanını bastırdığı için kötü bir ün yapmışlardı. 1909 Mart'ı ortalarında bu kez de Yıldız Sarayı'nda görevli olan ve aralarına Anadolulu askerleri almak istemedikleri için isyan eden Arnavut birliklerini bastırmak üzere çağrılmışlardı. Haremdeki kadınlar Üçüncü Ordu piyadelerinin geldiğini görmüş ve ortalığın kaçınılmaz olarak bir kan gölüne döneceği korkusuyla çığlıklar atmış, ateş emri de geri çekilmişti: Böylece patlamaya hazır bir durum tek bir kurşun atılmadan yatıştırılmıştı.[95] Ancak bu kez öfkeli askerler Haliç'in öte yakasındaki kışlalarından –geçmişte pek çok isyana sahne olan– At Meydanı'nda diğer hoşnutsuzlarla buluşmak üzere Eski Kent'e yürüdüler. Artık hedefleri Topkapı Sarayı değil, onun yakınlarındaki meclis binasıydı. Yavaş yavaş Birinci Ordu askerleri ile Üçüncü Ordu piyadelerinin subaylarını tutsak aldıkları haberi geldi. Kente doğru yürürken onları coşturan slogan şeriatın geri getirilmesi isteğiydi:[96] İsyancı askerler, ordunun başını çektiği modernleştirme rejiminde ibadet için kendilerine zaman bırakılmadığını iddia ediyorlardı. Abdülhamid her zaman saflardan yükselen subayları tercih etmişti: Onların daha muhafazakâr olduklarını, özgürlükçü özlemler beslemeye daha az yatkın olduklarını düşünürdü. Bu tür subaylardan birçoğu –başını esas olarak "alaylı" değil "mektepli" subayların çektiği– 1908 devriminden sonra ordudan atılmışlardı. Şimdi bu haksızlığın giderilmesini isteyen eski subaylarla, onların protestosuna katılan orta ve alt düzey din adamları aynı toplumsal kökenden geliyorlardı: İmparatorluk değiştikçe bu kişiler kamu yaşamındaki rollerini hızla kaybediyorlardı. Ayrıca, Irak ve Yemen gibi özellikle sağlıksız iklimlerde görev yapanlar için askerlik hizmeti iki yıla indirildiğinden, insan gücü sağlamak için ilk kez medrese öğrencilerinin de askere alınacağı söylentileri dolaşıyordu – bu da yangını körükleyen bir unsur olmuştu.[97]

Kalabalık üst düzey İTK devlet adamlarının kellelerini istiyordu; aracılık yapan Şeyhülislâm'a beş talep bildirildi: Sadrazam, Harbiye Nazırı ve Meclis Başkanı'nın görevden alınmaları; İTK'nın önde gelen üyelerinden bazılarının azli; şeriatın tam olarak uygulanması; harp okullarından mezun subayların işten atıl-

ması, yerlerine saflardan yükselenlerin getirilmesi; Padişah'ın kendilerini cezalandırmayacağına söz vermesi.[98] 31 Mart çatışması hızla çözüme ulaştı; hükümet istifa etti, isyancılar affedildi ve Padişah şeriata daha büyük ilgi göstermeye söz verdi. 31 Mart Vakası'nın arkasında ve darbe sonrasının planlanmasında Osmanlı hanedanından Padişah'ın bir oğlu ile bir yeğeni gibi kişilerin ve üst düzey saray görevlilerinin bulunması nedeniyle[99] kimi tarihçilerin Abdülhamid ve sarayın işi olarak değerlendirdikleri karşı darbe başarılı olmuş gibiydi.

İTK, Abdülhamid ile isyancılar arasında bir anlaşma olarak gördüğü olaya çabuk tepki gösterdi. Baskı altında da olsa, hükümetin istifa ettiği doğruydu, ama Padişah anayasayla sınırlanmamış bir otokrat gibi davranmış ve parlamentoya meydan okumuştu. Padişah ve adamları on gün sonra kendilerini Yıldız Sarayı'nda, çoğunlukla Üçüncü Ordu'nun ana güçlerinden oluşan ve Mahmud Şevket Paşa komutasında aceleyle Selanik'ten gelen "Hareket Ordusu" tarafından kuşatılmış durumda buldular. Ali Cevad Bey'e göre 27 Nisan'da süngülü askerler harem dışında sarayın her köşesine girmişlerdi, haremdekiler de tecrit edildikleri için açlık çekiyorlardı. Mahmud Şevket askerlerinin Padişah'ı devirmek için gelmediklerini iddia ediyordu, ama ertesi gün, meclisteki ateşli tartışmaların ardından, Ermeni Aram Efendi, Selanikli Yahudi Karasu Efendi ve iki Müslüman, Arif Hikmet Paşa ile Esad Paşa'dan oluşan bir mebus heyeti saraya gelerek "halkın" Padişah'ı tahttan indirdiğini bildirdiler. Çırağan Sarayı'na çekilmesine izin verilmesini isteyen Abdülhamid, düşüşünden kendisinin sorumlu olduğunu kabul edemiyordu ve Ali Cevad'a dönerek, onu şimdi padişah olan kardeşi Reşad'a bağlılık yemini edildiği sırada orada bulunmakla suçladı. Ali Cevad, Abdülhamid'e ve ulusa sadık olduğuna yemin ederken acı acı gözyaşı döktüğünü anlatır. Ali Cevad, Abdülhamid'in Çırağan'a ertesi gün taşınacağını tahmin ediyordu ve o gece Mahmud Şevket'e bağlı subaylar Yıldız'a gelip, Padişah'a derhal "kendi güvenliği için" –Üçüncü Ordu'nun karargâhının ve İTK'nın merkezinin bulunduğu– Selanik'e gideceğini söylemesini emrettiklerinde şaşırmıştı. Abdülhamid küçük bir çanta ve en yakın ailesi –küçük oğlu Mehmed Abid Efendi, beşinci oğlu Abdurrahim Hayri Efendi ve bazı cariyeleri– ile dört arabaya bindi ve iç sürgün yolculuğuna başlamak üzere tren garına gitti. Basında eski padişahın istasyonda bir bardak su içtiği ve suyu getiren kişiye yüklü bir bahşiş verdiği yazıldı. Efendisinin nankörlüğüne üzülen Ali Cevad Bey onların gidişini seyretti ve ertesi sabah Bebek'teki evine çekildi.[100]

Anayasada ne bir padişahın tahttan indirilmesine, ne de egemenliğin halkta olduğuna ilişkin maddeler vardı: Bu nedenle meclisin tek başına Abdülhamid'in tahttan indirilmesini onaylama gücü yoktu. İTK, Kanun-i Esasi'nin geri getirilmesindeki sorumluluğu ve karşı darbeden sonra düzeni kurması nedeniyle, kendisini halk iradesinin temsilcisi olarak görüyordu, ama bu görüşün hukukî bir dayanağı bulunmuyordu. Ancak anayasa devletin dininin İslâm olduğunu belirtiyordu – dolayısıyla devleti yönetenlerin eylemlerini onaylamak

için İslâm hâlâ kullanılabilirdi. Bu nedenle Abdülhamid'i tahttan indirme kararına, İslâm hukukunca kabul edilebilir bir çözümle meşruiyet kazandırıldı ve Şeyhülislâm'dan fetva alındı.[101] Tahttan indirildiğini Padişah'a bildirmek üzere Yıldız'a giden heyet fetvayı yanında götürmüştü.[102]

31 Mart'taki karşı darbede neredeyse hiç kan dökülmemişti, ama bunun ardından İTK'nın verdiği cezalar acımasız oldu. Olayın hemen ardından askerî mahkemede yargılanarak asılan 80'e yakın kişi arasında 50'den fazla asker, iki paşa, *Volkan* gazetesinin yayımcısı Derviş Vahdeti ve Abdülhamid'in aile mensupları da vardı. Birçok kişi de hapse atıldı ve isyana katılan sıradan askerler Balkanlar'da yol inşaatına gönderildiler.[103] 31 Mart Vakası'nın eyaletlerde de etkisi oldu. 13 Nisan'da Erzincan'da –şeriatın geri getirileceği söylentilerinin kışkırttığı– askerî bir isyanda yerel İTK bürosu tahrip edildi. 14-16 Nisan arasında Adana ve civarında, henüz tam olarak anlaşılamayan koşullarda, binlerce Ermeni öldürüldü ve kentin büyük kısmı yakıldı. O dönemde, güvenilir olduğu sanılan bilgilere dayanılarak, katliamlar ve –hâlâ Osmanlılık idealini benimseyen ve Müslümanlar kadar Hıristiyanlardan da destek bekleyen– yerel İTK'nın yok edilmesi için Padişah'ın bizzat emir verdiği ve Müslüman nüfusu kışkırtmak için provakatör ajanlar gönderdiği söylentisi çıkmıştı. En azından Adana kentinde Müslüman dinî liderler katliamları kınadılar ve Ermeni Kilisesi ile dayanışmalarını dile getirdiler.[104]

Abdülhamid'in kardeşi Reşad tahta Sultan V. Mehmed olarak çıktı. Meclis Kanun-i Esasi'nin eskidiğini kabul etti ve 1909 yazında çıkan düzeltilmiş biçiminde –son olaylardan da dersler çıkararak– kendini imparatorluktaki en yetkili organ haline getirdi. Padişahın yetkileri artık hüküm değil, saltanat sürecek biçimde kısıtlandı ve hükümetteki işlevi meclis ya da kabinenin verdiği kararları onaylamakla sınırlandırıldı.[105] Bu eskiye göre köklü bir değişiklikti. 31 Mart Vakası'ndan bir kişi güçlü çıktı: Sırasıyla İstanbul, Edirne ve Selanik merkezli Birinci, İkinci ve Üçüncü orduların umumî müfettişi olarak Mahmud Şevket Paşa şimdi büyük bir güç kazanmıştı ve konumu onu fiilen hem meclisin, hem de Abdülhamid'in tahttan indirilmesi işinin çekip çevrilmesinde aracısı olduğu İTK'nın üstüne çıkarıyordu. Meclisin yeni kazanılmış egemenliği daha kurulmadan, Mahmud Şevket'in Abdülhamid'i devirmek üzere İstanbul'a yürüdüğü sırada ilân edilen sıkıyönetimle ihlal edilmişti; sıkıyönetim daha sonraki yıllarda da sürdü.[106]

Padişah yönetimde yetkisiz hale geldikten sonraki yıllarda iktidar için yeni adaylar arasında rekabet başladı. Mahmud Şevket Paşa hiçbir zaman İTK üyesi olmamıştı ve ordunun siyasetten etkilenmemesinde ısrarcıydı: Çok geçmeden anayasal kısıtlamalara aldırmadan hareket edeceğini açıkça ortaya koydu. İTK 1908 seçimlerinde "kamu yararına bir dernek" kimliğiyle aday göstererek mecliste çoğunluğu elde etmişti, ama gerek siyasi ve askerî üyeleri, gerekse İTK sa-

yesinde meclise giren mebuslar ile gizli Komite'nin parlamento dışı "görünmez" adamları arasındaki çizgiler belirsizdi. 1909'da bu çelişkiler çözümlenmeye başlandı ve Komite resmen gizliliği terk ederek, bir siyasi partiye –İttihatçılar olarak bilinen İttihat ve Terakki Fırkası'na– dönüştü.[107]

İTK liderleri imparatorluğun parçalanmasını önlemek için sert yöntemler gerektiğini düşünüyorlardı ve 1909 sonunda alınan önlemlerle –bunlar arasında grevleri yasaklayan ve toplanma özgürlüğünü kısıtlayan kanunlar da vardı– hükümete muhalefet fiilen engellendi.[108] En önemlisi gayrimüslimlerin askere alınmasıyla ilgili bir yasa benimsenmesiydi. Geçmişte olduğu gibi azınlık liderleri gene buna karşı çıktılar ve cemaatlerinden adamların Müslümanlardan ayrı birliklerde görev yapmasını talep ettiler – parası olanlar hâlâ bedel ödeyerek askerden kurtulabiliyorlardı.[109]

Meclis yavaş yavaş rolünü öğreniyordu, ama 1910'da bütçe konusundaki görüş ayrılıkları gerçek gücün nerede olduğunu gösterdi. Bağımsız davranışlarını sınırlamak amacıyla kabineye harbiye nazırı atanan Mahmud Şevket Paşa askerî harcamaların kısılmasına şiddetle karşı çıktı ve kıt malî kaynakları başka amaçlara yönlendirmek isteyen diğer mebuslara rağmen istediğini elde etti. Paşa, Yıldız Sarayı'ndaki hazinelerin kaderi konusunda da üstün geldi: Abdülhamid tahttan indirildiği sırada sarayı işgal eden askerlerin bu değerli eşyaları yağmaladıklarından kuşkulanılıyordu, ama Mahmud Şevket soruşturma taleplerini önlemeyi başardı.[110]

Meclisteki siviller Mahmud Şevket Paşa'nın temsil ettiği askerleri nasıl tam olarak kontrol edemiyorsa, İTK da siyasi süreci tümüyle kontrolüne alamıyordu. İTK'nın bir siyasi partiye dönüşmesinden kısa süre sonra İttihat ve Terakki Fırka'sının parlamento grubundan bir grup ayrılarak, Ahali Fırkası adını aldı; meclis dışında İTK baskıları bir dizi siyasi gruplar biçiminde muhalefet yarattı – bu grupların ortak noktası İTK'nın merkeziyetçi, sert davranışlarından hoşnutsuzluktu. Ancak 1910 Haziran'ında liberal bir gazetecinin öldürülmesi muhalefete karşı eylemlerde yeni bir aşamanın işareti oldu. 31 Mart Vakası'ndan yalnızca birkaç gün önce benzer bir cinayet işlenmişti ve yetkililer endişeliydiler. Bunu tutuklamalar izledi ve vakanın hükümeti devirmek için bir komplo olduğu yönünde bir söylenti çıkarıldı.[111]

1911 Kasım'ında – 1908'de kurulan, sonra dağılan ve yenileşen– Hürriyet ve İtilaf Fırkası adlı parti hükümete muhalefetin odak noktası haline gelmiş ve İstanbul'daki bir ara seçimde bir adayları meclise girmeyi başarmıştı; Yemen ve Libya'da savaşların sürmekte olduğu bir zamanda, meclis üstündeki denetimini güçlendirmeye kararlı olan İTK buna tepki olarak meclisteki çoğunluğunu kullanarak meclisi feshetti. İTK 1912 başındaki seçimlerde zorbalık ve seçim hileleriyle tekrar çoğunluk partisi olmayı başardı.[112] Muhalefet artık İTK'dan, meclisin dış müdahale olmadan dediğini yaptıracak özgüvene kavuşmasını sabırla beklemek yerine, anayasa dışı eylemlerin daha hızlı sonuç getirdiğini öğ-

renmişti ve 1912 Temmuz'unda İTK'ya şiddetle karşı çıkan gizli bir subay örgütü meclisi bir kez daha dağılmaya zorladı.[113] Padişah yeni seçim ilân etti, ama daha seçimler yapılamadan imparatorluk Balkanlar'da savaşa girmişti. Seçimler iptal oldu ve ancak bir yılı aşkın bir süre sonra tekrar yapılabildi.[114]

Meşrutî bir sistemin kurulmasıyla getirilen yeni yönetim kavramlarına alışmak güç bir süreçti ve genel durum eyaletlerde süregiden gerilimler ve Osmanlı topraklarına yönelik dış baskılarla daha da ağırlaşıyordu. Birçok diğer etnik ve dinî grup gibi Arnavutlar da 1908 devrimi öncesindeki yıllarda gizli İTK'ya üye olmuşlardı; hatta devrimin aslında 3 Temmuz'da –İstanbul'daki olaylardan iki haftayı aşkın bir süre önce– Arnavut Kolağası Ahmed Niyazi'nin 200 adamıyla Ohri ile Manastır arasında dağa çıkarak, buradan kendi adına anayasanın geri getirilmesi için bir muhtıra verdiği zaman başladığı söylenir.* Devrimden sonra sansürün kaldırılması imparatorluğun diğer uyrukları gibi Arnavutlara da ifade özgürlüğü sağladı ve bu zeminde gelişen hareketli basın fırsattan ulusal bir bilinç oluşumunu hızlandırmak için yararlandı. Her din ve siyasi görüşten Arnavut grupları kendi kaderlerini belirlemede daha büyük hak talebini ileri sürmeye başladılar; ancak 1909 karşı darbesinin ardından İstanbul'daki İTK liderliği Arnavut ulusal hareketinden kuşku duymaya ve buna kesinlikle karşı çıkmaya başladı: Bu talepleri kabul etmek sözde birleşik Müslüman cemaatinin içinde anlaşmazlıklar olduğunu itiraf etmek olacaktı. Ayrıca stratejik nedenlerle de taviz vermek düşünülemezdi: Arnavutluk imparatorluğun merkezini açgözlü Avrupalılardan koruyan tampondu. Sadakatine güvenilemeyen bir Arnavutluk hükümet için büyük kaygı konusuydu. Sonunda meselenin patlak verdiği nokta İTK'nın Arnavutça için kamusal alanda Latin alfabesinin kullanımını yasaklaması oldu; bu zorbaca tutum eskiden birleşik olan Hıristiyan ve Müslüman toplumların arasını açtı ve iki tarafın da bölgedeki hükümet yetkililerine karşı silahlı direnişe geçmelerine neden oldu.[115]

İTK, geçmiş yüzyıllarda imparatorluğa birçok ünlü devlet adamı ve en cesur askerler vermiş olan bu sorunlu bölge halkının sadakatini sağlamak üzere padişah-halife'yi kullanmaya karar verdi. Sultan V. Mehmed gemiyle İstanbul'dan Selanik'e gitti, burada kâtibini sürgündeki Abdülhamid'i ziyarete gönderdi ve yörenin önde gelenleri ile devlet memurlarını huzuruna kabul etti. "Şerefli savaşçı" Kolağası Niyazi'yi de kabul ettikten sonra trenle Üsküp'e, oradan da Priştina'ya gitti. 1389'da Sırp Kralı Lazar ile ordusunun Kosova'da Sultan I. Murad tarafından yenilgiye uğratılmasının yıldönümü olan 15 Haziran'da, Müslüman cemaate savaşın yapıldığı yerde namaz kıldırdı. Balkanlar'da ilerlediği sırada kendisini büyük kalabalıklar selamlamıştı, ama Kosova'ya onu görmek için

* 1908 devrimi genelde "Jöntürk" devrimi olarak bilinir ve milliyetçi Türk tarihçileri devrimde Türk olmayanların, örneğin Arnavutların oynadığı rolü zoraki kabul ederler.

beklendiği kadar insan gelmedi. İstanbul'a dönüşünü kutlayan gazete başyazılarında Padişah'ın "Rumeli halkının kalplerinin anahtarlarıyla döndüğü" yazıldı,[116] ama aslında ne ziyareti ne de bu sırada bazı yerel taleplerin karşılanması –örneğin katiller dışında tüm hükümlülerin affı- yeni huzursuzlukları önlemeye yaramıştı.

Arnavutluk'ta olduğu gibi, imparatorluğun Arap eyaletlerinde de yerel ve yöresel kimlikler genelde dar dinî mülâhazalardan daha birleştirici oluyorlardı. Tanzimat'tan, özellikle de tarihsel olarak merkezî hükümette üst düzey görevlerden dışlanan Araplara hem Padişah'ın İslâmcı iddialarına meşruiyet sağlamak, hem onların imparatorluktan ayrılma eğilimlerini önlemek amacıyla Abdülhamid döneminde iltifat edilmeye başlanmasından sonra, Arap kültürü bilinci ve gururu açıkça ifade edilmeye başlanmıştı. Arapların, Abdülhamid'in devrilmesinden sonra uzaktaki İstanbul'da meydana gelen değişikliklere ilişkin görüşleri farklıydı. 1908 Meclisi'ndeki yaklaşık 28 mebusun dörtte birinden fazlası Arap'tı.[117] Ermeniler gibi –gerek yörelerinde, gerekse İstanbul'da– formel siyasete katılan Arapların çoğu, İTK'nın radikalizm, hatta şiddetinden çok liberalizme yakındılar. İTK'nın giderek merkeziyetçi politikalarını sertleştirmesi ve bir "Osmanlılık" sadakati yaratma amacı uyarınca temsil için yerel farklılıkları kabul etmeyi reddetmesi, Arap duyarlılığını incitti. İTK'nın imparatorluğun orta okulları ve mahkemelerinde Türkçe'yi dayatması kimi Arap çevrelerince, yalnızca onların Araplıklarına değil, Türk ile Arap'ı birleştiren dine bir darbe olarak algılandı ve bu algılama İTK politikalarının Arap eyaletlerine geleneksel olarak tanınan büyük ölçüdeki özerkliğe bir tehdit oluşturduğu bilincini desteklemek üzere kullanıldı.[118] Ahmed Cevdet Paşa, dilleri İslâm'ın dili olduğu için Araplara saygı göstermenin önemi konusunda Abdülhamid'i uyarmış ve Araplara "fellah" (köylü) diyerek hakaret eden devlet memurlarının verdikleri zarara işaret etmişti.[119]

İTK'nın ve hükümetin merkezî idarenin otoritesini o zamana kadar yerel kabile reislerinin kontrolünde olan bölgelere yayma girişimleri 1910 ve 1911'de özellikle Suriye'de ve Arap yarımadasında ciddi ayaklanmalara neden oldu. Arapların İstanbul'da meydana gelmekte olan drama tepkileri farklı oldu: Örneğin Mısırlı aydınlar yabancı İngilizlere karşı mücadelelerinde başkentten esinleniyor ve Padişah'a halife olarak sadakatlerini vurguluyorlardı, ama Osmanlı merkezi hükümetinin geleneksel özgürlüklerini kısıtlaması nedeniyle memleketlerini bırakıp Kahire'ye gelen Suriyeli aydınlar ise tümüyle bunun tersini düşünüyorlardı.[120]

Abdülhamid'in Avrupa'nın Kuzey Afrika'daki sömürgeci niyetlerini önleme umutları boşa çıktı. İtalya 1870'de birliğini sağlamıştı ve Tunus'un 1881'de Fransızlar tarafından işgalinin ardından, İtalyan hükümeti de bölgeye ilgi göstermeye ve İtalyan basını Trablusgarp'ın (Tripoli) işgali için baskı yapmaya başladı. İtalya bu iddialarını 1890'larda tekrarladı ve 1902'de yerel temsilciler

İtalya'nın eyaleti işgali durumunda niyetlerini öğrenmek üzere Kahire'de İtalyan konsolosuyla buluştular. Konsolos İtalya'nın sadece diğer Avrupa devletlerinin saldırılarını önlemeye çalıştığı, ama işgal gerekli olursa İslâm'a saygı göstereceği yanıtını verdi; İtalyanlar çok geçmeden Fransızlara karşı savaşan yerel halkı silahlandırmaya başladılar. İTK için can sıkıcı bir gelişme İtalyan ticarî kurumlarının hızla Trablusgarp'ta bir yer edinmesi ve İtalya'nın etkinlik açısından imparatorluğa rakip olmasıydı. 1910'da eyalete yeni bir Osmanlı valisi gönderildi, ama İtalyanlar onun çıkarlarını engellediğinden yakındılar; 1911 sonlarında, giderek kızışan sömürge edinme mücadelesinde geri kalmamak isteyen İtalyanlar bölgeyi işgal ettiler.[121] Osmanlı'nın eyaletteki askerî güçleri yeni bir isyanın sürdüğü Yemen'e savaşmaya gönderilmişlerdi ve Trablusgarp'ı savunma işi –ki Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın itiraf ettiği gibi, savunulamaz bir yerdi– İTK'dan aralarında genç Mustafa Kemal'in ve Binbaşı Enver'in bulunduğu bir subay grubuna verildi; onlar da eyaletin doğusundaki Sanusi aşiretini bir gerilla savaşı yürütmeye teşvik ettiler.[122] Enver eyaletin kendi "krallığı" olduğu gibi hayaller kuruyor, Cuma namazlarını kıldırıyordu; hatta kendi imzasını taşıyan banknot bastırmıştı ve burada 1912 sonbaharına kadar direndi.[123] 1912 Nisan'ında İtalyan savaş gemileri Çanakkale'yi bombaladılar ve Mayıs'ta Oniki Ada'yı işgal ettiler.[124] 1912 Ekim'inde (Lozan yakınlarındaki) Uşi'de (Ouchy) imzalanan antlaşmayla Osmanlılar Trablusgarp eyaletini resmen İtalyanlara terk ettiler. Osmanlılar bu tarihten itibaren 1923'e ve imparatorluğun sonuna kadar –hemen hiç aralıksız- bir savunma savaşı içinde olacaklardı.

İmparatorluk Yemen'deki savaşını –1911'de– henüz bitirip, İtalya ile barış görüşmelerine başlamışken, Balkanlar'da çok daha ölümcül bir mücadele başladı. Bu hareketli bölgedeki yeni oluşturulmuş küçük devletler, işbirliği yapar gibi görünürken bile, kendi ulusal iddialarını gerçekleştirmek için birbirleriyle rekabet halindeydiler. İtalya ile savaşın başlamasının ardından Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan arasında yapılan çeşitli ittifaklar 1912 Ekim'i başında eyleme dönüştü ve Osmanlı'nın Balkan eyaletlerinde kapsamlı idarî reformlar talep eden bu devletler hazırlıksız Osmanlılara karşı seferberlik ilân ettiler. Birinci Balkan Savaşı işte böyle başladı.[125] Balkanlar'daki geri kalan topraklarının değeri imparatorluk için Trablusgarp ile kıyaslanmayacak kadar büyüktü ve Enver 1912 sonlarında Kuzey Afrika'dan Balkanlar'a gitti – bunları kurtarabileceğine emindi. Ama o ve diğer subay arkadaşları İstanbul'a geldiğinde, Osmanlı ordusu artık –1877-8'de başkenti Rus saldırılarına karşı korumak üzere kurulan– İstanbul'un 50 kilometre kadar batısındaki Çatalca hattına çekilmişti. Bu hatta direnildi ve Aralık'ta müttefik Balkan devletleri ateşkesi kabul ettiler. Bunun ardından Londra'da başlayan barış konferansı çeşitli Balkan devletlerinin birbiriyle uzlaşması olanaksız talepleri nedeniyle uzadı.[126]

Ancak önerilen antlaşmanın bazı koşulları erken bir aşamada belli oldu; bunlardan biri hâlâ Bulgar kuşatması altında bulunan Edirne'nin onlara veril-

mesiydi. Sadrazam Kamil Paşa (yirmi yılı aşkın bir süre İngiltere ile yakın ilişkide olduğundan "İngiliz Kamil" olarak bilinirdi) başkanlığındaki Osmanlı hükümetinin düşünülemeyecek kadar büyük tavizlerden yana olması, orduyu bir kez daha "devletin bekçileri" olarak, meclisin kusuru olarak görülen konularda müdahaleye yöneltti. 23 Ocak 1913'te Enver komutasındaki bir birlik Babıali'yi bastı, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı öldürdü ve tabanca tehdidiyle Kamil'i istifaya zorladı. Enver ve en yakın arkadaşları daha sonra Şeyhülislâm'ın arabasına el koyarak saraya gittiler ve Padişah'ı Kamil'in yerine Mahmud Şevket Paşa'yı sadrazam atamaya zorladılar. Mahmud Şevket birkaç ay önce alındığı harbiye nazırlığı görevini de yeniden üstlendi.[127] Bu düşünmeden yapılmış ve anayasa dışı eylem, iç politikayı ve dış düşmanların saldırılarını püskürtmeyi Mahmud Şevket Paşa'nın ellerine bırakmıştı: onun hükümeti Londra Konferansı'ndan çıkan barış koşullarını reddetti ve Bulgarlar yeniden Edirne'yi bombalamaya başladılar. Enver, Mahmud Şevket'e Bulgarlara batıdan saldırıda bulunmayı önerdi, ama kenti kurtarması amaçlanan bu plan fiyaskoyla sonuçlandı. Kent 24 Mart 1913'te Bulgarlara teslim oldu ve 30 Mayıs'ta Londra'da bir barış anlaşması imzalandı.[128]

Enver'in darbesi hükümeti devirmiş, ama Osmanlı ordusunun imparatorluğun sınırlarını koruma becerisini artırmak açısından hiçbir işe yaramamıştı ve İTK'nın desteğini yitirmesi olası gözüküyordu. Birinci Balkan Savaşı felaketi Mahmud Şevket Paşa'yı gözden düşürdü. Paşa 11 Haziran 1913'te öldürüldü ve onun ölümünden sorumlu tutulan on iki kişi asıldı – İTK bunu muhalefeti ezmek için bir fırsat olarak görmüştü. İkinci Balkan Savaşı, toprakların bölünmesi konusunda Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan arasında çatışmalar başlayıp, Bulgaristan Trakya'daki yeni doğu sınırından Makedonya'ya asker göndermek zorunda kalınca çıktı. Osmanlı birlikleri Bulgarların çekilmesi sonucu meydana gelen boşluğu doldurmak üzere ilerlediler. İTK cesaretini göstermek için bir fırsat yakalamıştı. Edirne geri alındı, Enver kenti kurtaran kolorduyu kızdıracak şekilde muzaffer askerlerin başında kente girdi ve ordu Meriç-Tunca hattının batısına geçti. Daha sonra imparatorluk ile Bulgaristan arasında yapılan barışla, Edirne Osmanlılarda kaldı ve sınır Türkiye'nin şimdiki batı sınırının olduğu yerden çekildi.[129]

1913 Ocak darbesi sonrasında İTK üyeleri mecliste ezici birçoğunluk elde etmişler, ama parti Balkan Savaşları'nda Makedonya'daki güç tabanını yitirmişti. İngilizler Mısır'daki üslerinden yaptıkları propagandayla giderek Türkleri daha sert terimlerle kötülüyor ve onlarla Araplar arasına kama sokma çabalarını artık gizlemiyorlardı. İstanbul hükümeti imparatorluktaki Türk olmayan en büyük tek grubun yatıştırılması gerektiğinin farkındaydı. 22 Nisan 1913 tarihli *Egyptian Gazette*'de çıkan bir yazı, bunun son derece acil olduğunu ortaya koyuyordu:

> Mücadele Sami Müslümanlar ile Türk Müslümanlar arasındadır. Temel mesele ırktır. Ve bir Türk ile bir Arap arasındaki fizikî fark bir beygir ile bir yarış atı arasındaki fark kadar büyüktür. Ağır, sakin, değişmez, otokratik, maddeci, düşünmeyen, estetik yanı olmayan Türk ile zeki, hareketli, demokratik, siyasi, romantik, sanatsal, çok yönlü Arap arasındaki entelektüel ve manevî fark ise daha da büyüktür.[130]

İstanbul hükümeti Arapların daha kabul edilebilir bir eyalet yönetimi isteklerini karşılamak için yoğun –ve daha önceki tutumu gözönüne alındığında, şaşırtıcı derecede hassas– çabalar harcadı. Mahkemelerde, orta okullarda, dilekçelerde ve resmi yazışmalarda Arapça'nın yeniden kullanılmaya başlanması çok olumlu tepkiler aldı: İmparatorluğun ortak dili olarak Türkçe'nin kullanımı ancak birkaç yıldan beri bir entegrasyon aracı olarak görülüyordu, ama Türkçe'yi kullanma zorunluluğu imparatorluğun Arap uyrukları arasında ciddi bir kızgınlık yaratmıştı. Bir süre düşünülen bir öneri de, stratejik olarak çok hassas bir yer olan İstanbul'u terk ederek, başkent için daha merkezi, belki de bir Arap kentini seçmekti. Bağdatlı olan Mahmud Şevket Paşa bu fikre yatkın olmuştu. Ona göre Arapların Osmanlı hükümetinden dışlanma duygularını giderecek yer Halep'ti; Arapların her durumda imparatorluk içinde fazla kalmayacağından korkan kimileri ise Anadolu'da bir merkez öneriyorlardı.[131]

Ama 1913'te mevcut koşulların mantığının İTK hükümetine dayattığı en büyük uzlaşma, Arapların Osmanlı Devleti'ne ve halifesine sadakatini perçinlemek, böylece de ayrılıkçı eğilimleri frenlemek için İslâm'ın siyasi bir araç olarak kullanılması gereğiydi. Burada Abdülhamid'in dini taktik amaçlar için kullanımının yansımaları vardı: Toprak kaybı "Osmanlılık" kavramını artık geçmişte bıraktığından, Müslüman Arapların imparatorluğa sadakatini sağlamanın bir aracı olarak, dönemin koşullarına uygun bir "İslâmcılık"tan başka seçenek gözükmüyordu. 1914 seçimlerinde Araplar mecliste o zamana kadar olduğundan çok daha fazla temsil edildiler.[132] Zorba bir merkezi hükümetin yabancılaştırdığı birçok diğer topluluk gibi, Osmanlı Arapları da bir bütün olarak henüz varlıkları için farklı bir çerçeve düşünemiyorlardı: Libya savaşı ve bunun Osmanlı ordusunun Arap İslâm topraklarını yabancı saldırganlığından korumaya yeterli olmadığını açıkça göstermesi bile Arapların imparatorluğa sadakatini fazla sarsamadı.

Balkan Savaşları'nın ardından batı Trakya, Makedonya ve Arnavutluk'un kaybı, 14. yüzyıldan beri bu toprakların önemli kısmını kontrol eden Osmanlı İmparatorluğu için çok ciddi bir darbeydi. Balkan Müslümanları İstanbul'a doğru kaçarken 19. yüzyıldakine benzer yeni bir göçmen bunalımı yaşandı. Makedonya'yı eski uyruklarından epey önce terk edenlerinden biri Sultan Abdülhamid'di. 1912 Ekim'inde Selanik'ten bir Alman gemisine konarak İstanbul'a, Boğaz'daki Beylerbeyi Sarayı'na getirildi ve son günlerini burada geçirdi. Beylerbeyi, Yıldız kadar tecrit edilmiş değildi ve burada gözlerinin önünde dramatik bir değişim gösteren dünyaya gözlerini kapatamayacaktı.

16

FIRTINADAN ÖNCEKİ SÜKÜNET

19. YÜZYILDAKİ ekonomik krizler ile sanayileşen Avrupa devletlerinin saldırgan sömürüsü ve müdahaleleri Osmanlı İmparatorluğu'nu bir yarı-sömürge konumuna düşürmüştü. Abdülhamid döneminin –sigorta şirketleri, bankalar, liman ve demiryolları– gibi yeni ekonomik ve altyapı girişimlerinin birçoğunun mülkiyeti, bazen gayrimüslim Osmanlılar ile ortaklığa giren yabancılara aitti; devlet bütçesinin büyük bölümü kamu borçlarının ödemesine gidiyor, ayrıca bu borcun idaresini beş üyesi yabancı olan yedi kişilik bir kurul yapıyordu. Bu açık aşağılanma işaretleri imparatorluğun sorunları için bir günah keçisi oluşturarak İTK'nın işine yarıyordu; daha olumlu bir biçimde, 1913 başında Edirne'nin geri alınması sonucu 1912 Aralık ayında Londra'da tartışılan ağır barış koşullarının değiştirilmesi de benzer bir etki yarattı. 1912'de meclisi dağılmaya zorlayarak gücünü gösteren liberal muhalefetin sesi, 1913 Haziran'ında Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonraki idamlarla kesilmişti. Eski subayların idamı 1840'lardan beri ilk kez tanık olunan bir olaydı; genelde sürgün yeterli bir ceza olarak görülmüş – çoğu kez de sürgünler daha sonra görevlerine iade edilmişlerdi. Yetmiş beş yıl sonra, ikinci ve üçüncü meşrutiyet dönemlerinde, kamusal görevdekileri çok daha acımasız bir kader bekleyebiliyordu.

1914'ün Ocak ayında, şimdi paşalığa yükselmiş olan Enver harbiye nazırı oldu; Mahmud Şevket'in öldürülmesinden sonra liberallere karşı intikam alınmasından sorumlu olan İstanbul'un askerî valisi (Ahmed) Cemal Paşa donanma nazırlığına; eskiden beri İTK'nın sivil kanadında temel bir rol oynayan eski posta memuru Talât da dahiliye nazırlığına geldiler. 1914 seçimlerinden sonraki meclis, eskiye göre –kimi İTK içinden olmak üzere– daha fazla Arap mebusla Osmanlı nüfusunun etnik bileşimini daha iyi yansıtıyordu.[1] İTK çoğunluktaydı ve böylece etkin bir siyasi muhalefetten korunmuştu: Baskıcı yöntemleri "meclisin iradesi" olarak benimseyebiliyordu; sonuç otoriter bir hükümet oldu.[2] Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, bunu izleyen dört yıl boyunca siyasi sürece başka herhangi bir katılımı daha da olanaksızlaştırdı. Yakın dönemde bir yazar durumu şu soru ve yanıtla özetlemiştir: "1914'teki Osmanlı

hükümetini nasıl tanımlamalıyız: Enver'in kişisel diktatörlüğü mü, İttihat ve Terakki Fırkası [İTK] yönetiminde bir tek parti devleti mi, yoksa düpedüz askerî bir rejim mi? Yanıt muhtemelen bu üçünün ortasında yatmaktadır."[3]

28 Haziran 1914 Habsburg Veliahtı Arşidük Franz-Ferdinand Saraybosna'da bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürüldü. Avusturya 28 Temmuz'da Sırbistan'a savaş ilân etti; Rusya'nın 31 Temmuz'da seferberlik ilân etmesi üzerine, Almanya 1 Ağustos'ta Rusya'ya savaş ilân etti. 2 Ağustos'ta Lüksemburg'u işgal eden Almanya, 3 Ağustos'ta Fransa'ya savaş ilân etti. Almanya 4 Ağustos'ta Belçika'yı işgal etti ve aynı gün İngiltere Almanya'ya savaş ilân etti.

Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na, İTK'nın çoğu eylemleri gibi gizli bir diplomasi sonucu dahil oldu. 22 Temmuz'da, savaşın kaçınılmaz olduğu daha belli değilken, Enver Paşa İstanbul'daki Alman Elçisi Baron von Wangenheim'a bir Osmanlı-Alman ittifakı teklif etmiş, Sadrazam Said Halim Paşa da Avusturya-Macaristan elçisine benzer önerilerde bulunmuştu. İki diplomat da önerilere pek hevesle yaklaşmadı, ama olaylar savaş ihtimalini artırınca –Rusya'nın, Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasındaki anlaşmazlığa müdahale etmesi, Almanya'nın da bu nedenle müttefiki Avusturya-Macaristan'ı desteklemek zorunda kalması halinde– imparatorluğun Almanya'yı desteklemesini öngören bir anlaşma için görüşmeler başladı ve Padişah'ın onayı da alındıktan sonra 2 Ağustos'ta anlaşma imzalandı. Hükümetin resmi tutumu silahlı bir tarafsızlıktı ve diğer Büyük Güçler Osmanlı'nın niyetlerini tam olarak bilemiyorlardı.[4]

Balkan Savaşları'nın ardından İTK'nın İngiltere, Rusya ve Fransa ile daha yakın ilişkiler oluşturma girişimlerine olumlu bir tepki gelmemişti,[5] ama Almanya'nın uzun bir geçmişe dayanan askerî ve ekonomik etkisine ve yakın ilişkilerine rağmen, imparatorluğun Almanya'nın yanında yer alacağı kesin değildi. Enver 1909-1911 arasında Berlin'de askerî ataşelik yapmıştı, ama İstanbul'daki Alman askerî misyonu, özellikle de bunun başındaki Otto Liman von Sanders ile ilişkileri pek iyi değildi: Bir yurtsever olarak Türk askerine ve Türk ordusuna güveniyor ve Alman eğitimlerine öfkeleniyordu.[6]

Prusyalı askerî uzmanlar daha 1830'lardan başlayarak Osmanlı ordusunun modernleştirilmesinde danışmanlık yapmışlardı. 1880'de, Berlin Antlaşması'ndan sonraki belirsiz durumda, Sultan Abdülhamid, Alman Başbakanı Otto von Bismarck'tan kendisine askerî ve sivil danışman göndermesini istemişti. Padişah'a göre ne İngiltere ne de Rusya ile ittifak yapmayan Bismarck Almanyası, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı tarafsızdı: Aslında durum tam da böyle değildi, ama bu öykü iki tarafın da işine yarıyordu. Askeri temaslar sürdü ve Osmanlı subayları eğitim için Almanya'ya gittiler – örneğin, Mahmud Şevket Paşa orada on yıl geçirmişti. Bu temaslar Osmanlı ordusunun güçlendirilmesinde yararlı olmuştu ve hayatta kalabilmesi orduya sıkı sıkıya bağlı bir devlette bunun önemi, İngiltere'nin donanmaya, Fransa'nın da jandarmaya sağladığı des-

teğin etkisiyle karşılaştırılamayacak kadar büyüktü. Öte yandan Osmanlılara yapılan Alman yardımı, başta silah ve çelik olmak üzere Alman sanayisine katkıda bulunuyordu; Almanların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en göze çarpan ve prestijli yatırımı Berlin-Bağdat demiryoluydu; bunun gerek raylarını, gerekse lokomotif ve vagonlarını büyük ölçüde Alman sanayisi sağlamıştı. Osmanlı topraklarındaki iki ana bölüm, Konya-Bağdat ve Bağdat-Basra Körfezi hatları için kapitülasyonlar sırasıyla 1888 ve 1903'te verilmişti ve Almanlar, İngilizlerin Körfez'e tecavüzü olarak görülen bir konuda Osmanlı'ya yardım için kilometre başına para almaktan mutluydular. Abdülhamid'in kabul ettiği tek Avrupalı devlet başkanı olan Kayser II. Wilhelm 1889'da İstanbul'u, 1898'te hem İstanbul, hem Suriye'yi ziyaret etmişti.[7]

İngiltere'nin otoriter davranışları da Osmanlıların Alman tarafına kaymalarında rol oynamıştı. İstanbul hükümetinin çıkması beklenen savaşta İngiltere'nin yanında yer almasının pek ihtimal dahilinde olmadığını bilen Winston Churchill, 28 Temmuz 1914'te, İngiliz tersanelerinde Padişah'ın donanması için yapılmakta olan iki savaş gemisine el koydurtmuştu. Kamudan toplanan paralarla ücreti ödenen bu gemiler Osmanlıların malıydı ve kamuoyu olaya öfkelenmişti. 10 Ağustos'ta iki Alman kruvazörünün –*Breslau* ile *Goeben*– peşlerindeki İngiliz gemilerinden kurtulmak için Çanakkale Boğazı'ndan geçmesine izin verildi ve gemiler İngiltere'nin el koyduklarını bir ölçüde telafi etmek üzere Osmanlı donanmasına devredildi.[8]

Avrupa'da savaşın yaklaşması Osmanlı devlet adamlarına, imparatorluğu batının ekonomik çıkarlarının boyunduruğundan kurtarma çabasını simgeleyen bazı meydan okuyucu önlemler alma fikri verdi. Hükümet, Almanya ile ittifak anlaşmasının imzalandığı gün, yabancı borç ödemelerini durdurduğunu ilân etti.[9] İstanbul'daki Alman elçisi, uluslararası kuralların tek yanlı iptal edilemeyeceği gerekçesiyle, imparatorluktan alacaklı diğer devletlerle ortak bir protesto yapılmasını önerdi, ama protestonun metni konusunda anlaşmaya varılamadı; Osmanlı hükümeti hiçbir taviz vermek istemedi ve olay savaş boyunca Osmanlı-Alman ilişkilerinde olumsuz bir etki yarattı.[10] Müslüman kamuoyunu batının çıkarlarına karşı harekete geçirmesi kesin bir konu da, uzun süredir Osmanlı Devleti'nin sorunları için uygun bir günah keçisi oluşturan kapitülasyonlardı. Osmanlı hükümetleri 1908'den beri bunları kaldırmaya uğraşmışlar, ama durumun olduğu gibi sürmesinde çıkarı olan Büyük Güçler buna karşı direnmişlerdi. 9 Eylül 1914'te kapitülasyonlar tek yanlı olarak kaldırıldı ve olay halkın gerek kendiliğinden, gerekse İTK'nın düzenlemesiyle yaptığı gösterilerle desteklendi.[11]

9 Eylül'den beri Osmanlı donanmasının komutanlığını yapan Alman donanmasından Amiral Souchon 29 Ekim'de –şimdi *Midilli* ve *Yavuz Sultan Selim* adlarını alan– *Breslau* ve *Goeben* gemileriyle Rusya'nın Odessa, Nikolayev ve Sivastopol limanlarını bombalayarak, çok sayıda Rus savaş gemisini batırdı.

Bu eylem Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini belirledi: Rusya 2 Kasım'da, İngiltere ve Fransa 5 Kasım'da imparatorluğa savaş ilân ettiler. Sultan V. Mehmed Reşad 11 Kasım 1914'te İngiltere, Fransa ve Rusya'ya savaş ilân etti. İki gün sonra, Padişah'ın huzurunda Topkapı Sarayı'nın Kutsal Emanetler dairesinde yapılan bir törenle "cihat" ilân edildi.[12] İlk kez –başta sömürgeci İngiltere, Fransa ve Rusya'nın kontrolünde yaşayanlar olmak üzere– tüm Müslümanlara küffara karşı ayaklanmaları için yapılan çağrı beş fetvayla meşruiyet kazandı. Müslüman cemaatine yapılan bu çağrı Arap din adamlarından belli düzeyde olumlu tepki aldı, ama desteği kritik önemde olan kişilerden biri olan Mekke Şerif'i Padişah'ın birlik çağrısını reddetti, çünkü Şerif Hüseyin'e göre padişahın cihat çağrısı yöredeki Müslümanları ayaklandırırsa, bu –Mısır'ı işgal eden ve Kızıl Deniz'i kontrolleri altında tutan– İngilizlerin bir abluka oluşturmalarına, hatta Hicaz limanlarını bombalamalarına neden olabilirdi. İslâm dünyasının diğer kesimlerinden fazla ses çıkmadı – örneğin Mısır ve Hindistan'da İngilizlere itaat etmenin zorunlu olduğunu belirten fetvalar yayınlandı.[13]

Osmanlı ordusunun İstanbul'daki merkezi ile ordunun savaşmakta olduğu cephelerin çoğu arasında büyük Anadolu kütlesi bulunuyordu. İletişim son elli yılda büyük ölçüde iyileşmişti, ama kara ve demiryolu ağları savaş zamanının gereksinimleri için yeterli değildi: Birliklerin harekete geçirilmesi ve tedarik işi aşılması olanaksız lojistik güçlükler çıkarıyordu. Örneğin İstanbul'dan Suriye'ye ulaşmak bir ayı aşkın bir süre, Mezopotamya'ya ulaşmak ise yaklaşık iki ay alıyordu. Bu arada demiryolu yapımı sürüyordu, ama sistemde kaçınılmaz boşluklar vardı ve askerler ile malzemelerin gemi, kamyon ve deveyle nakli gerekiyordu. Rus sınırı da daha iyi durumda değildi: Demiryolu ancak Ankara'nın 60 kilometre doğusundan başlıyordu ve bu noktadan Erzurum'a gitmek 35 gün sürüyordu.[14] Yollar kötü, deniz ulaşımı İngiliz donanmasının Akdeniz'de, Rusların da Karadeniz'deki varlığı nedeniyle tehlikeliydi. Osmanlı İmparatorluğu kendisini sanayileşmiş bir savaşa sokan bir tarım devletiydi. Bir ordu oluşturabiliyordu, ama buna yeterli destek sağlayacak olanaklardan yoksundu.[15]

Osmanlı İmparatorluğu'nun düşman saldırılarına karşı savunması farklı zamanlarda birbirinden çok uzak dört cephede yoğunlaştı: Doğu Anadolu ve Kafkaslar, Çanakkale, Irak ve Suriye ile Filistin. Savaşın ilk ayları Osmanlılar için iyi gitmedi, çünkü Alman desteği Osmanlıların başarısına pek katkıda bulunmadı. İngilizler 1914 Kasım'ında Basra'yı ele geçirip, Irak'a girdiler. Dördüncü Ordu komutanı Cemal Paşa komutasında İngilizleri Mısır'dan çıkarmak amacıyla gönderilen ordu, 1915 Şubat'ında ve ertesi yaz Süveyş Kanalı'nda durduruldu. Enver Paşa 1915'in Ocak ayında, 1877-8 savaşında kaybedilen toprakları geri almak amacıyla Rus güçleriyle Sarıkamış'ta yapılan savaşta, Kuzeydoğu Anadolu karlarında komutasındaki erlerin yaklaşık 80 binini kaybetti; 60 bin Osmanlı askeri 1916-17 kışında cephenin Muş-Bitlis kesiminde öldü. Osmanlı zaferleri azdı ve büyük kayıplara maloldular: 1917 ilkbaharında İngiliz güçlerinin Filis-

tin'den püskürtülmesinin ardından, aynı yılın Aralık ayında Kudüs yitirildi; güney Irak'ta Kutü'l-Amâre'de 1915 Aralık ayı ile 1916 Nisan'ı arasında kuşatılan İngiliz ordusundan geri kalanlar tutsak alındı, ama yalnızca altı ay sonra Bağdat İngilizlerin eline geçti. Kutü'l-Amâre bugün bile Türklerin hayalinde bir Osmanlı zaferi olarak kalmıştır, ama gerçekte imparatorluk ordusunun tek kalıcı askerî zaferi 1915-16'da Çanakkale Boğazı'nın savunulması, yani Gelibolu zaferiydi; bu yalnızca çok büyük stratejik zafer olmakla kalmadı, moralleri de düzeltti ve Osmanlıların Alman müttefiklerinin gözünde bir ölçüde yükselmelerini sağladı. Gelibolu'daki Osmanlı kayıpları korkunçtu: İstatistiklerde 90 bin ölü, 165 bin yaralıdan söz edilse de, sayıların çok daha yüksek olduğu kuşkusuzdur.[16]

Osmanlıların dört yıllık savaş boyunca can kayıpları da aynı derecede korkunçtu ve hastalıktan ölenlerin sayısı, yaralanıp ölenlerden çok daha fazlaydı. Çatışma sırasında ölen asker sayısının 325 bin olduğu tahmin edilmektedir; yaralı sayısı ise 400 bin ile 700 bin arasında değişmektedir – bunların 60 bini daha sonra ölmüştür. 400 bin kişinin de hastalıktan ölmesi sonucu, Osmanlı kayıplarının toplam sayısı yaklaşık 800 bine çıkmıştır. Faal hizmettekilerin sayısı 1917 Mart'ı ile 1918 Mart'ı arasında yarıyarıya azalarak 400 binden 200 bine düştü; bu sayı 1918 Ekim'ine kadar tekrar yarıya indi. Bu tarihte Osmanlı ordusundaki insan sayısı, ordunun 800 bin ile azami gücüne ulaştığı 1916 başlarındakinin yüzde 15'i kadardı. Onbinlerce kişi askerden kaçtı. Savaşa insan gücü sağlama yükü esas olarak, savaşın başında toplam Osmanlı nüfusunun yüzde 40'ını oluşturan Anadolu'daki Türk köylüsüne düştü.[17] Bu çok büyük can kaybının bir sonucu toprağı işleyecek insan sayısındaki azalmaydı. Ordunun ihtiyaçlarının sivil gereksinimlere üstün geldiği bir dönemde, evde kalanlar da çoğu kez cephedekiler kadar kötü koşullara maruz kaldılar.

Savaş imparatorluğun, Arap nüfusu ile ilişkileri için bir sınav oldu. Osmanlı Arapları genelde geleneksel sadakatlerini korudular (ki bunların en köklüsü halife sıfatıyla padişaha sadakatti), ama savaş koşulları yeni tutumları körüklüyordu. 1915 Şubat'ında Mısır seferinden yenik olarak gerek askerî, gerekse sivil meselelerde mutlak bir gücü elinde tuttuğu Suriye'ye dönen Cemal Paşa, yöre Araplarının isyan etmek üzere olduklarına kendini inandırdı ve bir terör yönetimi başlattı. İTK'ya düşman olduğunu sandığı kişilerin temizlenmesi amacıyla önde gelen Arapları idam ettirdi, ünlü aileleri Anadolu'ya sürdürdü. O dönemdeki İTK politikasına karşı çıkarak, sadece Türkçe kullanımı kuralı yeniden dayatıldı. Cemal'in politikaları Suriye'nin pençeleştiği açlık sorununu hafifletmekte hiçbir yarar sağlamadı; tersine, İngiliz ve Fransızların kıyılardaki limanları ablukaya alması, ulaşım araçlarına el konulması, vurgunculuk ve Cemal'in –garip bir şekilde– kıt fonları bayındırlık işlerine ve tarihî anıtların tamirine harcaması, durumu daha da kötüleştirdi. Daha 1914'te, imparatorluğun Balkanlar'da toprak –ve vergi– kaybının sonucu olarak, hükümetin ve idarenin fi-

nansman yükü gitgide daha çok Arap (ve Anadolu) eyaletlerine binmeye başlamıştı.[18] Cemal'in Suriye'deki sert rejimi Araplar arasında yaygın hoşnutsuzluğa yol açtı, ama bu henüz Balkanlar'daki Osmanlı uyruklarını kışkırtmakta uzun geçmiş deneyimleri olan Avrupa devletlerinin anladığı biçimde milliyetçilik olmaktan uzaktı.

İngilizler o zamana kadar Mısır ile Arap yarımadası arasında bulunan –Hindistan'a giden yolun kontrolü açısından kritik önemdeki– Arap topraklarıyla ilgilenmemişlerdi, ama İstanbul'daki kronik istikrarsızlığın devamı, onları, Yakındoğu'daki rollerini yeniden düşünmeye ve Araplar arasındaki Osmanlı aleyhtarı duyguları kendi yararlarına kullanabilecekleri yöntemler aramaya yöneltti. Aynı zamanda, Fransa'nın bölgeye gösterdiği ilgiyi de gözardı edemezlerdi. Bu nedenle kimi Arapların Arap bir halife seçmenin Arapları Osmanlılardan uzaklaştıracağı önerisi İngiliz siyasetçilerine cazip geldi, çünkü Hıristiyan Araplar genelde Fransa'ya yakınken, Suriye'de çoğunluk olan Müslümanlar İngilizlere yakındılar. 1916 Haziran'ında Hicaz'da sözde bir "Arap ayaklanması" patlak verdi: Olayın kökeninde Şerif Hüseyin'in kendi etkisini artırmak amaçlı fırsatçı girişimi yatıyordu. Ağustos'ta onun yerine Şerif Haydar getirildi, ama Hüseyin, Ekim'de kendini Arabistan kralı ilân etti ve Aralık'ta İngilizler tarafından bağımsız bir hükümdar olarak tanındı. İstanbul'un gelişmeleri etkilemek için elinden gelen fazla bir şey yoktu; tek yapabileceği ağır bir darbe yemiş ordunun moralini bozmamak ve Osmanlı karşıtı Arap gruplarına bir tahrik sağlamamak için ayaklanma haberinin yaygınlaşmasını önlemekti.[19] Osmanlıların bir cihatta kâfir bir devlet olan Almanya ile ittifak yapması yeterince garipti; ama Alman askerlerini Müslüman kutsal yerlerinin savunmasında yardıma çağırmak söz konusu olamazdı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Arap topraklarındaki gelişmeler hâlâ tartışma konusudur – ve tam bir inceleme bu kitabın kapsamı dışında kalmaktadır. İngilizlerin Arapları romantikleştirip, Türkleri canavarlaştırması, çok uzun zamandır hevesli bir dinleyici kitlesini T.E. Lawrence'ın hayali anlatılarına inanmaya ve gerçekleri tahlil eden tarihçileri gözardı etmeye yatkın kılmıştır. 19. yüzyılda olduğu gibi Büyük Devletler birbirlerine güvenmiyorlardı ve savaşı Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalan kısmını da parçalamak için bir fırsat gördükleri kadar, bir diğerinin iddialarına karşı uyanık olmaları gerektiğini de biliyorlardı: Tüm savaş boyunca çatışmalara paralel olarak yoğun bir diplomasi sürdürüldü. İngiltere'nin bu dönemdeki stratejik kaygıları şöyle tanımlanmıştır:

> İngiliz planlayıcılarının çoğunlukla öngördükleri senaryo savaş sonrasında Yakındoğu'da egemen faktörün bir Osmanlı-Alman ittifakı olmasıydı ve bu görüş Alman planlayıcılarca da paylaşılıyordu. İngiliz planları böylesi bir ittifaktan kendi çıkarlarına gelebilecek hasarı sınırlandırma fikri üstüne kurulmuştu; bunun da en açık yolu imparatorluğun bazı kesimlerinde Osmanlı otoritesini kısıtlamaktı.[20]

Her Büyük Devletin kendi amaçları doğrultusundaki manevraları sonucu, savaşın bitiminde kaçınılmaz olarak düzenlenecek barış konferansında imzalanacak çeşitli plan ve anlaşmalar ortaya çıktı. 1915 Mart-Nisan aylarında varılan ve Konstantinopolis Anlaşması diye bilinen bir dizi diplomatik görüşme sonucunda, İngiltere ve Fransa zaferden sonra Rusya'ya Boğazlar ile İstanbul'u söz verdiler; ertesi ay imzalanan Londra Antlaşması İtalya'nın Güneybatı Anadolu üstündeki iddialarını kabul etti; hem Fransa, hem de İngiltere, Suriye üstünde iddiada bulunuyorlardı ve bu konu ve imparatorluğun diğer Arap eyaletlerine ilişkin anlaşmalar üstünde tartışmalar yapıldı. Rusya Kuzeydoğu Anadolu'da da Osmanlı toprağı istiyordu. Suriye için savaş sonrası düzenlemeleri Filistin sorunuyla daha da karmaşıklaşıyordu. Bir Osmanlı padişah-halifesinin İngiliz yönetimindeki milyonlarca Müslüman üstünde yapabileceği etkiden korkan İngiltere, Arap bir halife ve bağımsız bir Arap devleti hakkında Şerif Hüseyin ile görüşmelere başladı. Osmanlı Devleti'nin nasıl parçalanacağı ve bu Arap devletinin biçimi 1915'te Hüseyin ile Mısır'daki İngiliz Yüksek Temsilcisi Sir Henry McMahon arasındaki yazışmalar ve İngiliz görüşmeci Mark Sykes ile Fransız görüşmeci François Georges-Picot arasındaki anlaşmayla belirlendi. Bu iki belge genelde birbiriyle uyumluydular, ama Filistin'in konumu ve burada kurulacak bir Arap devletinin boyutları ve ne ölçüde bağımsız olacağı gibi temel konularda farklılık gösteriyorlardı. Savaşın başlarında yapılan düzenlemelerin zamana dayanmaları herhalde beklenmiyordu: Savaşın gidişi ve ulusal önceliklerin değişmesi (1917'ye gelindiğinde Osmanlı ordusu çökmek üzereydi ve Rusya Bolşevik Devrimi ile uğraşıyordu) bu planları –tümüyle olmasa da– kısmen geçersiz kıldı. Ayrıca 1917'de Amerika Birleşik Devletleri savaşa girdi ve Başkan Woodrow Wilson'ın yeni devletler için kendi kaderini tayin hakkı doktrini, o zamana kadar kaderlerini belirledikleri halkların isteklerine hiçbir zaman fazla dikkat göstermemiş Büyük Güçlerin sömürgeci tutumlarını –başlangıçta farkedilmez gibi olsa da, zorunlu olarak– etkilemeye başladı.[21]

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı toplumunu hiçbir siyasi ya da ideolojik programın yapamadığı kadar çok değiştirdi – ve uzun vadede imparatorluğun çöküşüne yol açtı. Osmanlı topraklarından kopmaların her aşamasının devletin etnik ve dinî yapısı açısından sonuçları oldu ve imparatorluğun yitirdiği ve de nüfusun çoğunlukla Müslüman olduğu bölgelerden gelen göç dalgaları, Rumlar, Bulgarlar ve Sırplar gibi kendi ulusal devletlerinde daha parlak bir gelecek gören gayrimüslim Osmanlıların, tümüyle olmasa da büyük ölçüde kaybını telafi etti.

Osmanlı Yahudileri daha uzun süre "Osmanlılık" fikrini benimsediler ve 1908 devriminden sonra bile İTK'da önemli konumlarda bulundular.[22] Yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı Yahudilerinin yaklaşık yarısı –15. yüzyılda İspanya ve Portekiz'den atıldıktan sonra birçoğunun yerleştiği– Selanik'te yaşıyorlardı; Ab-

dülhamid döneminde Filistin'de bir Yahudi vatanı oluşturmak amaçlı Siyonist girişimlere pek ilgi göstermemişlerdi ve Selanik 1912'de Yunanistan'a geçince, çok azı oraya gitti, çoğu Fransa, İngiltere, Mısır, Brezilya, Güney Afrika ve ABD'yi tercih etti.[23] 1908 devriminden sonra İstanbul'da Dünya Siyonist Örgütü'nün bir şubesi kuruldu; programında siyasi amaçlar her zaman olmasına rağmen, örgütün eylemleri Birinci Dünya Savaşı'na kadar kültürel konularda yoğunlaştı. [24] Siyonistler savaşın ilk safhalarına kadar imparatorluğun hayatta kalması için destek verdiler – 1912-13 Balkan Savaşları sırasında Osmanlı ordusuna tıbbî destek sağlayacak bir grup oluşturmaya ve 1914'ten sonra savaş çabalarına yardımcı olmaya çalıştılar; Siyonist gruplar ayrıca Hicaz demiryolunun masraflarına katkıda bulunmayı da teklif ettiler. Birçoğu Osmanlı İmparatorluğu içindeki bir vatanı kendileri için en güvenceli konum olarak görüyordu.[25]

Gerek göreceli, gerekse devrimci değişimi savunan Ermeniler, diğer gayrimüslim gruplar gibi İTK ile, pek rahat olmasa da, yakın ilişki içindeydiler; ama giderek Komite'nin liberal kanadını tercih etmeye başladılar ve 1911'den sonra çoğunlukla muhalefetten yana oldular. Ancak birçoğu Rusya'nın savaşı kazanmasını bağımsız bir devlet olma fırsatı olarak görüyor, Rus propagandası da onları cesaretlendiriyordu; sonunda Anadolu'daki Ermeni nüfusu fazla hayatta kalamadı. Savaşın ilk yılında Ruslar tarafından silahlandırılan Ermeni asiler Kuzeydoğu Anadolu'da kendi hükümetlerine karşı savaştılar ve dolayısıyla İstanbul tarafından hain olarak damgalandılar. Enver Paşa'nın Sarıkamış'taki Osmanlı cephesinde yaptığı mağrur savunmadan sonra Ruslar ilerlemeye başlayınca, 25 Şubat 1915'te düzenli ordudaki Ermeni askerlerin Rus tarafına geçip, onların yanında savaşmalarını önlemek amacıyla silahsızlandırılmaları emri verildi. Savaşan birliklere lojistik ve diğer hizmetler sunan yardımcı taburlara geçirilen bu askerler, kendilerini onları düzene sokmakla görevlendirilmiş silahlı Müslüman askerlerin insafına terk edilmiş buldular.[26] Savaşın ilk aylarında Doğu Anadolu'da Osmanlı hükümet binalarına, hükümet temsilcilerine ve Müslüman sivillere yönelik saldırılar sürdü ve her cephede zor durumda olan hükümet 24 Nisan 1915'te Doğu Anadolu'daki Ermenilerin, Osmanlı-Rus cephesinden uzağa, Suriye ve Irak'a tehcirine karar verdi. Mayıs ortasında Osmanlıları daha da kaygılandıracak bir gelişme oldu ve bir Rus-Ermeni ordusu Van'a ulaştı, garnizonu püskürtüp, Müslüman halk arasında katliamlar yaptıktan sonra bir Ermeni "devleti" kurdu[27] – hükümet de 27 Mayıs'ta "Tehcir Kanunu"nu çıkardı. Buna göre askerî makamlara, Osmanlı karşıtı isyanlar için üreme alanları olarak görülen Ermeni nüfusun yoğun olduğu yerleri dağıtmak amacıyla, Van Gölü çevresinde ve Van'da yaşayan Ermenilerin Güneydoğu Anadolu'ya tehciri için yetki verildi. Hükümet emirlerinde göçe zorlanan Ermenilerin güvenliği için kesin talimatlar vardı,[28] ama Doğu Anadolu'daki yabancı konsoloslukların, misyonerlerin ve askerlerin tanıklıkları burada korkunç acılar çekildiğini, binlerce kişinin yürüyüş sırasında öldüğü-

nü, daha binlercesinin de öldürüldüğünü gösteriyordu. Bu kişilerin mülklerinin korunması için de ayrıntılı talimatlar verilmişti,[29] ancak 1915 sonbaharında Osmanlı meclisinde tehcir edilen Ermenilerin varlıklarına el konulması için bir yasa benimsendi.[30]

Osmanlı tarihindeki çok sayıda tartışmalı konu arasında "Ermeni sorunu" gerek meraklı kişilerin, gerekse tarihçilerin tarafsız tartışmasına en az açık olan meseledir. "Sorun" bugün sadece katliamların bir soykırım olup olmadığına odaklanmıştır –ki *soykırım* da, 1948 tarihli BM Soykırım Konvansiyonu'nun hükümlerine rağmen, anlamı sert tartışma konusu olan bir terimdir– ve bu son derece hassas meselenin tüm diğer yönleri genellikle yalnızca bu merkezî noktayı açıklığa kavuşturmaktaki değerleri açısından incelenmektedir. Bu odaklanma ve onun çevresindeki lehte ve aleyhte argümanlar yumağı, Osmanlı Ermenilerinin kaderinin tarihinin daha iyi anlaşılmasını çok güçleştirmektedir. Bugün ya Kafkaslar'da, kara ile kuşatılmış yoksul bir devlette, ya Ortadoğu'daki eski yurtlarında kuşatılmış azınlıklar halinde, ya da yeryüzüne dağılmış topluluklar içinde yaşayan bir halk olan Ermenilerin çoğunluğu için, savaş sırasındaki Osmanlı hükümetinin onları yok etmeye çalıştığı bir inanç meselesidir. Milyonlarca ölü olduğunu söylemekte, cepheden uzakta yaşayan suçsuz Ermenilerin de öldürüldüğüne ya da evlerini terke zorlandığına işaret etmekte ve daha sonraki Türk hükümetlerini dönemin arşivlerini araştırmacılara tümüyle açmamakla –hatta kanıtları yok etmekle– suçlamaktadırlar. Türk tezi ise, dönemin hükümetinin katliamlar için emir verdiği fikrinin tümüyle saçma olduğu; savaş sırasında Ermeni'den çok Türk –burada "Türk" terimi "Müslüman" olarak okunmalıdır– öldüğü; bazı Ermenilerin beşinci kol faaliyetlerinin onların tehcirini zorunlu kıldığı; İstanbul'da bugün de bir Ermeni cemaatinin varolmasının, hiçbir zaman tüm bir nüfusun yok edilmesinin amaçlanmadığını gösterdiği; daha sonra savaş suçları sanıklarını yargılamak için kurulan askerî mahkemenin meşru olmadığı, çünkü İstanbul'un bu sırada İtilaf devletlerinin işgali altında bulunduğu; savaşın ilk yıllarındaki umutsuz durumun daha büyük bir çatışmanın ortasında, giderek azalan kaynaklar için bir Kürt-Ermeni iç savaşına yol açtığı gibi noktalara dayanmaktadır.

1948 Soykırım Konvansiyonu ulusal, etnik, ırksal ya da dinî bir grubun "bu nedenle... tümüyle ya da kısmen" yok edilmesini yasaklamaktadır. İki tarafta da korkunç katliamlar meydana geldiği kuşkusuzdur; şeytan ayrıntıda gizlidir ve ancak gerçekten tarafsız tarih araştırmaları Anadolu Ermenilerinin tehcir ve ölümlerinin soykırım olup olmadığını –eğer belirlenmesi gereken şey buysa– saptayabilecektir. Osmanlı arşivlerinde "somut bir suç delili" bulunamamıştır, ama bu bir emir verilmediğinin kanıtı sayılamaz: Belgeler yok edilebilecekleri gibi, çok masumca kayıp da olabilirler. Osmanlı'nın suçlu olduğunu kabul eden bazı kişiler katliam emrini, Enver Paşa'nın İTK içinde subaylardan oluşturduğu ve savaşın başında onun kontrolünde gizli bir örgüt olan "Teşkilât-ı Mahsusa"

tarafından verildiğini öne sürmektedirler, ama bu örgütün kayıtları artık mevcut değildir. Dönemin İTK karşıtı gazetecilerinden ve popüler tarihçi Ahmed Refik'in (Altınay) 1915'te Van'da Müslüman katliamlarından sonra yazdıkları bu görüşe destek vermektedir:

> Harbin bidâyetinde Anadolu'ya İstanbul'dan birçok çeteler gönderilmişti. Bu çeteler, mahbesten çıkarılan katillerden ve hırsızlardan mürekkebdi. Bunlar Harbiye Nezareti meydanında bir hafta talim görürler, Teşkilât-ı Mahsusa marifetiyle Kafkas hududuna gönderilirlerdi. Ermeni mezaliminde en büyük cinayetleri bu çeteler ika ettiler.[31]

Ahmed Refik'in tanıklığı suç yükünü gizli bir örgütün sırtına yükler gibidir, ama bu Teşkilât-ı Mahsusa ile ilişkileri açıkça bilinmeyen bir hükümeti mutlaka temiz çıkarmaz. Ancak dolaylı deliller bir kanıt oluşturmaz ve hüküm vermek için araştırmaların tamamlanması beklenmelidir: Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu'da ve Suriye'de meydana gelen toplumlararası şiddet öyküsünün esas olarak bir taraftan –Ermeni tarafından– anlatılmasına yol açan "Osmanlı Ermenilerinin tarihsel öyküsündeki boşluk"[32] kesinlikle doldurulmalıdır. Ama açık olan bir şey vardır ki, "Ermeni soykırımı" meselesi yalnızca Türkiye'nin dış ilişkilerine zarar vermeye devam etmekle kalmamakta, aynı zamanda Türkiye'nin sınır komşusu olan ve resmen komşularından bir diğeri, Türkiye'nin müttefiki Azerbaycan ile savaş halinde bulunan Ermenistan'ı sefalete mahkum etmektedir.

Gene açık olan bir nokta savaşın zaten zayıf olan Osmanlı ekonomisini perişan ettiğidir. Savaş başladığında uygulamaya konulan ve yüzyıllardır süren liberal rejimi tam tersine çeviren ekonomik politikaların –ya da "milli ekonomi"nin– iki ana bileşeni vardı. Kapitülasyonların kaldırılarak, dış borç ödemelerine son verilmesinin acil amacı Osmanlı ekonomisini yabancı boyunduruğundan kurtarmaktı; ikinci –ve büyük siyasi ağırlık verilen– amaç ise Müslüman Türklere varlık aktarıp, onların devlet sözleşmeleri ve sübvansiyonlarıyla ekonomiye katkılarını artırarak, gayrimüslimleri ekonomiden söküp atmaktı. Bu politikadan, en girişimcileri savaşın yarattığı olağanüstü talepten ve bunun sonucundaki enflasyon ve spekülasyon ve vurgun olanaklarından yararlanarak zenginleşen Müslüman bir iş adamı sınıfı doğdu. Bazılarına Ermeni ve Rumların el konulan toprak ve işleri verildi. Ancak çoğunluk bundan yarar sağlamadı ve ekonominin düzelmesi çok uzun zaman aldı.[33]

Birinci Dünya Savaşı sonunda Büyük Güçlerin politikalarında geri dönülmez bir değişim olmuştu. Rusya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorlukları ya çökmüşler ya da hiçbir stratejik öneme sahip olamayacak kadar zayıflamışlardı. Öte yandan İtilaf devletleri İngiltere, Fransa ve 1915'te savaşa giren İtalya'nın yıldızları yükseliyordu. Ama savaş tüm tarafları tüketmişti ve galiplerin Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini hemen belirlemekten daha acil so-

runları vardı, dolayısıyla da savaş sonrası askerî bir çözüm dayatmak söz konusu değildi. Öte yandan, uzun zamandır çok etnisiteli imparatorlukların uyruklarının önemli kesimlerinin özlemlerini tatmin edemedikleri açıkça ortaya çıkmıştı ve genel görüş geleceğin dalgasının ulusal devletler olacağıydı. Sorunun yanıtının bir ulus devlet içinde mandalar ve etkinlik alanları olduğu düşünülüyordu; bu İtilaf devletlerine, 19. yüzyılda Balkanlar'da yaptıkları gibi ekonomik ve siyasi çıkarlarını sürdürme olanağı sağlayacaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş sonrası yapılacak düzenlemenin belirlenmesindeki bir diğer kritik faktör de, Avrupa'nın emellerine bu kadar uzun zamandır meydan okumuş olan Müslüman devleti cezalandırma fırsatıydı. Bu amaçla, örneğin İngiltere'de Müslüman Osmanlı nüfusu tanımlamak için kullanılan bağnaz milliyetçi terimle "Türk" ebediyen yok edilmeli ve imparatorluğun geri kalan Hıristiyan ve Yahudi uyrukları kendi kaderini tayin yoluna yönlendirilmeliydiler.

Osmanlılar için savaşın sonu, müttefikleri Bulgaristan'ın 1918 Eylül'ünde çöküşünün ardından geldi ve İstanbul'u İtilaf devletlerinin saldırısına açık bıraktı. Kabine ateşkes istedi ve pazarlıklar 30 Ekim 1918'de Kuzey Ege'de Limni adasındaki Mondros açıklarında demirlemiş bir İngiliz gemisinde sonuca ulaştırıldı. Hesaplı bir şekilde belirsiz ifade edilmiş koşullar arasında en kaygı verici, galiplere "İtilaf devletlerinin güvenliğini tehdit eden bir durumun ortaya çıkması halinde tüm stratejik noktaları" işgal hakkı veren 7. Madde'ydi; 24. Madde ise "düzensizlik halinde" İtilaf devletlerine Doğu Anadolu'daki altı Ermeni eyaletini –Sivas, Elazığ (Mamuretülaziz), Diyarbakır, Bitlis, Erzurum ve Van– işgal hakkı veriyordu.[34] İki gün sonra –aralarında Talat, Cemal ve Enver'in de bulunduğu– İTK liderlerinden bazıları İstanbul'dan kaçarak önce Kırım'a, sonra da Berlin'e gittiler.[35] 13 Kasım'da İtilaf devletleri İstanbul'u işgale geldiler;[36] bunun, Akdeniz'deki Kraliyet Donanması komutanı ve pazarlıklardaki iki İngiliz temsilcisinden biri olan Amiral Calthorpe'un Osmanlı hükümetinin İtilaf devletleri vatandaşlarının can ve mal güvenliğini sağladığı sürece İstanbul'un işgal edilmeyeceğini İngiliz hükümetine bildiren taahhüdüne rağmen yapıldığı anlaşılmaktadır.[37]

İtilaf devletleri İstanbul'un işgali için hızla harekete geçtiler; ilk gelen İngilizler oldu, onları kısa süre sonra Fransız ve İtalyanlar izledi. Daha sonra her devlete kontrol edecekleri mahalleler tahsis edildi: İngilizler Pera, Galata ve Şişli'yi, Fransızlar eski kenti ve batıdaki banliyöleri, İtalyanlar da Boğaz'ın Asya yakasını işgal ettiler – ama aralarında anlaşmazlıklar vardı.[38] Dört yüz elli yılı aşkın süredir cami olan –ve İtilaf devletlerinin işgalinden önce Türk birlikleri tarafından işgal edilen– Ayasofya'nın yeniden kiliseye çevrilmesi için hemen ortaya çıkan harekete ilişkin garip olay, onların idarî meseleleri bile dostça çözememelerinin simgesi olmuştu. Militan Hıristiyanlar işgali eski Bizans basilikasına yeniden sahip çıkmak için bir fırsat olarak görüyorlardı; ayrıca binanın İngiltere'deki Helen yanlısı duyguların dürtüsüyle Ekümenik Patrikliğe iadesi

Yunanistan ile stratejik bir ittifakı perçinlemenin bir aracıydı. Ortodoks ve Latin Hıristiyanlar arasındaki bölünmenin tutkuları canlandıracak gücünü koruduğu, beklenmeyen bir öneriyle ortaya çıktı: Buna göre Ayasofya Rum Ortodoks değil, Papa'nın yetkisini tanıyan Rum Uniate kilisesi olmalıydı. Bu tezin dayanağı Konstantinopolis'in 1453'te Sultan II. Mehmed tarafından fethi sırasında Konstantinopolis'in Roma ile uzlaşma içinde olduğuydu – ayrıca Roma'dan kopuş 11. yüzyılda meydana geldiğinden, kilise Ortodoks olduğundan daha uzun bir süre Katolik olmuştu. Rum Ortodoks tarafının Aşırı-Protestan savunucuları burada Papalığın bir komplosunu sezerken, daha siyasi kimileri bunda İtalyan ya da Fransız müttefiklerinin öne çıkma girişimini görüyorlardı. İngiltere'de bunun ardından çıkan propaganda savaşında Haçlı Seferleri'nin Müslüman karşıtı retoriğinden güçlü izler vardı – Dışişleri Bakanlığı ihtiyatlı, iyilik yapmak isteyenler katıydılar. En dikkatli ve kaygılı taraf ise, İngiltere'nin padişah-halifeyi yerinden etmesinin Hint Müslümanları üstündeki etkisini kavrayabilen Hindistan Dairesi görevlileriydi. Çok geçmeden diğer bir ilgili taraf kendini belli etti: Osmanlı yanlısı bir İngiliz baskı grubu olan İngiliz-Osmanlı Cemiyeti, Hindistan Dairesi'nin İngiltere'nin Müslümanların koruyucusu olması fikrine katılıyordu.[39]

İtilaf devletleri, 24 Mayıs 1915'te –Osmanlı hükümeti uluslararası bir savaşı yürütmeyi çok daha güçleştiren iç isyanı bastırmanın tek yolunun Doğu Anadolu'daki Ermenilerin tehciri olduğuna karar verdiği sırada– "[Ermeni] katliamlarına karışmış Osmanlı hükümetinin tüm üyelerinin ve ilgili temsilcilerinin" peşine düşeceklerini açıklamışlardı. Sultan V. Mehmed Reşad 3 Temmuz 1918'de öldü ve yeni padişah, kardeşi VI. Mehmed Vahdeddin ekonomik suçlardan ve Ermenilerin "tehciri ve katliamından" sorumlu olanları yargılayacak askerî mahkemeler kurulmasına izin verdi – yenik Osmanlı hükümeti savaş suçluları cezalandırılmazsa, işgal güçlerinin buna tepki olarak barış koşullarını daha sert uygulayacaklarından korkuyordu. 1919 Ocak ayında tarihteki ilk savaş suçları mahkemesi için ön soruşturmalar başladı ve gelişmeler düzensiz olarak resmi gazete olan *Takvim-i Vekâyi*'de yayınlandı. 28 Nisan 1919'da savaş sırasında bakanlık yapan ya da üst düzey İTK görevlisi olan 120 kişinin yargılanmasına başlandı; iddianame Osmanlı Müslümanları'nın ifadelerine ve belgesel kanıtlara dayanıyordu. Buna göre katliamlarda resmi makamların parmağı vardı; Talat Paşa olayın planlayıcısı olarak gösteriliyor; tehcir ve cinayetlerin eyaletlerdeki İTK görevlileri, özellikle de –Ahmed Refik'in zamanında bildirdiği gibi– gizli ve yasadışı Teşkilât-ı Mahsusa mensupları tarafından yapıldığı söyleniyordu. İddianame emirlere direnen tüm devlet görevlilerine işten el çektirildiğini, Ermenileri koruyan sıradan Müslümanların ölümle tehdit edildiklerini kaydediyordu. Bir hafta sonra mahkemeye Ermeni nüfusuna karşı işlenmiş yeni suçların olduğu ihbarı geldi: Bunlar hem İstanbul'da, hem de eyaletlerde işlenmiş, ırza geçme, işkence ve katliam gibi suçlardı. Mahkeme tehcirin İTK merkez ko-

mitesince planladığı sonucuna vardı ve 1919 Mayıs'ı sonunda tutuklulardan 67'si İngiliz sömürgesi Malta'ya götürüldüler, çünkü sanıkların İstanbul'da tutuldukları hapishaneye baskın yapılarak, kaçırılacaklarından korkuluyordu. Bu sırada 41 diğer sanık serbest bırakıldı. Temmuz başında İstanbul'dan kaçmış olan Talat, Cemal, Enver ve dört diğer İTK lideri gıyaplarında suçlu bulunarak, ölüme mahkûm edildiler. Bunu belirli eyaletlerde –örneğin Trabzon, Harput ve Musul'da– yapılan katliamlarla ilgili yargılamalar izledi. Ama 1919 Ekim'ine gelindiğinde askerî mahkemelerin hızı kesilmişti ve bir yıl sonra duruşmalar tümüyle sona erdi.[40]

İtilaf devletlerinin İstanbul ve çevresinde varlıklarının sürmesi görünüşte Paris'te barış koşulları tartışılırken alınan geçici bir önlemdi. Aslında imparatorluğun geri kalan kısmı şimdiden bölünmüş gibiydi ve göründüğü kadarıyla çoğunluk konumundaki Türk nüfusuna egemen olacağı bir toprak bırakılmayacaktı. 1919 Mayıs'ında Fransızlar Adana'yı işgal etmiş, İngilizler Kilis, Urfa, Maraş ve Gaziantep'e girmişlerdi (yıl sonundan önce Fransızlar bu yerleri onlardan devralacaklardı) ve Antalya İtalyan işgalindeydi.[41] 15 Mayıs'ta Yunan anakarasından birlikler, İtalyanların daha fazla ilerlemesini önlemeyi amaçlayan İngilizlerin teşvikiyle –önemli bir Rum nüfusu olan– İzmir'de karaya çıktılar.[42] Yunanlıların karaya çıkması Osmanlıların umutlarını suya düşürüyordu, çünkü İstanbul'da askerî bir işgal olmayacağı sözüne ek olarak Amiral Calthorpe Mondros'taki Osmanlı görüşmecilerine İstanbul ve İzmir'e Yunan askerlerinin çıkmasına izin verilmemesi isteklerinin Londra'ya iletildiğini bildirmişti.[43] Bu karaya çıkma Ayasofya tartışmasının tüm taraflarını endişelendirdi ve onlarda Yunanlıların İstanbul'a yürümeleri halinde basilika-camiyi işgal etmiş olan Türk ordu birliklerinin Yunanlıların eline geçmesindense, binayı yok edecekleri korkusu yarattı: Böylece caminin yeniden kiliseye döndürülmesi çabalarının sonu gelecekti.[44]

Osmanlı hükümeti savaş sonrası bunalımı ve Anadolu'nun büyük bölümünün İtilaf devletlerince işgali karşısında sessiz kalmış, Vahdeddin'in eniştesi olan Sadrazam Damat Ferit görevini yalnızca düzeni yeniden sağlamak olarak görmüştü. Yüksek rütbeli bir subay ve savaş kahramanı olan Mustafa Kemal 1918 Kasım'ında meclisteki ilişkileri aracılığıyla arka plandan işgale karşı bir siyasi süreci etkilemeye çalışmış, ama başarısız kalmıştı. İTK'nın eski bir üyesi olmasına rağmen Mustafa Kemal, Komite liderlerinin ve İTK ile bağlantılı gizli örgütlerin savaş zamanındaki karanlık işlerine bulaşmamıştı ve Enver Paşa'ya muhalif olduğu biliniyordu. Mustafa Kemal, hepsi hükümetin politikasını ya da politikasızlığını eleştiren yakın dostları Ali Fuad (Cebesoy), Refet (Bele), Rauf (Orbay) ve Doğu cephesi kahramanı Kazım Karabekir ile askerî bir çözüm için gizli bir plan hazırladı.[45]

Ege sahilleri gibi, Anadolu'nun Karadeniz kıyılarının doğu yarısı da büyük Rum topluluklarının bulunduğu bir bölgeydi ve 1917'deki Bolşevik devrimin-

den sonra binlerce Rum'un daha buraya kaçması yerel Müslüman nüfusla aralarındaki gerilimi artırmıştı. 1919 Mart'ında düzeni sağlamak üzere bölgeye gelen İngiliz birliklerinin bunu yapmak için ne yeterli adamları, ne de fazla istekleri vardı. Dâhiliye Nazırı'nın, Mustafa Kemal'i durumu araştırmaya gönderme önerisi kabine tarafından kabul edildi ve Mustafa Kemal –merkezi Erzurum olan– Dokuzuncu Ordu'ya müfettiş atandı; böylece fiilen Ankara'nın doğusundaki tüm Doğu Anadolu'da hükümetin tek yetkili temsilcisi oluyordu. Mustafa Kemal 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan gemiyle hareket ederek, üç gün sonra Samsun'a ulaştı.[46]

Savaş sırasında Anadolu Teşkilât-ı Mahsusa'nın rehberliğinde silahlanmış, bu görev 1918 Kasım'ından sonra önde gelen İTK üyelerinin başını çektiği, aynı derecede gizli Karakol Cemiyeti tarafından devralınmıştı.[47] Doğu Karadeniz kıyılarındaki olayları yatıştırmanın dışında, Mustafa Kemal görev alanındaki nüfusu silahsızlandırmak ve Mondros mütarekesi koşulları uyarınca Dokuzuncu Ordu birliklerinin silahlarını bırakmalarını denetlemekle de sorumlu tutulmuştu. Ancak Mustafa Kemal Samsun'a doğru yola çıkar çıkmaz İngilizler bu görevin altında başka şeyler de yattığından kuşkulandılar ve Osmanlı kabinesi onların ısrarıyla Mustafa Kemal'i geri çağırdı. Bu haftalarda Yunan birlikleri –İtilaf devletlerinin onayıyla– doğuştan hakları saydıkları yerleri ele geçirmek için İzmir ve Ege kıyılarından ilerlemeye başladılar; son savaşta tüm çektiklerine karşın, onlara bir karış toprak bile vermemeye kararlı olan Batı Anadolu'nun Müslüman nüfusu da yeniden seferberliğe geçti.[48]

Mustafa Kemal emirlere uymadı. Yakın dostları olan ve silahsızlandırma görevinde kendisine yardımcı olarak atanan Kazım Karabekir ile Refet (Bele) ondan önce doğuya gitmişlerdi ve sırasıyla Erzurum ve Sivas'ta bulunuyorlardı; üç adam şimdi işgal karşıtı hareketle İstanbul hükümetinin otoritesi arasındaki ilişkiyi tümüyle koparıp atacak bir yola giriyorlardı. Bunun önemli bir öğesi bağımsız bir direniş hareketi örgütlemekti; Mustafa Kemal ve arkadaşları bu amaçla mesajlarını yaymak için Anadolu ve Trakya'daki subaylarla yoğun telgraf haberleşmesi yaptılar.[49] Her kesimden insan bu çağrıya yanıt verdi ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde –kendilerini tanımlamak için kullandıkları sıfatla– "milliyetçiler"in kongreleri yapıldı; bunların en önemlileri 1919 yazında yapılan Erzurum ve Sivas kongreleriydi. Üstünde anlaşılan ilkeler gelecek faaliyetler için bir program oluşturuyordu: Osmanlı toprakları mütareke sınırları içinde bağımsızlık ve bütünlüğünü korumalı; azınlık hakları olmamalı ve Rum ve Ermenilerin toprak iddialarına karşı çıkılmalı; koşulsuz olduğu sürece yabancı yardımlar kabul edilmeliydi. Halkın padişah-halifeye sadakatini sürdürmesi amaçlanıyordu – ama halkın iradesi her şeyin üstündeydi.[50]

İTK 1918 Kasım'ında kendini feshetti; üyelerinin birçoğu sürmekte olan savaş suçları mahkemelerinde sanık olarak tutukluydu. 1920'nin Ocak ayında İstanbul'da açılan yeni dönem meclisi için yapılan seçimlerde yalnızca, 1918 son-

larından itibaren imparatorluğun geri kalan kesimlerinde Osmanlı'nın kendi kaderini tayin hakkı ilkesini savunmak üzere kurulan birçok yerel cemiyetin üst organı olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin onayladığı adayların seçilme şansı oldu. Erzurum ve Sivas kongrelerinin meydan okuma ruhu 17 Şubat'ta yeni meclise de yansıdı ve Osmanlı Müslüman çoğunluğun yaşadığı toprakların dokunulmaz ve bağımsız olması talebini ileri süren, İstanbul ve Marmara Denizi'ne özel olarak değinen ve Arap çoğunluğun bulunduğu bölgelerde, batı Trakya'da ve Berlin Antlaşması ile Rusya'nın aldığı yerlerde halk oylaması yapılmasını öngören Misâk-ı Milli benimsendi. Belgede ayrıca azınlık haklarının antlaşmalarla düzenlenmesi isteniyordu.[51] İşgale direniş fikri yavaş yavaş İstanbul'daki iktidar koridorlarında da benimsenmeye başlamıştı.

Geleceğe ilişkin bu vizyonun iki önemli öğesi vardı. Misak-ı Milli'de imparatorluğun savaş sonrası kalan topraklarını tanımlamak üzere, Avrupa'nın yüzyıllardır Osmanlı Devleti için kullandığı "Türkiye" adı kabul edildi. Ancak–imparatorluğun Ermeni ve Rum uyruklarının kendi hükümetlerine karşı yabancı desteği istemeye yatkınlıkları dikkate alınarak– gayrimüslim nüfusun bir risk oluşturduğu artık kaçınılmaz bir veri olarak kabul edildiği, bu nedenle bir meşruiyet ilkesi olarak Osmanlılık'tan vazgeçildiği halde, bunun yerini alan "Türkçülük" değil, Müslüman duygularına samimi bir çağrı oldu. Mustafa Kemal'in 1919 Aralık ayındaki bir konuşmasında açıkça belirttiği gibi, Arapların geleceğinin imparatorluk dışında olacağı artık belliydi; dolayısıyla bu çağrı somut olarak Türk ve Kürtlerin dinî duygularına yönelmişti.[52] Bu tarihte direniş hareketi için milliyetçilik, Müslüman Türk ve Kürtlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun varisleri olduğu anlamına geliyordu.

İngilizler milliyetçileri şiddetle kınıyor ve direnişin gerek İstanbul, gerekse Anadolu'da giderek genişlemesinden ve gizli faaliyet biçimlerinden endişe duyuyorlardı. Misak-ı Milli'nin mecliste onaylanarak, anayasal kabul görmesi üzerine İngiltere, hükümeti kontrol etmenin bir aracı olarak İstanbul'da kontrolü ele almaya karar verdi. Diğer İtilaf devletleri buna onay verdiler, ama plan Fransız ve İtalyan yanlıları tarafından milliyetçilere sızdırıldı. Gene de 15/16 Mart 1920'de aralarında Rauf (Orbay) ile Karakol Cemiyeti'nin başkanı Kara Vasıf olmak üzere önde gelen beş milliyetçi mebus meclis binasında İngiliz askerleri tarafından tutuklanarak, bir önceki yıl savaş suçları sanıklarına yapıldığı gibi, Malta'ya götürüldüler. Meclis bunu protesto için kendini feshetti ve üyelerinden 84'ü başkentten kaçarak, İstanbul'dan gelen demiryolu hattı üstünde ve Anadolu platosunun ortasında merkezi bir konumda bulunan, surlarla çevrili küçük Ankara kentine gittiler;[53] Ankara artık, giderek gereksiz hale gelen İstanbul hükümeti tümüyle işlevsizleştiği zaman iktidarı devralmayı uman milliyetçi komitenin merkeziydi.

23 Nisan'da, İstanbul'dan gelen mebuslardan oluşan Büyük Millet Meclisi Ankara'da ilk toplantısını yaptı. Bu iktidarı üstlenmeye hazır meclisin başkanlığına Mustafa Kemal'in seçilmesi onun milliyetçiler arasındaki önder rolünü teyit etti – aslında İngilizler diğer arkadaşlarını tutuklayarak farkında olmadan bu gelişmeye hizmet etmişlerdi. Ancak II. Abdülhamid'in savunduğu siyasi İslâm'ın izleri kolay kaybolmuyordu. Ankara'daki milliyetçiler Padişah'a ve Halife'ye bağlılıklarını açıkladılar –henüz bu rejime uygulanabilir bir alternatif sunmuyorlardı– ve bu sadakat retoriğinden yararlanarak Meclis'in açılışını alışılagelmiş yöntemlerle kutladılar. Kurbanlar kesildi, Kuran okundu ve bir geçit töreniyle kutsal emanetler taşındı.[54]

Büyük Millet Meclisi'nin toplanması çok ciddi bir olaydı: Şeyhülislâm daha on iki gün önce milliyetçileri kâfir ilân eden ve gerçek dindarları onları öldürmeye teşvik eden bir fetva yayınlamıştı. 1 Mayıs'ta Mustafa Kemal ve arkadaşları gıyaplarında idama mahkûm edildiler. Ama İtilaf devletleri zor durumdaydılar, ellerinden bir şey gelmiyordu ve Ankara'daki Büyük Millet Meclisi giderek daha çok destek toplamaya başlayınca, İstanbul'daki meclise olası bir alternatif olarak görülmeye başlanmıştı. 1920 yazında Yunanlıların Anadolu'daki ilerleyişleri durdurulamayınca –Edirne ve Bursa şimdiden ellerine geçmişti– Mustafa Kemal 2 Temmuz'da halka bir "cihat" çağrısı yaptı.[55] Böylece, devletin İslâmî meşruiyet iddiasını kullanarak halkı milliyetçilere karşı kışkırtmayı hedefleyen İstanbul'daki devlet organlarının –İtilaf devletleri, Padişah ve hükümetin– karşı çağrıları etkisiz hale getirilmiş oldu.

Türkiye'de olaylar hızla gelişirken, İtilaf devletleri ile imparatorluğun parçalanmasında çıkarı olan ve Türk olmayan Osmanlı temsilcileri acele etmeden imparatorluğun geleceğini tartışıyorlardı; barış görüşmeleri 1919'da Paris'te başladı ve Londra ile San Remo'da devam etti. Yenik Osmanlıların görüşleri dikkate bile alınmıyordu: Katılımcılar arasında uzun pazarlıklardan sonra bir Osmanlı heyeti, galiplerin hazırladığı antlaşmayı imzalamak üzere Paris dışındaki Sevr'e çağrıldı. 10 Ağustos 1920'de yapılan törende Osmanlı temsilcileri yurttaşları adına Trakya'yı Yunanistan'a vermeyi ve İzmir bölgesinin beş yıl boyunca Yunan egemenliğinde kalmasını kabul ettiler – bu süre sonunda yörenin Yunanistan'ın bir parçası olup olmayacağına Milletler Cemiyeti karar verecekti. Bağımsız bir Ermeni devletinin sınırları ABD Başkanı Woodrow Wilson tarafından belirlenecekti. Güneydoğu Anadolu'daki Kürt bölgeleri şimdilik Osmanlı egemenliğinde kalacak, Kürtlerin bağımsız olup olamayacakları Milletler Cemiyeti'nin kararına bağlı olacaktı, vb. İmparatorluk, İstanbul ve –o sırada büyük kesimleri işgal altında olan– Kuzey Anadolu'ya indirgenmişti. Savaş çıktığında iptal edilen kapitülasyonlar geri getirildi ve İtilaf devletleri yenik imparatorluğa dayattıkları sert rejimi uygulamaya hazırlandılar.

Sevr antlaşmasının Osmanlı Meclisi tarafından onaylanması gerekiyordu – ama meclis feshedilmişti. Milliyetçilerin onayı olmadan bir şey yapılamayacağı

açıktı, ama onlar da antlaşmayı işlemez kılmaya kararlıydılar. İmparatorluğun karşısındaki askerî tehdit çok somuttu: Yunanlıların İstanbul'a ilerlemesini tek önleyen İngilizlerin varlığıydı ve Bolşevik Rusya, eskiden önemli bir Ermeni nüfus barındıran Van ve Bitlis eyaletlerinin bir Ermeni devletinin parçası olmasını istiyordu.

Türkiye'nin savunmasının planlanmasının ve bu planın yorgun Müslüman düzenli orduya ve Anadolu halkına indirilmesinin onuru, Büyük Millet Meclisi'nin başkanı olarak Mustafa Kemal'e aittir. Rusya'nın taleplerini reddeden Mustafa Kemal, Kazım Karabekir'e Kuzeydoğu Anadolu'daki Ermeni güçlerinin üstüne yürüme emri verdi. Karabekir ve askerleri 30 Ekim'de –1878'de Rusların eline geçen– Kars'ı aldılar, sonra ilerlemelerini sürdürerek, Ermenileri teslim olmaya zorladılar. Hayat İtilaf devletlerinin planlarını bir kez daha boşa çıkarmıştı: Bu zaferden dört gün sonra Başkan Wilson sınırlarını belirlemekle görevlendirildiği Ermeni devletinin Kuzeydoğu ve Doğu Türkiye'de, Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis'i de içine alan büyük bir bölgeyi içermesine karar verdi. Ancak bu karar öylesine utanç verici görüldü ki, hiçbir zaman yayınlanmadı. 2 Aralık'ta Bolşevikler Ermenistan'ın geri kalan kısmını bir Sovyet cumhuriyeti ilân ettiler; Büyük Millet Meclisi ile eski ayrılıklar bir kenara bırakıldı ve 1921 Mart'ında imzalanan bir dostluk anlaşmasıyla, Türk-Ermeni sınırının bir önceki kış Ermeni yenilgisinin sonucuna göre çizilmesi kararlaştırıldı.[56]

Anadolu'daki Yunan saldırılarına verilen İngiliz desteği milliyetçi direnişi özellikle kızdırıyordu: Yunanlıların önceden bir ulusal devleti vardı, oysa Türklerin yoktu ve bu saldırganın barış görüşmelerine eşit bir taraf olarak katılması adil görülmüyordu. Ayrıca, devletlerini kurmak istedikleri bölgede güvenilir bir destekleri bulunmayan Ermenilerden farklı olarak, Yunan ordusu yörede güçlü desteğe sahipti, dolayısıyla Anadolu'nun savunucuları için daha tehlikeliydi. Her yerde her türden başıbozuklar tarafından bir gerilla savaşı sürdürülüyordu, eşkıyalık yaygındı ve yöre Müslümanları İstanbul'a kaçıyorlardı. Milliyetçiler yanlarına çekebildikleri tüm birlikleri ve silahlı çeteleri kendilerine karşı çıkan gerek padişah yanlılarına, gerekse yabancı işgalcilere karşı kullandılar. Ancak İngiltere'ye göre Yunanlıların 1920'deki kazanımları Anadolu'daki milliyetçileri tecrit ederek, İngilizlerin rahatça İstanbul'daki Osmanlı hükümetini yönlendirmesine olanak sağlamıştı. İtilaf devletlerinin her biri Anadolu'da ileriye yönelik farklı niyetlere sahipti; bu durum aralarında işgal altındaki İstanbul'un idaresinde meydana çıkan çatlağı daha da derinleştiriyordu. Fransa ve İtalya, İngiltere'nin Sevr antlaşmasını tam olarak uygulamaktaki kararlılığına ihtiyatla yaklaşıyor ve Yunanlıları İngilizlerin Doğu Akdeniz'i kontrol planlarında bir piyon olarak görüyorlardı. Sonunda Ankara'daki milliyetçilerle pazarlık etmeye hazır olduklarını gösterdiler: İtalya 1921 Haziran'ında Anadolu'daki son üssü olan Antalya'yı terk etti; Kilikya'da sürekli milliyetçi güçlerin saldırılarına maruz kalan Fransa da sonbaharda Anadolu'dan çekilmiş, Suriye'yi tartışmasız mandası yapmakla yetinmişti.

Yunanlılar ise Sevr antlaşmasıyla kendilerine Anadolu'da tanınan haklarda ısrar ettiler. Türklerin Kurtuluş Savaşı olarak adlandırdıkları, 1921-2'de Yunanlılar ile sürdürülen savaş, 1919 Mayıs'ındaki işgalden beri sürmekte olan kanlı gerilla mücadelesinin bir devamıydı. Yunan ordusu 1921 Mart'ında Eskişehir'in kuzeyinde ilk kez yenilgiye uğradı, ama kısa sürede toparlandı; Eylül'de Ankara'nın 80 kilometre kadar yakınına ilerledikten sonra, 100 kilometrelik bir cephede 21 gün süren bir savaştan sonra, tekrar Sakarya Irmağı'nın batısına geri çekildi. Yunanlılar bu yabancı bölgede her yönden beklenmedik düzeyde inatçı bir direnişle karşılaşmışlardı.[57]

Yunanlılar kendilerine Sevr'de vadedilen toprakları –ve çok daha fazlasını– güç kullanarak almayı başaran tek taraftı. İngiltere yavaş yavaş Sevr antlaşmasının uygulanamaz olduğunu ve milliyetçilerin artık gözardı edilemeyeceğini kavrıyordu, ama çok uzun süredir Padişah'ı ve onun hükümetini ısrarla desteklediği ve milliyetçileri güvenilmez gördüğü için, siyasetçileri gerekli diplomatik atağı yapıp, "meşru" Osmanlı yönetimini terk edemiyorlardı. Gene de İngiliz politikası giderek uzlaşma yönüne döndü ve İngiltere 1921 Nisan'ında Fransa ve İtalya ile birlikte, Yunanlılar ile Türk milliyetçileri arasındaki mücadelede tarafsız olduğunu açıkladı.[58] 1922 Ağustos'unda milliyetçiler karşısında yenilgiye uğrayan Yunanlılar İzmir'e çekildiler; muzaffer Türk ordusu 9 Eylül'de kente girdi. 1912-13 Balkan Savaşları'ndan sonra Batı Anadolu'yu terk eden 200 bin dolayında Rum'dan yaklaşık dörtte üçü bölgenin 1919'da Yunanlılarca işgalinden sonra geri dönmüştü; bu kez hem onlar, hem de yerlerinden hiç ayrılmayan diğer 250 bin kişi, bir daha dönmemek üzere Yunanistan'a kaçtılar.[59] Türk güçlerinin İzmir'e girmesinden sonraki on gün içinde artık Anadolu'da Yunan askeri kalmamıştı.[60]

Milliyetçilerin zaferi İngilizleri sarsmıştı, çünkü şimdi Anadolu'nun cesur savunucularına İstanbul yolu açılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun kesintilerle de olsa çok uzun yıllar boyunca yaşadığı savaşların sona ermesini sağlayan Londra hükümeti değil, milliyetçi komutan İsmet (İnönü) ile İstanbul'daki İtilaf güçleri komutanı General Harington'ın akıllı tutumları oldu. 11 Ekim 1922'de Marmara Denizi'nin güney kıyısındaki Mudanya'da bir ateşkes imzalandı. İmparatorluğu İstanbul'dan bir heyetin değil, Batı cephesi komutanı ve Mustafa Kemal'in sadık müttefiki İsmet'in (İnönü) temsil etmesi, padişahın artık gereksizliğini gösteriyordu. Tarih onu aşmıştı. Bir ay sonra Ankara'daki Meclis padişahlığı kaldırma kararı verdi ve hanedanın hayattaki en yaşlı erkek mensubu olan Abdülmecid, Meclis'in oylarıyla kuzeni Sultan VI. Mehmed Vahdeddin'in yerine halife seçildi. Büyük Devletlerle yapılan uzun ve zorlu görüşmeler sonucunda 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması ile Türkiye –daha sonraki küçük düzeltmeler dışında– bugünkü sınırlarına ve kendisini çok uzun zamandır kuşatanlarla eşit konuma ulaştı. Ermeni katliamları için yargılanmayı bekleyen tutukluların tümü serbest bırakıldı[61] – geçmişin üstüne gerçekten

bir kapı kapatılmıştı. 1920 tarihli Misak-ı Milli'de ifade edilen özlemlerin hemen tümü Lozan'da elde edilmiş, milliyetçilerin mücadelesi fazlasıyla haklı çıkmıştı. Lozan Antlaşması 23 Ağustos 1923'te Büyük Millet Meclisi tarafından onaylandı. 2 Ekim'de İtilaf devletleri İstanbul'u terk ettiler; 13 Ekim'de Ankara başkent ilân edildi ve 29 Ekim'de Türkiye Cumhuriyeti kurularak, Mustafa Kemal cumhurbaşkanı, İsmet (İnönü) başbakan seçildiler.

Milliyetçilerin Sevr Antlaşması mimarlarının Türkiye için tasarladığı aşağılatıcı bir geleceği reddetmeleri, Osmanlı ordusunu 1913'te hiç ihtimal olmamasına rağmen Edirne'yi geri almaya yönlendiren aynı kararlılığın daha dramatik ve uzun süreli bir ifadesiydi. Sevr'in gölgesi bugün bile Türkiye'nin üstüne düşmekte, yabancı düşmanlar ve onların ülke içindeki işbirlikçilerinin yeniden böylesine dirençle ve çok büyük bir maliyet pahasına savunulan devleti bölmeye çalışabilecekleri korkusu sürmektedir. Sevr'in hayaleti Türk toplumunun bazı kesimlerinin Avrupa Birliği'ne girme olasılığına yaklaşımlarını da etkilemekte ve Avrupa'nın niyetlerinde bir ikiyüzlülük olup olmadığı dikkatle incelenmektedir.

*

3 Mart 1924'te, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan altı ay sonra, TBMM'i hilâfeti kaldırdı ve Osmanlı hanedanını –toplam 120 kadar hanedan üyesini[62]– sürgüne gönderdi. Karar Meclis'i ikiye böldü, çünkü üyelerden bazıları Halife'yi hâlâ sayıyorlardı ve Mustafa Kemal çevresindeki grubun anayasa ilânını dayatma biçimine öfkelenmişlerdi. Hilâfetin kaldırılması Mustafa Kemal gibi daha kararlı milliyetçilerle, hilâfetin kalkmasından kısa süre önce Halife Abdülmecid'i ziyaret etmiş olan Rauf (Orbay) ve Kazım Karabekir gibi ılımlılar arasındaki ilişkileri olumsuz etkiledi. Bu, Mustafa Kemal ile en güvenilir arkadaşlarının Meclis üstünde giderek otokratikleşen etkinliklerinin yalnızca en çarpıcı işaretiydi.[63]

Hilâfetin kaldırılmasına tepkiler Müslüman dünyasının diğer kesimlerinden –Hindistan, Mısır ve Uzakdoğu'dan– geldi. Hint Müslümanlarının en kalabalık grup olarak öfkelerini dile getirmelerini, kimi radikal Türk milliyetçileri iç işlerine yabancı müdahalesi olarak kınadılar.[64] Mustafa Kemal halife unvanını benimsemesi önerisine sıcak bakmadı ve Yemen İmamı ya da Afgan Kralı gibi başka adaylar öne sürüldü. Azledilen ve İsviçre'ye sürgüne gönderilen Abdülmecid halife unvanını kullanarak İslâm liderlerini bir kongreye davet etti – kongre sonunda toplanamadı, ama onun bu cüreti Türkiye'de şiddetle kınandı.[65] Müslümanların çoğu dinlerine ve Halife'ye içtenlikle bağlıydılar; hilâfetin kaldırılması bir darbede yeni cumhuriyetin yurttaşlarını, tam da Meclis'in genel olarak dindarlıktan hoşlanmamasının halk arasında Ankara'dan yönlendirilen radikal modernleşme projesine –ki bu aslında batılılaşmayla eşanlamlıydı– yabancılık duygularını derinleştirdiği bir anda, bilinen bir sadakat odağından yoksun bırakmıştı. Başlangıçta Türkiye'yi modernleştirme projesi gerçekten de Osmanlı

İmparatorluğu'nun ıslahat programları gibi küçük bir seçkinler grubuna özgüydü ve halkın çoğunluğunun bununla kendilerini özdeşleştirmeleri için fazla bir neden yoktu: Bir yandan yeniden güvenli bir vatana kavuştuklarını kabul ederken, öte yandan buna kızmaları da kolaydı.

Balkan Savaşlarındaki yenilginin şoku Osmanlıları Anadolu'yu her ne pahasına olursa olsun savunmaları gerektiğine, aksi halde yok olacaklarına inandırmıştı; bu zorunluluğun uzun vadeli demografik sonuçları oldu ve Anadolu Ermenileri'nin zorla terk ettikleri topraklarına Balkanlar'dan gelen ve kendileri de her şeylerini yitirmiş Müslüman mülteciler yerleştirildi. Lozan Antlaşması'nın ardından Yunanistan ile Türkiye arasındaki nüfus mübadelesi, şimdi Hıristiyan –ya da Sovyetler Birliği'nin durumunda ateist olduğunu söyleyen– ulus devletlerin ellerinde bulunan eski Osmanlı topraklarından Müslüman göçünün son aşamasıydı. 1923 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun kalan kısmında –Türkiye Cumhuriyeti'nde– yaşayan yaklaşık 13 milyon kişinin yüzde 98'i Müslüman'dı; Birinci Dünya Savaşı'ndan önce bu oran yüzde 80'di. Ayrıca, kentleşme oranı yüksek Hıristiyan topluluklarının kaybolması sonucu nüfus daha kırsal hale gelmişti: Savaştan önce nüfusu 10 binin üstünde kentlerde yaşayanların yüzde 25 olan oranı, savaştan sonra yüzde 17'ye inmişti.[66]

Resmî Osmanlı ve Türk rakamları 1900 ile 1927 arasında büyük kentlerdeki gayrımüslim sayılarında meydana gelen dramatik azalmayı göstermektedir. En çarpıcı istatistik bir zamanlar çok sayıda Ermeni'nin yaşadığı Erzurum'a aittir: Burada gayrimüslim nüfusun toplama oranı yüzde 32'den yüzde 0,1'e düşmüştür. Sivas'ta aynı oran yüzde 33'ten yüzde 5'e inmiştir. Tarihsel olarak büyük bir Rum nüfus bulunan Trabzon'da gayrimüslim oranı yüzde 43'ten yüzde 1'e gerilemiştir. İzmir'in gayrimüslim nüfusu 1900 ile 1927 arasında yüzde 62'den yüzde 14'e indi. İstanbul'da değişim o derece dikkat çekici değildi: Gayrimüslimlerin oranı 1900'deki yüzde 56'dan 1927'de yüzde 35'e düştü.[67] Yeni milliyetçi cumhuriyetin, haince Müslüman yurttaşlarına sırt çevirdikleri düşünülen Osmanlı Ermeni ve Rumları'ndan intikamının başarısı açıktı.

Türkiye'nin Müslüman çoğunluğu içinde önemli Kürt, Arap, Çerkez, Gürcü, Abaza, Laz, Arnavut ve diğer gruplar vardı, ama imparatorluk yerini cumhuriyete bırakırken etnik Türkler çoğunluğa geçtiler. Hilâfetin böylesi tepeden bir kararla kaldırılmasından sonra artık İslâmcılık önemini kaybetmişti: Ülke için laik bir gelecek tanımlandı ve din yaşamın özel alanına havale edildi. Yeni cumhuriyetin seçilmiş insanlarının Türkler olduğu, ama aynı zamanda –Osmanlı İmparatorluğu'nun son varisi olan– bu yeni cumhuriyetin barındırdığı halkların kimliklerine uyum için kurulmadığı fikrinin olgunlaşması zaman aldı. Fikre son biçimi, bir yandan Osmanlı Türk kültürünün eski çizgilerine, öte yandan dönemin batı düşüncesine ve zamanın havasına uygun bir pragmatizme dayanan, siyasi ve toplumsal mühendislik çabalarıyla verildi.

Geleneksel olarak hukukî ve idarî açıdan Osmanlı uyruğu nüfusların ana belirleyicisi etnik köken değil, din olmuştu. Örneğin Osmanlı bürokrasisinin belkemiğini oluşturan vergi kayıtlarında etnisiteye ilişkin tek ipucu kaydedilen adlardı: Vergi mükelleflerinin etnisiteleri ancak isimlerinin –örneğin Slav, Rum, Ermeni ya da Türk olarak– kökenlerini doğru yansıttığı varsayılarak tahmin edilebilirdi; ama Slav, Rum ve Ermeni adları taşıyanların Hıristiyan, Türk adları taşıyanların Müslüman olduğunu saptamak daha kolaydı. Osmanlı hanedanı gerçekten de Türklerin Oğuz boyundan geldiğini iddia etmiş ve Osmanlı'nın ilk dönemlerden beri bir Türklük duygusu varolmuştu, ama 16. yüzyıldan sonra, soylarını Orta Asya'ya götüren rakip hanedanların yenilmesiyle bu konunun önemi kalmadığından, Osmanlı kimliğinin Türklük öğesinin vurgulanmasından vazgeçilmişti. Osmanlı yazınında da etnik kategoriler kullanılır ve buralarda "Türk" terimi, "Kürt" ve "Arap" gibi – çoğu kez "cahil" ya da "yalancı" sıfatları eklenerek– genellikle küçümseyici bir anlam taşırdı. "Türk" sözcüğü zaman zaman, 16 yüzyılda Safevi Şahı İsmail yanlıları ya da 17. yüzyılda merkezî hükümete karşı isyan bayrağını kaldıranlar gibi devletin buyruklarına karşı çıkan sapkınlar için de kullanılmıştı. Örneğin 17. yüzyılda yaşayan seyyâh Evliya Çelebi yolculuklarında karşılaştığı Türk köylülerinden "akılsız Türkler" olarak söz ediyordu.[68]

1900 yılı dolayında Türklerin geçmişini araştıranların bulguları Türklerin kültürel köklerine ulaşılmasını sağladı ve Türklük konusunda daha olumlu bir görüşe yol açtı; bu çalışmalara, bir süredir "egzotik" halkların tarihini, ırksal kökenlerini ve dillerini incelemeye merak saran batılı oryantalistler de yardımcı oldular. Osmanlı basını Farsça ve Arapça sözcüklerden arınmış, daha "Türkçe" bir dili savundu; Türkçe sözlükler, dilbilgisi kitapları, Türklerin tarih ve coğrafyasını anlatan yapıtlar yayınlandı. Vatansever yapıtlarının Mustafa Kemal için bir esin kaynağı olduğu anlaşılan Jöntürk Namık Kemal,[69] Türkleri doğmakta olan bir ulusun öncüsünden çok, gururlu bir geçmişin varisleri olarak görüyor,[70] Sultan II. Abdülhamid de "safkan Türk" olanlara değer veriyordu ve Adana bölgesinde Osmanlıların Anadolu'daki geçmişleri kadar uzun bir süredir yerleşik bulunan Ramazanoğulları aşiretini ödüllendirmişti.[71] Onun döneminin devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa şu görüşü ileri sürüyordu: "Âli devletin gerçek güç kaynağı Türklerdir. Osmanlı hanedanı için son kişiye kadar hayatlarını feda etmek onlar için ulusal karakterleri ve dinlerinin bir yükümlülüğüdür. Bu nedenle onlara Âli devletin diğer halklarından daha çok değer verilmesi doğaldır."[72]

1908 devrimi bir ulusal devlet kurmaktan çok, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntılarını kurtarmayı amaçlıyordu. Yüzyılın ilk yıllarındaki İTK yazınında yalnızca soyut bir fikir değil, siyasi bir topluluğun temeli olarak "Türkçülük" önce ele alınmış, sonra ikinci plana itilmişti,[73] ama 1908 olaylarından sonra aydınlar bu kavramı daha fazla araştırma özgürlüğüne kavuşmuşlardı; bu dö-

nemde isimlerinde "Türk" sözcüğü geçen kültürel ve yurtsever örgütler çoğalmaya başladı. Türklüğün Osmanlı bağlamından ayrılabileceği düşüncesi yurtdışından, Rusya İmparatorluğu'nun son onyıllarındaki kargaşa içinde kendi kimliklerine bir temel tanımlamaya çalışan ve etnik Türk olan –yani, Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı değil, Türk kökenli– Rusya'nın Müslüman aydınlarından geldi. Bunlardan bazıları İstanbul'a yerleştiler ve Osmanlı Türk aydınlarına Türklük kimliğinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun çerçevesini aşabileceğini göstermekte çok büyük etkide bulundular. Bu yeni kimliğin bir yönü de Osmanlı sınırları dışında, Çin, İran, Irak ve özellikle Rusya'daki etnik Türklere yapılan çağrıydı.[74] Osmanlı İmparatorluğu'nda, daha çok romantik eğilimlilerin hayali bir özlemi olarak varolan bu Pantürkizm'in siyasi bir program olarak fazla önemi olmadı; imparatorluktan sonra da fazla yaşamadı ve 1921'de Mustafa Kemal tarafından açıkça kınandı.[75] Osmanlı hükümet çevrelerinde Pantürkizm'in en ateşli taraftarı Enver Paşa'ydı; bu fikre öylesine inanmıştı ki, 1922'de bugünkü Tacikistan'da Müslüman bir birliğin başında Kızıl Ordu'ya karşı savaşırken öldü.

Yeni bir ulusal bilinç oluşturulmasında Türklük fikrinin yararı Birinci Dünya Savaşı'nın ardından, tüm diğer Osmanlı halklarının –en azından Hıristiyan Osmanlıların– "ihaneti" görüldüğünde ortaya çıktı. Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalan kısmının –Türkiye'nin– Türklerin anavatanı olması kavramı Pantürkizm'den çok daha dayanıklıydı; siyasi bir güç olarak Türk milliyetçiliği etkin biçimde geliştirildi ve genel eğitim ve askerlik hizmetinin kadife eldiveni içinde demir bir yumrukla –muhalefet ve siyasi farklılıklar ezilerek– nüfusa benimsetildi. Cumhuriyetin ilk yıllarında milliyetçi aydınlar yeni Türk devletine bağlılık odağı yaratmak, aynı zamanda da onun oluşumunu meşru kılabilmek amacıyla halkta geliştirilecek değerleri tanımlamak için çok çalıştılar.

Türkiye Cumhuriyeti nüfusunun tümüyle Türk olarak yeniden tanımlanmasının en uç biçimi, Kürt kimliğinin nasıl Türklük içinde eritildiğiyle örneklenebilir. 1920'deki Sevr antlaşmasında bir Kürt devleti olasılığına değinilmiş, ama üç yıl sonra imzalanan Lozan antlaşmasında bundan hiç söz edilmemişti; aynı şekilde, daha önce Kürtlere yerel özerklik verme planları yeni cumhuriyetin 1924'te benimsenen anayasasında yer almamıştı. Sevr anlaşmasıyla sonuçlanan görüşmelere yenik Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarını temsil edecek bir heyet davet edilmemişti; Lozan barış konferansında Türk milliyetçi heyetine cumhuriyetin dışişleri bakanı İsmet (İnönü) başkanlık ediyordu. İmparatorluğun dağılması Türkler ile Kürtleri birleştiren bağları –padişahlık, şeriat ve hilâfeti– yok etmişti ve Mustafa Kemal'in yaratmayı umduğu modern laik Türkiye, geleneksel yöntemlerine bağlı liderlerin başını çektiği özerk bir etnik gruba izin veremezdi: Onların da yeni çağa çekilmeleri gerekti. Tüm yurttaşların hiç ayırımsız eşitliği ilkesi, homojen bir ulus inşa politikasının ideolojik dayanağı oldu ve Kürtler böylece fermanla Türk oldular.[76]

Modern Türk devletinin köşe taşını oluşturan Türklüğün anlamı çoğu kez, bunun bir etnisite işareti değil, herkesin eşit olduğu varsayılan "hayali" bir Türk ulusuna aidiyete sadakat olduğunu kavrayamayanlarca sık sık yanlış anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin tarihsel olarak tanıdığı azınlıklar yalnızca gayrimüslimler olduğundan –Müslüman ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak– Kürtlerin de herhangi bir safkan Türk kadar Türk oldukları düşünülmektedir. Bu nedenle birçok Türk Avrupa Birliği'nin Kürtleri bir azınlık olarak tanımlamasını anlaşılmaz bulmaktadır.

1925 Şubat'ında Diyarbakır'ın kuzeyinde patlak veren ve Şeyh Said'in adını alan ayaklanma, bu tarih ile 1930 arasında Kürt eyaletlerinde meydana gelen bir dizi isyanın yalnızca ilkiydi. İsyan dolayısıyla kamu düzenini korumak için çıkarılan sert yasa, daha sonra Mustafa Kemal ve yakın arkadaşları tarafından siyasi muhalefeti susturmak için kullanıldı. Bir ayaklanma örgütlenme olasılığı illegal bir Kürt grubu tarafından 1923'ten beri tartışılmaktaydı; 1924'te İngilizlerin sorguladığı isyancıların dile getirdiği yakınmalardan yalnızca biri hilâfetin kaldırılmasıydı – buna ek olarak, kısa süre önce kamusal yerlerde Kürtçe konuşulması yasaklanmıştı; eğitim dilinin Türkçe olması Kürtlerin eğitimini engelliyordu; "Kürdistan" sözcüğü coğrafya kitaplarından çıkarılmıştı ve Türk askerleri Kürt köylerine baskın yapıyor, parasını ödemeden hayvan ve yiyecek alıyorlardı. İsyan 13 Şubat'ta, Palulu Nakşibendî Şeyhi Said'in aşiretinden on kişinin resmî makamların deyimiyle "eşkıyalık" nedeniyle kendilerini tutuklamak için gönderilen jandarmalara teslim olmayı reddetmeleri üzerine çıktı. Çekişme üç hafta kadar sürdü ve bu sırada Kürt aşiretlerinden bazıları asileri desteklediler; 7 Mart'ta bunlar Diyarbakır kentini kuşatma altına almışlardı. İsyan Doğu Anadolu'nun Van Gölü'nün batısındaki büyük bir kesimine yayıldı; yerel askerî güçler isyanı önlemeye yetmeyince, sıkıyönetim ilân edildi; ama bu da yetersiz kaldı, diğer yerlerden asker getirildi ve ayaklanma kanlı biçimde bastırıldı. Diyarbakır'ı kuşatanlar 15 Nisan'da teslim oldular – Mayıs sonunda ayaklanmanın son izleri de ezilmişti. Açıkça hem Kürt, hem İslâmcı nitelikteki isyan, değişimin sonuçlarına bir tepkiydi ve bölgenin şeyh olan büyük toprak ağalarının süregiden cumhuriyetçi devrimin kurbanları olma korkusunu yansıtıyordu. Birçok Kürt asıldı, birçoğu da batıya tehcir edildi. Türk ordusunun Şeyh Said isyanında Kurtuluş Savaşı'ndan daha fazla insan kaybettiği söylenmiştir.[77]

İsyanın ardından Mustafa Kemal ile İsmet'in (İnönü) başını çektikleri rejime muhalefet etkin biçimde susturuldu. TBMM'nin kabul ettiği Takrir-i Sükûn Kanunu'nun içerdiği acil durum önlemleri iki yıl geçerli kalacaklardı: Birçok gazete kapatıldı; doğuda sıkıyönetim devam etti; 1920'de milliyetçi davaya ikna olmayanları yargılamak üzere kurulan İstiklal Mahkemeleri yeniden devreye sokuldu ve birçok muhalif asıldı – bir tahmine göre tutuklanan yaklaşık 2.500 kişiden en az 240'ı,[78] bir diğerine göre 7.500 tutukludan 660'ı[79] idam edilmişti. 1924'te Mustafa Kemal'in (1923 Eylül'ünde kurulan) Halk Fırkası'ndan ay-

rılanlar Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdular; kurucuları arasında Mustafa Kemal'in, siyasetin uzlaşmaz bir yöne girmesinden hayal kırıklığına düşen ve TBMM'de açıkça muhalefet yapan eski yakın arkadaşları, bu kapsamda Kazım Karabekir ile Rauf (Orbay) da vardı. Hükümet 1925 Temmuz'unda partiyi kapatma kararı verdi.[80]

Baskılarla birlikte Türk toplumunu yeniden düzenlemeyi hedefleyen temel dönüşümler geldi ve bu yenilikler gene doğuda daha büyük bir halk tepkisiyle karşılaştı. Festen zorla şapkaya geçişin bile kurbanları oldu, çünkü bu değişim bazılarını 1820'lerin sonunda Sultan II. Mahmud döneminde sarığın yerine fesin getirilmesi kadar kızdırmıştı. 1925 Kasım'ında şapka yasasının yürürlüğe girdiği hafta, bir diğer yasayla –sıradan halkın günlük yaşamında her zaman önemli bir yeri olan– tekke, zaviye ve türbeler kapatıldı.* Aynı yılın Aralık ayında, ayı temel alan Hicrî takvimin yerine uluslararası Gregoryen takvimi getirildi, saatlerin gün batımından itibaren numaralandığı sistemin yerine de 24 saatlik sistem benimsendi. Ertesi yıl Batı'dan alınan yabancı kanunlarla büyük hukukî reformlar yapıldı. İsviçre kökenli olan yeni Medenî Kanun ile, diğer konular arasında, kadınların durumunda köklü değişiklikler yapılarak, onlara ailede ve işyerinde çok daha iyi bir konum sağlandı. Günümüz Türkiye'sinde kadınların Mustafa Kemal'e şükranlarının hâlâ sürmesinin nedeni de budur.[81]

1925'ten sonra Takrir-i Sükûn Kanunu'nun tam güç uygulandığı iki yıl boyunca, basın sindirildi: Liberal, tutucu, dinci ve komünist gazetelerin ayırım gözetmeksizin kapatılması, II. Abdülhamid'in zaman zaman başgösteren sansür dönemlerini anımsatıyordu; ancak hükümet çizgisini öven yayınlara izin verilmekteydi.[82] 1926'da Mustafa Kemal'e yönelik bir suikast girişimi, ona eski İTK'nın son kalıntılarından da kurtulmak için bir bahane yarattı. İTK resmen feshedilmiş olmasına rağmen, bazı üyeleri İtilaf devletleri işgaline direniş sırasında ve daha sonra faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Son çıkışları partinin eski liderlerinin 1923'te bir toplantı yaparak, Mustafa Kemal'e işbirliği öneren bir beyanname hazırlamaları olmuş, ama Mustafa Kemal bu öneriyi reddetmişti. 1925'te tüm siyasi muhalefet fiilen yasaklanmış olduğundan, suikast girişimini önde gelen İTK üyelerinin yargılanıp, idam edilmeleri için kullanmak zor olmadı. Yargılandıkları mahkeme suikast planının 1923 toplantısından çıktığını öne sürmüştü.[83]

Halk Fırkası'nın yerine geçen (ve İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar tek parti olarak kalan) Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ilk kurultayı sırasında, Mustafa Kemal 15-20 Ekim 1927 tarihlerinde hem tumturaklı, hem de tartışma yaratacak bölümler içeren, 36 saatlik bir konuşma yaparak, Osmanlı İmparatorlu-

* Sonunda hükümet II. Mahmud gibi bu konuda fazla başarılı olamadı – tarikatlar bugün de Türkiye'de yaşamın hareketli bir parçasını oluşturmaktadırlar.

ğu'nun çöküşü ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu konusundaki kendi görüşlerini anlattı. Bu dramın baş kahramanı doğal olarak bizzat Mustafa Kemal'di. Konuşma 1919 ile 1927 arasındaki olayların apaçık bir öyküsü değildir, 19 Mayıs 1919'da Samsun'da karaya çıktığı günden başlar. Söylevin en güvenilir İngilizce çevirisi 724 sayfadır ve bunun ilk 657 sayfası 29 Ekim 1923'e kadarki olayları ve cumhuriyetin ilânını anlatır.[84] Mustafa Kemal nutkun geri kalan kısmında yeni düzene pek olumlu bakmayanları eleştirir: Bunlar arasında (muhalefetin sözlerine yer verdikleri için) gazeteciler, ama özellikle de eski yakın arkadaşı Rauf (Orbay) bulunmaktadır.[85] Konuşmanın "Şimdi... size büyük bir fesattan söz edeceğim" diye başlayan bir bölümünde Rauf, Kazım Karabekir ve arkadaşları 1924'te onun otoritesine meydan okumaya cesaret eden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdukları için de uzun uzun eleştiriliyorlardı. Böylece TCF'nın zorla feshi ve dolayısıyla Mustafa Kemal'in devredilemez, "halkın iradesi uyarınca" siyasi tartışmanın koşullarını belirleme hakkı haklı gösteriliyordu.[86]

Gerek Türkler, gerekse yabancılar tarafından yazılan Türkiye Cumhuriyeti tarihleri Osmanlı sonrası devletin kuruluşundaki baskıları her zaman gözardı etmişler ve Mustafa Kemal'in burada oynadığı rolü, imparatorluğun Sevr Antlaşması ile önerilen parçalanmasına direnen ve ellerinde kalan bölümleri Türkler için bir anavatan olarak kurtarmak için çalışan aynı derecede değerli –köylülerden, kadınlara ve askerî komutanlara kadar– diğer bireyleri neredeyse tümüyle yok sayacak kadar vurgulamışlardır. Oysa 1921-2'de Batı Anadolu'da Yunanlılara karşı zaferin arkasındaki beyin olduğu için kayıtsız şartsız beğeni kazanıncaya kadar, Mustafa Kemal'in Türkiye'nin tartışmasız siyasi önderi olacağı ya da kendi gelecek görüşüne tümüyle katılmayanları ortadan kaldıracak bir güce erişeceği kesin değildi. Yakın zamanda yapılan araştırmalara göre Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki direniş mücadelesi İTK tarafından planlanıp, uygulanmıştı: Mustafa Kemal ve destekçileri başlangıçta bunun liderleri arasında değillerdi. Mustafa Kemal'in şahsını ön plana çıkarmak uğruna, imparatorluğun son döneminden cumhuriyetin başlangıcına geçişte geçmişle araya çekilen duvar da abartılmıştır. Cumhuriyet –örneğin coğrafî alanı ve demografisi gibi– birçok yönden imparatorluktan çok farklı da olsa, Jöntürk döneminden siyasi liderlik, bürokrasi ve ordu gibi önemli devamlılıklar da vardı. İdeoloji gibi kimi diğer yönlerin tahlili daha güçtür: Son dönem Osmanlı düşüncesinden, cumhuriyetçi ideolojinin merkezinde korunan yönler, Türklerin öne çıkarılması amacıyla hem Osmanlılık, hem de İslâmcılık'ın terk edilmesi; devletin en üst organ kabul edilerek bireyin ya da grubun sesinin azaltılması; seçkinci bir tavır ve bunun sonucu olarak halka güvensizlik; eğitim üstündeki vurgu ve ilerleme inancı olmuştu.[87]

Modern Türkiye'de kamusal yaşam, Türk milliyetçiliğinin Mustafa Kemal'in eylem ve sözlerinde görülen ve devletin askerî "bekçileri" tarafından yorumlanan versiyonu olan "Kemalizm" ile çerçevelidir. İnsanı efsaneden ayırmak kolay

bir iş değildir. Mustafa Kemal Türkiye'nin her yerinde –özellikle de cumhuriyetin kuruluşundaki önemli günlerin anılmasında– kendi onuruna heykeller dikilmesini teşvik ederek bir kült yaratmış ve bu uygulama onun mirasının bekçileri tarafından direnişin ve cumhuriyetin kuruluşunun diğer kahramanlarının[88] –aslında herhangi bir ünlü kadın ya da erkeğin– hemen tümüyle dışlanacağı bir biçimde sürdürülmüştür. Mustafa Kemal henüz hayattayken, cumhuriyetin varlığı için büyük bir şükran borçlu olduğu yetenekli askerî komutan Kazım Karabekir, savaş sonrası mücadeledeki rolüne ilişkin anılarını yayınlamaya çalışmış, ama hemen önlenmiştir. Anıların genişletilmiş bir biçimi 1960'da (cumhuriyetin kuruluşundan bu yana yapılan üç askerî darbeden ilkinin gerçekleştiği yıl) basıldığı zaman da yayıncı dava edilmiş, anılara el konulmuş ve kitap ancak davanın dokuz yıl sonra sona ermesinin ardından serbest bırakılmıştır.[89] Mustafa Kemal'in cenazesi 1953'ten beri Ankara'ya tepeden bakan ve birçok devlet törenine evsahipliği yapan anıtsal bir mozolede bulunmaktadır; sadık destekleyicisi İsmet (İnönü) dışındaki diğer arkadaşlarının mezarlarının yerini hatırlayan pek yoktur. Ancak Türkiye Cumhuriyeti her zaman bu denli sarsılmaz bir Kemalist eğilimde olmamıştır: Kemalizm 12 Eylül 1980'deki askerî darbeyle kamusal yaşamda mutlak bir egemenlik elde etmiştir.

Mustafa Kemal'in 1927'deki söylevinin bir bölümü, hâlâ çok tartışmalı bir konu olduğunu bildiği hilâfetin kaldırılmasına ayrılmıştı. Daha kısa bir bölümde fesin ve tarikatların yasaklanması cehaletle mücadele olarak haklı gösterilmiş ve İstiklal Mahkemeleri ile Takrir-i Sükûn Kanunu gibi baskıcı önlemlerin meşruiyeti savunulmuştu.[90] Mustafa Kemal, daha sonraki yıllarda peşpeşe gelen darbelerin ardından yansıyan bir argümanı kullanarak şunları söylüyordu:

> Her durumda yasal olan olağanüstü yöntemleri hiçbir zaman kendimizi hukukun üstüne çıkarmak için kullanmadık. Tersine, biz bunları ülkede huzur ve düzeni sağlamak için kullandık... uygulamak zorunda kaldığımız olağanüstü yöntemler için ihtiyaç kalmadığında, bunları terk etmekte tereddüt etmedik.[91]

Askerler ve Türk devletinin bekçiliği ve Kemalizm'in meşalesini ayakta tutma yükünü onlarla paylaşmak üzere kendilerini görevli kılan sivil destekçileri, Mustafa Kemal'in mirasını modern cumhuriyetin yurttaşlarını onun simgelediği değerlere uymaya ikna amacıyla sürdürmekte ve yorumlamaktadırlar – bu değerler yalnızca laisizm ve kamusal yaşamda geleceğe yönelik modernite ile sınırlı kalmamakta, muhalefetin ezilmesi ve ifade özgürlüğünün kısıtlanması gibi otoriter eğilimleri de kapsamaktadır. Mustafa Kemal'in eylemleri iktidarda olduğu yıllardaki tehlikelerle belirlenmişti; ama zaman değişmiştir ve 1920'lerin ideallerinin ve korkularının yarattığı çözümler, 21. yüzyılın getirdiği sorunlara ve meydan okumalara çok da uygun değillerdir. Ancak geçmişin yükü ağır basmaktadır ve birçok Türk Kemalizm'i "militarizmi, otoriterlik ve etnik milliyetçilik" ile bağlantılandırarak olumsuzlayan batılı görüşe katılmayacaktır: On-

lar için Kemalizm "ilerleme, dolayısıyla da özgürlük ile eşanlamlıdır."[92] Öte yandan bugün ifade özgürlüğünde daha büyük bir çeşitliliğin kabul edilir hale geldiğine ve Türk kamu yaşamında askerlerin yerinin gerilediğine ilişkin cesaret verici işaretler de vardır.

Osmanlı İmparatorluğu için, Osman'ın rüyasındaki gelecek vizyonu meşruiyet sağlamıştı; genç Türk Cumhuriyeti'nin de bir kuruluş efsanesine ihtiyacı vardı – ve Mustafa Kemal'in 1927 tarihli söylevinde bunu buldu. O ve adı anılmayan arkadaşları umutsuzluğun pençesinden büyük bir zafer kazandılar ve cumhuriyete tartışılmaz bir meşruiyet sağladılar. Tarihin, Mustafa Kemal'in söylevinde son derece ikna edici biçimde ifade ettiği versiyonu, Türkiye'deki büyük siyasi değişimlere rağmen ayakta kalabilmiştir. Geleceğin bir tarihçisi, geriye bakıp, bugünü büyük bir resmin içinde bir an gibi gördüğünde, Türkiye Cumhuriyeti'nin sonunda Mustafa Kemal'in rüyasını artık vurgulamaya ihtiyacı olmadığını fark ettiğini ve onu –kendisinden önce Osmanlı İmparatorluğu'na destek olan Osman'ın rüyası ve diğer efsanelerle birlikte– tarihin derinliklerine terk ettiğini keşfedebilir.

OSMANLI İMPARATORLUĞU PADİŞAHLARI

I. Osman	? – y.1324
I. Orhan	y.1324-62
I. Murad	1362-89
I. (Yıldırım) Bâyezid	1389-1402
Fetret devri	1402-13
I. Mehmed	1413-21
II. Murad (tahttan çekildi)	1421-44
II. Mehmed	1444-6
II. Murad	1446-51
II. (Fatih) Mehmed	1451-81
II. Bâyezid (tahttan indirildi)	1481-1512
I. Selim	1512-20
I. (Kanunî) Süleyman	1520-66
II. Selim	1566-74
III. Murad	1574-95
III. Mehmed	1595-1603
I. Ahmed	1603-17
I. Mustafa (tahttan indirildi)	1617-18
II. Osman (öldürüldü)	1618-22
I. Mustafa (tahttan indirildi)	1622-23
IV. Murad	1623-40
I. (Deli) İbrahim (idam edildi)	1640-48
IV. (Avcı) Mehmed (tahttan indirildi)	1648-87
II. Süleyman	1687-91
II. Ahmed	1691-5
II. Mustafa (tahttan indirildi)	1695-1703
III. Ahmed (tahttan indirildi)	1703-30
I. Mahmud	1730-54
III. Osman	1754-7
III. Mustafa	1757-74
I. Abdülhamid	1774-89

III. Selim (tahttan indirildi)	1789-1807
IV. Mustafa (tahttan indirildi)	1807-08
II. Mahmud	1808-39
I. Abdülmecid	1839-61
I. Abdülaziz (tahttan indirildi)	1861-76
V. Murad (tahttan indirildi)	1876
II. Abdülhamid (tahttan indirildi)	1876-1909
V. Mehmed Reşad	1909-18
VI. Mehmed Vahdeddin (tahttan çekildi)	1918-22
II. Abdülmecid (yalnızca halife)	1922-4

KRONOLOJİ

	Tahttaki Padişah		Önemli olaylar (Osmanlı dışındaki olaylar italiklc belirtilmiştir)
		1054	Bizans'ın Papa tarafından sapkın olarak damgalanması
		1071	Malazgirt Savaşı: Bizans ordusunun Selçuklu Türklerine yenilmesi
		1176	Miryakefalon Savaşı: Bizans ordusunun Selçuklu Türklerine yenilmesi
		1187	Selahaddin'in Kudüs'ü alması
		1204-61	Latinlerin Konstantinopolis'i işgali
		1243	Moğolların Kösedağ'da Selçuklu Türklerini yenmesi
		1258	Moğolların hilâfetin başkenti Bağdat'ı yağmalamaları
? – y.1324	I. Osman	1301	Koyunhisar (Bapheus) Savaşı: Osman'ın güçlerinin Bizans ordusunu yenmesi
		1306	*Sen Jan Şövalyelerinin Rodos'u merkez edinmeleri*
y.1324-62	I. Orhan	1326	Osmanlıların Bursa'yı alması
		1326-7	En erken Osmanlı sikkesi
		1329	Eskihisar (Pelekanon) Savaşı: Orhan'ın ordusunun Bizans ordusunu yenmesi
		1330'lar	Karesi Türklerinin Çanakkale Boğazı'ndan Trakya'ya geçişi
		1331	Osmanlıların İznik'i alması
		1337	Osmanlıların İzmit'i alması
		y.1345	Osmanlıların Karesi beyliğini ilhakı
		1346	Orhan'ın VI. Ioannis Kantakuzenos'un kızı Teodora ile evlenmesi
		1352	Orhan'ın Cenova ile antlaşması
		1354	Deprem, Gelibolu'nun Osmanlılara geçmesi
		1360'lar	Osmanlıların Edirne'yi alması
		1361	Gazi Evrenos'un Gümülcüne'yi alması
1362-89	I. Murad	1366	Gelibolu'nun Latin donanmasının eline geçmesi
		1369	*İmparator V. Ioannes Paleologos'un Papa'dan yardım istemesi*

	Tahttaki Padişah		Önemli olaylar (Osmanlı dışındaki olaylar italikle belirtilmiştir)
		1371	Çirmen Savaşı: Osmanlıların Sırp ve Bulgar beylerini yenmesi
		1373	Savcı ve Andronikos isyanı
		1380'ler	Osmanlıların Hamid beyliğini ilhakı
		1386	Osmanlıların Niş'i Sırbistan'dan alması
		1386	İlk Osmanlı-Karaman çatışması
		1387	Bizans'ın Selanik kentinin Osmanlı egemenliğini kabul etmesi
		1388	Ploçnik Savaşı: Osmanlı kuvvetlerinin Bosna ordusuna yenilgisi
		1389	Kosova (Kosova Polje) Savaşı: Murad'ın öldürülmesi
1389–1402	I. Bâyezid	1390'lar	Osmanlıların tüm Batı Anadolu beyliklerini ilhakı
		1391	Sırbistan'ın Osmanlı vassalı olması
		1393-4	Bâyezid'in Bizanslı vassallarını Serez'e çağırması
		1393	Osmanlı'nın Bulgar kralı Ioannes Şişman'ın topraklarını ilhakı
		1394-1402	Osmanlıların Konstantinopolis'i kuşatması
		1394	Gazi Evrenos'un Yunanistan'ın içlerine girmeye başlaması
		1394	Osmanlıların Selanik'i işgali
		1395	Osmanlıların Eflaklı Mircea'yı yenmesi
		1396	Niğbolu Savaşı: Osmanlıların Haçlı ordularını yenmesi
		1397-1403	*İmparator II. Manuel'in Avrupa'da yardım arayışları*
		1397	Karaman'ın bağımsızlığını yitirmesi
		1398	Osmanlıların Sivas'ta Kadı Burhaneddin'e karşı seferi
		1402	Ankara Savaşı: Timurlenk'in Osmanlıları yenmesi, Anadolu beyliklerinin yeniden bağımsız olması
1402-13	Fetret devri	1402-13	Bâyezid'in oğulları arasında taht kavgası
1413-21	I. Mehmed	1416	Şeyh Bedreddin isyanı
		1417	Gazi Evrenos'un ölümü
1421-44	II.Murad	1421-2	"Düzmece Mustafa" isyanı
		1422	Osmanlıların Selanik'i kuşatması
		1423	*Bizans'ın Selanik'i Venedik'e vermesi*
		1425	Osmanlıların Batı Anadolu beyliklerini yeniden ilhakı
		1427	*Macarların Belgrad'ı Sırplardan alması*
		1427	Osmanlıların Güvercinlik'i kazanması

Tahttaki Padişah		Önemli olaylar (Osmanlı dışındaki olaylar italikle belirtilmiştir)
	1430	Selanik'in Osmanlılara geçmesi
	1437-9	*Ferrara-Floranca Konsili: Ortodoks ve Katolik kiliseleri arasında birlik sağlanması*
	1438-9	Sırbistan'a karşı Osmanlı seferi
	1440	Osmanlıların Belgrad'ı almayı başaramaması
	1444	Varna Haçlı seferi: Osmanlıların Haçlı ordusunu yenmesi
1444-46 II. Mehmed	1444	Osmanlı akçesinin değerinin düşürülmesi
1446-51 II. Murad	1448	İkinci Kosova (Kosova Polje) savaşı: Osmanlıların Macar ve Eflaklılara karşı zaferi
	1449	*XI. Konstantin'in Bizans imparatoru olarak taç giymesi*
1451-1481 II. Mehmed	1451-2	İstanbul Boğazı'nda Boğazkesen hisarının yapımı
	1453	Osmanlıların Konstantinopolis'i fethi
	1454-5	Sırbistan seferi
	1455	Osmanlıların Ceneviz kolonilerini almaya başlamaları
	1456	Belgrad kuşatmasının başarısız kalması
1456-68 Mahmud (Angelovic) Paşa'nın veziriazamlığı		
	1457-8	Yedikule ile Eski Saray'ın yapımı
	1458	*Matyas Corvinus'un Macar tahtına geçmesi*
	1458-60	Osmanlı'nın Mora'yı fethi
	1459	Sırbistan'ın tümüyle Osmanlı İmparatorluğu'na ilhakı
	1459	Topkapı Sarayı inşaatına başlanması
	1460-1	Kapalı Çarşı'nın inşaatına başlanması
	1461	Trabzon Komnenc (Bizans) krallığının fethi
	1462	Çanakkale Boğazı'nın iki yanındaki hisarların yapımı
	1463-79	Osmanlı-Venedik savaşı
	1463	II. Mehmed külliyesinin inşaatına başlanması
	1463	Osmanlı'nın Bosna ve Hersek'i ilhakı
	1466	Osmanlıların İskender Bey'e karşı seferi
	1467	Akkoyunlu Uzun Hasan'ın Karakoyunlu topraklarını ilhakı
	1468	Karaman seferi: Çok sayıda insanın İstanbul'a tehciri
	1472-3	Osmanlılar ile Akkoyunluların Karaman için savaşı

	Tahttaki Padişah		Önemli olaylar (Osmanlı dışındaki olaylar italikle belirtilmiştir)
1472-4	Mahmud (Angelovic) Paşa'nın veziriazamlığı		
		1474	Osmanlıların Karaman'ı yeniden ilhakı
		1475	Osmanlıların Ceneviz kolonisi Kefe'yi ilhakı
		1478	Kırım Tatarlarının Osmanlı vassallığını kabul etmesi
		1480	Osmanlıların Otranto'yu alması
		1480	Osmanlıların Rodos kuşatmasının başarısızlığa uğraması
		1481	Osmanlıların Otranto'yu teslim etmeleri
1481-1512	II. Bâyezid	1481	Cem Sultan'ın Memlük sarayına sığınması
		1482	Cem Sultan'ın önce Rodos'a, sonra Fransa'ya gitmesi
		1485-91	Osmanlı-Memlük savaşı
		1489	Cem Sultan'ın Roma'ya gitmesi
		1492	*Gırnata İslâm krallığının Ferdinand ile İsabella'nın eline geçmesi*
		1492	Osmanlı İmparatorluğu'nun İspanyol Yahudilerine sığınma vermesi
		1495	Cem Sultan'ın ölümü
		1497	*Vasco da Gama'nın Ümit Burnu'nu dolaşması*
		1499	Cem Sultan'ın naaşının İstanbul'a iadesi
		1499-1502	Osmanlı-Venedik savaşı
		1501	*Şah İsmail'in Safevi Devletini kurması*
		1502	Bâyezid'in ilk kez Kızılbaşlara karşı önlem alması
		1510-12	Bâyezid'in oğulları arasında taht kavgası
		1510	Osmanlıların Portekiz'e karşı Memlüklere deniz yardımı
		1511	Şahkulu isyanı
1512-20	I. Selim	1514	Çaldıran Savaşı: Osmanlıların Safevi ordusunu yenmesi
		1515	Dulkadir beyliğinin Osmanlılara yenilgisi
		1516-17	Osmanlıların Suriye ve Mısır'ı Memlük sultanlığından alması
		1520'ler	Hint Okyanusu'nda Osmanlı-Portekiz rekabeti
		1520	Şah Veli isyanı
1520-66	I. Süleyman	1521	Osmanlıların Belgrad'ı alması
		1522	Osmanlıların Rodos'u alması

	Tahttaki Padişah		Önemli olaylar (Osmanlı dışındaki olaylar italikle belirtilmiştir)
1523-36	İbrahim Paşa'nın veziriazamlığı		
		1526-7	Kilikya'da başlayan vergi ayaklanmasının Doğu Anadolu'ya yayılması
		1526	Mohaç Savaşı: Ortaçağ Macar krallığının sonu; Macaristan'da Osmanlı-Habsburg rekabetinin başlaması
		1529	Osmanlı'nın başarısız Viyana kuşatması
		1530	*V. Karl'ın Kutsal Roma İmparatoru olarak taç giymesi*
		1530'lar	Kuzey Afrika'da Osmanlı-Habsburg rekabetinin başlaması
		1534	Süleyman'ın Hürrem Sultan ile evlenmesi
		1534	Osmanlıların Tebriz'i işgal edip, Bağdat'ı almaları
		1535	Yemen'de geçici eyalet oluşumu
		1538	Osmanlı'nın Boğdan seferi; Kuzeybatı Karadeniz sahilinin ilhakı
		1541	Macaristan'ın büyük bölümünün Osmanlı egemenliğine girmesi
1544-53	Rüstem Paşa'nın veziriazamlığı		
		1546	Basra'nın eyalet olması
		1547	*IV.İvan'ın 'Tüm Rusya Çarı olarak taç giymesi*
		1548	Safeviler ile başta Kafkasya'da olarak çatışmaların yeniden başlaması
		1550'ler	Kazakların Ukrayna'da Osmanlılara ve Kırım Tatarlarına saldırıları
		1550-9	Süleymaniye külliyesinin yapımı
		1552	*IV. İvan'ın Kazan hanlığını ele geçirmesi*
		1552	Erdel'in bir kısmının Osmanlı egemenliğine girmesi
		1552	Piri Reis'in Hürmüz ve Bahreyn'i alma girişiminin başarısız kalması
		1555	Osmanlılar ile Safeviler arasında Amasya antlaşması
		1555	Habeş eyaletinin oluşturulması
1555-61	Rüstem Paşa'nın veziriazamlığı		
		1556	*IV. İvan'ın Astrahan hanlığını ele geçirmesi*
		1558	Hürrem Sultan'ın ölümü

	Tahttaki Padişah		Önemli olaylar (Osmanlı dışındaki olaylar italikle belirtilmiştir)
		1558	Süleyman'ın oğulları Bâyezid ve Selim arasında taht için rekabetin başlaması
1565-79	Sokollu Mehmed Paşa'nın veziriazamlığı		
		1565	Osmanlıların Sen Jan Şövalyeleri'nin Malta'daki merkezlerini kuşatmalarının başarısız kalması
1566-74	II. Selim	1568-71	Yemen'deki isyanın bastırılması
		1568	Osmanlı-Avusturya Habsburgları barış antlaşması
		1569	Don-Volga kanal projesinin gerçekleştirilememesi
		1571	Osmanlıların Kıbrıs'ı Venedik'ten alması
		1571	İnebahtı Savaşı: Osmanlıların Kutsal Birliğe yenilmesi
		1572	Ayasofya'da ciddi tamirat yapılması
1574-95	III. Murad	1574	Galata'daki gözlemeviminin yapımına başlanması
		1575	Edirne'deki Selimiye külliyesinin tamamlanması
		1575	*İspanya devletinin iflas ilân etmesi*
		1578-90	Kafkaslar'da Safeviler ile savaş
		1578	Sokollu Mehmed Paşa'nın Venedik'ten padişah portreleri ısmarlaması
		1580'ler	Murad'ın padişah hanesini büyük çapta genişletmesi – Topkapı Sarayı hareminin büyütülmesi ve kara hadımağasının rolünün artması
		1580	Galata gözlemevinin yıkılması
		1580	Batı Akdeniz'de Osmanlı ile İspanyol Habsburgları arasında ateşkes
		1585-86	Osmanlı akçesinin değerinin düşürülmesi
		1588	Mimar Sinan'ın ölümü
		1589	Paranın değerinin düşmesine tepki olarak yeniçerilerin isyanı
		y.1590	Osmanlıların köylülerden başıbozuk piyade birlikleri toplamaya başlaması
		1590'lar	Eyaletlerde Osmanlı merkezî hükümetine karşı ayaklanmalar, Anadolu'da Celâlî isyanlarının başlaması
		1591-2	İslâm'ın bininci yılı
		1593-1606	Avusturya Habsburgları ile savaş
		1596	Haçova Savaşı
1595-1603	III. Mehmed		
1603-17	I. Ahmed	1603-18	Safeviler ile savaş
		1606-7	Suriye'de Canboladoğlu Ali Paşa isyanı

	Tahttaki Padişah		Önemli olaylar (Osmanlı dışındaki olaylar italikle belirtilmiştir)
		1609-17	I. Ahmed külliyesinin yapımı
		1609	Celâli isyanlarının ilk aşamasının sonu
1617-18	I. Mustafa		
1618-22	II. Osman	1618-48	*Avrupa'da 30 Yıl Savaşları*
		1621-2	Osmanlılar'ın Lehistan'a karşı seferi
1622-23	I. Mustafa	1622-8	Abaza Mehmed Paşa isyanı
1623-40	IV. Murad	1623-32	Murad'ın annesi Kösem Sultan'ın naiplik dönemi
		1624-39	Safevilere karşı savaş
		1624	Bağdat'ın Safevilere kaybedilmesi
		1624	Ukrayna Kazaklarının İstanbul Boğazı'ndaki köyleri yağmalayıp, Trabzon'a saldırması
		1627-8	Osmanlıların Kırım'da hanlık mücadelesine müdahalesi
		1630	Bağdat'ı geri alma çabalarının başarısızlığı
		1631	Püriten Kadızâdeli hareketinin başlaması
		1632	Murad'ın reform programının başlaması
		1633	İstanbul'da Kadızâdeli kökenli huzursuzluklar
		1635	Osmanlı'nın Yemen'den çekilmesi
		1636-41	Azak'ın Don Kazaklarının elinde bulunduğu dönem
		1638	Bağdat'ın geri alınması
1640-8	I. İbrahim	1640-4	Veziriazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın mali reformları
		1640-8	Kösem Sultan'ın yeniden naiplik rolünü üstlenmesi
		1642-3	Halep valisi Nasuhpaşazâde Hüseyin Paşa isyanı
		1644-69	Venedik ile Girit için savaş
		1647-8	Sivas valisi Varvar Ali Paşa ile diğerlerinin isyanları
		1648	Kapıkulu isyanı – İbrahim'in tahttan indirilmesi
1648-1687	IV. Mehmed	1648-57	*Hetman Hemilnitskiy önderliğinde Kazak isyanı*
		1649	Gürcü Abdünnebi Ağa isyanı
		1651	İstanbul'da esnaf ayaklanması; Kösem Sultan'ın öldürülmesi
		1656	İstanbul'da kapıkuluna maaşların düşük değerli parayla ödenmesi sonucu şiddet
1656-61	Köprülü Mehmed Paşa'nın Sadrazamlığı		
		1657-8	Osmanlı vassalı Erdelli Rakoçi'ye karşı sefer
		1658-9	Abaza Hasan Paşa ve diğerlerinin Köprülü Mehmed'e karşı ayaklanması

	Tahttaki Padişah		Önemli olaylar (Osmanlı dışındaki olaylar italikle belirtilmiştir)
		1659	Padişah ailesinin Çanakkale gezisi; Turhan Sultan'ın yaptırdığı hisarların tamamlanması
		1660	Kuzeybatı Erdel'de Varad eyaletinin oluşturulması
		1660	İstanbul Eminönü'nde büyük yangın; Turhan Sultan'ın "Yeni" camiinin inşasına başlanması
1661-76	Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın Sadrazamlığı		
		1664	Budin'in kuzeybatısında Uyvar eyaletinin oluşturulması
		1665	Vanî Mehmed Efendi'nin Fazıl Ahmed'in manevî danışmanı olması: Kadızâdelilerin yeniden faaliyete geçmesi
		1665	Sabetay Sevi'nin Mesihlik iddiasında bulunması
		1667	*Ukrayna'nın Lehistan ve Moskof Devleti arasında bölünmesi*
		1669	Girit'in Osmanlı'ya geçmesi; adanın yeni bir eyalet olması
		1669	Sağ Kıyı Ukrayna'sında Hetman Doroşenko'nun Osmanlı vassallığını kabul etmesi
		1671-2	Lehistan ile savaş
		1672	Lehistan'ın Podolya eyaletinde Kameniçe eyaletinin oluşturulması
		1674	Hetman Doroşenko'nun Çehrin'deki başkentini Moskof Devleti'nden kurtarmak amaçlı sefer
1676-83	Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Sadrazamlığı		
		1676	Hetman Doroşenko'nun padişahın yerine çara sadakati seçmesi
		1677-8	Moskof Devleti'ne karşı savaş
		1681	Osmanlılar ile Moskof Devleti arasında Bahçesaray antlaşmasıyla Sağ Kıyı Ukrayna'sında Osmanlı egemenliğinin kabulü
		1683-99	Avusturya Habsburgları, Venedik, Lehistan ve Moskof Devleti ile savaş
		1683	İkinci Viyana kuşatmasının başarısız kalması
		1684	*Fransa ile Avusturya Habsburgları arasında barış anlaşması*
		1686	Osmanlıların Budin ve Macaristan'ın büyük kesimini kaybetmesi
		1687	Kırım'a ilerleyen Moskof ordusunun bozgun halinde geri çekilmesi

	Tahttaki Padişah		Önemli olaylar (Osmanlı dışındaki olaylar italikle belirtilmiştir)
		1687	Osmanlıların Mohaç savaşında yenilgisi; Veziriazam Sarı Süleyman Paşa'nın kaçması-IV. Mehmed'in tahttan indirilmesi
1687-91	II. Süleyman	1687-8	Sekban isyanı; İstanbul'da kapıkulu ayaklanması
		1688	Orangeli William'ın Osmanlılar ile Habsburglar arasında barış görüşmeleri başlatması
		1688	Belgrad'ın Habsburgların eline geçmesi
		1688-97	*Augsburg Birliği Savaşı*
		1689	Kırım'a ilerleyen Moskof ordusunun bozgun halinde geri çekilmesi
1689-91	Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın Sadrazamlığı		
		1690	Fazıl Mustafa'nın mali reformlarının başlaması
		1690	Osmanlıların Belgrad'ı ve diğer hisarları geri alması
1691-95	II. Ahmed	1695	Malikâne sisteminin başlaması
1695-1702	II. Mustafa	1697	Osmanlı ordusunun Zenta'da bozguna uğraması
1697-1702	Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Sadrazamlığı		
		1699	Osmanlılar ile Avusturya ve müttefikleri arasında Karlofça antlaşmasıyla barış sağlanması
1703-30	III. Ahmed	1703	II. Mustafa'nın "Edirne Vak'ası" sonucu tahttan indirilmesi
		1703	*Büyük Petro'nun St. Petersburg'u kurması*
		1709-14	İsveçli XII. Karl'ın Poltava yenilgisinden sonra Osmanlılara sığınması
		1710-11	Rusya'ya karşı savaş
		1715-18	Venedik ve Avusturya'ya karşı savaş
		1717	Belgrad'ın Avusturya'ya kaybedilmesi; daha sonraki barış görüşmelerinde Osmanlı-Habsburg sınırının Niş'ten çekilmesi
1718-30	Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın Sadrazamlığı		
		1720'ler	"Lâle Devri"
		1720-1	Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin kültür elçisi olarak Fransa'yı ziyareti
		1720	III. Ahmed'in oğullarının görkemli sünnet düğünleri
		1721	Sadabad Sarayının yapımına başlanması
		1722	Safevi hanedanın düşmesi; Osmanlı ve Rus kuvvetlerinin Kuzeybatı İran'a girmesi

	Tahttaki Padişah		Önemli olaylar (Osmanlı dışındaki olaylar italikle belirtilmiştir)
		1724	Osmanlı ve Rusların Kuzeybatı İran'ı paylaşmaya anlaşmaları
		1724-46	Osmanlı-İran savaşı
		1727	İmparatorluktaki ilk Arapça karakter basan matbaanın kurulması
		1730	"Patrona Halil" isyanı
1730-54	I. Mahmud	1736	Rusların Kırım hanlığının merkezi Bahçesaray'ı alması
		1737	Rusya'nın kuzey Karadeniz'deki Özi kalesini alması; Avusturya'nın savaşa katılması
		1739	Belgrad antlaşması: Avusturya'nın Belgrad'ı kaybetmesi
		1740-75	Şeyh Zahir el-Ömer'in Akkâ ve civarını kontrolüne alması
		1740	Osmanlı-Fransız ticaret anlaşması
		1740	İstanbul'da şiddet olayları
		1748	İstanbul'da şiddet olayları
1754-7	III. Osman	1755	İstanbul'da Nuruosmaniye külliyesinin tamamlanması
		1756	İstanbul'da büyük yangın
1757-74	III. Mustafa	1762	*II. (Büyük) Katerina'nın Rus tahtına geçmesi*
		1763-5	Bahçesaray'da Rus konsolosluğunun açılması
		1768-74	Rusya ile savaş
		1770'ler	Arabistan'da püriten Vahhabî mezhebinin ilk kıpırdanışları
		1770	Rus donanmasının Çeşme açıklarında Osmanlı donanmasını yenmesi
		1771	Rusya'nın Kırım'ı işgali
		1772	Kırım hanı Sahip Giray'ın Kırım'ın bağımsızlığını ilânı
		1772	Bulutkapan Ali ile Zahir el-Ömer'in Rus donanmasının desteğiyle Lübnan'ı kuşatması
		1772	*Lehistan'ın Rusya, Prusya ve Avusturya arasında ilk bölünmesi*
1774-89	I. Abdülhamid	1774	Küçük Kaynarca antlaşmasıyla Rus savaşının sona ermesi
		1775-1804	Suriye'nin Cezzar Ahmed Paşa'nın kontrolünde bulunması
		1783	Rusya'nın Kırım hanlığını ilhakı
		1786	Mısır'daki huzursuzlukları bastırmak üzere bir Osmanlı donanması gönderilmesi

	Tahttaki Padişah		Önemli olaylar (Osmanlı dışındaki olaylar italikle belirtilmiştir)
		1787-92	Rusya ile savaş
		1787	Tepedelenli Ali Paşa'nın Yanya valisi olması
		1788-91	Avusturya ile savaş
1789-1807	III. Selim	1789	Selim'in imparatorluğun geleceği hakkında devlet adamlarının görüşlerini alması
		1789	*Fransız Devrimi*
		1789-91	Belgrad'ın Avusturya'nın elinde olduğu dönem
		1791	Osmanlı hükümet kuvvetlerinin Balkanlar'daki küçük eşrafa karşı harekete geçmesi
		1792	Balkan eşrafından Pazvantoğlu Osman Paşa'nın Vidin'i ele geçirmesi
		1792	Selim'in imparatorluğun durumuna ilişkin devlet adamlarının raporlarını incelemesi
		1793	Avrupa başkentlerinde ilk kez Osmanlı elçilikleri açılması
		1793	*Lehistan'ın Rusya ile Prusya arasında ikinci bölünmesi*
		1793	Osmanlıların Avrupa'da Fransa'ya karşı savaşta tarafsızlıklarını ilân etmeleri
		1793-4	Nizâm-ı Cedid ordusu ve İrad-ı Cedid Defterdarlığı'nın kurulması
		1795	*Lehistan'ın Rusya, Prusya ve Avusturya arasında üçüncü bölünmesi*
		1798	Napoleon Bonaparte'ın Mısır'ı işgali
		1798	Vahhabî kuvvetlerinin Şerif Galib'in ordusunu yenmesi
		1799	Bonaparte'ın Fransa'ya dönmesi
		1801-2	Mısır'da İngiliz kontrolü
		1802	Anadolu'dan Nizâm-ı Cedid'e asker toplanması
		1803	Vahhabîlere karşı Osmanlı seferi; Vahhabîlerin bir süre Mekke'yi işgali
		1804	Osmanlı hükümeti ile Sırp kuvvetlerinin yeniçeri milisleri Belgrad'dan çıkartması
		1805	Nizâm-ı Cedid'e Balkanlar'dan asker toplanması
		1805	Vahhabîlerin Medine'yi yağmalaması
		1805	Kavalalı Mehmed Ali'nin Mısır'a vali atanması
		1806-12	Rusya ile savaş
		1806	Selim'in I. Napoleon'u imparator olarak tanıması; ona portresini hediye etmesi
		1806	Vahhabîlerin Mekke'yi yeniden ele geçirmeleri

	Tahttaki Padişah		Önemli olaylar (Osmanlı dışındaki olaylar italikle belirtilmiştir)
		1806	Edirne'de Nizam-ı Cedid'e asker toplanmasına şiddetli tepkiler
		1807	Sırp güçlerinin Belgrad'ı işgali
		1807	İngiliz donanma güçlerinin Çanakkale Boğazı'na saldırısı
		1807	Nizâm-ı Cedid'in şiddetle sona erdirilmesi
		1807	*Tilsit Antlaşması: Fransa ile Rusya'nın Balkanlar'daki Osmanlı topraklarının büyük bölümünü paylaşmak için anlaşmaları*
		1807	Vahhabîlerin Hicaz'ı Osmanlı hac kervanlarına kapatmaları
1807-8	IV. Mustafa	1808	Alemdâr Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gelmesi ve kısa süre sonra öldürülmesi
		1808	III. Selim'in öldürülmesi
1808-39	II. Mahmud	1811-8	Mehmed Ali Paşa ile İbrahim Paşa'nın Vahhabîleri bastırmaları
		1813	II. Mahmud'un taşra eşrafının varlıklarına el koymaya başlaması
		1814	Odessa'da "Filiki Etairia"nın (Dostlar Birliği) kurulması
		1820-3	İran'da Kaçarlarla savaş
		1821	Yunan bağımsızlık hareketinin başlaması
		1822	Tepedelenli Ali Paşa'nın öldürülmesi
		1824-7	Osmanlı'nın Yunan bağımsızlık hareketini bastırma çabaları
		1826	Mahmud'un yeniçeri ocağını kaldırması, yeni bir ordu kurulması; aşamalı olarak ıslahat hareketlerine başlanması
		1828-9	Rusya ile savaş
		1829	Devlet memurlarına fes giyme zorunluluğu getirilmesi
		1830-31	İlk Osmanlı nüfus sayımı
		1830	Cezayir'in Fransız himayesine girmesi
		1831	Mehmed Ali Paşa'nın Suriye'ye saldırısı
		1833	İbrahim Paşa'nın Kütahya'ya kadar ilerleyip, geri çekilmesi
		1838	Baltalimanı ticaret antlaşmasıyla Osmanlıların tekelleri yasaklamaya zorlanması
		1839	Nizip Savaşı: İbrahim Paşa'nın Osmanlı ordusunu bozguna uğratması

	Tahttaki Padişah		Önemli olaylar (Osmanlı dışındaki olaylar italikle belirtilmiştir)
1839-61	Abdülmecid	1839	Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Tanzimat döneminin başlaması
		1840	Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın kalıtsal vali olarak tanınması
		1846	İstanbul'daki köle pazarının kapatılması
		1847-9	Ayasofya'nın tamiri
		1847	Köle ticaretine karşı önlemler alınması
		1850	Vidin'de ayaklanma
		1851	*Londra'da Büyük Fuar*
		1853-6	Kırım Savaşı
1855-71	Âli Paşa ile Fuad Paşa'nın Sadrazamlıkları (dönemin büyük bölümünde)		
		1856	Islahat Fermanı; Paris Antlaşması
		1859	Kuleli Vak'ası
		1860	Mülteci komisyonunun kurulması
1861-76	Abdülaziz	1863	Osmanlı Bankası'nın kurulması
		1863	Abdülaziz'in Mısır'ı ziyareti, Beylerbeyi Sarayı'nın yaptırmaya başlaması
		1864	Rusya'nın Kafkasya Müslümanlarını göçe zorlaması
		1865	Kısa süre sonra "Genç Osmanlılar" olarak bilinecek İttifak-ı Hamiyyet'in kurulması
		1867	Abdülaziz'in Fransa ve İngiltere'yi ziyareti
		1869	Süveyş Kanalı'nın açılışı
		1870'ler	Anadolu'da sel, kuraklık ve açlık
		1870-1	*Fransız-Prusya savaşı*
		1872	Yemen'in yeniden işgali
		1873	İstanbul-Paris demiryolunun ilk bölümünün açılışı
1876	V. Murad		
1876-1909	II. Abdülhamid	1876	"Bulgar katliamları"
		1876	Kanun-i Esasi'nin ilânı
		1877-8	Rusya ile savaş
		1878	Kanun-i Esasi'nin askıya alınması
		1878	V. Murad'ı yeniden tahta çıkarma girişiminin başarısız kalması
		1878	Berlin Kongresi ve Antlaşması
		1881	Tunus'un Fransız himayesine girmesi

	Tahttaki Padişah		Önemli olaylar (Osmanlı dışındaki olaylar italikle belirtilmiştir)
		1881	Arnavutluk'taki silahlı ayaklanmanın bastırılması
		1881	Düyûn-u Umûmiye'nin kurulması
		1882	İngilizlerin Mısır'ı işgali
		1884-5	Afrika'nın geleceği konusunda Berlin konferansı
		1884	Eski sadrazam ve "Kanun-i Esasi'nin babası" Midhat Paşa'nın Taif'te öldürülmesi
		1888	Genç Osmanlılar'dan yazar ve bürokrat Namık Kemal'in ölümü
		1889	Kayser II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyareti
		1891	Doğu Anadolu'yu denetlemek amacıyla Hamidiye birliklerinin kuruluşu
		1893	İç Makedonya Devrimci Örgütü'nün kuruluşu
		1894	Bitlis'te Hamidiye birlikleri ile yöre Ermenileri arasında şiddetli çatışmalar
		1894	Yeraltı gruplarının İttihat ve Terakki Komitesi ya da Jöntürkler olarak birleşmeleri
		1895	Aydın ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın ölümü
		1895	Ermeni devrimci örgütü Hınçak'ın İstanbul'da çatışmalara yol açması
		1896	Doğu Anadolu'da yeni şiddet olaylarının başlaması
		1896	Ermeni devrimci örgütü Taşnak'ın İstanbul'da Osmanlı Bankası'nın merkezine saldırması
		1897	Yunanistan ile savaş
		1897	Çar II. Nikola ile İmparator Franz Joseph'in Balkanlar'daki Osmanlı topraklarında kendi etki alanlarını belirlemeleri
		1897	Girit'e özerklik verilmesi
		1898	Kayser II. Wilhelm'in İstanbul ve Suriye'yi ziyareti
		1902	İTK muhalefetinin Paris'teki ilk kongresi
		1905-7	Anadolu'da hükümet aleyhtarı huzursuzluklar
		1906	İTK'de bölünme; daha radikal TİK'in liderliğe geçmesi
1918-22	VI. Mehmed Vahdeddin	1906	TİK'in Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleşmesi
		1907	Paris'te ikinci muhalefet kongresi
		1908	Çar II. Nikola ile Kral VII. Edward'ın Reval'de "Makedonya Sorunu"nu görüşmek üzere buluşmaları
		1908	Jöntürk devrimi

	Tahttaki Padişah		Önemli olaylar (Osmanlı dışındaki olaylar italikle belirtilmiştir)
		1908	Osmanlıların Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Girit'i kaybetmeleri
		1908	Osmanlı meclisinin yeniden açılması
		1909	Karşı devrim: "31 Mart Vakası"; Abdülhamid'in Selanik'e sürülmesi
1909-18	V. Mehmed Reşad	1910-11	Suriye'de ve Hicaz'da Arap aşiretlerinin ayaklanması
		1911	Mehmed Reşad'ın Balkanlar'daki gezisi
		1911	İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali
		1911	Osmanlıların Yemen'den kısmen çekilmeleri
		1912-13	Birinci Balkan Savaşı: Edirne'nin kaybedilmesi
		1912	Abdülhamid'in İstanbul'a dönmesi
		1913	İTK darbesi: Mahmud Şevket Paşa'nın veziriazam olması ve çok geçmeden öldürülmesi
		1913	İkinci Balkan Savaşı: Edirne'nin geri alınması
		1914	*Arşidük Franz-Ferdinand'ın Saraybosna'da suikaste kurban gitmesi*
		1914-18	Birinci Dünya Savaşı: Osmanlıların Almanya ile ittifakı
		1914	İngilizlerin Basra'yı alıp, Irak'ta kuzeye doğru ilerlemeleri
		1915	Enver Paşa'nın Sarıkamış'ta Rus ordusuna yenilmesi
		1915	Osmanlı Ermeni birliklerinin silahsızlandırılması
		1915	Hükümetin Doğu Anadolu'daki Ermeniler için tehcir emri vermesi
		1915-16	Gelibolu'da İtilaf kuvvetlerine karşı Osmanlı zaferi
		1916	Hicaz'da "Arap isyanı"nın başlaması
1918-22	VI. Mehmed Vahdeddin	1918	Mondros Mütarekesi
		1918	İtilaf devletinin İstanbul'u işgalinin başlaması
		1919	Mustafa Kemal ile arkadaşlarının ulusal kurtuluş hareketini başlatmaları
		1919	İstanbul'da ve eyaletlerde savaş suçları mahkemeleri kurulması
		1920	Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin toplanması
		1920	Yunanlıların Batı Anadolu'da ilerlemesi
		1920	Osmanlılara pek toprak bırakmayan Sevr Antlaşması
		1921-2	Türk milliyetçilerinin Yunanistan'a karşı bir Kurtuluş Savaşı yürütmeleri ve galip gelmeleri

	Tahttaki Padişah		Önemli olaylar (Osmanlı dışındaki olaylar italikle belirtilmiştir)
		1921	Fransa ve İtalya'nın Anadolu'dan çekilmesi
		1922	Mudanya Mütarekesi
		1922	Büyük Millet Meclisi'nin Osmanlı padişahlığını lağvetmesi
1922-4	Abdülmecid (halife)		
		1923	Lozan Antlaşması ile Türkiye'nin hemen hemen bugünkü biçimini alması
		1923	İtilaf güçlerinin İstanbul'u terk etmesi
		1923	Türkiye Cumhuriyeti'nin ilânı
		1924	Halifeliğin kaldırılması: Osmanlı hanedanının sürgüne gönderilmesi
		1925-30	Doğu Anadolu'da Kürt isyanları
		1925-7	Takrir-i Sükûn dönemi
		1925	Şapka yasası; tekkelerin kapatılması; batı takviminin benimsenmesi
		1926	İsviçre medeni kanununun benimsenmesi
		1927	Mustafa Kemal'in altı gün süren bir konuşma yapması

NOTLAR

Not sayısını azaltmak amacıyla kimi temel metinlere her değindiğim kez referans vermedim. Bunun genel olarak uygulanabileceği iki yapıt R. Mantran (ed.), *Histoire de l'empire ottoman* ile Michael Cook (ed.), *A History of the Ottoman Empire to 1730*'dur. İmparatorluğun ilk yüzelli yıllık tarihini yazarken sık sık başvurduğum D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453* ile Colin Imber, *The Ottoman Empire 1300–1481* başlıklı yapıtlara çok az referans verdim. Aynı şekilde M. Balivet'nin *Islam mystique et révolution armée dans les Balkans ottomans* ve A. Y. Ocak'ın *Zındıklar ve Mülhidler*'i dönemin dinî akımları için vazgeçilmez yapıtlardı. Kenneth Setton'ın *The Papacy and the Levant (1204–1571)* adlı yapıtı Avrupa ve Akdeniz için 1600'e kadar son derece değerli arka plan verileri sağlayarak, Andrew Hess'in 'The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire' ve 'The Ottoman Conquest of Egypt' başlıklarını tamamlamıştır; Setton'ın Venice, Austria, and the Turks kitabı öyküyü 1700'e getirmektedir. Sürekli başvurduğum, ama az referans verdiğim bir yapıt da, Leslie Peirce'in *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*'ıdır. Frank Sysyn 17. yüzyıl ortalarında Kazak tarihi için "The Great Ukranian Revolt" başlıklı basılmamış makalesinden yararlanma olanağı sağlamıştır. 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başlarını anlatırken düzenlememde Stanford Shaw, *Between Old and New*'dan yararlandım ve son bölümler için temel metinler olarak M. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774–1923*, Malcolm Yapp, *The Making of the Modern Near East, 1792–1923*, Paul Dumont, 'La période des Tanzimât (1839–1878)' ve François Georgeon, 'Le dernier sursaut' başlıklı yapıtları aldım. Diğer yerlerde kaynaklarımı açıkça belirtmeye ve özellikle de modern Türkçe'deki imla ve transkripsiyon farklılıklarına rağmen notlarda ve kaynakçada her kaynağın orijinal imlasını korumaya çalıştım.

1. BÖLÜM: EŞİTLER ARASINDA BİRİNCİ

1. Aşıkpaşazâde, *Die altosmanische Chronik* 9-10
2. Martinez, 'Bullionistic Imperialism' 173
3. İnalcık, 'Osman Ghazi's Siege' 77vd
4. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*
5. Mélikoff, mad. Germiyan-oghulları, *EI2* II.989
6. Uzunçarşılıoğlu, *Anadolu Beylikleri* 3
7. Yavaş, mad. Eşrefoğlu Camii IA2 II.479–80
8. Varlık, *Germiyan-oğulları Tarihi* 31–2
9. Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri* 706–8
10. Ayverdi, . . . *Osmanlı Mi'mârisinin İlk Devri* 167
11. Artuk, 'Osmanlı Beyliğinin Kurucusu' 27vd
12. Pamuk, *A Monetary History* 30–31
13. Lefort, 'Tableau de la Bithynie' 101vd
14. İnalcık, 'Osman Ghazi's Siege' 77vd
15. Lindner, *Nomads and Ottomans* 26–7
16. Oikonomides, 'The Turks in Europe' 159vd
17. Kafadar, *Between Two Worlds* 61
18. Uzunçarşılı, 'Gazi Orhan Bey vakfiyesi' 277vd
19. Ayverdi, . . . *Osmanlı Mi'mârisinin İlk Devri* 18–20
20. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* 72–8
21. Barkan, 'Osmanlı İmparatorluğunda Bir iskan' 279vd; Aktepe, '. . . Rumeli'nin Türkler' 299vd
22. Beldiceanu-Steinherr, 'Le règne de Selim Ier' 37; Eyice, '... Dinî – İçtimaî Bir Müessesesi' 3vd
23. Kiel, 'Observations on the History' 426–8; Kiel, 'The Oldest Monuments' 127–33, 138a
24. Uzunçarşılı, 'Gazi Orhan Bey vakfiyesi' 280–81
25. Kafadar, *Between Two Worlds* 76
26. Mantran, 'De la titulature' 208–9
27. Imber, 'What Does *Ghazi* Actually Mean?' 165vd
28. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* 43
29. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* 57, 95–6, 102
30. Kafadar, *Between Two Worlds* 67–71
31. Philippidis-Braat, 'La captivité de Palamas' 204–6
32. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* 115–30
33. Imber, 'The Ottoman Dynastic Myth' 7vd
34. Flemming, 'Political Genealogies' 123vd
35. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* 78–9
36. İnalcık, 'How to Read 'Ashik Pasha-Zâde's History' 148–9, 153
37. Ayverdi, . . . *Osmanlı Mi'mârisinin İlk Devri* 2–3, 14
38. Deringil, *The Well-Protected Domains* 31–2
39. İnalcık, 'Osman Ghazi's Siege' 90–91; İnalcık, mad. Bursa *EI2* I.1333–4
40. ibn Battuta, *The Travels of ibn Battuta* 2.450
41. Peirce, *The Imperial Harem* 51, 300
42. ibn Battuta, *The Travels of ibn Battuta* 2.453
43. Zachariadou, 'The Emirate of Karasi' 225vd
44. Luttrell, 'Latin Responses' 121
45. İnalcık, 'The Rise of the Turcoman' 316–19
46. Bryer, 'Greek Historians' 471vd
47. Zachariadou, 'Histoires et légendes' 53–4
48. Luttrell, 'Latin Responses' 122
49. Luttrell, 'Latin Responses' 122–3
50. Oikonomides, 'From Soldiers of Fortune' 239vd
51. Zachariadou, 'The Emirate of Karasi' 233–4
52. Zachariadou, 'Natural Disasters' 8–11
53. Ayverdi, . . . *Osmanlı Mi'mârisinin İlk Devri* 45–8
54. Konyalı, *Ankara Camileri* 13–14
55. Mantran, 'De la titulature' 209–10

56. Ayverdi, . . . *Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri* 18–216
57. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* 58–66
58. Mélikoff, mad. Ewrenos Oghulları, *EI2* II.720
59. Kiel, 'The Oldest Monuments' 117vd; Kiel, 'Observations on the History' 426–8; Kiel, 'Yenice-i Vardar' 300vd
60. Charanis, 'The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks' 294–305
61. Kiel, 'Observations on the History' 429–32
62. Ménage, mad. Djandarlı *EI2* II.444
63. Reinert, 'From Ni_ to Kosovo Polje' 184, 191–4, 206, 209–11; Kiel, 'Mevlana Nesri' 167–8
64. Reinert, 'From Ni_ to Kosovo Polje' 205–6
65. Reinert, 'A Byzantine Source' 252, 253
66. Luttrell, 'Latin Responses' 134
67. Reinert, 'A Byzantine Source' 269–72

2. BÖLÜM: BÖLÜNMÜŞ BİR HANEDAN

1. Peirce, *The Imperial Harem* 29
2. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* 141–2
3. Zachariadou, 'From Avlonya to Antalya' 231
4. Peirce, *The Imperial Harem* 40
5. Dennis, *The Letters of Manuel II Paleologos* 44–6
6. Barker, *Manuel II Palaeologus* 112
7. Chrysostomides, *Manuel II Palaeologus* 136
8. Zachariadou, 'Marginalia on the History of Epirus and Albania' 195vd; Loenertz, 'Pour l'histoire du Péloponnèse' 186–96
9. İnalcık, review of Barker, *Manuel II Palaeologus* 277–8
10. Fodor, 'The View of the Turk' 71–127
11. Housley, *The Later Crusades* 74–7
12. Schiltberger, *The Bondage and Travels* 5–6
13. Setton, *The Papacy and the Levant* I.359–69
14. Schiltberger, *The Bondage and Travels* 8
15. Rypka, mad. Burhan al-Din, *EI2* I.1327
16. Zachariadou, 'Manuel II Palaeologos' 475–6
17. Nicol, 'A Byzantine Emperor in England' 214
18. Nicol, 'A Byzantine Emperor in England' 204vd
19. İnalcık, 'Periods in Ottoman History' 21
20. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur* 35–8, 41–7
21. Schiltberger, *The Bondage and Travels* 21
22. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur viii*, 36, 68, 70, 112–15; Ménage, mad. Devshirme, *EI2* II.210–11; Imber, *The Ottoman Empire* 54
23. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur* 129–30
24. Schiltberger, *The Bondage and Travels* 21
25. Yınanç, mad. Bâyezid I (Yıldırım), IA 2.386
26. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* 26–9
27. Imber, 'Paul Wittek's "De la défaite d'Ankara"' 73
28. Zachariadou, 'Süleyman çelebi in Rumili' 269
29. Köprülü, 'Yıldırım Beyazid'in esareti' 591vd
30. Schiltberger, *The Bondage and Travels* 21
31. Yinanç, mad. Bâyezid I (Yıldırım), IA 2.388–9
32. Ayverdi, . . . *Osmanlı Mi'mârisinin İlk Devri* 464–9
33. Dukas, *Decline and Fall* 115
34. Denny vd., *Court and Conquest* 6–9
35. Uzunçarşılı, 'Çandarlı Zâde Ali Paşa Vakfiyesi' 559–60

36. Necipoğlu, 'Ottoman Merchants in Constantinople' 158–9
37. Zachariadou, 'Süleyman çelebi in Rumili' 274–83
38. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* 141
39. Zachariadou, 'Süleyman çelebi in Rumili' 283–91
40. Imber, mad. Musa Celebi *EI2* VII.644–5
41. Imber, mad. Musa Celebi *EI2* VII.644–5
42. İnalcık, mad. Mehemmed I, *EI2* VI.975
43. Heywood, mad. Mustafa, *EI2* VII.710–11
44. İnalcık, mad. Mehemmed I, *EI2* VII.976
45. İnalcık, 'The Ottoman Succession' 57
46. İnalcık, mad. Mehemmed I, *EI2* VII.976
47. İnalcık, mad. Mehemmed I, *EI2* VII.976
48. Balivet, 'Deux partisans' 376–7
49. Tietze, 'Sheykh Bali Efendi's Report' 115vd
50. Göksu and Timms, *Romantic Communist* 127–31
51. Dukas, *Decline and Fall* 132
52. Heywood, mad. Mustafa, *EI2* VII.711; Heywood, '824/"8224" = 1421: the "False" (Düzme) Mustafa' 165
53. Heywood, mad. Mustafa, *EI2* VII.711
54. Heywood, mad. Mustafa, *EI2* VII.712–13
55. İnalcık, 'The Ottoman Succession' 60
56. Kafadar, 'Osman Beg and his Uncle' 157vd
57. Ayverdi, . . . *Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri* 49–56, 104, 110–11
58. Kafadar, *Between Two Worlds* 136
59. İnalcık, 'The Conquest of Edirne' 204–5
60. İnalcık, 'The Ottoman Succession', 40–41, 47
61. Heywood, '824/"8224" = 1421: the "False" (Düzme) Mustafa' 174
62. Imber, *The Ottoman Empire* 98
63. Vryonis, 'The Ottoman Conquest of Thessaloniki' 281vd; Kiel, 'Notes on the History' 124–7
64. İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli*
65. Kiel, *Ottoman Architecture in Albania* 18–19
66. Sümer, mad. Karaman-oghulları *EI2* IV.624
67. İnalcık, 'The Ottoman Succession' 44–6
68. Nicol, *The Immortal Emperor* 23–4
69. Setton, *The Papacy and the Levant* II.86
70. İnalcık, '1444 Buhranı' 1vd
71. İnalcık, 'Fatih Sultan Mehmed'in' 55vd
72. Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 100–109
73. İnalcık, '1444 Buhranı' 37–8
74. İnalcık and Oguz, *Gazavât-i Sultân Murâd* 37–9
75. Pamuk, *A Monetary History* 40, 47–58
76. İnalcık, 'İstanbul'un Fethinden Önce' 92–6
77. İnalcık, 'İstanbul'un Fethinden Önce' 90–93, 96
78. İnalcık, 'İstanbul'un Fethinden Önce' 105

3. BÖLÜM: BİR İMPARATORLUK HAYALİ

1. İnalcık, 'İstanbul: an Islamic City' 249
2. İnalcık, 'İstanbul'un Fethinden Önce' 123
3. Nicol, *The Immortal Emperor* 51–2
4. İnalcık, 'İstanbul'un Fethinden Önce' 90–91
5. İnalcık, 'İstanbul: an Islamic City' 249
6. Özgüven, 'Barut ve Tabya' 60–77
7. Nicol, *The Immortal Emperor* 57–61
8. Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth* 55–6; Vatin, 'Tursun Beg assista-t-il au siège' 317vd
9. İnalcık, 'Eyüp Projesi' 1–2
10. Nicol, *The Immortal Emperor* 82, 92–4
11. Dukas, Decline and Fall 232
12. Köprülü and Uzun, mad. Aksemseddin, IA2 2.300
13. Necipoğlu, 'The Life of an Imperial Monument' 197, 202–4
14. Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi* 5.883
15. Necipoğlu, 'The Life of an Imperial Monument' 211–13, 217–18, 221
16. Malalas, *The Chronicle* 287

17. Yerasimos, 'Agaçtan Elmaya' 304–12
18. Raby, 'Mehmed the Conqueror' 141vd, 142
19. İnalcık, 'İstanbul: an Islamic City' 252
20. Yerasimos, *La fondation de Constantinople*; İnalcık, 'İstanbul: an Islamic City' 249–50
21. Necipoğlu, 'Dynastic Imprints' 2.25
22. Yılmaz, mad. Yedikule Hisarı ve Zindanı, *Ist. Ansik.* 7.460–61
23. İnalcık, 'The Hub of the City' 4, 11
24. Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power* 4–6
25. Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power* 242–50
26. Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power* 15–22, 251
27. Özcan, 'Fâtih'in teskilât kanûnnâmesi' 29–56
28. Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power* 22
29. Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power* 212–17
30. Kafescioğlu, 'Heavenly and Unblessed' 212
31. Lowry, '"From Lesser Wars"' 325
32. İnalcık, 'The Policy of Mehmed II' 237–8
33. İnalcık, mad. İstanbul, *EI2* IV.238–9
34. İnalcık, 'The Policy of Mehmed II' 237
35. İnalcık, mad. İstanbul, *EI2* IV.230–33
36. İnalcık, 'Ottoman Galata' 280–82
37. Mitler, 'The Genoese in Galata' 74
38. Housley, The Later Crusades 99vd
39. Ostapchuk, 'The Ottoman Entry' 9
40. Imber, *The Ottoman Empire* 162
41. Fisher, *The Crimean Tatars* 12–14
42. Stavrides, *The Sultan of Vezirs* 73–98, 108, 121–8
43. İnalcık, 'Mehmed the Conqueror' 102–3
44. Stavrides, *The Sultan of Vezirs* 140–43
45. Stavrides, *The Sultan of Vezirs* 146–50, 157–60
46. Babinger, *Mehmed the Conqueror* 222
47. _abanoviÇ, mad. Hersek-zâde, *EI2* III.340–42
48. Peirce, *The Imperial Harem* 30, 294
49. MihailoviÇ, *Memoirs of a Janissary* 117–19
50. Peirce, *The Imperial Harem* 30
51. Stavrides, *The Sultan of Vezirs* 86–90
52. Raby, 'Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium' 24
53. Setton, *The Papacy and the Levant* II.249–52
54. Stavrides, *The Sultan of Vezirs* 155–7, 212–13
55. İnalcık, mad. Iskender Beg, *EI2* IV.138–40; Kiel, *Ottoman Architecture* 108–37
56. Woods, *The Aqquyunlu* 106
57. Woods, *The Aqquyunlu* 109–14
58. Woods, *The Aqquyunlu* 114
59. Imber, *The Ottoman Empire* 198
60. Woods, *The Aqquyunlu* 112–16, 124
61. İnalcık, mad. Mehmed II, IA 7.514
62. Sourdel, mad. Khalifa, *EI2* IV.945
63. Woods, *The Aqquyunlu* 128
64. Imber, 'The Ottoman Dynastic Myth' 19
65. Imber, *The Ottoman Empire* 209
66. Woods, *The Aqquyunlu* 120, 130
67. Woods, *The Aqquyunlu* 131–4
68. Woods, *The Aqquyunlu* 134, 137
69. Kiel, mad. Gedik Ahmed Paşa IA2 13.543
70. Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı* 14
71. İnalcık, 'Mehmed the Conqueror' 108
72. Fisher, *The Crimean Tatars* 8–12
73. Fisher, *The Crimean Tatars* 11–12
74. Ostapchuk, 'The Human Landscape' 27–31
75. Murphey, *Ottoman Warfare* 35; Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* 51–4
76. Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth* 180
77. Setton, *The Papacy and the Levant* II.343–5
78. Turan, 'Fatih'in İtalya Seferi' 140
79. Vatin and Veinstein, 'La mort de Mehmed II' 187–90
80. Özcan, 'Fâtih'in teşkilât kanûnnâmesi' 46

81. İnalcık, 'The Ottoman State' 218–28, 236–40
82. İnalcık, . . . *The Customs Registers of Cavda* 121–4
83. Berindei, 'Le role des fourrures' 89–92
84. Fisher, 'Muscovy and the Black Sea Slave Trade' 31–4
85. Ostapchuk, 'The Human Landscape' 23–37
86. İnalcık, 'The Ottoman State' 193–4
87. Vryonis, 'Laonicus Chalcocondyles' 423vd
88. İnalcık, 'The Ottoman State' 88
89. İnalcık, 'The Ottoman State' 120–31
90. İnalcık, 'The Ottoman State' 126–7
91. Özel, 'Limits of the Almighty' 242–3
92. Pamuk, *A Monetary History* 48
93. Özcan, mad. Devsirme, IA2 9.255
94. Demetriades, 'Some Thoughts' 29
95. Mélikoff, mad. Ewrenos Oghulları, *EI2* II.721
96. Kiel, 'Das türkische Thessalien' 150–51
97. Babinger, mad. Mikhal-oghlu, *EI2* VII.34
98. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* 141
99. İnalcık, 'İstanbul'un Fethinden Önce' 124–7
100. Stavrides, *The Sultan of Vezirs* 63–7
101. Babinger, *'Bajezid Osman'* 349vd
102. Kafescioğlu, 'Heavenly and Unblessed' 211–12, 217
103. Özcan, mad. Cülûs, IA2 8.110
104. İnalcık, mad. Mehmed II IA 7.512
105. de Groot, mad. Mehmed Pasha Karamani, *EI2* VI.995–6
106. İnalcık, 'Suleiman the Lawgiver' 109
107. Özel, 'Limits of the Almighty' 226–7
108. Stavrides, *The Sultan of Vezirs* 63
109. Stavrides, *The Sultan of Vezirs* 63, 101, 116vd
110. Imber, *The Ottoman Empire* 199
111. Stavrides, *The Sultan of Vezirs* 329–33
112. İnalcık, 'The Policy of Mehmed II' 240–47
113. Stavrides, *The Sultan of Vezirs* 173–81; Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* 116
114. Uzunçarşılı, 'Fatih Sultan Mehmed'in' 719vd; cf. Stavrides, *The Sultan of Vezirs* 344–52
115. Sagundino, 'Orazione al serenissimo principe' 131–3
116. Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror* 3
117. Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror* 181
118. Raby, 'Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium' 18, 21

4. BÖLÜM: MÜMİNLERİN PADİŞAHI

1. Kappert, *Die osmanischen Prinzen* 19–67
2. Vatin and Veinstein, 'Les obsèques des sultans ottomans' 217
3. Vatin and Veinstein, 'La mort de Mehmed II' 193–9
4. Necipoğlu-Kafadar, 'Dynastic Imprints' 2.26–7
5. Kreiser, 'İstanbul, die wahre Stadt' 2.20
6. Vatin, *Sultan Djem* 18
7. Tansel, *Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı* 25, 30–34
8. Vatin, *Sultan Djem* 128
9. Tansel, *Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı* 34–5
10. Peirce, *The Imperial Harem* 47
11. Vatin, *Sultan Djem* 130–41
12. Uzunçarşılı, 'Otranto'nun zaptından sonra' 595vd
13. Tansel, 'Yeni vesikalar karşısında Sultan İkinci Bayezit' 189
14. Vatin, *Sultan Djem* 30–31, 142–3
15. Vatin, *L'Ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem* 161–3
16. Vatin, *Sultan Djem* 19
17. Gibb, *A History of Ottoman Poetry* 2.75
18. Vatin, *L'Ordre de Saint-Jean-de Jérusalem* 161–72, 174–8
19. Gibb, *A History of Ottoman Poetry* 2.77

20. Uzunçarşılı, 'Değerli Vezir Gedik Ahmed Paşa' 495
21. Uzunçarşılı, 'Otranto'nun zaptından sonra' 595vd
22. Vatin, *Sultan Djem* 25–6
23. Vatin, 'Itinéraires d'agents de la Porte' 29vd
24. Ménage, 'The Mission of an Ottoman Secret Agent' 118
25. Ménage, 'The Mission of an Ottoman Secret Agent' 118–19, 127
26. Vatin, *L'Ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem* 209–10
27. İnalcık, 'A Case Study in Renaissance Diplomacy' 211, 218–19
28. Vatin, *L'Ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem* 222
29. Tansel, 'Yeni vesikalar karşısında Sultan İkinci Bayezit' 188
30. Vatin, *Sultan Djem* 38, 42
31. İnalcık, 'A Case Study in Renaissance Diplomacy' 212–16
32. Vatin, *Sultan Djem* 49
33. Tansel, 'Yeni vesikalar karşısında Sultan İkinci Bayezit' 220
34. Vatin, *Sultan Djem* 206–7
35. İnalcık, 'A Case Study in Renaissance Diplomacy' 223
36. Setton, *The Papacy and the Levant* II.422–4
37. İnalcık, 'Ottoman Galata' 325
38. Kiel, 'Notes on the History' 142
39. Housley, *The Later Crusades* 303–4
40. Benbassa and Rodrigue, *Sephardi Jewry* 7
41. Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire* 4, 11
42. Setton, *The Papacy and the Levant* II.447–8
43. Setton, *The Papacy and the Levant* II.456
44. Setton, *The Papacy and the Levant* II.454–7, 467–81
45. Imber, 'A Note on "Christian" Preachers' 60–64
46. Vatin, 'Macabre trafic' 231vd
47. Conway Morris, *Jem*
48. Fodor and Dávid, 'Hungarian-Ottoman Peace Negotiations' 13–14
49. Vatin, *Sultan Djem* 142
50. Sümer, mad. Karaman-oghulları *EI2* IV.624
51. Har-El, *Struggle for Domination* 124–7
52. Tekindağ, 'II. Bâyezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfuz Mücâdelesi' 348
53. Tansel, *Sultan II. Bâyezit'in Siyasi Hayatı* 99–100
54. Har-El, *Struggle for Domination* 141–2
55. Tansel, *Sultan II. Bâyezit'in Siyasi Hayatı* 121–3
56. Tekindağ, 'II. Bâyezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfuz Mücâdelesi' 361–2
57. Vatin, *L'Ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem* 207–8
58. Tekindağ, 'II. Bâyezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfuz Mücâdelesi' 361–8
59. Tansel, *Sultan II. Bâyezit'in Siyasi Hayatı* 113–15
60. Setton, *The Papacy and the Levant* II.514–17
61. Setton, *The Papacy and the Levant* II.514, 520–22
62. Setton, *The Papacy and the Levant* II.514, 524–32, 538
63. Tansel, 'Yeni vesikalar karşısında Sultan İkinci Bayezit' 204
64. Brummett, *Ottoman Seapower* 92–5
65. Brummett, *Ottoman Seapower* 111–17; Vatin, *L'Ordre de Saint-Jeande-Jérusalem* 294vd
66. Nasr, mad. Ithna 'Asharriya, *EI2* IV.277
67. Morgan, *Medieval Persia* 108
68. Morgan, *Medieval Persia* 109
69. Allouche, *The Origins and Development* 41–6
70. Tansel, *Sultan II. Bâyezit'in Siyasi Hayatı* 236
71. Beldiceanu-Steinherr, 'Le règne de Selim Ier' 41
72. Tansel, *Sultan II. Bâyezit'in Siyasi Hayatı* 231, 235

73. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 17
74. Walsh, 'The Historiography of Ottoman–Safavid Relations' 208
75. Mélikoff, 'Le problème kızılbas' 50
76. Allouche, *The Origins and Development* 155–6
77. Mélikoff, 'Le problème kızılbas' 50, 51
78. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 18
79. Martin, 'A Short History of the Khalwati' 277–82
80. Allouche, *The Origins and Development* 86–8
81. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 21–3
82. Allouche, *The Origins and Development* 80–81
83. Tansel, *Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı* 245
84. Zarinebaf-Shahr, 'Qızılbash "Heresy"' 7
85. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 24
86. Uluçay, 'Yavuz Sultan Selim' VI/9.75
87. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 25
88. Tansel, *Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı* 248
89. Uluçay, 'Yavuz Sultan Selim' VI/9.61–3
90. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 25–6
91. Uluçay, 'Yavuz Sultan Selim' VI/9.65
92. Tekindağ, 'Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı' 1/3.34vd
93. Tekindağ, 'Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı' 1/4.55
94. Tekindağ, 'Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı' 1/4.55–6
95. Uluçay, 'Yavuz Sultan Selim' VI/9.68–74
96. Tekindağ, 'Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı' 1/4.58
97. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 18
98. Uluçay, 'Yavuz Sultan Selim' VI/9.77
99. Uluçay, 'Yavuz Sultan Selim' VI/9.85
100. Uluçay, 'Yavuz Sultan Selim' VI/9.82–6
101. Uluçay, 'Yavuz Sultan Selim' VI/9.86–90
102. Uluçay, 'Yavuz Sultan Selim' VII/10.117–20
103. İnalcık, 'A Case Study in Renaissance Diplomacy' 218; Sebastian, 'Ottoman Government Officials' 326
104. Uluçay, 'Yavuz Sultan Selim' VII/10.121–6
105. Uluçay, 'Yavuz Sultan Selim' VII/10.125–6, VIII/11–12.185–6
106. Ocak, 'Quelques remarques' 74–5
107. cf. Kiel, mad. Dimetoka, IA2 9.305–8
108. Uluçay, 'Yavuz Sultan Selim' VII/10.131–7
109. Uluçay, 'Yavuz Sultan Selim' VII/10.137–42
110. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 36–7
111. Uluçay, 'Yavuz Sultan Selim' VIII/11–12.191–7
112. Uluçay, 'Yavuz Sultan Selim' VIII/11–12.188–90
113. Uzunçarşılı, 'II nci Bâyezid'in oğullarından Sultan Korkud' 585–90
114. Uluçay, 'Yavuz Sultan Selim' VII/10.142, VIII/11–12.191–200
115. Uluçay, 'Yavuz Sultan Selim' VII/10.123, 127–31
116. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 45; Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 115; Fodor and Dávid, 'Hungarian–Ottoman Peace Negotiations' 37–8
117. Khadduri, mad. Harb, *EI2* III.180
118. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 51–2; cf. Tekindağ, '... Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi' 54–5, docts I, I/a
119. Tekindağ, '... Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi' 55, 77–8
120. Walsh, 'The Historiography of Ottoman–Safavid Relations' 204–5, 207
121. Tansel, *Yavuz Sultan Selim* 40

122. Tekindağ, '. . . Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi' 56
123. Bacqué-Grammont, '. . . Notes et documents sur la révolte' 5vd
124. Bacqué-Grammont, '. . . Notes sur le blocus' 68vd; Bacqué-Grammont, 'Notes sur une saisie de soie' 245
125. Tekindağ, '. . . Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi' 63–9; Bacqué- Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 45–9, 146vd; Varlık, mad. Çaldıran Savaşı, IA2 8.193–4
126. Peirce, *The Imperial Harem* 37
127. Tansel, *Yavuz Sultan Selim* 73–4, 80–81, 101–7
128. Beldiceanu-Steinherr and Bacqué-Grammont, 'A propos de quelques causes' 76–81
129. Beldiceanu-Steinherr and Bacqué-Grammont, 'A propos de quelques causes' 77
130. İnalcık, 'Suleiman the Lawgiver' 127
131. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 75–6, 82–3, 87
132. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 74, 128–45
133. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 189–93
134. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 194–5
135. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 191, 195–7
136. Repp, *The Müfti of Istanbul* 213–14
137. Tansel, *Yavuz Sultan Selim* 135–9; Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 195
138. Tansel, *Yavuz Sultan Selim* 118, 145, 147vd
139. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* 96
140. Sourdel, mad. Khalifa, *EI2* IV.945
141. Bacqué-Grammont, '. . . Notes sur le blocus' 79–84
142. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 225–8, 231–4
143. Setton, *The Papacy and the Levant* III.175–80
144. Setton, *The Papacy and the Levant* III.183vd
145. Jennings, *Christians and Muslims* 4
146. Fodor and Dávid, 'Hungarian–Ottoman Peace Negotiations' 9
147. Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 115
148. Bacqué-Grammont, '. . . Notes et documents sur la révolte' 5vd, 26–7
149. Gibb, *Ottoman Poems* 33
150. Allouche, *The Origins and Development* 86–7
151. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 274

5. BÖLÜM: YERYÜZÜ KRALLIKLARININ SAHİBİ

1. Çulpan, 'İstanbul Süleymaniye Camii Kitabesi' 296
2. Fisher, 'The Life and Family' 2
3. İnalcık, 'Suleiman the Lawgiver' 110
4. Sourdel, mad. Khalifa, *EI2* IV.945
5. Kafadar, 'The Myth of the Golden Age' 40–41
6. Fisher, 'The Life and Family' 3
7. Fleischer, 'The Lawgiver as Messiah' 159vd
8. Housley, *The Later Crusades* 311
9. Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier* 40, 103
10. Sen, 'East and West' 33
11. Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 225
12. Bacqué-Grammont, 'The Eastern Policy' 222–3
13. Emecen, 'The History of an Early Sixteenth Century Migration' 77vd
14. Vatin, 'La conquête de Rhodes' 447–8, 454
15. Housley, *The Later Crusades* 230
16. Vatin, *L'Ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem* 374
17. Abou-el Haj, 'Aspects of the Legitimation' 371vd
18. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides* 292–3

19. Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment* 38–41
20. Murphey, 'Frontiers of Authority' 3
21. İnalcık, 'The Ottoman State' 319–25; Özbaran, 'A Turkish Report' 99vd
22. Soucek, mad. Piri Re'is, *EI2* VIII.308–9
23. Özbaran, 'Ottoman Naval Policy' 61
24. Özbaran, 'The Ottomans in Confrontation' 96
25. Ingrao, *The Habsburg Monarchy* 4–5
26. Setton, *The Papacy and the Levant* III.238, 245–6
27. Fodor, 'Ottoman Policy towards Hungary' 285–93
28. Rogers, 'The Arts under Süleymân the Magnificent' 259–60; Rogers, *The Topkapı Saray Museum* 13
29. Setton, *The Papacy and the Levant* III.314
30. Fodor, 'Ottoman Policy towards Hungary' 296
31. Barta, 'A Forgotten Theatre of War' 105, 109, 122–3; Fodor, 'Ottoman Policy towards Hungary' 296–8
32. Fodor, 'Ottoman Policy towards Hungary' 299
33. Housley, *The Later Crusades* 131–2
34. Bacqué-Grammont, 'Ubaydu-llah han de Boukhara' 485vd
35. Bacqué-Grammont, 'The Eastern Policy' 227–8
36. Braune, mad. 'Abd al-Kadir al-Djilani, *EI2* I.69–70
37. Streck and Dixon, mad. Kazimayn, *EI2* IV.855
38. Gökbilgin, 'Venedik Devlet Arşivindeki' 111–13
39. Murphey, 'Süleyman's Eastern Policy' 244
40. Housley, *The Later Crusades* 304–8
41. Setton, *The Papacy and the Levant* III.359
42. İnalcık, mad. Imtiyazat, *EI2* III.1183; Matuz, 'À propos de la validité' 183vd
43. Theunissen, 'Ottoman–Venetian Diplomatics' 161
44. Setton, *The Papacy and the Levant* III.431; Necipoğlu, 'Süleymân the Magnificent' 175
45. Theunissen, 'Ottoman–Venetian Diplomatics' 163–8
46. Chaudhuri, *Trade and Civilisation* 72–3; Harrison, mad. Diu, *EI2* II.322; Orhonlu, mad. Khadım Süleyman Pasha, *EI2* IV.901
47. Özbaran, 'Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan yolu' 98–101; Özbaran, 'Ottoman Naval Policy' 61–3
48. İnalcık, *The Ottoman Empire* 41
49. Dávid, 'Administration in Ottoman Europe' 88–9
50. Peirce, *The Imperial Harem* 74
51. Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power* 23, 79–84, 96–110
52. Gilles, *The Antiquities of Constantinople* 22
53. Valensi, *The Birth of the Despot* 37, 46; Fodor, 'The View of the Turk' 83–4
54. Necipoğlu, 'Süleymân the Magnificent' 163vd
55. Gökbilgin, mad. Ibrahim Paşa, IA 5/II.909
56. İnalcık, 'Sultan Süleymân: the Man' 93
57. Peirce, *The Imperial Harem* 74; Necipoğlu, 'Süleymân the Magnificent' 182
58. Peirce, *The Imperial Harem* 62
59. Peirce, *The Imperial Harem* 59
60. Peirce, *The Imperial Harem* 59–61
61. Peirce, *The Imperial Harem* 38–9, 42–3, 44; Schick, 'Gynaeceum and Power' 151–3
62. Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power* 162–3
63. Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları* 42
64. Hegyi, 'The Ottoman Military Force' 133; Veinstein, mad. Sokollu Mehmed Pasha, *EI2* IX.707
65. Ágoston, 'Limits of Imperial Authority'; Ágoston, 'A Flexible Empire' 24–6

66. Walsh, 'The Revolt of Alqas Mirzâ' 75–8; Savory, mad. Elkas Mirza, *EI2* I.406; Murphey, 'Süleymân's Eastern Policy' 245
67. Hess, *The Forgotten Frontier* 74–5
68. Williams, 'Mediterranean Conflict' 49, 52–3
69. Özbaran, 'The Ottoman Turks and the Portuguese' 125–32
70. Özbaran, 'Bahrain in 1559' 179vd; Özbaran, 'The Ottoman Turks and the Portuguese' 138, 140
71. Alexander, 'The Turks on the Middle Nile' 15–16; Özbaran, 'A Turkish Report' 108–9; Ménage, 'The Ottomans and Nubia' 143–4; Özbaran, 'The Ottomans in East Africa' 193, 195
72. İnalcık, 'The Ottoman State' 327–31, 345–6
73. İnalcık, 'Power Relationships' 182–3
74. İnalcık, 'The Ottoman State' 278–80; Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier* 40, 103
75. Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier* 104–10, 191
76. Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı* 18
77. Necipoğlu, 'A Kânûn for the State' 198
78. Flemming, 'Public Opinion under Sultan Süleymân' 54; *Turan, Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bâyezid* 24vd
79. Forster, *The Turkish Letters* 81–3; Kappert, *Die osmanischen Prinzen* 115–16
80. Kappert, *Die osmanischen Prinzen* 118–22
81. Repp, *The Müfti of İstanbul* 284–6
82. Kappert, *Die osmanischen Prinzen* 123–5, 126–30
83. Turan, *Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bâyezid* 205
84. Kappert, *Die osmanischen Prinzen* 140–49; Turan, *Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bâyezid* 148–57
85. Bacqué-Grammont, 'Un rapport inédit' 156vd; Ocak, 'Quelques remarques' 73–4
86. Imber, 'A Note on "Christian" Preachers' 65; Repp, *The Müfti of İstanbul* 234–6
87. Ocak, 'Kanûnî Sultan Süleyman devrinde' 49vd; Repp, *The Müfti of İstanbul* 236–8
88. Zarinebaf-Shahr, 'Qızılbash "Heresy"' 8; Imber, 'The Persecution of the Ottoman Shi'ites' 271; Repp, *The Müfti of İstanbul* 237–8
89. Gökbilgin, 'Rüstem Paşa' 10vd
90. Yerasimos, 'Sinan and his Patrons' 214, 215
91. Necipoğlu, 'A Kânûn for the State' 195vd
92. Necipoğlu-Kafadar, 'The Süleymaniye Complex' 92vd
93. Imber, *Ebu's-su'ud* 103–6; Imber, 'Süleymân as Caliph' 179vd
94. Imber, 'The Ottoman Dynastic Myth' 12, 23–4
95. Imber, *Ebu's-su'ud* 24, 30–32, 35–6
96. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual* 199
97. Zilfi, 'Sultan Süleymân' 109vd; Fodor, 'Sultan, Imperial Council, Grand Vizier' 77
98. Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment* 38
99. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual* 217–18
100. Fleischer, 'The Lawgiver as Messiah' 173
101. Woodhead, 'An Experiment in Official Historiography' 159–60, 172
102. Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman* 16
103. Fodor, 'Sultan, Imperial Council, Grand Vizier' 79–80; Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power* 102
104. Necipoğlu, 'The Süleymaniye Complex' 113
105. Peirce, *The Imperial Harem* 199–200
106. Singer, *Constructing Ottoman Beneficence* 46–7
107. St Laurent and Riedlmayer, 'Restorations of Jerusalem' 77

108. Faroqhi, *Pilgrims and Sultans* 28, 100–101, 103–5, 108
109. Peri, *Christianity under Islam* 179
110. Chesnau, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon* 118–19
111. Fodor, 'State and Society' 223–4
112. Fodor, 'Sultan, Imperial Council, Grand Vizier' 80–81
113. Fisher, 'The Life and Family' 6
114. Selâniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selâniki* 1.35–9

6. BÖLÜM: HAREKETSİZ BİR SULTAN

1. Selâniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selâniki* 1.40, 42, 43–4, 46
2. Selâniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selâniki* 1.39, 46–8
3. Vatin and Veinstein, 'Les obsèques' 222–5, 230, 233–42
4. Vatin, 'Aux origines du pèlerinage' 92, 95–9
5. Selâniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selâniki* 1.50–56
6. Woodhead, mad. Selim II, *EI2* IX.131
7. Selâniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selâniki* 1.84
8. Veinstein, mad. Sokollu Mehmed Pasha, *EI2* IX.706–11
9. Blackburn, mad. Özdemir Pasha, *EI2* VIII.235
10. Blackburn, 'Two Documents' 223vd
11. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual* 45–54; Smith, *Lightning over Yemen*
12. BOA/Mühimme Defteri vol. 7 no. 721
13. Khodarkovsky, 'Of Christianity, Enlightenment and Colonialism' 395
14. Kurat, 'The Turkish Expedition to Astrahan' 13
15. Kurat, 'The Turkish Expedition to Astrahan' 7vd
16. Kurat, 'The Turkish Expedition to Astrahan' 7vd
17. Kurat, 'The Turkish Expedition to Astrahan' 7vd
18. Bennigsen, 'L'expédition turque contre Astrahan' 441–4
19. Hess, *The Forgotten Frontier* 87–90
20. İnalcık, 'Ottoman Galata' 326
21. Jennings, *Christians and Muslims* 11–12
22. Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları* 108-9
23. Imber, *Ebu's-su'ud* 85
24. Imber, *Ebu's-su'ud* 159–62; FotiÇ, 'The Official Explanations' 33vd
25. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* 2.439
26. İnalcık, 'Lepanto in the Ottoman Documents' 185vd
27. Setton, *The Papacy and the Levant* IV.1052–9
28. Soucek, mad. 'Uludj 'Ali, *EI2* X.811
29. Lesure, 'Notes et documents' 134vd
30. Theunissen, 'Ottoman–Venetian Diplomatics' 174, 490–95 (Ottoman text of treaty)
31. Roth, *The House of Nasi* 17, 41, 46–8, 142, 145
32. Zarinebaf-Shahr, 'Qızılbash "Heresy"' 9–13
33. Jennings, *Christians and Muslims* 212–39
34. Hess, 'The Moriscos' 17–21
35. Hess, *The Forgotten Frontier* 95
36. Osman, *Edirne Sarayı* 18
37. Wortley Montagu, *The Turkish Embassy Letters* 96
38. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* 3.246
39. Vatin and Veinstein, 'Les obsèques' 230–31
40. Necipoğlu-Kafadar, 'The Süleymaniye Complex' 113
41. Necipoğlu, 'Challenging the Past' 175–6
42. Necipoğlu, 'The Life of an Imperial Monument' 205–7
43. Necipoğlu, 'The Life of an Imperial Monument' 207–8
44. Faroqhi, *Pilgrims and Sultans* 101–2
45. Peirce, *The Imperial Harem* 261
46. Vatin and Veinstein, 'Les obsèques' 226
47. Necipoğlu, 'The Life of an Imperial Monument' 208
48. Austin, *Domenico's İstanbul* 37

49. Fodor, 'The Grand Vizieral Telhis' 137, 154–63
50. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual* 46, 56
51. Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power* 164
52. Arbel, 'Nur Banu' 241vd
53. Soranzo, 'Relazione e Diario' 237
54. Peirce, *The Imperial Harem* 126, 188
55. Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power* 164–75
56. Peirce, *The Imperial Harem* 121, 259
57. Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power* 174
58. Ahmed Resmî Efendi, *Hamîletü'l-Küberâ* 44–5
59. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual* 295
60. Tezcan, 'Searching for Osman' 156
61. de Groot, mad. Murad III, *EI2* VII.596
62. Flemming, mad. Khodja Efendi, *EI2* V.27, 29
63. Gökbilgin, 'Kara Üveys Paşa'nın Budin Beylerbeyliği' 18vd
64. Winter, 'Ottoman Egypt' 17
65. Clayer, *Mystiques, état et société* 84, 107–11
66. Hess, *The Forgotten Frontier* 95–9
67. Murphey, 'Frontiers of Authority' 28
68. Özbaran, 'Ottoman Naval Policy' 69
69. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual* 76–9
70. Kortepeter, *Ottoman Imperialism* 51–61
71. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual* 85–7
72. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual* 89
73. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri* 113vd
74. Kortepeter, *Ottoman Imperialism* 55, 68–70
75. Kortepeter, *Ottoman Imperialism* 85–90
76. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî* 1.190–91
77. Parry, mad. Cighala-zâde (Yusuf) Sinan Pasha, *EI2* II.33–4
78. Khodarkovsky, 'Of Christianity, Enlightenment and Colonialism' 406, 409
79. Rothenburg, *The Austrian Military Border* 40–56
80. Rothenburg, *The Austrian Military Border* 56–8
81. Fodor, 'Between Two Continental Wars' 90vd
82. Fodor, 'Between Two Continental Wars' 92
83. Ágoston, 'Habsburgs and Ottomans' 131–6; Hegyi, 'The Ottoman Military Force' 134–6
84. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî* 2.548–9
85. Schmidt, 'The Egri Campaign' 125vd
86. Glover, 'The Journey of Edward Barton Esquire' 318
87. Finkel, *The Administration of Warfare* 17
88. Bayerle, 'The Compromise at Zsitvatorok' 5vd
89. Pamuk, *A Monetary History* 122–3, 131
90. Parrott, 'The Ottoman Conflict' 76
91. Kafadar, 'Les troubles monétaires' 386, 387
92. Terzioğlu, 'The Imperial Circumcision' 85, 88
93. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî* 2.716
94. Murphey, *Ottoman Warfare* 45
95. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion* 83–5, 122, 128–53
96. Salibi, mad. Fakhr al-Din, *EI2* II.750–51
97. Winter, 'Ottoman Egypt' 17–20
98. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî* 1.225
99. Fodor, 'Between Two Continental Wars' 96
100. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî* 1.222
101. Akdağ, *Celâlî İsyanları* 277
102. Beldiceanu-Steinherr and Bacqué-Grammont, 'A propos de quelques causes' 82

103. Cook, *Population Pressure* 36
104. Imber, 'The Persecution' 245vd, 246
105. Imber, 'The Persecution' 251–4
106. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion* 24–34; Tezcan, 'Searching for Osman' 124
107. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion* 34–44
108. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion* 44–6
109. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarîh-i Peçevî* 2.275
110. Akdag, *Celâlî Isyanları* 250–57
111. Veinstein, 'L'occupation ottomane d'Özi' 128–55; Veinstein, 'Prélude au problème cosaque' 329vd
112. Kâtib Çelebi, *Fezleke* I.358
113. Burian, *The Report of Lello* 23
114. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion* 55
115. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion* 54–6
116. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion* 168–80
117. Andreasyan, 'Bir Ermeni kaynağına göre' 41
118. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion* 182
119. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion* 182–97
120. Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas* 2.969–73
121. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion* 203–8
122. Andreasyan, 'Celâlilerden Kaçan Anadolu Halkının' 45–9
123. Morgan, *Medieval Persia* 134–7
124. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri* 246–59
125. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri* 259–74
126. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri* 276–8
127. Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas* 2.1081–3, 1087–94
128. Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas* 2.1155
129. Fleischer, 'Royal Authority' 206, 209–10, 212–13
130. Elliott, *Richelieu and Olivares* 34
131. Fodor, 'Sultan, Imperial Council' 78
132. Peirce, *The Imperial Harem* 168–72
133. Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State* 38
134. Fodor, 'State and Society' 238
135. Finkel, *The Administration of Warfare* 36–7
136. Fodor, 'State and Society' 238
137. Sayılı, *The Observatory in Islam* 289–305
138. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual* 160
139. İnalcık, mad. Kanunname, *EI2* IV.566
140. Tezcan, 'Searching for Osman' 105–9, 116–24
141. Tezcan, 'Searching for Osman' 125–6, 349
142. Fodor, 'An Anti-Semite Grand Vizier?' 192
143. Fodor, 'An Anti-Semite Grand Vizier?' 196–9
144. Thys-Senocak, 'The Yeni Valide Mosque Complex' 63–4
145. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî* 2.761
146. Eyice, mad. Fethiye Camii, *İst. Ansik.* 3.300
147. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine* 175
148. Kiel, 'Notes on the History' 146–7, 148b
149. Schreiner, 'John Malaxos' 203vd
150. Necipoğlu, 'The Life of an Imperial Monument' 210–20
151. Necipoğlu-Kafadar, 'The Süleymaniye Complex' 113
152. Crane, 'The Ottoman Sultan's Mosques' 204
153. Avcıoğlu, 'Ahmed I and the Allegorics of Tyranny' 218–23
154. Woodhead, 'An Experiment' 157vd
155. Raby, 'From Europe to Istanbul' 150–63; Çagman, 'Portrait Series' 164–87; Necipoğlu, 'A Period' 202–7;

Bağcı, 'The Spread' 216–19; Mahir, 'Portraits' 298–307
156. Mahir, 'Portraits' 299–301
157. Decei, mad. Hotin, IA 5/1.568

7. BÖLÜM: HİZİPLERLE YÖNETİM

1. Peirce, *The Imperial Harem* 99
2. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 1.385
3. Peirce, *The Imperial Harem* 232
4. Tezcan, 'Searching for Osman' 131–3
5. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi* 2.361
6. Tezcan, 'Searching for Osman' 172–4
7. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi* 2.371
8. Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 129–31
9. Ostapchuk, 'An Ottoman Gazaname' 488
10. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi* 2.375
11. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi* 2.374–5
12. Ostapchuk, 'The Human Landscape' 35
13. Ostapchuk, 'An Ottoman Gazaname' 490–91
14. Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 376–87
15. Yücel, 'Yeni Bulunan II. Osman Adına' 313vd
16. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.9–12
17. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi* 2.380–81
18. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi* 2.381–2
19. Hüseyin Tuği, *Tuği Tarihi* 498
20. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi* 2.383–5
21. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi* 2.385–8
22. Hüseyin Tuği, *Tuği Tarihi* 493–4, 502
23. Peirce, *The Imperial Harem* 99–101
24. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi* 2.391
25. Solak-zâde, Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solak-zâde Tarihi* 2.499–500
26. Andrcasyan, 'Abaza Mehmed Paşa' 132–5
27. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi* 2.389–90
28. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.35–6
29. Andreasyan, 'Abaza Mehmed Paşa' 135
30. Solak-zâde, Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solak-zâde Tarihi* 2.511–12
31. Peirce, *The Imperial Harem* 191, 264
32. Mustafa Na'ima, *Ravzatu'l-Hüseyn* 2.229
33. Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas* 2.1208–9
34. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi* 2.391–3
35. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi* 2.401
36. Parry, mad. Hafiz Ahmed Pasha, *EI2* III.58
37. Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas* 2.1275–80
38. Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas* 2.1228–49
39. de Groot, mad. Khalil Pasha Kaysariyyeli, *EI2* IV.971
40. Solak-zâde, Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solak-zâde Tarihi* 2.519–20
41. de Groot, mad. Khalil Pasha Kaysariyyeli, *EI2* IV.971
42. Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas* 2.1238–9, 1286–7, 1298–9
43. İnalcık and Repp, mad. Khosrew Pasha, *EI2* V.33–4
44. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.139
45. Peirce, *The Imperial Harem* 244–5
46. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi* 2.420
47. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.139–40
48. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi* 2.422–3
49. İnalcık and Repp, mad. Khosrew Pasha, *EI2* V.34
50. Andreasyan, 'Abaza Mehmed Paşa' 138–9, 140–41
51. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* 1.96–7

52. Andreasyan, 'Abaza Mehmed Paşa' 131, 142
53. Peirce, *The Imperial Harem* 244–5
54. Abu-El-Haj, *'Fitnah, Huruc ala al-Sultan and Nasihat'* 185vd
55. Fodor, 'State and Society' 231–3
56. Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi* 2.427–8; Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.144–7
57. Murphey, "The Veliyyuddin Telhis' 554–5
58. Howard, "The Ottoman Timar System' 211, 214–15, 223
59. Murphey, 'An Ottoman View' 333–4
60. Andreasyan, 'Celâlilerden Kaçan Anadolu Halkının' 49–53
61. Murphey, *Regional Structure*
62. İnalcık, "Tax Collection' 335–9; Salibi, mad. Fakhr al-Din, *EI2.* II.751
63. Thomas, *A Study of Naimâ* 140–45
64. Brouwer, *'A Stockless Anchor'* 173–5
65. Yılmaz, 'Osmanlı İmparatorluğunda Tütün Tarımı'
66. Refik, *Onbirinci Asr-i Hicrî'de İstanbul Hayatı* 52
67. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.155
68. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.154–5
69. Zilfi, "The Kadızâdelis' 260–61
70. Zilfi, "The Kadızâdelis' 257–8
71. Clayer, *Mystiques, état et société* 66
72. Kafadar, 'Eyüp'te Kılıç Kusanma Törenleri' 59
73. Zilfi, *The Politics of Piety* 140
74. Zilfi, "The Kadızâdelis' 258
75. İpsirli, mad. Ahîzâde Hüseyin Efendi, IA2 1.548–9
76. Zilfi, *The Politics of Piety* 114
77. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.151, 153–4
78. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.160–61
79. Murphey, 'An Ottoman View' 331
80. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.164–5
81. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* 1.208
82. Tavernier, *Les six voyages* 1.36
83. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.186
84. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.190–91
85. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* 1.217–317
86. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.205
87. Faroqhi, *Pilgrims and Sultans* 113–20
88. Decci and Gökbilgin, mad. Erdel, *EI2* II.704
89. Setton, *Venice, Austria, and the Turks* 81, 157
90. Faroqhi, 'The Venetian Presence' 321–2
91. Ostapchuk, 'An Ottoman Gazaname' 492–3
92. Ostapchuk, 'The Human Landscape' 27vd
93. Ostapchuk, "The Ottoman Black Sea Frontier' 79
94. Ostapchuk, 'The Human Landscape' 79
95. Ostapchuk, 'The Ottoman Black Sea Frontier' 62vd
96. Ostapchuk, "The Human Landscape' 44, 50–58
97. Ostapchuk, 'The Ottoman Black Sea Frontier' 62, 68, 72–3, 113–16
98. Ostapchuk, 'The Ottoman Black Sea Frontier' 82
99. Ostapchuk, 'The Ottoman Black Sea Frontier' 28
100. Ostapchuk, "The Ottoman Black Sea Frontier' 149–64
101. Ostapchuk, 'Five Documents' 90–91
102. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 4.4, 5–6
103. Fuller, *Strategy and Power* 1–14
104. İnalcık, 'Power Relationships' 198–9
105. Faroqhi, 'The Venetian Presence' 320
106. Setton, Venice, *Austria, and the Turks* 108–10; Theunissen, 'Ottoman–Venetian Diplomatics' 183

8. BÖLÜM: PAŞALARIN İNTİKAMI

1. Peirce, *The Imperial Harem* 250
2. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy* 94–6
3. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.232
4. Yücel, *Es'ar Defteri*
5. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.226
6. Hasan Vecihî, 'Vecihî Ta'rihi' 19v
7. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.226–8
8. Solak-zâde, Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi* 2.556–8
9. Aktepe, mad. Mehmed Paşa, IA 7.606

10. Zilfi, *The Politics of Piety* 97–100
11. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.233–4
12. Setton, *Venice, Austria, and the Turks* 112–17
13. Setton, *Venice, Austria, and the Turks* 116
14. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.239
15. Setton, *Venice, Austria, and the Turks* 126
16. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.260
17. Gökbilgin, mad. İbrahim, IA 5/II.883
18. Setton, *Venice, Austria, and the Turks* 142–3, 148–9
19. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.357
20. Setton, *Venice, Austria, and the Turks* 149–50
21. Goffman, *Britons in the Ottoman Empire* 152
22. Hrushevsky, *History of Ukraine-Rus'* 8.263–6
23. Hrushevsky, *History of Ukraine-Rus'* 8.266–9
24. Hasan Vecihî, 'Vecihî Ta'rihi' 27v
25. Uluçay, 'Üç Eskiya Türküsü' 85vd
26. Aktepe, 'İpsir Mustafa Paşa' 45
27. İnalcık, mad. Haydar-oghlu, *EI2* III.317–18
28. Uluçay, 'Üç Eşkiya Türküsü' 89–90
29. Mustafa Na'ima, Ravzatü'l-Hüseyn 4.239–40
30. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* 2.192
31. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* 2.198
32. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* 2.231–2, 235–6, 238–40
33. Soucek, review of M. DukanoviÇ, *Rimovana autobiografija Varvari Ali-Pa_e* 290vd
34. Hasan Vecihî, 'Vecihî Ta'rihi' 30v
35. Peirce, *The Imperial Harem* 264
36. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.327
37. Hasan Vecihî, 'Vecihî Ta'rihi' 30v–31r
38. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.329
39. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.330
40. Hasan Vecihî, 'Vecihî Ta'rihi' 32r
41. Peirce, *The Imperial Harem* 251
42. Peirce, *The Imperial Harem* 251
43. Hasan Vecihî, 'Vecihî Ta'rihi' 32v–34r
44. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 7–8, 14–15
45. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 4.408
46. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 15–16
47. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 16
48. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 4.412–13
49. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 16–17
50. Orhonlu, mad. Katırdjı-oghlı Mehmed Pasha, *EI2* IV.766
51. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 4.413–14
52. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 4.410, 415
53. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 22
54. İpsirli, mad. Dervis Mehmed Paşa, IA2 9.193–4
55. Dankoff, *The Intimate Life* 9
56. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* 1.190, 5.89
57. Kunt, 'Ethnic-Regional (Cins) Solidarity' 237–8
58. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.373–4
59. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 28
60. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 5.98
61. Kaya, mad. Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, IA2 24.382
62. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 5.99
63. Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, 'Zeyl-i Ravzatü'l-Ebrâr' 41v–43r
64. Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, 'Zeyl-i Ravzatü'l-Ebrâr' 43r–44r
65. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 5.99–102

66. Dankoff, *The Intimate* Life 82
67. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 5.103–5
68. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 5.107–11
69. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 5.102; cf. Thomas, *A Study of Naimâ* 102
70. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 5.114–15; cf. Thomas, *A Study of Naimâ* 101–2
71. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 5.118–21
72. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 5.122–7
73. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 5.130–44
74. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 32
75. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.343
76. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 36
77. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 5.215–21
78. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 5.221–2
79. Murphey, 'Solakzâde's Treatise of 1652' 27vd
80. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 5.271–2
81. Dankoff, *The Intimate Life* 107
82. Dankoff, *The Intimate Life* 108
83. Kunt, 'Derviş Mehmed Paşa' 202
84. Dankoff, *The Intimate Life* 107
85. Aktepe, 'İpşir Mustafa Paşa' 45–47
86. Aktepe, 'İpşir Mustafa Paşa' 47–52
87. Murphey, 'Forms of Divderentiation' 161–2
88. Setton, *Venice, Austria, and the Turks* 163–4
89. Setton, *Venice, Austria, and the Turks* 172–82
90. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 79–80
91. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.182
92. Ostapchuk, 'Ukraine between' 8, 11–16
93. Andreasyan and Derin, 'Çınar Vak'ası' 58–60
94. Andreasyan and Derin, 'Çınar Vak'ası' 61–8
95. Andreasyan and Derin, 'Çınar Vak'ası' 70–71
96. Andreasyan and Derin, 'Çınar Vak'ası' 70–71
97. Andreasyan and Derin, 'Çınar Vak'ası' 71–3
98. Kâtib Çelebi, *Fezleke* 2.225
99. Andreasyan and Derin, 'Çınar Vak'ası' 73
100. Setton, *Venice, Austria, and the Turks* 184
101. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.205
102. Andreasyan and Derin, 'Çınar Vak'ası' 65
103. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.206–7
104. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.207–8

9. BÖLÜM: GÜÇLÜ HANEDANLARIN SALTANATI

1. Gökbilgin and Repp, mad. Köprülü, *EI2* V.256–63; Heywood, mad. Kara Mustafa Pasha, Merzifonlu *EI2* IV.589–92; Köprülü, mad. ('Amudjazâde) Husayn Pasha, *EI2* III.626–7
2. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 80
3. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 74
4. Mustafa Na'ima, *Ravzatu'l-Hüseyn* 6.138
5. Mustafa Na'ima, *Ravzatu'l-Hüseyn* 6.135, 209, 212
6. Thomas, *A Study of Naimâ* 101–2

7. Kunt, 'Naîmâ, Köprülü and the Grand Vezirate' 62
8. Dankoff, *The Intimate Life* 204
9. Zilfi, 'The Kadızâdelis' 258, 259–60
10. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.218–20
11. Zilfi, *The Politics of Piety* 147
12. Baer, 'Honored by the Glory of Islam' 157–8
13. İlgürel, mad. Hüseyin Paşa (Deli), IA2 19.6
14. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 81
15. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.237–49
16. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 87
17. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.266vd
18. Setton, *Venice, Austria, and the Turks* 188–9
19. Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 142; Gökbilgin and Repp, mad. Köprülü, *EI2* V.257–8
20. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.329
21. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 98
22. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 104
23. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.329–33, 379
24. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.333
25. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 105
26. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.335
27. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.336
28. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.336–8
29. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.338; cf. Woods, *The Aqquyunlu* 116–17
30. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 110–11
31. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.361–7
32. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.368–75
33. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.375–8
34. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 114, 115–16
35. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.402–5
36. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.397–401; cf. *Necipoğlu, Architecture, Ceremonial and Power* 151–2
37. Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn* 6.407–8; Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 121
38. Peirce, *The Imperial Harem* 196
39. Kunt, "The Waqf as an Instrument' 193–4
40. Kunt, "The Waqf as an Instrument' 193, 195–6
41. Gökbilgin and Repp, mad. Köprülü, *EI2* V.259
42. Kopcan, 'Einige Bemerkungen' 163
43. Decei and Gökbilgin, mad. Erdel, IA 4.303
44. Fodor, 'The View of the 'Turk' 98–9
45. Decei and Gökbilgin, mad. Erdel, IA 4.303–4
46. Kopcan, 'Ottoman Narrative Sources' 91
47. Kopcan, 'Ottoman Narrative Sources' 91–3
48. Gökbilgin and Repp, mad. Köprülü, *EI2* V.259
49. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* 7.29vd
50. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* 7.36

51. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübdei Vekayiât* 8–9
52. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* 7.53vd; cf. Unat, *Osmanlı Sefirleri* 47–9
53. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* 7.116
54. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 134–70, 141, 152, 163–4, 172
55. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 1.393–5
56. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 1.411–12
57. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 206–7
58. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 1.411–12; Setton, *Venice, Austria, and the Turks* 194–5
59. Setton, Venice, *Austria, and the Turks* 206vd
60. Setton, Venice, *Austria, and the Turks* 220–24
61. Setton, Venice, *Austria, and the Turks* 224–8; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 1.513–14
62. Greene, *A Shared World* 50, 54, 110vd
63. Greene, *A Shared World* 80–81
64. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* 8.460–61
65. Bierman, 'The Ottomanization of Crete' 53vd
66. Greene, *A Shared World* 78vd
67. Bierman, 'The Ottomanization of Crete' 61–3
68. Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 141–5
69. Ostapchuk, 'Ukraine between' 12–13, 19–20
70. Ostapchuk, 'Ukraine between' 21–2
71. Kolodziejczyk, *The Ottoman Survey Register* 6–7
72. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 1.574
73. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 325–8
74. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 1.576
75. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 329, 336, 340–44, 347–8
76. Kolodziejczyk, *The Ottoman Survey Register* 59–65
77. Kolodziejczyk, *The Ottoman Survey Register* 13, 16–17
78. Metin Kunt, oral communication
79. Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 148, 494–580
80. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 1.648–9, 653
81. Kolodziejczyk, Ottoman–Polish Diplomatic Relations 149
82. Ostapchuk, 'Ukraine between' 23–4
83. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân* 207–46
84. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân* 208
85. Baer, 'Honored by the Glory of Islam' 167
86. Baer, 'Honored by the Glory of Islam' 107–8
87. Kolodziejczyk, *The Ottoman Survey Register* 60, 61
88. Zilfi, 'The Kadızâdelis' 263–4; *Zilfi, The Politics of Piety* 149
89. Baer, 'Honored by the Glory of Islam' 142–6
90. Covel, *Voyages en Turquie* 88–90
91. Baer, 'Honored by the Glory of Islam' 132–7
92. Zilfi, *The Politics of Piety* 157
93. Peirce, *The Imperial Harem* 206–7
94. Thys-Senocak, 'The Yeni Valide' 66–8; Baer, 'Honored by the Glory of Islam' 125–7
95. Baer, 'Honored by the Glory of Islam' 85–7
96. Refik, *Onikinci Asr-i Hicrî'de* 88–9
97. Thys-Senocak, 'The Yeni Valide' 67
98. Baer, 'Honored by the Glory of Islam' 296

99. Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si' 215–16
100. Baer, 'Honored by the Glory of Islam' 304–6
101. Zilfi, *The Politics of Piety* 154–6
102. Baer, 'Honored by the Glory of Islam' 168–75, 181–91, 205vd
103. Gökbilgin and Repp, mad. Köprülü, *EI2* V.260–61
104. Heywood, mad. Kara Mustafa Pasha, Merzifonlu, *EI2* IV.589–90
105. Ostapchuk, 'Ukraine between' 24–5
106. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 91
107. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 109
108. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 110, 119; Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 152; Ostapchuk, 'Ukraine between' 26
109. Kann, *A History of the Habsburg Empire* 72–3
110. Stoye, *The Siege of Vienna* 43–4
111. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 1.743
112. Refik, *Türk Hizmetinde Kiral Tököli İmre* 8–10
113. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 1.757–8
114. Stoye, *The Siege of Vienna* 45
115. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 1.757–8
116. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 137
117. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 139, 141–2
118. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 2.5–6
119. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 146–8
120. Stoye, *The Siege of Vienna* 120–49, 174–5
121. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 2.39
122. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 151
123. Stoye, *The Siege of Vienna* 150–73
124. Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 153–4
125. Stoye, *The Siege of Vienna* 200–27
126. Stoye, *The Siege of Vienna* 243–64
127. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 2.87–8
128. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 163
129. Stoye, *The Siege of Vienna* 158–61
130. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 159–60
131. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 2.119–21
132. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 2.124
133. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 2.123
134. Gabriel, 'Die Türkenbeute in Österreich' 101vd
135. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 1.757–8
136. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 2.120
137. Zilfi, *The Politics of Piety* 157
138. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 210

10. BÖLÜM: İMPARATORLUK ÇÖZÜLÜYOR

1. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 2.126–7
2. Setton, *Venice, Austria, and the Turks* 273–4
3. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 2.231–2
4. Gökbilgin and Repp, mad. Köprülü, *EI2* V.261; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 2.127
5. Setton, *Venice, Austria, and the Turks* 273–6
6. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 166, 179–80, 206–7
7. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 211, 212, 213–14

8. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rîhi* 2.228
9. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rîhi* 2.236–7, 240–41, 243
10. Atasoy, mad. Hırka-i Saâdet, İA2 17.375
11. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rîhi* 2.238–9
12. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rîhi* 2.249–53
13. Setton, *Venice, Austria, and the Turks* 277, 280–81, 282–3
14. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rîhi* 2.262–4; cf. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 221
15. Setton, *Venice, Austria and the Turks* 287, 309–12
16. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 230–31
17. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rîhi* 2.292
18. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 232–3
19. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 233–7
20. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 237–8
21. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 238–42
22. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 243–5
23. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 213, 214, 245–7
24. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 246, 247, 248–9
25. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 228–9, 232–5, 237
26. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 251–3
27. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rîhi* 2.291, 295
28. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 254
29. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rîhi* 2.296–8
30. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 438–9
31. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 265, 268–71
32. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 271, 272, 273–4, 275
33. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 275–7
34. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 280–81
35. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 282–5
36. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 285–6, 288–9
37. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 245, 288
38. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 288–9, 290, 293, 315
39. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 287
40. Pamuk, *A Monetary History* 145–6, 155–8
41. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rîhi* 2.365
42. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rîhi* 2.365–6; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 291–2
43. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 305
44. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rîhi* 2.371–4
45. Heywood, 'English Diplomacy' 65
46. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 305, 308–10
47. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 312–13, 314
48. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 312–13
49. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 320–21, 329–30, 338
50. Setton, Venice, *Austria, and the Turks* 389–90
51. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 322
52. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 330

53. Heywood, 'An Undiplomatic Anglo-Dutch Dispute' 64
54. Heywood, 'English Diplomacy' 78–80
55. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 330–33
56. Yılmaz, 'The Life of Köprülü Fazıl Mustafa Pasha' 35
57. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 333, 334, 336, 338, 339–40
58. Gökbilgin and Repp, mad. Köprülü, *EI2* V.261
59. Gökbilgin and Repp, mad. Köprülü, *EI2* V.261
60. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 339–40
61. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 341, 343vd
62. Yılmaz, 'The Life of Köprülü Fazıl Mustafa Pasha' 24–7
63. Yılmaz, 'The Life of Köprülü Fazıl Mustafa Pasha' 27–31
64. Halaçoğlu, mad. Evlâd-i Fâtihan, IA2 11.524–5
65. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 366–7
66. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 367–8, 370–71
67. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 369, 371–3, 374–5, 376
68. Heywood, 'English Diplomacy' 117
69. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 379
70. Finkel, *The Administration of Warfare* 17
71. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 377–8
72. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 298–9, 343, 345
73. Yılmaz, 'The Life of Köprülü Fazıl Mustafa Pasha' 19–20
74. Yılmaz, 'Osmanlı İmparatorluğunda Tütün Tarımı'
75. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi* 274–5; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 632–3
76. Halaçoğlu, *XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun iskan siyaseti* 4–6
77. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü* 30
78. Halaçoğlu, *XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun iskan siyaseti* 4–6
79. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü* 43vd
80. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü* map
81. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü* 43vd
82. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 1.246–50; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 627–8
83. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorlugunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü* 89–90
84. Murphey, 'Ottoman Census Methods' 120
85. Yılmaz, 'The Life of Köprülü Fazıl Mustafa Pasha' 46–7
86. Rossitsa Gradeva, personal communication
87. Yılmaz, 'The Life of Köprülü Fazıl Mustafa Pasha' 48
88. Yılmaz, 'The Life of Köprülü Fazıl Mustafa Pasha' 48–53; Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi* 136–49
89. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 2.567–9
90. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi* 2.569–70
91. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 398
92. Murphey, 'Continuity and Discontinuity' 419vd
93. Murphey, mad. Süleyman II, *EI2* IX.842
94. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 399–400, 405
95. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 377, 403
96. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 404, 407
97. Heywood, 'An Undiplomatic Anglo-Dutch Dispute' 66

98. Ingrao, *The Habsburg Monarchy* 79
99. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 421–2, 424, 430–32, 438
100. Heywood, 'An Undiplomatic Anglo-Dutch Dispute' 73–91
101. Heywood, 'English Diplomacy' 216
102. Heywood, 'English Diplomacy' passim
103. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 440, 445, 450–54, 456–63, 465, 492–4
104. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 522–3
105. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 549, 553
106. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 1.57
107. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 554–5, 555–6, 558, 566, 570
108. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 1.133
109. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 588, 591–4
110. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 1.277–9
111. Köprülü, mad. ('Amudja-zâde) Husayn Pasha, *EI2* III.627
112. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 622
113. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 1.280
114. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 1.277–8
115. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 622–3
116. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 1.294–9
117. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 1.299–300
118. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 639–41, 643–5, 649–50
119. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 645, 650
120. Heywood, 'English Diplomacy' 257
121. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 653–4
122. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 654–62
123. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 662–7 (Ottoman text of treaty with Poland-Lithuania); Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 593–8 (English translation of Ottoman text of treaty with Poland-Lithuania)
124. Setton, *Venice, Austria, and the Turks* 354–8
125. Setton, *Venice, Austria, and the Turks* 380–86
126. Setton, *Venice, Austria, and the Turks* 386–7
127. Köprülü, mad. ('Amudja-zâde) Husayn Pasha, *EI2* III.627
128. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 620, 646–7
129. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 667–72 (Ottoman text of treaty with Venice)
130. Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great* 10
131. Fuller, *Strategy and Power* 14vd
132. Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great* 8–11, 17–18
133. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 1.375–7 (Ottoman text of truce with Muscovy)
134. Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great* 26
135. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 692–8 (Ottoman text of treaty with Muscovy)
136. Abou-El-Haj, 'The Formal Closure' 467
137. Abou-El-Haj, 'The Narcissism of Mustafa II' 123
138. Abou-El-Haj, 'The Formal Closure' 467, 470–71
139. Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 61–2
140. Stoye, *Marsigli's Europe* 164vd; Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 57
141. Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 634

142. Abou-El-Haj, 'The Formal Closure' 471–5
143. Peri, 'Islamic Law and Christian Holy Sites' 97–104
144. Peri, *Christianity under Islam* 98, 101, 105–9, 111–12, 153
145. Peri, *Christianity under Islam* 201
146. Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State* 126
147. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi* 266–7
148. Finkel, *The Administration of Warfare* 260–63
149. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi* 295–9
150. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 581
151. Genç, 'Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi' 285–8
152. Genç, 'A study of the feasibility' 348
153. Genç, 'Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi' 285–8; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* 512–13
154. Salzmann, 'Measures of Empire' 136
155. Goffman, 'Izmir: from village' 107–9
156. Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State* 122–3
157. Abou-El-Haj, 'The Ottoman Vezir and Paşa Households' 443–4
158. Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State* 126–7
159. Abou-El-Haj, 'The Ottoman Vezir and Pasa Households' 439–43
160. Kunt, 'Naîmâ, Köprülü and the Grand Vezirate' 58–9
161. Murphey, 'Continuity and Discontinuity' 425

11. BÖLÜM: KAYGISIZLIĞIN TEHLİKELERİ

1. Köprülü, mad. ('Amudja-zâde) Husayn Pasha, *EI2* III.626–7
2. Faroqhi, 'An Ulama Grandee' 199vd
3. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.162–3
4. Türek and Derin, 'Feyzullah Efendi'nin kendi kaleminden' 24.69vd, 89; cf. Türek and Derin, 'Feyzullah Efendi'nin kendi kaleminden' 23.205vd; Derin, 'Seyhülislâm Feyzullah Efendi'nin nesebi' 97vd
5. Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion* 16vd, 115–17
6. Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion* 24
7. Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion* 30–1
8. Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion* 33vd, 62–3
9. Baykal, mad. Râmi Mehmed Paşa, IA 9.623–4; Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion* 72–5
10. Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion* 65–74, 77–8
11. *Anonim Osmanlı Tarihi* 275
12. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.184
13. Özcan, mad. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, IA2 9.98
14. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.193–5
15. *Anonim Osmanlı Tarihi* 249–51
16. Tâysi, mad. Feyzullah Efendi (Seyyid), IA2 12.527
17. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.181–97
18. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.235, 239–40
19. Aksan, *An Ottoman Statesman* 18–19
20. Frost, *The Northern Wars* 226vd, 263vd
21. LeDonne, *The Russian Empire* 24
22. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.229
23. Frost, *The Northern Wars* 286–8, 372–3
24. Frost, *The Northern Wars* 288–94
25. Theolin, *The Swedish Palace* 32, 33
26. Kurat, *Prut Seferi* 1.124, 133–5
27. Frost, *The Northern Wars* 287
28. Ortaylı, 'Une proclamation universelle' 105–9
29. Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great* 46

30. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.265–6
31. Aksan, *Ottoman Warfare* ch. 3
32. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.276vd, 287vd
33. LeDonne, *The Russian Empire* 91
34. Aksan, *An Ottoman Statesman* 89–90
35. Theolin, *The Swedish Palace* 35–40
36. Theolin, *The Swedish Palace* 41–4
37. Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great* 46–7, 352; cf. Aktepe, '1711 Prut seferi' 23–4
38. Darkot, mad. Karadag, *IA* 6.225
39. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.324–6
40. Aksan, *Ottoman Warfare* ch. 3
41. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.336–8
42. Kurat and Bromley, 'The Retreat of the Turks' 210–11
43. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.344–5
44. Kurat and Bromley, 'The Retreat of the Turks' 211–12
45. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.366–71
46. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.374–5
47. Gökbilgin, 'II. Rakoçi Ferenc' 595vd
48. Rothenburg, *The Austrian Military Border* 103
49. Ortaylı, 'Ottoman–Habsburg Relations' 290
50. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.227
51. Artan, 'From Charismatic Leadership' 53vd
52. Öztuna, *Devletler ve Hanedânlar* 220–27
53. Salzmann, 'Measures of Empire' 194vd
54. Genç, 'A study of the feasibility' 349
55. Salzmann, 'Measures of Empire' 170
56. Genç, 'Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi' 245
57. Salzmann, 'Measures of Empire' 172–3
58. Genç, 'Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi' 239
59. Genç, 'A study of the feasibility' 356
60. Genç, mad. Esham, *IA2* 11.377
61. Artan, 'Periods and Problems' 22–5
62. Genç, 'A study of the feasibility' 356
63. Salzmann, 'Measures of Empire' 181
64. McGowan, 'The Age of the Ayans' 734–5
65. Genç, 'Ottoman Industry' 69–82
66. Göçek, *East Encounters West* 4
67. Unat, *Osmanlı Sefirleri* 52–3
68. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.250–52; Uluçay, 'Fatma ve Safiye' 139–48
69. Atıl, 'The Story of an Eighteenth-Century Ottoman Festival' 181vd; İrepoğlu, *Levni* 87vd
70. Artan, 'From Charismatic Leadership' 62
71. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.269–70
72. Mehmed Râsid *Râsid Ta'rihi* 5.307–8
73. Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power* 258
74. Necipoğlu, 'The Suburban Landscape' 32vd
75. Wortley Montagu, *The Turkish Embassy Letters* 140
76. Kuban, *İstanbul* 336
77. Artan, 'Aspects of the Ottoman Elite's Food Consumption' 107vd
78. Schama, *Landscape and Memory* 329
79. İrepoğlu, 'Innovation and Change' 380–85, 408–11
80. Özergin, mad. Râşid, Mehmed, *IA* 9.632
81. Mehmed Râşid, *Râşid Ta'rihi* 5.185–6, 311–15
82. Göçek, *East Encounters West* 76
83. Aktepe, 'Kâğıdhâne'ye Dâir Bâzı Bilgiler' 339–43, 353
84. Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great* 218
85. Göçek, *East Encounters West* 75–7
86. Hughes, Russia in the Age of Peter the Great 217–18; Göçek, East Encounters West 75
87. Hamadeh, 'Splash and Spectacle' 123vd

88. Zilfi, 'Women and Society' 295–6
89. Pavord, *The Tulip* 58–62
90. Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme, 1.206
91. Aktepe, '*Damad İbrahim Paşa*' 91–126
92. Pavord, *The Tulip* 137vd
93. Pavord, *The Tulip* 43–55, özl. 50
94. Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power* 151–2
95. Mehmed Râşid, *Râşid Ta'rihi* 5.320–28
96. İrepoğlu, *Levni* 87
97. Aktepe, *Patrona İsyanı* 62
98. Zilfi, 'A Medrese for the Palace' 186, 189
99. Zilfi, 'Elite Circulation' 320
100. Zilfi, 'Elite Circulation' 326, 340–41
101. Aktepe, *Patrona İsyanı* 104vd
102. Zilfi, 'Ibrahim Pasha and the Women' 555vd
103. Zilfi, 'Women and Society' 294–8
104. Olson, 'The Esnaf' 336
105. Aktepe, 'XVIII. asrın ilk yarısında İstanbul'un' 2–9
106. İsma'il Âsım Efendi, *Âsım Ta'rihi* 397–8
107. Aktepe, '1727–1728 İzmir isyanına dâir' 71vd
108. Unat, *Osmanlı Sefirleri* 59–61
109. Aktepe, 'Dürri Ahmed Efendi'nin İran Sefareti' 1/1.58
110. Olson, 'The Ottoman–French Treaty' 349
111. Tucker, 'The Peace Negotiations' 21
112. Tucker, 'The Peace Negotiations' 21–2
113. Baysun, 'Müverrih Râşid Efendi'nin İran Elçiliğine Dâir' 145vd; Aktepe, 'Vak'anüvis Raşid Mehmed Efendi'nin' 155vd
114. Tucker, 'The Peace Negotiations' 22
115. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.333, 334, 364
116. Aktepe, *Patrona İsyanı* 92–5
117. Aktepe, *Patrona İsyanı* 91, 96–7, 99–100, 118–21
118. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi* 275; Aktepe, 'Ahmed III. devrinde Şark seferine' 17vd
119. Aktepe, *Patrona İsyanı* 101
120. Aktepe, *Patrona İsyanı* 133–40
121. Aktepe, *Patrona İsyanı* 140–42, 143–5
122. Aktepe, *Patrona İsyanı* 145, 147–9, 150–54
123. Aktepe, *Patrona Isyanı* 155–7
124. Veinstein, mad. Mehmed Yirmisekiz (Çelebi Efendi), *EI2* VI.1006
125. Aktepe, *Patrona İsyanı* 158–60
126. Aktepe, *Patrona İsyanı* 161–9
127. Aktepe, *Patrona İsyanı* 169–80
128. Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mur'i't-Tevârih* 1.16–21
129. Abdi, *Abdi Tarihi* 62
130. Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mur'i't-Tevârih* 1.17–19
131. Aktepe, 'XVIII. asrın ilk yarısında İstanbul'un' 10–16
132. Mehmed Râşid, *Râşid Ta'rihi* 5.123
133. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.415
134. Salzmann, 'Measures of Empire' 175–6
135. Halaçoğlu, *XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun iskan siyaseti* 96–108
136. Aktepe, 'Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya âid iki vakfiye' 151
137. Winter, 'Ottoman Egypt' 17–20
138. Hathaway, 'Egypt in the seventeenth century' 42, 48, 49vd
139. Crecelius, 'Egypt in the eighteenth century' 70–73
140. Hathaway, 'Çerkes Mehmed Bey' 108vd
141. Barbir, *Ottoman Rule in Damascus* xv, 44–55
142. Tekindağ, 'XVIII. ve XIX. asırlarda Cebel Lübnan' 31vd
143. Cohen, *Palestine in the 18th Century* 8–11
144. Cohen, Palestine in the 18th Century 30–42
145. St Laurent and Riedlmayer, 'Restorations of Jerusalem' 77–9, 84
146. Barbir, *Ottoman Rule in Damascus* 89–93, 97–107

147. Hess, 'The Forgotten Frontier' 74vd; Ortaylı, 'Ottoman–Habsburg Relations' 290–92
148. Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 162
149. Theolin, The Swedish Palace 55–8
150. LeDonne, *The Russian Empire* 99–100, 233–4; Aksan, *Ottoman Warfare* ch. 3
151. Aksan, *Ottoman Warfare* ch. 3
152. Eldem, 'İstanbul: from imperial', 190–4
153. Tucker, 'The Peace Negotiations' 24–32
154. Olson, 'The Ottoman–French Treaty' 350
155. Aktepe, 'XVIII. asrın ilk yarısında İstanbul'un' 23–4
156. Tucker, 'The Peace Negotiations' 34–7
157. Aktepe, 'XVIII. asrın ilk yarısında İstanbul'un' 10
158. Özkaya, 'XVIII inci Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere göre' 461–2
159. Özkaya, 'XVIII inci Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere göre' 459–60
160. Olson, 'Jews, Janissaries, Esnaf' 193–7
161. Aktepe, 'XVIII. asrın ilk yarısında İstanbul'un' 25–8
162. Faroqhi, 'Migration into Eighteenth-Century' 163vd
163. Ahdi, *Abdi Tarihi* 45
164. Eldem, *Sa'dabad* 22vd
165. Aktepe, 'Kâgıdhâne'ye Dâir Bâzı Bilgiler' 358
166. Kuban, mad. Nuruosmaniye Külliyesi, İst. Ansik. 6.100–103
167. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture* 377, 387, 400–402
168. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture* 375
169. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi* 61vd
170. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* 2.384–5
171. İrepoğlu, *Levni* 23
172. Mystakidis, 'Hukûmet-i 'Osmâniyc' 324–5
173. Kut, mad. Matba'a, *EI2* VI.800
174. Refik, *Onikinci Asr-i Hicrî'de İstanbul Hayatı* 89–90
175. Refik, *Onikinci Asr-i Hicrî'de İstanbul Hayatı* 90
176. Kut, mad. Matba'a, *EI2* VI.801
177. Kut, mad. Matba'a, *EI2* VI.800
178. Özcan, mad. Humbaracı Ahmed Paşa, IA2 18.351; Levy, 'Military Reform' 232–3; Hitzel, 'Relations interculturelles et scientifiques' 1.304–5
179. Aksan, *An Ottoman Statesman* 8–9
180. Itzkovitz, 'Eighteenth Century Ottoman Realities' 86
181. Unat, *Osmanlı Sefirleri* 62vd
182. Refik, *Onikinci Asr-i Hicrî'de İstanbul Hayatı* 87
183. Zilfi, 'Women and Society' 298–301
184. Zilfi, 'Women and Society' 301
185. Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi* 254–5

12. BÖLÜM: EYALETLERİN GÜCÜ

1. Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mur'i't-Tevârih* 2/A.9
2. Altundağ, mad. Osman III, IA 9.449
3. Aksan, *An Ottoman Statesman*
4. Atsız, *Ahmed Resmi Efendi'nin* 71
5. Atsız, *Ahmed Resmi Efendi'nin* 73
6. Ingrao, *The Habsburg Monarchy* 192–4
7. Aksan, *An Ottoman Statesman* 78, 115–17
8. Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 164
9. Fisher, *The Russian Annexation* 27–8, 29–30
10. Aksan, *An Ottoman Statesman* 119
11. LeDonne, *The Russian Empire* 104
12. Aksan, *An Ottoman Statesman* 144–69
13. Nagata, 'Greek Rebellion of 1770' 103vd
14. Anderson, *Naval Wars* 278–91; Aktepe, mad. Çesme Vak'ası, IA2 8.288–9

15. Nagata, 'Greek Rebellion of 1770' 103vd
16. Hess, 'The Forgotten Frontier' 83–4
17. Aksan, *An Ottoman Statesman* 104–8, 111–14
18. Fisher, *The Russian Annexation* 40–51, 160
19. Aksan, *An Ottoman Statesman* 153–66
20. Gawrych, 'Seyh Galib and Selim III' 94
21. Fuller, *Strategy and Power* 140–41
22. Aksan, *An Ottoman Statesman* 109–10, 188–99
23. Fuller, *Strategy and Power* 137
24. LeDonne, *The Russian Empire* 105–6; Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East* 1.54–61 (Engl. translation of treaty)
25. Heywood, mad. Küçük Kaynardja, *EI2* V.313; Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi* 163
26. Süleyman Penah Efendi, 'Mora İhtilali Tarihçesi' 156–7
27. Davison, 'The "Dosografa" Church' 51vd
28. Davison, '"Russian Skill and Turkish Imbecility"' 35
29. Davison, '"Russian Skill and Turkish Imbecility"' 28vd
30. Fisher, 'Sahin Giray, the Reformer Khan' 93vd
31. Fisher, 'Sahin Giray, the Reformer Khan' 93vd
32. Emecen, 'Son Kırım Hânı Sâhin Giray'ın' 315vd
33. Fisher, 'Sahin Giray, the Reformer Khan' 94–5, 109, 119
34. Aksan, *An Ottoman Statesman* 180–84
35. Beydilli, 'Bonnaval'in izinde' 74
36. Uzunçarşılı, 'Sadrâzam Halil Hamid Paşa' 239–55
37. Bruess, *Religion, Identity and Empire* 238
38. Aksan, *An Ottoman Statesman* 179
39. Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi* 175
40. Uzunçarşılı, 'Kaynarca Muahedesinden Sonraki' 514–15
41. LeDonne, *The Russian Empire* 110
42. Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi* 249–50
43. Ingrao, *The Habsburg Monarchy* 207
44. BOA/Hatt-i hümayun no. 8231
45. Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi* 260
46. Aksan, *Ottoman Warfare* ch. 4
47. Ingrao, *The Habsburg Monarchy* 207–8
48. Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları* 28–9
49. Navd, 'Ottoman Diplomatic Relations' 105–6
50. Aksan, 'An Ottoman Portrait' 205–6
51. Aksan, *Ottoman Warfare* ch. 4
52. Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 167, 644–59
53. Ingrao, *The Habsburg Monarchy* 209–10
54. Navd, 'Ottoman Diplomatic Relations' 105–6
55. Ingrao, *The Habsburg Monarchy* 209–10
56. Gökçe, '1787–1806 yılları arasında Kafkasya'da' 4–12
57. Gökçe, '1787–1806 yılları arasında Kafkasya'da' 19–33
58. Gökçe, '1787–1806 yılları arasında Kafkasya'da' 34–8, 52–3
59. LeDonne, *The Russian Empire* 108–9
60. Gökçe, '1787–1806 yılları arasında Kafkasya'da' 46–50
61. Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi* 168–9, 211–14
62. Genç, mad. Esham, IA2 11.377
63. Eldem, *French Trade* 59
64. Aksan, 'The One-eyed Fighting the Blind' 228–9
65. Aksan, 'Feeding the Ottoman Troops' 1vd
66. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım* 110

67. Genç, mad. Esham, IA2 11.376vd
68. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım* 89–92; cf. Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi* 167–9, 211–14
69. Eldem, *French Trade* 188–9
70. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım* 137–8; cf. Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi* 167–9, 211–14
71. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım* 137–8; cf. Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi* 167–9
72. Aksan, 'Ottoman Political Writing' 63
73. Aksan, 'Breaking the Spell' 253vd
74. Aksan, 'Whatever happened to the Janissaries' 28–9
75. Aksan, *An Ottoman Statesman* 189–90
76. Aksan, 'Whatever happened to the Janissaries' 35–6
77. Aksan, 'Whatever happened to the Janissaries' 33
78. Özcan, mad. Esame, IA2 11.356
79. Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi* 191, 234–42
80. Karal, 'Nizâm-i Cedid'e dair lâyihalar' 237
81. Karal, 'Nizâm-i Cedid'e dair lâyihalar' 418
82. Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi* 180–83
83. Aksan, *Ottoman Warfare* ch. 4
84. Panzac, 'The Manning of the Ottoman Navy' 50–53
85. Gawrych, 'Seyh Galib and Selim III' 102, 105–9
86. Kalkışım, *Şeyh Galib Divanı* 123; Holbrook, 'The Unreadable Shores of Love 107–10
87. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık* 223
88. Kissling, *Rechtsproblematiken* 10
89. Gönen, 'The Integration of the Ottoman Empire' 16
90. Gönen, 'The Integration of the Ottoman Empire' 121–3
91. Gönen, 'The Integration of the Ottoman Empire' 67, 69
92. Gönen, 'The Integration of the Ottoman Empire' 63–75, 120
93. Khadduri, *War and Peace* 251–2
94. Gönen, 'The Integration of the Ottoman Empire' 79
95. Gönen, 'The Integration of the Ottoman Empire' 145
96. Unat, *Osmanlı Sefirleri;* Navd, 'Reform and the Conduct of Diplomacy' 303–4
97. Gönen, 'The Integration of the Ottoman Empire' 86
98. Gönen, 'The Integration of the Ottoman Empire' 88–9
99. Renda, 'Searching for New Media' 451vd; Karal, *Selim III'ün Hatt-i Hümayunları* 92–3
100. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım* 155vd
101. Salzmann, 'Measures of Empire' 408–9
102. Mert, mad. Çapanoğulları, IA2 8.221–2
103. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture* 400–402
104. Mert, mad. Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi, IA2 7.151–3
105. Orhonlu, mad. Kara 'Othman-oghlı, *EI2* IV 592–3; Nagata, mad. Karaosmanogulları, IA2 24.468–9
106. Kuyulu, *Kara Osman-oğlu Ailesine Ait Mimari Eserler*
107. Salzmann, 'Measures of Empire' 212, 428, 434vd, 453, 461
108. Zens, 'Pasvanoğlu Osman Paşa' 89–99
109. Özkaya, *Osmanlı Imparatorluğunda Dağlı Isyanları*
110. Derin, 'Yayla İmamı Risalesi' 217
111. Fleming, *The Muslim Bonaparte* 82–94
112. Jelavich, *History of the Balkans* 195
113. Zens, 'Pasvanoğlu Osman Paşa' 100–103

114. Rothenburg, *The Military Border* 102–4
115. Jelavich, *History of the Balkans* 198–9
116. Rothenburg, *The Austrian Military Border* 105–7, 118–19
117. Rothenburg, *The Military Border* 31–2
118. Rothenburg, *The Military Border* 7, 81–2
119. Rothenburg, *The Military Border* 103, 105, 106, 107
120. Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great* 48
121. Cazacu, 'La "mort infâme"' 259–61
122. Cazacu, 'La "mort infâme"' 253vd
123. Yapp, *The Making of the Modern Near East* 52
124. Perry, 'The Mamluk Pasalik of Baghdad' 59, 62–3, 66
125. Perry, 'The Mamluk Pasalik of Baghdad' 65, 67, 68
126. Salzmann, 'Measures of Empire' 426–7
127. Khoury, *State and provincial society* 69–72
128. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent* 107–9, 132–3
129. Cohen, *Palestine in the 18th Century* 7–19
130. Cohen, *Palestine in the 18th Century* 52
131. Anderson, *Naval Wars* 291–9
132. Tekindağ, 'XVIII. yüzyılda Akdeniz'de Rus donanması' 37vd
133. Cohen, *Palestine in the 18th Century* 45–53; Crecelius, 'Egypt in the eighteenth century' 82
134. Emecen, mad. Cezzâr Ahmed Paşa, *IA2* 7.516
135. Cohen, *Palestine in the 18th Century* 53–77
136. Emecen, mad. Cezzâr Ahmed Paşa, *IA2* 7.518
137. Crecelius, 'Egypt in the eighteenth century' 73–82
138. Hathaway, *The politics of households* 118
139. Crecelius, 'Egypt in the eighteenth century' 84
140. Shaw, *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century* 11–13
141. Crecelius, 'Egypt in the eighteenth century' 84–6
142. Dykstra, 'The French occupation of Egypt' 117–21
143. Shaw, *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century* 7
144. Uzunçarşılı, 'Bonapart'ın Cezzar Ahmed Paşa'ya Mektubu' 451–4
145. Tekindağ, 'Yeni kaynak ve vesikaların ışığı' 1vd
146. Dykstra, 'The French occupation of Egypt' 131–2
147. Fahmy, 'The era of Muhammad 'Ali Pasha' 140–44
148. Fahmy, 'The era of Muhammad 'Ali Pasha' 144–6
149. Abir, 'The "Arab Rebellion" of Amir Ghalib' 188–9
150. Peskes, mad. Wahhabiyya, *EI2* XI.42

13. BÖLÜM: NİZAM-I CEDİD'DEN TANZİMAT'A

1. Gökçe, 'Edirne Âyanı Dağdevirenoğlu Mehmed Ağa' 97vd
2. Derin, 'Yayla İmamı Risalesi' 218
3. Gökçe, 'Edirne Âyanı Dağdevirenoğlu Mehmed Ağa' 109
4. Derin, 'Yayla Imamı Risalesi' 221–3
5. Derin, 'Tüfengçi-başı Ârif Efendi Tarihçesi' 386
6. Beydilli and Şahin, *Mahmud Râif Efendi*
7. Derin, 'Tüfengçi-başı Ârif Efendi Tarihçesi' 386
8. Derin, 'Yayla Imamı Risalesi' 223–4
9. Derin, 'Tüfengçi-başı Ârif Efendi Tarihçesi' 389–92
10. Gökçe, 'Edirne Âyanı Dağdevirenoğlu Mehmed Ağa' 101
11. Derin, 'Tüfengçi-başı Ârif Efendi Tarihçesi' 393–5; Derin, 'Yayla İmamı Risalesi' 229

12. Derin, 'Tüfengçi-başı Ârif Efendi Tarihçesi' 395–9
13. Derin, 'Tüfengçi-başı Ârif Efendi Tarihçesi' 399–401
14. Derin, 'Tüfengçi-başı Ârif Efendi Tarihçesi' 402–3
15. Derin, 'Tüfengçi-başı Ârif Efendi Tarihçesi' 404–5
16. Derin, 'Tüfengçi-başı Ârif Efendi Tarihçesi' 406, 408–15
17. Arıkan, *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi*
18. Derin, 'Tüfengçi-başı Ârif Efendi Tarihçesi' 388, 438
19. Derin, 'Tüfengçi-başı Ârif Efendi Tarihçesi' 415–18, 423vd
20. Derin, 'Tüfengçi-başı Ârif Efendi Tarihçesi' 443
21. Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından* 92–4
22. Shaw, *Between Old and New* 347–8
23. Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından* 57–8
24. Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından* 95–7, 101–2
25. Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından* 104–7
26. Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından* 107–11
27. Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından* 112–16, 221–3
28. Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından* 113–14, 116–17, 118–19
29. Derin, 'Yayla İmamı Risalesi' 242–7
30. Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından* 92–4
31. İnalcık, 'Sened-i İttifak' 604–6; Lewis, mad. Dustur, *EI2* II.640–41
32. İnalcık, 'Sened-i İttifak' 604–6; Lewis, mad. Dustur, *EI2* II.640–41
33. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* 29–30
34. Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından* 143–4
35. Derin, 'Yayla İmamı Risalesi' 252–60
36. Sakaoğlu, mad. Alemdâr Olayı, İst. Ansik. I.186
37. Derin, 'Yayla İmamı Risalesi' 260–63, 266
38. Aksan, 'Ottoman Political Writing' 60
39. Aksan, 'Ottoman Political Writing' 53vd
40. Yapp, *The Making of the Modern Near East* 55
41. LeDonne, *The Russian Empire* 114–15
42. Kazgan, '2. Sultan Mahmud Devrinde Enflasyon' 122–3
43. Gökçe, '1787–1806 yılları arasında Kafkasya'da' 57vd
44. Kolodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations* 168
45. Anderson, *The Eastern Question* 46
46. Reed, 'The Destruction of the Janissaries' 40–45
47. Levy, 'Ottoman Attitudes' 333–4
48. Fahmy, 'The era of Muhammad 'Ali Pasha' 146–9
49. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım* 242–3
50. Mert, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları* 66–8
51. Reed, 'The Destruction of the Janissaries' 20–24
52. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım* 242–3
53. Fahmy, 'The era of Muhammad 'Ali Pasha' 145
54. Ibrahim, 'The Egyptian empire' 200–202
55. Fleming, *The Muslim Bonaparte* 36–56
56. Levy, 'Ottoman Attitudes' 336–9
57. Levy, 'Ottoman Attitudes' 338, 339
58. Cazacu, 'La "mort infâme"' 281–2
59. Clogg, *A Short History* 54
60. Levy, 'Ottoman Attitudes' 338
61. Anderson, *The Eastern Question* 52–3
62. Cazacu, 'La "mort infâme"' 282–5
63. Levy, 'Ottoman Attitudes' 337
64. Bowen, mad. 'Ali Pasha Tepedelenli, *EI2* I.399
65. Cazacu, 'La "mort infâme"' 286–8

66. Reed, "The Destruction of the Janissaries' 48, 53–61
67. Fisher, *The Russian Annexation* 90–91
68. Clogg, *A Concise History* 23–32
69. Anderson, *The Eastern Question* 54–5
70. Clogg, *A Concise History* 29
71. Anderson, *The Eastern Question* 60–61
72. Kutluoğlu, *The Egyptian Question* 44–5
73. Reed, "The Destruction of the Janissaries' 122, 153, 155–8
74. Reed, "The Destruction of the Janissaries' ch. II, 109–11
75. Zilfi, '*A Medrese for the Palace*' 188
76. Levy, "The Ottoman Ulema' 13–14
77. Heyd, 'The Ottoman 'Ulema' 93
78. Reed, 'The Destruction of the Janissaries' 150; Levy, 'The Ottoman Ulema' 18–19
79. Aksan, 'Breaking the Spell' 277
80. Hagen, "The Prophet Muhammad' 151–2
81. Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi* 1.94
82. Fahmy, 'The era of Muhammad 'Ali Pasha' 154
83. Özcan, mad. Eskinci, IA2 11.470
84. Reed, "The Destruction of the Janissaries' 169–76, 186
85. Reed, "The Destruction of the Janissaries' 189–92
86. Şirvânlı Fatih Efendi, *Gülzâr-i Fütûhât* 10
87. Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi* 1.101
88. Reed, "The Destruction of the Janissaries' 196
89. Es'ad Efendi, *Üss-i zafer* 75
90. Reed, "The Destruction of the Janissaries' 202–8, 210vd
91. Reed, "The Destruction of the Janissaries' 236–7
92. Şirvânlı Fatih Efendi, *Gülzâr-i Fütûhât* 13
93. Reed, 'The Destruction of the Janissaries' 249, 254vd, 279, 282
94. Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi* 1.140–41
95. Erdem, 'Recruitment' 194
96. Levy, 'The Officer Corps' 22
97. Macfarlane, *Constantinople in 1828* 1.504
98. Barnes, *An Introduction to Religious Foundations* 87–8, 90–91
99. Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi* 1.125
100. Reed, "The Destruction of the Janissaries' 96, 238
101. Zarcone, *Mystiques, Philosophes et Francs-Maçons* 90), 92–3, 96–7
102. Levy, '*Millet Politics*' 427–8
103. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire* 148–9
104. Eldem, 'İstanbul: from imperial' 164–74
105. Reed, 'The Destruction of the Janissaries' 330, 335–41
106. LeDonne, *The Russian Empire* 121–3
107. Yapp, *The Making of the Modern Near East* 70
108. Levy, 'The Ottoman Ulema' 30
109. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* 191
110. Aydın, 'Sultan II. Mahmud Döneminde' 81vd
111. Özcan, 'II. Mahmud Memleket Gezileri' 361vd
112. Findley, *Bureaucratic Reform* 140–47
113. Findley, *Ottoman Civil Officialdom* 70–80; Findley, *Bureaucratic Reform* 145
114. Refik, *Onüçüncü Asr-i Hicri'de İstanbul Hayatı* 11
115. Uzunçarsılı, 'Asâkir-i Mansure-ye fes giydirilmesi' 224vd
116. Quataert, 'Clothing Laws, State' 412–21
117. Heyd, 'The Ottoman 'Ulema' 70
118. Spatar, mad. Muzika-i Hümayun, *Ist. Ansik.* 6.11–12
119. Heyd, 'The Ottoman 'Ulema' 70

120. Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi* 5.882; Kreiser, 'Public Monuments' 104–5, 115
121. Fahmy, 'The era of Muhammad 'Ali Pasha' 159–65
122. Fahmy, 'The era of Muhammad 'Ali Pasha' 165–6
123. Kutluoğlu, *The Egyptian Question* 55–6, 61vd
124. Kutluoğlu, *The Egyptian Question* 189–90
125. Fahmy, 'The era of Muhammad 'Ali Pasha' 167
126. Kutluoğlu, *The Egyptian Question* 93–4
127. Kutluoğlu, *The Egyptian Question* 101–7
128. Fahmy, 'The era of Muhammad 'Ali Pasha' 168, 170–72
129. Kutluoğlu, *The Egyptian Question* 125vd
130. Kutluoğlu, *The Egyptian Question* 146vd
131. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East* 1.110–11 (Engl. translation of Convention)
132. Kutluoğlu, *The Egyptian Question* 161vd
133. Akarlı, 'The Problems of External Pressures' 13

14. BÖLÜM: KİMLİK BUNALIMI

1. İnalcık, 'Application of the *Tanzimat*' 97–8
2. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* 178
3. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East* 1.113–16 (Engl. translation of the Gülhane Edict); İnalcık, 'Sened-i İttifak' 611–14; Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* 174–85
4. Zürcher, mad. Reshid Pasha, Mustafa, *EI2* VIII.484–5
5. Atasoy, mad. Hırka-i Saâdet, *IA2* 17.377; Tanman, mad. Hırka-i Şerif Camii, IA2 17.378
6. Abu-Manneh, 'The Islamic Roots' 182–8, 189, 194; Algar, mad. Nakshbandiyya, *EI2* VII.937
7. Quataert, 'The Age of Reforms' 854–5
8. İnalcık, 'Application of the *Tanzimat*' 98vd
9. Imber, *Ebu's-su'ud* 31–2
10. İnalcık, 'Application of the *Tanzimat*' 105
11. İnalcık, 'Application of the *Tanzimat*' 116
12. Shaw, 'The Nineteenth-Century' 421–4
13. İnalcık, 'Application of the *Tanzimat*' 106
14. Levy, '*Millet* Politics' 425vd
15. Pinson, 'Ottoman Bulgaria' 109
16. İnalcık, 'Application of the *Tanzimat*' 115–24; Pinson, 'Ottoman Bulgaria' 105–13
17. Zürcher, mad. Reshid Pasha, Mustafa, *EI2* VIII.485
18. İnalcık, 'Application of the *Tanzimat*' 113–14
19. Pamuk, *A Monetary History* 193–6, 198
20. Davison, 'The First Ottoman Experiment' 60vd
21. Pamuk, *A Monetary History* 207–8
22. Zürcher, mad. Reshid Pasha, Mustafa, *EI2* VIII.485
23. İnalcık, 'Application of the *Tanzimat*' 105, 124–7; Pinson, 'Ottoman Bulgaria' 113vd
24. Pinson, 'Ottoman Bulgaria' 119–21, 132, 145
25. Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni* 39–42, 46–55
26. Önsoy, 'Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı' 195–9
27. Quataert, 'The Age of Reforms' 826
28. LeDonne, *The Russian Empire* 125–6
29. Peri, *Christianity under Islam* 202
30. Mango, *Materials for the Study* 10–11
31. Necipoğlu, 'The Life of an Imperial Monument' 220–21

32. Mango, *Materials for the Study* 8, 12, 135–6
33. Necipoğlu, 'The Life of an Imperial Monument' 224–5
34. LeDonne, *The Russian Empire* 126–7
35. LeDonne, *The Russian Empire* 126–7
36. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East* 1.153–6 (Engl. text of Treaty of Paris)
37. Fuller, *Strategy and Power* 265–8
38. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East* 1.149–53 (Engl. translation of Reform Edict)
39. Gülsoy, '1856 Islâhât Fermanı'na Tepkiler' 446–7
40. (Ahmed) Cevdet Paşa, Tezakir I.68
41. Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin* 71–83; Gülsoy, '1856 Islâhât Fermanı'na Tepkiler' 448–58
42. Zarcone, *Mystiques, Philosophes et Francs-Maçons* 94
43. Davison, *Reform in the Ottoman Empire* 100–102
44. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East* 1.151
45. Hosking, *Russia: People and Empire* 236–8
46. Deringil, '"There is no Compulsion in Religion"' 114–19
47. Refik, *Onikinci Asr-i Hicrî'de İstanbul Hayatı* 21–2, 32–3, 35, 160–63
48. Salt, *Imperialism, Evangelism* 32–3
49. Salt, *Imperialism, Evangelism* 34–5
50. Deringil, '"There is no Compulsion in Religion"' 119–30
51. Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni* 55vd
52. Findley, *Bureaucratic Reform* 132–5
53. Mardin, *Religion and Social Change* 113
54. Davison, mad. Tanzimat, *EI2* X.205
55. Akarlı, 'The Problems of External Pressures' 16
56. Davison, mad. Midhat Pasha, *EI2* VI.1032
57. Todorova, 'Midhat Pasa's Governorship' 116, 120
58. Todorova, 'Midhat Pasa's Governorship' 119–26
59. Davison, mad. Midhat Pasha, *EI2* VI.1032–3
60. Akarlı, 'The Problems of External Pressures' 15
61. Akarlı, *The Long Peace* 22–33
62. Dumont, 'La pacification du Sud- Est anatolien' 108vd; Gould, 'Lords or Bandits?' 485vd
63. Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire* 94–107
64. (Ahmed) Cevdet Paşa, *Tezakir* 1.111–12
65. Toledano, *The Ottoman Slave Trade* 129–35
66. Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire* 107–13; Toledano, *The Ottoman Slave Trade* 135
67. Toledano, *Slavery and Abolition* 81vd
68. Masters, 'The Sultan's Entrepreneurs' 586; Masters, *The Origins of Western Economic Dominance* 94, 96–7
69. Navd, 'Ottoman Diplomatic Relations' 103
70. Quataert, 'The Age of Reforms' 838
71. Masters, 'The Sultan's Entrepreneurs' 579, 594
72. Eldem, 'Istanbul: from imperial' 194
73. Akarlı, *Belgelerle Tanzimat* 31
74. Issawi, 'Introduction' 8
75. Küçük, mad. Abdülaziz, IA2 1.180
76. Hunter, 'Egypt under the successors' 193
77. Sehsuvaroğlu, 'Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahatı' 41–51
78. Vatikiotis, mad. Isma'il Pasha, *EI2* IV.192
79. Çelik, *Displaying the Orient* 32–6
80. Yapp, *The Making of the Modern Near East* 175
81. Çelik, *Displaying the Orient* 145–51
82. Vatikiotis, mad. Isma'il Pasha, *EI2* IV.192
83. Hunter, 'Egypt under the successors' 186–94

84. Davison, *Reform in the Ottoman Empire* 197–217; Kuran, mad. (Mustafa) Fadil Pasha (Misirli), *EI2* II.728
85. İbrahim, 'The Egyptian empire' 210–15
86. Kreiser, 'Public Monuments' 103vd
87. Eldem, *Pride and Privilege* 216–22, 230–34
88. Mardin, *The Genesis* 10vd
89. Akarlı, 'The Problems of External Pressures' 21–2
90. Karpat, 'The Transformation' 261
91. Mardin, *The Genesis* 10vd, 115–16
92. Mardin, *Religion and Social Change* 107
93. Kuran, 'Répercussions sociales' 144–6
94. Deringil, *The Well-Protected Domains* 93
95. Kuran, 'Répercussions sociales' 146
96. Kushner, 'The Place of the Ulema' 63–6, 69–74
97. Halaçoğlu and Aydın, mad. Cevdet Paşa, *IA2* 7.444, 445, 447
98. Mardin, *Religion and Social Change* 114–15; Findley, mad. Medjelle, *EI2* VI.971–2
99. Messick, *The Calligraphic State* 54
100. Mardin, *Religion and Social Change* 117–18
101. Mardin, *Religion and Social Change* 117–18
102. Köprülü, mad. Fuad Paşa, Keçecizâde, *IA2* 13.203
103. Abu-Manneh, 'The Sultan and the Bureaucracy' 257vd
104. Küçük, mad. Abdülaziz, IA2 1.181
105. Pamuk, *A Monetary History* 214
106. Yasamee, *Ottoman Diplomacy* 13–14
107. Davison, mad. Midhat Pasha, *EI2* VI.1033
108. Davison, *Reform in the Ottoman Empire* 318vd
109. Devereux, 'Süleyman Pasha's "The Feeling"' 3; Süleyman Paşa, *İnkilap hissi*
110. Devereux, 'Süleyman Pasha's "The Feeling"' 15–16
111. Baykal, *İbretnümâ* 4
112. Devereux, 'Süleyman Pasha's "The Feeling"' 16vd
113. Devereux, 'Süleyman Pasha's "The Feeling"' 26, 27
114. Devereux, 'Süleyman Pasha's "The Feeling"' 31–2
115. Baykal, *İbretnümâ* 5–6
116. (Ahmed) Cevdet Paşa, Tezakir 4.156
117. Baykal, *İbretnümâ* 6–14
118. Baykal, *İbretnümâ* 19
119. Davison, *Reform in the Ottoman Empire* 346
120. (Ahmed) Cevdet Paşa, Tezakir 4.160
121. Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine* 54
122. Davison, *Reform in the Ottoman Empire* 342vd
123. McCarthy, *Death and Exile* 60
124. McCarthy, *Death and Exile* 33–6, 59–61, 94–5
125. Fuller, *Strategy and Power* 271
126. Fuller, *Strategy and Power* 323–7; LeDonne, *The Russian Empire* 141–2
127. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux* 4.206–7; Milgrim, 'An Overlooked Problem' 519vd
128. Yasamee, *Ottoman Diplomacy* 58–9
129. Salt, *Imperialism, Evangelism* 57–8
130. Ortaylı, 'Greeks in the Ottoman Administration' 165
131. Sked, *The Decline and Fall* 243–4

15. BÖLÜM: İSLÂM İMPARATORLUĞU

1. Salt, 'The Narrative Gap' 34
2. Deringil, *The Well-Protected Domains* 2
3. Yasamee, *Ottoman Diplomacy* 20
4. Yasamee, *Ottoman Diplomacy* 20
5. Davison, *Reform in the Ottoman Empire* 338vd; *Yasamee, Ottoman Diplomacy* 15
6. Davison, mad. Midhat Pasha, *EI2* VI.1033–4

7. Küçük, mad. Çırağan Vak'ası, IA2 8.306–9
8. Yasamee, *Ottoman Diplomacy* 61–2
9. Akarlı, 'The Problems of External Pressures' 191; Karpat, *Ottoman Population* 28
10. Yasamee, *Ottoman Diplomacy* 16, 17
11. Deringil, *The Well-Protected Domains* 139, 150vd
12. Özcan, mad. Hilâfet, IA2 17.548
13. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa!* 52–6; Lewis, 'The Ottoman Empire' 292–3
14. Özcan, mad. Hilâfet, IA2 17.548
15. (Ahmed) Cevdet Paşa, *Tezakir* 2.152; cf. Lewis, 'The Ottoman Empire' 293
16. Özcan, 'Sultan II. Abdülhamid'in "Pan-İslâm"' 123vd
17. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* 63
18. Aydın, 'Livadya Sefâretleri' 321vd; Ortaylı, 'Reforms of Petrine Russia' 47
19. Özcan, mad. Hilâfet, IA2 17.547
20. Deringil, *The Well-Protected Domains* 48; Haddad, review of Deringil, *The Well-Protected Domains* 209
21. Özcan, mad. Hilâfet, IA2 17.547
22. Yasamee, *Ottoman Diplomacy* 27, 87vd
23. Buzpınar, 'The Hijaz, Abdulhamid II' 99vd özl. 106, 114
24. Ochsenwald, *Religion, Society* 188–9
25. Kayalı, *Arabs and Young Turks* 32
26. Deringil, *The Well-Protected Domains* 57–60
27. Abu-Manneh, 'Sultan Abdulhamid II' 138–42
28. Abu-Manneh, 'Sultan Abdulhamid II' 143–8
29. Hanioğlu, *The Young Turks* 74–5, 63, 64, 84–6, 106–7, 130–31
30. Deringil, 'Legitimacy Structures' 347–9
31. Haddad, review of Deringil, *The Well-Protected Domains* 209
32. Deringil, *The Well-Protected Domains* 77
33. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 115
34. Özcan, mad. Hilâfet, IA2 17.548
35. Deringil, *The Well-Protected Domains* 148
36. Deringil, 'Les Ottomans et le partage' 43vd; Karpat, *The Politicization of Islam* 258vd
37. (Ahmed) Cevdet Paşa, *Tezakir* 4.195
38. Deringil, 'Legitimacy Structures' 352–3
39. Broomhall, *Islam in China* 291–3; Sırma, 'II. Abdülhamid'in Çin müslümanlarını' 559vd
40. Deringil, 'Legitimacy Structures' 350, 358
41. Akarlı, 'The Problems of External Pressures' 182, 202–3
42. Akarlı, 'The Problems of External Pressures' 96, 104–36
43. Akarlı, 'The Problems of External Pressures' 77
44. Davison, mad. Midhat Pasha, *EI2* VI.1034
45. (Ahmed) Cevdet Paşa, Tezakir 4.156–7
46. Baykal, *İbretnümâ*
47. Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi* 307–8, 321–9
48. Baykal, *İbretnümâ* 63–7
49. Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları* 22–4, 56vd
50. Baykal, *İbretnümâ* viii–ix
51. Buzpınar, 'The Hijaz, Abdulhamid II' 105–6
52. Gawrych, 'Ottoman Administration' 3
53. Gawrych, 'Ottoman Administration' 24vd; Yasamee, *Ottoman Diplomacy* 63–4, 76–8
54. Salt, *Imperialism, Evangelism* 61–4
55. Duguid, 'The Politics of Unity' 144–8
56. Salt, *Imperialism, Evangelism* 72–93
57. Salt, *Imperialism, Evangelism* 93–110
58. Fatma Müge Göçek, personal communication
59. Yasamee, *Ottoman Diplomacy* 73–5
60. Clogg, *A Short History* 93–4

61. Hanioğlu, *The Young Turks* 71–7
62. Hanioğlu, *The Young Turks* 78vd
63. Hanioğlu, *The Young Turks* 126–36, 142–6
64. Hanioğlu, *The Young Turks* 173vd
65. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 8vd, 39–46
66. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 130–36
67. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 136vd, 294
68. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 106vd, 121, 123
69. Kansu, *The Revolution of* 1908 36, 38; Akarlı, 'The Problems of External Pressures' 155–73
70. Kansu, *The Revolution of* 1908 36, 38; Akarlı, 'The Problems of External Pressures' 155–73
71. Kansu, *The Revolution of 1908* 41–2; Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 104–9
72. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 109–14; Kansu, *The Revolution of* 1908 44–9
73. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 91–5, 114–20
74. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 120
75. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 191vd
76. Zürcher, *The Unionist Factor* 37–41; Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 215–16
77. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 217
78. Jelavich, *The Establishment* 207–13
79. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 218
80. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 217–32
81. Anderson, *The Eastern Question* 271–3
82. Kansu, *The Revolution of* 1908 41–2
83. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 232–61, 296
84. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 263–4, 266–71
85. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 273–5
86. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 283
87. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 311
88. Kansu, *The Revolution of* 1908 160–62
89. Kansu, *The Revolution of* 1908 184–92
90. Kayalı, 'Elections and the Electoral Process' 267–73
91. Unat, *İkinci Meşrutiyetin İlânı* 25–30, 31–3, 35–6, 39–41, 42–3
92. Karakışla, 'The 1908 Strike Wave' 154–6, 168, 173–5
93. Quataert, 'Ottoman Workers' 37
94. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* 121
95. Unat, *İkinci Meşrutiyetin İlânı* 19, 44
96. Farhi, 'The *Seriat* as a Political Slogan' 275
97. Zürcher, 'Ottoman Labour Battalions'
98. Farhi, 'The *Seriat* as a Political Slogan' 276
99. Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey* 69, 77vd
100. Unat, *İkinci Meşrutiyetin İlânı* 68–75, 78, 80–87, 97–100, 145–6, 148–54
101. Farhi, '*The Seriat as a Political Slogan*' 291–4
102. Unat, *İkinci Meşrutiyetin İlânı* 82
103. Mango, *Atatürk* 89; Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey* 137–47
104. Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey* 118–25
105. Ahmad, *The Young Turks* 58–9
106. Hale, *Turkish Politics and the Military* 41; William Hale, personal communication
107. Ahmad, *The Young Turks* 48–9, 54
108. Ahmad, *The Young Turks* 61–3
109. Zürcher, 'The Ottoman Conscription System' 89–90
110. Ahmad, *The Young Turks* 73

111. Ahmad, *The Young Turks* 55, 82–3
112. Kayalı, 'Elections and the Electoral Process' 272–7
113. Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey* 398–408
114. Kayalı, 'Elections and the Electoral Process' 277–8
115. Gawrych, 'Ottoman Administration' 103–4, 287vd
116. Zürcher, 'Kosovo Revisited' 26vd, 36
117. Kayalı, *Arabs and Young Turks* 84; cf. Kansu, *The Revolution of* 1908 238, 239
118. Kayalı, *Arabs and Young Turks* 91–4, 96–100
119. Özcan, 'Sultan II. Abdülhamid'in "Pan-İslam"' 128, 139
120. Kayalı, *Arabs and Young Turks* 108–11, 124–5
121. Anderson, 'Nineteenth-century Reform' 338–9, 341–3
122. Mango, *Atatürk* 101
123. Haley, 'The Desperate Ottoman' 1–15
124. Anderson, *The Eastern Question* 290–91
125. Dumont and Georgeon, 'La mort d'un empire' 604–7
126. Anderson, *The Eastern Question* 293–6
127. Dumont and Georgeon, 'La mort d'un empire' 608
128. Mango, *Atatürk* 117–20
129. Mango, *Atatürk* 120–22
130. Kayalı, *Arabs and Young Turks* 130–34
131. Kayalı, *Arabs and Young Turks* 135–7, 139
132. Kayalı, *Arabs and Young Turks* 176

16. BÖLÜM: FIRTINADAN ÖNCEKİ SÜKUNET

1. Kayalı, 'Elections and the Electoral Process' 279, 280
2. Tanilli, '*Le tournant* de 1913' 348–51
3. Hale, *Turkish Politics and the Military* 49
4. Mango, *Atatürk* 133–4
5. Ahmad, 'The Late Ottoman Empire' 15
6. Haley, 'The Desperate Ottoman' 24–45
7. Yasamee, *Ottoman Diplomacy* 73vd; Trumpener, 'Germany and the End' 111vd
8. Mango, *Atatürk* 134–5
9. Mango, *Atatürk* 134
10. Tanilli, '*Le tournant* de 1913' 352
11. Ahmad, 'The Late Ottoman Empire' 17
12. Mango, *Atatürk* 135, 136
13. Peters, *Islam and Colonialism* 90–94
14. Zürcher, 'Between Death and Desertion' 250–53
15. Zürcher, 'The Ottoman Empire and the Armistice of Moudros'
16. Zürcher, 'Between Death and Desertion' 242–4
17. Zürcher, 'Between Death and Desertion' 239–46; Zürcher, 'The Ottoman Empire and the Armistice of Moudros'
18. Kayalı, *Arabs and Young Turks* 126, 192–6, 198–200
19. Kayalı, *Arabs and Young Turks* 124–5, 128, 196–9
20. Yapp, *The Making of the Modern Near East* 275
21. Yapp, *The Making of the Modern Near East* 266vs
22. Hanioğlu, 'Jews in the Young Turk Movement' 519vs
23. Olson, 'The Young Turks and the Jews' 233
24. Benbassa, 'Associational Strategies' 463–4
25. Ortaylı, 'Ottomanism and Zionism' 532–4
26. Zürcher, 'Ottoman Labour Battalions'
27. Sonyel, *The Ottoman Armenians* 291–300
28. Süslü, *Armenians and the 1915 Event* 100–106 (Engl. text)
29. Süslü, *Armenians and the 1915 Event* 106–10

30. Dadrian, 'The Documentation' 565
31. Refik, *İki Komite* 27
32. Salt, 'The Narrative Gap' 19vs
33. Keyder, 'Manufacturing in the Ottoman Empire' 128–30, 133–7
34. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East* 2.37
35. Mango, Atatürk 190
36. Criss, *Istanbul under Allied Occupation* 60vs
37. Zürcher, 'The Ottoman Empire and the Armistice of Moudros'
38. Criss, *Istanbul under Allied Occupation* 60vs
39. Goldstein, 'Holy Wisdom and British Foreign Policy' 36vs
40. Dadrian, 'The Documentation' 552, 554, 556–60, 561–2, 571 n.33
41. Andrew Mango, personal communication
42. Mango, *Atatürk* 217
43. Zürcher, 'The Ottoman Empire and the Armistice of Moudros'
44. Goldstein, 'Holy Wisdom and British Foreign Policy' 60–61
45. Mango, *Atatürk* 198–201, 207–9, 211
46. Mango, *Atatürk* 212–21
47. Zürcher, *Political Opposition* 14–15; Criss, Istanbul under Allied Occupation 98vs
48. Mango, *Atatürk* 195, 221, 225, 227, 228
49. Mango, *Atatürk* 221, 230
50. Mango, *Atatürk* 238–41, 244–9
51. Zürcher, *Turkey* 143, 144, 157–8
52. Mango, *Atatürk* 264, 269
53. Mango, *Atatürk* 269–73
54. Mango, *Atatürk* 276–7
55. Mango, *Atatürk* 275, 279, 282
56. Mango, *Atatürk* 287–97, 558
57. Mango, *Atatürk* 310–21
58. Andrew Mango, personal communication
59. Zürcher, 'From empire to republic'
60. Mango, *Atatürk* 344
61. Dadrian, 'The Naim-Andonian Documents' 336–8
62. Mango, *Atatürk* 406
63. Zürcher, *Political Opposition* 32vs
64. Zürcher, *Political Opposition*

KAYNAKÇA

AAS	Asian and African Studies
AHR	American Historical Review
AO	Archivum Ottomanicum
AOASH	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
BMGS	Byzantine and Modern Greek Studies
BTTD	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
DOP	Dumbarton Oaks Papers
IED	İstanbul Enstitüsü Dergisi
IHR	International History Review
IJMES	International Journal of Middle Eastern Studies
IJTS	International Journal of Turkish Studies
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
JMH	Journal of Modern History
JTS	Journal of Turkish Studies
MES	Middle Eastern Studies
NPT	New Perspectives on Turkey
OA	Osmanlı Araştırmaları
SI	Studia Islamica
TB	Toplum ve Bilim
TD	Tarih Dergisi
TED	Tarih Enstitüsü Dergisi
TM	Türkiyat Mecmuası
TSAB	Turkish Studies Association Bulletin
TULP	Turkology Update Leiden Project Working Papers Archive
VD	Vakıflar Dergisi
WZKM	Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes
IA	İslam Ansiklopedisi (İstanbul 1965–88)
IA2	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul 1988–)
EI2	Encyclopedia of Islam, 2. baskı (Londra 1960–)
İst. Ansik.	İstanbul Ansiklopedisi (İstanbul 1993–4)

cd., cds	editör, editörler
mad.	madde
özl.	özellikle
ün.	Üniversitesi
y.b.	yayın yeri belirtilmemiş
y.d.	yeni dizi
y.h.	yayına hazırlayan

Abdi, *Abdi Tarihi (1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser)*, y.h. F. R. Unat, Ankara (yeniden basım 1999)

Abir, M., 'The "Arab Rebellion" of Amir Ghalib of Mecca (1788–1813)', *MES* 7 (1971) 185–200

Abdurrahman Abdi Paşa, 'Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si', y.h. Fahri Çetin Derin, Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Ün. (1993)

Abou-El-Haj, Rifa'at A., 'Ottoman Diplomacy at Karlowitz', *JAOS* 87 (1967) 498–512

Abou-El-Haj, Rifa'at A., 'The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699–1703', *JOAS* 89 (1969) 467–75

Abou-El-Haj, R. A., 'The Narcissism of Mustafa II (1695–1703): A Psychohistorical Study', *SI* 40 (1974) 115–31

Abou-El-Haj, Rifaat Ali, 'The Ottoman Vezir and Pasa Households, 1683–1703: a Preliminary Report', *JOAS* 94 (1974) 438–47

Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, Istanbul (1984)

Abou-El-Haj, Rifaat Ali, 'Aspects of the Legitimation of Ottoman Rule as Reflected in the Preambles to two Early *Liva Kanunnameler*', *Turcica* XXI–XXIII (1991) 371–83

Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali, *Formation of the Modern State. The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany (1991)

Abu-El-Haj, Rifa'at Ali, '*Fitnah, Huruc ala al-Sultan and Nasihat:* Political Struggle and Social Conflict in Ottoman Society 1560s–1700s', J.-L. Bacqué-Grammont and E. van Donzel (eds), Proceedings of Comité international d'études préottomanes et ottomanes, VIth Symposium, Cambridge 1–4 July 1984, İstanbul (1987) içinde 185–91

Abu-Manneh, B., 'Sultan Abdulhamid II and Shaikh Al-Sayyadi', *MES* 15 (1979) 131–53

Abu-Manneh, Butrus, 'The Sultan and the Bureaucracy: the anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Pasa', *IJMES* 22 (1990) 257–74

Abu-Manneh, Butrus, 'The Islamic Roots of the Gülhane Rescript', *Die Welt des Islams* 34 (1994) 173–203

Ágoston, Gábor, 'Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries', *AOASH* XLVII/1–2 (1994) 15–48

Ágoston, Gábor, 'Habsburgs and Ottomans: Defense, Military Change and Shifts in Power', *TSAB* 22 (1998) 126–41

Ágoston, Gábor, 'Limits of Imperial Authority and the Impact of Frontier Defense: the Ottoman and Habsburg Frontiers in Hungary, 1541–1699', 116th Annual Meeting of the American Historical Association 'da sunulan makale, 3–6 Ocak 2002, San Francoisco (daktilo)

Ágoston, Gábor, 'A Flexible Empire: Authority and its Limits on the Ottoman Frontiers', IJTS 9 (2003) 15–32

Ahmad, Feroz, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908–1914*, Oxford (1969)

Ahmad, Feroz, 'The Late Ottoman Empire', Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra (1984) içinde 5–30

(Ahmed) Cevdet Paşa, *Tezakir*, 4 cilt, Ankara (1953–67)

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, 8 cilt, İstanbul (1999)

Ahmed Resmi Efendi, *Hamîletü'l-Küberâ*, y.h. Ahmet Nezihi Turan, İstanbul (2000)

Akarlı, Engin Deniz, 'The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876–1909): Origins and Solutions', yayınlanmamış doktora tezi, Princeton Ün. (1976)

Akarlı, Engin Deniz (haz.), *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrızamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnâmeleri*, İstanbul (1978)

Akarlı, Engin Deniz, *The Long Peace. Ottoman Lebanon*, 1861–1920, Berkeley (1993)

Akdag, Mustafa, *Celâlî İsyanları* (1550–1603), Ankara (1963)

Aksan, Virginia, "The One-eyed Fighting the Blind: Mobilization, Supply and Command in the Russo-Turkish War of 1768–1774', IHR XV (1993) 221–38

Aksan, Virginia, 'Ottoman Political Writing, 1768–1808', *IJMES* 25 (1993) 53–69

Aksan, Virginia, *An Ottoman Statesman in War and Peace. Ahmed Resmi Efendi, 1700–1783*, Leiden (1995)

Aksan, Virginia, 'Feeding the Ottoman Troops on the Danube, 1768–1774', *War and Society* 13 (1995) 1–14

Aksan, Virginia, 'Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768–1774 Russo-Ottoman War', *War in History* 5/1 (1998) 23–36

Aksan, Virginia, 'An Ottoman Portrait of Frederick the Great', *The Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Oriente Moderno XVIII (LXXIX) y.d. (1999) içinde 203–15

Aksan, Virginia, 'Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century', in Erik J. Zürcher (ed.), *Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775–1925*, Londra (1999) 21–39

Aksan, Virginia, 'Breaking the Spell of the Baron de Tott: Reframing the Question of Military Reform in the Ottoman Empire, 1760–1830', *IHR XXIV* (2002) 253–77.

Aksan, Virginia, An Empire Besieged: *Ottoman Warfare, 1700–1870*, Harlow (2001)

Aktepe, M. Münir, 'XIV. ve XV. asırlarda Rumeli'nin Türkler tarafından iskânına dair', *TM* X (1951–53 [1953]) 299–312

Aktepe, M. Münir, 'Damad İbrahim Paşa devrinde lâle', *TD* IV/7 (1952 [1953]) 85–126; *TD* V/8 (1953) 85–104; *TD* VI/9 (1954) 23–38

Aktepe, M. Münir, 'Ahmed III. devrinde Şark seferine iştirak edecek ordu esnafı hakkında vesikalar', *TD* VII/10 (1954) 17–30

Aktepe, M. Münir, 'Vak'anüvis Raşid Mehmed Efendi'nin Esref Şah Nezdindeki Elçiligi ve Buna Tekaddüm Eden Siyasî Muhabereler', *TM* XII (1955) 155–78

Aktepe, M. Münir, '1727–1728 İzmir isyanına dâir bâzı vesikalar', *TD* VIII/11–12 (1955 [1956]) 71–98

Aktepe, M. Münir, *Patrona İsyanı* (1730), İstanbul (1958)

Aktepe, M. Münir, 'XVIII. asrın ilk yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dâir Bâzı Vesikalar', *TD* IX/13 (1958) 2–30

Aktepe, M. Münir, 'Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya âid iki vakfiye', *TD* XI/15 (1960) 149–60

Aktepe, Münir, 'Dürrî Ahmed Efendi'nin İran Sefareti', *BTTD* 1/1 57–60, 1/2 60–3, 1/3 64–6 (1967); 1/4 60–2, 1/5 63–56, 1/6 82–4 (1968)

Aktepe, M. Münir, 'Ipşir Mustafa Paşa ve kendisile ilgili bâzı belgeler', *TD* 24 (1970) 45–58

Aktepe, M. Münir, 'Kâgıdhâne'ye Dâir Bâzı Bilgiler', in *Ord. Prof. Ismail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara (1976) 335–63

Aktepe, M. Münir, '1711 Prut seferi ile ilgili ba'zi belgeler', *TD* 34 (1983–84 [1984]) 19–54

Aktepe, M. Münir, mad. Mehmed Paşa (Sultan-zâde, Civan Kapıcı-başı, Semin), IA 7.605–7

Aktepe, M. Münir, mad. Çeşme Vak'ası, *IA* 2 8.288–9
Alexander, John, 'The Turks on the Middle Nile', *Archéologie du Nil Moyen* 7 (1996) 15–35
Alexandrescu-Dersca, M. M., *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Londra (1977)
Algar, Hamid, mad. Nakshbandiyya, *EI2* VII.934–7
Allouche, Adel, *The Origins and Development of the Ottoman–Safavid Conflict (906–962/1500–1555)*, Berlin (1983)
Altundağ, Şinâsî, mad. Osman III, *IA* 9.448–50
Anderson, Lisa, 'Nineteenth-century Reform in Ottoman Libya', *IJMES* 16 (1984) 325–48
Anderson, M. S., *The Eastern Question*, 1774–1923, Londra (1966)
Anderson, R. C., *Naval Wars in the Levant, 1559–1853*, Liverpool (1952)
Andreasyan, Hrand D., 'Bir Ermeni kaynağına göre Celâlî isyanları', *TD* XIII/17–18 (1962–63 [1963]) 27–42
Andreasyan, Hrand D., 'Abaza Mehmed Paşa', *TD* XVII (1967 [1968]) 131–42
Andreasyan, Hrand D., 'Celâlilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi', in *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara (1976) 45–53
Andreasyan, Hrand, and Derin, Fahri Ç., 'Çınar Vak'ası (Eremya Çelebi Kömürcüyan'a göre)', *IED* III (1957) 57–83
Anonim Osmanlı Tarihi (1099–1116/1688–1704), y.h. Abdülkadir Özcan, Ankara (2000)
Arbel, Benjamin, 'Nur Banu (c.1530–1583): a Venetian Sultana?', *Turcica* XXIV (1992) 241–59
Arıkan, V. Sema (y.h.), *III. Selim'in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rüznâme*, Ankara (1993)
Artan, Tülay, 'From Charismatic Leadership to Collective Rule. Introducing Materials on the Wealth and Power of Ottoman Princesses in the Eighteenth Century', *Toplum ve Ekonomi* 4 (1993) 53–94
Artan, Tülay, 'Periods and Problems of Ottoman (Women's) Patronage on the Via Egnatia', in E. Zachariadou (ed.), *The Via Egnatia under Ottoman Rule* (1380–1699), A Symposium held in Rethymnon, 9–11 January 1994, Institute for Mediterranean Studies, Halcyon Days in Crete II, Rethymnon (1996) 19–43
Artan, Tülay, 'Aspects of the Ottoman Elite's Food Consumption: Looking for "Staples", "Luxuries", and "Delicacies" in a Changing Century', D. Quataert (ed.), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550–1922, an Introduction*, Albany (2000) içinde 107–200
Artuk, İbrahim, 'Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Sikke', O. Okyar and H. İnalcık (eds), *Social and Economic History of Turkey (1071–1920)* içinde, Papers presented to the First International Congress on the Social and Economic History of Turkey, Hacettepe University, July 11–13 1977, Ankara (1980) 27–31
Aşıkpaşazâde, *Die altosmanische Chronik des 'Aşikpaşazâde*, haz. Friedrich Giese, Leipzig (1929)
Atasoy, Nurhan, mad. Hırka-i Saâdet, *IA* 2 17.374–7
Atıl, Esin, 'The Story of an Eighteenth-Century Ottoman Festival', *Muqarnas* 10 (1993) 181–211
Atsız, Bedriye (y.h.), *Ahmed Resmî Efendi'nin Viyana ve Berlin Sefaretnamelcri*, İstanbul (1980)
Austin, M., *Domenico's İstanbul*, Londra (2001)
Avcıoğlu, Nebahat, 'Ahmed I and the Allegories of Tyranny in the Frontispiece to George Sandys's *Relation of a Journey*', *Muqarnas* 18 (2001) 203–26
Aydın, Mahir, 'Livadya Sefâretleri ve Sefâretnâmeleri', *Belgeler* XIV/18 (1989–92 [1992]) 321–57
Aydın, Mahir, 'Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfûs Tahrirleri', Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, 28–30 Haziran 1989, İUEF Tarih Arastırma Merkezi, İstanbul (1990) içinde 81–106

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *İstanbul Mi'mârî Çağının Menşe'i: Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri 630–805 (1230–1402)*, İstanbul (1966)

Babinger, Franz, '*Bajezid Osman* (Calixtus Ottomanus), ein Vorläufer und Gegenspieler Dschem-Sultans', *La nouvelle Clio* 3 (1951) 349–88

Babinger, Franz, *Mehmed the Conqueror and his Time*, Princeton (1978)

Babinger, Fr., mad. Mikhal-oghlu, *EI2* VII.34–5

Bacqué-Grammont, Jean-Louis, 'Etudes turco-safavides I. Notes sur le blocus de commerce iranien par Selim Ier', *Turcica* VI (1975) 68–88

Bacqué-Grammont, Jean-Louis, 'Notes sur une saisie de soie d'Iran en 1518', *Turcica* VIII/2 (1976) 237–53

Bacqué-Grammont, J.-L., 'Etudes Turco-Safavides III. Notes et documents sur la révolte de Şah Veli b. Seyh Celâl', *AO* 7 (1982) 5–69

Bacqué-Grammont, Jean-Louis, 'Un rapport inédit sur la révolte anatolienne de 1527', *SI* 62 (1985) 156–71

Bacqué-Grammont, Jean-Louis, *Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins*, Istanbul (1987)

Bacqué-Grammont, Jean-Louis, 'Ubaydu-llah han de Boukhara et Soliman le Magnifique. Sur quelques pièces de correspondance', in G. Veinstein (ed.), *Soliman le magnifique et son temps*, Actes du Colloque de Paris, Galeries Nationales du Grand Palais, 7–10 mars 1990, Paris (1992) 485–504

Bacqué-Grammont Jean-Louis, 'The Eastern Policy of Süleymân the Magnificent 1520–1533', in H. İnalcık and C. Kafadar (eds), *Süleymân the Second and his Time*, İstanbul (1993) 219–28

Baer, Marc, 'Honored by the Glory of Islam: the Ottoman State, Non-Muslims, and Conversion to Islam in Late Seventeenth-Century İstanbul and Rumelia', basılmamış doktora tezi, Chicago Ün. (2001)

Bağcı, Serpil, 'The Spread and Liberation of the Royal Image', *The Sultan's Portrait. Picturing the House of Osman*, İstanbul (2000) içinde 216–19

Balivet, Michel, 'Deux partisans de la fusion religieuse des Chrétiens et des Musulmans au XVe siècle: Le turc Bedreddin de Samavna et le grec Georges de Trébizonde', *Byzantina* 10 (1980) 361–400

Balivet, Michel, *Islam mystique et révolution armée dans les Balkans ottomans. Vie du Cheikh Bedreddin le 'Hallaj des Turcs' (1358/59–1416)*, İstanbul (1995)

Barbir, Karl K., *Ottoman Rule in Damascus, 1708–1758*, Princeton (1980)

Barkan, Ömer Lütfi, 'Osmanlı İmparatorluğunda Bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak Vakıflar ve Temlikler: I. İstilâ devirlerinin Kolonizator Türk dervişleri ve zâviyeleri', *VD* 2 (1942) 279–386

Barker, John W., *Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick (1969)

Barnes, John Robert, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Leiden (1986)

Barta, Gábor, 'A Forgotten Theatre of War 1526–1528 (Historical Events preceding the Ottoman–Hungarian Alliance of 1528)' G. Dávid and P. Fodor (eds), *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, Budapeşte (1994) içinde 93–130

Bayerle, Gustav, 'The Compromise at Zsitvatorok', *AO* 6 (1980) 5–53

Baykal, Bekir Sıtkı, (y.h.), *İbretnümâ. Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler*, Ankara (yeniden basım 1989)

Baykal, Bekir Sıtkı, mad. Râmî Mehmed Paşa, *IA* 9.623–4

Baysun, M. Cavid, 'Müverrih Râşid Efendi'nin İran Elçiliğine Dâir', *TM* IX (1946–51 [1951]) 145–50

Behrens-Abouseif, Doris, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule*, Leiden (1994)
Beldiceanu-Steinherr, Irène, 'Le règne de Selim Ier: Tournant dans la vie politique et religieuse de l'Empire ottoman', *Turcica* VI (1975) 34–48
Beldiceanu-Steinherr, Irène, and Bacqué-Grammont, Jean-Louis, 'A propos de quelques causes de malaises sociaux en Anatolie Centrale', *AO* 7 (1982) 71–116
Benbassa, Esther, 'Associational Strategies in Ottoman Jewish Society in the Nineteenth and Twentieth Centuries', A. Levy (ed.), *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton (1994) içinde 457–84
Benbassa, Esther, and Rodrigue, Aron, *Sephardi Jewry*, Berkeley (2000)
Bennigsen, Alexandre, 'L'expédition turque contre Astrahan en 1569 d'après les Registres des "Avdaires importantes" des Archives ottomanes', *Cahiers du Monde russe et soviétique* VIII (1967) 427–46
Berindei, Mihnea, 'Le rôle des fourrures dans les relations commerciales entre la Russie et l'empire ottoman avant la conquête de la Sibérie', Ch. Lemercier-Quelquejay et al. (eds), *Passé turco-tatar, présent soviétique, Études offertes à Alexandre Bennigsen*, Louvain (1986) içinde 89–98
Beydilli, Kemal, 'Bonnaval'in izinde: Muhtedî Osman Bey veya Avusturyalı firârî General Karlo de Kotzi', *OA* 11 (1991) 73–104
Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776–1826)*, İstanbul (1995)
Beydilli, Kemal, and Şahin, İlhan, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-i Cedîd'e Dâir Eseri*, Ankara (2001)
Bierman, Irene, 'The Ottomanization of Crete', I. Bierman et al. (eds), *The Ottoman City and its Parts, Urban Structure and Social Order*, New York (1991) içinde 53–75
Blackburn, J. R., 'Two Documents on the Division of Ottoman Yemen into two *Beglerbegliks* (973/1565)', Turcica XXVII (1995) 223–36
Blackburn, J. R., mad. Özdemir Pasha, *EI2* VIII.235–6
BOA/Hatt-i hümayun no. 8231: Basbakanlık Osmanlı Arşivi (Istanbul)
BOA/Mühimme Defteri vol.7 no.721: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Istanbul), *7 Numaralı Mühimme Defteri* (975–976/1567–1569) olarak basılmıştır, Ankara (1997–8)
Bostan İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara (1992)
Bowen, H., mad. 'Alï Pasha Tepedelenli, *EI2* I.398–9
Bozkurt, Gülnihâl, *Alman–İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839–1914)*, Ankara (yeniden basım 1996)
Braune, W., mad. 'Abd al-Kadir al-Djilani, *EI2* I.69–70
Broomhall, Marshall, *Islam in China. A Neglected Problem*, Londra (1910)
Brouwer, C. G., '*A Stockless Anchor and An Unsaddled Horse:* Ottoman Letters Addressed to the Dutch in Yemen, First Quarter of the 17th Century', *Turcica* XX (1988) 173–242
Bruess, Gregory, *Religion, Identity and Empire: a Greek Archbishop in the Russia of Catherine the Great*, Boulder (1997)
Brummett, Palmira, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany (1994)
Bryer, Anthony, 'Greek Historians on the Turks: the Case of the first Byzantine–Ottoman Marriage', R. H. C. Davis and J. M. Wallace-Hadrill (eds), *The Writing of History in the Middle Ages*, Oxford (1981) içinde 471–94
Burian, Orhan (y.h.), *The Report of Lello, Third English Ambassador to the Sublime Porte*, Ankara (1952)
Buzpınar, S. Tufan, 'The Hijaz, Abdulhamid II and Amir Hussein's Secret Dealings with the British, 1877–80', *MES* 31 (1995) 99–123

Çağman, Filiz, 'Portrait Series of Nakkas Osman', *The Sultan's Portrait. Picturing the House of Osman*, İstanbul (2000) içinde 164–87

Cazacu, Matei, 'La "mort infâme". Décapitation et exposition des têtes à İstanbul (XVe–XIXe siècles)', G. Veinstein (ed.), *Les Ottomans et la mort*, Leiden (1996) içinde 245–89

Çelik, Zeynep, *Displaying the Orient. Architecture of Islam at Nineteenth-Century World's Fairs*, Berkeley (1992)

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul (1986)

Charanis, Peter, 'The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370–1402', *Byzantion* 16/1 (1942 [1944]) 286–314

Chaudhuri, K. N., *Trade and Civilisation in the Indian Ocean. An Economic History from the Rise of Islam to 1750*, Cambridge (1985)

Chesnau, Jean, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon*, Paris (1887)

Chrysostomides, J. (y.h.), *Manuel II Palaeologus Funeral Oration on his Brother Theodore*, Corpus Fontum Historiae Byzantinae XXVI, Thessalonica (1985)

Clayer, Nathalie, *Mystiques, état et société: les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XIXe siècle à nos jours*, Leiden (1994)

Clogg, Richard, *A Short History of Modern Greece*, Cambridge (yeniden basım 1987)

Clogg, Richard, *A Concise History of Greece*, Cambridge (yeniden basım 1995)

Cohen, Amnon, *Palestine in the 18th Century*, Jerusalem (1973)

Conway Morris, Roderick, *Jem: Memoirs of an Ottoman Secret Agent*, Londra (1988)

Cook, Michael, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450–1600*, Londra (1972)

Cook, Michael (ed.), *A History of the Ottoman Empire to 1730*, Cambridge (1976)

Covel, Dr John, *Voyages en Turquie, 1675–1677*, y.h. Jean-Pierre Grélois, Paris (1998)

Crane, Howard, 'The Ottoman Sultan's Mosques: Icons of Imperial Legitimacy', I. Bierman et al. (eds), *The Ottoman City and its Parts, Urban Structure and Social Order*, New York (1991) içinde 173–243

Crecelius, Daniel, 'Egypt in the eighteenth century', M. W. Daly (ed.), The Cambridge History of Egypt, vol. 2: Modern Egypt from 1517 to the end of the twentieth century, Cambridge (1998) içinde 59–86

Criss, Bilge, *Istanbul under Allied Occupation, 1918–1923*, Leiden (1999)

Çulpan, Cevdet, 'İstanbul Süleymaniye Camii Kitabesi', *Kanuni Armağanı*, Ankara (1970) içinde 291-9

Dadrian, Vahakn, 'The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Armenians: the Anatomy of a Genocide', *IJMES* 18 (1986) 311–60, 550

Dadrian, Vahakn, 'The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal', *IJMES* 23 (1991) 549–76

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4 cilt, İstanbul (1947–55)

Dankoff, Robert, (y.h., with a historical introduction by Rhoads Murphey), *The Intimate Life of an Ottoman Statesman. Melek Ahmed Pasha (1588–92) as Portrayed in Evliya Celebi's Book of Travels*, Albany (1991)

Darkot, Besim, mad. Karadag, *IA* 6.221–30

Darling, Linda *T., Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560–1660*, Leiden (1996)

Dávid, Géza, 'Administration in Ottoman Europe', M. Kunt and C. Woodhead (eds), *Süleyman the Magnificent and his Age*, London and New York (1995) içinde 71–90

Davison, Roderic, *Reform in the Ottoman Empire*, 1856–1876, Princeton (1963)

Davison, Roderic, '"Russian Skill and Turkish Imbecility": the Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered', in R. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923*, Austin (1990) 29–50. (İlk basımı *Slavic Review* 35/3 içinde (1976) 463–83)

Davison, Roderic, 'The "Dosografa" Church in the Treaty of Küçük Kaynarca', R.Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923,* Austin (1990) içinde 51–9. (İlk basımı *BSOAS* 42/1 (1979) 46–52)

Davison, Roderic, 'The First Ottoman Experiment with Paper Money', R. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923,* Austin (1990) içinde 60–72. (İlk basımı O. Okyar and H. İnalcık (eds), *Social and Economic History of Turkey (1071–1920),* Papers presented to the First International Congress on the Social and Economic History of Turkey, Hacettepe University July 11–13 1977, Ankara (1980) 243–51)

Davison, R. H., mad. Mithat Pasha, *EI2* VI.1031–5

Davison, R. H., mad. Tanzimat, *EI2* X.201–9

Decei, Aurel, mad. Hotin, *IA* 5/1.567–71

Decei, Aurel, and Gökbilgin, M. Tayyib, mad. Erdel, *IA* 4.293–306

Decei, Aurel, and Gökbilgin, M. Tayyib, mad. Erdel, *EI2* II.703–5 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât, y.h.* Abdülkadir Özcan, Ankara (1995)

de Groot, A. H., mad. Khalil Pasha Kaysariyyeli, *EI2* IV.970–2

de Groot, A. H., mad. Mehmed Pasha Karamani, *EI2* VI.995–6

de Groot, A. H., mad. Murad III, *EI2* VII.595–7

Demetriades, Vassilis, 'Some Thoughts on the Origins of the Devsirme', E. Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300–1389),* A Symposium held in Rethymnon, 11–13 January 1991, Institute for Mediterranean Studies, Halcyon Days in Crete I, Rethymnon (1993) içinde 23–31

Dennis, George T., (y.h.), *The Letters of Manuel II Palaeologus,* Corpus Fontum Historiae Byzantinae VIII, Washington (1977)

Denny, Walter, et al., *Court and Conquest. Ottoman Origins and the Design for Handel's Tamerlano at the Glimmerglass Opera, Kent,* Ohio (1998)

Derin, Fahri Ç., 'Seyhülislâm Feyzullah Efendi'nin nesebi hakkında bir risâle, *TD* X/14 (1959) 97–104

Derin, Fahri Ç., (y.h.), 'Yayla İmamı Risalesi', *TED* 3 (1972 [1973]) 213–72

Derin, Fahri Ç., (y.h.), 'Tüfengçi-başı Ârif Efendi Tarihçesi', *Belleten* XXXVIII (1974) 379–443

Deringil, Selim, 'Legitimacy Structures in the Ottoman State: the Reign of Abdülhamid II (1876–1909)', *IJMES* 23 (1991) 345–59

Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains; Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876–1909,* Londra (1998)

Deringil, Selim, 'Les Ottomans et le partage de l'Afrique, 1880–1900', S. Deringil, *The Ottomans, the Turks, and World Power Politics,* Istanbul (2000) içinde 43–55. (İlk basımı S. Kuneralp (ed.), *Studies on Ottoman Diplomatic History* V (1990) 121–33)

Deringil, Selim, '"There is no Compulsion in Religion": on Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire, 1839–1856' S. Deringil, *The Ottomans, the Turks, and World Power Politics,* Istanbul (2000) içinde 101–30. (İlk basımı *Comparative Studies in Society and History* 42/3 (2000) 547–75)

Devereux, Robert, 'Süleyman Pasha's "The Feeling of the Revolution"', *MES* 15 (1979) 3–35

Dukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks, y.h. Harry J. Magoulias,* Detroit (1975)

Duguid, Stefan, 'The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia', *MES* 9 (1973) 139–55

Dumont, Paul, 'La pacification du Sud-Est anatolien en 1865', *Turcica* V (1973) 108–30

Dumont, Paul, 'La période des Tanzimât (1839–1878)', in R. Mantran (ed.), *Histoire de l'empire ottoman,* Paris (1989) 459–522

Dumont, Paul, and Georgeon, François, 'La mort d'un empire', in R. Mantran (ed.), *Histoire de l'empire ottoman,* Paris (1989) 577–647

Düzdağ, M.Ertuğrul, (haz.) *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları*, İstanbul (1972)
Dykstra, Darrell, 'The French occupation of Egypt, 1798–1801', M. W. Daly (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, cilt. 2: *Modern Egypt from 1517 to the end of the twentieth century*, Cambridge (1998) içinde 113–38
Eissenstadt, Howard, 'Turkic Immigrants/Turkish Nationalism: Opportunities and Limitations of a Nationalism in Exile', *TSAB* 25/26 (2001–2) 25–50
Eldem, Edhem, *French Trade in İstanbul in the Eighteenth Century*, Leiden (1999)
Eldem, Edhem, 'İstanbul: from imperial to peripheralized capital', E. Eldem et al., *The Ottoman City between East and West*, Cambridge (1999) içinde 135–206
Eldem, Edhem, *Pride and Privilege. A History of Ottoman Orders, Medals and Decorations*, İstanbul (2004)
Eldem, Sedat H., *Sa'dabad*, Ankara (1977)
Elliott, J. H., *Richelieu and Olivares*, Cambridge (yeniden basım 1991)
Emecen, Feridun, 'Son Kırım Hânı Şâhin Giray'ın îdâmı mes'elesi ve buna dâir vesikalar', *TD* 34 (1983–84 [1984]) 315–46
Emecen, Feridun, 'The History of an Early Sixteenth Century Migration – Sirem Exiles in Gallipoli', G. Dávid and P. Fodor (eds), *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, Budapeşte (1994) içinde 77–87
Emecen, Feridun, mad. Cezzâr Ahmed Paşa, *IA2* 7.516–18
Erdem, Y. Hakan, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800–1909*, Basingstoke (1996)
Erdem, Hakan, 'Recruitment for the "Victorious Soldiers of Muhammad" the Arab Provinces, 1826–1828' in Israel Gershoni et al. (eds), *Histories of the Modern Middle East. New Directions*, Boulder (2002) içinde 189–206
Erünsal, İsmail E., *Türk Kütüphaneleri Tarihi II. Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara (1988)
Es'ad Efendi, *Üss-i zafer*, İstanbul (1243/1827-8)
Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas the Great*, 2 cilt, y.h. R. M. Savory, Boulder (1978)
Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 8 cilt., y.h. Y. Dağlı et al., İstanbul (1996–2004)
Eyice, Semavi, 'İlk Osmanlı Devrinin Dinî – İçtimaî Bir Müessesesi Zâviyeler ve Zâviyeli–Camiler', *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23 (1962–3) 3–80
Eyice, Semavi, mad. Fethiye Camii, *İst. Ansik.* 3.300–301
Fahmy, Khaled, 'The era of Muhammad 'Ali Pasha, 1805–1848', M. W. Daly (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, cilt. 2: *Modern Egypt from 1517 to the end of the twentieth century*, Cambridge (1998) içinde 139–79
Farhi, David, 'The *Seriat* as a Political Slogan – or the "Incident of the 31st March"', *MES* 7 (1971) 275–99
Faroqhi, Suraiya, 'The Venetian Presence in the Ottoman Empire, 1600–30', Huri İslamoğlu-İnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge (1987) içinde 311–44
Faroqhi, Suraiya, 'An Ulama Grandee and his Household', *OA* IX (1989) 199–208
Faroqhi, Suraiya, *Pilgrims and Sultans. The Hajj under the Ottomans 1517–1683*, Londra (1994)
Faroqhi, Suraiya, 'Migration into Eighteenth-Century "Greater İstanbul" as Reflected in the Kadi Registers of Eyup', *Turcica* XXX (1998) 163–83
Findley, Carter, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789–1922*, Princeton (1980)
Findley, Carter, *Ottoman Civil Officialdom*, Princeton (1989)
Findley, Carter, mad. Medjelle, *EI2* VI.971–2

Finkel, Caroline, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606*, Viyana (1988)

Fisher, Alan W., *The Russian Annexation of the Crimea, 1772–1783*, Cambridge (1970)

Fisher, Alan, 'Muscovy and the Black Sea Slave Trade', in A. Fisher, *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian–Ottoman Frontier*, İstanbul (1999) 27–46. (İlk basımı *Canadian-American Slavic Studies* VI (1972) içinde 575–94)

Fisher, Alan, *The Crimean Tatars*, Stanford (1987)

Fisher, Alan, 'The Life and Family of Süleyman I', in H. İnalcık and C. Kafadar (eds), *Süleymân the Second and his Time*, İstanbul (1993) 1–19

Fisher, Alan, 'Sahin Giray, the Reformer Khan, and the Russian Annexation of the Crimea', A. Fisher, *Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars*, İstanbul (1998) içinde 93–121

Fleischer, Cornell, 'Royal Authority, Dynastic Cyclism, and "Ibn Khaldûnism" in Sixteenth-Century Ottoman Letters', *AAS* XVIII (1983) 198–220

Fleischer, Cornell, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541–1600)*, Princeton (1986)

Fleischer, Cornell, 'The Lawgiver as Messiah: the Making of the Imperial Image in the Reign of Süleymân', G. Veinstein (ed.), *Soliman le magnifique et son temps*, Actes du Colloque de Paris, Galeries Nationales du Grand Palais, 7–10 mars 1990, Paris (1992) içinde 159–77

Fleming, K. E., *The Muslim Bonaparte. Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece*, Princeton (1999)

Flemming, Barbara, 'Political Genealogies in the Sixteenth Century', *OA* VII–VIII (1988) 123–37

Flemming, Barbara, 'Public Opinion under Sultan Süleymân', H. İnalcık and C. Kafadar (eds), *Süleymân the Second and his Time*, İstanbul (1993) içinde 49–56

Flemming, B., mad. Khodja Efendi, *EI2* V.27–9

Fodor, Pál, 'State and Society, Crisis and Reform in 15th–17th Century Ottoman Mirror[s] for Princes', *AOASH* XL/2–3 (1986) 217–40

Fodor, Pál, 'Ottoman Policy towards Hungary, 1520–1541', *AOASH* XLV/2–3 (1991) 271–345

Fodor, Pál, 'Sultan, Imperial Council, Grand Vizier: Changes in the Ottoman Ruling Elite and the Formation of the Grand Vizieral Telhis', *AOASH* XLVII/1–2 (1994) 67–84

Fodor, Pál, 'Between Two Continental Wars: the Ottoman Naval Preparations in 1590–1592', in Ingeborg Baldauf and Suraiya Faroqhi (eds) with the collaboration of Rudolf Veseli, *Armağan, Festschrift für Andreas Tietze*, Prague (1994) 90–111

Fodor, Pál, 'The Grand Vizieral Telhis. A Study in the Ottoman Central Administration 1566–1656', *AO* XV (1997) 137–88

Fodor, Pál, 'The View of the Turk in Hungary: the Apocalyptic Tradition and the Legend of the Red Apple in Ottoman–Hungarian Context', P. Fodor, *In Quest of the Golden Apple*, İstanbul (2000) 71–103. (İlk basımı B. Lelouche and S.Yerasimos (eds), *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, Actes de la Table Ronde d'Istanbul (13–14 avril 1996) içinde, Paris (1999) 99–131)

Fodor, Pál, 'An Anti-Semite Grand Vizier? The Crisis in Ottoman–Jewish Relations in 1591–1592 and its Consequences', P. Fodor, *In Quest of the Golden Apple*, İstanbul (2000) içinde 191–206

Fodor, Pál, and Dávid, Géza, '*Hungarian–Ottoman Peace Negotiations in 1512–1514*', *G. Dávid and P. Fodor (eds), Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, Budapeşte (1994) içinde 9–45

Forster, E. S., (y.h.), *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, Oxford (1927)

Fotiç, Aleksandar, 'The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and their Estates at the Time of Selim II', *Turcica* XXVI (1994) 33–54

Frost, Robert, *The Northern Wars*, 1558–1721, Harlow (2002)

Fuller, William C., *Strategy and Power in Russia, 1600–1914*, New York (1992)

Gabriel, Erich, 'Die Türkenbeute in Österreich', Christine Wessely (ed.), *Die Türken und was von ihnen bleib*, Vienna (1978) içinde 101–6

Gawrych, George Walter, 'Ottoman Administration and the Albanians, 1908–1913', yayınlanmamış doktora tezi, Michigan Ün. (1980)

Gawrych, George W., 'Seyh Galib and Selim III: Mevlevism and the Nizâm-ı Cedid', *IJTS* 4 (1987) 91–114

Genç, Mehmet, 'Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi', O. Okyar (ed.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Metinler/Tartışmalar, 8–10 Haziran 1973, Ankara (1975) içinde 231–96

Genç, Mehmet, 'A study of the feasibility of using eighteenth-century Ottoman financial records as an indicator of economic activity', Huri Islamoğlu-İnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge (1987) içinde 345–73

Genç, Mehmet, 'Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics and Main Trends', D. Quataert (ed.), *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500–1950*, Albany (1994) içinde 59–86

Genç, Mehmet, mad. Esham, *IA2* II.376–80

Georgeon, François, 'Les Foyers Turcs à l'époque kémaliste (1923–1931)', *Turcica* XIV (1982) 168–215

Georgeon, François, 'Le dernier sursaut', in R. Mantran (ed.), *Histoire de l'empire ottoman*, Paris (1989) 523–76

Gibb, E. J. W., *A History of Ottoman Poetry*, 6 cilt, Londra (yeniden basım 1958–63)

Gilles, Pierre, *The Antiquities of Constantinople*, Ithaca (yeniden basım 1988)

Glover, Thomas, 'The Journey of Edward Barton Esquire, her Majesties Ambassador with the Grand Signior otherwise called the Great Turke, in Constantinople, Sultan Mahumet Chan. Written by Sir Thomas Glover then Secretarie to the Ambassador, and since employed in that Honourable Function by his Majestie, to Sultan Achmet . . .', in S. Purchas (ed.), *Hakluytus Posthumus or Purchas his Pilgrimes etc.*, Glasgow (1905–7) VIII.304–20

Göçek, Fatma Müge, *East Encounters West. France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, New York (1987)

Goffman, *Daniel, Britons in the Ottoman Empire, 1642–1660*, Seattle (1998)

Goffman, Daniel, 'İzmir: from village to colonial port city', E. Eldem et al., *The Ottoman City between East and West*, Cambridge (1999) içinde 79–134

Gökbilgin, Tayyib, 'II. Rakoçi Ferencz ve Tevabiine Dair Yeni Vesikalar', *Belleten* V (1941) 577–95

Gökbilgin, M. Tayyib, 'Kara Üveys Paşa'nın Budin Beylerbeyliği (1578–80)', *TD* II/3–4 (1950–51 [1952]) 18–34

Gökbilgin, M. Tayyib, 'Rüstem Paşa ve hakkındaki ithamlar', *TD* VIII/11–12 (1955 [1956]) 10–50

Gökbilgin, M. Tayyib, 'Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler', *Belgeler* V–VIII (1968–71 [1971]) 1–151

Gökbilgin, Tayyib, mad. İbrahim, *IA* 5/II.880–5

Gökbilgin, M. Tayyib, mad. İbrahim Paşa, *IA* 5/II.908–15

Gökbilgin, M. Tayyib, and Repp, R., mad. Köprülü, *EI2* V.256–63

Gökçe, Cemal, 'Edirne Âyanı Dağdeviren-oğlu Mehmed Ağa', *TD* XVII/22 (1967 [1968]) 97–110

Gökçe, Cemal, '1787–1806 yılları arasında Kafkasya'da cereyan eden siyasî olaylar', *TD* 26 (1972) 1–66

Göksu, Saime, and Timms, Edward, *Romantic Communist. The Life and Work of Nazım Hikmet*, New York (1999)
Goldstein, Erik, 'Holy Wisdom and British foreign policy 1918–1922: the St Sophia redemption agitation', *BMGS* 15 (1991) 36–64
Gönen, Yasemin Saner, 'The Integration of the Ottoman Empire into the European State System during the Reign of Selim III', unpubl. MA thesis, Boğaziçi Ün. (1991)
Goodwin, Godfrey, *A History of Ottoman Architecture*, Londra (kâğıt kapak 1987)
Gould, Andrew G., 'Lords or Bandits? The Derebeys of Cilicia', *IJMES* 7 (1976) 485–506
Greene, Molly, *A Shared World. Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton (2000)
Griswold, Thomas, *The Great Anatolian Rebellion, 1000–1020/1591–1611*, Berlin (1983)
Gülsoy, Ufuk, '1856 Islâhât Fermanı'na Tepkiler ve Maraş Olayları', *Prof. Dr Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul (1991) içinde 443–58
Gülsoy, Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul (2000)
Gür, Faik, 'Atatürk heykelleri ve Türkiye'de resmî tarihin görsellesmesi', *TB* 90 (2001) 147–65
Haddad, Mahmoud, review of S. Deringil, *The Well-Protected Domains (Londra) 1998*, *Middle East Studies Association Bulletin* 33 (1999) 208–10
Hagen, Gottfried, 'The Prophet Muhammad as an Exemplar in War: Ottoman Views on the Eve of World War I', *NPT* 22 (2000) 145–72
Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun iskan siyaseti ve aşiretlerin yerleştirilmesi*, Ankara (yeniden basım 1991)
Halaçoğlu, Yusuf, mad. Evlâd-i Fâtihan, *IA2* 11.524–5
Halaçoğlu, Yusuf, and Aydın, M. Akif, mad. Cevdet Paşa, *IA2* 7.443–50
Hale, William, *Turkish Politics and the Military*, Londra (1994)
Haley, Charles D., 'The Desperate Ottoman: Enver Pasa and the German Empire – I', *MES* 30 (1994) 1–51
Hamadeh, Shirine, 'Splash and Spectacle: the Obsession with Fountains in Eighteenth-Century İstanbul', *Muqarnas* 19 (2002) 123–48
Hanioğlu, M. Şükrü, 'Jews in the Young Turk Movement to the 1908 Revolution', A. Levy (ed.), *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton (1994) içinde 519–26
Hanioğlu, M. Şükrü, *The Young Turks in Opposition*, New York (1995)
Hanioğlu, M. Şükrü, *Preparation for a Revolution. The Young Turks, 1902–1908*, Oxford (2001)
Har-El, Shai, *Struggle for Domination in the Middle East. The Ottoman-Mamluk War, 1485–91*, Leiden (1995)
Harrison, J. B., mad. Diu, *EI2* 11.322
Hasan Vecihî, 'Vecihî Ta'rihi', MS, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Emanet Hazinesi 1425
Hathaway, Jane, *The politics of households in Ottoman Egypt*, Cambridge (1997)
Hathaway, Jane, 'Egypt in the seventeenth century', in M. W. Daly (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, cilt. 2: *Modern Egypt from 1517 to the end of the twentieth century*, Cambridge (1998) 34–58
Hathaway, Jane, 'Çerkes Mehmed Bey: Rebel, Traitor, Hero?', *TSAB* 22/1 (1998) 108–15
Hegyi, Klára, 'The Ottoman Military Force in Hungary', G. Dávid and P. Fodor (eds), *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, Budapeşte (1994) içinde 131–48
Hess, Andrew, 'The Moriscos: an Ottoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain', *AHR* 74/1 (1968) 1–25
Hess, Andrew, 'The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of Oceanic Discoveries, 1423–1525', *AHR* 75/7 (1970) 1892–1919

Hess, Andrew, 'The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth-Century World War', *IJMES* 4 (1973) 55–76

Hess, Andrew, 'The Forgotten Frontier: the Ottoman North African Provinces during the Eighteenth Century', T. Navd and R. Owen (eds), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Carbondale (1977) içinde 74–87

Hess, Andrew, *The Forgotten Frontier*, Chicago (1978)

Heyd, Uriel, *Ottoman Documents on Palestine, 1552–1615*, Oxford (1960)

Heyd, Uriel, 'The Ottoman 'Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II', *Scripta Hierosolymitana* IX (1961) 63–96

Heywood, Colin, 'English Diplomacy between Austria and the Ottoman Empire in the War of the Sacra Liga, 1684–1699, with special reference to the period 1689–1699', yayınlanmamış doktora tezi, Londra Ün. (1970)

Heywood, Colin, '824/"8224" = 1421: the "False" (Düzme) Mustafa and his Ephemeral Coinage', Arab Historical Review for Ottoman Studies 15–16 (1997) Part 1 (= Mélanges Halil Sahillioğlu, ed. Abdeljelil Temimi), Zaghouan (1997) ii.159–75

Heywood, Colin, 'An Undiplomatic Anglo-Dutch Dispute at the Porte: the Quarrel between Coenraad Van Heemskerck and Lord Paget (1693)', Alexander Hamilton et al. (eds) *Friends and Rivals in the East. Studies in Anglo-Dutch Relations in the Levant from the Seventeenth to the Early Nineteenth Century*, Leiden (2000) içinde 59–94

Heywood, C. J., mad. Kara Mustafa Pasha, Merzifonlu, *EI2* IV.589–92

Heywood, C. J., mad. Küçük Kaynardja, *EI2* V.312–13

Heywood, C. J., mad. Mustafa, *EI2* VII.710–13

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, y.h. Sevim İlgürel, Ankara (1998)

Hitzel, Frédéric, 'Relations interculturelles et scientifiques entre l'empire ottoman et les pays de l'Europe occidentale, 1453–1839', 2 cilt, yayınlanmamış doktora tezi, Paris-Sorbonne Ün. (1994)

Holbrook, Victoria Rowe, *The Unreadable Shores of Love. Turkish Modernity and Mystic Romance*, Austin (1994)

Holt, Peter M., *Egypt and the Fertile Crescent 1516–1922. A Political History*, Londra (1966)

Hosking, Geoffrey, *Russia: People and Empire, 1552–1917*, Londra (1997)

Housley, Norman, *The Later Crusades. From Lyons to Alcazar 1274–1580*, Oxford (1992)

Howard, Douglas, 'The Ottoman Timar System and its Transformation, 1563–1656', yayınlanmamış doktora tezi, Indiana Ün. (1987)

Hrushevsky, Mykhailo, *History of Ukraine-Rus'*, vol. 8: *The Cossack Age, 1626–1650*, Edmonton (2002)

Hughes, Lindsey, *Russia in the Age of Peter the Great*, New Haven (kâğıt kapak 2000)

Hunter, F. Robert, 'Egypt under the successors of Muhammad 'Ali', M. W. Daly (ed.), *The Cambridge History of Egypt, vol. 2: Modern Egypt from 1517 to the end of the twentieth century*, Cambridge (1998) içinde 180–97

Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1553–1914*, 2 cilt, Princeton (1956)

Hüseyin Tugi, *Tugi Tarihi*, y.h. M. Sertoğlu, *Belleten* XI (1947) 489–514

ibn Battuta, *The Travels of ibn Battuta, A.D.* 1325–1354, y.h. H. A. R. Gibb, Cambridge (1962)

Ibrahim, Hassan Ahmed, 'The Egyptian empire, 1805–1885', M. W. Daly (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, cilt. 2: *Modern Egypt from 1517 to the end of the twentieth century*, Cambridge (1998) içinde 198–216

İlgürel, Mücteba, mad. Hüseyin Paşa (Deli), *IA2* 19.5–6

İmber, Colin, 'The Persecution of the Ottoman Shi'ites according to the mühimme defterleri, 1565–1685', *Der Islam* 61 (1979) 245–73
İmber, Colin, 'Paul Wittek's "De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople"', *OA* 5 (1986) 65–81
İmber, Colin, 'The Ottoman Dynastic Myth', *Turcica* XIX (1987) 7–27
İmber, Colin, 'A Note on "Christian" Preachers in the Ottoman Empire', *OA* 10 (1990) 59–67
İmber, Colin, *The Ottoman Empire* 1300–1481, İstanbul (1990)
İmber, Colin, 'Süleymân as Caliph of the Muslims: Ebû's-Su'ûd's Formulation of Ottoman Dynastic Ideology', in G. Veinstein (ed.), *Soliman le magnifique et son temps*, Actes du Colloque de Paris, Galeries Nationales du Grand Palais, 7–10 mars 1990, Paris (1992) 179–84
İmber, Colin, *Ebu's-su'ud. The Islamic Legal Tradition*, Stanford (1997)
İmber, Colin, 'What Does *Ghazi* Actually Mean?', in Ç. Balım-Harding and C. İmber (eds), *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis*, İstanbul (2000) 165–78
İmber, Colin, mad. Musa Celebi, *EI2* VII.644–5
İnalcık, Halil, '1444 Buhranı', in H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara (1954) 1–53
İnalcık, Halil, 'Fatih Sultan Mehmed'in İlk Culûsu', in H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara (1954) 55–67
İnalcık, Halil, 'İstanbul'un Fethinden Önce Fatih Sultan Mehmed', in H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara (1954) 69–136
İnalcık, Halil, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*, Ankara (1954)
İnalcık, Halil, 'Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayun', *Belleten* XXVIII (1964) 603–22
İnalcık, Halil, 'Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law', *AO* 1 (1969) 105–38
İnalcık, Halil, 'The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City', *DOP* 23–24 (1969–70) 231–49
İnalcık, Halil, review of J. W. Barker, Manuel II Palaeologus (1391–1425): *A Study in Late Byzantine Statesmanship* (New Brunswick, 1969), AO 3 (1971) 272–85
İnalcık, Halil, 'The Conquest of Edirne (1361)', *AO* 3 (1971) 185–210
İnalcık, Halil, 'Application of the *Tanzimat and its Social Evdects*', AO 5 (1973) 97–127
İnalcık, Halil, 'Lepanto in the Ottoman Documents' in Gino Benzoni (ed.), *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*, Florence (1974) 185–92
İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*, Londra (yeniden basım 1975)
İnalcık, Halil, 'A Case Study in Renaissance Diplomacy. The Agreement between Innocent VIII and Bâyezid II on Djem Sultan', *JTS* 3 (1979) 209–30
İnalcık, Halil, 'The Hub of the City: the Bedestan of Istanbul', *IJTS* 1 (1979–80) 1–17
İnalcık, Halil, 'Power Relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature', Ch. Lemercier-Quelquejay et al. (eds), *Passé turco-tatar, présent soviétique, Études offertes à Alexandre Bennigsen*, Louvain (1986) içinde 175–211
İnalcık, Halil, 'Tax Collection, Embezzlement and Bribery in Ottoman Finances', *TSAB* 15 (1991) 327–46
İnalcık, Halil, 'Sultan Süleymân: the Man and the Statesman', G. Veinstein (ed.), *Soliman le magnifique et son temps*, Actes du Colloque de Paris, Galeries Nationales du Grand Palais, 7–10 mars 1990, Paris (1992) içinde 89–103
İnalcık, Halil, 'Osman Ghazi's Siege of Nicaea and the Battle of Bapheus', E. Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300–1389)*, A Symposium held in Rethymnon, 11–13 January 1991, Institute for Mediterranean Studies, Halcyon Days in Crete I, Rethymnon (1993) içinde 77–99

İnalcık, Halil, 'The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and the Crusades', H. İnalcık, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington (1993) içinde 309–41. (İlk basımı *Byzantinische Forschungen, Internationale Zeitschrift für Orientalistik* IX (1985) içinde 179–217)

İnalcık, Halil, 'The Ottoman Succession and its Relation to the Turkish Concept of Sovereignty', H. İnalcık, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington (1993) içinde 37–69. (İlk kez 'Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi' başlığıyla basımı, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* XIV içinde (1959) 69–94)

İnalcık, Halil, 'The Ottoman State: Economy and Society, 1300–1600', H. İnalcık with D. Quataert (eds), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*, Cambridge (1994) içinde 9–409

İnalcık, Halil, 'How to Read 'Ashik Pasha-Zâde's History', C. Heywood and C. Imber (eds), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, İstanbul (1994) içinde 139–56

İnalcık, Halil, 'Eyüp Projesi', Tülay Artan (ed.), *Eyüp: Dün/Bugün*, Sempozyum 11–12 Aralık 1993, İstanbul (1994) içinde 1–23

İnalcık, Halil, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea*, cilt. I: *The Customs Registers of Cavda, 1487–1490*, ed. V. Ostapchuk, Cambridge, MA (1996)

İnalcık, Halil, 'Mehmed the Conqueror (1432–1481) and his Time', H. İnalcık, *Essays in Ottoman History*, İstanbul (1998) içinde 87–109. (İlk basımı *Speculum* XXXV (1960) içinde 408–27)

İnalcık, Halil, 'Ottoman Galata, 1453–1553', H. İnalcık, *Essays in Ottoman History*, İstanbul (1998) içinde 275–376. (İlk basımı Edhem Eldem (ed.), *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne*, Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme, 18–22 janvier 1985, İstanbul (1991) içinde 17–105)

İnalcık, Halil, 'Periods in Ottoman History', i H. İnalcık, *Essays in Ottoman History*, İstanbul (1998) içinde 15–28

İnalcık, Halil, 'Istanbul: an Islamic City', H. İnalcık, Essays in Ottoman History, İstanbul (1998) içinde 249–71. (İlk basımı *Journal of Islamic Studies* I (1990) içinde 1–23)

İnalcık, H., mad. Mehmed II, *IA* 7.506–35

İnalcık, H., mad. Bursa, *EI2* I.1333–6

İnalcık, Halil, mad. Haydar-oghlu, Mehmed, *EI2* III.317–18

İnalcık, Halil, mad. İmtiyazat, *EI2* III.1178–89

İnalcık, H., mad. Iskender Beg, *EI2* IV.138–40

İnalcık, H., mad. İstanbul, *EI2* IV.224–48

İnalcık, H., mad. Kanunname, *EI2* IV.562–6

İnalcık, H., mad. Mehemmed I, *EI2* VI.973–8

İnalcık, Halil, and Oguz, Mevlûd, (y.h.), *Gazavât-i Sultân Murâd b. Mehemmed Hân*, Ankara (1978)

İnalcık, H., and Repp, R. C., mad. Khosrew Pasha, *EI2* V.32–5

Ingrao, Charles, *The Habsburg Monarchy, 1618–1815*, Cambridge (1994)

İpşirli, Mehmet, mad. Ahîzâde Hüseyin Efendi, *IA2* I.548–9

İpşirli, Mehmet, mad. Derviş Mehmed Paşa, *IA2* 9.193–4

İrepoğlu, Gül, *Levni. Painting, Poetry, Colour*, Ankara (1999)

İrepoğlu, Gül, 'Innovation and Change', in *The Sultan's Portrait. Picturing the House of Osman*, İstanbul (2000) 378–439

Isma'il Âsım Efendi, Çelebizâde, *Âsım Ta'rîhi*, İstanbul (1282/1865–6)

Issawi, Charles, 'Introduction', D. Gondicas and C. Issawi (eds), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century*, Princeton (1999) içinde 1–16

Itzkovitz, Norman, 'Eighteenth Century Ottoman Realities', *SI* XVI (1962) 72–94
Jelavich, Charles and Barbara, *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, Seattle (1977)
Jelavich, Barbara, *History of the Balkans, Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge (yeniden basım 1985)
Jennings, Ronald C., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571–1640*, New York (1993)
Kafadar, Cemal, 'Les troubles monétaires de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottoman du déclin', *Annales* ESC 46e année/I (1991) 381–400
Kafadar, Cemal, 'The Myth of the Golden Age', H. İnalcık and C. Kafadar (eds), *Süleymân the Second and his Time*, İstanbul (1993) içinde 37–48
Kafadar, Cemal, 'Eyüp'te Kılıç Kuşanma Törenleri', Tülay Artan (ed.), *Eyüp: Dün/Bugün*, Sempozyum 11–12 Aralık 1993, İstanbul (1994) içinde
Kafadar, Cemal, 'Osman Beg and his Uncle: Murder in the Family?' C. Heywood and C. Imber (eds), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, İstanbul (1994) içinde 155–63
Kafadar, Cemal, *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*, Berkeley (1995)
Kafescioğlu, Çigdem, 'Heavenly and Unblessed, Splendid and Artless: Mehmed II's Mosque Complex in İstanbul in the Eyes of its Contemporaries', C. Kafescioğlu and L. Thys-Senocak (eds), *Essays in Honor of Aptullah Kuran*, İstanbul (1999) içinde 211–22
Kalkışım, *metin* (haz.), *Şeyh Galib Divanı*, Ankara (1994)
Kann, Robert A., *A History of the Habsburg Empire, 1526–1918*, Berkeley (1974)
Kansu, Aykut, *The Revolution of 1908 in Turkey*, Leiden (1997)
Kansu, Aykut, *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908–1913*, Leiden (2000)
Kappert, Petra, *Die osmanischen Prinzen und ihre Residenz Amasya im 15. und 16. Jahrhundert*, İstanbul (1976)
Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, 'Zeyl-i Ravzatü'l-Ebrâr', MS, İstanbul Ün. Library, İbnülemin 2986
Karakışla, Yavuz Selim, 'The 1908 Strike Wave in the Ottoman Empire' *TSAB* 16/2 (1992) 153–77
Karal, Enver Ziya, 'Nizâm-i Cedid'e dair lâyihalar, 1792', *Tarih Vesikaları* (1941–2) 414–25
Karal, Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-i Hümayunları, Nizam-ı Cedit*, Ankara (1942)
Karateke, Hakan T., *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Develetinin Son Yüz Yılında Merasimler*, İstanbul (2004)
Karpat, Kemal, 'The Transformation of the Ottoman State, 1789–1908', *IJMES* 3 (1972) 243–81
Karpat, Kemal H., *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*, Madison (1985)
Karpat, Kemal H., *The Politicization of Islam. Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*, Oxford (2001)
Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 2 cilt, İstanbul (1286–7/1869–71)
Kaya, Nevzat, mad. Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *IA2* 24.381–3
Kayalı, Hasan, 'Elections and the Electoral Process', *IJMES* 27 (1995) 265–86
Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918*, Berkeley (1997)
Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara (1954)
Kazgan, Haydar, '2. Sultan Mahmud Devrinde Enflasyon ve Darphane Amiri *Kazaz* Artin', TB 11 (1980) 115–30
Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman*, X. defter, haz. Şefattin Severcan (Ankara 1996)

Keyder, Çağlar, 'Manufacturing in the Ottoman Empire and in Republican Turkey ca. 1900–1950', D. Quataert (ed.), *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500–1950*, Albany (1994) içinde

Khadduri, Majid, *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore (1955)

Khadduri, Majid, mad. Harb, *EI2* III.180–81

Khodarkovsky, Michael, 'Of Christianity, Enlightenment, and Colonialism: Russia in the North Caucasus, 1550–1800', *JMH* 71/2 (1999) 394–430

Khodarkovsky, Michael, *Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500–1800*, Bloomington (2002)

Khoury, Dina, *State and provincial society in the Ottoman Empire. Mosul, 1540–1834*, Cambridge (1997)

Kiel, Hedda Reindl, mad. Gedik Ahmed Paşa, *IA2* 13.543–4

Kiel, Machiel, 'Observations on the History of Northern Greece during the Turkish Rule, Historical and Architectural Description of the Turkish Monuments of Komotini and Serres, their Place in the Development of Ottoman Turkish Architecture, and their Present Condition', M. Kiel, *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans*, Hampshire, UK (1990) içinde III. (İlk basımı *Balkan Studies* 12 (1971) içinde 415–44)

Kiel, Machiel, 'Yenice-i Vardar (Vardar Yenicesi–Giannitsa): a Forgotten Turkish Cultural Centre in Macedonia of the 15th and 16th Century', M. Kiel, *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans, Hampshire*, UK (1990) içinde IV. (İlk basımı *Studia Byzantina et Neohellenica Nederlandica* 3 (1971) içinde 300–29)

Kiel, Machiel, 'The Oldest Monuments of Ottoman–Turkish Architecture in the Balkans', M. Kiel, *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans*, Hampshire, UK (1990) içinde XIV. (İlk basımı *Sanat Tarihi Yıllığı* 12 (1983) içinde 117–38)

Kiel, Machiel, 'Notes on the History of some Turkish Monuments in Thessaloniki and their Founders', M. Kiel, *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans*, Hampshire, UK (1990) içinde I. (İlk basımı *Balkan Studies* 11 (1970) içinde 123–48)

Kiel, Machiel, *Ottoman Architecture in Albania* 1385–1912, İstanbul (1990)

Kiel, Machiel, 'Mevlana Nesri and the Towns of Medieval Bulgaria', C. Heywood and C. Imber (eds), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, İstanbul (1994) içinde 165–87

Kiel, Machiel, 'Das türkische Thessalien: Etabliertes Geschichtsbild versus Osmanische Quellen', R. Lauer and P. Schreiner (eds), *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit*, Goettingen (1996) içinde 109–96

Kiel, Machiel, mad. Dimetoka, *IA2* 9.305–8

Kissling, Joachim, *Rechtsproblematiken in den christlich-muslimischen Beziehungen vorab im Zeitalter der Türkenkriege*, Graz (1974)

Kolodziejczyk, Dariusz, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated edition of 'Ahdnames and Other Documents*, Leiden (2000)

Kolodziejczyk, Darius, (y.h.), *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681). Defter-i Mufassal-i Eyalet-i-Kamaniçe*, Cambridge, MA (2004)

Konyalı, İ. H., *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi. Ermenek ve Mut Âbideleri*, İstanbul (1967)

Konyalı, İ. H., *Ankara Camileri*, Ankara (1978)

Kopcan, Vojtech, 'Ottoman Narrative Sources to the Uyvar Expedition 1663', *AAS* VII (1971) 89–100

Kopcan, Vojtech, 'Einige Bemerkungen zur Versorgung der osmanischen Armee während des "Uyvar Seferi" im Jahre 1663', Hans Georg Majer and Raoul Motika (eds), *Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920*, Akten des IV. Internationale Kongresses, Wiesbaden (1995) içinde 163–9

Köprülü, M. F., 'Yıldırım Beyazid'in esareti ve intiharı hakkında', *Belleten* I (1937) 591–603

Köprülü, Orhan F., mad. ('Amudja-zâde) Husayn Pasha, *EI2* III.626–7
Köprülü, Orhan F., mad. Fuad Paşa, Keçecizâde, *IA2* 13.202–5
Köprülü, Orhan F., and Mustafa Uzun, mad. Akşemseddin, *IA2* 2.299–302
Kortepeter, C. Max, *Ottoman Imperialism during the Reformation. Europe and the Caucasus*, New York (1972)
Kreiser, Klaus, 'İstanbul, die wahre Stadt der Muslime', Jean-Louis Bacqué-Grammont and Aksel Tibet (eds), *Cimetières et traditions funéraires dans le monde İslâmique*, 2 cilt, Ankara (1996) içinde 2.9–21
Kreiser, Klaus, 'Public Monuments in Turkey and Egypt, 1840–1916', *Muqarnas* 14 (1997) 103–17
Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, y.h. C. T. Riggs, Westport (1954)
Kuban, Doğan, *İstanbul. An Urban History*, İstanbul (1996)
Kuban, Doğan, mad. Nuruosmaniye Külliyesi, *İst. Ansik.* 6.100–103
Küçük, Cevdet, mad. Abdülaziz, *IA2* 1.179–85
Küçük, Cevdet, mad. Çıragan Vak'ası, *IA2* 8.306–9
Kunt, Metin, 'Naîmâ, Köprülü and the Grand Vezirate', *Bogaziçi University Journal* 1 (1973) 57–64
Kunt, Metin İbrahim, 'Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment', *IJMES* 5 (1974) 233–9
Kunt, İbrahim Metin, 'Dervis Mehmed Paşa, Vezir and Entrepreneur: A Study in Ottoman Political-Economic Theory and Practice', *Turcica* IX/1 (1977) 197–214
Kunt, İ. Metin, 'The Waqf as an Instrument of Public Policy: Notes on the Köprülü Family Endowments', C. Heywood and C. Imber (eds), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, İstanbul (1994) içinde 189–98
Kuran, Ercümend, 'Répercussions sociales de la réforme de l'éducation dans l'Empire ottoman', J.-L. Bacqué-Grammont and Paul Dumont (eds), *Économie et Sociétés dans l'empire ottoman (Fin du XVIIIe – Début du XXe siècle)*, Paris (1983) içinde 144–6
Kuran, E., mad. (Mustafa) Fadil Pasha (Mısırlı), *EI2* II.728
Kurat, Akdes Nimet, *Prut Seferi ve Barışı, 1123 (1711)*, 2 cilt, Ankara (1951, 1953) Kurat, A. N., 'The Turkish Expedition to Astrahan in 1569 and the Problem of the Don–Volga Canal', *Slavonic and East European Review* 40 (1961–2) 7–24
Kurat, A. N., and Bromley, J. S., 'The Retreat of the Turks', M. Cook (ed.), *A History of the Ottoman Empire to 1730*, Cambridge (1976) içinde 178–219
Kushner, David, 'The Place of the Ulema in the Ottoman Empire in the Age of Reform (1839–1918), *Turcica* XIX (1987) 51–74
Kut, Günay, Alpay, mad. Matba'a (in Turkey), *EI2* VI.799–803
Kutluoğlu, Muhammed H., *The Egyptian Question (1831–1841). The Expansionist Policy of Mehmed Ali Pasa in Syria and Asia Minor and the Reaction of the Sublime Porte*, İstanbul (1998)
Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri (1578–1612)*, İstanbul (yeniden basım 1993)
Kuyulu, İnci, *Kara Osman-oğlu Ailesine Ait Mimari Eserler*, Ankara (1992)
LeDonne, John P., *The Russian Empire and the World, 1700–1917. The Geopolitics of Expansion and Containment*, New York (1997)
Lefort, Jacques, 'Tableau de la Bithynie au XIIIe siècle', E. Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300–1389)*. A Symposium held in Rethymnon, 11–13 January 1991, Institute for Mediterranean Studies, Halcyon Days in Crete I, Rethymnon (1993) içinde 101–17
Lesure, Michel, 'Notes et documents sur les relations vénéto-ottomanes, 1570–1573, I', *Turcica* IV (1972) 134–64
Levy, Avigdor, 'The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Sultan Mahmud II', *AAS* VII (1971) 13–39

Levy, Avigdor, 'The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826–39', *IJMES* 2 (1971) 21–39

Levy, Avigdor, 'Ottoman Attitudes to the Rise of Balkan Nationalism', Béla Király and Gunther E. Rothenburg (eds), *War and Society in East Central Europe*, cilt. 1: New York (1979) içinde 325–45

Levy, Avigdor, 'Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century', *MES* 18/3 (1982) 227–49

Levy, Avigdor, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, Princeton (1992)

Levy, Avigdor, '*Millet* Politics: the Appointment of a Chief Rabbi in 1835', A. Levy (ed.), *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton (1994) içinde 425–38

Lewis, Bernard, 'The Ottoman Empire in the Mid-Nineteenth Century: A Review', review of R. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 1856–76 (Princeton, 1963), *MES* 1 (1964) 283–95

Lewis, B., mad. Düstur (Turkey), *EI2* II.640–47

Loenertz, R., 'Pour l'histoire du Péloponnèse au XIVe siècle', *Etudes Byzantines* 1 (1943) 152–96

Lowry, Heath, '"From Lesser Wars to the Mightiest War": the Ottoman Conquest and the Transformation of Byzantine Urban Centers in the Fifteenth Century', A. Bryer and H. Lowry (eds), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982, Birmingham (1986) içinde 323–38

Lowry, Heath W., *The Nature of the Early Ottoman State*, Albany (2003)

Luttrell, Anthony, 'Latin Responses to Ottoman Expansion before 1389', E. Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300–1389)*, A Symposium held in Rethymnon, 11–13 January 1991, Institute for Mediterranean Studies, Halcyon Days in Crete I, Rethymnon (1993) içinde 119–34

McCarthy, Justin, 'Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change', *MES* 19 (1983) 139–51

McCarthy, Justin, *Death and Exile. The Ethnic Cleasing of Ottoman Muslims, 1821–1922*, Princeton (1995)

Macfarlane, Charles, *Constantinople in 1828*, 2 cilt, Londra (2. baskı 1829)

McGowan, Bruce, 'The Age of the Ayans, 1699–1812', H. İnalcık with D. Quataert (eds), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*, Cambridge (1994) içinde 637–758

Mahir, Banu, 'Portraits in New Context', *The Sultan's Portrait. Picturing the House of Osman*, İstanbul (2000) içinde 298–312

Malalas, John, *The Chronicle of John Malalas*, y.h. Eliz. Jevdreys et al., Melbourne (1986)

Mango, Andrew, 'A Speaking Turkey. A Review Article', *MES* 33 (1997) 152–70

Mango, Andrew, 'Ataturk and the Kurds', *MES* 35 (1999) 1–25

Mango, Andrew, *Atatürk*, Londra (1999)

Mango, Cyril, *Materials for the Study of the Mosaics of St Sophia at İstanbul*, Washington (1962)

Mantran, Robert, (ed.), *Histoire de l'empire ottoman*, Paris (1989)

Mantran, Robert, 'L'Etat ottoman au XVIIIe siècle: la pression européenne' in R.

Mantran (ed.), *Histoire de l'empire ottoman*, Paris (1989) 265–86

Mantran, Robert, 'De la titulature des derniers seldjoukides à celle des premiers ottomans. Brèves remarques sur les données épigraphiques', *Mélanges offerts à Louis Bazin*, Paris (1992) 207–11

Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton (1962)

Mardin, Şerif, *Religion and Social Change in Modern Turkey, The Case of Bediüzzaman Said Nursi*, Albany (1989)

Mardin, B. G., 'A Short History of the Khalwati Order of Dervishes' in N. Keddie (ed.), *Scholars, Saints and Sufis*, Berkeley (1972) 275–305
Martinez, A. Peter, 'Bullionistic Imperialism: the Il-Xanid Mint's Exploitation of the Rum-Saljuqid Chancery, 654–695 H./1256–96 A.D.', *AO* 13 (1993–4) 169–276
Masters, Bruce, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East. Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600–1750*, New York (1988)
Masters, Bruce, "The Sultan's Entrepreneurs: the Avrupa Tüccaris and the Hayriye Tüccaris in Syria', *IJMES* 24 (1992) 579–97
Matthaeuss, Joyce Hedda, 'The Ottoman Inheritance Inventory as an Exercise in Conceptual Reclamation (ca. 1600–1675)', yayınlanmamış doktora tezi, Binghamton Ün. (2001)
Matuz, Joseph, 'À propos de la validité des capitulations de 1536 entre l'Empire ottoman et la France', *Turcica* XXIV (1992) 183–92
Mehmed Râsid, *Râşid Ta'rihi*, 5 cilt, İstanbul (1282/1865–6)
Mélikoff, Irène, 'Le problème kızılbas', *Turcica* VI (1975) 34–48
Mélikoff, I., mad. Ewrenos Oghulları, *EI2* II.720–21
Mélikoff, I., mad. Germiyan-oghulları, *EI2* II.989–90
Ménage, V. L., 'The Mission of an Ottoman Secret Agent in France in 1486', *Journal of the Royal Asiatic Society* (1965) 112–32
Ménage, V. L., 'The Ottomans and Nubia in the Sixteenth Century', *Annales Islamologiques* 24 (1988) 137–54
Ménage, V. L., mad. Devshirme, *EI2* II.210–13
Ménage, V. L., mad. Djandarlı, *EI2* II.444–5
Meriwether, Margaret L., 'Urban Notahles and Rural Resources in Aleppo, 1770–1830', *IJTS* 4 (1987) 55–73
Mert, Özcan, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*, Ankara (1980)
Mert, Özcan, mad. Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi, *IA2* 7.151–4
Mert, Özcan, mad. Çapanoğulları, *IA2* 8.221–4
Messick, Brinkley, *The Calligraphic State. Textual Domination and History in a Muslim Society*, Berkeley (1993)
Mihailoviç, Konstantin, *Memoirs of a Janissary*, y.h. S. Soucek and B. Stolz, Ann Arbor (1975)
Milgrim, Michael R., 'An Overlooked Problem in Turkish–Russian Relations: the 1878 War Indemnity', *IJMES* 9 (1978) 519–37
Mitler, Louis, 'The Genoese in Galata: 1453–1682', *IJMES* 10 (1979) 71–91
Morgan, David, *Medieval Persia*, 1040–1797, Londra (1988)
Murphey, Rhoads, "The Veliyyuddin Telhis: Notes on the Sources and Interrelations between Koçi Bey and Contemporary Writers of Advice to Kings', *Belleten* XLIII (1979) 547–71
Murphey, *Rhoads, Regional Structure in the Ottoman Economy. A Sultanic Memorandum of 1636 AD concerning the Sources and Uses of the Tax-Farm Revenues of Anatolia and the Coastal and Northern Portions of Syria*, Wiesbaden (1987)
Murphey, Rhoads, 'Ottoman Census Methods in the Mid-Sixteenth Century', *SI* 71 (1990) 115–26
Murphey, Rhoads, 'Solakzâde's Treatise of 1652: A Glimpse at Operational Principles Guiding the Ottoman State During Times of Crisis', Proceedings of V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, İstanbul, 21–25 Ağustos 1989, Ankara (1990) 27–32
Murphey, Rhoads, 'Sülcymân's Eastern Policy', H. İnalcık and C. Kafadar (eds), *Sülcymân the Second and his Time*, İstanbul (1993) içinde 229–48
Murphey, Rhoads, 'Continuity and Discontinuity in Ottoman Administrative Practice during the Late Seventeenth Century', *Poetics Today* 14/2 (1993) 419–43

Murphey, Rhoads, 'An Ottoman View from the Top and Rumblings from Below: the Sultanic Writs (*Hatt-i Humayün*) of Murad IV (r. 1623–40)', *Turcica* XXVIII (1996) 319–38

Murphey, Rhoads, *Ottoman Warfare, 1500–1700*, Londra (1999)

Murphey, Rhoads, 'Forms of Divderentiation and Expression of Individuality in Ottoman Society', *Turcica* XXXIV (2002) 135–70

Murphey, Rhoads, 'Frontiers of Authority: the Interplay between Sultanic and Private Initiative in the Creation of New Ottoman Frontiers in the Mediterranean between 1515 and 1575', 116th Annual Meeting of the American Historical Association 'da sunulan makale, 3–6 Ocak 2002, San Francoisco (daktilo)

Murphey, R., mad. Süleyman II, *EI2* IX.842

Mustafa Na'ima, *Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsâti Ahbari'l-Hâfikayn*, 6 cilt, İstanbul (1280/1863–4)

Mustapha [Mustafa] Kemal, *A Speech Delivered by Ghazi Mustapha Kemal* [Atatürk] *October 1927, Nutuk*, İstanbul içinde (yeniden basım 1985)

Mystakidis, B. A., 'Hukûmet-i 'Osmâniye tarafından ilk te'sîs olunan Matba'a ve bunun Sirâyeti', *Târih-i Osmâni Encümeni Mecmuası* I (1911) 322–8

Navd, Thomas, 'Reform and the Conduct of Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789–1807', *JAOS* 83 (1963) 295–315

Navd, Thomas, 'Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century: Patterns and Trends', T. Navd and R. Owen (eds), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Carbondale (1977) içinde 88–107

Nagata, Yuzo, 'Greek Rebellion of 1770 in the Morea Peninsula', Y. Nagata, *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*, İzmir (1995) içinde 103–18

Nagata, Yuzo, mad. Karaosmanoğulları, *IA2* 24.468–70

Nasr, S. H., mad. Ithna 'Asharriya, *EI2* IV.277–9

Necipoğlu-Kafadar, Gülru, 'The Süleymaniye Complex in İstanbul: an Interpretation', *Muqarnas* 3 (1985) 92–117

Necipoğlu, Gülru, *Architecture, Ceremonial and Power; the Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, MA (1991)

Necipoğlu, Gülru, 'The Life of an Imperial Monument: Hagia Sophia after Byzantium', R. Mark and A. Çakmak (eds), *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present Day*, Cambridge, MA (1992) içinde

Necipoğlu, Gülru, 'A Kânûn for the State, A Canon for the Arts: Conceptualizing the Classical Synthesis of Ottoman Art and Architecture', G. Veinstein (ed.), *Soliman le magnifique et son temps*, Actes du Colloque de Paris, Galeries Nationales du Grand Palais, 7–10 mars 1990, Paris (1992) içinde 195–216

Necipoğlu, Gülru, 'Süleymân the Magnificent and the RepreZentation of Power in the Context of Ottoman–Habsburg–Papal Rivalry', H. İnalcık and C. Kafadar (eds), *Süleymân the Second and his Time*, İstanbul (1993) içinde 163–94

Necipoğlu, Gülru, 'Challenging the Past: Sinan and the Competitive Discourse of Early-Modern Islamic Architecture', *Muqarnas* 10 (1993) 169–80

Necipoğlu-Kafadar, Gülru, 'Dynastic Imprints on the Cityscape: the Collective Message of Imperial Funerary Mosque Complexes in İstanbul', Jean-Louis Bacqué- Grammont and Aksel Tibet (eds), *Cimetières et traditions funéraires dans le monde Islâmique*, 2 cilt, Ankara (1996) içinde 2.23–36

Necipoğlu, Gülru, 'The Suburban Landscape of Sixteenth-Century İstanbul as a Mirror of Classical Ottoman Garden Culture', Attilio Petruccioli (ed.), *Gardens in the Time of the Great Muslim Empires*, Leiden (1997) içinde 32–71

Necipoğlu, Gülru, 'A Period of Transition: Portraits of Selim II', *The Sultan's Portrait. Picturing the House of Osman, İstanbul* (2000) içinde 202–7

Necipoğlu, Nevra, 'Ottoman Merchants in Constantinople during the First Half of the Fifteenth Century', *BMGS* 16 (1992) 158–69

Nicol, D., 'A Byzantine Emperor in England. Manuel's Visit to Londra in 1400–1', *University of Birmingham Historical Journal* XII/2 (1971) 204–25

Nicol, Donald, *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*, Cambridge (2nd edn 1993)

Nicol, Donald, *The Immortal Emperor. The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans*. Cambridge (1994)

Noradounghian, Gabriel, *Recueil d'actes internationaux de l'empire ottoman*, 4 cilt, Paris (1897–1903)

Ocak, A. Yaşar, 'Quelques remarques sur le rôle des derviches kalenderis dans les mouvements populaires et les activités anarchiques aux XVe et XVIe siècles dans l'empire ottoman', *OA* 3 (1982) 69–80

Ocak, Ahmet Yaşar, 'Kanûnî Sultan Süleyman devrinde Osmanlı resmî düşüncesine karşı bir tepki hareketi: Oğlan Şeyh İsmail-i Mâşûkî', *OA* 10 (1990) 49–58

Ocak, Ahmet Yaşar, *Zındıklar ve Mülhidler (15–17. Yüzyıllar)*, İstanbul (1998)

Ochsenwald, William, *Religion, Society and the State in Arabia. The Hijaz under Ottoman Control, 1840–1908*, Columbus (1984)

Oikonomides, Nicolas, 'The Turks in Europe (1305–13) and the Serbs in Asia Minor (1313)', E. Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300–1389)*, A Symposium held in Rethymnon, 11–13 January 1991, Institute for Mediterranean Studies, Halcyon Days in Crete I, Rethymnon (1993) içinde 159–68

Oikonomides, Nicolas, 'From Soldiers of Fortune to Gazi Warriors: the Tzympe Avdair', C. Heywood and C. Imber (eds), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, İstanbul (1994) içinde 239–47

Olson, Robert W., 'The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: a Realignment in Ottoman Politics', *JESHO* XVII (1974) 329–44

Olson, Robert W., 'Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in İstanbul', *JESHO* XX/2 (1977) 185–207

Olson, Robert, 'The Young Turks and the Jews: a Historiographical Revision', *Turcica* XVIII (1986) 219–35

Olson, Robert, 'The Ottoman–French Treaty of 1740: a Year to be Remembered?', *TSAB* 15/2 (1991) 347–55

Önsoy, Rifat, 'Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)', Belleten XLVII (1984) 195–235

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691–1696)*, İstanbul (1963)

Orhonlu, C., mad. Kara 'Othman-oghlı, *EI2* IV.592–4

Orhonlu, Cengiz, mad. Katırdjı-oghlı Mehmed Pasha, *EI2* IV.765–6

Orhonlu, C., mad. Khadım Süleyman Pasha, *EI2* IV.901–2

Ortaylı, İlber, 'Ottoman–Habsburg Relations, 1740–70, and Structural Changes in the International Avdairs of the Ottoman State', Jean-Louis Bacqué-Grammont et al. (eds), *Türkische Miszellen, Festschrift Robert Anhegger*, İstanbul (1987) içinde 287–98

Ortaylı, İlber, 'Reforms of Petrine Russia and the Ottoman Mind', Bernard Lewis et al. (eds), *Raiyyet Rüsûmu. Yetmişinci Doğumgününde Meslektaşları ve Öğrencileri tarafından Halil İnalcık'a Sunulan Makaleler*, JTS 11 (1987) içinde 45–8

Ortaylı, İlber, 'Une proclamation universelle du khanat de Crimée de janvier 1711', *Studies on Ottoman Diplomatic History* I, İstanbul (1987) 105–9

Ortaylı, İlber, 'Ottomanism and Zionism during the Second Constitutional Period, 1908–1915', A. Levy (ed.), *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton (1994) içinde 527–46

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul (yeniden basım 1995)

Ortaylı, İlber, 'Greeks in the Ottoman Administration during the Tanzimat Period', D. Gondicas and C. Issawi (eds), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century*, Princeton (1999) içinde 161–79

Osman, Rifat, *Edirne Sarayı*, y.h. Süheyl Ünver, Ankara (1957)

Ostapchuk, Victor, 'Five Documents from the Topkapı Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks (1639)', Bernard Lewis et al. (eds), *Raiyyet Rüsûmu. Yetmişinci Doğumgününde Meslektaşları ve Öğrencileri tarafından Halil İnalcık'a Sunulan Makaleler*, *JTS* 11 (1987) içinde 49–104

Ostapchuk, Victor, 'The Ottoman Black Sea Frontier and the Relations of the Porte with the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy, 1622–1628', basılmamış doktora tezi, Harvard Ün. (1989)

Ostapchuk, Victor, 'An Ottoman Gazaname on Halil Pa_a's Naval Campaign against the Cossacks (1621)', *Adelphotes: a Tribute to Omeljan Pritsak by his Students*, Harvard Ukrainian Studies XIV/3–4 (1990) içinde 481–521

Ostapchuk, Victor, 'The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids', Kate Fleet (ed.), *The Ottomans and the Sea*, Oriente Moderno XX (LXXXI) y.d. (2001) içinde 23–95

Ostapchuk, Victor, 'The Ottoman Entry into the Black Sea' (daktilo)

Ostapchuk, Victor, 'Ukraine between the Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovy and the Ottoman Empire: the Struggle for a New Order in Eastern Europe, 1648–1681' (daktilo)

Özbaran, Salih, 'Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan yolu', *TD* 31 (1977 [1978]) 65–146

Özbaran, Salih, 'The Ottoman Turks and the Portuguese in the Persian Gulf, 1534–1581', S. Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion. Studies on Ottoman–Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands during the Sixteenth Century*, İstanbul (1994) içinde 119–57. (İlk basımı *Journal of Asian History* 6/1 (1972) içinde 45–87)

Özbaran, Salih, 'A Turkish Report on the Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean (1525)', S. Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion. Studies on Ottoman–Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands during the Sixteenth Century*, İstanbul (1994) içinde 99–109. (İlk basımı *Arabian Studies* IV (1978) içinde 81–8)

Özbaran, Salih, 'Bahrain in 1559. A Narrative of Turco-Portuguese Conflict in the Gulf', S. Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion. Studies on Ottoman–Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands during the Sixteenth Century*, İstanbul (1994) içinde 179–88. (İlk basımı *OA* 3 (1982) içinde 91–104)

Özbaran, Salih, 'The Ottomans in Confrontation with the Portuguese in the Red Sea after the Conquest of Egypt in 1517', S. Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion. Studies on Ottoman–Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands during the Sixteenth Century*, İstanbul (1994) içinde 89–97. (İlk basımı *Studies on Turkish–Arab Relations* 1 (1986) içinde 207–14)

Özbaran, Salih, 'The Ottomans in East Africa', S. Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion. Studies on Ottoman–Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands during the Sixteenth Century*, İstanbul (1994) içinde 189–97. (İlk basımı *Studies on Ottoman Diplomatic History* V (1990) içinde 147–55)

Özbaran, Salih, 'Ottoman Naval Policy in the South' M. Kunt and C. Woodhead (eds), *Süleyman the Magnificent and his Age*, Londra (1995) içinde 55–70

Özcan, Abdülkadir, 'Fâtih'in teşkilât kanûnnâmesi ve Nizâm-i âlem için kardeş katli meselesi', *TD* 33 (1980–81 [1982]) 7–56
Özcan, Abdülkadir, 'II. Mahmud Memleket Gezileri', *Prof. Dr Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul (1991) içinde 361–79
Özcan, Abdülkadir, mad. Cülûs, *IA2* 8.108–14
Özcan, Abdülkadir, mad. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *IA2* 9.98–100
Özcan, Abdülkadir, mad. Devşirme, *IA2* 9.254–7
Özcan, Abdülkadir, mad. Esame, *IA2* 11.355–6
Özcan, Abdülkadir, mad. Eşkinci, *IA2* 11.469–71
Özcan, Abdülkadir, mad. Humbaracı Ahmed Paşa, *IA2* 18.351–3
Özcan, Azmi, 'Sultan II. Abdülhamid'in "Pan-İslâm" Siyasetinde Cevdet Paşa'nın Tesiri', *Ahmed Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan*, Ankara (1997) içinde 123–31
Özcan, Azmi, mad. Hilâfet, *IA2* 17.546–53
Özel, Oktay, 'Limits of the Almighty: Mehmed II's "Land Reform" Revisited', *JESHO* 42 (1999) 226–46
Özergin, M. Kemâl, mad. Râşid, Mehmed, *IA* 9.632–4
Özgüven, H. Burcu, 'Barut ve Tabya: Rönesans Mimarisi Bağlamında Fatih Sultan Mehmed Kaleleri', yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Teknik Ün. (1997)
Özkaya, Yücel, 'XVIII inci Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere göre Türkiye'nin İç Durumu', *Belleten* XXXVIII (1974) 446–90
Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanları (1791–1808)*, Ankara (1983)
Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedânlar vol. 2: Türkiye (1074–1990)*, Ankara (1969)
Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge (2000)
Panzac, Daniel, 'The Manning of the Ottoman Navy in the Heyday of Sail (1660–1850)', Erik J. Zürcher (ed.), *Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775–1925*, Londra (1999) içinde 41–57
Parrott, David, 'The Ottoman Conflict in European History', review of Jan Paul Niederkorn, *Die europaischen Mächte und der "Lange Türkenkrieg" Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)* (Vienna, 1993), Journal of Early Modern History 1 (1999) içinde 75–9
Parry, V. J., mad. Cighala-zâde (Yusuf) Sinan Pasha, *EI2* II.33–4
Parry, V. J., mad. Hafiz Ahmed Pasha, *EI2* III.58–9
Pavord, Anna, *The Tulip*, Londra (1999)
Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi*, 2 cilt, İstanbul (1283/1866–7)
Peirce, Leslie, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York (1993)
Pere, Nuri, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, İstanbul (1968)
Peri, Oded, 'Islamic Law and Christian Holy Sites: Jerusalem and its Vicinity in Early Ottoman Times', *Islamic Law and Society* 6/1 (1999) 97–111
Peri, Oded, *Christianity under Islam in Jerusalem. The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Leiden (2001)
Perry, John R., 'The Mamluk Pasalik of Baghdad and Ottoman–Iranian Relations in the Late-Eighteenth Century', Sinan Kuneralp (ed.), *Studies on Ottoman Diplomatic History* I, İstanbul (1987) içinde 59–70
Peskes, Esther, mad. Wahhabiyya, *EI2* XI.39–45
Peters, Rudolph, *Islam and Colonialism, The Doctrine of Jihad in History*, The Hague (1979)
Philippidis-Braat, Anna, 'La captivité de Palamas chez les Turcs: dossier et commentaire', *Travaux et Mémoires* 7 (1979) 109–221
Pinson, Mark, 'Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period – The Revolts in Nish (1841) and Vidin (1850)', *MES* 11 (1975) 103–46

Quataert, Donald, 'The Age of Reforms, 1812–1914', H. İnalcık with D. Quataert (eds), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*, Cambridge (1994) içinde 759–943

Quataert, Donald, 'Ottoman Workers and the State, 1826–1914', Zachary Lockman (ed.), *Workers and Working Classes in the Middle East*, Albany (1994) içinde 21–37

Quataert, Donald, 'Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire' *IJMES* 29 (1997) 403–25

Raby, Julian, 'Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium', *DOP* 37 (1983) 15–34

Raby, Julian, 'Mehmed the Conqueror and the Byzantine Rider of the Augustaion', *Topkapı Sarayı Müzesi*, Yıllık 2 (1987) 141–52

Raby, Julian, 'From Europe to Istanbul', *The Sultan's Portrait. Picturing the House of Osman*, İstanbul (2000) içinde 136–63

Reed, Howard A., 'The Destruction of the Janissaries by Mahmud II in June 1826', yayınlanmamış doktora tezi, Princeton Ün. (1951)

Refik, Ahmed, *Türk Hizmetinde Kiral Tököli Imre (1683–1705)*, İstanbul (1932)

Refik, Ahmed, *Iki Komite, İki Kital*, haz. Hamide Koyukan, Ankara (1994)

Refik, Ahmed, *Onbirinci Asr-i Hicri'de İstanbul Hayatı (1592-1688)*, İstanbul (repr. 1988)

Refik, Ahmed, *Onikinci Asr-i Hicri'de İstanbul Hayatı (1689–1785)*, İstanbul (yeniden basım 1988)

Refik, Ahmed, *Onüçüncü Asr-i Hicri'de Istanbul Hayatı (1786–1882)*, İstanbul (yeniden basım 1988)

Reinert, Stefan W., 'From Ni_ to Kosovo Polje. Reflections on Murad I's Final Years', E. Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300–1389)*, A Symposium held in Rethymnon, 11–13 January 1991, Institute for Mediterranean Studies, Halcyon Days in Crete I, Rethymnon (1993) içinde 169–211

Reinert, Stefan W., 'A Byzantine Source on the Battles of BileÇa (?) and Kosovo Polje: Kydones' Letters 396 and 398 reconsidered', C. Heywood and C. Imber (eds), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, İstanbul (1994) içinde 250–72

Renda, Günsel, 'Searching for New Media in Eighteenth Century Ottoman Painting', Sabine Prätor and Christoph K. Neumann (eds), *Arts, Women and Scholars. Studies in Ottoman Society and Culture, Festschrift Hans Georg Majer* vol. 2, İstanbul (2002) içinde 451–90.

Repp, R. C., *The Müfti of Istanbul. A Study in the Development of the Learned Hierarchy*, Londra (1986)

Rogers, Michael, *The Topkapı Saray Museum. The Albums and Illuminated Manuscripts*, Boston (1986)

Rogers, Michael, 'The Arts under Süleymân the Magnificent', H. İnalcık and C. Kafadar (eds), *Süleymân the Second and his Time*, İstanbul (1993) içinde 257–94

Roth, Cecil, The House of Nasi. The Duke of Naxos, Philadelphia (1948)

Rothenburg, Gunter Erich, *The Austrian Military Border in Croatia*, 1522–1747, Urbana (1960)

Rothenburg, Gunter Erich, *The Military Border in Croatia, 1740–1881*, Chicago (1966)

Rypka, J., mad. Burhan al-Din, *EI2* I.1327–8

Sabanoviç, H., mad. Hersek-zâde, *EI2* III.340–42

Sagundino, Nicola, 'Orazione al serenissimo principe e invitto re Alfonso', Agostino Pertusi (y.h.), *La Caduta di Constantinopoli*, 2 cilt., y.h. (1976) içinde

St Laurent, Beatrice, and Riedlmayer, András, 'Restorations of Jerusalem and the Dome of the Rock and their Political Significance, 1537–1928', *Muqarnas* 10 (1993) 76–84

Sakaoğlu, Necdet, mad. Alemdâr Olayı, *Ist. Ansik.* 1.185–6

Sakaoğlu, Necdet, mad. Murad V, *Ist. Ansik.* 5.510–13

Salibi, Kamal, mad. Fakhr al-Din, *EI2* II.749–51

Salt, Jeremy, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878–1896*, Londra (1993)
Salt, Jeremy, 'The Narrative Gap in Ottoman Armenian History', *MES* 39 (2003) 19–36
Salzmann, Ariel, 'Measures of Empire: Tax Farmers and the Ottoman Ancien Regime, 1695–1807', yayınlanmamış doktora tezi, Columbia Ün. (1995)
Sarıcaoğlu, Fikret, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi, Sultan I. Abdülhamid (1774–1789)*, İstanbul (2001)
Savory, Roger, mad. Elkas Mirza, *EI2* I.406
Sayılı, Adnan, *The Observatory in Islam*, Ankara (1960)
Schama, Simon, *Landscape and Memory*, Londra (kâğıt kapak 1996)
Schick, Irwin Cemil, 'Gynaeceum and Power: the "Sultanate of Women" Reconsidered', review of Leslie Peirce, *The Imperial Harem* (New York, 1993), *NPT* 12 (1995) içinde 145–55
Schiltberger, Johann, *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, a Native of Bavaria, in Europe, Asia and Africa, 1396–1427*, 1879 Hakluyt, Londra baskısının 1879 yeniden basımı, Frankfurt (1995)
Schmidt, Jan, 'The Egri Campaign of 1596: Military History and the Problem of Sources', Andreas Tietze (ed.), *Habsburgisch-osmanische Beziehungen*, Colloque sous le patronage du Comité international des études pré-ottomanes et ottomanes, Wien, 26–30. September 1983, Viyana (1985) içinde 125–44
Schreiner, Peter, 'John Malaxos (16th Century) and his Collection of *Antiquates Constantinopolitanae*', Nevra Necipoğlu (ed.), *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, Leiden (2001) içinde 203–14
Sebastian, Peter, 'Ottoman Government Officials and their Relations with the Republic of Venice in the Early Sixteenth Century', C. Heywood and C. Imber (eds), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, İstanbul (1994) içinde 319–38
Şehsuvaroğlu, Bedii, 'Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati', *BTTD* 1 (1967) 41–51
Selâniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selâniki*, y.h. Mehmet Ipşirli, 2 cilt, İstanbul (1989)
Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mur'i't-Tevârih*, y.h. M. Münir Aktepe, 2 cilt/3 bölüm, Istanbul (1976, 1978, 1980)
Sen, Amartya, 'East and West: the Reach of Reason', *New York Review of Books* XLVII n.12 (20 July, 2000) 33–6
Setton, Kenneth M., *The Papacy and the Levant (1204–1571)*, I *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia (1976); II *The Fifteenth Century, Philadelphia* (1978); III *The Sixteenth Century to the Reign of Julius III*, Philadelphia (1984); IV *The Sixteenth Century from Julius II to Pius V*, Philadelphia (1984)
Setton, Kenneth M., *Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia (1991)
Shaw, Stanford, (y.h.), *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century;* the Nizâmnâme-i Mısır *of Cezzâr Ahmed Pasha*, Cambridge, MA (1964)
Shaw, Stanford, 'The Origins of Ottoman Military Reform: the Nizâm-ı Cedid Army of Sultan Selim III', *JMH* 37 (1965) 291–306
Shaw, Stanford, *Between Old and New*, Cambridge, MA (1971)
Shaw, Stanford, 'The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System', *IJMES* 6 (1975) 421–59
Shaw, Stanford, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Londra (1991)
Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr Ta'rihi*, 2 cilt, İstanbul (1928)
Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, y.h. İsmet Parmaksızoğlu, 2 cilt, İstanbul (1962, 1966)
Singer, Amy, *Constructing Ottoman Beneficence. An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, Albany (2002)

Sırma, İhsan Süreyya, 'II. Abdülhamid'in Çin müslümanlarını Sünnî mezhebine bağlama gayretlerine dâir bir belge', *TD* 32 (1979) 559–62

Şirvânlı Fatih Efendi, *Gülzâr-i Fütûhât*, y.h. Mehmet Ali Beyhan, İstanbul (2001)

Sked, Alan, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire, 1815–1918*, Londra (1989)

Smith, Clive, *Lightning over Yemen. A History of the Ottoman Campaign (1569–71)*, Londra (2002)

Solak-zâde, Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, y.h. V. Çabuk, cilt. 2, İstanbul (1989)

Sonyel, Salahi Ramsdan, *The Ottoman Armenians. Victims of Great Power Diplomacy*, Londra (1987)

Soranzo, Jacopo, 'Relazione e Diario del Viaggio di Jacopo Soranzo Ambasciatore della Repubblica di Venezia per il Ritaglio di Mehemet Figliuolo di AMurad Imperatore dei Turchi L'anno 1581', E. Albèri (ed.), *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato*, Ser. III cilt. 2, Florence (1844) içinde 209–53

Soucek, S., review of M. Dukanoviç, *Rimovana autobiografija Varvari Ali-Pa_e* (Beograd, 1967), *AO* 3 (1971) 290–301

Soucek, S., mad. Piri Re'is, *EI2* VIII.308–9

Soucek, S., mad. 'Uludj 'Ali, *EI2* X.810–11

Sourdel, D., mad. Khalifa, *EI2* IV.937–47

Spatar, M. Halim, mad. Muzika-i Hümayun, *İst. Ansik.* 6.11–12

Stavrides, Theoharis, *The Sultan of Vezirs. The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angeloviç (1453–1474)*, Leiden (2001)

Stoye, John, *The Siege of Vienna*, Londra (1964)

Stoye, John, *Marsigli's Europe, 1680–1730*, New Haven (1994)

Streck, M., and Dixon, A. A., mad. Kazimayn, *EI2* IV.854–6

Süleyman Paşa, *İnkilap hissi veya Abdülazizin tahttan indirilmesi ile Beşinci Muradın tahta çıkarılması*, haz. Mediha Gezgin, İstanbul (1953)

Süleyman Penah Efendi, 'Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Ef. Mecmuası, 1769', y.h. Aziz Berker, *Türk Tarih Vesikaları* II (1942–3) 63–80, 153–160, 228–40, 309–320, 385–400, 473–80

Sümer, F., mad. Karamanoğulları, *EI2* IV.619–25

Süslü, Azmi, *Armenians and the 1915 Event of Displacement*, Ankara (1994)

Sysyn, Frank, 'The Great Ukrainian Revolt: The Khmel'nyts'kyi Uprising, 1648–1658' (daktilo)

Tabakoğlu, Ahmed, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul (1985)

Tanilli, Server, 'Le tournant de 1913 dans l'histoire de l' "Union et Progrès"', Edhem Eldem (ed.), *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne*, Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme, 18–22 janvier 1985, İstanbul (1991) içinde 347–54

Tanman, Baha, mad. Hırka-i şerif Camii, *IA2* 17.378–82

Tansel, Selâhattin, 'Yeni vesikalar karşısında Sultan İkinci Bayezit hakkında bazı mütalâlar', *Belleten* XXVII (1963) 185–236

Tansel, Selâhattin, *Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı*, İstanbul (1966)

Tansel, Selâhattin, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara (1969)

Tarlan, Ali Nihad (y.h.) *Yavuz Sultan Selim Divanı*, İstanbul (1946)

Tavernier, Jean Baptiste, *Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier, Ecuyer Baron d'Aubonne, en Turquie, en Perse, et aux l'Indes*, 2 cilt, [Paris] (1676)

Taysi, Mehmet Serhan, mad. Feyzullah Efendi (Seyyid), *IA2* 12.527–8

Tekindağ, M. C. Şehabeddin, 'XVIII. ve XIX. asırlarda Cebel Lübnan Sihâb-oğulları', *TD* IX/13 (1958) 31–44

Tekindağ, M. C. Şahabeddin, 'Yeni kaynak ve vesikaların ışığı altında Bonaparte'ın Akkâ muhasarası', *TD* XV/20 (1965) 1–20

Tekindağ, M. C. Şehabeddin, 'Yeni kaynak ve vesikaların ışığı altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi', *TD* XVII/22 (1967 [1968]) 49–78
Tekindag, Şahabettin, 'Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı', *BTTD* 1/3 (1967) 34–9; 1/4 (1968) 54–9
Tekindağ, Şehabettin, 'II. Bâyezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfuz Mücâdelesi. İlk Osmanlı-Memlüklü Savaşları (1485–1491)', *Belleten* XXXI (1967) 345–73
Tekindağ, Şahabettin, 'XVIII. yuzyılda Akdeniz'de Rus donanması ve Cezzar Ahmed Bey'in Beyrut savunması', *BTTD* 1/5 (1967) 37–45
Terzioğlu, Derin, 'The Imperial Circumcision Festival of 1582: an Interpretation', *Muqarnas* 12 (1995) 84–100
Tezcan, Baki, 'Searching for Osman: A Reassessment of the Deposition of the Ottoman Sultan Osman II (1618–1622)', yayınlanmamış doktora tezi, Princeton Ün. (2001)
Theolin, Sture, *The Swedish Palace in İstanbul*, İstanbul (2000)
Theunissen, H., 'Ottoman–Venetian Diplomatics: the 'ahd-names. The Historical Background and the development of a Category of Political-Commercial Instruments together with an Annotated edition of a Corpus of relevant Documents', yayınlanmamış doktora tezi, Utrecht Ün. (1991)
Thomas, Lewis, *A Study of Naima*, New York (1972)
Thys-Şenocak, Lucienne, 'The Yeni Valide Mosque Complex at Eminönü', *Muqarnas* 15 (1998) 58–70
Tietze, Andreas, 'Sheykh Bali Efendi's Report on the Followers of Sheykh Bedreddin', *OA* 7 (1988) 115–22
Todorova, Maria, 'Mithat Pasa's Governorship of the Danube Province', Caesar E. Farah (ed.), *Decision-making in the Ottoman Empire*, Kirksville, MO (1993) içinde 115–28
Toledano, Ehud, *The Ottoman Slave Trade and its Suppression*, Princeton (1982)
Toledano, Ehud, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, Seattle (1998)
Treaties (Political and Territorial) Between Russia and Turkey, 1774–1849 (Great Britain, House of Commons, Sessional Papers, 1854, cilt. 2) 131–211
Trumpener, Ulrich, 'Germany and the End of the Ottoman Empire', Marian Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra (1984) içinde 111–40
Tucker, Ernest, 'The Peace Negotiations of 1736: a Conceptual Turning Point in Ottoman–Iranian Relations', *TSAB* 20/1 (1996) 16–37
Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923–1931)*, İstanbul (yeniden basım 1999)
Turan, Şerafeddin, 'Fatih'in İtalya Seferi', *VD* 4 (1958) 139–47
Turan, Şerafettin, *Kanuni'nin Oğlu Şehzâde Bâyezid Vak'ası*, Ankara (1961)
Türek, Ahmed, and Derin, F. Çetin, 'Feyzullah Efendi'nin kendi kaleminden hâl tercümesi', *TD* 23 (1969) 205–19; 24 (1970) 69–92
Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, y.h. Mertol Tulum, İstanbul (1977)
Uluçay, Çağatay, 'Yavuz Sultan Selim nasıl padişah oldu?', *TD* VI/9 (1954) 3–90; VII/10 (1954) 117–42; VIII/11–12 (1955 [1956]) 185–200
Uluçay, Çağatay, 'Fatma ve Safiye Sultanların Düğünlerine Ait Bir Araştırma', *IED* 4 (1958) 135–66
Uluçay, M. Çağatay, 'Üç Eşkiya Türküsü', *TM* XIII (1958) 85–100
Uluçay, M.Çağatay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, İstanbul (yeniden basım. 2001)
Unat, Faik Reşit, (y.h.), *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, Ankara (1960)
Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara (1968)
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, 'Sadrâzam Halil Hamid Paşa', *TM* V (1935 [1936]) 213–67
Uzunçarşılıoğlu, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara (1937)
Uzunçarşılı, İ. Hakkı, 'Gazi Orhan Bey vakfiyesi, 724 Rebiülevvel–1324 Mart', *Belleten* V (1941) 277–88

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, 'Çandarlı Zâde Ali Paşa Vakfiyesi', *Belleten* V (1941) 549–76
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdâr Mustafa Paşa*, İstanbul (1942)
Uzunçarşılı, İ. Hakkı, 'Asâkir-i Mansure-ye fes giydirilmesi hakkında Sadr-i Âzamın Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-i Hümâyunu', *Belleten* XVIII (1954) 224–30
Uzunçarşılı, İ. Hakkı, 'Otranto'nun zaptından sonra Napoli Kıralı ile dostluk görüşmeleri', *Belleten* XXV (1961) 595–608
Uzunçarşılı, İ. Hakkı, 'Fatih Sultan Mehmed'in Vezir-i Âzamlarından Mahmud Paşa ile Sehzade Mustafa'nın Araları Neden Açılmıştı?', *Belleten* XXVIII (1964) 719–28
Uzunçarşılı, İ. Hakkı, 'Bonapart'ın Cezzar Ahmed Paşa'ya Mektubu ve Akkâ Muhasarasına Dair Bir Deyiş', *Belleten* XXVIII (1964) 451–7
Uzunçarşılı, İ. H., 'Değerli Vezir Gedik Ahmed Paşa II. Bâyezid Tarafından Niçin Katledildi?', *Belleten* XXVIV (1965) 491–7
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, 'II nci Bâyezid'in oğullarından Sultan Korkud', *Belleten* XXX (1966) 539–601
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, 'Kaynarca Muahedesinden Sonraki Durum İcabı Karadeniz Boğazının Tahkimi', *Belleten* XLIV (1980) 511–33
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dâir Vesikalar*, Ankara (yeniden basım 1987)
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları*, Ankara (yeniden basım 1992)
Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara (yeniden basım 2000)
Valensi, Lucette, *The Birth of the Despot, Venice and the Sublime Porte*, Ithaca (1993)
van Bruinissen, Martin, *Agha, Shaikh and State. The Social and Political Structures of Kurdistan*, Londra (1992)
Varlık, Mustafa Ç., *Germiyan-oğulları Tarihi (1300–1429)*, Ankara (1974)
Varlık, Mustafa Ç., mad. Çaldıran Savaşı, *IA2* 8.193–4
Vatikiotis, P. J., mad. Isma'il Pasha, *EI2* IV.192–3
Vatin, Nicolas, 'Itinéraires d'agents de la Porte en Italie (1483–1495): Réflexions sur l'organisation des missions ottomanes et sur la transcription turque des noms de lieux italiens', *Turcica* XIX (1987) 29–50
Vatin, Nicolas, 'La conquête de Rhodes', G. Veinstein (ed.), *Soliman le magnifique et son temps*, Actes du Colloque de Paris, Galeries Nationales du Grand Palais, 7–10 mars 1990, Paris (1992) içinde 435–54
Vatin, Nicolas, 'Macabre trafic: la destinée *post-mortem* du Prince Djem', *Mélanges offerts à Louis Bazin*, Paris (1992) 231–9
Vatin, Nicolas, *L'Ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem, l'Empire ottoman et la Méditerranée orientale entre les deux sièges de Rhodes (1480–1522)*, Paris (1994)
Vatin, Nicolas, 'Aux origines du pèlerinage à Eyup des sultans ottomans', *Turcica* XXVII (1995) 91–9
Vatin, Nicolas, *Sultan Djem. Un prince ottoman dans l'Europe du XVe siècle d'après deux sources contemporaines: Vâki'ât-i Sultan Cem, Oeuvres de Guillaume Caoursin*, Ankara (1997)
Vatin, Nicolas, 'Tursun Beg assista-t-il au siège de Constantinople en 1453?', *WZKM* 91 (2001) 317–29
Vatin, Nicolas, and Veinstein, Gilles, 'Les obsèques des sultans ottomans de Mehmed II à Ahmed Ier (1481–1616), G. Veinstein (ed.), *Les Ottomans et la mort*, Leiden (1996) içinde 207–44
Vatin, Nicolas, and Veinstein, Gilles, 'La mort de Mehmed II', in G. Veinstein (ed.), *Les Ottomans et la mort*, Leiden (1996) 187–206
Veinstein, Gilles, 'L'occupation ottomane d'Özi et le problème de la frontière lituano-tatare, 1538–1544', Ch. Lemercier-Quelquejay et al. (eds), *Passé turcotatar, présent soviétique, Études offertes à Alexandre Bennigsen*, Louvain (1986) içinde 123–55

Veinstein, Gilles, 'Prélude au problème cosaque à travers les registres de dommages ottomans des années 1545–1555', *Cahiers du Monde russe et soviétique* XXX (1989) 329–62
Veinstein, G., mad. Mehmed Yirmisekiz (Celebi Efendi), *EI2* VI.1004–6
Veinstein, G., mad. Sokollu Mehmed Pasha, *EI2* IX.706–11
Vryonis Jr., Speros, 'Laonicus Chalcocondyles and the Ottoman Budget', *IJMES* 7 (1976) 423–32
Vryonis Jr., Speros, 'The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430', A. Bryer and H. Lowry (eds), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982, Birmingham (1986) içinde 281–321
Walsh, J. R., 'The Revolt of Alqas Mirzâ', *WZKM* 68 (1976) 61–78
Walsh, J. R., 'The Historiography of Ottoman–Safavid Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries', B. Lewis and P. Holt (eds), *Historians of the Middle East*, Oxford (1982) içinde 197–211
Williams, Ann, 'Mediterranean Conflict', M. Kunt and C. Woodhead (eds), *Süleyman the Magnificent and his Age*, Londra (1995) içinde 39–54
Winter, Michael, 'Ottoman Egypt, 1525–1609', M. W. Daly (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, cilt. 2: *Modern Egypt from 1517 to the end of the twentieth century*, Cambridge (1998) içinde 1–33
Wittek, Paul, *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra (1938)
Woodhead, Christine, 'An Experiment in Official Historiography: the Post of Sehnameci in the Ottoman Empire, c.1555–1605', *WZKM* 75 (1983) 157–82
Woodhead, Christine, mad. Selim II, *EI2* IX.131–2
Woodhead, mad. Silahdar Fındıklılı Mehmed Agha, *EI2* IX.610
Woods, John E., *The Aqquyunlu. Clan, Confederation, Empire*, Minneapolis (1976)
Wortley Montagu, (Lady) Mary, *The Turkish Embassy Letters*, Londra (1994)
Yapp, M. E., *The Making of the Modern Near East, 1792–1923*, Londra (1987)
Yasamee, F. A. K., *Ottoman Diplomacy. Abdülhamid II and the Great Powers, 1878–1888*, İstanbul (1996)
Yavaş, Doğan, mad. Eşrefoğlu Camii, *IA2* 11.479–80
Yerasimos, Stéphane, *La fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques, légendes d'Empire*, Paris (1990)
Yerasimos, Stefanos, 'Sinan and his Patrons: Programme and Location', *Hommes et idées dans l'espace ottoman*, Analecta Isisiana XXIX, İstanbul (1997) 211–15. (İlk basımı *Islamic Environmental Design* V (1987 [1990]) içinde 124–31)
Yerasimos, Stefanos, 'Ağaçtan Elmaya: Apokaliptik Bir Temanın Soyağacı', *Cogito* 17 (1999) 291–332
Yılmaz, Fehmi, 'The Life of Köprülü Fazıl Mustafa Pasha and his Grand Vizierate', yayınlanmamış master tezi, Bilkent Ün., Ankara (1996)
Yılmaz, Fehmi, 'Osmanlı İmparatorluğunda Tütün Tarımı: Siyasi, Sosyal ve İktisadi Tahlili, 1600–1883', yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Ün., İstanbul (2005)
Yılmaz, mad. Yedikule Hisarı ve Zindanı, *İst. Ansik.* 7.460–62
Yınanç, Mükrimin H., mad. Bâyezid I (Yıldırım), *IA* 2.369–92
Yücel, Yaşar, 'Yeni Bulunan II. Osman Adına Yazılmış Bir "Zafer-name"', *Belleten* XLIII (1979) 313–64
Yücel, Yaşar, *Es'ar Defteri (1640 Tarihli)*, Ankara (1992)
Zachariadou, Elizabeth A., 'Manuel II Palaeologos on the Strife between Bâyezid I and Kadi Burhan al-Din Ahmad', *BSOAS* 43 (1980) 471–81
Zachariadou, Elizabeth, 'Süleyman çelebi in Rumili and the Ottoman chronicles', *Der Islam* 60 (1983) 268–96

Zachariadou, Elizabeth, 'Marginalia on the History of Epirus and Albania (1380–1418)', *WZKM* 78 (1988) 195–210

Zachariadou, Elizabeth, 'The Emirate of Karasi and that of the Ottomans: Two Rival States', E. Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300–1389)*, A Symposium held in Rethymnon, 11–13 January 1991, Institute for Mediterranean Studies, Halcyon Days in Crete I, Rethymnon (1993) içinde 225–36

Zachariadou, Elizabeth, 'Histoires et légendes des premiers Ottomans', *Turcica* XXVII (1995) 45–89

Zachariadou, Elizabeth, 'From Avlonya to Antalya: Reviewing the Ottoman Military Operations of the 1380s', E. Zachariadou (ed.), *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380–1699)*, A Symposium held in Rethymnon, 9–11 January 1994, Institute for Mediterranean Studies, Halcyon Days in Crete II, Rethymnon (1996) içinde 227–32

Zachariadou, Elizabeth, 'Natural Disasters: Moments of Opportunity', E. Zachariadou (ed.), *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, A Symposium held in Rethymnon, 10–12 January 1997, Institute for Mediterranean Studies, Halcyon Days in Crete III, Rethymnon (1999) içinde 7–11

Zarcone, Thierry, *Mystiques, Philosophes et Francs-Maçons en Islam*, Paris (1993)

Zarinebaf-Shahr, Fariba, 'Qızılbash "Heresy" and Rebellion in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century', *Anatolia Moderna* VII (1997) 1–15

Zens, Robert, 'Pazvanoglu Osman Pasa and the Pasalık of Belgrade', *IJTS* 8 (2002) 89–104

Zilfi, Madeline C., 'Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas of the Eighteenth Century', *JESHO* XXVI/III (1983) 318–63 Zilfi, Madeline C. 'The Kadızâdelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul', *Journal of Near Eastern Studies* 45/2 (1986) 251–69

Zilfi, Madeline C., *The Politics of Piety: the Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600–1800)*, Minneapolis (1988)

Zilfi, Madeline C., 'Sultan Süleymân and the Ottoman Religious Establishment', H. İnalcık and C. Kafadar (eds), *Süleymân the Second and his Time*, İstanbul (1993) içinde 109–20

Zilfi, Madeline C., 'A Medrese for the Palace: Ottoman Dynastic Legitimation in the Eighteenth Century', *JAOS* 113 (1993) 184–91

Zilfi, Madeline C., 'Ibrahim Pasha and the Women', Daniel Panzac (ed.), *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie (1326–1960)*, Actes du six-ième congrès international tenu à Aix-en-Provence du 1 er au 4 juillet 1992, Paris (1995) içinde 555–9

Zilfi, Madeline C., 'Women and Society in the Tulip Era, 1718–1730', Amira El Azhary Sonbol (ed.), *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*, Syracuse (1996) içinde 290–303

Zürcher, Erik, Jan, *The Unionist Factor: the Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish Nationalist Movement 1905–1926*, Leiden (1984)

Zürcher, Erik Jan, *Political Opposition in the Early Turkish Republic. The Progressive Republican Party 1924–1925*, Leiden (1991)

Zürcher, Erik Jan, 'The Last Phase in the History of the Committee of Union and Progress (1923–1924)', Edhem Eldem (ed.), *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne*, Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme, 18–22 janvier 1985, İstanbul (1991) içinde 369–77

Zürcher, Erik Jan, 'Between Death and Desertion. The Experience of the Ottoman Soldier in World War I', *Turcica* XXVIII (1996) 235–58

Zürcher, Erik Jan, 'The Ottoman Empire and the Armistice of Moudros', *TULP*, (www.let.leidenuniv.nl/tcimo/tulp/research/LIDDLE.htm). Hugh Cecil and Peter H. Liddle (eds), *At the Eleventh Hour: Reflections, Hopes, and Anxieties at the Closing of the Great War, 1918*, Londra (1998) içinde 266–75

Zürcher, Erik J., Turkey. *A Modern History*, Londra (düzeltilmiş baskı, 1998)
Zürcher, Erik Jan, 'The Ottoman Conscription System in Theory and Practice', Erik J. Zürcher (ed.), *Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775–1925*, Londra (1999) içinde 79–94
Zürcher, Erik-Jan, 'Kosovo Revisited: Sultan Resad's Macedonian Journey of June 1911', *MES* 35/4 (1999) 26–39
Zürcher, Erik J., 'Ottoman Labour Battalions in World War I', *TULP*, (www.let.leidenuniv.nl/tcimo/tulp/research/ejz14.htm) (2002)
Zürcher, Erik-Jan, 'From empire to republic – problems of transition, continuity and change', *TULP*, (www.let.leidenuniv.nl/tcimo/tulp/research/Fromtorep.htm) (n.d.)
Zürcher, E. J., mad. Reshid Pasha, Mustafa, *EI2* VIII.484–6

DİZİN

Abaza Hasan Paşa, 232-35
Abaza Mehmed Paşa, 183-188, 206-208, 232
Abbas, Safevi Şahı, 157, 160, 164, 170-2, 186, 194
Abbasiler, Halife, 437
Abdi (kimliği bilinmiyor), 316
Abdullah ibni Suud, Suudi Emiri, 381
Abdullah Paşa (Köprülü), 310
Abdurrahim Hayri Efendi, II. Abdülhamid'in oğlu, 458
Abdurrahman Abdi Paşa, 231-2, 234, 237, 243, 246, 249
Abdülaziz bin Muhammed bin Suud, 366
Abdülaziz, Sultan: Âli Paşa'nın padişaha vasiyeti, 411, 417; Midhat Paşa'yı sadrazam ataması, 412; Mısır ve Batı Avrupa gezileri, 417, 418; bronz atlı heykeli, 420; nişan ve madalya ihdası, 420; bütçe önlemleri, 424; ve Balkanlar'da reform, 425; tahttan indirilmesi, 427; ölümü, 427, 444
Abdülhamid I., Sultan: dönemi, 331, 335, 346; halife unvanını benimsemesi, 336, 344; Rusya ile çatışma, 338; Şahin Giray'ı idam ettirmesi, 338; Kuzey Afrika'dan yardım istemesi, 344; ordu/donanmada ıslahatları, 348-50
Abdülhamid II., Sultan: Söğüt; 10; ganimetleri Macaristan'a iadesi, 113; cami inşası, 128; eğitim reformları, 422; ve kardeşi Murad'ın tahta geçişi, 427; tahta geçişi, 428; ünü, 433-4; Kanun-i Esasi'yi önce benimseyip, sonra askıya alması, 434-5; tabiatı ve ilgi alanları, 434; padişah ve halife olarak üstünlük iddiaları, 436-41; ve Berlin Antlaşması, 435; ve Afrikalı Müslümanlar, 442; otokratik idare, 442-43; işkence yöntemleri, 444; ve eyaletlerde huzursuzluk, 446-7; yönetimine muhalefet, 447-8; mali düzenlemeler, 450; ve Makedonya Sorunu, 453; Kanun-i Esasi'yi geri getirmesi, 454; meclisi açması (1908), 455; meclise gitmemesi, 455; ve karşı darbe (1909), 457; tahttan indirilip, sürgüne gönderilmesi, 458; Makedonya'dan İstanbul'a dönüşü, 465; Kayzer II. Wilhelm'in ziyareti, 468; Türk kimliği, 486
Abdülmecid I., Sultan: tahta çıkışı, 395, 397; ıslahat ilânı, 397; dinc bağlılığı, 399; yönetimi, 402-4; Ayasofya'yı tamiri, 405; Mehmed Ali'yi Mısır'ın kalıtsal valisi olarak kabulü, 413; İstanbul köle pazarını kapatması, 413-4; tahta çıkma töreni, 437
Abdülmecid II., Halife, 483
Abhazya, 216
Abukir Körfezi, 366
Açe, 126
Adana, 75, 91; kentte Ermeni katliamı (1909), 459
Adcıman, İsaiah, 389
Aden, 118, 125-6
Adriyatik, 120, 146, 200
Afganlar: İsfahan'ı ele geçirmeleri (1721), 312
Afrika'daki Müslümanlar, 442
Ağa Muhammed Han, 344
Ahali Fırkası, 460
Ahîzâde Hüseyin Efendi, Şeyhülislâm, 193-4, 226
Ahmed Celayir, Bağdat Sultanı, 25

Ahmed Cevad Paşa, Veziriazam, 444
Ahmed Cevdet Paşa, 407, 422-3, 427, 437-8, 444
Ahmed Dürri Efendi, 312
Ahmed I., Sultan: tahta geçişi, 167; hastalığı, 167-8; yapı ve tamiratları, 175-6; ölümü, 177; tütünü yasaklaması, 192-3; Varvar Ali'nin hizmetleri, 208; camii, 250; türbesi, 281
Ahmed II., Sultan, 182
Ahmed III., Sultan: tahta geçişi, 182, 294; taht adayını idam ettirmesi, 296; İsveç Kralı XII. Karl'ı (Demirbaş Şarl) koruması, 297; Baltacı Mehmed'i hapsetmesi, 299; kızlarının rolü ve evlilikleri, 301-2; büyük ailelerle ilişkileri, 301-2; yönetim ve ıslahatları, 302-3; gösteriş ve tantanası, 305; sarayları ve saray yaşamı, 305-6; portreleri, 305; dindarlığı, 308; ve toplumsal huzursuzluk, 311-3; ve İran seferi, 313; Osmanlı-Afgan barışını sürdürmesi, 313; Mescid-i Aksa'yı tamir ettirmesi, 320; kütüphaneler yaptırması, 324; ve Dimitri Kantemir, 360
Ahmed Lütfi Efendi, 48, 389, 393
Ahmed Niyazi, Yüzbaşı, 461
Ahmed Paşa, Mısır valisi, 55, 61, 63
Ahmed Refik (Altınay), 475, 477
Ahmed Resmi Efendi, 299, 331-9, 341-7
Ahmed Rıza, 448
Ahmed Şemseddin Efendi, Şeyhülislâm, 173
Ahmed Vasıf Efendi, 334
Ahmed, II. Bayezıd'ın oğlu, 91-2
Akdeniz: çatışmalar, 114, 116-7, 122-3; III. Murad'ın politikası, 153-4
Akıncı, 63
Akif Paşa, 392
Akkâ, 363, 365
Akkoyunlu aşiret konfederasyonu/devleti, 56
Akşemseddin, Şeyh, 48, 49
Alaeddin Bey, Karaman Emiri, 92
Alaeddin, II. Murad'ın oğlu, 41
Alaüddevle, Dülkadir beyi, 75, 82-3, 96, 98
Albuquerque, Avdonso d', 98
Alcazar savaşı (Vadi's-seyl), 154
Aleksander I, Rus Çarı, 362, 378, 382, 386
Aleksander II, Rus Çarı, 436
Aleksander VI, Papa, 80
Alemdâr Mustafa Paşa, 373-7
Aleviler, 441
Alfonso, Aragon ve Napoli Kralı, 46, 57, 80
Ali Bey, Dülkadir valisi, 98, 103
Ali Cevad bey, 455, 458
Ali Fuad, 478
Âli Paşa (Mehmed Emin Âli Paşa), Sadrazam, 410-2, 417,421, 424, 428, 443,
Ali Suavi, 421, 435
Ali, İmam, Peygamber'in damadı ve kuzeni, 89, 115
Almanya: güçlenmesi, 425; Osmanlılara desteği, 447-8, 467-8; Birinci Dünya Savaşında, 467-8
Alparslan, Selçuk Sultanı, 3
Altınordu, 53, 200
Amasra (Amastris), 55
Amasya, 64, 73, 90, 93; Antlaşması (1555), 124, 130, 154
Amcazâde Hüseyin Paşa (Köprülü, Veziriazam), 228, 278, 280, 283-4, 286, 293, 294, 306, 492
Amerika Birleşik Devletleri: savaşa girmesi (1917), 472
Amiens Antlaşması, 366
Amirutzez, George, 56
Anadolu Hisarı, 22, 306
Anadolu: Türkmenleri, 3, 7; coğrafya ve iklim, 5; II. Mehmed'in ele geçirme çabaları, 58-9; Cem'i desteklemesi, 75; II. Bâyezid'in seferleri, 82; II. Bâyezid'a isyanlar, 89-90; Kızılbaş huzursuzlukları, 164-5; ve I. Selim, 95-6; Kızılbaş tahribatı, 103; köylü asker toplanması, 162; Celali isyanları, 164-9, 182; Abaza Mehmed Paşa'nın isyanı, 183; Osmanlı'nın merkezileşmesine hoşnutsuzluk, 183-185; IV. Murad'ın reformları, 189-90; I. İbrahim döneminde olaylar, 206-7; IV. Mehmed döneminde olaylar, 214-5; Köprülü Mehmed ve IV. Mehmed'e isyanlar, 232-5; asker kaydı, 274; Kıbrıs ve Suriye'ye yerleştirilen aşiretler, 276; ekonomik yoksulluk, 317-8; İstanbul'a göç, 317; III. Selim döneminde idaresi, 354-6; sel ve kuraklıklar, 425; II. Abdülhamid'e isyanlar, 446-7; Yunan saldırısı, 479, 481-3; Birinci Dünya Savaşı sonrası yerleşimler, 479; 1920 barış

antlaşmasındaki konumu, 481; yeniden yerleşim, 485
Anapa, 62, 343, 344
Andronikos Paleologos II., Bizans İmparatoru, 7
Andronikos Paleologos III., Bizans İmparatoru, 12
Andronikos, Selanik Despotu, 37
Andronikos, V. Ioannes Paleologos'un oğlu, 17
Angarya sistemi, 403
Angeloviç, Michael 52, 54, 71
Ankara: 1402 savaşı, 23n, 25-6, 37; Şehzade Süleyman'ın alması, 29; Büyük Millet Meclisi'nın kuruluşu (1920), 480; başkent olması, 484
Ankaravi Mehmed Efendi, Şeyhülislâm, 264
Anna Komnene, Bizans Prensesi, 56
Antalya (Adalia) 4, 21, 60, 89, 235, 478, 482
Apafi, Mihai 239, 254, 279
Arabacı Ali Paşa, Veziriazam 279, 280
Arap Receb Paşa, Veziriazam 272, 273, 275
Arap yarımadası: ayaklanma (1911); ayrıca *bkz* Hicaz 118, 125, 366, 471
Arapça, 67, 121, 282, 326, 422, 465, 486, 492
Araplar: Araplara karşı önyargılar, 272; II. Abdülhamid'in İstanbul'a daveti, 439; parlamentoda, 462; Türklerden farklılıkları, 465; Birinci Dünya Savaşındaki isyanları, 470-1
Arifi Fethullah Çelebi, 134
Arnavut Birliği, 445
Arnavutluk: Osmanlıların girişi; II. Murad'ın fetih çabaları; göçmenler; huzursuzluk; Tepedelenli Ali Paşa yönetimi; milliyetçi ayrılıkçılık; ve 1908 devrimi; Osmanlılarca yitirilmesi
Artukoğulları, 3
Asmara, 126
Astrahan, 127, 142, 143, 144, 145, 156, 492
Astronomi, 173
Aşıkpaşazâde 27, 64, 70, 71
Atatürk: *bkz* Mustafa Kemal (Atatürk)
Ataullah Efendi, 370, 371, 373, 374, 375, 389
Ataullah Efendi: *bkz* Şerifzâde Seyyid Mehmed
Atina, 55, 72, 262, 384, 431
Aubusson, Pierre d', Sen Jan Şövalyelerinin Büyük Üstadı, 76, 77, 78
Augsburg Birliği Savaşı (Büyük İttifak, Dokuz Yıl Savaşları, 1688-96), 272, 492
August III., Polonya Kralı, 332
Aurangzeb, Babür İmparatoru, 270
Avrupa Birliği: Türkiye'nin gelecekteki üyeliği, 484, 488
Avusturya Tahtı Savaşı (1740-8), 323
Avusturya-Macaristan: Osmanlı akınları, 63; Venedik ile ortak savunma antlaşması, 300; Rusya ile savunma antlaşması (1726), 321; Rusya'ya yenilmesi (1739), 328, 360; ve 1771 Osmanlı-Rus savaşı, 335; Osmanlılar ile barış antlaşması (1791), 343; Belgrad'ı geri alması, 343; ve Sırpların yeniçerilere direnişi, 359; Osmanlı ile sınırı, 360; ve Ortodoks Hıristiyanlar, 360-1; Tuna Prensliklerini işgali, 406; Osmanlı Hıristiyanlarına koruma teklifi, 416; ve Slav tehdidi, 425; ve Rusya'nın Osmanlılara karşı zaferi (1878), 430; Bosna ve Hersek'i alması, 431; ulusal ve dini çoğulculuk, 431-2; Bosna-Hersek'i ilhak etmesi (1908), 455; Birinci Dünya Savaşı'nda, 467; imparatorluğun çökmesi (1918), 475; ayrıca *bkz* Habsburg hanedanı, Macaristan
Ayasofya, İstanbul: Osmanlıların camiye çevirmesi, 48; II. Selim'in tamiri, 149; I. Ahmed'in tamiri, 175; öne çıkması, 250; restorasyonu (1847-9), 405; kiliseye geri çevrilmesi önerisi, 476
Ayastefanos Antlaşması (1878), 430
Aydın, 9, 30, 325, 492
Ayşe Sultan, I. Ahmed'in kızı, 222
Azak (Tana, Azov), 14, 62, 143, 199, 202, 217, 286, 298, 312, 322, 334, 336, 343, 383, 492
Azak Denizi, 14, 62, 143, 199, 334, 336, 343, 383
Azerbaycan, 25, 31, 58, 86, 97, 115, 170, 344, 435, 475
Aziz Mahmud Hüdayi, Şeyh, 193
Aziz Mehmed Efendi, 25; ayrıca *bkz* Sevi, Sabetay

Babür Devleti, 328
Bağdat: hilâfetin merkezi, 100; I. Süleyman'a teslim olması, 115; kentteki Safevi yandaşları, 164; Osmanlı'dan Safevilere

geçmesi (1624), 185; IV. Murad'ın kenti alması, 196; Osmanlı'da kalması, 200; Nadir Han'ın kuşatması, 323; İran-Osmanlı çatışmalarında, 362; Birinci Dünya Savaşında İngilizlerce alınması, 469-70
Bahaddin Şakir, 449
Bahadır Şah, Gucerat Sultanı, 117, 118
Bahai Mehmed Efendi, Şeyhülislâm, 229
Bahçesaray: 1681 Antlaşması, 253, 322, 333
Bahreyn, 125
Balkanlar: Osmanlıların eline geçmesi, 8; bölgedeki ilk Osmanlı hisarı, 15; I. Bâyezid'in seferleri, 23-4; II. Murad'ın seferleri, 37-8; II. Mehmed'in ilgili politikası, 53-5; asker kaydı, 274; İstanbul'a göç, 317; Rusların Osmanlı karşıtı ayaklanmaya desteği, 335; Hıristiyan ayrılıkçı ve milliyetçi hareketleri, 355; isyan ve huzursuzluklar, 356-9; milis ayaklanmaları, 359; hizip çatışması, 412; büyük devletler arasında bölge için çatışma, 425; vergilerin artması, 425; bağımsız ve yarı özerk devletler, 430; Avusturya-Rusya bölme önerileri, 452-3; savaşlar (Birinci, 1912-13), 461, 463; (İkinci, 1913), 464
Baltacı Mehmed Paşa, Veziriazam, 297, 298, 299
Baltalimanı Ticaret Antlaşması, 396, 398
Baltık: ve Rus yayılmacılığı, 297, 321, 333
Bapheus (Koyunhisar) muharebesi (1301), 5
Bar, 332
Barak (denizci), 78-9
Barbaro, Niccolo, 46
Barbarossa, *bkz* Hayreddin Reis
Barton, Sir Edward, 159
Basın sansürü, 489
Basra Körfezi, 110, 125, 126, 362, 414, 468
Basra, 319, 363, 414, 469
Batlamyus (Ptolemy), 57
Battal Hüseyin Paşa, 344
Baybars, Memlük komutanı, 100
Bâyezid I., Sultan (Yıldırım): tahta geçişi, 19; sefer ve fetihleri, 22-3; evlilikleri, 20-21; Konstantinopolis seferinin başarısızlığı, 25, 27; Ankara'da Timur'a yenilgisi, 25-7; oğulları ve taht kavgası, 26-7; devşirme sistemi, 67
Bâyezid II., Sultan: ve İstanbul'a iskan, 52; babasının yerine geçmesi, 74; toprak politikası, 67; eğitimi ve entelektüel ilgi alanları, 73; taht için kardeşi Cem ile çatışması, 73; papalarla anlaşması, 78-9; İspanyol Yahudilerini kabul etmesi, 79-80; Cem'in cesedinin iadesini istemesi, 80-1; Avrupa devletleriyle diplomatik düzenlemeleri, 81; Memlükler ile savaşı, 82; Venedik'e saldırısı, 84; Memlükler ile ittifakı, 85; donanmayı geliştirmesi, 84; Kızılbaşları bastırması, 88; mistik merakları, 88; oğlu Selim'in başkaldırısı, 91; camii, 250; matbaayı yasaklaması, 325
Bâyezid Osman (taht adayı), 69
Bâyezid Paşa, vezir, 34
Bâyezid, I. Süleyman'ın oğlu, 128, 141
Bâyezid, IV. Murad'ın kardeşi, 201 & n
Bedreddin, Şeyh, 31, 32, 33, 34, 41, 86, 130
Beijing: Hamidiye Enstitüsü, 442
Bektaşîler, 9, 249; bastırılmaları, 389
Belarus, 321
Belgrad Antlaşması (1739), 322, 324, 328, 404
Belgrad: II. Murad'ın kuşatması, 39; II. Mehmed'in kuşatması, 53; I. Süleyman'ın ele geçirmesi, 108; askerlerin II. Selim tahta geçtiğinde ulufe istemesi, 140; Habsburglara geçmesi (1688), 270; Osmanlıların geri alması (1690), 275; Osmanlıların Habsburglara karşı savunması (1691-6), 278-9; barış görüşmeleri, 284; Avusturya'da kalması, 301; Osmanlıların geri alması (1739), 322; Avusturya'ya geçmesi (1789), 342; Avusturya'nın Osmanlılara iadesi (1791), 343; yeniçerilerin ele geçirmesi, 359; Sırpların ele geçirmesi, 359; Osmanlıların geri alması (1813), 380
Bender (Tighina), 118, 297, 298, 299, 379
Berlin Konferansı (1884-5), 442
Berlin Kongresi (ve Antlaşması) (1878), 430-1, 445, 453
Berlin-Bağdat demiryolu, 468
Besarabya, 118, 379, 430
Bethlen, Gabriel, Erdel Voyvodası, 178, 197
Beylerbeyi Sarayı, 420, 465
Beyoğlu, 336, 337
Beyrut, 363, 364, 395

Bilhorod-Dnistrovs'kyy (Akkerman, Cetatea Alba), 53
Birinci Dünya Savaşı (1914-18): başlaması, 467; yürütülmesi, 468-9; Arapların karışması, 470-1; Osmanlı İmparatorluğu üstündeki etkisi, 472-3
Bismarck, Prens Otto von, 467
Bizans İmparatorluğu: Roma İmparatorluğundan ayrılması, 3; Selçuklular ile ilişkileri, 4; Bulgarlar ve Osmanlılardan tehdit altında olması, 12; Latin Kilisesi ile ayrılık, 13; yıkıcı çekişmeler, 37; stratejik zayıflığı, 37; II. Murad'a haraç ödemesi, 37; Katolik ve Ortodoks kiliselerinin birleşmesi (1439), 44; kalan parçaları, 56
Boğazkesen, *bkz* Rumeli Hisarı
Boğazlar Antlaşması (1841), 396
Boğdan (Moldavya), 65, 118-9, 159, 179, 205, 223, 231, 236, 239, 245, 253, 257, 322, 337, 359, 360, 361, 378-9, 382, 390, 406, 416, 430
Bonneval, Kont Claude-Alexandre de (Humbaracı Ahmed Paşa), 327, 350
Bosna: II. Mehmed'in işgali, 55; Matyas Corvinus'un geri alması, 57; III. Murad döneminde Osmanlı faaliyetleri, 157; Varvar Ali yönetimi, 209-10; Habsburg-Osmanlı savaşında, 275; vergi isyanları, 425; Avrupa devletlerinin reform istemesi, 430; özerklik tanınması, 430; Avusturya-Macaristan'a verilmesi, 431
Boşnak Hüsrev Paşa, Veziriazam, 186-7
Boşnak Sarı Süleyman Ağa, *bkz* Sarı Süleyman Paşa
Boucicaut, Jean, 24
Boynueğri (ya da Boynuyaralı) Mehmed Paşa, Veziriazam, 225, 226, 227, 229
Bozcaada (Tenedos), 205, 223, 226, 231, 237, 286
Bozoklu Mustafa Paşa, Veziriazam, 281
Börklüce Mustafa, 32
Brankoviç, George, Sırp Despotu, 19, 38, 39, 40, 41, 44, 54
Breslau (Alman-Osmanlı kruvazörü, Midilli adı verildi), 468
Brinkoveanu, Konstantin, 273, 360
Budin, 69, 113, 114, 118, 121-3, 153, 159, 163, 176, 239, 256-7, 259-61, 279
Bulgar katliamları (1876), 429
Bulgaristan: milliyetçilik, 411-2; özerklik tanınıp, bölünmesi, 430-1; piskoposluk kurulması, 451-2; bağımsızlık ilânı, 455; Balkan Savaşlarında (1912-13), 464-5; Birinci Dünya Savaşı sonunda çökmesi, 476
Bulutkapan Ali Bey, 363
Burhaneddin, Kadı, 24, 25
Bursa, 9, 11-3, 16, 18, 27, , 95, 101, , 236-7, 258, 293, 296, 373, 394, 420, 481
Busbecq, Baron Ogier Ghislain de, 128, 175, 308
Buşatlı klanı, 357
Bükreş, 273, 340, 358, 361, 379
Büyük İskender, 72
Büyük İttifak (Avusturya-İngiltere-Hollanda Birleşik Eyaletleri), 272, 284
Büyük Katalan Birlikleri, 7
Büyük Londra Fuarı (1851), 404

Calosso, Signor, 388
Calthorpe, Amiral Sir Somerset Arthur Gough, 476, 478
Cambrai Barış Antlaşması (1529), 113
Campo Formio Antlaşması, 358
Canbeg Giray, Kırım Hanı, 198
Canbolad aşireti (Kürt), 164
Canboladoğlu Ali Paşa, 164, 169, 320
Canikli ailesi, 355-6
Canikli Hacı Ali Paşa, 324, 348
Cankerman, 168
Canning, Stratford (daha sonra 1. Stratford Viskontu), 391, 408
Cariyeler, 122, 153
Carmona ailesi, 389
Cavda, *bkz* Kefe
Cebbarzâde hanedanı: *bkz* Çapanoğulları ailesi
Celal, Şeyh, 103
Celâleddin Rumi, Mevlana, 354
Celali isyanları, 164-9, 182-3
Celalzâde Mustafa Çelebi, 135
Cem Sultan, II. Mehmed'in oğlu: taht iddiası, 64, 73-5; sürgün, gözaltı ve Avrupa'daki seyahatleri, 75-80; ölümü ve gömülmesi, 81
Cemal Paşa (Ahmed Cemal Paşa), 470, 473, 474

Ceneviz: tacirlerin Orhan'ı desteklemesi, 13; Venedik ile rekabeti, 14; Şehzade Süleyman döneminde ticarî hakları, 28; II. Murad'ın çıkarlarını tehdit etmesi, 37; Galata'daki kolonînin II. Mehmed'e teslim olması, 52; ve Konstantinopolis'in düşüşü, 52; Ege kolonilerinin Osmanlılara geçmesi, 55; Osmanlılardan kapitülasyon almaları, 116
Cengiz Han, 4, 25, 26, 54, 63, 128, 172
Cesarini, Kardinal Giuliano, 42
Cezayir; Fransız işgali, 115, 125, 145, 149, 155, 189, 322, 324, 338, 344, 345, 347, 350, 354, 369, 398, 445
Cezayirli Hasan Paşa, 334
Cézy, Kont de, 201
Cezzar Ahmed Paşa, 359, 367, 368, 369
Chalkokondyles, Laonicus, 36, 67
Charles II., İspanyol Kralı, 284
Charles V. (Karl), Kutsal Roma İmparatoru: Fransa Kralı I. Francis ile çekişmesi, 102, 112; ve I. Süleyman, 105; Kutsal Roma İmparatorluğunu canlandırması, 107; Kudüs'e egemen olma emeli, 108; ve Rodos Şövalyeleri, 109; mirası, 112; ve Ferdinand'ın Macar tahtına geçişi, 112; Venedik ile Kutsal Birlik oluşturması, 116; taç giyme töreni, 118; Cezayir'i alma girişimi, 124; Osmanlılar ile rekabeti, 132; yerine Ferdinand'ın geçmesi, 138
Charles VI., Fransa Kralı, 19, 25
Charles VIII., Fransa Kralı, 77, 79, 81, 82, 109
Charles, Lorraine Dükü, 78
Charles, Savoy Dükü, 78
Chateauneuf, Marki Castagneres de, 273, 275
Churchill, (Sir) Winston, 438, 472
Cigalazâde Sinan Paşa, 157, 171
Cihangir, Şehzade, I. Süleyman'ın oğlu, 128, 129
Cihanşah, Karakoyunlu hükümdarı, 87
Cihat, 5, 9, 469
Cinci Hüseyin Hoca, 206, 207
Civan Kapucubaşı Sultanzâde Mehmed Paşa, 205, 206, 207
Clement VII, Papa, 120
Colbert, Jean-Baptiste, 307
Columbus, Christopher, 107
Colyer, Jacobus, 283, 287
Covel, Dr. John, 251, 253
Cumhuriyet Halk Partisi, 489
Cüneyd, Aydınlı, 32
Cüneyd, Şeyh, 87

Çaldıran savaşı (1514), 202
Çalık Ali Paşa (Köprülü), Veziriazam
Çanakkale Boğazı: II. Mehmed'in tahkim etmesi, 55; Venediklilerin surları yarmaları, 60; Venedik ablukası (1648), 205, 211; Osmanlı-Venedik savaşları, 223, 226; barış zamanında yabancı savaş gemilerine kapatılmasının kabulü, 395; İngiltere'nin tarafsızlığını koruması, 425; İtalyanların bombalaması (1912), 463; Birinci Dünya Savaşı'nda, 470
Çandarlı ailesi, 42, 69
Çandarlı Ali Paşa, Veziriazam, 19, 28, 29
Çandarlı Halil Paşa, Veziriazam, 18, 27, 28
Çandarlı, Kara Halil Hayreddin, Veziriazam, 18, 42, 43, 44, 46, 70, 71, 72
Çandaroğulları ailesi, 412
Çapanoğulları ailesi, 355-6, 376
Çehrin, 250, 256
Çelebi Mustafa Paşa, Veziriazam, 377, 379
Çerkes Hasan, 432
Çerkes Mehmed Bey, 322
Çerkesler, 433
Çeşme: Rus deniz saldırısı, 208, 311, 321, 338
Çırağan Sarayı, 422, 431, 432, 439, 459, 462
Çiçek Hatun, 76, 79
Çin: Müslümanlar, 442
Çirmen savaşı (1371), 17
Çoban Mustafa Paşa, 111
Çorlu, 372
Çorlulu Ali Paşa, Veziriazam, 301, 303

"Doğu Sorunu", 291, 399
Dağdevirenoğlu Mehmed Ağa, 368
Dağıstan, 158, 348
Dalmaçya, 23, 118, 207, 241, 263, 275, 282, 289, 303-4, 345, 362
Damat Ferit, 482
Damat İbrahim Paşa, *bkz* İbrahim Paşa
Damat Mahmud Celâleddin (1884'te öldürüldü), 448, 452
Damat Mahmud Celâleddin, II. Abdülhamid'in eniştesi, 448
Damat Mehmed Nuri, 444

Dandolo, Vincenzo, 166
Danişmentler, 3
Davud Paşa, Veziriazam, 83, 183, 185
Debbağzâde Mehmed Efendi, Şeyhülislâm, 270, 274, 276
Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 269, 275, 284, 298
Defterdârzâde Mehmed Paşa, 211, 219
Deli Hasan, 166, 167
Deli Hüseyin Paşa, 223, 232, 233
Demiryolları, 423, 428, 470
Derviş Mehmed Paşa, Veziriazam, 219, 224, 225
Derviş Vahdeti, 463
Dervişler, 8-9, 70, 193, 249, 388-9: ayrıca *bkz* Bektaşiler, Halidî dervişleri, Halveti tarikatı; Hurufî dervişleri, Mevlevî dervişleri, Kalenderî tarikatı, Nakşibendî dervişler
Devlet Giray II., Kırım Hanı, 298
Dimetoka, 16, 93, 129, 302, 377
Dimitrios Paleologos, Mora eş despotu, 56
Dimitrios, Mesembria Despotu, 28, 40, 47
Diu, 123, 125
Diyarbakır (Amid), 3, 26, 97, 98, 99, 131, 170, 171, 185, 187, 197, 198, 204, 212, 236, 262, 360, 454, 480, 492
Don ırmağı: Volga ile arasında kanal, 143, 144n
Donizetti, Giuseppe, 397
Doria, Andrea, 115, 118
Doroşenko, Hetman Petro, 248, 250, 256
Dönme, 252
Dukakinzâde Ahmed Paşa, 97
Dukas (Bizans tarihçisi), 28, 34, 49
Dulkadiroğulları Beyliği, 5, 39, 75, 93, 98
Dülkadiroğulları: *bkz* Dulkadiroğulları Beyliği
Dürziler, 416

Ebedi Barış Antlaşması (1686), 289
Ebu Hanife'nin Bağdat'taki mezarı, 115, 116, 198
Ebu Said Efendi, Şeyhülislâm, 60, 222
Ebu Said, Timuri hükümdar
Ebu'l-Hüda el-Sayyadi, Şeyh Muhammed, 444
Ebubekir Ratip Efendi, 347
Ebussuud Efendi, Şeyhülislâm, 130, 132, 172
Ebülhayr Mecdeddin Abdülmecid: *bkz* Sivasî Efendi
Edebali, Şeyh, 2, 11, 12
Edirne (Adrianopolis): Musa'nın ele geçirmesi, 29; Düzmece Mustafa'nın işgali, 34; on yıllık ateşkes (1444), 40; huzursuzluklar, 41-2; Selimiye Camii, 148; IV. Murad'ın kente yürümesi, 195; IV. Mehmed'in bulunduğu zamanlar, 237, 243, 247; sarayı, 262; Vak'ası (1703 ayaklanması), 294-5; Nizâm-ı Cedid askerlerinin yürümesi, 368-9; Rus-Osmanlı ateşkesi (1878), 430; Bulgaristan'a geçmesi, 463; Osmanlıların geri alması, 464
Edirne Antlaşması, 302, 325, 394
Edward VII., İngiltere Kralı, 457
Eflak: Düzmece Mustafa, 34; II. Murad'ın saldırısı, 37; Osmanlı vasal devleti, 119; Osmanlı yönetimine ayaklanma, 230; Rakoçi'yi desteklemesi, 231; Lehistan'ın alma planları, 259; Rus işgali (1789), 342; Osmanlı'ya iadesi, 361; ve 1806-12 Osmanlı-Rus savaşı, 378-80; ve Yunanistan'ın bağımsızlığı, 382; Avusturya'nın Hıristiyanları koruması, 416; Romanya'nın parçası olması, 430
Ege: Osmanlıların Ege'deki Ceneviz kolonilerini ele geçirmesi, 55; adalarda sayım, 391
Eğitim, reformlar ve gelişme, 403, 422
Eğri (Eger), 160
Eğriboz (Euboea, Negroponte), 38, 58, 73, 246, 288, 298, 386
Ekber, Babür İmparatoru, 105, 107
El-Azm ailesi, 323, 367
El-Davud ailesi, 366
Elkas Mirza, 124, 130, 135
Elmas Mehmed Paşa, Veziriazam, 282
El-Musta'sım, Halife, 101
El-Mütevekkil, Halife, 101, 107
Elphinston, Amiral John, 333
Eminönü, 132, 133, 174, 253, 254, 269, 376
Emirgûne (Mirgüne Tahmasb Kuli Han), 195
Enez (Enos), 71
Engizisyon, 79
Enver Paşa (Yüzbaşı İsmail Enver), 446, 471, 473, 477, 478, 482, 491

Erdebil, 32, 87, 88
Erdel: Osmanlı akınları, 63; Osmanlı yönetimi, 119; Ferdinand'ın geri alması, 123; egemenlik tartışması, 197; Rakoçi'nin işgali, 231; Osmanlıların geri alıp, ellerinde tutmaları, 239; Macar mülteciler, 254; Habsburg egemenliğini kabul etmesi, 279; Osmanlıların çekilmesi, 281; Osmanlıların ilerlemesi (1696), 282; Osmanlı'nın Avusturya'ya bırakması, 285
Eremya Çelebi Kömürcüyan, 224-5
Ermeniler: ve Berlin Anlaşması, 431; milliyetçilik, 445-6; Abdülhamid'e isyanları, 450-1; Adana'da katliam, 459; bağımsızlık emelleri, 473; İTK ile ilişkileri, 473; tehcir ve katliam, 474; Sovyet cumhuriyeti olmaları, 482
Ertuğrul, Gazi, 7, 11, 36
Erzurum, 3, 132, 156, 157, 171, 185, 187-9, 190, 236, 241, 298, 328, 445, 454, 455, 483, 486, 489
Esad Efendi, Şeyhülislâm, 180, 181, 182
Esad Paşa (Köprülü), 462
Estergon, 160, 242, 263
Eşrefoğulları hanedanı, 6
Eugen, Savoy Prensi, 283, 300
Evliya Çelebi, 148, 187, 196, 208, 216, 218, 221, 240–2, 245, 308, 486
Evrenosoğulları ailesi, 17, 20, 41, 68
Eyüp Ensari'nin mezarı, 49; II. Selim'in türbeyi ziyareti, 140; ayrıca *bkz* Eyüp
Eyüp, 307, 313; ayrıca *bkz* Eyüp Ensari

Fahri Bey, 431, 448
Fas, 144, Osmanlı'ya borç verme iması, 346
Fatma Sultan, III. Ahmed'in kızı, 308, 313
Fazıl Ahmed Paşa (Köprülü), Veziriazam, 241-9, 255, 257-8, 262-3, 276, 286, 292, 294, 314, 328
Fazıl Mustafa Paşa (Köprülü), Veziriazam, 255, 262, 267-8, 270, 276-83, 292-3, 313
Fenerliler, 361
Ferdinand I., Toskana Dükü, 106, 164, 176
Ferdinand III., Kutsal Roma İmparatoru, 273
Ferdinand, Aragon Kralı, 79
Ferdinand, Macar Kralı ve Avusturya Arşidükü, 112–5, 118, 123, 138
Ferrante, Napoli Kralı, 63, 75, 77
Ferrara Konseyi (1437), 39
Fes: II. Mahmud tarafından ülkeye getirilmesi, 393, 489
Feyzullah Efendi, Şeyhülislâm, 231, 270, 274, 285-6, 296-9, 304, 313
Filibe (Plovdiv), 258, 267, 268, 276, 433
Filiki Etairia (Dostlar Birliği), 388
Filistin: Hıristiyan rekabeti, 404; ve Birinci Dünya Savaşı Sonrası düzenlemeler, 471
Floransa Konseyi (1439), 39
Foça (Phokaia), 55
Fossati kardeşler (Isviçreli mimarlar), 405
François I., Fransa Kralı, 103, 106, 109, 113, 116, 117
Fransa: haçlı seferlerinde 23, 40; Osmanlı elçileri, 81; Osmanlılara karşı birlikte (1501), 84; Napoli'yi kuşatması, 113; Suriye ve Mısır'da ticarî ayrıcalıkları, 116; Osmanlı-Habsburg çatışmasında tarafsızlığı, 254; Osmanlılar ile barış anlaşmasını yenilemesi (1685), 259; Kutsal Birliğin ona karşı tavır alması, 269-70; Osmanlılar ile ittifak önerisi, 273; Belgrad'ın tamirine yardım etmesi, 275; Osmanlı'nın ticarî ortağı olarak, 304, 322; Osmanlı-Rus savaşında aracılığı (1739), 322; ona karşı koalisyon (1793), 353; Campo Formio antlaşmasından kazanımları, 358; Osmanlı işlerine karışması, 358; Osmanlıların devrim hükümetini tanımaları, 361; Mısır'daki çıkarları, 365; Rusya ile ilişkilerini düzeltmesi, 378; Osmanlılar ile özel ilişkiler, 379; Kuzey Afrika'daki çıkarları, 394; Mehmed Ali'ye karşı zorlayıcı önlemleri reddetmesi, 396; Kırım Savaşı'nda, 404; Osmanlı Hıristiyanlarına koruma teklifi, 416; Yakındoğu'ya ilgisi, 471; İstanbul ve Adana'nın işgali (1918-19), 477-8; Anadolu'dan çekilmesi, 482; ayrıca *bkz* Napoleon I.(Bonaparte)
Fransız Devrimi, 352, 358
Fransız-Prusya Savaşı (1870-1), 425
Franz Joseph, Avusturya-Macaristan İmparatoru, 452
Franz-Ferdinand, Avusturya Arşidükü, 467
Frederick II. (Büyük), Prusya Kralı, 299, 323, 331–2, 342, 348
Frederick III., Kutsal Roma İmparatoru, 69

Frederick V., Bohemya Kralı, 179
Frederick, Napoli Prensi, 81
Fuad Paşa, Keçecizâde, 414, 415, 423, 425, 447
Fuller, Charles, 420
Funj, 126

Gabbai ailesi, 389
Galata (Pera), 13, 15, 49, 53, 132, 174
Galib, Mekke Şerifi, 367
Galib, Şeyh, 350
Gama, Vasco da, 85
Gazan, İlhanlı Hanı, 7
Gazi Evrenos Bey, 9, 19, 28, 30, 68
Gazi: tanımı, 9
Gedik Ahmed Paşa, Veziriazam, 63, 64, 72, 76, 78
Gelibolu seferi (1915-16), 470
Gelibolu, 15, 28, 60-1; antlaşması (1403), 29
Gennadios: *bkz* Scholarius, George, 46, 47
George I., Yunan Kralı, 447
Germanos, Kalavrita Metropolü, 386
Germiyan beyliği, 6, 21
Geylani, Abdülkadir, 116
Gırnata, 80, 108, 113, 117
Gilles, Pierre, 50, 120
Giray Tatarları: *bkz* Kırım, Tatarlar
Girit: Venedik işgali, 84; ve Malta korsanları, 203; 1645-69 savaşının bitmesi, 204; Osmanlıların geri alması, 243; Habsburglar ve Venedik ile savaşta, 285-6; Yunanistan ile birleşme isteği, 412; Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmalar, 446; Yunanistan ile birleşmesi (1908), 455
Gladstone, William Ewart, 433, 437
Glover, Sir Thomas, 160
Goeben (Alman-Osmanlı kruvazörü, Yavuz Sultan Selim adı verildi), 472
Golitsyn, Prens Vasily, 286
Goltz, Colmar, Freiherr von der, 453
Gorçakov, Prens Aleksander, 411
Gregory Palamas, Selanik Başpiskoposu, 10
Gregory V., Ortodoks Patriği, 382
Grigor, Kemahlı, 168–9, 183, 188, 190
Gülhane Hatt-ı Hümayunu (1839), 397-401, 403-4, 407-9, 411, 419, 435, 437
Gürcistan, 156-8, 187, 219, 297, 341, 344, 348, 365-6, 394, 418
Gürcü Abdünnebi Ağa, 216-8, 223, 235-6, 299
Gürcü Mehmed Paşa, Veziriazam, 223, 243
Güzelce Ali Paşa, Veziriazam, 180
Gyor (Raab, Yanık), 239, 255, 257

Habeşistan, 126, 395
Habsburg hanedanı: Osmanlılar ile çatışmaları, 111–7, 123–4, 138, 144, 148; 1580 barışı, 154; Osmanlı ile savaş (1593-1606), 158-60; Otuz Yıl Savaşlarında, 197; Osmanlıların barışçıl ilişkiler sürdürmesi, 200; Osmanlı seferine karşı koyuşu (1663-4), 239; Macaristan'da hegemonya kurması, 254; Osmanlı ile savaşı (1683-99), 255-6; Viyana zaferi (1683), 258; Macaristan'da ilerlemesi, 260; Osmanlı barış girişimlerini reddetmesi, 261; Augsburg Birliği Savaşında, 272; Osmanlılar ile barış görüşmeleri ve anlaşma (1699), 281, 284-285; ve Kuzey Afrika korsanları, 321; ayrıca *bkz* Avusturya-Macaristan
Hacı Bektaş, 131
Hacı Beşir Ağa; Baş Kara Hadımağası, 314
Hacı Giray, Kırım Hanı, 54, 63
Hacı İbrahim Paşa, 164
Hacı Mustafa Paşa, 361, 362
Hacı Ömer Ağa (Karaosmanoğulları), 360
Haçatur Maloumyan, 451
Haçlı seferleri, 7, 22, 44, 57, 477
Haçova (Mezokeresztes) savaşı (1596), 159
Haçova (Mezokeresztes) savaşı (1596), 492
Hadım Ali Paşa, Veziriazam, 83, 90, 91
Hadım Hasan Ağa, 124
Hadım Mehmed Paşa (Gürcü), Veziriazam, 163, 183
Hadım Süleyman Paşa, 111, 117
Hadımlar: rol ve konumları, 152
Hafız Ahmed Paşa, Veziriazam, 183, 185, 186, 187, 188, 222
Hafsa Sultan, I. Süleyman'ın annesi, 135
Halep, 99, 101, 109, 163, 165, 222, 225, 240, 263, 318, 320, 395, 416, 465, 492; katliam, 235
Hâlet Efendi, 383, 385
Halide Edip, 456
Halidî dervişleri, 399, 408
Halil Hamid Paşa, Veziriazam, 339, 348
Halil Rıfat Paşa, Veziriazam, 443

Halil, Sultan Orhan'ın oğlu, 15, 35
Halit Bağdadi, Şeyh, 399
Halveti tarikatı, 88, 153, 193
Hamid beyliği, 4, 492
Hamidiye alayları (Kürt), 446
Handel, George Frederick: Timurlenk, 128
Hanefi Efendi, 219
Hanefi mezhebi, 438
Hanya, 204, 244, 245, 285
Harborne, William, 28
Harem: tanımı, 121; III. Murad döneminde genişlemesi, 151-4; kadınların konumu, 151
Harington, General Sir Charles, 483
Harput, 446, 478
Has Murad Paşa, 52
Hasan Bey (Turahanoğulları), 68
Hasan Fehmi Efendi, Şeyhülislâm, 423, 426
Hasan Hayrullah Efendi, Şeyhülislâm, 444
Hasan Paşa, Bosna valisi, 158, 165, 232, 233, 235, 236, 339, 343, 365, 492
Hasan Vecihi, 210
Hatice Sultan, I. Süleyman'ın kızkardeşi, 110, 119, 247, 248
Hatice Sultan, IV. Mehmed'in kızı, 247
Havsa savaşı (1703), 294
Haydar, Mekke Şerifi, 471
Haydar, Şeyh, 87
Hayır Bay, 98, 99, 109, 110
Hayreddin Reis (Barbaros), 114
Heemskerck, Coenraad van, 280
Hekimoğlu Ali Paşa, Veziriazam, 364
Heksamilion duvarı (Korint), 40, 43
Helen, Dimitrios Palcologos'un kızı, 54
Helen, Sırbistan eş naibi, 54
Hemilnitskiy, Hetman Bohdan, 223, 224, 245, 253, 492
Henry IV, İngiltere Kralı, 24, 171
Hersek, 55, 74, 82-3, 91, 96, 216, 333, 429-34, 445, 455, 492; ayrıca *bkz* Bosna
Hersekzâde Ahmed Paşa, Veziriazamı, 55, 74, 82, 83, 91, 96
Hezarfen Hüseyin Efendi, 248
Hezarpare Ahmed Paşa, Veziriazam, 208, 210, 211, 212
Hınçaklar, 446
Hıristiyanlar: Osmanlı İmparatorluğu'nda, 192, 250; Osmanlı topraklarındaki kutsal yerleri, 288; Balkanlar'da, 355; silahlı kuvvetlere alınmaları, 473, 480; angarya sistemi, 473; misyoner faaliyetleri
Hırvatistan, 157, 300, 301, 360
Hicaz, 11, 103, 355, 362, 367, 381, 386, 414, 438-9, 444, 446, 469, 471, 473, 492
Hierosolimitano, Domenico, 150
Hilâfet: kaldırılması, 59, 100, 436, 437, 439
Hindistan: Napolyon'un emelleri, 368; İngiltere'nin geçiş yolları, 431, 471; Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'yi izlemesi, 469
Hint İsyanı (1857-8), 441
Hint Okyanusu: Portekiz-Osmanlı çatışması, 84-85, 132, 101
Hoca Sadeddin Efendi, 153
Hocazâde Mesut Efendi, Şeyhülislâm, 219–20, 225–26
Hollandalılar: barış görüşmecisi olarak, 269–70, 280, 284–5; lâle çılgınlığı, 309
Hotin: kuşatması (1621), 179; Polonya kuvvetlerinin Osmanlıları yenmesi (1673), 247; kuşatılması ve alınması (1769), 333
Hovenesyan, Yakub, 390
Hulagu Han, 326
Humbaracı Ahmed Paşa *bkz* Bonneval, Kont Claude-Alexandre de
Hunyadi, Yanış, Erdel Voyvodası, 40, 41, 42, 44, 54
Hurşit Ahmed Paşa, 382-3
Hurufî dervişleri, 41
Hümayun, Babür İmparatoru, 266
Hünkâr İskelesi Antlaşması (1833), 395
Hürmüz, 125, 492
Hürrem Sultan (Rokselana), 121, 122, 128, 131, 136, 137, 139, 151, 492
Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 455, 460
Hüsameddin Paşa, 333, 334
Hüseyin Avni Paşa, 426–8
Hüseyin, İmam, İmam Ali'nin oğlu, 89, 115
Hüseyin, İran Şahı, 312
Hüseyin, Mekke Şerifi, sonra Hicaz Kralı, 439, 445, 469, 472

Innocent VIII., Papa, 78, 80
Ioannes Kantakuzenos VI., Bizans İmparatoru, 15
Ioannes Paleologos V., Bizans İmparatoru, 15
Ioannes Paleologos VII., Bizans İmparatoru, 21

Ioannes Paleologos VIII., Bizans İmparatoru, 37, 39
Ioannes Şişman III., Bulgar hükümdarı, 12, 19
İpek, 65, 95, 101
Irak: Birinci Dünya Savaşı'nda, 469
Isabella, Kastilya Kraliçesi, 79, 112, †492
Isidore, Kiev Kardinali, 39, 46
Islahat Fermanı (1856), 407-8, 409-10, 419, 440-1, 492

İbni Battuta, 12
İbrahim Bey (Kazdağlı), 38, 50, 62, 364, 365
İbrahim Bey, Karaman Beyi, 38, 45, 50, 58, 62
İbrahim Hilmi Paşa, Veziriazam, 373
İbrahim I., Sultan (Deli), 182, 189, 201-6, 210-3
İbrahim Müteferrika, 326, 327
İbrahim Paşa, Mehmed Ali'nin oğlu, 380–1
İbrahim Paşa, Veziriazam: yaşam tarzı, 106–7; geçmişi ve meslek yaşamı, 110–1; Safevilere karşı seferi, 115; idamı, 117, 120–1, 128, 136; Süleyman'ın kızkardeşiyle evlenmesi, 119, 247-8, 305; ve Osmanlı'da gösteriş, 119,120; Süleyman ile ilişkileri, 119-21, 131, 141-2, 180-1; Hürrem'in kıskanması, 122; Anadolu'da isyanı bastırması, 130; ve imparatorluğun imajı, 132
İbrahim, Sultan Orhan'ın oğlu, 35
İçel (eyalet), 82, 233; ayrıca *bkz* Kilikya
Ignatiyev, Kont Nikola, 429
İlhanlı hanedanı, 4, 6-7
İltizam, 291, 302, 312, 161, 266, 290-1, 302-3, 310, 312, 318-9, 354-7, 380, 397, 399
İlyas Paşa, vezir, 34
İnebahtı (Lepanto, Nafpaktos), 57, 62, 84, 114, 144, 146-9, 158, 223, 492
İngiliz-Osmanlı Cemiyeti (İngiltere), 477
İngiltere: Yakın ve Orta Doğuya müdahalesi, 358; Çanakkale'yi geçmesi, 368; Osmanlılar ile barış (1809), 379; Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına karşı çıkması, 390, Osmanlıları Mehmed Ali'ye karşı desteklemesi, 398; Osmanlı Yahudilerini koruması, 401; Büyük Güç konumu, 404; Kırım Savaşı'nda, 406; ve Kırım Savaşı ardından Osmanlı reformları, 407; köle ticaretini yasaklaması, 413; ve Bulgar katliamları, 429; Osmanlıları Avrupa'da sınırlamak için konferans toplaması, 429; Kıbrıs'ı alması, 431; ve Rusların Osmanlıya karşı zaferi 1878), 433; donanmasının Marmara Denizi'ne girmesi (1878), 435; Müslümanların kuşkuları, 438; Mısır'ı işgali (1882), 438; ayrılıkçı Arnavut hareketini desteklemesi, 445; Almanya'ya savaş ilânı (1914), 467; Birinci Dünya Savaşı'ndaki faaliyetleri, 469-70; Türk topraklarının işgali (1918-19), 472; Türk milliyetçilerini kınaması, 480; Yunanlıların Anadolu'da ilerlemesini desteklemesi, 482; Türk-Yunan savaşında tarafsızlığını ilânı, 483
İpşir Mustafa Paşa, Veziriazam, 206-8
İran: Osmanlı meşruiyetine meydan okuma, 85; I. Selim zamanında ticarî abluka, 101; Süleyman'ın seferleri, 115; Kafkaslar'da Osmanlı ile savaşı, 155; Özbek saldırıları, 156; askeri strateji, 158; Celali asileri kabul etmesi, 169; Osmanlı ile savaşın yeniden başlaması (1603), 170; Şah Abbas'ın özel birlikleri, 170; Kutsal Birliğe karşı Osmanlı'yı desteklemeyi reddi, 261; Afgan işgali, 313; Osmanlı savaşları (1722-45), 313; Osmanlı ile barış antlaşması (1746), 323; Kafkaslar'da, 344; Napoleon'un Gürcistan'ı geri almasına destek vermesi, 361; Osmanlı ile sınırlar, 362; Napoleon'un ittifak yapma çabaları, 368; yazılı anayasa, 449; ayrıca *bkz* Safevi Devleti
İrene, İmparator V. Ioannes'in kızı, 15
İsa, I. Bâyezid'in oğlu, 27, 29
İsfahan, 103, 169, 170, 312
İsfendiyar beyliği, 21
İsfendiyaroğulları, 4, 33; *bkz* İsfendiyar beyliği
İshak Paşa, Veziriazam, 74
İshak, Karamanlı İbrahim'in oğlu, 58
İskender Bey (Scanderbeg)
İskender Münşi, 171
İskender Paşa, İstanbul şehir emini, 77
İskenderun, 83, 276
İslâm Giray III., Tatar Hanı, 224
İslâm: ve cihat, 5–6; iç çelişkiler, 85–8, 94; kutsal yerleri, 99-100, 110-1, 132, 136,

149-50, 152, 319, 366-7, 379-81, 438-9; Osmanlı İmparatorluğu'nda egemen olması, 99-100; birinci yılı, 107, 161; ve sapkın öğretiler, 130-1; din değiştirenler, 251-2, 417; fıkıh mezhepleri, 323; ve savaş yasaları, 386; eşitsizlikler içermesi, 399-400, 415-16; başka dine geçme, 408-9; kölelik kabulü, 413; Jöntürkler ve, 421, 424; ve mecelle, 422-3; ve laik reformlar, 440-2; dünya çapında, 440-3; İTK'nın benimsemesi, 465
İsmahan Sultan, II. Selim'in kızı, 141, 153
İsmail (taht adayı), 37
İsmail Paşa, Mısır Hidivi, 235, 236, 240, 267, 268, 368, 369
İsmail Paşa, Veziriazam, 236, 240, 267
İsmail, Safevi Şahı: I. Selim ile çatışması, 85–90, 91–9, 101–4, 105, 194 ve İslâm'ın binyılı, 107; I. Süleyman ile ilişkileri, 108; ölümü, 115; Türkmenler arasında bir taklidinin ortaya çıkması, 165; ve "Türkler", 486
İsmailiye, 419
İsmet (İnönü), 484, 487–8
İspanya: Mağribîlerin sürülmesi, 79; Müslümanlara karşı haçlı seferleri, 108; Osmanlı ile çatışma, 144; Osmanlı ile antlaşma (1580), 154, 158
İstanbul (Konstantinopolis): kuruluşu, 3; Osmanlılara yakınlığı, 7; I. Bâyezid'in kuşatması, 22, 23–6, 45; ablukanın kaldırılması (1403), 26; Musa'nın kuşatması, 29; Dimitrios'un saldırısı, 39; II. Mehmed'in kuşatması ve fethi, 44–8, 103–4; II. Mehmed'in inşaat ve yeniden yapımları, 48–52, 64–5, 67; yeni yerleşim, 51; adlar, 52–3, 340-1; kentin düşmesinin batı için sonuçları, 52-3; deprem (1509), 91; At Meydanı, 119, 121; tamir ve yeni inşaatlar, 119, 131-2, 307, 324-5; kütüphaneler, 175, 325; SultanAhmed Camii, 175; "Tasviri", 196; IV. Murad'ın tören alayları, 196; IV. Mehmed döneminde askeri isyanlar, 213-5; Şehzade Camii, 250; Yeni Valide Camii, 250; açlık (1686), 260; milis isyanı (1687-8), 266-8, 294; saraylar ve camiler, 305-7; III. Ahmed döneminde toplumsal huzursuzluk, 311-2; 1730 isyanı, 314-6; kente göçler, 317-8, 324-5; I. Mahmud döneminde yiyecek eksikliği ve veba, 324; şiddet olayları (1740, 1748), 323-4; Nuruosmaniye Camii, 325, 393; Alemdâr Mustafa'nın ölümünden sonra şiddet, 376; yangınlar (1660), (1756), (1826), 250, 331, 390; veba, 390; köle pazarının kapatılması, 413-4; demiryolu bağlantıları, 424; başkentin taşınması önerisi, 465; İtilaf kuvvetlerince işgali (1918), 476; İtilaf kuvvetlerinin ayrılması (1923), 483; gayrimüslim nüfus, 485; ayrıca *bkz* Ayasofya, Topkapı Sarayı
İstanbul Boğazı: Kazak saldırıları, 3, 22, 29, 44, 45, 52, 94, 167, 179, 198, 395, 492
İsveç: Lehistan'a saldırısı, 245; Rusya ile Büyük Kuzey Savaşı'nda, 286; XII. Karl'ın tazminatını Osmanlılara ödemesi, 299; Osmanlı ile anlaşmaları (1737 ve 1739), 322; Rusya ile barış (1790), 342, 346; Osmanlıların Rusya'ya karşı askeri yardımı destekleme teklifi, 346; ayrıca *bkz* XII. Karl, İsveç Kralı
İşkodra, 62, 445,
İtalya: doğu ile ticaret, 64-5; Süleyman'ın saldırısı, 117; Afrika'da sömürgeciliği, 462-3; İstanbul ve Antalya'nın işgalinde (1918-19), 476; Anadolu'dan çekilmesi, 483
İttihad-ı Muhammedi, 456
İttihat ve Terakki Fırkası (İttihatçılar Fırkası), 460, 467
İttihat ve Terakki Komitesi: *bkz* Jöntürkler
İvan IV. (Korkunç), Rus Çarı, 105, 107, 127, 142-3, 157, 492
İyonya adaları, 358
İzmir (Smyrna), 13, 30, 55, 60, 251, 291, 314, 384, 444, 479, 481, 483, 485
İzmit (İznikmid, Nicomedia), 12, 13, 202, 213, 214, 234, 391, 492
İznik (Nicaea), 3, 6-8, 10-3, 16, 18, 32, 34, 132, 152, 193, 213, 234, 492

Joseph II., Kutsal Roma İmparatoru, 340, 342, 343, 360
Juan, Don, Avusturyalı, 146
Justinyen, Roma İmparatoru: heykeli, 48, 49, 64, 239

Kabakçı Mustafa, 371, 372, 375, 421
Kabakulak İbrahim Paşa, Veziriazam, 317
Kabız, Molla, 130
Kaçarlar, 492
Kadızâde Mehmed, 192, 193, 249
Kadızâdeli hareketi, 193, 229-30, 330
Kafkaslar, 123-4, 142-3, 154-7, 170, 174, 200, 323, 341-4, 362, 379, 406, 414, 429, 435, 469, 474, 492
Kahire, 3, 25, 31, 60, 75, 78, 106, 142, 144, 180, 418, 420, 462, 463; ayrıca *bkz* Mısır
Kahve, 192, 193, 203, 214, 237, 249, 276, 306
Kalender Şah, 130
Kalenderî mezhebi, 92
Kalenderoğlu Mehmed, 168
Kalixtus III., Papa, 69
Kameniçe (Kamenets-Podol'skiy), 245-7, 249
Kamil Paşa ("İngiliz"), Sadrazam, 443, 464
Kandiye (Iraklion), 203, 205, 222, 223, 243, 244, 245, 246, 259, 262, 269
Kanije (Nagykanisza), 158, 159, 160, 240, 275
Kansu Gavri, Memlük Sultanı, 93, 98, 99
Kantemir, Dimitri, 360
Kapitülasyonlar, 352, 416, 468, 481
Kara Çavuş Mustafa Ağa, 217-9
Kara Halil Hayreddin Çandarlı: bkz Çandarlı, Kara Halil Hayreddin
Kara Haydar, 206
Kara İbrahim Paşa, Veziriazam, 258, 259, 260, 264
Kara Mehmed Paşa, 242
Kara Murad Paşa, Veziriazam, 212, 213, 214, 223
Kara Üveys Çelebi, 153
Kara Üveys Paşa, 163
Kara Vasıf, 480
Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, Şeyhülislâm, 217, 229
Karadağ (Montenegro), 299, 300, 333, 358, 429, 430, 431, 445, 463
Karadeniz: Osmanlı deniz güçlerinin girişi, 61-2; Osmanlıların Latin kolonilerini alması, 71; Osmanlı egemenliği, 70-1; Kazakların girişi, 197, 200; Rusların ulaşma hevesleri, 321; Rusların ulaşmaları, 336; Osmanlı donanmasının geliştirilmesi, 350; ticarete açılması (1856), 406
Karagöz Mehmed Paşa, 82
Karahaydaroğlu Mehmed, 206, 207
Karakol (örgütü), 22, 37, 43, 45, 63, 84, 108, 116, 117, 146, 479, 480
Karakoyunlu aşiret konfederasyonu/devleti, 58
Karaman beyliği, 6, 16, 21, 23, 33, 35, 39, 45, 52, 58; Osmanlı yönetimi, 82
Karamani Mehmed Paşa, 242
Karaosmanoğulları ailesi, 355
Karayazıcı Abdülhalim, 165
Karesi beyliği, 13, 14, 492
Karl XII. (Demirbaş Şarl), İsveç Kralı, 297, 299, 379
Karl Gustav X., İsveç Kralı, 231
Karlofça Antlaşması (1699), 285-8, 292-4, 296, 300, 320, 351, 360, 492
Kars, 156, 195, 406, 430, 482
Karşı-Reformasyon, 160
Kartal (Kagul) savaşı (1770), 333
Kasım Bey, Karaman Prensi, 76
Kasım Paşa, 143
Kasımiyye ailesi, 319-20
Kastriota klanı (Arnavutluk), 80
Katerina (Büyük) II, Rus İmparatoriçesi, 332-41, 344, 361, 383, 438, 492; ölümü, 344
Katırcıoğlu Mehmed, 213, 214
Kâtib Çelebi, 167, 186
Katolik Kilisesi: Doğu Kilisesi ile hizipleşme, 13-14; Ortodoks Kilisesi ile ilişkiler, 360; misyoner faaliyetleri, 360
Kayıtbay, Memlük Sultanı, 59, 75, 78, 82, 83
Kayseriyeli Halil Paşa, Veziriazam
Kazaklar: bölgeleri; Karadeniz'e akınları, 127, 166, 179, 198-9, 200; kurumsal kimlikleri, 127; Lehistan'ı desteklemeleri, 179; Azak'ı kaybetmeleri (1642), 202; Tatarlar ile ittifakları, 224; Lehistan'a isyanları, 223; İsveç Kralı XII. Karl'ı desteklemeleri, 297
Kazan hanlığı, 127, 492
Kazdağlı hizibi (Mısır), 364
Kazım Karabekir, 478, 479, 482, 484, 489, 490, 491
Kefe (Cavda, Kefe), 14, 34, 51, 53, 62, 65, 89, 91, 92, 123, 143, 198, 341, 492
Kemah, 96, 168, 169, 183, 188, 190
Kemalpaşazâde, Şeyhülislâm, 95, 130, 131, 134
Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Veziriazam, 202-4, 221
Kemeny, Hohn, 239

Kenan Paşa, 223, 232, 233, 235
Kerbela, 115, 441
Kerson, 339, 340
Keyhüsrev II., Selçuk Sultanı, 4
Khiva, 142
Kıbrıs, 22, 83-4, 102, 109, 144-9, 155, 194, 209, 230, 233-4, 244, 249, 262, 276, 315, 429, 431, 492
Kılburun, 341, 350
Kılıç Ali Paşa, 144, 147, 156
Kılıçarslan II., Selçuk Sultanı, 3
Kırım Savaşı, 337, 404, 406, 407, 409, 414, 424, 425, 428, 430, 492
Kırım: Tatar hanlığı, 53, 127, 144; Osmanlı deniz seferi, 62; Moskof Devleti'nin savaşa girmesi, 286; ve 1768-74 Osmanlı-Rus savaşı, 333; Osmanlı-Rus çatışma konusu olarak, 338-42; Rusya'nın ilhakı, 383-4; ayrıca *bkz* Tatarlar
Kızıl Deniz: Nil'e ve Akdeniz'e kanalla bağlanması, 111, 142; Portekiz-Memlük rekabeti, 111; Osmanlı kontrolü, 125
Kızılbaşlar, 94, 95, 101
Kii, 65
Kilikya, 3, 4, 75, 82, 130, 233, 482, 492, ayrıca *bkz* İçel
Koca Halil Paşa, 279
Koca Mahmud Ağa, 274
Koca Mustafa Paşa, Veziriazam, 91
Koca Ragıp Paşa, Sadrazzam, 328
Koca Sinan Paşa, Veziriazam, 142, 155, 158, 159, 165, 174, 175, 251
Koca Yusuf Paşa, Veziriazam, 340, 341
Koçu Bey, 189
Komnene ailesi, 55
Konstantin Dragaş, Serez Prensi, 21
Konstantin I. (Büyük), Roma İmparatoru, 3
Konstantin XI., Bizans İmparatoru (eski Mora Despotu), 40, 43, 45, 48
Konstantinopolis Antlaşması (1915), 472
Konstantinopolis: *bkz* İstanbul
Konya (Iconium), 3-4, 64, 73-5, 140, 236, 350, 394, 468; savaşı (1831), 394
Korais, Adamantios, 384
Korfu, 57, 84, 110, 117, 151, 300
Korint, 22, 40, 55, 84, 146, 384
Korkud, II. Bâyezid'in oğlu, 74, 77, 85, 89, 92-3
Korsanlık ve korsanlar: Doğu Akdeniz'de, 84, 108, 145, 200; Adriyatik'te, 200; Malta, 203
Kosova savaşı (1389), 19; ikinci savaş (1448), 35
Koszeg (Güns), 114
Kozanoğulları hanedanı, 412
Kozluca (Suvorovo) savaşı (1774), 335
Kölelik, 413, 415, 419
Köprülü ailesi, 259, 291, 310
Köprülü Mehmed Paşa: ölümü ve başarıları, 208, 216, 221, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 252, 253, 263, 274, 289, 290, 291, 292, 492
Köse Mihail, 68
Köse Mustafa Paşa, 369, 372
Kösedağ savaşı (1243), 4
Kösem Sultan (Mahpeyker), I. İbrahim'in annesi: otorite ve etkinliği, 178–9, 188, 211, 229; ve Hafız Ahmed Paşa, 186, 188; Padişaha aracılık etmesi, 191, 193-4; ve İbrahim'in aşırılıkları, 210-2; sancak-ı şerifi kullanmayı reddetmesi, 213-4; ve Melek Ahmed Paşa'nın azli, 217; öldürülmesi, 218-9, 222; isyancıların başını istemeleri, 224; ve Boğazların savunması, 236-7
Kraloğlu İshak Bey, 55
Kritovulos, 72
Kruje, 58
Kudüs: Müslümanların eline geçmesi (1187), 22; Cem için sığınma yeri düşünülmesi, 75; I. Selim'in ziyareti, 99; Osmanlıların alması,102; Hıristiyanların ilgili iddiaları, 107-8; Mescid-i Aksa, 136; Hürrem Sultan'ın vakıfları, 136; Hıristiyan kutsal yerleri, 137, 288; Birinci Dünya Savaşı'nda, 470
Kuleli Vak'ası, 492
Kureyş kabilesi, 132, 438
Kut-al-Amara, 470
Kutsal Birlik, 117, 122, 199, 261-2, 268, 271-3, 283-6, 289, 304, 311
Kutsal Roma İmparatorluğu: Osmanlı elçileri, 81; V. Karl'ın canlandırması, 107; ayrıca *bkz* Avusturya-Macaristan
Kuyucu Murad Paşa, Veziriazam, 163, 168-70, 175, 187
Kuzey Afrika: İspanyolların "yeniden fethi", 116; Habsburg ile Osmanlılar arasında çelişki konusu, 148; III. Murad'ın ilgili politikası, 153-4; Müslümanları, 442; İtalyan sömürgeciliği, 462

Küçük Kaynarca Antlaşması (1774), 336-9, 344, 361-2, 383, 437-8
Küçükalioğulları hanedanı, 412
Kürdistan, 488
Kürtçe, 488
Kürtler: ve Birinci Dünya Savaşı sonrası düzenlemeleri, 481–2; kimlik, 487-8; Şeyh Said isyanı (1925), 488
Kütahya, 4, 89-0, 138-9, 141, 234, 394, 492

La Goletta, 116, 144
Lahsa eyaleti, 125
Lala Mustafa Paşa, 142, 146, 155
Lâle Devri, 308, 309, 311, 324, 325, 329, 492
Lawrence, T.E., 471
Layard, Sir Austen Henry, 436
Lazar, Sırp Prensi, 18, 19, 54, 461
Lehistan Tahtı Savaşı (1733-5), 322
Lehistan: I. Selim'in anlaşması, 94, 102; ve Kazaklar, 167; Otuz Yıl Savaşları'nda, 179; Eflak'ın verilmesi, 180; Osmanlılar ile barış antlaşması (1623), 197; Moskof Devleti'yle ilişkileri, 199; Kırım Tatarlarıyla çatışma, 205, 223-4; Kazakların isyan etmesi, 223-4; Rakoçi'nin devlete karşı girişimleri, 231; IV. Mehmed'in seferleri, 246-8; Avusturya Habsburglarını desteklemesi, 256; Podolya'yı geri alma planları, 259, 261; Kameniçe hisarının yıkılması talebi, 272-3; Osmanlılar ile barış antlaşması (1699), 285-6; Moskof Devletiyle antlaşma (1686), 286; Büyük Petro ile ittifak, 297; üçüncü bölünmesi (1795), 321; Osmanlıların Rus tehdidine karşı desteklemesi, 332-3; birinci bölünme (1772), 335, 340; 1848 devriminden sığınmacılar, 405
Lello, Henry (Sir), 167
Leo X., Papa, 102
Leonard, Sakız Başpiskoposu, 46
Leopold I., Kutsal Roma İmparatoru, 239, 242, 254, 261
Leopold II., Kutsal Roma İmparatoru, 343, 360
Levant'ta Barışın Sağlanması Antlaşması (1840), 396, 401
Levni, 305, 307
Libya, 441, 460, 465
Liman von Sanders, Otto, 467
Limni, 18, 46, 223, 226, 231, 237, 334, 476
Litvanya, 64, 65, 107, 297; *bkz* Lehistan,
Livadya, *bkz* Yalta
Londra Antlaşması (1915), 472
Longo, Giovanni Giustiniani, 46
Louis XI., Fransa Kralı, 77
Louis XIV., Fransa Kralı, 243, 269, 272, 284, 304, 307, 308
Louis XVI., Fransa Kralı, 346
Lozan Antlaşması (1923), 483, 484, 485, 487, 492
Lucas Notaras, Grandük, 48
Ludwig II., Macaristan ve Bohemya Kralı, 111-3
Lübnan, 163, 191, 222, 320, 412, 492
Lütfi Paşa, Veziriazam, 132, 137
Lütfullah, Prens, 448

Maanoğlu Fahreddin, 163, 191
Macaristan: I. Bâyezid ile çatışma, 23; Venedik'in ittifak çabaları, 38; II. Murad ile savaş, 38-9; Varna yenilgisi, 42; ve II. Mehmed'in Balkan seferleri, 53-4, 58; Osmanlılara karşı birliğe girmesi (1501), 84; I. Selim ile ilişkileri, 94; Osmanlılar ile barış antlaşması (1513), 102; Süleyman'ın seferleri, 108, 111, 113-4; dinî ayrılıklar, 123; 1593-1606 savaşında, 158-9; ve Varad (Oradea) heykelleri, 239; IV. Mehmed'in 1663 seferi, 239-40; Habsburg hegemonyası, 254; Habsburgların ilerlemesi, 261-2, 268, 270-1; Kutsal Birlik kuvvetlerinin Fransızlar ile savaşa yönlendirilmesi, 269; Osmanlıların ilerlemesi (1690), 275; Osmanlıların çekilmesi, 280; Osmanlıların Avusturya'ya terki, 284-5; sınırın eski haline gelmesi (1718), 301; 1848 devriminden sığınmacılar, 405; ve Bosna ve Hersek'in işgali, 431; ayrıca *bkz* Avusturya-Macaristan
Macfarlane, Charles, 388
madenî para: değerinin düşürülmesi, 42, 67, 160, 216, 224; eksikliği, 269; ve vergi ödemeleri, 278; İstanbul adı yazılması, 341 & n

Mahfiruz, II. Osman'ın annesi, 178
Mahidevran (I. Süleyman'ın cariyesi), 122, 128
Mahmud Bey, Karamanlı beyi, 6, 344, 356
Mahmud I., Sultan: İsveç tüfeklerini kabulü, 299; tahta geçişi, 316; ve Patrona Halil isyanı, 316-7; İstanbul'a göçe karşı çıkması, 317-8; reform ve modernleştirmeleri, 318; kırsal alana yerleşim politikası, 318-9; Kudüs'teki Müslüman mabetlerini tamiri, 320; idare, 324; inşaat ve kalkınma programı, 325-6; kıyafet kuralları, 330
Mahmud II., Sultan: türbesi, 33; Topkapı Sarayı hak., 305-6; şehzadeliği, 371; tahta geçmesi, 375; oldu bittiyle karşı karşıya kalması, 375-6; ve yeniçerilerin beceriksizliği, 380; ve Mısır'da Mehmed Ali yönetimi, 380-1; idare ve reformlar, 381; ve Yunan bağımsızlık hareketi, 381-2; ve taşra ayanı, 3881-2; Mehmed Ali'den destek istemesi, 384; yeni askeri birlikler oluşturması, 385; dini sembolizm, 385-6; yeniçeri ocağını kapatması, 385-7; yeni ordu oluşturması (Asakir-i Mansure-i Muhammediye), 387-8; biniciliği, 388; imparatorluktaki gezileri, 391; inşaat programı 393; portreleri, 393; ölümü, 395; gayrimüslimlerin korunması, 416
Mahmud Nedim Paşa, Sadrazam, 424, 426
Mahmud Paşa Angeloviç, Veziriazam, 54, 57, 71
Mahmud Raif Efendi ("İngiliz"), 369
Mahmud Şevket Paşa, Veziriazam, 458-60, 463-7, 492
Mahmud, I. Abdülhamid'in oğlu: *bkz* Mahmud II.
Mahmud, I. Mehmed'in oğlu, 33
Makedonya İç Devrimci Örgütü (MİDÖ), 451
Makedonya: I. Bâyezid'in fethi, 23; Bulgaristan'ın bir bölümünde hak iddiası, 430; milliyetçi hareket, 451-3; Hıristiyan nüfus, 453 & n; Osmanlıların kaybetmesi, 465
Maksimilyan Emanuel, Bavyera Prensi, 270
Maksimilyan I., Kutsal Roma İmparatoru, 102, 111
Maksimilyan II., Kutsal Roma İmparatoru, 138
Malatya, 82, 99
Malaxos, John, 175
Malazgirt (Manzikert) savaşı (1071), 492
Malipiero, Domenico, 59, 60
Malki, Esperanza, 161, 174
Maloumyan Haçatur, 451
Malta: Sen Jan Şövalyeleri, 109, 124; Osmanlı Kuşatması (1565), 124; korsanların Osmanlı gemilerine saldırması, 203; donanmanın Osmanlıya karşı savaşta Venedik'i desteklemesi, 223
Manisa, 90, 92, 110; camii, 175
Manuel Komnenus I., Bizans İmparatoru, 4
Manuel Paleologos II., Bizans İmparatoru, 18, 21, 24, 28, 33, 36, 37, 39, 492
Mara, II. Murad'ın karısı, 40, 126
Maria Theresa, Kutsal Roma İmparatoriçesi, 331
Marlowe, Christopher: Büyük Timurlenk, 27
Marsigli, Kont Luigi, 287
Martinuzzi, George, Varad (Grosswardein) Piskoposu, 119, 123
Maruniler, 412
Mary, II. Louis'nin karısı, 105, 112, 148, 306
Masuki, Şeyh İsmail, 130
matbaa: Arapça harflerle, 325-6
Matthaeus Kantakuzenos, Bizans İmparatoru, 15
Matyas Corvinus, Macar Kralı, 54, 69, 113, 120, 492
Mavrokordato, Aleksandr (Aleksandr İskerletzâde), 270, 280, 284
Mavrokordato, Nikola, 360
McMahon, Sir Henry, 472
meclis: partiler ve muhalefet, 460-1
Medici, Lorenzo de, 78
Medine: *bkz* İslâm'ın kutsal yerleri
Mehdi isyanı (1881), 419
Mehmed Abid Efendi, II. Abdülhamid'in oğlu, 458
Mehmed Abid Efendi, II. Abdülhamid'in oğlu, 458
Mehmed Ali Paşa: Mısır valiliği, 355, 366, 379; II. Mahmud'un İstanbul'a daveti, 384; ve Nizâm-ı Cedid'in eğitimi, 388; ordu ve donanmayı iyileştirmesi, 394; Suriye'ye saldırısı, 394; bağımsızlık istemi,

395; Avrupa devletlerine ona karşı müdahalesi, 395-6; Reşid Paşa'nın düşmanlarına rüşvet teklifi, 401; Müslümanların kutsal yerlerini kurtarması, 439
Mehmed Arif Ağa, 370
Mehmed Birgivî, 193
Mehmed Emin Ali Paşa, *bkz* Ali Paşa
Mehmed Ferit Paşa, Sadrazam, 443
Mehmed Giray II., Kırım Hanı, 156
Mehmed Giray III., Kırım Hanı, 198
Mehmed I., Sultan: kardeşleriyle çatışması, 28-30; padişah olması, 30; ona karşı isyanlar, 30; ölümü ve halefi, 33-34; ve Osmanlı topraklarının bölünmesi, 35; Sırplarla çatışması, 38-9; Şeyh Bedreddin'i idam ettirmesi, 32; camii, 278
Mehmed II., Sultan: babasının çekilmesi sonucu tahta geçmesi, 41-2; paranın değerini düşürmesi, 42; yönetimi, 42-3; tahttan uzaklaştırılması, 43; tahta tam yetkiyle dönüşü, 43; Konstantinopolis'i kuşatıp alması, 44-8; Ayasofya'yı koruması, 48; İstanbul'u yeniden inşası, 49, 64; Balkan seferleri, 54-5, 58, 62; Trabzon seferi, 56-7; doğu sınırlarını koruması, 58-60; donanmayı geliştirmesi, 61; orta Avrupa'ya akınlar, 63; Roma'yı fethetmeyi ummaması, 64; ölümü ve halefi, 64; ticari başarıları, 64-5; toprak politikası, 67; idari sistem ve memurlar, 68-70; yeniçerilerle ilişkiler, 70; kanunnameler, 70; yetenekleri ve ilgi alanları, 72; gömülmesi, 73; XI. Konstantin ile anlaşması, 76; Endülüs Müslüman heyetini kabulü, 79; evrensel hükümdar olma emeli, 102; Mahmud Paşa Angeloviç ile ilişkileri, 120; saray törenleri, 135; camii, 137
Mehmed III., Sultan: tahta geçişi, 150; sünnet düğünü, 162; Avusturya Habsburgları ile savaş, 158-9, 213n; ölümü, 160; padişahlıktan önce eyalet yönetmesi, 172; Yahudilere davranış, 174; gömülmesi ve türbesi, 175
Mehmed IV., Sultan ("Avcı"): küçük yaşta babasının yerine geçmesi, 182, 212; ve Karaçelebizade Abdülaziz, 217; askerlerin vaatler istemesi, 224-5; ordunun başına geçmesi, 227; ve Abaza Hasan isyanı, 232; avlanma, 236, 243; törenler ve geçit alayları, 237; Abdurrahman Abdi'nin kayıt tutmasını teşviki, 243; Lehistan'a karşı seferi, 246; içki karşıtlığı, 249; İslâm'a geçişler, 252; Moskof Devleti'ne karşı sefer, 253; Avusturya Habsburglarına karşı sefer hakkında, 255; Viyana yenilgisi, 257; ve Osmanlıya karşı Kutsal Birlik, 259-60; kurulan komplolar, 264-5; halefi sorunu, 265; askerlerin tahttan indirilmesini istemeleri, 265-6; ölümü ve gömülmesi, 266; yeniden tahta geçmesi önerisi, 278; çocukken Köprülü Mehmed'in danışmanlığını yapması, 292; ve hilafet, 437
Mehmed Kamil Paşa, Sadrazam, 443
Mehmed Nesrî, 35, 71
Mehmed Raşid Efendi, Vakanüvis, 307, 312
Mehmed Raşid Paşa, 428
Mehmed Reşad V., Sultan, 459, 468, 477
Mehmed Rüştü Paşa, Sadrazam, 426
Mehmed Said Efendi, 326
Mehmed Sait Paşa, Sadrazam, 443
Mehmed, I. Süleyman'ın oğlu, 119, 128, 141
Mehmed, II. Bâyezid'ın torunu, 92
Mehmed, III. Mustafa'nın kardeşi, 331
Melek Ahmed Paşa, Veziriazam, 196, 216-7, 229
Meleki Hatun, 225
Menşikov, Prens Aleksander, 406
Mengli Giray, Kırım Hanı, 62, 89
Menteşe beyliği, 4, 16, 35, 44
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Sadrazam, 228, 247, 253-4, 257-8, 293
Mesih Paşa, Sadrazam, 63
Metternich, Prens Clemens Lothar Wenzel, 337
Mevlevî dervişler, 193
Midhat Paşa, Veziriazam, 411-2, 425-7; yargılanması ve öldürülmesi, 444
Mihail Şişman, Bulgar Çarı, 12,
Mihaloğulları hanedanı, 17
Mihrimah Sultan, I. Süleyman'ın kızı, 136, 138, 140
Milano Dükü Francesco Sforza, 69
Milletler Cemiyeti, 481
Minkarizâde Yahya Efendi, Şeyhülislâm, 249, 251, 252

Mircea, Eflak Voyvodası, 23, 29, 30, 33
Miryakefalon savaşı (1176), 4
Missolonghi, 384, 385
Mistras, 22, 46
Mitsiwa, 126
Mocenigo, Domenico, 285
Moğollar, 4, 24, 100, 115
Mohaç savaşları (1526), 111; (1687), 262
Mondros mütarekesi (1918), 476
Montague, Lady Mary Wortley, 148
Montecuccoli, General Raimondo, 148, 306
Mora (Peloponez): Osmanlı-Venedik Savaşı (1715-17), 299; Osmanlılara iadesi, 311; 1768-74 Osmanlı-Rus savaşında, 333; ve Yunan bağımsızlığı, 381-3
Morosini, Francesco, 244, 262
Moskof Devleti: *bkz* Rusya
Mozambik, 154
Mudanya mütarekesi (1922), 483
Muhammed bin Abdülvehhab, 366
Muhammed Hz.: Konstantinopolis'in alınacağı kehaneti, 44; ve hilâfet, 132; sancak-ı şerif, 214; hırkaları, 237, 261; kılıcı, 437
Muhsinzâde Mehmed Paşa, Veziriazam, 333-4
Murad Bey (Kazdağlı), 364
Murad I., Sultan: tahta geçmesi, 15; öldürülmesi, 19; sefer ve fetihleri, 17; yeniçeri toplaması, 25-6; Arnavutluk'ta, 18; devşirme sistemi, 15
Murad II., Sultan: babasının yerine geçmesi, 34; Mustafalar ile çatışması, 34; dönemi, 34-5; Balkanlar'da, 37-8; ve Şahruh'un egemenliği, 38-9; tahttan çekilmesi, 40; Macarlara karşı ordunun başına geçmesi, 42; ölümü, 43; geri çağrılması, 42
Murad III., Sultan: kardeşlerini öldürtmesi, 150; tahta geçişi, 150; döneminde veziriazamlığın önemini yitirmesi, 151; dönemi ve idaresi, 151; hanesi ve yaşam tarzı, 151-2; Kuzey Afrika ve Akdeniz'de saldırgan politikaları, 153; mistik konulara meraklı, 153; ölümü, 159; ve orduda huzursuzluk, 161; Galata'da gözlemevi kurması, 173; Manisa camii, 175; edebiyat ve sanat hamisi, 175
Murad IV., Sultan: tahta geçmesi, 184; ve Abaza Mehmed'in idamı ve gömülmesi, 186-7; isyancı askerlere boyun eğmesi, 186-7; yetki ve idaresi, 188-90; Safevilere karşı seferleri, 194-5; toplumsal/ahlaki programı, 192; gayrimüslimlere ilişkin yasalar, 192; derviş ve din adamlarına karşı tutumu, 193; İstanbul'a törenle girişi, 195; Safeviler ile barış (1639), 200; ölümü, gömülmesi ve halefi, 201-2; Varvar Ali'nin hizmeti, 209; ve Yeni Cami külliyesi, 250; ve III. Ferdinand, 270
Murad V., Sultan, 427, 435
Murad, Cem Sultan'ın oğlu, 98
Murad, Prens Ahmed'in oğlu, 94
Murtaza Paşa, 233-4,
Musa Çelebi, 187
Musa, I. Bâyezid'in oğlu, 27, 29, 30, 32,
Musahib Mustafa Paşa, 246, 247, 250, 252
Mustafa Âli, Gelibolulu, 135, 152, 171
Mustafa Efendi, Selanikli, 139, 149, 153, 162
Mustafa Fazıl Paşa, 419, 421
Mustafa I., Sultan: ilk kez tahta geçmesi ve indirilmesi, 177-8; yeniden tahta çıkması (1622) ve tekrar indirilmesi (1623), 180-3; ölümü, 201
Mustafa II., Sultan: ve IV. Mehmed'in halefi sorunu, 265; Lehistan'a karşı orduyla gitmesi, 246; sünnet düğünü, 247-8; tahta geçişi, 281; orduyu sefere çıkarması, 282; "Davud'un kılıcını" kuşanması, 282; tahttan indirilmesi, 293; portreleri, 307; Hıristiyan gemilerine karşı korsan faaliyetlerini yasaklaması, 321
Mustafa III., Sultan, 282, 293, 330, 331, 341, 346-7
Mustafa IV., Sultan, 355, 371-6
Mustafa Kemal (Atatürk): cumhurbaşkanı olması, 1, 483-4; başarıları ve etkisi, 433, 490; Trablusgarp savunmasında, 463; savaş sonrası ulusal kurtuluş için planları, 478-9; giyabında ölüme mahkum olması, 481; TBMM başkanlığına seçilmesi, 481; Türkiye'nin savunmasını örgütlemesi, 483; ve hilâfetin kaldırılması, 484; anayasayı ilân etmesi, 484; Pantürkizm'i kınaması, 487; siyasi muhalefeti susturması, 489; suikast girişimi, 489; nutuk (1927), 489-90
Mustafa Naimâ: ve Giray komploları, 185; Maanoğlu Fahreddin'in oğlu Hüseyin

hak., 191; Sivas'tan talepler hak., 207; Gürcü Abdünnebi isyanı hak., 213; Varvar Ali Paşa hak., 216n; Karaçelebizâde Abdülaziz hak., 217; Kösem Sultan'ı övmesi, 217; Köprülü Mehmed hak., 231; Abaza Hasan'ın öldürülmesi hak., 235; Venedik'in Boğazları ablukası hak., 237
Mustafa, I. Bâyezid'in oğlu ("Düzmece Mustafa"), 30-1, 33, 35, 68
Mustafa, I. Mehmed'in oğlu ("Küçük Mustafa"), 34-5
Mustafa, I. Süleyman'ın oğlu, 119, 122, 128-9
Mustafa, II. Mehmed'in oğlu, 64, 71
Musul, 196, 318, 323, 363, 441, 478
Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 480
Müezzinzâde Ali Paşa, 146, 147

Nadir (Han) Şah (Tahmasb Kuli Han), 313, 323
Nakşa (Naxsos), 55
Nakşibendiler, 389, 399
Namık Kemal, 421, 429n, 443, 486
Napoleon I. (Bonaparte), Fransız İmparatoru, 349, 353-4, 359
Napoleon III., Fransız İmparatoru (daha önce Louis-Napoleon), 418
Napolcon Savaşları, 352, 358
Napoli: II. Mehmed'in topraklarına saldırısı, 62; Otranto'yu geri alması, 77; Fransa kralı VIII. Charles'ın ele geçirmesi, 112; Fransız kuşatması, 113
Nasi, Josef, 147, 173
Nasri hanedanı, 79
Nasuh Paşa, Veziriazam, 163, 169; idamı, 170
Nasuhpaşazade Hüseyin Paşa, 202, 206
Navarin (Pylos) savaşı (1827), 384
Nazım Hikmet: Şeyh Bedreddin Destanı, 32
Nazım Paşa, 464
Neccf, 115, 441
Nefise Sultan, Karamanlı Alaeddin Bey'in karısı, 20
Nevşehir (eski Muskara), 318
Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, Sadrazam, 159, 301, 303, 318, 326, 329
Nicholas V., Papa, 46
Nigbolu (Nikopolis) savaşı (1396), 23, 40
Nikola I., Rus Çarı, 394, 406
Nikola II., Rus Çarı, 449, 452-3
Nil nehri: Kızıl Deniz'e bağlantı kanalı, 111, 125-6
Nis, 77
Niş, 18, 120, 263-4, 273,
Nizam-ı Cedid ordusu, 349, 354-5
Nizip savaşı (1839), 395
Nova Brdo, 53,
Nubya, 126
Numan (Bey) Paşa (Köprülü), Sadrazam, 228, 290, 300
Nurbanu Sultan, III. Murad'ın annesi, 151-2, 154

Ohsson, Ignatius Mouradgea d', 438
Olivera, I. Bâyezid'in oğlu, 20
Oniki Ada, 463
Ordin-Nashchokin, Afanasii, 321
Orhan, Sultan, 68
Orhan, şehzade Süleyman'ın oğlu, 30, 45
Orlik, Hetman Pylyp, 299
Orlov, General Vladimir, 383
Ortodoks Kilisesi: Osmanlı İmparatorluğunda, 145; ve Hıristiyan kutsal yerleri, 289; ve Küçük Kaynarca antlaşması, 337; Katolik Kilisesi ile ilişkileri, 359; ve Ruslar'ın Balkanlar'a müdahalesi, 359; Avusturya'daki konum, 359-60; ve Yunan bağımsızlığı, 382; ve Sırp ayaklanmaları, 401; Protestanlık karşıtlığı, 409
Osek (Osijek), 262, 275
Osman I., Sultan: rüyası, 2; kökenleri, 5, 11; Bizanslıları yenmesi (1301), 5, 7; Müslüman inancı, 5; ölümü ve gömülmesi, 11-2; anısına camiler, 16; güçlenmesi, 35
Osman II. (Genç), Sultan: sefer kıyafeti, 176; babası öldüğündeki yaşı, 178; tahta geçmesi, 178; Otuz Yıl Savaşlarında, 178-9; öldürülmesi, 180-2; tütünü yasaklaması, 192; Varvar Ali'nin hizmeti, 209-10
Osman III., Sultan, 325, 330, 331
Osman Nuri Paşa, 439
Osman, şehzade Ahmed'in oğlu, 93
Osmanî nişanı, 420
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti (OHC), 451, 452
Osmanlığı İmparatorluğu: sona ermesi (1923), 1; gücü ve kapsamı, 1-2; kuruluş

tarihi (1299), 2; kökenlerine ilişkin efsane, 10-11; dünya fethinin simgesi Kızıl Elma, 44; II. Mehmed döneminde ticaret ve refah, 64-5; düzenli ordu, 66-7; savaşçı ailelerin desteği, 68; kanunnameler, 70, 133; ittifak evlilikleri, 71; diğer güçlerle diplomatik ilişkiler, 81, 102-3, 296-7, 327; Memlükler ile savaş (1485-8), 82; Portekiz ile rekabet, 85, 98, 101, 124-5; İslâm dünyasında egemenlik mücadelesi, 85-6; ve şehzade-vali sistemi, 91 & n, 171; Memlükleri yenmesi, 100; ülkede İslâm egemenliği, 100; ticaret yollarını kontrolü, 101; Habsburglar ile çatışmalar, 112, 116, 123, 138; kapitülasyonlar, 117, 416, 468; donanmanın Hindistan'a gitmesi, 117-8; Macaristan'da fetihler, 123; doğuya ve güneye genişleme, 124-5; Moskof Devleti'yle ilişkiler, 127; ve dinî sapkınlar, 130; klasik sanat ve mimarisi, 131-2; sultani kanunlar, 133; kutsal yerlerin koruyucu olarak, 136; saray tören adabı, 135; IV. Ivan ile anlaşma, 143; Batı Akdeniz'de, 144; İran ile Kafkaslar'da savaş, 155; Habsburglara saldırı (1593-1606), 157-60; 16. yy sonlarında ekonomik/mali dengesizlik, 160; III. Murad döneminde orduda huzursuzluk, 160-1; 17. yy başındaki ayaklanma ve isyanlar, 163-5; Safeviler ile savaşın yeniden başlaması (1603-16), 170-1; ülkede gayrimüslimler, 66, 192, 224, 250, 278, 329; sefer komutanları ve sorumlulukları, 172; padişahın rolü ve konumu, 172-3; memurlar ve idare, 173; I. Ahmed döneminde dinî püritenlik, 175-6; şehzadelerin rolünün azalması, 177; bürokratik merkeziyetçilik, 182-3; tavsiye risaleleri, 189; aydınlar, 189; orduda reform, 190, 201, 213, 376; Otuz Yıl Savaşlarında, 197; Safeviler ile barış (1639), 200; Venedik ile savaş (1638-69), 203-4, 222, 226; Kafkas ve Balkan kökenli memurlar, 216; himayecilik, 238; orta Avrupa seferi (1663-4), 239-42; Habsburglar ile antlaşma (1664), 242; Girit'i geri alması, 244; Lehistan'a karşı sefer, 245; Moskof Devleti'yle savaş (1677-8), 253; Moskoflar ile antlaşma (1681), 253; Avusturya Habsburgları ve Kutsal Birlik ile savaş (1683-99), 259; Viyana yenilgisi (1683), 257; ona karşı Hıristiyan ittifakı (1684), 259; savaş vergileri, 262; askere alım, 274; barış görüşmeleri ve antlaşmaları (1699-1700), 284; sınır belirleme, 287; Hıristiyan kutsal yerleri, 288; varlık vergisi, 290; İsveç kralı XII. Karl'ı koruması, 297-8; Rusya ile savaş (1710), 298; Venedik ile Mora'da savaş (1715-17), 299; şehzadelerin rol ve konumlarının değişmesi, 301-2; iktisadi ve ticarî gelişmeler (18. yy), 303; teknolojik yeniliklere açıklık, 304; yiyecek ve içecekler, 306; toplumsal yaşam, 306-7; ve İran'ın Afganlarca işgali, 312; İran'la savaş (1722-30), 313; III. Ahmed'e karşı isyan, 312-3; göçler, 313; Arap eyaletleri, 318; Rusya ile savaş (1735-8), 322; Nadir Han ile çatışma, 323; İran ile barış antlaşması (1746), 323; modernleşme (18. yy), 327; Batı etkisini sınırlaması, 328-9; kıyafet yasaları, 329; Rusya ile savaşlar (1768-74 ve 1887-92), 332-4; Rusya ile antlaşma (1774), 333; Avusturya ile barış antlaşması (1791), 343; Rusya ile barış (1792), 344; Rus savaşlarından sonra ticarî ve mali kriz, 345; dış borç alınması, 346; III. Selim döneminde ordu ve donanmada ıslahat (Nizâm-i Cedid birlikleri), 347-51, 368-70; Karadeniz donanmasının büyütülmesi, 350; barış görüşmelerinde üçüncü taraf aracılığını kabulü, 351-2; Fransa'ya karşı İkinci Koalisyon'da, 353; taşrada huzursuzluk ve eyaletlerin gücü, 354, 380, 381, 412; Rusya ile savaş (1806-12), 360-1, 369, 378-9; 19. yy başında reformlar, 376; ve "Batı Sorunu", 378; yeni ordu oluşturulması (Asakir-i Mansure-i Muhammediye), 387-8; Rusya ile savaş (1828-9), 390; II. Mahmud'un idarî reformları, 391; taşrada ilk nüfus sayımı (1830-1), 391; kıyafet ve sınıf farklılıkları, 392-3; ceza yasası ve hukuk dışı cezanın kaldırılması, 392; batının kültürel etkisi, 393-4; ve Avrupa devletleri için "Doğu Sorunu", 395-6; İngiliz hamiliği, 396;

Avrupa'nın talepleri, 399; toplumsal-dini eşitsizlikler, 400-1; II. Mahmud döneminde enflasyon ve devalüasyon, 402; kâğıt para ve çift maden esasının benimsenmesi, 402; kırsal kaynakların tahriri (1843), 403; orduya gayrimüslim alınması, 403; Kırım Savaşı'nda, 406; "Avrupa'nın hasta adamı", 405-6; Paris Antlaşması'nda tanınması (1856), 406; hukuki reformlar (1864), 411; yabancıların etki ve konumları, 415; toprak hakları, 418; medeni kanunun değiştirilmesi, 422; I. Abdülaziz döneminde mali karışıklık, 425; I. Abdülaziz döneminde donanmanın geliştirilmesi, 424; Rusya ile savaş (1877-8), 429-30; Berlin Antlaşması ile toprak kaybı, 430; Rusların savaş tazminatı getirmesi, 430-1; batının aşağılaması, 433-34; demografik değişiklikler, 435-6; Müslümanlar arasındaki çeşitlilik, 440; ve diğer ülke Müslümanları, 440-1; Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi (1908), 454; Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Girit'i yitirmesi (1908), 455; meclis seçimleri (1908), 455; grevler, 449, 456; ordunun karşı darbesi (1909, "31 Mart Vakası"), 458-9; Kanun-i Esasi'nin değiştirilmesi (1909), 459; Balkan topraklarının kaybı, 465; başkentin İstanbul'dan taşınması önerisi, 465; 19. yüzyıldaki iktisadi-ticari değişimler, 466; seçimler (1914), 466; Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'yı desteklemesi, 467-9; Alman askeri yardımı, 468; Birinci Dünya Savaşı'nda savunma, 470; Birinci Dünya Savaşı'nda kayıplar, 470; ateşkes (Mondros 1918), 476; savaş suçları mahkemesinin başlaması (1919), 477; seçimler (1920), 480; Birinci Dünya Savaşı sonrası düzenlemeler ve parçalanma, 483-4; etnisite, 485

Osmanlılar (imparatorluk öncesi): ilk kayıtlara geçmeleri, 5-6; İslâm dinini savunmaları, 9-10; dindaşlarına saldırılar, 14; toprak kazanımları, 14; Trakya'da, 15, hanedan evlilikleri, 20; Hıristiyan gençlerin askerlik için devşirilmesi, 26n; Timurlenk'e yenilgi, 26-7; hanedan mücadeleleri, 28; kardeş katli, 35; bölgesel birlik ve egemenlik, 36-7; tahta geçme uygulamaları, 36; barut ve ateşli silah kullanımı, 47, 61, 85, 96; Karadeniz donanması, 53; denizdeki gelişmeler, 61; batı Karadeniz kolonilerini ilhakları, 62; Rodos'a denizden saldırılar, 63; ekonomik sistem, 65; idari sistem ve yönetici sınıf, 66-7; düzenli ordu, 66; İslâmî meşruiyet iddiası, 85-6; Peygamber'in varisleri olarak, 132

Otranto, 63, 75, 77

Otto I., Yunan Kralı, 390

Otuz Yıl Savaşları (1618-48), 178-9, 197, 351

Öküz Mehmed Paşa, Veziriazam, 171

Ömer Bey (Turahanoğulları), 55, 68

Ömer Efendi 178, 180, 181

Ömer Paşa el-Davud, 362

Özbek devleti, 95, 108

Özdemir Paşa, 126, 141, 155

Özdemiroğlu Osman Paşa, Veziriazam, 155, 156

Özi (Ochakiv, Cankerman, Özi), 118, 187, 199, 202, 229, 231, 259, 287, 297, 322, 341, 350

Padişah (sultan): halife olarak, 49, 437, 441; konumunun zayıflaması, 172; kutsal yerlerin hamisi olarak, 439-40; güçlerinin sınırlandırılması (1909), 459; mevkinin lağvı (1922), 483-4

Paget, William, 6. Baron, 280, 284

Papalık: Osmanlılara karşı birlikte (1501), 84, ayrıca *bkz* Kutsal Birlik

Pardoe, Julia, 306

Paris Antlaşması (1856), 406-7, 425

Paris Fuarı (1867), 418

Paris: Osmanlı muhalefetinin kongreleri (1902), 448 (1907), 451

Pasarofça Antlaşması (1719), 304, 322, 360

Passi, David, 174

Patrona Halil isyanı (1730), 315, 316, 317, 372

Paul I., Rus Çarı, 344

Pavia savaşı (1525)

Pazvantoğlu Osman Paşa, 356-7

Peçuylu İbrahim, 166, 178

Pertev Paşa, 392, 444
Peşte, 122
Petervaradin, 262, 263, 268, 273, 280, 281, 282, 283, 284, 300, 327
Petro I. (Büyük), Rus Çarı, 199, 360
Petroviç, Yorgi ("Kara Yorgi"), 359
Petru Rareş, Eflak Voyvodası, 118
Philip II., İspanyol Kralı, 105, 108, 144, 146, 148, 171
Philip III., İspanyol Kralı, 171
Picot, François Georges, 472
Pir Ahmed, Karamanlı İbrahim'in oğlu, 58, 59, 60, 71, 75
Piri Mehmed Paşa, Veziriazam, 110
Piri Reis, 111, 125
Pirot, 274, 275
Pius II., Papa, 69
Piyâle Paşa, 140, 146
Ploçnik savaşı (1388), 19
Podolya eyaleti (Kameniçe), 246-7, 262
Poltava muharebesi, 298
Portekiz: Hint Okyanusu'na yayılması, 84, 98; Kızıl Deniz'de, 111, Kuzey Afrika'daki mevzileri, 116; Osmanlılar ile anlaşma, 117-8; Diu kalesi, 117; Basra Körfezi'nde Osmanlılar ile rekabet, 125; Açe'yi ablukaya alması, 126; Fas'ı işgali, 154
Potemkin, Prens Gregory, 339
Preveze, 117, 122, 260
Prusya, 32-3, 329, 331-5, 337, 341-3, 348, 352, 395-6, 425, 449, 467

Raab ırmağı, 240, 257
Rabia Gülnüş Emetullah; camii, 246, 255, 305
Racine, Jean Bajazet, 201 n
Radul Drakul, 54
Rakka eyaleti, 232
Rakoçi, II. François, 300, 326
Rakoçi, II. George, 231, 236, 238
Ramazanoğulları, 4, 75, 82, 486
Rami Mehmed Paşa, Veziriazam, 284, 285, 294, 295, 303, 327
Rauf (Orbay), 478, 480, 484, 489-90
Receb Paşa, 264, 266-7, 272-3, 275
Refet (Bele), 478-9
Reşid Paşa (Mustafa Reşid Paşa), Veziriazam, 392, 397
Ridaniye savaşı, 100
Rodos: Sen Jan şövalyeleri, 22; II. Mehmed'in saldırısı, 63-4; Cem Sultan, 76-7; ve Osmanlı-Memlük savaşı, 83; Osmanlı'nın emelleri, 102; I. Süleyman'a teslim olması, 109; şövalyelerin ayrılması, 109; Memlükleri desteklemesi, 110
Roe, Sir Thomas, 198, 199
Rokselana: *bkz* Hürrem Sultan
Roma: Bizans Ortodoks Kilisesiyle hizipleşme, 39; II. Mehmed'in alma isteği, 63; V. Charles'ın (Karl) yağmalaması, 113
Romanus Diogenes IV., Bizans İmparatoru, 3
Romanya: özerklik ve bağımsızlık, 430
Rudolf II., Kutsal Roma İmparatoru, 160
Rum (Bizans), 4
Rum Mehmed Paşa, Veziriazam, 71
Rumeli Hisarı, 45, 83
Rumeli, 17, 28-9, 31 orduya asker kaydı, 274; ilk sayım (1830-1), 391
Rumyenzov, General Peter, 336
Rusya (Moskof Devleti): ve Karadeniz'e çıkış, 33; Osmanlı elçileri, 81; Osmanlı Hıristiyanlarını koruması, 101; Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkiler, 127; Müslüman topraklarına yayılması, 127, 142; ırmaklar arasında kanal açma önerisi, 127; ve Azak kuşatması, 199; Kırım Tatarlarına haraç ödemesi, 200; Khmelnytski'ye yardımı reddetmesi, 224; Osmanlı ile savaş (1677-8), 253; Osmanlılar ile antlaşma (1681), 253; Kırım'a saldırı planları (1684), 259; 1699 barış görüşmelerindeki temsilcileri, 285; Osmanlılara karşı Kutsal Birlikte, 285; İsveç'e karşı Büyük Kuzey Savaşında, 286, 296, 299; Osmanlılar ile barış antlaşması (1700), 287; Karadeniz sınırını tehdit etmesi, 297; Osmanlı ile savaş (1710), 298; Afganlara karşı Safevileri desteklemesi, 313; yayılmacı stratejisi, 321; Avusturya ile savunma anlaşması (1726), 321; Osmanlı ile savaş (1735-8), 323; Osmanlı ile savaşlar (1768-74 ve 1787-92), 322-338; 1774 antlaşmasından kazanımları, 335; ve Kırım hanlığı, 338; steplere yayılması, 339; Karadeniz donanmasını geliştirmesi, 339; ve Osmanlı İmparatorluğunu parçalama önerisi, 340; Kafkaslar'da, 343-4, 379; Osmanlı ile barış antlaşması (1792), 344; ve Balkanlar'da huzursuzluk, 359, 382;

Osmanlı ile savaş (1806-12), 359, 369, 379; ve Eflak-Boğdan, 361; ve Napoleon ile Tilsit Antlaşması, 362; III. Selim'den tavizler alması, 361; Fransa ile ilişkilerin iyileşmesi, 378; Napoleon savaşlarında, 380; ve Yunan bağımsızlık hareketi, 384; Osmanlı ile savaş (1828-9), 390; Osmanlı ile ortak savunma anlaşması, 395; İbrahim Paşa'ya karşı II. Mahmud'u desteklemesi, 395; Kırım Savaşında, 406; ve 1848 devrimleri, 405; Panslavizm emelleri, 425; ve Bulgar katliamları, 429; Osmanlı ile savaş (1877-8), 429-30; ve Balkan devletlerine özerklik, 430; ve Berlin Antlaşması (1878), 430-1; Osmanlılara savaş tazminatı dayatması, 431; Orta Asya ile ilgilenmesi, 431; devrim (1905), 449; Birinci Dünya Savaşında, 467; ve Konstantinopolis Antlaşması, 472; Bolşevik Devrimi (1917), 472; imparatorluğun çöküşü, 475; Birinci Dünya Savaşı sonrası talepleri, 482
Rüstem Paşa, Veziriazam, 122-3, 128-9, 131-2, 134, 155, 174

Sadabad Sarayı, 324
Sadi hanedanı, 144
Safevi Devleti: yükselişi, 85-7; Anadolu'da huzursuzluk, 94; I. Selim'in düşmanca tavrı, 96; İsmail'in ölümünde iktidar kavgası, 115; I. Süleyman ve, 115; Osmanlı ile antlaşma (1555), 123; IV. İvan'ın desteklemesi, 143; Osmanlı ile Kafkasya'da savaş, 155; Şah Abbas dönemi, 164; Osmanlı ile savaşın yeniden başlaması (1603), 170; Bağdat'ı Osmanlı'dan geri alması (1624), 185; IV. Murad'ın seferi, 190, 194; hanedanın düşüşü (1721), 312; Osmanlı ile Kasr-ı Şirin (Zuhab) antlaşması (1639), 312; ayrıca *bkz* İran
Safevi tarikatı, 31, 86, 87
Safi, Safevi Şahı, 194
Safiye Sultan, III. Mehmed'in annesi, 151-2, 161, 174, 250-1
Safiyüddin İshak, Şeyh, 86
Sagundino, Niccolo, 72
Sahib Giray, Kırım Hanı, 334, 338
Said Halim Paşa, Veziriazam, 467
Said, Şeyh, Palulu, 488
Saint Gotthard, 240, 250
Sakız (Chios), 46, 220
Salignac, M., 168
Salih Paşa, Veziriazam, 206, 208
Saltuklular, 3
Samsun, 198, 340, 450, 479, 490
Sanudo, Marino, 111
Saraybosna: Franz-Ferdinand'ın öldürülmesi, 467
Sarı Süleyman Paşa, Veziriazam, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 268
Saruca Paşa, 41, 45
Saruhan beyliği, 5, 13, 21, 89
Savcı, I. Murad'ın oğlu, 17
Schiltberger, Johann, 23, 26, 27, 49
Scholarius, George (Gennadios), 46
Sebahaddin, Prens (Sebahaddin Bey), 448, 451, 455
Sebastian, Portekiz Kralı, 154
Sefaradim (İspanyol Yahudileri), 79-80
Selanik (Thessalonica): Osmanlı'ya geçmesi, 18; II. Manuel'in geri alması, 28; Venedik'e verilmesi, 37-8; Murad'ın tekrar alması, 39; camileri, 79; Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin kurulması, 451
Selçuk Türkleri, 3, 10
Selim I., Sultan: Suriye ve Mısır'ı fethi, 85, 99-100; Safevilere düşmanlığı, 88, 95; ve Kızılbaşlar, 88, 95; taht çekişmesinde, 90-2; babasına meydan okuması, 91; Avrupa devletleriyle ilişkileri, 94, 102; dinde katı tutumu, 95; seferleri, 96-8; İsmail'i Çaldıran'da yenmesi, 96; askerlerin huzursuzluğu, 97; öne çıkması, 99; ticaret yollarını kontrolü, 101; Fırat'a ilerleyip, geri çekilmesi, 101; şiirleri, 103; ölümü, 103; acımasızlığı, 103; ünü, 134; ve İslâm'ın kutsal yerleri, 136; camii, 250; matbaayı yasaklaması, 325; ve hilâfet, 437
Selim II., Sultan: sünnet düğünü, 119; ve taht iddiaları, 128; kardeşi Bâyezid ile çatışması, 129; tahta geçmesi, 138-9, 437; yeniçeri isyanı, 139-40; geçmişi ve eğitimi, 140; seyahatleri kısıtlaması, 141; Moskof Devleti'yle ilişkileri, 142-3; donanma faaliyetleri, 145; Kilise topraklarına el koyması, 145; ölümü ve cenaze töreni, 148, 149, 162; Selimiye Camii, 149, 175;

İstanbul'u geliştirmesi, 149; tarihi elyazmalarına ilgisizliği, 176
Selim III., Sultan: Rusya ile gizli antlaşma imzalaması, 339; tahta geçişi, 341; ve Rusya ile savaş, 342-3; Rusların barış tekliflerini reddetmesi, 342; karakteri ve ilgi alanları, 346, 350; idare ve reformlar, 347-9, 368-9, 376-7, 385; diplomatik uygulamalar ve dış siyaset, 351-2; portreler, 354; ve Balkan asileri, 357; İslâm'ın önderliğini yitirmesi, 366-7; ve Nizâm-ı Cedid reformlarına karşı ordu ayaklanması, 369-70; tahttan indirilmesi, 371; ve Alemdâr Mustafa, 373; öldürülmesi, 375; ve korunan gayrımüslimler, 416
Selim Mehmed Paşa, Veziriazam, 386, 389
Selman Reis, 111, 126
Semendre (Smederevo), 39, 41, 53, 54, 91, 275
Semiz Ahmed Paşa, Veziriazam, 155
Sen Jan Şövalyeleri: Rodos'ta, 22, 63; II. Mehmed'in saldırıları, 63; Cem'i ellerinde tutmaları, 76; Rodos'tan ayrılıp Malta'ya gitmeleri, 109; Memlükleri desteklemeleri, 110
Sendikalar, 456
Serres (Serez), 21-2
Sevakin, 126
Sevr Antlaşması (1920), 481-4, 487, 490
Seydi Ahmed Paşa, 225, 226, 230
Seyyid Hüseyin Vehbi, 305
Seyyid Mustafa Paşa, 263
Sırbistan: Çirmen'de Osmanlı'ya yenilgi, 17; Kosova yenilgisi, 19, 54; krallığın sona ermesi, 37; II. Murad'ın saldırıları, 38-9, II. Mehmed'in fethi, 54; ve asi yeniçeriler, 359; isyan ve Belgrad'ın ele geçirilmesi, 359; Osmanlıların topraklarını geri almaları, 379; sınır ayaklanmaları, 401; vergi reformları, 401; Hıristiyan asker adaylarının kaçışı, 409; Osmanlı kuvvetlerinin çekilmesi (1867), 412; Bulgaristan'da Osmanlı'ya yenilgisi, 429; özerklik verilmesi, 430; dinî bağımsızlık, 452; İkinci Balkan Savaşı'nda, 464; Birinci Dünya Savaşı'nda, 467
Sicilya, 112, 144, 243
Sidon, 440
Sigismund I., Lehistan Kralı, 107
Sigismund Tomaseviç, *bkz* Kraloğlu İshak Bey
Sigismund, Macar Kralı, 23, 37, 40, 55, 118, 119
Sikkeler: I. Osman döneminden, 5, 216, 402
Silahdar Ali Paşa, Sadrazam, 300, 305
Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, 254, 255, 257, 258, 261, 262, 265, 282, 283, 294, 295, 318
Silahdar Yusuf (Ağa) Paşa, 204
Silistre, 226, 229, 253, 335, 369, 373, 391, 411, 429
Sinan (mimar), 128, 131, 136
Sinanpaşazâde Mehmed Paşa, 165
Sinop, 32, 60, 127, 167, 340, 406, 450
Sistovi (Ziştovi) Antlaşması (1791), 343
Sivas, 4, 102, 190, 202, 207, 208, 222, 479, 480
Sivasî Efendi, 192-3
Sivastopol, 406; bombalanması, 468
Siyavuş Paşa (Köprülü), Sadrazam, 228, 263-5, 267
Siyavuş Paşa, Veziriazam, 156
Siyavuş Paşa, Veziriazam, 217-8, 220
Slankamen savaşı (1691), 279
Slavlar: milliyetçilik, 360
Sobieski, Hetman Jan, 245, 256, 257, 262
Sofu Mehmed Paşa, Veziriazam, 178, 212
Sokollu Mehmed Paşa, Veziriazam, 123, 138-40, 141-5, 150-5, 165, 173, 176
Sokollu Mustafa Paşa, 153
Sokolluzâde Hasan Paşa, 165
Solakzâde Mehmed Hemdemi Çelebi, 184
Soranzo, Jacopo, 151, 203
Souchon, Amiral Wilhelm Anton Theodor, 468
Söğüt, 6, 7, 10, 11, 12, 420
Sphrantzes, George, 46, 56
Sremski Karlovci, *bkz* Karlofça
St. Petersburg (Petrograd), 298, 307
Stanislav Poniatovski, Polonya Kralı, 299, 332
Stefan Duşan, Sırbistan Kralı, 16
Stefan Lazareviç, Sırp Despotu, 20-2, 26, 37
Stefan Tomaşeviç, Bosna Kralı, 54
Sultan Hatun, I. Bâyezid'in karısı, 20-1
Suriye: I. Selim'in fethi, 85, 96-8, 107; batının ticarî ayrıcalıkları, 116; eyalet olarak, 320; yerel ayan ve yönetim, 363; Napoleon'un

saldırısı, 365; Mehmed Ali'nin saldırısı, 395; İbrahim Paşa yönetimi, 396; Dürzi-Maruni düşmanlığı, 412; batı etkisi, 416; birlik, 440; ayaklanma (1910), 462; Birinci Dünya Savaşı'nda, 471; Fransız-İngiliz iddiaları, 472
Suud bin Abdülaziz, 367
Süleyman Ağa, Baş kara hadımağası, 258, 317
Süleyman Bey (Çapanoğulları), 355, 380
Süleyman Hüsnü Paşa, 426
Süleyman I., Sultan ("Kanunî"): Kefe'nin şehzade-valisi olarak, 89; babasının ilerlemesi, 91; İstanbul'da naip olarak, 92; tahta geçişi, 104; konumu ve dönemi, 105-6; kanun yapıcı olarak, 106, 133; batıdaki seferleri, 108-9, 116-8; Macaristan'a saldırı, 113; I. François'in serbest bırakılması pazarlığı, 112; Zapolya ile ittifak, 113; Viyana'ya ulaşması, 114; Bağdat'ta, 115; Habsburglar ile çatışma, 116; bayramlar ve görkem, 119; evliliği ve çocukları, 121; İran'a karşı sefer, 123; ve halefleri, 128; oğullarını uzak yerlere göndermesi, 128; ve dinî muhalefet, 130; imajı, 133; inşaat programı, 136, 148; saray tören adabı, 135; İslâm'ın kutsal yerlerini bezemesi, 136; döneminin değerlendirilmesi, 137-8; ölümü ve gömülmesi, 138; insanlardan uzaklığı, 138; Hürrem Sultan'a sevgisi, 151; ünü, 433; ve hilâfet, 437
Süleyman II., Sultan: kardeşi IV. Mehmed'in yerine geçmesi, 182, 218, 264-5; askerlere seferde önderlik etmesi, 272; hastalığı ve ölümü, 278; idare, 278
Süleyman Paşa el-Celili, 363
Süleyman Paşa el-Davud (Büyük), 362-3
Süleyman Paşa, Sultan Orhan'ın oğlu, 15-16
Süleyman, I. Bâyezid'in oğlu, 26-8
Sünbül Ağa, Baş kara hadımağası, 203
Sünnilik: dervişlerin kullandığı camiler, 8; ortodoks Osmanlı inancı olarak, 9, 441; ve vahdeti vücud öğretisi, 31; inançları, 86; dinî güç mücadelesinde, 86, 88; ekolleri, 323
Sürmeli Ali Paşa, Veziriazam, 281
Süveyş Kanalı: açılışı, 419, ayrıca *bkz* Nil; Kızıl Deniz
Sykes, Sir Mark, 472

Şah Veli, 102, 103
Şahin Giray, Kırım Hanı, 199, 224
Şahin Giray, Kırım Prensi, 338-9
Şahkulu (Karabıyıkoğlu Hasan Halife), 89, 90, 91, 94, 102
Şahruh, 31, 38, 39, 136
Şam, 320-1, 363-4, 439-40
Şanizâde Ataullah Efendi, 389
Şapka Kanunu (1925), 489
Şehabeddin Şahin Paşa, 41
Şehzade Camii külliyesi, 128
Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, 317, 331, 348
Şerafeddin Yazdı
Şerif Mehmed Paşa, 163
Şerifzâde Seyyid Mehmed Ataullah Efendi, Şeyhülislâm
Şeyhülislâm (müftü): konumu, 133
Şeytan-Melek İbrahim Paşa, 259, 265
Şihab ailesi (Şihablar), 320
Şiilik: ve Safevilerin yükselişi, 85-6; inançları, 86-7; ve isyan hareketleri, 164-5; On iki İmam, 323; İran'da, 362, 441; ve dinî farklılıklar, 408
Şiraz, 59
Şirvan eyaleti, 123, 127, 155
Şumen savaşı (1774)
Şüca, Şeyh, 153

Tabanıyassı Mehmed Paşa, Veziriazam, 188, 195, 202, 317
Tahmasb, Safevi Şahı, 115, 124, 127, 129, 130
Takrir-i Sükûn Kanunu (1925-7), 488-91
Takvim: Hicrî; değiştirilmesi, 2, 234, 299, 397, 420, 477
Talat Paşa (Mehmed Talat Bey), 477
Talleyrand, Charles Maurice de, 358
Tamar, George Sphrantzes'in kızı, 56
Tana, *bkz* Azak
Tanzimat, 377, 391, 397, 398, 399, 400, 402, 403, 408, 411, 413, 414, 415, 417, 422, 423, 424, 433, 434, 435, 436, 440, 443, 444, 455, 462
Tarhuncu Ahmed Paşa, Veziriazam, 220, 221, 223
Taşnaklar, 446, 451
Tatarcık Abdullah Efendi
Tatarlar: Osmanlılar ile ilişkiler, 53; konumları, 62, 127, 179; köle için kuzeye akınları, 65; Moskof tehdidi, 127;

Moskova'ya akınları, 143; Osmanlı'nın Kafkaslar'da İran ile savaşında, 155; Kazaklar ile ilişkiler, 166; Osmanlılara karşı Kazaklar ile ittifak, 197-8; Moskof Devleti'nin haraç ödemesi, 200; Lehistan ile çatışma, 205; Lehistan'a karşı Kazaklara destek, 224; Doroşenko'yu kurtarmaları, 247; Viyana saldırısında, 255; sınır yağmaları, 288; Rusların sahip çıkmaması, 339; ayrıca *bkz* Kırım
Tavernier, Jean Baptiste, 195
Tavukçu Mustafa Paşa, 213-4
Tayyar Mahmud (Bey) Paşa (Canikli), 344, 356, 373, 375
Tayyarzâde Ahmed Paşa, 232, 235
Teali-i Nisvan Cemiyeti, 456
Tebriz, 7, 56, 86, 96-7, 106, 108, 115, 123, 156, 170-1, 195, 209, 313, 323
Teke beyliği, 4; eyalet, 89
Tekirdağlı Bekri Mustafa paşa, 254, 259, 263, 268, 273-4
Tepedelenli Ali Paşa, 357-8, 376, 381-3, 394
Terakki ve İttihat Komitesi (TİK): kuruluşu, 449, ; OHC ile birleşmesi, 451; devrimci uygulama ve törenleri, 451-2; ve Makedonya Sorunu, 452
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 489, 490
Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti, 451
Theodora, Sultan Orhan'ın karısı, 14
Theodore, Mora Despotu, 21
Thomas Paleologos, Mora'nın eş despotu, 46, 55
Thugut, Franz, 337
Timar, 66-8, 97, 189-90, 209, 215, 225, 275, 302, 318, 392
Timişvar (Temeşvar-Timişoara) eyaleti, 123, 159, 163, 220
Tiepolo, Giovanni, 205
Tiflis (Tbilisi), 155, 344, 445
Tilsit Antlaşması (1807)
Timur sülâlesi, 11, 171
Timurlenk (Timur): Ankara'da I. Bâyezid'i yenmesi, 25-8, 76, 87; Anadolu'yu işgali, 28-9; ölümü, 31; Uzun Hasan'ın onu anımsatması, 58; Erdebil'i ziyareti, 87
Tirsiniklioğlu İsmail Ağa, 357, 368, 373
Tocco, Carlo; ailesi, 37, 62
Topkapı Sarayı, 49, 50, 74, 113-5, 119, 122, 140, 150, 195, 236, 308-09, 314-5, 324-5, 361, 399, 427
Torcello, Giovanni, 69
Torlak Kemal, 32
Tott, François, Baron de, 333, 347
Tökeli, İmre, 254, 255, 256, 270, 279, 333
Trablusgarp (Tripoli, Kuzey Afrika), 109, 124, 148, 154, 163, 319, 320, 321, 414, 441, 462, 463
Trablusşam (Tripoli, Suriye), 109, 228, 318, 395, 440
Trabzon (Trebizond), 28, 31, 36, 55, 56, 57, 58, 60, 88, 90, 155, 198, 295, 344, 390, 404, 450, 478, 482, 485
Trakya: Osmanlıların üs edinmesi, 14-5; Osmanlı'nın batısını kaybetmesi, 465; Yunanistan'a verme önerisi, 481
Transkafkasya, 127, 142
Tumanbay, Memlük Sultanı, 99
Tuna eyaleti: oluşturulması, 411
Tuna Prenslikleri, 337, 360-1, 379, 390, 406
Tunus, 116, 144, 148, 154, 163, 164, 321, 346, 404, 441, 462
Turahan Paşa, 46,
Turhan Sultan, IV. Mehmed'in annesi, 212, 218-9, 229, 237
Tursun Bey, 47, 59
Türk: terim olarak, 225, 448, 485-6; kimlik, 486
Türkçe adlar, 238
Türkçe: okullarda zorla okutulması, 462, 470
Türkiye Cumhuriyeti: kurulması (1923), 1-2, 433, 483; AB üyeliği perspektifi, 484; nüfus ve bileşimi, 485; baskıcı yöntemler, 487-8; reformlar ve modernleşme, 489; Osmanlı İmparatorluğu ile devamlılık, 490; Kemalizm, 490-1; askeri darbe (1980), 491
Türkiye: ad olarak benimsenmesi, 481; Büyük Millet Meclisinin toplanması (1920), 481; Yunanistan ile savaş ("Kurtuluş Savaşı," 1921-2), 483
Türkmenler, 3, 4
Tütün, 192, 226, 249, 276, 411
Ukrayna, 167, 179, 223-5, 247, 253, 256, 286, 297, 298, 321, 333
Umman Denizi, 110, 117, 118, 124, 125

Umur Bey, Aydın Beyi, 13, 14
Uniate Kilisesi, 360, 477
Urfa (Edessa), 165, 276, 478
Usklu Adam (Adam of Usk), 24
Uskoklar (korsanlar), 200
Uşi (Ouchy) Antlaşması (1912), 463
Utrecht Antlaşması (1713), 352
Uyvar (Nove Zamky, Neuhausel), 158, 239-40, 242, 246, 254, 260-1
Uzun Hasan, Akkoyunlu hükümdarı, 50, 56, 58-9, 60-2, 66, 71-3, 75, 86-8

Üçanbarlı Mehmed Efendi, 311
Üstüvani Mehmed Efendi, 229, 230, 234

Vámbéry, Arminius, 434
Van, 3, 25, 96, 123, 194, 280, 482, 488
Vanî Mehmed Efendi, 249-50; oğullarının öldürülmesi, 296
Varad (Oradea, Grosswardein), 239, 246
Varna savaşı (1444), 42
Varvar Ali Paşa, 207-9, 216, 221
Vasvar Antlaşması (1664), 242, 244, 254
Vehhabî hareketi, 355, 366, 367, 381
Velestinlis, Rigas, 384
Venedik: Ceneviz ile rekabet, 14, 45; I. Bâyezid'in karşı çıkması, 22; Osmanlıların ticaret hakları vermesi, 28, 116; çıkarlarının II. Murad tarafından tehdidi, 37; Selanik'in kendilerine verilmesi, 37; Macaristan ile ittifak önerisi, 37; II. Mehmed ile antlaşmanın teyidi, 44; ve Konstantinopolis'in düşmesi, 52; II. Mehmed'in kolonilerini alması, 56; II. Mehmed ile savaş (1463), 57; Uzun Hasan ile ittifakı, 58 Mehmed'in saldırısı, 63; Kıbrıs'ı savunması, 83; II. Bâyezid'in saldırısı, 84; İsmail'in ittifak önerisi, 88, 98; I. Selim'in antlaşması, 94; İsmail ile ilişkiler, 98; Süleyman'a karşı Kutsal Birliğe katılması, 117; barış görüşmeleri (1540), 117; Kıbrıs'ı Osmanlılara kaybetmesi, 144; barış görüşmeleri (1573), 146; Otuz Yıl Savaşları'nda Osmanlılar ile anlaşma, 197; korsanlara karşı harekete geçmesi, 200; Osmanlı ile savaş (1648-69), 203-4; İstanbul'u abluka altına alması (1650'ler), 204-5, 231; Fazıl Ahmed'in taleplerini reddetmesi, 243; Girit'i Osmanlılara kaybetmesi (1669), 244; Osmanlılara karşı Kutsal Birlik'te (1684), 259-60, 272; İyonya sahili ve Dalmaçya'daki fetihleri, 272; Amcazâde Hüseyin'e yenilgileri, 283; ve barış antlaşması (1699), 284-5; Mora'da Osmanlılar ile savaş, 299; diplomatların Osmanlılar hakkında bilgi vermesi, 328; Fransa'nın topraklarını alması, 358
Veronese, Paolo, 176
Veziriazamlık: III. Murad döneminde önceminin azalması, 151
VI. Mehmed Vahdeddin, Sultan, 477, 483
Vidin, 275, 357, 359, 393, 403, 411
Villeneuve, Marquis de, 317
Vivaldi, Antonio: Bâyezid, 28
Viyana: I. Süleyman'ın kente ilerlemesi, 114; 1593-1606 savaşında, 159; 1683 kuşatması, 228, 254-5, 289; Fazıl Ahmed'in kente ilerlemesi, 239-40; Evliya Çelebi'nin bildirdikleri, 240-1; Osmanlıların yenilgisi, 256-7
Vize (Bizye), 16, 133
Vlad Drakul ("Kazıklı Voyvoda"), 33, 54
Vladimirescu, Tudor, 382
Vlore (Avlonya, Valona), 81, 117
Volga ırmağı: Don'a kanal açılması, 127, 173
Volkan (gazetesi), 457, 459

Wangenheim, Hans, Baron von, 467
Wiszniewiecki, Dimitro, Kazak lideri, 167, 197

Yahudiler: Osmanlı İmparatorluğunda, 249-50, 278, 401; bankerlerin idamı, 389-90; hahambaşı atanması, 401; ve Filistin'deki anavatanları, 473
Yaş: antlaşması (1792), 344
Yedi Yıl Savaşları (1756-63), 322, 331
Yeniçeriler: I. Bâyezid'in kuvvetlerinde, 25; paranın değerinin düşürülmesinden sonra isyanları, 42, 67, 161; sürekli orduda, 66-7, 70; kontrolleri, 70; Karamani Mehmed'i öldürmeleri, 74; II. Bayazid'den sonra tahta geçme rekabetinde, 91; I. Selim'e isyanları, 97, I. Süleyman'ı eleştirmeleri, 137; II. Selim'e isyan, 140; padişahların bağımlılığı, 140; III. Murad döneminde huzursuzluklar, 161; II. Osman'ı devirip I. Mustafa'yı tahta geri getirmeleri, 180-1;

Abaza Mehmed'in intikam alması, 183; tımar verilmesi, 189; sayılarının azaltılması, 202; I. İbrahim'in tahttan indirilmesinde, 211; rol ve etkileri, 211; IV. Mehmed döneminde isyanları, 213-4; ödemeler, 216; ve Kösem Sultan'ın öldürülmesi, 218; Köprülü Mehmed'e destek, 230; disiplinin sıkılaştırılması, 274; Mısır'daki güçleri, 319; modernleşmeye direnişleri, 328-9; II. Selim döneminde reformlar, 348-50, 357-8, 368; Balkanlar'da, 359-60; III. Selim'e isyanları, 369-70; ortadan kaldırılmaları (1826), 377, 386, 390; ve Alemdâr Mustafa'nın öldürülmesi, 376; beceriksizlikleri, 380; ve Hâlet Efendi, 383; II. Mahmud'un ıslahatlarına isyan, 385

Yunanistan: bağımsızlık hareketi, 381-3; bağımsız krallık olması (1832), 390, 415; tercüman sağlaması, 410; ve Yeşilköy (Ayestefanos) Antlaşması, 430; Osmanlı Rumlarının göçü, 431; Girit'i almaya çalışması, 447; Girit ile birleşmesi, 455; İkinci Balkan Savaşı'nda, 464; Anadolu'ya saldırısı (1919), 482-3; İzmir'in 5 yıl için onun egemenliğine verilmesi (1920), 481; Türkiye ile savaş (1921-2), 482-3; Türkiye ile nüfus mübadelesi, 485

Zenta savaşı (1697), 284
Zigetvar, 138, 139, 158
Zul-Fikariyye ailesi, 319